

20. század

Sárándi Tamás

Függőben

A román kisebbség helyzete
Észak-Erdélyben (1940–1944)

Kriterion

20. SZÁZAD

11.

Sorozatszerkesztő:

Bárdi Nándor, Gidó Attila, Jakabffy Tamás

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

SÁRÁNDI, TAMÁS

Függőben : a román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben : 1940-1944 / Sárándi Tamás.

- Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület : Kriterion, 2023

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-739-253-1

ISBN 978-973-26-1316-0

94

X 366158
SÁRÁNDI TAMÁS

Függőben

A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben
1940-1944

Erdélyi Múzeum-Egyesület • Kriterion Könyvkiadó
Kolozsvár

2.

A dolgozat megírását támogatta:
HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet NKFI 128848. sz. programja
MTA Könyvkiadási Program

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001471441

A kötet megjelenését támogatta:

BETHLEN GÁBOR
Alap

Erdély Öröksége Alapítvány

A sorozatborítót Matei László tervezte.
A borítón felhasznált képek forrása:
Fortepan-fotóarchívum: Fortepan2653945 és Fortepan9361.

Lektorálta:
Ablonczy Balázs
Bárdi Nándor
L. Balogh Béni

X 366 158

© Sárándi Tamás, 2023
Kriterion Könyvkiadó

Manjának

BEVEZETÉS

E könyv célja a magyar kormányzatok 1940 és 1944 között megvalósult nemzetiségpolitikájának vizsgálata az észak-erdélyi román lakosság példáján keresztül. Mivel a teljes körű vizsgálat szétfeszítené e kötet keretét, kénytelenek voltunk bizonyos megszorításokat alkalmazni. A kutatás az 1940. augusztus 30-án meghozott második bécsi döntéstől követi nyomon a nemzetiségpolitikát az 1944. március 19-én történt német megszállásig. Az időbeli korlát elsődleges oka a forrásadottság, hiszen egyrészt az 1944. márciusi eseményeket követően egyre kevesebb az észak-erdélyi magyar közigazgatás működéséről fennmaradt forrás, másrészt a magyar kormányzatok hagyományos nemzetiségpolitikája is kevésbé érvényesülhetett. A vizsgálat csak az Észak-Erdélyben maradt román lakossággal szembeni politikai gyakorlatra terjed ki, a másik két jelentős nemzetiségre, a németre és a zsidóra nem. Ennek magyarázata a korszak nemzetiségpolitikai szemléletében rejlik: a németeket egyrészt nem tekintették nemzetiségnek, másrészt a többi nemzetiséghez képest megkülönböztetett figyelem övezte őket. Többletjogokat élveztek, esetük inkább kivételnek számít a kormányzati nemzetiségpolitikában. Kivételnek számít a zsidó közösség is, csak épp más értelemben. A magyar közjogi felfogás nem tekintette a zsidó lakosságot kisebbségnek, az 1938-tól meginduló diszkriminációs politika is kizárta a kisebbségek sorából. A zsidókra nem a többi nemzetiség életét szabályozó, úgynevezett nemzetiségi törvények vonatkoztak, hanem a zsidótörvények.

A kötetben tárgyaltak harmadik megszorítása, hogy nem az észak-erdélyi román nemzetiség korszakbeli történelmének teljes spektrumát vizsgálja. Kimaradnak az önszerveződési kísérletek, akárcsak a nemzetiségi alapú kulturális és gazdasági egyesületek, illetve a kormányzati politika egyes vetületei is, mert a kérdést a kormányzati politika megvalósulása felől kutatja, különös tekintettel a korszak nemzetiségpolitikájának elméleti alapjául szolgáló Szent István-i elv gyakorlati megvalósulására. Az utóbbi évek kutatásai meggyőzően bizonyították, hogy bár a Szent István-i eszme valóban a kormányzati politika elvi alapját jelentette, a gyakorlatot magyar–román relációban a reciprocitás határozta meg. Ezzel együtt a kutatás középpontjába az elv gyakorlati megvalósítását állítottuk, ami nagy vonalakban úgy foglalható össze: a magyar kormányzat egyházi, oktatási és nyelvi jogokat ígért a kisebbségek számára, amennyiben elfogadják a magyarság Kárpát-medencei szupremáciáját. E gyakorlati nemzetiségpolitikai aspektusok vizsgálata mellett a kötet célja – a korszak megítélésére vonatkozó értelmezési keretet elfogadva azok mellett – egy új magyarázó elv megalkotása. A korszak értelmezését illetően L. Balogh Béni a reciprocitási politika érvényesülését

helyezte a középpontba, aminek magyarázatát a dél-erdélyi magyarság meglétében látja; Ablonczy Balázs szerint a korszak a magyar szupremácia erdélyi megvalósítására tett utolsó kísérletként értelmezhető, aminek köszönhetően a korszakban „minden nemzetiségpolitika”, pontosabban magyarságpolitika, vagyis minden kormányzati intézkedés mögött ez a megfontolás állt; Bárdi Nándor a kisebbségből újból többségi léthelyzetbe került észak-erdélyi magyar elit pozícióváltásának folyamatát írta le; míg Egry Gábor a regionális érdekvédelem kettősségét állította vizsgálódása középpontjába; Murádin János Kristóf pedig az Erdélyi Párt működésén keresztül értelmezte a korszakot. E megközelítéseket elfogadva egy új értelmezési keret megalkotására tesszünk kísérletet. Meglátásunk szerint az 1940 és '44 közötti időszak egyszerre tekinthető egy korszak végének, illetve egy korszak „csúcspontjának”.¹ Korszaknak ebből a szempontból az 1868 és 1944 közötti időszakot tekintjük, s az ezen időszakban megvalósult magyar kormányzati nemzetiségpolitikát egy ívként leírható, egymásra komplementárisan épülő folyamatnak tekintjük. Bár a jelzett periódusban lezajlott uralomváltások – 1918 és 1940 – okoztak töréseket, kimutatható egyféle folytonosság is a nemzetiségpolitikában.² Ebbe a korszakba beilleszthetőnek véljük a romániai két világháború közötti időszak nemzetiségpolitikai döntéseit is, meglátásunk szerint ugyanis a magyar és a román kormányzat folyamatosan figyelemmel kísérte egymás nemzetiségpolitikai döntéseit, s a tapasztaltakat kormányzati politikájába beépítve igyekezett tovább „finomítani”. Ezáltal az egyes korszakokban megvalósult kormányzati nemzetiségpolitika valójában egymásra épülő hatalomtechnikai lépések és döntések halmaza, aminek eredményeként a kérdést nem megoldani, hanem csak kezelni akarják,³ ugyanakkor ennek eredményeként a nemzetiségek helyzete mindig rosszabb lesz, mint az előző időszakban volt. Mivel az 1940 és '44 közötti időszakot a korszak végének tekintjük, a román nemzetiségnek ekkor volt a legrosszabb a helyzete, s ugyanez mondható el a dél-erdélyi magyarságról is.

A korszak tekinthető ugyanakkor a nemzetiségpolitika „csúcsának” is. Ezt arra alapozzuk, hogy 1940-re a nemzetiségpolitika kezelési módozatának minden olyan eleme megszületett – és elméleti kifejtése csakúgy megtörtént, mint gyakorlati kipróbálása –, amelyeket napjainkban is ismerünk, legyen szó akár a még 1918 előtt kidolgozott személyi elvű autonómiáról, akár a kulturális vagy területi autonómiáról. Ugyanakkor a magyar kormányzat megfelelően képzett szakemberekkel is rendelkezett – Teleki Pál miniszterelnöktől Pataky Tibor miniszterelnökségi osztályvezetőn át Rónai Andrásig vagy Pásint Ödönig –, akik ismerték ezeket az elveket, de a magyar kormányzat – a kárpátaljai autonómiakísérletet leszámítva – nem törekedett egyik elv alkalmazására sem. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a Horthy-korszakban a magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás nem fejlődött tovább, nem vonták le a tanulságokat a Trianonhoz vezető okokból, illetve a két világháború között megvalósult nemzetiségpolitikát kezelő megoldásoknak sem volt recepciója Magyarországon. Így az 1938-ban megkezdődött revíziós sikerek nyomán a kormányzat egyedül a dualizmus időszaká-

hoz tudott visszanyúlni mint modellhez, s ezt próbálta ismét alkalmazni, nem véve figyelembe, hogy a húszéves többségi léthelyzetből visszakérülő nemzetiségek igényei messze felülmúlják a 19. század végi elvárásokat. Mindennek következtében az 1940 és '44 közötti időszakra a nemzetiségpolitika kezelésének „csúcsaként” csak mint lehetőségként tekinthetünk, nem pedig mint megvalósult gyakorlatra.

Az eddig leírtakból következően az 1940 és '44 közötti időszak nemzetiségpolitikai gyakorlatának értelmezésekor két okból is kulcsszerepe van a dualizmus korának. Egyrészt ez tekinthető az általunk vizionált korszak első szakaszának, amikor kiépülnek azok a hatalomtechnikai módszerek, amelyek révén kezelhetőnek vélik a nemzetiségi kérdést, illetve ami egyben elő is segíti a kormányzati politika középpontjába állított asszimilációt. Ezzel párhuzamosan, másrészt, kiépültek a kisebbségi társadalmak, illetve azok a védekezési mechanizmusok, amelyek révén egy kisebbség meg tudja őrizni közösségi identitását, illetve minimalizálni tudja a nyelvi asszimiláció jelentette veszteségeit. Ez leginkább a román kisebbség esetében valósult meg, aminek köszönhetően a dualizmus időszakának legsikeresebb nemzetiségi mozgalmát tudták felépíteni.⁴ 1918-at követően a román kormányzat a dualizmus időszakának magyar kormányzati hatalomtechnikai eljárásaira, míg az erdélyi magyar kisebbség a dualizmus kori román kisebbség intézményhálózatára tekintett vissza modellként. Másrészt a dualizmus időszaka amiatt is fontos, mivel az 1940–1944-es időszakban is az 1868-as nemzetiségi törvény alapelvét, a politikai nemzet fogalmát tekintették a nemzetiségpolitika fundamentumának, s az abban foglaltakat igyekeztek megvalósítani a gyakorlatban, lényegi tételeit a magyar kormányzat sosem vizsgálta felül, illetve nem kínált fel annál nagyvonalúbb ajánlatot a kisebbségi elitek felé – miközben az már 1868-ban sem elégítette ki az említettek igényeit. Így a megszületésekor európai viszonylatban is nagyvonalúnak és liberálisnak számító 1868-as nemzetiségi törvény szellemisége a magyar kormányzati nemzetiségpolitika elméleti bázisának tekinthető, illetve úgy volt annak kezdő lépése, hogy egyben fejlődésének végpontját is jelentette.

A kötet legfőbb célja a magyar kormányzatok észak-erdélyi román lakossággal szembeni nemzetiségpolitikájának – oktatás- és egyházügy, illetve közigazgatás – minél átfogóbb, szintézisre törekvő elemzése az 1940 és '44 közötti időszakban.⁵ Az elemzés során eddig nem közölt levéltári forrásokra támaszkodtunk, a feldolgozott anyag döntő része a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található minisztériumi iratokból származik, elsősorban a Miniszterelnökség Nemzetiségi Osztályának, valamint a Bel-, illetve a Külügyminisztérium anyagából. Ezt egészítik ki a romániai levéltári források. A bukaresti Központi Történeti Levéltár, a román Külügyminisztérium Levéltára, valamint a Szatmár, Kolozs, Máramaros, Maros és Hargita megyei levéltárak anyagára egyaránt támaszkodtunk. Az egyházakra vonatkozó fejezet megírásához használtuk az esztergomi Primási Könyvtár, valamint a nyíregyházi Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye iratanyagát is. Igyekeztünk a korszakra vonatkozó szakirodalmat áttanulmányozni. A könyv ugyanakkor céljának tekinti a

román szakirodalom – s ezáltal a román értelmezési keret – számbavételét, bizonyos esetben kritikai vizsgálatát.

A kötet felépítése nem lineáris és kronologikus, hanem tematikus elvet követ. A kötet első fejezete a dualizmus kori, illetve a Horthy-kori – ezen belül kiemelt szerepet szánva az 1940–1944 közötti időszaknak – nemzetiségpolitika alakulását és jellemzőit tárgyalja. Ez a fejezet teszi teljessé a képet, illetve teremti meg az értelmezési keretet a három nagy esettanulmány (oktatás, egyház, közigazgatás) értelmezéséhez. A fejezet emellett egy-egy összehasonlítást is tartalmaz, ahol az 1940–1944 közötti magyar és román kormányzatok által Észak-, illetve Dél-Erdélyben a román, illetve a magyar kisebbségekkel szemben követett nemzetiségpolitikáját hasonlítja össze.

A kötet második fejezete az 1940 őszen működött katonai közigazgatás időszakát elemzi, ezen belül is kiemelt szerepet szánva a nemzetiségpolitikának, illetve a későbbiekben tárgyalandó három szakterületnek: az egyháznak, oktatásnak, illetve a katonai közigazgatás polgári elemeinek. A katonai közigazgatás időszaka amiatt volt fontos, mivel az eredetileg meghirdetett „átmeneti időszaki” jellegével szemben mindenre kiterjedő hatásköre miatt döntéseivel alapvetően befolyásolta az időszakot, sok esetben kész tények elé állítva a polgári közigazgatást. Ezeket a döntéseket részletesen ismertetjük mindhárom szakterület kapcsán, illetve a megfelelő fejezeteknél visszautalunk rájuk.

A könyv törzsanyagát az a három fejezet képezi (a harmadiktól az ötödik fejezetig), amelyek a román egyházak, az anyanyelvű oktatás, valamint a nyelvhasználat érvényesülésének kereteit a közigazgatás példáján keresztül vizsgálják. Kétségtelen hiányossága, hogy nem elemzi a Szent István-i eszme pontos jelentését, sem a korszak vagy egyes személyek retorikájában bekövetkezett tartalmi változásokat. Az ideológiai eszmét és az abból következő gyakorlatot, amelynek ilyen értelmű használata Teleki Pál miniszterelnökhöz köthető, adottnak tekinti. Így a kötet a Szent István-i elv megvalósulásának egyféle kritikai elemzésére vállalkozik. Ezek a fejezetek három esettanulmányként is felfoghatók, a könnyebb áttekinthetőség érdekében a témára vonatkozó összes jelenséget e fejezetekben tárgyaljuk. Ezáltal az is célunk, hogy igazoljuk korábban felvázolt megközelítési módunkat, amely szerint az 1868 és 1944 közötti periódus nemzetiségpolitikája egy egységes ívként is leírható, körvonalazzuk működőképességét és mindhárom fejezet esetében felrajzoljuk ezt az ívet. Ennek jegyében mindhárom fejezetben a dualizmus kezdetétől tárgyaljuk a szakterület nemzetiségpolitikai vetületeit, kitérve a két világháború között Romániában meghozott döntésekre, illetve ezek visszahatására az 1940 utáni viszonyokra. E fejezetek bevezetői vázlatos összefoglalónak tekinthetők: nem törekedtünk a teljességre, és mindig csak a témára vonatkozó kezelési módozatokat mutattuk be a szakirodalom alapján. Csak esetenként végeztünk alapkutatásokat, de fontosnak tartottuk a kormányzati nemzetiségpolitikák és a konkrét gyakorlatok, módszerek bemutatását, mivel eddig nem készültek ilyen összefoglalók. Itt mindig csak a kormányzati politika fő vonalának tekintett elve-

ket, illetve intézkedéseket vizsgáljuk, így nem térünk ki az ellenzék különböző tagjainak vagy pártjainak – a dualizmus időszakában a szociáldemokrata, a Horthy-korban a liberális pártok – nemzetiségpolitikai nézeteire. Ugyanígy kimarad az 1918 és 1920 közötti időszak, amely bár természetesen a korszak részét képezi, meglátásunk szerint nem a magyar kormányzati politikai gondolkodás szerves fejlődéséből alakult ki, hanem a kényszerhelyzet szülte.⁶

A téma alanyának, az észak-erdélyi románság helyzetének bemutatása szükségessé teszi, hogy a tárgyalt időszakban működött német–olasz tisztai állandó és különbizottságok működésén keresztül elemezzük az észak-erdélyi román lakosság sérelmeit. Mivel viszonylag nagyszámú panasz maradt fenn, illetve megvannak az esetek véleményezései, ezek alapján átfogó képet alkothatunk a jogtalanságokról, méltánytalanságokról. A fejezettel nem akartuk a kötet tartalmi egységét megtörni, ezért függelék-ként csatoltuk a munkához.

Az elvégzett elemzés egy harmadik értelmezési lehetőséget is felvet: annak vizsgálatát, hogy a kormányzat – és bizonyos tekintetben a trianoni, illetve a kisebbségi sorba került erdélyi magyar elit – miként viszonyult a visszacsatolt területekhez, hogyan próbálta meg integrálni, mennyire tudott vonzó alternatívát nyújtani a többségből ismét kisebbségi sorba került közösségeknek, jelen esetben a román lakoságnak. Az integrálóképesség vizsgálata természetesen csak akkor lesz teljes, ha minden visszaszerzett területen elvégezzük egy hasonló vizsgálatot – bizonyos megállapítások azonban már Észak-Erdély esetében is levonhatóak.

A kötetben a *nemzetiség* és a *kisebbség* kifejezést szinonimaként kezeljük, ennek megfelelően felváltva használjuk. A személyneveket minden esetben az illető nemzetiségének megfelelő írásmódban adjuk.

Ez a kötet az ELTE Modernkori Magyarország doktori program keretében 2023-ban megvédett PhD-dolgozatom szerkesztett változata. Mint minden disszertációt, ezt is hosszas – esetemben több mint egy évtizedes – kutatómunka előzte meg, aminek sikerre vitelét több tucat ember segítette Magyarországon és itthon, akiknek ezúton szeretnék köszönetet mondani. Első körben Bárdi Nándornak, mentoromnak, akivel több mint tizenöt éve ismerjük egymást, azóta minden szövegemet látta, olvasta, neki köszönhetem magát a doktori témát. Nélküle biztosan nem lett volna ilyen ez a kötet, amilyen lett. Másodsorban Ablonczy Balásznak mondok köszönetet a témavezetésért, illetve a többéves baráti segítségért; gyakorlatilag bármikor hozzá fordulhattam segítségért, mind szakmai, mind adminisztratív útmutatásért. Köszönet illeti az ELTE Új és Jelenkori Magyar Történelem tanszékének oktatóit, elsősorban Varga Zsuzsanna jelenlegi és Erdődy Gábor korábbi tanszékvezetőt, valamint a tanszék tanárai közül Pritz Pált, Sipos Balázst és Zeidler Miklóst, akik nagyban hozzájárultak a dok-

tori tanulmányok alatti szakmai fejlődésemhez. Ugyancsak köszönet illeti a doktori dolgozat két opponensét, Marchut Rékát és L. Balogh Bénit, akiknek szakmai észrevételeire rendszeresen számíthattam. A dolgozatot a könyvvé formálás előtt két alkalommal is szakmai vitának vetettük alá: 2021 novemberében zajlott a tanszéki vita, amelyen Fónagy Zoltán, L. Balogh Béni, Marchut Réka, Zeidler Miklós, Bárdi Nándor és Varga Zsuzsanna vettek részt, a 2022 januárjában megtartott online vitán pedig Berecz Ágoston, Murádin János Kristóf, Tóth Ágnes, Eiler Ferenc, Egry Gábor, Nagy József, Gidó Attila és Tóth-Bartos András vettek részt, mindannyiuknak köszönöm a kritikai észrevételeket.

Végleges formáját a szöveg Jakabffy Tamás javaslatai révén nyerte el, a térképeket Sebők László készítette, köszönet mindkettőjük munkájáért. Köszönet a Kritérium Kiadónak és munkatársainak a kötet befogadásáért és kiadásáért.

A végére hagytam – hogy ezáltal még inkább hangsúlyozzam – hálám kifejezését édesanyám és nővérem mindenkor támogatásáért, de mindenekelőtt feleségem segítségéért a szövegek végtelen számú átvizsgálásában.

A dolgozat könyv formában történő kiadását anyagilag az MTA könyv- és folyóirat-kiadási pályázata és az Erdély Öröksége Alapítvány támogatta. Mind a magyarországi, mind a romániai levéltárak és könyvtárak munkatársainak megköszönöm a többéves kutatómunka során nyújtott segítséget.

A könyvben fellelhető bármilyen hibáért és tévedésért kizárólagos felelősséget vállal

a szerző

1. VÁZLAT A MAGYAR ÉS A ROMÁN KORMÁNYZATOK NEMZETISÉGPOLITIKÁJÁRÓL 1868 ÉS 1944 KÖZÖTT

1.1. A DUALIZMUS KORI MAGYAR KORMÁNYZATI NEMZETISÉGPOLITIKA ELŐZMÉNYEI

A nemzetiségi kérdés kutatásában nehéz origót találni. Egyesek szerint minden Mohácsnál kezdődött, így ez is – a téma kapcsán azonban talán mégis elég a nemzeti ébredés, illetve a nacionalizmus időszakáig visszamenni. E kötet keretében csak a dualizmus korától kívánjuk felvázolni a kérdéskör alakulását. De a dualizmus sem „a nulláról kezdte”. Voltak előzmények, amelyek nagyban megnehezítették a magyar politikai elit és a kisebbségek közötti kiegyezést.

A nehézség egyik oka az 1848/49-es forradalom és szabadságharc maga, hiszen előbb–utóbb az ország szinte minden nemzetisége összetűzésbe került a magyar politikai elitekkel. A reformkori liberális nemesi elit felfogása szerint a nemzetiségi különbségek csak a gazdasági elmaradottság miatt maradtak fenn, és a polgári társadalomra való áttérés és jogkiterjesztés révén mintegy maguktól el fognak tűnni.⁷ A magyar liberális nemesség felfogása szerint az állam hivatalos nyelve – s ezáltal a közélet is – csakis a magyar lehet, miközben a magánéletben mindenki szabadon használhatta az anyanyelvét, erre a területre *nem* akarták kiterjeszteni a magyar nyelv primátusát. A liberális értelmiség egyik vezéralakja, Eötvös József egyedül a nyelvi kérdésnek tulajdonított jelentőséget, szerinte azonban ennek megoldása önmagában nem elégséges a nemzetiségek fennmaradásához.⁸ Elképzelésének tarthatatlansága az 1848/49-es események kapcsán bizonyosodott be. A nemzetiségi mozgalmak programjai és követeléseinek révén kiderült, hogy a nemzetiségi elitek *etnikai* csoportként határozzák meg magukat, amelyben a legfontosabb épp a nyelvkérdés.⁹ Törekvéseiket kezdetben a bécsi udvar is támogatta. Az olmützi alkotmányban kimondták a nemzetiségek egyenjogúságát.¹⁰ Ez viszont akadályt jelentett a magyar kormány kiegyezési törekvései előtt, ezért 1849-re polgárháború tört ki a magyar kormányzat és a nemzetiségek között.

Az 1848-as országgyűlés az áprilisi törvényekben kimondta a polgári jogegyenlőséget, a nemzetiségi kérdéssel azonban nem foglalkozott. A nyelvkérdés mégis előkerült azáltal, hogy kimondták: a vármegyék közigazgatásának, valamint az oktatás felsőbb szintjének nyelve a magyar, és a képviselőknek is ismerniük kell a magyar nyelvet. Ez átpolitizálta az egész kérdéskört, és az első surlódásokat is ez okozta, ugyanis a nemzetiségek előtt felmerült, hogy a magyar nyelv használata idővel kiterjedhet az egyhá-

zi oktatásra is.¹¹ Csak fokozta az ellentétet az erdélyi országgyűlésen elfogadott, Erdély unióját kimondó törvény. Az országgyűlés magyar tagjai csak így látták megőrizhetőnek a magyar szupremáciát, a román nemzetiségi elit pedig ezt úgy élte meg, hogy az osztrák elnyomás után egyszerűen magyar elnyomás alá kerülnek. A kérdésben így nem születhetett kompromisszum, az unióról szóló törvényt csak a többségben lévő magyar képviselők szavazták meg, a román és szász képviselők nem.¹²

A magyarországi és erdélyi országgyűléssel párhuzamosan ugyanis minden nemzetiség megtartotta a maga nagygyűlését, ahol általában nyelvi, egyházi és oktatási jogokat kért, sőt egyes esetekben felmerült a területi autonómia igénye is. A magyar állam létét ekkor még nem vonták kétségbe, de felmerült az ország föderalizálásának gondolata. Az 1848. május 15-én Balázsfalván megtartott román nagygyűlésen a nemzetiség számára politikai függetlenséget kértek, anyanyelvi jogokat a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, arányos képviselést, a román egyházak függetlenségét, és kijelentették, hogy az uniót csak azt követően mondják ki, hogy a román nemzetiséget negyedik nemzetként ismerik el.¹³ A balázsfalvi nagygyűlésen elfogadott program nagy része szellemiségében egyezett a magyar forradalom tizenkét pontjával és az elfogadott törvényekkel, a román nemzetiség számára azonban egyre kevésbé voltak fontosak a társadalmi kérdések és a jogkiterjesztés – sokkal inkább a nemzeti-ségi kérdések kerültek a középpontba. Hiába szavazta meg ezeket a magyar országgyűlés, a román elit nem „ajándéknak”, hanem a maga eredményének tekintette, és a császártól mindig többet remélt.¹⁴

A román nemzetiség megnyugtatója érdekében 1848. augusztusában Wesselényi Miklós törvénytervezetet nyújtott be: ebben, bár elvetette a románok legfőbb kérését, a negyedik nemzetként való elismerést – ami már a Supplexben is megfogalmazódott – arra hivatkozva, hogy ennek csak rendi keretek között van értelme, elfogadta viszont az ortodox egyház önállóságára vonatkozó igényt. A törvénytervezet csak korlátozott nyelvi jogokat engedélyezett. Az egyházi elemi iskolai és községi szinten engedélyezte a román nyelv használatát, de írásban már kikötötte a kétnyelvűséget, ugyanakkor engedélyezte a román nyelvű beadványokat a közigazgatás minden szintjén.¹⁵ A javaslat már bizottsági szinten elakadt, a magyar képviselők egyfelől nem voltak hajlandók újabb jogokat megszavazni, másfelől az általános jogkiterjesztést fontosabbnak tartották a partikuláris jogoknál. Persze ha elfogadták volna is a tervezetet, ez sem elégítette volna ki a román nemzetiséget, így az 1848. szeptemberében Balázsfalvára összehívott újabb gyűlésen Simion Bărnuțiu a magyar kormány ajánlatának elutasítását kérte. A jelenlevők a császári alkotmány bevezetése és a lakosság felfegyverzése mellett döntöttek¹⁶ – ami több ezer áldozatot követelő polgárháborúhoz vezetett. A szabadságharc utolsó napjaiban, 1849. júliusában írta alá Szegeden Kossuth Lajos és Nicolae Bălcescu a megbékélési tervezetet. Az aláírás pillanatában valószínűleg mindkét fél tisztában volt vele, hogy az egyezménynek nem lesz gyakorlati következménye, ha azonban úgy tekintünk rá, mint az 1848/49-es eseményekből levonható első konklú-

zióra, mégiscsak érdemes neki figyelmet szentelni. Az egyezmény szövegezése szándékosan homályos,¹⁷ a román nemzetiséget¹⁸ külön „népiséggként” ismeri el, és biztosítja számára a szabad fejlődést. Az egyezmény másik újdonsága, hogy a román többségű megyékben is megengedi a szabad nyelvhasználatot, és biztosítja az ortodox egyháznak a korábban megígért önállóságot.¹⁹

Az abszolutizmus beköszönő évtizedei a korábbi szakirodalom tükrében az elnyomás időszakaként élnek a közvéleményben, ám az utóbbi években – elsősorban Deák Ágnes munkásságának köszönhetően – már jóval árnyaltabban tekintünk rájuk; s nem csak a jobbágyfelszabadítás miatt. 1849-et követően sok minden kérdőjeles maradt, az azonban eldőlt, hogy a magyarság a Habsburg-birodalom része marad, fejlődésére pedig hatással lesz a birodalmi keret. 1849 előtt a birodalmat alapvetően a császárhűség tartotta egyben, amit nyugati felében az abszolutizmus, keleti felében pedig a rendi alkotmányosság egészített ki. 1868-ig több modellel is kísérleteztek a birodalom berendezkedése terén, és korántsem volt biztos, hogy a magyarságnak sikerül pozícióit megőriznie. 1851-ig elvileg érvényben maradt a nemzetiségek egyenjogúsításának programja, amely elismerte a nemzetiségi csoportokat mint kollektívumokat. Etnikai alapon szervezett kerületeket hoztak volna létre, amelyek a nemzetiség szerinti többséget is reprezentálhatnák.²⁰ Ezt követően megpróbálták az államéletből kizárni a nemzeti/nemzetiségi törekvéseket, helyettük az ausztriai politikai nemzet fogalmát kezdték el alkalmazni a birodalom különböző népeinek összefogására.

A kibontakozó nacionalizmusokat azonban már nem lehetett visszaszorítani.²¹ 1860-ban az úgynevezett Októberi Diplomával újabb váltás történt a birodalmi politikában, s ismét előtérbe került a nemzetiségi kérdés. Ettől kezdve azonban inkább csak eszköz volt, s annak megfelelően használták, hogy a birodalom érdekét épp mi szolgálta, vagy melyik etnikai csoportot akarták megnyerni, melyeket óhajtottak kijátszani egymás ellen.²² Az Októberi Diplomához ugyanis egy uralkodói levelet is csatoltak, amely szabályozta a nyelvkérdést. A magyarországi igazságszolgáltatás és közigazgatás (beleértve a megyéket, járásokat és szabad királyi városokat) hivatalos nyelve a magyar lett, a birodalmi kormányzati szervekkel pedig németül érintkeztek. A városok, falvak és egyházi intézmények szabadon használhatták a többségi nyelvet, és ezen a nyelven fordulhattak a felettes hatóságokhoz is. Ugyanígy biztosítva volt az állampolgárok számára a szabad anyanyelvhasználat, anyanyelvükön írt beadványokkal fordulhattak a hatóságokhoz, az azonban nem volt pontosan szabályozva, hogy ez a jog milyen szintig érvényes.²³ A szabályozás sok tekintetben visszatérés volt a korábbi birodalmi állásponthez, a nemzetiségek egyenjogúsításának elve újra bekerült a kormányzati politikába, de nem mint stratégiai cél, hanem mint eszköz. A kérdést nem is szabályozták átfogóan, csak eseti döntéseket hoztak a felmerülő ügyekben. Ugyanakkor visszalépés is volt, mivel a nyelvhasználati jogokat már csak egyéni vagy helyi közigazgatási szinten ismerték el, kollektív és magasabb szinteken nem.²⁴ Mivel a rendelkezés nem tartalmazott arányszámokat, a statisztikai adatok alapján a megyei ha-

tóságok döntötték el, melyik községben mi legyen a hivatalos nyelv.²⁵ A pontatlan szabályozás miatt egyedi esetekben gyakran került sor az elvtől való elhajlásokra is.²⁶

Az Októberi Diplomát követő időszak, az 1861 és 1866 közötti provizórium ideje az alkotmányos élethez való visszatérés első lépése volt. Újra összehívták az országgyűléseket, és vármegyei szinten is megtörténtek a tisztújítások. A különböző testületek is megkezdték tevékenységüket. Az elvek gyakorlatba ültetése azonban ez esetben is nehézségekbe ütközött. A helyi jegyzők egy része nem beszélt románul, másik részük nem volt hajlandó románul megszerkeszteni a dokumentumokat vagy válaszolni a beadványokra. A magyar lakosság elégedetlenségét fokozta, hogy 1861-ben az elit többsége passzivitásba vonult, ez ugyanakkor lehetőséget nyitott a román és szász lakosságnak, hogy helyi szinten – de esetenként akár megyei szinten is – pozíciókat szerezzen. Ez meg is mutatkozott abban, hogy – bár korábban erre nem volt példa – a román kisebbség aktívan részt vett az 1861-es tisztújításon. A korábbi megyék mellett újabbak is arról döntöttek, hogy a tanácskozás nyelve a magyar és a román legyen, és a beadványokra azonos nyelven kelljen válaszolni.²⁷

Az abszolutizmus időszakából a nemzetiségi mozgalmak megerősödve kerültek ki. Míg 1848 előtt csak egy szűk elitet hatott át a nemzeti(ségi) érzés, 1848-ban és azt követően a román elit már képes volt tömegeket megmozgatni, és meg is tette, amikor érdekei úgy kívánták. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a széles néptömegeket is megérintette volna a nemzetiségi eszme. A nemzetiségek (elsősorban a román képviselők) előretörése, nyelvük hivatalossá válása frusztrációval töltötte el a magyar elitet, ami a nemzetiségek és magyarok további távolodásához vezetett. Az erdélyi magyar elit az unió gyakorlati megvalósításában látta az egyedüli megoldást, a nemzetiségek pedig továbbra is a Habsburg-udvartól várták a megoldást. Azért támogatták a centralizációs törekvéseket, mert az kevésbé tűnt veszélyesnek számukra, mint egy magyar nemzetállam.²⁸ Ezeket a folyamatokat tetézte a nemzetiségi egyenjogúsítás politikai eszközként lebegtetett ígérete, amely azonban nem a kompromisszum irányába tolta a magyar politikai gondolkodást.²⁹

Az 1848/49-es események első és legfontosabb tanulsága az volt, hogy a nemzetiségek a polgári jogegyenlőség mellett is ragaszkodnak nyelvükhöz – igaz ez akkor is, ha tudjuk: a román lakosság jelentős része nem tartotta fontosnak gyermekei iskoláztatását – és etnikai identitásukhoz.³⁰ A másik tanulság az, hogy a nemzetiségi mozgalmak eszméi nem csupán egy szűk elit, az „intelligencia” tömegekre erőltetett akarata. A nyelvi/etnikai hívószóra ugyanis egyre nagyobb tömegek rezonáltak.³¹

Bár a magyar politikai vezetők alapvető célként a nemzetiségek asszimilációját jelelték meg, egyedüli megoldásnak az látszott, ha a nemzetiségi igények kibontakozásának is teret biztosítanak. Tevesz László szerint a reformkori és abszolutizmus kori magyar politikai gondolkodás nemzetiségekről vallott nézeteiben az elmozdulást az jelentette, hogy a nemzetiségi igényeknek nemcsak felekezeti és iskolai téren enged-

nek kibontakozási lehetőséget, hanem a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közeposztályi önszerveződés szintjein is.

Az abszolutizmus és a dualizmus első időszakának két legfontosabb magyar nemzetiségpolitikai gondolkodója Kemény Zsigmond és Eötvös József volt. Érdemes az ő szemléletváltozásukat nyomon követni. A nemzetiségi jogok kielégítése mellett – amibe beletartozott akár a területi autonómia is – Eötvös a legfontosabbnak azt tartotta, hogy kizárólag társadalmi önerőből, a közösségi önszerveződés és a szellemi túlsúly és műveltség révén tegyék elfogadottá a magyarság fölényét és vonzóvá az esetleges asszimilációt. Amennyiben a magyarság állami eszközöket vesz igénybe a műveltség terjesztése érdekében, azzal elidegeníti a nemzetiségeket.³² Az abszolutizmus időszakában írta meg Eötvös a korszak legfontosabb nemzetiségpolitikai könyvét, a mai napig az egyik leginnovatívabb elgondolást a 19. század uralkodó eszméiről.³³ Bár a maga rendjén Eötvös úgy vélte, hogy a nemzetiségi kérdés csak átmeneti, belátta, hogy amennyiben a nemzetiségek nyelvi közösségekként határozzák meg magukat, nacionalizmusuk hosszú távon veszélyezteti az állam létét, mivel előbb-utóbb óhatatlanul politikai szegregációhoz vezet. Meglátása szerint minden nacionalizmus korlátlan hatalom megszerzésére törekszik, emiatt fokról fokra kibékíthetetlenül fajulnak az ellentétek, a kérdés tehát megoldhatatlan. Egyedüli megoldásnak az állam hatalmának korlátozását tartotta, egy, a nemzeti közösségek fölött álló, ugyanakkor semleges állam létrehozását. Az ez alatti szinteken a nyelvi közösségek szabadon fejlődhetnek.³⁴ Az állami centralizáció csak a létehez szükséges területekre terjedjen ki, és minden nemzetiségnek legyen saját önkormányzatisága.³⁵

Hogy a megváltozott magyar elképzelések gyakorlatba ültetését miként képelték megvalósítani, leginkább az 1861-es törvénytervezet szemlélteti, amely egyben a magyar nemzetiségpolitikai fejlődés egyik határköve is. Az országgyűlés kebeléből Eötvös vezetésével és a nemzetiségek részvételével külön bizottságot hoztak létre azzal a céllal, hogy az nemzetiségi törvénytervezetet dolgozzon ki. A tervezet alapvetően Eötvös korábban vázolt nézeteit tükrözi, ugyanakkor sikerült egy olyan kompromisszumos javaslatot kidolgozni, amelyet a nemzetiségi képviselők is elfogadtak – annak dacára, hogy maguk is benyújtották a kisebbségek által kidolgozott tervezetet.³⁶ A tervezet első körben azt mondja ki, hogy az ország minden polgára a magyar politikai nemzet része, másrészt minden – taxatív felsorolt³⁷ – nemzetiséget egyenlőnek ismer el, és biztosítja „egyesületi szabadság alapján”³⁸ történő fejlődésüket. A tervezet megyei szintig biztosította az anyanyelvhasználatot. Ebbe beleértendő az egyházi élet és az oktatás területe is – középiskoláig. A megyékben a többség döntött a belső ügyvitel nyelvéről, a felsőbb hatóságokkal azonban csak magyarul lehetett kommunikálni akkor is, ha a belső ügyvitel nyelve nem a magyar volt. Az állam hivatalos nyelve is a magyar lett.³⁹ A tervezet a liberális felfogás jegyében született, alapvetően az egyéni szabadságjogok biztosítására épül, ugyanakkor elválasztja az államot, a honpolgárok közösségét a nyelvi-kulturális közösségektől. Míg a magyar lakosság politikai és kul-

turális tekintetben egyaránt magyarnak számított, politikai értelemben a nemzetiségi lakosság is csak „magyar” lehetett.⁴⁰ A kollektív jogok hiánya mellett a tervezet másik felróható elégtelensége, hogy nem biztosította a helyi kisebbségek védelmét, de ezt minden más, a korszakban született tervezet is mellőzte.⁴¹ Érdeme viszont, hogy olyan kompromisszumos szövegtest, amelyet mindkét fél elfogadott. Ez pedig arra mutat, hogy az 1860-as évek elején a nemzetiségi elitek még elfogadták az állami kereteket, s hajlottak a kompromisszumra.

A korszakban megtett másik jelentős lépés az 1863-as nagyszebeni országgyűlésen elfogadott két jogszabály volt. Kihasználva a leszállított választási cenzust, aminek következtében a román és szász képviselők többségbe kerültek – illetve a magyar képviselők bojkottját –, két törvénytervezetet fogadtak el a román nemzetiség, valamint a román nyelv egyenjogúsításáról. A törvényjavaslatokhoz megnyerték a bécsi udvar támogatását is (egyes vélekedések szerint magát a törvénytervezetet is ott dolgozták ki). Az első tervezet kimondta a román nemzetiség negyedik nemzatként való elismerését, akárcsak a két román egyház egyenjogúsítását.⁴² A másik – témánk szempontjából fontosabb – törvénytervezet a román nyelv egyenjogúsítását fogalmazta meg. Első körben deklarálta a magyar és a német mellett a román hivatalossá, országos nyelvvé tételét. További része azonban nem különbözött a korszak tervezeteitől.⁴³ A törvény előremutató jellege a kollektív jogok elismeréséből fakad, amely egyetlen más korabeli tervezetnek sem sajátja.⁴⁴ Elfogadása valósággal megrémítette a magyar elitet. Tagjai félelmeik beteljesülését látták a törvény megszületésében, és ez meglátásunk szerint döntően befolyásolta a magyar elit nemzetiségi kérdéshez való viszonyulását: sem a birodalom nyugati feléből, sem a nemzetiségek részéről érkező kihívások nem növelték a magyar elit kompromisszumkészségét.

1.2. AZ 1868-AS NEMZETISÉGI TÖRVÉNY SZÜLETÉSE

A külpolitikai események hatására a Habsburg-ház a magyar nemzetiséggel való kiegyezés mellett döntött, és ezzel megvalósult az erdélyi magyarság alapvető vágya: ismét kimondták az uniót, annak ellenére is, hogy tudatában voltak: ez mind a román, mind a szász nemzetiség érdekeit sérti. A szász elit elfogadta a kiegyezést, egyedül a Szászföld autonómiájának fenntartását kérték – e kívánságukat azonban a meggyesítés során nem vették figyelembe. A nemzetiségi törvény a kiegyezési folyamat utolsó lépéseként született meg. Ismét parlamenti különbizottságot hoztak létre nemzetiségi tagokkal. Ezúttal azonban nem sikerült kompromisszumot elérni s olyan törvényszöveget megalkotni, amelyet a nemzetiségek elfogadtak volna. Ennek több oka is volt. Míg 1848-ban még élt a remény, hogy a polgári jogegyenlőség és jobbagyfelszabadítás jótékony hatású lesz és megteremti a közös alapot a kiegyezéshez, 1868-ra ennek illúziója szertefoszlott. Másrészt 1868-ra megerősödött a román nemzetiségi mozgalom,

az elit egy része álláshoz jutott a helyi közigazgatásban, így már volt veszténivalója.⁴⁵ Harmadrészt fordulat állt be a magyar elit felfogásában is a nemzetiségi kérdésről. Az 1868-as törvényben ugyanis inkább Deák Ferenc, mintsem Eötvös nézetei érvényesültek. Deák mindig az állam felől közelítette meg a kérdést:⁴⁶ minden állampolgár a politikai nemzet része, a politikai nemzet alapja viszont az állam. Így az állam feltételei váltak szabállyá, a kisebbségi jogok pedig kivétellé.⁴⁷ A kiegyezést követően – a szakirodalom alapján számunkra tisztázatlan okok miatt – Eötvös is megváltoztatta véleményét, s elfogadta Deák megközelítését a politikai nemzet kérdésében.⁴⁸ A negyedik ok a többségbe került magyar politikai elit nyomása volt, amely bármilyen, a kisebbségek részére teendő engedményt sokallt és ellenzett. Ez jól nyomon követhető a törvénytervezet szövegének módosulásában. A kisebbségeknek tett gesztusként az Eötvös vezette albizottság elvetette a politikai nemzetről szóló bekezdést – amely ekkor még a megyékben is megengedte, hogy hivatalos nyelvükről a többség döntsön. A törvény-előkészítő bizottságban azonban beleírta a magyar képviselők tiltakozása miatt, hogy minden megye hivatalos nyelve a magyar, s csak a többség kérésére fogadhatják el második nyelvként a kisebbség nyelvét.⁴⁹ A végső változat elfogadása után Deák újabb tervezetet adott be, amely már tartalmazta a politikai nemzetről szóló preambulumot, és végül az országgyűlés ezt szavazta meg.

Az elfogadott törvény tehát preambulumban deklarálta a politikai nemzet fogalmát, akárcsak az állampolgárok jogegyenlőségét,⁵⁰ majd az 1861-es tervezetnél részletesebben és pontosabban szabályozta a nyelvhasználati jogokat a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és oktatásban. Az 1861-eshez képest a legnagyobb visszalépés az, hogy kikerült a tervezetből a nemzetiségek „testületi” elismerésének elve.⁵¹ Kinyilvánították a magyar nyelv hivatalos jellegét a közigazgatásban,⁵² és az anyanyelvi jogokat csak alsó szinten (község, elemi iskola, valamint egyházi élet) garantálták.⁵³

Amellett, hogy mindenki elismeri a törvény liberális, a korszakban előremutató jellegét – ami révén a korszakban is Európa egyik leghaladóbb szellemiségű törvényének volt tekinthető –, ma már egyre többen vélik úgy, hogy a törvénytervezet, elsősorban a politikai nemzet deklarálása, elhibázott volt.⁵⁴ Meglátásunk szerint a törvény legnagyobb problémája, hogy úgy volt a kormányzati nemzetiségpolitika nyitánya, hogy egyben a végét is jelentette. Az 1918. őszi kényszerhelyzetet leszámítva 1944-ig a magyar kormányzat sosem tett kedvezőbb ajánlatot a nemzetiségeknek, s mint láttuk, a törvény már sok tekintetben visszalépés volt a korábbi időszak törvényalkotó szándékaihoz képest. Mindezt tetézte, hogy sosem hajtották végre,⁵⁵ sőt a dualizmus időszakában több ellentétes törvényt is elfogadtak.

1.3. A DUALIZMUS IDŐSZAKÁNAK NEMZETISÉGPOLITIKÁJA

Ebben az alfejezetben csak vázlatosan, pár pontban összefoglalva kívánjuk szemléltetni a dualizmus kori nemzetiségpolitika alakulását. Kitéüntetett szerepet kap az Erdélyre és a román nemzetiségre vonatkozó kormányzati politika. Mivel a dualizmus második felétől a románkérdés és ezáltal Erdély esetleges elvesztésének réme került a közvélemény homlokterébe, ezen keresztül lehet leginkább szemléltetni a korszak nemzetiségpolitikájának alakulását. A pontszerű összefoglalás tömörsége miatt vázlatos és szubjektív. Amiatt is döntöttünk e vázlatos megoldás mellett, mert nem célunk átfogó kép megalkotása a dualizmus kori nemzetiségpolitikáról, másrészt a legfontosabb tendenciák megtalálhatóak a későbbi fejezetek bevezetőiben.

A dualizmus kori nemzetiségpolitikát befolyásoló szempontokat a következőkben látjuk:

1. *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint birodalmi keret.* Napjainkban már konszenzus övezi a kiegyezés megítélését: szükséges kompromisszum volt, amely nélkül nem lett volna megőrizhető az ország szuverenitása és biztosítható a magyarság dominanciája.⁵⁶ A magyarság számára azonban a kiegyezés egyszerre volt előnyös és hátrányos. Előnyös volt az állami keret megteremtése, a szuverenitás, illetve a birodalmi keret nyújtotta gazdasági fejlődés. Hátrányt jelentett viszont az önálló külpolitika hiánya, a birodalmi és magyar érdekek közötti különbségek feloldhatatlansága, valamint a nemzetiségek által terjesztett propagandával szembeni hatékony fellépés lehetőségének hiánya.⁵⁷ Az államiság visszaszerzése és a gazdasági prosperitás ellenére a dualista Monarchia másik problémája a kiegyezés reformálhatatlansága volt. Sok tekintetben nemcsak a nemzetiségi, hanem a magyar nemzeti elvárásokat sem tudta kielégíteni, a közvélemény jelentős része sosem tudott megbarátkozni vele. Nem sikerült ugyanis egyféle állampatriotizmust kialakítani,⁵⁸ a magyar lakosság továbbra is nemzeti – s nem birodalmi – keretekben gondolkodott. Hazafias szólásokat és függetlenségi hagyományokat éltetett, amelyeket a politikai elit végtelen közjogi csatározásokban igyekezett artikulálni.⁵⁹

2. *A nemzetiségpolitika kezelésének különböző módjai.* A birodalom két fele 1868-at követően nemzetiségpolitikai tekintetben is különböző utat járt be. Míg az osztrák részen elismerték a nemzetiségek mint elkülöníthető csoportok jogait, általános választójogot vezettek be⁶⁰ és engedélyezték, hogy a tartományok szintjén különbözőképpen rendezzék a nemzetiségi kérdést,⁶¹ Magyarországon a homogén nemzetállam megteremtésében látták az egyedüli megoldást. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy Magyarország nagyon kis eséllyel indult a nemzetállam megvalósításának versenyében, hiszen a lakosság mintegy fele nem magyar nemzetiségű volt, s a magyar nyelv nem hasonlított egyik nemzetiség nyelvéhez sem, így az számukra nehezen megtanulható volt. A magyar politikai elit egy része belátta, hogy nincs reális

esély a milliós tömegek asszimilálására, ezért be kell érni – Berecz Ágoston szavaival élve – a gyenge asszimilációs programmal: az iskola és a közigazgatás révén a nemzetiségi lakosság tanulja meg a magyar nyelvet, de önköreiben, illetve a magánéletben szabadon használhassa a magáét.⁶² Az örökös tartományokban sem sikerült kiküszöbölni a hatalom megragadásáért izzó nemzetiségi ellentéteket, ami a központi parlament munkájának megbénulásában mutatkozott meg. El kell ismerni, hogy a folyamatos kísérletezgetés, az eltérő modell alkalmazása ellenére az osztrák részen sem sikerült megoldani a nemzetiségi kérdést.

3. *A nemzetiségi törekvések valós veszélyének alulértékelése.* Ugyancsak a birodalmi létből és státusból következett, hogy 1868-at követően a magyar elit sok esetben gögősen és cinikusan közelített a nemzetiségi kérdéshez. Ez megmaradt azt követően is, hogy 1877-ben Románia független állammá vált, és a balkáni háborúkkal mind területét, mind tekintélyét sikerült növelnie. Azzal mindenki tisztában volt, hogy a Monarchia határain megjelenő nemzetállamok vonzerőt jelentenek a kisebbségek számára, és a kisebbségek élénk kapcsolatot tartanak fenn nemzettársaikkal, a valós veszélyt mégsem érezték a maga súlyában. 1883-tól Románia része lett a Hármasszövetségnek, ezért úgy érezték: kontroll alatt tarthatják,⁶³ másrészt tudatában voltak annak, hogy Románia katonai értelemben nem szállhat szembe a Monarchiával.⁶⁴ Meglátásunk szerint a dualizmus kori magyar elit nem értette a nacionalizmus igazi lényegét, nem mérte fel helyesen, hogy ez érzelmi azonosulás, ami sok esetben ellentmond a racionalitásnak.⁶⁵ Végig tartotta magát ugyanis az a vélekedés, hogy nemzetiségek – ekként a román tömegek is – valójában lojálisak az országhoz, s csak az elit egy része gerjeszti a nacionalista indulatokat Románia pénzügyi támogatásával.⁶⁶

4. *A liberalizmus válsága, a szabadelvűség tartalmának átalakulása.* A reformkortól kezdődően a magyar politikai elit legfőbb érve a nemzetiségi kérdéssel szemben a liberalizmusba vetett hit, amely szerint a jogkiterjesztés és a polgári átalakulás mintegy magától megoldja a nemzetiségi kérdést. A liberalizmus a dualizmus időszakában bizonyos tekintetben végig megmaradt (például a magántulajdon védelme, egyéni szabadságjogok, parlamentarizmus, a társadalmi önszerveződés fontossága), az 1880-as évekre azonban válságba került. A liberális felfogás szerint ugyanis a társadalmi problémákat közösségi öntevékenység révén kell megoldani, az állam csak felügyeli ezeket. Fejletlensége miatt azonban a magyar polgári társadalom képtelen volt erre, így egyre több feladat megoldását várta az államtól (például művelődés és a kulturális színvonal előmozdítása, gazdaságpolitika és a közigazgatás modernizálása). Az időszak végére liberalizmuson már nem ugyanazt értették, mint kezdetben. A liberalizmus államközpontúvá vált, azonosult a nemzeti eszmével, s a kérdés már csak akörül folyt: elégséges-e az asszimiláció állami eszközökkel történő elősegítése, vagy az államnak represszív politikába is kell kezdenie.⁶⁷ Így a 19. század végére liberális körökben is elfogadottá vált, hogy az állam feladata a magyar nemzetállam megteremtése és védelme a nemzetiségekkel szemben.⁶⁸ A liberalizmus ilyenén átalakulása még kevésbé tette

vonzóvá és hihetővé a nemzetiségek előtt, hogy a rendszer célja a jogegyenlőség megteremtése és a nemzetiségi célok támogatása. Az előtérbe kerülő nemzetiségi kérdés a liberalizmus megakasztása révén az állam demokratizálódásának akadályává is vált, így a 20. század elejére elmaradt a jogegyenlőség megvalósítása, a gyűlekezési és egyesületi jog, valamint a választójog kiterjesztése, akárcsak a népfelség elvének kodifikálása.⁶⁹

5. *A nemzetiségi kérdés mint hatalomtechnikai kérdés.* Az 1868-as nemzetiségi törvény elfogadása után a magyar elit nem foglalkozott többé a témával, nem fogalmazta újra, nem tett további ajánlatokat, kiegyezési kísérleteket a nemzetiségek felé. Így a nemzetiségi probléma megrekedt. Kompromisszumkészség csak két esetben: a dualizmus születésekor, illetve 1918-ban, az összeomlás küszöbén mutatkozott.⁷⁰ A nemzetiségi kérdés egyre inkább hatalomtechnikai motívummá vált, a cél nem a probléma megoldása, csupán annak kezelése volt – amíg a homogén nemzetállam ki nem alakul.⁷¹ Mindezért azonban nem egyedül a magyar elit volt vétkes. A nemzetállami törekvésekbe sosem sikerült beilleszteni a nemzetiségi törekvéseket, és az etnikai mozgalmak is általában képtelenek a kompromisszumra.⁷² Maga az a cél, hogy a felerészt nem magyar államot homogén nemzetállammá alakítsák, eleve kudarcra volt ítélve, és az ötven év alatt megvalósult felemás fejlődés csak fokozta a nemzetiségek elszakadási törekvéseit.⁷³ Abban, hogy a magyar elit mégis a nemzetállam kiépítése mellett döntött és minden más megoldást elvetve előremenekült, az is közrejátszhatott, hogy a magyarországi nemzetiségek nem voltak annyira fejlettek és szervezettek, mint az osztrák rész nemzetiségei. Viszonylag nagy volt a különbség közöttük mind kulturális, mind gazdasági téren. A rutén kisebbség például 1918-ig nem is törekedett elszakadásra. Többségük csonka társadalom volt, jól szervezett és széles elittel szinte csak a román kisebbség rendelkezett, aktív tömegbázissal viszont egyik sem. Szinte mindegyikük passzivitásba vonult, és lemondott a tömegmozgalom alkalmazásáról, ráadásul összefogási hajlandóságuk is minimális volt. Az 1895-ös nemzetiségi kongresszust leszámítva csak az 1905-ös országgyűlési választások után jött létre nemzetiségi klub.

6. *Zsákcás nemzetállam-építés.* 1868-at követően a magyar nemzetiségpolitika az etnikailag homogén magyar nemzetállam kiépítését fogalmazta meg végcélként.⁷⁴ A nemzetiségek minél gyorsabb és minél szélesebb körű puha – vagyis csak a magyar nyelv elsajátítását jelentő – asszimilációjához a korszakban az oktatást tekintették a legmegfelelőbb eszköznek, a nemzetiségi törvény-rendelkezései – amellet, hogy az állam sem tartotta be a rá eső részeket – ezen a téren csorbultak a leginkább. Mivel többmilliósról volt szó, asszimilációjuk eleve reménytelen volt. Minthogy a nemzetiségi tömegek döntő többsége falusi lakos volt, az iskola révén történő asszimiláció nem bizonyult hatékonynak. Eredményt csak a városokban értek el, elsősorban a zsidó és a német lakosság körében. Bár a 19. század végére a nemzetállam-építés kudarcá nyilvánvalóvá vált, a magyar elit nem akart, de nem is tudott már váltani, ez pedig a nemzetiségek végérvényes elidegenítéséhez járult hozzá. Az újabb, asszimilá-

ciót célzó intézkedések, a kisdedóvó törvény, a családnevek és településnevek magyarosítása, a vallásoktatás magyarrá tétele mind-mind sértették a nemzetiségek érzékenységét. A folyamat másik eredménye az önkormányzatiság leépítése, illetve kiszervezése, aminek következményeként a nemzetiségi elitek teljesen kiszorultak a közigazgatásból.⁷⁵ Az egyik leghatékonyabb nemzetiségpolitikai eszköz veszett el így, amely pedig kezelhette volna a nemzetiségi feszültségeket; és lehetőséget adott volna a nem magyar elitek nyelvi és politikai integrációjára. Amikor a jogállam és nemzetállam kiépítése összeütközésbe került, mindig ez utóbbi kapott elsőbbséget. Az általános jogegyenlőség kimondása ellenére a korabeli magyar elit hierarchizált társadalomképben gondolkozott, amelyben bizonyos vagyonos csoportok vezető szerepének, bizonyos esetekben többtörvényűségének megőrzését elengedhetetlennek tartotta.⁷⁶ Ez valójában a rendi társadalmi berendezkedés tovább élését jelentette, ami ugyancsak a nemzetiségi elitek ellen hatott. Az egyedüli terület, ahol a liberális felfogásnak köszönhetően nem volt etnikai korlátozás, a gazdasági élet volt. Bár e tekintetben jelentős különbségek mutatkoztak a nemzetiségek között, a 19. század végére – elsősorban a pénzintézetek és szövetkezetek révén – a nemzetiségek gazdaságilag megerősödtek és széles, anyagilag független elitet tudtak kitermelni. A rendi társadalommal ellentétben a kialakuló polgári társadalom felfelé zárt volt: nem volt elég a vagyon, nyelviileg is asszimilálódni kellett az érvényesüléshez. Így a nemzetiségi elit csak akkor tudott bekapcsolódni, ha feladta nemzetiségi törekvéseit. Ezáltal a kisebbségek zsákcásba kerültek, és részben párhuzamos társadalmakat kezdtek el kiépíteni, részben – a román nemzetiségi elit esetében – Romániába emigráltak.⁷⁷

7. *Az unió elkerülhetősége.* Erdély Magyarországgal történt uniója az amúgy érthető magyar együvé tartozás nemzeti törekvése mellett az erdélyi magyar elit szemszögéből a magyar szupremácia megőrzésének egyedüli eszköze is volt. Elveszett viszont annak a lehetősége, hogy – amint az osztrák birodalomrészben történt – tartományi szinten egy másféle megoldás: a nemzetiségek közötti kiegyezés érvényesülhessen. Erdélyben is a magyarországi centralizációs törekvés és nyelvpolitika érvényesült, ami elidegenítette nemcsak a román, hanem a szász elitet is.⁷⁸ A román elit unióellenessége mögött nacionalista megfontolások húzódtak annak ellenére, hogy az egyesülés révén egyazon államba kerültek a magyarországi románokkal. A román elit végig abban reménykedett, hogy sikerül megakadályoznia az uniót. 1868-at követően évtizedeken át a legfőbb törekvése a tartomány autonómiájának visszaállítása volt, hogy előbb-utóbb érvényesíteni tudja számbeli fölényét és meg tudja valósítani nemzetiségi törekvése egy fontos célját. A dualizmus létrejöttét amiatt is sérelemként élte meg, mivel nemcsak a nyelvhasználat szorult vissza, hanem fokozatosan a közigazgatásból is kiszorult.⁷⁹

8. *A többes identitás elutasítása.* A magyar elit nemzetiségpolitikai szemléletében a domináns jövőkép az asszimiláció volt, ami hosszas folyamat, több állomással, *többes kötődések* kialakulásával. Az etnicizálódás miatt viszont ezeket az azonosságkonstruk-

ciókat a magyarok nem tudták elfogadni. Így a magyar elit nézőpontjából az érvényesülés egyedüli módja a *teljes asszimiláció*: a többségi csoportba történő betagozódás volt. Az egyes csoportok között voltak ugyan kapcsolatok, de átjárás nem. A magyar elit elvárásait azonban korlátozta, hogy a 19. századi viszonyok között az állami asszimiláció által kifejtett nyomás/elvárás csak a nemzetiségi csoportok elitjeit és a városiasodó lakosokat tudta elérni, a többséget kitevő, sok esetben analfabéta vidéki lakosságra azonban nem volt hatással.

A fentebb mondottakat a kolozsvári és budapesti román tanszékek oktatóinak példájával illusztráljuk. A kolozsvári egyetem megalakulását követően Ioan Silași lett a tanszékvezető.⁸⁰ 1886-ban Silași – a korban szokatlan módon – nyugdíjazták, mert tagja és tiszteletbeli elnöke volt a román diákok Iulia egyesületének, amelynek tevékenységét a magyar diákok kifogásolták.⁸¹ Utóda Grigore Moldovan⁸² román folklorista lett. Míg Silași az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) mellett román egyesületeknek is tagja volt, Moldovan csak magyar egyesületekben tevékenykedett: EME, Kemény Zsigmond Társaság, Kisfaludy Társaság. Az egyetemre történt kinevezése után nem is publikált többet román nyelven. Ezzel együtt élete végéig kitarított román identitása mellett, mind tudományos, mind publicisztikai tevékenységével a magyar-román megbékélést hirdette. Míg a magyar elit elismerte tevékenységét, a román elit már életében renegátnak tartotta, így az 1919-ben berendezkedő Ferdinánd Egyetemen már nem taníthatott.⁸³ Hasonló folyamatok zajlottak a budapesti román tanszéken is. A tanszék első tanára Alexandru Roman publicista, országgyűlési képviselő volt, akit meggyőződéses föderalistaként nézetei miatt 1869-ben börtönbe is zártak, tanárrá történt kinevezését követően azonban kiegyezett a kormánnyal, s többé nem jelentek meg kifogásolható cikkek a lapjában. Diákjai Romanról elsősorban nem mint jó tanárról, hanem mint olyan egyéniségről számoltak be, aki fokozta román lelkesedésüket. Utóda Ioan Ciocan országgyűlési képviselő lett, aki nem végzett semmilyen tudományos tevékenységet, de igyekezett közbenjárni román diákjai érdekében. 1909-ben – az egyetem javaslata ellenére – Siegescu József egyháztörténész, országgyűlési képviselőt, pápai prelátust nevezték ki tanárnak, aki csak politikai ügyekkel foglalkozott, elhanyagolta a tanszéket.⁸⁴ A fejlődési irány mindkét tanszéken hasonló: végig román származásúakat neveznek ki tanárnak, de míg az első generációnak még van kapcsolata a román elittel és diákokkal, a másodiknak (Budapest esetében a harmadiknak) már nincs, saját közösségük renegátnak tartja őket. Kinevezésüket személyes vagy politikai kapcsolataiknak köszönhetik, nem tudományos teljesítményüknek. Ebből a sorból kilóg Moldovan, aki egyszerre próbál megfelelni román nemzetiségének és magyar állampolgárságának, a korszak viszonyai között azonban ez járhatatlan útnak bizonyult.

9. A nemzetiségi kérdés politikai/irredenta kérdéssé válása. A 19. század végére a politikai nemzet fogalma kiüresedett, s bár a politikai elit nyelvezetében végig megmaradt, a valóságban többség és kisebbségek egyre inkább elkülönültek. Ennek Bánffy

Dezső miniszterelnöksége idején egyik első, kézzelfogható jele volt a Miniszterelnökség keretében létrehozott nemzetiségi ügyosztály, amelynek élére a miniszterelnök Jeszenszky Sándor királyi ügyészt – a Replika-per vádlóját – állította, de itt dolgozott Jancsó Benedek és Klebelsberg Kunó is. Az ügyosztály működése révén új szintre emelkedett a nemzetiségi kérdés kezelése, amikor már egyértelműen *veszélyforrásként* tekintettek a különböző mozgalmakra, irredentizmust látva bennük. Az ügyosztály különböző háttér tanulmányokat készített a nemzetiségi mozgalmakról, illetve megfigyelték a mozgalom vezetőit is.⁸⁵ Az ügyosztályt Bánffy miniszterelnökségét követően feloszlatták,⁸⁶ a kérdés ilyenén kezelése azonban ezt követően is megmaradt. Egyrészt 1904-től kezdődően a főispánoknak rendszeresen jelentést kellett tenniük a nemzetiségi mozgalom helyzetéről,⁸⁷ másrészt a 20. század elején a nyelvhatár kérdésének előtérbe kerülésével a Központi Statisztikai Hivatal is rendszeresen részt vett a nemzetiségi mozgalomról szóló adatgyűjtésben, illetve különböző kormányzati intézkedések előkészítésében.⁸⁸ Hogy a nemzetiségi mozgalmak mikor váltak egyértelműen irredentává, az minden nemzetiség esetében más-más időponthoz köthető, egyes esetekben 1918-ig nem beszélhetünk ilyenről. Meglátásunk szerint a román mozgalom esetében sem lehet ezt egyetlen konkrét időponthoz kötni, inkább egyféle folyamatról beszélhetünk, amely révén az erdélyi román nemzeti mozgalom fokozatosan alárendelődött Románia politikai érdekeinek. E román nemzeti mozgalom nyíltan sosem vállalta fel a Monarchiával szemben irredenta céljait, de titokban a kedvező alkalomra várt annak megvalósítását illetően. Hogy ez 1918 előtt pontosan mikor vált realizálható céllá, nehéz megmondani, meglátásunk szerint a 19. század végétől a Romániába emigrált erdélyi elit tagjai körében született ez meg politikai célkitűzésként, a 20. század elejére a román kormányzati körök is elfogadták ezt a célt, de megvalósítását a közeli jövőben nem tartották reálisnak.⁸⁹

1.4. MITŐL VOLT SIKERES A ROMÁN NEMZETISÉGI MOZGALOM?

A szakirodalomban nagyjából konszenzus mutatkozik abban, hogy a dualizmus időszakában a Monarchia nemzetiségi törekvései között a román mozgalom volt a legsikeresebb, és a román lakosságnak volt az egyik legkisebb asszimilációs vesztesége. Emiatt, illetve független Románia létrejötte folytán – és az Erdély esetleges elvesztése miatti aggodalom nyomán – a magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás közepontjában a román mozgalom állt. A továbbiakban vázlatszerűen azt járjuk körül, minek köszönhetően volt ilyen sikeres a román mozgalom, és melyek voltak ennek a sikernek a korlátai. A kiválasztott szempontok szubjektívek, szabadon bővíthetők, nem kívántunk teljességre törekedni.

A román nemzeti mozgalom számbavételekor fontos kiemelni a negatívumokat is, amelyek hátráltatták a sikerét.

1. *Megosztottság.* A román szakirodalom évtizedeken át hangsúlyozta a román lakosság egységét. Ez a lakosság úgymond monolit tömbként állt ellen a magyar kormányzati törekvéseknek. Ma már árnyaltabb a kép, leginkább Vlad Popovici munkásságának köszönhetően. A nemzeti mozgalom valójában kezdettől fogva megosztott volt, s kisebb-nagyobb válságok folyamatosan jellemezték: hogyan viszonyuljon a dualizmushoz, Budapesthez, illetve Bécshez, legyen aktív vagy passzív a politikai életben. A többség 1881-ig elutasította a dualizmust, végig Ferenc Józseftől – majd később Ferenc Ferdinánd trónörökösétől – várta a nemzetiségi kérdés megoldását. 1905-ig mintegy a rendszer elutasításának jeleként a passzivizmus mellett döntött. Abban is eltértek a vélekedések, hogy ki legyen a nemzeti mozgalom vezetője. 1848-ban még egyértelműen az egyházi vezetők voltak, 1868-at követően viszont éles konfliktus támadt e tekintetben Gheorghe Barițiu és Andrei Șaguna érsek között.⁹⁰ A dualizmus létrejötté és az unió megvalósulása ellenére a képzeletbeli határ folyamatosan megmaradt mint törésvonal az erdélyi és magyarországi románok között.⁹¹ Bár mindkét román egyház támogatta a nemzeti mozgalmat, nézetbeli és taktikai kérdések mindig jelentkeztek közöttük.⁹² A legnagyobb ellentétek azonban magában a Román Nemzeti Pártban (RNP) mutatkoztak, főleg ideológiai, illetve generációs törésvonalak mentén. Ehhez köthető az RNP két legnagyobb válsága is. Az egyik 1895-ben tetőzött, amikor a Memorandum-per nyomán kiéleződtek az ellentétek, és ez a Tribuna lap megszűnéséhez vezetett.⁹³ A másik ellentét 1910-ben robbant ki, és a pártszakadás lehetőségét is felvetette. Ezt végül csak romániai közvetítéssel sikerült rendezni.⁹⁴

2. *A passzivizmus.* Az aktivizmus-passzivizmus vita 1869-ben robbant ki Ioan Rațiu és Gheorghe Barițiu, illetve Andrei Șaguna érsek, Ioan Pușcariu és Iosif Hossu között. Rațiu szerint 1848-at húsz kudarcév követte, amikor az áldozatok ellenére nem vívhattak ki semmi eredményt. Ezért a nemzet becsülete arra kötelezi az erdélyi románokat, hogy ne fogadják el a rendszert, vonuljanak passzivitásba. Az aktivizmus pártolói szerint viszont elveszítik kapcsolatukat a választókkal, ha nem vesznek részt a választáson, és nem tudják őket a nemzeti cél érdekében nevelni, ugyanakkor lemondanak a parlamenti eszközökről – hogy így küzdjenek jogaikért. Az 1869-es nemzeti kongresszuson végül a passzivizmus mellett döntöttek, s 1905-ig ki is tartottak emellett.⁹⁵ A passzivizmus szószólóinak kétségtől igazuk volt abban, hogy a politikai és választási rendszer sajátosságai miatt nagy sikereket a választásokon nem tudtak volna elérni. Erdélyben egyfelől mindig magasabb volt a census, másfelől a kormánypártok hagyományosan az erdélyi, kevés választópolgárral rendelkező, de román többségű körzetek révén tudták biztosítani többségüket.⁹⁶ Hosszú távon viszont az aktivizmus híveinek lett igazuk. A passzivizmus nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a román választópolgárok egyre nagyobb számban vettek részt a választásokon. Hozzászórtak a politikai korrupcióhoz – de politikai aktivitásuk nem az RNP-hez vagy a nemzeti mozgalomhoz kötődött. Az RNP a több mint három évtizedes passzivizmus

következtében csak a román szavazatok töredékét tudta megszerezni, amikor már részt vett a választásokon.⁹⁷

3. *Társadalomépítés.* A korszak román kisebbségi elitje végig elutasította a dualista rendszert, de nem jellege, hanem asszimilációra törekvő kisebbségpolitikája miatt. Azzal ők is tisztában voltak, hogy a román nemzetiség csak egy liberális és demokratizálódó államban tud kifejlődni.⁹⁸ A román elit társadalmi víziója azonban nem különbözött a magyar elit felfogásától, és persze demokratikusabb sem volt. A román elit a dualizmus időszakában eljutott addig, hogy nem az egyház képviselői játszották már a döntő szerepet, még ha végig jelen voltak is a közéletben, hanem a polgárság. A polgárság megerősödésekor alapvetően ők is egy birtokosrétegben látták a jövőt.⁹⁹ A 20. század elejére az RNP vezetőinek jelentős része földbirtokos is volt. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek többsége *nem* régi birtokoscsalád volt: vagyonuk a dualizmus időszakában halmozódott fel.¹⁰⁰ Az RNP társadalomképe leginkább az Octavian Goga vezette ifjakkal való küzdelem során került a közfigyelem fókuszába. Gogák ugyanis nemcsak a passzivizmus miatt bírálták a pártot, hanem azért is, mert elhanyagolta a vidéki lakosságot, nem törődött gondoljaival, s kiszolgáltatta a magyar államnak, az asszimilációnak. Célként egy párhuzamos társadalom felépítését jelölték meg, amihez a román lakosság elszigetelése volt szükséges, megfelelő intézményi hálózat létrehozásával.¹⁰¹ Gogák elérték, hogy az 1905-ös új pártprogramba nemcsak radikálisabb követelések, hanem szociális célok is bekerültek.¹⁰² Gogák szociális érzékenysége mögött természetesen politikai szándékok is meghúzódtak, a gazdasági gondoskodás révén remélték megnyerhetőnek a román parasztságot és az RNP vezetését. Az RNP konzervatív álláspontját az is befolyásolta, hogy a census miatt sem a vidéki lakosság többsége, sem a munkások nem rendelkeztek szavazati joggal. Bár a propaganda szintjén nemzeti közösségként határozták meg magukat, a gyakorlatban e csoportok érdekképviselőit nem látták el.¹⁰³

4. *A Memorandum.* A korszak legnagyobb visszhangot kiváltó esete az 1892-ben a császár elé terjesztett Memorandum volt. Egy memorandum beadásának ötlete már 1887-ben felmerült, amikor a tribunisták köré bekerült az RNP vezetőségébe. Ekkor még a román kormányzat is ellenezte beadását. 1892-ben az új elnököt, Ioan Rațiut már sikerült meggyőzni a beadásról, de az akció teljes kudarcra végződött.¹⁰⁴ 1894-ben az RNP teljes vezetőségét perbe fogták, többségüket elítélték. Bár 1895-ben kegyelemben részesültek, a kudarc nyomán kialakult személyi ellentétek évekig megbénították a pártot és a mozgalmat.

A számba vett negatívumok mellett azonban sokkal fontosabbak voltak a mozgalom erőnyei:

1. *Külön nyelv és vallás.* A dualizmus kori Magyarország nemzetiségei közül nyelvi-
leg a románok voltak leginkább elszigetelve, emiatt 1944-ig sokan és sokszor mondták, hogy a két nép, a magyar – akik nyelvrokonság tekintetében ugyancsak elszige-

teltségben éltek – és a román egymásra van utalva. A nemzetiségi mozgalomban ez mindenképp előnyt jelentett – ahogy a történelmi múlt is, amely ugyancsak elhatárolta a többi nemzetiségtől. Ugyanilyen fontos volt az önálló egyház kérdése is. A dualizmus időszakára ugyanis mindkét egyháznak sikerült elérnie az önállóságot. (A román ortodox egyház 1864-ig a szerb egyháznak volt alárendelve, a román görögkatolikus egyház a magyar jogfelfogás szerint végig a magyar római katolikus egyházszervezet része volt, de 1853-tól érseki rangra emelték, így gyakorlatilag csak a római Szentszéknek volt alárendelve.) A dualizmus időszakában több olyan törvény is született, amely sértette a két egyház autonómiáját, belső életük igazgatásában azonban gyakorlatilag teljes szabadságot élveztek. De a nemzetiségi mozgalom feltörése maga is az egyházakhoz köthető, hiszen hosszú időn át a mindenkori püspök volt a mozgalom vezetője. Elsősorban a görögkatolikus egyház püspökei voltak a kezdeményezők, de a dualizmus időszakában már az ortodox egyház volt az aktívabb és radikálisabb. A dualizmus időszakában az egyházi tisztségviselők kisebbségbe kerültek ugyan a mozgalom és a párt vezetőségében, de helyi szinten végig a papok számítottak a mozgalom bázisának.¹⁰⁵

2. *Románia és a Liga Culturală Egyesület.*¹⁰⁶ A román nemzeti mozgalom sikeréhez, radikalizálódásához, majd irredenta irányba való elmozdulásához döntő módon járult hozzá Románia független állammá válása, majd megerősödése.¹⁰⁷ Az erdélyi román elit már az 1860-as évektől élénk kapcsolatot tartott fenn a román fejedelemségekkel, ahová egyre több értelmiségi emigrált az elnyomás elől. A nagyromán nemzeti eszme – minden román egyazon államba való egyesülésének gondolata – szintén ezeknek az emigránsoknak a hatására született meg.¹⁰⁸ Az 1880-as évektől már Románia szabta meg a nemzeti mozgalom irányát, a román elit folyamatos kapcsolatban állt minden jelentősebb romániai párttal, s minden fontos lépésben egyeztettek.¹⁰⁹ Ettől kezdve az erdélyi román nemzeti mozgalom a román belpolitika mindennapos részkérdésévé vált, s a román pártok, a kormányok és a királyi ház is jobbra a maga érdekeit tekintette elsőbbségre, s nem volt tekintettel az erdélyi román lakosság valódi érdekeire. A 19. század közepére, Románia független állammá válását követően kialakult egyfélé kettős beszéd: az ellenzékben lévő párt mindig határozottabban támogatta a nemzeti mozgalmat, kormányra kerülve azonban inkább a realitáshoz igazodott. A mozgalom körüli ügyek akár kormánybuktatásra is alkalmasak voltak. Ez természetesen visszahatott a mozgalomra is, és sok esetben tovább élte az ellentétet.¹¹⁰ Ebben a kontextusban lehet értelmezni az 1890-ben létrejött Liga tevékenységét is. Mivel a vezetőségében aktív politikusok voltak, kezdetektől a román belpolitika része volt, s fennállása során inkább a Liberális Párthoz kötődött. A Liga célja a különböző országokban élő románok együvértartozás-tudatának erősítése és az irredentizmus folyamatos ébrentartása volt a romániai közvéleményben.¹¹¹ Emellett a román kormányzat a Ligán keresztül folyósította a pénzügyi támogatást a nemzeti mozgalom céljaira.¹¹²

3. *Az egység látszatának fontossága.* A nemzeti mozgalom gyenge pontjai között említettük a folyamatos belső megosztottságot a különböző intézmények, irányzatok, generációk és tagok között. Ez azonban csak a mozgalmon belül volt jellemző, a mozgalom vezetői és képviselői mindig figyeltek arra, hogy a közigazgatás és a magyar kormányzat felé egységet mutassanak – ami általában sikerült is. Eleve kihívást jelentett számukra a magyarokkal való kiegyezést pártolók elszigetelése, de a mozgalmon belül tartása.¹¹³ Emellett igyekeztek megbélyegezni mindazokat, akik valamilyen szerepet vagy állást vállaltak a magyar állam működésében, őket általában renégatnak kiáltották ki.¹¹⁴

Az egység fenntartásának megvoltak a technikái. A fontosabb intézményekben (Albina, ASTRA, illetve az RNP) mindig jelen voltak mind a passzivizmus, mind az aktivizmus képviselői.¹¹⁵ A román elit egységének illusztrálására vázoljuk, milyen körökkel egyeztetett az 1910-es tárgyalások alkalmával Ioan Miha.¹¹⁶ 1910 júliusa és szeptembere között öt interakció volt – levél, személyes találkozó, megbeszélés –, amelyek során tizenharc személlyel került kapcsolatba, köztük püspökkel, az RNP, illetve kormánypárt listáján bejutott politikusokkal, az Albina elnökével, személyes ismerőseivel.

4. *Az államtól független román elit létrejötte.* Az eddig felsorolt adottságok és külső tényezők mellett a mozgalom legnagyobb érdeme, hogy a 20. század elejére sikerült kiépítenie egy államtól független intézményhálózatot (elsősorban egyházak, ASTRA, bankhálózat, élén az Albínával, szövetkezeti hálózat) és egy erre épülő elitet. Bizonyos szintű elitel a román társadalom mindig is rendelkezett; akik azonban kiemelkedtek közülük, azok rendszerint a magyar elit részeivé váltak és asszimilálódtak. A románok körében nem alakult ki hungarustudat, ezzel szemben Erdélyhez erősen kapcsoló regionális kötődésük volt. Ezt jelentősen megalapozta a 18. században Krassó és Naszód vidékén felállított két román határőrezred, amelyeket bár az abszolutizmus időszakában felszámoltak, a vagyonszűkösség s az erre épülő tehetős paraszti réteg megmaradt.¹¹⁷

Bár a román társadalom végig csonka maradt – hiszen hiányzott a nagyvárosi burzsoázia, a kereskedők, gyáriparosok rétege¹¹⁸ –, sikerült létrehozniuk egy alapvetően kisvárosi,¹¹⁹ államtól független polgári réteget, amely az egyházi intézményekre, a helyi népbankokra és a családi földbirtokra alapozta egzisztenciáját. A 20. század elejére tizenkétezer családra tehető a román középosztály.¹²⁰ Az RNP vezetőtestületeiben megalakulásától kezdve a polgári elem dominált, hosszú évtizedeken át azonban valójában egy szűk csoport tagjai osztották le egymás között a tisztségeket.¹²¹ A 20. század elejére a vezetést kezébe vevő elit szinte minden tagja már földbirtokos-bankár vagy szabadfoglalkozású volt, így már nemcsak politikai hatalommal, de vagyonnal is rendelkező emberekéről beszélhetünk.¹²²

A dualizmus korabeli román elit többféleképpen csoportosítható: például földrajzi megoszlás vagy ideológia szerint, de legáttekinthetőbb talán a generációk szerinti

megoszlás. Négy generációt vehetünk számba a dualizmus időszakában: az első nemzedék még a reformkor idején szocializálódott, meghatározó élménye az 1848-as forradalom. Ide sorolható Simion Bărnițiu, Gheorghe Barițiu stb. A második generáció az abszolutizmus időszakában, illetve 1868 környékén szocializálódott, s alapvetően a passzivizmust támogatta, ide sorolható Ioan Rațiu, Gheorghe Pop de Băsești stb. A harmadik nemzedék tagjai az 1870-es években születtek, az aktivizmust képviselték s a 20. század elején vették át a párt irányítását. Őket az egyesülés generációjának is nevezik, de többségük végig a Monarchia föderalizálásában látta a megoldást. A negyedik nemzedék az ún. *megacélozott ifjak* köre, akik a dualizmus időszakában már nem jutottak politikai hatalomhoz, karrierjüket a két világháború közötti Romániában futották be. A Budapesten kiadott Luceafărul című lap köréhez tartoztak, vezetőjük Octavian Goga volt.¹²³ Ők már nem a Monarchiában, hanem az irredentizmusban látták a jövőt.¹²⁴

5. A Memorandum-per. A Memorandum beadása a maga korában teljes kudarcnak tűnt, hiszen a beadványt felbontatlanul visszaküldték. Mivel azonban szövegét ki nyomtatva terjeszteni kezdték külföldön is, és a sajtóban is közölték, a magyar hatóságok sajtóvétség és sajtóban történő izgatás miatt perbe fogták a memorandistákat. Az RNP vezetősége magára vállalta a Memorandumot, hogy a per adta lehetőséget népszerűsége növelésére kihasználja. A per 1894 májusában kezdődött Kolozsváron, s heteken át elhúzódott. Nagy külsőségek között zajlott, az RNP több száz, Kolozsvár környéki román parasztot vitt be a városba abban a reményben, hogy provokációra kerülhet sor. A perről természetesen a sajtó is folyamatosan tudósított. A bírósági eljárás révén sikerült azt a hatást kelteni, mintha nem az RNP vezetőit, hanem az egész román nemzetet ítélnék el.¹²⁵ A per visszhangja vezetett oda, hogy a Monarchiát „a népek börtönének” kezdték tartani, ez köszönt vissza a párizsi békekonferencia során. Negatív hatását a korszakban sem a román, sem a magyar közvélemény nem mérte fel, és nem is érezte szükségét védekezni ellene.¹²⁶

1.5. ROMÁNIA NEMZETISÉGPOLITIKÁJA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A két világháború közötti román nemzetiségpolitikáról nem született tudományos igényű összefoglaló, a rész tanulmányok többsége pedig Iuliu Maniu nemzetiségpolitikai nézeteinek átalakulásával foglalkozik. Románia az első világháborút lezáró békeszerződések egyik nyertese volt, területe és lakossága is megkétszereződött. Azonban nagyon heterogén, eltérő történelmi, nemzetiségi összetételű és fejlettségű területekkel gyarapodott. Az 1930-as népszámlálás szerint a lakosság 29%-a volt nemzetiségi, a legnagyobb kisebbséget a magyar (1,4 millió), német (745 ezer) és zsidó (728 ezer) lakosság képezte.

Témánk szempontjából a kiindulópontot az 1918. december 1-jén, Gyulafehérváron megtartott nagygyűlés, az itt elfogadott határozat és annak megítélése jelenti. Az erdélyi román lakosság az egyesülésre az önrendelkezés alapján tett nyilatkozat eredményeként tekintett. Ezzel szemben a román kormányzat, az akkor kormányon lévő Nemzeti Liberális Párt (NLP) a román állam által hadsereg révén megszerzett területként értelmezte.¹²⁷ 1918 őszén a korábbiakhoz képest még intenzívebb volt a kapcsolattartás, minden lépésről egyeztettek a román kormánnyal.¹²⁸ November 20-án a román kormányzat megüzente, hogy elvárása a feltétel nélküli egyesülés kimondása.¹²⁹ A nagygyűlést megelőző napon, november 30-án megtartott tanácskozáson ennek ellenére heves vita alakult ki a témában. A Vasile Goldiș megfogalmazta egyesülési szövegtervezet ugyanis még tartalmazta a teljes nemzeti autonómiát Erdély, Bánság és a magyarországi részek számára.¹³⁰ Az idősebb generáció a feltételekhez kötött, a fiatalabb a feltétlen egyesülés mellett volt.¹³¹ A Gyulafehérvári Határozatokból végül kikerült Erdély autonómiájának gondolata, helyette a „teljes nemzeti szabadság az összes együtt élő népeknek” formula került be. Döntöttek ugyanakkor egy Román Nemzeti Nagytanács létrehozásáról, amelynek végrehajtó szerve a Kormányzótanács lett.¹³² A Gyulafehérvári Határozat – bár sok tekintetben elég homályosan fogalmaz – nagyvonalú a kisebbségi kérdés kezelésében.¹³³ Meglátásunk szerint ennek az a magyarázata, hogy miután visszautasították a Jászi Oszkár miniszter által az aradi tárgyalásokon tett¹³⁴ kantonális javaslatot, a kisebbségbe kerülő magyarság képviselőinek egy annál nagyvonalúbb ajánlatot kellett tenniük. Az 1919-ben aláírt kisebbségi szerződéssel együtt a Gyulafehérvári Határozat¹³⁵ volt a két világháború közötti romániai nemzetiségi kérdés jogforrása, mindkettő visszalépést jelentett azonban az 1918 előtti magyarországi jogszabályokban ígértekhez képest.

Vladimir Solonari szerint a két világháború közötti Romániában az általános demokratizálódási törekvés annyira erős volt, hogy azt egyik párt sem vonta kétségbe – ahogy az ország nemzetállam jellegét sem. A román politikai elit derékhada végig kitartott a demokratikus berendezkedés és a parlamentarizmus mellett, és ebbe nem fért bele a kisebbségi jogok csorbítása. A többségi nemzet helyzetét úgy kívánták javítani, hogy közben látszólag nem csorbították a kisebbségek jogait.¹³⁶ Ha alapján elfogadjuk is Solonari e nézetét, azt mindenképp fontos megjegyeznünk, hogy a két világháború közötti időszakban az állam egésze szempontjából a kisebbségi kérdés nem a legfontosabb probléma volt, az csak Erdélyben, az erdélyi román politikusok számára játszott kulcsszerepet. A kérdés megértéséhez fontos hangsúlyozni, hogy az 1918 előtti Romániában nem létezett nemzetiségi kérdés, az ország területén nem éltek jelentős kisebbségi csoportok, a legjelentősebbnek számító zsidó lakosság állampolgársággal sem rendelkezett. Nem volt semmilyen hagyománya a kisebbségi kérdéssről való gondolkodásnak, és nem alakult ki a két világháború közötti időszakban sem. Ez az új területek révén „megörökölt” probléma volt, ami a régi politikai elit számára csak egyetlen kérdés volt az állam konszolidálásának összetett folyamatában. Számukra

fontosabb volt, hogy a centralizáció révén a regáti elit érvényesíteni tudja befolyását az ország egész területén.

A két világháború közötti időszakban nem született a kisebbségi kérdést átfogóan szabályozó törvény. A legfontosabb jogszabályok az 1923-as alkotmány, a különböző közigazgatási törvények (1925, 1928, 1936), valamint a magánoktatási törvény (1925) voltak. Ezek általánosságban biztosították az alapvető emberi jogokat, a törvény előtti egyenlőséget, semmilyen speciális kitételük nem volt azonban a kisebbségek terén. A nyelvkérdést egyáltalán nem szabályozták, az egyházi oktatást pedig a magánoktatás szintjére fokozták le.

A két világháború között elviekben váltógazdaság működött a romániai politikai életben, a Nemzeti Liberális Párt váltotta egymást a hatalomban az Averescu, majd a Maniu vezette Román Parasztpárttal (RPP). Ennek ellenére minden fontos törvény az NLP-hez köthető, az ő nézeteik határozták meg a nemzetiségi kérdés kezelését is. Az NLP egyik, nemzetiségi kérdéssel foglalkozó politikusa, Traian Bratu szerint az ideális állapot az, ha egy államnak nincsenek nemzetiségei, de mivel Románia nincs ebben a szerencsés helyzetben, a cél a velük való békés együttélés. Véleménye szerint a nemzetiségi jogokat amiatt is be kell tartani, hogy ne szigeteljék el a nemzetiségeket, ne kényszerítsék az irredentizmus irányába. A szomszéd államok ellenséges magatartása is visszatartó erő volt. Ezen kívül azonban csak általánosságban beszélt a nemzetiségi jogokról. Legnagyobb problémaként a városok nemzetiségi többségét nevezte meg, megoldásnak pedig a polgárságnak a falusi lakosságból történő utánpótlását ajánlotta.¹³⁷

Az NLP legfőbb törekvése befolyásának kiterjesztése volt az újonnan megszerzett tartományokra, amihez felhasználta az állami eszközöket is. Sikerült megszereznie a politikai hatalmat és a gazdasági irányítást egyaránt, a két világháború között a fő kihívást számára a kisebbségek gazdasági és elsősorban kulturális befolyásának csökkentése jelentette. Az NLP diskurzusában végig hangsúlyos volt a decentralizáció, de a gyakorlatban, az állam működtetése szempontjából csakis a központi irányítást tudta elképzelni.¹³⁸ 1924-ben a román egyházak iskoláit államosították, a kisebbségi egyházak iskoláit pedig magániskoláknak minősítették. Az NLP nagy befolyású tanügyminisztere, Constantin Angelescu ettől remélte a tartományok közötti különbségek eltörlését, a polgárság megerősítését.¹³⁹

Az NLP politikájának ellentételezésekként fogható fel a Maniu vezette NPP, ők azonban elképzeléseikből a két világháború között semmit nem tudtak megvalósítani. Ugyanakkor az NLP gyors centralizációs törekvéseire és a regáti elit erdélyi előretörésére való reakcióként az NPP-ben megerősödött a regionális identitás, és ez vált politikája egyik meghatározó elemévé.¹⁴⁰ Maniu iránt a nemzetiségek is nagy elvárásokkal voltak,¹⁴¹ 1928-as kormányra kerülése viszont nagy csalódást okozott.¹⁴² Sem a közigazgatás decentralizációja, sem a nemzetiségi kérdés kezelése terén nem tudott újíta-

ni, ami végleg megroppantotta a magyar kisebbség reményét a Romániába történő bármilyen integrációban.

Összegzőképpen elmondható, hogy a két világháború közötti Románia nemzetiségi politikája a deklarációk szintjén nem különbözött a korszak nemzetközileg elfogadott nemzetiségi politikai gyakorlataitól. Az emberi, illetve személyi jogok alapján kívánta rendezni a kérdést, a cél pedig a kialakult helyzet elfogadtatása volt. Az 1920-as évek végétől megjelentek a kirekesztő elveket valló szélsőjobb irányzatok – elsősorban a legionárius mozgalom –, ezek elsődleges célpontja azonban a zsidó lakosság volt, s nem a nemzetiségek általában. 1940-ig ezek az elvek nem jutottak a kormányzat szintjéig. A gyakorlatban azonban a kérdést nem megoldani, hanem pusztán kezelni akarták. Nem volt átfogó stratégia, alternatívaként pedig csak az asszimilációt kínálták fel. A kérdés a gyakorlatban ugyanúgy hatalomtechnikai és közigazgatási politizálást jelentett, a kisebbségek kiszorítására épült, bár deklaratív és törvényi szinten minden román párt elfogadta az alapvető nemzetiségi jogok biztosításának szükségességét. Modellként a dualizmus kori nemzetiségpolitikát használták és fejlesztették tovább. Ahogy a dualizmus kori magyar állam kapcsán elmondható, hogy demokratizálódási folyamatát megakasztotta a nemzetiségi kérdés kezelése, kisebbségi szempontból ugyanez érvényes a két világháború közötti román államra azzal a további hátránnyal, hogy mindez már nem egy liberális politikai berendezkedés keretében zajlott. Mindezzel együtt, ahogy a Monarchia bukását nem a kisebbségi kérdés kezelése okozta, Nagy-Románia összeomlásában sem ez volt a döntő tényező, hanem a nemzetközi erőviszonyok és nagyhatalmi rendszer megváltozása. Enélkül az állam ugyanúgy fennmaradhatott volna, függetlenül attól, hogy épp milyen utat is jár be a belpolitikában a kérdés kezelése. Ugyanez megfordítva is igaz: ahogy 1918 előtt Maniu generációja a nemzetközi helyzet megváltozásától várta a Monarchia átalakulásának vagy föderalizálásának (nem felbomlásának) az esélyét, úgy az 1930-as évektől – talán már 1928-tól – a magyar kisebbség is a revízióban látta az egyedüli megoldást, amire azonban csak a nemzetközi helyzet megváltozása mellett volt esélye.

1.6. ROMÁNIA KORMÁNYZATI NEMZETISÉGPOLITIKÁJA 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT

Amikor 1940 szeptemberében Ion Antonescu került hatalomra, a legionárius mozgalommal közösen kormányzott, majd ennek lázadását követően, 1941 januárjától katonai diktatúrát vezetett be. Ez új helyzetet jelentett a magyarok számára is, hiszen 1938-ig egy korlátozott többpártrendszerű alkotmányos monarchiában éltek. A diktatúra bevezetése ellenére hivatalosan továbbra is érvényben maradt az 1925-ös magánoktatási törvény, az 1928-as kultustörvény, és az 1938-as nemzetiségi státútumot sem vonták vissza, de mindezek egyre kevésbé tudtak érvényesülni az új politikai beren-

dezkedés keretei között. Így papíron a magyar nemzeti kisebbség ugyanolyan jogi keretek között működhetett, mint korábban. Ennek ellenére új korszak köszöntött rá – aminek elsősorban Ion Antonescu és az általa vezetett kormányzati rendszer volt az oka. A korszak román nemzeti politikájának két alapvető célja volt: egyrészt Észak-Erdély mindenáron való visszaszerzése – de addig is az észak-erdélyi román lakosság gazdasági, politikai és kulturális helyzetének megőrzése –, másrészt az etnokratikus¹⁴³ állam felépítése. Ehhez hasonult Ion Antonescu világnézete is, amelynek három meghatározó eleme a szélsőséges nacionalizmus, a xenofóbia és ezen belül az antiszemitizmus volt.¹⁴⁴ Alaptörekvéseit lakosságcserevel látta megvalósíthatónak.

Az 1940 és '44 közötti időszak nemzetiségpolitikájának legtöbbet kutatott eleme a különböző lakosságcsere-elképzelések rendszere. A lakosságcsere mint a nemzetiségi kérdés megoldásának egyik módozata az első világháborút követően került be a nemzetközi gyakorlatba, elsősorban a Törökország és Görögország között létrejött egyezmények révén. A második világháború időszakában – elsősorban a náci Németország befolyásának köszönhetően – a térségben mindenhol megjelent ez a nézet. Románia abból a szempontból volt kivétel, hogy a lakosságcsere már az 1920-as évek végétől felmerült a román politikai gondolkodásban, elsősorban Sabin Manuilă munkásságának köszönhetően.¹⁴⁵ A román politika német orientációja csak felerősíti az erről szóló vélekedéseket.¹⁴⁶ 1940 és 1944 között a román állam hivatalos nemzetiségpolitikájának alapeleme az etnikai homogenizáció volt, ennek legfontosabb eszköze pedig a lakosságcsere.¹⁴⁷ A jelenség megértéséhez fontos figyelembe venni, hogy az 1940-es eseményeket a politikai elit jelentős része korábbi nézetei igazolódásaként értelmezte, és ettől kezdve a kisebbségeket nem Románia, hanem a kisebbség anyaállama részének tekintette.¹⁴⁸ A megvalósíthatóságra vonatkozóan több, Sabin Manuilă és Vasile Stoica nevéhez köthető tervezet is született.¹⁴⁹ A tervezetek kombinálták a kötelező lakosságcserét (azoknak a kisebbségeknek az esetén, amelyek anyaállammal rendelkeztek) az egyoldalú transzferrel (olyan kisebbségekre vonatkozólag, amelyeknek nincs anyaállamuk, pl. zsidó és cigány). A tervezetek legnagyobb fogyatékosága, hogy teljesen híján voltak a politikai realizmusnak, és azt feltételezték, hogy Románia győztesen kerül ki a világháborúból, így a lakosságcsere megvalósulásakor birtokában lesz az egykori Nagy-Románia teljes területének.¹⁵⁰ Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az Antonescu-kormányzat mindig pragmatikusan kezelte a kérdést, és alárendelte az ország külpolitikai és gazdasági érdekeinek.¹⁵¹

A lakosságcserét leszámítva az Antonescu-korszak nemzetiségpolitikája viszonylag kevésbé kutatott. Itt is megfigyelhető a kisebbségek hierarchizálódása. A legjobb helyzetben a német kisebbség volt, nekik adott esetben a kilengéseket is elnézték.¹⁵² Az észak-erdélyi románok védelmében tartózkodtak a drasztikus lépésektől a magyar lakossággal szemben, és hajlandóak voltak a korrekcióra. A legrosszabb helyzetben Romániában is a zsidó és cigány lakosság volt.¹⁵³ Egry Gábor szerint a külpolitika mellett a hisztériakeltés volt a nemzetiségpolitikát befolyásoló másik tényező. Egyfelől a ro-

mán menekültekkel foglalkozó szervezetek folyamatosan témával látták el a napi politikát,¹⁵⁴ a kormány pedig újabb és újabb megtorló intézkedéssel lépett fel, hogy elkerülje a politikai ellenfelek bírálatát. A nemzetiségpolitika másik sajátossága, hogy a kormányzati politika és ennek végrehajtói végig szinkronban voltak.¹⁵⁵ Ugyanezt az elgondolást viszi tovább Vladimir Solonari is, ő az Antonescu-rendszert s annak társadalmi beágyazódottságát a II. Károly-féle királyi diktatúrából vezeti le. Meglátása szerint II. Károly nem volt nagy formátumú politikus, hatalomra jutásában pedig a román politikum mulasztása játszott közre. Mivel a legfontosabb céljának mindegyik politikai aktor az ellenfelei legyőzését tekintette, Károly folyamatosan ki tudta őket játszani egymás ellen. Ennek köszönhetően 1938 után nemcsak a román szélsőjobboldali politikai garnitúra, hanem a román politika olyan másodvonalbeli politikusai is a hatalom közelébe kerültek (Gheorghe Tătărescu, Nichifor Crainic, Alexandru Vaida-Voevod, Valer Pop, Mihai Manoilescu, Dimitrie Gusti, Valer Stoica, Sabin Manuilă), akik saját pártjukban marginalizálódtak, vagy általában nem volt esélyük a kormányzati politika befolyásolására. Ezek nagy része Ion Antonescu¹⁵⁶ hatalomra jutását követően is kitartott a hatalom mellett. Bár egyikük sem volt kormányzati pozícióban, a közigazgatásban és különböző intézmények élén tisztségben maradtak. Ebből adódólag a román belpolitika és a nemzetiségpolitika alakítását nem a román politikai elit fősodra, hanem másodvonala határozta meg.¹⁵⁷ A politikai osztály belátta, hogy az országnak nincs más lehetősége, mint a német orientáció, aminek része a demokratikus berendezkedésről való lemondás is. Az így hatalomközelbe jutott politikai elit elfogadta a homogenizáció politikáját, s nem meggyőződésből, hanem a külpolitikai események hatására mondott le róla.¹⁵⁸

A keret felvázolását követően a dél-erdélyi magyar lakosság helyzetén mutatjuk be a román kormányzati nemzetiségpolitika gyakorlatát. A dél-erdélyi magyar nemzetiség helyzete részben más volt, részben hasonlított az észak-erdélyi román kisebbség helyzetéhez.¹⁵⁹ A magyar kisebbség számára nagy tragédiának számított a második bécsi döntés, csak ellentétes értelemben – hiszen nagy volt a várakozás, hogy őket is átcsatolják majd Magyarországhoz. 1940 utáni történelmük felvázolásához a román kormányzati elképzelésekből és nemzetiségpolitikából kell kiindulni.

A román nemzetiséggel ellentétben a magyarságnak volt politikai szervezete, a német mintára 1938-ban létrejött Népközség. A bécsi döntést követően ezt átszervezték, központja Nagyenyed lett, vezetője pedig Gyárfás Elemér. A hatósági zaklatások és irodabezárások, vezetői elleni hadbíróági perek miatt azonban a szervezet valójában csak papíron létezett, az utazási és gyülekezési korlátozás miatt pedig a lakossággal elveszítette a kapcsolatot. Emellett 1942-től személyi ellentétek is terhelték – elsősorban Gyárfás Elemér és Szász Pál alelnök között.¹⁶⁰ Mindezen „születési hibák” ellenére a Népközség a jogvédelem terén sikeresen látta el feladatát, folyamatosan informálta a magyar konzulátusokat, a lakosságot ért sérelmeket összegyűjtötte és a

tiszti bizottság elé terjesztette. A magyar nemzetiség legfőbb sérelmei az elbocsátások, menekültkérdés, nyelvhasználati és iskolasérelmek voltak.

Mivel 1940-re a magyar lakosság részvétele a helyi és központi közigazgatásban teljesen lecsökkent, az ezt követő elbocsátások elsősorban nem a tisztviselőket érintették, hanem a munkásokat, segédek és cselédek. Csak Brassóból a három legnagyobb gyár összesen 1200 munkást bocsátott el, a vasútnál dolgozó 800 magyar munkásból 168, a postánál 14-ből 7, a vízműveknél 10-ből 2, a villanyüzemnél 25-ből 5 maradt.¹⁶¹ A menekültkérdés kétszeresen is sújtotta a magyar lakosságot. Egyrészt a közösségből eltávozottak sokasága miatt, másrészt az Észak-Erdélyből érkező román menekültek magyar családokhoz való beköltöztetése miatt. Ez a román kormány tudatos politikájának következménye volt: a magyar kormánnyal ellentétben nem törekedett a menekültek széttelepítésére, hanem Dél-Erdély határövezeteibe koncentráltta őket, elsősorban a magyarok által is nagy számban lakott Torda-Aranyos megyébe. A kormány egyrészt így akart folyamatos konfliktust szítani a magyar és a román lakosság között – jelezve a bécsi döntés tarthatatlanságát –, másrészt a folyamatos ösztönzések révén igyekezett a magyar lakosságot menekülésre készíteni.¹⁶² A folyamatosan feszült hadiállapot miatt a román hadsereg egy jelentős kontingensét a határ menti övezetben állomásoztatták, és egy részének az ellátásáról ugyancsak a magyar családoknak kellett gondoskodniuk.¹⁶³

Ha nem is érintette a lakosság nagy tömegeit, súlyos sérelemnek minősült a mozgásszabadság korlátozása. Ezt a román kormányzat a háborús helyzettel magyarázta, azzal, hogy a fontosabb út- és vasútvonalakat a hadsereg számára kell fenntartani. E rendelkezés elvben minden lakost érintett, de mivel az utazási engedélyekről a helyi rendőrség gondoskodott, a román vagy szász lakosság könnyebben hozzájutott.¹⁶⁴ Ennél nagyobb számban érintette a lakosságot a nyelvhasználat korlátozása. Először 1941 júniusában hirdették ki, hogy közhivatalokban és az utcán nem lehet a magyar nyelvet használni. Ez kiegészült a levélkorlátozással (magyarul megcímezett levelet csak késve vagy egyáltalán nem kézbesített a posta), valamint a magyar nyelvű telefonbeszélgetések megszakításával.¹⁶⁵ A nyelvrendeletet többször visszavonták, majd újra bevezették, így végeredményben 1944-ig végig érvényben volt. Rendszeressé váltak a bántalmazások – mind a hatóság, mind a lakosság részéről –, ha valakit az utcán vagy hivatalokban magyarul beszélni hallottak.¹⁶⁶

A magyar oktatást kétféle sérelem érte. Egyrészt a tanárok elmenekülése miatt több helyen megszűnt a magyar nyelvű oktatás, másrészt a román hadsereg háborúba való bekapcsolódásával sorra foglalták le a magyar iskolák épületeit a hadikórházak számára.¹⁶⁷ Az 1942-es tanévben az összes magyar középiskola épületét lefoglalták, és az 1943-as évben ezek közül hét épület még mindig a hadsereg kezelésében volt. Mindezek következményeképp 1942 végére 179 általános és 15 középiskola maradt, ahová a magyar nyelvű diákok kevesebb mint fele járt.¹⁶⁸

A magyar lakosságot talán legsúlyosabban érintő sérelem a rekvirálások ügye volt, elsősorban az 1942. nyári, amikor a dél-erdélyi magyarok teljes búza- és kukorica-készletének rekvirálását rendelték el. A kormány tudatosságát jelzi, hogy Mihai Antonescu már a végrehajtás bejelentése előtt tájékoztatta a minisztereit, hogy milyen retorziós lépésre készül.¹⁶⁹ A lépés kiváltotta a magyar kormány diplomáciai tiltakozását, ami a Hencke–Roggeri-bizottság megalakításához vezetett. A rekvirálás diszkrimináló jellegét a bizottság is megállapította, így a lakosságnak sikerült elkerülnie a katasztrofát – egyrészt mert a román hatóságok részben visszaadták a készleteket, másrészt hamarosan megkezdődött az aratás. Az 1942-es gabonarekvirálás fordulópontnak tekinthető a dél-erdélyi magyarok 1940 és 1944 közötti történetében. Egyrészt a románok a reciprocitásban ekkor mentek el a legtávolabbi – az akció a lakosság teljes kiéheztetését és elmenekülését is maga után vonhatta volna –, másrészt a különbizottságok kikerkezése előtt a román hatóságok által gyűjtött úgynevezett hűségnyilatkozatok megmutatták a magyar kisebbség megtörtségének valós mértékét.¹⁷⁰

Az észak-erdélyi román nemzetiséghez hasonlóan 1943-tól a dél-erdélyi magyar nemzetiség számára is a katonáskodás vagy munkaszolgálatra való behívás vált az egyik legfőbb sérelemmé és a menekülés legfőbb kiváltó okává.¹⁷¹ Romániában nem állítottak fel külön nemzetiségi munkaszázadokat, egy-egy században 80% volt a nemzetiségiek és 20% a románok aránya, ők főleg vasútépítéssel és mezőgazdasági munkával foglalkoztak.¹⁷² A román nagyvezérkar kérte a magyar kormánytól, hogy kölcsönösen csökkentsék a munkaszolgálat idejét, de az nem egyezett bele, ezért megtorlásképpen 1943 végétől elrendelték, hogy a magyar munkaszolgálatosok csak évi pár nap szabadságot kaphatnak.¹⁷³

A két nemzetiségi csoport helyzetének bemutatásakor mindenképp figyelembe kell venni, hogy sorsuk sokban összekapcsolódott, és egymás helyzete határozta meg. Ez főként a két kormány által követett reciprocitási politika miatt következett be. Egymás lépéseit figyelve azonnal reagáltak, ha kisebbségellenes intézkedést véltek felfedezni mögöttük. Ez a nagyobb volumenű lépésektől – például felügyelők kinevezése vállalatok élére¹⁷⁴ – egészen a rádiókészülékek elkobzásáig terjedt.¹⁷⁵ Idővel „párok” alakultak ki, s ha ezek egyikét sérelem érte, akkor várható volt, hogy hamarosan a másik féllel is ugyanez fog történni.¹⁷⁶ Minderre a tisztbi bizottság is felfigyelt, s ha hasonló sérelem érkezett be a két bizottsághoz, igyekeztek felhívni a kormányok figyelmét, hogy próbálják meg kölcsönösen rendezni.¹⁷⁷ Akármennyire megkeserítette is a két kisebbség életét a reciprocitás politikája, úgy tűnik, kiszámíthatósága miatt elfogadható is volt, legalábbis a magyar nemzetiségi vezetők szemszögéből. Gyárfás beszámolója szerint az eljárás az volt, hogy román sérelem esetén felkérték a magyar kisebbségi vezetőket, hogy járjanak közben annak megszüntetése érdekében, s ha ez nem működött, akkor vezettek be hasonló intézkedést a magyarok ellen is. Szerinte az esetek 70–80 százalékában sikerrel járt el a magyar kormánynál, ha pedig nem, a magyarországi románok helyzetére hivatkozva a dél-erdélyi magyarok kénytelenek voltak eltér-

ni a diszkriminációt, megszorításokat.¹⁷⁸ Megjegyzendő, hogy a magyar–román viszonyhoz hasonló viszonyosság működött magyar–szlovák vonatkozásban is.¹⁷⁹

Összegzésképpen elmondható, hogy ha a két nemzetiség mindennapjait érintő sérelmek különbözőek voltak is, mindkettő helyzetének folyamatos romlásáról beszélhetünk.

1.7. A HORTHY-KORSZAK NEMZETISÉGPOLITIKÁJA AZ 1920–30-AS ÉVEKBEN

A Horthy-korszak nemzetiségi politikája a dualizmus korinak egy gyengébb utánzataként fogható fel. A kormányzatok fő célként a revíziót határozták meg, s mindent ennek rendelték alá, de nemzetiségpolitikai vonatkozásban csak diplomáciai erőfeszítéseket tettek. Bár érvényben maradt az 1868-as nemzetiségi törvény új, de tartalmában azonos változata,¹⁸⁰ az időszakban nem született olyan jogelv vagy törvény, amely meghaladta volna a dualizmus kori szintet. Ennek egyik magyarázata az, hogy a nemzetiségi területeket elcsatolták, a trianoni területeken élő nemzetiségek többsége pedig már kétnyelvű volt. A másik magyarázata a trianoni traumában magában kereshető. A többségi közvélemény korábbi félelmei beigazolódását látta, azt, hogy a kisebbségek veszélyesek az államegységre, s hiba volt a korábbi megengedő, liberális felfogás. A fajvédők köré csoportosult radikálisabb irányzat az alapvető jogokat is megvonta volna a nemzetiségektől. A konszolidációt követően Bethlen István miniszterelnök megszüntette e szervezeteket, s hivatalosan, kormányzati politikaként toleránsabb nemzetiségi politikát hirdetett meg. Ennek alapja a nyelvkérdés maradt, amit elsősorban a közigazgatás alsó szintjein igyekeztek érvényesíteni. A közvélemény nyomására azonban a közigazgatás sok esetben nem tartotta azt be.¹⁸¹ Ezzel együtt fontos hangsúlyozni, hogy nyelvi jogok tekintetében a magyar viszonyok megfeleltek a kor elvárásainak. A kisebbségi kérdéssel foglalkozó elgondolások nem tükrözik a dualizmus kori nemzetiségpolitikából levont következtetéseket, sőt attól sok tekintetben visszaléptek.¹⁸² Ezzel együtt a magyarországi nemzetiségek helyzete összességében 1918-at követően sem romlott, s az megfelelt a korszak európai átlagának, míg az utódállamokhoz került magyar kisebbség helyzetét a fokozatos romlás jellemezte.

A kormányzatok nemzetiségi politikájában az elszakított területeken élő magyar kisebbségek diplomáciai és anyagi támogatása került előtérbe, miközben a trianoni területeken élő nemzetiségek jogait nem elégítették ki. A magyar elit úgy fogta fel, hogy – a nagyhatalmi döntés mellett – a kisebbségek is kinyilvánították elszakadási szándékukat, a térségben tehát erősebb a nemzeti, mint az állampolgári lojalitás.¹⁸³ Másrészt a szomszédos nemzetállamok túlzó követelésekkel léptek fel, amelyeket sikerült is érvényesíteniük, és egy következő békétárgyaláson várhatóan szintén a nemzetiségi elv lesz az egyik szempont a területi kérdésekben.¹⁸⁴ A támogatásért cserébe a

kisebbségi magyar közösségektől elvárták, hogy politikájukat mindig alárendeljék a magyar revíziós céloknak.¹⁸⁵ Így Magyarország is hasonló szerepet játszott a kisebbségi magyar közösségek életében, mint Románia a dualizmus időszakában. A trianoni területeken élő nemzetiségek közül egyedül a német kisebbség fogalmazott meg nemzetiségi elvárásokat. Mivel 1918 után a magyar felfogásban is az etnocentrikus elv vált uralkodóvá, a magyar kormányzat ezeket nem elégítette ki.¹⁸⁶ Ugyanakkor nem figyelhet meg a szomszédos államokban előszeretettel alkalmazott törekvés a nemzetiségek megosztására, egymással szembeni kijátszására. Ezzel együtt a közigazgatás általában túlzónak érzett bármilyen minimális követelést is, a nemzetiségek képviselőire pedig bajkeverőként tekintett.¹⁸⁷ Összességében elmondható, hogy a magyar nemzetiségpolitikát többféle kettősség jellemezte: egyrészt elvárta, hogy beleszólása legyen a határon túli magyarság életébe, és a szomszédos államok ezt tartsák tiszteletben, másrészt a trianoni területeken a nemzetiségi kérdést belügynek tekintette. Ugyanezzel a kettősséggel a szomszéd államoktól elvárta, hogy tiszteletben tartsák a magyar nemzetiség jogait, miközben saját területen a kisebbségek minimális jogait sem elégítette ki.

A magyar nemzetiségpolitika elvi keretét a *neonacionalizmus* és a *neopatriotizmus* fogalmakkal lehet meghatározni. Ennek lényege, hogy Magyarországot vonzóvá kell tenni a nemzetiségek előtt – részben fejlettség, részben a nemzetiségi jogok példaértékű kezelése révén. A neonacionalizmus elsősorban Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez köthető, aki alapvetően a kultúra fejlesztésében (ebbe beleértendő a magyarság egyféle felsőbbrendűsége) és az oktatási hálózat bővítésében látta a megoldást. A másik fogalom Ottlik László nevéhez fűződik, ő 1928-ban publikálta Új Hungária-koncepcióját. Ottlik alapfeltevése megegyezik az elit többsége által vallott nézettel, amely szerint az uralomváltás következtében elszakított területeken nemcsak a nemzetiségek, hanem a többségbe került lakosság is szenved. Ottlik egy nagyon kedvező felfogást vázol fel: visszatérés esetén a magyar kormányzat minden érintett területnek, Felvidéknek, Erdélynek és Kárpátjának autonómiát adna.¹⁸⁸ A tanulmány a Magyar Szemlében, a korszak kormányainak félhivatalos tudományos lapjában jelent meg. Egyes vélekedések szerint Ottlik valójában Bethlen István miniszterelnök nézeteit képviselte, ezért cikke a kormányzat egyféle félhivatalos álláspontjának is tekinthető a nemzetiségi kérdésről.¹⁸⁹ Elfogadjuk ezt a felvetést, mert az Ottlik által képviselt nézeteknek nem találjuk az előzményét, sem az utóhatását.¹⁹⁰ A maga idején nagy visszhangot váltott ki, egyesek támadták, többen üdvözölték, az 1930-as évek végétől, a revíziós sikereket követően azonban már nem hivatkoztak rá sem publicisztikában, sem kormányzati tanácskozásokon, és megvalósíthatósága irányába sem tettek lépéseket. Szerintünk csak propagandacélzata volt, amire a magyar kormánynak a kisebbségek irányába tett egyféle „ajánlatára” lehetett hivatkozni, de sosem vált a gyakorlati politika alapjává, mivel valójában nem volt realitása sem.¹⁹¹

Röviden szólnunk kell e helyen Teleki Pál nézeteiről is, mivel leginkább hozzá kapcsolható az úgynevezett Szent István-i eszme, amely az 1940 és '44 közötti időszak nemzetiségpolitikájának elvi alapját adta. Teleki az 1930-as években egy konzervatív társadalmi reformon dolgozott, amely a korporativizmuson alapult volna. Elvetette a liberális nézeteket, a társadalmat közösségi alapon akarta átszervezni, ugyanakkor ő is csak a Kárpát-medence magyar vezetés alatti újjászervezését tudta elfogadni megoldásként.¹⁹² Telekinak sajátos, a magyar elvárásokhoz igazított felfogása volt a nemzetiiségekről: az etnikumokat hagyományos és kényszerkisebbségekre osztotta. Az előbbi csoporthoz tartozók régóta kisebbségben élnek vagy önként vándoroltak be a területre, az utóbbiak pedig az első világháborút lezáró békeszerződések révén váltak kisebbséggé. Ezért – vallotta Teleki Pál – csak az utóbbiakat illeti meg a nemzetközi védelem.¹⁹³ Felfogása nyilvánvalóan történelmietlen, és a trianoni területek kisebbségi vezetői jelezték is, hogy számukra elfogadhatatlan – ő mégis kitartott mellette.

Meglátásunk szerint a korszakban Rónai András, az Államtudományi Intézet munkatársa képviselte a leginkább előremutató nézeteket. A nemzetiségi kérdés területi és nem területi megoldási lehetőségeiről szóló tanulmányai a mai napig példaértékűek, de a kérdéskört ő is csaknem megoldhatatlannak tartotta. Nem volt nehéz felismernie, hogy az első világháború után a birodalmak helyébe lépő nemzetállamok miatt a kérdés megoldása nehezebb, mint korábban. Az az elgondolása, hogy a kisebbségi sorból többségbe került elitek majd megértőbbek lesznek a kérdést illetően, nem következett be.¹⁹⁴ A nemzetiségpolitikai teendőket három csoportba osztotta: a) a külhoni magyar kisebbségek ápolása, b) kapcsolattartás a külhoni nemzetiségekkel és c) a trianoni területek nemzetiségi ügyeinek intézése. Ezek közül a legfontosabbnak a magyarság iránti állami gondoskodást tartotta, hiszen tudta: létgondjaikat még egy esetleges sikeres határrevízió sem oldaná meg. Ugyanakkor hangsúlyos elem nála a kisebbségből többségbe került lakossággal való kapcsolattartás. Meglátása szerint az egyedüli járható út a trianoni területeken való kedvező nemzetiségpolitika, amelynek alapja, hogy megadják a kisebbségeknek azt, amit a kisebbségi magyar közösségek maguknak kívánnak. Rónai a német igények figyelmen kívül hagyása mellett tette le voksát. Szerinte el kell vetni az asszimiláció erőltetését, ugyanakkor az asszimilálódottak sem kaphatnak előnyöket.¹⁹⁵ Elismerte, hogy Szabados nézetei voltak magyar viszonylatban a leghaladóbbak, és komplex rendszerben képzelte el a kérdés kezelését, de 1938 után nem látjuk nézetei megvalósulását a kormányzati nemzetiségpolitikai gyakorlatban.

A két világháború közötti időszakban a köztes-európai régióban a kisebbségi kérdéskör fokozatos bővülésének, differenciálódásának, fejlődésének lehetünk szemtanúi, és több országban is kísérleteztek különböző megoldásokkal. Ezek közül a legismertebb az észak-kulturális autonómia, de említeni lehet a finn vagy lengyel modellt is.¹⁹⁶ Ezeknek azonban nem volt percepciója Magyarországon, nem folyt vita róluk.

A Horthy-kori magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról összességében elmondható, hogy megfelelt a kor elvárásainak, ugyanakkor nem volt példaértékű,

ahogy akkoriban egyes politikusok állították, különösen figyelembe véve az országban élő kisebbségek alacsony számát, illetve akkulturációs szintjét. A kitűzött cél eleve reménytelennek tűnt, és a magyar kormányzat azért sem tett lépéseket a megvalósítására, hogy legalább ne fokozza a nemzetiségek ellenszenvét – ha megnyerni nem tudja őket. A társadalom revíziós szellemben történő nevelése és a magyar szupremácia gondolatának erőltetése nem készítette fel a közvéleményt az esetleges revíziós sikerekre, így annak megvalósulásakor nem is tudtak a korábbitól eltérő modellt meghonosítani.

1.8. A HORTHY-KORSZAK NEMZETISÉGPOLITIKÁJA 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT

Az észak-erdélyi románok általános helyzetének megítélését a magyar kormányzati politika összefoglalásával kell kezdenünk. Két elemet tartunk fontosnak kiemelni: egyrészt a magyar nemzetiségpolitika keretét szolgáló úgynevezett Szent István-i eszmét, másrészt a magyar kormány sajátos bécsidöntés-értelmezését. A Szent István-i eszme lényegét Teleki Pál miniszterelnök a következőképpen foglalta össze: „mindenféle olyan jogot, amely az állam egységét nem sérti, [...] megadunk mindenkinek”.¹⁹⁷ Teleki azonban az első király intelmeit csak ürügynek használta,¹⁹⁸ a célja egy olyan új „szerződés” felkínálása volt a nemzetiségeknek, amely felválthatja a dualizmus kori felfogást. Elképzelésébe belefért bizonyos nemzetiségi különállás, akár területi autonómia is – lásd Kárpátalja esetét. Az állam föderalizálása viszont, vagy bármi, ami veszélyeztette volna a magyar szupremáciát, kizárt volt.¹⁹⁹ Az államhűségért és a magyarság Kárpát-medencei vezető szerepének elismeréséért cserébe tehát bizonyos nyelvi, oktatási, kulturális jogokat biztosított volna a nemzetiségek számára. Soha nem határozta meg azonban pontosan ennek mibenlétét,²⁰⁰ és az is gondot jelentett, hogy a közéletben szerephez jutó egyes nemzetiségi személyiségek megítélésében a magyarokkal kapcsolatos két világháború közötti magatartásuk volt a mérvadó. Ennek eldöntésére minden állami alkalmazottat úgynevezett *priorálásnak* vetettek alá, és a döntést a legtöbb esetben a helyi magyar elit mondta ki.²⁰¹ A látszólag nagyvonalú és engedékeny politika csupán a nemzetiségpolitika keretét vagy inkább politikai kommunikációját biztosította, a gyakorlatban a magyar kormány nemzetiségpolitikája a magyarságpolitikát jelentette, Észak-Erdély esetében a magyar lakosság minden téren való erősítését. Ez nagyrészt az észak-erdélyi magyar politikai elit érdekérvényesítő képességének hatására alakult így, amely – feladva addigi, kisebbségként képviselt nemzetiségpolitikai elképzeléseit – a magyar szupremácia mellett tette le a voksot.²⁰² Ha a magyar kormányzati politika nem törekedett is a nemzetiségeknek a területéről való erőszakos eltávolítására, hosszú távú elképzeléseiben egy saját elittel nem rendelkező, államhűségében megkérdőjelezhetetlen, nem magyar paraszti tömeg létét tartotta elfogadhatónak, amely bizonyos nyelvi és kulturális jogokkal rendelkezik.²⁰³

A nemzetiségpolitikát meghatározó másik fontos elem a második bécsi döntés értelmezéséből fakadt. Ennek egyik legjobb összefoglalóját a Hencke–Roggeri-különbizottság javaslataira adott magyar válaszban találjuk meg. A bécsi döntés ötödik pontja előírja, hogy a román kormánynak meg kell szüntetnie a magyar kisebbség korábbi hátrányait, és a magyarokat egyenlő állampolgárokként kell kezelnie. Ez természetesen annak implicit elismerését jelenti, hogy a magyarok helyzete a többséggel szemben hátrányos volt. A magyar kormány érvelése szerint 1940-ben nyilvánvalóan ugyanazon állapotok uralkodtak Erdély egész területén, így a magyarok hátrányos helyzete Észak-Erdély esetében is fennállt. A magyar kormányra vonatkozóan a bécsi döntés a románok egyenlő állampolgárként való kezelését mondta ki,²⁰⁴ az egyenlő állapot eléréséhez azonban a magyarokat előbb fel kellett hozni a románok 1940-es szintjére (ebből egyenesen következik, hogy a románoktól vélt vagy valós előjogokat kell elvenni a magyarok javára). Így – a Hencke–Roggeri-különbizottság javaslataira adott magyar válasz szelleme szerint – a magyar kormány tulajdonképpen csak a bécsi döntés előírásait hajtja végre, amikor a románokat negatívan érintő jogszabályokat hoz.²⁰⁵ A tekervényes magyar érvelés lényege, hogy a bécsi döntést a magyar kormány a trianoni béke jóvátételeként értelmezte, olyan nemzetközi egyezményként, amelyet mindkét fél elfogadott, s amely a magyar kormányt felhatalmazza, hogy a magyar lakosságot ért súlyosabb sérelmeket „részben reparálja” – akár a román lakosság kárára is.²⁰⁶ Véleményünk szerint e két nézet együttes figyelembevételével érthető meg leginkább a magyar kormány román lakossággal szembemenő nemzetiségpolitikája.

Ha a magyar kormányzat nem is kezelte átfogóan a kisebbségi kérdést a teljes időszak alatt, fennmaradt egy tervezet az észak-erdélyi román lakosság helyzetének alakításáról. Ezt érdemes összevetni hasonló román tervezetekkel. A magyar tervezetet Pásint Ödön miniszteri tanácsos készítette el egy nappal a bécsi döntést követően. A tervezet általánosságban tekinti át a kérdést és elsősorban az egyházak helyzetével foglalkozik. Kimondja, hogy – amennyiben nem ütközik az államérdekkel – a román lakosság szabadon folytathatja egyházi és kulturális életét, ugyanakkor ennek finanszírozását saját alapokból kell megoldania. A közigazgatás terén a román többségű községekben és vármegyékben arányos képviseletet helyez kilátásba, a nyelvkérdést viszont nem érinti. A Pásint-tervezet a román egyházi oktatás engedélyezését is tartalmazza a magyar és nemzeti tantárgyak magyar nyelven történő oktatása mellett, de részleteit nem tárgyalja. A tervezet nagy része a két román egyház helyzetét taglalja: az ortodox egyháznak továbbra is teljes autonómiát és az egyházi szervezet érintetlenségét helyezi kilátásba,²⁰⁷ a görögkatolikus egyház esetében a Vatikánnal egyetértésben történő strukturális újjászervezést.²⁰⁸ Emellett külön kiemeli a hadsereg kérdését, jelesül, hogy román nemzetiségű állampolgárok lehetnek-e tisztek vagy altisztek.²⁰⁹

A bécsi döntés napján született meg a román kormány tervezete Sabin Manuilă statisztikus tollából. A tervezet irreális elvárásokat fogalmaz meg, egyféle állam az államban státust helyez kilátásba a román lakosság számára. Külön kormányzat mellett

szabad kulturális és politikai entitásként való elismerést kér nemzetiségi kataszter alapján, ahol a magyar kormányzat semmiben nem korlátozhatja (sőt nem is ellenőrizheti) a román intézmények működését. A teljes körű román oktatást viszont az államnak kell finanszíroznia.²¹⁰

Sokkal mérsékeltebb hangnemet üt meg az észak-erdélyi román elit által megfogalmazott és Teleki Pál miniszterelnöknek eljuttatott memorandum.²¹¹ A tervezet egy minimális és egy maximális programot irányoz elő.²¹² A román lakosság nevében nem ígérnek lojalitást, csak azt vázolják fel, miként is helyezkednek az állami keretekbe, s hogyan szeretnének részt venni az ország fejlődésében. Szakpolitikai kérdésekkel foglalkoznak, amelyeket témánként foglalnak pontokba. Nem kérnek külön kisebbségi törvényt, de reményüket fejezik ki, hogy a magyar kormányzat nem követi el ugyanazon hibákat, mint az elmúlt huszonkét évben.²¹³ A minimális programban az oktatást egyházi keretek között képzelik el, a közigazgatás terén csak a román alkalmazottak megtartását kérik, községi szinten román jegyzőket és a szakértelem érvényesülését,²¹⁴ emellett az egyházi autonómia biztosítását, a kulturális egyesületek szabad működését, a bankok és szövetkezetek részére állami hitelek biztosítását. A program legfontosabb kéréseként az 1921-es földreform érintetlenül hagyását indítványozzák.²¹⁵

E tervezetek a különböző szereplők kezdeti reményeit és elvárásait tükrözik. Bár a magyar tervezet sablonos és nem részletező, nincs szakadék közte és az észak-erdélyi román elit által megfogalmazott minimális elvárások között. Ez egy esetleges kompromisszum lehetőségét is felvethette volna. De a gyakorlat felülírta a tervezeteket.

A magyar nemzetiségpolitikáról általánosságban elmondható, hogy az állameszmében megfogalmazott és a közigazgatás által gyakorlatba ültetett eljárás mód között nem volt összhang. Legmeghatározóbb elemét az erdélyi magyarság erősítése jelentette (ezt nevezi Egry Gábor tükörpolitikának). A nemzetiségek középosztályának újratermelődését igyekeztek akadályozni, az elitet pedig menekülésre ösztönözni.²¹⁶ Csak fokozta a feszültségeket a nemzetiségi lakosság lojalitásának folytonos megkérdőjelezése, mint ahogy az is, hogy megszűntek a közös szellemi és szakmai terek, fórumok a magyar és román elit között, ez pedig a két közösség teljes elszigetelődéséhez vezetett.²¹⁷ Az erdélyi magyar lakosság szeretett volna visszatérni az 1918 előtti állapotokhoz, ebben azonban már nem támogatta az államhatalom. 1939-ben Kárpátalja autonómiájának visszavonásával, illetve 1940-ben a román lakosság kollektív jogainak megtagadásával eldőlt, hogy a rendszer reformálhatatlan, és nagy vonalakban a dualizmus kori nemzetiségpolitikai gyakorlatot viszi tovább.²¹⁸ A fő cél a területek integrálása volt, a legfontosabb területeken azonban ez sem valósult meg,²¹⁹ elsősorban a nemzetiségi kérdés miatt, amelyet így tudtak hatékonyabban kezelni. A reciprocitás politikája – illetve annak működésképtelensége²²⁰ – a legalapvetőbb jogokat is viszonylagossá tette, és minden korábbinál rosszabb helyzetbe kényszerítette a nemzeti-ségi lakosságot.²²¹

Mivel a román nemzetiségpolitika egyik hangsúlyos eleme a nemzetiségi kérdés lakosságcsere útján történő megoldása volt, fontos kitérni arra, hogyan viszonyultak a kérdéshez magyar körökben. A magyar kormányzati politikában a lakosságcsere másodlagos szempont volt, a revízió alapjának mindig a területi nyereséget tekintették. Lakosságcsereben inkább csak a külhoni (regáti és bukovinai) magyar lakosság hazatelepítése vonatkozásában gondolkodtak.²²² Egyes magyar politikusok támogatták volna bizonyos csoportok kitelepítését,²²³ de sosem lett általánosan elfogadott nézet az etnikai tisztogatás vagy homogenizálás, s nem vált a kormányzat hivatalos programjává. Léteztek a magyar kormányzathoz köthető kitelepítési tervek, amelyek célja az úgynevezett etnikai korridor megteremtése volt a Székelyföld és az Alföld között.²²⁴ A korszak kisebbségi kérdéssel foglalkozó szövegeiben ritkán fordult elő a kérdés, és a többség elítélően nyilatkozik róla.²²⁵ Az erdélyi magyarság viszonyulását a léhelyzet határozta meg; a többségbe került észak-erdélyi magyarság egyes képviselői el tudták fogadni, míg a dél-erdélyiek inkább elutasították.²²⁶

Mivel az 1940 és '44 közötti időszakban a Nyilaskeresztes Párt által benyújtott törvényjavaslat volt az egyedüli, amely átfogóan kívánta rendezni a kérdést, kitérünk ennek ismertetésére is, bár nem a kormányzathoz kapcsolódott, és esélye sem volt a megvalósulásra. A törvénytervezetet Hubay Kálmán és Vágó Pál nyilas párti országgyűlési képviselők terjesztették be 1940. június 7-én. A törvény megszövegezésével a nyilasok célja az volt, hogy – meglovagolva a Teleki által tervezett kárpátaljai autonómia ügyét – népszerűsége tegyenek szert, és a hitleri Németország előtt is számba vehető tényezőként tüntessék fel magukat.²²⁷ A nyilas képviselők kiinduló feltevése szerint a magyar lakosság autonómiával szembeni ellenállásának egyik oka az, hogy nem akar az autonóm területen többségben lévő nemzetiségeknek kiszolgáltatva lenni. Ezért nem a területi,²²⁸ hanem a korszakban divó népcsoport- (személyi elvű) autonómiát helyezték kilátásba.²²⁹ A törvényjavaslat hangsúlyozza ugyan az osztatlan és egységes magyar nemzet koncepcióját, az önkormányzatot megkapó népcsoportok körében viszont már meg sem említi a magyar nemzetiséget, és semmilyen elemet nem épít be a magyar szupremácia biztosítása érdekében. A javaslat minden korábbi tervezetnél szélesebb körű önkormányzatot biztosít, az államot kettős struktúra alapján építi fel. A nemzetiségek arányszámuknak megfelelően kapnának állásokat a közoktatás, közművelődés, népjólét területeire kiterjedő nemzetiségi önkormányzatban és járási szintig a közigazgatásban. A javaslat kulcsa az úgynevezett anyakönyvezés – egyféle nemzetiségi kataszter –, ahová felvétel, önkéntes jelentkezés, illetve születés alapján lehet bekerülni. Kiindulási alapja az 1920-as népszámlálás anyanyelvi statisztikája.²³⁰ A nemzetiségi önkormányzatok belső működésére vonatkozóan teljes örendelkezést biztosít.²³¹

A kortársak közül elsősorban Szekfü Gyula elemezte a törvénytervezetet, mivel sértve érezte magát, amiért Hubay Kálmán az ő könyvéből idézett a törvény alátámasztásához. Szekfü a törvény túlzó engedményeit kifogásolja, ami idegen a magyar

nemzetiségi felfogástól, s meglátása szerint az állam gyengüléséhez vezet. Értelmezése szerint a képviselők a parlamentben nemzetiségi kúriákba tömörülnek, a közigazgatási és bírósági helyek is „megtelnének” a nemzetiségek képviselőivel, ami semmi képp nem szolgálja a magyarság érdekeit,²³² és nem volt arra példa, hogy egy ország önként lemondott volna ilyen jogokról.²³³

A szakirodalomban a törvénytervezet a mai napig sem kapott figyelmet. Akik írtak róla (szinte csak Tilkovszky Lóránt), nem eléggé részletező megfogalmazását²³⁴ és a német érdekeknek való kiszolgáltatás mögöttes szándékát emelték ki.²³⁵ Emellett azt is kifogásolják, hogy nem szabályozza a magyarság helyzetét és többtörvényjogokat biztosít ahhoz képest, mint amennyit a magyar nemzetiségpolitika hagyományosan jogosnak tartott a nemzetiségek számára.²³⁶

A törvénytervezet a korszaklehetet tükrözi. A maga idejében modern megközelítésnek számított, s bár voltak hiányosságai, fontos kérdéseket pedig nem szabályozott, a magyarságot a nemzetiségekkel egyenrangú félként kezelte, így mindenképp fontos fejleménynek tekinthető. A korszakban a legtöbben a magyar szupremácia biztosításának hiányát kifogásolták. Azt, hogy veszélyeztetné az államegységet, és megakadályozza az önkéntes asszimilációt, nem tartjuk megalapozottnak. A törvényjavaslat – bár homályosan fogalmaz – elviekben egységes közigazgatást ír elő, amelynek a nemzetiségek arányszámuk függvényében automatikusan tagjai lesznek járási szintig. Magasabb szinteken valószínűleg már magyar dominancia lett volna.²³⁷ A törvénytervezet kapcsán kifogásolható, hogy az 1920-as népszámlálást vette alapul, így az azt követő tíz év történéseit figyelmen kívül hagyta, miközben ez alatt az idő alatt a nemzetiségek száma jelentősen csökkent. Azt azonban nem tekintjük megalapozottnak, hogy nem tette volna lehetővé az asszimilációt, mivel minden felnőtt élete során egy alkalommal átiratkozhatott más nemzetiségi önkormányzathoz, nemzetiséget válthattott. A népcsoportelv, bár Magyarországon nem volt elfogadott, a korszakban több országban is megvolt. 1938 után az erdélyi magyarság is ezen elv szerint szerveződött, és ezt senki nem kifogásolta. Annak tudatában, hogy Németország nem támogatja a törvénytervezetet,²³⁸ Teleki Pál miniszterelnök előbb az országgyűlés napirendjéről vette le arra hivatkozva, hogy a magyar államiság alapjait támadja, majd a két képviselőt – nemzet elleni vétség vádja miatt – megfosztották mandátumuktól. Ezzel a tervezet érdemi vita nélkül került a süllyesztőbe.²³⁹

Az észak-erdélyi román lakosság 1940 utáni általános helyzetét egyrészt a román hivatalnokok tömeges elmenekülése jellemezte, másrészt szembeötlő méreteket öltött a priorálást követő elbocsátások hulláma, amely a román értelmiségiek számának radikális csökkenéséhez vezetett. Hasonló folyamat zajlott le a közalkalmazottak sorában is – elsősorban a román vasutasokat érintette a leépítés. A magyar hatóságok ezt a folyamatot természetesnek tartották, egyrészt mert a hivatalnokok nagy része önként távozott a bevonulást követően, másrészt az észak-erdélyi nagyvárosok mind egyike magyar többségű volt, így a közigazgatásnak is ezt kellett követnie. Ugyanakkor

kor igazat kell adnunk a korabeli érvelésnek abban, hogy mindezen sérelmek ellenére még mindig jobb volt a román lakosság helyzete, mint a dél-erdélyi magyar kisebbségé, mivel a falvak szintjén és a helyi tanácsokban a románok – ha nem is arányaiknak megfelelően, de – képviselve voltak. Korabeli adatok szerint 5000 közalkalmazott és 5000 vasutas, 14 bíró, 50 segédhivatalnok és 4 román közjegyző dolgozott a közigazgatásban.²⁴⁰ Ez messze elmaradt ugyan a lakosság arányától, de a dél-erdélyi magyar kisebbség még ennyivel sem büszkélkedhetett (bár arányait figyelembe véve a magyarországi románok felét sem tette ki).²⁴¹

Az 1921-es román földreform részleges revíziója, pontosabban az 1440/1941. ME-rendelet az egyik legnagyobb sérelmet szülte, mert lehetőséget adott arra, hogy az úgynevezett hatósági kényszer hatása alatt eladott földeket bírósági úton visszaperelhessek.²⁴² Emellett az állam élt elővásárlási jogával, s kihasználva azt, hogy a két világháború között csak az ingatlanforgalom töredékét telekkönyvezték, visszamenőleg is alkalmazta ezt a jogot.²⁴³

A hadsereg a megbízhatatlannak tartott nemzetiségieket nem sorkatonai szolgálatra, hanem nemzetiségi alapon szervezett munkaszázadokba osztotta be, s vagy mezőgazdasági munkára, vagy a frontvonal megerősítésére vette igénybe. Az embertelen körülmények és a nehéz munka miatt 1943-tól ez vált a legsúlyosabb sérelemmé.²⁴⁴ A Miniszterközi Bizottság elnöke, Vladár Ervin egy külügyminisztériumnak írt levelében javaslatot tett, hogy a negyven év alatti román férfiakat ne hívják be évi négy hónapnál hosszabb időre, mert így teljesen kiesnek a mezőgazdasági munkából.²⁴⁵

A magyar kormány a nyelvi jogok és a mozgásszabadság terén semmilyen korlátot nem szabott. Dél-Erdéllyel szemben ez nagyon szembetűnő volt. Bár a román lakoságnak voltak sérelmei, viszonylag megoldott volt az alapfokú oktatás, körülbelül 1200 román iskola vagy tagozat működött, ezekbe járt a román tankötelesek 85%-a.²⁴⁶ Ezeknek az intézményeknek a többsége azonban csak papíron létezett, mert az oktatás valójában magyarul folyt. Az iskoláztatással kapcsolatos sérelmek lényege abból adódott, hogy ezen iskolák mindegyike állami volt, a kormány pedig nem engedte meg egyházi iskolák létrehozását.²⁴⁷

A román kisebbség sérelme egyházi téren elsősorban az 1918 után létrejött püspökségek és parókiák el nem ismeréséből származott. A papokat mint a románság vezetőit a hatóságok folyamatosan megfigyelték és zaklatták, államsegélyüket megvonták.²⁴⁸ Ha a román lakosság mindennapjait nem érintette is súlyosan, mindenképpen sérelemnek fogható fel, hogy a románok nem rendelkeztek semmilyen politikai képviselettel vagy szervezettel.²⁴⁹ Ennek magyarázata egyrészt az, hogy a román kormány nem akarta a bécsi döntést legitimálni, ezért passzivitásra szólította fel a román elitet.²⁵⁰ Másrészt úgy érezték, hogy egy ilyen szervezet amúgy sem oldaná meg a helyzetüket, s csak megosztottsághoz vezetne. A magyar kormány azzal védekezett, hogy nincs megtiltva a románoknak politikai szervezet létrehozása,²⁵¹ és jó viszonyt ápolt Emil Hăjeganuval, aki bármikor kapcsolatba léphet a magyar kormányzat képvise-

selőivel.²⁵² Ugyanakkor felmerült egy érdekképviselői szerv létrehozásának gondolata, amely elsősorban a panaszok összegyűjtésében és előkészítésében segítené a lakosságot. A terv szerint megyénként lenne egy „megbízható ember”, aki mérlegelné a panasz jogosságát és eligazítaná a panaszost, hogy melyik hatósághoz forduljon.²⁵³ A tervet a magyar kormányzat végül ejtette, ugyanakkor kérdéses, mennyire tudtak volna a román kisebbség által is elfogadott, fajsúlyos embereket megnyerni a tisztságra. Ennek sikerességét tovább csökkentette, hogy 1942-ben Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes egyenesen megtiltott a magyar kormányzati politikában való bármilyen aktív részvételt.²⁵⁴

A román kisebbség – elsősorban az elit – helyzetének folyamatos romlása számokban így nézett ki: elmenekült több mint 200 ezer ember, 877 ügyvédből 177 maradt, csökkent az orvosok száma, 12 gyógyszertár volt román kézen, Marosvásárhelyen például csak egy román kiskereskedő maradt, megszűnt több száz parókia,²⁵⁵ három újságot adhattak ki, amelyek közül csak egy volt napilap.²⁵⁶

1.9. KORTÁRS VÉLEKEDÉSEK A NEMZETISÉGI KÉRDÉSRŐL

A fejezet zárásaként a korszak három legfontosabb folyóiratában és egyéb publikációiban megjelent 37 szöveget tekintünk át a nemzetiségi kérdésről.²⁵⁷ Az általános vélekedés mellett a bécsi döntéskor megkötött népcsoportegyezményről, valamint a kárpátjai autonómiáról szóló közleményeket is nyomon követjük. A korszak viszonyait figyelembe véve a szövegekre a kormány nemzetiségi politikáját támogató, propagandisztikus célú írásokként tekintünk, bár tudományos igényűek. Ezzel együtt a szerzők bizonyos keretek között szabadon kifejezhették a véleményüket.

A szerzők többsége a nemzetiségi kérdés általános értékelése mellett kitért a dualizmus kori nemzetiségi politikára, az elkövetett hibákra, Trianon okaira, az abból levonható következtetésekre, a kormányzat épp aktuális nemzetiségi politikájára, valamint a kérdés kezelésének módozataira. A szerzők között aktív politikusok, kormánytagok is voltak, akik a nyilatkozatok szintjén mindig a kormányzat bevett toposzait ismételtették a Szent István-i eszméről és a türelmes nemzetiségi politika lényegéről.²⁵⁸ Fontos kiemelni, hogy a szövegek nem támogatták a nemzetiségekkel szembeni represszív politikát, ez egyedül Dessewffy Sándor írásában jelenik meg.²⁵⁹

A dualizmus kori nemzetiségi politika megítélésében az 1868-as álláspont jelenti az origót.²⁶⁰ A nemzetiségi törekvéseket a szerzők általában jogosnak tartják; elfogadják, hogy a nemzetiségek célja az önálló állami lét,²⁶¹ és azt is, hogy a nacionalizmus terjedése megállíthatatlan folyamat.²⁶² A szerzők többsége a magyarság által tett nagyvonalú liberális gesztusként tekint az 1868-as törvényre, de elismeri, hogy azt nem hajtották végre.²⁶³ Ennek elsődleges okai maguk a nemzetiségek voltak, amelyek a maguk rendjén jelezték, hogy elvárásaikat a törvény amúgy sem elégíti ki²⁶⁴ – másrészt mel-

tók sem voltak rá.²⁶⁵ Ez kiváltotta a magyar lakosság bizalmatlanságát, a népcsoportok elidegenedéséhez vezetett, és megnehezítette a nemzetiségi kérdés megoldását.²⁶⁶ Flachbarth Ernő kiemeli, hogy a nemzetiségek helyezte az asszimiláció és a törvény figyelmen kívül hagyása mellett sem volt rosszabb, mint Európa más államaiban, és mindenképpen jobb volt, mint a magyar kisebbségek 1918 utáni helyzete.²⁶⁷ Ezzel a megállapítással egyetértünk.²⁶⁸ A magyar nemzetiségi politika mentegése, a nemzetiségek hibáztatása mellett egyes szerzőknél megfigyelhető a magyar felsőbbrendűség mint adottság, amit az államalkotó képességgel és a történelmi joggal magyaráznak.²⁶⁹ Ide kapcsolható az a gondolat is, mely szerint a nemzetiségi politika sikertelenségének magyarázata az „asszimilánsok” nagy száma a polgárság körében.²⁷⁰ Ugyanakkor kiemelik, hogy a létrejött nemzetállamok által szított irredentizmus nélkül a nemzetiségi kérdés nem vezetett volna a Monarchia felbomlásához.²⁷¹

Trianonnal,²⁷² illetve a magyar kisebbség két világháború közötti helyzetével kapcsolatban az a kiindulópont, hogy a magyar nemzetiségnek nehezebb volt a helyzete, mint a dualizmus koriaknak. Türelmetlen és elvadult nacionalizmusuk miatt a nemzetállamok a kisebbségek „kiirtására” törekedtek.²⁷³ Az utódállamok nacionalizmusa még új volt, és fiatal, jellemző tehát a türelmetlenség. Másrészt homogén nemzetállamra törekedtek, amelybe a nemzetiségek nem fértek bele.²⁷⁴ A szerzők többsége elismerte, hogy a nemzetiségi lakosságban megerősödött a nemzeti érzés,²⁷⁵ Pataky Tibor szerint ennek ellenére a lakosság idősebb generációi hűségesekek maradtak a magyar államhoz.²⁷⁶ Trianon tanulságaként a nemzetiségpolitika terén elkövetett hibákat jelölik meg, amit azonban a magyarországi közvélemény nem realizált, csak a kisebbségbe került magyar közösségek. Szintén ezek tapasztalták meg azt is, hogy az egyedüli megoldás a kedvező nemzetiségpolitika megvalósítása.²⁷⁷ A másik tanulság, ami a magyar érvelést támasztja alá, az utódállamok összeomlása, ami azt bizonyítja, hogy az állam organikus képződmény, nem lehet szuronyokra vagy csak az etnikai elvre alapozni.²⁷⁸

Saját időszakukra reflektálva a szerzők kevés új elemet hoznak be. Itt már elhalványul a Trianonból levonandó tanulság, s visszakanyarodnak az 1918 előtti diskurzushoz. A fő hangsúly a magyar történelmi hagyományokon, az államalkotó képességen marad.²⁷⁹ Meglátásuk szerint a revíziós sikerekkel eldőlt a kérdés, a kormányzat elvettette a „kis magyar” megoldást, s ismét elkezdte felépíteni a magyar birodalmat. Azt azonban nem határozták meg, mit értenek birodalmon, és mitől lenne ez más, mint az 1918 előtti állam.²⁸⁰ A magyar elit tehát a terület-visszacsatolásokra mint az újabb ezeréves birodalom kezdetére tekintett, s emellett kitartott 1944-ig, nem befolyásolta a háború alakulása.²⁸¹ A felhőtlen optimizmus mellett egyedül Kemény Gábornál jelenik meg a kétség. Teleki Pál gondolataira emlékeztető meglátása szerint sem a magyar elit,²⁸² sem a társadalom nincs felkészülve a nemzetiségi kérdés kezelésére. Kemény az 1940-es évekbeli tanulmányaiban a társadalomlélektani vizsgálatok eredményeit próbálta beemlíteni a nemzetiségi politika kezelésének módozataiba, emiatt sok tekintetben eltért kortársaitól.²⁸³ Szerinte az a fő gond, hogy a társadalom többsége továbbra

sem ismeri a nemzetiségi probléma jellegét, a jövő feladata így elsősorban a felvilágosítás. Oktatással, kivált tankönyvek révén kell kiemelni azokat az elemeket, amelyek összekötik, nem pedig elválasztják a magyar és nemzetiségi lakosságot.²⁸⁴ Ugyanide kapcsolható Ajtay József meglátása, aki szerint a megértés elsősorban a többségi társadalom részéről kell hogy érkezzen a nemzetiségi lakosság felé, az ellentéteket tompítani tudó politika révén.²⁸⁵ A kisebbségi lét embertelenségéről vallott nézeteit fenntartva Makkai Sándor egykori református püspök kifejtette, hogy a visszatért nemzetiségi lakosság nem fogadja el a kisebbségi létet. Látszólag ennek ellentmondva azt hangsúlyozza, hogy a kisebbségek csak magyar uralom alatt élhetnek emberhez méltó életet, aki pedig ezt nem fogadja el, annak az elmenekülést javasolja.²⁸⁶ A korszak nemzetiségpolitikájának nagy előrelépéseként tűnt fel az 1941-ben elfogadott, a nemzetiségi érzület védelméről szóló törvény.²⁸⁷ Losonczy István egy eléggé jogászokdó és elvont elemzésben bizonyítja, hogy a törvény alkalmazhatatlan volt, és nem tudta ellátni feladatát. Ugyanis nem a nemzetiségi közösségeket, hanem az egyéneket ítélte el, és a sértő kifejezőmódot is csak akkor, ha az egyén annak érezte.²⁸⁸

A kisebbségi kérdés megoldása terén az alapvető jogok megadására és tiszteletben tartására helyezik a hangsúlyt. Fontos kiemelni, hogy fundamentumként mindig az 1868-as nemzetiségi törvény alapelveként értékelt *politikai nemzet* fogalmára hivatkoznak,²⁸⁹ de ezúttal nyomatékosítják, hogy a gyakorlati megvalósítás számít igazán.²⁹⁰ Kemény Gábor a nemzetiségi lakosság iránti tapintat és megértés fontosságát hangsúlyozza, valamint azt, hogy a megerősödött nemzetiségi érzület miatt a kezdeti kudarcok esetén sem szabad retorzióhoz folyamodni.²⁹¹ A szerzők elutasították a tömeges asszimiláció lehetőségét és megvalósíthatóságát, ugyanakkor a gyakorlatban más alternatívát nem kínáltak fel, csak egyféle közösségi önfeladást. A nemzetiségek egyedüli viszonyulási lehetősége a magyar szupremácia elfogadása és erősítése²⁹² – ami természetesen elfogadhatatlan volt a nemzetiségek számára. A vizsgált szövegekben megjelenik az a megállapítás is, hogy a nemzetiségpolitika valójában magyarságpolitika, de elméleti szinten nem annyira hangsúlyosan, mint amennyire ez a gyakorlatban meghatározó volt.²⁹³ Elsősorban az elvett, kisajátított tulajdonok visszaadására²⁹⁴ és a nemzetiségpolitika gazdasági vonatkozásokra való kiterjesztésére gondoltak.²⁹⁵ A szerzők egy része szerint egyféle bizonytalanság jellemzi a magyar kormányzati nemzetiségpolitikát: még nem világos, milyen úton fog elindulni, s ebben csak a háború után lesz egyértelmű döntés.²⁹⁶ Annyit emeltek ki, hogy bármilyen legyen is a háború végkimenetele, a magyar Szent István-i birodalomnak ott kell lennie a jövő meghatározó államai között.²⁹⁷ A szövegekben nem jelenik meg a zsidókérdés, ezt nem tekintik a nemzetiségpolitika részének.²⁹⁸ Több szövegben is előjön, hogy a nemzetiségi kérdés egyedüli üdvös megoldása a régi magyar hagyományokhoz való visszatérés, mivel a nemzetiségeket nem a nyelv, hanem valami ősi, tradicionális életforma révén lehet asszimilálni.²⁹⁹

A bécsi döntéssel egy időben megkötött német–magyar népcsoportegyezményről a maga idejében nem alakulhatott ki reális kép. Mivel azt a magyar kormányzat kényszer hatására írta alá – akárcsak a győztes kisállamok 1919-ben a kisebbségi szerződéseket –, a belpolitikába való beavatkozásként élte meg, és mindent elkövetett szabotálsa érdekében.³⁰⁰ Az egyezmény további privilégiumokkal ruházta fel az egyik nemzetiséget a többi rovására, miközben a német nemzetiségnek már korábban is jobb volt a helyzete a többiekénél.³⁰¹ Az egyezmény biztosította a németek számára a nemzetiszocialista nézetek szabad megvallását, arányos képviselőket kaptak az általuk lakott területeken, szabad nyelvhasználatot a közigazgatásban, anyanyelvű oktatást az iskolákban középiskolai szintig, gazdasági önszerveződést és szabad kapcsolattartást a náci Németországgal.³⁰² Mivel az egyezmény megkötése a legfőbb szövetségesnek számító Németország érdeke volt, a paktum sérelmes voltát nem lehetett nyilvánosan kifejezni, a kényszer szülte aláírást pedig a közvélemény előtt csak úgy lehetett leplezni, ha beilleszthetőnek tüntették fel a kormányzat addigi nemzetiségpolitikájába.

Flachbarth Ernő egyetemi tanár, a kor neves jogászprofesszora készített elemzést az egyezményről, amelynek megszületését a német külpolitika azon meggyőződésével magyarázza, hogy Németország csak kétoldalú szerződések révén látta garantálhatónak a német kisebbségek helyzetét. Ugyanakkor ő is elismerte, hogy mivel az egyezmény csak a német kisebbségre vonatkozik, feszültséget gerjeszt a nemzetiségek között. Elemzése tükrében Flachbarth az egyezményben két olyan kritikus pontot ismer fel, amelyek miatt az beilleszthető a magyar nemzetiségpolitikai elvekbe: egyrészt azt, hogy államközi egyezményről lévén szó a német kisebbség annak legfeljebb tárgya s nem alanya, betartását tehát csak Németország s nem a Volksbund ellenőrizheti.³⁰³ A másik kiemelt negatív vonás, hogy az egyezmény nem a német közösségnek, hanem tagjainak biztosít jogokat, és ezzel továbbra is az egyéni, nem pedig a közösségi kisebbségi jog az alapja. Flachbarth szerint a jegyzőkönyv szövegezése nem elég pontos, így például a közigazgatásban való arányos képviselő terén nem írja elő nemzetiségi kollégium felállítását, és nem határozza meg, hogy mit ért német települési terület alatt.³⁰⁴ Flachbarth elemzése után ez a vélemény vált meghatározóvá, és értelmezésként mindenki erre hivatkozott.³⁰⁵

A továbbiakban röviden az autonómia korabeli fogadtatásáról szólunk. Bár minden szerző elismeri, hogy a nemzetiségek öntudatukban megerősödve tértek vissza, és a jogok bővítése lett volna az egyedüli járható út, ezt továbbra sem tartották összeegyeztethetőnek a magyar államisággal. Ebből adódólag a kérdést a szerzők agyonhallgatják. A jogkövetésben leginkább Teleki Pál miniszterelnök hitt, de a közvélemény ellenállásának hatására elállt ettől. Az 1939-ben, közvetlenül a nyilas törvényjavaslat után beterjesztett kárpátjai törvénytervezet az autonómia legfőbb indokaként azt hozta fel, hogy egy húsz éve megígért jogról van szó, amelyet sosem ültettek a gyakorlatba. Másrészt a javaslat hangsúlyozza, hogy csak olyan autonómia adható meg, amely „összeegyeztethető” a magyar ősi alkotmánnyal – az viszont nem derül ki,

hogy a tervezett megoldás mitől lehetne ilyen. A kilátásba helyezett önkormányzatiság területi autonómiát jelentett volna, amely a vallás, oktatás, gazdaság, közigazgatás esetében az önkormányzati, pénzügyi terén a közigazgatás fedezésének szintjéig terjedt volna ki. A tervezetet csak kerettörvénynek szánták, s a későbbiekben dőlt volna el, hogy szűkítik-e, vagy tágítják.³⁰⁶ A pécsi Kisebbségi Intézet véleménycikket jelentetett meg a törvénytervezet kapcsán. Meglátásuk szerint a fő cél továbbra is az ország egységének megőrzése, így nem lehet messzebb menni az autonómia tekintetében, mint amit a törvénytervezet kilátásba helyezett. A törvénytervezetet egyféle kényszernek érzik, amit a kormányzat erőltet az országra; ezért minél szűkítőbben kell értelmezni,³⁰⁷ és minél olcsóbban működtetni.³⁰⁸ A véleménycikk értelmezését a pécsi intézet tanulmánya támasztja alá, amely az autonómiát rombolónak, az államegység megbontójának nevezi.³⁰⁹

Bár sokan az erdélyi magyarságtól várták a toleráns nemzetiségpolitika szorgalmazását, a kisebbségből többségbe került magyarság az egyedüli megoldást a magyar lakosság pozícióinak erősítésében jelölte meg. A pálfordulást és okait többen elemezték,³¹⁰ a korábbi fejezetekben mi is szóltunk róla. Most egyetlen példát ragadunk ki a korszak szövegeiből. Ez Balogh Artúr 1943-ban megjelent tanulmánya. Amiatt tartjuk fontosnak az ő nézeteinek módosulását, mivel Jakabffy Elemér mellett a két világháború között az erdélyi magyarság és a kisebbségi kérdés nemzetközileg elismert szószólója volt, aki egész pályáját a kisebbségvédelemnek szentelte. 1943-as szövegében a nemzetiségi kérdéstről vallott általános nézetek ismertetése mellett³¹¹ a kérdést szakpolitikai szempontból tárgyalja, s a konkrét teendők számbavételekor egyedül a magyarság megerősítésének módjait taglalja.³¹²

A fejezet zárásaként következzen a korszak kisebbségi kérdéssel foglalkozó két monográfiájának elemzése. Párdányi Miklós jogot végzett, majd az Országos Ösztöndíjtanácsnál dolgozott tizennyolc évig. Tanulmányát azért tartjuk fontosnak, mivel abból indul ki, hogy a revíziós sikereket követően a magyar nemzetiségpolitika csak úgy (és ismét) az államközpontúságon alapult, mint a dualizmus időszakában. A korszak szinte minden szerzője az ezeréves magyar államiságot és organikus fejlődését emeli ki, a Kárpát-medencét egyedül megszervezni képes és egységbe fogó keretként állítja be. Ugyanígy hangsúlyozzák az állameszmény fontosságát – amit hiányolnak is az utódállamok esetében. Ezzel magyarázzák azok bukását s a magyar államiság felemelkedését. Párdányi könyvének középpontjában viszont az állameszmény válsága áll. Meglátása szerint a nemzetiségi kérdés önmagában objektív állameszményválságot idéz elő, a nemzetiségi mozgalmak és törekvések ugyanis nem az uralkodó nemzetet, hanem az államot, annak eszmeiségét támadják, annak megváltoztatására törekszenek. A nemzetiség tehát önmagában veszélyezteti az államiságot.³¹³ Párdányi hosszan kifejti, hogyan jelenik meg a nemzetiségi törekvés, az államnak milyen lehetőségei vannak a védekezésre, de a folyamatot megállíthatatlannak tartja. Az állam elhúzhatja ugyan a folyamatot, de megoldani nem lesz képes.³¹⁴ A föderális államberendezkedés

az állam felbomlásának utolsó előtti állomása – Párdányi ezért ellenzi a Kárpátaljának kilátásba helyezett autonómiát. Meglátása szerint egyedül az lehet tartós megoldás, ha az állam a mozgalom kezdeti szakaszában a regionalizmust támogatja, ezzel elejét vevő az államérdekekkel ellentétes mozgalom szárba szökkenésének.

Ugyancsak 1944-ben jelent meg Mikó Imre monográfiája, amely a dualizmus korától tekint át a nemzetiségi kérdés alakulását. Mikó a korszak egyik legjelentősebb erdélyi magyar politikusa, az Erdélyi Párt kisebbségi szakértője. Művének középpontjában az 1868-as nemzetiségi törvényt állítja, azt tartva a magyar nemzetiségpolitika legnagyobb teljesítményének. Mindent ehhez a törvényhez viszonyít: ami eltér, azt a magyar nemzetiségpolitikai gondolkodással összeegyeztethetetlennek tartja. Ettől Mikó könyvének végig érződik, hogy igyekszik megfelelni a hivatalos kormányzati nemzetiségpolitikának. Ezt leginkább az autonómiához való viszonyulásán lehet szemléltetni. Kortársaihoz hasonlóan Mikó is elvet minden autonómiaformát, akár a nemzetiségeknek a dualizmus időszakában erre irányuló törekvéseit, akár a Jászi-féle kantonális megoldást, illetve az 1918-ban elfogadott szlovák és ruszin autonómiát, de a nyilas nemzetiségi törvényjavaslatot is. Ezek létrejöttét azzal magyarázza, hogy az illető korszakokban nem működött a magyar alkotmányosság.³¹⁵ Már azt is elfogadhatatlannak tartja, hogy 1939-ben Kárpátalján a ruszint is hivatalos nyelvvé minősítették. Ezzel szemben a magyar nemzetiségi gondolattal összeegyeztethetőnek tartja az 1939-es kárpátaljai autonómia-tervezetet. Sajátos indoklása szerint ugyanis „csak” területi s nem kulturális autonómiát adott a ruténeknek, holott a korszakban a területi autonómiát tartották az autonómiaformák legmagasabb szintjének.³¹⁶

Hasonló álláspontot képviselt a bécsi döntéssel egy időben megkötött német–magyar népcsoportegyezményről.³¹⁷ Szerinte a jegyzőkönyv nem biztosít többletjogokat a német nemzetiségnek, és azzal sem ért egyet, hogy Németország védhatalmi státust kapott volna fölötté.³¹⁸ Mikó értelmezése szerint elfogadható, hogy Németország célja csak a német kisebbség helyzetének rendezése.³¹⁹ Így mind a kárpátaljai autonómia, mind a bécsi népcsoportegyezmény az 1868-as nemzetiségi törvény egyféle „kiegészítése”.³²⁰ Könyve végső konklúziójaként Mikó megállapítja, hogy továbbra is az 1868-as nemzetiségi törvényt kell alapnak tekinteni, az attól való eltérést semmi nem indokolja. Ugyanakkor belátja, hogy a nemzetiségek ezzel nincsenek megelégedve, így a jövőben szükség lesz szélesebb jogköröket biztosítani számukra. Ismét változtatva korábbi nézetein kijelenti, hogy ezt a szélesítést jelképezi a Kárpátalja számára kilátásba helyezett autonómia, valamint a bécsi népcsoportegyezmény.³²¹ Végső soron Mikó elismeri, hogy szükség van a nemzetiségi jogok radikális kiszélesítésére akkor is, ha ez meghaladja saját és kortársai nézeteit.

Mikó könyvét amiatt is fontosnak tartjuk, mivel szinte az egyetlen, 1940 és ’44 között született monográfia, amely korszakokon átívelően foglalkozik a magyar nemzetiségi kérdés fejlődésével, úgy, hogy abba már be tudta építeni a maga korszakában született törvényeket és elképzeléseket is. Emellett a könyv révén bepillantást nyerhe-

tünk az észak-erdélyi magyar elit nézeteinek 1940 utáni átalakulásába – mivel Mikó épp ennek az elitnek az egyik legfőbb reprezentánsa volt –, annak egyféle szintézisét kapjuk.

Mikó nézeteinek alakulásakor fontos megjegyezni, hogy 1934-ben a székely önkormányzatiság megvalósításáról írt diplomadolgozatát. 1938 után a Magyar Népközösségben vállalt szerepet, annak minden kötelezettségével, ugyanakkor ezzel párhuzamosan készítette elő a revízió sikeres megvalósítását. 1940-ben megírta az erdélyi magyarság huszonkét éves román uralom alatti történetét. Az időszakot teljes egészében negatív példának tartja abban a tekintetben, hogy a román kormány bebizonyította: teljesen alkalmatlan a nemzetiségi kérdés kezelésére. A korszak felfogásához igazodva Mikó elfogadja, hogy a kisebbségi kérdés nemzetközi kérdéssé vált, hogy Magyarország jogosan vesz magára védhatalmi szerepet az erdélyi magyarság fölött, a nemzetiségi kérdés egyedül elfogadható megoldásának pedig az autonómiát tartja.

A bécsi döntést követően – kortársaihoz hasonlóan – Mikó nemzetiségpolitikai nézetei is gyökeresen átalakulnak, elveti a kisebbségek kollektív jogait, illetve autonómiáról vallott korábbi nézeteit, s elégségesnek tartja az 1868-as törvényben foglaltakat. Ezzel Mikó is azok táborát erősíti – a huszonkét éves kisebbségi lét ellenére –, akik nem tudták levonni Trianon tanulságait. Hiába érzékeli a nemzetiségpolitika kezelésében bekövetkező változásokat – például a náci Németország által alkalmazott módszereket mint védhatalmi szerep vagy a lakosságcsere –, a nemzetiségek elvárásait, illetve teljes elutasításukat a fennálló rendszerrel szemben, nem tud túllépni saját korlátain; elismeri a változás szükségességét, de azt csak a távoli jövőben tartja megvalósíthatónak.

2. ÁTMENET: AZ ÉSZAK-ERDÉLYI KATONAI KÖZIGAZGATÁS MŰKÖDÉSE 1940 ŐSZÉN

Ez a fejezet a 2017-ben az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatásról szóló forrás-kiadvány bevezető tanulmányának főbb megállapításain alapszik.³²² A kötetben igyekeztünk bemutatni a katonai közigazgatás létrejöttét, működését és következményeit. Ezért ebben a fejezetben csak azokra az aspektusokra térünk ki, amelyek témánk szempontjából fontosak. A fejezet beszerkesztését azért tartjuk fontosnak, mert kutatásaink arról győzték meg, hogy a katonai közigazgatás bevezetése nem egy átmeneti periódusra szabott intézkedés volt – mint aminek a magyar kormányzat eredeti tervei alapján szánták volna –, hanem döntően befolyásolta az egész időszakot. A végeredmény valószínűleg eltért a kormányzat eredeti elképzeléseitől, az átmenet közben is torzult a rá ható tényezők súlya alatt. A katonai közigazgatás alkalmazása révén megvalósítandó kormányzati szándék az volt, hogy olyan „ügyeket” is gyorsan és gördülékenyen „megoldjanak”, amelyek kezelése a polgári közigazgatásnak kereteket szabó törvények mellett nem vagy csak nehézkesen volt kivitelezhető. Itt elsősorban a nemzetiségi kérdés „kezelésének” különböző gyakorlataira gondolunk, amelyek azonban tovább nehezítették a magyar kormányzat és román nemzetiség közötti viszonyt, ami a bécsi döntés meghozatalakor sem ígért túl sok eredményt. Emellett azonban olyan kormányzati döntések is születtek, amelyeket elfogadásukkor csak átmenetinek szántak, de az egész időszakban érvényben maradtak, s meghatározták az illető terület változásait. A katonai közigazgatás időszaka ugyanakkor abban a tekintetben is fontos, hogy – a rövid, de intenzív periódusnak köszönhetően – megmutatja: hogyan térnek el a különböző kormányzati elképzelések a közigazgatás súlya és a helyi magyar elitek befolyásolóképesége következtében az eredeti szándéktól és elképzeléstől. A katonai közigazgatásnak a különböző szakterületeken érvényesülő hatásaira az adott fejezetben részleteiben kitérünk.

2.1. A KATONAI KÖZIGAZGATÁS SZERKEZETE ÉS FELÁLLÁSA

A katonai közigazgatás intézménye egy-egy bizonytalan átmeneti periódus áthidalására szolgált. A magyar kormány minden visszacsatolt terület (Felvidék, Kárpátalja) megszerzésekor ehhez a módszerhez folyamodott, így természetes volt, hogy Észak-Erdélyben is a társadalomnak ezt az egyszerű, katonai forrású utasítások alapján működő igazgatását vezeti be. A polgári közigazgatás bizonyos elemei megmarad-

tak ugyan, de katonai alárendeltségbe kerültek. Ez az egyszerűsített eljárás biztosította a lakosság közellátását. Ugyanakkor a katonai közigazgatás egyszeri, kötelező érvényű rendelkezésekre is módot adott, amelyek ellen nem volt fellebbezési lehetőség.³²³

A korabeli megfogalmazás a következő célokat jelölte meg: „a Szent István-i birodalmi élet magaslatáról a román sovinizmus korlátok közé szorította Erdélyt, ami sebet ejtett a néplelken. A katonai közigazgatás célja a felzaklatott népi erőket és a román uralom visszasságait a magyar birodalmi gondolat harmóniájával kiegyenlíteni. Ugyanakkor a román uralom visszasságai felkeltették az egész lakosságban az erős kormányzás utáni vágyat, amit majd erősen fog visszaállítani a katonai közigazgatás.” Az *Utasítás* elismerte a huszonnégy éves „román megszállás” pozitív hozadékait, amelyeket ajánlatos átvenni és beépíteni „a magyar birodalomba”.³²⁴

A katonai közigazgatás hármasságú volt: szintjei a) a járás- vagy város-, b) a vármegye- és c) a hadsereg-parancsnokság. A járás jelentette az elsőfokú s egyben legfontosabb közigazgatási szintet. A polgári közigazgatás rendszerében ez a főszolgabírónak vagy a polgármesternek felelt meg. Személyi állománya három csoportból állt: a katonai (parancsnokság), a polgári (közigazgatási előadók) és az úgynevezett kiegészítő személyzetből. Ez ideális esetben 20-22 embert jelentett. A parancsnokság mindhárom tagja, a parancsnok (ezt tisztek töltötték be), parancsnokhelyettes és segéd tiszt a Honvédelmi Minisztérium kirendeltje lett. A hat polgári előadó közül a legfontosabb a közigazgatási előadó volt. Mellette főleg pénzügyekkel és számvittel foglalkozó előadók segítettek a járási parancsnok munkáját. A legnagyobb csoportot a körülbelül 10-13 fős kiegészítő személyzet (írnokok, küldönc, fogalmazók) alkotta.³²⁵

A járási katonai parancsnok hatáskörébe tartozott a szakigazgatás és rendészet, ő felelt a közigazgatási rendeletek gyakorlatba ültetéséért. A járási parancsnokok felügyelték a falusi jegyzők tevékenységét, ők feleltek ezek kinevezéséért és működéséért.

A vármegyei parancsnokság a polgári közigazgatásban az alispánnak felelt meg, de szélesebb jogkörrel rendelkezett. Szintén három részből állt, azzal a különbséggel, hogy 19 előadó segítette a vármegyei parancsnok tevékenységét, őket hat minisztérium – a belügy, földművelésügyi, ipar- és kereskedelmi, pénzügy-, vallás- és közoktatásügyi, valamint a közlekedésügyi minisztérium – delegálta.³²⁶ A vármegyei parancsnokok általában tábornokok voltak, ők feleltek a vármegyei szintű szakigazgatásért, valamint a járási parancsnokok munkájának összehangolásáért.

A legfelsőbb szintet a hadsereg katonai közigazgatási csoportja jelentette, ez irányította az egész közigazgatást.³²⁷ A katonai szervek, a Vezérkari Főnökség (VKF) és a kormány közötti kapcsolattartás érdekében Teleki kormány megbízottat nevezett ki bizalmasa, Papp József személyében.

A kettős (polgári és katonai) beosztás a hibák elkerülését célozta. Járási szinten a polgári előadók feladata a parancsnok intézkedéseinek előkészítése és tevékenységének szakszerű ellátása volt. Döntési jogkörrel csak a parancsnok rendelkezett, minden

fontos kérdésben ki kellett azonban kérnie az előadók véleményét. Ugyanez történt a vármegye- és hadsereg-parancsnokságok szintjén is, a kormány megbízottal főleg személyi kérdésekben kellett konzultálni, ő felülbírálhatta a bizonyíthatóan hibás döntéseket is.

A látszólag jól kigondolt és felépített rendszer csak első ránézésre volt tökéletes. Addig működött, amíg konkrét feladatok megoldása nem került napirendre. A korabeli beszámolók rendre arról szólnak, hogy a katonai parancsnokok nem kérték ki és nem vették figyelembe a közigazgatási előadók véleményét, így sok esetben téves döntést is hoztak.³²⁸ A polgári csoport szerepe épp az lett volna, hogy a döntések szakszerűek és törvényesek legyenek. Az intézkedésekben azonban sokkal inkább a katonai elképzelések, mintsem a békés átmenet szempontjai érvényesültek. A katonai vezetés véleményét jól tükrözi Werth Henrik vezérezredesnek, a Honvéd Vezérkar főnökének 1940 október elején tett szemleútja alkalmával írt beszámolója. Ebben több alkalommal is hangsúlyozta, hogy a visszacsatolt területen a kormány közvetlenül nem intézkedhet, csak a hadsereg-parancsnokságokon keresztül, kétségbe vonta a kormány beleszólási jogát az ügyek kezelésébe. A kinevezett kormány megbízottnak már csak az maradt, hogy visszavonja a meghozott téves vagy jogsértő intézkedéseket.³²⁹ Sok esetben a parancsnokok a reváns vágyától fűtött „tanácsadókkal” vették körül magukat, akiket nemegyszer a személyes bosszú vezetett.³³⁰ A kormány megbízotti rendszer elfogadásával Teleki lemondott a katonai közigazgatás feletti közvetlen ellenőrzésről.³³¹ Így a miniszterelnök által meghirdetett toleráns nemzetiségpolitika megvalósulására esély sem volt. Teleki csak konkrét, megtörtént esetekben tudott közbelépni, de nem tudott olyan struktúrát kialakítani, amely ellensúlyozhatta volna a helyi parancsnokok döntéseit.³³²

A Horthy-kori Magyarországon a tiszti-, törzstiszti és tábornoki kar egyféle zárt kasztot képezett, és tagjai kevés kivételtől eltekintve a haderő irányításán túl nem rendelkeztek egyéb, széles körű ismeretekkel. A tisztek feladata a magyar haderő működtetése és nem a polgári közigazgatás, illetve közvetve a társadalomszervezés és -vezetés volt. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a magyar honvédség tisztikara alkalmatlan volt a közigazgatási feladatok hatékony és szakszerű ellátására, mivel nem erre kapott kiképzést. A bevonulás előtt, 1940 tavaszán tartott külön közigazgatási tanfolyam sem pótolhatta a hiányzó többéves képzést, illetve a csak évek során megszerezhető gyakorlati tapasztalatot. Ezt a hiányosságot igyekeztek pótolni a közigazgatás kettős szervezetével. A helyi parancsnokok tevékenységét a katonai közigazgatás minden szintjén egy közigazgatási szakértőkből álló testületnek kellett volna segítenie. A gyakorlatban ez a szervezet nem tudott hatékonyan működni, mivel a helyi parancsnokok nehezen fogadták el civilek vagy szakmai testületek „bábáskodását”. Bár a hadvezetés szigorúan szabályozott hierarchikus szervezet, nem ahhoz voltak szokva, hogy döntéseikben konzultáljanak a politika (értsd civil), illetve a közigazgatás képviselőivel.³³³ A katonai közigazgatás feladatát nehezítette, hogy mindezt isme-

retlen terepen, csökkentett létszámú, kellő szakértelemmel és összeszokottsággal nem rendelkező személyzettel kellett megvalósítani. Amellett, hogy a helyi parancsnokok – és hangsúlyosan a határ menti parancsnokok – megyei vagy járási szinten ellátták a polgári közigazgatás feladatait, egyben feleltek az illető terület pacifikálásáért, honvédelmi megerősítéséért és az új alakulatok felállításáért is. Így az első időszakban természetes, hogy a polgári élet működésének biztosítása hátrányt szenvedett a honvédelmi érdekekkel szemben. Nincs pontos információk arról, hogy egy-egy parancsnok napi munkaidejéből mennyit fordított a közigazgatás, illetve a katonai feladatok megoldására. Képzettségéből és neveltetéséből adódólag nyilván a katonai feladatok megoldásához érzett nagyobb elhivatottságot, ennek szentelt nagyobb figyelmet. A katonai feladatok ellátása ebben az időben az új határok lezárását és védelmét, a különböző katonai objektumok – hidak, utak, laktanyák³³⁴ – felépítését és az új, észak-erdélyi katonai alakulatok felállítását jelentette. A legnagyobb kihívás az erdélyi alakulatokból felálló kolozsvári IX. hadtest létrehozása volt.

Az 1940. augusztus 30-án meghozott második bécsi döntést követően szeptember 5-én indult meg a M. Kir. Honvédség csapatainak bevonulása, a terület birtokba vétele. A megszállási terv értelmében abban mindhárom magyar hadsereg részt vett. A bevonulás pontos menetrendjét előre megszabták, a területet szakaszokra osztották, pontosan kijelölve a megteendő utat, illetve a kiindulási és beérkezési pontot. A gyalogság napi átlagban 40-50 km-t tett meg, a Székelyföldet a gyorshadtestnek kellett megszállnia. A bevonulás 1940. szeptember 5-én reggel 7 órakor kezdődött. Elsőként Szatmárnémetibe és Nagyváradra vonultak be, a terület birtokba vétele szeptember 13-án ért véget Kézdivásárhelyen.³³⁵

A bevonulásban részt vevő mindhárom hadsereg szerepet vállalt a katonai közigazgatásban is. A 3. hadsereg Szatmárnémetiben állította fel parancsnokságát, Kölcsey Istvánt rendelték ki kormány megbízottként. A 2. hadsereg parancsnoksága Kolozsváron volt Hlatky Endre kormány megbízottal, az 1. hadsereg parancsnoksága Marosvásárhelyen működött, ide János Áront nevezték ki kormány megbízottnak.³³⁶ Október 3-tól csak az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja működött tovább Kolozsvár székhellyel, attól kezdve mind a tizenegy vármegyei parancsnokság Kolozsvárra továbbított minden ügyet.³³⁷ Ez nemcsak az ügymenetet lassította, de megszűnt a hadsereg közvetlen kontrollja is a járási és a vármegyei parancsnok fölött.

A katonai közigazgatás hivatalosan 1940. szeptember 5-től 1940. november 26-ig tartott. Egyesek felrótták, hogy túl hosszúra nyúlt.³³⁸ Már szeptember végén felmerült, hogy a katonai közigazgatást fokozatosan szüntetik meg, s első körben a Partiumban – esetleg a Székelyföldön is – bevezetik a polgári közigazgatást, de erre végül is egyszerre került sor az egész területen.³³⁹ Megszűnésének hivatalos időpontja november 26-a, az átadás/átvétel azonban hosszabb folyamat volt, ezért a polgári közigazgatás csak december közepétől kezdett el teljes egészében működni. A polgári alkalmazottak kinevezése már ezt megelőzően megtörtént.

Külön problémát jelentett a jogfolytonosság ügye. Egyes eseteket – például a „templomrombolások” kérdését – úgy tüntették fel, hogy azok még a katonai közigazgatás ideje alatt történtek, a felelősség tehát nem a polgári közigazgatásé.³⁴⁰ Az átadásról szóló jegyzőkönyv ugyanakkor nyomatékossítja a jogfolytonosságot a katonai és a polgári közigazgatás között.³⁴¹ Ezt erősíti meg a belügyminisztériumi rendelkezés is, amely szerint minden, a katonai parancsnokságok által kiadott rendelkezés érvényben marad, amíg vissza nem vonják, vagy másképp nem intézkednek az ügyben.³⁴² A katonai közigazgatásnak voltak sajátos vonásai is. Egyrészt – a hivatalos iratkezelés ellenére – bizonyos intézkedésekről vagy kényes kérdésekről nem születtek hivatalos iratok,³⁴³ másrészt bizonyíthatóan többféle iktatókönyvet és iktatási rendszert használtak.³⁴⁴ Olyan esetekben, amikor a katonai hatóságok túllépték az *Utasításban* foglaltakat, a polgári közigazgatás visszavonta az utasításokat és rendeleteket.³⁴⁵ A katonai közigazgatás megszűnéséig nagyrészt megtörténtek a polgári közigazgatás fontosabb állásaiba történő kinevezések (főispán, alispán, szolgabíró), megalakultak a katonai közigazgatás idején szünetelő választott testületek, a katonai bíraskodást a polgári törvénykezés váltotta fel.³⁴⁶ Ezzel párhuzamosan megindult a terület integrálása az ország életébe, ami a magyarországi törvények fokozatos átvételét, a különböző intézmények és állami beruházások megindulását jelentette. Mindehhez a kormánynak széles jogokat biztosító, úgynevezett *felhatalmazási törvény* adta meg a keretet, amely szerint csak utólag kellett intézkedéseiről beszámolnia; a kormányzás rendeleti úton folyt.³⁴⁷

2.2. A BEVONULÁS SORÁN TÖRTÉNT ATROCITÁSOK

A második bécsi döntés a magyarok körében eufóriát váltott ki. Kevesen voltak, akik a hatóságokat és a hadsereget az esetleges veszélyekre figyelmeztették. E kevesek közé tartozott Teleki Pál, aki a budapesti Keleti pályaudvaron augusztus 30-án, majd a képviselőházban szeptember 4-én óvott a „handabandázástól”, és bölcsességre szólított fel.³⁴⁸ Az augusztus 31-én kiadott irányelv is óva intett mindenkit az elmúlt huszonkét év megtorlásától.³⁴⁹ De a bevonulás során elhangzott hasonló beszédek dacára is súlyos atrocitások történtek. A legismertebbek az ördögkúti, ippi (Szilágy vármegye), illetve omboztelki esetek, valamint a bánffyhungyadi (Kolozs vármegye) lincselés.

A román történetírásban szinte csak ezekről lehet olvasni, és a 80-as években megfogalmazott tételek hatásaként a román közvélemény az 1940 és '44 közötti Észak-Erdély románságának legfőbb sérelmeiként a mai napig is ezeket az atrocitásokat emlegeti. Az esetek pontos rekonstrukciójában továbbra is lényeges eltérések vannak a román és a magyar történetírás között, az utóbbi évek magyar kutatásai nyomán³⁵⁰ azonban az atrocitás ténye – akárcsak a magyar hadsereg felelőssége – nem vitatott kérdés többé.

A fenti kirívó esetek mellett több kisebb atrocitásra került még sor a bevonulás során, a magyar és a román lakosság közötti nézeteltérésre azonban a katonai közigazgatás idején is volt példa. Szatmár megyében október végéig a katonai parancsnokság nyolc esetet vizsgált, ebből egy gyilkosság, négy letartóztatás, két testi bántalmazás, egy hivataltól való megfosztás és egy templomgyalázás volt. A román történetírás szerint 1941. végéig majdnem 1000 ember vesztette életét az atrocitások során.³⁵¹ Bár ez mindenképp túlzó adatnak tekinthető, az áldozatok száma mindenképp elérte a pár százas nagyságrendet.

Egyes szakirodalmi állítások szerint a magyar kormány nem hozta nyilvánosságra a román atrocitásokat.³⁵² Ezek összeírása viszont megtörtént. Az 1. hadsereg által kiadott rendelet kiemeli, hogy az akció a román propaganda ellensúlyozását szolgálja, és a Külügyminisztériumnak rövid időn belül több száz ilyen esetet bizonyító fényképre lenne szüksége.³⁵³ Eddigi információink szerint kevés emberéletet követelő túlkapásra került sor, a hadműveletek természetes velejárójaként számba vehető olyan károk, amelyek nem feltétlenül jeleztek visszaélést vagy önkényeskedést, inkább anyagiakban keletkeztek.

A korabeli román sajtó és politikum a ténylegesen elkövetett atrocitásokat igyekezett felnagyítani és eltúlozni, alátámasztandó a magyarok kegyetlenkedéséről elterjedt korabeli nézeteket.³⁵⁴

2.3. A KÖZIGAZGATÁS KIÉPÜLÉSE ÉS MŰKÖDÉSE

A katonai közigazgatásnak az átmenet sikeres keresztülvitele volt az elsődleges feladata. Ez jelentős mértékben a nemzetiségi problémák hatékony kezelését jelentette. Nagy kérdés volt, mennyire sikerül a román ajkú lakossággal különbül bánni, mint ők bántak a megelőző két évtizedben a magyar kisebbséggel.

A katonai közigazgatás és a négy év egyik legproblematisabb kérdése a közigazgatás kiépülése és személyi összetétele volt. Teleki Pál miniszterelnök és más korabeli politikusok ugyanis úgy vélték, hogy a nemzetiségi kérdést elsősorban jó közigazgatással kezelhetik.³⁵⁵ A másik probléma a románok lehetséges szerepe volt a közigazgatásban. A két világháború között a magyar kisebbség követeléseinek között szerepelt az arányos részvétel és szabad nyelvhasználat – és ugyanezt várták el a bécsi döntés után a dél-erdélyi magyarok ügyében. Így hát nagy felháborodást keltett a magyaroknak a román közigazgatásból történt tömeges elbocsátása. Harmadrészt ez magyar–magyar konfliktussá is vált az úgynevezett ejtőernyősök magas aránya miatt.³⁵⁶ Bár a közigazgatás szerkezete és működése a katonai közigazgatás kulcskérdése volt, a források hiánya miatt nem tudunk átfogó képet adni annak gyakorlati megvalósulásáról.

Alsóbb szinten a katonai közigazgatás két részből tevődött össze. Egyrészt a járási parancsnokság polgári csoportja koordinálta a járási közigazgatást, másrészt műkö-

dött a helyi, főleg falusi igazgatás is. A helyi közigazgatás kiépülését nagymértékben befolyásolta, hogy honnan és milyen arányban menekültek el a román tisztségviselők. Járási és falusi szinten a közigazgatás a bevonulást követő napokban, a tisztségviselőket is érintő első menekülthullám végén (szeptember 5–13.) kezdte meg működését. A bevonulás előtt kiadott *Utasítás* szerint a katonai közigazgatás első és legfontosabb feladata a helyi közigazgatás megszervezése volt. Elsőként a helyben maradt tisztségviselőket mérték fel,³⁵⁷ majd felülvizsgálták a román tisztségviselőket, és szükség szerint pótolták őket. Észak-Erdélyben – a kinevezések szabályozásának hiánya miatt – az új közigazgatás bonyolult, többtényezős „játszma” eredménye volt, amelynek pontos menete a mai napig sem ismert. A felvidéki és kárpátaljai hibákból okulva³⁵⁸ és a visszaélések megelőzése érdekében Észak-Erdélyben más módszerrel dolgoztak, ennek eredménye azonban a zűrzavar lett.

A kiadott *Utasítás* szerint nem lehetett átvenni olyan közalkalmazottakat, akik nem feleltek meg a követelményeknek, kárt okoztak valamely közületnek vagy a magyar nemzet érdekét súlyosan sértő tevékenységet folytattak.³⁵⁹ Ugyanakkor csak az jöhetett számításba, akinek megfelelő nyelvismerete volt. A „magyargyűlölők” helyére pedig lehetőség szerint „sanyargatott” magyart kellett alkalmazni.³⁶⁰ A végzettség és szakmai tudás előtt a legfontosabb kritérium a megbízhatóság volt.³⁶¹ Ezzel eleve megkérdőjeleződött a közigazgatás szakmaisága és objektivitása az érzékeny nemzetiségi kérdés kezelésében. Mivel soha nem szabályozták egyértelműen a megbízhatóság mibenlétét, nagy teret engedtek a járási vagy vármegyei katonai parancsnok személyes hozzáállásának. Az *Utasítás* a továbbiakban kimondta, hogy az átvett tisztségviselőt a megfelelő felülvizsgálat (priorálás) után meg kell hagyni a helyén,³⁶² viszont a román tisztségviselőket magyar többségű településekről román többségű településre kell helyezni.³⁶³ A Szolnok-Doboka vármegyei parancsnok helytelenítette az eljárást. Szerinte a K (konspiratív) szervek túl szigorúan ítélik meg az alkalmazottakat, és ha a megbízhatóságot helyezik minden elé, akkor a volt román közigazgatás 90%-át el kellene bocsátani. A nemzetiségpolitikai szempontból elfogadható megoldás szerinte az lenne, hogy múltbeli bűnökért vagy román nemzetisége miatt egyelőre senkit ne bocsássanak el. Ha alapos vizsgálat után kiderül a megbízhatatlansága, akkor majd nem véglegesítik állásában a polgári közigazgatás idején.³⁶⁴ Az *Utasítás* úgy rendelkezett, hogy amennyiben a menekülés vagy a priorálás utáni felmentés miatt üresedés áll fenn, azt helybeliekkel³⁶⁵ vagy Erdélyből 1918 után elmenekült személyekkel kell pótolni. A trianoni Magyarországról származó tisztségviselőt igénybe venni csak akkor lehetett, ha minden fenti lehetőség kimerült. Minden hasonló esetben külön engedélyt kellett kérni a felsőbb hatóságoktól.³⁶⁶ Ha valakit egy állásra kineveztek, kötelező volt azt elfoglaltatni, ellenkező esetben nem számíthatott újabb kinevezésre a visszacsatolt területen.

A közigazgatási kinevezési *gyakorlat* azonban mást mutatott. A priorálási eljárás tulajdonképpén az illető személy „megbízhatóságát” volt hivatott kideríteni, ez pedig

az illetőnek a magyar közösség iránt a két világháború között tanúsított magatartását jelentette.³⁶⁷ Azt, hogy ki minősült megbízhatónak, a helyi magyar elit, a parancsnok által maga köré gyűjtött úgynevezett tanácsadók döntötték el. Ha hivatalosan nem létezett is igazolási eljárás, a gyakorlatban ez minden állami állás betöltésekor megtörtént, sőt a hadiüzemekben kiterjesztették az ipari munkásságra is. Mivel a katonai parancsnoknak nem volt helyismerete, a legtöbb esetben megfogadta a javaslatokat, és engedett a helyi magyar társadalom nyomásának. Bár a Miniszterelnökség hangsúlyozta, hogy Erdélyben nem lesz igazolási eljárás, s ezt Teleki Pál miniszterelnök a bevonulás során többször megismételte, a pozícióba került helyi Országos Magyar Párt (OMP) vezetői mégis igazolások írásával javasolták pártfogoltjaik kinevezését egy-egy állásra. A Miniszterelnökség helytelenítette az eljárást, mivel így írásos nyoma maradt az igazolási eljárással felérő procedúrának.³⁶⁸ Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy információkat csak szóban, „vezető férfiak megkérdezésével” szerezzenek.³⁶⁹ A korszakban ezeket „bizalmi egyéneknek” is nevezték, s a bevonulás előtt minden parancsnok kézhez kapta az illető településen élő ilyen személyek névsorát.³⁷⁰ Ez a döntési procedúra lehetetlenné teszi a kinevezési folyamat pontos utólagos feltárását.

Az előírások szerint kinevezési joga csak az *illetékes parancsnoknak* volt, igaz, csak megfelelő tájékozódás után tehetett lépéseket. Szakmai kérdésekben a közigazgatási előadóhoz, kinevezések ügyében pedig a helyi magyarság vezetőihez kellett fordulnia. A katonai parancsnokok és a polgári előadók között rendszerint rossz volt a viszony, az előadókat felsőbb utasításra megbízhatatlannak és korruptnak tekintették.³⁷¹ Mivel Werth minden meglátogatott vármegyében arra a következtetésre jutott, hogy a helyszínen rekrutált tisztségviselők korruptak, feltételezhetjük, hogy túl negatív meglátásaihoz a miniszterelnökkel szembeni, közismerten rossz viszonya is hozzájárulhatott.³⁷² A katonai parancsnokok a legtöbb esetben a helyi magyarság vezetőinek véleményét sem vették figyelembe, bosszúvágytól fűtött emberekkel vették magukat körül.³⁷³ Így a többtényezős játszmában fontos szerep jutott a katonai parancsnoknak, személyisége és a visszatért terület lakosságáról, az itt élő kisebbségekről vallott nézetei döntőnek bizonyulhattak.

A többtényezős játszmában a helyi parancsnok személyisége mellett – meglátásunk szerint – másik négy csoportosulásnak/entitásnak volt fontos szerepe. Az első a *helyi magyar elit*, amelynek nemcsak a priorálási eljárásban, hanem a kinevezésekben is szava volt, saját tagjait ajánlotta különböző tisztségekre. Az is kérdés persze, hogy ki számított a magyarság vezetőjének ezekben a hónapokban. Az 1930-as évek végén ugyanis egyféle váltás játszódott le az erdélyi magyar elit körében. Ennek leglátványosabb jelét az 1938-ban, II. Károly király diktatúrájának idején megalakuló Népközség és annak vezetői szolgáltatják, akik helyi szinten csak részben azonosak az OMP korábbi vezetőivel. A Népközség belépését a Nemzeti Újjászületési Frontba hosszas vita előzte meg, és a pozitív döntés ellenére a magyar elit egyes tagjai a magyar ügy

elárulásának tartották a szervezet működését. Így a katonai közigazgatás kezdetétől helyi szinten ismét az OMP embereinek lett döntő szavuk a kinevezésekben. Marosvásárhelyi látogatásakor például Keresztes-Fischer belügyminiszter elsősorban az OMP helyi vezetőivel tárgyalt. A helyi parancsnok mellett kulcsszereplőnek számító közigazgatási előadói tisztséget is sok esetben helyi, korábban az OMP-ben is tevékenykedő személy töltötte be.

A kinevezésekkor a bécsi népcsoportegyezmény miatt kivételes helyzetű *német kisebbség* véleményét is figyelembe vették. Erre persze csak bizonyos megyékben került sor (elsősorban Beszterce-Naszód, Maros-Torda, esetleg Szatmár). Beszterce-Naszód képviselői bekerültek a véleményezőbizottságba, 1940 decemberében pedig a német kisebbség vezetője átadott egy kilenc nevet tartalmazó listát a kinevezésre javasolt személyekkel.³⁷⁴ A román kisebbség semmilyen szinten nem jelent meg önálló csoportként a kinevezésekért folyó érdekérvényesítésben. Tagjai sem a véleményezőbizottságba nem kerültek be, sem arról nincs tudomásunk, hogy névjegyzéket terjeszt(h)ettek elő.

Számolni kellett a különböző *társadalmi szervezetekkel* is, amelyek ugyancsak ajánlásokat fogalmaztak meg, protezsálták tagjaikat. Elsősorban az 1918 után elmenekült erdélyiek szervezeteire gondolunk. Az egyik legjelentősebb a Népies Irodalmi Társaság volt, tagjai közül került ki Papp József kormánybiztos vagy János Áron is. De ilyen volt még a Hunyad vármegyei Kun Kocsárd Köre egyesület, az Erdélyi Férfiak Egyesülete vagy a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete.³⁷⁵

Végül szerepet kaptak azok is, akik *személyes* vagy *rokoni kapcsolataikat* kihasználva közvetlenül a katonai parancsnokokhoz vagy kormánybiztosokhoz fordultak. Ezek kilétét nehéz megítélni, annyi viszont biztos, hogy levelük döntő lehetett egy-egy kinevezésben.

Véleményünk szerint az új magyar közigazgatás 1940 őszén ennek az öt tényezőnek az együttes hatása eredményeként állt össze, bár azt nem lehet megmondani, ki milyen mértékben befolyásolhatta a kinevezések menetét.

A közigazgatási kinevezési gyakorlat általánosan vázolt gyakorlatától részben eltér a Székelyföld annyiban, hogy itt hivatalosan is működtek úgynevezett javaslattevő bizottságok. János Áron kormány megbízott beszámolója szerint Teleki szeptember 22–23-án megejtett székelyföldi körútja során felkérte őt, hogy megyénként alakítsa meg ezeket a bizottságokat. Ő kezdetben azt javasolta, hogy a bizottságnak az OMP helyi vezetői legyenek a tagjai, később azonban utasították, hogy ezt egészítse ki, és másokat is vonjon be a bizottság munkájába. A bizottságoknak csak javaslattevő szerepük volt, és pusztán a nagyszámú jelentkező megsűrésében játszottak szerepet. János ugyanakkor hozzáfűzte, hogy szerinte ezeket mégsem lehet majd figyelmen kívül hagyni, mivel az „ártana a köztekintélynek”.³⁷⁶ János Áron optimizmusa alaptalan volt: a javasoltak listáinak elkészültéig a kinevezések többsége megtörtént, és a listákat már csak a később életbe lépő polgári közigazgatás tudta hasznosítani.³⁷⁷ Papphoz írt levelében

maga János is arra panaszkodott, hogy „a polgári szempontok érvényesítésére egyelőre nincs mód”.³⁷⁸ Kijelenthető tehát, hogy a javaslattevő bizottságok működése ellenére a Székelyföldön is a helyi parancsnokoké volt a döntő szó. A bizottság léte azonban arra vall, hogy Teleki részéről megvolt a szándék, hogy a Székelyföldön a helyi magyarság nagyobb beleszólást kapjon a közigazgatási kinevezésekbe.

Az adminisztráció személyi összetételére vonatkozó egységes és átfogó kép kialakítása tehát a szegényes forrásadottságok miatt lehetetlen, de néhány példa felvillantása talán érzékelteti a katonai közigazgatás intézményesülését. A közigazgatás struktúrájából következően a különböző adminisztratív egységeket és településtípusokat jól el kell különíteni egymástól. A megyékben és járásokban a vezetést a M. Kir. Honvédség tisztikara, valamint a melléjük kirendelt közigazgatási előadók látták el, így nem beszélhetünk hagyományos értelemben vett polgári közigazgatásról. A város volt az első szint, amelyen már polgári elemek – s ezáltal helyiek is – megjelenhettek. A felsőbb szinteket a hadsereg tisztikara foglalta el, de a közép- és alsó szinteket az említett polgári elemek töltötték be. A kutatás nagy hiányossága, hogy nem tudjuk pontosan megállapítani sem a kinevezettek származási helyét, sem nemzetiségi megoszlásukat. Furcsa esetek, olyanok, amelyek az erdélyiek nemtetszését jogosan váltották ki, mégis adódnak. Az egyik kolozsvári klinikán például még a kapus is magyarországi származású volt, mivel a kinevezett budapesti orvos magával hozta a segédszemélyzetet is.³⁷⁹ Másrészt – elsősorban a székelyföldi városokban – a korábbi román tisztviselőket, akik nem menekültek el, 1940 őszén szinte teljes egészében elbocsátották. Marosvásárhely összes román alkalmazottját (mintegy 150 főt) elbocsátották arra hivatkozva, hogy a város abszolút magyar többségű, és a közigazgatásnak is ezt kell tükröznie.³⁸⁰

Az *Utasítás* szerint a kinevezetteket ideiglenes jelleggel alkalmazták a katonai közigazgatás időtartamára,³⁸¹ de már a katonai közigazgatás elején felmerült, hogy készítsenek kimutatást a végleges kinevezésre alkalmas személyekről.³⁸² Sokszor előfordult, hogy véglegesítették őket, és a polgári közigazgatást így kész tények elé állították.

A kinevezések kusza hálózata és az anyaországi „ejtőernyősök” nagy száma miatt kiéleződtek az ellentétek a helyi magyar társadalom egyes csoportjai között. A legélesebb ellentétek a Székelyföldön alakultak ki, ahol mindenki úgy érezte, hogy a román időkben elszenvedett sérelmekért most kárpótlást érdemel. Másrészt a legtöbb kinevezésre váró valaki „emberének” érezte magát, aki majd szólni fog az érdekében, hogy ő is álláshoz jusson; s ha ez nem következett be, akkor egyből azt vizsgálták, hogy a másiknak miért sikerült, vagy hogyan lehetne ellene valami „terhelő” információt felhozni. Feljelentések áradata indult meg, ami arra kényszerítette a parancsnokokat, hogy valamelyik csoport véleménye mögé sorakozzanak fel. A háromszéki parancsnok ezt denuncialis rendszernek nevezte. Kiéleződtek a politikai,³⁸³ vallási,³⁸⁴ regionális³⁸⁵ és személyes³⁸⁶ ellentétek, egy korabeli beszámoló szerint ezekből Pál Gábor, a Székelyföld „diktátora” és köre került ki győztesen.³⁸⁷

2.4. INTERNÁLÁSOK, KIUTASÍTÁSOK

A katonai közigazgatás intézkedései közül az egyik legvitatottabb a tömeges internálások és kiutasítások kérdése volt. Ezt a korabeli beszámoló és a román,³⁸⁸ illetve magyar történetírás egyaránt elismerte.

A kiadott *Utasítás* előírta, hogy „őrizetbe kell venni minden olyan személyt, akinek jelenléte a közrend, államérdek vagy gazdasági okból aggályos”,³⁸⁹ de elég tág teret engedett annak eldöntésére, kik is tartoznak ebbe a kategóriába.³⁹⁰ Az internálás okainak széles skáláján előfordult a román uralom idején tett magyarellenes kijelentés,³⁹¹ a magyar lakosság érdeke elleni cselekedet,³⁹² a román csendőrségnek történt beszűgés,³⁹³ a „kommunista”,³⁹⁴ „vasgárdista”,³⁹⁵ illetve „nemkívánatos elem” minősítés. Bár a helyzetjelentések a közbiztonság kedvező alakulásáról számoltak be, 1940. október elején az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja razziát rendelt el a beérkezett jelentésekre hivatkozva. Célja a táviróhálózat és a vasúti pálya elleni folyamatos fegyveres vasgárdista-szabotázsakciók leleplezése volt. A korszak dokumentumai azonban nem igazolják, hogy tömeges jelenséggel állnánk szemben. A rendelet szerint a nyugalom nem fog addig helyreállni, amíg a megbízhatatlan elemeket nem internálják, fegyvereiket be nem gyűjtik és a titkos szervezeteket le nem leplezik.³⁹⁶ Nem kizárt, hogy a román hadsereg kivonulását követően maradtak az illető helyen olyanok, akik szabotázsra készültek – esetleg szórványosan elő is fordultak ilyen esetek –, a rendelkezésre álló források azonban ezt nem támasztják alá. A román hadseregből leszerelt vagy onnan megszökött észak-erdélyi illetőségű személyeknek külön figyelmet szenteltek. Leszerelésük után meg kellett őket vizsgálni, és a K (konspiratív) szempontból gyanúsakat a losonci gyűjtőtáborba internálták.³⁹⁷

A katonai közigazgatás felállítása után azonnal elkezdődtek a tömeges letartóztatások és internálások. A menekültek vallomásaira alapozva a román történetírás részletesen tárgyalja az eseteket,³⁹⁸ a magyar történetírás viszont írásos források hiányában nem dolgozta fel. A katonai közigazgatás nem tudta kellő tapintattal kezelni a problémát: a pontatlan szabályozás és az igazságszolgáltatás szünetelése vezetett oda, hogy bizonyos személyeket bárminemű kivizsgálás nélkül, egyszerű feljelentés nyomán küldött internálótáborba.³⁹⁹ Egyéni bosszú és leszámolás okán így még a magyarok is rosszhiszeműen feljelentették egymást. A parancsnokok sokszor azzal járultak hozzá a román–magyar viszony további elmérgesedéséhez, hogy internálás előtt nem tájékoztak az illető kilétéről és a magyarok iránti viselkedéséről.⁴⁰⁰ Ez viszont olykor a magyar lakosság felháborodását is kiváltotta, és bizalmatlanságot szült a közigazgatás iránt.⁴⁰¹ A Szolnok-Doboka vármegyei parancsnok már október elején jelezte, hogy a román uralom idején elkövetett esetek miatt nem lehet valakit letartóztatni vagy internálni.⁴⁰²

A korszakban bevett eljárás volt a település előjáróinak vagy azok hozzátartozóinak letartóztatása és túszként való fogva tartása a válságos időszak tisztázódásáig. Ennek célja a közösség indulatainak mérsékelése volt.

A „túszhelyzetbe” került kisebbségi vezetők (Gyárfás Elemér és Emil Hațieganu) kölcsönösen közbenjártak internált vagy kiutasításra szánt magyar, illetve román értelmiségiekért. A kormánybiztosok igyekeztek felülbírálni a döntéseket (igaz, csak a kiemelkedő értelmiségieket érintőket), és novemberre a hadsereg-parancsnokság is belátta a tömeges internálások és kiutasítások káros voltát.⁴⁰³

A miniszterelnök október elejéig mérséklőleg lépett fel a katonai közigazgatással szemben, ekkor azonban a Romániából érkező menekültáradat hatására a magyar hatóságokat tömeges kiutasítások⁴⁰⁴ végrehajtására szólította fel.⁴⁰⁵ Erre a románok ugyanolyan intézkedéssel válaszoltak. A megtorlásszerű tömeges kiutasítást Teleki ideiglenesnek szánta, de az esetleges újabb kiutasítások előkészítésére 2000 román összeírást rendelték el. A listába foglalandók köre: 1. jómódú román anyanyelvűek, 2. hangadó pópák, tanítók, ügyvédek, 3. a katonai közigazgatás alatt ideiglenesen állásba helyezett román anyanyelvűek. Az utasítás a felmentettek és az internálásra ajánlottak névsorát is megadta. Elsősorban a magasabb jogi és egyházi méltóságok kerültek az utóbbi kategóriába. A nagyvárosokban az esetleges internálás előtt kikérendő volt az OMP volt vezetőinek véleménye és előzetes jóváhagyása. Beszterce-Naszód megyében a tanítók, Szolnok-Doboka és Bihar megyében pedig elsősorban a regáti telepések kerültek fel a listára.⁴⁰⁶ Október 19-én újabb rendeletet adott ki az 1. hadsereg-parancsnokság. Ez bármiféle keret megadása nélkül kérte a hangadó telepések és megbízhatatlan románok internálását, és nemzetiségi munkaszázadokba való beosztásukat helyezte kilátásba.⁴⁰⁷ A túlkapások miatt novemberben nyilvánosan meg kellett ismételni, hogy az összeírás csak előkészület, és nem jelenti az illetők letartóztatását.

Bár tömeges kiutasításra az október eleji akciót leszámítva nem került sor, az egyéni kitoloncolás és az optálás szorgalmazása a katonai közigazgatás egész időtartama alatt folytatódott, és tovább rontotta a kisebbségi kérdés kezelésének esélyeit. A Szolnok-Doboka vármegyei parancsnok már szeptember végén a honvédcsoportok túlkapásai és a sok razzia és internálás miatt tartotta lehetetlennek a nyugalom helyreállítását.⁴⁰⁸ Sajtóinformáció szerint 1940 novemberének végéig 2113 személyt utasítottak ki, ebből október 15-e után csak 15-öt. Az elmenekültek 22,5 százalékát kiutasították. Ezzel szemben egy 1941 eleji, a magyar külügyminisztérium által készített kimutatás szerint 1940 őszén (tehát nem csak a katonai közigazgatás időszaka alatt) összesen 1886 személyt szólítottak fel távozásra, ez az addig elmenekültek 3,7 százalékát jelentette.⁴⁰⁹

Október végétől a katonai vezetés a letartóztatottak ügyeinek felülvizsgálatára és a korábbi rendelet alapján őrizetbe vettek szabadon bocsátására adott utasítást. A felülvizsgálat után az internáltakat három csoportba osztották. Az első kettőbe a súlyos és meggondolatlanságból elkövetett esetek/bűncselekmények kerültek. A súlyos eseteket

átadták az ügyészségnek, a meggondolatlanságból elkövetett cselekmények vádlottait rendőri felügyelet mellett szabadon engedték. A harmadik esetben tartozókat a rendelet értelmében azonnal szabadon bocsátották – internálásukra feltehetően nem találtak megfelelő indokot. A cél az összes internált szabadon bocsátása és az internálás beszüntetése volt.

November 7-én adták ki a katonai közigazgatás egyik legfontosabb rendeletét. A VKF ebben felhívta a parancsnokok figyelmét, hogy Észak-Erdély az ország integráns része, ahol nem megszállóként kell viselkedni, és az állambiztonság megőrzése érdekében nem lehet háborúban használatos eszközöket bevetni. Hiszen bár az erdélyi magyarok vezetői 1940 előtt félreérthetetlenül kinyilvánították a magyarsághoz való hűségüket, mégsem lett a sorsuk internálás vagy letartóztatás, a román nemzeti érzés kinyilvánítása tehát szintén nem lehet bűn, ekképpen elítélendő sem. A cél a román lakosság magyar uralomnak való megnyerése, amihez türelemre és odafigyelésre van szükség. Nem engedhető meg, hogy a magyar lakosság körében divattá váljék a feljelentés, mint ahogy az sem tartható, hogy valakit pusztán feljelentés alapján letartóztassanak. További internálások előtt minden esetben kérdezzék meg a Teleki Pál által kinevezett előkelő személyeket, főispánokat vagy behívott képviselőket. A korábbi visszasságokra hivatkozva elrendelték két bizottság felállítását, amelyek a helyszínen fognak felülvizsgálni minden esetet. Az ortodox és görögkatolikus papok szabadon engedése már megtörtént, ezt követte a román ügyvédek, orvosok és tanítók ügyének felülvizsgálata november 15-ig.⁴¹⁰

A rendelet (bár elismerte a helyzet tarthatatlanságát) túl későn született, novemberre már több száz ember⁴¹¹ ült internálótáborokban egyszerű feljelentések miatt. Ez a rendelet azért is fontos, mert a katonai hatóságok rendelkezéseivel szemben – amik ellen nem létezett fellebbezési lehetőség –, ráadásul háborús időszakban írta elő a vizsgálatot. Hasonló intézkedéssel korábban nem találkoztunk.⁴¹²

2.5. A ROMÁN EGYHÁZAK HELYZETE, A „TEPLOMROMBOLÁSOK”

1918 előtt a román nemzeti mozgalom és a román nemzeti érzés ébrentartása elképzelhetetlen lett volna a román egyházak és püspökségek – főként a görögkatolikus klérus – nélkül. 1940-ben az 1918 előttihez hasonló magatartást vártak el a román egyházaktól és papoktól. A két világháború között lezajlott román egyházi expanzió miatt, amely főleg az új egyházközségek és püspökségek létrehozásában, a nagymértékű földjuttatásokban és templomépítésekben nyilvánult meg, 1940 és '44 között a magyar állam is megkülönböztetett figyelmet szentelt a papságnak, és az első világháború előtti időszakhoz viszonyítva jóval nagyobb mértékben avatkozott be az egyház belügyeibe. Ez a papok nagy részének állandó rendőrségi megfigyelését, gyakori letartóztatását, végső esetben kiutasítását jelentette, de megnyilvánult más formákban is.

Minden egyházi rendezvény engedélyköteles volt, és megfigyelése magától értetődött.⁴¹³

A román egyházak két világháború közötti történetének egyik legnehezebb kérdése a templomépítések ügye volt. Ezáltal ugyanis az egyház olyan településeken is megjelent, ahol korábban – hívek híján – nem létezett. Az új egyházközségek alapítása és templomok építése látványos folyamat volt. Az 1940-ben visszacsatolt területen összesen 463 ilyen új templom állt, ebből 272 volt görögkatolikus és 191 ortodox. A Székelyföldön 120 új templom jelent meg 1940-ig.⁴¹⁴

1940-re megváltozott a magyar kormány álláspontja. Míg 1918-ban még a meglévő nemzetiségi egyházak mellé akartak párhuzamosan magyar püspökségeket alapítani, 1940 után már egységes magyar egyházszervezetek létrehozása volt a cél, amelyeknek alárendelték volna az ország területén lévő összes püspökséget. A kormány ugyanis az 1918 előtti tapasztalatokból okulva már nem bízott a nemzetiségi püspökségek államhűségében,⁴¹⁵ a magyar egyházak létrehozásától ugyanakkor a megszakadt asszimiláció folytatását is remélte. A kormány két célt fogalmazott meg: görögkatolikus vonalon azt akarták elérni, hogy a pápa ismét terjessze ki a visszacsatolt területekre a hajdúdorogi püspökség joghatóságát, és a román püspökök ismerjék el Esztergom fennhatóságát, ortodox vonalon pedig létrehozták volna a magyar ortodox egyházat.

A városokban épült és hívek nélkül maradt – elsősorban ortodox – templomokat a hatóságok bezáratták vagy igyekeztek más felekezetek rendelkezésére bocsátani.

A katonai közigazgatás idején a román egyházak problémáit négy csoportba sorolhatjuk: az 1918 után alapított püspökségek és egyházközségek el nem ismerése; a papok államsegélye; a román földreform alkalmával kapott földek; a „templomrombolás” ügye. A kiragadott példák és konfliktushelyzetek végigkísérték a négyéves időszakot, legtöbbjük 1944 őszéig sem rendeződött véglegesen.

Hasonlóan alakult több pap sorsa, egyesek – főleg ortodoxok – elmenekültek a visszavonuló román közigazgatással, másokat a katonai adminisztráció ideje alatt hosszabb-rövidebb időre letartóztattak vagy internáltak.⁴¹⁶ Emiatt több egyházközség hívek nélkül maradt és megszűnt.⁴¹⁷

Püspökség	1940. augusztus		1940. november			
	egyház-község	lelkész	lelkész	a bevonulás előtt önként távozott	a bevonulás után távozott	kiutasították
Nagyvárad Ortodox Püspökség	106	95	37	46		12
Nagyvárad Görögkatolikus Püspökség	187	175	120	15		40
Máramarosi Görögkatolikus Püspökség	240	240	232	8		

Püspökség	1940. augusztus		1940. november			
	egyház-község	lelkész	lelkész	a bevonulás előtt önként távozott	a bevonulás után távozott	kiutasították
Máramarosi Ortodox Püspökség	87	67	23	18	26	1
Kolozsvári Ortodox Püspökség	186	169	118	22	51	
Nagyszebeni Ortodox Érsekség (Székelyföld)	56 egyház-község, 211 filia		12 ⁴¹⁸			

1. ábra. A román egyházközségek számbeli változása 1940 augusztusa és novembere között. Forrás: ANIC, fond 765, dos. 162/1940. 26. f.; ANIC, fond 765, dos. 162/1940. 44–49. f.; MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199/1940–1944. 38–39. f.

Ha a számadatok nem is teljesek, az a fenti táblázatból kétségtelenül megállapítható, hogy pár hónap leforgása alatt a román egyházszervezet megroppant: 802 papból 542 maradt, a papok több mint harmada távozott. A legsúlyosabb visszaesést a máramarosi és székelyföldi ortodox egyházszervezet szenvedte el, Máramarosban a papok negyede maradt helyben, a Székelyföldön pedig az ortodox egyház gyakorlatilag megszűnt létezni.⁴¹⁹

A katonai közigazgatás idején a román egyházakkal szembeni további súlyos – és az atrocitások után legtöbbet emlegetett – sérelem a „templomrombolások” ügye.

1940. október 21-én pár másodperces földrengés ráta meg az országot. A rezgés később megismétlődött, és 1940. november 9-ről 10-re virradó éjszaka Románia a történelme addigi legpusztítóbb földrengését élte meg. A földrengés epicentruma Vrancea megyében (Panciu település alatt) volt, erőssége elérte a 7,4 fokot. A földrengésben 1600-an haltak meg, 12 ezren megsebesültek.

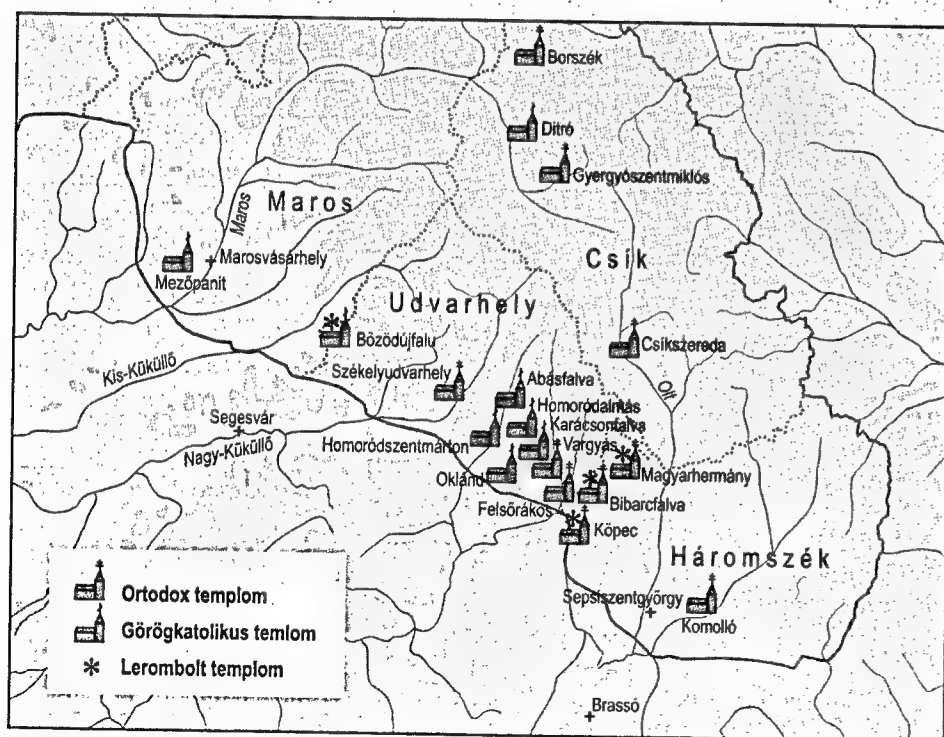
A „templomromboláshoz” köthető események pontos feltárása napjainkban is nehézségekbe ütközik. A nagy érdeklődés ellenére kevés levéltári kutatás történt, másfelől kevés írott forrás maradt ránk. A katonai közigazgatás időszakának forrásai amúgy is szűkösek, de feltételezhetjük, hogy a jelenség dokumentálását sem tartották fontosnak. Alap kutatások hiányában sem a lerombolt templomok pontos számáról, sem az egyes akciók idejéről nem alakult ki konszenzus a román és a magyar történetírásban. Az eddigi kutatások a jelenséget a katonai közigazgatás időszakra korlátozták, jelen kutatás szerint azonban később is bontottak le román templomokat.

Település	Megye	Felekezet	Időpont	Sorsa
Homoródszentmárton	Udvarhely	görögkatolikus	1940. szept.	leég/lebontják ⁴²⁰
Oklánd ⁴²¹	Udvarhely	görögkatolikus	1940. szept.	lebontják
Karácsonfalva	Udvarhely	görögkatolikus	1940. szept.	lebontják
Homoródalmás	Udvarhely	görögkatolikus	1940. ősz	lebontják (csak falai voltak)
Vargyas ⁴²²	Udvarhely	ortodox	1940. nov.	lebontják
Abásfalva	Udvarhely	görögkatolikus	1940. nov.	lebontják
Felsőrákos ⁴²³	Udvarhely	ortodox	1940. okt.	lebontják
Bözödújfalva	Udvarhely	görögkatolikus	1940. nov.	lerombolják (romos fatemplom)
Székelyudvarhely	Udvarhely	ortodox		raktárként használták
Borszékfürdő ⁴²⁴	Csík	ortodox	1940. dec.	lebontják (fatemplom)
Gyergyóditró	Csík	görögkatolikus	1940. dec.	lebontják
Gyergyószentmiklós	Csík	ortodox		raktárként használták
Csíksereda	Csík	ortodox		raktárként használták
Köpec	Háromszék	ortodox	1940. szept.	lerombolják (csak falai voltak)
Komolló	Háromszék	ortodox	1940. okt.	leég/lebontják
Bibarcfalva	Háromszék	ortodox	1940. szept.	lerombolják
Magyarhermány ⁴²⁵	Háromszék	ortodox	1940. okt.	lerombolják
Mezőpanit	Maros-Torda	görögkatolikus	1941. jan.	összedől/lebontják
Petrovabisztra	Máramaros	ortodox	1941. jan.	lebontják (romos fatemplom)
Szalárd ⁴²⁶	Bihar	ortodox	1941. jan.	lebontják/lerombolják (?)

2. ábra. Kimutatás az 1940/41 során lebontott/lerombolt templomokról. Forrás: MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199/1940–1944. 176–178. f.; MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200/1941. 309–322. f.

Adataink szerint az 1940 ősztől 1941 elejéig „eltűnt” román templomok száma 17, további hármat pedig raktárrá alakítottak. Ebből tizenkettőt a katonai közigazgatás időszakában, ötöt pedig a polgári közigazgatás idején bontottak le. Földrajzi megoszlás szerint 15 templom a Székelyföldön, míg egy-egy Máramaros (Petrovabisztra) és Bihar (Szalárd) megyében található. Pál János hívta fel először a figyelmet arra, hogy

Udvarhely vármegye érintett nyolc temploma közül hét az oklándi járásban található. Ez ráirányítja a figyelmet a járási parancsnok személyére.⁴²⁷ A rombolás és bontás közötti fontos különbségre szintén Pál János hívta fel a figyelmet, jelen kutatás is megerősíti az ő eredményeit. A 17 érintett templom közül csak négyet romboltak le. Az Udvarhely vármegyei főispán jelentése szerint a román pap magatartása miatt „elkeseredett” lakosság megrohanta a templomot és megrongálta.⁴²⁸ Tizenkét templomot hatósági rendeletre bontottak le, közülük négyet már a polgári közigazgatás időszakában. A hatósági rendeletre történt bontások mindegyikének indoklása az volt, hogy a templomépület a földrengés következtében életveszélyessé vált.⁴²⁹ A helyi lakosság tehát részt vett az eseményekben, de nem spontán népi megmozdulásról volt szó.⁴³⁰ Az eddigi kutatások nem hangsúlyozták a földrengés szerepét, az érv azonban elfogadható. Feltűnő mégis, hogy bár több magyar templom is megsérült, egyiket sem kellett a földrengés miatt lebontani. A maksai és kézdiszentléleki templom bontása felmerült ugyan, információink szerint erre végül mégsem került sor. Továbbra sem zárható ki, hogy egyes esetekben a földrengés csak ürügy volt a bontás elrendeléséhez.

3. ábra. Az 1940/41 során lerombolt/lebontott székelyföldi templomok földrajzi elhelyezkedése

Kérdés, hogy a rombolások miért pont az illető helyszíneken következtek be. Tény ugyan, hogy az érintett templomok felépítésében minden esetben a helyi lakosság is közreműködött az állam mellett, viszont a Székelyföldön minden második templomnál ez volt a helyzet. Valószínűsíthető tehát, hogy a népharag spontán megnyilvánulásával állunk szemben.

2.6. OKTATÁSPOLITIKA

Az 1940 őszen felállt észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás fontos feladatának tekintette a magyar nyelvű oktatás helyzetének rendezését és az (elsősorban nemzeti-ségi) ifjúság nemzethűsége nevelését. A menekülés nyomán fellépő tanítóihiány ellenére nagyrészt sikeresen oldotta meg ezt a feladatot, november végére szinte minden faluban megindult az oktatás, és a tanköteles gyerekek nagy hányada járt iskolába.

A Teleki-féle nemzetiségpolitika alapja a kulturális és nyelvi jogok biztosítása volt a nemzethűségért cserébe, a nyelvi jogok legfontosabb fokmérője pedig az oktatás volt. Megfelelő oktatáspolitikai és iskolahálózat kiépítése révén az egész magyar nemzetiségpolitika sikere is megítélhető. A munka a bevonulást követően azonnal megindult, egyik legfontosabb szakasza éppen az 1940 szeptembere és novembere között működött katonai közigazgatás időszakára esett.

A magyar kormány oktatáspolitikai elképzeléseiben rejlő ellentét az egyik legnagyobb kihívás volt. A magyar állam a nemzetiségi (elsősorban román) oktatás és a román iskolák szellemisége fölötti felügyelet kérdését vetette fel. A két világháború között ugyanis a román oktatás szinte teljes mértékben állami iskolákban valósult meg, amelyek 1940-ben a magyar állam tulajdonába kerültek.⁴³¹ A magyar állam érdekeinek megfelelt ez a helyzet, és kiállt a román nyelvű állami oktatás fenntartása mellett, annak ellenére, hogy nagyságrendileg hasonló összeget költött⁴³² a nemzetiségi oktatásra, mint az annál jóval fejlettebb erdélyi magyar – ám jelentős részben egyházi – oktatásra. Míg a magyar oktatás esetében a kormány az egyházi oktatás mellett állt ki, a nemzetiségek állami oktatását pártfogolta. Nem engedélyezte román felekezeti iskolák felállítását, de igyekezett megőrizni az 1940 előtt működött állami iskolák számát, és azokban szükség esetén fenntartotta a román nyelvű tanítást. A román kérések iskolamegnyitásra vonatkozó érveit visszaszorítandó a kormány az iskolák szerkezetében igyekezett fenntartani az 1940-es állapotokat, és csak kevés esetben engedélyezte római katolikus vagy református iskola megnyitását állami iskola rovására. Az egyházi iskolák 1940 után mindenhol visszatérhettek a magyar oktatási nyelvre, a korábban bezárt vagy államosított egyházi iskolák nagy része azonban megmaradt állami tulajdonban.⁴³³

A szakirodalom eltérő adatokat közöl a visszatért területek iskoláinak számáról, emiatt az 1940-es állapotokat pontosan felmérni nem lehet. Későbbi adatok is csak az

iskolák megoszlási aránya és az 1940 utáni növekvő tendencia megállapításához nyújtott segítséget.⁴³⁴ A magyarul is oktató iskolák 68 százaléka volt tehát állami, jóval több, mint azt az eddigi szakirodalom érzékeltette. 1942-es adat szerint Magyarországon 1682 népiskolában folyt a nemzetiségek nyelvén oktatás, ebből körülbelül 1200-ban románul.⁴³⁵ A német iskolák száma 50-55-re tehető, ezek többsége a Beszterce környéki szász falvakban működött, idővel a Volksbund kezelésében.⁴³⁶ A középiskolák számát a korabeli források 119-re becsülték, a nem magyar tananyvű középiskolák száma elenyésző volt.⁴³⁷ Az adatok összevetéséből egyértelműen az tűnik ki, hogy átfedés van az iskolák között. Többször is számba vették a vegyes, illetve az olyan iskolákat, ahol a magyar mellett a nemzetiségek nyelvén is oktattak. Másrészt az iskolák megoszlása megfelelt a nemzetiségi aránynak, és a román nemzetiség megfelelő számú iskolával rendelkezett. Az adatok azonban nem minden esetben fedik a valóságot, az iskolák pusztá számánál sokkal beszédesebb az iskola jellege (tisztá román, vegyes vagy olyan magyar, ahol heti két órában tanítanak román is) és a tanítók nyelvismerete. Az iskolák ilyen típusú megoszlásáról a katonai adminisztráció időszakából nincs pontos kimutatás, de törekszünk a szórványos adatok segítségével az erre vonatkozó áttekintésre.

A katonai közigazgatás legnagyobb problémája a tanerőhiány volt, ez hangsúlyosan érvényesült a nemzetiségi iskolákban. A magyar felekezeti tanintézetek magyar nemzetiségű tanerői helyben maradtak, a hiány az iskolák számának növekedéséből adódott. Bár nincs pontos adat a tanerők 1940 előtti nemzetiségi összetételéről, a magyar nemzetiségűek biztosan alulreprezentáltak voltak, hiszen a magyar iskolák számának csökkenése mellett az érettségien nyelvismeret hiányában a magyar végzősök jelentős része elbukott, és nem jutott diplomához, így nem tanulhatott tovább, míg a tanítók esetében nem működött a létszám biztosításához elegendő számú tanítóképző.⁴³⁸ A katonai közigazgatás egyik legfőbb feladata az elmenekült tanerők pótlása és az oktatás mielőbbi megindítása volt.

1940 után a mintegy 2500 észak-erdélyi népiskolában körülbelül 3200 tanító oktatott. Ezek döntő többsége (88,8%) magyar nemzetiségű volt. A területen maradt román tanerők számát a szakirodalom 660 és 860 közöttire teszi. Az iskolák megoszlásának megfelelően a legtöbben (81%) állami iskolában tanítottak.⁴³⁹ A területen maradt román nemzetiségű tanerővel nem lehetett megindítani a mintegy 1250 nemzetiségi iskolában az oktatást. Az *Utasítás* szerint a hiányzó tanerőket olyanokkal kellett pótolni, akiket magyarságuk miatt bocsátottak el, másodsorban olyan „feddhetetlen magatartású” tanítókkal, akiknek nem volt állásuk, harmadsorban pedig nyugdíjasokkal.⁴⁴⁰ A valóságban az *Utasítás*ban nem említett kategóriákat is alkalmazni kellett. Az *Utasítás* ugyanis semmit nem tartalmazott a magyarországi tanerők esetleges kinevezéséről, és érthető módon a Dél-Erdélyből elmenekült tanerők sem jöhettek még szóba. A pótlás több forrásból is érkezhett. A két világháború között diplomát szerzett, de a román időszakban nem alkalmazott erdélyi magyar diplomások közül

csak az állami iskolákba 3381 tanerőt alkalmaztak.⁴⁴¹ A másik forrás a Magyarországról érkezett pedagógusok csoportja volt: körülbelül 750 tanár és tanító érkezett 1940 őszen.⁴⁴² A harmadik forrás a dél-erdélyi menekültekből került ki. Ők vagy azért érkeztek Észak-Erdélybe, mert 1940. augusztus végén áthelyezték őket, vagy román kollégáikhoz hasonlóan nem érezték biztosítva állásukat, és inkább a menekülés mellett döntöttek. Az ő csoportjuk kezdetben dilemma elé állította a katonai közigazgatást és az egész magyar kormányzatot. Munkájukra szükség lett volna, a magyar kormány kezdeti álláspontja azonban a menekültek dél-erdélyi hazatérésének szorgalmazása volt. A katonai közigazgatás ennek ellenére a kezdetektől alkalmazta őket. Későbbi adatok szerint körülbelül 450 dél-erdélyi menekült tanár és tanító tartózkodott a visszacsatolt területen, közülük kezdetben csak 10-12 főt alkalmaztak ideiglenes jelleggel.⁴⁴³

Az oktatás menetét a hadsereg-parancsnokságok több átfogó rendeletben is igyekeztek szabályozni. 1940. október 5-én Hóman Bálint kiadta az észak-erdélyi oktatás ideiglenes szabályozására vonatkozó 24024/1940. rendeletet.⁴⁴⁴ Bár a rendelet szerint a katonai közigazgatás időtartama alatt a parancsnokságok feleltek gyakorlatba ültetéséért, ezek nem a rendelet automatikus életbeléptetésére utasították, hanem külön rendeletekben szabályozták az oktatás menetét. Az október elején kiadott 1495/1940. számú rendelet szerint az oktatás ugyanúgy folytatódik, mint az 1939/40-es tanévben, megmarad az iskolák állami vagy felekezeti jellege. Az egyházi iskolák favorizálása egyértelmű, állami iskola megindulását csak abban az esetben tartották szükségesnek, ha az egyházi iskola nem tudta ellátni feladatát. Mindezt még hangsúlyosabbá tette a rendelet azon része, amely szerint az állami iskola épülete átengedendő az egyház részére, amennyiben az méreteiben jobban megfelel az oktatás céljainak.⁴⁴⁵

A katonai közigazgatás a nem magyar nyelvű tanítás menetén sem kívánt változtatni, pótlásként csak a heti hat óra magyaroktatást vezették be.⁴⁴⁶ Mindezek összhangban voltak az említett VKM-rendelettel. November folyamán az addigi rendeletekhez további kiegészítéseket fűztek, elsősorban a kisebbségi oktatás vonatkozásában. Előírták, hogy vegyes településeken, ahol egy osztályra való szülő kérvényezi a kisebbségi oktatást, kötelező módon fel kell állítani a nem magyar nyelvű tagozatot. Amennyiben a szülők nem kérik ilyen tagozat felállítását, de a gyerekek harmada nem magyar anyanyelvű, heti két órában kötelező a gyerekeket az anyanyelvükön is oktatni.⁴⁴⁷ Ez részben ellentmond az említett minisztériumi rendeletnek, amely a nem magyar lakosságú helységek állami iskoláiban kimondta a nemzetiségi osztályok vagy tagozatok felállításának kötelezettségét, s nem tette azt szülői kérés függvényévé.⁴⁴⁸ A rendelet hiányossága, hogy nem szabályozta a nemzetiségi tanulók minimális létszámát. A felekezeti iskolákban az illető egyház döntött a tanítás nyelvéről, ezt megerősítette a katonai parancsnokság rendelete is.

2.7. ÖSSZEGZÉS

A katonai közigazgatásról kiadott *Tájékoztató* is elismerte a működés során elkövetett hibákat, a módszert azonban szükségesnek ítélte meg a „tisztogató” munka elvégzése szempontjából, amellyel – megfogalmazása szerint – sikerült megakadályozni a nemzetellenes „aknamunka” kibontakozását és levezetni a huszonkét éves feszültséget. A katonai adminisztráció egyfajta szelepként is működött, többeknek elégtételt szolgáltatott azzal, hogy feljelentésükre internálótáborba küldött egy-egy magyargyűlölőnek tartott román nemzetiségű személyt. Másrészt a katonai közigazgatás olyan időszaknak tekinthető, amikor megvalósíthatók a polgári közigazgatás által jogszerűen nem vállalható intézkedések, például hivatalnokok elbocsátása és internálása, értelmiségiek túszként való letartóztatása, optálás szorgalmazása, telepesek elűzése, földek automatikus visszajuttatása korábbi tulajdonosuknak stb. Ezt egy korabeli, a hadsereg és közigazgatás együttműködését taglaló beszámoló is elismerte: „A megszállás első időszakában különösen lehetséges és hathatós magyarosítási eljárásoknak és módszereknek az ilyenkor legeredményesebb tapintatos és az ellentétek kiélezését elkerülő módon való végrehajtására összes alárendeltjeim figyelmét felhívom. A csapatok fontos feladata, hogy előadásokkal, megbeszélésekkel és magánérinkezés közben a visszatérést, átpártolást elősegítsék.” Ezt a katonai közigazgatás lényegi összefoglalójának is tekinthetjük, amelyben nyíltan kimondják, hogy ez egy kivételes alkalom, amikor bizonyos módszerekkel akár a magyarosítást is elő lehet segíteni. Ezt nemcsak a szakirodalom, hanem a korszak egyes szereplői is elítélték,⁴⁴⁹ és a kialakult létbizonytalanság kiváltotta a magyar társadalom rosszallását.

A katonai közigazgatás működésével kapcsolatos problémák két forrásból adódnak: egyrészt időbeni behatároltságából, másrészt mindenre kiterjedő jellegéből. Az *Utasításban* nem egyértelműen szabályozott kérdések kezelésében ez tetten érhető. A katonai adminisztráció idején hozott intézkedések két csoportra oszthatók: kimondottan a magyar lakosságnak kedvező, azt pozitívan érintő intézkedésekre (szociális ellátás, egyesületek megindulása, oktatásügy, földkérdés), valamint kisebbségellenes vagy hatásaikban a kisebbségeket negatívan befolyásoló intézkedésekre (internálások, kiutasítások, zsidóellenes intézkedések, földkérdés). A korszak érzékeny pontjai (elsősorban a bevonulás során történt atrocitások és „templomrombolások”) miatt nehéz tárgyilagosan közelíteni a témához.

A katonai közigazgatás felemás működésében a katonai parancsnokok mellett az észak-erdélyi magyarság és vezetői ugyanúgy közrejátszottak. Sok esetben az ő befolyásuk feltételezhető bizonyos intézkedések mögött. A megváltozott körülmények között a katonai parancsnokokkal egyetértésben azonnal megindult a magyarság pozícióinak megerősítése.⁴⁵⁰ Az ennek érdekében hozott intézkedések akarva-akaratlanul nemzetiségpolitikai színezetet kaptak, és a legtöbb esetben a „nulla összegű játék” eredményeként⁴⁵¹ a nemzetiségek ellenében, az ő rovásukra valósultak meg.

3. A MAGYAR KORMÁNYOK EGYHÁZPOLITIKÁJA ÉSZAK-ERDÉLYBEN 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT

A magyar állam és a nemzetiségi egyházak viszonyát több szinten lehet és érdemes vizsgálni. Az 1940 utáni események megértéséhez fontos a dualizmus korában kiépült és intézményesült egyházi autonómiák és az állam–egyház viszonyban a 20. század elején beállt változások áttekintése. Az 1880-as évektől – elsősorban a görögkatolikus, de részben az ortodox egyházban is – előtérbe került a hívek körében lezajlott asszimiláció kérdése. Mindkét egyházban mozgalom indult magyar püspökség létrehozására. Külön hangsúlyt helyezünk a különböző asszimilációs folyamatok bemutatására, az ezekből adódó konfliktusokra, valamint a magyar és elmagyarosodott hívek különböző mozgalmainak a politika homlokterébe kerülésére, amelyeknek következtében az egyházi célok inkább politikai köntösben jelennek meg. A dualizmus időszakának második felében a görögkatolikus és az ortodox egyházak a román nemzeti mozgalom legfőbb zászlóvivőivé váltak. Ezzel párhuzamosan mindkét egyház hangsúlyozta különálló, nemzeti jegyeit, ami a görögkatolikusok esetében furcsán hatott. A magyar jogfelfogás szerint ugyanis az országban csak egy katolikus egyház létezett, ennek legfőbb védjegye az egyetemesség volt. A két egyházfelfogás közötti különbség legélesebben az úgynevezett *katolikus autonómia* mozgalmon belül került felszínre. A dualizmus kori és két világháború közötti időszak állam/egyház viszonyának és az érintett egyházak belső fejlődésének csak vázlatos történetét kívánjuk adni, a hangsúlyt a változásokra és azokra az aspektusokra helyezzük, amelyek 1940-et követően is meghatározták ezt a viszonyt.

1918 után mind a görögkatolikusok, mind az ortodox hívek elenyésző kisebbségbe kerültek Magyarországon, a két nemzetiségi egyház híveinek döntő többsége ugyanis – az egyházi struktúrával egyetemben – Romániához került. Így párhuzamosan követjük a Romániában és Magyarországon lezajlott eseményeket, mivel csak ezek figyelembevételével lehetséges az 1940 utáni események megértése, amikor a magyarországi és erdélyi egyházrész ismét összekapcsolódik.

Romániában 1918-at követően mindkét egyház intézményi és számbeli előretörését megfigyelhetjük. Ugyanakkor a korábbi, a magyar állammal szembeni védekező politika által elfojtott ellentétek 1918-at követően azonnal felszínre kerültek, és ehhez a román államhatalom is asszisztált. Ezzel szemben a Magyarországon maradt csonka egyházrészek a túlélésért küzdöttek. Az ortodox egyházközségek semmilyen egyházi struktúrával nem rendelkeztek, a görögkatolikusokat pedig a hajdúdorogi görögkatolikus püspökség képviselte, amely ugyancsak a túlélésért küzdött. A világháborút kö-

vetően a görögkatolikus hívek megítélése mélypontra került, a püspökséget kisebbségi egyházként kezelték, és felmerült a hívek megbízhatóságának kérdése is. 1940-et követően ez még inkább felszínre került, a válasz az állam részéről a rítusváltoztatások szorgalmazása, a hívek részéről pedig a regionálisan eltérő mértékben történt nagyszámú önkéntes áttérés volt.

1940-ben Észak-Erdély visszacsatolásával körülbelül egymillió román hívővel – háromnegyede görögkatolikus, a többi ortodox – és 1918-hoz képest megsokszorozódott egyházi intézménnyel gyarapodott az ország, ami új kihívások elé állította a magyar kormányzatot. Az állam–egyház viszonyt ezt követően is több szinten vizsgáljuk; kiindulási pont az egyházi struktúra jogi helyzetének értékelése és a magyar kormányzat határozott elképzelései a két egyház kezelését illetően. Ugyanakkor részletesen kitérünk a két entitás közötti viszonyban beállt változások ismertetésére: míg a dualizmus időszakában a liberális állam törvényileg szabályozta az egyházi autonómiát és az állami támogatást, addig 1940-et követően ezek már nem voltak automatikusan elismert jogok, hanem a kisebbségpolitika és a magyar–román viszony alakulásának függvényévé váltak. Az 1940-es bevonuláskor meginduló tömeges menekülthullám elsősorban a román értelmiségieket érintette, a helyben maradt értelmiségiek harmadát az egyházi elit adta, emiatt szerepe felértékelődött. A magyar kormányzat a román papokban látta a közösséget összetartó legfőbb szervezőerőt, amely a nemzeti érzület ébrentartásában és a közéleti passzivitás megvalósításában öltött testet. A román közösség kontroll alatt tartásának legfőbb mércéje a román papok állandó megfigyelésében és karhatalmi végzésében nyilvánult meg.

Az eddig felsoroltak mellett a magyar kormányzatnak határozott elképzelései voltak mindkét egyházra vonatkozólag. Nemzeti egyházak létrehozásában és kiterjesztésében látta a megoldást, amely gyengítené és éket verne a magyar államhatalom szemében monolit tömbként jelentkező román egyházi struktúrába. Ez részben a dualizmus korában jelentkező magyarbarát egyházi mozgalmak felélesztését és továbbvitelét jelentette, azzal a különbséggel, hogy 1918 előtt ezek legfőbb célja az elért asszimilációs sikerek megóvása volt, míg 1940-et követően nemcsak a magyar, illetve magyarrrá lett hívek védelme, hanem a további asszimilációs eredmények elérése vált elsőrendűvé. A görögkatolikus egyház esetében a cél a hajdúdorogi püspökség joghatóságának kiterjesztése, esetleg újabb egyházközségek hozzácsatolása lett volna, ez azonban a Vatikán támogatása nélkül nem valósulhatott meg. A görögkeletiek esetében egy autokefál magyar ortodox egyház létrehozása volt a cél. Mivel a globális ortodox egyház nem piramisszerűen (hierarchikusan) szerveződik, hanem nemzeti egyházak laza láncolatából tevődik össze, a magyar kormányzatnak első látásra könnyebb dolga volt, egy életképes magyar egyházi struktúra létrehozásához azonban mindenképp szükség volt arra, hogy legalább egy autokefál ortodox egyház elismerje azt. A magyar kormány erre irányuló törekvései teljes kudarccal végződtek. Terveit a román egyház és a vele szorosan együttműködő román állam hiúsította meg.

A magyar kormányzat e törekvése ugyanakkor az egész nemzetiségpolitika fokmérőjeként is felfogható, mivel a nemzetiségpolitika alapjának tartott Szent István-i eszme a lojalitásért cserébe kulturális, nyelvi és egyházi jogokat ígért. E törekvések azonban eleve megkérdőjelezték a korábban törvényileg garantált egyházi autonómiát. A vallásváltoztatás érdekében gyakorolt folyamatos állami nyomás, a papok megfigyelése, végzálása sokkal árnyaltabb képet nyújt, és a hivatalosan deklarált és elvi szinten garantált vallásszabadság megkérdőjeleződött.

A két román egyház helyzetét külön alfejezetekben tárgyaljuk, a bevezető részeknek azonban, valamint a magyar állam két egyházat érintő azonos politikájának ismertetésére (államsegély, a papok megfigyelésének kérdése) együtt kerül sor. Alapvetően csak Észak-Erdélyre és a román egyházakra koncentrálunk, de amikor szükséges, ezt kibővítjük mind térben, mind időben. A görögkatolikus egyház helyzetének tárgyalásakor szükséges kitérni az erdélyi római katolikus egyházra, az ortodoxok esetében pedig részben a szerb ortodox egyházra, részben a kárpátaljai eseményekre.

3.1. A MAGYAR ÁLLAM ÉS A ROMÁN GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ VISZONYA A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

A 17. század végéig Erdélyben a román lakosság egyháza, az ortodox egyház nem tartozott a bevett felekezetek közé. A törökök kiűzését követően a Habsburgoknak az 1691-es *Diploma Leopoldinum* révén sikerült megnyerniük a román lakosságot az egyházi unió számára. 1698-ban a gyulafehérvári ortodox püspök 2270 pappal és egyházi előjáróval aláírta az egyesülésről szóló okmányt.⁴⁵² Az egyesülés kezdetben az egész erdélyi románságot érintette, 1759 és 1761 között azonban a Sofronie szerzetes által vezetett mozgalom nyomán a lakosság egy része (helyesebben a papok) visszatért az ortodox hitre.⁴⁵³ Ezt követően – leegyszerűsítve a képet – az Erdély északi részén élő románok megmaradtak görögkatolikusnak, míg a délen élők visszatértek ortodoxnak. A román lakosság egyházi élete ezzel kettévált, az egyik a bevett felekezetek között működött, a másik a 18. század végéig azon kívül.

A görögkatolikus egyház fejlődésnek indult, papjai megkapták ugyanazokat a kedvezményeket, mint más bevett felekezeti társaik (római katolikus, református, unitárius és evangélikus), az egyházi szervezet pedig fokozatosan bővült: előbb a nagyrészt rutén, de román nemzetiségű híveket is számláló munkácsi püspökséggel,⁴⁵⁴ majd a nagyváradival.⁴⁵⁵ A görögkatolikus egyházat az állam 1744-ben ismerte el hivatalosan.⁴⁵⁶ Az egyház és a román hívek szempontjából fontos volt, hogy egyre több pap kapott magas színvonalú teológiai képzést – sokan egyenesen Rómában –, ami révén létrejött egy erdélyi román elit. A 18. századra az erdélyi görögkatolikus püspökség lett a román nemzeti mozgalom kibontakoztatásának központja.⁴⁵⁷

A fordulat az 1848-as forradalom után következett be.⁴⁵⁸ Az udvarhoz hű magatartása miatt a császár mindkét egyházat jutalmazni akarta.⁴⁵⁹ Először a fogarasi görögkatolikus püspökség kapott érseki rangot, és ekkor rendelték alá a nagyváradi és az újonnan létrejövő lugosi és szamosújvári püspökségeket. Az *Ecclesia Christi* kezdetű bullát IX. Piusz pápa 1853 novemberében adta ki,⁴⁶⁰ ez egyben azt is jelentette, hogy a fogarasi görögkatolikus egyházmegye kikerült az esztergomi érsek joghatósága alól, s közvetlenül a Vatikánnak lett alárendelve.⁴⁶¹ A román fél ezt úgy értelmezte, hogy az egyház teljesen függetlenné vált, az esztergomi érsek viszont továbbra is egész Magyarország területén érvényesnek tartotta primási jogkörét – beleértve a román egyházat is.⁴⁶² Ebben a kérdésben a felek sem 1918 előtt, sem 1940 után nem tudtak megegyezni. Bár konfliktus esetén a román görögkatolikus egyház a magyar kormánnyal szemben mindig Bécsben keresett pártfogást, a királyi ház az 1850-es évek közepétől egyre közömbösebbé vált az együttműködésben, amit tovább erősített az állam és az egyház szétválasztásának folyamata, valamint a később megkötött kiegyezés.⁴⁶³

Az 1870-es évektől több úgynevezett nemzeti zsinatot hívtak össze, ahol kidolgozták az egyház belső működési szabályzatát. Először az 1873-as zsinaton vettek részt nagyobb számban laikus hívek. Ebben a világi befolyásban radikálisan eltértek a római katolikus egyházból bevettektől. A magyar kormányzat tiltakozott is emiatt, arra hivatkozva, hogy ezáltal nő a távolság a római és görög rítusú egyházrész között.⁴⁶⁴ A Vatikán azonban elfogadta a zsinati döntéseket, amit a román egyház úgy értelmezett, hogy Róma szentesítette teljes különállásukat. Az önállóságot nyert egyház még inkább a nemzeti célok szolgálatába állt, és a 19. század második felében a román nemzeti mozgalom legfőbb zászlóvivője lett.⁴⁶⁵ Noha a nemzeti mozgalomban a papok végig vezető szerepet játszottak, és számuk is folyamatosan nőtt, a román értelmiségen belüli arányuk és befolyásuk folyamatosan csökkent. Míg a 19. század elején a falusi értelmiségiek között a papok aránya 70% volt, a 20. század elejére ez az arány 36%-ra csökkent.⁴⁶⁶

A dualizmus időszakának végére az állam és nemzetiségi egyházak viszonyában feszültség állt be. Ennek egyik oka az, hogy az 1870-es évek közepétől új generáció jelent meg a magyar politikai életben, amely egyrészt elégedetlen volt az asszimilációs eredményekkel, másrészt az egységes magyar nemzetállam megteremtésében látta az állam legfőbb célját. Ennek érdekében a prioritást nem a nemzetiségek támogatásában, hanem a magyarság védelmében jelölte meg.⁴⁶⁷ Az állam igyekezett latba vetni a befolyását a román püspökök kiválasztásakor, hogy nemzetiségi szempontból mérsékelt személy kerüljön a tisztségbe.⁴⁶⁸

A román görögkatolikus egyház esetében a fent vázolt változást jól tükrözi, hogy míg az 1830-as években Ioan Lemeni püspök idején a társalgási nyelv a magyar volt – Ioan Bob püspök temetésén magyarul prédikált –, a 20. század elejére, Demetriu Radu püspök idején már a nacionalista szemlélet vált uralkodóvá, s papnak csak olyan fiataalt vettek fel a teológiára, aki románként vallotta magát.⁴⁶⁹ A papok nemzeti mozga-

lomban játszott vezető szerepe miatt II. Leó pápa meg is intette a balázsfalvi érseket, ennek azonban nem lett következménye.⁴⁷⁰

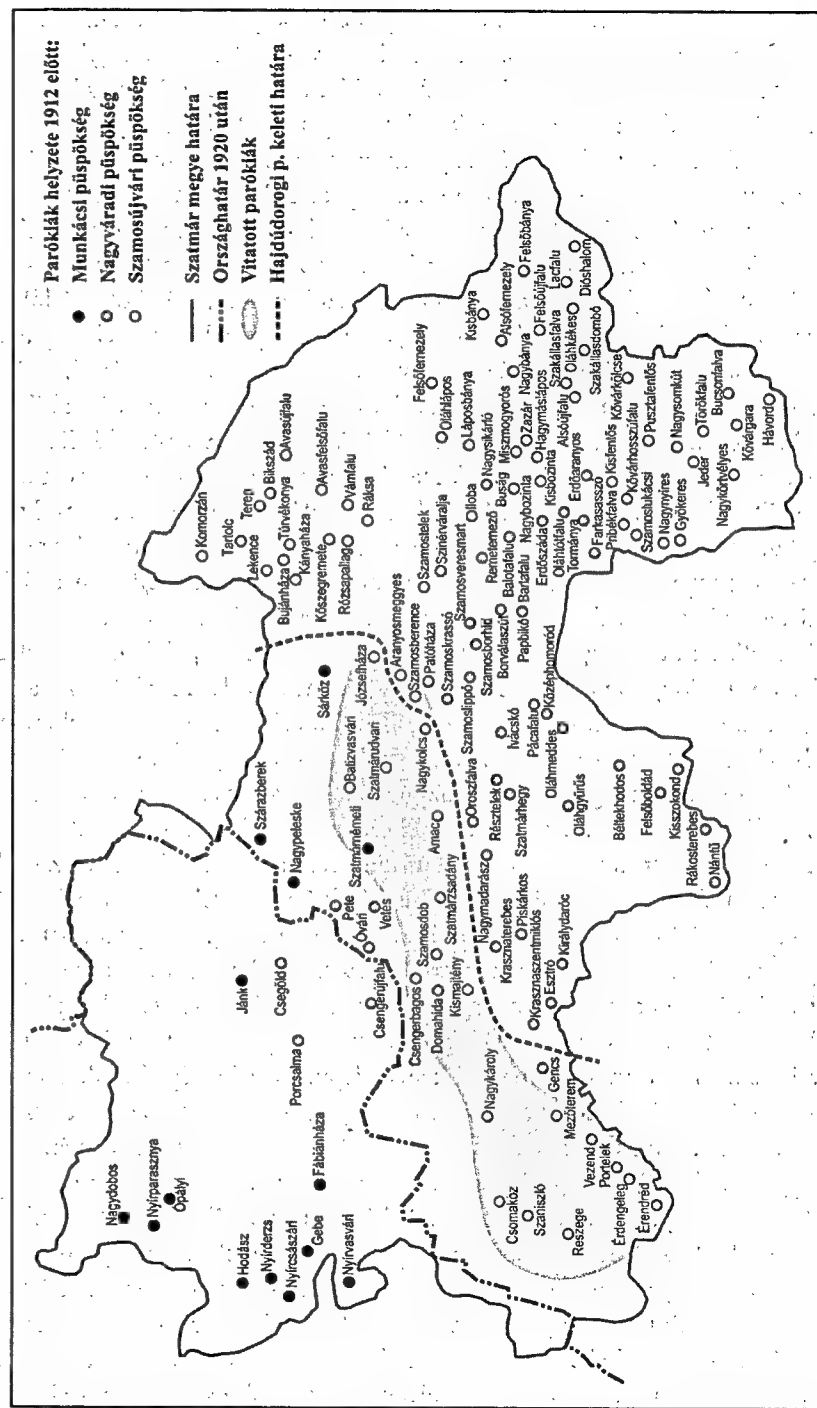
A feszültség másik oka a kibontakozó asszimilációban keresendő, amely mindkét egyházat érintette, de elsősorban a görögkatolikus hívek körében volt látványos. A 20. század első évtizedére 304 ezer hívő vallotta magát magyar nemzetiségűnek, a magyarul is beszélők aránya pedig megközelítette az 500 ezret, és 169 görögkatolikus egyházközség volt magyar többségű.⁴⁷¹ A nemzeti célok szolgálatában álló egyház és a helyi papság sok esetben konfliktusba került azokon a helyeken, ahol a hívek körében asszimilációs folyamatok zajlottak. A magyar nyelvű görögkatolikusok számának növekedése egyértelművé tette, hogy forrása nem a természetes szaporulat, hanem elsősorban az asszimiláció, amely magasabb volt, mint az országos átlag. A 19. század közepén a magyar görögkatolikusok mozgalmat indítottak előbb a magyar liturgikus nyelv, majd egy külön püspökség felállításáért. A fent vázolt asszimilációs nyereségre a magyar kormányzat is felfigyelt, és a 20. század elejétől felkarolta a mozgalmat.⁴⁷² Hangsúlyoznunk kell, hogy a liberális államkeretek között mindkét román egyház szabadon fejlődhetett, belső egyházi életüket autonóm módon igazgathatták. Az állam azonban igyekezett megvédeni és gyarapítani az asszimilációs eredményeket, és belátta, hogy a nemzetiségi egyházak célkitűzései sok esetben ellentétbe kerülnek az államérdekkel. A 20. század elejére így a vallási kérdések nemzetiségpolitikai kérdésekké váltak, és a vallási mozgalmak is nemzeti színezetet kaptak.

4. ábra. A hajdúdorogi görögkatolikus püspökség keretében működő Székely Külhelynökség parókiái 1912-ben

Az új püspökségbe történő bekerülésnél az 1900-as népszámlálás adatait használták, de nem a nemzetiséget, hanem a beszélt nyelvet vették alapul. A nemzetiségi adatokat is figyelembe véve a hívek 85,2 százaléka volt magyar nemzetiségű, 12,4 százaléka román és 2,3 százaléka más, elsősorban rutén és szlovák.⁴⁷⁶ Nem állja meg tehát a helyét a román történetírásnak az a megállapítása, hogy a püspökségbe elsősorban román többségű egyházközségeket osztottak be, és a cél egyértelműen ezek asszimilálása volt. A beszélt nyelv alapján öt települést leszámítva a magyarul is beszélők aránya 60 százalék fölött volt, 66 százalékban a hívek mindegyike beszélte a magyar nyelvet is. Püspökségenként vizsgálva a kép vegyes. Míg a rutén egyházközségekben öt települést leszámítva mindegyik magyar többségű volt, a román egyházközségek 27 százaléka román többségű és 11-14 százaléka vegyes település volt.⁴⁷⁷ Az átcsatolt egyházközségek egy részének bekerülése tehát vitatható volt.

A magyarországi görögkatolikus magyar hívek helyzete sajtóságtól volt. Bár legnagyobb számban Északkelet-Magyarországon, viszonylag összefüggő területen éltek, a teljes közösség öt püspökség területén volt szétszórva. Míg a 18. században két nagy püspökségbe szervezve éltek, ez a helyzet a 19. század közepén megváltozott. 1853-tól a román érsekség felállítását követően a görögkatolikus egyház – ha jogilag nem is, de

5. ábra. A hajdudorogi görögkatolikus püspökség Szatmár vármegyei településeinek megoszlása 1912-ben

– gyakorlatilag két részre oszlott: a román görögkatolikus egyházzészre, amely külön, autonómiával rendelkező érsekségbe szerveződött, valamint a rutén egyházzészre, vagyis az esztergomi érsekségnek alárendelt munkácsi és eperjesi püspökségekre. A két egyházzész fejlődése más-más utat követett. Míg a román hangsúlyosan vállalta a nemzetiségi érdekek képviselését⁴⁸⁰ és területére mint kompakt nemzetiségi területre tekintett,⁴⁸¹ a rutén egyházzészben nem indult meg hasonló folyamat, a mindenkor püspököket és a papságot sikerült megnyerni a korabeli magyar nemzeteszmének, és nem is indultak meg szeparatista törekvések. Ezt a helyzetet idővel a Vatikán is szentesítette, a leiratokban külön román és rutén egyházzéről beszélt.⁴⁸² Ebből adódólag a rutén és román püspökök is másképp viszonyultak a magyar hívek nyelvi igényeihez.⁴⁸³ A hívek számának növekedésével – egyes helyeken már a 18. század végén – megjelent az egyházban is a magyar nyelv. Kezdetben csak az énekekre és imádságokra, majd fokozatosan a misére is kiterjedt. A rutén püspökök nem léptek fel ellene, sőt támogatták, viszont a 19. század második felétől a román egyházzészben csak megtűrt, olykor tiltott volt a magyar nyelv használata. A rutén (szláv) és román nyelv bevett, liturgikus nyelvnek számított az egyházban, a magyar viszont nem.⁴⁸⁴ A Vatikán is következetesen ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, hogy nem engedélyezi a népnyelv megjelenését az egyházban, csak holt nyelvét. Az egyházban használt szláv nyelv nagyon közel állt a rutének nyelvéhez, és fokozatosan a román egyház is bevezette a nyelvújítást, így az élő román nyelvet használták, nem az elavult órománt.⁴⁸⁵ Az a furcsa helyzet állt elő, hogy a nemzetiségek használhatták saját nyelvüket a templomban, a magyar hívek viszont nem vagy csak megtűrve.

A 20. század elején a magyar liturgia használata nagyon esetleges volt, nem állt egyenes arányban a hívek számával. Inkább a helyi pap karakterétől függött, és attól, hogy az egyházközség rutén vagy román püspök fennhatósága alá tartozik-e. Az 1900-as népszámlálás szerint a görögkatolikus hívek 57 százaléka volt román, 28,7 százaléka rutén és 13,4 százaléka magyar.⁴⁸⁶ Ezzel szemben a 2102 görögkatolikus egyházközség 70 százalékaiban használták a románt, 19 százalékban a rutént és csak 8,2 százalékaiban (173 egyházközség) a magyart.⁴⁸⁷ Emiatt a KSH a 20. század elején már arra figyelmeztetett, hogy a román érsekségben folyik a magyar hívek visszaasszimilálása, amivel szemben a kormányzatnak fel kellene lépnie. A jelenség okát abban látta, hogy a román püspökök ellenségesen viselkednek a magyar hívekkel és nemzeteszmével szemben, és ebben kormányzati hibák is közrejátszottak: egyrészt a kormány elismerte az egyházzész nemzetiségi jellegét, másrészt engedte a nemzetiségi mozgalom beszűremkedését az egyházba, és nem figyelt kellően a püspökök kiválasztására.⁴⁸⁸

A mozgalom 1869-ben indult, amikor országos gyűlést hívtak össze Hajdúdorogra, ahol elhatározták, hogy feliratban fordulnak a kormányhoz magyar püspökség felállításáért és a magyar liturgikus nyelv szentesítéséért.⁴⁸⁹ A következő negyven évben többször is előálltak hasonló kérésekkel, de kezdetben sem a katolikus egyház, sem a kormányzat támogatását nem élvezték. A folyamat során több szakaszt figyelhetünk

meg annak függvényében, hogy a magyar liturgia vagy az önálló püspökség gondolata volt-e aktuálisabb. 1881-ig a liturgia kérdése volt a fő követelés, ekkor a magyar főpapság tiltakozása miatt levették napirendről, és a püspökség megalakítása került előtérbe. 1896-ban a világi tényezők tiltakozása miatt ismét a liturgiát kezdték követelni, ám ekkor a Vatikán betiltotta a magyar nyelv használatát.⁴⁹⁰ A millenniumi ünnepség keretében ugyanis Budapesten magyar nyelvű misét mutattak be az egyetemi templomban, és ennek híre eljutott a Vatikánba. A vizsgálat nyomán a Vatikán szembesült a magyar nyelv elterjedt használatával, és annak betiltása mellett döntött. Döntését több alkalommal megismételte és fenntartotta a magyar kormány tiltakozása ellenére is.⁴⁹¹ 1898-ben létrehozták a Görög Szertartású Magyarok Országos Bizottságát, amelynek célja a mozgalom megtisztítása volt a nacionalista és politikai felhangoktól, és a magyar liturgia bevezetését szerette volna elérni a fennálló egyházi keretek között.⁴⁹² Ezt követően került sor 1900-ban a millenniumi év keretében a római zarándokútra, amelyen több száz hívő mellett a két rutén püspök is részt vett. A zarándokok memorandumot nyújtottak át a pápának és ismét kérték a magyar liturgia elfogadását. A memorandumra válasz ugyan nem érkezett, de feltehetően ez volt az a pillanat, amikor a Vatikán megértette, hogy valós problémáról van szó, amelyet kezelni kell.⁴⁹³

De még több mint tíz évnek kellett eltelnie az ügy részleges rendezéséig. A püspökség megalakulásának előzményeit és körülményeit Végheő Tamás kutatásai tisztázták, így erre csak vázlatosan térünk ki. Fontos kiemelni, hogy a püspökség 1912-es megalakulása mögött egyértelműen belpolitikai okok álltak. A kormány úgy akarta megoldani az országgyűlés előtt fekvő – és a király számára is fontos – véderőtörvény megszavazását, hogy azt előzze meg egy nemzetileg fontos ügy elintézése.⁴⁹⁴ Minekutána jelezték a püspöki konferenciának és a Vatikánnak is, hogy a püspökség felállítása Ferenc József személyes érdeke, mindkét testület egyetértett azzal. A magyar kormány hivatalosan 1911 júniusában kezdeményezte a Vatikánnal a püspökség megalakulását. Merry del Val bíboros, az államtitkár azonnal pozitívan reagált, így a püspökség a hasonló esetekben döntő befolyással rendelkező Keleti Kongregáció megkerülésével jött létre.⁴⁹⁵ Ez részben magyarázat arra is, miért volt teljesen hatástalan a későbbi román tiltakozás. A püspökséget létrehozó bullát egy évvel később, 1912 júniusában adta ki a pápa.

A püspökség létrehozása a magyar hívek szempontjából félsikernek tekinthető; mivel a Vatikán csak azzal a kikötéssel egyezett bele, hogy a püspökség hivatalos nyelve az ógörög lesz, a magyar nyelvet – a római katolikus miséhez hasonlóan – csak az úgynevezett paraliturgikus cselekményekben lehet majd használni.⁴⁹⁶ Ez nemcsak a magyar, de az érintett nemzetiségi hívek körében is visszatetszést keltett, mivel az ógörög nyelv mind a híveknek, mind a papoknak teljesen ismeretlen volt. A püspökség megalakításáról rendelkező bulla három évet adott a papoknak, hogy megtanulják, az ógörög nyelv azonban soha nem honosodott meg széles körben.⁴⁹⁷

A püspökség megalakításának tervéről a román püspökök az 1911 novemberében tartott püspökkari tanácskozáson értesültek. Mivel korábban közölték velük, hogy a püspökség létrehozásához Ferenc Józsefnek személyes érdekei fűződnek, egyhangúlag megszavazták, mindössze annyi kifogásuk volt, hogy a román érsekségből történő átcsatolások előtt egyeztessenek velük. Bár a román püspökök már itt megismerhették az átcsatolandó egyházközségek listáját, hivatalosan csak 1912 elejétől kezdtek el tiltakozni.⁴⁹⁸ Cecilia Cârja szerint a román késlekedésnek az volt az oka, hogy a románok meg voltak győződve róla: a pápa nem fogja csorbítani a román érsekség területi ép-ségét.⁴⁹⁹

1912 elejétől a románok minden téren tiltakozásba fogtak a püspökség felállításá-ellen. A püspökök és papok mellett bekapcsolódott a világi elit is, amely elsősorban a romániai közvéleményt igyekezett felrázni,⁵⁰⁰ és felvette a kapcsolatot Ferenc Ferdinánd trónörökösével. A püspökök a híveket és a Vatikánt igyekeztek meggyőzni – kezdetben a bulla visszavonásáról, majd annak módosításáról. A tiltakozásnak több formáját használták, memorandumokat és tiltakozó leveleket küldtek,⁵⁰¹ nagygyűléseket szerveztek, személyesen utaztak Rómába, mint például Demetriu Radu püspök⁵⁰² és Vasile Lucaciú parókus.⁵⁰³ A tiltakozó levelek és memorandumok közös eleme, hogy a püspökség mögött meghúzódó politikai érdekekre helyezték a hangsúlyt: a magyar kormány célja a román hívek elnemzettelenítése és a magyar nyelv bevezetése, amely révén a híveket elszakítja a román nemzeti eszmétől.⁵⁰⁴ 1912 májusában Gyulafehérváron tiltakozó nagygyűlést szerveztek, amelyen több mint húszezer hívő vett részt.

Az asszimiláció keltette feszültség mellett a másik két állandósult feszültségforrás az egyházi oktatás kérdése és a papok fizetésekiegészítése volt. A dualizmus teljes időszakában az állam anyagilag támogatta az egyházakat. Az 1860-as évektől a román görögkatolikus egyház esetében ez évi 30 ezer koronát jelentett, amit az idő telével fokozatosan emeltek. A kormány ezt egy összegben átutalta a balázsfalvi érsekségnek, az pedig szétosztotta a papok között.⁵⁰⁵ A rendszeres állami támogatást (kongruát) a kormány 1894-ben szabályozta. A gimnáziumi érettségivel és teológiai végzettséggel rendelkező papok fizetését az állam 1600, az érettségivel nem rendelkező papokét 800 koronára egészítette ki.⁵⁰⁶ A törvény 7. cikkelye a kongruát a pap magatartásához kötötte: ha bíróság jogerősen elítélte vagy államellenes magatartást tanúsított, a VKM-nek joga volt azt megvonni.⁵⁰⁷ A törvény e cikkelye eszközzé vált a kormány kezében, ezáltal igyekezett fegyelmelni és a nemzeti mozgalomtól távol tartani a papokat. A törvény kezdetben csak a protestáns és ortodox egyházra volt érvényes, mivel a katolikus egyházak részesültek az úgynevezett katolikus alapból. A görögkatolikus egyházra a törvényt 1908-ban terjesztették ki.⁵⁰⁸ A VKM mozgásterének bővítése érdekében, a kongruát szabályozó törvény bevezetését megelőzően, 1894-ben rendeletben függesztették fel az addigi szokást, amely szerint az állami támogatást a balázsfalvi konzisztórium osztotta szét. A hivatalos indoklás szerint a felfüggesztés oka a papok elégedetlensége volt. A valóságban erre amiatt került sor, mert a megbízhatatlan papo-

kat, akik a nemzeti mozgalomban exponálták magukat, a VKM nem tudta „megbüntetni”, hiszen az érsekségen keresztül továbbra is hozzájutottak a kongruához.⁵⁰⁹ A törvény bevezetésével a balázsfalvi érsekség csak a papok listáját terjeszthette fel, a kongruát a VKM ítélte meg a helyi közigazgatás véleményének kikérésével.

Míg a dualizmus időszakában – a katolikust leszámítva – minden egyház autonómiastatútumát törvénybe foglalták, 1848-at követően felmerült, hogy a katolikus egyház is kapjon autonómiát.⁵¹⁰ Ez lett volna hivatott szabályozni az állam viszonyát a katolikus egyházzal és a különböző alapok, az oktatás és felügyelet kérdését. Mivel a magyar köztörténeti felfogás szerint az országban egyetlen katolikus egyház létezett különböző rítusokkal, természetesnek vették, hogy a katolikus autonómiának része lenne a görögkatolikus egyház is.⁵¹¹ 1868-tól több hullámban tartottak különböző megbeszéléseket, amelyekre meghívást kaptak a görögkatolikus püspökségek is. Míg a rutén püspökségek természetesnek vették a részvételt, a román egyház hevesen tiltakozott. Általános vélekedése az volt, hogy csak dogmatikai kérdésekben kapcsolódik a magyar római katolikus egyházhoz, amúgy az egyházi autonómia teljes szabadságot biztosít számára. Az autonómiatanácskozásokra szóló meghívók ugyanakkor felszínre hozták az ellentéteket a különböző püspökségek között. A vita lényege az volt, hogy a román püspökségek vegyenek-e részt, és ha igen, milyen formában. Míg az érsekség határozottan elutasította és a küldöttválasztást sem írta ki, az alárendelt püspökségek – elsősorban a nagyváradi és szamosújvári – megtartották és egyes gyűlésekre küldötteket is menesztettek, bár ezek nem vettek részt aktívan a tanácskozásokon.⁵¹² A legmesszebb a nagyváradi püspökség ment el, az 1868-as tanácskozáson maga Iosif Pop Silaghi püspök is részt vett.⁵¹³ Gheorghe Barițiu politikus szerint a román egyháznak mindenképpen ki kell maradnia az autonómiából, mivel legfontosabb célja a különállás hangsúlyozása.⁵¹⁴ Victor Mihalyi de Apșa fogarasi érsek jelezte, hogy ha belekényszerítik őket az autonómiába, lemondanak az unióról.⁵¹⁵

Az autonómia kapcsán kibontakozó vita kiváló alkalmat biztosított a román görögkatolikus egyháznak, hogy hangsúlyozza különállását és nemzeti jellegét. Ez szöges ellentétben állt a hagyományos magyar közjogi felfogással, viszont a görögkatolikus egyház identitásának legfőbb alapja volt: egyszerre határozta meg magát a római katolikusokkal, ortodoxokkal és a Vatikánnal szemben is. A *római katolikusokkal szemben* nemzeti jellegét hangsúlyozta, célja a nemzeti kultúra és eszme terjesztése volt.⁵¹⁶ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy vallási kérdésekben ne tudott volna együttműködni a római katolikusokkal.⁵¹⁷ Ha viszont érdekei úgy kívánták, folyamatosan hangsúlyozta, hogy a két egyház között több az ellentét, mint a hasonlóság, sőt egyesek kifejezetten ellenségnek tekintették a római katolikusokat.⁵¹⁸ Az *ortodoxokkal szemben* a vallási unió előnyeit emelte ki, amely elvezetett a nemzeti kultúra létrejöttéhez és a nemzetté váláshoz, és a vallási unió valójában csak visszatérés volt az eredeti valláshoz, amelyet a román lakosság létrejöttékor követett.⁵¹⁹ A római katolikusokkal időnként egyházi kérdésekben, a 19. század végétől az ortodoxokkal egyre gyakrabban

politikai kérdésekben tudtak együttműködni, és a magyar állam nemzetiesítő törekvései idővel elsimitották a két egyház közötti ellentétet.⁵²⁰ A Vatikánnal szemben annak latinizálási törekvései miatt határozta meg magukat ellenpontként. Ez leginkább a nagyváradi püspökség esetében jelentkezett. Míg a balázsfalvi érsekség felépítése inkább az ortodox egyházra emlékeztetett, a nagyváradié inkább a római katolikuséra.⁵²¹ A román görögkatolikus egyház tehát elsősorban román és görög – keleti jellegű – egyházként határozta meg magát, a katolikus jelleg csak másodlagos szerepet játszott.⁵²² Mindezt Gyárfás Elemér a két világháború között úgy fogalmazta meg, hogy az uniót gazdasági és politikai indokok határozták meg, emiatt bármikor felbontható, amennyiben a gazdasági és politikai érdekek úgy kívánják.⁵²³

A két világháború között a görögkatolikusok identitásának elemei részben megegyeztek a 19. században kialakítottakkal, részben az új helyzethez alkalmazkodva változtak. Egyrészt erősödött a katolikus jellegről szóló diskurzus, mivel egy nem katolikus többségű országba kellett integrálódjanak, ahol sok esetben a Vatikántól reméltek védelmet – az állammal szemben.⁵²⁴ Másrészt változott az államhoz való viszonyuk, mert bár a román állam elismerte a görögkatolikusokat is nemzeti egyházként, mégis az ortodox egyház elsőbbségét hangoztatta, amit az alkotmány is kimondott. Emiatt kiéleződött az ortodox–görögkatolikus ellentét, utóbbiak védekezésére szorultak, bizonyítaniuk kellett hűségüket a román államhoz, akárcsak nemzeti egyház jellegüket.⁵²⁵ Mivel híveik döntő része Erdélyben élt, az ortodox körök kisebbségi – magyar – egyháznak tartották, másrészt a „nemzetközi imperialista katolikus érdekek” kiszolgálásával vádolták őket.⁵²⁶ Ez legélesebben az 1928-as román kultusztörvény, valamint az 1929-ben megkötött konkordátum vitája kapcsán került felszínre.⁵²⁷ Az ortodoxok az egyetlen elfogadható megoldást a két egyház egyesülésében látták.

A görögkatolikus egyház különállásának hangoztatása, nemzeti jellegének előtérbe helyezése 1940 után is érvényben maradt, és a katolikus identitás legmeghatározóbb eleme volt. Hossu püspök már az első katolikus püspöki konferencián jelezte, hogy a két egyház viszonyát továbbra is úgy képzelik el, mint 1918 előtt, nem ismerik el az esztergomi érsek primási jogát és magukat külön egyháznak tekintik. Az 1941-es püspökkari konferencián Serédi Jusztinián esztergomi érsek számonkérte a román egyházon: miért nem vesz részt sem az Actio Catholicában, sem a katolikus nagygyűlésen.⁵²⁸ Hossuék különállásuk hangoztatása mellett kijelentették, hogy a püspökkari konferencián részt vesznek, de a többi katolikus rendezvényen nem, mivel a hívek azt is nehezményezik, hogy erre eljárnak.⁵²⁹ A görögkatolikus egyház csak a Vatikán fennhatóságát ismerte el, a kérdésben viszont a Vatikán nem foglalt egyértelműen állást, igyekezett közvetítőként fellépni a két fél között, ugyanakkor elismerte, hogy a román egyháznak autonómiája van, és korábban sem vett aktívan részt a katolikus akciókban.⁵³⁰

Az 1916-os román betörés mélyreható változást idézett elő nemcsak a közvéleményben, hanem az erdélyi magyar politikai elitben is. A 20. század eleje óta működő

regionális érdekérvényesítő szervezet – mai szóval lobbicsoport – igyekezett összefogni az erdélyi magyar országgyűlési képviselőket, hogy egységesen lépjenek fel a kormánynál erdélyi érdekeik védelmében. Korábban Székely Társaságok Szövetsége, majd 1913-tól Erdélyi Szövetség néven működtek, s a csoportosulás vezetői között találjuk Bethlen Istvánt, Jancsó Benedeket, Ugron Gábort és másokat.⁵³¹ Fő céljuk a magyar szupremácia megőrzése volt, ehhez egyrészt Erdély aktívabb fegyveres védelmét, másrészt állami beavatkozást sürgették elsősorban a gazdasági fejlesztések, földbirtok-politika és oktatás terén.⁵³² Az 1916-os betörést követően a szövetség új programtervet dolgozott ki, amelyben már elmozdulás történt, és kimondottan kisebbségellenes lépéseket is kért (például a kisebbségi vezetők elleni retorzió, a románok kitelepítése a határhoz, a román egyházi iskolák államosítása, kultúrzone felállítása).⁵³³ Ezek a kérdések azért is figyelemre méltók, mert a két világháború közötti román nemzetiségpolitikában a többségük majd vissza fog köszönni.

3.2. A GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ HELYZETE ROMÁNIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1918 után a két román egyház helyzete alapvetően megváltozott. Bár 1918 előtt is mindkettő bevett vallásnak számított és a liberális magyar államkeretek között mindkettő megkapta a különböző állami támogatásokat (papok bérkiegészítése, iskolák fenntartása), mégis kisebbségi egyháznak számítottak. Ezt követően a legnagyobb változás, hogy mindkettő többségi egyházzá vált, s mindkettőnek előjogai lettek a kisebbségi egyházakkal szemben.⁵³⁴

Az új helyzetre mindegyik fél a maga módján reagált. A Vatikán egyrészt aggódott amiatt, hogy több millió katolikus hívő került egy ortodox többségű és mentalitású államba, ugyanakkor lehetőséget is látott abban, hogy az új helyzetet kihasználva a teljes román lakosságot megnyerje a katolicizmusnak.⁵³⁵ Hasonló tervekben reménykedtek az ortodoxok is, akik szerettek volna visszavágni a görögkatolikus egyháznak és visszaszerezni presztízsüket.⁵³⁶

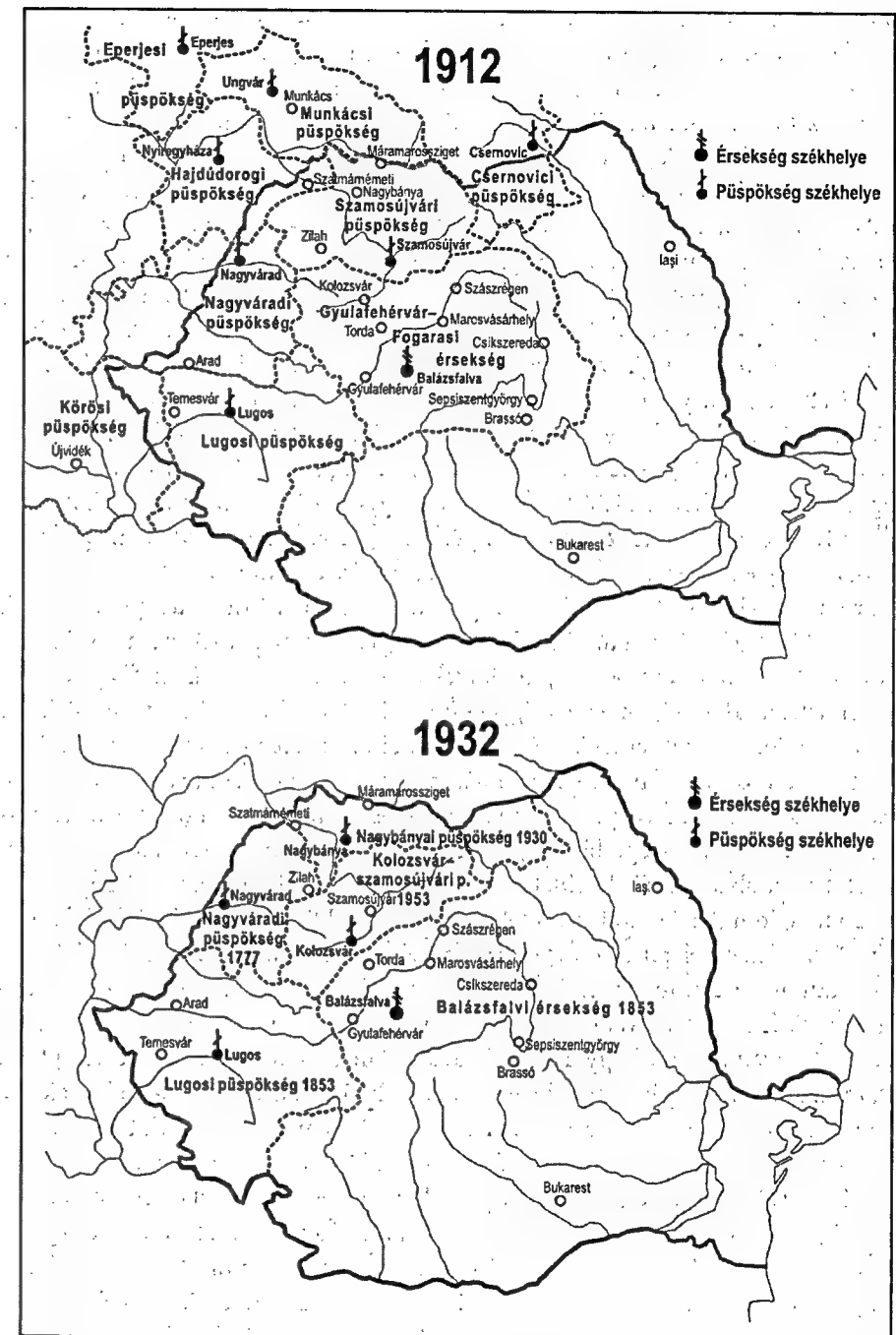
A görögkatolikus egyház helyzete csak az 1927-ben a Vatikánnal megkötött konkordátum révén rendeződött.⁵³⁷ A tárgyalások már 1920-ban elkezdődtek, a dokumentumot több megszakítás után titokban írták alá. Az ortodox egyház az esetleges konkordátum hírére azonnal heves tiltakozásba kezdett, amit a román kormány kihasználta arra, hogy minél jobb feltételeket tudjon elérni. A Vatikánnak eleve nehéz dolga volt, hiszen egy ortodox túlsúlyú állammal szemben kellett eredményeket elérnie úgy, hogy egyszerre tegyen engedményeket, miközben tekintettel kellett lennie mind a görög-, mind a római katolikus egyházzal szemben.⁵³⁸ Mindennek nem tudott eleget tenni, így igyekezett védeni az egyetemes katolikus szabadságjogokat, és ha kellett, engedményeket tett a római katolikusok rovására.⁵³⁹ A Vatikán beleegyezett, hogy a

szatmári és nagyváradi római katolikus püspökségeket *aeque principaliter* összevonják, és az egész erdélyi római katolikus egyházat a bukaresti érseknek rendelik alá. Ezzel szemben megmaradt függetlennek a görögkatolikus érseki tartomány, amely közvetlenül a Vatikánnak lett alárendelve, és az ország nyugati részén egy újabb püspökséget hoztak létre, ez lett a későbbi máramarosi püspökség.⁵⁴⁰ A konkordátum legnagyobb eredménye, hogy biztosítani tudta a katolikus vallás szabadságát, megteremtette a szabad kapcsolattartást a Vatikán, a püspökségek és hívek között, elismerte a katolikus egyház jogi státusát és a katolikus iskolák nyilvánossági jogát.⁵⁴¹ A konkordátummal elégedetlenek voltak mind az ortodoxok, mind a római katolikusok,⁵⁴² az adott körülmények között azonban nem volt mód előnyösebb feltételek elérésére.⁵⁴³

Az 1923-as alkotmányban már különbséget tettek a két egyház között. Egyrészt kimondták, hogy mindkettő román egyháznak minősül, de – arra hivatkozva, hogy a románok többsége ortodox – az ortodox egyházat domináns egyházzá nyilvánították. A görögkatolikusnak csak a kisebbségi egyházakkal szemben biztosítottak előnyt.⁵⁴⁴

Az egyházak helyzetét ezt követően az 1928-as kultusztörvény szabályozta. Erre amiatt volt szükség, mert addig a magyar 1895:XLIII. tc. volt érvényben. Ez egyetlen egyházként kezelte a római és görögkatolikusokat.⁵⁴⁵ Mivel az ortodox egyház helyzetét már korábban szabályozták, ez a törvény valójában a többi egyház helyzetét kívánta rendezni. A szöveg explicite nem mondta ki az alkotmányban lefektetetteket, csak utalt az 1925-ös szabályzatra, amely viszont tartalmazta ezt.⁵⁴⁶ A törvény két fontos hozadéka, hogy külön egyházként kezelte a római katolikus és görögkatolikus egyházat. Ennek messzemenő következménye lett a *ritusváltoztatás* terén, amely ettől kezdve *felekezetváltoztatásnak* minősült. A magyar és katolikus kánonjog szerint az egyik rítusról való átmenet a másik rítusra az egyház belügyének minősült, amelyhez a Vatikán beleegyezése volt szükséges.⁵⁴⁷ A román törvény rendelkezése szerint azonban ugyanez 1928-tól felekezetváltoztatásnak minősült, amelyhez elegendő volt az illető személy közjegyző előtt tett nyilatkozata.⁵⁴⁸ A Vatikán erre úgy reagált, hogy – a rítusváltoztatás engedélyezését megkönnyítendő – a bukaresti és a budapesti nunciusra bízta.⁵⁴⁹ A törvény célja a rítusváltoztatások megkönnyítésével feltehetően az áttérések elősegítése és ezáltal az ortodox vallás terjesztése volt. A törvény ellen hevesen tiltakozott a görögkatolikus egyház. A legnagyobb vita a felekezetváltoztatások nyomán felépő vagyonjogi kérdés körül alakult ki. A törvény 37. §-áról⁵⁵⁰ hosszas, néha személyeskedő vita alakult ki, de végül sikerült elérni, hogy a görögkatolikus felfogás érvényesüljön, és a hívek áttérését követően az egyházközség minden vagyona és ingósága az eredeti püspökséget illesse meg.⁵⁵¹

A törvény 8. §-a kimondta, hogy az országban működő egyházi hatóságok hatásköre nem terjedhet túl az országhatáron. A törvény célja a kisebbségi egyházak Magyarországhoz kötődő viszonyának ellehetetlenítése volt. A Partiumban lévő összes református és római katolikus püspökséget kettévágta ugyanis az új országhatár, míg a román püspökségeket ez kevésbé érintette. Cserébe a román egyházak is lemondtak

6. ábra. Az erdélyi román görögkatolikus püspökségek határai 1912-ben és 1932-ben

a Magyarországhoz került egyházközségekről.⁵⁵² Fontos jelezni itt, hogy 1920-at követően minden nemzetiségi törekvés mögött – legyen az egyszerűen egyházi jellegű – automatikusan irredentizmust, valamint minden megmozdulás mögött a magyar kormányzat rosszindulatát vélték felfedezni, ezért törekedtek ezek szorosabb ellenőrzésére, illetve állami felügyelet alá vonására.

A két világháború közötti időszakban mindkét román egyház látványos előretöréséről beszélhetünk. Kis részben számbelileg – az áttérések miatt –, nagyjából intenzív struktúrában figyelhető ez meg. Az 1930-as román népszámlálás adatai szerint az ország lakosságának 72 százaléka volt ortodox, s mindössze 7,9 százaléka görögkatolikus, Erdélyben pedig a lakosság 39 százaléka volt ortodox és 19 százaléka görögkatolikus.⁵⁵³ A román egyházak előretörése három szinten érhető tetten: a központi adminisztráció, a helyi egyházközségek és a hívek száma tekintetében.

A román görögkatolikus egyház központi adminisztrációja 1918-ban a következőképpen nézett ki: a gyulafehérvári-fogarasi érsekségnek (1853-ban emelték érseki rangra) volt alárendelve az 1777-ben alapított nagyvárad, az 1853-ban alapított lugosi és az 1853-ban alapított szamosújvári püspökség. A konkordátumnak megfelelően 1930-ban még egy püspökséget hoztak létre Nagybánya székhellyel.

A román egyházak vizsgálatában az egyik legnehezebb kérdés a templomépítések, az egyházközségek szintjén történő előretörés ügye. A katonai közigazgatás időszakában bekövetkezett sorozatos templombontások nyomán a magyar hatóságok 1942-ben rendeletet adtak ki, amelyben igyekeztek felmérni a huszonkét év alatt felépült román templomok szükségességét és anyagi háttérét.⁵⁵⁴ A felmérés tanúsága szerint⁵⁵⁵ az új templomok elsősorban nem a román többségű területeken (Máramaros, Beszterce) épültek, hanem a vegyes vagy magyar többségű megyékben (Szatmár, Kolozs). Megyei bontás szerint a legtöbb templom Szatmár megyében épült (a templomok negyede), ha azonban a Székelyföldet egységes régióknak tekintjük, akkor itt épült fel a legtöbb templom (34,5 százalék). A feleletadók szubjektivitása ellenére is⁵⁵⁶ a templomok 60 százalékát (felépítésükkor) szükségesnek vélték. Amennyiben valósan fogadjuk el a kimutatás eredményeit, akkor a kisebbségből többségbe került egyházak mentalitásában bekövetkezett változásokkal és a hathatós állami támogatásokkal együtt is arra lehet következtetni, hogy a román közösségnek 1918-ban kevesebb temploma volt, mint amennyire igény mutatkozott. A Székelyföldön azonban a templomok kétharmada nem valós igényt elégített ki, hanem az új román államiság jelképeként szolgált,⁵⁵⁷ csupán a templomok 40 százaléka elégített ki valós vallási igényeket. A templomépítésekről kiderül, hogy szinte kivétel nélkül többes hozzájárulás révén történtek. Csak alig több mint az esetek 10 százalékában épült fel a templom kizárólag az egyház hozzájárulásából, és közel negyedének építési költségeihez semmivel nem járult hozzá az egyház. Jellemző adat a román egyházak többségi léthelyzetének érzékeltetéséhez, hogy az államhatalom az esetek 60 százalékában hozzájárult valamilyen formában a templomépítéshez – akár maga a kormány, akár a megye vagy település, egyes esetek-

ben mindegyik. A Székelyföldön mindez még hangsúlyosabb, a település több esetben járult hozzá a templom felépítéséhez, mint az egyházközség.⁵⁵⁸ Sok esetben a települések lakosságát felekezetre való tekintet nélkül kötelezték a hozzájáruláshoz, legtöbbször közmunka formájában.⁵⁵⁹

A román egyházak előretörésének harmadik színtere a hívek számának növekedése. Ezen elsősorban a felekezetváltoztatást értjük, amelynek háttérében a vegyes felekezeti házasság vagy valami más, személyes érdek állhatott. A két világháború között az állami munkahely megtartásának vagy megszerzésének sok esetben előfeltétele volt, hogy az illető felekezetre változtasson.⁵⁶⁰ A szatmári római katolikus egyházmegyében 1920 és 1940 között 488 személy tért át görögkatolikus vagy ortodox felekezetre, ezek 44,6 százalékának valamilyen állásvonatkozása volt.⁵⁶¹ A két világháború között bekövetkezett felekezetváltoztatás, ha mértékük nem volt is látványos, jelentős csoportokat érintett. A román államhatalom minden igyekezete ellenére a két világháború között – ha csökkenő ütemben is, de – zajlott egyféle természetes asszimiláció, a felekezetváltoztatás tehát kétirányú folyamat volt. Sok esetben a görögkatolikus egyházból való kilépés lelki szükségletből is bekövetkezett, mivel a görögkatolikus vallásra a szegények vallásaként tekintettek.⁵⁶² A 19. századi hasonló rítus- vagy felekezetváltoztatásokkal ellentétben az esetek többségében ez azonnal, hatalmi szóra következett be, és gyakran a hívek lelki meghasonlásához vezetett.⁵⁶³ 1943-ban a Külügyminisztérium felkérésére az Erdélyi Tudományos Intézet felmérést készített a két világháború közötti felekezetváltoztatásról.⁵⁶⁴

	római katólikusból	reformátusból	unitáriusból	román egyházakból	összesen
római katolikusba				1131	1 131
reformátusba				1990	1 990
unitáriusba				166	166
román egyházakba	3822	5129	822		9 773
összesen	3822	5129	822	3287	13 060

7. ábra. Kimutatás a két világháború között lezajlott rítus- és felekezetváltoztatásokról.
Forrás: MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21757. 52–53. f.

A kimutatás szerint a huszonkét év alatt 13 060 személy változtatott vallást, 9773 személy tért át román egyházakba, 3287 pedig román egyházakból valamely magyar felekezethez.

A román egyházak előretörése a Székelyföldön volt a leglátványosabb. Ezt segítette elő Nicolae Iorga elmélete a székelyek román eredetéről.⁵⁶⁵ A neves román történész az 1920-as évek végén a térségben megejtett utazása nyomán jutott arra a következtetésre, hogy a betelepített székelyek a román lakosságot asszimilálták, de kultúrájukat, szokásaikat átvették, így a székelyek tulajdonképpen elmagyarosodott románok.⁵⁶⁶

Iorga mellett az ASTRA kulturális egyesület volt a „visszarománosítás” legfőbb szorgalmazója, kulturális események és sajtókampány szervezése mellett a korban népszerű eugenikai módszerekkel is igyekezett bizonyítani a lakosság román eredetét.⁵⁶⁷

Ezekből az érvekből kiindulva a román közigazgatás a Székelyföldön szorgalmazta leginkább a felekezetváltoztatást. Sok esetben erőszakos térítésről is beszélhetünk. A román hatóságok a nyomásgyakorló eszközök széles skáláját vonultatták fel: a verbális, fizikai, kulturális és gazdasági nyomásgyakorlás mellett adminisztratív eszközöket is bevetettek. A folyamat eredményeként a székelyföldi unitárius egyházból 1928 és 1936 között 381-en tértek át görögkatolikus és 75-en ortodox vallásra.⁵⁶⁸ Azokon a településeken, ahol pár családot sikerült felekezetváltoztatásra készíteniük, egyházközséget alapítottak, és nyomban nekiláttak a templomépítésnek. Háromszék megyében a huszonkét év alatt 21 templomot építettek fel.⁵⁶⁹

Magyarországon 1918 után teljesen más utat járt be a görögkatolikus egyház: összezsugorodott. A görögkatolikus püspökségek és hívek döntő része ugyanis az elcsatolt területeken maradt. Csökkent a magyarországi hívek aránya (9,8%-ról 2,2%-ra) és társadalmi presztízse. Míg a hajdúdorogi püspökség megalapítása egy nemzeti ügy tetőződéséként volt bemutatva, az első világháború idején a görögkatolikus híveket és papokat kezdték ismét a kisebbségekkel azonosítani, s ezzel párhuzamosan megkérdőjelezték magyarságukat és nemzethűségüket.⁵⁷⁰ A sztereotípiá végigkísérte a két világháború közötti időszakot, részévé vált a magyar propagandának, és 1940-et követően súlyos következményekkel járt az észak-erdélyi magyar görögkatolikusokra nézve. A két világháború közötti időszak görögkatolikus identitásának részévé vált az, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt is találkozott a keresztény hittel, Géza fejedelem és Szent István idején az országban voltak bizánci, görög rítusú püspökök, a görögkatolikus hívek pedig ezek leszármazottai. A kérdés megvitatásának a korszakban több színtere volt: szigorúan tudományos téren leginkább Moravcsik Gyula műveit említhetjük,⁵⁷¹ de volt egy ismeretterjesztő,⁵⁷² publicisztikai szintje is.⁵⁷³ Az 1940 után Kolozsváron újra működő magyar egyetemen is folytak kutatások a magyar görögkatolikusokról – a püspökség támogatásával.⁵⁷⁴ A felek a diplomáciai küzdelembe és propagandába igyekeztek tudományos műveket is bevonni és történelmi érveket szolgáltatni a jogkiterjesztés ellen vagy mellett.

Az ország területén maradt egyházközségek közül 82 a hajdúdorogi, 20 az eperjesi, egy-egy pedig a munkácsi, nagyváradai és lugosi püspökséghez tartozott.⁵⁷⁵ Így a görögkatolikus egyházat a hajdúdorogi püspökség, valamint az 1924-ben az eperjesi és munkácsi egyházközségekből létrejött miskolci exarchátus testesítette meg.⁵⁷⁶

A területelcsatolás a legsúlyosabban a hajdúdorogi püspökséget érintette. A harcéri vereséget követően a Hajdúdoroghoz tartozó román egyházközségek azonnal mozgolódni kezdtek. 1918. november 18-án a Szatmár megyei román egyházközségek Romul Marchiş nagykarolyi esperes vezetésével gyűlést tartottak, ahol jelezték, hogy el kívánnak szakadni Hajdúdorogtól és a korábbi püspökségeikhez való vissza-

csatolásukig közvetlenül a Vatikánnak akarnak alárendelve lenni. Itt született döntés arról, hogy az átmeneti időszakra egy úgynevezett Román Nemzeti Vikariátusságot hoznak létre, élén Marchişsal.⁵⁷⁷ Marchiş egyoldalú lépése kánonellenes volt, létét hivatalosan soha nem ismerte el egyetlen egyházi fórum sem, a román egyház azonban kihasználta.⁵⁷⁸ A román csapatok 1919 tavaszára elfoglalták egész Erdély és Partium területét – beleértve Nyíregyházát, a püspöki székhelyet is. Miklósy püspököt a románok letartóztatták, majd 1919. május 17-én nyilatkozatot íratnak alá vele, amely szerint lemond püspöki joghatóságáról azon egyházközségek felett, amelyek el akarnak szakadni Hajdúdorogtól.⁵⁷⁹ A román püspökök nyomást gyakoroltak a bécsi nunciusra, hogy engedélyezze az egyházközségek elszakadását. Ennek hatására 1919. május 10-én a bécsi nuncius az egykori nagyváradai és szamosújvári (összesen 48 egyházközség) ideiglenes adminisztrálásával Radu nagyváradai püspököt bízta meg, majd egy hónappal később, 1919. június 29-én hasonlóan járt el a 35 székelyföldi egyházközséggel is, amelyeket a fogarasi érsekségnek rendelt alá ideiglenesen. Döntését azzal indokolta, hogy azt az egyházközségek védelmében hozta, mivel Miklósy püspök nem tudja tartani velük a kapcsolatot.⁵⁸⁰ A dekrétum kiadásának pillanatában ez nem volt igaz, mivel az érintett terület a román hadsereg megszállása alatt állt. Miklósy tudomásul vette a bécsi nuncius lépését, de soha nem mondott le ezekről az egyházközségekről. A román csapatok visszavonulását, majd a trianoni határ kijelölését követően tizenhat egyházközség Magyarország területén maradt, ezek közül tizennégyet 1912-ben a hajdúdorogi püspökséghez csatoltak.⁵⁸¹ A helyzet normalizálódását követően Miklósy püspök azonnal átvette a joghatóságot az említett tizennégy egyházközség felett, holott az 1919-es bécsi nunciusi döntést nem vonták vissza és nem is módosították.⁵⁸² A román püspökségek azonban nem akarták ezt tudomásul venni, ők továbbra is ragaszkodtak az 1919-es rendelet előírásaihoz. Erre hivatkozva a nagyváradai püspök felkérte Siegescu József kormánybiztost, pápai prelátest, hogy nagyváradai püspöki helynökként vállalja el az érintett egyházközségek adminisztrálását. Siegescu nem akart konfliktusba keveredni sem a magyar kormánnyal,⁵⁸³ sem a hajdúdorogi püspökkel, így csak ama három egyházközség fölött vette át a joghatóságot, amelyek korábban nem tartoztak Hajdúdoroghoz.⁵⁸⁴ A kormány amiatt fogadta el Siegescu kérését, mert az illeszkedett felfogásához, amely szerint a politikai határok változása nem jelenti az egyházi határok változását.⁵⁸⁵ Siegescu megbízatása 1928-ig tartott, amikor a román kultusztörvény megtiltotta, hogy romániai püspököknek a szomszédos országokban joghatósága legyen. Az érintett egyházközségek sorsa ezzel függőben maradt, gyakorlatilag azonban a hajdúdorogi püspökség kormányozta. A Vatikán ezt hallgatólagosan tudomásul vette, az ügy véglegesen csak 1936-ban rendeződött, amikor végleg Hajdúdoroghoz kerültek.⁵⁸⁶

A magyarországi görögkatolikus egyházközségek helyzetének lassú rendeződésével párhuzamosan a magyar kormány igyekezett elérni, hogy a Romániához került egyházközségek hivatalosan Hajdúdorog joghatósága alatt maradjanak és helynök admi-

nisztrálja őket. A magyar kormány többszöri próbálkozása és diplomáciai erőfeszítései semmilyen eredményre nem vezettek. A Vatikán – az időközben meginduló konkordátumtárgyalások miatt is – engedményeket tett a román kormány és egyház irányába.⁵⁸⁷

A területi kérdések rendezését követően a püspökség helyzete továbbra is aggasztó volt. Az alapító bullában ugyanis a magyar kormány vállalta a püspökség anyagi javakkal történő felruházását, ez azonban a világháború kitörése miatt nem történt meg. Sem a székhely kérdése, sem a papnevelés ügye nem volt megoldva.⁵⁸⁸ Az anyagiak átmenetileg rendeződtek Pásztory Árkád hagyatékának megszerzésével, 1918-at követően azonban a birtokok többsége Romániához került, ahol a földreform során kisajátították.⁵⁸⁹ További nehézséget jelentett az alapító bulla misenyelvre vonatkozó részének gyakorlatba ültetése. Ez három évet szabott meg átmeneti időként az ógörög bevezetésére, a püspök azonban kétszer is haladékot kért, és a gyakorlatban a magyar nyelv érvényesült.⁵⁹⁰ A Keleti Kongregáció 1922-ben javasolta, hogy mivel a hajdúdorogi püspökség egyházközsegeinek többsége korábban a munkácsi püspökség része volt, ahol a mise hivatalos nyelve az ószláv, tegyék ezt a püspökség hivatalos nyelvéné. A felvetés ellen a Külügyminisztérium hevesen tiltakozott, kiemelve, hogy Trianon egyik oka a szláv propaganda, így a Vatikán a magyar görögkatolikusok elszlávosításaként jelenne meg. Kiemelték, hogy az ószláv bevezetése ugyanolyan nehézségbe ütközne, mint az ógörögé, mivel a papság egyik nyelvet sem beszéli.⁵⁹¹ A kérdés ezt követően lekerült napirendről, a Keleti Kongregáció azonban továbbra is ellenszenvvel viseltetett a magyar kormánnyal szemben.⁵⁹²

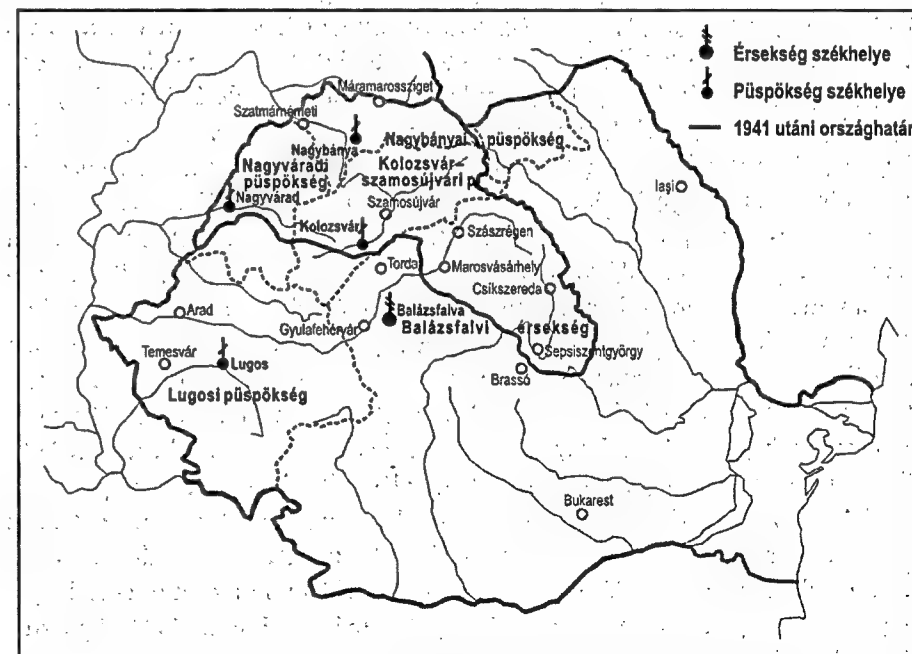
A két világháború közötti időszakot „katolikus reneszánszként” tartja számon a közvélemény. A görögkatolikus egyház keveset tudott ebből profitálni, elsősorban presztízsének csökkenése és Miklósy püspök személye miatt. A régi sztereotípiák újjáéledésére a hívek egy csoportja rítusváltoztatással reagált, Miklósy azonban nem nézte jó szemmel az áttérést, emiatt konfliktusba keveredett a római katolikus egyházzal, elsősorban Serédi primással.⁵⁹³ Miklósy ugyanakkor élete végéig meggyőződéses királypárti volt, Horthy Miklós kormányzóval sem tudott jó viszonyt kialakítani.⁵⁹⁴ A magyarországi görögkatolikus egyház így csak 1939-ben, az új püspök, Dudás Miklós megválasztását követően próbált meg kitörni az elszigetelődésből, a második bécsi döntéssel azonban a nehézségek csak fokozódtak.

3.3. A ROMÁN GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ HELYZETE 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT

3.3.1. Az észak-erdélyi görögkatolikus román püspökségek helyzete

A második bécsi döntés révén visszacsatolt területeken a görögkatolikus egyház számított a legnépesebb felekezethez. Az 1941-es népszámlálás tanúsága szerint több

mint 960 ezer híve volt, a román lakosság 89 százaléka tartozott ehhez a felekezethez.⁵⁹⁵ A görögkatolikus egyház 1940 és '44 között két egymástól elkülönülő részből állt: a hajdúdorogi és munkácsi püspökségből, amelyek Esztergom alá tartoztak, valamint az észak-erdélyi román püspökségekből (szamosújvár-kolozsvári, nagyvárad és máramarosi), amelyek hivatalosan továbbra is a balázsfalvi érsekségnek voltak alárendelve, és közvetlenül a Vatikán alá tartoztak. Emellett a visszacsatolt területen feküdt még a balázsfalvi érsekség egy része is, amely a tágabb értelemben vett Székelyföldet jelentette. A magyar kormány távlati célja a széttöredezettség megszüntetése és egy egységes görögkatolikus egyház létrehozása volt, amely Esztergomnak van alárendelve. Ennek első lépése lett volna a hajdúdorogi püspökség joghatóságának kiterjesztése Észak-Erdélyre. A Vatikán álláspontja az volt, hogy a háború ideje alatt nem módosítja az egyházi határokat. Azokban az esetekben, amikor az új határ kettévágta a püspökségeket, helynököket/vikáriusokat kellett kinevezni, és azok útján adminisztrálták az átszatolt területeket. Az elképzelések kibékítése lehetetlen feladatnak tűnt, így megindult a kötélhúzás és a kompromisszumok sora, amelyek révén a Vatikán igyekezett mindkét felet kielégíteni. Mivel a visszakertült román görögkatolikus püspökségek mindegyikének helyzete sajátos, egyenként mutatjuk be őket és az élükön álló püspököket, kitérve a magyar kormány elképzeléseire.

8. ábra. A második bécsi döntéskor meghúzott új határvonal és a román görögkatolikus egyház

A nagyváradai püspökséget 1774-ben alapították; az élén álló püspököt, Valeriu-Traian Frențiu 1913-ban szentelték püspökké. Látszólag nem tornyosult akadály a püspökség működése elé, amelynek területe Bihar és Szatmár megye déli részére terjedt ki, így döntő része visszakerült, a püspökség vagyonát jelentő belényesi uradalom azonban Romániánál maradt.

1940. augusztus 22-én Frențiu püspök részt vett egy pártértekezleten, ahol a jelenlevők aggodalmukat fejezték ki a magyar–román tárgyalások miatt, és hangot adtak nemtetszésüknek az esetleges népcserével kapcsolatban. A megoldást a fegyveres ellenállásban látták. Az ülés végén ilyen értelmű táviratot küldtek Valer Pop miniszternek, a román delegáció vezetőjének, amelyet aláírt a püspök mellett Ioan Suciú segédpüspök és Nicolae Popovici ortodox püspök is.⁵⁹⁶ Saját bevallása szerint Frențiu augusztus 24-én Belényesre utazott a püspökség ügyeit rendezni, és ott érte a bécsi döntés híre, akárcsak a magyar hadsereg bevonulása. Magyarország területére csak 1940. november 30-án tért vissza, a határ átlépésekor román diplomáciai útlevelet használt, amelyet a bukaresti magyar követség láttamozott. A magyar határőrség külföldieknek szóló formanyomtatvány kitöltésére kérte, ő azonban tiltakozott, mondván, hogy ő magyar állampolgár.⁵⁹⁷ A nagygyűlésen való részvétel és a bécsi döntés elleni tiltakozás miatt a magyar hatóságok úgy tekintették, hogy Frențiu püspök kompromittálta magát és a püspöki tisztséget, ezért ürügyet kerestek a tőle való megszabadulásra.⁵⁹⁸ Mivel sem a püspökség alapítása, sem a püspök személye ellen nem lehetett elfogadható érvet felhozni,⁵⁹⁹ a magyar hatóságok abba kapaszkodtak, hogy Frențiu valójában román állampolgár, mivel a bécsi döntés kihirdetésekor Belényesen volt a lakhelye, és nem optált Magyarországra javára.⁶⁰⁰

A magyar kormány kezdetben felvetette a Vatikánnak, hogy rendelje el: a nagyváradai püspökség székhelye kerüljön át Belényesre, mivel a püspökség vagyona ott van,⁶⁰¹ majd kérte, hogy mondassák le Frențiu, s helyébe nevezzék ki Alexandru Rusu máramarosi vagy Dudás Miklós hajdúdorogi püspököt.⁶⁰² A magyar kormánnyal való jó viszony megőrzése érdekében a Vatikán is hajlandó volt a kompromisszumokra. 1940 novemberére belátta, hogy engednie kell Frențiu ügyében, a megoldást azonban nem találta.⁶⁰³ A magyar kormányzat adminisztratív úton igyekezett megoldani a kérdést, Frențiu ellen feljelentés érkezett, amely szerint román állampolgárként látja el a püspöki teendőket. Frențiu több levélben is azzal védekezett a vádak ellen, hogy 1941 áprilisában kérésére a nagyváradai hatóságok igazolást adtak ki magyar állampolgárságáról.⁶⁰⁴ A magyar hatóságok feltehetően Frențiu kiutasításával akarták megoldani az ügyet, a kínos epizód azonban elmaradt, mivel 1941. június 5-én meghalt Alexandru Nicolescu balázsfalvi érsek, a Vatikán pedig őt nevezte ki adminisztrátorként a helyére, ugyanakkor megtarthatta a nagyváradai püspöki címét is.⁶⁰⁵ Frențiu 1941. augusztus 14-én végleg elhagyta az ország területét, Romániába távozott. Az egyház szabályai szerint Ioan Suciú segédpüspöknek kellett volna a helyébe lépnie. A magyar kormány azonban az ő személyét sem fogadta el, egyrészt ő is aláírta a bécsi döntés ellen szóló

táviratot, másrészt magyarul sem beszélt. Kompromisszumként Suciú Nagyváradon maradhatott, de a nagyváradai püspökség igazgatását Iuliu Hossu szamosújvári püspök vette át püspöki adminisztrátorként.⁶⁰⁶

A máramarosi püspökséget 1918 után, a román konkordátum révén hívták életre. A püspökséget hivatalosan 1930 júniusában alapította XI. Piusz pápa a *Solemní conventione* bulla által, élére Alexandru Rusu korábbi balázsfalvi kanonok került. A püspökség Szatmár megye északi részét, Máramaros megyét és az úgynevezett bukovinai rutén vikariátusságot foglalta magában.⁶⁰⁷ Így a hívek nagy része Magyarországhoz került; Rusu püspök szerint a püspökség 250 egyházközségből és körülbelül 360 ezer hívőből állt.⁶⁰⁸ A magyar kormány álláspontja az volt, hogy nem ismer el semmilyen 1918 utáni egyházi változást, mert a magyar országgyűlés nem fogadott el erről törvényt. A magyar kormány kezdeti elképzelése az volt, hogy kezdeményezi a máramarosi püspökség megszüntetését, a hajdúdorogi és munkácsi egyházközségek visszacsatolását eredeti püspökségükhöz, a megmaradt részt pedig a nagyváradai püspökséghez.⁶⁰⁹ A Vatikán azonban – és elsősorban Eugène Tisserant, a Keleti Kongregáció titkára⁶¹⁰ – ragaszkodott a máramarosi püspökséghez, egyrészt mivel az a Romániával kötött konkordátumnak is része, másrészt a Romániával való jó viszony fenntartásának kulcsa volt. A magyar kormány az erdélyi római katolikus püspökségek helyzetének rendezéséért cserébe hajlandónak mutatkozott az elismerésre.⁶¹¹ Rusu püspök személye ellen kezdetektől nem volt kifogása a magyar kormánynak, hiszen információi szerint napi politikai ügyekkel soha nem foglalkozott⁶¹² és többször felszólalt a szélsőségesek ellen.⁶¹³ Így a máramarosi püspökség megmaradásához a Vatikán ellenállása mellett nagyban hozzájárult Rusu püspök személye is. Román források szerint Rusu éles elméjű, ironikus személyiség volt, aki nagyon kifinomult stílusban bárkinek a szemébe mondta az igazságot.⁶¹⁴ Rusu püspök ugyanakkor meglepő nyitottságot mutatott a magyar hívek irányába: egyrészt kezdettől elismerte létüket,⁶¹⁵ másrészt viszont elképzelhetetlennek tartotta, hogy püspöksége alá továbbra is magyar hívek tartozzanak.⁶¹⁶

A kezdeti ígéretek ellenére a püspökség helyzete megoldatlan maradt.⁶¹⁷ Adminisztratív úton is akadályozták működését, több ízben is kezdeményezték a püspöki palota visszavételét,⁶¹⁸ a püspök működését azonban nem gátolták. Bár felsőházi tagságot nem kapott,⁶¹⁹ Serédi prímás rendszeresen meghívta a magyar püspöki kar konferenciáira, ahol több ízben meg is jelent. Helyzetét Rusu püspök 1943-ban a következőképpen foglalta össze: mivel az egyházmegye püspöke *de facto* el van ismerve, ám *de iure* nincs, minden általa hozott döntés, bár kánonjogilag érvényes, polgárjogilag érvénytelen.⁶²⁰

A kolozsvár-szamosújvári görögkatolikus püspökség helyzete volt a legrendezetesebb. A püspökséget a 19. században alapították, püspökét, Iuliu Hossut pedig 1917-ben szentelték fel, működése ellen nem emelt kifogást a magyar kormány. A szamosújvári püspökséget az 1927-es konkordátum legfőbb nyertesének tekinthetjük,

ugyanis székhelyét Kolozsvárra tette át, ahol megkapta a minorita rend teljes vagyonát (a templomot, a rendházat és földjeit). Hossu Magyarországon egyedüli román püspökként megkapta a felsőházi tagságot, amit elfogadott, és rendszeresen részt vett a püspökkari konferenciákon is.⁶²¹ Megítélése mégsem volt pozitív. Kifogásolták, hogy aktívan részt vett a gyulafehérvári nagygyűlés megszervezésében, a Gyulafehérvári Határozatokat ő olvasta fel a helyszínen. A VKM részéről felvetődött emiatt esetleges leváltása,⁶²² de nincs információ arról, hogy a magyar kormányzat bármikor is kezdeményezte volna. Hossu nagy tekintélynek örvendett, ő volt a rangidős püspök (1942-ben ünnepelte püspökké választásának 25. évfordulóját), és őt tekintették az észak-erdélyi román kisebbség vezetőjének.⁶²³ Mindez egyféle védettséget és mozgásszabadságot biztosított számára, legtöbbször ő tárgyalta a magyar kormány képviselőivel, és adott ponton próbált közvetíteni a román és magyar kormány között.⁶²⁴ Ugyanakkor a reciprocitási politika negatívumai is sokszor érintették. A román történetírás szerint két alkalommal is merényletet kíséreltek meg ellene, ezeket azonban a magyar hatóságok vagy nem vizsgálták ki, vagy nem ismert a vizsgálat eredménye.⁶²⁵ A kölcsönösségi politikának⁶²⁶ a kolozsvári görögkatolikus teológiai épület háromszor is áldozatul esett, a helyszínre látogató Hossu püspököt pedig két alkalommal is inzultálták.⁶²⁷ A püspöki székhely miatt, amelynek átadását sokan sérelmezték, Hossu ellen is igyekeztek adminisztratív eszközökkel fellépni, a miskolci minorita rend⁶²⁸ az 1440/1941. sz. rendelet⁶²⁹ alapján pert indított, és felmerült a székhely visszaköltöztetése Szamosújvárra,⁶³⁰ de 1944-ig ezek az ügyek befejezetlenek maradtak.

A legsajátosabb román görögkatolikus egyházi szervezet a visszacsatolt területen a Marosvásárhely központtal megszervezett székelyföldi vikariátus lett. Ez valójában a balázsfalvi érsekség része volt, de mivel az érseki központ nem került vissza, Nicolescu érsek még a bevonulás előtt Iosif Pop marosvásárhelyi esperest⁶³¹ nevezte ki a vikariátus élére. A magyar kormány elfogadta az elvet, hogy a kettévágott püspökségek helynökök útján kormányozzák az elcsatolt területeket, nem értett egyet azonban a balázsfalvi érsek döntésével, mivel elképzelése szerint a székelyföldi egyházközösségeket visszacsatolta volna Hajdúdoroghoz.⁶³² A vikariátus területe a négy székely megyét foglalta magában, mintegy 160 egyházközösséget és körülbelül 100 ezer hívet.⁶³³ Iosif Pop nem tűnt a legalkalmasabb jelöltnek, a bevonulás után ő is a menekülés mellett döntött, majd az érsek tanácsára maradt, és vállalta a megbízást. Később újra távozni akart,⁶³⁴ az egyházi vezetés azonban végig kitartott mellette, Serédi prímás is meghívta a püspöki konferenciákra.⁶³⁵

A Székelyföld abban is különbözött a többi püspökségtől, hogy itt volt a legnagyobb hatósági nyomás, aminek eredményeként a papok többsége elmenekült. Az egykor Hajdúdoroghoz tartozó egyházközösségek híveinek többsége felekezettet változtatott, az egyházközösségek nagy része felszámolódott. A felekezetváltoztatással, akárcsak a Hajdúdoroghoz történő visszacsatolás ügyével később részletesen foglalkozunk, most csak vázlatosan érintjük a terület helyzetét. 1941 elejéig a vikariátus területét 45 ro-

mán görögkatolikus pap hágyta el.⁶³⁶ A Iosif Pop által végzett kimutatás szerint három önként menekültek el, nyolcat pedig a magyar hatóságok utasítottak ki. A többség különböző verbális fenyegetések (24 eset) vagy fizikai bántalmazás (10 eset) miatt hágyta el a területet.⁶³⁷ A legkevesebb pap a románok által nagyobb számban lakott Maros megyéből ment el, ahol az áttérések száma is kisebb volt. A tömeges menekülés elsősorban a magyar hívekkel rendelkező egyházközösségeket érintette. A reciprocitási politika hatásaként előforduló utcai megmozdulásokra Kolozsvár mellett a Székelyföldön került sor nagyobb számban, elsősorban Marosvásárhelyen.⁶³⁸ A Székelyföld másik jellegzetessége, hogy távol feküdt a püspöki székhelyektől és a román konzulátusoktól, így elszigetelődött a híráramlás fő sodrától, és gyakran kaptak lábra olyan híresztelések, amelyeket tényként kezeltek.⁶³⁹ Az egyik legjobban dokumentált helyzet a gyimesbükki, ez Gergely Viktor görögkatolikus pap rendszeres beszámolóinak köszönhető.⁶⁴⁰

3.3.2. A magyar kormány nemzetiségpolitikai elképzelései a görögkatolikus egyház kapcsán – a hajdúdorogi görögkatolikus püspökség joghatóságának kiterjesztése Észak-Erdélyre

A nemzetiségi egyházak helyzete tükrözi a magyar nemzetiségpolitika gyakorlati megvalósulását. Egyrészt – a meghirdetett elvekkel ellentétben – a magyar kormányzat legfőbb gyakorlati célkitűzése az volt, hogy az egyházi autonómiájukra támaszkodó nemzetiségi egyházak különállását felszámolja és egységes, a nemzeti céloknak alárendelődő egyházat hozzon létre, amelynek részei lettek volna a nemzetiségi egyházak is. Másrészt a román kisebbség számára az egyház jelentette az egyetlen hálózatot, amely átfogta az egész társadalmat, és amelyen keresztül a románok meg tudták magukat szervezni. Az egyház támadását, a vélt vagy valós sérelmeket a román lakosság úgy élte meg, mint legalapvetőbb jogainak megkérdőjelezését, ez pedig megnehezítette a lakosság integrálását a Horthy-kori magyar államba. Harmadrészt pedig: egyházpolitikai célkitűzései révén a magyar állam igyekezett „megtörni” a román lakosság ellenállását, hogy lehetőséget biztosítson az esetleges asszimilációnak. Az észak-erdélyi román egyházakkal kapcsolatos politika két sárokpontja közül az egyiket a hajdúdorogi püspökség Észak-Erdély területére történő jogkiterjesztése képezte.

A bécsi döntést követően az érintett felek megfogalmazták a magyarországi görögkatolikus egyházzal kapcsolatos maximális elvárásaikat – amelyek homlokegyenest ellentmondtak egymásnak. A magyar kormány 1940 októberében ismertette a katolikus egyházat érintő átfogó egyházpolitikai elképzeléseit. Ami a római katolikus egyházat illeti, a legfontosabb követelés az volt, hogy az 1930-at követően egyesített szatmári és nagyváradai püspökséget válasszák újra szét és élükre magyar püspököt nevezzenek ki.⁶⁴¹ A görögkatolikus egyház kapcsán a kormány kérte az 1919-ben Hajdúdorogtól elcsatolt 74 egyházközösség visszacsatolását,⁶⁴² ezáltal a joghatóság kiterjesztését a területre. A máramarosi püspökség felszámolását arra hivatkozva kérte, hogy

azt 1918 után alapították, miután visszacsatolták a hajdúdorogi és munkácsi egyházközségeket. A magyar kormány továbbá kérte Frențiu és Suciú püspökök eltávolítását, továbbá a székelyföldi egyházközségek részére külön helynökség létrehozását a Hajdúdoroghoz történt visszacsatolásukat követően.⁶⁴³ A magyar tervezet egyrészt az 1918-as állapothoz való visszatérés szándékát tükrözte, másrészt semmilyen szinten nem vette figyelembe a román egyház érdekeit és érzékenységet.⁶⁴⁴ A tervezet elfogadása a bécsi döntés és az új határok elismerését jelentette volna a Vatikán részéről.⁶⁴⁵

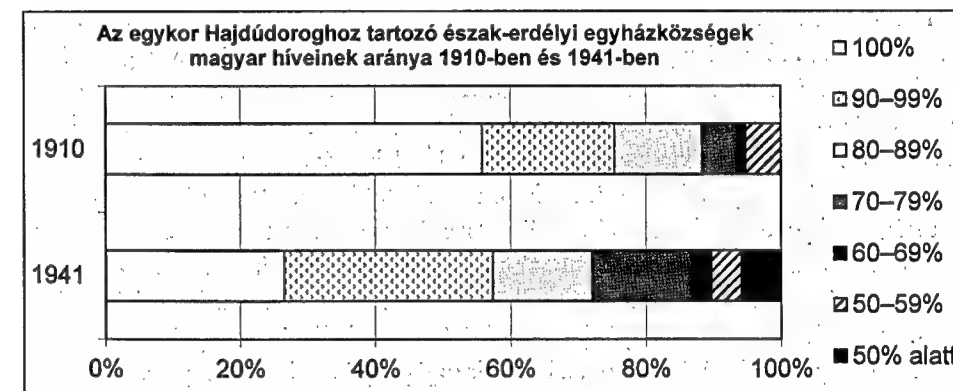
A román kormányzati körökben kezdetben nagy rémületet keltett a magyar kormány elképzelése. A románok úgy mérték fel, hogy a Vatikánban Magyarországnak sokkal jobb pozíciói vannak, így nem fogják tudni megakadályozni a magyar célok beteljesülését.⁶⁴⁶ A román kormányzat mégis előterjesztette elképzeléseit, amelyek mindenben ragaszkodtak a *status quo* fenntartásához – ennek alapja az 1927-es konkordátum volt. Ragaszkodtak ahhoz, hogy az észak-erdélyi román püspökségek továbbra is a balázsfalvi érsekség részei maradjanak, és semmilyen szálon ne kötődjenek a magyar katolikus egyházhoz. Nicolescu balázsfalvi érsek emellett felvetette, hogy az 1918-at követően Magyarország területén maradt 14 egyházközséget, amely korábban a román püspökséghez tartozott, csatolják vissza.⁶⁴⁷

A Vatikán kezdettől igyekezett közvetítőként fellépni a két fél között. Ennek egyik legjellemzőbb fejleményére a bécsi döntést követő napokban került sor. Szeptember 6-án Maglione bíboros, vatikáni államtitkár megdöbbenésének adott hangot a bécsi döntés kapcsán.⁶⁴⁸ Másnap Angelo Rotta budapesti nuncius felkereste a magyar kormány képviselőjét, és kifejezte örömét Erdély visszatérése miatt.⁶⁴⁹ A Vatikánnak fontos volt, hogy megőrizze a jó viszonyt mindkét állammal, hiszen ez feltétele volt annak, hogy érvényesíteni tudja a katolikus egyház érdekeit. Igyekezett tehát mérsékelni a magyar követeléseket, másrészt betartani a Romániával kötött konkordátum előírásait. A görögkatolikus egyház ügyében a Keleti Kongregációnak volt döntő szava, s ez a testület továbbra sem tudott túllépni az egykori sérelmeken, ugyanakkor az élen álló Tisserant bíboros inkább a román érdekek szószólójának bizonyult. Az egymásnak ellentmondó magyar–román elképzeléseket látva 1940 őszén Tisserant egy kompromisszumosnak szánt megoldással állt elő: javasolta, hogy a Magyarországhoz került három román püspökségből szervezzenek önálló érsekséget, elszakítva azokat Balázsfalvától. Meglátása szerint így könnyebben integrálható lett volna a terület a magyar egyházba.⁶⁵⁰ A magyar kormány elutasította ezt, mivel célja a román egyházi autonómia korlátozása volt. Négy éven át húzódozó, több fronton zajló küzdelem indult meg, amely csak az észak-erdélyi területek 1944-es elvesztése miatt zárult le.⁶⁵¹

A magyar kormánynak megvoltak a nemzetiségi egyházakkal szemben ugyanazok az eszközei – államsegély-megvonás, nemzetvétség elleni perek, hatósági vegzálás –, mint a dualizmus időszakában, a negatív tapasztalatok miatt azonban úgy vélte: szorosabbra kell vonni a román egyházak felügyeletét, aminek az egyik lehetséges módja az volt, ha sikerül ismét az esztergomi prímás fennhatósága alá rendelni őket.

Emellett továbbra is fontosnak tartotta a korábbi asszimilációs nyereségek védelmét, és 1940-et követően asszimilációs lehetőséget látott az észak-erdélyi magyar görögkatolikus hívekben és papságban.⁶⁵² Ennek elengedhetetlen előfeltétele volt, hogy az egyházközségek visszakerüljenek Hajdúdoroghoz, és ezáltal a román püspökségek területén is tevékenykedni tudjanak magyar papok és egyházi szervezetek. A magyar görögkatolikusok a terület visszacsatolása ellenére is a román egyház részei maradtak, a mise nyelve a román volt, és a közvélemény szemében is románoknak minősültek.

Mielőtt azonban ismertetnénk a magyar erőfeszítéseket, érdemes kitérni az érintett egyházközségek 1940-es helyzetére⁶⁵³ azért is, mert a román görögkatolikus egyház már a püspökség létrehozásakor tiltakozott az egyházközségek kiválasztásának módja ellen, és az esetleges revízió elől a magyar kormányzat sem zárkózott el.

9. ábra. Az egykor Hajdúdoroghoz tartozó észak-erdélyi egyházközségek magyar híveinek aránya az 1910-es és 1941-es népszámlálás alapján. Forrás: Az 1910. évi népszámlálás, 1. kötet: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1912.; Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként – Országhatáron kívüli terület. Budapest, 1990.

Az 1910-es és 1941-es⁶⁵⁴ népszámlálás adatainak összevetésekor⁶⁵⁵ az egyik legszembetűnőbb változás az, hogy megfeleződött a tisztán magyar görögkatolikus egyházközségek száma (43-ról 18-ra), miközben nőtt a 90–99% között lévőké (15-ről 21-re). Ugyanakkor, míg 1910-ben nem volt olyan egyházközség, ahol a román hívek többségben lettek volna, 1941-re már négy ilyen egyházközség volt. Ha az érintett egyházközségekben voltak is kisebb aránymódosulások, abszolút többségük továbbra is magyar egyházközség volt.

Emellett a magyar kormányzatot az is motiválta, hogy a visszacsatolás mögött nem csupán nemzetiségpolitikai célok húzódtak meg, a hívek lelki igénye is alátámasztotta. Ennek motivációja nagyrészt megegyezett a püspökség létrehozásáért folytatott küzdelem idején használt érvekkel, mivel a hívek helyzete sem különbözött a dualizmus

kori állapotoktól. A nemzetiségi hívek használhatták a görögkatolikus egyházban saját anyanyelvüket, míg az ismét többségi léthelyzetbe került magyar hívek továbbra sem. Helyzetüket súlyosbította, hogy a román püspökök 1940-ig tendenciózusan *magyarul nem tudó* papokat küldtek ezekbe az egyházközségekbe, és ez a gyakorlat 1940 után sem változott, amikor az esetek többségében a román pap elmenekült, így a hívek vagy éveken át pap és egyházi szolgáltatások nélkül maradtak,⁶⁵⁶ vagy tovább folyt a román misézés a régi/új pap irányításával.⁶⁵⁷ A magyar kormányzat és püspökök emiatt több ízben is kifejezték aggodalmukat. A kormányzat attól félt, hogy ez elrománosodáshoz vezet,⁶⁵⁸ az egyház pedig attól, hogy a hívek protestáns vallásra térnek át, esetleg valamely szektához csatlakoznak.⁶⁵⁹ Mivel egyházi vonalon nem volt, aki megszervezhette volna a magyar híveket, egyénileg írtak a hajdúdorogi püspöknek, kérve az egyházközségek visszacsatolását.

Hámori Péter kutatásai szerint 1940-et követően kétféle magatartás figyelhető meg az egykori hajdúdorogi egyházközségek esetében: míg a Szatmár–Bihar megyei hívek kéri visszacsatolásukat, a székelyföldiek nem.⁶⁶⁰ Kutatásaink csak részben erősítik meg az eltérő magatartást, ugyanis a székelyföldi egyházközségekből is érkeztek levelek, amelyekben kérték visszacsatolásukat. A levelek szövegében nincs utalás arra, hogy a hatóságok nyomására születtek volna, bár több esetről is tudunk, amikor a hatóságok ezt csakugyan szorgalmazták. Hasonló magatartást vártak el egy román paptól is, amennyiben el szeretne volna kerülni esetleges kiutasítását. Ez elsősorban a katonai közigazgatás időszakára volt jellemző a Székelyföldön.⁶⁶¹ A leveleket tekinthetjük a hívek valós lelki igényét kifejező forrásnak. Jelenlegi ismereteink szerint 24 egyházközségtől 40 levél⁶⁶² érkezett a hajdúdorogi püspökséghez.⁶⁶³ Egyes egyházközségek több alkalommal írtak az ügyben, a domahidiak négy, az érkörtvélyesiek öt alkalommal is. A levelek a visszacsatolást követő pár hónapban íródtak, kétharmaduk még 1940 őszén, 11 levél 1941 tavaszán. Az, hogy a levél mennyire tükrözte az egész közösség, egyes egyének vagy csoportosulások véleményét, nem minden esetben állapítható meg. A skála széles, a levelek fele esetében csak a levélíró személye ismert – vagy még ő sem –, a másik véglet viszont, amikor több százan írják alá (a nagybányai levelet 413 fő). 25 esetben van tudomásunk arról, van-e pap az egyházközségben a levél keltezője. Az esetek kétharmadában nincs, míg tíz településen van. Huszonkét esetben a levélírók legfőbb kívánsága a hajdúdorogi püspökséggel szemben az, hogy küldjön papot, aki magyarul tartja a misét. Tizenhat esetben (ebből tizenegy esetben a legfőbb igényként) kérték az egyházközség átcsatolását. Magyarorságra és magyar anyanyelvükre hivatkoztak; esetleg elpanaszolták a román uralom alatti (vélt vagy valós) elnyomatásukat. A levelekre a püspökség a legtöbb esetben nem küldött írásos választ, hátlapjukra ráírták, hogy nem lehet intézkedni, amíg az egyházközségek ügye nincs megoldva. Többször utasították az illetékeseket, hogy a levelet fordítsák le olaszra és továbbítsák Rotta nunciusnak. A levelek további sorsa nem világos. Azt gondolnánk, hogy az egyik legjobb érvet szolgáltatották Dudás hajdúdorogi püspök számára a

Vatikánnal folytatott diplomáciai csatározásokban: az érintett egyházközségek harmada írásban is kérte visszacsatolását – tehát megalapozott igényről tárgyalhattak.⁶⁶⁴

Visszatérve a magyar kormány és katolikus egyház diplomáciai erőfeszítéseire, a visszacsatolásra vonatkozó kérést 1940. november 25-én továbbította a budapesti nuncius a Vatikánhoz.⁶⁶⁵ A magyar kormányzat feltehetően gyors döntésre számított a Szentszék részéről, ahogy ez a Felvidék esetében is történt.⁶⁶⁶ A Vatikán magatartása azonban 1940-re több okból megváltozott: egyrészt a háború kitörése miatt, másrészt a román görögkatolikus egyház megóvásának szándéka, illetve a Romániával való jó viszony megőrzése végett. 1941 tavaszára érkeztek az első jelentések arról, hogy a Vatikán vonakodik bármilyen lépést tenni az észak-erdélyi katolikus egyházi ügyek rendezésében. A legfőbb indokként a háborús helyzetet, a határok bizonytalanságát jelölte meg.⁶⁶⁷ A Vatikán politikájára mindig is az óvatosság volt jellemző, ebben az esetben sem akart elhamarkodott döntést hozni.⁶⁶⁸ A másik érv szerint, amely feltehetően Tisserant bíboros nevéhez kapcsolódik, amiatt sem fogadható el a kiterjesztés, mert két azonos rítusú püspökségnek ugyanazon területen nem lehet joghatósága.⁶⁶⁹ A román fél értesült Tisserant felvetéséről, és ettől kezdve a román diplomácia és propaganda erre építette stratégiáját.⁶⁷⁰

Az ügy megsürgetése érdekében 1941 júniusában Dudás hajdúdorogi püspök is a Vatikánba látogatott, ahol hangsúlyozta, hogy *magyar* egyházközségekről van szó, amelyek továbbra is *román* püspökségek alá tartoznak, s ha a Vatikán nem akar a háború ideje alatt dönteni a kérdésben, akkor ideiglenesen „ad interimam” csatolják azokat vissza.⁶⁷¹ A román források szerint Dudás püspök látogatásakor Tisserant bíboros kifejtette, hogy bármilyen nyomás fog is a Vatikánra nehezedni a háború ideje alatt, annak ellenállnak, és nem fognak döntést hozni a kiterjesztés ügyében.⁶⁷² Egy évvel később Serédi Jusztinián bíboros-prímás is sürgette az ügy rendezését, és arról számolt be, hogy a Vatikán elfogadta érvelését, amely szerint a magyar és vegyes településeket ideiglenesen csatolják vissza Hajdúdoroghoz.⁶⁷³

1942-től a hajdúdorogi püspök egyre nehezebb helyzetbe került. A Vatikán az erőfeszítések dacára sem változtatott korábbi elhatározásán, és ideiglenes jelleggel sem volt hajlandó visszacsatolni az egykori egyházközségeket. Két kompromisszumos megoldás született: egyrészt a Vatikán az úgynevezett Ritter-bizottságot küldte ki, amely a helyszínen vizsgálta meg a kérdést, és jelentésétől függött a döntés, másrészt a budapesti nunciuson keresztül közvetlen tárgyalásra szólította fel az érintetteket. Ezek nem hoztak semmilyen eredményt, a hívek viszont egyre nagyobb számban hagyták el a görögkatolikus felekezetet, s 1942-ben mozgalom is indult, amely már a püspökség egységét veszélyeztette. A Vatikán halogató magatartását leginkább a magyar hívek szenvedték meg. Dudás püspök érvelése szerint a magyar egyházak nem nyertek ezzel, mivel a hívek – korábban is magyarok lévén – csak egy „még magyarabb egyházba” léptek be azáltal, hogy a római katolikus vagy a református közösségbe tértek át. Ugyanakkor nem veszített a román egyház sem, mivel ezek a hívek korábban sem

éreztek magukat román egyház tagjainak, harmadrészt a magyar nemzet sem nyert, hiszen a hívek korábban is magyarok voltak. Végeredményben ez csak a híveknek jelent lelki szenvedést, akik vagy meghasonlanak, vagy hitehagyottá válnak.⁶⁷⁴ A két fél 1944-ig diplomáciai erőfeszítéseit csakúgy folytatta, mint propagandatevékenységét.⁶⁷⁵

Bár a Vatikán álláspontja Hajdúdorog kérdésében változatlan maradt, 1942 folyamán a püspökség két egyezménytervezetet is kidolgozott a visszacsatolásra. Feltételezően mindkét tervezet szerzője Papp György kanonok, a kérdés szakértője volt. Az első tervezetben hosszan érvelt amellett, hogy nemcsak román és rutén görögkatolikus egyház létezik, hanem külön magyar görögkatolikus egyház is, meglátása szerint ugyanis ahány rítus, annyi egyház van. Mivel 1919-ben a bécsi nuncius csak egyház-kormányzati nehézségekre hivatkozva osztotta be ezeket az egyházközségeket a román püspökségekbe, nem rendelkezett a magyar rítusú egyházközségek megszüntetéséről. Azok továbbra is léteznek, és hiába tartoznak a román püspökségekhez, valójában nem részei.⁶⁷⁶ Ennek alapján a hívek egy háromtagú, római katolikus papokból álló bizottság előtt egyenként nyilatkozhatnak arról, hogy a román vagy a magyar egyházhoz akarnak-e tartozni. Ezt követően kiválnak az érintett egyházközségből és a római katolikus egyházközségnek lesznek részei, a római katolikus püspökségen belül külön helynökségbe szerveződnek, és a latin püspök gondoskodik megfelelő papról. Kellő számú hívő kiválása esetén külön egyházközséget is alakíthatnak.⁶⁷⁷ A tervezet gyenge pontja, hogy az egyházközségek visszacsatolását követően az ügy további rendezéséből kizárja mind a hajdúdorogi, mind a román püspökségeket, s teljesen a római katolikus egyházra bízta.

A második tervezet már kizárja a rendezésből a római katolikus egyházat, ugyanakkor elrendeli az egyházközségek visszacsatolását. A hívek szabadon dönthetnek, hogy a magyar vagy a román görögkatolikus egyházhoz akarnak-e tartozni, és ezen püspökségek alá osztják be.⁶⁷⁸

Nem világos, milyen körülmények között születtek a tervezetek, mint ahogy az sem, hogy továbbították-e őket egyáltalán a Vatikánnak. A fennálló viszonyok között a román egyház bizonyosan nem fogadta volna el az első, de akár a második tervezetben foglaltakat sem, s kétséges, hogy a Vatikánt meggyőzte volna-e az érvelés.

A Vatikán látszólag merev magatartásához az is hozzájárult, hogy míg görögkatolikus kérdésben elsősorban a román érdekeket vette figyelembe, a római katolikus egyház esetében teljesítette a magyar kormányzat és egyház kéréseit. A földreform és az Erdélyi Római Katolikus Státus ügye mellett az erdélyi római katolikus egyház legnagyobb sérelmét a szatmári és nagyváradai püspökség összevonása jelentette, 1940-et követően így ennek megoldása állt a magyar kormányzat legfőbb törekvései között.⁶⁷⁹ Az 1930-as összevonást követően a püspökség élére Fiedler István került, akitől a román kormányzat elsősorban a szatmári svábok visszanémetesítési mozgalmának támogatását várta.⁶⁸⁰ Fiedler belekeveredett az 1939-ben leleplezett úgynevezett ekrazit-

összeesküvésbe, ezért papjai védelmében lemondott.⁶⁸¹ A román kormány Iosif Pop szentjobbi apátot szerette volna püspökké szenteltetni, de ezt a magyar kormánynak sikerült megakadályoznia,⁶⁸² s helyette Napholcz Pál jezsuita szerzetest nevezték ki püspökné.⁶⁸³ Felszentelése 1940. szeptember 9-ére volt kitűzve, a bécsi döntés hírére azonban elhalasztották, és mivel Napholcz nem bírta a magyar kormányzat teljes bizalmát, lemondott.⁶⁸⁴ A bécsi döntést követően a püspöki szék betöltetlen volt, ami megkönnyítette a magyar kormány helyzetét. Bár már 1940 októberében felmerült,⁶⁸⁵ hogy a Vatikán ismét szétválasztja az érintett püspökségeket, kezdetben vonakodott bármilyen magyar kérést teljesíteni. Mivel a Szentszék magatartására a magyar kormány úgy reagált, hogy semmilyen vatikáni kérést nem teljesített a román görögkatolikus egyházzal kapcsolatban, a Szentszék végül a kompromisszum mellett döntött. Teljesítette a magyar kormánynak az erdélyi római katolikus egyházra vonatkozó kérését, viszont továbbra is határozottan kitartott amellett, hogy a görögkatolikus kérdésben a háború ideje alatt nem hoz döntést.⁶⁸⁶ Bár a Vatikán eltökélten elzárkózott a bécsi döntés elismerésétől, és érvényesnek tekintette a Romániával kötött konkordátumot, a püspökségek szétválasztása és az egyházi határnak az új politikai határokhöz való igazítása gyakorlatilag mégiscsak a döntés elfogadását jelentette.⁶⁸⁷ A püspökségek szétválasztásáról a Vatikán 1942 márciusában döntött.⁶⁸⁸ 1942. június 17-én szatmári püspökké szentelték Scheffler János teológiai tanárt.⁶⁸⁹ A román fél természetesen nem örült a Vatikán döntésének, egyrészt a konkordátum megszegéseként értelmezte, másrészt Scheffler személyét is kifogásolta.⁶⁹⁰ De – a siker dacára – a magyar kormányzat sem volt teljes mértékben megelégedve a vatikáni döntéssel. Egyrészt a szétválasztás ellenére a nagyváradai püspökség élére nem neveztek ki püspököt, hanem Scheffler lett az adminisztrátor, másrészt a két püspökséget nem illesztették be a magyar egyházszervezetbe, hanem közvetlenül a Vatikánnak rendelték alá.⁶⁹¹

Az erőfeszítések ellenére a hajdúdorogi kérdésben a magyar kormányzat teljes kudarcot vallott. Ennek többféle oka is lehetett. Egyrészt – nem függetlenül a román propagandától – vatikáni körökben visszatetszést keltettek a bevonuláskor történt atrocitások és a későbbi templomrombolások.⁶⁹² A magyar hatóságok utólag a jelenséget részben a katonai közigazgatással, részben pedig azzal magyarázták, hogy a templomok felépítéséhez kötelezték a magyar hívek hozzájárulását is. Bár a magyar érvelésnek volt igazságmagja, a Vatikánnal nem lehetett úgy tárgyalni, mintha az események nem történtek volna meg. Másrészt visszatetszést keltett a hatóságok részéről kifejtett nyomás a felekezetváltoztatás érdekében,⁶⁹³ harmadrészt a Vatikán továbbra is lehetségesnek tartotta a teljes román lakosság vallási unióját, és a román egyházat fel kívánta használni az esetleges térítésekhez is.

A kérdésben a legdöntőbb befolyása Tisserant bíborosnak, a Keleti Kongregáció titkárának lehetett. Eugène Tisserant 1936 és 1959 között töltötte be a Keleti Kongregáció titkári tisztségét, az általunk tárgyalt egész időszakban kulcspozícióban volt. A Vatikánon belül a keleti rítusok ügyében a Keleti Kongregációnak van döntő szava.

A rendelkezésünkre álló források alapján Tisserant-t bízást nevezhetjük a román egyház legfőbb pártfogójának. Hajdúdorog ügyében például végig a román egyház érdekeit tartotta szem előtt. Tisserant-t feltehetően 1937 szeptemberében, Romániában tett látogatásakor sikerült megnyerni a román ügynek. Magyar diplomáciai források szerint egész útja során igyekeztek elszigetelni, csak görögkatolikus püspökökkel találkozott, magyar híveket nem engedtek a közelébe.⁶⁹⁴ A látogatás pontos lefolyása nem ismert, megnyilatkozásaiban azonban Tisserant átvette a román propaganda és nemzetépítés legfőbb érveit, így például a székelyek román eredetére való hivatkozást is.⁶⁹⁵ A magyar diplomáciának külön erőfeszítésébe került ennek cáfolása.⁶⁹⁶ Tisserant vélekedésében kétséges volt az érintett egyházközségek híveinek magyarsága; 1942-ben is jelezte: Hajdúdorog ügyében csak akkor hajlandó lépni, ha bebizonyosodik, hogy tényleg magyar egyházközségekről van szó.⁶⁹⁷ A bécsi döntést követően a román diplomácia aktivizálódott a görögkatolikus egyház ügyében, és sorra látogattak el a Vatikánba a román állam és egyház fontosabb személyiségei Ion Antonescutól Nicolăscu balázsfalvi érsekig. Minden esetben felkeresték Tisserant-t is. Római látogatását követően Nicolăscu megnyugvással közölte, hogy a bíboros továbbra is „a románok barátjának” tekinthető,⁶⁹⁸ és a Vatikán ellen fog állni a magyar kormány kérésének. A román diplomácia érvelésének alapját ugyancsak Tisserant vetette fel, a román fél csak ehhez keresett jogi és történelmi érveket. 1940 őszétől a román diplomácia sorozatban küldte haza jelentéseit, amelyek szerint bármi történjék is, a Vatikán ellen fog állni a magyar nyomásnak és nem fog beleegyezni Hajdúdorog kiterjesztésébe.⁶⁹⁹ Egyes korabeli vélekedések szerint Hajdúdorog kérdésében a pápa nem volt elég határozott,⁷⁰⁰ Maglione bíboros, a vatikáni államtitkár pedig nem merte magára vállalni a felelősséget, inkább az ügy elaltatására törekedett, így Tisserant befolyása érvényesülni tudott.⁷⁰¹ Hasonlóan nyilatkozott Luttor Ferenc magyar kánonjogi tanácsos is: szívesen a Vatikán magáévá tette Tisserant abbéli meggyőződését, hogy a háború végén egész Erdély ismét Románia része lesz, így jobb, ha Hajdúdorog ügyét egyelőre függőben tartják.⁷⁰²

3.3.3. A rítus- és felekezetváltoztatás kérdése 1940 és 1944 között

Az 1940 őszen meginduló rítus- és felekezetváltoztatások ügye – meglátásunk szerint – szerepet játszott a hajdúdorogi kérdés rendezésének kudarcában. Mivel az időszak egyházügyének egyik kulcseleme, külön fejezetben tárgyaljuk.

A felekezetváltoztatások kérdése a 19. század második felétől azért került a nemzetiségpolitika homlokterébe, mert a jelenség folyamatosan erősödő tendenciát mutatott. A felekezetváltoztatás – amennyiben erőszakos hatalmi tényezők nem befolyásolják – a természetes asszimiláció egyik állomása lehet: az egyén különböző megfontolásból fokozatosan az uralkodó nemzet részévé válik. Az asszimiláció első lépése a nyelvváltás, a felekezetváltás pedig általában az utolsó.⁷⁰³ Míg a 19. század során a növekvő állami nyomás ellenére az asszimiláció természetes folyamatként írható le,

1918-at követően az utódállamok sok esetben erőszakos eszközökhöz nyúltak, úgy tartva, hogy a nemzetiség és felekezet összhangba kell hogy kerüljön. Ennek megfelelően különböző tendenciák figyelhetők meg: 1918 előtt a nemzetiségi lakosság tért át⁷⁰⁴ az úgynevezett magyar, elsősorban római katolikus és református vallásra. Annak ellenére, hogy az asszimilációs nyereség viszonylag magas volt,⁷⁰⁵ nagyarányú felekezetváltoztatásra nem került sor, bár pontos adataink nincsenek.⁷⁰⁶ Míg a felekezetváltoztatás viszonylag egyszerű folyamat volt, a katolikus egyház a rítusváltoztatást az egyház belügyének tekintette, és – kivételes eseteket leszámítva – egyik rítusról a másikra való áttéréshez a Vatikán beleegyezésére volt szükség.⁷⁰⁷ 1918-at követően a felekezetváltoztatás iránya megváltozott, elsősorban az úgynevezett magyar vallásokról tértek át román egyházakba. Az 1930-as években a román állam ösztönzésére egyre több görögkatolikus tért át ortodox vallásra. 1928-tól a római rítusú és a keleti rítusú katolikus egyházakat különálló egyháznak nyilvánították, így a rítusváltoztatás is könnyebbé vált, engedélyezését az érintett nunciusokra bízta.

Az 1940-es uralomváltást követően azonnal megindult a rítus- és felekezetváltoztatás – ezúttal elsősorban „román vallásokról” „magyar vallásokra”. Így nem maga a jelenség számított újdonságnak, hanem annak mértéke és egyes esetekben iránya. A magyar közigazgatás a korabeli magyar közfelfogásnak megfelelően igyekezett kiegyenlíteni a nemzetiség és felekezet közötti különbségeket. A különböző állami állásokba való bekerüléskor vagy azok megtartásakor szintén elvárás volt, hogy az illető áttérjen valamely „magyar felekezetre”.⁷⁰⁸ Harmadrészt, a két világháború között a román hatóságok által felekezetváltoztatásra kényszerített hívek is igyekeztek visszatérni korábbi közösségükbe, ez a jelenség az ortodoxiára áttért egykori görögkatolikus hívek esetében is megfigyelhető.⁷⁰⁹

Az 1940 őszen megindult folyamatok elemzésekor különbséget kell tenni egyrészt a katonai és polgári közigazgatás időszaka között, másrészt a földrajzi régiók között. Az áttérési hullám elsősorban a Székelyföldet érintette, főként a magyar görögkatolikus híveket. A helyi katonai parancsnokok ugyanis igyekeztek mindent elkövetni, hogy a magyar görögkatolikus hívek minél nagyobb számban változtassanak felekezetre, aminek eredményeként a székelyföldi magyar egyházközségek döntő része gyakorlatilag felszámolódott.

Azt, hogy a megindult folyamatok találkoztak a magyar kormányzat elképzelésével is, két tényező is mutatja. Egyrészt a bevonulást követően a magyar kormány fokozatosan megkezdte a terület integrálását, életbe léptették a magyar törvényeket, és ha szükséges volt, az erdélyi viszonyokhoz igazították. A fontosabb területeken – például a közigazgatásban, oktatásügyben – már a katonai adminisztráció időszakában intézkedtek, másokról a polgári közigazgatás bevezetését követően, 1941 folyamán. Ez alól egyetlen kivétel volt: az 1928-as román kultusztörvény, amelyet végig érvényben hagytak.⁷¹⁰ Ennek nyilvánvaló célja az volt, hogy megkönnyítsék a rítusváltoztatásokat. Egyben fenntartották azt a gyakorlatot, hogy az áttérések többsége csak államjo-

gilag érvényes, kánonjogilag az illető hívek továbbra is eredeti felekezetükhöz tartozónak számítanak. A megindult tömeges rítusváltoztatás hatására 1940. november 23-án Tisserant bíborosnak sikerült elérnie a pápánál, hogy visszavonja az 1928-ban kiadott bullát, amelyben a rítusváltoztatás engedélyezését a bukaresti és budapesti nuncius joghatóságába utalták, ettől kezdve erről csak a Keleti Kongregáció dönthetett.⁷¹¹ A másik erre utaló jel, hogy a magyar kormányzat az észak-erdélyi vallásügyi kérdések rendezésére vonatkozó tervezetében kérte a Vatikánt, hogy a Székelyföldön ne akadályozza a rítusváltoztatást.⁷¹²

Hámori Péter kutatásai szerint különböző magatartásmodellek figyelhetők meg a magyar görögkatolikus hívek viselkedésében: míg a Székelyföldön a hívek elsősorban nemzetiségüket választják a felekezet rovására, addig Bihar és Szatmár megyében mindkettőhöz ragaszkodnak.⁷¹³ A feltevés csak részben állja meg a helyét, ugyanis a rendelkezésünkre álló információ szerint a Székelyföldön mind a katonai, mind a polgári közigazgatás nagyobb nyomást fejtett ki a magyar hívekre, mint Észak-Erdély más területein. Annak, hogy a székelyföldi hívek miért engedtek a hatósági nyomásnak, magyarázata lehet, hogy egyrészt korábban itt sokkal nagyobb volt a román hatóságok pressziója, másrészt egy tömbmagyar vidéken a bevonulást követő felfokozott hangulatban kevésbé volt elfogadott az úgynevezett román valláshoz való tartozás, mint a egyes vidékeken.⁷¹⁴

A Székelyföldet a bevonuláskor viszonylag nagyszámú – román források szerint negyvenöt – görögkatolikus pap hagyta el. Ezek döntő többsége magyar görögkatolikus egyházközségek éléről távozott – vagy vegyes vidékről, mint amilyen például a Gyergyótölgyesi járás.⁷¹⁵ A bevonulást követően megindult az önkéntes áttérés, elsősorban azok körében, akiket a két világháború között kényszerítettek a felekezetváltoztatásra. Ezzel párhuzamosan a katonai hatóságok azonnal megkezdték a nyomásgyakorlást a hívekre az áttérés érdekében, amit nagyban megkönnyített az, hogy a pap elhagyta a települést. Változatos eszközöket használtak: a különböző adminisztratív intézkedések mellett⁷¹⁶ egyes esetekben dobszóval hívták fel a lakosságot a község-házára, ahol kérték, hogy írjanak alá áttérési nyilatkozatot,⁷¹⁷ más esetekben elbocsátással fenyegették őket,⁷¹⁸ olykor még a helyi magyar lakosság is ellenségesen viszonyult a görögkatolikus hívekhez.⁷¹⁹ Az áttérés elsősorban a magyar híveket, valamint a vegyes területeket érintette, a hívek a településen domináns „magyar felekezethez” csatlakoztak.⁷²⁰ Ennek köszönhetően sorra érkeztek a jelentések az egyházközségek megszűnéséről,⁷²¹ lassú elsorvadásáról.⁷²²

A tömeges áttérések és a hatóságok által alkalmazott módszerek egyre nagyobb visszhangra leltek, a helyzeten nem segítettek sem a tiltakozások, sem az egyes esetekben elvégzett vizsgálatok. 1941 elején Pál Gábor a Belügyminisztériumnak tett panaszt, kifogásolva a magyar hatóságok által alkalmazott módszereket. Levelének közvetlen kiváltó oka az volt, hogy információi szerint Kászónjakabfalván a hatóságok hat órát adtak a híveknek az áttérésre.⁷²³ Az ügy nyomán Csík vármegye főispánja vizsgá-

latot rendelt el. Az érintett településen gyűlést hívtak össze, amelyen 40-50 görögkatolikus családfőnek nyilatkoznia kellett az áttérések okairól.⁷²⁴ A gyűlésen jegyzőkönyvet vettek fel, minden érintettnek deklarálnia kellett, hatósági nyomásra történt-e az áttérése, akadályozták-e a hatóságok a görögkatolikus papot a házszentelésben. A jelenlevők egyhangúlag az önkéntes áttérésről nyilatkoztak, a másik kérdésre viszont nem érkezett válasz.⁷²⁵ A jegyzőkönyvet a járási főszolgabíró továbbította a főispánnak, aki levélben jelezte a Belügyminisztériumnak, hogy „a csíkszentmártoni főszolgabíró jelentését mint a valóságnak megfelelőt fogadom el, mert a megye területén erőszakoskodások nem történtek”.⁷²⁶ Hasonló jelentések futottak be a vármegye más területéről is, így a főispán kijelentette, hogy a megyében erőszakos felekezetváltoztatásra sehol nem került sor.⁷²⁷ Az eset rámutat arra, hogy a hatósági nyomás és a kialakult légkör miatt a hívek nem mertek őszintén nyilatkozni a lezajlott eseményekről, a hatóságok által elvégzett vizsgálatok nem voltak alkalmasak a helyzet tisztázására. A román egyház több esetben jelezte, hogy ezek a vizsgálatok alkalmatlanok a hívek valós szándékának feltárására, és kérte, hogy ezeket a román egyház képviselőinek jelenlétében végezzék el – vagy a kérdést hagyják függőben és a háború után tisztázzák.⁷²⁸

A „magyar egyházak” igyekeztek kihasználni a kínálkozó helyzetet, gyakorlatilag minden felekezet térítésbe kezdett.⁷²⁹ A jelenségről nincs pontos információnk, de tény, hogy minden településen az az egyház volt a legaktívabb a „lélekhalászásban”, amelyik többségben volt.⁷³⁰ A folyamat egyik legalaposabb dokumentálása Kósteleken történt Gergely Viktor rendszeres beszámolóinak köszönhetően. Kóstelek Gyimesbükk görögkatolikus egyházközség filiája volt, a településen nem is működött más egyházközség. A bevonulást követően megjelent a településen Sebestyén Benjámín ferences szerzetes és térítő munkába kezdett. Kezdetben házról házra járva igyekezett megnyerni a híveket, áttérési nyilatkozatot íratva alá velük, majd a szépvízi római katolikus pap közbenjárására a görögkatolikus templomban kezdett el misézni. A térítő munka hatására 1941 elejére már ötven híve volt, holott korábban csak egyetlen személy vallotta magát római katolikusnak. Gergely Viktor gyimesbükki pap kezdettől fogva tiltakozott a szerzetes tevékenysége ellen, meglátása szerint azonban a térítő munkát a hatóság támogatta.⁷³¹ Gergely tiltakozása ellenére mind Sándor Imre kolozsvári püspöki helynök, mind a szépvízi római katolikus pap kiállt Sebestyén Benjámín mellett. A szerzetes annak dacára is tovább misézett a templomban, hogy nem kapta meg a görögkatolikus egyház engedélyét.⁷³² Gergely feljelentésére vizsgálatot tartottak a szerzetes ellen, ő pedig tagadta a vádakát, sőt folytathatta tevékenységét.⁷³³ 1941 végi jelentés szerint már 155 híve volt. Sándor Imre helynök kéréssel fordult a görögkatolikus egyházhoz, és a hívek nagy számára hivatkozva kérte a templomhasználati jogot.⁷³⁴ 1942 végére a szerzetes munkája a hatóságok segítségével nagyrészt befejeződött, ekkor már csak öt görögkatolikus családról és pár özvegyasszonyról érkezett jelentés.⁷³⁵ A szerzetes birtokon belül érezte magát, 1942 végén magához vette a gö-

rögkatolikus templom kulcsát, így próbálva megakadályozni, hogy Gergely misézhesen. 1944 elején már ő tett feljelentést Gergely ellen arra hivatkozva, hogy a görögkatolikus pap egyházi szertartásokat végez „saját hívei” között.⁷³⁶ Így a hatósági nyomásnak köszönhetően rövid négy év alatt a szintisza görögkatolikus egyházközségből római katolikus egyházközség lett.

A rítus- és felekezetváltoztatásnak kitett másik térségben, Bihar és Szatmár megyében részben hasonlóan, részben másképp alakultak az események. Mind a katonai adminisztráció, mind a polgári közigazgatás részéről volt nyomás az áttérés ösztönzése érdekében. Ha nem voltak megelégedve a pap magatartásával, sor került fizikai bántalmazásra és a hívek hatósági zaklatására.⁷³⁷ Nem volt különbség a „magyar egyházak” magatartásában sem, mindegyik igyekezett kihasználni a helyzetet és a hatóságok támogatását.⁷³⁸ A legélesebb helyzet Szatmárnémetiben alakult ki. A rutén/magyar egyházközség igyekezett megnyerni a város összes görögkatolikus hívőjét, miközben mind a református, mind a római katolikus egyházközség beszállt a „lélekhalászásba”.⁷³⁹

Az eszközök és módszerek tekintetében nem találunk lényeges különbséget a Székelyföld és a Partium között, mindezekkel együtt – Szatmárnémetit leszámítva – ez utóbbi területen nem következett be tömeges áttérés. Az, hogy miért volt sikertelebb itt a „térítési akció”, további kutatásokat igényel. Az egyik tényező a papok jelenléte lehetett – ugyanis kisebb számban menekültek el, mint a Székelyföldről –, másrészt a hívek magatartása.⁷⁴⁰ Harmadrészt a hatóságok részéről kifejtett nyomás is kisebb lehetett, aminek magyarázata az, hogy reális esélyt láttak arra, hogy a terület belátható időn belül visszakerül Hajdúdoroghoz, míg a Székelyföld esetében ebben kevésbé hittek.

A felekezetváltoztatások üteme 1941 második felétől csökkent, majd a menekült-hullám intenzitásával párhuzamosan 1942 végétől erősödött fel újra a katonai behívásokkal. 1942-re a magyar hadseregben kialakult rendszer szerint a nemzetiségi lakosság katonaköteles tagjainak egy részét – ez nemzetiségenként változott – nem tekintették megbízhatónak, és nem fegyveres szolgálatra, hanem műszaki munkaszázadokba osztották be.⁷⁴¹ A munkaszolgálatos zászlóaljakba besorozottak körében állandó volt a panasz a körülményekre, amelyek csak fokozódtak a keleti frontra történt kivezénylést követően. A munkaszázadból való menekülés egyik módja lehetett a rítus- vagy felekezetváltoztatás.⁷⁴² A jelenség mindenképpen megfigyelhető volt a hadseregben, de arról, hogy mennyire öltött tömeges méreteket, nincs adatunk.

S hogy miként tekintett a magyar kormányzat és egyház erre a folyamatra?⁷⁴³ A kormány álláspontja szerint nem történt sérelem a görögkatolikus hívekre nézve, mert továbbra is hatályban tartották a román vallástörvényt, amelynek értelmében tömeges áttérésekre is sor kerülhetett. A cél csak annak biztosítása volt, hogy aki vallási sérelmet szenvedett a román uralom idején, vagy aki bizonyítani akarta csatlakozását a magyarsághoz, annak adjanak lehetőséget.⁷⁴⁴ Hangsúlyozták, hogy továbbra is támo-

gatják a görögkatolikus egyházat, amely biztosítja az erdélyi románok elkülönülését a regáti néptársaitól – és kulturális fölényüket is az ortodox felekezet híveivel szemben.⁷⁴⁵ A kormány a Vatikán felé végig azt közvetítette, hogy nem történtek erőszakos felekezetváltoztatások, vagy ha voltak is, azokat a kormányzat a későbbiekben korrigálni fogja.⁷⁴⁶

A protestáns felekezetek álláspontjáról nincs adat, bár a gyakorlatban ők is kihasználták a lehetőséget. Szerepük 1940 novemberétől erősödött fel, amikor a Vatikán visszavonta a nuncius jogát a rítusváltoztatások engedélyezésére, és a Keleti Kongregáció feladatkörébe utalta át. Ezzel a gyakorlatban egyházz jogilag lehetetlenné vált a rítusváltoztatás, csak a felekezetváltoztatás tűnt járható útnak. A magyar kormányzat egyetértett azzal, hogy a görögkatolikus hívek térjenek át „magyar vallásra”, a protestáns felekezetre való áttérést azonban csak protestáns többségű területeken támogatta.⁷⁴⁷ A helyi hatóságok által sugalmazott eljárás az lett, hogy a görögkatolikus hívek térjenek át protestáns vallásra, majd két héttel később a római katolikusra – így játszva ki a Vatikán tiltását.

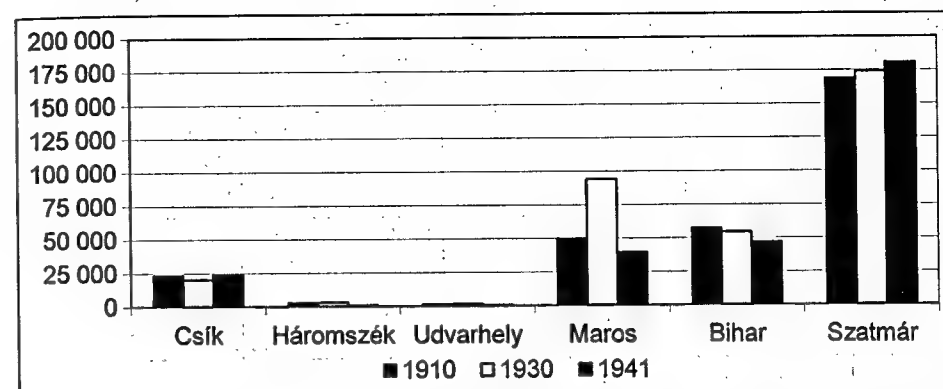
A római katolikus egyház álláspontját leginkább Serédi hercegprímás és Sándor Imre püspöki helynök megnyilatkozásaiból ismerjük. Serédi az egész problémát rendeleti úton szerette volna kezelni. Arra kérte a Miniszterelnökséget, hogy adjon ki rendeletet, amelynek értelmében az 1918-at, illetve az észak-erdélyi bevonulást követő rítus- és felekezetváltoztatásokat érvénytelennek tekintik, mindenki köteles visszatérni korábbi egyházához, és bármilyen áttérést csak a rendelet megjelenését követő egy év elteltével engedélyeznek.⁷⁴⁸ Egy ideig a kormányzat fontolgatta a kérdés illetén rendezését, de végül elállt tőle. Sándor Imre kezdetben az egyházi előírások szigorú betartására figyelmeztetett, s jelezte, hogy a törvénytelen áttéréseket kánonjogilag nem fogják elismerni. Ugyanakkor meglátása szerint azok, akik a két világháború között államjogilag léptek át a római katolikus egyházból a görögkatolikusba, továbbra is latin rítusúak, akinek azonban volt ehhez egyházi engedélye is; azzal szemben meg kell ismételni az eljárást.⁷⁴⁹ 1941 elején jelezte, hogy a rítusváltoztatás nehézsége a protestáns egyházaknak kedvez. Ezért könnyítéseket kért: fogadják el a tömeges áttéréseket, a rítusváltoztatásról dönthessenek az érintett püspökök, vitás kérdésekben pedig az esztergomi érsek döntsön.⁷⁵⁰ Ez ugyancsak a Vatikán megkerülését jelentette volna, a rítusváltoztatás ügyét a magyar egyház belügyének nyilvánította volna, emiatt csak egyéni javaslat maradt.

Egyházz jogi tekintetben az áttérések 1944 végéig megoldatlanok maradtak annak ellenére, hogy a konverziókat az állam érvényesnek tekintette. A magyar katolikus egyháznak megfelelt ez az állapot, hiszen ő volt az áttérések nyertese. A román görögkatolikus egyház folyamatosan tiltakozott az eljárás ellen,⁷⁵¹ és alkalmatlannak tartotta a kérdés rendezését a kialakult helyzetben. 1943-tól a román püspökökhöz olyan információk jutottak el, hogy a Vatikán mégis rendezni szeretné a kérdést, és érvényesnek tekinti az addigi rítusváltoztatásokat, a feladatot pedig visszautalta az érintett

nuncius joghatóságába. Rusu és Hossu püspökök egybehangzóan alkalmatlannak tartották az időt a kérdés rendezésére. Fő érvük szerint a rítusváltoztatások az állami hatóságok nyomására történtek, és ha az érintettek a visszatérés mellett döntenek, a román görögkatolikus egyház nem tudja garantálni, hogy döntésük miatt nem éri őket hátrány vagy sérelem.⁷⁵² 1943 decemberéből van az első jelentés, amely szerint a fent vázolt elképzelés a gyakorlatban is kezd érvényre jutni, Gergely Viktor információi szerint ugyanis Sándor Imre püspöki helynök utasította a római katolikus papokat, hogy a rítusváltoztatásra jelentkezett híveket vegyék gondozásukba abban az esetben is, ha a településen görögkatolikus pap is tevékenykedik.⁷⁵³ Kezdetben Iosif Pop helynököt sem értesítették a rendezésről, csak 1944 januárjának végén kapta kézhez az első névsort azokról, akiknek a rítusváltoztatását helybenhagyták.⁷⁵⁴ Az ügy további részletei nem ismertek, ezért nem világos, hogy néhány elszigetelt esetről lehetett-e szó, vagy a töredékes információk egy általános rendezésről tudósítanak.

A rítusváltoztatások kapcsán említést kell tennünk egy kiadványról, valamint a benne felvetett kérdésről. Egy *Görögszertartású magyarok* címmel 1942-ben Kolozsváron megjelent kiadvány szerint az egész rítusváltás kérdése megkerülhető, hiszen 1721-ben a fogarasi püspökséget csak a románok, rutének és szerbek részére alapították, és soha nem tartoztak hozzá a magyar görögkatolikusok, ezért – a szerző sajátos logikája szerint – a magyarok latin szertartásúaknak minősülnek. Így nincs szó rítusváltoztatásról, az illetőnek csak kérnie kell, hogy az állami anyakönyvvezető javítsa ki görögről latin rítusúra.⁷⁵⁵ Azt, hogy nem egyéni véleménnyel állunk szemben, az is mutatja, hogy a kiadvány a kolozsvári püspöki helynökség engedélyével jelent meg.⁷⁵⁶ Minderre azért térünk ki, mivel Kádár György nyírvásvári görögkatolikus pap szerint a fenti kiadványban felvázolt eljárással 1940 és 1944 között 250-280 ezer görögkatolikus hívőt „írtak át” római katolikusnak.⁷⁵⁷ A kérdés további vizsgálatot igényel, de ha történtek is ilyen „átírások”, az adat bizonyára túlzó.

A továbbiakban a legnehezebb kérdésre, a rítus- és felekezetváltoztatások mértékére szeretnénk kitérni. Ez amiatt tűnik megválaszolhatatlannak, mivel tudomásunk szerint a korszakban nem készült átfogó összesítés az áttérésekről.⁷⁵⁸ Minthogy a kérdés rendezetlen maradt, az áttérésekre pedig egyféleképp tekintettek a hatóságok és másként az egyház képviselői, kérdéses, hogy a korszakban hány rítus- és felekezetváltoztatást vezettek be az állami vagy egyházi anyakönyvekbe. A kézenfekvő kiindulási pont az 1941-es népszámlálás lehetne, mivel annak az 1941. január 31-i állapotot kellene tükröznie, meglátásunk szerint azonban az adatok nem mutatnak lényeges visszaesést.⁷⁵⁹

10. ábra. A görögkatolikus hívek számának változása a leginkább érintett megyék esetében 1910 és 1941 között. Forrás: Az 1910. évi népszámlálás, 1. kötet: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1912; Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként – Országhatáron kívüli terület, Budapest, 1990.

A három (1910, 1930, 1941) népszámlálás összevetéséből az tűnik ki, hogy a legnagyobb visszaesés Maros megyében figyelhető meg, míg Csík és Szatmár megyében egyenesen emelkedésről beszélhetünk.⁷⁶⁰ Az 1941-es népszámlálás tehát még nem tükrözi az áttéréseket, ennek mérésére nem alkalmas. A kérdés kapcsán természetesen a román és magyar hivatalok, a korabeli szerzők különböző számokat használnak. A rendelkezésünkre álló adatokat az alábbi ábrába rendeztük az adatok eltéréseinek illusztrálására.

A jelentés időpontja	Balázsfalvi érsekség	Nagyvárad görögkatolikus	Máramarosi görögkatolikus	Összes áttérés
1941. márc.		641 fő tért át római katolikusnak ⁷⁶¹		
1941. okt.		771 fő tért át reformátusnak, 1443 fő római katolikusnak ⁷⁶²	952 fő tért át reformátusnak, 2291 római katolikusnak ⁷⁶³	
1941 vége				4305 ortodox és 10 040 görögkatolikus tért át római katolikusnak ⁷⁶⁴

A jelentés időpontja	Balázsfalvi érsekség	Nagyvárad	Máramarosi görögkatolikus	Összes áttérés
1942. ápr.				20 ezer fő hagyta el a görögkatolikus vallást ⁷⁶⁵
1942. jún.			1237 fő tért át protestánsnak, 2382 római katolikusnak ⁷⁶⁶	
1942. aug.		837 fő tért át reformátusnak, 767 római katolikusnak ⁷⁶⁷		
1943. ápr.				10 ezer fő hagyta el a görögkatolikus vallást s tért át protestánsra ⁷⁶⁸
1943. tavasza	13–15 ezer fő hagyta el a görögkatolikus vallást ⁷⁶⁹			
1944. eleje	3948 fő római katolikusnak, 5130 fő protestánsnak tért át ⁷⁷⁰			10 ezer hívő hagyta el a görögkatolikus vallást, ebből 8500 fő a Székelyföldön ⁷⁷¹

11. ábra. A rítus- és felekezetváltatások arányának becsült mértéke az egyes román görögkatolikus püspökségek esetében. Forrás: MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200., vol. 206.; DJMS-Protopopiat, dos. 1929/1944.

Az ábrába csak azokat az adatokat vettük be, amelyek legalább egy-egy görögkatolikus püspökség, esetleg az egész Észak-Erdély területére vonatkoznak. Az adatokból kitűnik a számok ellentmondásossága, és az sem világos, hogy amikor egy-egy püspökségről több adat van, az magában foglalja-e a korábbi adatokat, vagy csak az adott időszakra vonatkozik. Egy-egy püspökségre vetítve, az áttértek száma 1500–3000 között mozoghatott, a legkevesebben a nagyvárad püspökség, a legtöbben a balázsfalvi érsekség területén tértek át. A különböző egyházak között e megoszlás aránya átlagban 2/3 a római katolikusok javára. Összességében az áttérések számát 10–15 000 főre becsüljük, ennek 50–60%-a a Székelyföldre esik. Feltevésünket látszik igazolni egy 1941-ben készült vármegyei összesítő.

A törvényhatóság megnevezése	Hány román nemzeti-ségű személy tért át		Befolyásolták-e a hatóságok az áttérést	Kértek-e a hatóságoktól, hogy a hajdúdorogi püspökséghez akarnak-e tartozni	Történt-e templomrombolás
	Görögkeletiből római katolikusnak	Görögkatolikusból római katolikusnak			
Szilágy	258	10	nem	nem	nem
Szolnok-Doboka	29	103	nem	nem	nem
Ugocsa	0	11	nem	nem	nem
Beszterce-Naszód	9	34	nem	nem	nem
Máramaros	0	30	nem	nem	nem
Maros-Torda	104	353	nem	nem	nem
Szatmár	32	563	nem	nem	nem
Udvarhely	0	0	nem	nem	9 eset
Bihar	291	851	nem	nem	nem
Háromszék	2801	782	nem	nem	nem
Csík	73	4911	nem	nem	1 eset
Kolozs	jelentéktelen		nem	nem	nem
Marosvásárhely	44	136	nem	nem	nem
Szatmárnémeti	67	1454	nem	nem	nem
Nagyvárad	384	327	nem	nem	nem
Kolozsvár	215	475	nem	nem	nem
Összesen	4302	10 040	nem	nem	10 eset

12. ábra. Összesítő kimutatás a visszatért kelet-magyarországi és erdélyi részek főispánjaihoz a 9473/1941 VII-es sz. telefonon adott rendeletre beérkezett jelentésekből. 1941. Forrás: MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-6770. 1065.

Az adatok szerint a katolikusok között több mint tízezren tértek át a görög rítusról a latinra, és több mint négyezren ortodox felekezetről római katolikusra. A kimutatásból egyértelműen látszik, hogy az ortodoxok esetében Háromszék, a görögkatolikusok esetében Csík volt a „csatátér vármegye”. Másrészt megerősíti azon feltevésünket, hogy a tömbromán vidékeken – Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Máramaros – az áttérések száma jelentéktelen volt. Ugyanakkor adatokkal igazolja, hogy a hatósági nyomás ellenére Bihar és Szatmár térségében is lényegesen kevesebb áttérés volt, mint Csík megyében, de több, mint az erdélyi átlag. Ez alól kivétel Szatmárnémeti városa, ahol a vármegye területéhez képest háromszoros az áttérés aránya.

3.3.4. A román lakosság vallási uniójának kérdése és a Vatikán keleti politikája

Hajdúdorog kiterjesztésének kudarcát az eddig elmondottakon kívül még két tényező befolyásolta: a teljes román lakosság vallási uniójának kérdése, valamint a Vatikán térítési politikája. Mindkét tényező döntő lehetett abban, hogy a Vatikán a görögkatolikus egyház ügyében inkább a román felet támogatta a magyar kormánnyal szemben.

A teljes román lakosság uniójának ígérete a román görögkatolikus egyház megszűlésétől szerepelt a román egyház, később a román kormányzat diskurzusában. Ez amiatt tűnt kézenfekvő megoldásnak, mivel rítusszempontról a görögkatolikus és az ortodox felekezetek között minimális az eltérés – a különbségek jobbra dogmatikai jellegűek –, a román görögkatolikus egyházban pedig csak kismértékben terjedt el a latinizálás, amely esetleg növelhette volna a távolságot a hívek szemében a két egyház között.⁷⁷² Ez bármikor bevethető érvnek tűnt, amikor a román egyházra nézve kedvezőtlen döntés született, vagy amikor a Vatikánnal szemben szerettek volna kedvezőbb tárgyalási pozíciókat elérni. A román püspökök a hajdúdorogi püspökség felállításakor is azzal fenyegetőztek, hogy ha román egyházközségeket csatolnak a püspökséghez, az tömeges áttéréshez vezethet. 1918-at követően is előtérbe került a kérdés, amikor a konkordátumtárgyalásokon a Vatikán amiatt is igyekezett kedvezni a román görögkatolikus egyháznak, mert megvalósíthatónak tartotta a lakosság teljes vallási unióját.⁷⁷³

A kérdés természetesen 1940-et követően is előtérbe került. A román görögkatolikus egyház, majd a kormány is jelezte, hogy ha a Vatikán ellenáll a hajdúdorogi püspökség joghatósága kiterjesztésének, annak pozitív visszahatása lehet a román lakosságra, és akár a teljes vallási unióhoz is elvezethet.⁷⁷⁴ A magyar vatikáni követség jelentése szerint az érvelés hatott Tisserant bíborosra, a Keleti Kongregáció titkárára is, akinek „rögeszméje” volt az ortodox lakosság katolizálása.⁷⁷⁵ A kérdés 1942-ben a román kormány felvetésére került előtérbe. 1942 novemberében Aloisie Tăutu, a vatikáni román követség jogtanácsosa vetette fel a Keleti Kongregáció asszessorának, hogy a román kormány nyitott a vallási unió kérdésében. A Vatikán azonban óvatosan kezelte a kérdést, csak a kormány politikai szándékának tekintette, amely nem találkozik a lakosság véleményével is.⁷⁷⁶ A kérdés előtérbe kerülése mögött Mihai Antonescu minisztertanácsi alelnök állt, aki a Szovjetunió elleni háború megindítását követően így próbált politikai tőkét kovácsolni és erősíteni nyugati kapcsolatait.⁷⁷⁷

1941-től felerősödő keleti politikájában a Szentszék kulcsszerepet szánt a román görögkatolikus egyháznak, emiatt fontos volt számára a minél szorosabb és jobb viszony fenntartása. A Vatikán politikájában Kelet-Európa az 1917-es orosz forradalmat követően került az előtérbe, amikor az orosz ortodox egyház összeomlott és elvesztette korábbi presztízsét. A Vatikán az új helyzetben lehetőséget látott az ukrán és orosz lakosság megnyerésére a katolikus egyház számára. Többféle terv született,⁷⁷⁸ ezekben azonban rendszeresen számoltak a rutén és a román görögkatolikus egyházzal is. Ha konkrét lépések nem is történtek, az 1920-as évektől kezdődően a kárpátaljai görög-

katolikus egyháznak sikerült megerősítenie pozícióit a Keleti Kongregáción belül, mivel a Vatikán rajta keresztül kívánta megindítani a terjeszkedést az orosz lakosság körében.⁷⁷⁹ Ez az ukrán irányzat megerősödését jelentette a kárpátaljai görögkatolikus egyházban, amelynek egyik kulcsfigurája az 1939-ben előtérbe kerülő Augustin Volosin görögkatolikus pap és politikus volt.

A magyar kormány nem nézte jó szemmel ezeket a törekvéseket.⁷⁸⁰ A román görögkatolikus egyház 1941-et követően került a figyelem homlokterébe a Vatikán keleti politikájában, amikor a Szovjetunió elleni német támadásba a román hadsereg is bekapcsolódott, majd 1942-től román közigazgatás alá került az úgynevezett transznysztriai terület. A Szentszék ismét alkalmat látott a térítés megindítására. A Vatikán elképzelése az volt, hogy Bukarest központtal létrehoznak egy önálló görögkatolikus érsekséget, amelynek alárendelnék a Regátban élő görögkatolikus híveket, és az érsekség térítő munkába is kezdene Transznysztria területén.⁷⁸¹ A román kormány hivatalosan nem zárkózott el a Vatikán felvetésétől, a katolikus missziók szervezése helyett azonban inkább ortodox misszionáriusokat küldött a területre, ami miatt kisebb elhidegülés is beállt a román–vatikáni viszonyban.⁷⁸² 1942 februárjában a Mihai Antonescu és Andrea Casulo bukaresti nuncius közötti megbeszélésen sikerült tisztázni a helyzetet, és a román kormány megengedte, hogy 1941 októberében Transznysztriába utazzon egy pap a helyzet felmérésére.⁷⁸³ A katolikus misszió Transznysztriában végül csak 1942 októberében kezdhetette meg működését. Élére Marcu Glaser került mint cesaropolisi címzetes püspök, aki 1944-ig tevékenykedett a területen.⁷⁸⁴ Sem az ortodox, sem a katolikus missziók tevékenységéről nincs adat, de ha értek is el sikereket, ezek 1944 után elenyésztek.

3.3.5. Alternatívák a kudarcra: a Ritter-bizottság tevékenysége

1941 közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a Vatikán ellenáll a magyar kormány kérésének, nem hajlandó kiterjeszteni a hajdúdorogi püspökség joghatóságát, és a halogatás taktikáját alkalmazza. Az erdélyi római katolikus püspökségek ügyében tett engedmények mellett más, alternatív eszközökhöz folyamodott, és a magyar kormány sorozatos kérésének engedve bizottság kiküldése mellett döntött, amely a helyszínen vizsgálja meg a magyar kormány kérésének jogosságát.

Nem teljesen világos, kitől származik a bizottság kiküldésének ötlete. A kérdés előkerült Dudás püspök 1941. nyári vatikáni látogatásakor,⁷⁸⁵ amikor javaslatot tett egy ilyen bizottság kiküldésére. Dudás a bizottság kiküldését a visszacsatolás érdekében kérte, Serédi prímás szerint azonban ő javasolta, hogy foglalkozzon a rítus- és felekezetváltoztatások kérdésével is.⁷⁸⁶ A bizottság élére Saverio Ritter korábbi prágai nuncius került, útjára Iosif Sette pápai kamarás, vicenzai egyetemi tanár kísérte el. A bizottság 1942 nyarán látogatott el Észak-Erdélybe, a késlekedés oka a Vatikán halogató magatartása és Ritter nuncius betegsége volt.⁷⁸⁷ A bizottság kiküldéséhez a Vatikán szigorú feltételeket szabott, a látogatásnak teljes titoktartás közepette kellett megtör-

ténnie, a bizottságot csak egy-egy magyar és román titkár kísérhette el,⁷⁸⁸ benyomása-
iról csak a Vatikánnak számolt be a látogatás végén készített jelentésében.⁷⁸⁹

A bizottság kiküldését a magyar fél sikerként, a román kudarcként élte meg, ugyan-
akkor mindkettő reménykedett benne, hogy sikerül saját „igazáról” meggyőzni az il-
letékeseket. Mindkét fél igyekezett előre kidolgozni a taktikáját annak érdekében,
hogy minél inkább befolyásolhassa a bizottságot. A magyar fél a Vatikán szigorú elő-
írásainak betartása mellett kérte Dudás püspököt, hogy készítse fel papjait a bizottság
fogadására, folyamatosan legyenek jelen, hogy adott esetben azonnal megcáfollhassák
a román fél állításait, a közigazgatástól pedig tapintatot és előzékenységet várt el.⁷⁹⁰
A magyar fél elképzelésének szépséghibája, hogy Dudás püspök nem rendelkezett
egyetlen pappal sem a visszacsatolt területen,⁷⁹¹ így a magyar kormányzat csak a köz-
igazgatásra és a római katolikus papokra támaszkodhatott. Ezzel szemben a román
görögkatolikus püspököknek helyzeti előnyük volt, hiszen a bizottság, bárhová látoga-
tott is, az ő papjaikkal találkozott, híveik adott esetben a bizottság előtt is előadhatták
problémáikat. Az ő céljuk így természetesen az volt, hogy Rittert minél jobban elsi-
geteljék és csak román papokkal és hívekkel találkozhasson. Emellett természetesen
mindkét fél igyekezett tudományos, történelmi érvekkel, propagandakiadványokkal
ellátni és befolyásolni a bizottságot.⁷⁹²

Nem világos a bizottság pontos útvonala, mivel a magyar és román források külön-
bözőképpen számolnak be róla. A legvalószínűbb forgatókönyv, hogy miután 1942.
július végén megérkeztek Budapestre, a bizottság tagjai tárgyaltak Kállay Miklós mi-
niszterelnökkel, majd a külügyminisztérium kocsijával Kolozsvárra utaztak, ahol két
hetet töltöttek. Négy napra ellátogattak Marosvásárhelyre, majd visszautaztak az au-
gusztus 20-i körmenetre Budapestre, útközben megálltak Nyíregyházán találkozni
Dudás püspökkel. Ezt követően a bizottság visszatért Nagyváradra, ahol találkoztak a
három román püspökkel, majd ellátogattak Szatmárnémetibe és Máramarosszigetre
is.⁷⁹³ Szeptember végén már arról érkezett jelentés, hogy Ritter érsek befejezte erdélyi
vizitációját és Milánóban tartózkodik.⁷⁹⁴ A rendelkezésünkre álló információk szerint
a román görögkatolikus püspöki székhelyeket és nagyobb városokat leszámítva nem
látogattak el az érintett településekre, hogy személyes benyomást szerezzenek a hívek
igényeiről.⁷⁹⁵ Másrészt látogatásai alkalmával a bizottság folyamatosan a román püs-
pököknél szállt meg, több alkalommal tárgyalt velük. Dudás püspökkel egyszer talál-
kozott.⁷⁹⁶ Személyes tárgyalópartnereinek többsége is a román görögkatolikus egyház
felső vezetéséből került ki, a közvetlenül érintett görögkatolikus papok közül csak Uli-
csák Béla szatmárnémeti és Gergely Viktor gyimesbükki pappal találkozott.⁷⁹⁷

Ahogy a bizottság látogatásáról szóló beszámolók ellentmondásosak, úgy korszak-
beli megítélése is az. A magyar fél nagy reményeket fűzött a bizottság látogatásához,
ettől remélte a kérdés gyors és pozitív megoldását. Ehhez képest csalódást jelentett
számára, hogy nem tudta kellőképpen ellenőrzés alatt tartani Ritter látogatását, és az
is, hogy Ritter nem ment el az érintett településekre.⁷⁹⁸ Bár Farkas Gyula tábori lelkész

beszámolója szerint Ritter nyitott volt a magyarok problémái iránt,⁷⁹⁹ más források
szerint inkább a román érvrendszer hatott rá.⁸⁰⁰ Román források szerint ott-tartózkodá-
sa alatt Ritter kijelentette, hogy célja nem a visszacsatolás kérdésének tisztázása,
hanem elsődlegesen az áttérések és a római katolikus papok abban játszott szerepé-
nek, a román egyház helyzetének felderítése.⁸⁰¹ Ha elfogadjuk a román forrás informá-
cióját, egyértelművé válik, hogy a bizottság látogatása csak a magyar fél megnyugtató-
sát és a kérdés elnapolását szolgálta.⁸⁰² Hossu püspök, a román egyház vezetője
alapvetően elégedett volt a bizottság látogatásával, szerinte sikerült meggyőzni a fon-
tosabb kérdésekről, így az egyházközségeket biztosan nem fogják elcsatolni.⁸⁰³

A bizottság 1942 decemberére készítette jelentését, de nem világos, hogy az meny-
nyiben és milyen irányban befolyásolta a Vatikán álláspontját. Salacz Gábor szerint
Ritter segédje, Sette teológiai tanár javasolta, hogy a székelyföldi magyar hívek kapja-
nak kisegítő lelkipásztori ellátást.⁸⁰⁴ A román diplomáciai források szerint jelentésé-
ben a bizottság azt javasolta, hogy állítsanak fel apostoli kormányzóságot a székelyföl-
di egyházközségek részére és hagyják jóvá a hívek rítusváltoztatását.⁸⁰⁵

3.3.6. Alternatívák a kudarcra: közvetlen tárgyalások

Mivel a Ritter-bizottság ténykedése nem hozott megnyugvást, és az áttérések folyta-
tódtak, a Szentszék 1943-ban újabb próbálkozást tett. 1943 januárjában Rotta nuncius
révén felszólította az érintett püspököket,⁸⁰⁶ hogy kezdjenek közvetlen tárgyalásokba
a további áttérések és az egyházközségek megszűnésének megakadályozása érdeké-
ben.⁸⁰⁷ A tárgyalási felhívás mögött feltehetően minden félnek más-más szándéka volt.
A Vatikán célja a hívek megőrzése volt anélkül, hogy a kérdést véglegesen rendezni
kellene. Mivel a tárgyalások célja a hívek védelme volt, minden érintett püspök pozi-
tívan fogadta a felvetést. Míg Dudás Miklós püspök örömmel vette a kezdeményezést,
és a kérdés rendezésének újabb lehetőségét látta benne, a román püspökök kényszer-
ből egyeztek bele, céljuk a kisiklatás volt.⁸⁰⁸

Az első találkozóra 1943 márciusában került sor Budapesten, a tavaszi püspöki
konferenciát követően.⁸⁰⁹ A találkozó elején Dudás püspök felvázolta a magyar hívek
helyzetét. Szerinte tömeges felekezettelhagyásra csak a magyar hívek körében került
sor, mert a vallást és a nemzetiséget azonosították, és hiába kérték a Vatikánt, hogy
csatolja vissza ezeket akár ideiglenes jelleggel is, erre nem volt hajlandó. A hívek türel-
müket veszítve rítust vagy felekezettel változtattak.⁸¹⁰ A találkozó második felében –
amellett, hogy Dudás fenntartotta: ragaszkodik az összes egyházközség visszacsatolá-
sához – részkérdésekben konkrét megállapodás körvonalazódott a püspökök között.
A kérdésben a legengedékenyebbnek Rusu püspök bizonyult. A püspökség megalaku-
lásakor kilenc, egykor Hajdúdoroghoz tartozó egyházközséget csatoltak hozzá, ezek
közül kettőt; Nagykarolyt és Nagyváradot 1938-ban átcsatolták a nagyvárad püspök-
séghez. Rusu hajlandó volt ezeket ideiglenes jelleggel átadni Hajdúdorognak, és Hos-
su püspök sem emelt kifogást.⁸¹¹ Emellett Rusu jelezte, hogy akár további kompro-

misszumra is hajlandó.⁸¹² Iosif Pop helynöki minőségében kifejtette, hogy nincs felhatalmazása, hogy az egyházközségek sorsáról döntsön, de beleegyezett, hogy a magyar egyházközségekbe a hajdúdorogi püspökség küldjön papokat,⁸¹³ mivel neki nincs magyarul is beszélő papja.⁸¹⁴

Első olvasatra a jegyzőkönyv szövege meglepő, mivel korábban soha nem tapasztalt nyitottság figyelhető meg minden érintett részéről, s ha nem rendezte is a kérdést véglegesen, adott körülmények között a legmesszeemenőbb kompromisszumos javaslatokat tartalmazta. A román püspökök látszólagos „megingására” nincs pontos magyarázatunk. Az egyik tényező feltehetően Rusu püspök személye volt, aki önként felajánlotta egyházközségek átadását, bár nem világos, hogy erről volt-e információja a magyar félnek. Pop esetében pedig a helyzet sajátságos volt, mivel 1943-ra az érintett egyházközségek többsége a megszűnés határára sodródott, így neki is érdeke volt, hogy a magyar papok megállítsák, esetleg visszafordítsák a rítus- és felekezetváltoztatásokat. Dudás püspök és a magyar kormányzat természetesen örömmel fogadta a kompromisszumos megoldást. Abban reménykedtek, hogy ha egyes egyházközségek átkerülnek, akkor az mozgalmat indít el a többi egyházközségben is, ami elvezethet azok átcsatolásához. Ezért javasolták, hogy a jegyzőkönyvet minél hamarabb juttassák el a Vatikánhoz.⁸¹⁵

Mindezzel természetesen a román püspökök is tisztában voltak, így a budapesti találkozót követően azonnal megindult a lassú és fokozatos kihátrálás. Miközben Dudás püspök több levélben is sürgette, hogy véglegesítsék a budapesti megbeszélés jegyzőkönyvét, hogy továbbítani lehessen a Szentszéknek, Hossu jelezte, hogy módosítani szeretne a budapesti álláspontján. Arra hivatkozva, hogy nem rendelkezett kellő információval a nagyváradi püspökségről, visszakozott attól, hogy a két odacsatolt egyházközség visszakerüljön Hajdúdoroghoz.⁸¹⁶ Érvelésének lényege, hogy a két egyházközség hosszabb-rövidebb ideig román püspökséghez tartozott, így nem képezhetik vita tárgyát, míg a Rusu püspök által felajánlott egyházközségek korábban a munkácsihoz és nem egy román püspökséghez tartoztak.⁸¹⁷ Dudás nem fogadta el Hossu érvelését; szerinte rutén egyházközségekről van szó, így a román püspökségeket nem érheti veszteség, és ezt nem lehet a román hívek védelmeként beállítani, miközben súlyos sérelem a magyar hívekre nézve.⁸¹⁸ Hossu ugyanakkor levélben kezdte győzködni Rusu püspököt, hogy lépjenek vissza a budapesti megbeszélésen képviseltéktől. Érvelése szerint a nuncius felszólítása csak a hívek védelmét kérte, hogy megakadályozzák az egyházközségek megszűnését, de nem kérte egyházközségek átcsatolását is.⁸¹⁹ Rusu egyelőre kitartani látszott korábbi álláspontja mellett és egyetértett a budapesti jegyzőkönyv aláírásával.⁸²⁰ Külön kérdést jelentett a Székelyföld ügye. Arra hivatkozva, hogy Budapesten sem ígérte egyházközség átadását, Iosif Pop helynök látszólag kitartott a megállapodás mellett. Az természetes volt, hogy Dudás püspök fenntartotta az elvet az összes egyházközség visszacsatolásának ügyében, de a székelyföldi tényleges helyzet feltárása nem állt érdekében. Beszámolójában Dudás jelezte is

a VKM-nek, hogy amennyiben kül-, illetve belpolitikai okok miatt nem kívánatos, hogy kölcsőnpapokat küldjön a térségbe, akkor a kérdés rendezését azzal odázza el, hogy jelenleg nincs elegendő papja, akit kiküldhetne.⁸²¹ 1943 nyarán Dudás püspök elküldte Papp György kanonokot Marosvásárhelyre, hogy Pop helynök emberével végigjárják az egyházközségeket, ennek eredményéről azonban nincs információnk.⁸²²

Ilyen előzmények után került sor 1943 augusztusában az újabb találkozóra. A budapesti alkalmon felvett jegyzőkönyvből nem derül ki, hogy már ott megállapodtak-e egy újabb találkozóban, vagy az csak a későbbi események fejleménye volt. Rendelkezésre álló információk szerint Dudás püspök a nagyváradi találkozón a budapesti tanácskozás jegyzőkönyvét szeretne volna véglegesíteni és aláírni,⁸²³ míg Hossu a budapesti folytatásának fogta fel, ahol „levonják a konklúziókat”.⁸²⁴

A találkozó jegyzőkönyve szerint⁸²⁵ a két román püspök ekkor már teljesen eltérő nézeteket vallott. Hossu továbbra is kitartott álláspontja mellett, hogy nem támogatja egyházközségek átcsatolását, de véleménye szerint a hívek lelki ellátása megfelelő a nagyváradi püspökségben, egyedül Érkvérteles településen van gond, ahol nincs pap. Az egyházközség ügyének megoldását azonban nem tartotta időszerűnek, maximális kompromisszumként egy hajdúdorogi pap kiküldését fogadta el.⁸²⁶ A legnagyobb változás Rusu püspök magatartásában figyelhető meg. Míg ő korábban több egyházközség átadására is hajlandó volt, most már teljesen elzárkózott ettől, s ő is csak annyit hangsúlyozott, hogy a hívek ellátása megfelelő, de szükség esetén ő is hajlandó Hajdúdorogtól papot kölcsönözni. Iosif Pop helynök kitartott korábbi álláspontja mellett, s továbbra is hajlandó volt kölcsőnpapokat fogadni.

A román püspökök e pálfordulását látva a legmeglepőbb Dudás püspök magatartása volt, aki csak elvi álláspontját hangsúlyozta, hogy a cél a hívek lelki szükségleteinek kielégítése, és minden kérésre hajlandó megfelelő papot kiküldeni.⁸²⁷ A találkozót követően Dudás mintha ráébredt volna a helyzet fonákságára, levélben jelezte Hossu püspöknek, hogy a két találkozó kifejtete között lényeges különbség van, ezért szeretné, ha a *mindkét* találkozón elhangzottak megjelenének a végleges jegyzőkönyvben.⁸²⁸ A román püspökök azonban már nem engedtek kialakított álláspontjukból, és egységesen azt hangsúlyozták, hogy a két találkozó egymás folytatása volt, így a jegyzőkönyvben csak a Nagyváradon elhangzottaknak kell megjelenniük.⁸²⁹ Nem világos, sikerült-e bármilyen kompromisszumra jutni, és elkészült-e a tárgyalások végleges, hivatalosnak tekinthető jegyzőkönyve. Ugyanígy nem világos, hogy elküldték-e a Vatikánba, s ha igen, mi volt erre a Szentszék reakciója, ahogy a román görögkatolikus egyházi vezetés reakciója sem ismert.

A közvetlen tárgyalások is teljes kudarccal végződtek tehát, és ezzel az utolsó esély is elveszett, hogy Hajdúdorog kérdése akár részlegesen is megoldódjon. A nagyváradi találkozót látva egyértelmű, hogy Hossu püspöknek sikerült megnyernie Rusu püspököt is, és anélkül, hogy bármilyen lépést tettek volna a magyar hívek érdekében, úgy állították be, mintha minden sérelem orvosoltatott volna.

3.3.7. Alternatívák a kudarcra: az Erdélyi Bizottság akciója

A sorozatos kudarcból a trianoni országrészen élő hívek elégedetlensége fokozódott, és idővel egyházellenes megmozdulásokba is átcsapott. Ennek nyomán született meg 1942-ben a MAGOSZ⁸³⁰ keretei között az úgynevezett Erdélyi Bizottság.

A mozgalom előzménye Magyarsóky Ferencnének a Görögkatolikus Szemlében 1941 novemberében megjelent cikke, amely egy székelői út következtetéseit tartalmazta. Mint írja, az egyház és kormányzat már mindent megtett a görögkatolikus közösségek visszacsatolása érdekében, most a híveken a sor, hogy küldjenek memorandumokat minden érintett félnek és indítsanak imamozgalmat.⁸³¹ A mozgalmat felkaroló MAGOSZ keretében alakult meg tehát az Erdélyi Bizottság. 1942 elejéig 98 egyházközség és 224 szervezet csatlakozott a mozgalomhoz, kinyilvánítva, hogy kéri az erdélyi egyházközségek visszacsatolását és az erőszakos felekezetváltztatások megszüntetését.⁸³² A mozgalom ezt követően memorandumokat küldött a kormánynak, a Vatikánnak, és kérte a kormány támogatását.⁸³³ A kormánynak küldött memorandumban előkerültek azok az érvek, amelyeket más szervezetek és személyek is képviseltek: a vallásszabadság biztosítása mellett amiatt is fontos a magyar görögkatolikusok védelme, mivel rajtuk keresztül lehet visszamagyarosítani a híveket. Ha Erdélyben megszűnnek a magyar egyházközségek, akkor „elvész az a munka, ami 1912-ben kezdődött el”.⁸³⁴

Az idő előrehaladtával a trianoni területeken élő hívek elégedetlensége egyre nőtt, amire csak katalizátorként hatott az Erdélyi Bizottság megalakulása és mozgalommá szerveződése. Bár a sajtóban nem jelentek meg rendszeres beszámolók az erdélyi helyzetről, egy idő után már a hívek körében is ismertté vált a tömeges áttérések ténye, akárcsak a Vatikán halogató magatartása. Másrészt a földrajzi helyzet és családi kapcsolatok miatt ismertté vált előtűnt a Szatmár és Bihar megyei egyházközségek helyzete, ha nem is öltött szervezett mozgalom jellegét. Az első jelentések már 1941 tavaszától jelezték, hogy a hívek körében elégedetlenség ütötte fel a fejét, és bármire hajlandók az erdélyi hittestvéreik megmentése érdekében. Már ekkor megjelentek egyházellenes jelszavak, de a nyírcsahelyi lelkész még kezelhetőnek vélte a helyzetet.⁸³⁵ 1942 elejétől általánosnak mondható a hívek elégedetlensége, erről a szaporodó jelentések tanúskodnak. A hívek több esetben kérték a papot, hogy konkrét adatokat közöljön velük az erdélyi helyzetről. Amint azonban a tények nyilvánosságra kerültek, felnagyították, és megjelentek az összeesküvés-elméletek.⁸³⁶ A papság igyekezett fékezni a megmozdulásokat, amelyek olykor más nemzetiségű hívek ellen irányultak,⁸³⁷ más esetekben erőszakos cselekedetekbe torkolltak.⁸³⁸ A papság nehezen tudott érveket felhozni a Vatikán magatartásának alátámasztására,⁸³⁹ annál is inkább, mert a hívek többsége még emlékezett az 1919-es eseményekre.

A mozgalom akkor kezdett veszélyessé válni, amikor egyházellenes jelleget öltött,⁸⁴⁰ egy idő után a papok⁸⁴¹ és maga a püspök ellen irányult.⁸⁴² A mozgalom következményeként egyre kevesebben jártak templomba, és felmerült, hogy ha a helyzet továbbra

sem oldódik meg, tömeges áttérésre is sok kerülhet.⁸⁴³ Egyesek a mozgalom mögött az Erdélyi Bizottság működését sejtették,⁸⁴⁴ ezt azonban más források nem erősítik meg, és nem is tűnik valószínűnek. 1942 végétől nincsenek jelentések a mozgalomról, és mivel nem került sor tömeges áttérésre, feltehetően a papoknak sikerült úrrá lenniük a helyzeten.

Az Erdélyi Bizottság esetét egy jó szándékkal induló akció félresiklásának tekinthetjük. Meglátásunk szerint a Hajdúdorog kiterjesztéséért folytatott erőfeszítésekből épp az ilyen, alulról jövő, spontánnak tűnő, ugyanakkor szervezett jelleget öltő mozgalom hiányzott. A visszacsatolt területeken lévő egyházközségek körében voltak spontán megmozdulások, nem létezett azonban szervezet, amely összefogta volna ezeket.⁸⁴⁵ Vannak arra utaló jelek, hogy a püspökség nem aknáztta ki kellő mértékben az ebben rejlő lehetőségeket. A korábbi tapasztalatok alapján fontos érv volt, hogy a mozgalom mögött tömegek állnak, és a hívek jogos lelki igényét veszi figyelembe. Szerintem a Vatikánra ezek az érvek hatottak volna, akárcsak az, ha a hívek tömeges váltsváltztatása merül fel. Az Erdélyi Bizottság révén ezt lehetett volna demonstrálni; mivel azonban a mozgalom egyházellenes jelleget öltött, a papok nem mertek az élére állni, ez pedig csak fokozta a hatást. Így a mozgalom nem lehetett más félresiklott lehetőségénél.

3.4. A MAGYAR ÁLLAM ÉS A ROMÁN ORTODOX EGYHÁZ VISZONYA A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

A 17. század végéig Erdélyben a román lakosság egyháza, az ortodox egyház nem tartozott a bevett felekezetek közé. A gyulafehérvári uniót⁸⁴⁶ követően Erdélyben az ortodox egyház megszűnt intézményes formában létezni, a megmaradt hívek a karlócai szerb érsekség joghatósága alá kerültek.⁸⁴⁷ Így a korabeli Magyarországon hivatalosan csak egyetlen ortodox egyház létezett. Az erdélyi román ortodox egyházszervezet a karlócai érsekség joghatóságán belül 1761-től működött az előbb Brassó-Bolgárszeg,⁸⁴⁸ majd 1783-tól Nagyszeben székhelyű püspökség felállításával.⁸⁴⁹ Képzettségben, műveltségben az ortodox papság messze elmaradt a görögkatolikus klérus mögött, nagy részét egy rövid felkészítőt követően még a román fejedelemségek valamelyikében szentelték fel. Az első teológiai intézet csak 1811-ben nyitotta meg kapuit. Az ortodox papok Andrei Șaguna püspöksége idején (1847–1873) kezdtek bekapcsolódni a nemzeti mozgalomba, ettől kezdve a két egyház ugyanazon célért harcolt, még ha volt is időnként közöttük konfliktus.⁸⁵⁰

A fordulat az 1848-as forradalom után következett be.⁸⁵¹ Amint már szó volt róla, az udvarhoz hű magatartása miatt a császár mindkét román nemzeti egyházat jutalmazni akarta. Először 1853 novemberében a fogarasi görögkatolikus püspökség kapott érseki rangot és rendelődött a nagyváradi és az ekkor létrejövő lugosi és szamos-

újvári püspökségek fölé. A román ortodox egyház 1864-ben vált autokefállá, ekkor kivált a karlócai szerb ortodox érsekségből. A nagyszebeni püspökséget érseki rangra emelték és alá rendelték az aradi⁸⁵² és az ekkor létrejövő karánsebesi⁸⁵³ püspökséget.⁸⁵⁴ Az országgyűlés hivatalosan az 1868:IX. tc.-ben ismerte el a két egyházat.⁸⁵⁵ Ezáltal az Osztrák–Magyar Monarchián belül sajátos fejlődés kezdődött: egy államban két (sőt a csernovici érsekség megalakulásával három) autokefál ortodox egyház jött létre – miközben az önrendelkező ortodox egyházak és az államok határai hagyományosan egybeesnek.⁸⁵⁶ Egyes vélemények szerint az 1864-es karlócai egyházi zsinat, ahol kimondták a két egyház szétválasztását, nem felelt meg az ortodox egyház kánonjogi szokásainak. Az 1869-es törvény valójában csak szentesítette a megindult folyamatot, egyrészt mert a kormány nem tudta volna megakadályozni, másrészt a nemzetiségi feszültség enyhülését eredményezte, így elfogadható volt a kormány és Eötvös József kultuszminiszter számára.⁸⁵⁷

Mindkét ortodox egyház – a román és a szerb – kidolgozta a maga belső törvényeit, az úgynevezett *Szervezeti Szabályzatot*. A román ortodox egyház esetében ez Șaguna érsek nevéhez fűződik. Paul Brusanowski kutatásai szerint modellként a német fejedelemségekben a reformációt követően kialakult úgynevezett Landskirche típusú egyházakban megvalósuló modellt alkalmazta. Az egyházi tanácsokban kétharmad-egyharmad arány volt a világiak javára, ők azonban csak az egyház gazdasági és világi ügyeibe szóltak bele, az egyház belső életébe nem.⁸⁵⁸ Az egyház minden szervében a világi elem volt többségben,⁸⁵⁹ ezért lehetett elsősorban a nemzeti mozgalomban döntő szerepet játszó szervezetnek tekinteni.⁸⁶⁰ A román ortodox egyházban a püspökválasztó kongresszusnak 30 egyházi és 60 világi tagja volt, közülük 10 tagot kötelező módon a határőrvidék delegált.⁸⁶¹

Az önállóságot nyert mindkét egyház⁸⁶² – belső struktúrájuknak köszönhetően is – még inkább a nemzeti célok szolgálatába állt, és a 19. század második felében a román nemzeti mozgalom legfőbb zászlóvivője lett. Az ortodox egyház legfőbb döntéshozó testületei az illető nemzetiség parlamentjének szerepét töltötték be⁸⁶³ két okból is: egyrészt e testületekben világiak voltak többségben, másrészt autokefállá válásukat követően nem függtek felsőbb – nem román – egyházi hatóságtól.

Az állam igyekezett fellépni és korlátozni az egyházak politikai aktivitását és a nemzeti mozgalomban játszott szerepüket – elsősorban az anyagi támogatás által. Belső autonómiájára támaszkodva az ortodox egyház igyekezett ellenszegülni e törekvéseknek, és az autonómia csorbulásának elkerüléséért akár visszautasítani is a támogatást. Több esetben csak az alsó papság nyomására engedett. A dualizmus időszakától kezdődően a román ortodox egyház is részesült rendszeres anyagi támogatásban, ez kezdetben évi ötvenezer forintot jelentett.⁸⁶⁴ 1894-ben bevezették a papok fizetésére vonatkozó úgynevezett rendszeres állami támogatást. A román ortodox egyház az autonómia megsértésére hivatkozva visszautasította, s csak 1899-ben fogadta el azzal a kikötéssel, hogy az állami támogatást a püspökségek oszthatják szét.⁸⁶⁵ Így a román

ortodox egyház esetében csak korlátozottan tudott érvényesülni a kormány szándéka, hogy a kongrua révén kivonja a papokat a nemzeti mozgalomból.

A dualizmus időszakának végére az állam és a „nemzetiségi egyházak” viszonyában feszültség állt be, melynek legfőbb oka a kibontakozó asszimilációban keresendő.⁸⁶⁶ Az 1910-es népszámláláskor az ortodoxok közül 40 ezer hívő magyar nemzetiségűnek vallotta magát, 21 ezer csak magyarul beszélt. Emellett 272 ezren anyanyelvük mellett beszélték a magyart is.⁸⁶⁷ A nemzeti célok szolgálatába álló egyház és a helyi papság sok esetben konfliktusba került azokon a helyeken, ahol a hívek körében asszimilációs folyamatok zajlottak. Hangsúlyoznunk kell, hogy a liberális államkeretek között mindkét ortodox egyház szabadon fejlődhetett, belső egyházi életüket autonóm módon igazgathatták. Az állam igyekezett megvédeni, adott esetben folytatni a 19. század második felére felgyorsult asszimilációs folyamatokat, egyre nyilvánvalóbb lett azonban, hogy a nemzetiségi egyházak célkitűzései ezzel ellentétesek. A 20. század elejére így a vallási és belső szervezeti kérdések – például a püspökválasztás – nemzetiségpolitikai ügyekké váltak, a vallási mozgalmak is egyre hangsúlyosabban nemzeti színezetet kaptak (például a magyar ortodox püspökség felállításáért indított mozgalom).

Az ortodox egyház esetében már az autokefáliát jóváhagyó törvény országgyűlési vitájában felszínre törtek a nemzetiségi ellentétek, mivel az addigi egységes ortodox egyházat nemzeti alapon osztották ketté, nem beszéltek azonban a más alapítású vagy időközben magyarrá vált egyházközsegekről.⁸⁶⁸ Az ortodox egyház testületeiben mindig is világi többség volt, a püspökválasztást azonban a vallás- és közoktatásügyi miniszternek kellett ellenjegyeznie, majd a királynak jóváhagynia. Több esetben is előfordult, hogy a kormány kérte: a király ne hagyja jóvá a kijelölt püspököt, mivel az nyíltan magyarellenes volt.⁸⁶⁹

Az elmagyarosodott hívek részéről valós igényként kezdett megjelenni, hogy anyanyelvükön hallgathassák a prédikációt, és mozgalom bontakozott ki egy magyar egyházmegye megeremtése érdekében. A cél tehát a román nemzeti egyházak mellett létrejövő magyar nemzeti egyház megeremtése volt, amit az állam – hol nyíltan, hol burkoltan – igyekezett támogatni.

Nem beszélhetünk egységes mozgalomról, egyrészt a magyar nemzetiségű hívek alacsony száma, másrészt földrajzilag szétszórt helyzete miatt. Ezekre az adottságokra hivatkozva a kormány többször is visszautasította a kérést. A vármegyéik több ízben beadvánnyal fordultak a kormányhoz,⁸⁷⁰ amelyben kérték a magyar ortodox püspökség felállítását. Az ügy az országgyűlésben is többször napirendre került.⁸⁷¹ 1904-ben a Központi Statisztikai Hivatal a kormány megbízására tanulmányt készített a magyar nyelvű görögkeleti lakosság helyzetéről. Ebben hangsúlyozta, hogy mindkét ortodox egyház erősen nemzeti jellegű, céljuk saját nemzeti közösségük érdekeinek képviselete, és a magyar hívek számára nem biztosítják anyanyelvük használatát.⁸⁷² A jelentés javaslatot tett magyar püspökség felállítására, amelynek a központját nemzetiségi vidékekre kell helyezni, hogy megvédje a híveket a disszimilációtól.⁸⁷³ 1907-ben a gyulafe-

hévári születésű Reiner Zsigmond történész állított össze egy művet, amelyben ő is a magyar ortodox hívek elrománosodására hívta fel a figyelmet. Érve szerint 1873-ban Ausztria amiatt kezdeményezte a csernovici ortodox püspökség felállítását, hogy kivonja az ausztriai ortodox híveket a karlócai szerb püspökség joghatósága alól.⁸⁷⁴

Magyar ortodox püspökség felállítására végül nem került sor, bizonyos elmozdulás az ügyben csak az első világháború időszakában történt. Egyrészt a kormány igyekezett keményebben szembehelyezkedni az ortodox egyház nemzetiségi célkitűzéseivel, másrészt felismerte, hogy a háborús erőfeszítés idején nem célszerű, ha a nemzetiségi egyházak eltávolodnak a kormány céljaitól. 1915-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter utasította a tanfelügyelőket, hogy ellenőrizzék: milyen nyelven folyik a magyar ortodox gyerekek hittanoktatása. Ezzel nyíltan szembehelyezkedett az ortodox érsekkel.⁸⁷⁵ Másrészt Tisza István miniszterelnöknek kapóra jött Ioan Mețianu szebeni ortodox érsek 1916-ban bekövetkezett halála. Kihasználva, hogy a püspökválasztó gyűlés többsége világi hívő, olyan összetételű tanácsot hozott létre, amely „az ő emberét”, Vasile Mangrát⁸⁷⁶ választotta meg érseknek. Az ő véleménye szerint a magyar ajkú ortodox hívek védelme mindenképpen a magyar kormány feladata, ezért el kell választani a román ortodox hívek törekvéseitől.⁸⁷⁷

Az ortodox egyház kapcsán még egy jelenségről kell említést tennünk, amely ha a dualizmus időszakában nem okozott is nagy változásokat, elindított egy folyamatot, amellyel 1940-et követően a magyar kormány is szembesült, és nagyban befolyásolta az ortodox egyházzal szembeni nemzetiségi politikáját. Az úgynevezett *rutén szkizma-mozgalom* a 20. század elején a kárpátaljai rutén és román lakosság körében jelentkezett. Egyes falvakban a lakosság a görögkatolikus vallásról az ortodox vallásra kezdett el áttérni. A mozgalom mögött elsősorban szociális problémák húzódtak meg: Kárpátalja az ország egyik legszegényebb vidéke volt, az áttéréssel a hívek csak a magas egyházi adótól kívántak szabadulni, és alapvetően nem a vallással vagy egyházzal volt problémájuk, hanem gyakran a helyi pappal. Mindezek ellenére a kérdés kezdetektől túlpolitizált lett, a görögkatolikus egyház rosszul kezelte, nem próbálta megoldani a felmerülő problémát – például papok elmozdításával – és a kérdés rendezését az államhatalomtól várta. Az állam is igyekezett ezt kihasználni a maga politikai céljai érdekében: egyrészt a Vatikánnal megromlott viszonyát kívánta így rendezni, másrészt a görögkatolikus püspököktől várt újabb engedményeket, nem utolsósorban a magyar liturgia további terjedése vonatkozásában. A mozgalom az úgynevezett *máramarosi szkizma* perben csúcsosodott ki, ahol az érintetteket többévi börtönfogságra ítélték, noha az országban szabad volt a felekezetváltoztatás, és a hívek – ha történetek is formai mulasztások – betartották a törvényi előírásokat.⁸⁷⁸ A mozgalom nem torpant meg az uralomváltást követően sem, és a magyar államhoz hasonlóan a berendezkedő csehszlovák hatalom is igyekezett a maga érdekeinek megfelelően kihasználni.

A román és a szerb ortodox egyház 19. századi fejlődésének ívéből a magyar politikai elit azt a következtetést vonta le, hogy hiba volt nemzetiségi alapon szerveződni

egyházakat létrehozni és azoknak szabad fejlődést engedni. Ezek ugyanis az irredentizmus támaszai, az asszimiláció gátjai, és akadályozzák az államhűség eszméjének terjedését a nemzetiségi lakosság körében. Egységes nemzeti ortodox egyházat kell szervezni, és célja elérése érdekében az államnak mélyebben be kell avatkozni az egyház belső életébe. A 19. században ez megvalósíthatatlannak bizonyult.

3.5. AZ ORTODOX EGYHÁZ HELYZETE CSEHSZLOVÁKIÁBAN, ROMÁNIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Bár vizsgálódásunk középpontjában a román ortodox egyház áll, az 1940 utáni események és folyamatok megértése érdekében szükséges külön-külön nyomon követni, hogyan alakult a különböző egyházak, egyházrészek helyzete, mivel ezek a látszólag össze nem függő szálak 1940-et követően összekapcsolódnak.

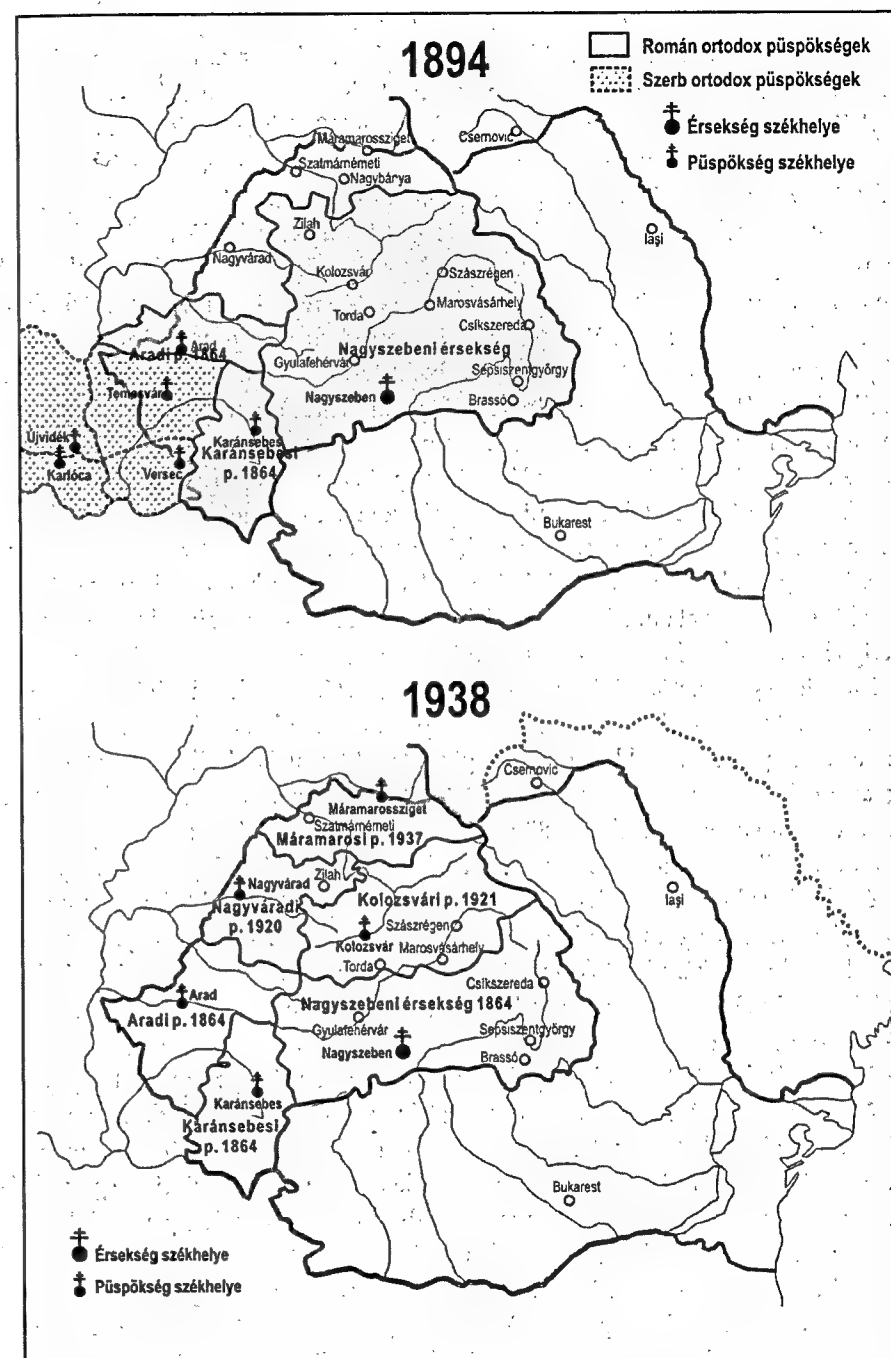
A csehszlovák ortodox egyház megeremtése szorosan kötődött a különböző politikai érdekekhez. Az 1918 előtt Kárpátalja területén megindult szkizmatikus mozgalom nem torpant meg. Míg az 1910-es magyar népszámlálás 577 ortodox lakost talált a területen, az 1930-as csehszlovák már 112 034 főt.⁸⁷⁹ A látványos előretörés egyértelművé teszi, hogy nem természetes folyamatról van szó. A cseh kormánynak érdekében állt, hogy a Kárpátalján élő lakosság megnyerése céljából gyengítse az ottani magyarbarát vagy autonomista ruszin törekvéseket. A legerősebb pozícióval rendelkező görögkatolikus papságot egyértelműen magyarbarátnak – korabeli kifejezéssel *magyaronnak* – tartotta, így érdekében állt pozícióinak gyengítése. Ehhez kézenfekvőnek tűnt a már korábban meginduló szkizmatikus mozgalom felkarolása és közigazgatási úton való támogatása. Már 1918 előtt is előfordult, hogy a lakosság a szerb egyháztól kért papokat, ez az uralomváltás után gyakoribb lett. A mozgalomban a szerb egyház is potenciált látott, 1920-ban Dositheust, Niš főpásztorát küldte a területre az egyház megszervezése érdekében.⁸⁸⁰ A térítési mozgalmat támogatta a ruszin lakosság egy része is. 1920-ban memorandumot küldtek a cseh kormánynak, amelyben kérték az áttérések megkönnyítését és szerb missziós papokat. A kormány pozitívan reagált, ennek eredményeként 1921 augusztusában a kárpátaljai ortodox egyházközségek kimondták a Kárpátorosz Keleti Pravoszsláv Egyház megalakulását.⁸⁸¹

A csehszlovák kormány kezdetben nem nézte jó szemmel a szerb egyház ténykedését, ezért felléptette Sawatij szerzetest,⁸⁸² aki révén a semlegesnek tűnő konstantinápolyi pátriárka kívánta megszervezni az egyházat.⁸⁸³ 1923-ban a konstantinápolyi pátriárka létrehozta a Cirill-Metód autonóm érsekséget és élére Sawatijt nevezte ki.⁸⁸⁴ Sawatij azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem sikerült megnyernie a kárpátaljai papokat, ezért egy idő után elveszítette a prágai kormány támogatását.⁸⁸⁵ Ismét a szerb kapcsolatok kerültek előtérbe, és 1924-ben a két ország hivatalos egyezményt kötött, amelyben elismerte, hogy a létrejövő ortodox egyház a szerb egyház

joghatósága alatt fog állni.⁸⁸⁶ A szerb egyház két püspökséget hozott létre, az egyiket Prága székhellyel, élén 1926-tól Gorazd püspökkel, a másikat 1931-től Munkácson, ennek első püspöke Damaszkín lett. 1925-ben elfogadták az új kultusztörvényt, amely megkönnyítette az áttéréseket, és ezek után államségélyt csak azok a papok kaptak, akik a szerb egyházszervezethez kapcsolódtak.⁸⁸⁷ Sawatij igyekezett védeni pozícióit, biztatta papjait, hogy rendeződni fog helyzetük, és kiátkozással fenyegette azokat, akik kapcsolatot tartanak a szerb egyházszervezettel.⁸⁸⁸ Közigazgatási támogatás hiányában azonban szinte teljesen kiszorult Kárpátaljáról, ahol az ortodox hívek döntő többsége élt. Hívei tulajdonképpen az orosz emigránsok voltak.⁸⁸⁹ 1936-ban a csehszlovák ortodox egyházhoz 140 000 hívő, 138 felszentelt pap, 127 templom és öt nagy monostor tartozott.⁸⁹⁰

Romániában az erdélyi ortodox egyház helyzete radikálisan megváltozott, kisebbségi egyházból nemcsak többségi, hanem egyből domináns, államfenntartó egyházzá vált. Mivel Nagy-Románia létrejöttével a különböző tartományokban működő ortodox egyházak különböző státúumokkal rendelkeztek, ezek egységesítése is szükségessé vált. A román ortodox egyház viszonylag későn, a román fejedelemségek egyesülésekor jött létre, 1865-ben. Ezt megelőzően, már 1864-ben kimondták az egyház autokefalitását, amit a konstantinápolyi pátriárka csak 1885-ben ismert el.⁸⁹¹ Ugyanekkor az időszakban – 1859-ben – vált hivatalossá a román nyelv a liturgiában.⁸⁹² A Regátban nem volt ismert az egyházi autonómia fogalma, teljesen alárendelődött az államnak, és episzkopális egyháznak számított: a püspök személye volt a döntő. Az 1919-ben megtartott választáson Miron Cristea karánsebesi püspököt választották meg Románia érsekének,⁸⁹³ és ezáltal az erdélyi ortodox egyház státúumát (illetve a szinodalitás elvét) terjesztették ki az egész román ortodox egyházra. 1925-ben mondták ki a román metropolita pátriárkai rangra emelését, ezzel tovább kívánták növelni az egyház presztízsét.⁸⁹⁴

Az 1923-as alkotmány is szentesítette az ortodox egyház elsőbbségét. Amellett, hogy kimondta az egyházak egyenjogúságát, deklarálta az ortodox egyház domináns jellegét arra hivatkozva, hogy a román lakosság többsége ide tartozik.⁸⁹⁵ Ezt – rejtett formában – az 1928-as kultusztörvény is fenntartotta.⁸⁹⁶ A törvényi kitételek kielezték a viszonyt a görögkatolikus egyházzal, amit csak fokozott a konkordátum elfogadása és a későbbi felekezeti változtatások hulláma. A két világháború között ugyanis sokan az ortodox egyházban vélték felfedezni a nemzeti jegy megtestesülését, emiatt szorgalmazták a két egyház egyesülését, ezzel is kifejezve a nemzet egységét. Bár 1919-ben az erdélyi irányzat került ki győztesen, az ortodox egyházon belül is megfigyelhető volt egyféle ellentét, amely kivetült a korszak értelmiségi vitáira is.⁸⁹⁷ Az 1930-as évektől az ortodox egyház egyre aktívabb szerepet vállalt a szélsőjobb oldali mozgalmakban és a királyi, majd Antonescu-diktatúrában.

13. ábra. Az erdélyi román ortodox püspökségek határai 1894-ben és 1938-ban

A két világháború között megfigyelhető az ortodox egyház előretörése Erdélyben. A folyamat kisebb részben számbelileg, nagyjából intézményi struktúrában jelentkezett. A huszonkét év alatt az erdélyi román ortodox egyház megkészszerzte intézményhálózatát. 1918-ban a nagyszebeni érsekségből (1864-ben emelték erre a rangra) és az alárendelt aradi és karánsebesi püspökségből állt (a két utóbbit 1864-ben alapították). 1940-re három új püspökséget alapítottak Észak-Erdély területén: a nagyváradit (1920-ban), a kolozsvárit (1921-ben) és a máramarosit (1937-ben).⁸⁹⁸ Hasonló gyarapodás figyelhető meg az új egyházközségek létrejöttére és a templomépítkezésekre is. Az 1940-ig visszacsatolt területre összesen 463 templomot építettek fel, ebből 272 volt görögkatolikus és 191 ortodox.⁸⁹⁹ Az ortodox templomok gyarapodása az erdélyi nagyvárosokban volt a leglátványosabb. A tudatos állami politika célja a nemzeti jelleg hangsúlyozása és az ortodoxia térfoglalása volt. A nemzeti jelleg mibenlétét soha nem határozták meg, a legtöbb templom azonban neoromán vagy neo-brâncovenesc stílusban épült.⁹⁰⁰ A gyors és látványos építkezéseket az is siettette, hogy a két világháború között a hivatalos állami ünnepeken a hivatalnokoknak és a hadsereg tagjainak utasításba adták: az ortodox egyház ceremóniáin akkor is vegyenek részt, ha éppenséggel görögkatolikus vallásúak. Sok erdélyi nagyvárosban azonban az ortodox egyházközség frissen alakult és csak egy kápolnával rendelkezett, ahol ilyen alkalmakkor alig fértek el a hívek.⁹⁰¹

Az ortodox egyház előretörésének harmadik területét a hívek számának növekedése jelentette. Az áttérések nyertese mindenképpen az ortodox egyház volt, mivel ide nemcsak a magyar egyházakból, hanem a görögkatolikusok köréből is sokan tértek át. Magyar források szerint a huszonkét év alatt 13 060 személy változtatott felekezetet, 9773 tért át román egyházakba, 3287 pedig román egyházakból valamely magyar felekezethez.⁹⁰² Nincs pontos kimutatás a görögkatolikus egyházból az ortodox egyházba áttértekről, de hasonlóan jelentős lehetett az arányuk.⁹⁰³ Ez tovább éllezte a viszonyt a két egyház között, a görögkatolikusok térítéssel vádolták az ortodox egyházat.⁹⁰⁴ Az áttérések eredményeként hozták létre 1937-ben a máramarosi ortodox püspökséget, amit Nicolae Bălan nagyszebeni ortodox érsek az előretörő ortodoxia első lépéseként értékelt.⁹⁰⁵

Teljesen más fejlődést tudtak magukénak a trianoni területeken maradt egyházzrészek. 1918-ra, illetve 1920-ra az ortodox egyház és a hozzá kapcsolódó nemzetiségi kérdések aktualitásukat veszítették: a területi elcsatolások következtében az ortodox vallású hívek száma minimálisra csökkent.⁹⁰⁶ A két világháború közötti magyarországi ortodox egyház helyzetének legmeghatározóbb eleme az volt, hogy a korábbi egyházi központok az elcsatolt területekre kerültek, a trianoni területeken csak a budai (szentendrei) szerb ortodox püspökség maradt. A megcsappant egyházközségek kis számuk ellenére sem voltak egységesek. Négy nagyobb csoportba lehet őket sorolni, egyetlen közös elemük, hogy az egyházi jogi helyzete egyiknek sem volt rendezve. A 63 szerb egyházközség Zubkovics György budai szerb püspök vezetése alatt állt, a 18

Békés és Bihar megyében elhelyezkedő román egyházközség kánonjogilag az aradi, illetve nagyváradai román püspökség alá tartozott. Az 1869:IX. tc. 9. §-a alá tartozó úgynevezett se nem szerb, se nem román eredetű kilenc egyházközség 1918 előtt öt püspökségnek volt alárendelve.⁹⁰⁷ A negyedik csoportba az 1920 és '44 között újonnan alapított egyházközségek tartoztak: 1929-ben Budapesten, 1932-ben Szegeden és 1944-ben Nyíregyházán jött létre ilyen. Egy 1940-es kimutatás már csak 49 ortodox egyházközséggel számol, ezek közül 27 tartozott a budai püspökséghez, 19 román egyházközség, 3 pedig magyar. Ezek közül rendszeres állami támogatásban (kongruában) részesült nyolc román, két szerb és egy magyar ortodox lelkész.⁹⁰⁸

A továbbiakban csak a 18 román egyházközség sorsának alakulását kísérik nyomom.⁹⁰⁹ 1920-ban a román csapatok visszavonulását követően a román értelmiség jelentős része eltávozott, így a trianoni területeken maradt román lakosság értelmiség és intézmények nélkül maradt.⁹¹⁰ A lelkészeket idővel sikerült pótolni, ugyanis az egyházközségek kánonjogi helyzetének tisztázatlansága ellenére a román püspökségek úgy tekintettek rájuk, mintha továbbra is a joghatóságuk alatt állnának: ellátták az egyházközségek felügyeletét, biztosították a papok utánpótlását,⁹¹¹ és a magyar kormány nem gördített ez elé akadályt. A román kisebbség kormányzati képviselőre 1921 májusában Siegescu József egyetemi tanárt kormány megbízottá nevezte ki, az ortodox egyház ügyeinek intézését is rá bízta. 1923-ban Nicolae Bălan nagyszebeni ortodox érsek felkérte Zubkovics György budai szerb püspököt, hogy vállalja el a román egyházközségek felügyeletét, ő azonban a kormányra való tekintettel ezt visszautasította. Ezt követően értesítették az egyházközségeket, hogy kezdjék el az alulról való szervezkedést előbb esperesség, majd püspökség létrehozása céljából.⁹¹²

A magyar kormányzat Ghenadie Bogoevicset, a budapesti román egyházközség papját kívánta helyzetbe hozni, őt szerette volna esperessé kinevezetni, aki alá rendelték volna az összes román egyházközséget.⁹¹³ A román egyházközségek ezt nem fogadták el, 1927 októberében gyűlést hívtak össze Békéscsabára, ahol kinyilvánították, hogy szükségesnek vélik esperesség és egyházi konzisztórium alakítását. A VKM meglátása szerint a gyűlés jogszerűtlen volt, a résztvevők nem foglalkozhattak volna szervezési kérdésekkel. A folyamatot felgyorsította az 1928-as román kultusztörvény elfogadása, amely megtiltotta a román püspökségeknek, hogy joghatóságuk az ország területén túlra is kiterjedjen. Törvény szerint a trianoni terület román egyházközségei felügyelet nélkül maradtak, a román püspökségek azonban ezt követően is küldtek papokat. 1929-ben Simion Cornea lelkészt előbb esperesi adminisztrátorrá, majd 1932-ben esperessé választották, és egyben kimondták az esperesség megalakulását is: Cornea halálát követően 1934-ben Ioan Olah méhkeréki papot választották meg esperesnek, és a folyamat betetőzéséként tervezték a püspökség megalakítását is. Ehhez első körben négy esperességet hoztak létre Gyula, Méhkerék, Kétegyháza és Budapest központokkal, és egyházi konzisztórium megalakítását is tervezték.⁹¹⁴ Míg a négy esperesség megalakítását hallgatólagosan elfogadta a kormány, a konzisztórium 1936-ra

tervezett összehívását már nem engedélyezte, jelezve, hogy a kérdés általános rendezését tartja szükségesnek, ez pedig egy autokefál magyar ortodox egyház megalakulásában öltene testet.

A magyar kormányban az 1930-as évek elején merült fel komolyabban az ortodox egyházrészek ügye rendezésének gondolata. A végső célt egy autokefál magyar ortodox egyház megteremtésében látták, amely egy magyar metropóliában ölthetett volna testet. Hosszas vita bontakozott ki a különböző minisztériumok és érintett szereplők között arról, hogy a magyarországi egyházrészek egy autokefál egyház maradványainak vagy egyházi vezetés nélküli egyházszervezeteknek minősüljenek. A kiindulási pont ezúttal is a 19. századi tapasztalat volt, amely szerint az ortodox egyház jogállását szabályozó 1868:IX. tc. nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az állam elveszítette beleszólását az egyházak életébe, mivel azok közvetlenül a királynak voltak alárendelve, az egyház vezetőtestületei pedig az illető kisebbségek parlamentjeiként kezdtek el működni.⁹¹⁵ A kérdés kezelésére már 1930-ban bizottságot állítottak fel Petri Pál államtitkár vezetésével.⁹¹⁶ A VKM alapállása az ügyben az volt, hogy a hívek kis számára való tekintettel ez elsősorban politikai ügy. Eszerint az egész rendezést a már fungáló ortodox püspök, Zubkovics György köré kell építeni, és rajta keresztül kell tárgyalásokat kezdeni a konstantinápolyi pátriárkával.⁹¹⁷ A jogi alaphelyzet az, hogy a magyarországi autokefál egyházból kivált mind a román, mind a szerb egyházrész, így az országban egy „fej nélküli” egyházrész van.⁹¹⁸ Azáltal azonban, hogy a két egyház egyoldalúan, a magyar kormány megkérdezése nélkül vált ki, a kérdés az ország belügyének számít, rendezésébe nem kell bevonni a két említett egyházat.⁹¹⁹ Az ügyben kikérték Zubkovics püspök véleményét is, aki nem értett egyet a magyar kormány felfogásával. Szerinte ugyanis Magyarországon két – szerb és román – autokefál egyház létezett, és miután mindkettő becsatlakozott egy-egy másik egyházba, az ország területén maradt egyházrészek továbbra is a két egyház részeinek minősülnek. Ebből adódóan a megoldást is csak a két egyházon keresztül lehet megtalálni. Javasolta egyezmény megkötését mind a szerb, mind a román ortodox egyházzal.⁹²⁰ Zubkovics helyzetét tovább gyengítette, hogy 1931 novemberében megjelent a szerb ortodox egyház új statútuma, amelyben a budai püspökséget a szerb egyház részének tekintették, a kérdést pedig az ortodox egyházak zsinatán elfogadták.⁹²¹ Sajtóhadjárat indult Zubkovics ellen,⁹²² a VKM is kérte a kormányt, hogy küldjenek tiltakozó jegyzéket mind a szerb egyháznak, mind a konstantinápolyi pátriárkának.⁹²³ A Miniszterelnökség is elítélte Zubkovics magatartását, amiért nem tiltakozott a szerb statútum ellen, és nem kérte a szerb egyházból való elbocsátását.⁹²⁴ A VKM továbbra is kitartott Zubkovics személye mellett, ugyanis a magyarországi ortodox egyház ügyét hosszú távra kívánta megoldani, ennek pedig személyi kérdés nem lehetett akadálya.⁹²⁵

Ilyen előzményeket követően az 1930-as évek elejére két elképzelés körvonalazódott a magyarországi ortodox egyház helyzetének rendezésére, és elkészült két törvénytervezet is. Az első tervezetet Stolpa József igazságügyi minisztériumi előadó ké-

szította. Alapállása szerint a magyarországi ortodox egyház továbbra is autokefál, mivel ebből vált ki a szerb és román érsekség. A cél az autokefál egyházi szervezet kiépítése, ez pedig minimum három püspökséget feltételez. Az egyházközségeket eszerint szerveznék meg: a román egyházközségeket a Körös-vidéki püspökségbe, a szerbeket a Duna-mellékbe, és ez tulajdonképpen a budai ortodox püspökség átszervezését jelentené. Az 1868:IX. tc. 9. paragrafusa alá tartozó se nem szerb, se nem román, akár csak a jövőben megalakuló egyházközségek a metropólia püspökségét alkotnák, amelyet érseki rangra emelnének.⁹²⁶ A második tervezet Apor Gábor jogtanácsoshoz és a Külügyminisztériumhoz kapcsolódott. Ennek alapállása szerint Magyarországon létezik autokefál egyház, a hívek kis száma miatt azonban időlegesen felfüggesztik, és a püspökség nélküli egyházközségek a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá helyezik magukat, amely egy exarcha⁹²⁷ püspököt nevez ki számukra.⁹²⁸ Az 1930-as években a második elképzelés megvalósítására történtek kezdő intézkedések.

A konkrét lépések a konstantinápolyi pátriárka irányába 1929-ben indultak meg, a kezdeményezésre azonban árnyékot vetett egy félresiklott próbálkozás. A szentesi egyházközség 1929 augusztusában kimondta az egyház magyar jellegét, és Németh Istvánt választotta meg papnak.⁹²⁹ Némethet azonban 1931 augusztusában a szerb egyház, 1932 májusában pedig Zubkovics püspök is megfosztotta papi minőségétől.⁹³⁰ A kormánynak kapóra jött a szentesi egyházközség határozata, ezáltal kívánta megtenni az első lépést a pátriárka felé, tőle kérve, hogy a szentesi, immár magyar ortodox egyházközséget vegye joghatósága alá. Ennek érdekében támogatták Németh találkozását a pátriárkával. Németh 1929 decemberében utazott ki Isztambulba. A Külügyminisztérium utasította az ottani magyar követet: támogassa, hogy Némethet a pátriárka papjai közé fogadja és a szentesi egyházközséget joghatósága alá vegye.⁹³¹ Németh jelezte, hogy az elismerésnek „ára” van, ezért a Külügyminisztérium engedélyezte 300 török font kifizetését.⁹³² Németh lépése ellen azonnal tiltakozott a román egyház, hangsúlyozva, hogy román egyházközségről van szó, és kérte a pátriárkát, hogy ne avatkozzon a román egyház belügyeibe. A konfliktus elsimítása érdekében a magyar kormány meggyőzte Germanost, a pátriárka közép-európai exarcha püspökét, hogy látogasson el Szentesre,⁹³³ és győződjön meg az egyházközség magyar jellegéről. Germanos püspök 1932 decemberében titokban Szentesre látogatott. Látogatása előtt utasították a hatóságokat, hogy az exarcha csak magyar hívekkel találkozzon, és ha valaki románnak vallaná magát, azt „előre le kell pofozni”.⁹³⁴ A látogatás sikeréről nincs információ, és arról sem, hogy a szentesi egyházközség hivatalosan a pátriárka joghatósága alá került-e.⁹³⁵ Ettől kezdve azonban Németh „önjáróvá” vált, ugyanis elégedetlen volt az elért eredményekkel, és 1934 márciusában zsinatot hívott össze Szentesre, ahol megválasztatta magát a magyar nemzeti ortodox egyház püspökévé. Körutat tett a Közel-Keleten, és mivel a pátriárka nem volt hajlandó püspökké szentelni, 1934 szeptemberében elérte, hogy Efrém antiokhiai pátriárka, a szír-jakobita egyház feje már Theodosius néven püspökké szentelje, és kinevezze a magyar orto-

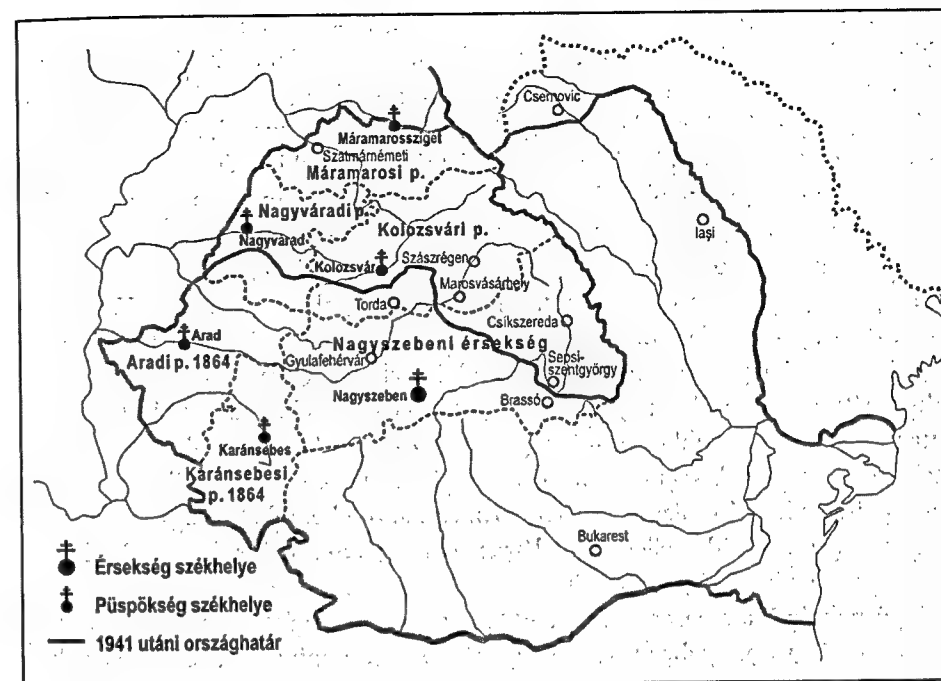
dox egyház érsekévé.⁹³⁶ Hazatérve püspökként kezdett el viselkedni, a magyar kormányzat azonban elhatárolódott tőle, a Belügyminisztérium pedig közölte, hogy mivel a szír-jakobita egyház nincs elismerve Magyarországon, Németh csak valláson kívüli személyként tevékenykedhet.⁹³⁷

A sikertelen kísérlet után a magyar kormányzat hivatalos formában is kapcsolatba lépett a konstantinápolyi pátriárkával. Az isztambuli magyar konzulátus 1929 nyarán vetette fel a magyar egyház ügyét. Ugyanakkor előre figyelmeztette a magyar kormányzatot több kockázati tényezőre: egyrészt ha az ügyet nem lehet sikeresen elintézni, nem lehet majd újra felvetni, másrészt ha a román és szerb egyház is beavatkozik a dologba – akár pénzügyileg is –, akkor az biztosan az ügy bukásához vezet.⁹³⁸ Harmadrészt jelezte, hogy az elismerésnek „ára” lesz, kezdetben tizenötezer török fontra becsülte ellenértékét.⁹³⁹ A magyar kormányzat 1931-ben adott át hivatalos jegyzéket, amelyben az autokefalitás elvének fenntartása mellett kérte a pátriárkát, hogy vegye joghatósága alá a magyarországi ortodox egyházat és küldjön exarcha püspököt.⁹⁴⁰ 1935-ben meghalt a pátriárka, és utódja újabb tízezer font kifizetéséhez kötötte az elismerést. Időközben mind a szerb, mind a román egyház latba vetette befolyását, és megpróbálta elérni, hogy a pátriárka ne avatkozzon a magyarországi ortodox egyház ügyeibe.⁹⁴¹ A tapogatózások és a diplomáciai egyeztetések 1938 végén eredmény nélkül zárultak, amikor a pátriárka kijelentette, hogy továbbra is fenntartja jogát a magyarországi ortodox egyház megszervezésére, de amíg a szerb egyház nem változtatja meg álláspontját, egyelőre elhalasztja a magyarországi ortodox egyház ügyének rendezését.⁹⁴² A kérdés 1940-ben került ismét napirendre, immár megváltozott körülmények között, az ehhez igazított stratégiával.

3.6. A ROMÁN ORTODOX EGYHÁZ HELYZETE 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT

3.6.1. Az észak-erdélyi román ortodox püspökségek helyzete

Az Észak-Erdély területén működő román ortodox püspökségek struktúrája sok tekintetben megegyezett a görögkatolikus egyházszervezetével, ugyanakkor 1940 utáni jogállásuk sokban különbözött is. A leglényegesebb különbség, hogy a területen lévő mindhárom ortodox püspökséget 1918 után alapították, ezért a magyar kormány egyiküket sem ismerte el. Így Észak-Erdélyben a román ortodox egyház egészének jogállása rendezetlen volt. Az 1941-es népszámlálás szerint csak a lakosság 11%-a (kb. 230 ezer fő) vallotta magát ortodox hívőnek.⁹⁴³ A bevonulást követően Vasile Stan maramarosi püspök tervezetet készített az észak-erdélyi ortodox egyház újjászervezéséről. Javaslata szerint a visszacsatolt területen működő három püspökség alakítson külön érsekséget, de a dogmatikai egység megőrzése érdekében az érsekség vegyen részt a román pátriárka által összehívott zsinatokon.⁹⁴⁴

14. ábra. A második bécsi döntéskor meghúzott új határvonal és a román ortodox egyház

A nagyváradi ortodox püspökséget 1920-ban alapították, s az 1940-es beosztás szerint Bihar és Szilágy megyét foglalta magában. A püspökség nagyobb része visszakerült Magyarországhoz, a Bihar megye déli részén fekvő egyházközségek viszont Romániánál maradtak – ahogy ez a görögkatolikus püspökség esetében is történt. A püspökség 1940 utáni helyzetéről ellentmondásos adatok maradtak fenn. Mintegy 110 egyházközségből állt a magyarországi rész, a hívek számát pedig 107-108 ezerre becsülték.⁹⁴⁵ A papok száma 80-100 fő lehetett, ezek nagy része azonban különböző okokból elhagyta a területet. A papok közül 41-en maradtak az egyházközségekben, 12-13-at kiutasítottak, 5-6-ot megvertek, illetve letartóztattak, körülbelül 40 pap pedig vagy önként távozott, vagy a magyar hatóságok kényszerítették optálásra.⁹⁴⁶ A püspökség komoly paphiánnyal küzdött, egyes vidékeken az egyházszervezet a megszűnés határára sodródott.⁹⁴⁷ A püspökség helyzetét a paphiány mellett súlyosbította az egyházközségek anyagi alapjainak megcsappanása is. A földreformkor 54 ortodox egyházközség kapott átlagban 20-50 hold földet, ezek közül 34-től vették el és juttatták vissza a korábbi tulajdonosoknak.⁹⁴⁸ A püspökségnek a kegyelemdőfést Nicolae Popovici püspök kiutasítása adta meg. Popovici 1936-tól töltötte be a püspöki széket, magyar források szerint tehetséges és tevékeny pap volt, aktív a politikai élet-

ben is. Ő volt az elnöke a helyi antirevizíós ligának. Korábbi politikai aktivitására való tekintettel károsnak tartották, ha Nagyváradon marad.⁹⁴⁹ Kiutasítására 1940. október 4-én került sor, amikor a magyar kormány a dél-erdélyi magyarok tömeges menekülésére válaszul az észak-erdélyi román értelmiség egy csoportjának kiutasításával válaszolt.⁹⁵⁰ Ezt követően a püspökséget Ioan Evuțianu püspöki tanácsos igazgatta, az ő helyzete azonban végig rendezetlen maradt,⁹⁵¹ és az egyházmegye gyakorlatilag Colan kolozsvári ortodox püspök joghatósága alatt állt.

A máramarosi ortodox püspökséget 1937-ben alapították, a bécsi döntésig az egyházszerkezete még nem tudott megszilárdulni. A püspökség alapítása a Vatikánnal kötött 1929-es konkordátumra vezethető vissza, amelyben döntés született a máramarosi görögkatolikus püspökség létrehozásáról. Mivel az ortodox egyház nem szeretett volna „hátrányba” kerülni, ugyanazon a területen egy ortodox püspökséget is felállítottak. Míg a görögkatolikus püspökség létét igazolta az, hogy a területen tömegével éltek görögkatolikus hívek, ugyanez nem volt igaz az ortodoxok esetében.⁹⁵² A püspökség viszonylag kései alapítása feltehetően annak volt betudható, hogy megindult a hívek áttérítése,⁹⁵³ és idő kellett, amíg létrehoztak egy minimális számú egyházközséget, amelyre a püspökséget építhetik.⁹⁵⁴

A püspökség Máramaros és Szatmár megye területét foglalta magában, így teljes egészében Magyarországhoz került. 87 egyházközsége és mintegy 40 ezer híve volt.⁹⁵⁵ Már a bécsi döntés hírére spontán tüntetés alakult ki Máramarosszigeten, amikor a tömeg megrohanta és feldúlta a püspöki palotát. A fosztogatás napokig tartott, 1940. szeptember 5-én, a bevonulást követően a magyar közigazgatás a püspöki palota épületében rendezkedett be. Felszámolta az ott működő kápolnát, és eltávolította az épületről a püspökség jelvényeit.⁹⁵⁶ A bécsi döntéskor Stan püspök a székhelyén tartózkodott, kezdetben a maradás mellett döntött, majd 1940. szeptember 2-án Kolozsvárra utazott, és maga helyett egy háromfős püspöki tanácsot hagyott. Kolozsvári tárgyalásai nem hoztak eredményt, és Colan kolozsvári püspök jelezte, hogy nem tudnak felelősséget vállalni sem a püspök, sem a papok életéért, így Stan Nagyszebenbe utazott az ortodox érsekkel tárgyalni. Itt kinevezték a Valer Pop vezette román bizottságba, amely szeptember közepétől Budapesten tárgyalt a magyar hatóságokkal. Ő képviselte a román egyházakat. Emiatt a magyar hatóságok megtagadták tőle a magyar állampolgárságot, és nem is térhetett vissza a püspöki székhelyre.⁹⁵⁷ A püspökséget ideiglenesen az Alexandru Lășiș, ⁹⁵⁸ Ioan Rușdea és Mihai Munteanu alkotta püspöki tanács vezette, a magyar hatóságok azonban 1941 elejéig mindhárójukat kiutasították. Rușdea és Munteanu tanácsosok 1940 októberében Budapesten tárgyaltak Jeszenszky Sándor VKM-államtitkárral, aki – beszámolójuk szerint – kijelentette, hogy a magyar kormány célja a máramarosi ortodox püspökség felszámolása.⁹⁵⁹ Magyar források nem erősítik meg a kijelentést, amely toposzként került be a román történetírásba, a magyar kormányzat politikájába azonban beleillett a püspökség megszűnése, ezt pedig igyekezett adminisztratív eszközökkel is segíteni. A központi adminisztráció eltű-

nésével párhuzamosan ugyanis – részben spontán módon – megindult az egész püspökség szervezetének felbomlása. Ez a papok nagy részének eltávozása vagy kiutasítása mellett a hívek jelentős részének át- és visszatérését is jelentette.⁹⁶⁰ A püspökségnek a bevonulás előtt kb. 80 papja lehetett, a katonai közigazgatás végére 26 papot kiutasítottak, 18 önként távozott, három pedig letartóztatásban volt.⁹⁶¹ 1941 elejére kilenc pap maradt Szatmár megyében, Máramaros megyében egy sem.⁹⁶² Egyes román források az ortodox püspökség megszűnéséről beszéltek.⁹⁶³ Ha teljesen nem számolódott is fel, tény, hogy a központi adminisztráció megszűnt, és csak egypár ortodox pap tevékenykedett az érintett megyékben. Máramarosban megfigyelhető egy olyan jelenség, hogy a görögkatolikus papok is az ortodox egyházközségek ellen fordultak, és aktívan részt vettek a hívek visszatérítésében.⁹⁶⁴ A nagyváradai konzul felvetette, hogy az ortodox egyház javait adják át a görögkatolikus egyháznak, amely majd a püspökség újjászervezésekor visszajuttatja.⁹⁶⁵ A javaslatot hivatalos formában nem is tárgyalták, mert mind kánonjogilag, mind polgári jogilag megoldhatatlan lett volna.

A kolozsvári ortodox püspökséget 1921-ben alapították, Kolozs megye mellett Szamos, Beszterce és Maros megye területeit foglalta magában. A püspökség nagyobbik fele került Magyarországhoz, déli része továbbra is Románia része maradt.⁹⁶⁶ 1939-es adat szerint a püspökségnek 201 egyházközsége és 172 ezer híve volt, ebből Magyarországhoz került 184 egyházközség 160 ezer hívővel.⁹⁶⁷ A püspökség papjainak számáról változóak a források adatai, 160–190-re teszik. 22-en a bevonulás előtt, 37-en pedig a bevonulást követően menekültek el, kettőt a magyar hatóságok utasítottak ki.⁹⁶⁸ Az egyházközségek kétharmadában megmaradtak a papok. Ez volt a legjobb arány – összevetve a többi ortodox püspökséggel. Nicolae Colan püspök is helyben maradt, és 1940 és '44 között az egész észak-erdélyi ortodox egyház fejeként tevékenykedett. Colan püspököt a magyar források tudós, ugyanakkor passzív természetű emberként írták le, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nem merült fel kiutasításának ötlete.⁹⁶⁹ Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a magyar kormányzat elismerte volna a kolozsvári püspökséget, így Colan is megtűrt személynek minősült,⁹⁷⁰ akit azonban valamilyen szinten a magyar hatóságok elfogadtak a románok egyik vezetőjének.⁹⁷¹ Colan püspöknek több atrocitást és sértést kellett elviselnie. 1941 őszén egyrészt elko-bozták a gépkocsiját,⁹⁷² másrészt katonai behívót kapott, és a magyar hatóságok – bár mentességet élvezett – kötelezték, hogy megjelenjen a sorozóbizottság előtt.⁹⁷³

A magyar kormányzat az ortodox egyházzal szemben sok esetben keményebben lépett fel, benne látta ugyanis a román államiség megtestesítőjét. Emiatt bizonyos intézkedéseket – diszkriminatív módon – kizárólag az ortodox egyházzal szemben alkalmaztak.⁹⁷⁴ Mindezt ellensúlyozandó, 1942 tavaszán a Román Akadémia tagjai közé fogadták Colan püspököt, ami a görögkatolikus egyház rosszallását váltotta ki.⁹⁷⁵

Az ortodox egyházban a Székelyföld az érseki tartomány részét képezte. A balázsfalvi érsekséggel ellentétben a nagyszebeni ortodox érseki rész azonban csak a három

székely megyét foglalta magában, Maros megye a kolozsvári püspökség része volt. Székelyföldön 56 egyházközség és 211 filia működött, több mint 29 ezer hívőt fogva össze. Az ortodox papok elmenekülésének aránya itt volt a legmagasabb, mert a két világháború között a „visszarománosítási” akció keretében itt volt a legerőszakosabb a felekezetváltztatás, és itt épült a legtöbb olyan templom is, amely „Gessler kalapjaként” működött. 1940 októberében még 12 papról tudtak,⁹⁷⁶ 1941 tavaszára azonban már csak a homoróddaróci pap jelenlétéről tettek említést,⁹⁷⁷ aki később szintén elmenekült. 1941 tavaszára a román ortodox egyház teljesen felszámolódott a három székely megyében, és hónapokig semmilyen információ nem jutott ki a térségről. Colan püspök három missziós lelkészt küldött felmérni a helyzetet,⁹⁷⁸ majd hat papot szentelt fel a térség számára, ezek azonban nem voltak helyben lakók és az egyházközségek felbomlását sem tudták megakadályozni.⁹⁷⁹ A román ortodox egyház próbálta menteni a menthetőt: Bălan érsek felvetette, hogy diplomáciai úton érjék el, hogy kilenc „régí” – feltehetően 1918 előtt is létezett – egyházközségbe engedjék visszatérni az elmenekült papokat.⁹⁸⁰ Jelenlegi tudomásunk szerint a kérés nem is jutott el a román kormányzathoz, a magyar kormányzat azonban hivatalos kérés esetén sem járult volna hozzá ezek visszatéréséhez.

A román ortodox egyház struktúrájának spontán és közigazgatási eszközökkel is előidézett megroppanása kedvező helyzetet teremtett a magyar kormányzat számára nemzetiségpolitikai elképzelései megvalósításához. Az ortodoxok felekezetváltztatása nem ütközött különösebb nehézségbe, az érvényben maradó 1928-as román kultustörvény alapján elegendő volt egy nyilatkozat megtétele az anyakönyvvezető előtt. Az ortodox hívek felekezetváltztatása kapcsán sem rendelkezünk kellően részletes adatokkal, a továbbiakban ezeket a szórványos adatokat ismertetjük. Ugyanígy az sem világos, milyen egyházba tértek át, az esetek többségében feltehetően a görögkatolikusba.

A felekezetváltztatások száma azon térségekben volt a legnagyobb, ahol felbomlott az egyházsszervezet, és a papok tömegével menekültek el,⁹⁸¹ vagy ahol a két világháború közötti felekezetváltztatások elsősorban hatósági nyomásra következtek be. Ez a két terület a Székelyföld és a máramarosi püspökség területe volt. A másik két püspökségben elsősorban a nagyobb városokban és olyan vegyes településeken következett be nagyobb arányú felekezetváltztatás, ahonnan a papok elmenekültek vagy kiutasították őket. A nagyváradi püspökség egyházközségeiben 1941 elejéig 1500-an,⁹⁸² az év végéig további 200-an változtattak felekezetet.⁹⁸³ A kolozsvári püspökségről még részleges adatokkal sem rendelkezünk, Kolozsváron 1942-ig 774-en változtattak felekezetet.⁹⁸⁴

Székelyföldön inkább spontán, míg a máramarosi püspökségben a hatóságok és részben a görögkatolikus papok nyomására és ösztönzésére következett be a felekezetváltztatás. Székelyföldről az egyházi struktúra felszámolódása miatt kevés adat jutott el Colan püspökhöz. 1941 elején 26 egyházközségről egyáltalán nem rendelkezett

adattal, a fennmaradók közül nyolc esetben mindenki, másik nyolc egyházközség esetében a hívek kétharmada változtatott felekezetet.⁹⁸⁵ Feltehetően a többi településen is hasonló folyamatok zajlottak le.

Máramarosban a hatóságok igyekeztek nyomást gyakorolni a hívekre az áttérés érdekében, és különböző adminisztratív eszközöket is bevetettek. Az egyedül helyben maradó borsai ortodox papot internálták, mivel jelenlétében nem indult meg a felekezetváltztatás. Csak a lakosság áttérését követően engedték szabadon.⁹⁸⁶ Más helyeken bezárták a templomot, így kényszerítve a híveket az áttérésre, vagy ígéretet tettek, hogy gondoskodnak papról, amennyiben áttérnek a görögkatolikus egyházba.⁹⁸⁷ Egyes településeken a helyi görögkatolikus pap segítségével igyekeztek nyomást gyakorolni a hívekre.⁹⁸⁸ Pontos adat nincs a püspökség területén történt áttérésekről, a leginkább érintett hat településen 1132-en tértek át.⁹⁸⁹

3.6.2. Lépések a magyar ortodox egyház megalapítására

Az 1938-tól kezdődő, négy szakaszban megvalósult terület-visszacsatolásokat követően a magyarországi ortodox egyház rendezésének igénye ismét előtérbe került. Az ortodox egyház szempontjából Kárpátalja és Észak-Erdély visszatérte hozott lényeges változást. Egyrészt megtízszereződött az ortodox hívek száma, másrészt az egyház struktúrája is teljesen átalakult. Egy 1940 végi kimutatás szerint az országban több mint 422 ezer ortodox hívő élt, ebből magyarnak 40 ezer, ruténnek 130 ezer, románnak 240 ezer, szerbnek 6286, más nemzetiségűnek 5956 vallotta magát.⁹⁹⁰ Ezzel párhuzamosan bővült az egyházkormányzat felső szintje is: az addigi egy püspökség helyett 1941-re hat püspöki egyházmegye volt az ország területén, a budai, a munkácsi,⁹⁹¹ a bácsi, és a három észak-erdélyi: Máramaros, Kolozsvár és Nagyvárad. A püspökségek jogállása⁹⁹² és a magyar kormány velük szembeni magatartása nagyon különböző volt. 1918-ban csak a budai és bácsi püspökség létezett, a többi a két világháború közötti időszakban alapították. A magyar kormány álláspontja szerint az új püspökségeknek kérniük kellett volna elbocsátásukat az illető egyházból,⁹⁹³ majd felvételüket a majdan megalakuló magyar ortodox egyházba. Néhány püspököt korábbi – a magyar kormány szerint túlzottan exponált – magatartása ürügyén a kormányzat igyekezett eltávolítani. A helyzet továbbra is rendezetlen maradt, ugyanis a magyar kormány hivatalosan három püspökséget ismert el: a budait, a bácsit és a munkácsit.⁹⁹⁴ Három püspök – Zubkovics György budai, Csirics Ireneusz bácsi és Nicolae Colan kolozsvári – maradt az ország területén. Ezek csak részben voltak elismerve. A munkácsi ortodox püspöki szék betöltetlen maradt, míg Colan, bár a területen maradhatott, püspökségét hivatalosan nem ismerték el.

A területgyarapodást követően a magyar kormány konkrét lépéseket tett a magyar ortodox egyház megalakítása érdekében. Megváltozott stratégiáját jól tükrözi két, 1940 folyamán született dokumentum. A Miniszterelnökség által készített tanulmányok újra sorra veszik a lehetőségeket – kitartani a Magyarországon maradt egyház-

részek autokefalitása mellett, illetve Konstantinápoly alá helyezkedni. Az addigi próbálkozások tanulsága szerint egyik út sem járható. A dokumentum felvázolja a csapdahelyzetet is: sem az állam, sem az egyház nem hozhat döntést a másik beleegyezése nélkül, így kánonjogilag minden 1918 utáni lépés érvénytelen. A tervezet szerint abból a valós helyzetből kell kiindulni, hogy az állam területén több százezer ortodox hívó él.⁹⁹⁵ A másik dokumentum is ugyanezen felvetésből indul ki, de leszögezi, hogy a hívek számának növekedése miatt a kérdés már nemcsak jogi és egyházi, hanem nemzetiségpolitikai is. A megoldást az érintett román és szerb egyházakkal kötendő kétoldalú megállapodásokban látja, amelyek figyelembe vennék a magyar állam érdekeit is.⁹⁹⁶ Erre a külpolitikai helyzet változása miatt rövid ideig esély is mutatkozott. Az 1940-ben érezhető magyar–jugoszláv közeledés és a kisantant-államok együttműködésének lazulása 1938 után felvillantotta a román és jugoszláv állam és egyház közötti szolidaritás megbontásának lehetőségét. Bár 1940 decemberében megkötötték a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződést, egyházi kérdésekben nem sikerült előrelépni,⁹⁹⁷ majd az 1941. tavaszi események végleg elsodorták ezt a javaslatot.

A magyar kormány a Csehszlovákia szétesését követő helyzetet kihasználva Sawatij prágai érseknél próbálta elérni, hogy püspökké szentelje az általa jelölt papot.⁹⁹⁸ A magyar kormánynak kapóra jött, hogy a csehszlovák állam megszűnésével Sawatij súlytalan szereplővé vált, titulusa révén azonban alkalmas volt arra, hogy püspökké szenteljen egy, a magyar kormány által jelölt személyt, és Sawatijnak is jól jött a magyar kormány támogatása. Bár korábban a konstantinápolyi pátriárka révén igyekeztek megszervezni a magyarországi ortodox egyházat, Sawatij miatt most esély mutatkozott arra, hogy ezt a pátriárka közreműködése nélkül sikerüljön elérni. Mindez részben ellentmond a Miniszterelnökség – reálisnak mondható – 1940-es felvetésének, amely szerint tartós rendezés csak az érintett egyházak bevonásával érhető el. A Sawatij-féle megoldás azonban ismét ezek megkerülését jelentette, ennél sokkal realitásabbnak tűnik az ország területén lévő püspökök valamilyen formában történő megszervezése.

Jelenlegi információink szerint a hivatalos kapcsolatfelvételre 1940 márciusában került sor. Sawatij levelet írt a Miniszterelnökségnek, amelyben a magyar állam érdekességét ecsetelte autonóm egyházának támogatásában, amely révén megnyerhetők lennének a szerb egyház befolyása alatt álló kárpátaljai ortodox közösségek. Ugyanakkor jelezte, hogy az alkalmas jelölteket felszentelné püspökké, vagy nagypréposttá nevezné ki, ezáltal megvalósíthatóvá válna az önálló magyar egyház.⁹⁹⁹ A magyar kormány Sawatij állításait az isztambuli követtel ellenőriztette. A követ igazolta, hogy a konstantinápolyi pátriárka továbbra is Sawatijt tartja a csehszlovák autonóm egyház törvényes fejének.¹⁰⁰⁰ Hosszas egyeztetés után 1941 januárjában Sawatij titokban Budapestre látogatott. A Lukács fürdőben helyezték el, gyógykezelésnek álcázva a látogatást, és a biztonság kedvéért egy detektívet is kirendeltek mellé.¹⁰⁰¹ Sawatij egy hónapot maradt Budapesten, ez idő alatt papokat szentelt fel az ürömi kápolnában, és Kárpát-

aljára is ellátogatott.¹⁰⁰² Magyarországi tartózkodása alatt ismeretlen körülmények között érseki helynökké nevezte ki a kormány által kijelölt Popoff Mihályt.¹⁰⁰³ Nincs pontos információnk arról, akciójáért kapott-e Sawatij anyagi ellenszolgáltatást,¹⁰⁰⁴ arról viszont igen, hogy magyarországi tartózkodásának költségeit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állta.¹⁰⁰⁵ Sawatij ezt követően visszautazott Prágába, majd ki került a magyar kormány látómezejéből.¹⁰⁰⁶

A magyar ortodox egyház megalakításának kulcsfigurájává a kormány Popoff Mihályt választotta. Popoff (Popov) Mihály¹⁰⁰⁷ 1888-ban született Oroszországban, az első világháború idején az orosz hadseregben tevékenykedett,¹⁰⁰⁸ majd 1917-ben a polgárháború kirobbanását követően Gyenikin tábornok hadseregében szolgált, immár papként. 1920-ban, a kommunisták győzelmét követően a hadsereget Törökországba evakuálták, ahonnan előbb Lemnosz szigetére, majd Bulgáriába került. A lo-vechi egyházközség papjaként tevékenykedett.¹⁰⁰⁹ Nem világos, Popoff végzett-e egyáltalán teológiai tanulmányokat, és az sem, hogy az emigrációban melyik püspök joghatósága alatt állt. 1928-ban merült fel Magyarországra való utazása, amikor a budapesti orosz emigránsok által szervezett és működtetett Szív utcai egyházközségnek új papra volt szüksége. A korábbi lelkész, Lomkó Gergely Franciaországban kapott állást, Eurologius párizsi emigráns orosz metropolita pedig Popoffot nevezte ki új papnak.¹⁰¹⁰ Ezt követően vita bontakozott ki a különböző minisztériumok között Popoff személyéről és beutazásának körülményeiről. A Belügyminisztérium támogatta, a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium kezdetben ellenezte. A vita alapja az volt, hogy Zubkovics budai szerb püspök szerette volna joghatósága alá vonni a budapesti orosz egyházközséget, a magyar kormányzat pedig ezt mindenáron szerette volna megakadályozni.¹⁰¹¹ A kérdés eldöntését nehezítette, hogy a kormányzati szervek kevés információval rendelkeztek Popoffról, és csak az orosz kolónia egy része támogatta őt.¹⁰¹² A szófiai követség pozitív véleményét követően amiatt is döntöttek Popoff beengedése mellett, hogy így megakadályozzák, hogy Zubkovics püspök küldjön papot, és tovább éleződjön az ellentét az orosz kolónián belül.¹⁰¹³

Magyarországra érkezésekor Popoff még nem beszélt magyarul. Papi tevékenysége során nem sikerült elsimítania az ellentétet az orosz kolónián belül, emiatt sorozatos perekbe bonyolódott.¹⁰¹⁴ A konfliktusok miatt 1932-ben a magyar hatóságok – egy feljelentést követően – kiutasították az országból, de azt nem hajtották végre, hanem ideiglenes jelleggel megengedték neki, hogy rendőri felügyelet mellett Hajdúnánáson telepedjen le.¹⁰¹⁵ Kapcsolatai révén Popoffnak innen sikerült ismét kitisztáznia magát. Ekkor ugyanis már jó kapcsolatokat ápolt magyar körökkel,¹⁰¹⁶ ennek eredményeként szabadlábba helyezték. Kezdetben fordításból tartotta el magát, doktorált a debreceni egyetemen,¹⁰¹⁷ majd a bolgár és orosz irodalmi tanszék előadója lett.

Popoff hányattatott múltját és sorozatos konfliktusait figyelembe véve felmerül a kérdés, hogyan sikerült a legmagasabb magyar politikai körök bizalmába férkőzve elérnie, hogy a magyar kormány az ő személyére alapozza a magyar ortodox egyház

megteremtését. Az ismertetett vádak nem rendítették meg a magyar kormánykörök bizalmát, sőt a Külügyminisztérium kérte a Miniszterelnökséget, hogy lépjen fel a rágalmozókkal szemben.¹⁰¹⁸ Popoffot Horthy Miklós kormányzó 1941. április 12-én nevezte ki a magyarországi ortodox egyházrészek adminisztrátorává.¹⁰¹⁹ Hivatalos beiktatása 1941. június 1-jén Munkácson történt, de már korábban leutazott átvenni a ruszin egyházrész igazgatását. Május 30-án kisebb incidensre került sor, ugyanis Szabó László Teofán püspökhelyettes és Homicskó Vladimir behívott országgyűlési képviselő vezetésével gyűlésre hívták össze a kárpátaljai ortodox papokat, ahol igyekeztek velük egy nyilatkozatot aláírni, amelyben tiltakoztak Popoff kinevezése ellen. Popoff is megjelent a gyűlésen, berekesztette, majd határozott fellépésével sikerült megnyernie a résztvevők egy részét.¹⁰²⁰ Másnap incidens nélkül zajlott le a beiktatása, amelyen a magyar kormány magas szinten képviseltette ugyan magát, de magas rangú egyházi vezetők nem voltak jelen,¹⁰²¹ és hivatalos üdvözlést is csak a református egyház küldött. A beiktatáson a kárpátaljai ortodox papok nevében Kabalyuk Alekszej archimandrita bűnbánó beszédet mondott, amelyben elismerte, hogy hiba volt idegen hatalom segítségét kérni hitük védelmé érdekében, és belátta, hogy a rutén népnek a Szent Korona alatt a helye. Hasonlóan nyilatkozott maga Popoff is, aki kijelentette, hogy a magyar és rutén népet a magyar gondolatra fogja nevelni.¹⁰²²

Így jött létre az egymással össze nem függő területekből álló mozaik-egyházmegye. A Zubkovics budai és Colan kolozsvári püspökök alá tartozó egyházmegyéik helyzetét egyelőre nem érintették, meghagyva egy esetleges későbbi kiegészítés vagy csatlakozás esélyét.

Popoff beiktatásán és a később kialakított egyházszervezetben is olyan figurák voltak jelen, akiket a magyar kormányzat korábban ellenségként kezelt, esetleg el is ítél. A beiktatáson jelen lévő Homicskó bizalmas embere volt Gérovszky Alexa, akit 1918 előtt cári ügynökként, majd a skizmamozgalom legfőbb felbujtójaként tartottak számon. A skizmaper után kiutasították az országból, majd a kárpátaljai ortodox egyház egyik legfőbb szervezője, világi főgondnoka lett.¹⁰²³ A másik ilyen személy Kabalyuk Alekszej (Elek) volt, akit 1913-ban a skizmaper fővádoltjaként ítéltek el, majd Kárpátalján mint a szerb egyház papja tevékenykedett, 1938-tól Rajics püspök emberének számított. Kabalyuk megnyerésére maga a VKM utasította Kozma Miklós kormányzót, mivel meglátásuk szerint az nagy siker lenne, ha az egykori fővádoltat megnyernék a magyar ügynek.¹⁰²⁴

Popoff beiktatása a magyar ortodox egyházszervezet megalakítására tett lépések zárómomentuma, de az egyház szervezése már jóval ezt megelőzően megkezdődött. Az események több szálon indultak el. Kárpátalja visszafoglalását követően a közigazgatás hathatós közreműködésével megindult az ottani hívek és papok megnyerése a magyar egyház ügyének. Ennek elősegítése érdekében 1939 folyamán két rendeletet is kiadtak, amelyekben felhívták a hatóságok figyelmét, hogy támogassák az ortodox papok tevékenységét.¹⁰²⁵ 1939 októberében 14 pap, esperes és zárdafőnök jelenlétében

mondták ki a jelenlévők csatlakozását a magyar–oroszc egyházmegyéhez.¹⁰²⁶ Az egész szervezés kulcskérdése az volt: megkapják-e a papok a magyar államtól ugyanazt a juttatást, amelyben a szerb püspökség papjai részesültek a csehszlovák államtól.¹⁰²⁷ Egy 1941. júniusi jelentés szerint a magyar kultuszminisztérium eredményként könyvelte el, hogy 5000 pengőért sikerült „megvenni” Békés és Bihar vármegyét, a következő célpontnak pedig Csanád vármegyét és a Székelyföldet jelölté meg. Az is világossá vált, hogy pénz nélkül nem halad a szervezőmunka.¹⁰²⁸

A kárpátaljai akcióval párhuzamosan zajlott a trianoni területek román egyházközségeinek „megnyerésére” irányuló akció. Ez papok internálását, illetve a hívekre gyakorolt nyomást jelentette. 1940 nyarán deklaráltatták az egyházközségekkel magyar jellegüket,¹⁰²⁹ majd kérték csatlakozásukat a magyar egyházszervezethez.¹⁰³⁰ Tizenkét egyházközségnél ezt sikerült elérni,¹⁰³¹ közöttük olyan is volt, ahol a hívek többsége még románul beszélt.¹⁰³² A magyar kormány annak ellenére fogadta el a csatlakozásokat, hogy a híveknek nem volt joguk dönteni a mise nyelvéről, mivel ahhoz meg kellett volna változtatni az akkor is érvényben lévő 1869-es statútumot.¹⁰³³

A román kormány azonnal ellenintézkedéssel reagált Popoff kinevezésére. Colan kolozsvári ortodox püspök kezdeményezésére¹⁰³⁴ a román kultusztárca 1941 májusában rendelettervezetet készített, amelyben az egyházi főhatalom nélkül maradt¹⁰³⁵ Hunyad, Szeben és Fogaras megyei román református¹⁰³⁶ egyházközségek élére adminisztrátort nevez ki.¹⁰³⁷ A tervezethez fűzött magyarázatban sem tagadták, hogy ezt ellenakciónak szánják, és ugyanez derül ki magából a rendeletből, amelynek szövege szó szerint megegyezik a magyar rendeletével. Mivel Popoffot két megyében, Békésben és Biharban lévő egyházközségek élére nevezték ki, a románok válaszként három-megyényi református egyházközség élére nevezték ki adminisztrátort.¹⁰³⁸ Jelenlegi ismereteink szerint a rendeletet végül nem ültették gyakorlatba.

A magyar kormány részéről megtett lépésekkel nem zárult le az egyházszervezés, sőt, az igazi nehézségek csak ezután adódtak. Egy ideig kitartott a papok állami segélyének rendezéséből és a hatalomváltásból fakadó kezdeti lelkesedés. A Kárpátalján működő mintegy 150 ortodox pap közül a cseh időkben csak az a 94 kapott segélyt, aki a munkácsi szerb püspökség alá tartozott. Megnyerésük érdekében a magyar kormány igyekezett minden papot állami támogatásban részesíteni, az 1940-es költségvetésbe 112 kárpátaljai ortodox papot vettek fel, egyenként 30 pengős juttatással.¹⁰³⁹ Ezek sorra léptek be a magyar–oroszc egyházrészbe.¹⁰⁴⁰ Egy idő után azonban – a közigazgatás felől érkező nyomás ellenére – kezdtek repedések jelentkezni az építményen. A nem megfelelő személyi állomány¹⁰⁴¹ és a román és szerb ortodox egyház és püspök részéről elsősorban a román papokra nehezedő, kilépésre ösztönző presszió éreztette hatását. A magyar egyházszervezet három alapembere Popoff Mihály nagyprépost, érseki helynök, a magyar–oroszc egyházmegye adminisztrátora, Doroszlai Mihály szegedi ortodox esperes, a magyar–oroszc egyházmegye elnöke és Jakab Jenő ortodox pap, érseki titkár voltak. A magyar kormány kezdetben minden támogatást megadott ne-

kik az egyházszerző munkában, sőt Popoff és Doroszlay bekerült a kárpátaljai papokat igazoló bizottságba is.¹⁰⁴²

A szerb származású Doroszlay Mihály (eredeti neve Milan Dakics), az 1932-ben Szegeden alakult Szent György egyházközség papja volt. Lelkes híve volt a magyar egyházszerző megalakulásának. Tevékenysége miatt 1940 októberében előbb Zubkovics budai püspök, majd a magyar egyházszerzőzetben játszott szerepéért a szerb ortodox egyház is megfosztotta papi tisztségétől.¹⁰⁴³ A magyar ortodox egyházszerzőzet bomlását követően 1943 folyamán a görögkatolikus egyház is érdeklődést mutatott Doroszlay iránt. Angelo Rotta budapesti nuncius megbízásából vizsgálták, hogy milyen körülmények között lehetne áttéríteni egész egyházközségével együtt.¹⁰⁴⁴ Doroszlay és Jakab között is konfliktus bontakozott ki, kölcsönösen feljelentették egymást a magyar hatóságoknál.¹⁰⁴⁵ Jakab már 1941 februárjában leváltotta Doroszlayt a magyar–orosz egyházmegye éléről az egyházmegye ügyeinek hanyagolása miatt.¹⁰⁴⁶

Jakab Jenő a két világháború közötti időszakban Huszton szolgált ortodox papként. Sawatij prágai érsek emberének számított, egy időben a titkári teendőit is ellátta. Idővel megromlott a viszonya az érsekkel, aki megfosztotta tisztségétől. Ennek ellenére ő továbbra is főesperesnek titulálta magát.¹⁰⁴⁷ 1941 elején ő is levelet írt a Miniszterelnökségnek azzal a panasszal, hogy nem részesül rendszeres állami támogatásban, ami mögött Doroszlay feljelentését vélte. Ekkor már a Miniszterelnökség is erkölcsileg megbízhatatlannak minősítette, 1940 őszén mégis Szatmárnémetibe, 1942 novemberében pedig – Popoff tanácsára – Székelyudvarhelyre neveztek ki papnak.¹⁰⁴⁸

Az egyházszerzőzet szempontjából a legnagyobb problémát a Popoff személye körüli ügyek okozták. Püspökké szenteltetésének kudarcra visszavett a lendületből. A legnagyobb csapást az jelentette, hogy 1941 márciusában, még hivatalos kinevezése előtt a Karlócán székelő emigráns orosz püspöki szinódus megfosztotta papi tisztségétől,¹⁰⁴⁹ bár nem világos, volt-e joga a szinódusnak ehhez a lépéshez az orosz ortodox egyház valamely püspökségének alárendelt pappal – vagyis Popoff-fal – szemben. A budapesti Szív utcai egyházközség a konstantinápolyi pátriárka és európai képviselője, Eulogius párizsi érsek alá volt rendelve,¹⁰⁵⁰ de Popoff státusa tisztázatlan. 1941-től érseki helynökként Sawatij révén ismét a konstantinápolyi pátriárkának volt alárendelve. A karlócai püspöki szinódus elveiben az orosz emigráns hívek lelki felügyeletét látta el, de székhelye révén feltehetően a szerb ortodox egyház befolyása alatt állt, így ha volt is joga Popoff megfosztásához a papságtól, a lépés mögött joggal feltételezhetjük inkább a szerb egyházat. A jogszerűség kérdéséről függetlenül az ügy nyilvánosságra került, ami óhatatlanul aláásta Popoff tekintélyét, és 1942-től a papok kezdtek eltávolodni tőle.¹⁰⁵¹ 1943 elejétől a román egyházközségek sorra mondták ki elszakadásukat a magyar egyházrészről.¹⁰⁵²

A magyar kormány egy ideig még meghagyta tisztségében Popoffot, de párhuzamosan elkezdett más megoldásokban is gondolkodni. Magyar forrásokban nem került elő erre vonatkozó utalás, de román diplomáciai jelentések szerint 1943 közepén a

magyar kormány Popoff helyett egy bizonyos Péterfalvi Jánost szeretett volna püspökké szenteltetni. A kellő fenntartással kezelendő román források szerint Péterfalvi egy teológiai képzettséggel nem rendelkező, csupán hat osztályt végzett elmagyarosodott sváb volt,¹⁰⁵³ aki korábban fakereskedéssel foglalkozott. A jelentés szerint 1943 áprilisában Péterfalvi magyar diplomáciai útlevelemmel Berlinbe utazott, hogy az ott székelő Szerafim Lade¹⁰⁵⁴ orosz érsek pappá szentelje és archimandritává nevezze ki, ezt követte volna püspökké szentelése. A nagyszebeni ortodox érsek felkérte Ion Antonescu államvezetőt, hogy a román diplomácia akadályozza meg a szentelést.¹⁰⁵⁵ 1943. augusztusi jelentés szerint – román diplomáciai közbelépésnek tulajdonítva – Lade érsek elállt a szándékától,¹⁰⁵⁶ és a magyar kormány terve meghiúsult. A kormány még egy évig kitartott Popoff mellett, majd 1944 februárjában a tarthatatlan helyzetre való tekintettel két adminisztrátorhelyettest nevezett ki Popoff helyett: a magyar egyházrész élére Oláh János méhkeréki esperes került, míg a ruszin egyházrész élére Szabó Teofán beregárdói igumen.¹⁰⁵⁷ 1944. május 17-én Popoffot végleg megfosztották tisztségétől.¹⁰⁵⁸ A magyar egyházszerzőzet kérdése függőben maradt, az orosz frontátvonulás pedig végleg elsodorta a kezdeményezést.

3.6.3. A magyar ortodox egyház által a különböző régiókban követett „stratégia”

A létrehozni kívánt magyar ortodox egyház szerepének kérdése bonyolult. Nehéz megállapítani, mennyiben elégített ki valós társadalmi igényt és mennyiben volt inkább az állami propagandát a hívek irányába továbbító csatorna. Összességében elmondható, hogy a három esztendő a hívek életében radikális változást nem hozott, a legtöbben valószínűleg nem is értesültek megalakulásáról. Esetleg egy új pap megjelenése vagy a prédikáció nyelvének változása jelenthetett újdonságot. A magyar egyházhoz csatlakozott egyházközségekben ugyanis azonnal szorgalmazták a magyar nyelv bevezetését a templomi liturgiában. Ez csak olyan falvakban kelthetett megütközést, ahol a hívek többsége még nem beszélt a magyart.¹⁰⁵⁹ Mivel a Popoff alá rendelt egyházrészek egymással össze nem függő területek voltak,¹⁰⁶⁰ a magyar ortodox egyházszerzőzet különböző politikát folytatott a három nagy régióban. Ez elsősorban a kormány nemzetiségpolitikai érdekeit – és nem a hívekét – szolgálta. A továbbiakban ezeket az eltérő magatartásmintákat kívánjuk bemutatni, a kép teljessége érdekében kitérünk Kárpátaljára is, ezzel markánsabban kidomborodik az Észak-Erdélyben követett egyházpolitika.

15. ábra. Az 1941-ben létrehozott magyar ortodox egyház alá rendelt területek és parókiák

Az 1939-ben visszatért Kárpátalján mintegy 110-150 ezer ortodox hívó élt,¹⁰⁶¹ főleg Huszt környékén.¹⁰⁶² Az első világháború után a cseh államigazgatás szorgalmazta a görögkatolikusok tömeges áttérését,¹⁰⁶³ mivel ezek papjait magyar érzelműnek tartotta.¹⁰⁶⁴ Ez a rutén lakosság megosztását és egy esetleges egységes ruszin nemzetszeme kialakulásának lassítását is szolgálta.¹⁰⁶⁵ Az áttérést a cseh törvények szintén megkönnyítették, így egész falvak tértek át ortodox felekezetre. A legnagyobb hullámra 1920 és '25 között került sor, később csökkent az állami támogatás, mivel a prágai kormány nem nézte jó szemmel az ortodox papok által terjesztett nagyorosz vagy ukrán irányzatot. 1925-ben szabályozták a két felekezet egymáshoz való viszonyát, és a papok államsegélyét bizonyos szintű tanulmányok feltételéhez köthették.¹⁰⁶⁶ Kárpátalja visszafoglalását követően a magyar kormány célja az ortodox papoknak a magyar egyházrész számára való megnyerése volt, ezzel kivonták volna a szerb püspök joghatósága és befolyása alól. A papok és hívek megnyerése a magyar közigazgatás hathatós segítségével, a papok államsegélyének gyors rendezésével történt. A szervezőmunka 1941 közepéig Rajics püspök jelenlétében zajlott. Rajics azonban minden csatlakozott papot felmentett tisztségéből, s új papot nevezett ki. A papok között konfliktus támadt, ebbe pedig mindenki igyekezett a magyar közigazgatást is bevonni.¹⁰⁶⁷ Kezdetben – papíron – mégis sikerült elérni a papok többségének csatlakozását.

Ezzel párhuzamosan magyar kormánykörökben felmerült a görögkatolikus felekezetre való visszatérések megkönnyítésének gondolata. Az ortodox egyházszervezet megalakítása ellenére is úgy vélték, hogy a görögkatolikus egyház Kárpátalján nemze-

ti szempontból megbízhatóbb, mint az ortodox. Ennek érdekében kezdetben nem terjesztették ki a magyar vallásügyi törvényeket,¹⁰⁶⁸ elemezték a tömeges cseh áttérést lehetővé tevő jogszabályokat, és egy bizottságot is kiküldtek a kérdés tanulmányozására. Csehszlovákiában 1925-ben rendezték a felekezetváltoztatások kérdését. A tömeges áttérés első és legnagyobb hulláma addig már megtörtént. Az elfogadott rendelet szerint elégséges volt a felekezetváltoztatási szándékot a polgári hatóságoknak szóban bejelenteni és az áttérésre kiválasztott felekezet papját felkeresni. Az egyházat, amelyből az illető kilépett, nem kellett értesíteni. A családok nevében elegendő volt egyetlen családtag nyilatkozata is,¹⁰⁶⁹ és a törvény pontatlan megfogalmazása arra is módot adott, hogy egyetlen személy vallomása alapján akár egy egész közösség felekezetváltoztatását elrendeljék. A helyzetet bonyolította, hogy az áttérések csak szóban történtek meg, anyakönyvi átvezetésük elmaradt. A Vallás- és Köznevelésiügyi Minisztérium egyéves haladékot akart adni a kérdés rendezésére, és 1939-től szándékozott bevezetni az áttérést nehezítő magyar törvényeket. A Miniszterelnökség ezzel szemben meghosszabbította volna az átmeneti időszakot, hogy esélyt adjon a tömeges visszatérésekre.¹⁰⁷⁰

Mivel a kérdés érintette a görögkatolikus – és áttételesen a római katolikus – egyházat is, ők is kifejtették véleményüket. Serédi hercegprímás rendeleti úton kívánta megoldani a helyzetet, amelyben kimondták volna, hogy minden, két világháború között történt felekezetváltoztatás érvénytelen, és mindenkinek kötelessége jelentkezni eredeti egyházközségénél.¹⁰⁷¹ A kérdésben a leginkább érintett fél Sztojka Sándor munkácsi görögkatolikus püspök volt, aki a visszacsatolást követően a hívek „visszaszerzésében” reménykedett, ehhez pedig állami segítséget igényelt. Véleménye szerint a revíziót követően a kárpátaljai görögkatolikus egyház a „mindent vissza” elv alapján áll és szeretné kiszabadítani a „lélki rabságból” ruszin híveit.¹⁰⁷² Ennek érdekében javasolta, hogy a kérdést a népszámlálás alkalmával „oldják meg”, a kérdőívek kitöltésénél legyenek jelen a görögkatolikus papok. Ha az áttérést nem tudják megfelelő papokkal igazolni, akkor ne vegyék figyelembe. Sztojka felvetésével Kozma Miklós kormányzó nem értett egyet. Azt ugyan elfogadta, hogy a helyzet tisztázása érdekében használják fel az 1941-es népszámlálást,¹⁰⁷³ azt viszont nem, hogy a felvételi íveket „meghamisítsák”, mivel az illető továbbra is azon egyház tagjának vallja magát.¹⁰⁷⁴

1941 őszén ismét megbeszélést tartottak az ügyben az érintett minisztériumok részvételével. Hangsúlyozták, hogy bár mind az ortodox, mind a görögkatolikus egyház bevett felekezet, az ortodox világnézeti szempontból különbözik a többi keresztény felekezettől, és a magyar államiságnak inkább a görögkatolikus világnézet felel meg. Noha belátták, hogy a kérdés elsősorban elvi és nemzetiségpolitikai ügy, mind a belügy, mind a VKM inkább valláspolitikai kérdésként közelített volna a problémához. A híveket pasztorációval kívánták megnyerni, nem közigazgatási eszközökkel. Kozma kormányzó azonban azon a véleményen volt, hogy a kérdést gyorsan kell rendezni, mivel az uralomváltás ellenére nem indult meg nagyobb arányú felekezetvál-

toztatás a térségben.¹⁰⁷⁵ A Miniszterelnökség rendelettervezetet dolgozott ki, amelynek alapja a rendezetlen anyakönyvi helyzet volt. Ennek értelmében mindenkinek nyilatkoznia kellett és felekezetváltogatását bizonyítania is köteles volt. Amennyiben ezt nem tette meg, eredeti görögkatolikus vallásán maradt. Erre 1944 végéig adtak volna haladékot.¹⁰⁷⁶ Az Igazságügyi Minisztérium figyelmeztette az érintetteket, hogy felekezetváltogatás esetén mindig az áttérés időpontjában érvényes törvényt kell figyelembe venni, akkor is, ha az illető állampolgársága időközben megváltozott. Ha tehát a cseh törvények lehetővé tették tömeges áttérést, s ezt a cseh hatóságok is elfogadták, akkor azt érvényesnek kell tekinteni és csak a Belügyminisztérium által egyénileg lefolytatott eljárás révén lehet megváltoztatni.¹⁰⁷⁷ A kérdés vizsgálatára kiküldött bizottság jelentése sem adott okot optimizmusra. Megállapítása szerint még a könnyített eljárás mellett sem várható tömeges visszatérés, sőt az elgondolás akár az ortodoxokat is erősítheti. A kérdést tehát nem adminisztratív eszközökkel kell megoldani, hanem a görögkatolikus egyház és papok támogatásával, illetve az ortodox papok állami segélyének felülvizsgálatával.¹⁰⁷⁸ Az 1943-ig napirenden tartott kérdésben két megoldási javaslat körvonalazódott: a) eltörlik a két világháború közötti felekezetváltogatásokat és mindenki újra nyilatkozik vallási hovatartozásáról, illetve b) aki nem tudja iratokkal bizonyítani felekezetváltogatását, az marad eredeti egyházában.¹⁰⁷⁹ Hogy erre végül nem került sor, azt az is befolyásolhatta, hogy a munkácsi ortodox egyházi hivatal kinyomtatott egy, a felekezetváltogatásról szóló formanyomtatványt 18 ezer példányban. Az áttérés megkönnyítésével az ortodox egyház tehát saját javára történő tömeges áttérésre számított.¹⁰⁸⁰ A kérdés így megoldatlan maradt, 1944-re a kormány is belátta, hogy jobb, ha a kérdést fel sem veti.¹⁰⁸¹

A Popoff alá rendelt másik régió a kezdetben 56 ortodox egyházközséggel rendelkező Székelyföld volt. Ezeknek az egyházközségeknek a helyzete részben hasonlított a kárpátaljaiakéhoz, többségük szintén a két világháború közötti időszakban jött létre. A különbség az volt, hogy a kárpátaljaiakéhoz hasonló tömeges áttérésre, egész falvak konverziójára itt nem került sor. A legtöbb esetben csak pár család volt az egyházközség tagja, többségük kihelyezett hivatalnok, aki 1940-ben elmenekült. Kijelenthető tehát, hogy az ortodox egyház székelyföldi előretörése sem szolgálta társadalmi igények kielégítését, inkább az államhatalom jelképeként működött. A román ortodox egyház azzal az indokkal tiltakozott az ellen, hogy ezek az egyházközségek Popoff adminisztrációja alá kerüljenek, hogy csak az egyházi főhatóság nélkül maradt egyházközségeket helyezték joghatósága alá, a székelyföldiek pedig Colan kolozsvári püspökhöz tartoznak.¹⁰⁸² 1941 tavaszára a székelyföldi román ortodox egyház a teljes szétesettség állapotába került, a hívek és a papok tömegesen menekültek vagy változtattak felekezetet.

Ilyen körülmények között történt meg a székelyföldi közösségek Popoff alá rendelése. Az 56 egyházközség közül a magyar kormányzat csak 28-ról mondatta ki „magyar jellegét”, a többieket eleve megszűntnek tekintették.¹⁰⁸³ A rendelkezésre álló in-

formációk szerint Popoff elsődleges célja nem az egyház újjászervezése, esetleg bővítése volt – ez feltételezhetően nem esett volna egybe a magyar kormányzat érdekeivel sem. Colan megpróbálta papokkal pótolni az egyházközségek hiányait, a helyi közigazgatás azonban csak a Popoff által kijelölteket fogadta el.¹⁰⁸⁴ 1942 végi adat szerint Popoff csak két új papot nevezett ki. Egyikük, a Sepsiszentgyörgyre küldött Varjú János betörte a templom ajtaját, mert a kulcs a román papnál volt, majd egy magyar mise megtartása után újra lelakatolta a templomot és visszatért Budapestre.¹⁰⁸⁵ A csíkszeredai templomról Popoff kijelentette, hogy megfelelő kárpótlásért a város lebontathatja,¹⁰⁸⁶ a székelyudvarhelyit pedig öt évre bérbe adta a városnak.¹⁰⁸⁷ Egyedül a vargyasi egyházközségben kérték a hívek magyar pap kiküldését Popofftól, a rendelkezésünkre álló információk szerint azonban kérésük nem teljesült.¹⁰⁸⁸ Ezek fényében Székelyföldön a cél inkább a „rendezett visszavonulás” és az ortodox egyházi struktúra teljes felszámolása lehetett.

A Popoff joghatósága alá rendelt harmadik terület Békés és Bihar megye volt. Itt működött a trianoni Magyarország 18 román ortodox egyházközsége. 1940 után Bihar vármegyét egyesítették az Észak-Erdéllyel együtt visszakerült Bihar megyével, és ez volt az egyetlen olyan, a magyar ortodox egyház fennhatósága alá került terület, amelynek egyházi főhatósága is Magyarországon volt.¹⁰⁸⁹ Ez volt az a „rés”, ahol megbontható lett a román ortodox egyház egysége. Feltételezhetően ez volt az egész magyar ortodox egyház létrehozása mögötti egyik fő szempont, és itt az egyház meg is próbált terjeszkedni.

A stratégiát a helyi egyházközségek iratai alapján lehetne alaposan feltárni, mi most egy konkrét eset kapcsán mutatjuk be. A Bihar megyei Mádarász településen a visszacsatolást követően a hatóságok azonnal megkezdték a lakosság megnyerését. Először kiutasították a román ortodox papot, majd a helyére kinevezett új papot ellehetetlenítette a jegyző, és helyette az egykori sarkadkeresztúri papot nevezték ki.¹⁰⁹⁰ A helyi jegyző azonban folytatta az akcióját, 1942 júliusában a lakosság megtévesztésével aláírásokat gyűjtött a magyar egyházhoz való csatlakozáshoz.¹⁰⁹¹ Hivatalos indoklás szerint a helyiek az állampolgársági kérelmet írták alá. A lakosságra nehezedő nyomás miatt 1942 augusztusában Colan püspök személyesen látogatott el a faluba, és a lakosságot „ősi hite és egyháza mellett” kitartásra kérte.¹⁰⁹² Pár nappal később a közéleti helyzetről való tájékoztatás címén a jegyző összehívta a falu lakosait, a gyűlésen azonban nem a beígért szövetkezeti képviselők jelentek meg, hanem Ioan Olah esperes, aki jelezte, hogy utazásának célja a magyar ortodox egyházhoz való csatlakozás kimondása. A lakosság tiltakozása ellenére¹⁰⁹³ a jegyző megszerkesztette az erről szóló nyilatkozatot, amit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1942. szeptember 7-én el is fogadott.¹⁰⁹⁴ Pár nappal később a hívek levélben vázolták fel a rájuk nehezedő hatósági nyomást és megtévesztést,¹⁰⁹⁵ a VKM azonban nem változtatott döntésén és 1942. szeptember 11-én bizottság utazott a faluba az egyház javainak átvételére,¹⁰⁹⁶ lezárva a csatlakozási folyamatot. Az egyházközség helyzetének további alakulása is-

meretlen, de a megalakulás körülményeinek ismeretében kétséges, hogy tartós tudott maradni. Román diplomáciai jelentések szerint hasonló, csatlakozást kimondó gyűlésekre került sor Bihar megye más településein is: Szalárdon, Diószegen és Székelyhídon,¹⁰⁹⁷ és hasonló „térítési” akciókban aktívan részt vettek a trianoni területeken más román ortodox papok is.¹⁰⁹⁸

A madarászi eset és Ioan Olah esperes szerepe kapcsán érdemes részletesebben ki térni egyes román papoknak a magyar egyházszervezetben játszott szerepére. A trianoni országrész román egyházközségeinek három legjelentősebb papját¹⁰⁹⁹ sikerült a kormánynak időlegesen megnyerni, és azok aktívan részt is vettek az egyház működtetésében.¹¹⁰⁰ A két világháború közötti magyarországi román papok vezetőjének Petru Mándruțaut tartották, ezért volt nagy meglepetés a román egyházi nyilvánosságának és diplomáciának, hogy elsőként csatlakozott a magyar egyházhoz és erre biztatta paptársait is.¹¹⁰¹ Tagja lett az egyházi tanácsnak, majd 1942 áprilisában kinevezték a Budapesten felállított ortodox teológiai intézet rektorává.¹¹⁰² Amilyen gyorsan felívelt karrierje, olyan hamar meg is tört: fél éven belül lemondott rektori állásáról,¹¹⁰³ majd az év végén mozgalmat indított a román papok magyar egyházszervezetből történő kiválása érdekében. 1942 decemberében Colan kolozsvári ortodox püspök előtt beismerte hibáját. Colan hajlandónak mutatkozott ismét befogadni őt papjai sorába.¹¹⁰⁴ 1943 februárjában Mándruțau másik két paptársával egyszerre jelentette be kilépését a magyar egyházszervezetből,¹¹⁰⁵ ezzel megindították a bómási folyamatot. A Vallás- és Közköztartásügyi Minisztérium megsemmisítette a kilépési nyilatkozatot,¹¹⁰⁶ és eljárást kezdeményezett a papok ellen.¹¹⁰⁷

Mándruțau Dimitrie Sabău gyulai esperessel együtt jelentette be kilépését. Sabău karrierje hasonlóan alakult a Mándruțauéhoz, bár nem ívelt olyan magasra. A magyar egyházhoz való csatlakozását követően ő is tagja lett az egyházi konzisztóriumnak, majd Mándruțau hatására megtette a maga Canossa-járását Colan püspöknél, és együtt léptek ki a magyar egyházszervezetből.

Érdekesebben alakult a másik esperes, Ioan Olah karrierje. A magyar egyházba történt belépésekor nem kapott fontosabb tisztséget, az egyházi konzisztóriumba is csak Mándruțau kilépése után került be, ekkor azonban fizetését 400 pengőre növelték.¹¹⁰⁸ Paptársai győzködték őt is a kilépésről, amire ő ígéretet tett.¹¹⁰⁹ Az első kilépési hullámot követően a budapesti román követ megítélése szerint Olah nem tekinthető „teljesen elveszettnek” a román egyház szempontjából, bár aktív szerepet játszott az egyház terjeszkedésében, majd Popoff leváltásakor 1944 tavaszán őt nevezték ki a magyar egyházrész vezetőjévé. Ez a lépés kiváltotta a román egyház haragját, és a nagyváradi ortodox püspök megfosztotta papi tisztségétől,¹¹¹⁰ ennek ellenére adminisztrátorhelyettesi tisztségét 1947-ig megtartotta.

3.7. A MAGYAR ÁLLAM ÉS A ROMÁN EGYHÁZAK VISZONYA

A rendelkezésünkre álló források nem teszik lehetővé, hogy elkülönítve tárgyaljuk a magyar államnak a két egyházhoz fűződő viszonyát, azt, hogy részletezzük a közöttük lévő kisebb-nagyobb különbségeket. Az állam viszonya alapvonásaiban ugyanaz volt: a távlati cél mindkét esetben nemzeti egyházak létrehozása és a román püspökségek integrálása. A használt módszerek is hasonlóak voltak, nem tudjuk azonban megítélni, melyik egyház papjaival szemben lépett fel erőteljesebben a kormányzat. Az előzetes feltevésünk az volt, hogy mivel a román államiséget jóformán az ortodox egyházzal azonosították, velük szemben szigorúbb volt a hatóságok fellépése, ezt azonban a források nem igazolták. Ennek magyarázata az is lehet, hogy a román ortodox egyház papjai sokkal nagyobb arányban menekültek el, másrészt az ortodox egyházra eleve jellemzőbb volt a csekélyebb társadalmi aktivitás, és ez 1940-et követően hangsúlyosabban érvényesült a passzivitásba vonulással. E megfontolásokból a magyar állam és román egyházak viszonyának színtereit a korábbi fejezetektől eltérően együtt tárgyaljuk. A konfliktusok kijelölésénél a görögkatolikus papságra vonatkozó források voltak mérvadók, de ahol lehetséges, külön jelezzük az ortodox egyházra vonatkozó aspektusokat.

3.7.1. Szerepköri viták/konfliktusok – karhatalmi ügyek

1940-et követően a magyar állam és nemzetiségi egyházak közötti viszony – egyes elemek megtartása mellett – sok tekintetben ártékelődött. Míg a liberális állam keretei között alapvetően érvényesült az egyház autonómiája és az állam nem kívánta ellenőrizni belső működését, 1940-et követően az egységes nemzeti egyház létrehozására irányuló törekvésekkel párhuzamosan problémaként merült fel az egyház és tagjainak illojalitása. A különböző közigazgatási és karhatalmi technikák már a dualizmus korában is megvoltak, de 1940-et követően általánosan elterjedt gyakorlattá váltak.

Az észak-erdélyi román társadalom 1940 utáni helyzetének pontos megítéléséhez nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok. Nagy vonalakban annyi megállapítható, hogy a menekülés elsősorban a román értelmiséget érintette, és a papokból, tanítók-ból, kisebb részben ügyvédek-ből, orvosok-ból és más szabad értelmiségiekből álló réteg nagyon leszűkült. Korabeli román jelentések 3000–3500 főre tették a román elíteltet,¹¹¹¹ amelyből körülbelül 500 volt a tanárok és mintegy 900 a papok száma. Saját számításaink szerint egy értelmiségire 400 fő jut, akikkel foglalkoznia kellett volna.¹¹¹² Az értelmiségiek körülbelül 25–30 százalékát tették ki a papok, akiknek mintegy háromnegyede a görögkatolikus felekezetet képviselte, ők alkották az észak-erdélyi román elit legnagyobb csoportját.¹¹¹³ A számok valóságtartalmát nem áll módunkban ellenőrizni, ha azonban elfogadjuk őket, akkor ez a szint körülbelül a 20. század elejének felel meg.¹¹¹⁴ A középosztályosodási folyamat tekintetében a magyar kormányzat-

nak sikerült felszámolnia a két világháború között elért eredményeket. Ha a magyar kormányzatnak nem volt is célja az észak-erdélyi román lakosság teljes elűzése – mint ahogy a korabeli román propaganda és részben azt átvéve a román történetírás egy része állítja –, az értelmiségiek önkéntes vagy a kormányzati politika hatásaként történő elmenekülését elégedetten nézte. A korabeli magyar felfogás szerint a román elitet megfertőzte a „nagyromán eszme” és semmilyen kormányzati eszközzel nem lehet megnyerni a magyar állameszmének. Ez azonban szerintünk nem ért le a román parasztok szintjére, és a magyar kormánykörök úgy gondolhatták: ha ezt a népréteget „megfosztják” a maga elitjétől, ismét lojálisává válik.¹¹¹⁵ Ezért a feladat az egyre inkább szűkülő elit ellenőrzése és elszigetelése volt a falusi lakosságtól. A papok szerepe 1940-et követően amiatt értékelődött fel, mert az egyházi hierarchia jelentette szinte az egyetlen olyan hálózatot, amely lefedte a teljes román lakosságot.¹¹¹⁶

Gondot jelentett viszont a papok egy részének elmenekülése, internálása¹¹¹⁷ vagy kiutasítása.¹¹¹⁸ Ez elsősorban az ortodox egyházat érintette, mert korabeli becslés szerint a görögkatolikus egyház pár év alatt pótolni tudta volna a kiesést, amennyiben a teológiai iskolák megfelelő szinten működhetek volna.¹¹¹⁹ A magyar állam hivatalosan elismerte a román egyházak jogát a lelkészképzésre, a papnevelő intézetek kérdése azonban végig rendezetlen maradt, az ott oktató tanárok fizetése csak átmenetileg rendeződött, és stabilan csak két kolozsvári professzor státusát ismerték el.¹¹²⁰ Amellett, hogy adminisztratív eszközökkel igyekezett gátolni a román teológiák hatékony működését, a kormány nem értett egyet esetleges megszüntetésükkel¹¹²¹ – de a papképzést elsősorban egyházi és nem állami feladatnak tekintette.¹¹²² A képzés mellett – visszatérő elemként¹¹²³ – felmerült, hogy a román papok pótlása érdekében a magyar kormányzat engedélyezze az elmenekült papok visszatérését.¹¹²⁴ A kérést Rotta nuncius vetette fel a kormányzatnak, amely kezdetben nyitottnak mutatkozott az ügyben.¹¹²⁵ A VKM politikai ügynek minősítette a kérdést, mivel Székelyföldről volt szó, a döntést azonban a Miniszterelnökségnek kellett meghoznia. Javasolta, hogy előzőleg kérjék ki az érintett főispánok véleményét is.¹¹²⁶ A négy főispántól beérkezett jelentések jól tükrözik a korabeli politikai felfogást, amely nemkívánatosnak tartotta a román papok jelenlétét a Székelyföldön. Válaszaikban ugyanis – egy kivétellel – nem támogatták, hogy bármelyik elmenekült vagy kiutasított pap visszatérjen. Érvként korábbi magatartásukat, a politikai életben való aktív részvételüket, valamint a felekezetváltogatásban és templomépítkezésben játszott szerepüket emelték ki.¹¹²⁷ Egyedül a Maros-Torda vármegyei főispán nyilatkozott pozitívan a marosszentannai lelkész ügyében, akinek visszatérése ellen nem emelt kifogást.¹¹²⁸ A kivizsgálás eredményét a Miniszterelnökség közölte a VKM-mel, és jelezte, hogy nem kíván lépni az ügyben.¹¹²⁹ Információink szerint nem is tért vissza egyetlen elmenekült pap sem a területre, ahogy más elmenekült román lakos sem.¹¹³⁰

Az észak-erdélyi román lakosság politikai vezetője Emil Hațieganu egyetemi tanár volt, mellette ugyanolyan fontos – ha nem fontosabb – szerepet játszott Iuliu Hossu

görögkatolikus püspök.¹¹³¹ Helyi szinten is a román lakosság legfőbb vezetőiként tartották számon a papokat,¹¹³² valószínűleg a Romániából érkező információk az ő hálózataikon át jutottak el a lakossághoz. A magyar hatóságok feltételezése szerint a konzulátusok révén az észak-erdélyi román lakosság vezetése Kolozsváron összpontosult, politikai vonalon Hațieganu, illetve az egyetlen román napilap, a Tribuna Ardealului szerkesztőségében, egyházi vonalon pedig Hossu püspök személye körül. A vidéki papok különböző egyházi események vagy gyűlések ürügyén rendszeresen felkeresték Hossut, majd hazatérve informálták a híveket az aktuális tudnivalókról.¹¹³³ A hálózat működött, és legfőbb célja – a lakosság informálása mellett – a sérelmek begyűjtése volt, amelyeket a konzulátusokon keresztül a német–olasz tisztbi bizottság felé továbbítottak. A magyar hatóságoknak azonban – egy kivételtől eltekintve – nem sikerült konkrét összeesküvést vagy kémtevékenységet felfedniük a négy év alatt,¹¹³⁴ a gyanú mégis folyamatosan ott lebegett a román papok feje fölött. A folyamatos megfigyelések sokszor abszurd eseteket produkáltak,¹¹³⁵ elvezethettek az illető mozgásszabadságának korlátozásához,¹¹³⁶ letartóztatásához vagy kiutasításához.¹¹³⁷ Bár jóváhagyáshoz kötve engedélyezték egyházi egyesületek működését és gyűlések megtartását, ezeken részt kellett vennie egy detektívnek is.¹¹³⁸

A román papság folyamatos megfigyelésének és kontroll alatt tartásának egyik eszköze a hatósági vegzálás, hosszabb-rövidebb időre történő fogva tartás, esetleg házi őrizet elrendelése volt. Mindennek alapja a 8130/1939. számú rendelet, amely szerint a közrend, közbiztonság vagy államérdek szempontjából aggályos egyéneket rendőri felügyelet alá lehet helyezni, adott esetben az ország egyes területeiről kitiltani, a kijelölt helyen pedig internálni.¹¹³⁹ Az általános megfogalmazáson a rendelet végrehajtási utasítása sem pontosított, a hatóságok bárkit nemkívánatos személlyé nyilváníthattak.¹¹⁴⁰ Hetvenöt olyan, többé-kevésbé dokumentált esetről tudunk, amelyet a magyar hatóságok kezdeményeztek görögkatolikus papok ellen.¹¹⁴¹ Az előzetes feltevés, illetve a történetírásban és a forrásokban szereplő esetek alapján magasabb számra számíthatunk.¹¹⁴² A román egyházak sérelmei alapján a legszámottevőbbnek az erőszakos szervek intézkedései tűntek.¹¹⁴³ Az intézkedések időpontját tekintve azok harmada 1940 őszén, a katonai közigazgatás időszakában történt, fele pedig 1942 nyarához kapcsolódik. A katonai közigazgatás időszakából ismert esetek többsége az úgynevezett nemkívánatos elemek eltávolítása érdekében történt, amit jól mutat, hogy a letartóztatott egyének közül tíz személyt kiutasítottak, hat személyt optált – feltehetően az internálás megszüntetésének feltételeként –, a többiek pedig önként elmenekültek (tíz eset). A csendőri és rendőri intézkedések többsége két eseményhez kapcsolódik: az egyik az 1941-es népszámlálás (hét eset),¹¹⁴⁴ a másik az 1942-ben, román egyházi iskolák létesítése érdekében indított mozgalom (tizennyolc eset). Az esetek területi megoszlása lefedi egész Észak-Erdélyt, többségük természetesen az úgynevezett frontvármegyékhez kapcsolódik, mint Szatmár, Maros és Csík. Az esetek harmadánál nem ismert a papokkal szembeni konkrét intézkedés, az ismert esetek harmadánál rendőri felügye-

letet rendeltek el, a fennmaradó esetekben pedig vagy letartóztatták az illetőt, vagy eljárást kezdeményeztek ellene. Tizenhárom esetben ismerjük az intézkedés időtartamát, pár héttől fél éven át tartó felügyeletről tudunk, feltehetően a többi esetben is hasonló időtartammal számolhatunk.¹¹⁴⁵ A papok ellen felhozott vádak többsége a magyarellenességhez kapcsolódott, de előfordult izgatás, rémhírterjesztés, kémkedés is. Az esetek harmadában nem ismerjük az ügyben hozott ítéletet, az viszont biztos, hogy csak tizenhárom esetben született felmentés. Ezek többsége a népszámláláskor tanúsított magatartáshoz kapcsolódik.

A hatóságok folyamatos megfigyelése, az esetleges rendőrségi eljárások veszélye óvatossá tette a papokat. Igyekeztek kerülni a nyilvános szerepléseket, a legtöbb esetben prédikációik is visszafogottak, nemzetiségi-politikai vonatkozásban semleges tartalmúak voltak.¹¹⁴⁶ A magyar hatóságok és csendőrök is szóvá tették, hogy a folyamatos megfigyelés ellenére sem tudnak semmilyen térhelő bizonyítékot szerezni a román papok ellen.¹¹⁴⁷ Ha le is tartóztatják őket, a hívek nem vallanak ellenük, így kénytelenek rövid időn belül szabadon engedni.¹¹⁴⁸ Bár a magyar hatóságok is törekedtek a papok elszigetelésére, sok esetben ez volt az egyedüli módoszat arra, hogy a kormányzati intézkedéseket kommunikálják a román lakosság irányába.¹¹⁴⁹ A román papok magatartásával általában a román kormányzat is elégedett volt, bár elismerték, hogy egyesek saját anyagi érdekeiket helyezik előtérbe, de kevés a magyarbarát vagy az olyan pap, aki kollaborál a magyar hatóságokkal.¹¹⁵⁰

3.7.2. Szerepköri viták/konfliktusok – a kongrua kérdése

A papok jövedelmének kiegészítése (kongrua) és egyéb állami juttatások (például korpótlék, családi segély) kérdése már a dualizmus időszakának végére fegyverré vált az állam kezében a nemzetiségi egyházak papjainak ellenőrzésére. Az 1898. évi, a kongruát bevezető törvény is lehetőséget adott az állam számára, hogy amennyiben az illetőt jogerősen elítélték vagy államellenes magatartást tanúsított, a segélyt megvonják tőle. Ezt a magyar kormányzat 1940-et követően is alkalmazta a román papokkal szemben, és kiterjesztette más kategóriákra is, így nyugdíjasokra, újonnan létrehozott egyházközségek papjaira, teológiai oktatókra, vallásánárookra.¹¹⁵¹

A katonai közigazgatás időszakában a területen élő állami és egyházi alkalmazottak bére csak ideiglenes jelleggel rendeződött. A hűségeskü letételét követően az állami alkalmazottak végzettségüknek megfelelően 80–150 pengős havi segélyben részesültek, a román alkalmazottak azonban maximálisan 50 pengőt kaphattak. Ugyanez vonatkozott az egyházi alkalmazottakra is. Amennyiben az illető lelkész semmilyen jövedelemmel nem rendelkezett, részesülhetett 50 pengős havi segélyben.¹¹⁵² Ez nehéz helyzetbe hozta a román egyházak lelkészeit és püspökeit.¹¹⁵³ Az első hónapokban még nem jelentett problémát, mert a román állam a visszavonulást megelőzően három hónapra biztosította a papok fizetését.¹¹⁵⁴ A nagyobb problémák 1941-től kezdődtek. A katonai közigazgatás végével a magyar kormányzat jóváhagyta, hogy a visz-

szacsatolt területen élő állami alkalmazottak megkapják ugyanazt a fizetést, mint a román időkben, az egyházi alkalmazottak ügyében azonban a kérdés rendezését a VKM hatáskörébe utalta.¹¹⁵⁵ Ennek hatására 1941 tavaszától a VKM felemelte a papok segélyének összegét 150 pengőre.¹¹⁵⁶ A román kormányzat és egyházak több ízben is sürgették a magyar kormányt, hogy rendezze a kérdést,¹¹⁵⁷ ez azonban elhúzódott. A végleges rendezésig a papok a magyar kormánytól kapott segélyből és a román kormánytól érkező támogatásból tartották fenn magukat és családjukat. Románia ugyanis 1940 és '44 között folyamatosan támogatta az észak-erdélyi román lakosságot és különböző intézményeit,¹¹⁵⁸ bár a rendelkezésre álló adatok szerint ez a támogatás sok esetben késett vagy nem volt elegendő. Kiemelt támogatásban részesültek az egyházak, a megmaradt oktatási intézmények, valamint a román bankok és szövetkezetek. Az egyházaknak és rajtuk keresztül az iskoláknak szánt összegek a két román konzulátuson keresztül jutottak el a püspökségekhez. Az eredeti megállapodás szerint a román tisztviselőknek járó háromhavi fizetésén túl minden püspökség kapott tizenöt millió lejt, amelyet az intézmények és papok ellátására fordíthatott. Ezt az összeget azonban csak Hossu püspök kapta meg, aki továbbosztotta Rusu püspöknek is.¹¹⁵⁹ Források szerint az összeg nem érkezett meg, így 1941 elején a nagyváradi ortodox püspökség külön levélben kérte, hogy sürgősen utaljanak körülbelül egymillió lejt, ami elegendő lenne a püspökség alkalmazottainak kéthavi fizetésére.¹¹⁶⁰ Valer Pop későbbi leveléből kezdenek feltárulni a támogatási rendszer keretei és nagysága. Meglátása szerint az észak-erdélyi román lakosság támogatására éves szinten 423 millió lejt kellene fordítani, amiből 57 millió lejt kapna az ortodox egyház és 107 milliót a görög-katolikus.¹¹⁶¹ Nem világos, hogy ezt az összeget kiutalták-e az egyházaknak, és az sem, hogy a kongruaügy rendezését követően ez miként módosult. A későbbiekben is találunk arra utaló jeleket, hogy a papok elégedetlenek voltak az anyagi támogatás mértékével, és ez is érv lehetett emellett, hogy inkább a menekülést választották.

A román papok állami támogatásának kérdése 1941 nyarára rendeződött. Első körben a VKM adatokat kért a román püspökségektől a papok jövedelméről, ez 1941 februárjára készült el.¹¹⁶² Tíz havi késedelmet követően 1941 júniusában a magyar kormány életbe léptette a papok kongruájára vonatkozó magyar jogszabályokat Észak-Erdélyben is.¹¹⁶³ A törvény azonban nem automatikus kiterjesztést írt elő, csak ideiglenes szolgáltatásnak tekintették, amit a VKM bármikor visszavonhatott vagy módosíthatott. A cél a további bizonytalanság fenntartása és annak tudatosítása volt, hogy az államszegély folyósításának feltétele a lojalitás. Ezt követően a papok többsége az 1918-ban kapott kongruának megfelelő összegben részesült, ezt megszorozták 1,36-tal, ami a korona és pengő közötti különbséget jelentette. A dualizmus időszakához hasonlóan a román papok a kongruát továbbra sem a püspökségeken keresztül kapták, hanem közvetlenül, postai utalás révén.¹¹⁶⁴ Ez iskolai végzettségtől függően havi 60–180 pengő közötti fizetésekiegészítést jelentett. Emellett a papoknak járt a korpótlék és a családi pótlék is.¹¹⁶⁵

A kormányzat intézkedésével azonban nem rendeződött teljesen a román papok anyagi helyzete. Amellett, hogy a rendszer ideiglenes jellege végig megmaradt, eleve kizártak bizonyos kategóriákat. Csak a visszacsatolt területen állandó lakhellyel rendelkezők részesülhettek kongruában, nem ismerték el az 1918 után alapított egyházközségeket,¹¹⁶⁶ sem a bécsi döntést követő áthelyezéseket,¹¹⁶⁷ akárcsak a gyorsított eljárással felszentelt papokat.¹¹⁶⁸ Ugyanígy megoldatlan maradt a teológiai tanárok és hittanoktatók javadalmazásának kérdése. Azoknak a papoknak az esetében, akikkel szemben nemzethűségi¹¹⁶⁹ vagy lojalitásbeli¹¹⁷⁰ kérdések merültek fel, a VKM javasolta a kongrua megvonását; az ortodox papok kongruájának feltétele 300 hívó megléte volt. Bár ez törvénytelen és diszkriminatív volt, az állam fenntartotta.¹¹⁷¹

Külön problémát jelentettek a papok egyéb jövedelmei, elsősorban az egyházközségek földjei.¹¹⁷² Az 1921-es román földreform során ugyanis a legtöbb román egyházközség az úgynevezett *állami rezerva földekből* birtokot kapott, vagy a meglévő birtokát kiegészítették 32 holdra. A katonai közigazgatás időszakában azonban a legtöbb egyházközségtől a tulajdonjog meghagyása mellett visszavették ezeket a földeket, és kishaszonbérbe a korábbi tulajdonosoknak adták oda.¹¹⁷³ A föld tehát tulajdonjogilag továbbra is az egyházközségé volt, és beszámított jövedelmébe, a gyakorlatban a hasznát mégsem az illető pap élvezhette. Bár mind a VKM, mind a Miniszterelnökség elismerte, hogy a katonai közigazgatásnak nem volt jogalapja a földek elvételére, mégsem intézkedtek a földek visszajuttatása ügyében.¹¹⁷⁴ A dilemmát végül úgy oldották fel, hogy a föld továbbra is az egyházközség tulajdonában maradt papíron, a gyakorlatban pedig az érintett lelkész segílyt kapott, amellyel a kiesett jövedelemösszeget pótolták.¹¹⁷⁵

Ugyancsak külön problémát jelentett a román papok és özvegyek nyugdíjának kérdése. A katonai közigazgatás megszűntével a 3003/1940. sz. rendelettel a román papok és özvegyek a román időknél megfelelő nyugdíjat kaptak. 1940-től azonban a nyugdíjkorhatárt elért papok nem mehettek nyugdíjba, mert a magyar állam nem ismerte el nyugdíjjogosultságukat.¹¹⁷⁶ 1941 végétől a magyar kormány beszüntette a román papok nyugdíjának folyósítását,¹¹⁷⁷ mert indoklása szerint Romániában sem kapnak a magyar papok állami nyugdíjat. Másrészt Magyarországon az állam csak kiegészíti a nyugdíjakat, de azokról alapvetően az egyház gondoskodik. Ez újabb sérelmet okozott a román papoknak. Romániában 1924-ben vezették be a papok számára az állami nyugdíjat, ezt a papok fizetésének tíz százalékából létrehozott nyugdíjpénztári alaphoz biztosították.¹¹⁷⁸ A magyar egyházak azonban nem csatlakoztak, így a két világháború között a román papok az államtól, a magyar papok továbbra is az egyháztól és hívektől kapták a nyugdíjukat.¹¹⁷⁹ Ezért a VKM utasította a román papokat, hogy nyugdíjért forduljanak a román püspökségekhez, a kormány pedig ígérte, hogy felméri és a szükséges mértékben kiegészíti a püspökségek nyugdíjalapjait.¹¹⁸⁰

A román papok járandóságának ügye ezt követően sem jutott nyugvópontra. Egyrészt a román papok jövedelmét saját bevallásuk alapján állapították meg, amit a VKM

utólag felülvizsgáltatott, és kiderült, hogy gyakran nem felelt meg a valóságnak.¹¹⁸¹ Másrészt 1941 végétől általános béremelést hajtottak végre, amely érintette a papok jövedelmét is.¹¹⁸² A rendelet értelmében a kongrua és a korpótlék hét százalékkal emelkedett, a rendelet végrehajtásáról a VKM volt illetékes dönteni. A pótlékot feltételekhez kötötték, és nem is lépett érvénybe a román papok esetében. Harmadik indokként azt hozták fel, hogy Romániában is létezik diszkrimináció, a magyar papok kevesebb kongruát kapnak, mint a románok.¹¹⁸³ E három indok alapján 1943 tavaszától a magyar kormány vita tárgyává tette a román papok kongruaügyét, és a tapasztalatok alapján felvetette, hogy külön rendezzék, és mondják fel az általános jogegyenlőséget. A diszkrimináció már 1941 végétől érvényesült, mivel az emelést csak a magyar papok esetében hajtották végre.¹¹⁸⁴ 1943 márciusában a VKM külön megbeszélést hívott össze. Tisztázták, hogy a jövőben külön rendeletben kívánják szabályozni a kongrua kérdését a román papok ügyében, egyrészt 300 hívó meglétéhez kötnék a jogosultságot; másrészt csak a „megbízható” papok kapnák meg.¹¹⁸⁵ A megbeszélést követő javaslattervezet végül elvetette a diszkrimináció nyílt kimondását és politikai megfontolásokból továbbra is szükségesnek tartotta az egyenlő bánásmód elvének fenntartását. A tervezet szerint nincs szükség a román papokra vonatkozó adatok felülvizsgálatára, hanem a képesítés elbírálásánál igyekeznek szigorúbban eljárni.¹¹⁸⁶ Az értekezlet nyomán lefektetett elvek alapján született meg a 8999/1943. sz. rendelet, amely a Romániában szerzett iskolai végzettségek felülvizsgálatát rendelte el.¹¹⁸⁷ A rendelet szerint teljes összegű kongruát csak az kaphat, aki rendelkezik középiskolai és teológiai tanulmányokkal.¹¹⁸⁸ A rendelet célja nem világos, hiszen már az 1898-as törvény is középiskolai diplomához kötötte a teljes összegű kongrua megadását. 1943 őszéig végrehajtották a román papok iskolai végzettségének felülvizsgálatát, és ennek függvényében növelték vagy csökkentették kongruájuk összegét.¹¹⁸⁹ Források hiányában nem világos, hogy a gyakorlatban mit jelentett az újabb rendelkezés, és az sem, hogy a román papok többségének kongruája megegyezett-e a magyar papokéval.¹¹⁹⁰

3.7.3. Kísért a múlt – a vallásoktatás kérdése

A magyar kormányzat célja az egyházi autonómia fenntartása mellett a nemzetiségi egyházak minél szorosabb ellenőrzése, hosszabb távon ezek helyett egységes nemzeti egyházak megteremtése volt. Mindezek mozgatórugója a dualizmus időszakának tapasztalata. Akkor ugyanis a nemzetiségi egyházak kihasználták a liberális állam nyújtotta lehetőségeket és minden téren a nemzeti célokat helyezték előtérbe. Ez megmutatkozott a papképzésben, a vallásoktatásban, az egyházban uralkodó szellemiségben. A magyar kormányzat ezen szeretett volna változtatni 1940-et követően, az a terület azonban, ahol a legkevesebb eredményt sikerült elérnie, épp a szocializációs közeg, a gyerekek vallásoktatása volt.

1940 őszén a magyar kormány még nem rendelkezett a vallásoktatás kérdéséről. Kiépült az oktatási hálózat, a nemzetiségi gyerekek oktatása állami, a magyar gyerekek

oktatása egyházi, esetleg állami iskola keretében létrehozott magyar tagozaton történt. Megvalósult a magyar gyerekek anyanyelvű oktatása, de kivétel volt a hitoktatás, amelynek ellátása az egyház feladata volt. Nagyobb városokban alkalmaztak hitoktatókat is, a falvakban viszont a helyi lelkész végezte a hitoktatást, a görögkatolikus és ortodox gyerekek esetében a többségében csak románul beszélő pap. A konfliktus a magyar hívek miatt keletkezett, akik hiába kértek magyar vagy magyarul is beszélő papot.¹¹⁹¹ A kérdés legélesebben Bihar és Szatmár megyében jelentkezett, nincs információ arról, hogy Székelyföldön is lett volna hasonló konfliktus. A nagyvárosokban volt lehetőség magyar hitoktató kinevezésére.¹¹⁹²

A helyzetet nem segítette a magyar törvénykezés kiterjesztése sem, ugyanis az a dualizmus kori jogszabályokat léptette életbe, amelyek szerint a népiskolákban a hitoktatás a tanulók anyanyelvén kell hogy történjen, függetlenül az iskola oktatási nyelvéől.¹¹⁹³ Így a magyar kormányzat ismét beleütközött az egyházi autonómia korlátjába és a román püspökök jóindulatába. A magyar hatóságok sorozatban kérték számon a román püspökökön a rendelet betartását.¹¹⁹⁴ A felszólításokra a püspökök rendre azt nyilatkozták, hogy a rendeletnek eleget tettek, a gyerekek hitoktatása anyanyelvükön történik. 1942 elején a Miniszterelnökség felajánlotta, hogy a hajdúdorogi püspökségen keresztül magyarul beszélő papokat bocsát a román püspökségek rendelkezésére, akik misszionárius lelkészként tevékenykednének és megoldanák a hitoktatás kérdését a magyar anyanyelvű gyerekek esetében.¹¹⁹⁵ A román püspökök azonban egységesen visszautasították a felvetést, és az egyházi autonómiára hivatkozva közölték, hogy a hitoktatás ügyében csak a püspök rendelkezhet.¹¹⁹⁶ A magyar kormányzat kánonjogi szempontból igazat adott a román püspököknek, így az ügy lekerült a napirendről.

A rendelkezésre álló információk azonban nem erősítik meg a román püspökök állításait. A román papok vagy eleve nem beszéltek magyarul, vagy az egyház hivatalos nyelvére hivatkozva a gyakorlatban nem engedélyezték a magyar nyelvű hitoktatást.¹¹⁹⁷ 1943-ban a kormányzat ismét igyekezett nyomást gyakorolni a román püspökökre: egyrészt rendeletben erősítette meg a korábbi rendelkezést, másrészt a Szatmár vármegyei tanfelügyelő külön rendeletben hívta fel a püspök figyelmét, melyek azok a települések, ahol szükséges magyarul is tudó hitoktató alkalmazása.¹¹⁹⁸ Rusu püspök cinikus hangvételű levélben üdvözölte a VKM rendeletét, de kérte a tanfelügyelői rendelet visszavonását. A román püspökök magatartását látva felmerült, hogy a kormányzat feladja addigi elvi magatartását és a magyar görögkatolikus gyerekek hitoktatását római katolikus papokra bízta.¹¹⁹⁹ Ez végül nem következett be, de a VKM utasította a tanfelügyelőt, hogy a vallásoktatásra vonatkozó rendelet betartását az iskola igazgatóira ruhazza. Azt is elrendelte, hogy a jövőben román és magyar anyanyelvű gyerekek hitoktatását nem lehet közösen tartani, a román nyelvű hitoktató vagy pap óráján kötelező jelen lennie az osztályfőnöknek is.¹²⁰⁰ A VKM rendelkezése ellenére a szatmári tanfelügyelőség 1943 tavaszától a magyar görögkatolikus gyerekek hitoktatását római katolikus papokra, ezek hiányában magyar nyelvű tanároknak bíz-

ta.¹²⁰¹ Rusu püspök tiltakozott az eljárás ellen,¹²⁰² a VKM azonban ideiglenes jelleggel elfogadta a tanfelügyelőség döntését.¹²⁰³

3.7.4. A nyelvhasználat kérdése az egyházi életben

A kulturális és nyelvi jogok kérdése a román egyházakban a magyar kormány hivatalos nemzetiségpolitikájának alapjául szánt úgynevezett Szent István-i eszmébe illeszkedik, amely szerint a nemzetiségeket lojalitásért cserében nyelvi és kulturális jogok illetik meg. Ugyanakkor a dél-erdélyi magyarság 1940 utáni egyik legnagyobb sérelmét épp a nyelvi jogok beszűkülése jelentette, a közéletben megtiltották a magyar nyelv használatát, de igyekeztek korlátozni a magánéletben is.¹²⁰⁴ Mivel a román kisebbség kulturális élete teljesen beszűkült, a nyelvhasználati jogok nagyrészt az egyházi életben érvényesültek. A problémakör vizsgálatakor a különböző feliratok kérdését és a püspökök hívekkel történő szabad kapcsolattartására szolgáló püspöki körlevelek helyzetét tekintjük át. Egy napi- és egy hetilap mellett a kulturális élet gerincét az egyházak által megjelentetett különböző naptárak jelentették, amelyek nagyon felértékelődtek, és a 19. századnak megfelelő fontosságra tettek szert. Mivel a nyelvhasználat terén sincs különbség a két román egyházzal szembeni politikában, ezúttal is együtt tárgyaljuk a kérdést.

Az egyházi életben legfontosabb ügy, a mise nyelve tekintetében érvényesült az egyházi autonómia, mindkét egyházban a román volt a hivatalos nyelv. E téren inkább a magyar híveknek voltak sérelmeik. Más téren a magyar kormányzat igyekezett korlátozni a román kisebbség nyelvhasználatát, de ez soha nem érte el a dél-erdélyi szintet. A korlátozások beleillettek az úgynevezett nemzeti tér megteremtésének szándékába, amely a magyar nyelv minden téren történő uralkodóvá válásában nyilvánult meg. Ez a nemzetiségek kirekesztését jelentette a közéletből, akik csak egzotikumként jelenhettek meg.¹²⁰⁵ A városok nyelvi tájképéből már a katonai közigazgatás időszakában eltűntek a román utcanévek és feliratok. Időről időre a magyar hatóságok utasították a román egyházközségeket, hogy tüntessék el a vallási tárgyakon (például kereszteken) vagy emlékműveken szereplő román feliratokat is, és magyarral pótolják. Ezen a téren a Szatmár vármegyei hatóságok jártak az élen, először 1942 tavaszán utasították a kismajtényi görögkatolikus egyházközséget, hogy a sírfeliratokat leszámítva semmisítse meg a román nyelvű keresztek és első világháborús emlékműveket.¹²⁰⁶ A püspökök tiltakozására a Belügyminisztérium kivizsgálta az esetet, és megállapította, hogy csak a helyi hatóságok túlbuzgóságáról, rosszindulatáról van szó.¹²⁰⁷ 1943 folyamán megismétlődött az eset, ez alkalommal nyolc Szatmár megyei görögkatolikus egyházközségben rendelték el hasonlókat, a gyors közbélépés eredményeként azonban csak Érdengelegen távolították el a román feliratokat.¹²⁰⁸

Az állam-egyház viszony nyelvi vonatkozásait 1942-ben rendezték, amikor kiterjesztették az 1923-as rendelet hatályát. Ez a kisebbségek nyelvi jogait szabályozta. Általában 20 százalékos arányhoz kötötték azt, hogy egy települési vagy megyei hatóság

használhat-e más nyelvet is a közigazgatásban, mint az államnyelv. A nemzetiségi egyházakra vonatkozó rész szerint a felsőbb egyházi hatóság a kormányzattal csak magyarul kommunikálhatott, alsóbb egyházi hatóságok a kormányzat felé akár saját nyelvükön is, közigazgatási hatóságokkal magyarul vagy azon a nyelven, amely az illető közigazgatási egység nyelve. Az egyházak híveikkel tarthatták saját anyanyelvükön a kapcsolatot, de az egyházközségektől is elvárták, hogy hivatalos irataik kétnyelvűek legyenek, az egyházi pecsétéken pedig kötelező módon szerepelnie kellett az illető település magyar elnevezésének, román neve pedig csak abban az esetben, ha már 1918 előtt is használatban volt.¹²⁰⁹ A egyházközségek pecsétjeinek ügye a katolikus püspöki konferencián is napirendre került, ahol abban állapodtak meg, hogy a pecsét lehet az egyház hivatalos nyelvének megfelelő, kötelező és kiemelt módon tartalmaznia kell azonban a település nevét magyarul is.¹²¹⁰ Egyes közigazgatási hatóságok még így is kifogást emeltek a román nyelvű pecsét ellen, a gyergyótrógyai járási szolgabíró például elkobozta a pecsétnyomót arra hivatkozva, hogy 1940 előtt a magyar egyházközségek csak román pecsétet használhattak.¹²¹¹ Ugyanígy problémát jelentett, hogy a román egyházközségek miért adnak ki román nyelvű anyakönyvi kivonatokat.¹²¹²

A román egyházak és hívek közötti kapcsolattartás sem volt konfliktusmentes. Ennek legfőbb formája a püspöki körlevél volt, amely megjelenés előtt cenzúra-ellenőrzésen esett át. Mindez nem jelentett újdonságot, mivel a két világháború között Romániában is működött a cenzúra, a háború kitörésével azonban szigorodott és nemzetiségpolitikai kérdéssé vált.¹²¹³ Serédi hercegprímásnak sikerült elérnie, hogy a katolikus püspökök körleveleit ne cenzúrázzák, arra hivatkozva, hogy abban csak az egyház belső életét érintő információk jelennek meg.¹²¹⁴ A magyar hatóságok szerint azonban Rusu püspök kihasználta ezt, és a püspöki körleveleket agitációra használta fel a kormány politikája ellen, e kiadvány révén tulajdonképpen „levelezést” folytatott a papsággal.¹²¹⁵ Erre hivatkozva 1942 elejétől a Miniszterelnökség ideiglenes jelleggel elrendelte a görögkatolikus püspöki körlevelek ellenőrzését.¹²¹⁶ 1943-tól a püspöki körlevelek is a reciprocitási politika célkeresztjébe kerültek. Elsőként a román hatóságok szigorítottak a magyar püspökök körleveleinek cenzúráján, és ezeket nem a megyei, hanem a bukaresti központi cenzúrahivatal ellenőrizte. Mivel több esetben jelentős szövegrészeket vágtak ki belőle, Márton Áron nem volt hajlandó újabb változtatásokra, így 1943 elejétől elrendelték körleveleinek betiltását.¹²¹⁷ A magyar kormány erre 1943 májusától elrendelte Colan ortodox püspök körleveleinek letiltását,¹²¹⁸ ez azonban nem járt eredménnyel,¹²¹⁹ ezért 1943 augusztusától a görögkatolikus püspöki körlevéllel is hasonlóan jártak el.¹²²⁰ Az ügy végül fél éves huzavona után 1943 őszére oldódott meg, amikor mindkét kormány kölcsönösen feloldotta a tilalmat.¹²²¹ Mindezek csak kellemetlen epizódnak bizonyultak, a román egyházak belső kommunikációja alapvetően szabad volt az egész periódus alatt.

A román nyelvű sajtó és irodalom¹²²² jelentős részét az egyházi lapok alkották, ezek szerepe is felértékelődött.¹²²³ 1940 előtt Kolozsváron négy hitbuzgalmi lap is megjelent az ottani görögkatolikus és ortodox püspökségek kiadásában. A katonai közigazgatás megszervezéséről rendelkező *Utasítás* irányelveket tartalmazott az erdélyi sajtópiac radikális átalakítására nézve, tételesen közölte az engedélyezett és betiltandó lapok listáját is.¹²²⁴ Az *Utasítás* elrendelte a *Renașterea* című ortodox lap betiltását, függőben hagyta a *Curentul Creștin* és a *Vieața Creștină* című görögkatolikus lap kérdését, egyedül a *Viața Ilustrată* című ortodox hitbuzgalmi lapot engedélyezte.¹²²⁵ A listára azonban csak mint tervezetre kell tekinteni; a gyakorlatban sok esetben másképp alakult a lapok sorsa. Ténylegesen megszűnt a *Renașterea* és a *Vieața Creștină*.¹²²⁶ Így 1940 és '44 között a görögkatolikus *Curentul Creștin*¹²²⁷ és az ortodox *Viața Ilustrată* hitbuzgalmi lapok jelentek meg több-kevesebb rendszerességgel. Hossu püspök a bevonulást követően – arra hivatkozva, hogy csak az egyház belső ügyeivel foglalkozó írásokat fog megjelentetni – kérte a *Curentul Creștin* újraengedélyezését. A Vezérkari Főnökség ideiglenes jelleggel javasolta a lap engedélyeztetését,¹²²⁸ ennek ellenére 1943-ig nem jelent meg, ezt követően is csak rendszertelenül. Colan püspök szerencsebb volt, ugyanis a *Viața Ilustrată* lapot sikerült megmentenie. A bevonulást követően ezt is betiltották. 1941-ben is csak három számot publikálhattak, 1942-től azonban a lap rendszeresen megjelenhetett.¹²²⁹

Az észak-erdélyi román lakosság kulturális élete rosszabbnak mondható, mint a dél-erdélyi magyaré. A kezdeti időszakban több napilap is megjelent, majd 1941-től kezdődően az ottani magyar sajtóéletre is a folyamatos beszűkülés volt a jellemző, a *Déli Hírlap* című temesvári napilap, az *Erdélyi Gazda* gazdasági havilap, illetve 1943-tól a *Havi Szemle* című irodalmi lap jelenhetett meg.¹²³⁰ A hitbuzgalmi lapok terén is jobb volt a helyzet, 1941. őszi adat szerint hat egyházi lap jelent meg: három református és egy-egy katolikus, evangélikus, illetve unitárius.¹²³¹

Ilyen körülmények között felértékelődött a naptár szerepe, amely a két újság mellett az egyedüli román nyelvű publikáció volt, és viszonylag széles tömegekhez eljuthatott.¹²³² A magyar hatóságok papírhányra hivatkozva két alkalommal szabályozták a naptárak kiadásának kérdését. Ezek átfogó rendelkezések voltak, a korlátozások érintették a román nyelvű naptárakat is. Az 1942-es rendelet engedélyezte minden bevett felekezetnek, emellett a politikai napilapoknak is naptár kiadását. Megszabta pontos méretüket, a vidéken megjelenő naptárak 64 laposak lehettek.¹²³³ Az 1944-es rendelet tovább szigorított ezen, minden bevett felekezet csak egy-egy naptárat jelentethetett meg, továbbiakhoz a miniszterelnökség külön engedélyére volt szükség.¹²³⁴ 1944-ig minden fontosabb püspökség (nagyvárad és kolozsvári görögkatolikus és ortodox) adott ki naptárat, akárcsak a két román nyelvű újság, a *Tribuna Ardealului* és a *Săptămăna*. Emellett a Bikszádon működő bazilita kolostor naptára is megjelenhetett minden évben.¹²³⁵ Az 1944-es szigorítást követően a püspökségek naptárai mellett csak a *Tribuna* és a bikszádi kolostor naptára jelent meg. A naptárak fontos szerepét

tükrözi példányszámuk 1942-ben: a Săptămâna naptára 500, a bikszádi 2-3 ezer, a nagyváradi görögkatolikus 3000, a nagyváradi ortodox pedig 8000 példányban jelent meg.¹²³⁶

1943-tól a naptárak is bekerültek a reciprocitási politika látószögébe. Egyrészt az észak-erdélyi román naptárak megjelentetését a dél-erdélyi naptárakhoz kötötték,¹²³⁷ másrészt a magyar hatóságok nem engedélyezték, hogy statisztikai adatokat közöljenek a román egyházakra vonatkozóan.¹²³⁸ Folyamatos súrlódások voltak a cenzúra miatt is. A magyar hatóságok ugyanis a magyar etnikai tér megteremtése jegyében a román naptárakból igyekeztek eltávolítani minden utalást a hazafiságra vagy etnikai jegyekre vonatkozóan.¹²³⁹ Emellett a román hatóságok szerint a magyar fél úgynevezett diverzáns naptárat is megjelentetett. A kolozsvári Minerva kiadó gondozásában 1942-ben és 1944-ben is román nyelvű naptár jelent meg, amelynek szerkesztéséhez sikerült megnyerni Traian Grigore Dragost, a Tribuna Ardealului napilap egykori munkatársát. Ebben a magyar-román együttélést hangsúlyozó tanulmányok jelentek meg, és olyan cikkek, amelyeket a román kisebbség nem érzett magáénak.¹²⁴⁰ Bár a magyar hatóságok nem gördítettek komolyabb akadályt a román nyelvű naptárak vagy sajtótermékek megjelentetése elé, nem nézték jó szemmel, ha a „csatátér-vármegekben” ilyeneket olvastak a hívek.¹²⁴¹

3.7.5. A lojalitás szimbóluma – a magyar himnusz éneklésének kérdése

A magyar nemzeti himnusz román misén való eléneklése a korszak egyik kulcstémájának tekinthető, amely rámutat a román egyháznak és vezetőinek a magyar államhoz fűződő viszonyára. A magyar állam képviselői természetesnek tekintették, hogy ünnepnapokon minden templomban felhangozzék a Himnusz, ezt lojalitási kérdésként kezelték. A román egyházi vezetők ebben is az egyházi autonómia megsértését látták. Elsősorban a görögkatolikus egyházban merült fel problémaként; nincs információ arról, hogy az ortodox egyház kapcsán is volt-e hasonló ellenállás. Az ortodox egyház szerveződéséből adódóan elképzelhető, hogy ez nem jelentett olyan mérvű problémát.

A dualizmus időszakában nem volt szabályozva a Himnusz éneklése,¹²⁴² a katolikus egyházak esetében szorosabb volt a dinasztia iránti hűség, mint a protestáns vagy ortodox felekezeteknél. Az egyházi vezetők mellett természetes volt a dinasztia fejéért való ima, és állami ünnepségek alkalmával az úgynevezett királyi dinasztia himnuszát énekelték el román nyelven.¹²⁴³ A két világháború közötti időszakban már törvényileg volt szabályozva a kérdés, az 1928-as román kultusztörvény kötelezővé tette, hogy minden felekezet a nemzeti ünnepeken vagy a királyi családhoz kapcsolható eseményeken misét tartson, amelynek végén el kellett énekelni a román himnusz.¹²⁴⁴

1940-et követően a kérdés feltehetően egy véletlen folytán került a figyelem középpontjába. 1941-ben a VKM egyeztetett a nemzeti ünnepekről, és ünnepi mise tartását kérte a román egyházaktól is, ekkor azonban nem került napirendre a Himnusz kér-

dése. 1941. március 15-e nagyszombatra esett, és ez alkalomból a román papok ez utóbbit részesítették előnyben, nem a nemzeti ünnepet. Ennek megfelelően fekete papi öltözkében mutatták be a misét. Az ügyet vizsgálat követte, amely során a papok azzal védekeztek, hogy nem kaptak utasítást a püspököktől a nemzeti ünnep megülésére.¹²⁴⁵ A görögkatolikus püspökök utasították a papokat, hogy hasonló esetekben tartsanak külön misét *Te Deum*-mal, ünnepi ornátusban.¹²⁴⁶ Az ügy ezzel látszólag megoldódott, ennek kapcsán került azonban a felszínre a Himnusz éneklésének kérdése. Hivatalos rendelet nem volt érvényben, amely kötelezte volna a Himnusz éneklését, de a hatóságok természetesnek vették és elvárták a román egyházaktól is.¹²⁴⁷ Több esetben szorgalmazták – eredménytelenül.¹²⁴⁸ Ahol a legélesebb konfliktus kialakult, az a levente intézménye volt. Az intézmény 1939-et követő újjászervezésekor és kiterjesztésekor kötelezővé tették, hogy évi kilenc alkalommal testületileg részt kell venniük egyházi szertartáson, és ennek végeztével a Himnusz is el kell énekelniük.¹²⁴⁹ Ez volt az a pont, amelybe a hatóságok belekapaszkodhattak. A konfliktus 1943 tavaszán robbant ki, amikor Hossu püspök naszói látogatása egybeesett az úgynevezett leventenappal. Ő mutatta be a misét, és nem engedte meg a Himnusz eléneklését, bár korábban egyeztettek a helyi pappal.¹²⁵⁰ Ennek kapcsán újabb rendeletet adtak ki, amelyben megerősítették a korábban leírtakat, a leventeintézmény parancsnoka Sere-dihez és a kormányhoz fordult az ügyben.¹²⁵¹ Serédi primás levelet írt a román püspököknek, amelyben kérte az ország törvényeinek betartását, a Himnusz engedélyezését az ünnepnapokon.¹²⁵² Serédi levelére mindkét püspök a szokásos taktikával reagált, amely szerint nincs kifogásuk a Himnusz éneklése ellen,¹²⁵³ csak ezt illetéktelen beavatkozásnak tartják az egyház belső életébe, és egy román mise keretében nem hangozhat el semmilyen ének, amely ne román nyelvű lenne. Szerintük amiatt más a helyzet, mivel 1918 előtt létezett a királyi himnusz, amely ellen senkinek nem volt kifogása, míg a Himnusz nem királyi és nem államfői, hanem a magyar nép nemzeti énekszimbóluma.¹²⁵⁴ Serédi nem értett egyet a román püspökök érvelésével. Elismerte ugyan, hogy a Himnusz nem része a misének, de azt a mise lezárását követően kell elénekelni. Meglátása szerint a Himnusz a magyar állampolgárok himnusza, ezért mindenkinek énekelnie kell.¹²⁵⁵ A sorozatos ellenszegülést követően a Honvédelmi Minisztérium is megintette a román püspököket,¹²⁵⁶ de ennek sem lett gyakorlati következménye.¹²⁵⁷ 1944 végéig, a következő impériumváltásig sikerült ellenállniuk.

3.8. KÖVETKEZTETÉSEK

Ebben a fejezetben a magyar kormány észak-erdélyi nemzetiségpolitikájának egyik legfontosabb vetületét, a román nemzetiségi egyházakkal szembeni politikát tettük elemzés tárgyává. A magyar kormányzat és nemzetiségi egyházak viszonyában 1940-re beálló változások okát a 19. század végén szerzett tapasztalatokból vezethetjük le.

A 19. századi előzmények után a magyar állam már nem bízott a nemzetiségi alapon szerveződő egyházakban, azokat az irredentizmus támaszának, az államhűség akadályának tartotta. Emiatt minden korábbinál mélyebben avatkozott be az egyházak belső életébe. 1940-től már semmilyen kollektív autonómiaformát nem ismert el, legyen az közigazgatási vagy egyházi. Az állam és egyház viszonyában a legfontosabb változást abban látjuk, hogy 1918-hoz képest a cél már nem párhuzamos egyházak létrehozása volt a nemzetiségi egyházak mellett, hanem egységes nemzeti egyházak megteremtése, amelyeknek tagja lenne minden hívő, nemzetiségre való tekintet nélkül. Ennek legjobb példája az 1941-ben megalapított magyar ortodox egyház esete volt. Világossá vált, hogy a magyar politikai elit nem érzékelte az egyház belső autonómiájának alapvető jellegét, amelyet minden körülmények között biztosítani kell. A meg nem valósult elképzelések olyan társadalmi rendszer kiépítését vizionálták, amelyben az állam a területén lévő minden intézményt a saját meghatározása szerinti nemzeti cél szolgálatába kívánt állítani.

A terület-visszacsatolásokat követően a magyar kormányzat megörökölt egy szervezettel és nemzeti elkötelezettség tekintetében megerősödött és jól kiépített egyházi szervezetet. A terület integrálásával kapcsolatban természetesen több kérdés is felmerült. Ezek sok esetben nem specifikus problémák voltak, ugyanúgy érintették a magyar felekezeteket is: a püspökségek területének kettévágása, a papok államsegélyének kérdése stb. Ennek ellenére az úgynevezett szak- vagy egyházpolitikai kérdések azonnal politikai és nemzetiségpolitikai színezetet kaptak, ha a román egyházakhoz kapcsolódtak.¹²⁵⁸ Ugyanakkor megfigyelhető a kormányzaton belül a különböző minisztériumok közötti szerepleosztás. Egyházpolitikai kérdésekben a kulcsszerep a VKM-et illette volna meg, de a legtöbb esetben a Miniszterelnökségnek adta meg az elsőbbséget – a kérdés politikai vetületét hangsúlyozva. A Belügyminisztériumnak elvben mellékes szerepe lett volna a kérdésben, de a papok rendszeres megfigyelése, a helyi közigazgatás részéről befutó jelentések miatt több esetben is beleszólást kért, és általában a radikálisabb álláspontot képviselte.¹²⁵⁹ Az Igazságügyi Minisztérium igyekezett a mérleg nyelve lenni, jelezve, hogy az utódállamok jogalkotása eltér a magyarétól, de attól azok az intézkedések ugyanolyan jogszerűek, és nem lehet a magyar törvényeket visszamenőleg alkalmazni vagy számunkérni.¹²⁶⁰

Ahogy az egész nemzetiségpolitikában, így a román papokkal és püspökökkel kapcsolatban is a megbízhatóság volt a döntő faktor. Tény, hogy a román papok 1918-at követően aktívan részt vettek a politikai – bizonyos esetekben pártpolitikai – mozgalmakban vagy az Antirevizíós Liga működésében. De ugyanez elmondható a magyar felekezetek papjairól is. Másrészt kihasználták a többségi lét lehetőségeit és néhányuk túlzottan exponálta magát a magyarellenességben vagy a felekezetváltoztatás kiroszakolásában.¹²⁶¹ 1940-et követően mind a román hívek, mind a papok magatartása megkérdőjeleződött nemzethűségi szempontból, és a papok többségét megbízhatatlannak tartották akkor is, ha semmilyen konkrét érvet nem tudtak felhozni ennek bi-

zonyítására, de információval rendelkeztek egy-egy lelkesnek a két világháború közötti magatartásáról, esetleg részvételéről egy antirevizíós gyűlésen.¹²⁶² Ez egy püspök kiutasításához vagy ellehetetlenítéséhez is elegendő volt.¹²⁶³ A legnyilvánvalóbb példa a Székelyföldön hatósági nyomásra végbement rítus- és vallásváltoztatás a magyar görögkatolikus hívek körében. Ez eklatáns példája a Horthy-kori magyar közfelfogásnak, amely dominánsan élt a közigazgatás működtetésében: valaki csak akkor lehet jó magyar, ha „magyar” a vallása is. Ez rengeteg visszaélést és az érintettek szenvedését okozta, sok esetben az egyén meghasonlásához vezetett, és felvetette az egyenlő bánásmód és a vallásszabadság kérdését.¹²⁶⁴ A román papok megbízhatóságának megkérdőjelezése olyan helyzetekhez vezetett, amelyek mindennapi életüket is megnehezítették.¹²⁶⁵

A bevonulást követően a román nemzetiség megszervezésében döntő szerep jutott az elit legnagyobb részét kitevő papságnak. Bár a román elit magatartása végig a passzív ellenállás volt, a magyar kormányzattal szemben fontos szerepe volt a román lakosság körében a nemzeti érzület ébrentartásában, a kitartásra való ösztönzésben. A magyar kormányzat azonban kettős mércét alkalmazott: míg a magyar egyházak papjaitól természetes, sőt elvárt magatartás volt mindez, a román papok esetében hasonló cselekedet maga után vonta az illető segélyének megvonását, állandó megfigyelését, internálását, kiutasítását. Kutatásaink alapján általánosnak mondható a román papok állandó megfigyelése, akárcsak azon korabeli feltevés, amelyet a rendőri szerveknek nem sikerült minden kétségen felül bizonyítaniuk – hogy a román kormányzat a papokon keresztül tájékoztatta az észak-erdélyi román lakosságot, és ezen a hálózaton keresztül gyűjtötte be az információkat, sérelmeket.¹²⁶⁶ Az elvégzett elemzés azonban nem igazolta azt a történetírás által is sugallt feltevést, amely szerint a román papok ellen számtalan rendőrségi ügy volt folyamatban.

A román egyházakkal és elsősorban egyházfőkkel kapcsolatos magyar kormányzati politika alaptétele a megbízhatóság és lojalitás megkérdőjelezése, a diszkrimináció alkalmazása. Emellett az állam-egyház viszony másik szegmentumát képezi a román püspökök személyének kérdése, a mozgásterükből adódó lehetőségek kihasználása. 1940-et követően csak a megbízható vagy alapvetően passzív magatartású püspökök maradhattak a területen, idővel azonban az ő magatartásuk is kivívta a magyar kormányzat elégedetlenségét. A kérdés további vizsgálatot igényel, a korszak magyar forrásai azonban arra utalnak, hogy amikor a püspökök lehetőségei növekedtek, akkor kihasználták ezt közéleti és politikai kérdések tolmácsolására. Ennél is evidensebb terület a vallásoktatás, valamint a Nemzeti Himnusz éneklésének kérdése. Azokban a helyzetekben, amikor a magyar állam biztosította a román egyházak autonómiáját, a román püspökök azt ugyanúgy diszkriminatívan használták a magyar hívekkel, gyerekekkel szemben, és nem biztosították a magyar misét, az anyanyelven történő vallásoktatást. Emellett a román görögkatolikus püspökök továbbra is a román egyház részének tekintették magukat, a passzivitásba vonulás mellett továbbra sem voltak

hajlandók együttműködni a római katolikus egyházal. Bár nincs részletes beszámoló a görögkatolikus püspökök közvetlen tárgyalásairól (csak utólagos és szerkesztett jegyzőkönyv áll rendelkezésünkre), a források alapján a román görögkatolikus püspökök a látszat fenntartása érdekében belementek a találkozókba, de véleményük időközbeni radikális változtatásával végül lehetetlenné tették bármilyen eredmény elérését.¹²⁶⁷ Ez tovább erősítette a magyar kormányzat meggyőződését, hogy a *párhuzamos* nemzeti egyházak és a magyar állameszme kérdése összeegyeztethetetlen, ezért egyedi megoldás a magyar nemzeti egyházak létrehozása.

E megfontolásokból a magyar kormány igyekezett mind a görögkatolikus, mind az ortodox egyházal olyan viszonyt kialakítani, amely idővel lehetővé teszi a román püspökségek és a hívek integrálását egy egységes magyar nemzeti egyházi szervezetbe. Az elgondolás siker esetén is csak hosszú távon vezetett volna el a kívánt eredményhez.¹²⁶⁸ A magyar kormányzat nem jutott el az egyházi autonómia durva felszámolásáig, de több esetben megsértette. Elsősorban a román egyházszervezet egységének „feltörésére”, a szövetébe való „behatolásra” törekedett. A görögkatolikus egyház esetében ennek kulcsa a hajdúdorogi püspökség joghatóságának kiterjesztése lett volna Észak-Erdélyre. Ezáltal biztosítani lehetett volna a magyar hívek jogos igényét az anyanyelvű miséhez, másrészt megvédeni a 19. században kialakult és még mindig érezhető asszimilációs nyereséget. A kiterjesztés harmadik célja az lett volna, hogy a magyar görögkatolikus papok szabadon tevékenykedhessenek a területen, folytatva az egyház révén az asszimilálást, másrészt újabb magyar egyházközségek létrehozásával növelni Hajdúdorog területét a román püspökségek rovasára. A kiterjesztés kudarcra részben a magyar kormányzat hibáinak, részben a Vatikán ellenállásának tudható be.

A magyar kormányzat az elkövetett „templomrombolások”, az erőszakos felekezeti változtatások révén negatív színben tűnt fel a Vatikán szemében. Másrészt a Szentszék – elsősorban Tisserant bíboros hatására – védte a görögkatolikus egyházi érdekeket, és csak a római katolikus egyház kérdésében volt hajlandó teljesíteni a magyar kormányzat kívánságait.

Az ortodox egyház kapcsán a cél sokkal világosabb volt: a magyar nemzeti ortodox egyház megteremtése. Ez azzal magyarázható, hogy az államnak sokkal nagyobb mozgástere volt ezzel az egyházal szemben. Egyrészt Észak-Erdélyben sokkal kisebb számban éltek ortodox hívek, másrészt a román ortodox egyház expanziós törekvései miatt a kialakított új egyházi struktúra még nem tudott teljesen megszilárdulni, így részben spontánul, részben közigazgatási nyomásra sokkal jobban szétzilálódott, mint a görögkatolikus egyházszervezet. Ugyanakkor a magyar kormányzat erőteljesebben lépett fel az ortodox egyházal szemben, benne látva a román államiság legfőbb képviselőjét. Jogtalanak ítélte a szomszédos államok ortodox egyházainak két világháború közötti terjeszkedését, még akkor is, ha az a korabeli törvényekkel összhangban történt. Az 1918 utáni változások elismerését feltételhez kötötte, miszerint a román és szerb püspökségeknek kérniük kellett volna elbocsátásukat a román ortodox egyház-

ból és felvételüket az újonnan létrejövő magyar ortodox egyházba. A román és szerb klérus számára ez elfogadhatatlan volt, és valószínűleg sem a hívek, sem az anyaországi egyházi és világi kormányzat nem egyezett volna bele. A magyar kormány igyekezett az állam területén lévő összes intézményt a nemzeti célok szolgálatába állítani, azt azonban, hogy melyek ezek a célok, a kormány maga akarta eldönteni.

Az 1930-as évekbeli sikertelen lépések után és a terület-visszacsatolások által megnövekedett ortodox lakosságra való tekintettel a magyar kormány egyoldalú lépéseket tett a magyar ortodox egyház megalapítására. Minden igyekezete ellenére az egyházszervezet csonka maradt, nem sikerült elérni, hogy a kiválasztott személyt püspökké szenteljék. A rossz választások miatt kalandorok kerültek fontos tisztségekbe. A másíkok a szomszédos egyházak mögött álló két nemzetállam (Románia és Szerbia), amelyek sikeresen megakadályozták a püspökszentelést és a nemzetiségi papok aktív részvételét az egyház működtetésében. Bár az egyházszervezet a magyar közigazgatás teljes támogatását megkapta, csak ideiglenesen lehetett fenntartani – amíg juttatásokkal és tisztségekkel tudták kompenzálni a papokat, akik számára feltehetően az anyagi és társadalmi felemelkedés lehetősége lehetett vonzó. A hívek megvetésétől és a kiközösítéstől való félelmükben 1943-tól ezek is kiléptek az egyházból.

Meglátásunk szerint a magyar ortodox egyház létrehozása mögötti legfőbb szándék a román ortodox egyház és a román lakosság megosztása lehetett. Ennek érdekében a különböző területeken más-más stratégiát követett a magyar egyházszervezés. A Székelyföldön sikeresen gyengítette a magától összeomló ortodox egyházszervezetet, de Kárpátalján nem sikerült visszafordítani a két világháború közötti folyamatokat, így inkább az állapot megőrzésére törekedett. Az egyedüli terület, ahol terjeszkedni próbált, Bihar (később esetleg Szatmár és Máramaros) volt. Ott sem tudott azonban reális alternatívát kínálni a román ortodox lakosságnak, és még részsikereket is csak közigazgatási nyomással tudott elérni. Érthető, hogy a nemzetiségi lakosság a Popoff-féle egyházban „ortodox Hajdúdorogot” látott, amelynek célja a lakosság megosztása és fokozatos asszimilálása volt.

Kérdésként áll még előttünk: mi volt az a határ, amelynek betartását a magyar kormány minden körülmények között fontosnak vélte. Egyrészt a diszkrimináció terén különbség figyelhető meg a görögkatolikus és ortodox egyházhoz való viszonyulásban. Mivel a hagyományos magyar jogfelfogás szerint a görögkatolikus egyház része a katolikus világegyháznak, arra a nyugati kultúrkör részeként tekintettek, amely összeegyeztethető a magyar államisággal, míg az ortodox egyházat keleties, balkáni struktúrájának tartották. Másrészt a 19. században a görögkatolikus egyház révén sokkal nagyobb asszimilációs nyereséget értek el, mint az ortodox egyház esetében, bár ez elsősorban nem a román hívek körében ment végbe. Emiatt a két egyház közül minden esetben a görögkatolikus támogatása mellett döntöttek.¹²⁶⁹

A magyar kormányzat több esetben állt ki olyan törvénytelen vagy diszkriminatív intézkedések mellett, amelyek csak a román egyház tagjait sújtották. Ilyen volt például

a katonai közigazgatás azon intézkedése, amikor jogalap nélkül elvették az egyházközségek földreformkor kapott földjeit, amelyek a korábbi tulajdonoshoz kerültek vissza kishaszonbérletbe. A kormány pedig nem merte felvállalni annak eltörlését, esetleg a földek újbóli visszajuttatását. Hasonló intézkedés volt az állami segély ügye, amely egyrészt csak ideiglenes jellegű volt a román papok esetében, másrészt olyan feltételhez kötötték, amelyet nem tartalmazott a rendelet szövege. Eleve nem ismerték el az 1918 után létrejött egyházközségeket, akkor sem, ha megfelelő számú hívővel rendelkeztek. Mindezekkel együtt a kormányzat ragaszkodott bizonyos elvek fenntartásához akkor is, ha a gyakorlatban ezek nem mindig érvényesültek: a vallásszabadság¹²⁷⁰ vagy az egyenlő bánásmód elve is ilyen volt.¹²⁷¹ Rendeletekben a kormány nyíltan nem vállalta a diszkriminatív intézkedéseket.¹²⁷²

4. A MAGYAR KORMÁNYZATOK NEMZETISÉGI OKTATÁSPOLITIKÁJA ÉSZAK-ERDÉLYBEN 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT

4.1. A NEMZETISÉGI OKTATÁSPOLITIKA MEGKÖZELÍTÉSI MÓDOZATAI – ELMÉLETI FELVETÉSEK

Az anyanyelvű oktatás napjainkban is a kisebbségi jogok kulcskérdése. Biztosítása vagy megvonása az állam nemzetiségpolitikájának alapja. Az oktatáspolitikai terén az elemi oktatás kérdése a legfontosabb, a kisebbségi közösségek gyerekeik anyanyelvű oktatását tartják a nemzetiségi jogok alapjának. A felvilágosodás óta ez egyre fontosabbá vált, kezdetben csak az elit, majd a 19. századtól már az alsóbb néprétegek számára is.

A 19. század második felétől az oktatás az államilag propagált asszimilációs politika legfontosabb és leghatékonyabb elemévé vált. Ugyanakkor a kibontakozó nemzetiségi mozgalmak egyik legfontosabb követelése az anyanyelvi iskolahálózat kiépítése, fenntartása, folyamatos fejlesztése volt. A 19. századtól kibontakozó polgárosodás modernizációs folyamatként is leírható, amelyben ugyancsak az oktatás játszott kulcsszerepet. Kelet-Közép-Európában a teljes társadalmat átfogó modernizációt csak az állam volt képes végrehajtani, ez pedig elkerülhetetlenné tette a nemzetiségi mozgalmakkal való összeütközést. A konfrontáció, akárcsak a felülről jövő modernizáció, visszahatott a nemzetiségi mozgalomra, ösztönözte, serkentette, összességében modernizálta. Ezáltal a Habsburg Monarchia és a későbbi utódállamok területén a nemzetiségi oktatás folyamatos, erőszakos asszimilációként, ugyanakkor folyamatos modernizációként is leírható. Az elemzés során ezt a kettősséget igyekszünk érvényesíteni.

Az utóbbi kétszáz év kelet-közép-európai térségében a nemzetállami nacionalizmusok egymással szemben fogalmazták meg magukat, a nemzetiségpolitikához és kisebbségi kérdéshez való viszonyulás tehát hatalmi pozíció függvénye volt. Ezt jól szemlélteti mind a dualizmus kori román nemzetiségi elit 1918 utáni, mind a két világháború közötti magyar elit 1940 utáni felfogásában beálló változás. A nemzetiségi kérdés kezelésének módozatait *kisebbségben* mindkét elit a kollektív jogok, az önálló kisebbségi intézményhálózat, az autonómia különböző formáiban látta, *többségi* helyzetben viszont már a nemzetállam-építésben és a saját közössége pozíciójának erősítésében.¹²⁷³ Nemzetiségpolitikai tekintetben az 1868 és 1944 közötti időszak egyazon ívként írható le; az épp regnáló kormányok – és e tekintetben nincs alapvető különbség a mindenkori magyar és román között – a kisebbségi kérdés kezelésére

mint hatalomtechnikai kérdésre tekintettek, amely a nyelvi jogok biztosításában merült ki. A kormányok a különböző hatalomtechnikai megoldásokat egymástól „tanulták”, fejlesztették tovább korszakokon át. Minden korszak – ami alatt a dualizmust, a két világháború közötti időszakot és az 1940–1944-es időszakot értjük – onnan folytatja a kérdés kezelését, ahol az előbbi időszak abbamaradt, de a hatalomtechnikákat továbbfejlesztve egyre hatékonyabb az állami beavatkozás szempontjából. Az elmondottakból következően a kisebbségek helyzete folyamatosan romlott, és a legrosszabb 1940 és 1944 között volt.¹²⁷⁴ Ezáltal az impériumváltozások átívelő jellegét kívánom hangsúlyozni. Bár a felfogás és a kisebbségpolitikát működtető személyek változtak, a struktúrákban és folyamatokban sok esetben folytonosság figyelhető meg. Nem relativizálni szeretném az impériumváltozások törés voltát: az azt megélt generáció életében természetesen a többségből kisebbségi léthelyzetbe való kerülés volt a döntő, de a legnagyobb törést a romániai magyarság történetében nem 1918 vagy 1940 okozta, hanem az 1944/45-öt követően berendezkedő államszocializmus. Míg 1918-at követően az erdélyi magyar lakosság helyzetét a kisebbségi lét határozta meg, majd 1940 után a dél-erdélyi magyar lakosságát a kisebbségi léthelyzet további beszűkülése, 1944/45-öt követően – elsősorban az 1950-es, majd az 1970–80-as években ismét – azzal párhuzamosan, hogy tömegek kerültek börtönbe, illetve veszítették életüket az állami represszió miatt, a közösség léte is veszélybe került. Ezt nevezhetjük technikák gyakorlatának, a nemzetiségpolitika asszimilációs olvasatának, ami elsősorban a nemzetiségek szemszögéből értelmezhető.

A korszakokon átívelő folyamatosságot legszemléletesebben a nemzetiségpolitika oktatási vetületén lehet illusztrálni, ezért a továbbiakban igyekszünk ezt is nyomon követni. Meglátásunk szerint az elgondolás kisebb megszorításokkal alkalmazható az egész nemzetiségpolitikára.

Ha a nemzetiségpolitika oktatási részét a nemzetállamok szemszögéből nézzük, megfigyelhető a korábban említett kettősség. A 19. század második felétől az oktatást tartották a leghatékonyabb asszimilációs eszköznek, ezért a kérdés politikai jellege – a pedagógiai szempontok rovására – előtérbe került. Mindezzel együtt a nemzetállamoknak érdekében állt a társadalom fejlesztése, a polgárosodási folyamat, az ezzel járó közműveltségi – elsősorban alfabetizációs – szint emelése.¹²⁷⁵ A sikeres asszimiláció feltétele a korszerű iskolahálózat kiépítése volt, ami modernizálta is a társadalmat. Ez professzionalizációként is leírható: kialakult a modern pedagógia, hivatássá vált a tanári/tanítói szakma. Ernst Gellner megfogalmazása szerint a nemzetállamok „mind a belső kulturális homogenitás megteremtésére törekszenek, méghozzá igen sikeresen”.¹²⁷⁶ Gellner négy korszakot¹²⁷⁷ különböztet meg a nacionalizmusok kialakulásában: 1. kiindulási helyzet, amikor az etnicitás és politikai legitimáció között nincs kapcsolat, fontosabb a társadalmi származás (Magyarországon ez a 18. század időszakának felel meg); 2. a nacionalista irredentizmus időszaka, amikor megjelenik a nacionalizmus, amely nyomás alá helyezi a kisebbségi közösségeket az asszimiláció érdekében

(Magyarországon ez a dualizmus időszakának felel meg); 3. kisállami nacionalizmusok időszaka, amikor a felbomló birodalmak helyén létrejövő kisállamok nemzetállami jellegük hangsúlyozása mellett ugyanannyira többnemzetiségű államok, mint a birodalmak voltak, és a „népek börtöne” helyett „a kisebbségek fogháza” alakult ki (ez a két világháború közötti időszaknak felel meg); 4. a Nacht und Nebel időszaka, amikor a kisebbségi kérdés kezelésében előtérbe kerültek az erőszakos eszközök, például a lakosságcsere vagy a népirtás. Ez a második világháború időszakának felel meg, témánk szempontjából a bécsi döntést követő időszak.¹²⁷⁸ Gellner elmélete szerint a nemzetállamok a modernizáció révén a társadalom homogenizálására is törekszenek, ami önkéntelenül is asszimilációs nyomást fejt ki a nemzetiségi lakosságra. Hogy ez mennyire természetes/önkéntes vagy erőszakos/erőltetett, azt az érintett kormányok politikája határozza meg. Az oktatáspolitikai kettősségére, a modernizációs lépések kisebbségellenes aktusként való értelmezésére az egyik legjobb példa az 1908-as törvény, amelyben ingyenessé tették az elemi iskolai oktatást.¹²⁷⁹ A törvény mögött nehéz nem modernizációs szándékot látni, az ingyenesség révén igyekeztek növelni az iskolába járók számát, elhárítva az akadályt a szegényebb családok gyermekei elől. Ennek ellenére a nemzetiségek (leghangúlyosabban a román egyházak) tiltakoztak a törvény ellen, hangsúlyozva az egyházi autonómiát sértő és kisebbségellenes élet. Érvelésük abban a tekintetben fogadható el, hogy valóban csökkent önálló bevételi forrásuk, annak ellenére is, hogy a kieső bevételeket az állam pótolta – viszont ezáltal kiszolgáltatottabbá váltak az állammal szemben.¹²⁸⁰

E fejezetben a magyar kormányok nemzetiségi oktatáspolitikáját kísérjük nyomon, az 1940 és '44 közötti észak-erdélyi románságra vonatkozó gyakorlatot helyezve a középpontba. Ugyanakkor folyamatosan igyekszünk nyomon követni az oktatáspolitikai kettősségét és hangsúlyozni a korszakokon átívelő jelleget. Ennek demonstrálásához a dualizmus időszakától kezdődően igyekszünk végigkövetni a nemzetiségi oktatáspolitikai fejlődését, a látószöveget azonban az 1940 és '44 közötti észak-erdélyi román oktatási hálózat adja. Mivel akkor csak elemi iskolahálózat, valamint néhány gimnázium és tanítóképző működött román nyelven, kizárólag ezeknek az iskolatípusoknak a fejlődését fogjuk nyomon követni. Nem foglalkozunk az oktatáspolitikai teljes vetületével, a más típusú oktatási intézményekkel, a felsőoktatással, ahogyan a pedagógiai módszerek fejlődésével, a tankönyvek tartalmi változásaival sem. A visszatekintést amiatt is szükségesnek tartjuk, mert feltevésünk szerint a kormányzatok a korábbi időszakokra egyféle tapasztalatként tekintettek, s a múltban elkövetett egyes „hibák” kijavítására törekedtek. A magyar kormányzatok szemében ilyen „hiba” volt a nemzetiségi egyházi iskolahálózat kifejlődésének megengedése a dualizmus időszakában. Másrészt 1940 és '44 között a *status quo* megőrzése volt az oktatáspolitikai alapja. Mindezek megértéséhez mindenképp szükségesnek véljük a bevezetőnek szánt hosszabb kitekintést.

4.2. A ROMÁN NEMZETISÉGI OKTATÁSÜGY A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Amint már korábban is tételeztük, a dualizmus időszakában a nemzetiségpolitika alapjául az 1868-ban elfogadott nemzetiségi és népiskolai törvény szolgált. A nemzetiségi törvény elveikben a keretet szolgáltatta, míg a népiskolai törvény az irányt szabta meg a modern oktatás kifejlődéséhez. Mindkét törvény végig hatályban maradt annak ellenére, hogy a gyakorlatban egyiket sem érvényesítették maradéktalanul, és sok, ezzel ellentétes későbbi szabályozást is elfogadtak anélkül, hogy az eredeti törvényt módosították volna. A két törvény a dualizmus időszakában végig hivatkozási alap volt a nemzetiségek számára és sürgették azok gyakorlatba ültetését.¹²⁸¹

A törvény előzményei 1848-ra nyúlnak vissza. A vallás- és közoktatásügyi miniszter Eötvös József volt, a törvény az ő felfogását tükrözi, bár van eltérés a két törvény szellemisége között. A legnagyobb változás, hogy 1848-hoz képest az egyházakkal való kiegyezés érdekében nem különítették el az egyházi és állami oktatást – ahogy 1918-at követően Romániában történt. Az iskolafenntartásra beszédett adóból lehetett finanszírozni az egyházi iskolákat is.¹²⁸² A másik változás, hogy egy község elveikben csak ott volt köteles iskolát felállítani, ahol nem működött egyházi iskola. Alapnak tehát továbbra is az egyházi iskolahálózatot tekintették, és a községi (később állami) iskola csak ennek kiegészítése volt.¹²⁸³

A kormányzat mindkét törvény elfogadásakor egyeztetett az érintett egyházakkal, a román püspökökkel is. Míg a nemzetiségi törvény elutasítása egyértelmű volt, a népiskolai törvénnyel szembeni tiltakozás jóval visszafogottabb volt.¹²⁸⁴ Az 1868:XXXVIII. tc. egy liberális szellemben fogant törvénynek tekinthető, legnagyobb érdeme az általános tankötelezettség bevezetése és a tánszabadság lehetőségének biztosítása volt. A 148 paragrafusból álló törvény legfontosabb előírása az volt, hogy nem korlátozta az iskolaalapítási jogot: bármilyen egyesület, egyház, község vagy az állam szabadon hozhatott létre iskolákat, az államnak csak felügyeleti joga volt ezek felett. A törvény másik fontosabb előírása az anyanyelven történő oktatás biztosítása. Az oktatás nyelvét minden esetben az iskolafenntartó határozhatta meg, egyes településeken pedig olyan tanító alkalmazását írta elő, aki beszéli a településen élők nyelvét. Az egyház által létrehozott és fenntartott iskolákat alapvetően a hívek adományaiból kellett fenntartani, de maguk dönthettek a tantervről, tankönyvekről, szabadon választhattak tanítót, dönthettek fizetéséről. A minimális fizetést 300 forinthez kötötték, ez azonban csak az állami tanítók esetében volt kötelező, egyházi tanítóknál a helyi viszonyokhoz igazították, a bér egy részét pedig eleve természetben folyósították. A törvény emellett bizonyos feltételeket szabott az épületre, felszerelésre, a tanító képzésére vonatkozóan, ami mindenképpen előremutató, modernizációs jellegét hangsúlyozza. Az iskolaépületnek egészséges, száraz, könnyen szellőztethető termekkel kellett rendelkeznie, egy tanteremben maximum 60 gyerek lehetett, egy gyerekre minimum 8-12 négyzet-

göl (2-3 m²) jutott. A tanítók alkalmazását oklevél megszerzéséhez kötötték. Emellett a törvény kilencfős iskolaszék alakítását írta elő, amelynek elnöke a pap, tagjai pedig a község lakosai közül kerülhetnének ki.¹²⁸⁵

Meglátásunk szerint a törvényre mint kerettörvényre lehet tekinteni, ugyanis nem a meglévő állapotok lenyomata volt, hanem azt az utat jelölte ki, amelyet a magyar kormányzat – elsősorban Eötvös – az elemi oktatásnak szánt. A törvény nem korlátozta az egyházak iskolafenntartási jogát, ugyanakkor a tankötelezettség bevezetésével egyféle kényszerítő hatást gyakorolt a lakosságra – nemzetiségre való tekintet nélkül –, hogy gyerekeiket rendszeresen iskolába járassák. A nemzetiségi törvényhez hasonlóan hosszú ideig ezt sem kérték számon, így az iskolaépületre, fizetésre, képzettségre vonatkozó előírásokra a törvény megszületésekor inkább csak mint ajánlásokra lehetett tekinteni. Az azonban tény, hogy a megváltozott körülmények között ezeknek az előírásoknak a számonkérése feszültségeket teremthetett a nemzetiségi egyházakkal, és akár az iskola bezárásához is vezethetett. Ezeket az eljárásokat azonban nem tekinthetjük önkényesnek, mivel már az 1868-as törvény is előírta. Az 1868-as törvény megítélése napjainkban is eltérő a román történetírásban. A legtöbb szerző vagy nem tartja liberálisnak,¹²⁸⁶ vagy a magyarosítás első lépéseként tekint rá,¹²⁸⁷ és kevésen értékeli a modern iskolahálózat kiépítésének alapjaként,¹²⁸⁸ mintegy megelégedve az ebben játszott fontos szerepéről.¹²⁸⁹

A törvény keret jellegét szemlélteti a 19. századi erdélyi román iskolahálózat és tan személyzet helyzete. Egyik román egyház sem rendelkezett kiépült tanítóképző hálózattal. Az ortodoxok hathetes kurzusokat tartottak a nagyszebeni teológián, a görögkatolikusok pedig kettő-hat hónapos kurzusokat szerveztek három éven át. Később a görögkatolikus egyház két-, majd hároméves tanítóképzőket állított fel, az ortodox egyház pedig a teológia keretében nyújtott kettős képesítést – papi és tanítói oklevél.¹²⁹⁰

1865-ös kimutatás szerint Erdély területén 1471 román iskola működött, ebből 704 ortodox és 767 görögkatolikus volt, az iskolák 95 százaléka osztatlan képzést nyújtott egyetlen tanítóval. Csak 74 iskolában volt két vagy három tanító.¹²⁹¹ Megállapítható tehát, hogy a törvény megszületésekor az iskolák többsége szinte semmilyen tekintetben nem felelt meg az előírásoknak, ahhoz csak fokozatosan tudtak alkalmazkodni. Néhányuk még a 20. század elejéig sem érte el a kívánt szintet.¹²⁹² 1884-es kimutatás szerint az ortodox érsekség iskolatermeinek 46%-a felelt meg a méretbeli és 59%-a a felszereltségbeli elvárásoknak.¹²⁹³ Ugyanilyen nagy elmaradás volt a tanítók képzésére terén is. 1876-ban az ortodox érsekség területén a tanítóknak csak a 24%-a volt véglegesítve, 1881-ben pedig csak 44% rendelkezett tanítóképzős diplomával. Ez az arány a későbbiekben sem emelkedett.¹²⁹⁴

A törvény 6-15 év között írta elő a tankötelezettséget. Amennyiben a szülők ennek nem tettek eleget, négyszeri figyelmeztetést követően 0,5-4 forint pénzbüntetésre ítélték őket. Erről az iskolatanácsnak volt joga dönten, a gyakorlatban azonban ritkán

adódott rá eset. A tanítók nem vezették rendszeresen a hiányzásokról szóló kimutatót; nem akartak konfliktusba kerülni a szülőkkel; hiszen tőlük függött a fizetésük. Az elemi oktatás két szakaszból állt: a 6–12 éves kor közötti úgynevezett mindennapi iskolából, illetve a 13–15 év közötti úgynevezett ismétlőiskolából. Ez utóbbinak csak hétvégeken kellett működnie, és az addig tanultak ismétléséből állt. Mivel a tanítók nem kaptak külön juttatást, és a legtöbb esetben egyben a kántori tisztséget is ellátták, az ismétlőiskolák gyakran csak papíron működtek.¹²⁹⁵ Emellett a törvény az 5000 lakos fölötti településeket polgári iskola felállítására kötelezte, ahol már magyar nyelvet is oktatni kellett, akárcsak az állami tanítóképzőkben – ez pedig ellentmondott a nemzetiségi törvénynek.¹²⁹⁶

A törvény szerint a falusi iskolák nyolc, a városiak kilenc hónapig működtek. Falun a gyakorlatban ez csak a téli hónapokat fedte le, amikor szünetelt a mezőgazdasági munka. A román falvakban az iskolába járás csak a 20. század elejére kezdett meghonosodni. Az iskolai szenátus kilenc főből állt, elnöke a pap volt, a tanító is tagja lehetett, de általában a titkári feladatokat látta el, mellettük a módosabb gazdák képviselték a híveket. Az iskola meghatározó tagja tehát a pap volt, nem a tanító, az iskola működése, fejlettsége az ő személyétől és rátermettségétől függött. A 19. század végére ez sok esetben nemzeti elkötelezettségének fokmérőjévé is vált. A tanító teljesen ki volt szolgáltatva, alárendelődött a papnak. A tanító megválasztásában is a papnak volt döntő szava, fizetését, a hívek hozzájárulását, legtöbb esetben természetben csak a pap segítségével tudta sikeresen begyűjteni.¹²⁹⁷ A tanító helyzetét tovább nehezítette, hogy míg a papok általában generációkra visszanyúló lelkészcsaládokból származtak, a tanító a legtöbb esetben elsőgenerációs értelmiségi volt. Az általános tankötelezettséget a papok minden erőfeszítése ellenére sem tudták meghonosítani, a falusi román lakossággal az iskolázottság és az egyházi oktatás fontosságát nem sikerült elfogadtatni. A magyarosító tendencia visszahatásaként ebben a magyar állam lett – akarata ellenére – a román papok szövetsége. A román lakosság egyre nagyobb erőfeszítésekre volt hajlandó saját iskolái fenntartása érdekében. Az ortodox érsekség adatai szerint a dualizmus kezdetén a gyerekek 58%-a járt iskolába, ez később 85%-ra emelkedett.¹²⁹⁸ A görögkatolikus érsekség adatai szerint a dualizmus kezdetén a gyerekek 33%-a járt iskolába, a század végén 63%-uk. Ennél már nem tudott tovább emelkedni.¹²⁹⁹

A törvény szerint rendes tanítónak 300, helyettes tanítónak 200 forint volt a fizetése, az egyházi oktatók fizetése azonban messze elmaradt ettől. Az egyházközségek az iskolák költségeit általában a diákok után beszédett, átlagban 10–20 forintos tandíjból és a hívek adójából, az állami egyenes adó öt százalékának megfelelő összegből fedezték.¹³⁰⁰ Ennek beszédése mindig kihívás elé állította a papot, a hívek a képzetlen vagy csak ideiglenesen alkalmazott tanítókat preferáltak, akiknek jóval kevesebb bért kellett biztosítani.¹³⁰¹ Emiatt nagyon alacsony volt a nemzetiségi iskolák határfoka, aminek következtében, bár pillanatnyilag kielégítette a lakosság igényeit, a 19. század vé-

gétől, az állami ellenőrzés és elvárások fokozásával egyre kevésbé tudtak megfelelni. A nemzetiségi egyházi iskolákat emiatt egyre nagyobb számban zárták be.

A törvény szerint az állami ellenőrzést a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium látta el, a helyi közigazgatásnak elviekben nem volt beleszólása az egyházi iskolák életébe. A jegyző vagy szolgabíró meglátogathatta az iskolát, jelentést készíthetett, amelyet továbbíthattott az esperesnek, de intézkedési joga nem volt. Épület- vagy felszerelésbeli hiányosságokat, tanítóval szembeni fegyelmi eljárást csak a püspökség kezdeményezhetett, de háromszori figyelmeztetést követően akár az iskola bezárását is elrendelheték.¹³⁰² A magyarosítási tendencia felerősödésével az állami ellenőrzés egyre fokozódott, a helyi közigazgatás pedig érdemnek tartotta, ha sikerült elérni egy nemzetiségi egyházi iskola bezárását.¹³⁰³ A közigazgatás részéről a tanfelügyelőnek volt joga kezdeményezni az iskola bezárását, a legtöbb esetben azonban ezt csak fenyegetésként használták a pap, illetve tanító zsarolására, s csak kivételes esetben rendelték el az iskola tényleges bezárását – s ezáltal egy egész település iskola nélkül hagyását.

Témánk szempontjából a nemzetiségi oktatásügy másik szintje a középfokú, különösen a gimnáziumi oktatás. Ez tette lehetővé az egyetemre való felvételt, fokozatosan bővült a reál- és polgári iskolákkal is, és ez biztosította a polgárságba való belépés szintjét. Ugyanakkor vízvázaló is volt: míg az elemi iskolát az illető elvégezhetette anyanyelven, gimnáziumra már kevesebb volt az esélye, és a nemzetiségi egyházi iskolákban is kötelező volt a magyar nyelv oktatása.¹³⁰⁴ Erről az 1883:XXX. tc. rendelkezett, amelynek 7–8. §-a szabályozta a nemzetiségi egyházi iskolákat. Kötelezővé tette a magyar nyelv és irodalom oktatását olyan óraszámokban, hogy „kellő elsajátítását lehetővé tegye”. Az erre vonatkozó órarendet a VKM-nek jóvá kellett hagynia, a tanterv esetében azonban a törvény csak a minimumot szabta meg, a tanrend és tankönyvek ügyében az iskolafenntartók rendelkeztek.¹³⁰⁵ A dualizmus időszakában papnevelő intézettel és tanítóképzővel mindkét érsekség, valamint a szamosújvári és nagyváradai görögkatolikus püspökség is rendelkezett. A román egyházak három főgimnáziumot működtettek: Balázsfalván és Belényesen görögkatolikus, Brassóban ortodoxot, emellett két algimnáziummal (Brádon ortodox, Naszódon alapítványi), illetve egy egy alreál és felsőkereskedelmi gimnáziummal (mindkettő Brassóban) rendelkeztek. Ez kezdetben kielégítette a román lakosság igényeit, a dualizmus végére azonban már egyre kevésbé.

A dualizmus kori nemzetiségi oktatáspolitikában az 1870-es évek közepét tartják fordulópontnak, amikor – a liberális kereteket megőrizve – egyféle politikai váltás zajlott le, és előtérbe kerültek a magyarosító/asszimiláló tendenciák.¹³⁰⁶ A történetírás általában az 1879-es törvény¹³⁰⁷ megjelenéséhez köti a magyarosító/nemzetisítő intézkedések megjelenését.¹³⁰⁸ Az 1870-es években már általában megfigyelhető egyféle tendencia, a magyar közvélemény radikálisabb fellépést sürgetett részben a magyar nyelv védelmében, részben a nemzetiségek túlzónak tartott jogait illetően, míg a nem-

zetiségi egyházak (élen a román egyházakkal) minden lépést jogaik, egyházi autonómiájuk megsértéseként értelmeztek.¹³⁰⁹ Az 1879-es törvényt is Arad és Torontál megye képviselői kezdeményezték 1879 decemberében.¹³¹⁰ A törvényt 1879. tavaszi országgyűlési vitájában Trefort Ágoston VK-miniszter „történelmi fejleménynek” nevezte, szükségességét azzal magyarázta, hogy mivel a középiskolában és tanítóképzőben magyarul folyik az oktatás, fontos, hogy az oda felvételiző diákok megfelelő nyelvtudással rendelkezzenek.¹³¹¹ A törvény ellen a román püspökök mind pedagógiai megfontolásból, mind a román egyházi autonómia megsértése miatt tiltakoztak. Miron Romanul ortodox érsek csak a tanítóképzőkben tartotta elfogadhatónak,¹³¹² Victor Mihalyi de Apşa lugosi görögkatolikus püspök szerint a kétnyelvű ember már az asszimiláció első fokát jelenti.¹³¹³ A legélesebben azonban Ioan Vancea görögkatolikus érsek mutatott rá a törvényben rejlő lehetőségekre és veszélyekre. Szerinte sem politikai, sem pedagógiai értelemben nincs szükség a törvényre, mert a vidéki lakosságnak eleve nincs szüksége a magyar nyelvre. Akinek kell, az megtanulja anélkül, hogy kötelezően oktatnák rá. Az érsek okfejtése szerint a magyar nyelv megtanulására nem elegendő ugyanannyi számú óra, mint más tantárgyknál, ezért idővel más tantárgyakat is magyarul fognak oktatni. Ennek viszont a román tanítók nem fognak tudni megfelelni, emiatt tömeges elbocsátás következik, pótlásukra viszont csak az állam lesz képes, az pedig románul nem tudó tanítókat fog kinevezni.¹³¹⁴

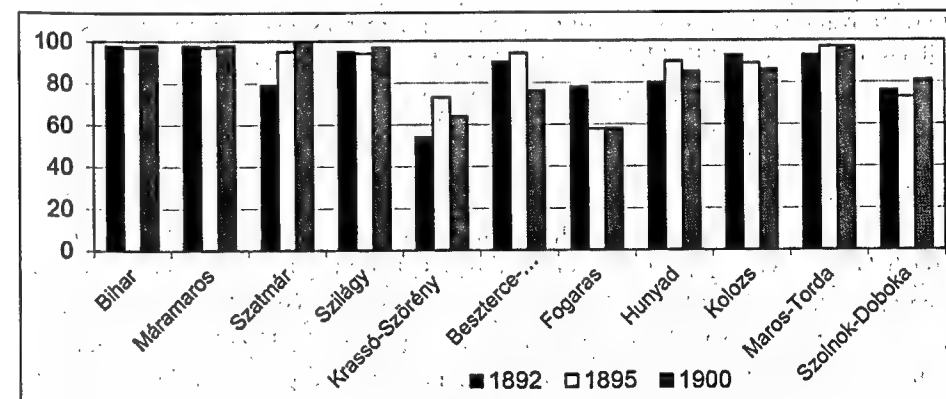
Parlamenti felszólalásaik mellett a román püspökök Bécsbe, a császárhoz menesztett delegációkkal is tiltakoztak a készülő jogszabály ellen.¹³¹⁵ A törvény megítélése a szakirodalomban általában elfogadó, a magyarosítási tendencia elindítását ehhez kötik ugyan, de konkrétan a törvényt és a magyar nyelv kötelező oktatását nem kifogásolják.¹³¹⁶ Berecz Ágoston szerint a törvény megalkotása mögött a magyar nacionalizmusban rejlő missziós/civilizatorikus jelleg is megfigyelhető, vagyis a polgári jogok elérésének egyféle feltétele a magyar nyelv ismerete.¹³¹⁷ Nagy Péter Tibor elismeri ugyan, hogy az 1879-es törvény volt az első lépés az eötvösi politikától való eltávolításban, de csak az „ideologikus nemzetiségi-felekezeti értékek” túlhangsúlyozásával, az egyéni jogok lekicsinylésével lehet a törvényt nemzetiségi sérelemként beállítani.¹³¹⁸

A törvény szövege hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv oktatását már az 1868-as törvény is elrendelte a tanítóképzők esetében, és 1882-től kezdődően már senki nem kaphat tanítói oklevelet, ha nem beszéli a magyar nyelvet olyan szinten, hogy azt oktatni is tudja. Azok a tanítók, akik már oktatnak, négy évet kapnak a magyar nyelv elsajátítására. Emellett elrendelte a magyar nyelv tantárgyként való oktatását a népiskolákban is.¹³¹⁹

A törvény végrehajtási utasítása szerint a magyar beszédet heti kilenc, a magyar írást heti nyolc órában, tehát csakugyan magasabb óraszámban kellett oktatni, mint más tantárgyakat.¹³²⁰ Nem létezett azonban külön tantárgy a magyar nyelv oktatására, hanem azt három más tantárgy kereteiben kellett megvalósítani, ahol az első két év-

ben beszédet és gondolkodást, a harmadik évtől pedig írást és olvasást tanultak magyarul, majd később a számolást is.¹³²¹ Nehézséget okozott azonban, hogy nem volt elegendő tanító, aki oktatni tudta volna a nyelvet, elsősorban nemzetiségi többségű vidékeken. A VKM által szervezett nyári kurzusok ellenére a megfelelő nyelvtudással rendelkező tanítók száma nagyon lassan nőtt.¹³²² Másrészt a nemzetiségi gyerekek sok esetben az iskolában először találkoztak a magyar nyelvvel, és mivel órán kívül nem gyakorolták, nehezen tudták elsajátítani. Harmadrészt, mivel a törvény nem tartalmazott szankciókat, a nemzetiségi egyházi iskolák nem is szorgalmazták bevezetését.¹³²³ A törvény életbelépésekor a VKM rendeletet adott ki az összes, a törvény előírásainak meg nem felelő tanító elbocsátására nézve – a gyakorlatban azonban ezt nem hajtották végre.¹³²⁴

A törvény megjelenésekor a görögkatolikus tanítók 19%-a beszélt jól magyarul, 2,6% pedig egyáltalán nem, az ortodoxok esetében 8% beszélt magyarul, 7% pedig egyáltalán nem, ami jól mutatja, hogy akkor sem lehetett volna bevezetni a törvényt, ha az egyházvezetés szorgalmazta volna.¹³²⁵ Brusanowski szerint a törvény 1883-as hatálybalépéséig a román tanárok fele megtanult magyarul, ennek azonban több más adat is ellentmond.¹³²⁶ Sularea szerint 1893-ban a görögkatolikus érsekség iskoláinak 39%-ában, az ortodox érsekség iskoláinak 46%-ában nem oktatták egyáltalán a magyar nyelvet, 1910-ben pedig a román görögkatolikus érsekség tanárainak csak 40%-a beszélt magyarul.¹³²⁷ A 20. század elejére a helyzet sokat javult, 1900-ra országos szinten csak 1998 tanító nem beszélt magyarul, és 2217 iskolában nem oktatták a magyar nyelvet.¹³²⁸

16. ábra. A magyar nyelv oktatására alkalmasnak tartott román tanítók százalékos megoszlása néhány erdélyi megyében.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1892., 1895. és 1900. évi kiadása

Mindezt részben alátámasztják az erdélyi adatok is. 1892-ben a tanítók 84%-át alkalmasnak találták a magyar nyelv oktatására. De elég nagy regionális eltérések figyelhetők meg. A vegyes vidékeken a tanítók 90%-át vélték képesnek a magyar nyelv oktatására, a legrosszabb arányokkal Krassó-Szörény (54%), Szolnok-Doboka (76%) és Fogaras (78%) megye rendelkezett. A tendencia nem minden esetben mutat javulást, néhol látványos a visszaesés (például Fogaras 78%-ról 56%-ra), és összességében is romlást mutat (84%-ról 81%-ra), ami a román egyházak elkötelezettségének elégtelenségére utal.¹³²⁹

A tanító nyelvtudása persze még nem jelentett garanciát a magyar nyelv tantárgyként történő bevezetésére, és főleg nem annak sikeres oktatására. 1907-es adat szerint a román diákoknak csak 38%-a beszélt a magyart, a nemzetiségek többsége azonban még ennél is rosszabb mutatókkal rendelkezett.¹³³⁰ Egyértelmű volt, hogy az állami iskolák sokkal hatékonyabban oktatták a magyart, mint a nemzetiségiek. A görögkatolikus tanulók 26%-a, az ortodoxok 23%-a beszélt a nyelvet, miközben az állami iskolába járó nemzetiségi tanulók 78%-a.¹³³¹ A tanulók, akikre a statisztika érvényes, a nemzetiségi lakosság kis hányadát tették ki. Az 1900-as statisztika szerint az össznépesség 60%-a beszélt magyarul, de a nemzetiségi lakoságnak csak 17%-a.¹³³² Ez újabb törvények és rendelkezések kezdeményezésére sarkallta a magyar kormányzatot.

A dualizmus utolsó időszakában felerősödtek az asszimilációs törekvések. Mivel a 19. században az oktatást tartották erre a leghatásosabb eszköznek, ez módosulást eredményezett az állam hozzáállásában is. Amellett, hogy az alfabetizáció terjesztése folyamatos cél volt, legalább olyan fontossá vált a magyarosítás előmozdítása is.¹³³³ Egyre nagyobb összegeket fordítottak az elemi oktatás fejlesztésére, másrészt az állam egyre aktívabb szerepet játszott ennek elérésében. Hosszas vita folyt az állam szerepvállalásáról, egyes politikai körök követelték a teljes iskolahálózat államosítását, mások szerint viszont az államnak csak a magyarosítás ösztönzésében kell szerepet játszania, ehhez pedig elégséges az egyházi iskolák fölötti állami ellenőrzés fokozása. Sokak szerint az állam beavatkozása csak ott indokolt, ahol az egyházi iskola nem tölti be az állam által tőle elvárt feladatát. A kérdés 1918-ig nem dőlt el, az iskolák államosítása végül – elsősorban pénzhiány miatt – nem következett be. Az állami szerepvállalás azonban fokozódott, egyrészt további állami iskolák létrehozása, másrészt az egyházi iskolahálózat fejlesztéséhez nyújtott anyagi támogatás által. Már az 1870-es évek közepétől egyre több állami iskola kezdte meg működését,¹³³⁴ ezek többsége azonban nem újonnan alapított iskola volt, hanem fokozatosan átvett községi iskola vagy átvett/államosított egyházi iskola. Fontos hangsúlyozni, hogy a községi iskolák mintájára¹³³⁵ – az 1868-as törvénnyel összhangban – állami iskolák is működhetek volna a nemzetiségiek nyelvén, gyakorlatilag azonban mindenhol csak magyar állami tanintézetekről beszélhetünk. Az állami beavatkozás másik tényezője az anyagi hozzájárulás, az úgynevezett államsegély hangsúlyossá válása lett. Ehhez viszont az állam egyre több feltételt szabott. Míg az államsegély kezdetben csak egy opció volt, elfoga-

dása idővel szinte kötelezővé vált. A 19. század utolsó évtizedében és a 20. század első felében ez a kettősség került előtérbe az oktatáspolitikában, így egyre inkább eltávolodtak az 1868-as törvény liberális szellemétől, és egyre gyakrabban sérült az egyházak autonómiája, ugyanakkor egyre több jól felszerelt iskola jött létre, ahol egyre nagyobb számú tanító is oktatott. A hatékony magyarosításnak mindenképpen feltétele volt a modern iskolahálózat létrejötte.

A cél érdekében az államnak ugyanakkor „szövetségesekre” is szüksége volt. A magyarosodás igényének előtérbe kerülésével egy időben zajlott az úgynevezett kultúrharc, amelynek jegyében az állam olyan területekre is kiterjesztette jogkörét, amelyek korábban az egyházak kizárólagos működési területei voltak: polgári anyakönyvvezetés és a házasságok megkötése, a felekezeten kívüliség lehetősége, a zsidó vallás egyenjogúsítása. Az állam következképpen óhatatlanul összetűzésbe került az egyházakkal, elsősorban a római katolikkal. Mivel azonban az iskolahálózat döntő hányada (a dualizmus végén kb. 75%) felekezeti volt, a magyarosítás folyamata elképzelhetetlen volt az egyházak támogatása nélkül. Minthogy a magyarosítást állami és nemzeti célként határozták meg, azt elsősorban a magyar lakossághoz köthető egyházak fogadták el, amennyiben nem akartak nemzetellenes színben feltűnni. Így a magyarosodási folyamatnak azok a nemzetiségek tudtak legkevésbé ellenállni, amelyek nem rendelkeztek úgynevezett nemzeti egyházzal – például a svábok, szlovákok, rutének.

Az oktatás kulcsszereplője – minden állami és egyházi támogatás mellett – a tanító volt, akit meg kellett nyerni az ügynek.¹³³⁶ Ennek kulcseleme az anyagi érdekelttség volt: részben a nyugdíj, részben az ismétlődő fizetésemelések. Minden vitán felül állt, hogy a modern és hatékony oktatáshoz képzett oktató szükséges, olyan szakember, akinek a fizetése biztosítja számára a megfelelő életminőséget. Csakhogy az egyházközségek – és később a püspökségek is – egyre nagyobb nehézségek árán tudták a szükséges alapokat előteremteni, így kénytelenek voltak államsegélyhez fordulni, ezzel pedig az iskolavezető és a tanár kinevezési joga fokról fokra átkerült a VKM illetékességébe. A minisztérium által kinevezett tanerőnek már a magyar nyelv oktatása lett a legfőbb feladata, nem pedig a nemzetiségi érzület fenntartása, fejlesztése.

A tanítói szakma nyugdíjas állássá való alakítása 1875-ben történt. Legkorábban 65 éves korban, 40 éves szolgálati idő után lehetett nyugdíjba menni, betegség esetén 10 év szakmai munkaviszony volt a feltétel.¹³³⁷ Befolyásuk védelme érdekében a szerb és román egyházak saját nyugdíjpénztárt hoztak létre, hogy ne kelljen az államhoz csatlakozniuk.¹³³⁸

A fizetésekre vonatkozóan 1893-ban fogadták el az első törvényt. Ez elviekben nem jelentett fizetésemelést, gyakorlatilag az 1868-as népiskolai törvény 142. §-át terjesztette ki az egyházi tanítókra, az ő fizetésüket is 300 forintban állapította meg. Emellett bevezette az úgynevezett korpótlékot: minden öt év szolgálat után újabb 50 forinttal emelkedett a tanító fizetése, ez az összeg azonban nem haladhatta meg a 250 forintot.¹³³⁹ A fizetés egy részét a tanítók továbbra is természetben kaphatták, ennek be-

gyűjtéséről az egyháznak kellett gondoskodnia.¹³⁴⁰ Az érintettek mind a fizetés, mind a korpótlék kifizetéséhez államsegélyt igényelhettek. A törvény ugyanakkor az állami felügyeletet illetően lényeges kiterjesztést is tartalmazott. Ha az államsegély mértéke a fizetés esetében meghaladta a 60 forintot, korpótlék esetén pedig a 90 forintot – vagy a két kiegészítés együtt a 90 forintot –, akkor az egyház csak a VKM hozzájárulásával válthatta le a tanítót és nevezhetett ki újat. A minisztérium ellenőrizhette a tanító tevékenységét, javaslatára az egyház köteles volt alkalomadtán fegyelmi eljárást lefolytatni a tanár ellen. Államellenes vétség¹³⁴¹ esetén a tanító ellen a vármegyei közigazgatási bizottságnak volt joga lefolytatni az eljárást. Emellett, amennyiben két egymást követő tanító ellen is államellenes vétség miatt indítottak eljárást, a VKM elrendelhetette az iskola bezárását, akárcsak minden olyan esetben, amikor „fontos állami érdekek azt megkívánják”.¹³⁴²

A törvény nagy elmozdulást jelent az 1868-as törvényhez képest, és már minden olyan fontos elemet tartalmaz, amely később is az állami ellenőrzés legfontosabb eszköze lesz. Brusanowski szerint a törvény annak a jele, hogy az állam nem bízott meg a nemzetiségi egyházakban, „államellenes cselekedet” esetén ezért vette ki a kezükből a fegyelmi eljárást.¹³⁴³ Mindezek ellenére a törvény végrehajtását – a korábbiakhoz hasonlóan – nem ellenőrizték szigorúan. Sularea szerint a törvény betartatása az egyházi oktatás összeomlásához vezetett volna, és az állam nem volt felkészülve erre.¹³⁴⁴ Meglátásunk szerint a törvény végrehajtása nem okozott volna teljes összeomlást – ahogy ez a későbbi, szigorúbb törvények esetén sem következett be –, de jelentőségének felmérése érdekében röviden ki kell térnünk a román tanítók fizetésének alakulására. A kormány újabb eszközt kapott a nemzetiségi tanítók ellenőrzésére, az államsegély egyben visszatartó erő is volt, amelyet politikai fegyverként bármikor használni lehetett egy tanító ellen, ha az a nemzetiségi mozgalomban exponálta magát.¹³⁴⁵

A dualizmus időszakának kezdetén a nagynyíresi görögkatolikus esperességben 140, a gyaluiban 170 forint volt a legmagasabb fizetés, de három településen 50 forint alatt maradt.¹³⁴⁶ Más jelentések is 60–150 forintra teszik a román tanárok átlagos fizetését, amit még kiegészített 15–40 forint értékű gabona.¹³⁴⁷ Természetesen a többi egyház tanítóinak fizetése is mindig elmaradt az állami alkalmazott oktatók bérétől, de általában magasabb volt, mint a román tanítóké. Az 1880-as évek elején az országos átlag 386 forint volt, az ortodox érsekségben 120 forint körül mozgott. A teljesítménnyel szorosan összefüggő fizetés alacsony voltával tisztában voltak a püspökségek is, többször szorgalmazták emelését, de erélyesebb lépéseket nem tettek, ezért az egyházközségek hozzájárulása csökkenni kezdett. 1882-ben egy ortodox zsinati határozat útmutatása a település nagysága szerint tett javaslatot a fizetésekre: 50 család esetén 150 forint, 50–70 család esetén 200, 70–90 család esetén 250 és 90 család fölött 300.¹³⁴⁸ A görögkatolikus érsekségben a havi 100 forintos fizetést tartották elfogadhatónak, ennek biztosítására törekedtek. Sularea arra hívja fel a figyelmet, hogy ha a román

tanítók fizetése messze el is maradt az államtól vagy az országos átlagtól, falusi viszonylatban a 100 forint nem minősült rossz jövedelemnek,¹³⁴⁹ de ahhoz nem volt elég, hogy az oktató például taníttatni tudja a maga gyermekét középiskolában vagy egyetemen.¹³⁵⁰ A kitöréshez tehát nem volt elégséges.¹³⁵¹ Az 1893-as törvény mindenképpen változást hozott, az egyházak is igyekeztek növelni a tanítói fizetéseket, sőt egyes esetekben már államsegélyhez is folyamodtak¹³⁵² – ami az egyházi iskolák számának csökkenését is elindította.

Párhuzamosan az 1890-es években a politikai életben is változások zajlottak, ami elmozdulást eredményezett a nemzetiségek és nemzeti mozgalmak megítélésében. Ennek egyik jeleként Bánffy Dezső miniszterelnöksége idején a Miniszterelnökségen belül létrehozta a kisebbségi osztályt, amelynek fő feladata a nemzetiségi mozgalmak megfigyelése, a velük kapcsolatban alkalmazandó módszerek, rendeletek kidolgozása volt.¹³⁵³ Korábban a liberális kormány nem tartotta céljának a nemzetiségek kulturális, politikai, gazdasági tevékenységének megfigyelését, „beérte” úgymond az iskolán keresztül történő magyarosítással, azt elsősorban rendészeti kérdésként kezelte. Ettől kezdve viszont a nemzetiségi ügy a közigazgatási gyakorlat, a napi politika részévé vált.¹³⁵⁴ Bánffy miniszterelnökségének idejére estek az államalapítás milleniumi ünnepségei, ezek még inkább előtérbe hozták a magyar politika nacionalista vonulatát. E felbuzdulás jegyében 1898-ban hirdették meg az úgynevezett ezer állami iskola programját, amelynek célja az állami iskolák számának növelése volt. A program meghirdetését követően hosszas vita bontakozott ki arról, vajon elsősorban a magyar településeken lenne-e szükség ezekre az iskolákra, az állam inkább a magyar lakosság kulturális felemelését, „fölnyét” szolgálja, vagy inkább nemzetiségi területeken, asszimiláció céljából.¹³⁵⁵ Kérdőívet küldtek ki a főispánoknak, amelyben konkrét javaslatokat kértek a felállítandó iskolák helyszínéről. Ebben az alábbi szempontokat ajánlották: a magyar lakosság jó iskola hiányában van-e és az elnemzetietlenedés veszélyének van-e kitéve; a magyar többségnek kedvező kulturális körülmények között esélye van-e asszimilálni a nemzetiségeket; a lakosság szegénysége miatt nem tudnak iskolát fenntartani; nemzetiségi többségű települések, ahol nem ellenkeznek az állami iskolával szemben.¹³⁵⁶ Az eredeti utasítás szerint tehát elsősorban a magyarok lakta településeken tervezték iskolákat létrehozni, nemzetiségi területeken pedig csak abban az esetben, ha ott szívesen látnák a nemzetiségi iskolákat és akár anyagilag is hajlandóak támogatni. Ehhez képest a főispánok 1693 településre tettek javaslatot, ebből a VKM 1666-ot tartott alkalmasnak. Az anyagi nehézségek miatt¹³⁵⁷ a program nem valósult meg teljes mértékben, de témánk szempontjából inkább az iskolák helyszínei a fontosak.

Év	A községek száma	Tiszta magyar	Vegyes és más nemzetiségű	Új állami népiskolák száma	Tanítói állás
1898	134	57	77	161	411
1988	113	40	73	136	339
1900	148	46	102	178	354
1901	85	10	75	105	245
1902	98	28	70	144	256
Összesen	578	181	397	724	1605

17. ábra. Kimutatás az „1000 állami iskola” akció keretében létrehozott iskolákról.
Forrás: Kövér György: „Statistikai asszimiláció” Magyarországon... 1232.

Az ábra tanúsága szerint az iskolák közel kétharmada vegyes vagy nemzetiségi településen jött létre.¹³⁵⁸ A regionális bontás szerint a főispánok a legtöbb iskolát a Bánságba (45%) és Erdélybe (35%) javasolták,¹³⁵⁹ a VKM-mel ellentétben ők a magyarosítást tartották fontosabbnak.

Megye	A főispánok által javasolt községek	Az államosítási tárgyalás elrendeltetett
Alsó-Fehér	28	6
Arad	37	25
Beszterce-Naszód	10	8
Bihar	81	12
Brassó	1	1
Csík	9	4
Fogarás	3	1
Háromszék	30	14
Hunyad	11	11
Kis-Küküllő	27	2
Kolozs	20	11
Krassó-Szörény	30	6
Maros-Torda	23	1
Máramaros	38	21
Nagy-Küküllő	13	4
Szatmár	14	2
Szeben	0	0
Szilágy	57	11
Szolnok-Doboka	37	5
Temes	71	25
Torda-Aranyos	15	4

Megye	A főispánok által javasolt községek	Az államosítási tárgyalás elrendeltetett
Udvarhely	12	12
Ugocsa	28	0
Összesen	595	186

18. ábra. Kimutatás a főispánok által kijelölt azon községekről, amelyeknek népoktatásügye államosítandó. Forrás: MNL OL, K 721, 2. doboz, 2a. tétel, 1898. 7–8. f.

Ha Erdélyen az 1918 után Magyarországtól Romániához került területeket értjük, a főispánok által javasolt iskolák 35%-a esett erre a területre, a megvalósításra javasoltaknak pedig a 39%-a. A legtöbbet Bihar (90), Temes (71) és Szilágy (57) megyébe javasoltak, inkább a vegyes területekre és nem a tömbromán vidékekre. A megvalósítandók között szerepel Temes és Arad megye 25-25 iskolával, majd ezt követi Máramaros 21 iskolával.

Ha az Apponyi-törvények megszületéséig (1907) tekintjük át az állami iskolák létrehozásának vagy államosításának folyamatát, az arány még inkább a nemzetiségi települések felé tolódik el.

Vármegye	1868–1880 között alapított állami iskola	1881–1907 között alapított állami iskola
Alsó-Fehér	10	39
Arad	10	59
Beszterce	4	20
Brassó	3	29
Csík	0	15
Fogarás	0	9
Háromszék	1	69
Hunyad	18	37
Kis-Küküllő	2	24
Kolozs	9	72
Krassó	9	56
Maros-Torda	5	24
Máramaros	0	66
Nagy-Küküllő	2	24
Szatmár	3	53
Szeben	2	5
Szilágy	0	49
Szolnok-Doboka	14	47
Temes	8	61
Torda-Aranyos	3	43

Vármegye	1868–1880 között alapított állami iskola	1881–1907 között alapított állami iskola
Udvarhely	1	44
Ugocsa	0	22
Összesen	104	867

19. ábra. Kimutatás az 1868 és 1907 között Erdélyben létrehozott állami iskolákról.
Forrás: Szita László: *A dualizmus kori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában (1898, 1906). Baranyai Helytörténetírás, 1980–1981. 446.*

Az 1880-as éveket megelőzően a vármegyék szinte felében nem is működött állami iskola.¹³⁶⁰ 1880-ig 217 állami iskola volt, 1907-ig számuk 1939-re emelkedett. Erdély területét nézve az 1880-ig létrehozott iskolák közel fele (47%) volt állami, ezt követően csökkent az arányuk, de továbbra is magas arányt képviselt (44%).¹³⁶¹ 1880-ig Hunyad (18) és Doboka (14) megyében hozták létre a legtöbb állami iskolát, később Kolozs (72), Háromszék (69) és Máramaros (66) megyében. A legtöbb iskola vegyes területen működött (átlagban 45 iskola/megye), ezt követik a székely megyék (38 iskola/megye). A tömbromán vidékeket magukban foglaló megyékben jött létre a legkevesebb iskola (átlag 26 iskola/megye). Az állami iskoláknak igyekeztek tehát asszimilációs célokat kijelölni, de a magyar lakosság igényeit is figyelembe vették,¹³⁶² a székelyföldi iskolák magas száma ugyanakkor arra is utalhat, hogy az állami iskolák számának növelésével egyben a modernizációt is igyekeztek serkenteni.

A dualizmus „leghírhedtebb”, a magyarosítás csúcsának tartott időszakát az Apponyi-féle törvények megszületéséhez kötik. Az Apponyi-törvények előzménye az 1905-ös belpolitikai válság, majd az ennek nyomán létrejövő koalíciós kormányzat, amely hamar belátta, hogy a választáskor tett ígéreteit képtelen teljesíteni. Ezért inkább nacionalista irányba fordult. Ehhez szolgáltak eszközül az Apponyi-féle törvények.¹³⁶³ Elfogadásukhoz hozzájárult néhány politikai csoportosulás véleménye, amely az oktatás államosítását sürgette, akár csak a tanárok bérmozgalma, akik egyre hangosabban követelték a fizetések emelését.¹³⁶⁴ A kormány e nézetek között próbált középutat találni. A törvény közvetlen előzménye a Berzeviczy Albert által benyújtott 1904-es tervezet volt,¹³⁶⁵ amely voltaképpen minden később megvalósult lényeges előírást tartalmazott.¹³⁶⁶

A törvény megszavazása előtt nem került sor egyeztetésre az egyházi vezetőkkel. Különösen a román egyházak tiltakoztak, nemcsak memorandumokkal, hanem utcai tüntetésekkel is. Mivel a törvény lényeges része a tanítók béremeléséről szól, a román tanítók nem vettek aktívan részt a megmozdulásokban, ezzel törés jött létre az addigi látszólagos nemzeti egységben. Ugyanakkor az utcai megmozdulások nem tudtak nagy tömegeket megmozgatni, az iskolakérdés az elit ügye volt, az egyszerű lakosság továbbra sem érezte a magáénak.¹³⁶⁷ A törvény parlamenti vitája idején felszólaló román püspökök és politikusok elsősorban az egyházi autonómia megsértése miatt til-

takoztak. A fizetésemelés ellen nem tudtak élesen kikelni, tudván, hogy azzal saját tanáraik is egyetértenek, ezért csak a mérséklését kérték. Ugyanakkor kifogásolták, hogy a törvényhozó láthatólag nem bízik meg a nemzetiségi egyházakban, emiatt az állam a felügyeleti jogot magához vonja – holott ez nem indokolt.¹³⁶⁸ Ioan Mețianu nagyszombeni ortodox érsek elfogadta a magyar nyelv fokozottabb oktatását, amennyiben az nem megy más tantárgyak rovására, ugyanakkor kétségbe vonta a megtanuláshoz fűzött reményeket: szerinte az államegység alapja nem a nyelv, hanem a hazaszeretet.¹³⁶⁹ A törvény várható következményei miatt legelősebben Vasile Goldiș kelt ki: az egyrészt ellentéteket fog szülni az egyház és tanítók között, mondta, másrészt az egyházi oktatási intézmények fokozatosan államilag segélyezett iskolákká fognak átalakulni, amelyeket az egyház már nem fog a magáénak érezni, ezért feladja őket.¹³⁷⁰ Ez rámutat arra, hogy a 19. századi román elit is tudatában volt az iskoláknak a nemzeti érzület fenntartásában játszott szerepével, amit fontosabbnak tartott, mint az alfabetizációt. Ugyanígy tekintett az 1918 után kisebbségbe került magyar elit az állami iskolákra: nem érezte magáénak akkor sem, ha magyar nyelven oktatott.

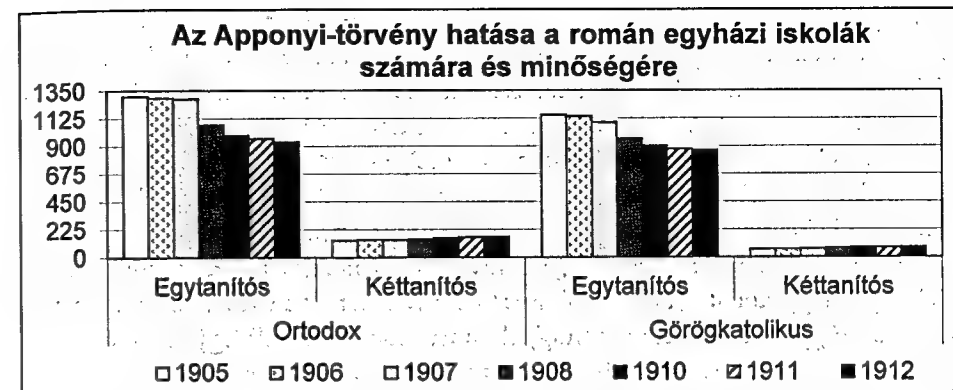
Az 1907-ben elfogadott Apponyi-féle törvény valójában két jogszabályból állt: az egyik az állami, a másik az egyházi tanítók jogállását szabályozta. Az állami tanítókat tisztviselőkké minősítette, ugyanakkor – településtől függően – 1000–1200 koronában¹³⁷¹ állapította meg fizetésüket, ez 30 év szolgálat után elérhette akár a 2400–2600 koronát. A törvény 14. §-a kiterjesztette és újraszabályozta a tanítók fegyelmi vétségének fogalmát: közbotrányt okozó viselkedés, izgatás, engedetlenség, tanulókkal való durva bánásmód, kötelességek elmulasztása, kivándorlás ösztönzése. Újrafogalmazták az állam elleni vétség fogalmát is.¹³⁷²

Témánk szempontjából az egyházi tanítókról szóló törvény a fontosabb. Az előző törvényhez hasonlóan ez is állami köztisztviselőkké nyilvánította a tanítókat, alapfizetésük ugyanúgy 1000–1200 korona volt, a korpótlék azonban 30 év szolgálat után maximum 1000 korona lehetett. Ehhez az állam pénzügyi segítséget ajánlott fel az egyházaknak, a korábbiakkal ellentétben azonban a fizetés biztosítása kötelezővé vált. Ha ezt nem tudta biztosítani az egyházközség és államsegélyhez sem folyamodott, elveszítette iskolafenntartói jogát. A törvény egyik célja tehát az volt, hogy az egyházközségeket rákényszerítse az államsegély és a vele járó állami befolyás elfogadására. Ennek feltételei: csak szakképzett és magyarul beszélő tanító taníthatott; be kellett tartani az állami tanterv által előírt tantárgyakat és tantervet; az állami beleszólás 200 korona államsegélytől kezdődött; a tanító kinevezéséhez a VKM hozzájárulása kellett; az iskolai adminisztráció magyar nyelven folyhatott. A tanítóval szembeni fegyelmi eljárás megmaradt az egyház kompetenciájában, kivéve az államellenes cselekedeteket. Ez továbbra is a tanfelügyelő hatáskörébe tartozott.¹³⁷³ A tanítás fontos elvárása/célja lett – a vallásérkölcsei nevelés mellett – a magyar hazához és nemzethez való ragaszkodás, ehhez a termekben ki kellett tenni magyar történelmi személyiségek képét, a magyar címet, ünnepnapokon pedig a zászlót az iskola épületére. A törvény legvi-

tatottabb, legkifogásolhatóbb része a 19. §, amely szerint „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”, ami egy tömbromán vidéken pedagógiai képtelenségnek számított. Emellett egyre hangsúlyosabb szerepet kapott a magyar nyelv oktatása, fegyelmi vétségnek minősült e tárgy elhanyagolása, a tanár elbocsátható volt, ha nem ért el kellő eredményt oktatásában.¹³⁷⁴ Az Apponyi-féle törvény bevezetésétől kezdődően változott a magyar nyelv oktatásának módszertana is, az 1879-es törvény kapcsán még a nyelvtan-fordítás módszert alkalmazták, vagyis a hangsúly az olvasáson és a nyelvtani szabályok elsajátításán alapult, a fő cél az ismeretátadás volt magyar nyelven. Az 1907-es törvény már az úgynevezett direkt módszert ajánlotta, ahol a hangsúly a beszélgetésen és a szabályok gyakorlat révén, tanulás közben történő felfedezésén alapult. A román iskolákban valószínűleg a két módszer keverékét alkalmazták, mivel a direkt módszer nem tette lehetővé kiegészítő nyelv alkalmazását.¹³⁷⁵

A törvény megítélése vegyes. Korábban egyértelműen elítélték, a dualizmus legelnyomóbb, leginkább kisebbségellenes, kimondottan asszimilációs céllal meghozott törvényének tartották, és bizonyos szintig a dualizmus nemzetiségi politikájának jelképévé is vált.¹³⁷⁶ Napjainkban már árnyaltabban közelít hozzá mind a magyar, mind a román történetírás. Bíró Sándor szerint a törvény célja nem az iskolák bezárása volt, csak az uralkodó szellemiség leküzdése.¹³⁷⁷ Napjainkban is tapasztalható szélsőséges megítélését Szarka László annak tulajdonítja, hogy kettősség jellemzi: egyszerre próbálta megújítani az elemi oktatást, modernizálni az iskolahálózatot és megfelelni a nemzetállami elvárásoknak a magyar nyelv terjesztésével.¹³⁷⁸ Daniela Márza szerint elsősorban a szekularizációt akarta előmozdítani, ami által összetűzésbe került az egyházakkal, ugyanakkor az egyházaknak is céljuk volt az iskolahálózat fejlesztése.¹³⁷⁹ Sajátos, számokkal alátámasztott értelmezést ad a törvénynek Magyar Piroška. Eszerint nem egyszerűen a román iskolák számának csökkenéséről van szó, hiszen csak az egytanítós, osztatlan iskolák száma csökkent, párhuzamosan viszont nőtt a kéttanítós iskolák száma.

Magyarai adatai szerint 1904 és 1907 között 3,9%-kal csökkent az egytanítós és 4,1%-kal nőtt a kéttanítós iskolák száma, míg 1907 és 1912 között 23%-kal csökkent az egytanítós és 21%-kal nőtt a kéttanítós iskolák száma.¹³⁸⁰ Magyarinak annyiban mindenképpen igaza van, hogy megfigyelhető egy ilyen tendencia is, amire az Apponyi-törvény ráerősített. Ám a létrejövő vagy fejlődő iskolák száma eltörpül a megszűnő iskoláké mellett, a minőségi javulás tehát nem tudta kompenzálni a mennyiségi csökkenést.¹³⁸¹

20. ábra. A román egyházi iskolák és tanítók számának változása (az Apponyi-törvény hatása) 1905 és 1912 között.

Forrás: Magyar Piroška: A nagy-magyarországi románok... 63.

Meglátásunk szerint a törvény – akárcsak az 1868-as – egyféle kerettörvényként értelmezhető. Egyrészt jelentős része csak összefoglalja a korábbi, részben végrehajtott törvények előírásait: például a tanító magyar nyelvtudása, a kötelező minimális fizetés, az államsegély, az épületekre és tantervre vonatkozó előírások, a VKM fokozatos beleszólása az iskolák igazgatásába stb. Emellett egyszerre akart modernizálni és homogenizálni azáltal, hogy ugyanazon előírás betartását várta el minden iskolában, legyen szó épületről, felszerelésről, tantervről, a tanár képzéséről, nyelvtudásáról. Mindezt akár professzionalizációként is felfoghatjuk. Ugyanakkor szerintünk a törvény valódi célja a magyarosítás előmozdítása volt anélkül, hogy ez tételesen benne lenne a törvénytövegvégben vagy lényeges újításokat hozna. Meglátásunk szerint a törvényhez két újdonság fűződik: sokkal szigorúban hajtották végre, mint az előző rendelkezéseket,¹³⁸² másrészt a kormányzat tudatában volt annak, hogy az újabb fizetésemeléseket az egyházak nem lesznek képesek előteremteni. Elindult tehát egy folyamat, amelynek célja az egyházak anyagi „kivéreztetése” és az iskolákról való fokozatos lemondatása volt.¹³⁸³ Erre a fokozatosságra amiatt is szükség volt, mert az állam nem lett volna képes egy esetleges államosítás révén egyből a teljes egyházi iskolahálózatot átvenni. A törvény hatását leginkább a nemzetiségi tanítók ellen indított fegyelmi eljárások és az iskolabezárások révén lehet lemérni. Mindezek előtt azonban röviden ki kell térnünk az úgynevezett nemzetiségi tantárgyak oktatására is.

Nemzeti tantárgyakon a történelmet, a földrajzot és az állampolgári nevelést értették, ezek oktatásáról a törvény 20. §-a rendelkezett. Az értelmezés körüli nézeteltérések 1918 után és a történetírásban is polémiákhoz vezettek. A törvény értelmében a magyar nyelvet, a matematikát és a nemzeti tárgyakat az egyházi iskolákban a VKM által jóváhagyott tanterv és tankönyv szerint kell oktatni.¹³⁸⁴ E paragrafust azonban már a törvény országgyűlési vitájakor is különbözőképpen értelmezték. Az ország-

gyűlés pénzügyi bizottsága szerint ez azt jelentette, hogy *magyar nyelven* kell oktatni.¹³⁸⁵ A törvény megfogalmazása egyértelmű, nem zárható ki azonban, hogy a helyi közigazgatás egyes szervei is hasonlóan értelmezték.¹³⁸⁶ A tévértelmezés elterjedtségéről nincs adatszerű információnk, de hivatkozásként a román történetírásban is gyakran előfordul.¹³⁸⁷ Az ellentmondás feloldására szolgált az Apponyi-törvényen alapuló, 1910-ben kiadott tanterv, amely szerint a matematikát és a nemzeti tárgyakat is anyanyelven kell oktatni, a szakkifejezéseket azonban a magyarórák keretében magyarul is gyakoroltatni kell.¹³⁸⁸ Amellett, hogy ez rávilágít a nemzetiségekkel szembeni helyi közigazgatási gyakorlatra, amiatt is fontos kitérni rá, mivel 1918 után a román kormányzat ürügyül használta ahhoz, hogy elrendelhesse a nemzeti tárgyak románul történő oktatását. A magyar kisebbség többször érvelt ez ellen.¹³⁸⁹ Angelescu mind az 1924-es magánoktatási törvény betérjesztésekor, mind 1925-ben a magyar kisebbség Népszövetséghez eljuttatott beadványára adott román válaszban tényként közölte, hogy a nemzeti tárgyak oktatásában már a dualizmus idején is ez volt a gyakorlat,¹³⁹⁰ amit a Népszövetség elfogadott.

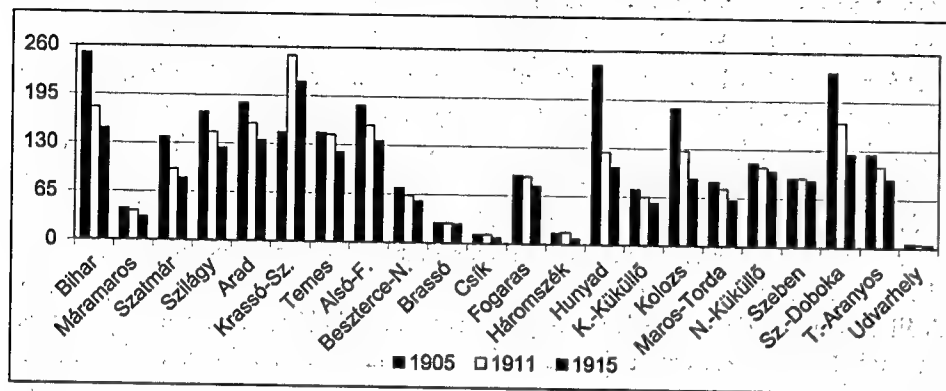
Az Apponyi-törvényre hivatkozva tucatjával indították meg a fegyelmi eljárásokat a nemzetiségi tanítók ellen, akik nem tartották be egyes rendelkezéseit. Pedagógiai szempontból a törvény legkifogásolhatóbb része a 19. §, amely szerint a tanítónak el kellett érnie, hogy negyedik osztály végére minden nemzetiségi gyerek „gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”. A nemzetiségi vidéken dolgozó tanítók ezt csak úgy tudták elérni, ha a tanórák legnagyobb részét a magyar nyelv oktatásának szentelték. A nemzetiségi egyházak szóvá tették, hogy a magyar nyelv esetleges elhanyagolása miatt nem *tartalmi*, hanem *fegyelmi* vétség. Ilyen esetekben tudniillik a vármegyei közigazgatási bizottságnak volt joga eljárni, nem az egyháznak és nem a tanfelügyelőségnek. Nem tanügyi, hanem közigazgatási problémaként kezelték, ebből pedig könnyen politikai ügy keletkezhetett.¹³⁹¹ Ugyanakkor alkalmas eszköznek bizonyult a közigazgatás kezében arra, hogy a tanárt „önmérsékletre” készítse, és az ne exponálja magát a nemzetiségi mozgalomban vagy a nemzeti érzület fenntartásában. Gyakorlatilag tehát igyekeztek eltávolítani a tanítókat a saját egyházuktól – amely a munkaadójuk volt.¹³⁹² A tanítók ellen indított eljárások és perek anyaga nincs feldolgozva, így csak szórványos adatokkal rendelkezünk. Dolmányos szerint a törvény hatálybalépését követően a tanfelügyelőségek és a helyi közigazgatás emberei megszállták a nemzetiségi iskolákat, eljárások tucatjait indították meg.¹³⁹³ A történetírásban általában bevett nézet szerint a legtöbb eljárás Erdélyben indult a román tanítókkal szemben, ezt követte a szlovák tanítók elleni fellépés.¹³⁹⁴ Napjainkig egyetlen esettanulmány dogozta fel a Liptó megyei evangélikus szlovák tanítókkal szemben megindult eljárásokat. Ennek nyomán Zilizi megállapította, hogy mivel az evangélikus egyház nem tiltakozott a törvény ellen, azt nem is annyira szigorúan hajtották végre. Ha volt is több ellenőrzés és ennek nyomán eljárás, az ítéletek általában enyhék voltak,¹³⁹⁵ s nem annyira a tanítókkal szembeni eljárásban, mint inkább az is-

kolák bezárásában öltöttek testet. Dolmányos szerint már 1908-ban 181 eljárás indult nemzetiségi tanítók ellen,¹³⁹⁶ Maior szerint pedig 1910-ben 148 államsértési per indult, ebből 114 román tanítók ellen.¹³⁹⁷ A konkrét ítéletek kevésnek és enyhének tűnnek ezekhez a számokhoz képest. Brusanowski adatai szerint az 1908. évben az ortodox tanítók közül az eljárások nyomán hármat elbocsátottak, 10-et nyugdíjaztak, heten önként lemondtak állásukról, a többiek pedig fizetésük 5–20%-ának megvonásával büntették. Néhányan dorgálásban részesültek, egyeseket felmentettek.¹³⁹⁸ A jövőbeni kutatások legfontosabb feladata ezeknek az eljárásoknak a feldolgozása lesz. Arra a kérdésre kell választ találniuk: mennyire nagy számban indultak eljárások, és miért végződtek ilyen enyhe ítéletekkel. Nem tartották annyira „veszélyesnek” a nemzetiségi tanítókat, vagy a fő célpont nem a tanítók személye, inkább az iskolák voltak?

Az iskolák száma ugyanis minden kimutatás szerint – bár eltérő mértékben – minden nemzetiség esetében lényegesen csökkent. Az egyes szerzők egymásnak sokszor ellentmondó számokat használnak, de abban nagyrészt konszenzus van, hogy a leg radikálisabban a szlovák, a legkevésbé pedig a román iskolák száma csökkent. Ennek magyarázatát – a román esetre koncentrálna – a nemzeti egyházakban látják, amelyek hatékonyabban tudták megszervezni a lakosságot és jobban meg tudták védeni iskoláikat is. A román történetírás egyetért abban, hogy az Apponyi-féle törvény állította a legnagyobb kihívás elé a román nemzeti mozgalmat, az azonban sikeresen reagált, megerősödve és még egységesebben került ki belőle. Az állami nyomásnak volt tehát egyféle visszaható ereje, amely eszközül szolgált az egyház és a nemzetiségi elit kezében, hogy a „magyar veszélyre” hivatkozva nagyobb erőfeszítésre ösztönözze híveit. Ezzel tovább folyt az elidegenedésük a magyar államiságtól. Ez azonban csak az érem egyik oldala. Ugyanúgy igaz az is, hogy a román lakosságot egy bizonyos szinten túl nem sikerült újabb erőfeszítésekre ösztönözni, nem érezte igazán magáénak az egyházi iskolahálózatot, és az elit sem volt hajlandó nagyobb összegeket áldozni az iskolák megmentésére.¹³⁹⁹

Ami az iskolabezárásokat illeti, a legtöbb esetben csak a végeredménnyel találkozunk, de nem tudjuk, hányat zártak be a hatóságok, és hányról mondott le önként az illető egyház. A román egyházak ugyanis belátták, hogy az egyre nagyobb anyagi gondokat hosszú távon nem fogják tudni kezelni, ezért igyekeztek bizonyos stratégiát kidolgozni, amelynek szellemében egyes iskolákat önként feladtak. Korábban is előfordult, hogy az egyházközségek évente egy-két iskoláról lemondtak, most viszont egész esperességek adták át iskoláikat.¹⁴⁰⁰ Másfelől az egyházi iskolák száma a 19. század végétől amúgy is fokozatosan csökkent. Ez különböző mértékben érintett minden felekezetet – beleértve a magyar egyházakat is¹⁴⁰¹ –, tehát az Apponyi-féle törvények csak felgyorsítottak egy már korábban megindult folyamatot. Az egyházi iskolák számában beállt csökkenés okai nem világosak. Az egyik mindenképpen a növekvő anyagi teher, a másik – Karády szerint – az egyre terjedő szekularizáció: a szülők egy része

kezdte előnyben részesíteni az „értékselemből” közoktatási intézményeket.¹⁴⁰² Mindez érvényes a román egyházi iskolákra is. Ezek, miután 1884-ben elérték a csúcspontot – ekkor 2843 iskola volt –, 1893-ra 2663-ra apadtak.¹⁴⁰³ A korábbi történetírás általában az ezres számot használta az Apponyi-törvény hatásaként megszünt nemzetiségi iskolákra vonatkozóan, ezek többsége szlovák és román volt.¹⁴⁰⁴ A román iskolák kapcsán leggyakrabban a 459-es szám szerepel a szakirodalomban.¹⁴⁰⁵

21. ábra. Az Apponyi-törvények hatása a román iskolák számának alakulására.
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1905., 1911. és 1915. évi kiadása

Korabeli statisztikai adatok alapján a megszünt román egyházi iskolák száma 744-re tehető.¹⁴⁰⁶ Az ábra szerint mind összességében, mind megyénként – Krassó-Szörényt leszámítva – csökkent a román iskolák száma, 1905 és 1911 között nagyobb arányban, mint azt követően. A legnagyobb visszaesés Hunyad (137 iskola), Bihar (101 iskola) és Kolozs (94 iskola) megyében volt. Nem derül ki azonban világosan a megszünt iskolák helyett létrehozott állami iskolák száma. Brusanowski adatai szerint az állami iskolába járó román tanulók aránya szinte megduplázódott, 15,6 százalékról 24,6 százalékra.¹⁴⁰⁷ Az állam a fokozatos megszüntetésre, átvételre törekedett, de az egyházak nagyobb számban mondtak le iskoláikról, vagy a közigazgatás fellépése nyomán nagyobb számú iskola szűnt meg. Ezeket az állam nem volt képes azonnal pótolni, a rövid távú eredmény ezért a nemzetiségi iskolahálózat szétzilálása és az iskolába járók számának csökkenése volt. Ezzel kapcsolatban a legkirívóbb eset Hunyad megyében fordult elő. A megszünt 137 egyházi iskola helyett csak 21 állami és 23 községi iskolát hoztak létre, így a gyerekek jelentős része kiszorult az oktatásból.¹⁴⁰⁸ A törvény hatásaként általában is megfigyelhető ez a tendencia.

	Az anyanyelv százalékos aránya	Az iskolák tannyelve százalékban
magyar	55	83
német	9,7	2,5
szlovák	11	2,5
román	15	8,8
rutén	2,9	0,2
horvát	1	0
szerb	2,3	1,8
egyéb	2	0,3

22. ábra. A tanulók arányának összevetése az elemi iskolák tannyelvével 1910-ben (%-ban). Forrás: Nagy Péter Tibor: A növekvő állam árnyékában... 205.

Mindezt alátámasztja a fenti táblázat is: a diákok 55%-át kitevő magyar diákok az iskolák 83%-ában tanultak, míg ez az arány minden más kisebbség esetében negatív. A legrosszabb a szlovákok (–8,5%) és németek (–7,2%) esetében volt. A nagy visszaesés és negatív arány ellenére továbbra is a románoknak volt a legnagyobb arányú nemzetiségi iskolahálózatuk (–6,2%).

Câmpean adatai szerint körülbelül 500 iskola tudta magát önerőből fenntartani, de ez túlzó számnak tűnik.¹⁴⁰⁹ Brusanowski szerint a 664 ortodox iskolából 97 iskolát az egyházközség, 158-at az érsekség tartott fenn, míg 270-et – az iskolák 40%-át – csak államsegéllyel tudtak működtetni.¹⁴¹⁰ A rendelkezésünkre álló adatok szerint a törvényt követően a román iskolák mintegy felét csak államsegéllyel tudták fenntartani, ami azonban a többi nemzetiségi iskolához viszonyítva az egyik legjobb arány.¹⁴¹¹

A törvény másik hozadéka a tanárok fizetésének emelése volt. Erre mindkét román egyház igyekezett egyféle stratégiát kidolgozni. Egyrészt kívártak törvény végrehajtása szerinti utolsó percig, addig igyekeztek felmérni az iskolák anyagi lehetőségeit, és megpróbálták elvégezni a szükséges fejlesztéseket.¹⁴¹² Ezt követően az egyházi vezetők elképzelése az volt, hogy a nagyobb településeken, esperesi székhelyeken, vegyes településeken tartsák meg az iskolákat, s inkább tömbromán vidéken adják fel, ahol amúgy is kevesebb az esélye az asszimilációnak.¹⁴¹³ Nincs pontos adatunk, hol és milyen mértékben sikerült biztosítani a gyakorlatban a tanárok fizetését, esetleg mennyiben maradt továbbra is különbség az egyházi és állami iskolák tanítóinak fizetése között. Az ortodox érsekség 1907-es jelentése szerint 80 egyházközség önerőből működött, 72-t az érsekség támogatott, 231 viszont csak államsegéllyel tudta biztosítani a tanítók fizetését.¹⁴¹⁴ Pontosabb adataink vannak az államsegély összegének növekedéséről, amiből következtetni lehet, hogy egyre több iskola volt kénytelen azt elfogadni. 1905 és 1914 között állami szinten a felekezeti iskolák számára megítélt államsegély összege meghatszorosodott, 3,8 millióról 18,9 millióra.¹⁴¹⁵ Összességében a román ortodox egyház esetében 1911 és 1913 között az államsegély összege megduplázódott, 390 ezer koronáról, 778 ezer koronára nőtt.¹⁴¹⁶ Fontos hangsúlyozni,

hogy az Apponyi-törvénynek nemcsak a nemzetiségi, hanem a magyar felekezeti oktatásra is negatívan hatása volt, a megnövekedett anyagi terheket a magyar egyházak sem voltak képesek elviselni.¹⁴¹⁷ A magyar egyházak esetében a legtöbb esetben megállapodás született, hogy az épületeket átadják az államnak, s attól kezdődően azokban állami iskolák működtek tovább. Mivel az állami oktatás továbbra is magyar nyelven folyt, ennek nem lett különösebb gyakorlati következménye, negatív hatása csak 1918-at követően jelentkezett.

A dualizmus időszakának a nemzetiségi oktatáspolitikát is érintő utolsó törvénye az 1913-as, ugyancsak a tanítói fizetéseket szabályozó jogszabály. Ez az Apponyi-féle törvényekhez hasonlóan külön szabályozta az állami és egyházi tanítók fizetését. Az Apponyi-törvénnyel ellentétben eltörölte a települések közötti különbségeket, de bevezette a fizetési osztályokat. Három fizetési osztályba sorolták a tanítókat, ezeken belül pedig három fokozatot állapítottak meg: a kezdő fizetés 1200, a legmagasabb 3200 korona volt, ehhez járt még a lakáspénz, amennyiben az iskola nem rendelkezett szolgálattelakással. A fizetési osztályok közötti előrelépés a VKM engedélyével, a fokozatokon belüli előrelépés pedig az életkor előrehaladtával történt.¹⁴¹⁸ Így az alapfizetés újabb 100–200 koronával nőtt, a legmagasabb fizetés esetén már nagyobb volt a növekedés, a különbség a 800–1000 koronát is elérhette. A fizetésekre vonatkozó rész az egyházi tanítókra is vonatkozott, ettől kezdve már semmilyen különbség nem volt az egyházi és állami tanítói kategóriák között. A különbség az előrelépés tekintetében mutatkozott: a megyei tanfelügyelő minden páros évben minősítette a tanítókat, ami az esetleges előrelépés alapjául szolgált. Ezzel párhuzamosan az egyház is elvégezte saját tanítóinak minősítését, eltérés esetén a döntési jog a VKM-et illette meg. A minősítések nyilvánosak voltak; amennyiben a tanító elégedetlen volt, fellebbezhetett. A tanítók még inkább a VKM felügyelete alá kerültek, a VKM így újabb politikai eszközhez jutott az oktatókkal szemben. A minősítés alapjának ugyanis nem a tanító pedagógiai magatartását vagy eredményeit, hanem „szolgálati magatartását” tekintették.¹⁴¹⁹ Bármilyen vitás kérdés esetén a vármegyei közigazgatási bizottság volt illetékes dönteni.¹⁴²⁰ Az újabb törvény már nem váltott ki olyan heves tiltakozást a román egyházakból, mint az Apponyié. Ez is jelzi, hogy az egyházak igyekeztek racionálisan viszonyulni a helyzethez, és felmérték erőforrásaikat. Az egyházak leginkább a minősítés bevezetése ellen tiltakoztak, mivel úgy vélték, hogy ezáltal nem a jó pedagógusokat, hanem az államhoz „hűségesekeket” fogják elsőként előléptetni.¹⁴²¹ Maior szerint az 1913-as törvény hatásaként újabb 202 román iskola szűnt meg.¹⁴²²

Mivel 1940 után az észak-erdélyi román nemzetiségi oktatáspolitikát egyik kulcskérdésének számított és egyben a román lakosság egyik legnagyobb sérelme volt, röviden szólnunk kell az úgynevezett Naszód-vidéki határőriskolákról és azok ösztöndíjalapjáról. Az alap a Naszód vidékén Mária Terézia idején megszervezett II. román határőrezredhez kapcsolódik, ez negyvennégy települést foglalt magában. Ebben a körben 1829-ben elrendelték, hogy minden település hozzon létre elemi iskolát köte-

lező iskolalátogatással. A gyakorlatban ez csak részben valósult meg, de így is az egyik legkorábbi román iskolahálózatról beszélhetünk. 1852-ben, a határőrezredek felosztásakor az érintett települések úgy döntöttek, hogy a kárpótlásként kapott erdőbirtokot egyben őrzik meg, és a lakosság kulturális – elsősorban iskolai – céljaira fordítják, míg az úgynevezett ruházati alapból ösztöndíjalapot hoznak létre az egykori határőrök leszármazottainak továbbtanulását segítőként. 1858-ban – tisztázatlan körülmények között – az iskolahálózatot átadták a szamosújvári görögkatolikus püspökségnek, de a felügyeleti jog továbbra is a határőrvagyron kezelőit illette meg.¹⁴²³ 1863-ban az egykori határőrök kérésére hozták létre a naszódai gimnáziumot, amelyet 1871-től főgimnáziumi rangra emeltek.¹⁴²⁴ Az iskolai és ösztöndíjalap szabályzatát többször módosították, ez hivatalosan 1864-től működött. A nemzetiségpolitika változásával a naszódai iskolaalap is egyre inkább politikai üggyé vált – mármint az alapok felügyelete és az ösztöndíjak odaítélése. 1881-ban történt az első lényeges módosítás, ekkor a VKM magához rendelte az alapok felügyeleti jogát.¹⁴²⁵ Az alapokkal kapcsolatos kormányzati lépések Bánffy Dezső besztercei főispánná történt kinevezésekor éleződtek ki. Bánffy kezdeményezésére 1885-ben királyi biztost neveztek ki arra hivatkozva, hogy az alapok kezelésének szabályzata nem tisztázott. Amellett, hogy működésére nem volt rálatásuk, Bánffy és a magyar kormányok legfőbb kifogása az alapok ellen az volt, hogy csak a határőrök örököseire, vagyis csak a román lakosságra terjedt ki. Szerették volna kiterjeszteni a teljes lakosságra, hogy akár magyar is részesülhessen belőle. 1889-ben Bánffy az alapok igazgatóságával történt egyeztetés nélkül új alapszabályt dolgozott ki, amely már tartalmazta a kiterjesztést. A kormány anélkül fogadta el a tervezetet, hogy azt a közgyűlés is megszavazta volna. A gyakorlatban azonban nem ment át, és minden ösztöndíjkérelemhez csatolni kellett a határőrezredesi leszármazást igazoló papírt.¹⁴²⁶ Ugyanezen alapszabály szerint az iskolákat egyháziból alapítványi iskolákká minősítették át – beleértve a naszódai gimnáziumot is –, kiterjesztve rájuk a tanfelügyelői hatáskört, az alapok igazgatóságából pedig kivonták a naszódai gimnázium tanárait, helyükre pedig politikai alapon kinevezett, megbízható emberek kerültek.¹⁴²⁷ Az alapok működését ez közvetlenül nem érintette, 1904-ben azonban felfüggesztették azzal az ürüggyel, hogy megtagadták az ösztöndíjat három naszódai magyar diáktól. A vita éveken át húzódott, csak 1912-ben oldódott meg, amikor a román fél kérésére Ferenc Ferdinánd trónörökös is közbenjárt az ügyben. Ekkor visszamenőleg kifizették az ösztöndíjakat.¹⁴²⁸

A dualizmus időszakában Naszód vidékén volt a legjobban szervezett román iskolahálózat. Már a dualizmus kezdetén a gyerekek mintegy fele járt rendszeresen iskolába,¹⁴²⁹ az 1890-es években a román lakosság 21%-a volt írástudó. Ez eltörpült a százszok 56%-a vagy a magyarok 45%-a mellett, de messze több volt, mint a szomszédos Doboka megyei románok 6,5%-a.¹⁴³⁰ Bánffy közbelépése miatt az alapok jövedelme már nem volt elégséges az iskolahálózat fenntartásához, az is a hívek adományaira szorult. Mindezzel együtt az 1893-as fizetésemelés nem okozott gondot az iskoláknak (1905-

ben a 26 görögkatolikus iskola közül csak három kapott államsegélyt). Az 1870-es évektől – a vármegyerendszer megerősödésével – megindult az állami iskolák létrehozása a térségben, ezek elsődleges célja a szórványban élő magyar lakosság megsegítése, esetleges kulturális lemaradásának kiküszöbölése. Az első állami iskolát 1870-ben alapították, 1910-ig pedig már hatvan működött a vármegyében és az ide járó 4459 diák 31 százaléka volt román nemzetiségű.¹⁴³¹

Utolsóként az 1916-os román betörés kapcsán felmerült kultúrözóna oktatási vetületeiről kell pár szót szólnunk. Az elképzelést az Erdélyi Szövetség vetette fel, arra hivatkozva, hogy azokon a területeken, ahová a román hadsereg bevonult, a román lakosság lelkesedéssel fogadta és visszavonuláskor több tucat pap és tanító menekült el.¹⁴³² Ennek alapján úgy ítélték meg, hogy a román kisebbség kinyilvánította illojalitását a magyar állammal szemben – és ezt így látta a hadvezetés is. Ennek nyomán több tucat román értelmiségit tartóztattak le és internáltak.¹⁴³³ A terv szerint a határ menti vármegyék területén bevezették volna az úgynevezett kultúrözónát, az itt lévő román kulturális intézményeket feloszlatták volna, az egyházi iskolákat pedig államosítani tervezték. 1917 októberében első körben 78 egyházi iskola államosítását rendelték el, 238 tanítótól vonták meg az államsegélyt.¹⁴³⁴ Ezzel párhuzamosan 1000 állami iskola és 800 óvoda létrehozását tervezték. Az elképzelést végül elsöpörték a történelmi események, 1918 novemberében visszavonták az összes erre vonatkozó rendeletet. Bár nem valósult meg, a kultúrözóna tervét amiatt is fontosnak tartjuk, mivel klasszikus példája a nemzetállam-építési elképzelések egymásra épülésének. 1924-et követően ugyanis Angelescu román kultuszminiszter megvalósította azt a magyarok által lakott területeken.

A dualizmus román nemzetiségi oktatáspolitikájáról készült összefoglaló végén szeretnénk levonni a korszak legfőbb tanulságait és hangsúlyozni az általunk felvetett korszakokon átívelő folyamatosságot. Természetesen ez a legnehezebb feladat, bár a dualizmus nemzetiségi oktatáspolitikájáról sokan sokfélét írtak.

Az összegzés elején érdemes kiemelni, hogy a két történetírás eltérően viszonyul a kérdéshez. A román historiográfiában a dualizmus kori oktatás kedvelt kutatási terület, ebben vezető szerepe van a kolozsvári egyetemhez kötődő oktatóknak, doktoranduszoknak. Az oktatástörténeti kutatás területén látványos elmozdulás figyelhető meg a '80-as évekhez képest. Mind P. Brusanowski, mind D. Sularea könyve jól adatolt, alapos munka. A legprogresszívebbnek – és szemléletünkhöz legközelebb állónak – D. Mărza könyve bizonyult. A magyar történetírásban ehhez képest nem számít gyakori témának a dualizmus nemzetiségi oktatásügye. Szarka L. és Vesztróczy Zs. tanulmányát leszámítva kevés írás jelent meg. Karády V., illetve Nagy P. T. termékeny munkássága összességében, országos szinten vizsgálja a kérdést, és csak részben tér ki nemzetiségi vetületére, azon belül is elsősorban a zsidó lakosság iskolázottságát kutatja. Mindezzel együtt írásaik megkerülhetetlenek a téma vizsgálatakor.

A dualizmus oktatáspolitikáját vizsgálva mindenképpen kiemelendő a folyamatos fejlődés mind az iskolalátogatás, mind az alfabetizáció terén. Ezzel párhuzamosan –

ha nem is teljeskörűen, de – nagy lépés történt a rendszer modernizációja terén is, javult az iskolaépületek és a felszerelés szintje, a tanárok képzettsége, növekedett az osztott képzést nyújtó iskolák száma is.¹⁴³⁵ Mindezt jól szemléltetik a különböző kimutatások.

Nemzetiség	1881–1885	1886–1890	1891–1895	1896–1900	1901–1905
magyar	83	84	84	84	83
német	86	90	92	91	92
szlovák	83	84	83	85	86
román	57	61	58	60	64
rutén	63	67	66	59	61
horvát	76	81	77	79	81
szerb	75	78	77	77	77
Összesen	78	81	80	80	80

23. ábra. Az iskoláztatási kötelezettség teljesítése a nemzetiségek körében (%-ban).
Forrás: Nagy Péter Tibor: A felekezeti egyenlőtlenségek a társadalom alján: az analfabetizmus csökkenése. In: Nagy Péter Tibor: Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. Budapest, 2000. 12.

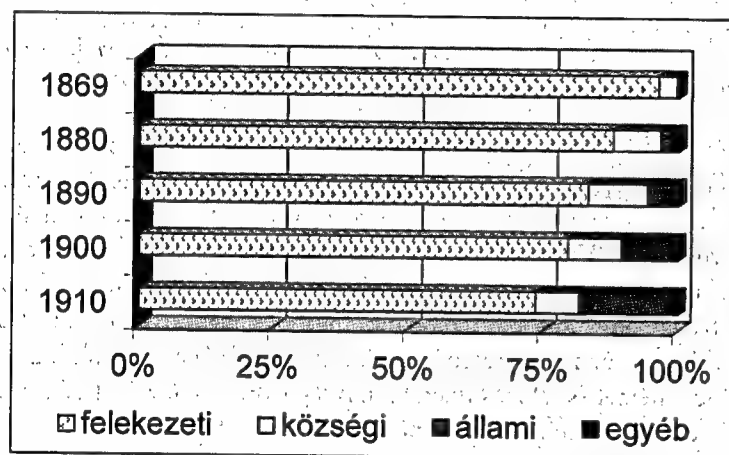
A táblázat tanúsága szerint a polgárosultabb német lakosság jobb mutatókkal rendelkezett az egész időszakban, a korszak végére már megközelítette a 100%-os szintet, ezt követte a magyar lakosság részaránya. Figyelemre méltó, hogy minden nemzetiség esetében javulás figyelhető meg, a dualizmus kori iskoláspolitikai tehát nemzetiségre való tekintet nélkül kínálta fel az iskolába járás lehetőségét. Témánk szempontjából a legfontosabb adat, hogy míg a románok indulnak a legalacsonyabb szintről, a korszak végére sikerül megelőzniük a rutén diákok szintjét, bár messze elmaradtak mind a magyar, mind a német és szlovák diákoktól. A leggyorsabb növekedést azonban a román diákok tudták produkálni 7%-os növekedéssel.

Nemzetiség	1880	1890	1900	1910
magyar	44	53	61	67
német	57	63	67	70
szlovák	32	43	50	58
román	9,2	14	20	28
rutén	7,2	9,7	14	22
horvát	26	42	52	62
szerb	18	30	41	51
egyéb	27	32	43	44

24. ábra. Az írni-olvasni tudók arányának nemzetiségenkénti megoszlása (%-ban).
Forrás: Nagy Péter Tibor: A felekezeti egyenlőtlenségek... 10.

Hasonló adatokkal találkozunk a legfontosabb mérőeszköz, az írni-olvasni tudás elemzésekor. Országos szinten a fejlődés töretlen, az idő előrehaladtával azonban az ütem egyre csökken. Míg 1880 és 1890 között 10 százalékos a növekedés, 1900 és 1910 között már minimális. Ez megfigyelhető mind a német, mind a magyar lakosság esetében.¹⁴³⁶ Két kivétel van, a román és rutén diákság esete, akiknél a növekedés nemcsak hogy töretlen, de exponenciálisan növekszik. Az írástudók aránya körükben megháromszorozódott, bár a lakosságnak így is csak kicsivel több mint negyede volt írástudó.¹⁴³⁷ Összességében elmondható, hogy a dualizmus időszakában a román lakosság iskolázottsági teljesítménye volt az egyik legprogresszívebb. A politikai és felfogásbeli változások ellenére az állam – nemzetiségre való tekintet nélkül – felkínálta a polgári társadalomba való beilleszkedés alapfeltételét: az alfabetizációt.¹⁴³⁸

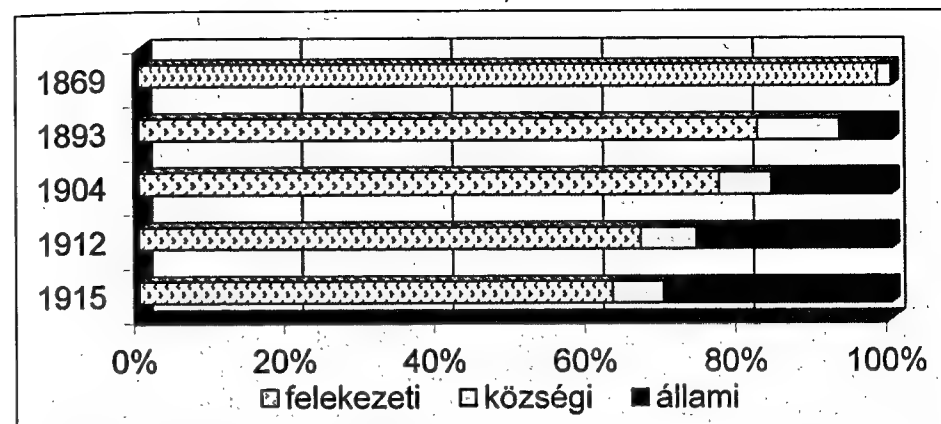
Ez az érem egyik oldala. A látványos fejlődés mellett egyre szembetűnőbb volt az állami kontroll és az ezzel járó egyházi (saját) iskolahálózat visszaszorulása, valamint a magyarosítási törekvések felerősödése.

25. ábra. Az iskolatípusok változása a dualizmus időszakában (1869 és 1910 között) Magyarországon.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1871., 1893., 1904., 1912., 1915. évi kiadása

A 25. és 26. ábrából kitűnik, hogy az erdélyi tendenciák követték az országos folyamatokat. A dualizmus kezdetén országos szinten még nem voltak állami iskolák, ezek csak az 1880-as években jelentek meg, majd számuk egyenletesen nőtt. A dualizmus utolsó két évtizedében már több állami iskola jött létre, mint egyházi. Erdélyben regionális különbségek is láthatók, ez mindenekelőtt az állami iskolák nagyobb arányában mutatkozik meg. Már az 1890-es években is 5%-kal magasabb volt ezek aránya az országos arányokhoz képest. Az 1910-es években országos átlagban az egyházi iskolák aránya 75%, Erdélyben csak 62%.¹⁴³⁹

26. ábra. Az elemi iskolatípusok változása a dualizmus időszakában (1869 és 1915 között) Magyarországon.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1871., 1893., 1904., 1912., 1915. évi kiadása

A dualizmus egész időszakában meghatározó a román lakosság (az egyszerű hívek, az egyház és az értelmiség) viszonyulása az oktatáshoz, különösen az elemihez. A korábbi szakirodalom a dualizmus nemzetiségpolitikájának kulcsaként állította be az oktatásügyet. Harcként írta le, amelyben a román lakosság az egyházak vezetésével monolit tömbként állt szemben a magyar állammal. Napjainkra a hangsúly szerencsére eltolódott erről a szemléletről, bár a román történetírásban nincs egység a kérdés megítélésében. Sularea szerint a magyar állam magyarosító törekvéseit a román egyházak kezdetben aggódalmasan figyelték, de az asszimilációs törekvések végső soron épp az ellenkező hatást váltották ki, és a lakosság hajlandó volt nagyobb áldozatokra oktatási hálózata fenntartásában is. Az állami nyomás így – közvetve – inkább segítette, mint gyengítette az egyház helyzetét, amely a magyarosításra való állandó hivatkozással tudta fenntartani és modernizálni iskolahálózatát.¹⁴⁴⁰ Bár volt ilyen nemzetiesítő hatása is az állami beavatkozásnak, a román egyházi iskolák folyamatos csökkenése nem támasztja ezt alá. Meggyőzőbbnek tűnik Márza érvelése. Meglátása szerint le kell számolni a román egyházak és az állam közötti folyamatos harc képzetével, hiszen a dualizmus időszakában a román társadalom is folyamatos átalakuláson ment át, amelynek eredményeképpen megjelentek a polgárosodás elemei és a velük együtt járó eltérő társadalmi igények is. Márza egyik legfőbb megállapítása, hogy nem lehet egységes tömbként tekinteni a román társadalomra, az annál sokkal fragmentáltabb volt. A másik megállapítása, hogy a dualizmus időszakában az egyszerű román hívek számára az iskola nem volt eléggé meghatározó,¹⁴⁴¹ nem érezték az egyházi iskolákat magukénak.¹⁴⁴² Az iskola inkább az egyház és részben a polgárosuló elit számára volt fontos. Az egyház ugyanis ezzel tudta befolyásolni, kontroll alatt megfelelő erkölcsben nevelni a híveket.¹⁴⁴³ Ugyanakkor féltette az iskolahálózatot, az ehhez kapcsolódó épü-

leteket és alapítványokat. Az egyház nem értett egyet a liberalizmussal, célja saját társadalmi konzervatív felfogásának őrzése volt, az állam modernizációs törekvéseit ezért nemzeti sérelemként élte meg.¹⁴⁴⁴ Márza ezzel magyarázza a román egyházak kudarcát a kormány politikája elleni tiltakozásban: az ügy igazából csak az egyháznak volt fontos, így nem tudta megnyerni a román lakosság nagy tömegeit. Az egyházi iskolák megmentése érdekében szervezett gyűjtések sem voltak sikeresek az elit körében.¹⁴⁴⁵ Ez önmagában leegyszerűsítő megközelítés, mivel voltak szegényebb egyházközségek, amelyek hajlandók voltak nagy anyagi áldozatok árán is megmenteni egyházi iskoláikat, és voltak olyanok, amelyek az első erőfeszítés láttán meghátráltak.¹⁴⁴⁶ A korszakban is bevett nézet volt, hogy az egyházi iskolák legnagyobb problémája nem a lakosság szűkös anyagi helyzete, hanem a szervezatlenség és az érdektelenség.¹⁴⁴⁷ Erre a legjobb példa az iskolába járók aránya: a helyi iskolaszékek a gyerekek harmadának, néha felének felmentést adtak az iskolába járás alól annak érdekében, hogy elkerüljék az iskola fejlesztését vagy modernizálását. Ez a szám mindig ahhoz igazodott, hogy mekkora volt az iskola befogadóképessége.¹⁴⁴⁸

Így jutunk vissza a magyar nemzetiségpolitika oktatási vetületeihez, az elemi és középiskolás szinthez. Míg az egyszerű, falusi lakosság számára a legtöbb esetben elegendő volt az elemi iskolai szint, az elit számára a gimnázium – illetve egyre nagyobb mértékben az egyetem – jelentette a minimumot. A dualizmus időszakában végig megmaradt az egyházi túlsúly az elemi iskolák terén, ebből következőleg pedig a nyelvválasztás szabadsága. Az elemi iskolák nem voltak alkalmasak az asszimilálásra,¹⁴⁴⁹ mivel 1907-ig úgynevezett allogén, magyarul is beszélő tanítók és papok irányították.¹⁴⁵⁰ Az állami iskolák többsége csak a 20. század elején jött létre, hatásuk kevésbé érződött, ezekben csak 2-3 generáció végzett. A nemzetiségi elemi iskolák elenyésző asszimilációs képességének másik magyarázata alacsony hatékonyságuk lehet. Ugyanis amíg az 1880-as években a román diákok 60%-a járt iskolába, az 1910-es népszámlálás szerint – a teljes népességszámhoz viszonyítva, vagyis kiskorúakat és az 1880 előtt születetteket is beleszámítva – csak 28%-uk volt írástudó.¹⁴⁵¹

A törés ez esetben is az Apponyi-féle törvények nyomán állt be, a román egyházi iskolák száma rohamos csökkenésnek indult, míg az állami iskolák száma folyamatosan nőtt. Bevált a magyar kormányzat számítása, és a törvény szigorú betartatása révén sikerült „kivéreztetni” a román egyházakat. Ebben közrejátszott a román lakosság fentebb említett közönye is. Az egyház legfelsőbb vezetésében sosem merült fel komolyan az iskolahálózat teljes feladása, de egyes egyházi személyiségek vagy az egyházhoz kötődő laikusok 1907-et követően többször felvetették.¹⁴⁵² Különböző tervek születtek arra, hogy a vegyes vidékeken próbálják megmenteni az egyházi iskolákat, a tömbromán vidékeken pedig feladni, a jelenlegi kutatások alapján azonban erről nincsenek adataink.¹⁴⁵³ A folyamatot a lakosság passzivitása mellett gyorsította a román tanítók egy részének „illojalitása” is, akik sok esetben támogatták a fizetések emelését, még az egyházi iskolák megszűnése árán is. Meglátásunk szerint a teljes román egyhá-

zi oktatási rendszer összeomlását csak 1918 akadályozta meg.¹⁴⁵⁴ Megindult az állami iskolák és az oda járó, csak magyar nyelvű oktatásban részesülő román diákok számának növekedése, aminek következtében, ha kifutása lett volna, idővel megindult volna a román lakosság körében is az asszimiláció.¹⁴⁵⁵ Mivel ezt a folyamatot az impériumváltozás megakasztotta, a románság minimális veszteséggel jutott túl a dualizmus időszakán.¹⁴⁵⁶

Az elemi iskolák és gimnáziumok között képezett átmenetet a polgári iskola típusa, amely ugyancsak 1868-ban jött létre. Főként kisvárosokban működött, mivel elsősorban a városi polgárság gyerekei preferálták ezt az iskolatípust. Hátrányuk az volt, hogy nem biztosítottak átmenetet a felsőfokú oktatás felé, így csak kereskedelmi vagy ipari iskolában lehetett továbbtanulni és a közigazgatás középső szintjén elhelyezkedni, például jegyzőként. Az iskolatípus előnye az volt, hogy kezdettől nyitva állt a lányok számára is, akik elsősorban kereskedelmi iskolában vagy tanítóképzőben tanulhattak tovább.¹⁴⁵⁷ A változást az 1883-as törvény hozta el, amely egyenjogúsította a polgári és reáliskolákat a gimnáziumokkal, a polgári iskola ettől kezdve alsó gimnáziumnak minősült.¹⁴⁵⁸ Mindezzel az állam célja a továbbtanulás ösztönzése volt. Egyetemre továbbra sem lehetett innen felvételizni, csak különbözeti vizsga letételét követően, a különböző középiskolai típusok azonban átjárhatóvá váltak. A polgári iskolák sikerét jól mutatja, hogy az 1910-es években a középiskolába járóknak már kevesebb mint fele végzett gimnáziumban, 10% reáliskolában, 42% viszont polgáriban.¹⁴⁵⁹ A polgári iskola népszerű volt Erdély területén is, az uralomváltáskor 115 ilyen iskola működött, ennek több mint kétharmada állami vagy községi volt, a többi egyházi. Ide több mint 19 ezer diák járt, s mivel a polgárságba feltörekvő elemek számára volt a legvonzóbb, a diákok körében magas volt a nemzetiségek aránya: 50% magyar, 22% román, 14% német, 10% zsidó.¹⁴⁶⁰

Teljesen más volt a helyzet a középiskolák esetében. A dualizmus időszakában ezt tekintették – és a statisztikák szerint is ez minősült – a leghatékonyabb asszimilációs eszköznek.¹⁴⁶¹ Ennek legfőbb oka a nemzetiségek nyelvén oktató középiskolai hálózat elégtelensége. A sváboknak és izraelitáknak egyáltalán nem volt középiskolájuk, a szlovákokét megszüntették, így a szászok mellett egyedül a román lakosság rendelkezett jelentősebb számú egyházi középiskolával. Felsőoktatás terén csak magyar nyelvű iskolahálózat létezett.

	Magyar	Német	Szlovák	Róman	Szerb	Más	Össz.
össznépesség	54	10	10	16	3	5,3	100
tankötelesek	51	11	12	16	2,5	5,3	100
írástudó	62	12	10	7,8	2,6	3,4	100
elemi népiskolás	55	12	13	11	2,4	3,6	100
iparos és kereskedő inasiskolás	68	13	6,9	5,7	3,7	0,1	100

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Szerb	Más	Össz.
polgári és felső népiskolás	80	10	2,9	2,5	1,5	1,4	100
gimnazista, reáliskolás	79	9,2	2,6	6,2	2,4	2,4	100
érettségizett	87	4,2	1	5,5	1,2	0,6	100
egyetemista és főiskolás	88	4,3	0,6	3,8	1,9	1,9	100

27. ábra. A különböző iskolatípusokba járók megoszlása beszélt nyelv szerint 1910-ben.
Forrás: Karády Viktor: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás... 242.

A kimutatás tanúsága szerint a magyarok és németek mellett a szlovák diákok aránya is magasabb volt az elemi iskolákban. A három nemzetiséget leszámítva az írástudók aránya már messze elmarad az iskolába járók szintjétől, a románok esetében a különbség 50%. A különböző középiskolai szinteken felfelé haladva egyre csökken a nemzetiségek és nő a magyarok aránya, a gimnáziumok esetében például átlagban az elemi iskolai szintnek csak harmada (a románok esetében az arány jobb, a különbség kétharmad).¹⁴⁶² Ez a jelenség – amit hagyományosan magyar kultúrfölénynek szokás aposztrofálni – valójában nem a nemzetiségek visszaesését jelentette a közép- és felsőoktatási szinten, hanem a diákok asszimilálását.¹⁴⁶³ A magyar kormányzat a dualizmus időszakában nem korlátozta a nemzetiségek részvételét a középfokú oktatásban; de asszimilálta őket.¹⁴⁶⁴ Külön kérdés a román középiskolai tanulók esete, akik körében a csökkenés és az asszimiláció kisebb mértékű. Ennek magyarázata a „nemzeti” egyházak által fenntartott megfelelő számú középiskola, ami a dualizmus időszakának végére már egyre kevésbé tudott megfelelni a polgárosuló román lakosság igényeinek.¹⁴⁶⁵ A középiskolát végzett román diákok fele magyar iskolába járt; ez a korszakban bevett szokás volt, a szülők így akarták elérni, hogy a gyerek jól megtanuljon magyarul, illetve kapcsolati hálót építsen ki a magyar elittel. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a korszakban nem számított nemzetárulásnak – amint az 1918 s főleg 1940 után történt.¹⁴⁶⁶ Ebből adódólag a 20. század elején az aktív román politikusok jelentős része – Iuliu Maniu, Ștefan Cicio Pop, Vasile Goldiș, Onisifor Ghibu stb. – magyar középiskolában végezte tanulmányait, mégsem asszimilálódott, sőt többségük megerősödött nemzeti identitással került ki az iskola padjaiból.¹⁴⁶⁷

Több ízben kiemeltük, hogy a dualizmus időszakának fordulópontja a nemzetiségi oktatás terén az Apponyi-törvények révén következett be, de nem feltétlenül annak előírásai, mint inkább szigorú betartatása miatt. A szakirodalomban kevésbé ismert,¹⁴⁶⁸ hogy lehetőség lett volna ez esetben is kiegészítésre: bizonyos módosításokkal a román egyházak hajlandónak mutatkoztak az 1907-es törvények elfogadására. A Tisza István miniszterelnök kezdeményezte tárgyalások során a románok két legfőbb sérelmét a hajdúdorogi püspökség, valamint az Apponyi-törvények jelentették. Tisza kezdetben hajlandónak mutatkozott mindkettő módosítására, ezért 1915-ben a nagy-szebeni ortodox konzisztórium részletes tervezetet dolgozott ki. A tervezetben hang-

súlyozták a keret jelleget, a törvény egy része valójában csak megerősíti a korábbi előírásokat, így azokat feleslegesnek tartják, és kéri visszavonását. Az állam bizalmatlansága a román egyházak iránt bizalmatlanságot kelt a román lakosságban, megrontja a nemzetiségek közötti békés együttélést.¹⁴⁶⁹ Hangsúlyozták, hogy a törvény egyes előírásai sértik az egyházi autonómiát, legelősebben azonban a magyar nyelv oktatására, illetve a kitűzött célokra vonatkozó részeket kifogásolták.¹⁴⁷⁰ A törölni javasolt előírások mellett javaslataik az államsegélyre vonatkoztak: szegény egyházközség esetén a segélyezés legyen automatikus, és ne kössék a tanár személyéhez, hanem közvetlenül az egyházközségnek utalványozzák.¹⁴⁷¹ A javaslat nem emelt kifogást a tanítói fizetések emelésével szemben, mivel azzal a román tanítók is egyetértettek. Nem kifogásolhatták a legfontosabbat, a törvény szigorú számonkérését sem. Összességében elmondható, hogy a javaslat igyekezett eltörölni az Apponyi-törvény által behozott újabb előírásokat, elfogadása esetén az 1893-as állapothoz való visszatérést jelentette volna. A fontosabb előírásokat és kitételeket – magyar nyelv oktatása, épületre, tantervre, tanítók képesítésére vonatkozó előírások – elfogadták volna. Nem ismert Tisza reakciója a tervezetre, az 1916. augusztusi román hadüzenetet követően azonban a tárgyalások végleg megszakadtak.

A fejezet zárásaként a dualizmus kori magyar nemzetiségi oktatáspolitikai gyakorlatait emelnénk ki, amelyek a következő korszak kiindulópontjai lesznek. A dualizmus időszakának legfontosabb oktatási törvénye nyilván az 1868-as népoktatási törvény, amely végig érvényben maradt annak ellenére is, hogy sok ellentétes vagy a liberális szellemiségnek ellentmondó törvény és rendelet született a későbbiekben. Törekvésként olykor megfogalmazódik a törvény módosítása, felmerül az egész iskolahálózat államosítása, ez azonban – elsősorban anyagi okok miatt – elmarad, így a korszakban végig az egyházi iskolák dominanciájáról beszélhetünk. Az időszak másik fő jellemzője a professzionalizációra és modernizációra való törekvés, ami az egységes előírások betartását jelentette volna például az iskolaépületre, felszerelésre, tantárgyakra, tantervre és tanítók képesítésére vonatkozóan. A korszak végén is működtek ezen előírásokat nem teljesítő iskolák, de számuk elenyésző volt. Az egyik leglényegesebb elmozdulást az állami felügyelettől az állami ellenőrzés, a VKM egyre erőteljesebb beleszólása jelentette. Ezt az államsegélyek révén igyekeztek elérni, amely 1907-től szinte kötelezővé vált. Emellett egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az államnyelv kötelező oktatása, a nyelvoktatás terén elérendő szint, ami az oktatás átpolitizálásához vezetett. Ehhez kapcsolódóan az iskolák belső adminisztrációja és a diplomák nyelve is magyarrá vált. Külön kisebbségi sérelmet jelent az úgynevezett nemzeti tárgyak oktatása és az ehhez kapcsolódó sajtósági törvényi értelmezés. A korszakban nem volt törvényi alapja a tárgyak magyar nyelven történő oktatásának, de a gyakorlatban sok esetben mégis megvalósult, és ürügyül/mintául szolgált a következő korszak számára. Az utolsó hangsúlyozandó tendencia a kormányzat ama törekvése, hogy admi-

nisztratív eszközökkel csökkentse a nemzetiségi egyházi iskolák számát a különböző törvényi előírások be nem tartására hivatkozva.

Év	Állami	Községi	Római katolikus	Református	Unitárius	Görög-katolikus	Ortodox
1896	0	81	492	950	105	1423	1350
1893	371	588	521	835	47	1458	1577
1904	775	339	422	559	31	1371	1366
1912	1263	366	414	493	29	1131	1181
1915	1333	301	375	434	25	888	1048

28. ábra. A dualizmus időszakában az erdélyi iskolahálózatban (az állami és felekezeti oktatási rendszerben) bekövetkezett változások.
Forrás: a Magyar Statisztikai Évkönyv 1871., 1893., 1904., 1912., 1915. évi kiadása

A korszak legfontosabb mérlegét a fenti ábra szemlélteti.¹⁴⁷² Megfigyelhető a – nemcsak nemzetiségi¹⁴⁷³ – egyházi iskolák folyamatos csökkenése, ez a folyamat már 1907 előtt megindult. Az első világháború kitörésekor Erdélyben már az állami iskolák jelentették a legnagyobb kategóriát, az iskolahálózat negyedét. Ez az arány 1918-ra 60%-ra nőtt. Ezzel párhuzamosan a román egyházi iskolák aránya kétharmadról 27%-ra csökkent. A leglátványosabb a magyar nyelvű oktatás előretörése: míg a dualizmus elején az iskolahálózat több mint felét tették ki a román egyházi iskolák, a dualizmus végére a magyar nyelvű – állami és egyházi – iskolák aránya megközelítette a háromnegyedet.

4.3. A ROMÁN KORMÁNYZAT NEMZETISÉGI OKTATÁSPOLITIKÁJA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A román hadsereg 1918/19 folyamán Erdély területét előbb megszállta, majd az 1920-as trianoni szerződés révén hivatalosan is Romániához csatolta. Az erdélyi magyarság pár hónap alatt többségi léthelyzetből kisebbségbe került, ami nagy megrázkódtatást okozott, és évekre passzivitásba taszította az egész közösséget. Kezdetben átfogó és szervezett intézményhálózattal csak az egyházak rendelkeztek, ezek jelentették a legfontosabb fórumot. Egyik napról a másikra felértékelődött az általuk fenntartott iskolahálózat, s az 1930-as évektől kezdődőleg a felekezeti iskolák lettek a magyar lakosság kizárólagos oktatási intézményei. A dualizmus időszakában Erdély területén volt a legintenzívebb az állami iskolák létrehozásának folyamata. Ez nem csak a kisebbségi iskolákat érintette, ugyanis a magyar egyházak is egyre nagyobb mértékben adták át iskoláikat az államnak,¹⁴⁷⁴ mivel ennek nem volt tétje – nem érintette az oktatás nyelvét. Az uralomváltással járó megrázkódtatás nemcsak a magyar, hanem az erdélyi román lakosságot is – elsősorban az elitet – érintette. Már 1916-ot követően előtérbe

került a Romániával való egyesülés, annak módozatai azonban (ki egyesül kivel, ki integrálódik kihez) nem voltak kidolgozva. 1920-tól ebben a folyamatban egyre inkább a bukaresti liberális párthoz köthető elit volt a meghatározó, az oktatáspolitiká terén pedig Constantin Angelescu miniszter.

Az előző fejezethez hasonlóan, a két világháború közötti oktatáspolitiká főbb tendenciáinak felvázolása mellett igyekszünk továbbvinni a felállított modellt, a bekövetkező változások mellett hangsúlyozni a folytonosság elemeit is.

A fent elmondottakból adódólag az uralomváltás átmenete viszonylag hosszan elhúzódott, a terület integrálása és egységesítése évekig tartott, a dualizmus kori magyar törvények ezalatt hatályban maradtak. Ez azonban nem jelentette azt, hogy már a kezdeti időszaktól ne hoztak volna a hatályban hagyott törvényekkel ellentétes rendeleteket, ezért az oktatásügyben nehezen követhető, kaotikus helyzet alakult ki: 1915-től a KSH nem közölt részletes adatokat, az 1916-os betörés, majd a kultúrözona terve miatt nehéz megállapítani a Romániához került oktatási intézményhálózat nagyságát, a különböző szerzők különböző adatokat használnak.

Erdély egy más kultúrájú, más hagyományokkal rendelkező állam része lett, ami természetesen az oktatás tekintetében is megmutatkozott. Az mindenképpen hangsúlyozandó, hogy a terület sok tekintetben jobb mutatókkal rendelkezett, mint a Regát vagy az ugyanekkor Romániához csatolt Besszarábia és Bukovina. Markáns különbségek mutatkoztak az oktatás terén is – többnyire a kisebbségi lakosság javára. Romániában a modern iskolahálózat alapjait Spiru Haret fektette le, 1864-ben bevezette ugyan a tankötelezettséget is, ez azonban nem vált gyakorlattá, a gyerekek fele nem járt rendszeresen iskolába. Bár látványos eredményeket ért el,¹⁴⁷⁵ így is elmaradt az erdélyi – s ezen belül a román lakosság – átlagától.¹⁴⁷⁶ 1918-ra a Regátban 5344 iskoláról és 8851 tanítóról van tudomásunk, az iskolás korú gyerekeknek mégis csak körülbelül 60%-a volt beíratva, a rendszeresen iskolába járók száma pedig ennél is kevesebb lehetett. Az analfabetizmus 43%-os volt. A Regátban 19 tanítóképző, 27 líceum és 25 gimnázium működött.¹⁴⁷⁷ Bukovinában 531 elemi iskola volt, ebből 179 volt román, 500 tanárral és 35 135 diákkal, az analfabetizmus 60%-os volt. A középfokú oktatás terén négy román tanítóképző tagozat működött német iskolákban. Besszarábiában nem volt román nyelvű oktatás, az analfabetizmus 94%-os volt.¹⁴⁷⁸ Erdélyről különböző adatok állnak rendelkezésre. Balogh Júlia szerint 5780 elemi iskola működött, 2436 volt román,¹⁴⁷⁹ Barabás Endre szerint 4980 elemi iskola működött, ebből 2588 magyar és 2390 román.¹⁴⁸⁰ Ha tovább szeretnénk bontani az adatokat, Pană szerint 178 református, 176 katolikus és 28 unitárius elemi iskola volt, ez a szám azonban alacsonynak tűnik.¹⁴⁸¹ Barabás szerint 1479 állami, 1218 ortodox, 1078 görögkatolikus, 388 római katolikus, 322 református és 26 unitárius elemi iskola működött – ez viszont túl soknak tűnik. A legelfogadhatóbbnak a Gidó Attila által közölt adatokat tartjuk.

Az iskolák jellege	Az iskolák száma	A beiratkozott tanulók száma	A beiratkozott tanulók aránya %-ban
állami	1218	160 791	35
községi	354	23 134	5
ortodox	1031	79 929	17
görögkatolikus	768	50 691	11
református	669	55 232	12
római katolikus	423	46 576	10
unitárius	65	1 879	0,4
más	286	39 135	8,5
Összesen	4814	457 367	100

29. ábra. A különböző típusú elemi iskolák száma az 1920/21-es tanévben.

Forrás: Gidó Attila: Oktatási intézményrendszer... 44. 16. táblázat

Az adatok az 1921-es tanévre vonatkoznak, az 1918-as állapot ettől valamiben különbözhetett.¹⁴⁸² Az ábra adatsorai valószínűleg tartalmazzák már az időközben létrehozott újabb iskolákat is. Az állami iskolák száma magasabb lehetett (magyar statisztikai adatok szerint 1915-ben 1333 elemi iskola volt), a reformátusoké viszont alacsonyabb (1915-ben 434 iskolát említettek). Az adatokból így is kitűnik, hogy az iskolák 56%-a és a diákok közel kétharmada magyar nyelvű elemi oktatásban részesült. Ez magyar oktatási többletet, korabeli kifejezéssel „kultúrfölényt” jelentett. Bíró szerint a román lakosság (arányszámát összevetve az iskolák számával) 9%-os hátrányban, míg a magyarok 17%-os előnyben voltak az elemi oktatásban.¹⁴⁸³ A középiskolák tekintetében is hasonló tendenciák figyelhetők meg: Pană szerint nyolc református, nyolc római katolikus és három unitárius gimnázium működött,¹⁴⁸⁴ Barabás szerint 25 állami, 13 római katolikus, kilenc református, két unitárius, három ortodox és két görögkatolikus iskola.¹⁴⁸⁵ Az uralomváltás első és leglátványosabb következménye az volt, hogy az addigi állami magyar elemi és középiskolák – beleértve a királyi katolikus iskolákat is – román állami, román tanítási nyelvű iskolákká váltak.¹⁴⁸⁶

1919-től Erdély integrációjának ügyeit a Nagyszebenben tevékenykedő Kormányzótanács irányította, a tanügyi referens Valeriu Braniște, helyettese pedig Onisifor Ghibu volt.¹⁴⁸⁷ Braniște elképzelése szerint a kisebbségi oktatás az egyházi iskolák keretében kell hogy megvalósuljon, ezért a kormányzótanács nem is korlátozta az egyházak iskolafenntartói jogát, sőt ehhez állami támogatást is nyújtott.¹⁴⁸⁸ A Kormányzótanács által kiadott 1. számú dekrétum az oktatás kérdését szabályozta, az érvényben lévő magyar törvények szellemében igyekezett továbbvinni a megörökölt rendszert. Az oktatás nyelvéről továbbra is az iskolafenntartók döntöttek, az állami iskolákban elemi szinten a település lakosságának többsége, középiskola szintjén a megye lakosságának többsége, egyetemen pedig a tartomány többségi lakosságának nyelve volt a

döntő.¹⁴⁸⁹ Ennek értelmében 1919-ben több száz állami iskolában magyar nyelven folyt tovább az oktatás, ezek száma azonban folyamatos csökkenést mutatott. Már 1919-ben felmerült a hűségeskü kérdése, amire – a tisztviselőkhoz hasonlóan – a magyar tanárok és tanítók többsége sem volt hajlandó, csak 1921-ben, a trianoni béke ratifikálása után. A másik lényeges változás a román nyelv kötelező oktatásának bevezetése, ami ellen a magyar egyházak nem tiltakoztak, a „nemzeti tárgyak” oktatása ekkor még magyar nyelven folyt.¹⁴⁹⁰

A Kormányzótanács működésével párhuzamosan 1919-ben Angelescu oktatásügyi miniszter értekezletet hívott össze, amelyen százötven értelmiségi vett részt, ennek célja a Romániához csatolt területek oktatásának megvitatása volt. A tanácskozáson az oktatás minél gyorsabb egységesítése mellett foglaltak állást,¹⁴⁹¹ ennek felgyorsításához 1920 áprilisában – más indokokkal egyetemben – megszüntették a Kormányzótanácsot. 1922-ben 16 tanügyi körzetre osztották az ország területét, megszüntetve mindenféle regionális különbséget.¹⁴⁹² Ettől kezdve Angelescu elképzelései érvényesültek az oktatásban, aki nem értett egyet a regionális és autonóm testületekkel, a legfontosabb célnak az oktatás egységesítését és fejlesztését tartotta.¹⁴⁹³ Amikor Angelescu töltötte be a miniszteri tisztséget, intenzív iskolai fejlesztésekbe kezdett. 1922 és 1928 között 7800 új iskolát építettek, a korszak végére pedig megduplázták az elemi iskolák számát. 1937-ben több mint 17 ezer elemi iskola működött 47 914 tanítóval. Az iskolák extenzív növekedése érintette a középiskolákat is, 1937-ig 45 liceum és 22 gimnázium, valamint 37 tanítóképző számára építettek új épületet.¹⁴⁹⁴ A nagyarányú fejlesztésekre szükség volt ugyan, de az iram túl gyorsnak bizonyult, és inkább csak mennyiségi, mintsem minőségi javulást hozott, megteremtve az 1930-as évekre az értelmiségi munkanélküliek kategóriáját.¹⁴⁹⁵

A román állam egységesítési törekvése nem csak a nemzetiségi iskolák számát csökkentette. Első és legnagyobb „áldozata” az erdélyi román egyházak oktatási hálózata lett. Mint korábban említettük, a román állam felfogása szerint az oktatás jellemzően állami feladat, emiatt a Regátban nem is működtek egyházi iskolák, ez erdélyi sajátosságnak számított. 1918-ban vita bontakozott ki az egyházi oktatás jövőjéről, és várható volt, hogy a kormány célja a regionális jellegű – elsősorban kisebbségekhez kötődő – intézményrendszer felszámolása lesz. Ez természetesen jogsérelemhez vezetett, a két világháború közötti romániai magyarság legsúlyosabb sérelmét jelentette. Az egyházi oktatás esetleges államosítása önmagában nem jelenthetett volna diszkriminációt, ha továbbra is maradéktalanul biztosítva lett volna az anyanyelvű oktatás. Ha úgy tekintünk rá, mint az egyházi oktatástól az értéksemleres, jobban felszerelt és hatékonyabban működő állami iskola felé történő elmozdulás, akár modernizációs lépésként is értelmezhetjük. Az egységesítés jegyében az államosítás ugyanúgy érintette az erdélyi román egyházi iskolákat is. Mint a korábbi fejezetben említettük, a román egyházi oktatás egyre gyorsuló leépülésben volt, helyzetén tovább rontott a háború, a kultúrzonarendszer tervezett bevezetése, akárcsak a román egyházi tanárok

elégedetlensége, akiket az a veszély fenyegetett, hogy a magyar törvények hatályának megszűntével ismét kisebb fizetésben fognak részesülni, mint állami kollégáik. A veszély miatt a román egyházi tanítók tömegesen hagyták el állásukat és mentek át az állami iskolákhoz.¹⁴⁹⁶ Mindkét román egyház és az erdélyi román politikusok egy része is – például O. Ghibu vagy V. Goldiş – tiltakozott a terv ellen. Az egyházi oktatásról szóló vitában az erdélyi román elit csak visszafogottan érvelhetett. Angelescu ugyanis a román államot mint a román nép megtestesítőjét állította be, amelynek legfőbb célja az egységes kultúra megteremtése, ezzel szemben az egyházi oktatás csoportérdek, és alá kell rendelődnie a nemzeti érdekeknek.¹⁴⁹⁷ A kormánynak végül a tanítók „felhasználásával” sikerült megtörnie a két, román hívekkel rendelkező egyház ellenállását. 1920-ban az Averescu-kormány visszautasította az egyházi iskolák állami támogatását, amire az egyházi tanítók kongresszust hívtak össze, ahol kérték az iskolahálózat államosítását.¹⁴⁹⁸ A kormányzat először 1921-ben tárgyalta a kérdést, de csak az 1924-es oktatási törvényben mondta ki az egyházi iskolák államosítását. Addig az egyházi iskolák többsége a gyakorlatban már megszűnt.¹⁴⁹⁹ Az erdélyi román püspökök a parlamentben is felszólaltak a törvény vitáján, de nem kifogásolhatták magát a törvényt, és nem bírálhatták nyíltan a kormány szándékát. Parlamenti beszédében Hossu elismerte, hogy a tanítóknak vannak jogos sérelmeik az alacsonyabb fizetések és a papnak való alárendeltség miatt, és elfogadta, hogy a tanítóknak joguk van átmenni az állami iskolákhoz, az iskolák megszüntetéséről és az ingatlanok átadásáról azonban szerinte csak a püspökségnek van joga dönteni.¹⁵⁰⁰ Az egyházak tiltakozása ellenére a kormány végrehajtotta az államosítást, amelynek 1940-et követő súlyos következményeit senki nem látta előre.¹⁵⁰¹

Mint említettük, a magyar iskolahálózat jelentős része román nyelvűvé vált azáltal, hogy az állami és községi iskolák a román állam tulajdonába kerültek. Az állami iskolák számának növekedéséhez az is hozzájárult, hogy a magyar egyházak 1918 előtt nagy arányban adták át tanintézményeiket. A legtöbb esetben egyezmény született, az épület tulajdonjoga megmaradt az egyházközségnél, az állam vállalta, hogy magyar nyelvű iskolát működtet benne. A román állam azonban magára nézve nem tartotta kötelezőnek a még a magyar állammal kötött egyezményt.¹⁵⁰² Nincs pontos kimutatás arról, hány helyen született hasonló egyezmény a magyar felekezetek és magyar állam között. Nagy szerint a dualizmus időszakában a községi iskolák 22%-a, az unitárius iskolák 39%-a, a reformátusok 18%-a, a katolikusok 8,3%-a került az államhoz.¹⁵⁰³ Bíró szerint Erdélyben 200 iskolát adtak át a felekezetek az államnak, 170 reformátust és 30 unitáriust.¹⁵⁰⁴ A magyar egyházak álláspontja az volt, hogy minden olyan településen, ahol korábban egyházi iskola működött, de bármilyen okból megszűnt, azt újra kell alapítani. Ekkor még elviekben a dualizmus kori törvények voltak életben, amelyek nem szigorítottak, de így is sok esetben megnehezítették az egyházközségek helyzetét: egyrészt alkalmazkodni kellett a román állami tantervhez, másrészt gondot okozott az állam által engedélyezett tankönyv, akárcsak az épület biztosítása, amely

sok esetben a román állam használatában volt. Az így létrejövő új iskolák száma sem tisztázott, a különböző szerzők 4-500-ra teszik. Pană szerint 553 új elemi iskolát hoztak létre, 395 református elemi és 22 középiskolát, 99 katolikus elemi és 2 középiskolát, 59 unitárius elemi és egy középiskolát.¹⁵⁰⁵ A Magyar Kisebbség adatai szerint 1922-ig 403 új elemi iskolát hoztak létre: 23 unitárius, 319 református, 61 katolikus, emellett 33 polgári, hét liceum, hét felső kereskedelmi és négy tanítóképző.¹⁵⁰⁶ Az újonnan alapított iskolák sorsa hányattatott volt, többségüket pár éven belül a román közigazgatás megszüntette arra hivatkozva, hogy nem felelnek meg a különböző törvényi előírásoknak.¹⁵⁰⁷ Ezt a magyar egyházak ismét sérelemként élték meg, de a református egyház beszámolóí szerint a körülmények sok esetben tényleg nem feleltek meg az előírásoknak.¹⁵⁰⁸ Az, hogy a magyar egyházaknak – ha időlegesen is, de – sikerült pótolniuk a kieső magyar iskolákat, részben a Kormányzótanács liberálisabb időszakának köszönhető. A későbbi román kormányzatok már nem nézték jó szemmel a magyar egyházak ténykedését. „Elleniskolákként” hivatkoztak ezekre, mivel sok esetben olyan településen is alapítottak egyházi iskolát, ahol állami – akár magyar tanítási nyelvű – is működött.¹⁵⁰⁹

1920 és '23 között a román kormány fokozatosan eltávolodott a magyar törvényektől, és rendeletekkel olyan intézkedéseket vezetett be, amelyeket később az 1924/25-ös törvények szentesítettek. Az 1920-as tanévben vezették be a „nemzeti tárgyak” román nyelven történő tanulását, 1921-ben az érettségén már a román állam képviselője is jelen volt, és a román nyelv is kötelező tantárgyként szerepelt.¹⁵¹⁰ 1922-től megjelentek a tanszabadság első korlátozásai, megtiltották, hogy felekezeti iskolákba más felekezeti diák járjon vagy tanító oktasson.¹⁵¹¹ 1924-től már román nyelvű vizsgát írtak elő azoknak a tanítóknak, akik román nyelvet vagy „nemzeti tárgyakat” oktattak.¹⁵¹²

A két világháború közötti időszakban az erdélyi magyar elit legfőbb hivatkozási pontja a kisebbségi jogok tekintetében a Gyulafehérvári Határozatok és a párizsi kisebbségi szerződés volt. Ezek azonban csak elvi alapokat jelentettek, gyakorlati megvalósulása egyiknek sem volt. Míg a Gyulafehérvári Határozatok nyelvi jogokat biztosítottak, a kisebbségi szerződés az anyanyelvi iskolahálózat, illetve – Székelyföld esetében – a kulturális autonómia biztosítását is előírta.¹⁵¹³ A magyar kisebbség és a román állam eltérően értelmezte a két dokumentumot. A magyar kisebbség álláspontja szerint a kisebbségi szerződés új korszakot nyit az állam-kisebbség viszonyában, a kisebbségi jogok bekerültek a nemzetközi jogba, és ezeket minden aláíró félnek be kell tartania. Ez eleve magában foglalja az oktatási és kulturális jogokat, amelyeknek velejárója a tanszabadság.¹⁵¹⁴ A román állam álláspontja szerint a kisebbségi szerződés korlátozza a román állam szuverenitását, többletjogokat biztosít a kisebbségeknek, ezért csak olyan mértékben kell betartani, amennyiben összeegyeztethető az állam érdekeivel.¹⁵¹⁵ A kisebbségi szakértők a szerződés előírásaira hivatkozva megkérdőjelezték mind a román nyelv kötelező oktatását, mind az 1925-ös magánoktatási törvény előírásait. A szerződés korlátozott volta itt is kiderült, mivel a Népszövetség a

román állam álláspontját fogadta el. A román fél érvelése szerint a magyar kisebbség tévesen értelmezte a szerződés előírásait és többletjogokat követelt. A romániai magyar egyházak úgy gondolták, hogy nem kell betartaniuk az állam oktatási törvényeit; mégis elvárták, hogy az állam egyenlőnek ismerje el és támogassa őket.¹⁵¹⁶ Bár a törvény nem biztosította a tanszabadságot, illetve nem írta elő az egyházi iskolák állami támogatását arra hivatkozva, hogy a román kormányzat tárgyalásokat folytatott a magyar kisebbséggel, a Népszövetség szerint a magyar kisebbség tévesen hivatkozik a kisebbségi szerződésre, ami szerint az állami és felekezeti iskolák egyenrangúak lennének, mivel annak előírásai a magániskolákra vonatkoznak.¹⁵¹⁷ Így a román állam nemcsak hogy betartja előírásait, hanem azáltal, hogy elfogadja a kisebbségi iskolák diplomakiadási jogát, még többletjogokat is biztosít.¹⁵¹⁸ Így már 1925-ben bebizonyosodott: a szerződés nem váltja be a hozzá fűzött reményeket a kisebbségi jogok betartását illetően, de – jobb híján – a magyar kisebbség végig ezt tekintette jogalapnak.

Az oktatási jog egységesítésére 1924/25 folyamán került sor. 1924-ben fogadták el az állami elemi oktatásról szóló törvényt, amely kisebb módosításokkal az egész időszakban hatályban maradt. A korábbiaknak megfelelően a törvény fenntartotta a tan kötelezettséget, az állami oktatás ingyenességét, az anyanyelven történő oktatás lehetőségét, a tanszabadságot azonban már nem biztosította. Az elemi iskolák fenntartásának kötelezettsége a községekre hárult, az állam csak a tanítók fizetését biztosította. Az oktatás nyelve a román volt; azokon a településeken azonban, ahol a nemzetiségek jelentős számban éltek, biztosítottak anyanyelven működő iskolákat. A román nyelv oktatása mindenhol kötelező volt.¹⁵¹⁹ A törvény négyről hétévesre növelte az elemi iskola évfolyamainak számát – a dualizmus kori hat évhez képest –, az iskola két tagozatra oszlott. Az 1–4. osztály volt az alsó szint, ebben egységes állami tanterv érvényesült a továbbtanuláshoz szükséges alapok elsajátítása érdekében. Ezt követte az 5–7. osztály, ahol az ismeretek ismétlése zajlott, és gyakorlati nevelési órákat vezettek be.¹⁵²⁰ A román nyelvet harmadik osztálytól kellett oktatni heti két órában, akárcsak a „nemzeti tárgyakat”.¹⁵²¹ A törvény több megszorítást is tartalmazott a kisebbségekre nézve: egyrészt elrendelte, hogy a „román származású” diákok csakis román iskolába járhatnak, de mivel nem volt szabályozva, hogy ki tekinthető annak, a kérdésről a hatóság dönthetett.¹⁵²²

Az 1924-es törvény kisebbségi szempontból egyik legsérelmesebb előírását az úgynevezett kultúrzána létrehozása jelentette. Ez a törvény 159. §-án alapult, amely szerint azokban a megyékben, ahol a nemzetiségek éltek többségben, a románok elnemzettelenedtek, és ezek visszamoránosítása nemzeti szempontból szükséges. A törvény húsz megyére terjedt ki, ebből tíz Erdélyben, illetve a nyugati határszélen helyezkedett el.¹⁵²³ A gyakorlatban a törvény igyekezett növelni az állami, román nyelvű iskolák számát, és ehhez anyagi ösztönzést adott a tanítóknak. Akik vállalták, hogy ilyen megyékben oktatnak, 50% fizetésemelést, 10 hektár földet, a fizetési ranglétrán gyorsabb előmeneteli lehetőséget kaptak. Ez tetemes anyagi áldozatot jelentett a költségvetés

számára,¹⁵²⁴ de olyan településeken is sikerült iskolát létrehozni, ahol minimális számú román diák volt, így például Székelyföldön.¹⁵²⁵ A rendelkezést nemcsak a magyarok érezték sérelmesnek, de az erdélyi román tanítók is. Egyrészt úgy élték meg, hogy regáti társaik elveszik előlük a munkalehetőséget,¹⁵²⁶ másrészt az érintett tanárok is elismerték, hogy nyelvismeret hiányában nem tudnak eredményeket elérni, a magyar többségű településeken elszigetelődnek, és nem tudnak olyan szerepet játszani, amilyet elvárnak tőlük.¹⁵²⁷ 1925 decemberében a magyar kisebbség a Népszövetséghez fordult a kultúrzána-rendszer miatt, de a román kormányzat arra hivatkozott, hogy a magyar kormány is tervezett hasonlót, és ez csak válasz a dualizmus időszakának elnemzettelenítő politikájára. Hasonló rendelkezést már a Haret-féle törvények is tartalmaztak, csak egy rég bevált módszert vezettek be ismét.¹⁵²⁸ Tény, hogy a magyar elképzelés is hasonló elven alapult volna, és az állami iskolák révén akarta felgyorsítani az asszimilációt.

Egy évvel később, 1925-ben fogadták el a magánoktatási törvényt,¹⁵²⁹ amely az egyházi iskolákat is szabályozta. A két világháború között ez a törvény és a hatóságok általi túlbuzgó végrehajtása vált a legfőbb jogsérelemmé; olyan szerepet töltött be, mint a dualizmus időszakában a román kisebbség számára az Apponyi-törvény. Mint korábban többször említettük, a román felfogás szerint az oktatás állami feladat, a román állam magyar nyelvű állami iskolákat is működtetett, ez pedig feleslegessé tette az egyházi iskolákat, azok csak magániskolák formájában működhetnek. Támogatásukat az állam nem tekintette feladatának, teljes mértékben az egyházak tartották fenn, nagyrészt a hívek adományaiból. A magyar kisebbség azonban a romániai jogbizonytalanság miatt nem fogadta ezt el, nemzeti szempontból ragaszkodott a saját intézményhálózatának fenntartásához, az anyanyelvű oktatás biztosításához, amelynek egyedüli garanciáját az egyházakban látta, ezért végig kitartott ezen iskolaforma mellett. A törvény benyújtásakor Angelescu miniszter az Apponyi-törvényekre hivatkozott. Ezért érdemes szemrevételezni a két törvény közötti hasonlóságokat és különbségeket.

A törvény előírásainak mintegy fele szerepel az Apponyi-törvényekben is: az iskolák felügyeletét a tanfelügyelőség látja el, az iskola működésének előfeltételei épület, tanterv, a tanító képesítése, a tanító kinevezése az iskolafenntartó joga, a nemzeti tárgyak román nyelven történő oktatása,¹⁵³⁰ azonos fizetés az állami tanítókkal,¹⁵³¹ törvénysértés vagy államellenes cselekedet esetén a Minisztérium bezárhatja az iskolát stb. Amiben lényegesen újat hozott a román oktatási törvény, az az egyházi iskolák lefokozása magániskolákká. Ugyanakkor amellet, hogy elismeri az egyházak iskolafenntartási jogát, az iskolaalapítást már minisztériumi engedélyhez köti, akkor is, ha a tervezett tanintézet mindenben megfelel az előírásoknak. Ehhez kapcsolódott az úgynevezett nyilvánossági jog is. Az iskola megalapítása és működése még nem biztosította automatikusan a diploma kiállításához való jogot. Ennek feltételei: egyéves folyamatos működés, legalább egy véglegesített, az állam által elismert diplomával rendel-

kező tanító¹⁵³² végleges alkalmazása,¹⁵³³ megfelelő épület, felszerelés, állami tanterv betartása. Ez ismét sok esetben teljesíthetetlen feladatokat jelentett az iskolák számára, így jelentős része nyilvánossági jog nélkül működött.¹⁵³⁴ A törvény másik, sérelmes előírása, amely a legsúlyosabban korlátozta a tanszabadságot, az úgynevezett név-elemzés módszere. A törvény szerint magyar felekezeti iskolákba csak azonos nyelvű és felekezeti gyerekek járhattak. Ezt később kiterjesztették a nevekre is, a gyerekek nemzetiségének és anyanyelvének a megállapítása így nem a szülők, hanem az állam joga volt.¹⁵³⁵ Ennek az előírásnak a célja az izraelita vallású és német származású gyerekek kirekesztése, a két elmagyarosodott népcsoport leválasztása a magyar nemzeti-ségről.

Meglátásunk szerint a törvény legsérelmesebb részei nem az iskolákkal szemben támasztott követelmények voltak, hanem az egyházi iskolák lefokozása és a törvénybe nem foglalt államsegély kérdése, valamint például a névelemzés, amit ugyancsak nem tartalmaz a törvény. Ugyanakkor az előírások szigorú betartatása vagy sérelmes értelmezése elégséges eszközt biztosított a román közigazgatás számára, hogy adminisztratív eszközökkel folyamatosan csökkentse a felekezeti iskolák számát.

A „nemzeti tárgyak” – a történelem, földrajz és állampolgári nevelés – román nyelven való oktatásával biztosítható volt a nemzeti szellemű, hazafias nevelés. Ez a dualizmus időszakában is előkerült, törvényi alapja azonban nem volt. Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben a helyi hatóságok a maguk rendjén megkövetelték e tárgyak magyar oktatását, ez pedig Angelescunak és minisztériumának elégséges ürügyül szolgált, hogy az Apponyi-törvényekre hivatkozva már az 1920-as évek elejétől elrendeljék ezek román nyelven történő oktatását. Később az oktatási törvények is szentesítették a rendszert. A magyar kisebbség eredménytelenül tiltakozott ellene. Emiatt sokan úgy vélték, hogy Romániában valójában nincs anyanyelvű oktatás, mivel az egyházi iskolák is vegyesek, hiszen négy tantárgyat románul oktatnak.¹⁵³⁶ Ez nyilván túlzás volt, de a helyzet illusztrálására hatásos megállapítás.

Bár a dualizmus időszakában a román kisebbség körében is népszerűek voltak a polgári iskolák, a román kormányzat feleslegesnek tartotta ezt az iskolatípust, így az 1920-as évek végére ezeket a tanintézeteket megszüntette vagy átalakította. Az első komoly csapást az egyházi iskolák megszüntetése jelentette. O. Ghibu adatai szerint 1919 és '24 között összesen 124 polgári iskolát szüntettek meg (az iskolák 62%-át), ugyanakkor a román állam 22 polgári iskolát tartott fenn, ahol magyarul folyt az oktatás, a megszűntek pótlására pedig a magyar egyházak 33 új iskolát hoztak létre.¹⁵³⁷ Az állami fenntartású polgári iskolák elsorvasztása már 1922-ben elkezdődött, ekkor 77 ilyen iskola működött Erdély területén, ezek száma 1928-ra 27-re csökkent. Ugyanakkor az egyházak még 45 ilyen intézményt működtettek.¹⁵³⁸

Az oktatási törvények sorát az 1928-ban elfogadott középiskolai törvény zárta. Angelescu szerint amiatt vártak éveket a törvény elfogadásával, mivel tesztelni akarták a különböző iskolatípusokat, hogy kiderüljön, melyik a leghatékonyabb és legszüksége-

sebb. Angelescu szerint a középiskola leginkább az egyetemre való felkészítést szolgálja, ezért egységes rendszerben kell hogy működjön, szakosodás nélkül. A cél hivatalnokok és vállalatok igazgatására alkalmas szakemberek képzése az állam számára, ennek érdekében kell átalakítani az iskolákat.¹⁵³⁹ Angelescu az elemi iskolákhoz hasonló intenzív középiskola-fejlesztésbe kezdett, ennek eredményeként 1928-ra 356-ra emelkedett a középiskolák száma, ebből 188 volt líceum. Az 1930-as években – kisebb csökkenést követően – mintegy 300 középiskola maradt, 173 volt líceum. Ezzel párhuzamosan megtöbbszöröződött a középiskolások száma, az 1920-as évek közepén több mint 100 ezer diákkal számolhatunk ezen az oktatási szinten. Számuk később folyamatosan csökkent, az 1930-as években több mint 30 ezer körül stabilizálódott.¹⁵⁴⁰ Ilyen előzmények után született meg az 1928-as törvény. A minél nagyobb számú diplomás kinevelése érdekében hét évre csökkentették a középiskolai képzést, amely a négyéves alsó tagozatból, a tulajdonképpeni gimnáziumból és a hároméves felső tagozatból, a líceumból állt. Eltörölték a korábbi (klasszikus, reál és modern) líceumi szakosztályokat és egységes osztályokat hoztak létre. A törvény egységesen szabályozta az állami és felekezeti középiskolák működési feltételeit, megismételve az elemi iskolai törvény előírásait. Egyházi középiskolába csak azonos anyanyelvű diákot lehetett felvenni, s a „nemzeti tárgyakat” ugyancsak román nyelven kellett oktatni.¹⁵⁴¹ A létszámbeli növekedést tapasztalva Angelescu belátta, hogy a rendszer nem fogja beváltani a hozzá fűzött reményeket; és felhíguláshoz fog vezetni, de nem az iskolák számának csökkentését irányozta elő, hanem a diplomát szerzők számát akarta csökkenteni. Ezért már 1925-ben bevezette az úgynevezett baccalaureatusi vizsgát, amelyet az 1928-as törvény szentesített. Ennek kimondott célja az volt, hogy „megszűrje” a középiskolát végzetteket, érettségihez és egyetemre való felvételihez csak az alkalmas diákok juthassanak. Az 1928-as törvény szerint hat tantárgyból kellett érettségizni, négyből román nyelven és kettőből magyarul. Ezeket a miniszter jelölte ki évente. A vizsga román nyelvű bizottság előtt zajlott, amelynek nem voltak tagjai a diák iskolájának tanárai.¹⁵⁴² A szigorítás miatt nagyon alacsony volt az átmenők aránya, ez azonban országos jelenség volt, nem lehet kimondottan kisebbségi sérelemnek tekinteni. A törvény bevezetését követően csak a diákok 40%-a vizsgázott sikeresen, az arány az 1930-as években elérte a 60-70%-ot.¹⁵⁴³ A magyar diákok aránya mindig elmaradt az országos átlagtól, megnehezítve a magyar értelmiségi utánpótlást.¹⁵⁴⁴

Mindezek a törvények és intézkedések természetesen hatással voltak a teljes lakosságra, s – ha eltérő mértékben is – növelték annak iskolázottsági szintjét. Az 1910-es népszámlálás szerint az erdélyi lakosság körülbelül 50%-a analfabéta volt, e csoport háromnegyedét a román lakosság tette ki, 20%-át pedig a magyar lakosság. 1930-ra az analfabéták aránya országos szinten – az iskolás korúak körben – 42%-ra csökkent, Erdély esetében ez az arány 32% volt.¹⁵⁴⁵ Ez egyben a román középosztály – illetve városi lakosság – növekedésében is megfigyelhető, a román középosztályosodást a magyar elit is elismerte.¹⁵⁴⁶ Míg 1918 előtt az erdélyi román elit a hagyományosnak

tekintett egyházi és szabad értelmiségi, illetve bank- és szövetkezeti pályákön igyekezett elhelyezkedni, addig 1918 után megnyíltak a közigazgatás, illetve a gazdaság egyéb szektorai is.¹⁵⁴⁷

A nemzetiségi oktatásnak a két világháború közötti egyik kényes pontja – az 1918 előtti magyarországi viszonyokhoz hasonlóan – az állami iskolák száma és szerepe volt. Mindkét időszakban ezt tartották az asszimiláció leghatékonyabb eszközének, az államhatalom ezért számuk növelésére és az egyházi iskolák számának csökkentésére törekedett. De míg a dualizmus időszakában a magyar kormányzat csak magyar nyelvű állami iskolákat működtetett és az egyházi iskolákat államsegéllyel támogatta, addig a román állam nem volt hajlandó a kisebbségi egyházi iskolákat finanszírozni, ehelyett jelképes számú állami iskolát tartott fenn, ahol oktattak a kisebbségek nyelvén is. Ennek egyrészt kisebbségpolitikai okai voltak, mert formálisan ezzel tettek eleget a kisebbségi szerződésben foglaltaknak, másrészt ezzel indokolták az államsegély megtagadását. Az állami magyar nyelvű iskolák számáról végig polémia folyt a két világháború között. Az iskolák száma körüli vita az 1925-ös genfi beadvány kapcsán merült fel, amikor a román állam azzal érvelt, hogy elegendő számú állami magyar iskolát tart fenn. Ekkor 762 állami magyar iskoláról tettek említést, egy francia nyelvű propagandakiadvány viszont csak 561-et említ.¹⁵⁴⁸ Az iskolák száma ettől kezdve folyamatos csökkenésben volt, és a magyar kisebbség eleve kétségbe vonta gyakorlati működésüket. Az 1930-as évek elejéig nem rendelkeztek pontos kimutatással, ekkor jelentek meg az első részletes statisztikai adatok.¹⁵⁴⁹ Ezek az adatok is alátámasztják, hogy az erdélyi román lakosság iskolázottsága a két világháború közötti időszakban lényegesen fejlődött, s 1940 után iskoláztatási elvárásai is ehhez igazodtak, amit a magyar kormányzatnak mindenképpen figyelembe kellett volna vennie.

Megye	1933			1935			1937		
	Az állami magyar iskolák száma	Az állami magyar tagozatok száma	Állami iskolába járók száma	Az állami magyar iskolák száma	Az állami magyar tagozatok száma	Állami iskolába járók száma	Az állami magyar iskolák száma	Az állami magyar tagozatok száma	Állami iskolába járók száma
Fehér	3	6	1 874	0	0	0	0	0	0
Arad	10	14	7 458	9	13	4 010	7	11	2 759
Bihar	0	20	5 526	0	3	152	0	0	0
Brassó	0	14	4 623	0	0	0	0	0	0
Kolozs	7	32	9 967	2	2	591	0	2	75
Fogarás	0	2	292	0	1	142	0	1	142
Maros	6	20	5 755	2	5	626	0	0	0
Udvarhely	71	8	8 302	9	0	342	6	0	397
Szilágy	12	22	7 154	1	2	263	1	0	114
Szatmár	1	0	64	0	0	0	0	0	0
Szörény	6	2	1 611	4	1	538	2	1	448
Szamos	2	4	1 713	0	0	0	0	0	0
Nagy-Küküllő	0	6	1 334	0	3	103	0	0	0
Kis-Küküllő	2	16	3 419	1	8	457	0	2	0
Temes	9	33	10 970	1	13	3 650	1	9	486
Háromszék	80	19	12 934	26	6	3 012	0	1	106
Összesen	209	218	82 996	55	57	13 886	17	27	4 527

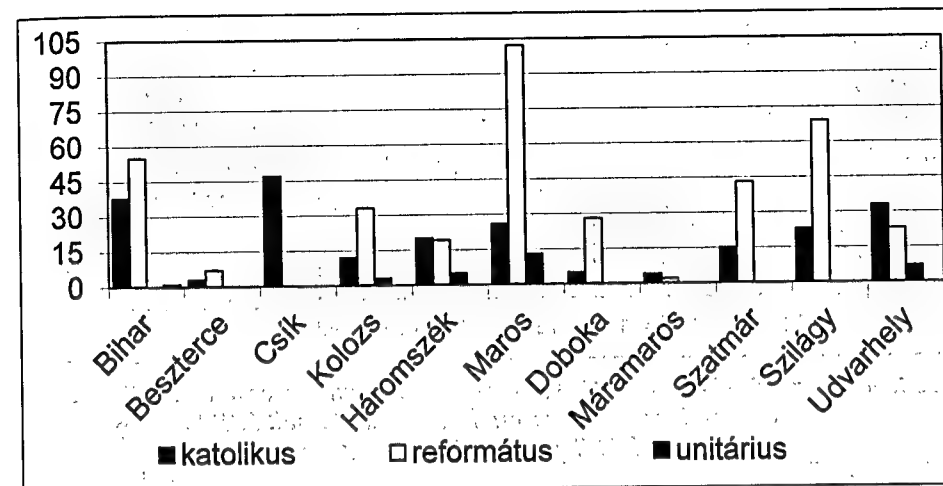
30. ábra. Állami magyar iskolák és tanulók száma 1933 és 1937 között.
 Forrás: Kiss Árpád: Az állami elemi magyar tantervű iskolák és magyar tagozatok az 1936/37. tanév végén.
 Magyar Kisebbség, 1937. augusztus 16. 419., 425.

A 30. ábra alapján nem világos, melyik megyében hogyan alakult az állami iskolák száma. Az viszont kiderül, hogy valamivel több volt a tagozatok, mint a tisztán magyarul működő intézmények száma, és az is, hogy ezek száma folyamatosan csökkent: 1933-ban még 417, 1935-ben már csak 112, majd 1937-ben 44. 1933-ban minden megyében működött magyar tagozat, 1937-re ezek a Székelyföldre és Bánságra korlátozódtak. A legtöbb iskola végig Arad és Temes megyében működött. Számuk radikális apadásával párhuzamosan csökkent a diákok száma is: míg 1933-ban a magyar tankötelesek közel harmada járt állami magyar iskolába, 1937-re ezek aránya alig érte el a 2 százalékot. A radikális csökkenés azt jelenti, hogy egyre több állami iskolába járó magyar diák részesült román oktatásban.¹⁵⁵⁰ Az állami iskolák száma ezt követően tovább csökkent, 1940-ig 8-ra.¹⁵⁵¹ A román kormányzat állításaival szemben sosem működött elegendő számú állami magyar intézmény, s az 1930-as évek első felére ezek többsége meg is szűnt. Ugyanaz az állapot állt be, mint a dualizmus időszakában: az állami iskola egyet jelentett az államnyelven történő oktatással. 1918 után a magyar kisebbség sem érezte magáénak ezeket az iskolákat, mert amellet, hogy számuk folyamatosan csökkent, nem voltak alkalmasak a kisebbségek anyanyelvi jogainak biztosítására, „a faji szellem fenntartására”.¹⁵⁵²

A két világháború közötti nemzetiségi iskolapolitika leglényegesebb vonatkozása az eddig elmondottak mellett az iskolák számának és az anyanyelvi képzésben részesülő diákok arányának változása. A dualizmus időszakához hasonlóan a szakirodalom különböző szerzői különböző számokat használnak, ezért nehéz egységes képet kialakítani. Az előző részhez hasonlóan az országos statisztikai adatokat fogjuk használni. A kutatást nagyban megkönnyíti, hogy Gidó A. 2013-as könyvében közölte a nyers adatokat, elemzésünk ezen alapszik. A román statisztikai hivatal sokkal kevesebb adatot közölt a nemzetiségi iskolákra vonatkozóan, gyakorlatilag csak négy év adata áll rendelkezésünkre (1927 és '28, 1935 és '36). Másrészt az iskoláskorúak esetében mindig a 7–18 éves korosztály adatait adják meg, míg elemzésünkben külön szerepel az elemi és középiskola. Adataink ezért csak becstelt értékek, de a főbb tendenciák megértésére így is alkalmasak.

Év	Állami	Községi	Római katolikus	Református	Unitárius	Görög-katolikus	Ortodox
1918	3691	0	383	322	26	769	1031
1924	3747	0	490	724	85	0	0
1928	4328	0	280	459	37	0	0
1930	4261	0	373	581	37	0	0
1940	4570	0	339	487	36	0	0

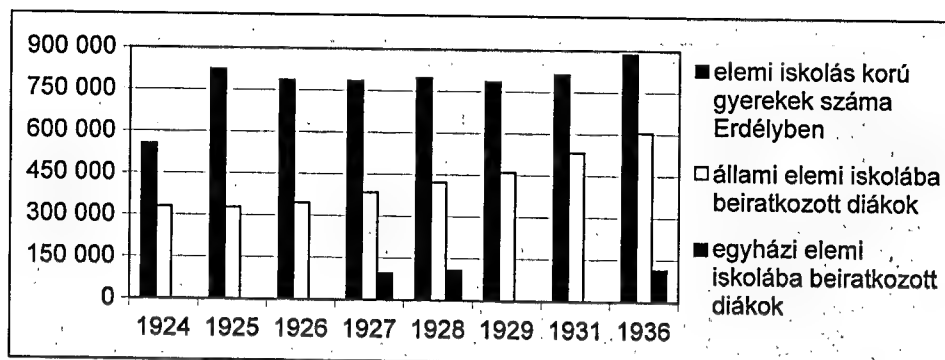
31. ábra. Az erdélyi elemi iskolák számának és jellegének alakulása a két világháború között. Forrás: R. Szeben András: Az erdélyi magyarság népoktatásügyének statisztikai mérlege... 862.

32. ábra. Az észak-erdélyi magyar egyházi elemi iskolák megyénkénti megoszlása 1932-ben. Forrás: R. Szeben András: Az erdélyi magyarság népoktatásügyének statisztikai mérlege... 862.

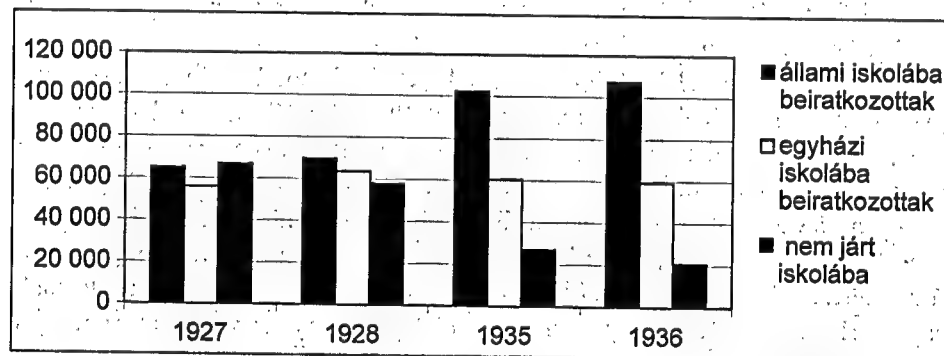
Az elemi iskolák megyénkénti megoszlása tükrözi a magyar történelmi felekezetek híveinek számát. Az unitáriusok a Székelyföldet leszámítva csak Kolozs megyében voltak jelen. A katolikusok megoszlása kiegyenlítettebb, minden megyében jelen vannak, míg a református iskolák, ahol jelen vannak, általában dominánsak. Az egyházi elemi iskolák fele Székelyföldön működött, a legnagyobb iskolahálózattal Maros megye rendelkezett (141 iskola, az iskolák 22%-a). Emellett a partiumi megyék rendelkeztek jelentősebb számú iskolával.

Az oktatási hálózat alakulásában bekövetkezett legfontosabb változás a magyar egyházi iskolák számának alakulása. 1919-től az állami iskolák román állami iskolák lettek, a községi iskolák is fokozatosan államivá váltak, 1924-re pedig államosították a román egyházi iskolákat. Így az iskolai kínálat nagyban homogenizálódott, és a magyar egyházi, valamint német iskolák mellett az államiak domináltak a kínálatot. 1920 és 1924 között a magyar egyházi iskolák száma látványosan megnőtt, több mint másfélszeresére. Az újonnan alapított iskoláknak köszönhetően ekkor működött a legtöbb magyar iskola, közel 1300. Ugyanakkor 192 diák jutott egy egyházi iskolára, tehát a legprosperálóbb időszakban sem működött annyi iskola, amennyi kielégíthette volna az oktatási igényeket.¹⁵⁵³ Az iskolák száma ezt követően csökkenni kezdett, de sikerült szinten tartani: körülbelül 8-900 egyházi elemi iskola működött a két világháború között.¹⁵⁵⁴ Ez az arány végig jobb volt, mint 1918-ban.

33. ábra. Az erdélyi elemi iskolás korú gyermekek száma egybevetve a különböző elemi iskolákba beiratkozottak számával (becsült érték).
Forrás: Gidó Attila: Oktatási intézményrendszer...

Az erdélyi iskoláskorúak száma a két világháború között 1,1–1,2 millió fő között mozgott, a magyaroké 250–270 ezer között, csökkenő tendenciát mutatva (míg a román iskoláskorúak aránya 1924 és 1937 között 7%-kal nőtt, a magyaroké 5%-kal csökkent).¹⁵⁵⁵ Az elemi iskolás korúak (6–11 éves korosztály) számát 7–800 ezerre, ezen belül a magyar diákok számát 180–200 ezer főre becsülhetjük. Az ábra tanúsága szerint 1925-re, a román egyházi iskolák megszüntetését követően a gyerekek körülbelül 40%-a állami iskolába járt. Az 1930-as évek végére ezek aránya fokozatosan elérte a kétharmadot.¹⁵⁵⁶ Az egyházi iskolába járók aránya ettől messze elmarad, mintegy negyedük járt egyházi iskolába.¹⁵⁵⁷

34. ábra. Az elemi iskolás korú magyar gyermekek számának megoszlása iskolatípusonként a két világháború közötti időszakban (becsült érték).
Forrás: Gidó Attila: Oktatási intézményrendszer...

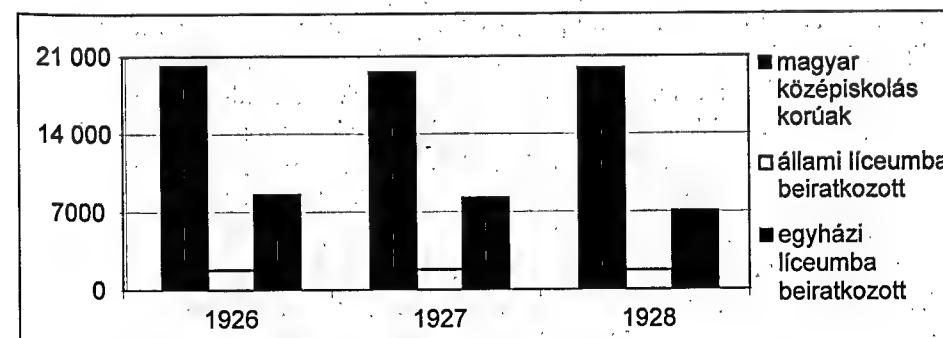
Ha a továbbiakban csak a magyar nemzetiségű elemi iskolás korúakat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a körülbelül 180 ezerre becsült diákpopoláció 1927-ben nagyjából egyenlő arányban oszlott meg az állami és egyházi iskolák között, a legtöbb (35%)

azonban semmilyen iskolába nem jártak. Ennek oka, hogy sok esetben az állami iskola románra válásával vagy az egyházi iskola bezárásával csak román nyelvű iskola működött a településen, és a szülők inkább nem küldték gyerekeiket semmilyen iskolába, sem hogy román oktatásban részesüljenek. 1936-ban már a magyar gyerekek 57%-a állami iskolába járt, és 35%-ról 11%-ra csökkent az iskolába nem járók száma.¹⁵⁵⁸ Az egyházi iskolába járók aránya nagyrészt állandó maradt: 55–65 ezer gyerek, az iskoláskorúak mintegy harmada. Tehát nem ezek száma csökkent, hanem az állami iskolába járók aránya nőtt, elsősorban azért, hogy egyre több gyereket sikerült bevonni az iskoláztatásba.

Jellege	1918	1919	1927
állami	24	7	1
községi	1	2	0
római katolikus	17	20	9
református	10	13	7
unitárius	2	3	2
Összesen	54	45	19

35. ábra. Az erdélyi magyar középiskolák számának és jellegének változása az 1920-as években. Forrás: A magyar tan nyelvű iskolák... 492.

Középiskolák terén más volt a helyzet. 1918-ban a középiskolák mintegy fele volt állami – beleértve a királyi katolikusokat is –, ezek egy csapásra megszűntek vagy román nyelvűvé váltak. Az egyházak növelték középiskoláik számát, hét új iskolát alapítottak, az 1920-as évek végére azonban az egyházi középiskolák száma megfeleződött. A két világháború között mintegy 20 magyar egyházi középiskola működött, ezek mégis nagyobb arányban tudták kielégíteni a továbbtanulni vágyók igényeit, mint az elemi iskolák.

36. ábra. Az erdélyi magyar középiskolák számának és jellegének változása az 1920-as években. Forrás: Gidó Attila: Oktatási intézményrendszer...

A magyar középiskolás korúak (14–18 éves korosztály) száma az 1920-as évek végén körülbelül 19–20 ezerre becsülhető, s az 1920-as évek végén ez esetben nem következett be lényeges változás. A legszembetűnőbb a diákok lemorzsolódása, csak 45–50 százalékos, mintegy 10 ezer diák tanult tovább. A továbbtanulók döntő többsége – mintegy 80 százalék – magyar egyházi középiskolában, anyanyelven nyerte a képzést.¹⁵⁵⁹

Bár a két világháború közötti román nemzetiségi oktatáspolitikát kívánjuk összefoglalni, rá kell mutatnunk az 1918 előtt korszakkal átkötő folytonosságokra is. A legfőbb tendencia az állami iskolák dominánssá válása, a kisebbségi egyházi iskolák lefokozása magániskolákká, illetve az államsegély megvonása. Emellett az iskolalátogatás szabadsága sem érvényesült, az állami hatóságok döntöttek a gyerekek nemzetiségéről, a legtöbb esetben a névelmezés módszerével. A dualizmus időszakához hasonlóan az állam legfőbb célja a nemzetiségek asszimilációja volt, ezt szolgálta, hogy csak azonos nemzetiségű és vallású gyerekek beíratását engedélyezték a felekezeti iskolákba. A legfőbb eszköznek továbbra is az állami iskolákat tartották, ezek számának növelésére törekedtek.¹⁵⁶⁰ A nemzetiségek asszimilálásával párhuzamosan zajlott a román – elsősorban erdélyi román – értelmiségi elit nevelése, ami révén egyre több pozícióba román nemzetiségűek kerültek. A periódus végére politikai és közigazgatási funkciókban mindenhol a román tisztviselők és tisztségviselők kerültek többségbe – és egyes szabad foglalkozások esetében is –, gazdasági, kulturális, iskoláztatási tekintetben azonban továbbra is jobb mutatókkal rendelkezett a kisebbségi magyar lakosság.¹⁵⁶¹ A magyarság ezt mégis hanyatlásként élte meg – akárcsak az egész periódust. A két világháború közötti periódusban az Országos Magyar Párt és az egyházak még 1918 előtt, többségi léthelyzetben szocializálódtak vezetői is nagyrészt úgy tekintették, hogy a párizsi kisebbségi szerződés révén új periódus kezdődött az állam és kisebbség viszonyában, ahol a kisebbségi jogokat nemzetközi egyezmények garantálják.¹⁵⁶² Nemzetiségi oktatáspolitikai terén azonban nem új periódus kezdődött, hanem sok tekintetben a dualizmus időszakának gyakorlata folytatódott. A dualizmus időszakának oktatáspolitikai záróakkordja az Apponyi-törvény, az 1925-ös Angelescu-féle törvény pedig ennek szellemiségét vitte tovább – természetesen a megváltozott erőviszonyokhoz alkalmazva. A dualizmus időszakának végére már nem működött elegendő számú román egyházi elemi iskola, az 1918-at követő korszak kezdettől sem biztosította ez. Míg azonban a dualizmus végén a román diákok kevesebb mint 15 százaléka járt csak állami iskolába, az 1920-as évek közepén az állami iskolába járó diákok aránya meghaladta az egyharmadot, majd a korszak végére megközelítette a 60 százalékot.¹⁵⁶³

A két világháború között a román állam tulajdonképpen magára hagyta a nemzeti-iségi iskolahálózatot, fenntartásához nem járult hozzá.¹⁵⁶⁴ A magyar kisebbségnek akkora iskolahálózata volt, amekkorát önerőből képes volt fenntartani. A dualizmus időszakában a román egyházak körülbelül kétszer akkora iskolahálózatot működtettek, csak hogy jelentős állami támogatást kaptak. 1918 előtt az erdélyi román egyházak

végig arra panaszkodtak, hogy a román lakosság érdektelen, nem érzi magáénak az iskolát, ezért kevesebb áldozatot hoz, mint amennyire képes lenne. Az Apponyi-törvények révén a magyar kormányzatnak sikerült „kivéreztetnie” a román egyházakat. Ennek is köszönhetően a román iskolák száma folyamatosan csökkent, míg a magyar egyházi iskolák száma stagnált, csökkenés csak az új állami iskolák indítása miatt következett be. A magyar egyházaknak abban az értelemben egyszerűbb volt a helyzetük, hogy a magyar lakosság városiasodottabb volt, jobb alfabetizációs mutatókkal rendelkezett, és a falusiak számára is elfogadottabb volt, hogy a gyerekek iskolába járjon. Mindehhez segítségére volt a két világháború között a kisebbségi magyar elit mentalitását meghatározó *népszolgálat* eszméje, amely szerint a falusi pap és tanító legfőbb feladata a közösségi eszme ébrentartása és fejlesztése, a magyar iskolahálózat fenntartása. Nincs pontos adatunk az egyházi iskolahálózat fenntartásáról, csak becslült adatokkal szolgálhatunk. A két világháború közötti magyar kormányzati támogatás legnagyobb része Erdélybe érkezett, elsősorban kulturális célokra, az egyházi iskolák fenntartására. Bárdi számításai szerint a két világháború között változó összegben átlag 9–11 millió lej kaptak az erdélyi magyar egyházak oktatási támogatásként.¹⁵⁶⁵ Rendszeres kimutatással csak az Erdélyi Református Püspökség éves jelentéseiből rendelkezünk, eszerint a püspökség átlagban évente 23 millió lej költött az iskolák fenntartására,¹⁵⁶⁶ ennek legnagyobb részét a tanítók fizetése tette ki. A hívek hozzájárulásának mértéke is változott, átlagosan a fele érkezett be tőlük.¹⁵⁶⁷ Ha ezt az összeget más források híján átlagnak tekintjük, a magyar egyházak évente mintegy 67 millió lej költöttek az elemi iskolák fenntartására.¹⁵⁶⁸ Ehhez képest az évi 10 milliós magyar állami támogatás elenyésző volt. Megállja tehát a helyét az eddigi feltevés, amely szerint az egyházaknak önerőből,¹⁵⁶⁹ nagyrészt a hívek adományaiból sikerült fenntartaniuk iskoláikat, és az is, hogy a magyar kisebbség nagyobb jelentőséget tulajdonított a saját intézményhálózat fenntartásának, mint a dualizmus kori román kisebbség. Az egyházaknak folyamatosan egyensúlyozniuk kellett a szülők és tanítók között, hogy egyiket se idegenítsék el.¹⁵⁷⁰ A dualizmus időszakában a román egyházaknak gondot okozott a tanítók elégedetlensége, mint ahogy az is, hogy tanítóik támogatták az iskolák államosítását, még ha fizetésük azonos volt is az állami tanítóékkal. Az elvet az 1924-es törvény is kimondta, a gyakorlatban azonban nem valósult meg. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem volt folyamatosan konfliktus az egyház, a tanítók és a hívek között, vagy ne lett volna olyan egyházi tanító, aki átment volna állami iskolához.¹⁵⁷¹ Az állami tanítói fizetés alapfizetésből és korpótlékból tevődött össze, előbbi megegyezett a hivatalnokok fizetésével. Utóbbi négy fokozatot jelentett, ötévente lehetett előrelépni, és 25% emelkedést jelentett. 25 év szolgálat után akár 125%-os emelkedés is elérhető volt.¹⁵⁷² Emellett az oktatók drágasági, családi és lakhatási segélyt is kaptak. Egy állami tanító alapfizetése 4–5 ezer lej, míg egy középiskolai tanáré 8–9 ezer lej lehetett.¹⁵⁷³ Ezzel szemben az egyházi tanítóknak 1923-ban 1000 lej volt az alapfizetésük, 75 lej az ötévente kapható korpótlék, 400 lej a drágasági segély,

200 lej a feleség és 100 lej a gyerekek után járó családi pótlék, 300 lej a lakbértámogatás, összesen tehát mintegy 2000 lej. Egy véglegesített tanár esetében 1600 lej volt az alapfizetés, 250 lej az ötévente kapható korpótlék, 1000 lej a drágasági segély, 250 lej a feleség és 200 lej gyerekek után járó családi pótlék és 500 lej a lakbér támogatás, összesen 3800.¹⁵⁷⁴ A magyar egyházi oktatók állami társaik alapfizetésének körülbelül 40-50 százalékát kapták. 1924-ben a Felekezeti Tanács javaslatot tett, hogy a gimnáziumi tanárok alapfizetését emeljék 1600 lejre, egy tanítóét pedig 1200 lejre. Minden oktató egyéb juttatásainak összegét is megemelték volna, ezt azonban csak mint ajánlást fogalmazták meg, és minden egyház maga döntött, hogy megfogadja-e.¹⁵⁷⁵ 1927-ben emeltek az oktatók munkabérén, ekkor 2300–5000 lej volt egy városi tanítóé, egy falusi tanítóé pedig 2300–4500 lej.¹⁵⁷⁶ Az 1930-as évek közepéig nem emeltek.¹⁵⁷⁷ Ha növekedett is az egyházi tanítók fizetése, sosem érte el az állami tanítók bérezésének szintjét.

Ahogy a dualizmus esetében, úgy a két világháború közötti időszakban is mutatkozott esély egyféle kiegyezésre a román kormányzat és a magyar kisebbség között. 1925-ben az erdélyi magyar történelmi egyházak először fordultak panasszal a Népszövetséghez, a román kormányt szorult helyzete késztette engedékenyebb hangnemre.¹⁵⁷⁸ Májusban adták be a panasziratukat Genfben, majd 1925 novemberének elején tárgyaltak Duca külügyminiszterrel Bukarestben, aki ígéretet tett a törvénytervezet módosítására. A magyar egyházak konkrét javaslatot készítettek a törvény sérelmes részeiről. A beadványban kérték, hogy az iskolákat pedagógiai és fegyelmi szempontból az egyház ellenőrizze, az állam csak nemzetbiztonsági ügyek esetén. Biztosítsák a tanszabadságot, minden iskola kapjon automatikusan nyilvánossági jogot, a tantervet minden egyház maga állíthassa össze. A tantervnek tartalmaznia kellett az állami tanterv minimumát, ugyanakkor kérték, hogy a román nyelvet csak középiskolában oktasassák azzal a céllal, hogy nyolcadik osztály végére a diák ki tudja magát fejezni az állam nyelvén. A negyedik osztály végi vizsga az oktatás nyelvén történjen miniszteri kiküldött jelenlétében, a tanárokat pedig ne kötelezzék különböző vizsgák letételére, román nyelvből tíz év elteltével legyen vizsga. Emellett két javaslatuk volt, amelyet nem tartalmaz a törvényjavaslat: egyrészt az államsegély biztosítása az egyházi iskoláknak, másrészt: ha egy településen működött egyházi iskola, azt kérték, hogy a szülőknek ne kelljen az állami iskola fenntartásához is hozzájárulniuk.¹⁵⁷⁹ Ha összegezni akarjuk a javaslat lényegét, azt mondhatjuk, hogy nagy vonalakban visszatérést jelentett az Apponyi-féle törvényekben előírtakhoz.¹⁵⁸⁰ Meglátásunk szerint ez is a folytonosság elvét erősíti: az a pont, amely az előző korszakban a maximumot jelentette és elfogadhatatlan volt a kisebbség számára, a következő korszakban már kiindulópontként elfogadhatóvá válik.

Év	Állami	Községi	Római katolikus	Református	Unitárius	Görög-katolikus	Ortodox
1869	0	81	492	950	105	1423	1350
1893	371	588	521	835	47	1458	1577
1904	775	339	422	559	31	1371	1366
1912	1263	366	414	493	29	1131	1181
1915	1333	301	375	434	25	888	1048
1918	3691	0	383	322	26	769	1031
1924	3747	0	490	724	85	0	0
1928	4328	0	280	459	37	0	0
1930	4261	0	373	581	37	0	0
1940	4570	0	339	487	36	0	0

37. ábra. Az erdélyi elemi népiskolák számában és jellegében beálló változás 1869 és 1940 között. Forrás: a Magyar Statisztikai Évkönyv 1871., 1893., 1904., 1912., 1915. évi kiadása; Gidó Attila: Oktatási intézményrendszer...

Ha az állami nemzetiesítés ívét a két világháború közötti időszakban szeretnénk folytatni, a folytonosságot az állami ellenőrzés fokozódásában, a „nemzeti tárgyak” román nyelven történő oktatásában, kulturális homogenitásra való törekvésben, az iskolák révén történő asszimiláció erőltetésében találjuk. Az általános tankötelezettség és alfabetizációs szint növelése érdekében tett erőfeszítések is megmaradtak, de nem született látványos előrelépés. Amiben elmozdulás történt, az a kisebbségi egyházi iskolák lefokozása, az államsegély megvonása, a nemzetiségi oktatás magára hagyása, a megfelelő számú elemi iskola biztosításának elmaradása. Többszörösére nőtt a nem anyanyelvű oktatásban részesülő magyar gyerekek száma, ami az asszimiláció fokozódásához vezetett.¹⁵⁸¹ Ha az iskolák számában és jellegében az 1869 és 1940 közötti időszakban beálló változást tanulmányozzuk, a legfőbb jellemző az állami iskolák dominánssá válása,¹⁵⁸² másrészt 1918 után az iskolai kínálat homogenizálódása: az állami iskolák mellett már csak kisebbségekhez köthető iskolák működtek. Míg a dualizmus időszakában folyamatosan csökkent minden felekezeti iskola száma, 1918 után – a román felekezeti iskolák eltűnését követően – a magyar felekezeti iskolák száma stagnált.¹⁵⁸³

4.4. A MAGYAR KORMÁNYZAT NEMZETISÉGI OKTATÁSPOLITIKÁJA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Ebben az alfejezetben a Horthy-kori Magyarországon végbement oktatáspolitikai változásokat ismertetjük vázlatosan. A Klebelsberg Kunó minisztersége által meghatározott időszakokkal kezdjük, az 1918/19-es, minden korábbinál nagyvonalúbb nemzeti-

séggpolitikai ígéreteket ugyanis nem követte gyakorlati megvalósulás, azokat csak a kényszerhelyzetben lévő kormányzat lépéseiként értelmezhetjük.

Klebensberg oktatás- és művelődéspolitikai elképzeléseit elsősorban a neonacionalizmussal vagy kultúrnationalizmusal szokták jellemezni. Ennek lényege, hogy – belátva a trianoni békeszerződés utáni szűkös anyagi adottságokat, a revízió záros határidőn belüli megvalósulásának lehetetlenségét – a hangsúlyt a társadalom nevelésére, az oktatás fejlesztésére helyezte. Az oktatás fejlesztése terén a legfőbb cél a magyar „kultúrfölény” megőrzése volt, amely révén ismét vonzóvá válhat az ország a nemzetiségek számára. Az iskolafejlesztés 1925-től indult, és – elsősorban a népszövetségi kölcsönnek köszönhetően – évente átlag 1,5 millió pengőt fordítottak erre a célra. Klebensberg minisztersége alatt 5748 tanterem, 2278 iskolai lakás, 1555 népkönyvtár és 1500 iskolai könyvtár létesült. Emellett a kormányzat törekedett a minőség javítására is, növelte az osztott képzésű iskolák számát.¹⁵⁸⁴ Kultúrpolitikájának legfőbb célja a társadalom konzervatív átalakítása – forradalmi eszközök nélkül –, amely révén elsősorban a keresztény középosztályt kívánta helyzetbe hozni. Ez magában foglalta a zsidó középosztállyal szembeni fellépést, ekkor még elsősorban a numerus clausus révén – bár e törvényt nem Klebensberg kezdeményezte –, ugyanakkor a keresztény középosztályon belül is megindult a szelekció. Fontos kritérium volt, ki mennyire volt keresztény szellemű, és az is, hogy ki milyen szerepet játszott a Tanácsköztársaság idején vagy akár 1918 előtt.¹⁵⁸⁵ Az állam legfőbb szövetségesei az egyházak lettek, elsősorban a katolikus, így megtorpant az állam és egyház kapcsolatának a dualizmus időszakában megindult lazítása, és az egyház egyre alávettettebb szerepet játszott, azonosulva az állam nacionalista céljaival.¹⁵⁸⁶ Az állam támogatta az egyházat a szekularizációval szemben, cserébe az egyház támogatta az államot a liberális és szociális mozgalmakkal szemben. Az összefonódás fokozódása miatt csökkent az egyház autonómiája, az állam növelte befolyását az államsegély révén, és az iskolák terén már nemcsak az ellenőrzés számított kíváncsolomnak, hanem az iskolák és az oktatás befolyásolása is.¹⁵⁸⁷ Az egyházak tartózkodtak attól, hogy bármilyen értelemben a felerősödő magyarosítási tendencia útjába álljanak. Ez azonban csapdahelyzetet eredményezett, hiszen a megmaradt nemzetiségi hívek iskoláinak többsége egyházi iskola volt, így az állam nemzetiségi iskolapolitikáját csak az egyházzal összhangban tudta megvalósítani, amely viszont elvárta, hogy az elszakított magyar lakosságra való tekintettel gesztusértékű lépéseket tegyenek az anyanyelvű oktatás biztosítása érdekében.¹⁵⁸⁸

A két világháború közötti magyar kormányzatok nemzetiségi oktatáspolitikáját ambivalencia jellemezte. Egyrészt a nemzetiségi lakossággal kapcsolatos egyetlen alaptörökvés az asszimilálás volt, másrészt – külpolitikai okokból – a kormányok igyekeztek kedvező színben feltüntetni a hazai nemzetiségi politikát, és elsősorban a német lakosság helyzetének javítására tettek többszörös ígéretet. Az alapot az 1868-as törvény képezte, és nem merült fel újabb jogszabály elfogadása, csak finomítások különböző rendeletek útján.¹⁵⁸⁹ Az 1930-as években már inkább a külföldnek tett kirakat-

ígérek határozták meg a nemzetiséggpolitikát, nem a kisebbségek jogos igényeit akarták kielégíteni. Az ígéreteket – elsősorban az egyház és helyi közigazgatás ellenállása miatt – a legtöbb esetben nem tudták és bizonyos esetekben nem is akarták teljesíteni.¹⁵⁹⁰ A trianoni békeszerződést követően az 1918-ban működött 14 370 elemi iskola közül 5584 maradt az ország területén, az analfabéták száma pedig meghaladta az egymilliót, és jelentős számú gyerek továbbra sem részesült semmilyen oktatásban.¹⁵⁹¹ Az iskolák száma folyamatosan nőtt, az 1937. évben már 6899 elemi iskola működött. Nőtt ugyan az állami elemi iskolák száma is (16-ról 19%-ra); de továbbra is a katolikus egyház volt a legnagyobb iskolafenntartó.¹⁵⁹² Az 1920-as népszámlálás szerint a lakosság közel 90%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát, legnagyobb számban a német (több mint 650 ezer), a szlovák (több mint 140 ezer), valamint a román nemzetiségű (több mint 23 ezer fő) lakosság élt a területen. A németység 292 községben volt többségben, és 111 településen érte el aránya a 10%-ot, a szlovákok 19 községben voltak többségben, és 49 településen érte el arányuk a 10%-ot, a román lakosság pedig 25 településen volt meghatározó. A nemzetiségi iskolák száma a két világháború között 5-600 között mozgott.¹⁵⁹³

A 1920-as években nemzetiségi nyelvhasználat tekintetében a 4800/1923-as rendelet volt mértékadó. Amit az utódállamok számára a kisebbségi szerződés jelentett, az a magyar állam számára a trianoni békeszerződés volt – erre hivatkozva igyekeztek a rendeletben szabályozni a nemzetiségek iskolafenntartó jogait, hangsúlyozva, hogy szeretnének többletjogokat biztosítani mind a trianoni, mind az 1868-as törvényhez képest: szabad nyelvhasználatot az egyház, az egyesületek és a községek esetén, amennyiben a nemzetiségi lakosság aránya eléri a 20 százalékot.¹⁵⁹⁴ Az egyházi iskolákban az oktatás nyelvét maga az egyházközség határozta meg, de negyven szülő esetén már kérhették az anyanyelv bevezetését. Középiskolákban az állam gondoskodott a nemzetiségek nyelvén működő párhuzamos osztályok felállításáról.¹⁵⁹⁵ Az oktatáspolitikai terén az ezt kiegészítő 110478/1923-as rendelet volt a mérvadó. Ez határozta meg a két világháború közötti időszak iskolarendszerét és vezette be a különböző típusú osztályokat. A későbbi rendeletek erre épültek. A 4800/1923-as rendelet 18. §-át egészíti ki, amely az elemi iskolákról rendelkezik. Ez vezeti be a három típusú iskolát: A típusú kisebbségi nyelvű iskola, ahol a magyar nyelv kötelező oktatása mellett minden más tantárgy a kisebbségek nyelvén oktatandó; B típusú iskola, amely vegyes rendszert jelent, itt a magyar nyelv, a nemzeti tárgyak, valamint a testnevelés magyarul, a nyelvtanuláshoz kapcsolódó tárgyak, valamint a matematika vegyesen, a többi tantárgy anyanyelven oktatandó; C típusú iskola, ahol a nemzetiségek anyanyelve mellett minden más tárgy magyarul volna oktatva, a nyelvtanuláshoz kapcsolódó tárgyak pedig vegyesen. A három típusú iskola közül a szülők választhattak egy erre a célra összehívott gyűlésen, amennyiben az illető évfolyamon legalább negyven diák van. Más esetben, amennyiben a nemzetiség többséget képez a településen, dönthetett a közigazgatási hatóság vagy épp az iskolaszék is. A döntést a VKM-nek minden esetben jóvá

kellett hagynia.¹⁵⁹⁶ A törvény elviekben biztosította a szülők szabad döntési jogát, figyelembe vette a magyarországi nemzetiségek szintjét – hiszen a nemzetiségi lakosság többsége már kétnyelvű volt. A két világháború közötti időszakban a nemzetiségi kérdés Magyarországon egyenlő volt a németkérdéssel, az egyes rendeletek vagy az ő igényeiket igyekeztek kielégíteni, vagy csak az ő esetükben hajtották végre.¹⁵⁹⁷ A különböző rendeletek gyakorlati érvényesülése a német lakosság esetében mutatható be a legplasztikusabban.

Az 1923-as rendelet gyakorlatba ültetése nagyon vontatottan ment. A két érintett fél, az állam és egyház egymásra mutogatva vagy egymásra várva halogatta bevezetését, egymást is hibáztatva a sorozatos kudarcokért. 1924 nyarán, a rendelet megszületését követően Klebelsberg azt mondta Csernoch esztergomi érseknek, hogy a kormányzat a C típust azokon a településeken ajánlja bevezetni, ahol a német és magyar lakosság vegyesen él, a B típust csak azokban az esetekben, ha ez a lakosság kifejezett óhaja. Ennek alapján a kormányzat nyíltan a C típus mellett tette le a voksát.¹⁵⁹⁸ Az 1924-ben megalakult Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) a kormány által javasolt C típust nem tekintette nemzetiségi iskolának, helyette – a népszámlálás alapján – egységes típus bevezetését javasolta, kikapcsolva a helyi közigazgatás által befolyásolt szülői értekezletek rendszerét.¹⁵⁹⁹ 1927-ben Serédi Jusztinián került az esztergomi érseki székhelybe. A nemzetiségi kérdésben elzárkózóbb volt elődjénél, az iskolai követeléseket nagyrészt a német agitációnak tudta be, ami szerinte veszélyeztette a hívek vallási életét is. A katolikus püspöki konferencia 1928-ban foglalkozott először a nemzetiségi iskolák ügyével, és megállapította, hogy kielégítő a helyzet: szerintük a kisebbségi magyar közösségek helyzetén amúgy se javítana a kedvezőbb iskolapolitika, másrészt az 1923-as rendelet végrehajtása „magyartalanság” vádját vonná a katolikus egyházra.¹⁶⁰⁰ Az 1920-as évek második felére egyféle kompromisszum jött létre az MNNE és a kormány között, ezért hivatalosan a B típusra való áttérést szorgalmazták. A rendelet végrehajtását 1929-től Bethlen miniszterelnök is sürgette, egyrészt külpolitikai érdekekre hivatkozva, másrészt azzal az érveléssel, hogy a B típus nem tekinthető „nemzeti veszedelemnek”. Serédi ugyanakkor jól érzékelte, hogy a rendeletet a kormány sem saját közigazgatásával, sem a közvéleménnyel nem tudta elfogadtatni, ezért úgy állította be, mintha az csak a német mozgalomnak lenne fontos. A kormány sürgetésére 1931-ben a püspöki konferencia amellet foglalt állást, hogy támogatja a B típusra történő áttérést.¹⁶⁰¹ Ezt követően a kormány évente 30-35 iskola esetében várta el a típusváltást (a legtöbb esetben a C típusról a B típusra való áttérést), egyféle fokozatosságot biztosítva.¹⁶⁰² A típusváltást az is nehezítette, hogy a tanítók többsége nem rendelkezett megfelelő nyelvtudással: az 1920-as években a német tanulók aránya egy százalék alá csökkent a tanítóképzőkben. Ezt kurzusokkal és átképzésekkel igyekeztek pótolni, de csak arra volt elegendő, hogy a tanítók egy C típusú iskolában tudjanak oktatni.¹⁶⁰³ Az 1925-ös tanévben a 419 német nemzetiségi iskolából 48 volt A típusú, 63 volt B típusú, 308 volt C típusú és 162-ben minden tár-

gyat magyarul oktattak.¹⁶⁰⁴ Az 1928-as tanévre a 631 nemzetiségi iskola közül 31 volt A típusú, 81 volt B típusú, 202 volt C típusú, és 70-ben minden tárgyat magyarul oktattak. Minimális elmozdulás figyelhető meg tehát a tisztán magyar és a C típusról a B típus felé. Miközben az állam a katolikus egyháztól várta a rendelet végrehajtását, az állami és községi iskolák tekintetében sem volt kedvezőbb a helyzet: a 67 állami iskola közül egy volt A típusú, kettő B típusú, 41 C típusú és 23 tisztán magyar.¹⁶⁰⁵ A kormány sorozatos sürgetésére az 1930-as évek végére sikerült elérni, hogy a B típusú iskolák kerültek többségbe.¹⁶⁰⁶

A Klebelsberg-időszak másik fontos reformlépése a középiskolák átalakítása volt. A reformot megelőzően két típusú középiskola működött, a természettudományos ismereteket adó reáliskola és a gimnázium. Az 1924-es reform következtében megmaradtak a reáliskolák, a gimnáziumokat viszont két csoportra osztották: humán- és reál-gimnáziumokra.¹⁶⁰⁷ Emögött Klebelsberg belátása állt abban a tekintetben, hogy erősíteni kell a természettudományos ismereteket és csökkenteni a görögórák számát az élő nyelvek javára.¹⁶⁰⁸ A reform miatt összetűzésbe került az egyházakkal, amelyek igyekeztek iskoláikat humángimnáziumként megtartani – ezekről azonban a VKM döntött.¹⁶⁰⁹ Az elképzelés szerint a 120 középiskolából 14-et szüntetne meg, és így 26 humángimnázium, 71 reál-gimnázium és 21 reáliskola működött volna.¹⁶¹⁰

Ahogy a dualizmus időszakában is bekövetkezett egy fordulat, a Horthy-korszakban az 1930-as évek második felétől konzervatív-nemzetisítő irányba történt elmozdulás. A politikai életben ezt Gömbös Gyula miniszterelnöksége, az oktatáspolitikában pedig Hóman Bálint minisztersége fémjelzi. Utóbbi közismert személyiség volt ugyan, de közigazgatási tapasztalat nélkül került a VKM élére, kinevezése leginkább a Gömböshöz fűződő személyes viszonyának köszönhető. Hóman felfogása szerint a nagy gazdasági válság megrendítette a társadalmi osztályokat és elmozdulást eredményezett, ezért a fő cél a nemzeti egység megszilárdítása, ennek eszköze pedig a „nemzetnevelés”. Ennek jegyében az oktatási rendszer egységesítésére, a felügyelet kiterjesztésére és szigorítására, a világnézeti nevelés fokozására helyezett hangsúlyt. Míg Klebelsberg iskolapolitikája a bethleni konszolidációt kívánta támogatni, Hóman törekvései a németorientáció kiszolgáltatását. Erre kívánta alkalmassá tenni az oktatást is.¹⁶¹¹ Elődje politikáját Hóman csak az elemi iskolák fejlesztése terén követte. A gazdasági válságból történt kilábalást követően 1935-től indult újra a program, minisztersége idején körülbelül 2000 új elemi iskola épült.¹⁶¹²

Miniszteri működésének első időszakához két fontos oktatási törvény kapcsolódik. Az egyik az 1924-es középiskola-törvény módosítása, amely megszüntette a középiskolák differenciálását, és egységes gimnáziumokat szervezett. Míg Klebelsberg elképzelése a korszakhoz való alkalmazkodást, a nyugati minták követését jelentette, a Hómanéban a hangsúly a nemzeti műveltségre helyeződött át, az egységesítés pedig a könnyebb ellenőrizhetőséget szolgálta. A törvény elrendelte, hogy az érettségizetők bizottságok a tanuló korábbi eredményeinek számbavétele mellett értékeljék erkölcsi

nézeteit is, és ezek alapján nyilatkozzanak arról: alkalmas-e egyetemi tanulmányok folytatására.¹⁶¹³ Ez egyértelműen politikai szelekciónak minősíthető. A törvény ugyanakkor a tan- és vizsgadíjak, valamint a szociális juttatások csökkentésével igyekezett korlátozni az alsóbb rétegek gyermekeinek továbbtanulási esélyeit.

Az oktatást egészében befolyásoló másik törvény a tanfelügyelőségek átszervezéséről szólt. Az ország területét nyolc tankerületre osztották, minden iskolatípust ennek rendelték alá, míg korábban mindegyiknek külön szakfelügyelete volt. A VKM keretein belül működő tankerületekben már nemcsak tanárok és más oktatási szakemberek vettek részt, hanem közigazgatási tisztviselők is. A legfőbb döntéshozó szerv az Országos Köznevelési Tanács lett, amely korábban szakmai szervezetként működött. Tagjait korábban az iskolák delegálták, ettől kezdve a VKM hívta be, megszüntetve az esetleges vitákat, összeütközéseket.¹⁶¹⁴ Az ellenőrzés jegyében a tanári értekezletek jegyzőkönyveit fenntartóra való tekintet nélkül be kellett mutatni a tankerületnek.¹⁶¹⁵ A törvény elviekben kiterjesztette a katolikus iskolák autonómiáját, azáltal azonban, hogy a tankerületeknek rendelte alá az egyházi iskolák közül azokat, amelyek működésük költségének több mint 50%-át államsegélyből kapják, valójában lefokozta, egyszerű végrehajtási szervvé változtatta a katolikus tanügyigazgatást.¹⁶¹⁶ Mindezt 1941-ben tovább egységesítették, a VKM már csak a tankerületi főigazgatókon keresztül tartotta a kapcsolatot a tanfelügyelőkkel. Az egyházi iskolák is a tankerületi főigazgatóságoknak rendelték alá, a tanítók kinevezését is jóvá kellett hagynia a VKM-nek. Ennek jegyében a tankerületek minden iskolába egy megbízottat neveztek ki, a tanárok már nemcsak az igazgatónak, hanem ezeknek a megbízottaknak is alá voltak rendelve. Ezzel párhuzamosan növekedett az oktatókkal szembeni elvárás, iskolán kívüli viselkedésükben is „hazafias magatartást” vártak el tőlük. A tankerületi felügyelőnek joga volt a tanár szolgálati lakásában bármikor ellenőrzést végrehajtani, ami a magánélet sérelmét jelentette. Felettes szerv egyetlen más esetben sem kapott hasonló jogkört állami alkalmazottal szemben.¹⁶¹⁷

Témánk szempontjából az az oktatási rendelet volt a legfontosabb Hóman első miniszterségének idejéből, amely az 1924-es helyébe lépett. A 11000/1935-ös rendelet hatályon kívül helyezte az 1924-es rendeletet, megszüntetve a három típusú nemzetiségi iskolát. Helyette egységes rendszert vezettek be, amely tulajdonképpen a B típusú iskolának felelt meg. A tantárgyak közül a magyar nyelv, a nemzeti tárgyak, az ének és a testnevelés oktatási nyelve volt a magyar, a többi anyanyelven folyhatott, a 4–6. osztályban e tárgyak ismétlése fordítva történt, mint ahogy az alsó tagozaton tanulták. A rendelet lehetővé tette, hogy legkevesebb húsz szülő kérése nyomán bevezessék az anyanyelv tantárgyként történő oktatását. Az iskolák átszervezésének befejezésére az 1938. tanévet jelölték meg.¹⁶¹⁸ A rendelet a Németország részéről jövő igényeknek próbált megfelelni, meghozatala előtt egyeztettek a német kormánnyal – a magyarországi katolikus egyházzal viszont nem. Továbbra is szempont volt a revízió kérdése, az új rendeletbe igyekeztek beépíteni azokat az előírásokat, amelyeket a párizsi kisebbségi

szervezés tartalmazott, hogy azokat számonkérhessék az utódállamokon is.¹⁶¹⁹ A rendelet végrehajtása egybeesett a magyarországi német nemzetiségi mozgalomban bekövetkező töréssel és az azzal járó radikalizálódással, amikor a Basch Ferenc vezette szárny kivált az MNNE-ből és megalapította a Népi Németek Bajtársi Egyesületét, ami valójában a Volksbund elődjének tekinthető. Az iskolakérdés egyre inkább politikai kérdéssé vált. Basch és köre bírálta a kormány és az MNNE politikáját. Elutasították az 1935-ös rendelet által előírt egységes oktatási rendszert, helyette teljes körű anyanyelvű oktatást követeltek.¹⁶²⁰ A korábbi rendelethez hasonlóan a kormány ezt sem tudta – és részben nem is akarta – végrehajtani, maga Hóman adott ki erre vonatkozó utasítást a főispánoknak.¹⁶²¹

A korábbi rendelet végrehajtásából adódó nehézségek miatt a Minisztertanács már 1936-ban foglalkozott a kérdéssel. Az 1936. július 24-i minisztertanácson vita támadt arról, mely településekre terjedjen ki a rendelet végrehajtása, és a siker érdekében milyen módszert alkalmazzanak. Hóman szerint minden település lakosságát meg kell kérdezni, de ne gyakoroljanak nyomást még az érintett püspökségekre sem.¹⁶²² Ezzel sem a Miniszterelnökség, sem a Belügyminisztérium nem értett egyet. Arról született döntés, hogy fenntartják a szülői értekezletek rendszerét,¹⁶²³ de a közigazgatást is felhasználják, utóbbinak azonban csak szóbeli utasítást adnak. Az elvet tehát csak a propaganda céljából tartották fenn, a végrehajtásról a kormány döntött.¹⁶²⁴ A kormány végül 95 települést jelölt ki – a nemzetiségi iskolák mintegy negyedét –, ahol mindenképpen át kell térni az egységes rendszerre.¹⁶²⁵ A kormány elkötelezettségét jelezte, hogy ha az érintett településeken a szülők mégis a magyar oktatás mellett döntenének, akkor azt is el lehetett fogadni.¹⁶²⁶ A kiválasztás szempontja az volt, hogy a település ne a magyar tömbterületen belül legyen, vagy ne olyan régióban, ahol még nem indult meg az asszimilálódás. Az 1936-os tanév végéig 46 korábbi C típusú iskola tért át a vegyes rendszerre, 13 pedig a tiszta magyar oktatásra.¹⁶²⁷ 1937-ben az átállás folytatódott, de lassú iramban, a kormány legkevesebb a katolikus iskolák áttérésével volt elégedett, s mivel Hóman mint VK-miniszter továbbra is kitartott korábbi álláspontja mellett, 1937 júliusában Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkár tárgyalta az érintett püspökökkel és Serédi Jusztinián hercegprímással. Serédi korábbi fenntartásainak hangsúlyozása mellett hajlandónak mutatkozott támogatni az átállást.¹⁶²⁸

1938 márciusában, a kijelölt határidő lejárta előtt ismét értekezletet tartottak a kérdésben, ahol az addigi tapasztalatok szerint a helyi értelmiségiek a vegyes rendszer mellett kardoskodtak, míg a közigazgatás és a helyi tanítók a rendszer bevezetése ellen foglaltak állást. Hóman VK-miniszter felvetette: ha helyi szinten továbbra is ellenszempülnek, elrendelik az érintett településeken lévő iskolák államosítását.¹⁶²⁹ Az 1937/38-as tanévig végül 57 iskola tért át a vegyes és 26 a tiszta magyar nyelvű oktatásra, a kormány azonban szorgalmazta a további átszervezéseket.¹⁶³⁰ Tilkovszky szerint 1939-től a Teleki-kormány igyekezett változtatni a rendszeren, kikapcsolni a szülői értekezleteket és a közigazgatás segítségével elérni a további átalakulásokat.¹⁶³¹ 1939 szeptem-

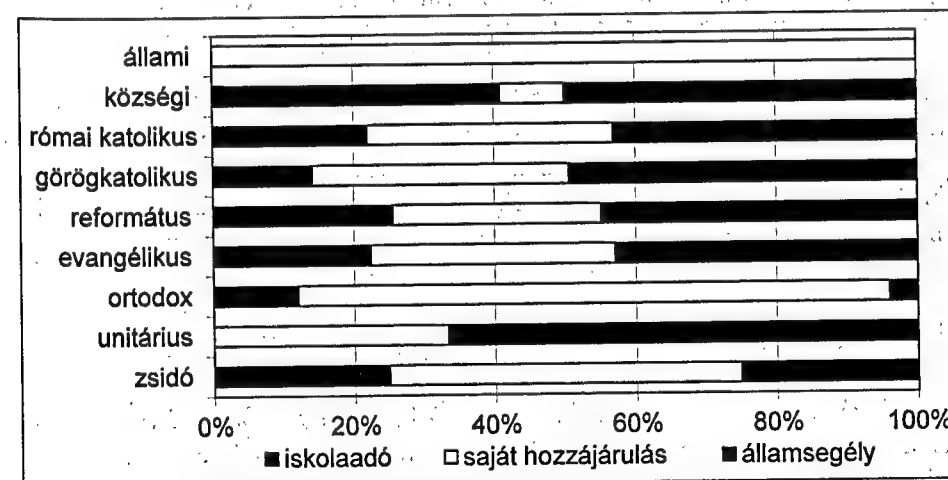
berében a VKM felvetette, hogy további késlekedés esetén az érintett papoktól megvonják a kongruát, a tanítókat pedig áthelyezik, a Miniszterelnökség azonban nem értett egyet a radikális lépéssel. Az átszervezett iskolák pontos száma nem ismert, utolsó adat szerint a kijelölt 72 iskola közül 41 esetében történt meg az áttérés, a Miniszterelnökség pedig ezzel az eredménnyel látszólag elégedett volt. Javasolta, hogy a fennmaradó iskolákban vizsgálják meg az átszervezés elmaradásának okát, és ha „méltányolandó okok” miatt maradt az el, tekintsenek el az átállástól.¹⁶³² A rendelet megvalósítását tetemes költségvonzata éppúgy nehezítette, mint ahogy a tanítók nyelvtudásának hiánya is. Az áttérés megkönnyítése érdekében jóváhagyták, hogy amennyiben több tanító oktat az iskolában, elfogadható, ha csak az osztályok egy része tér át, ehhez azonban újabb osztálytermek¹⁶³³ és tanítók beállítására volt szükség.¹⁶³⁴ Mint láthattuk, a kormány szemszögéből a nemzetiségi oktatás továbbra is csak a német lakosságra nézve volt prioritás, e téren sikerült is eredményt felmutatnia.

Az 1935-ös rendelet megítélése nem egységes. Szita szerint ez volt a legjobb és leghatékonyabb rendelet a nemzetiségi oktatás fejlesztése terén,¹⁶³⁵ Füzes szerint a nemzetiségek igényeinek a különböző típusú iskolák egységes alkalmazása megfelelőbb volt, mivel az egységes oktatási rendszerről való nyilatkozat nyílt színvallásra készítette a lakosságot, ami megosztotta és teret adott a Volksbund agitációjának.¹⁶³⁶

A trianoni területen élő pár tízezer román iskolai helyzete még az egyházinál is rosszabb képet mutatott, holott egyik felekezet helyzete sem volt rendezve. 1918 után 14 román görögkatolikus és 18 román ortodox egyházközség maradt az ország területén (egyes településeken mindkét felekezetű egyházközség működött), körülbelül 45 településen élt román lakosság. A papképzés, a tanítók képzése, a tankönyvekkel való ellátottság nem volt megoldva, és mivel nem volt jelentős számú kisebbség, csak egyházi iskolákban működhetett anyanyelvű oktatás. 1927-es kimutatás szerint 13 román iskola működött,¹⁶³⁷ ezek közül azonban csak az egyik gyulai iskola minősült B típusúnak, öt volt C típusú, hétben pedig csak magyarul tanítottak, mivel a tanító nem beszélte a román.¹⁶³⁸ A helyzet javítását a magyar kormányzat sem segítette elő. Nem engedélyezte, hogy Romániából hozzanak tanítót,¹⁶³⁹ sem azt, hogy magyarországi román végezze el Romániában a tanítóképzőt, majd térjen vissza tanítani.¹⁶⁴⁰ Csekély számából adódólag a román lakosság többsége kétnyelvű volt, nyelvi jogai is ehhez igazodtak. Jó példa a kétegyházi iskola ügye, amely 1919 óta szünetelt, majd 1932-ben, amikor jelezték, hogy az egyházközség szeretné újranyitni, a VKM hozzájárult.¹⁶⁴¹ 1933-ban a kétegyházi ortodox pap jelezte, hogy mégsem szeretnének önálló iskolát alapítani – annak ellenére, hogy a kiszemelt tanító a pap felesége maga lett volna –, hanem megelégszenek azzal, ha a gyerekek az állami iskolában tanulják a román nyelvet.¹⁶⁴² A Miniszterelnökség csak abban az esetben fogadta el ezt, ha a lépésnek nem marad írásos nyoma: a gyerekek ténylegesen járjanak az állami iskolába, de a VKM rendelete az iskola megnyitásáról maradjon érvényben.¹⁶⁴³ Hasonlóan rendezetlen volt a tankönyvekkel való ellátottság, az 1920-as években költségvetési pénzen

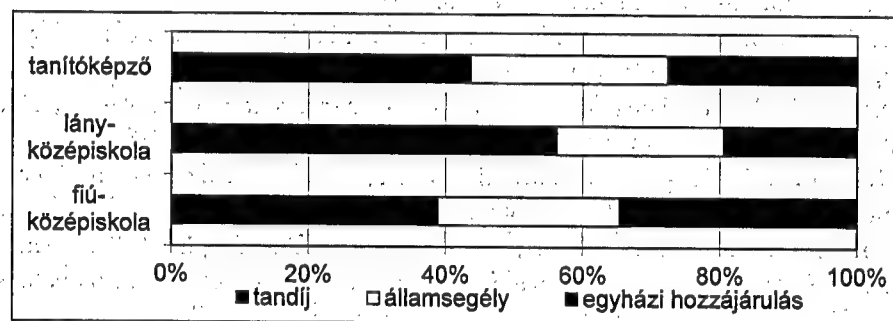
kinyomtatott román nyelvű naptár volt az egyedüli román kiadvány az országban. Megfelelő számú román nyelvű tankönyv előállítására 15 millió koronába került volna, amihez nem volt elegendő forrás.¹⁶⁴⁴ Emiatt román naptárakba foglaltak bele könyvrészleteket, ezekből különnyomatokat adtak ki.¹⁶⁴⁵ A tankönyvek esetében sem engedélyezte a kormányzat, hogy Romániából hozzák be.¹⁶⁴⁶ A román iskolákban az egységes oktatási rendszer 1935-ös bevezetése nem hozott változást. Az 1930-as évek végén is tíz román kisebbségi iskola működött, egy volt B típusú, a többi C,¹⁶⁴⁷ a tizenöt tanító közül pedig kettő beszélt tökéletesen románul, tíz egyáltalán nem.¹⁶⁴⁸ A kormányzat öt iskola esetében rendelte el az egységes rendszerre való átállást, a gyakorlatban azonban csak a battonyaiban és magyarcsanádiban történt meg az átszervezés, a gyulai továbbra is megmaradt C típusúnak, Eleken és Lökösházán továbbra is magyarul oktattak a tanítók – románul nem beszélvén.¹⁶⁴⁹

Ha összegezni szeretnénk a két világháború közötti magyarországi nemzetiségi iskolapolitika sajátosságait, az egyik szembevetendő tény, hogy a dualizmus időszakával szemben a felekezeti iskolák száma nőtt – elsősorban a katolikus iskoláké –, 15%-kal.¹⁶⁵⁰ Ez azért meglepő, mert az egyházak csak az állam egyre nagyobb mértékű hozzájárulásával voltak képesek fenntartani növekvő, gazdasági lehetőségeikhez képest túlméretezett iskolahálózatukat. Az oktatási rendszer elve szerint az elemi iskolákat elsősorban az egyházak működtették, és minden jelentősebb középiskola költségeinek legalább felét az állam állta. Az iskoláknak általában három bevételi forrásuk volt: iskolai adó, fenntartói hozzájárulás és államsegély.¹⁶⁵¹

38. ábra. Az elemi iskolák fenntartására fordított összegek forrásai 1938-ban (becsült érték). Forrás: Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 267.

Az ábra tanúsága szerint az állam több mint 13 millió pengővel támogatta az egyházi iskolákat (ez az állam által elemi oktatásra fordított költségek közel fele), ami az összköltségük 43 százalékát tette ki. Az iskolák bevétele messze elmaradt az államsegély összegétől, az elemi iskolák nem tudtak piaci alapon működni. Ugyanakkor az egyházak saját hozzájárulása is jelentős volt, a nagy egyházaknál megközelítette az iskolák költségeinek harmadát. Mindez azt jelenti, hogy az egyházak csak más célra szánt vagyonuk és bevételeik révén tudták életben tartani túlméretezett iskolahálózatukat,¹⁶⁵² de ezt vállalták azon az áron is, hogy autonómiájuk csorbul.¹⁶⁵³ Csak a zsidó és az ortodox felekezetnél volt a saját hozzájárulás a legnagyobb tétel. Ennek oka e két felekezet „nemzetiségi” jellegében keresendő. Egy bármilyen indíttatású földbirtokreform az egyházi oktatás összeomlásához vezetett volna – ahogy az Románia esetében történt.

39. ábra. A református középiskolák fenntartási költségeinek forrásai 1938-ban.
Forrás: Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 270.

Más volt a helyzet a középiskolákkal. Az adatok csak a református középiskolákat mutatják, de a katolikusok esetében – a vallásalap folytán – még jobb volt az arány.¹⁶⁵⁴ Ennek elsődleges oka az, hogy a tandíjából az iskoláknak jelentős bevételeik voltak. Ennek dacára minden fontosabb középiskola jelentős államsegélyben részesült, amelynek több mint felét a tanárok fizetésére fordította.¹⁶⁵⁵

4.5. A MAGYAR KORMÁNYZAT OKTATÁSPOLITIKÁJA ÉSZAK-ERDÉLYBEN

A nagy ellátórendszerek közül az oktatás és a közigazgatás volt az a terület, amelyekben a régióban az 1940-es uralomváltást követően a leglátványosabb változások következtek be. A legnagyobb kihívások elé is ezek állították a berendezkedő magyar kormányzatot. Elsődleges elvárás volt ez az észak-erdélyi magyar lakosság részéről is, ugyanakkor fontos pillére a megteremtendő magyar nemzeti térnek, a kiépítendő „magyar Erdélynek”. A magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás oktatáspolitikai vetületeit elsősorban a dualizmus kori tapasztalat határozta meg, amely szerint hiba volt

engedélyezni a nemzetiségi egyházak szabad működését, hiszen az általuk fenntartott széles iskolahálózat sikeresen élesztette fel és tartotta életben a saját nemzeti eszmét. Bár továbbra is az oktatást tartották a legfőbb asszimilációs eszköznek, a dualizmus kori tapasztalat azt is megmutatta, hogy megfelelő – elsősorban oktatási – intézményhálózattal kivédhető az állam részéről megfogalmazott asszimilációs nyomás, vagy legalábbis minimalizálható annak hatása. A sikerhez tehát az állami iskolák túlsúlya vezethetett. Ez azonban ellenkezett a hagyományos magyar jogfelfogással, amelyben továbbra is alapjognak számított az egyházi iskolafenntartás. Ehhez társult az észak-erdélyi magyar elit két világháború közötti tapasztalata, amely szerint egyedül az egyházi iskolarendszer képes a lakosság oktatási, kulturális és nemzeti igényeit kielégíteni. Így a magyar kormányzat legfontosabb célja az oktatás állami kontroll alatt tartása volt. Ez azonban nem volt vonzó a nemzetiségek számára, és a két világháború közötti magyar kormányzat igyekezett mindenben fenntartani a látszatot a nemzetiségek oktatási jogainak biztosítása terén, akár egy egyszerű falusi iskolában is.¹⁶⁵⁶ Ezért a hivatalos nemzetiségpolitika elvének – valójában csak ideológiájának – tartott Szent István-i eszme keretében számos kulturális és nyelvi jogot ígértek a kisebbségeknek, beleértve az egyházi oktatást is. A kormányzat továbbra is fenntartotta az elvet, hogy minden egyházközségnek jogában áll egyházi iskolát létesítenie, a gyakorlatban azonban ezt csak a magyar egyházak esetén ismerte el. Észak-Erdélyben a cél a *status quo* fenntartása volt.

A magyar államnak világos, bár meglehetősen ellentmondásos elképzelései voltak az oktatáspolitikát illetően. A kérdés először az 1940 őszén Kolozsváron megtartott úgynevezett Erdély-értekezleten merült fel, ahol terítékre került a románkérdés is. Felvázolták a magyar kormány oktatáspolitikai elképzeléseit, és az erdélyi magyar kisebbségi vezetőkkel egyetértésben a kormány kiállt a felekezeti oktatás fenntartása és állami segítséggel történő megerősítése mellett. Ennek érdekében Paál Árpád kérte az 1925-ös román oktatási törvény egyes rendelkezéseinek hatályban maradását, amely az iskolák létesítését állami engedélyhez kötötte. Ezzel egyetértett Bethlen István is, aki azon a véleményen volt, hogy az államnak nem szabad kivonulnia az oktatásból.¹⁶⁵⁷ A magyar állam érdekeinek lényegében megfelelt az 1940 őszén Észak-Erdélyben meglévő oktatási rendszer, és kiállt a román nyelvű állami oktatás fenntartása mellett annak ellenére is, hogy nagyságrendileg hasonló összeget költött a nemzetiségi oktatásra, mint a magyar – ám jelentős részben egyházi – oktatásra. Nem engedélyezte román felekezeti iskolák felállítását, de igyekezett megőrizni az 1940 előtt működött állami iskolák számát, és azokban szükség esetén fenntartotta a román nyelvű oktatást. A román kérések iskolamegnyitásra vonatkozó érveit visszaszorítandó, a kormány az iskolák szerkezetében igyekezett fenntartani az 1940-es állapotokat, és csak kevés esetben engedélyezte római katolikus vagy református iskola megnyitását állami iskola rovására. Az egyházi iskolák 1940 után mindenhol visszatérhettek a magyar oktatási nyelvre, a korábban bezárt vagy államosított egyházi iskolák nagy része azonban meg-

maradt állami tulajdonban.¹⁶⁵⁸ A kormány oktatási elképzelésének lényege az anyanyelvű oktatás biztosítása volt az elemi iskolák szintjén, a középiskolák és felsőoktatás szintjén azonban a dualizmus időszakának modelljét vitte tovább, alapvetően csak magyarul lehetett továbbtanulni. A magyar kormányzat nem vette figyelembe a két világháború között az oktatás terén is lezajlott fejlődést, amelynek mentén a román lakosság oktatási színvonala és elvárásai lényegesen magasabbra nőttek, mint az 1918-as szint. Ám a magyar kormányzat sok esetben még azt a szintet sem akarta „teljesíteni”. Az értekezleten Bethlen István javasolta a román nyelv kötelezővé tételét a középiskolai oktatásban és a jogászképzésben, ezzel Teleki miniszterelnök is egyetértett. Az erdélyi résztvevők közül elsősorban Paál Árpád kelt ki hevesen a javaslat ellen, szerinte a román nyelv oktatása „kevert gondolkodást idézne elő”. Teleki a nemzetiségi érzékenységre hivatkozva csak 1941-től javasolta a román nyelv bevezetését.¹⁶⁵⁹

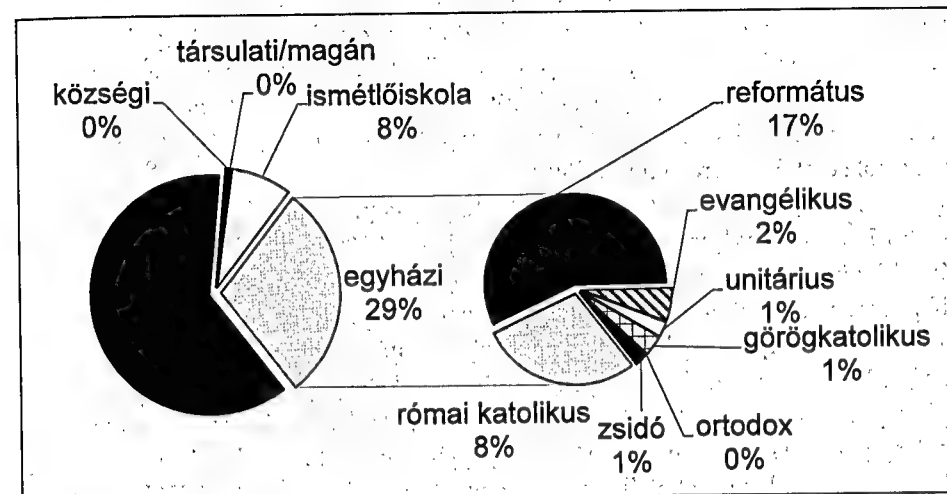
A magyar kormány észak-erdélyi oktatáspolitikai elképzeléseinek gyakorlati megvalósításában újabb nehézséget jelentett a bécsi döntéssel egy időben megkötött úgynevezett népcsoportegyezmény, amelynek révén a Magyarország területén élő német lakosság különleges jogokhoz jutott.¹⁶⁶⁰ A magyar kormányzatnak kudarcba fulladt addigi erőfeszítése, hogy korlátozza a nemzetiszocialista eszmék német lakosságra gyakorolt hatását. Oktatáspolitikai elképzeléseit sem tudta maradéktalanul érvényesíteni a német lakossággal kapcsolatban, és kénytelen volt olyan rendeleteket hozni, amelyeket csak az ő esetükben tartottak be. Ezáltal csorbult az oktatási szabadság és egyenlőség a különböző nemzetiségek között. Az egyezmény ugyanis kimondta, hogy a német lakosságot ugyanolyan elemi és középiskolai jogok illetik meg, mint a magyar lakosságot, s a magyar kormánynak biztosítania kell, hogy e nemzetiség fiataljai népi német iskolákban nevelkedhessenek.¹⁶⁶¹

4.5.1. A magyar nyelvű oktatás helyzete Észak-Erdélyben

A bécsi döntés időszakának észak-erdélyi román iskolahálózatról a szakirodalomban eltérő adatokat találunk. Szlucska adatai szerint 1128 állami és 567 egyházi elemi iskola működött a területen, ebből 187 római katolikus, 355 református és 25 unitárius.¹⁶⁶² Kelemen Béla a korszakban 1841-re tette az elemi iskolák számát, ebből 947 iskolában magyarul (51%), 571 iskolában pedig románul (31%) oktattak. Ugyanő az elemi iskolai tanulók számát 252 534-re teszi, ebből 123 750 magyar, 116 153 román nemzeti-ségű volt. A tanítók számát 4736-ra becsülte, ebből 3727-en állami iskolában oktattak.¹⁶⁶³ Az eddigi gyakorlatnak megfelelően a hivatalos statisztikai adatokat tekintjük mérvadónak.

A szakirodalomban szereplő adatokhoz viszonyítva az ábra több elemi iskolával számol (2921).¹⁶⁶⁴ Ezek közel kétharmada állami iskola volt, elenyésző volt a községi (14) és társulati iskolák száma (7), akárcsak az ismétlőiskoláké. Ugyanígy minimális volt a román egyházi iskolák száma (31 görögkatolikus és két ortodox). A magyar egyházi iskolák közül a református egyház tartotta fenn az iskolák közel kétharmadát

(482 iskola), míg a katolikus iskolák száma 242 volt.¹⁶⁶⁵ Ugyancsak a VKM kimutatása szerint 6150 tanító működött a területen, s évente 308 új tanító alkalmazásával számoltak.¹⁶⁶⁶ A gyerekek vagy tanítók megoszlásáról, az iskolák tanítási nyelvéről nem rendelkezünk hivatalos statisztikai adatokkal.

40. ábra. Az észak-erdélyi elemi népiskolák száma és jellege az 1941-es tanévben.
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1941. Budapest, 1943. 190.

Egyház	Gimnázium	Tanítóképző	Polgári	Ipari-kereskedelmi
római katolikus	9	4	9	3
református	9	1	5	2
unitárius	2	0	0	1
evangélikus (német)	3	1	0	2
görögkatolikus	0	3	0	1
zsidó	3	0	1	0
állami	16 ¹⁶⁶⁷	5	20	24
Összesen	42	14	35	33

41. ábra. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kimutatása az észak-erdélyi középfokú oktatásról. Forrás: Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 369. f.

A középfokú iskolák száma 124 volt, közöttük szinte egyenlő arányban oszlott meg a gimnázium, polgári iskola és szakiskola. A polgári iskolákat a román időszakban megszüntették, ezeket a visszacsatolást követően alapították újra, mivel korabeli becsapások szerint erre volt a legnagyobb igény. Ugyanakkor sokak szerint túlsúlyban voltak a gimnáziumok, s a magyar ifjúságot inkább a szakiskolák felé kellett volna terelni. A középiskolák döntő része magyar nyelvű volt, összesen tíz német és román

középiskola működött, gimnáziummal azonban csak a szász evangélikus egyház rendelkezett, a szakoktatás csak magyar nyelven volt elérhető. A magyar középiskolák esetében lényeges különbség figyelhető meg a gimnáziumok és más iskolák között. A tanítóképzők fele volt állami és fele egyházi, a gimnáziumok közel kétharmada volt egyházi. A polgári és kereskedelmi iskolák döntő többségét az állam tartotta fenn. A visszacsatoláskor 35 polgári iskola működött, ezek kétharmada állami iskola volt. Számuk – Szlucska adatai szerint – 46-ra emelkedett,¹⁶⁶⁸ ezzel tovább nőtt az állami iskolák száma ezen az iskolatípuson belül. 1942-es adat szerint 31 polgári iskolában oktattak román nyelven is, ez a szám azonban túlzónak tűnik, mivel tiszta román polgári iskola csak Besztercén működött.¹⁶⁶⁹

Az észak-erdélyi „kis magyar világ” oktatásáról kevés információval rendelkezünk, Benkő Levente tanulmányán¹⁶⁷⁰ és Szlucska János 2009-ben publikált szakdolgozatán¹⁶⁷¹ kívül a katonai közigazgatás időszakáról vannak információink.¹⁶⁷² Ebben az alfejezetben igyekszünk némileg tisztázni a nemzetiségi, főleg a román oktatás viszonyait, a magyar nyelvű – elsősorban egyházi – oktatás azonban továbbra is feltáratlan terület. Nem ismert például, milyen konfliktusok keletkeztek a tanügyi rendszer kiépítése során, érvényesült-e a közigazgatás terén jelentkező „ejtőernyős” problematika. Nagy Péter Tibor szerint az 1941-es tanügyi reformot többek között Észak-Erdély visszacsatolásával is indokolták, ezáltal nagyobb mozgástere nyílt a VKM-nek, ki lehetett kapcsolni a társadalmi kontrollt az oktatás felett. Szerinte az erdélyi magyar társadalom csalatkozott a tanügyi kinevezések miatt, mivel azt remélte, hogy elsősorban helyi erővel fogják feltölteni az iskolarendszert.¹⁶⁷³ Ezzel szemben a magyar kormányzat a(z észak-erdélyi) területnövekedés lehetőségeit kihasználva akarta megoldani a munka nélküli diplomások egyre aggasztóbb gondját.¹⁶⁷⁴ Mivel a román tanítók többsége elmenekült vagy elbocsátották, és nagyszámú állami iskolában a kisebbségek nyelvén folyt az oktatás, a kormányzati elképzelés az volt, hogy az erdélyi magyar tanítók jelentős részét, akik jól beszéltek románul is, az állami román nyelvű iskolákba irányítja át. Helyükre – elsősorban a Székelyföldre – a trianoni területekről hoztak tanítókat.¹⁶⁷⁵ Az áthelyezések miatt keletkezett konfliktusokról nincs információnk, de feltehetőleg a tanítók többsége kapott állást, így az „ejtőernyős” tanítók megjelenése valószínűleg nem okozott olyan nagy problémát, mint a közigazgatásban.¹⁶⁷⁶ A téma részletei még kutatásra várnak.

A magyar nyelvű oktatás másik feltáratlan területe az egyházi oktatás finanszírozása. A VKM tervei alapján minden egyházi iskolát meghagytak volna, és ha/ahol az állami iskola gyengítene működésüket, az államiakat szüntették volna meg.¹⁶⁷⁷ A visszacsatolást követően a magyar egyházi vezetők támogatásért fordultak az államhoz, mivel az iskolatörvények kiterjesztésével az egyházközségek hozzájárulása az 1940-es szinthez képest megnövekedett. Sándor Imre katolikus püspöki helynök beszámolója szerint az erdélyi magyar egyházközségek anyagilag ki vannak merülve, a legtöbb egyházi oktatónak tartozásai vannak, és a papok nem szeretnék a továbbiakban is

„adószedő” szerepet játszani.¹⁶⁷⁸ A bizonytalan helyzet és a magasabb állami fizetések miatt az egyházi tanítók egy része átment állami iskolákba, ezek száma azonban nem lehetett magas.¹⁶⁷⁹ Az állami középiskolák magyarrá – ezáltal vonzóvá – váltak a diákok számára, ezért csökkent az egyházi iskolába járók száma. Az egyházi iskolákat csak magasabb államsegély mellett tudták fenntartani, amiatt is, mivel az erdélyi magyar egyházak anyagi helyzete a földreform következtében jóval szerényebb volt, mint a trianoni területen. Mivel nem merült fel, hogy az erdélyi magyar felekezetek esetleg feladtak volna iskolákat – főleg középiskolákat –, kénytelenek voltak a magyarországi egyházakhoz hasonlóan autonómiájukból engedni és elfogadni a nagyobb állami szerepvállalást.

A magyar kormányzat legfontosabb feladata a magyar lakosság oktatási igényeinek teljes körű biztosítása volt. Ezt szolgálta az 1940 őszén Kolozsvárra visszakerült egyetem, de ugyanilyen gondot fordítottak a szórványterületeken élő magyar diákok oktatására is. A szórványoktatásról 1941 nyarán adtak ki rendeletet, amely szerint az ilyen településeken élő magyar diákok oktatása csakis magyar nyelven, a román diákoktól elkülönítve történhet. Párhuzamos osztályokkal, vándortanár alkalmazásával vagy a diákoknak szórványkollégiumokba való gyűjtésével kellett ezt megoldani.¹⁶⁸⁰ A szórványiskolák száma azáltal is nőtt, hogy az elsősorban 1942-től meginduló különböző telepítési tervek megvalósulása – vagy akár a MÁV-vasútépítés – nyomán igyekeztek minél több szórványiskolát felállítani, még tömbromán vidéken is.¹⁶⁸¹ Szlucska adatai szerint 1942-ben a nyilvántartásba vett 9200 szórványban élő magyar gyerek közül 8200 részesült anyanyelvű oktatásban, többségük szórványkollégiumban.¹⁶⁸² Ezeknek az iskoláknak a száma, költségei nem ismertek, ahogy a szórványkérdés és szórványgondozás kapcsán kifejtett tevékenység részletei sem.¹⁶⁸³ Ugyanígy feltáratlan az 1941-től megindult Erdélyi Népművelési Bizottság tevékenysége, amely révén igyekeztek az alapvető olvasási és írási készségeket elsajátíttatni azzal a generációval, amely kimaradt mindenfajta iskolai oktatásból.

4.5.2. A román nyelvű oktatás helyzete Észak-Erdélyben 1940 és 1942 között

Az észak-erdélyi oktatás szabályozására 1940 október elején jelent meg egy ideiglenesnek szánt rendelet, amely azonban az egész korszak oktatáspolitikájának alapjául szolgált. Eszerint minden iskola megtartotta jellegét, de egyértelműen az egyházi iskolákat részesítették előnyben. Állami iskola csak akkor kezdte meg működését, ha az egyházi iskola nem tudta befogadni az összes gyereket, szükség esetén az állami iskola épületét át lehetett adni az egyházi tanintézetnek. Kötelező tantárgyként bevezették a magyar nyelvet,¹⁶⁸⁴ és hangsúlyozták az elemi oktatás ingyenes jellegét. A nemzetiségi gyerekek oktatását a 7. § szabályozta: „Állami népiskolákban a tanítás nyelve rendszerint a magyar nyelv. Olyan községekben azonban, amelyben a lakosság nem magyar nyelvű, a lakosság nyelvén, egyes lakosságú községben pedig – a tankötelesek számára – párhuzamos osztályokban vagy tagozatokban, illetőleg külön iskolákban

magyar és nem magyar nyelven folyik a népiskolai tanítás.” Középiskolák esetében külön osztályok felállítását rendelték el a nemzetiségi tanulók részére.¹⁶⁸⁵ A rendelet még a katonai közigazgatás időszakában jelent meg, végrehajtása a helyi parancsnokok feladata volt. Automatikus életbeléptetése helyett azonban a különböző szintű katonai parancsnokok külön rendeleteket adtak ki, amelyek nagy vonalakban megfeleltek a VKM-rendeletnek, de a nemzetiségi oktatás terén eltéréseket is tartalmazhattak. A 650/1940. számú közigazgatási rendelet szerint vegyes településeken, ahol „egy osztályra való” szülő kérvényezi a kisebbségi oktatást, kötelező módon fel kell állítani a nem magyar nyelvű tagozatot. Ha a szülők nem kérik ilyen tagozat felállítását, de a gyerekek harmada nem magyar anyanyelvű, heti két órában kötelező a gyerekeket az anyanyelvükön is oktatni.¹⁶⁸⁶ Ez részben ellentmond az említett minisztériumi rendeletnek, amely a nem magyar lakosú helységek állami iskoláiban kimondta a nemzetiiségi osztályok vagy tagozatok felállítását, s nem tette azt szülői kérés függvényévé. A rendelet hiányossága, hogy nem szabályozta a nemzetiségi tanulók minimális létszámát, amely a gyakorlatban valószínűleg húsz fő körül lehetett.

1941. februárjában a Miniszterelnökség egy rövid, de annál zavarosabb rendeletet adott ki a nemzetiségi oktatással kapcsolatban. Ez módosítja az 1923-as rendeletet – holott az 1935-ös rendelet elviekben felfüggesztette –, és azokban az iskolákban, amelyek az 1935-ös rendelet alapján áttértek az egységes oktatási rendszerre, elrendeli a tisztán anyanyelvű oktatást. Azokat a tantárgyakat is anyanyelven kellett oktatni, amelyeket a rendelet értelmében magyarul tartottak volna. Ugyanakkor a 3. § megengedi, hogy a szülők kérésére továbbra is érvényben maradjon az egységes oktatási rendszer (vagyis az 1935-ös rendelet).¹⁶⁸⁷ A magyar kormányzat is tisztában volt azzal, hogy a visszacsatolt területeken a nemzetiségi lakosság identitása és nyelvi szükséglete eltér a trianoni területekétől, az ő esetükben csakis a tiszta anyanyelvű oktatás az elfogadható, amit a kormány több ízben is deklarált. Ehhez képest a tiszta anyanyelvű oktatást csak az egységes oktatás alapján tanító iskolákban rendelte el, és csak a trianoni területek egyes – elsősorban német- iskoláiban hajtották végre. Emellett a rendelet értelmében a két világháború közötti összes iskolatípus ismét érvényessé vált, a szülők kérhették bármelyik bevezetését, ám minden esetben a VKM döntött – a helyi viszonyok figyelembevételével. Ebből a logikából kiindulva a szülők kérhették akár az A típusú, vagyis a tiszta nemzetiségi oktatáshoz legközelebb álló iskolatípus bevezetését is, ez azonban nem volt automatikus. Szavazáshoz kötötték, ami tág teret engedett a helyi hatóságok közbelépésének. Olasz Lajos adatai szerint a rendelet nyomán 372 iskola tért át B típusúról A típusúra, leginkább olyan helyeken, ahol korábban is működött hasonló iskola.¹⁶⁸⁸

Az észak-erdélyi román elemi iskolák helyzetére (számára, az oktatás jellegére, a román nemzetiségű tanítók számára) vonatkozóan csak töredékes információkkal rendelkezünk. Mint említettük, az oktatást a 20024/1940-es rendelet szabályozta, amely – ideiglenes jellege ellenére – 1941 után is érvényben maradt. Emellett a

700/1941-es rendelet volt hatályban, de ennek észak-erdélyi gyakorlati alkalmazásáról nincs pontos adatunk. A kutatást az is nehezíti, hogy az 1940-es rendeletet a katonai közigazgatás hajtotta végre, ebből az időszakból azonban nem rendelkezünk statisztikákkal. A polgári közigazgatás az iskolai év közben tőlük vette át az intézményhálózatot, amit tovább működtetett – mostani tudomásunk szerint nagyobb változtatások nélkül. Mindemellett a korabeli magyar és román levéltári források nagyon eltérő képet festenek a román oktatás helyzetéről.

A korabeli magyar szakirodalom és a levéltári források szerint a magyar kormány mindenhol meghagyta az iskolák struktúráját és a tanítási nyelvet. Román településeken minden esetben anyanyelven oktattak, vegyes településeken külön tagozatot állítottak fel, de magyar többségű településen is lehetett párhuzamos román osztályt felállítani, ha azt elegendő számú szülő kérte.¹⁶⁸⁹ A katonai közigazgatás elvégezte a tanszemélyzet priorálását, a megbízhatónak minősítetteket átvette, a többieket elbocsátotta.¹⁶⁹⁰ A helyzetet nehezítette, hogy román tanítók nagy számban menekültek el, pótlásukra első körben szétosztották az erdélyi magyar nemzetiségű, de románul is beszélő tanítókat.¹⁶⁹¹ Ezeket a magyar tannyelvű oktatásban a trianoni területről érkezettekkel pótolták. A román tagozatok vagy osztályok terén mutakozó további üröket románul is beszélő középiskolát végzettekkel pótolták.¹⁶⁹² Az áthelyezett magyar tanítók helyzete a két világháború közötti kultúrzonába helyezett román tanítókéhoz hasonlítható: ugyanolyan „idegeneknek” számítottak a településeken. Papíron kétségkívül kimutatható volt az anyanyelvű oktatás működése, a román tanerők pótlására szolgáló fent említett intézkedések azonban a rendszer kiüresítéséhez vezettek. A helyben maradt román tanerőket megtartották állásukban, elismerték iskolai végzettségüket, szolgálati éveiket, nyugdíjigényüket.¹⁶⁹³ A román tanerőt annak ellenére vették át, hogy nagyjából a fele semmilyen szinten nem beszélt magyarul, miközben minden korabeli rendelet hangsúlyozta a magyar nyelv, a nemzeti tárgyak magyar nyelven történő oktatásának fontosságát.¹⁶⁹⁴

Nem ismert az Észak-Erdélyben maradt román tanítók pontos száma, a különböző források és szakirodalom is más-más számot használ. A magyar forrásokban általában 750–850-re teszik a helyben maradt román oktatók számát,¹⁶⁹⁵ ez az idők során áthelyezések, elmenekülések miatt valószínűleg tovább apadt. Román források szerint 4700 román tanítóból 3982 menekült el, 718 maradt helyben.¹⁶⁹⁶

	Megye	Egyetemi tanár	Középiskolai tanár	Tanító	Altiszt			Összesen
					Egyetemi	Középiskolai	Elemi	
Marosvásárhely	Csík	0	0	1	0	0	0	1
	Háromszék	0	1	4	0	0	0	5
	Udvarhely	0	0	1	0	0	0	1
	Maros	0	0	52	0	1	0	53
Kolozsvár	Beszterce	0	9	164	0	1	1	175
	Kolozs	2	7	72	45	1	0	138
	Szilágy	0	0	81	0	2	0	83
	Doboka	0	2	166	0	2	0	170
Szatmárnémeti	Máramaros	0	4	115	0	2	53	121
	Szatmár	0	5	143	0	5	0	206
	Ugocsa	0	0	11	0	0	0	11
Debrecen	Bihar	0	7	34	0	6	0	43
Összesen		2	35	844	45	16	54	1007

42. ábra. Kimutatás a VKM észak-erdélyi román nemzetiségű alkalmazottairól 1942-ből. Forrás: MNL OL, K 690, 1. csomó, 3. tétel. 184. f.

A legmegbízhatóbbnak a VKM adatai tűnnek. Eszerint 1942-ben összesen 1007 román nemzetiségű alkalmazottja volt a minisztériumnak, ebből 884 tanító, 35 középiskolai, kettő egyetemi tanár, 115 pedig különböző beosztott. A tanítók döntő része négy megyébe tömörült: Beszterce, Szolnok-Doboka, Máramaros és Szatmár. Ez részben a román lakosság területi megoszlásával magyarázható, de valószínűleg figyelembe vették a különböző telepítési terveket és az úgynevezett korridor tervét is; ez a korridor a terület déli részén, a Mezőségen, Kalotaszegen, Szilágy megye területén húzódott volna át. Meglepő a Szatmár megyében nyilvántartott tanítók magas aránya. A középiskolai tanárok többsége Naszódon, Kolozsváron és Nagyváradon helyezkedett el, ahol működtek román tagozatok is.¹⁶⁹⁷

Még nehezebb megítélni a román iskolák számát. Míg a 24024/1940-es rendelet szerint az iskolákat a településnek megfelelően románra vagy vegyesre kellett volna átalakítani, a gyakorlatban ez nem így működött, bár a folyamatról nincs pontos információ. Román diplomáciai források szerint néhány magyar iskoláskorú gyerek esetén is azonnal felállítottak magyar osztályt, de románt csak akkor, ha legalább húsz szülő kérte.¹⁶⁹⁸ A román konzulátusok rendszeresen tettek jelentést arról, hogy az állami iskolák valójában nem működnek, vagy csak papíron léteznek, illetve olyan tanerőket neveztek ki, akik nem beszélnek románul. 1940 őszén a nagyváradai konzul jelentése szerint a konzulátus területén egyetlen román iskola sem működött.¹⁶⁹⁹ A magyar forrásokból is kikövetkeztethető, hogy az iskolák átalakítása nem ment automatiku-

san, és hogy a közigazgatás igyekezett befolyásolni a szülők döntését. A VKM egy 1941-es utasítása szerint engedélyezni kell az anyanyelvű oktatás bevezetését, amennyiben bizonyítható, hogy a szülők „befolyástól mentesen” döntöttek.¹⁷⁰⁰ A közigazgatást 1942-ben külön rendeletben kellett utasítani, hogy ne hagyja figyelmen kívül a szülők döntését, a főispánokat pedig felszólították, hogy támogassák a nemzetiségek anyanyelvű oktatását.¹⁷⁰¹

Tanterület	Megye	Az iskolák száma és jellege		A tanulók és tanárok száma		A tanulóknak száma	Az oktatás jellege	
		állami	egyházi	osztály	tanító		román	vegyes
Marosvásárhely	Csík	35	0	245	93	3 272	1	34
	Háromszék	6	0	42	19	931	1	5
	Udvarhely	1	0	7	1	118	0	1
	Maros	101	0	707	249	16 811	76	26
Kolozsvár	Beszterce	120	0	840	312	17 325	86	34
	Kolozs	119	1	840	300	19 371	46	74
	Szilágy	185	0	1295	326	28 754	161	24
	Doboka	262	0	1734	381	26 678	231	31
Szatmárnémeti	Máramaros	61	0	427	143	13 863	0	61
	Szatmár	144	0	1008	293	24 181	3	141
	Ugocsa	9	0	63	24	2 090	0	9
Debrecen	Bihar	130	0	910	230	18 853	88	42
Összesen		1173	1	8118	2341	172 274	692	482

43. ábra. Kimutatás az észak-erdélyi román népiskolákról 1941-ből. Forrás: MNL OL, K 690, 1. csomó, 3. tétel. 184. f.

Az iskolák és tanulók létszámát tekintve ugyancsak egy VKM-kimutatás tűnik a legmegbízhatóbbnak, bár a számadatok kapcsán kétségek merülhetnek fel.¹⁷⁰² Eszerint összesen 1173 állami iskolában 8118 román osztály működött. A legtöbb iskola Szolnok-Doboka (262), Szilágy (185), és Szatmár megyében (144) volt. Meglepő a Beszterce (120) és Máramaros megyében (61) működő iskolák száma. Ha az adatok helytállóak, akkor minden iskolában román nemzetiségű tanító oktatott. Az iskolák közül 692-ben oktattak anyanyelven (58%), míg a többiben vegyes rendszer szerint, ez feltehetően a korábbi B típusú vagy egységes rendszerének volt megfeleltethető. Ugyanakkor nincs összefüggés az anyanyelvi iskolák száma és a román nemzetiségű tanítók száma között, amire nem tudjuk a pontos magyarázatot.¹⁷⁰³ Az iskolatípusok megoszlása nem egységes, az anyanyelvi iskolák több mint fele Szolnok-Doboka és Szilágy megyében működött, ugyanakkor Máramaros megyében egy sem, Besztercében is csak az iskolák 71%-a volt anyanyelvi. A román konzulátusok adatai szerint 942 településnek volt román többségű lakossága,¹⁷⁰⁴ a települések 73%-ában volt biztosítva

az anyanyelvű oktatás. Az 1941-es népszámlálás szerint mintegy 200 ezerre lehet becsülni a román elemi iskolás korú diákok számát, ebből több mint 172 ezer román diák (86 százalék) járt nemzetiségi iskolába, és az iskoláskorúak mintegy fele részesült anyanyelvű oktatásban. A román követségek ettől eltérő információkat közöltek, bár ők is elismerték, hogy adataik hiányosak. 1941 tavaszán a kolozsvári ortodox püspökség területén – ami Bihar megyét nem foglalta magában – 275 iskola működött, ebből csak 149 volt román, a többi magyar nyelvű.¹⁷⁰⁵ A nagyváradi konzulátus területén 241 román iskola működött,¹⁷⁰⁶ míg a magyar adatok szerint ennek a duplája. Az iskolák valós számától függetlenül fontos megjegyezni, hogy a román kisebbség – a dualizmus időszakához hasonlóan – nem érezte a magáénak az állami oktatást, az nem elégítette ki kulturális igényeit akkor sem, ha biztosítva volt az anyanyelvű oktatás. Erre egyedül az egyházi iskolákat tartották alkalmasnak.¹⁷⁰⁷ Bár ugyanígy érzett a két világháború közötti erdélyi magyarság, illetve 1940 után a dél-erdélyi magyarság is, a magyar kormányzat ezt látszólag nem akarta elfogadni.

	Az iskolák száma	Az iskolák jellege		Az osztályok és tanárok száma		A tanulók száma	A tanulók vallási megoszlása		
		állami	egyházi	osztály	tanárok		g. kat.	ort.	zsidó
gimnáziumok									
Kolozsvár (2 tagozat)	1	1	0	15	19	578	466	110	2
Nagyvárad (tagozat)	1	1	0	8	14	239	132	107	0
Naszód	1	1	0	8	14	388	334	54	0
polgári iskola									
Beszterce	1	1	0	4	6	122	84	38	0
tanítóképző									
Kolozsvár (tagozat)	1	1	0	1	12	15	11	4	0
Nagyvárad (g. kat.)	1	0	1	4	15	92	67	25	0
Szamosújvár (2 g. kat. iskola)	2	0	2	8	19	276	241	28	0
Összesen	8	5	3	48	99	1700	1355	363	2

44. ábra. VKM-kimutatás az észak-erdélyi román középiskolákról 1941-ből.
Forrás: MNL OL, K 690, 1. csomó, 3. tétel. 185. f.

Középiskolák terén teljesen más kép rajzolódik ki. A magyar kormányzat a bécsi döntés előtt azzal számolt, hogy csak az egyházi középiskolák működhetnek tovább, az állami líceumokat szakiskolákká kívánta átalakítani, emellett négy román tagozat működtetését javasolta.¹⁷⁰⁸ Összesen nyolc olyan középiskola működött, ahol oktattak román nyelven is, ebből azonban csak a három egyházi fenntartású tanítóképző, illetve a naszói gimnázium működött teljesen román intézményként, a többiekben csak román tagozatot tartottak fenn.¹⁷⁰⁹ Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a hagyományos központok – Szamosújvár, Naszód, Beszterce – mellett román középfokú oktatás csak Kolozsváron és Nagyváradon működött, így egész vidékek maradtak román középiskola nélkül. Ezek közül a tanítóképzők elégítették ki többé-kevésbé a román lakosság igényeit. Gimnáziumok terén a dualizmus időszakánál is rosszabb volt a helyzet, míg szakoktatás terén csak magyar nyelvű iskolák működtek.¹⁷¹⁰ A magyar statisztika szerint a nyolc iskolában összesen 99 tanár oktatott 1700 diákot. Emellett természetesen jártak román diákok magyar középiskolákba is, a tanárookra és a diákokra vonatkozó kimutatások adatai azonban eltérnek egymástól. Román diplomáciai jelentések szerint csak 50 román tanár oktatott a különböző egyházi és állami középiskolákban, és számuk folyamatosan csökkent a menekülések, áttelepülések és elbocsátások miatt.¹⁷¹¹ Az 1941-es népszámlálás alapján a román középiskolás korúak számát 120 ezerre lehet becsülni, a magyar levéltári források a különböző iskolákba járó román diákok számát 2738-ra becsülték, tehát a diákpopuláció mintegy 2,2 százaléka járt valamilyen középiskolába. A román diákok többsége gimnáziumba járt, ők az észak-erdélyi román diákpopuláció 15% százalékát tették ki. A többi típusú iskolába járók száma még ennél is kisebb volt. A dél-erdélyi magyar lakosság jobb mutatókkal rendelkezett, amit a román propaganda ki is használt.¹⁷¹² A magyar kormány ezt azzal utasította vissza, hogy a román állam egyetlen állami középiskolát sem tart fenn, a működők mindegyike egyházi – ami kétségtávol megfelelt a tényeknek.¹⁷¹³ Ezzel együtt a kétszer akkora román lakosság kevesebb középiskolával rendelkezett, mint a huszonkét éves kisebbségi létben élő dél-erdélyi magyar.¹⁷¹⁴ A többségében csak tagozatok formájában működő állami iskolákban sok esetben csak papíron létezett a román nyelvű oktatás, az nem elégítette ki a román lakosság kulturális igényeit, másrészt a román lakosság nem érezte ezeket a magáénak.

4.5.3. Az észak-erdélyi román egyházi iskolák kérdése

Az észak-erdélyi román oktatás egyik kulcskérdése az egyházi iskolák engedélyezésének ügye volt. Mivel a román állam felfogása szerint az oktatás állami feladat, a román egyházi iskolákat korábban államosították. A bécsi döntés hírére a román kormány belátta döntése súlyos következményeit, és 1940 szeptemberének elején rendeletet adott ki, amely szerint az államosítás csak a tanintézetekre vonatkozott, az ingatlanok viszont visszakérülnek az egyházközségek tulajdonába.¹⁷¹⁵ Ennek azonban nem lett gyakorlati következménye, és a magyar kormány sem fogadta el arra hivatkozva, hogy

a bécsi döntés megszületése után hozták. Másrészt kénytelenek voltak Dél-Erdélyre is kiterjeszteni, ami révén a magyar egyházközségek is visszakaphatták volna korábbi tulajdonukat – így 1941 októberében inkább visszavonták.¹⁷¹⁶ A magyar kormány és közvélemény álláspontja nem volt egységes a kérdésben. A VKM felfogása szerint a román lakosság valójában nem igényelte az egyházi oktatást, és ha a magyar kormányzat engedélyezné a működését, akkor az 1918 előtti időszakhoz hasonlóan az iskolák az irredentizmus fészkeivé válnának, idegen érdekeket szolgálnának, amolyan „trójai falóként” értelmezhetők. Ugyanakkor a magyar felekezeti iskolák engedélyezése felszínre hozná a felekezeti ellentéteket, ami ugyancsak nem érdeke a kormányzatnak. Ha a kormányzat mégis rákényszerülne ezek engedélyezésére, a román egyházi iskolákkal szemben az 1925-ös román magánoktatási törvényt kellene alkalmazni, a gyakorlatban nem kapnának államsegélyt.¹⁷¹⁷ A VKM álláspontja szerint a román egyházi iskolák ellenőrzésére nem elegendők az állami felügyelet eszközei, így minden ilyen iskola csak egy magyar tanító felügyelete mellett működhetne.¹⁷¹⁸ Ez az abszurd megállapítás is jól mutatja az egyházi iskolák fontosságát a nemzeti érzület fenntartásában és a magyar kormányzat félelmét a dualizmus kori negatív tapasztalatok miatt. Bár az észak-erdélyi román lakosság a dél-erdélyi magyarnak a kétszerese volt, csak annyi egyházi iskolát engedélyeztek volna, ahány Romániában működött, azt is csak a tömbromán vidékeken.¹⁷¹⁹

A kérdésben eltérő állásponton volt az észak- és dél-erdélyi magyar elit. Gyárfás Elemér már 1940 augusztusában memorandumot küldött a magyar kormányzatnak, kérve az 1925-ös román iskolatörvény hatályban tartását,¹⁷²⁰ majd 1940 szeptemberében – Márton Áron püspökkel egyetértésben – tárgyalta is a kérdésben, és igyekezett meggyőzni a kormányzatot, hogy engedélyezze román egyházi iskolák alapítását.¹⁷²¹ Gyárfás szerint erről sikerült meggyőzni Teleki miniszterelnököt, Hóman VK-miniszter azonban elzárkózott, és továbbra is kitartott a *status quo* fenntartása mellett. Álláspontjában Hómant – a dualizmus kori tapasztalat mellett – az észak-erdélyi magyar politikai elit véleménye befolyásolhatta, amely elzárkózott az egyházi iskolák engedélyeztetése elől,¹⁷²² és ezen nem változtatott az észak-erdélyi magyar egyházak álláspontja sem, amely viszont támogatta.¹⁷²³

A román kormányzat többször fenyegetőzött, hogy a reciprocitási elv alapján bezárátja a dél-erdélyi magyar egyházi iskolákat, amennyiben nem engedélyezik párhuzamosaikat északon. Mindezt többször javasolta a román diplomácia is,¹⁷²⁴ és kérte Gyárfást, hogy közvetítsen a magyar kormány irányába.¹⁷²⁵ Szerinte az ő érdeme az, hogy 1941 májusában a kormányzat végül is kiadta az 55102/1941. rendeletet, amely lehetőséget adott egyházi iskolák alapítására.¹⁷²⁶ Nem világos, mi volt a célja a kormányzatnak ezzel a lépéssel. Gyárfás szerint eleve nem volt egyetértés, Hóman továbbra is elzárkózott, így valószínűleg a Miniszterelnökség kezdeményezésére született, s célja a dél-erdélyi egyházi iskolák védelme volt.¹⁷²⁷ A másik lehetséges magyarázat, hogy a rendeletet csak propagandacélokra kívánták használni, jelzésnek a ro-

mán kormány felé, de konkrét végrehajtására nem törekedtek, és eleve arra számítottak, hogy a lakosság döntő többsége nem fogja vállalni az anyagi áldozatokkal járó iskola-fenntartást. A román püspökök tanácskozást tartottak, majd körlevélben tudatták a hívekkel az iskolaalapítás lehetőségét. Felkérték híveiket, hogy kezdeményezzék az iskolaalapításokat, vállalják az anyagi terheket, és állítsák össze a szükséges dokumentációt.¹⁷²⁸

A rendelet szövegének hiányában nem tudjuk, milyen egyházakra vonatkozott az engedélyezés – a jogegyenlőség elve alapján feltehetően mindegyikre, akkor is, ha célzatosan csak a román egyházaknak szólt –, illetve melyek voltak az iskolamegnyitás feltételei. Levéltári források alapján nagyjából körvonalazható az alapítás feltételrendszere, amely sokkal szigorúbb volt, mint a magyar törvényekben előírtak. Ezzel a román egyházközségek dolgát kívánták megnehezíteni, és minél több lehetőséget adni a hatóságoknak, hogy a kivitelezést szabotálják. Az iskolaalapítást minden esetben a román egyházközségek kellett hogy kezdeményezzék, legalább húsz iskoláskorú gyerek szüleinek aláírása volt szükséges. Emellett az egyházközségnek pontosan meg kellett jelölnie anyagi erőforrásait, amelyekből az iskolát működtetné, az épületet, a tanárt, akit alkalmazni szeretne, igazolást, hogy az illető tanár lemondott az állami állásáról, az iskolába járni kívánó gyerekek pontos számát, minden szülőtől egyenkénti nyilatkozatot, hogy gyermekét az egyházi iskolába kívánja járatni stb.¹⁷²⁹ Ezek közül a legnehezebb az iskolaépület és az anyagi lehetőségek kérdése volt. Az iskolaépületekben sokszor állami tanintézetek működtek, ezért az egyházközségek ezt jelölték meg mint a leendő iskola székhelyét,¹⁷³⁰ anyagi alapként pedig az államsegélyt.¹⁷³¹

Nem világos, hány kérés érkezett be a VKM-hez, mint ahogy ezek pontos területi megoszlása sem, az azonban kijelenthető, hogy a püspököknek sikerült felrázniuk a román lakosságot, és mozgalmat indítani az egyházi iskolák érdekében. Szlucska adatai szerint 561 kérelem érkezett be,¹⁷³² magyar levéltári források 500,¹⁷³³ míg román források 800 kérésről tesznek említést.¹⁷³⁴ Regionális megoszlás alapján a máramarosi görögkatolikus püspökség területéről 146,¹⁷³⁵ a nagyváradi konzulátus területéről pedig 237 kérés érkezett be.¹⁷³⁶ Ezek többsége feltehetően a román többségű Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megyéből érkezhetett. Ugyanakkor a magyar egyházak részéről is regisztráltak kéréseket, bár jóval kisebb számban – de ezek sorsáról sincs információk.¹⁷³⁷ A több száz igénybejelentés ellenére a magyar hatóságok látszólag nem tulajdonítottak jelentőséget a mozgalomnak. Amikor a román követség panaszt tett, amiért a hatóságok fellépnek a nyilatkozatot aláíró szülőkkel szemben, azt minden főispán tagadta, sőt a legtöbb esetben tagadták a mozgalom létét is.¹⁷³⁸

A magyar hatóságok formai okok miatt olykor visszautasították a kérelmeket, a legtöbb esetben választ sem adtak, vagy a kérést megküldték az érintett tanfelügyelőnek, jegyzőnek, aki azt kivizsgálta. Több esetben zaklatták a szülőket, sőt néha eljárást is indítottak ellenük. Mintegy válaszlépésként a magyar kormányzat három tervezetet dolgozott ki, azokat küldte meg az egyházközségeknek. Az egyik szerint engedélyezik

az egyházi iskola működését, ha teljesíti a feltételeket, kiemelve, hogy mivel a településen állami tanintézet működik, az egyházi iskola tanítója államsegélyre nem jogosult. A másik terv ideiglenesen visszautasítja a kérést, de ha megfelel a feltételeknek, később engedélyezi, a harmadik pedig kategorikusan visszautasítja. A különböző választervezeteket valószínűleg aszerint alkalmazták, mely vármegyében volt a település, román többségű volt-e, vagy sem. Nyomozásról Maros megyéből vannak adatunk, itt a helyi közigazgatás 27 községből 37 személy ellen indított eljárást, köztük hat pap ellen okirat-hamisítás címén.¹⁷³⁹ A nyomozás eredményéről nincs információ.¹⁷⁴⁰ Jelenlegi ismereteink szerint három-három Kolozs és Szolnok-Doboka, illetve egy Beszterce megyei településen hagyták jóvá a kérést, arról azonban nem tudunk, megkezdték-e gyakorlatilag is működésüket ezek az iskolák.¹⁷⁴¹

A rendelet megjelenése ellenére a kormány nem változtatott hozzáállásán, így a román püspökségek által indított mozgalomnak nem lett gyakorlati következménye. A román kormányzat sem tekintette a magyar kormány politikájában bekövetkezett változásnak, így továbbra is követelte egyházi iskolák engedélyezését, és a dél-erdélyi egyházi tanintézetek bezárásával fenyegetőzött.¹⁷⁴² Gyárfás továbbra is próbált közvetíteni a kormányzat felé kérve, hogy az 1941-es tanévben adjanak ideiglenes működési engedélyt azokban az egyházközségekben, ahol van legalább negyven román tanköteles, és számukra engedjék át azokat az épületeket, amelyek hivatalosan továbbra is az ő tulajdonukban vannak.¹⁷⁴³ A magyar kormány azonban nem volt hajlandó változtatni politikáján, hivatalosan azzal hárítva el a román vádak, hogy az egyházak iskolafenntartó jogát továbbra is elismeri, és az 1940 előtt működött egyházi iskolák működését nem szüntette meg.¹⁷⁴⁴

1943-ban a német–olasz tiszti bizottság ajánlásai nyomán tárgyalások kezdődtek a román és magyar kormányok között, akkor ismét felmerült az egyházi iskolák ügye.¹⁷⁴⁵ A magyar kormány kikérte a dél-erdélyi egyházak véleményét, így került sor 1943 novemberében egy budapesti tanácskozásra, ahol a VKM, a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium képviselői mellett jelen volt Márton Áron római katolikus püspök és Nagy Ferenc református püspökhelyettes is. A tárgyalás alapja a román kormány memoranduma volt, amely szerint a továbbiakban csak reciprocitási alapon hajlandó engedélyezni a dél-erdélyi egyházi iskolák működését. A tanácskozás tárgya az volt, hogy a magyar kormány milyen engedményekre legyen hajlandó. A vita során a Miniszterelnökség részéről Pataky Tibor államtitkár kifejtette, hogy véleményük 1940 óta változatlan: engedélyezni a román egyházi iskolákat és megszüntetni a diszkriminációt, a meghirdetett nemzetiségpolitikai elvekkel összhangban. Szinyei Merse Jenő VK-miniszter kitartott korábbi álláspontja mellett, amely szerint a román egyházi iskolák csak a román nemzeti célok eszközei lennének, a dél-erdélyi magyar egyházi vezetők kérése alapján azonban hajlandónak mutatkozott változtatni.¹⁷⁴⁶ Márton püspök a vita kezdetén kijelentette, hogy nem kívánja befolyásolni a kormány döntését. Amikor látta, hogy a VKM álláspontja kezd megváltozni, kifejtette, hogy a dél-er-

délyi magyarok számára az iskolakérdés nem tekinthető többé kulcsproblémának,¹⁷⁴⁷ hiszen a lakosság már a léteért küzd.¹⁷⁴⁸

A magyar kormányzat álláspontja az egyházi iskolák kérdésében 1944-ig nem változott.¹⁷⁴⁹ 1943-ban a budapesti román követ ismét sürgette a dél-erdélyi magyar egyházi iskolák megszüntetését, a reciprocitási elv alapján csak az északiakkal arányos számúnak a megtartását,¹⁷⁵⁰ 1944-ig azonban erre sem került sor.

4.5.4. Az észak-erdélyi román anyanyelvű oktatás kérdése

Mint a korábbi fejezetekben is jeleztük, az észak-erdélyi román nemzetiségi iskolák és oktatás kérdésében a magyar és román levéltári források nagyon eltérő adatokat közöltek: míg a magyar szerint több mint ezer román nyelven oktató állami iskola működött, a román fél kétségbe vonta ezek létét, azzal érvelt, hogy csak papíron léteznek, és számuk folyamatosan csökken.

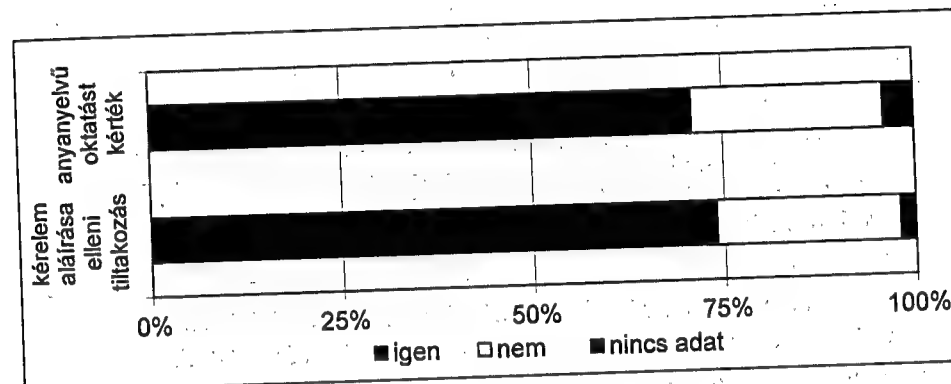
A kérdés tisztázásához nagyban hozzájárul az egyházi iskolák kérvényezésével kibontakozó 1941-es mozgalom bemutatása. Az akció alapja a 25370/1941. sz. rendelet volt, amely mögött jórészt külpolitikai okok álltak. Elsősorban a bécsi döntés után létrejött népcsoportegyezmény, amely szerint a német lakosság számára már csak a tiszta anyanyelvű oktatás volt elfogadható. Ugyanakkor az oktatásügybe egyre nagyobb beleszólást követelt a Volksbund.¹⁷⁵¹ A rendelet azonban továbbra sem tisztázta az oktatás helyzetét a nemzetiségi iskolákban. Az 1. § szerint ugyanis azokban az iskolákban, ahol a 700/1941-es rendelet szerint oktatnak, be kell vezetni a teljes körű, minden tantárgyra kiterjedő anyanyelvű oktatást. Ennek értelmezése nehézségekbe ütközik. Minthogy ezt már a 700/1941. sz. rendelet is előírta, nem világos, miben hozott volna újdonságot. A rendelet ugyanakkor továbbra is meghagy egy kiskaput: egy bizottság előtt, titkos szavazással, húsz szülő kérése alapján dönthetnek úgy, hogy továbbra is a vegyes (B típusú) rendszer alapján kívánják az oktatást. A rendelethez csatolt melléklet tartalmazta azoknak a településeknek a listáját, ahol ezt érvényesíteni kellett. A 373 település mindegyike a trianoni területeken helyezkedett el, és – egy-két kivételtől eltekintve – németek laktak.¹⁷⁵² Ezért sem világos tehát, hogy a 25370/1941. sz. rendelet miben hozott újat a 700/1941-eshez képest.¹⁷⁵³ Végrehajtását illetően már nyílt diszkriminációról beszélhetünk, még ha a rendelet szövege nem tesz is erre utalást. A gyakorlatban nem ugyanazok a jogok vonatkoztak a német és a többi kisebbségre, a kormány feladta a legegyszerűbb jogi normát, a jogegyenlőség elvét. A rendelet szövegében ugyanakkor volt egyféle „csapda”: amennyiben az érintett települések nem kérelmeztek mást, automatikusan a tiszta anyanyelvű oktatásra tértek át.¹⁷⁵⁴ Ezzel a kormány feltehetően a hosszasan elnyúló végrehajtást kívánta elkerülni, miközben továbbra is fenntartotta a szülők döntési jogát. Tilkovszky szerint a kormány elképzelése az volt, hogy gyakorlatilag visszatér az 1923-as rendeletben előírtakhoz, ismét engedélyezi mindhárom típust, de a trianoni területeken az A típust (tisztán anyanyelvű oktatás) kizárja, míg a visszacsatolt területeken ezt preferálja. A kormány számítá-

sát azonban áthúzta a bécsi döntéskor megkötött kisebbségi egyezmény, amely miatt kénytelen volt engedni, és ez vezetett el a fent említett rendelethez.¹⁷⁵⁵ 1941-ben 792 olyan iskola volt, ahová legalább tíz német diák járt, ebből 138-ban voltak kisebbségben a németek, a trianoni területeken 120 iskolában kisebbségben, 475 iskolában többségben voltak a német tanulók. A rendelet nyomán ezek közül csak 245 iskolában működött anyanyelvű oktatás, míg 114 iskolában tisztán magyar nyelven tanítottak.¹⁷⁵⁶ A kormány legfőbb célja a trianoni területeken élő német lakosság iskolai helyzetének konzerválása volt, megakadályozandó, hogy megtorpanjon a legtöbb településen már beindult asszimilációs folyamat. Másfelől a Volksbund iskolaügyi befolyását is szeretne volna visszaszorítani. Cserébe a visszacsatolt területeken engedélyezte a tiszta anyanyelvű oktatást, Észak-Erdélyben viszont az evangélikus egyházi iskolák teljesen a Volksbund ellenőrzése alá kerültek.

A rendeletnek a kormány szempontjából váratlan hozadéka is volt: a román lakosság a rendeletre hivatkozva tömegesen kezdte el kérni a tiszta anyanyelvű oktatás bevezetését iskoláiban. Az akció mögött ezúttal is a román püspökök álltak, és a korábbi kérésekhez hasonlóan ezúttal is előre megfogalmazott formanyomtatványokat küldtek ki az egyházközségekhez, amelyeket a papok aláírtak az érintett szülőkkel. A magyar hatóságok ezúttal komolyan vették a román kezdeményezést. Kezdetben megpróbálták az egész akciót leállítani. A kolozsvári tanfelügyelő levelet írt Hossu püspöknek, amelyben kifejtette, hogy az akció nem kellően átgondolt és hitelteleníti a tanfelügyelőség munkáját,¹⁷⁵⁷ ezért kérte leállítását.¹⁷⁵⁸ A beérkezett jelentéseket rendre visszaküldték a helyi közigazgatásnak, az pedig igyekezett visszavonni, alkalmanként legalábbis bizonyítani, hogy nem az érintett szignálta, vagy nem tudta, mit ír alá. Nem világos a beérkezett kérések száma, adatokkal csak Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Szatmár vármegyéből rendelkezünk. Szolnok-Doboka esetében a 272 település közül 264-ből érkezett be kérés,¹⁷⁵⁹ Beszterce megyéből 54,¹⁷⁶⁰ Szatmárból szórványos adatokkal rendelkezünk: a nagysomkúti járásból 21,¹⁷⁶¹ a szatmári járásból 18 kérés érkezett be.¹⁷⁶² Nehéz megítélni, hogy a mozgalom csak Szolnok-Dobokában ért-e el sikereket, vagy csak a rendelkezésre álló forrásaink hiányosak. A hatósági vizsgálatoknak a legtöbb esetben sikerült hitelteleníteni a kérvényezőket, esetleg vissza is vonni a kérelmeket. Az eredmény általában a pap személyiségétől és a helyi közösség szerveztségétől függött. A dobokai főtanfelügyelő levélben szólította fel a jegyzőket, hogy minden településen szerezzenek legalább két aláíró, aki vagy maga írta alá, vagy nincs tanköteles gyereke, mivel csak így tudja a kérést visszautasítani.¹⁷⁶³ Déskörtlvényesen és Alsóbogáton a lakosság kijelentette, hogy csak a pap kérésére írta alá a kérvényt, de nem volt tisztában a tartalmával.¹⁷⁶⁴ Rettegen is hasonlóan nyilatkoztak, de visszavonni nem voltak hajlandók.¹⁷⁶⁵ Ezzel szemben a kerlési jegyző arra panaszkodott, hogy a lakosság teljes mértékben megbízik a papban, ugyanakkor bizalmatlan a magyar adminisztrációval szemben, és egyetlen szülő sem volt hajlandó visszavonni a kérést.¹⁷⁶⁶ Míg Szolnok-Dobokában a szülők az anyanyelvű oktatáshoz

ragaszkodtak, Szatmár megyében jellemző volt a vegyes oktatás kérése – vagy megelégedtek a román nyelv tantárgyként való oktatásával.¹⁷⁶⁷

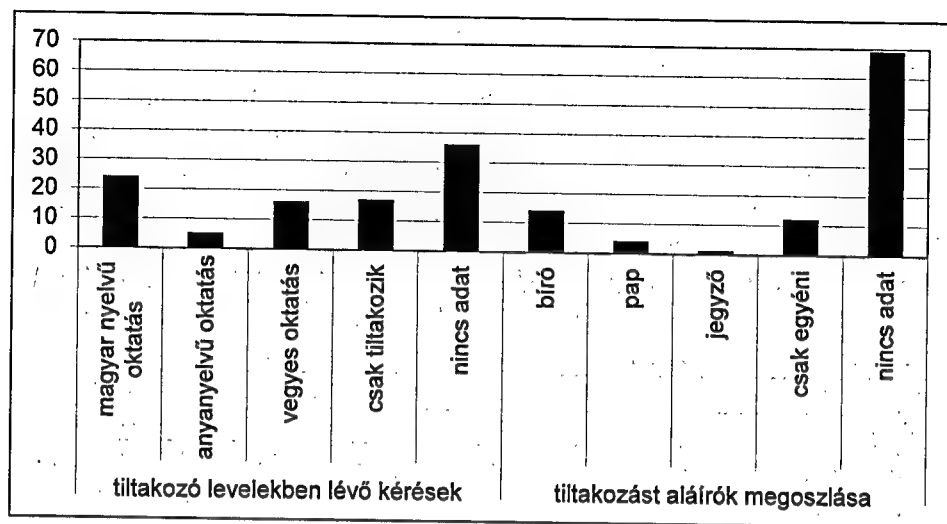
A Szolnok-Doboka vármegyéből beérkezett 272 kérésből 100 megmaradt, ezek alapján képet kaphatunk a kérelmek tartalmáról, akárcsak a közigazgatás „ellenakciójának” sikeréről. A kérések mindegyike 1941 augusztusában érkezett be, többségüket (81 darab) kézzel írták. Az akció szervezett jellegére utal, hogy a kérések döntő többsége (86 darab) szövetszerűen egyezik, csak a település adatai és az aláírók száma változik. A kéréseket átlag 20-30 szülő írta alá – a törvény szerint minimum 20 szülő kérése volt szükséges –, de volt, ahol több mint százán írták alá.¹⁷⁶⁸

45. ábra. Az anyanyelvű oktatásra vonatkozó kérések száma Szolnok-Doboka vármegyéből és a hatósági nyomásra született tiltakozásokban szereplő adatok megoszlása.
Forrás: MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel

Az adatok tekintetében a legérdekesebb a közigazgatás akciója nyomán született levelek tartalma. A kérelmezők több mint kétharmada kérte az anyanyelvű oktatást, ugyanilyen arányban sikerült azonban elérni annak visszavonását. A szülők arra hivatkozva tiltakoztak az aláírás ellen, hogy megtévesztették őket, nem ismerték a kérés tartalmát vagy nincs iskoláskorú gyerekek. A tiltakozást a legtöbb esetben kevesebben írták alá, mint az eredeti kérést, tizenegy esetben azonban előfordult, hogy többen írták alá, mint az eredetit.¹⁷⁶⁹ Összességében kijelenthető, hogy a hatóságoknak sikerült teljes mértékben hitelteleníteni az akciót.

A kutatás szempontjából még érdekesebb a hatósági nyomásra született levelek tartalmi elemzése és az aláírók személye. Egyetlen esetben a jegyző is aláírta, aki az akciót kezdeményezte, négy esetben pedig a papot is sikerült meggyőzni, aki magát az akciót elindította. Tizenkét esetben csak egyéni tiltakozás született, az eredeti kérés elviekben érvényes maradt, de a hatóságok számára ez is elegendő volt az akció hiteltelenítéséhez. A kérések negyedét nemcsak visszavonták, hanem épp az ellenkezőjét, a magyar nyelvű oktatást kérték, tizenhat esetben beérték vegyes oktatással, és csak öt esetben tartottak ki az eredeti kérelem mellett.

46. ábra. A szolnok-dobokai hatóságok nyomására született tiltakozó levelekben szereplő kérések és az aláírók megoszlása. Forrás: MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel

Mindennek fényében a legérdekesebb kérdés az, hogy ha a VKM statisztikáját alapul véve Szolnok-Dobokában 262 állami iskola működött, és 231-ben román anyanyelvű oktatás folyt, miért érkezett be szinte minden településről kérés ennek engedélyezése érdekében. Ha helytálló a VKM statisztikája, és a megyében 166 román nemzetiségű tanító oktatott – akiknek döntő többsége biztosan csak saját anyanyelvén volt képes tanítani –, nehezen érthető, miért érkeztek be innen is kérések. Az adatok alapján megkérdőjelezhető a VKM 1941-es statisztikájának hitelessége, és inkább a román diplomáciai jelentések elfogadására hajlunk, amelyek szerint ezek az iskolák sok esetben pusztán papíron léteztek, és tanítóknak olyanokat neveztek ki, akik nem beszéltek jól – vagy egyáltalán – románul. Ugyanakkor nehezen értelmezhető a korabeli magyar források fogalomhasználata is, jelesül: mit értenek a hatóságok nemzeti-ségi oktatáson. A hivatalos dokumentumokban s a korabeli tanulmányokban is az anyanyelvű oktatás biztosítása a kormány nemzetiségi politikájának az alapja, amit a Szent István-i eszme mint a politikai diskurzus fundamentuma tartalmaz.¹⁷⁷⁰ Ennek ellentmond, hogy 1943 elején a VKM sérelmezte a Belügyminisztériumnál, hogy a helyi közigazgatás sok esetben nem hajtja végre az utasításait, és beavatkozik az oktatás menetébe, nem biztosítva az anyanyelvű oktatást.¹⁷⁷¹ Egy, a román propaganda állításainak cáfolatára készült összeállításban elismerték, hogy Bihar, Kolozs és Máramaros megyében valóban nem tartják be a kormány előírásait a nemzetiségi oktatás tekintetében.¹⁷⁷² Adataink szerint azonban hasonló volt a helyzet más megyékben is.

4.5.5. Az észak-erdélyi román oktatás helyzete 1943/44-ben. Benisch tervezete

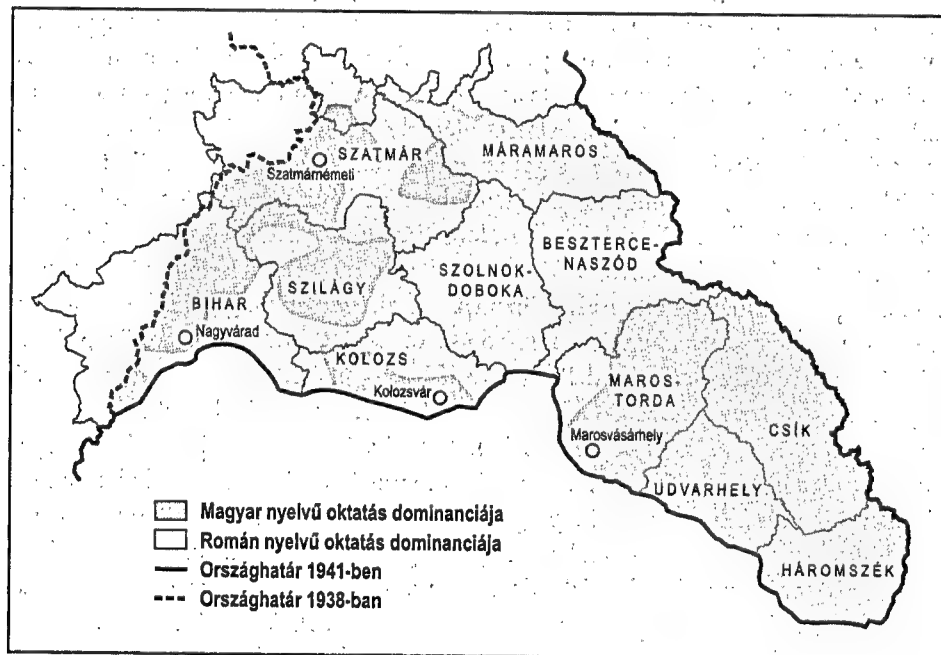
Az 1942 nyarán a román hatóságok által végrehajtott egyoldalú rekvirálás¹⁷⁷³ leállítása érdekében a magyar kormány ismét kérte német–olasz különbizottság kiküldését. Az úgynevezett Hencke–Roggeri-különbizottság 1942 júliusa és novembere között több körutat is tett a térségben személyes tapasztalatokat gyűjtve,¹⁷⁷⁴ majd 1943 februárjában jelentést készített, és a magyar és román kormány számára külön ajánlásokat fogalmazott meg a kisebbségek helyzetének javítása érdekében. Jelentésében a különbizottság kiemelte, hogy az észak-erdélyi román lakosság egyik legsúlyosabb sérelme kulturális jellegű: a magyar kormány nem hajtotta végre a 24024/1940. sz. rendeletet, nem hozott létre román tagozatokat, vagy olyan tanítókat nevezett ki, akik nem beszélnek jól románul.¹⁷⁷⁵ Nincs pontos információ arról, pontosan milyen helyi tapasztalatokat szereztek a különbizottság tagjai az oktatás terén, jelentésükben azonban egyértelműen a román álláspontot támasztották alá. A magyar kormány számára tett ajánlásban kérték, hogy a román iskolák száma legyen arányban a román lakosság számával, s minden gyerek számára biztosítsák az anyanyelvű oktatást.¹⁷⁷⁶ Ne tegyenek különbséget állami és egyházi iskola között, a román lakosság iskolai helyzetének javítása érdekében hozzanak létre egy bizottságot, amelynek legyenek román tagjai is. A bizottság feladata minden visszautasított román kérelem újbóli megvizsgálása, javaslatok megfogalmazása az oktatás javítása érdekében.¹⁷⁷⁷ Nincs tudomásunk sem a bizottság felállításáról, sem arról, hogy ismét megvizsgálták volna a korábbi egyházi iskolák és az anyanyelvű oktatás érdekében beadott kéréseket. A Hencke–Roggeri-különbizottság tevékenységének azonban lett annyi hozadéka, hogy tárgyalások kezdődtek oktatási kérdésben a két kormány között.

Már 1941 folyamán is felmerültek bizonyos iskolakérések a román lakosság részéről. Hossu püspök jelezte, hogy Kolozsváron szeretne egy lány- és egy fiú-középiskolát nyitni, a lányiskola részére rendelkezik megfelelő épülettel, az államtól pedig kéri, hogy a fiúiskola számára biztosítson megfelelő épületet.¹⁷⁷⁸ A két állam közötti feszült viszony miatt a tárgyalások nehezen haladtak, többször megszakadtak.¹⁷⁷⁹ A magyar kormány kezdetben egy Kolozsváron felállítandó román állami polgári iskolát ajánlott fel, valamint a Besztercén működő polgári lányiskola koedukálttá alakítását.¹⁷⁸⁰

1943 szeptemberében a román kormányzat jegyzéket adott át iskolai kéréseiről, s a tárgyalások során mindkét fél hajlandónak mutatkozott engedményekre. A magyar kormány megfelelő dél-erdélyi engedményekért cserébe¹⁷⁸¹ késznek mutatkozott rá, hogy a kolozsvári és nagyváradai állami gimnáziumokban újabb tagozatokat hozzon létre, elsősorban lányok számára. Ahol van legalább húsz román középiskolai tanuló, tantárgyként bevezetik a román nyelvet, és engedélyezik a román középiskolát és teológiát végzetek számára, hogy tanítóként működjenek.¹⁷⁸² Emellett a magyar kormányzat felajánlotta, hogy a román többségű településeken külön tagozatokat fognak felállítani, húsz tanuló esetén bevezetik a román nyelvet tantárgyként, negyven tanuló esetén pedig külön osztályt állítanak fel.¹⁷⁸³ Mindezt nehéz értelmezni a kormány ko-

rábbi nyilatkozatai fényében – akár egyféle beismerésként is fel lehet fogni. A magyar kormány az egyházi iskolák megnyitása elől továbbra is elzárkózott, hajlandó volt azonban az állami oktatást felülvizsgálni és paritásos alapon jelentős módosításokat eszközölni az állami iskolákban a román lakosság javára. Ennek érdekében 1943-ban megbízták Benisch Artúrt,¹⁷⁸⁴ hogy készítsen tervezetet a visszacsatolt területek nemzetiségi oktatásának átalakítására. Eddig egyedül Szlucska írt arról, hogy 1943-tól terv szintjén felmerült, hogy változtatni kellene a nemzetiségi oktatáson, s mindez nem egységesen, hanem különböző zónákra osztva valósulna meg.¹⁷⁸⁵

A rendelkezésünkre álló források alapján nem világos, hogy 1942-től mi készítette a magyar kormányzatot nemzetiségi iskolapolitikája egyoldalú javítására. Egy 1943 őszén a VKM-ben megtartott értekezlet jegyzőkönyvéből annyi bontakozik ki, hogy a Miniszterelnökség fontosnak tartotta a nemzetiségi lakosság anyanyelvű oktatásának egyoldalú biztosítását akkor is, ha nem kérelmezi, míg a VKM szerint egy ilyen változást a magyar közvélemény idegenkedése miatt nem lehet gyorsan végrehajtani.¹⁷⁸⁶

47. ábra. Benisch Arthur tervezete az anyanyelvi elemi oktatás átalakítására 1943-ban

A munkálatok már 1942-ben megkezdődtek, Benischt hivatalosan 1942 októberében kérték fel a nemzetiségi iskolahálózat tanulmányozására, majd egy átfogó tervezet elkészítésére, amely érintett volna minden nemzetiséget. Benisch alapvetően a VKM levéltára alapján dolgozott, itt vizsgálta az évente született jelentéseket minden olyan

iskoláról, ahova legalább tíz nemzetiségi diák járt.¹⁷⁸⁷ 1943 februárjára a KSH kigyűjtötte számára az 1941-es népszámlálás adatait az érintett településekre vonatkozóan.¹⁷⁸⁸ Benisch személyesen kereste fel mindegyik visszacsatolt területet,¹⁷⁸⁹ majd 1943 nyarára elkészítette átfogó tervezetét. 1944-ben személyesen ellenőrizte gyakorlatba ültetését, de a főispánok javaslatai alapján tervezete módosulhatott.¹⁷⁹⁰ Benisch statisztikai táblázatokat, térképmelléleteket is készített.¹⁷⁹¹ Témánk szempontjából azért is fontos a munkássága, mivel a nemzetiségi iskolahálózatnak a gyakorlatban működő képét mutatja, és ez igen eltérő forrásnak számít a VKM hivatalos statisztikáihoz képest.¹⁷⁹²

A felméréséből kibontakozó kép szerint az észak-erdélyi román lakosság körében nem érvényesültek az anyanyelvű oktatás elvei. Ennek oka egyfelől a román tanerők hiánya volt, de másfelől az is, hogy a magyar lakosság ellenszenvvel viseltetett a nemzetiségek iránt, emiatt sok esetben akkor is magyarul oktattak, ha a tanító beszélt a román nyelvet. Az ellenszenvet fokozta, hogy bár a kinevezett tanerők észak-erdélyi származásuk folytán beszéltek a román, mivel azt kényszerből tanulták meg – vagy esetleg román nyelvtudásuk hiányosságai miatt több esetben is nyelvvizsgára kötelezték őket –, nem voltak elkötelezettek a nyelvoktatás mellett. A Szent István-i eszme retorikájában lefektetett anyanyelvű oktatás elmaradása Benisch szerint elidegeníti a nemzetiségeket. Továbbra is az oktatást tartotta a legfontosabb asszimiláló eszköznek, ezért hangsúlyozta, hogy nem lehet egységesen és sematikusán alkalmazni az elvet.¹⁷⁹³ A román lakosság oktatása szinte kizárólag állami iskolákban zajlott, ez megkönnyítette a kormánypolitika érvényesülését. Ennek ellenére a tömbromán vidékeken is sok esetben magyarul oktattak,¹⁷⁹⁴ a nemzetiségi oktatás helyzete teljesen kaotikus volt, hiányzott belőle a tervszerűség.¹⁷⁹⁵ Benisch tervezete szerint általános vonatkozásban a tömbromán vidékeken az anyanyelvi, vegyes vidékeken, nyelvhatáron, nyelvszigeten vagy nagyvárosok környékén (amennyiben beszélnek a gyerekek magyarul) a 3. § szerint,¹⁷⁹⁶ ha nem beszélnek, akkor az egységes rendszer szerint legyen az oktatás.¹⁷⁹⁷ A három nagyváros – Szatmárnémeti, Nagyvárad és Kolozsvár – környékén jobban kellene érvényesülnie a magyar nyelvnek, akárcsak a korridorban (Mezőség, Kalotaszeg és Szilág megye). Ugyanakkor *nem kell biztosítani* a Szamostól délre az anyanyelvű oktatást.¹⁷⁹⁸ Benisch ezeknek az elképzeléseknek az alapján részletesen is kidolgozta a tervezetét, mégpedig településekre lebontva. Azt javasolta, hogy a nemzetiségi vidékeken minden esetben tegyenek egy „előrelépést”,¹⁷⁹⁹ míg a vegyes vagy magyar többségű vidékeken a magyar lakosság javára módosítsák. A VKM 1942 augusztusában elfogadta Benisch elképzelését, és megküldte az érintett minisztériumoknak. Az 1943. októberi tanácskozáson a többi minisztérium is elfogadta a tervezetet, a VKM-nek azzal az észrevételével, hogy a módosítások nagy vonalakban egyenlítsék ki egymást. Itt arról állapodtak meg, hogy a módosításokról nem adnak ki hivatalos rendeletet, csak szóban közlik az érintett tanfelügyelőkkel és főispánokkal.¹⁸⁰⁰

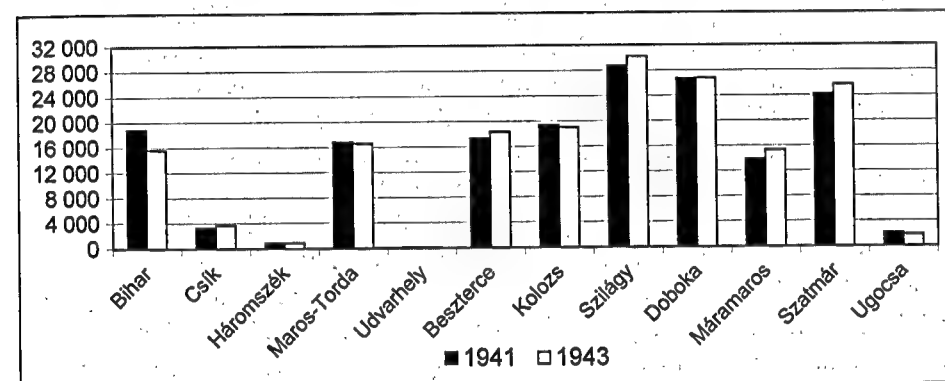
Megye	A Benisch tervezete előtti szinthez képest kedvezőbb	A Benisch tervezete előtti szint- hez képest kedvezőtlenebb
Beszterce	6	2
Békés	1	0
Bihar	199	13
Csanád	1	0
Csik	19	11
Háromszék	3	5
Kolozs	79	13
Kolozsvár	5	0
Máramaros	24	3
Maros	15	30
Marosvásárhely	1	0
Szatmár	95	14
Szatmárnémeti	1	0
Szilágy	25	32
Szolnok-Doboka	40	16
Udvarhely	1	1
Ugocsa	8	1
Összesen	423	141

48. ábra. Benisch Artúr tervezete az észak-erdélyi román iskolák átalakításáról 1943-ból. Forrás: MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel. 174. f.

A különböző tervvariánsokban különböző számok szerepelnek a román iskolákról. Mi a legutolsót közöljük, amelyet valószínűleg megvalósítani terveztek.¹⁸⁰¹ Az érintett iskolák száma 1000 és 350 között mozgott.¹⁸⁰² A számok különbözősége ellenére az arány általában egyharmad–egynegyed volt a román kisebbség javára.¹⁸⁰³ 1942-ből is ismert egy tervezet, amely 409 esetben lett volna kedvezőbb a román lakosság szempontjából és 135 esetben kedvezőtlenebb.¹⁸⁰⁴ A legnagyobb változás Biharban következett volna be, bár ott korábban sem volt rossz a helyzet. A VKM-statisztika szerint a 130 állami iskolából 88 román és 42 vegyes volt. Nem világos, a Benisch-tervezet miért itt tartotta szükségesnek a legradikálisabb változást, holott nem volt tömbromán vidék. Román szempontból a másik két legérintettebb megye Szatmár és Kolozs volt, az elsőt korábban alig volt tisztán román iskola. A román többségű Dobokában igen, míg Besztercében nem javasolt jelentős változást – az iskolák abszolút többsége mindkét megyében korábban is román volt. A magyar lakosság javára egyik megyében sem következett be jelentős változás, Szilágy megyében inkább kiegyenlítő-déssről beszélhetünk. Ugyanakkor megvalósult az az előírás, hogy a három nagyvárosban „mutatóban” működjön legalább egy-egy román iskola.¹⁸⁰⁵ A többi nemzetiség

kevesebb iskoláját érintette a tervezet, az arányok pedig még kedvezőbbek a nemzeti-ségek javára.¹⁸⁰⁶

Nincs pontos adat arról, mennyiben ment át a gyakorlatba a tervezet. Benisch általandó munkatársként alkalmazták, és 1944 elején is folytatta szemleútjait, ebből a kormány elkötelezettsége igazoltnak vehető, a nagyobb mérvű átalakítást feltehetően az 1944/45-ös tanévben tervezték. A hádi események miatt azonban erre már nem került sor. Így is feltételezhető, hogy egyes iskolákban megtörtént a tervezett típusváltás.

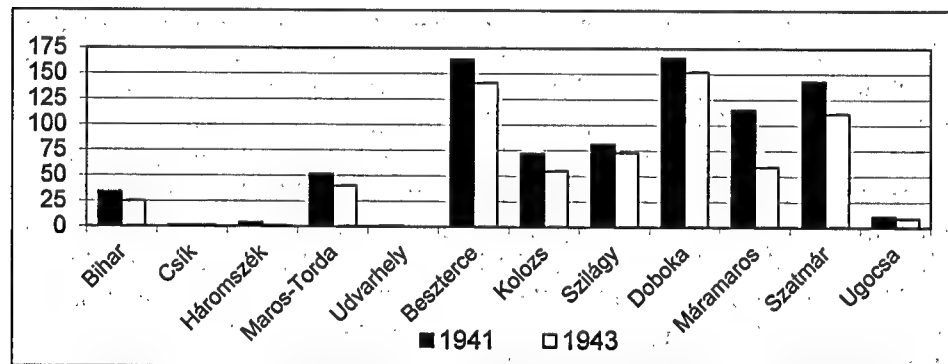
49. ábra. A nemzetiségi iskolába járó román diákok számának összevetése megyénként (1941–1943). Forrás: MNL OL, K 690, 1. csomó, 3. tétel. 185. f.; Tóth Ágnes: Nemzetiségi népiskolák Magyarországon...

Benisch tervezete ismét rámutat a VKM-statisztikák megkérdőjelezhetőségére, adatai szerint a gyakorlatban az iskolák töredéke működött csak román nyelven annak ellenére, hogy mind a statisztikában, mind a közbeszédben folyamatosan román nemzetiségi iskolákról lehetett olvasni/hallani.

A magyarországi nemzetiségi oktatás helyzetéről 1943 végén készült a legátfogóbb statisztika, amely, úgy tűnik, véletlenszerűen maradt fenn.¹⁸⁰⁷ Tóth Ágnes adatközléséből annyi ismert, hogy 1943-ban rögzítették településekre lebontva. Amellett, hogy ez a legátfogóbb adatfelvétel, az adatok értelmezésében több nehézség is adódik. Az adatfelvétel csak a nemzetiségi iskolákra vonatkozik, nem ismertek az iskolahálózat pontos méretei, nincs adat azokról a településekről, ahol nem működött nemzetiségi iskola, vagy ahol esetleg több is működött. Az adatokat nincs mivel összevetni. Az ábrák négyesintű adatokat rögzítenek: a nemzetiségi iskolába járó diákok és tanárok létszámát és nemzetiségi megoszlását, az oktatási rendszer tanulók és tanítók szerinti megoszlását iskolatípusonként. A legnagyobb zavart az okozza, hogy a két megoszlás adatai között lényeges különbségek adódnak. Ennek részbeni oka, hogy a tanítók szerinti megoszlás adatai között közli azokat is, akik csak magyarul oktatnak, míg a diákok szerinti megoszlásban csak azokat, akik valamilyen formában román nyelvű ok-

tatásban vesznek részt. Sem a diákok, sem a tanulók létszáma nem feleltethető meg egymásnak.¹⁸⁰⁸ Így nehéz megítélni, melyik adatot fogadjuk el mérvadónak. A másik probléma, hogy a statisztikai adatfelvétel időpontja egybeesik a Benisch-féle tervezet elfogadásának időpontjával, és nehéz eldönteni, vajon tartalmazza-e az annak során megvalósult típusváltásokat. Mivel azokat a típusokat tartalmazza, amelyeket Benisch javasolt, feltételezzük, hogy az időközben megvalósult átalakulásokat is tartalmazza az ábrák, nincs azonban adat arról, hol milyen változtatások történtek. Annyi jelenthető ki, hogy a statisztika kedvezőbb képet nyújt a valóságos 1942-es viszonyokról.

Az 1943-as statisztika szerint Észak-Erdély román nemzetiségi iskolának minősített intézményeibe összesen 230 018 diák járt, ennek 78%-a volt román, 17%-a magyar nemzetiségű. A több mint 175 ezer román diák az iskolakötelesek 86%-át jelentette, ami kis javulást mutat az 1941-es statisztikai adatokhoz viszonyítva. Ha megyei bontásban vetjük össze a diákok megoszlását, a vármegyek felében nőtt, a másik felében csökkent a nemzetiségi iskolába járó román diákok száma, a legnagyobb csökkenés Bihar megyében történt (mintegy 3000 diákkal volt kevesebb). A legnagyobb növekedés Szilágy (több mint 1500) és Máramaros (több mint 1400) vármegyében volt. A törvényi előírás ellenére nem sikerült megoldani a magyar és román diákok elkülönítését: több mint 40 ezer magyar diák járt nemzetiséginek minősített iskolába román diákokkal vegyesen, a legtöbben Kolozs és Szilágy megyében (megyéenként több mint 6000 diák). Ez azonban nem jelentette azt, hogy ezek a diákok románul (vagy románul is) tanultak: ahova jelentősebb számú magyar diák járt, ott magyar nyelvű oktatás folyt.

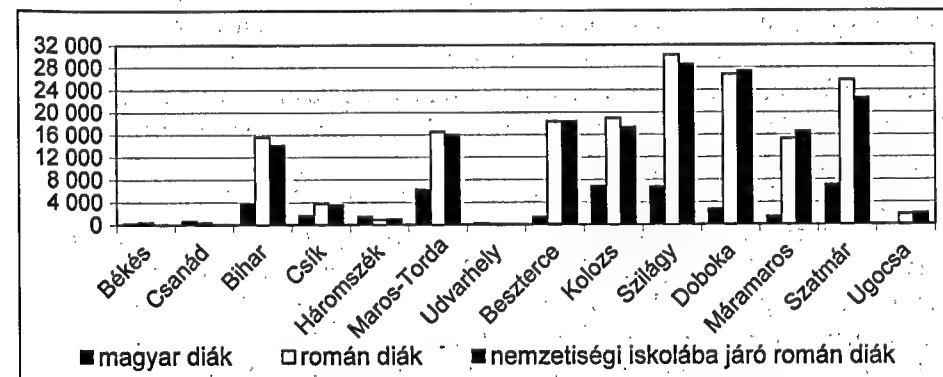

50. ábra. A román nemzetiségű tanítók számának egybevetése megyénként (1941–1943). Forrás: MNL OL, K 690, 1. csomó, 3. tétel. 185. f.; Tóth Ágnes: Nemzetiségi népiskolák Magyarországon...

Az érintett iskolákban összesen 2661 tanító oktatott, ezeknek azonban csak 25%-a volt román nemzetiségű, ami ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a román lakosság

nem érezte magáénak az állami oktatást. Ez lényeges visszaesést jelent az 1941-es szinthez képest, amikor még 844 román nemzetiségű tanító szerepelt a statisztikában. Ez alátámasztani látszik a román diplomáciai jelentéseket, amelyek szerint a folyamatok áthelyezések és létbizonytalanság miatt a román tanítók elmenekültek vagy más szakmát választottak. Ez azonban felveti a kérdést, vajon az egyre nagyobb hiányt hogyan tudta pótolni a magyar kormányzat *románul is tudó* magyar nemzetiségű tanerővel. A megyei bontás is igazolja a megállapítást: minden vármegyében visszaesés figyelhető meg. A legnagyobb visszaesés Máramarosban és Szatmárban történt. Máramarosban, ahol megfeleződött a számuk, a magyarizát a korábban jelzett közigazgatási beavatkozásban keresendő: az alispán megtiltotta, hogy a megyében más nyelven oktatassanak, mint magyarul. Szatmár megyében pedig az az anomália a magyarizát, hogy a viszonylag nagyszámú román nemzetiségű tanerő dacára a vármegyében alig működött tisztán román nyelven oktató iskola.

Ha összevetjük a nemzetiséginek minősített iskolákba járó román diákok számát a valamilyen formában román nyelven is oktatott diákok számával, a legtöbb vármegyében az utóbbiak száma kisebb (összesen 175 073 diák közül 167 720 diák részesült román oktatásban is). Ennek magyarázata a viszonylag nagyszámú magyar diák. Kivételt Szolnok-Doboka, Máramaros és Ugocsa képez, ahol ez utóbbi kategória aránya a magasabb. Minél nagyobb a magyar diákok száma, arányaiban annál magasabb a tisztán magyar nyelvű oktatásban részt vevő román diákok száma (ez minden vegyes lakosságú megye esetében megfigyelhető).

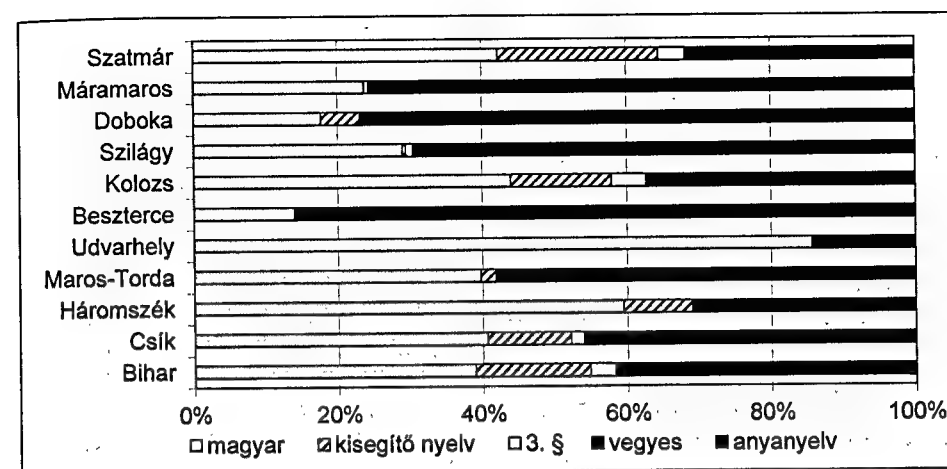

51. ábra. A román nemzetiségűnek minősített iskolákba járó diákok számának összevetése a valamilyen szintű román oktatásban részt vevő diákok számával. Forrás: Tóth Ágnes: Nemzetiségi népiskolák Magyarországon...

Megye	Tanítók megoszlása az oktatási rendszer szerint					Román tankötelesek megoszlása az oktatási rendszer szerint			
	magyar	kisegítő nyelv	3. § szerint	vegyes	anyanyelv	kisegítő nyelv	3. § szerint	vegyes	anyanyelv
Bihar	38	15	3	14	26	24	6	21	47
Maros-Torda	39	2	0	0	57	2	0	0	98
Beszterce-Naszód	13	0	0	0	87	0	0	0	100
Kolozs	43	13	4	18	19	25	6	34	33
Szilág	28	0	1	2	66	0	1	3	96
Szolnok-Doboka	17	5	0	11	65	7	0	12	80
Máramaros	23	0	0	15	60	0	0	20	80
Szatmár	42	22	3	6	24	42	4	11	43
Székelyföld	61	14	1	4	26	13	1	5	78

52. ábra. Különböző típusú iskolák összevetése megyénként a tanítók és diákok szerint (%-ban). Forrás: Tóth Ágnes: Nemzetiségi népiskolák Magyarországon...

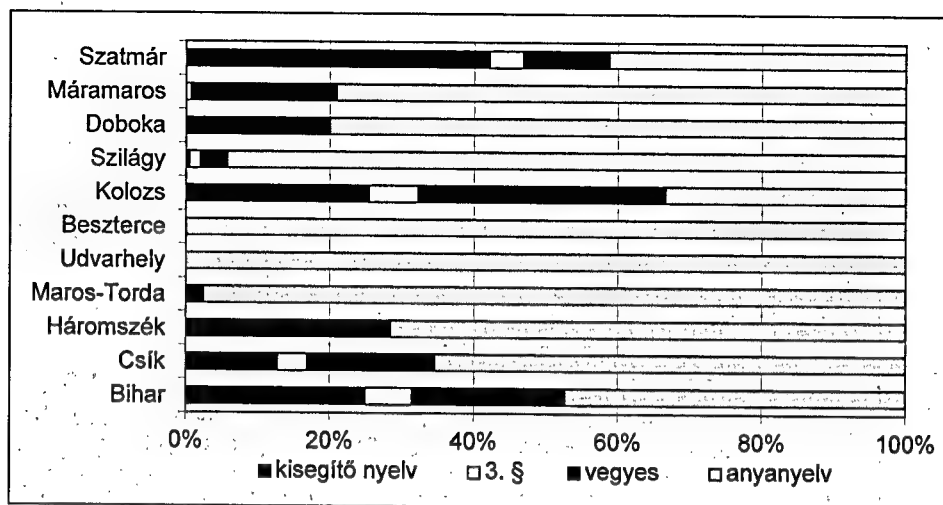
A tanítók szerinti megoszlás öt, míg a diákok szerinti megoszlás négy típusát különbözteti meg a statisztika.¹⁸⁰⁹ A tanítók esetében szerepel a tisztán magyar nyelven folyó oktatás is (nagy kérdés, mitől minősül ez nemzetiségi oktatásnak). Az öt típus: tisztán magyar nyelven folyik az oktatás; az oktatás magyar nyelven folyik, de a román kisegítő nyelvként használják (mivel a diákok feltehetően nem értenek magyarul); a 3. § szerinti oktatás, amikor heti hat órában oktatják a román nyelvet; a vegyes oktatás, a korábbi B típusú, később a 11000/1935-ös rendelet szerinti oktatás, ahol a tantárgyak felét oktatják anyanyelven; tisztán román nyelvű oktatás. Ez az első statisztika, amely arról szolgáltat információt, mennyiben érvényesültek Észak-Erdélyben a Magyarországon érvényes iskolatípusok. E kategóriák beemelése a statisztikába eleve kétségbe vonja a korabeli állítást, amely szerint a visszacsatolt területen a nemzetiségi lakosság számára biztosítva volt az anyanyelvű oktatás. A tanítók szerinti megoszlás adataiban a kisegítő, 3. § szerinti és vegyes oktatás elhanyagolható arányt képviselt, a három típus szerint a tanítók 19%-a oktatott. Tisztán magyar nyelven a tanítók 33%-a oktatott, nem világos azonban, ez hány iskolát és hány diákot jelentett (ezen belül pedig hány román diákot).¹⁸¹⁰ A tanítók közel fele (47%) anyanyelvű oktatás keretében végezte a feladatát, ha azonban a kisegítő és 3. § szerinti oktatást is a magyarhoz számítjuk, leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a tanítók fele magyarul, fele románul oktatott.

53. ábra. A tanítók megoszlása a különböző típusú iskolákban megyénként. Forrás: Tóth Ágnes: Nemzetiségi népiskolák Magyarországon...

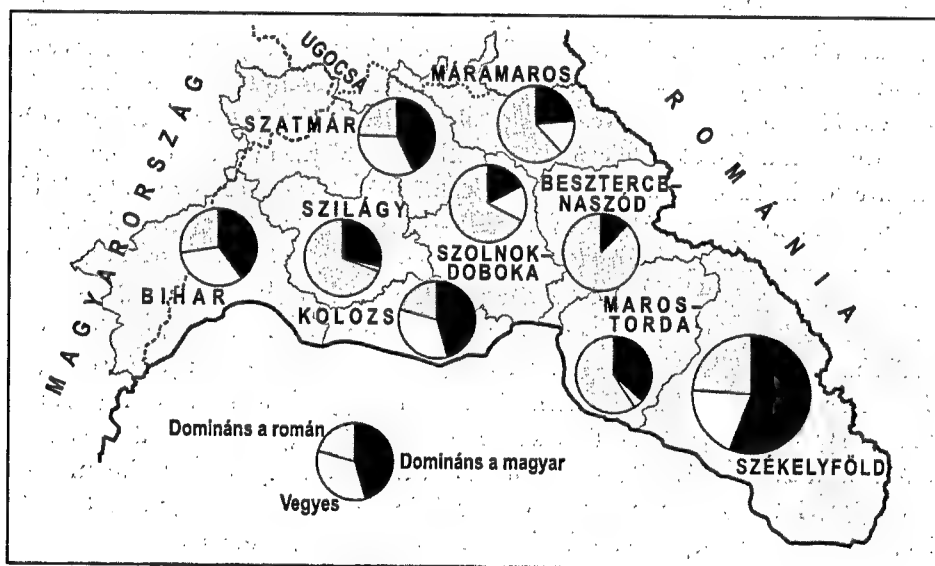
A megyék szerinti bontás alapján megállapítható, hogy – Besztercét leszámítva – minden megyében létezett mindegyik típus, a vegyes típus leginkább Szatmár, Szilág, Kolozs és Bihar megyében érvényesült. Ennek a lakosság vegyes jellege a magyarázata. A tiszta magyar nyelvű oktatásban részt vevő gyerekek aránya a három székelyföldi megyében a legnagyobb, de a vegyes típusokat is beszámítva Szatmár, Szilág és Kolozs megyében a tanítók kétharmada gyakorlatilag magyar nyelven oktatott. A magyar nyelvű oktatás mértéke Beszterce és Szolnok-Doboka esetében volt a legkisebb. Ugyanakkor a megyék felében a tanítók kétharmada a tisztán anyanyelvű oktatás keretében tevékenykedett.

A tisztán magyar nyelvű oktatás adatai nélkül a diákok több mint kétharmada (69%) tiszta anyanyelvű oktatásban részesült. Ez jobb arány, mint az 1941-es VKM-statisztikában szereplő 58%. Kérdés, vajon az adatfelvétel okozta-e ezt a javulást, vagy a Benisch-féle korrigálás számlájára írható. A három vegyes lakosságú vármegye, Szatmár, Szilág és Kolozs volt kivétel, ezekben a vegyes és magyarnak tekinthető oktatás dominált. Beszterce – és sajátos módon Udvarhely – vármegye volt az, ahol minden diák anyanyelvű oktatásban részesült. Összességében elmondható, hogy a tömbromán vidéken és ott, ahol megoldható volt a diákok elkülönítése, a román diákok többsége anyanyelvű oktatásban részesült, a vegyes oktatást is beleszámítva pedig az anyanyelvű oktatás aránya minden megyében meghaladta az 50%-ot.

54. ábra. A román nemzetiségű diákok számának megoszlása a különböző oktatási rendszerek szerint megyénként.

Forrás: Tóth Ágnes: Nemzetiségi népiszkolák Magyarországon...

55. ábra. Az anyanyelvű oktatás érvényesülése az elemi iskolákban 1943-ban

4.6. A ROMÁN TANÍTÓKKAL SZEMBENI HATÓSÁGI FELLÉPÉSEK

Az 1980-as évek közepe óta meghonosodott nacionalista román történetírás megközelítése szerint az 1940 és '44 közötti időszakban Észak-Erdélyben a román elit – elsősorban a papok és tanítók – sorsát a folyamatos szenvedés jellemezte az állandósuló üldöztetés és hatósági fizikai erőszak miatt. Ez a megállapítás két ponton is felülvizsgálatra szorul: egyrészt kis számuk miatt a román tanítók nem alkottak olyan egész társadalmat lefedő hálózatot, mint a papok, nem játszottak olyan fontos szerepet a román közösség életében. Másrészt a hatósági fellépés is jóval kevesebb volt velük szemben.¹⁸¹¹ A román tanítók ugyanis állami alkalmazottak voltak, nem rendelkeztek független egzisztenciával, mint a papok, a hűségesküt is le kellett tenniük, és könnyen elbocsáthatók voltak. Másrészt 1940-et követően sokukat más településre helyezték át, akár más vármegyébe is (többségük Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyébe került), ahol nem voltak helyi kapcsolataik, és idő kellett, amíg a román lakossággal kialakult a bizalom. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy nem voltak köztük a közösségért tenni akaró, a nemzeti érzület és a saját intézményhálózat fontosságának tudatában lévő oktatók, akik bárhol aktív tagjaivá váltak a közösségnek, és részt vettek a felekezeti iskola vagy román oktatás bevezetése érdekében indított mozgalomban. Hogy mégis folyamatosan a helyi közigazgatás és a csendőrség figyelmének fókuszában voltak, a magyar közigazgatás bizalmatlanságának, túlérzékenységének tudható be. Ez látszik a román tanítók elleni fellépés olykor abszurd módjaiból is. A román konzulátusok és a követség rendre tiltakoztak az ügyben, sok esetben eredményesen. Az esetekből olykor politikai bonyodalmak keletkeztek, amelyek eljutottak a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium szintjére is.¹⁸¹²

Jelenlegi tudásunk szerint 1940 és 1944 között tíz román tanítóval szemben léptek fel a hatóságok.¹⁸¹³ Ez a kis szám nem teszi lehetővé a statisztikai elemzést vagy nagyobb következtetések levonását. Nem tudni, a VKM levéltárának megsemmisülése miatt ismert-e ennyire kevés eset,¹⁸¹⁴ vagy tényleg ritkán indítottak eljárást a hatóságok. Felülreprezentált Szatmár vármegye (hat eset), és nem világos, hogy ennek oka a helyi közigazgatás túlérzékenysége vagy a dokumentumok fennmaradásának esetlegessége. Az adatszűkösség ellenére igyekszünk az eseteket csoportosítani és egyféle tipológiát felállítani. Az eseteket négy kategóriába lehet sorolni: államellenes vétség; a tanerő elbocsátása; a tanerő áthelyezése; abszurd esetek – amikor az eljárás valójában csak ürügy volt az illetővel szembeni fellépéshez. Egyes esetek persze több kategóriába is besorolhatók.

Állam és nemzet elleni vétség miatt öt tanító ellen indult eljárás, őket hosszabb-rövidebb ideig internálták.¹⁸¹⁵ A völcsöki tanító tettét minősítették a legsúlyosabbnak, az ügy részletei azonban nem ismertek.¹⁸¹⁶ Butnár Miklós gyergyóbékási tanító esete a legjobban dokumentált, őt a „gyergyótölgyesi összeesküvés” egyik értelmi szerzőjének tartották. Az ügy 1941 tavaszán robbant ki, amikor a szolgabíró szerint román

értelmiségiel összeesküvést szöttek. Többeket megfigyelés alá helyeztek, de ekkor még nem találtak bizonyítékot. Ennek ellenére javasolták Butnárnak, hogy hagyja el a járást, különben kiutasítják – ekkor (részben a német–olasz tisztbi bizottság közbenjárásának köszönhetően) Kolozs megyébe került tanítóként. A lakosság körében mozgalom indult Butnár visszahelyezése érdekében,¹⁸¹⁷ amit azonban a főszolgabíró nem támogatott. 1942 nyarán kellő bizonyítékot találtak az összeesküvésre, ekkor Butnárt több társával együtt letartóztatták.¹⁸¹⁸

Oktatók elbocsátásával három esetben találkozunk,¹⁸¹⁹ egyik a már korábban említett máramaroszi középiskolai tanár, akit a katonai közigazgatás időszakában internáltak, majd elbocsátották állásából. Később nyugdíjazták, majd 1941 októberében egy különbizottság megállapította, hogy „nem méltó” a magyar állami nyugdíjra, ezért megvonták tőle.¹⁸²⁰ A lacházi tanítónőt az elsötétítés idején „titkos rádióhallgatás” miatt első körben 15 nap fogházra és 20 pengő büntetésre ítélték, amit le is töltött, ennek ellenére a tanfelügyelő később elbocsátásáról döntött.¹⁸²¹

Az áthelyezési ügyeknél nem azokra az esetekre utalunk, amikor a bevonulást követően a tanítókat magyar vagy vegyes lakosságú településekről román vidékre helyezték át. Ilyen eset két tanító kapcsán történt, ezek közül a majszi tanítóé a legszörvevényesebb. Emil Văleanut annak ellenére helyezték át Nyírábrányba magyar iskolához, hogy a vizsgálat során nem találtak ellene semmilyen terhelő bizonyítékot. Kérésére áthelyezték Alsóapsára román iskolába, de eredeti helyére többszöri kérésre sem voltak hajlandók visszahelyezni. Ennek valószínű oka az, hogy a tanító aktív volt a Plugarul szövetségben.¹⁸²²

Három esetben találkozunk meglepő – akár abszurd – indokokkal is, amelyek egyértelművé teszik, hogy csak ürügyet kerestek a tanítóval szembeni fellépéshez. A lacházi tanítónővel kapcsolatban azt kifogásolták, hogy nem „helyesen” használta nevét, így nem derült ki, hogy férje egyben ortodox pap is volt, a Văleanu „bűne”, hogy magyar felesége mellett nem tanulta meg a magyar nyelvet, míg a kiskörtvélyesi tanítóval kapcsolatban azt hozták fel, hogy személyi lapja kitöltésekor nem tüntette fel, hogy rendelkezik tanítói oklevéllel.

4.7. A KISEBBSÉGI TANERŐK HÁBORÚS SZOLGÁLAT ALÓLI MENTESÍTÉSÉNEK ÜGYE

A modern tömeghadsereg megjelenése és a sorkatonai szolgálat bevezetése a társadalom minden rétegét érintette, ez leghangsúlyosabban a második világháború időszakában nyilvánult meg. Míg az első világháborúban bizonyos társadalmi státus vagy iskolai végzettség – ha nem is teljes mentesítést, de – könnyített szolgálatot vont maga után, a második világháborúban ez már nem volt általános.¹⁸²³

Az első világháború időszaka a nemzetiségi kérdés kezelésében is különbözött a másodikétól. Az első idején a Monarchia hadseregében a háború kitörésekor és annak első szakaszában a nemzetiségi kérdés nem jelentkezett problémaként, a hadsereg számított a birodalom összetartó erejének és asszimilációs színterének. 1918-at követően a nemzetiségi sorkatonák életét egy anyaország hadseregében már az állandó megáláztatás és szigorú bánásmód jellemezte – mind a magyar, mind a román hadseregben. A menekülés egyik legfőbb kiváltója a katonai szolgálat előli szökés volt, ami 1941-et követően egyre gyakoribb lett, majd 1943-tól a nagy veszteségek miatt már a legfőbb okká vált.¹⁸²⁴ Ugyanakkor a hadseregben való részvétel magában hordozta annak a veszélyét is, hogy az illetőnek saját nemzetállama ellen kell harcolnia – amit a legtöbben nem vállaltak. Az értelmiségiel háborús szolgálata a többi területhez hasonlóan ugyancsak a nemzetiségpolitikát meghatározó reciprocitási elvnek esett áldozatul, mindkét állam „fegyverként” használta a menekülés ösztönzésére. Emiatt felmerült védelmük szükségessége mentesítés révén.

A dualizmus időszakában a tanerőket általában a nyári hónapokban hívták be kiképzésre, majd tartalékkállományba sorolták. Az 1912:XXX. tc. ezt módosította, a tanerők azonban továbbra is kedvezményben részesültek. A katonai szolgálat tartamát két évre emelték, a tartalékkállományt tíz évben szabták meg. Ehhez képest a tanerők egyéves önkéntes szolgálat alatt akár tiszti rangot is szerezhettek. A tanerőket általában a honvédségbe sorolták be.¹⁸²⁵ Az első világháború időszakában a román nemzetiségű katonák teljesítették katonai kötelezettségeiket, a háború utolsó szakaszáig körükben a dezertálások száma az átlagnál nem volt nagyobb.¹⁸²⁶ A román ortodox érsekség jelentése szerint 1917-ig a román tanerő 68%-a – több mint 400 fő – kapott katonai behívót és teljesítette kötelezettségét. Az 1916-os román betöréskor azonban a tanerők jelentős része – a papokhoz hasonlóan – üdvözölté a román hadsereg megjelenését, és visszavonulásakor követte is. Ez lett a kultúrözna ötletének egyik kiváltó oka.¹⁸²⁷

A területgyarapodást követően a nemzetiségek nagy száma nehéz helyzet elé állította a magyar hadvezetést, hiszen egyes hadosztályok csapatrészeiben a kisebbségi újoncok akár többségbe is kerülhettek volna. 1940-ben – a zsidókat leszámítva – a kisebbségekkel szemben még fenntartották az egyenlő jogok és kötelezettségek elvét, majd 1941-től, a területi kiegészítési elvet feladva, a kisebbségi újoncokat szétesztották a hadosztályok között. 1942-től a kisebbségeket fokozatosan megbízhatatlannak minősítették és munkaszolgálatra osztották be.¹⁸²⁸ Addig megtörtént a nemzetiségi lakosság átképzése, a román hadseregben szerzett tiszti rangok elismertetése azonban sok esetben nehézségekbe ütközött.

A háborús erőfeszítés fokozásával, a veszteségek növekedésével egyre több tanerő menekült el mindkét oldalról, és beindult a reciprocitási spirál.¹⁸²⁹ Ez oda vezetett, hogy a dél-erdélyi magyar tanerők száma annyira csökkent, hogy újabbak elmenekülése a tanügyi rendszer összeomlását vonta volna maga után.¹⁸³⁰ Emiatt 1942 tavaszán

a magyar kormányzat javaslatot tett a tanerők kölcsönös mentesítésére. A román kormányzat kezdetben nem reagált pozitívan, ám pár visszhangot kiváltó eset nyomán mindkét kormány belátta a mentesítés szükségességét.¹⁸³¹ A magyar kormány gesztusként már 1942 márciusában elrendelte az akkor behívás alatt lévő húsz román tanerő leszerelését,¹⁸³² majd 1942 áprilisában megegyezésre jutott a két fél. A megállapodást kiterjesztették a két kisebbség politikai vezetőire is, tizenöt román vezetőért cserébe tíz dél-erdélyi magyar vezetőt mentesítettek. A tanerők esetében viszont a román hadvezetés csak a tanév végéig volt hajlandó a kölcsönös mentesítésre.¹⁸³³ 1942 augusztusában jutottak végleges megállapodásra, a tanerőket kölcsönösségi alapon mentesítették.¹⁸³⁴ A kisebbségi vezetők esetén bővítették 22 román és 15 magyar személyre, és kiegészítették öt-öt újságíróval. A felmentést kiterjesztették az értelmiség más kategóriáira is, nyomdászokra, banktisztviselőkre, orvosokra, ügyvédekre és gyógyszereszekre. Az ő esetükben azonban nem volt teljes a mentesítés, hanem arányszámokról állapodtak meg, ez 3:2 volt a románok javára. 1943-ban felmerült, hogy a megállapodást terjesszék ki a középiskolai diákokra is, ez azonban nem valósult meg.¹⁸³⁵ A megállapodás ellenére a későbbiekben is mindkét oldalon előfordult, hogy tanerőket hívtak be, ezek azonban elszigetelt esetnek számítottak.¹⁸³⁶ Kisebb fennakadásokkal a megállapodás működött a háború végéig.

4.8. A NASZÓDI GIMNÁZIUM ÉS ÖSZTÖNDÍJALAP HELYZETE

Az 1930-as évek végén a politikai intrikák és korrupciós ügyek miatt a naszódi ösztöndíjalap vagyona lezüllött, a szövetkezet tulajdonképpen csődközeli állapotban érte meg a bécsi döntést.¹⁸³⁷ A két világháború között az ösztöndíjalap végig működött, az erdők kitermelésére Regna néven külön szövetkezetet alapítottak, amely 1940-et követően a legnagyobb és legfontosabb észak-erdélyi román ipari egységként végig a politika homlokterében volt. A naszódi gimnáziumot – a többi egyházi iskolához hasonlóan – 1923-ban a román állam államosította, a tanárok fizetését ettől kezdve az állam biztosította, az ösztöndíjalap pedig évente 100 ezer lejrel járult hozzá az iskola működéséhez. 1920-tól az iskola George Coșbuc Határőriskola néven működött.¹⁸³⁸

Már a katonai közigazgatás időszakában felügyelőt neveztek ki az alapok élére, ugyanakkor a VKM is elrendelte az alapok helyzetének felmérését, és javaslatot várt a felügyelet kérdésének rendezésére.¹⁸³⁹ Ezzel párhuzamosan több tervezet is született az egész határörvagyron és az ösztöndíjalapok kezelésére, illetve kisajátítására. Ezek közül kettő magánszemély javaslata volt,¹⁸⁴⁰ de a Honvédelmi Minisztérium részéről is felmerült a kezelésbe vétele.¹⁸⁴¹ A VKM ezt azzal hárította el, hogy az ő felügyelete alá csak az ösztöndíjalapok tartoznak, ami nem elégséges a felvázolt honvédelmi célok megvalósításához.¹⁸⁴² A kérdést végül a Miniszterelnökség napolta el azzal, hogy még

nincs rendezve, de nemzetiségpolitikai okok miatt amúgy sem lehetne megváltoztatni a vagyon alapítványi jellegét.¹⁸⁴³

A magyar kormányzat végül 1942 folyamán rendezte az ösztöndíjalap helyzetét. A VKM-nek volt joga kinevezni az alap elnökét, a tanács tagjai ugyanazok maradtak, akik 1940 előtt is voltak. Ugyanakkor bővítették az elnök jogkörét, ő kezelhette a költségvetést, döntött az alkalmazásokról, végrehajtotta a tanács határozatait. Egyben fel függesztette az ösztöndíjak kifizetését, az alap vagyoni helyzetének rendezéséig minden jövedelmet az adósság rendezésére fordítottak.¹⁸⁴⁴ Így az ösztöndíjalap 1944-ig gyakorlatilag úgy működött, hogy nem folyósított ösztöndíjakat.¹⁸⁴⁵ Az alap működését az is nehezítette, hogy a két erdőségből a fát legkönnyebben Románia irányába lehetett kitermelni, ez azonban megoldhatatlan volt abban az időszakban, így a több mint 70 km-re lévő Borsára voltak kénytelenek szállítani. A helyzeten úgy próbáltak segíteni, hogy létre kívántak hozni két fűrésztelepet, amely helyi szinten dolgozta volna fel a kitermelt fát.¹⁸⁴⁶ Információink szerint az időszakban egyszer történt pályázati kiírás az ösztöndíj elnyerésére, 1941 folyamán, még az ideiglenes rendezést megelőzően. Az ösztöndíjra több mint 300-an jelentkeztek: 12 egyetemi hallgató, 15 teológus, 185 gimnáziumi tanuló, 53 tanítóképzős, 60 tanonc, 7 más, de nincs információnk arról, hogy a kifizetés megtörtént volna.¹⁸⁴⁷ Ezt követően hosszas vita bontakozott ki az elnök személyéről. A funkciót kezdetben Mikes József Beszterce vármegyei főjegyző töltötte be, de mivel a trianoni területekről származott, nem beszélt románul.¹⁸⁴⁸ A Miniszterelnök javaslatára Vermes György vármegyei tiszti főügyész került a tisztségbe.¹⁸⁴⁹

A naszódi gimnázium sorsa a többi állami középiskolához hasonlóan alakult, elviekben az egyedüli tisztán románul oktató középiskola volt Észak-Erdélyben, Naszódi M. Kir. Állami Román Tannyelvű Gimnáziumként működött. A bécsi döntést követően a tanárok többsége elmenekült (21 tanárból 16), az új tanerők többsége a trianoni területekről érkezett, közülük csak öt beszélt jól románul. 1941-ben Pálffy Endre kolozsvári tanárt nevezték ki igazgatóvá, aki beszélt románul.¹⁸⁵⁰ Felvetődhet a kérdés: mennyire érvényesült a gyakorlatban a román oktatási nyelv? A román lakosság legnagyobb sérelme az iskolával kapcsolatban alapítványi jellegének el nem ismerése volt, mivel így az ösztöndíjalapnak nem volt beleszólása az iskola működtetésébe.¹⁸⁵¹ A sérelem felmerült az 1943-as iskolai tárgyalások során is, amikor dél-erdélyi oktatásiügyi engedményekért cserébe a magyar kormány hajlandónak mutatkozott az iskolát átadni az ösztöndíjalapnak.¹⁸⁵² Ennek gyakorlati megvalósulásáról azonban nincs információnk.

4.9. KÖVETKEZTETÉSEK

A nemzetiségpolitika egyházi vetületéhez hasonlóan a magyar kormányzat 1940 és '44 közötti oktatáspolitikájának kialakulásában is a dualizmus időszaka volt a meghatározó viszonyítási alap és tapasztalat. Abban is hasonlóság van, hogy az alapvető fel fogás nem változik: ahogy elviekben biztosították az egyházak autonómiáját, ugyanúgy – a magyar kormány deklarációja szerint – az oktatás alapvetően az egyház kere tében valósult meg, és törvényileg biztosították az egyházak iskolafenntartó jogát. A gyakorlatban azonban teljesen más elvek érvényesültek. A dualizmus kori tapasztalat lényege, hogy 1918 előtt a nemzetiségek (elsősorban a román lakosság) körében jelentkező irredentizmus megszületésének legfőbb fészke az egyházi oktatás volt. Ezért – 1940-ből visszatekintve – „hiba” volt az egyházi oktatás kialakulásának támogatása. A másik tanulság, hogy az anyanyelvi egyházi oktatás alapvetően nem asszimilál, holott 1940 után is az iskolát tartották a legfőbb asszimilációs eszköznek. Az egyedi megoldás a nemzetiségi diákokat állami, de – a Szent István-i elv alapján – anyanyelven oktató iskolákban nevelni, így volt megvalósítható a nem magyar tömegek lojális tétele. A magyar kormányzatnak kapóra jött, hogy az utódállamok többségében felszámolták az egyházi oktatást, így könnyebben tudta véghez vinni oktatáspolitikai elképzeléseit.¹⁸⁵³ Az észak-erdélyi román oktatáspolitikai legfőbb elve az 1940-es *status quo* megőrzése akkor is, ha az ellentmond a törvényeknek és rendeleteknek.

Meglátásunk szerint a nemzetiségpolitika terén az oktatás a legalkalmasabb annak az elméleti felvetésnek az igazolására, amely szerint az 1868 és 1944 közötti időszak egy egységes ívként írható le, ahol a magyar és román nemzetiségpolitikák egymásra épülve, egymástól „tanulva” egyre hatékonyabban valósítják meg a kisebbségek jogfosztását, elősegítve azok elmenekülését, adott esetben asszimilálását. Ebben a fejezetben e felvetés mellett igyekeztünk érvelni, emiatt is bontottuk ki hosszabban a bevezetőnek szánt dualizmus és két világháború közötti részt. Ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy mindez kimutatható a nemzetiségpolitika más területein is. Ez megerősíti azt az elterjedt nézetet, hogy az úgynevezett Köztes-Európa utóbbi két évszázadának történelmét az egymással szemben megfogalmazódó nacionalizmusok révén lehet a legjobban leírni, ahol minden nemzeti csoport a maga nemzetállamának megteremtésére, majd kereteinek bővítésére törekedett, ami óhatatlanul elvezetett az ellenpólusnak számító csoport asszimilálásához, elüldözéséhez vagy kitelepítéséhez.

Az észak-erdélyi nemzetiségi oktatáspolitikai vizsgálata során döbrentünk rá a katonai közigazgatás korábbi feltevéseinket meghaladó fontosságára. Eddigi nézetünk szerint a katonai közigazgatás időszakában már megfigyelhető a nemzetiségi oktatáspolitikai kettőssége, a helyi parancsnokok tevékenysége azonban kimerült az oktatás megindításában, adott esetben a nem kívánt tanszemélyzet elbocsátásban, kiutasításában. Ugyanígy az 24024/1940. sz. rendeletet csak átmeneti intézkedésnek tartottuk – ahogy azt a rendelet szövege is tartalmazza –, míg a gyakorlatban 1944-ig ez szabá-

lyozta Észak-Erdélyben a nemzetiségi oktatáspolitikát. Mostani vizsgálataink mentén bebizonyosodott, hogy a katonai közigazgatás idején kialakult struktúra, az ekkor történt kinevezések ideiglenes jellegük ellenére tartóssá váltak, és a rendszer, ha kisebb-nagyobb módosításokkal is, ebben a formában működött az egész időszakban. Erre legélesebben Benisch Artúr 1943-as helyszíni szemléi nyomán derült fény: az alapelveket leszámítva a különböző vármegyékben megvalósuló nemzetiségi oktatásban nem mutatható ki semmilyen törvényszerűség, a viszonyok a helyi parancsnokok intézkedéseinek lenyomatát őrizték, sok esetben tömbromán vidéken is erőltették a magyar oktatást, más esetben pedig magyar többségű városok térségében sem érvényesült kellőképpen a magyar nyelv dominanciája. Még meghatározóbbá válik tehát az a korábbi kijelentésünk, hogy a katonai közigazgatás kész tények elé állította a polgári közigazgatást, amely nem tudott – vagy nem akart – jobbítani az állapotokon. A jövőbeni kutatások feladata lesz annak eldöntése, milyen tényezők húzódtak meg emögött: a román tanerők nagyarányú elmenekülése miatt nem tudták pótolni megfelelően a hiányt, nem tudtak elegendő románul is beszélő pedagógust beállítani az oktatásba, vagy inkább a helyi magyar társadalom és közigazgatás sovinizmusa volt a döntő, amely nem fogadta el az anyanyelvű oktatás biztosításának szükségességét. A korabeli VKM-jelentések és -statisztikák alapján az a kép bontakozik ki, mintha a kormány nem lenne tudatában a román nyelvű oktatás valós helyzetének, és pozitívabban nyilatkozik olyan esetekben is, amikor az adott dokumentum nem szolgál propagandacélokat.

A nemzetiségi oktatáspolitikában megfigyelhető kettősség – illetve hármasság – legélesebben 1941 nyarától, a 25370/1941. rendelet megszületésétől kezdődően vált egyértelművé. A magyar kormány eredeti elképzelése szerint a trianoni területeken az 1935-ben felvázolt egységes oktatási típus lett volna a meghatározó, míg a visszacsatolt területeken az anyanyelvi – a korábbi A típusú – oktatás. A bécsi döntéssel egy időben a magyar kormányzatra kényszerített népcsoportegyezmény azonban alapjaiban írta felül a kormány elképzelését, a német lakossággal szemben kénytelen volt számtalan engedményt tenni. Ennek eredményeként született meg a fenti rendelet, amelyet azonban csak a trianoni területeken és csak a német iskolákkal kapcsolatban alkalmaztak. Ezáltal a nemzetiségi oktatáspolitikai terén a legalapvetőbb jogi norma, a jogegyenlőség elve sem érvényesült. Ez ugyanakkor minden korábbinál élesebben világít rá arra a korabeli felfogásra, amely szerint a visszacsatolt területek integrálása nem történhet meg automatikusan azzal, hogy visszavonják a korábbi törvényeket és életbe léptetik a magyar jogszabályokat, mivel Erdély speciális terület, ahol több helyi sajátosságot figyelembe kell venni. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy úgy történt meg a terület integrálása, hogy a nemzetiségpolitika tekintetében leginkább meghatározó szférákban – egyház és oktatás – nem történt meg a magyar törvények kiterjesztése, joghézagot hagytak meg, vagy csak arra a speciális területre vonatkozó jogszabályokat hoztak.¹⁸⁵⁴

A nemzetiségi oktatáspolitikában élesebbnek tűnik az ellentét a kormányzat különböző szereplői között. A törésvonal a VKM/Belügyminisztérium–Külügyminisztérium/Miniszterelnökség között látszik. Az előbbiek kitartottak a *status quo* elvének fenntartása mellett, részben a megfelelő ellenőrzés és ezáltal lojalitás biztosítása érdekében, részben mivel ez volt az elvárás a magyar és az észak-erdélyi közvélemény és közigazgatás részéről. Ezzel szemben a Miniszterelnökség és ennek nyomán a Külügyminisztérium¹⁸⁵⁵ felfogása szerint a kormánynak az alapvető kisebbségi jogok terén nem a reciprocitás elvét kell követnie, hanem biztosítani kell akár egyoldalúan is, hogy ezáltal is összhangba kerüljön a gyakorlati politika a propaganda szintjén meghirdetett Szent István-i eszmével.¹⁸⁵⁶ További vizsgálatok tárgyát képezi annak eldöntése, mennyiben hozott változást a VKM politikájában Hóman lemondása és Szinyei Merse kinevezése, mint ahogy az is, mennyiben számított valós akadálynak a magyar közvéleményre való hivatkozás. Ugyanígy az a kérdés is felmerül, mennyire volt tudatában a kormányzat annak, hogy a helyi közigazgatás és a tanfelügyelőség szabotálja meghirdetett politikáját (a máramarosi alispán például állítólag megtiltotta a nem magyar nyelven történő oktatást), vagy mindez a kormányzat hallgatólagos beleegyezésével történt-e. A Miniszterelnökség felfogása kapcsán kérdéses, meddig ment volna el a gyakorlati megvalósításban,¹⁸⁵⁷ és mennyire lett volna sikeres e politika a nemzetiségi lakosság megnyerésében.¹⁸⁵⁸ A legfőbb kérdés azonban az: miért nem tudta érvényesíteni akaratát a Miniszterelnökség, holott más esetekben, más kérdésekben általában neki volt döntő szava a nemzetiségpolitikai kérdésekben.

A román lakosságra általában jellemző passzivitáshoz képest az oktatás terén a román püspökök két mozgalmat is indítottak, egyrészt az egyházi oktatás, másrészt az anyanyelvű oktatás biztosítása érdekében. A magyar kormány elzárkózása miatt mindkét mozgalom teljes kudarccal végződött, a közösség összefogása és összetartás érzésének sugallása terén azonban mindenképpen fontosak ezek az akciók. A mozgalmak kapcsán fontos kiemelni, hogy a román lakosság követelései nem ütköztek törvénybe, nem jogaik szélesítését követelték, csak az elvek és törvények betartását és érvényesítését.

Az egyházi oktatás terén a mozgalom alapvetően az államsegélyre alapozta a hálózat fenntartását, a helyi közösségek azonban több esetben is jelezték, hogy egyházi iskolájuk érdekében anyagi áldozatokra is hajlandóak. A rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé, hogy átfogó képet kapjunk az áldozatkészség mértékéről, a többségi létből kisebbségivé váló és nemzeti identitásában megerősödött román lakosság azonban feltehetően inkább volt tudatában a saját intézményhálózat és anyanyelvű oktatás fontosságának, mint elődei 1918 előtt. Míg a dualizmus idején a román egyházi elit végig arra panaszkodott, hogy a román lakosság nem érzi magáénak az egyházi iskolákat, és nem hajlandó erre áldozni, 1940-et követően az állami iskolák elutasítása vált általános nézetté.¹⁸⁵⁹ A magyar kormány egyházi iskolákkal szembeni elzárkózása – a maga szemszögéből nézve – érthető volt ugyan, annak mégis tudatában kellett

lennie, hogy a román kisebbség nem fogja elfogadni, ahogy nem fogadta el a dualizmus időszakában sem. Ennek ellenére a kormány végig kitartott az elv mellett. 1943-ban felmerült megváltoztatása – a dél-erdélyi magyar intézményhálózat védelmében –, de épp Márton Áron püspök szegült ellene, kifejtve, hogy a dél-erdélyi magyarság már nem tudna profitálni egy ilyen engedményből, mivel az egyházi oktatás annyira visszaszorult, hogy esetleges felszámolása sem jelentene katasztrófát. Márton Áronról korábban is köztudott volt,¹⁸⁶⁰ hogy támogatta a reciprocitás elvét a nemzetiségi politikában, akárcsak az „erő” politikájának alkalmazását.

Az anyanyelvű oktatás biztosítása érdekében feltörő mozgalom a német kisebbség számára hozott rendeletet követően bontakozott ki. Mivel a kormánynak nem volt hivatalos magyarázata arra, miért csak a német kisebbséggel kapcsolatban alkalmazza, inkább a kérések hiteltelenítésére törekedett. A Szolnok-Doboka megyéből fennmaradt minta alapján megállapítható, hogy a közigazgatás hatékonyan működött, és szinte mindegyik esetben sikerült célt érni. Ez egyben rávilágít a román kisebbségi elit személyiségeinek fontosságára, elsősorban a papéra, de a tanítóóra is. Azokon a településeken, ahol a pap erős személyiség volt s jól meg tudta szervezni a közösséget, a hatóságok tehetetlenek voltak, az aláírók nem vonták vissza nyilatkozatukat. A mozgalom és Benisch helyszíni vizsgálatai világítottak rá, hogy a kormány hivatalos nyilatkozatai ellenére a gyakorlatban rosszabb volt a helyzet, mint ahogy az a VKM-statisztikákból kitűnik. Ennek oka egyelőre nem világos, mivel e statisztikák nem hivatalos kiadványokban jelentek meg – nem propagandacélokat szolgáltak, hanem belső kimutatásnak számítanak. Ennek tisztázása a jövő kutatás feladata. Az azonban már így is kijelenthető, hogy az elemi iskolák terén is rosszabb volt a helyzet, mint azt a különböző megnyilatkozások sugallták, vagy ahogyan a szakirodalomban megjelent. A VKM 1941-es statisztikája szerint az észak-erdélyi iskolakötelesek 78 százaléka járt nemzetiségi iskolába, s mintegy fele részesült tisztán anyanyelvű oktatásban. Ez utóbbi arányt az 1943-as összeírás is megerősíti. Ez rosszabb, mint a dualizmus kori arány, de jobb, mint a magyar diákok 1930-as évek végi szintje. Középiskolák terén a dualizmus időszakára emlékeztetett a helyzet: továbbtanulni alapvetően csak magyar nyelven lehetett. Ezáltal nem teljesült a nemzetiségpolitika egyik alapvető kitétele, az elemi szintű anyanyelvű oktatás biztosítása.¹⁸⁶¹

Az 1943-ban bekövetkezett változás kiváltó okai nem világosak. A tervezése már korábban megindult, mint a német–olasz tisztai bizottság hasonló szellemű javaslata. E javaslatokat az érintett kormányok amúgy sem tekintették magukra nézve kötelezőnek, így nem valószínű, hogy ez lehetett a közvetlen kiváltó ok. Elképzelhető, hogy a Miniszterelnökség tudta érvényesíteni akaratát, de erre vonatkozóan nincs egyértelmű forrás. Ha elemi szinten megvalósult volna az anyanyelven történő oktatás, ez lett volna az egyedüli jelentős lépés, amit a magyar kormány egyoldalúan tesz meg a kisebbség helyzetének javítására. A Benisch-féle tervet legfőbb hozadéka, hogy ennek nyomán realisabb képet kapunk a nemzetiségi oktatás rendszeréről. Nem világos,

hogy 1944-ig mennyi valósult meg az elképzelésből, de a rendelkezésre álló források szerint a kormány elkötelezett volt, hogy javít az anyanyelvű oktatás helyzetén.

A rendelkezésre álló dokumentumok alapján a tanerőkkel szembeni hatósági fellépés jóval kisebb mértékű volt, mint azt a román történetírás sugallja: nincs adat tanárokkal szembeni fizikai erőszakra, bár ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem történt ilyen. Míg a dualizmus időszakában a nemzetiségi mozgalom legfőbb zászlóvivői a falusi papok és tanítók voltak, akik ellen a hatóságok gyakran felléptek, 1940-re a tanítók szerepe némileg csökkent. Ennek oka csekély számuk és állami hivatalnokokká való átminősítésük lehetett. A pár eset, amelyről forrással rendelkezünk, nem teszi lehetővé átfogó kép vagy következtetés levonását, ám ezekből is kitűnik a hatóságok fellépésének túlzó mértéke; sok esetben már a román nemzetiségű tanerő *jelenlétét* is veszélynek érezték, egyes esetekben bizonyíték hiányában is áthelyezték őket. Mindezt úgy, hogy a tanítók szerepe az indított mozgalmakban ritkán kimutatható, s ha igen, e mozgalmak valójában csak a törvények által biztosított jogok betartására irányultak. Ezek az esetek is igazolják, hogy a magyar hatóságok és közvélemény bármilyen nemzetiségi alapon szerveződő mozgalmat vagy törekvést veszélyesnek tartott és elítélt, törekedett teljes megfékezésére.

A hadi szolgálat alóli kölcsönös felmentés ugyancsak azon kevés sikertörténetek egyike, amikor a két kormánynak sikerült megállapodást kötnie a kisebbségi kérdés kezelését illetően, s azt többé-kevésbé be is tartották. Ezáltal pozitív diszkriminációban részesültek a kisebbségi tanerők, miközben – a székelyföldi magyar tanerőt leszámítva – többségi társaik végigharcolták a világháborút.

A nemzetiségi oktatás forrásainak vizsgálata során az egyik legfigyelemreméltóbb felfedezés a források fogalomhasználata. A *nemzetiségi iskola* vagy *nemzetiségi oktatás* fogalmának jelentése látszólag végig egyértelmű, és nincs váltásra utaló jel. Dokumentumot sem találtunk, amelyben erre vonatkozó utasítás lenne. Az ellentmondás a statisztikákkal való összevetéskor derül ki, vagy abban az esetben, ha nemzetiségi iskoláról beszélnek akkor is, ha ott színmagyar oktatás folyik.¹⁸⁶² Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy minden településen, ahol nemzetiségek élnek, ilyen iskolákról beszélnek, és az *nemzetiségi iskola*, amit a hatóságok annak tekintenek. Ez azért meglepő, mert más területen nem találkoztunk hasonló „kettős beszéddel”.

5. AZ 1940 ÉS 1944 KÖZÖTTI ÉSZAK-ERDÉLYI MAGYAR POLGÁRI KÖZIGAZGATÁS MINT A NEMZETISÉGPOLITIKA MEGHATÁROZÓ INTÉZMÉNYE

Ez a fejezet az 1940 és 1944 közötti magyar közigazgatásnak a nemzetiségi politika kezelésében játszott szerepét és a nyelvhasználat kérdését mutatja be. Azáltal, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény – amelyet tekinthetünk akár a nyelvhasználatot szabályozó törvénynek is – a kisebbségi jogokat a nyelvkérdés területére szűkítette le, a kisebbségi közösségeket leminősítette, megfosztotta a kollektív a jogoktól. Eleve azt feltételezte, hogy ezek amolyan csonka társadalmak, és igényeik máris kielégíthetők, amennyiben biztosítják az alapvető nyelvi jogokat, elsősorban az oktatásban, közigazgatásban és igazságszolgáltatásban. Ebből adódólag az 1940 és '44 közötti időszakban is kulcsfontosságú volt a közigazgatásban a nyelvi jogok érvényesülése. Ez jelentette a Szent István-i eszme három alapkövének egyikét. A dualizmus időszakához képest éppen a közigazgatástól reméltek előrelépést, hiszen a hatékony, jól működő adminisztráció eredményesebben tudja kezelni a kisebbségi kérdést.

Az eddigi fejezetek struktúrájához igazodik ez is: a nemzetiségi kérdés közigazgatási általi kezelését a dualizmus időszakától igyekszünk levezetni. Viszonylag hosszú bevezetőben, külön alfejezetekben tárgyaljuk a dualizmus kori, majd két világháború közötti magyar adminisztráció fejlődését, összehasonlításként kitérünk a két világháború közötti román közigazgatásra, ezt követően térünk rá csak a fejezet központi témájára.

Míg az egyház és oktatás kapcsán világosan kirajzolódik az ív, amely a dualizmussal kezdődik s a „kis magyar világ” időszakával ér véget, a közigazgatás esetében ez nem ennyire egyértelmű. Számtalan érvet lehetne felhozni amellett, miért lenne érdemes ezt a fejezetet másképp strukturálni. Ennek ellenére kitartunk az eredeti vázlat mellett. Az egyház és oktatás terén a dualizmus időszakának fejlődését egyrészt „megörökölte” a román állam, másrészt igyekezett „tanulni” az akkori kezelési módzatokból, az 1940 és '44 közötti időszak pedig mindezek ötvözete volt. Ezzel szemben az 1940 novemberében felálló észak-erdélyi polgári közigazgatást nem lehet a megörökölt román adminisztráció folytatásának tekinteni, hiszen mind struktúrájában, mind szemlélyi összetételében lecserélődött. A közigazgatás másik sajátossága, hogy nemzetiségi vonulata nem különül el, miközben nemzetiségi egyházak és nemzetiségi oktatási hálózat külön működött. A közigazgatás önmagában sokkal szerteágazóbb. Legfontosabb feladata nem a nemzetiségi kérdés kezelése, hanem egyrészt a társadalmi problémák becsatornázása, részben kezelése, másrészt az állami politika gyakorlati megva-

lósítása. Ezzel együtt kulcsszerepe van a nemzetiségi kérdésben is. Bármilyen helyi szinten adódó nemzetiségi sérelem csak a közigazgatáson keresztül tud artikulálódni, és az adminisztráció vizsgálja ki akkor is, ha nem apparátusa ellen tört elő. Emiatt kap a kérdés kezelésében kulcsszerepet a főispán, akinek véleményét mindig kikérik, és rajta keresztül jutnak el az ügyek kormányzati szintre. Másrészt a különböző korszakokban folyamatosan ígérgetett és törvényileg szabályozott anyanyelvhasználati jogok egyik – bár nem a legfontosabb – színtere ugyancsak a közigazgatás volt. Mivel nem lehet élesen elválasztani a közigazgatás nemzetiségi szegmenseit, röviden érintjük az adminisztráció feladatait, ennek általunk tárgyalt nemzetiségi hatásait.

Az újkor hajnalát a közigazgatás klasszikus korszakának nevezhetjük, amelyre a 19. században nosztalgiával gondoltak, mert minden vármegye úgymond önálló köztársaságként működött. A közigazgatás legfontosabb feladata ekkor a helyi szinten jelentkező társadalmi problémák kezelése, becsatornázása, részben megoldása volt. Bár minden vármegye hasonlóan épült fel és működött, a politikai ügyeket leszámítva kevés közösnek számító ügy van, az állami adminisztráció és politika ekkor még nem penetrált ezeken a színtereken. Ekkor még nincsenek nagy állami modernizációs projektek, sem folyószabályozás vagy vasútéptetés, ami szükségessé tette volna a helyi adminisztráció együttműködését akár a sikeres lobbizás, akár a kivitelezés érdekében. Ekkor volt a legszélesebb a helyi közigazgatás autonómiája, a helyben keletkező ügyek jelentős részét helyben próbálták megoldani helyi emberek. Ebben az időszakban mind a politika, mind a közigazgatás a társadalom elitjét mozgósította, és általában az ő problémáik voltak előtérben, de érdeklődésük egyre inkább kiterjedt az alsóbb néprétegek problémáira is (például az úrbérrendezésre). A közigazgatás működtetői a helyi elitből kerültek ki, ezért ekkor érezték leginkább a magukénak az adminisztrációt.

A 19. század folyamán, majd hangsúlyosan a dualizmus időszakában (részben az állam *penetrációjának* köszönhetően) a helyi közigazgatás mellett feltűnik az állami közigazgatás is. Ennek oka egyrészt az új feladatok megjelenése, másrészt a modernizáció érdekében egyre több helyi feladatot is részben vagy egészen magára vállal az állam: az általános tankötelezettségtől a közegészségügy kiépülésén át a modern infrastruktúra megteremtéséig. Így megindul a két, végig elkülönülten működő struktúra korábban soha nem látott összefonódása. Az egyre nagyobb kihívások a közigazgatás modernizálását követelik meg. Az alapkérdés hasonló az egyházi és oktatási kérdésekhez: hogyan lehet egyszerre modernizálni és hatékonyra tenni a közigazgatást? Ennek feltétlenül együtt kellene járnia a helyi közigazgatási autonómia felszámolásával, miközben továbbra is meg kell felelnie a helyi és politikai elvárásoknak is? A problémát a nemzetiségi kérdés fontossá válása tette még bonyolultabbá – részben megoldhatatlanná. Hiába volt egyértelmű a kortársak számára, hogy az állami oktatás a leghatékonyabb a tudástranszferben, az asszimilációban, a társadalom jelentős része számára továbbra is fontos volt, hogy a gyereke oktatása egyházi keretek között valósuljon meg. Ugyanígy, hiába vált egyértelművé az 1880–90-es évekre a közigazgatás

államosítás révén történő modernizációjának szükségessége, és hiába sürgette azt egyre több politikus és szakember, a helyi elitek számára továbbra is fontos maradt részvételük a közigazgatásban. Bár mindkét esetben egyértelmű volt, milyen lépéseket kellene megtenni a nemzetiségi kérdés kezelése érdekében, a helyi magyar elit önös érdekből ezt mégis akadályozta. Ezek a folyamatok egybeesnek és összekapcsolódnak a nemzetállam víziójának megjelenésével, amely állampolgárait egyre inkább többségi (preferált), illetve kisebbségi (marginalizálódó) csoportokra osztotta. A korábban domináns *társadalmi státusz* helyett a *nemzetiségi jegy* került előtérbe, kizsorítva minden más megközelítési módot. Mindez oda vezetett, hogy sem az állam, sem a közigazgatás nem maradt semleges, a modernizációs politikában már nem a gazdasági és racionális érvek voltak a döntőek, hanem az etnikaiak. A folyamat eredményeként a közigazgatási pozíciók egyre inkább bizalmi állásokká váltak, ez pedig az egyébként sem nagyszámú nemzetiségi hivatalnokok fokozatos kiszorulását eredményezte. Egyre gyakrabban történt meg, hogy helyi ügyekben is nélkülük döntöttek. Ezt fokozta, hogy a dualizmus időszakának nagy részében, valamint 1940 és '44 között a román nemzetiség passzivitásba vonult, és köreikben jószerével áruházzal ért fel, ha valaki közigazgatási pozíciót vállalt. Ez viszont a nemzetiségi lakosságot nemcsak a közigazgatástól idegenítette el, hanem magától az államtól is, és utóbbi egyre kevésbé tudta számukra az otthonosság érzését nyújtani. A korábban érdektelen vagy semleges csoportok is az irredentizmus felé sodródtak, sok esetben akaratlanul. A nemzetiségi érzés és az anyanyelv kizárta az állammal való azonosulást és integrálódást, amelyre így csak az asszimiláció és nyelvfeladás révén lett volna lehetőség.

A közigazgatás harmadik színtere az adminisztráció és a pártpolitika kapcsolata. Ez a dualizmus időszakának végén jelent meg, majd a 20. században vált dominánssá. A mindenkor hatalom számára ez vált a legfontosabb eszközzé a befolyás megszerzése és megtartása érdekében. Ez a folyamat a főispáni funkció aránytalan megerősödéséhez vezetett. A főispán a kormánypárt helyi erős embere volt, de a legtöbb esetben a helyi pártszervezet elnöke is. Ezt viszont csak a minél nagyobb centralizáció révén lehetett megvalósítani. A hivatalnokoktól elvárták, hogy az államhoz és a kormánypárthoz mindenben legyenek hűségesek, de kormányváltás esetén bizonyos szint fölött elvárták az állásról történő önkéntes lemondást is – így például a Horthy-korszakban a főispánok esetén.

A közigazgatási tevékenységek negyedik eleme a nemzetiségi kérdés kezelése volt. Fontos kiemelni, hogy az adminisztrációnak a kérdés *kezelését* szánták, nem pedig *megoldását*. 1944-ig ugyanis a legszélsőségebb nacionalisták sem számítottak arra, hogy a többmillió nemzetiségi lakosság asszimilálása valóban megtörténhet, így a fő cél ezek pusztá ellenőrzése vált. A közigazgatás fontosságát a nemzetiségpolitika terén a nyelvi kérdés előtérbe kerülése növelte. A legfontosabb cél a nemzetiségi lakosság otthonosságérzetének növelése volt. A helyi szintre történő alacsony *penetrációjának* köszönhetően ugyanis a közigazgatás önmagában nem játszott döntő szerepet az

asszimilációban. Helyi szinten a főispánnak volt kulcsszerepe, véleményét folyamatosan kikérték, ő továbbította minisztériumi szintre a helyben felmerülő sérelmeket, a 20. század elejétől pedig rendszeresen jelentést kellett tennie a területen élő nemzetiségi lakosságról is. Emiatt minden korszakban fontos volt a főispán személye.

Az eddig felsoroltak mellett a közigazgatás feladata volt a lakosság – és hangsúlyosan a nemzetiségi lakosság – megfigyelése és adott esetben büntetések alkalmazása. Az erőszak monopoljoga ugyanis a modern korban egyedül az államot illeti meg. Ez a nemzetiségi kérdés kezelésének egyik lehetséges módozatát is jelenti, amihez válság esetén a kormányok bármikor fordulhatnak. Bár önálló szervezetként is működtek, a csendőrség csakúgy, mint a rendőrség, szervezeten belül a belügyminisztériumhoz tartozott, helyi szinten pedig vezetőiket a főispán nevezte ki.

A felsoroltak közül az elemzés során részletekbe menően csak a közigazgatás nemzetiségi kérdésben játszott szerepét elemezzük, semmiképpen nem törekszünk átfogó kép felrajzolására. A kérdés megértéséhez azonban szemügyre kell vennünk a második szintér fejleményeit is: az állam adminisztrációra történő fokozatos rátelepedésének folyamatát. Ennek felvázolásához ismertetjük a közigazgatás fejlődését a dualizmus korában, illetve a Horthy-korban, majd összehasonlításként kitérünk a két világháború közötti román közigazgatásra is. Mivel az 1940 és 1944 közötti időszakban a román nemzetiség csupán vármegyei és községi szinten volt tényező, és ezek voltak a legfontosabb színterei a nemzetiségi kérdés kezelésének, a vázlatos bemutatás során leginkább ezek fejlődését igyekszünk megvilágítani. Megpróbáljuk részletesen ismertetni a román nemzetiség részvételének változását a közigazgatásban és – amennyire a források lehetővé teszik – az anyanyelv érvényesülésének szintjét is. Források hiányában nem térünk ki részletesen az erőszakszervezeteknek a nemzetiségi kérdésben játszott szerepére.

5.1. A DUALIZMUS IDŐSZAKÁNAK KÖZIGAZGATÁSI VÁLTOZÁSAI, HATÁSA A NEMZETISÉGI KÉRDÉS KEZELÉSÉRE

A dualizmus politikai vitáinak folyamatosan visszatérő eleme a közigazgatás reformja volt. Az időszak második felében ez egyre jobban összekapcsolódott a nemzetiségi kérdés kezelésével, amelyhez a kortársak többsége ugyancsak erős államot és hatékony közigazgatást feltételezett.¹⁸⁶³ Abban mindenki egyetértett, hogy a közigazgatást meg kell újítani, annak mikéntjéről azonban teljesen eltértek a vélemények. A legnagyobb ellentét az adminisztráció államosítása körül bontakozott ki. Államosításon ebben az időben a kinevezési rendszer bevezetését, a kinevezés képzéshez kötését és szabályozott előmenetelt értettek.¹⁸⁶⁴ A meghozott törvények ellenére a kérdésben nem történt előrelépés, s a politikai elit megosztottsága felülírta a más esetekben átléphetetlennek tűnő politikai pártok határait is. Mindegyiken belül voltak csoporto-

sulások az autonómia, akárcsak a centralizáció pártján.¹⁸⁶⁵ A vita során a szükségesnek vélt centralizáció ütközött össze a rendi hagyományokkal és a helyi autonómia védelmezőivel. A modernizáció révén az állam célja a homogenizáció megvalósítása volt, ettől várta a lojalitás erősödését is. A sokszínűséget politikai veszélyforrásnak tartotta. A nemzetiségek számára saját nyelvük és kultúrájuk megőrzése elemi fontosságú volt, ez biztosította fennmaradásukat.¹⁸⁶⁶ Emiatt az oktatás terén meghozott modernizációs törvényekhez hasonlóan a közigazgatás terén hatályba lépő törvényeket is elutasítón fogadták, akkor is, ha azok éle nem közvetlenül ellenük irányult. A közigazgatás modernizálása mellett a reformok célja a kormánypárt számára történő klientúraépítés, valamint a nemzetiségi kérdés hatékony kezelése volt. A kérdésről hosszan elnyúló politikai csatározásokat folytattak az országgyűlésben. Ennek során a kormánypárti és ellenzéki felszólalók által használt érvek nem különültek el, ugyanazt a politikai nyelvezetet használták pillanatnyi érdekeiknek megfelelően.¹⁸⁶⁷ Emiatt a vitákat nem lehetett „megnyerni” sem szóban, sem írásban, így a kérdésben nem a konszenzus döntött, hanem a hatalmi érdek. Székely Tamás találóan úgy fogalmazott, hogy ezeket a vitákat csak a dualizmus keretei között lehet értelmezni, mai szemmel már nehezen felfoghatók.¹⁸⁶⁸

A kiegyezést követően a nemzetiségi kérdés ügyében két fontos törvényt hoztak. A népoktatásról,¹⁸⁶⁹ illetve a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló törvény¹⁸⁷⁰ 1944-ig alapjaiban határozta meg a magyar kormányzatok viszonyulását a nemzetiségi kérdéshez. A reformkorban a liberális értelmiség még abban az illúzióban élt, hogy a polgári jogkiterjesztés idővel elvezet a nemzetiségek teljes asszimilációjához. A nyelvkérdéssel hosszú távon nem kell foglalkozni, mivel mindenki számára természetes lesz, hogy minden területen a magyar lesz az egyedül használandó nyelv. Az 1848/49-es események, valamint az abszolútizmus időszaka egyértelművé tették, hogy a nemzetiségek jelenlétével hosszú távon is számolni kell. Ez vezetett el oda, hogy a dualizmus megszületésével a nyelvkérdést is rendezni kívánták.

A törvény országgyűlési vitája kapcsán három tervezet került előtérbe. Az egyik az Eötvös József által 1861-ben kidolgozott tervezet részletesebb kifejtése volt az egyéni nyelvhasználatra vonatkozóan. Válaszul a legfontosabb hat nemzetiség saját tervezetet terjesztett be, amelyben kollektív jogokat kértek a maguk számára. A nemzetiségi alapon „kikerekített” vármegyerendszer egyféle közigazgatási autonómia lett volna. Ezzel szemben Deák egy harmadik tervezetet nyújtott be, ennek legfontosabb újdonsága a *politikai nemzet* fogalmának bevezetése volt. Sajátságos értelmezést vitt be a köztudatba, részben elejét akarta venni a nemzetállamra történő hivatkozásnak, s helyette a politikai egységet kívánta hangsúlyozni. Eszerint az ország minden lakója egyénileg tagja a magyar politikai nemzetnek. Kollektív jogokra történő utalást azonban ez a tervezet sem tartalmazott. Deák igyekezett egy semleges fogalmat bevezetni, amellyel reményei szerint a nemzetiségek is azonosulni tudnak. A hangsúly nem a közösségen, hanem a *politikai jogokon* s azok mindenkiére történő kiterjesztésén volt.¹⁸⁷¹

Bevezetőjét leszámítva elsősorban nyelvtörvényről beszélhetünk, ugyanis 29 paragrafusából 26 foglalkozott a kérdéssel.¹⁸⁷² A törvény második bekezdése máris tisztázza, hogy a jogegyenlőség kimondása mellett egyedül a nyelvhasználati jog igényel külön szabályozást, ez az egyedüli terület, ahol a nemzetiségeknek egyedi jogaik lehetnek; az államegység veszélyeztetése nélkül.¹⁸⁷³ A törvény a nemzetiségek 20 százalékot meghaladó részaránya esetén mind vármegyei, mind községi szinten engedélyezte a szabad anyanyelvhasználatot a közigazgatásban és a bíróságokon. A helyi magyar politikai elitek nyomásának engedve kimondta, hogy a magyar a hivatalos nyelve mind az országgyűlésnek, mind a vármegyéknek, ez utóbbi esetében megengedte, hogy a törvényhatósági bizottságok jegyzőkönyveiket hasábosan a magyar mellett a többség vagy kisebbség nyelvén is vezessék. A községek maguk dönthettek saját hivatali nyelvről, felsőbb hatóságokhoz benyújtott aktáikat azonban magyar nyelven is el kellett készíteniük. Az országgyűléshez és kormányhoz is mindenki anyanyelvén nyújthatta be beadványait, e szervek a magyar mellett a beadvány nyelvén is kötelesek voltak válaszaikat kiadni. A korábbi tervezetekből hiányzott a bíróságokra vonatkozó paragrafus, ez megengedi, hogy mind járási, mind megyei szinten mindenki anyanyelvén intézhessen peres ügyeit. Ugyancsak újdonságnak számított az egyesületi jog tételes kimondása.¹⁸⁷⁴

Bár a törvény Európa első nemzetiségi törvényének tekinthető s a korszakban haladónak mondható, a nemzetiségek nem fogadták el, hiszen követeléseik minimumát sem tartalmazta.¹⁸⁷⁵ A törvény másik hiányossága, hogy a nemzetiségi jogokat a nyelvi jogok területére korlátozta, ezáltal a nemzetiségeket megfosztotta a nemzetiségi lét teljességétől s egyféle csonka társadalomként kezelte őket.¹⁸⁷⁶ A törvény harmadik gyengéje, hogy nem minden esetben volt szabatosan megfogalmazva¹⁸⁷⁷ és nem tartalmazott szankciókat. A törvényt és szellemét elsősorban az egyházaknak, iskoláknak és magának a közigazgatásnak kellett volna betartania, illetve számonkérnie. A dualizmus második felében már nem csak a törvény be nem tartása volt napi gyakorlat; egyre többen vetették fel, hogy túl liberális, végrehajtása pedig ellenkezik a magyar nemzetállam kiépítésének alapelveivel. Felvetették, hogy vissza kellene vonni – a közigazgatással is foglalkozó szakemberek közül főleg Beksics Gusztáv és Grünwald Béla¹⁸⁷⁸ szorgalmazta ezt. Ennek egyik oka a magyar elit türelmetlensége a nemzetiségekkel szemben, másrészt egyféle reakció a nemzetiségi mozgalom erősödésére, a megjelenő – de ekkor még túlbecsült – irredentizmusra.

A nemzetiségek tehát keveselltek és nem is fogadták el a törvényt annak megszületésekor, a későbbi évtizedekben az állami nyomás erősödésével viszont egyre gyakrabban hivatkoztak rá.¹⁸⁷⁹ Egy idő után a sérelmek orvoslása mellett ez vált a legfontosabb követeléssé a magyar kormányzattal szemben.¹⁸⁸⁰ Az első világháborút megelőzően a román nemzetiségi politikusokkal megindult tárgyalásokon Tisza István miniszterelnök kijelentette, hogy „lehetetlen” a törvény egyes rendelkezéseit végrehajtani, mivel azok túlzoák az egyre aktívabb nemzetiségek javára.¹⁸⁸¹ Ezzel az utolsó esély is meg-

szűnt, hogy a törvény nagyvonalú végrehajtásához komoly politikai szándék rendelkezett volna. A törvény kapcsán a legnagyobb probléma, hogy nem egy folyamat kezdete, hanem éppen annak vége volt. Az 1848-ban megindult jogkiterjesztés egyik csúcspontjának tarthatjuk,¹⁸⁸² de már megszületésekor sem elégítette ki a nemzetiségek igényeit, 1944-re pedig végképp meghaladottá vált, ami komoly kérdéseket vet fel a nemzetiségpolitika megújulását illetően.

A dualizmus kori nemzetiségi anyanyelvhasználat kutatásával az utóbbi években Berecz Ágoston és Pál Judit foglalkozott. A nyelvharc persze nem a dualizmus időszakában, az 1868-as törvénnyel indult. A nemzetiségek ugyanis már korábban is sérelmezték nyelvük mellőzését és a magyar nyelv előtérbe kerülését. Nemzeti szempontból minél elmaradottabb egy nemzetiség, annál fontosabb számára a nyelvkérdés, ugyanakkor azt is elmondhatjuk, hogy a nemzetiségi elitek ezzel tudták legkönnyebben mozgósítani tömegeiket. Az egyensúly akkor borult fel, amikor a magyar nyelvet tették hivatalossá – amely a rendi társadalom lebontását követően valójában már „csak” az egyik nemzetiség nyelve volt.¹⁸⁸³

A magyart 1791-ben a vármegyék hivatalos nyelvéné, majd 1847-ben az országgyűlés nyelvéné tették.¹⁸⁸⁴ A román nemzetiségi elit először 1791-ben lépett fel kollektív követelésekkel, amelyek ettől kezdve egy évszázadra meghatározták az irányt. Legfontosabb a nemzetiség egyenjogúsítása, az arányos hivatalviselés, a nyelvi jogok terén pedig az általuk többségben lakott vármegyék és községek elnevezésének joga.¹⁸⁸⁵ 1848-ban továbbléptek, arányos képviselést, maguk közül választott tisztviselőket, az anyanyelv terén pedig korlátlan nyelvhasználati jogot kértek.¹⁸⁸⁶

A következő fejlődési szintet az abszolutizmus időszaka jelentette. Ekkor a hivatalos nyelvvé a németet tették, alsóbb szinteken pedig teret engedtek a többségi nemzetiségnek. A magyar mindkét szinten kezdett visszaszorulni. A legnagyobb változás a román nyelv esetében történt, amely terjedni kezdett az alsóbb szintű közigazgatásban. Ezt a helyzetet szentesítette az 1860-ban kiadott úgynevezett októberi diploma. Ez visszaállította az 1848 előtti állapotokat, ismét működni kezdett a Gubernium, ahová román tolmácsokat is alkalmaztak, az egykori román határőrezredek területének élére pedig román főispánokat neveztek ki. Így Naszód és Fogaras vidékének hivatalos közigazgatási nyelvéné a román vált.¹⁸⁸⁷ A román nyelv abszolutizmus kori térhódításának csúcspontja az 1863/64. évi nagyszebeni országgyűlés. A román sikerekhez az is hozzájárult, hogy a magyar képviselők távol maradtak.¹⁸⁸⁸ Az országgyűlésen több törvényt is elfogadtak, az egyik kimondta a román nemzetiség egyenjogúsítását, a másik a román nyelvet tette hivatalossá a magyar és német mellett.¹⁸⁸⁹ Emellett kimondták, hogy a bíróság előtt is mindenki szabadon használhatja nyelvét, anyanyelvén adhat be beadványokat.¹⁸⁹⁰ 1865-ben a magyarokkal történő kiegyezés érdekében Ferenc József visszavonta a nagyszebeni országgyűlés határozatait – megítélésünk szerint ez döntően befolyásolta a magyar elitet: egyrészt lökést adott a kiegyezésnek, hogy azt az osztrákokkal kell megvalósítani, másrészt megmutatta a ma-

gyar elit számára, hogy amennyiben folytatódik a jogkiterjesztés, a kisebbségek összefogva leszavazhatják a magyar érdekeket.¹⁸⁹¹

Ilyen előzmények után Erdély tekintetében az 1868-as nemzetiségi törvény nyelvi vonatkozásai valójában visszalépést jelentettek. A törvény egyrészt visszaszorította a román nyelvhasználatot, másrészt bevezette a magyart a szász vidékeken is, ami újabb sérelmet eredményezett.¹⁸⁹² A törvényt – Pál Judit szavaival élve – „kesztyűs kézzel” hajtották végre. Az első években megmaradt a korábban kialakult gyakorlat, a két román határhoz tartozó területén, valamint Hátszegen a román maradt a hivatalos nyelv, a szász vidékeken pedig a német. Ugyanígy a Gubernium és a Főkormányzóság is románul, illetve németül tartotta a kapcsolatot ezekkel a közigazgatási egységekkel.¹⁸⁹³ Az 1861 és 1866 közötti időszakban tiltakozásképpen a helyi magyar tisztviselők sok esetben lemondtak állásaikról, ami ugyancsak elősegítette a románok hivatalba kerülését a román nyelv elfogadottságát. Emellett az 1861-es helyhatósági választásokon a román lakosság aktívan élt szavazati jogával, így a törvényhatósági bizottságokba is nagyszámú román került be.¹⁸⁹⁴ A két román vidék élén álló főkapitány, valamint egy vármegyei főispán is román nemzetiségű volt, Kolozs, Fogaras, Torda, Alsó-Fehér és Krassó vármegyében a jegyzőkönyveket pedig két nyelven vezették.¹⁸⁹⁵

1868-at követően lassan megindult a visszafejlődés. 1867 folyamán az országgyűlésben az egyik román képviselőt nem igazolták, mivel kijelentette, hogy nem beszél magyarul, Ilie Măcelaru fő kormányzói tanácsost pedig lehurrogatták, amikor románul kezdett el szónokolni.¹⁸⁹⁶ 1868/69-ben a Belügyminisztérium sorozatban küldte a törvényhatóságoknak a felszólítást, hogy ne nyújtsanak be egynyelvű, *nem magyarul* megcsövegezett beadványokat, mivel nincs megfelelő számú tisztviselő, aki beszélne az illető nemzetiségi nyelvet. Elrendelte azt is, hogy a továbbiakban minden vármegye körpecsétje csakis magyar nyelvű lehet. Ezzel párhuzamosan a Főkormányzóság, bár elfogadott bármilyen nyelvű beadványt, mindegyikre magyarul válaszolt.¹⁸⁹⁷ A magyar nyelv térhódítása lassú folyamat volt, a nagy változást az erdélyi központi szervek felszámolása és a terület Magyarországra történő teljes betagozódása hozta el. Ezt követően már nem rendelkezünk részletes információkkal, a nyelvhasználati jog vármegyéről vármegyére, községről községre változhatott. Bíró Sándor a dualizmus egész időszakára vonatkozóan felvázolja a nyelvhasználat alakulását, ennek alátámasztására azonban kevés adatot hoz fel. Szerinte a vármegyék három csoportra oszthatók: a két román vidék mellett a szász vidékek, valamint azok, ahol kiegyenlített volt a nemzetiségek aránya (például Nagy-Küküllő), ezekben minden nemzetiség szabadon használhatta nyelvét. Azokban a vármegyékben, ahol román többség volt, de jelentékenyebb számú magyar nemzetiségű lakosság is élt,¹⁸⁹⁸ részben érvényesült a román nyelv, míg a magyar többségű vármegyékben semmilyen szinten nem. Külön szintet jelent a községeké. Az abszolút román többségű vármegyék községeiben még a 20. század elején is használatban volt a közgyűléseken a román nyelv, míg a vegyes lakosságú vármegyékben az 1870-es évek közepére fokozatosan visszaszorult azzal az in-

dokkal, hogy a jegyző, akárcsak a vármegyei tiszti kar nem beszél románul.¹⁸⁹⁹ A későbbi gyakorlatból ítélve a Bíró által felvázolt kép valószínűnek tűnik, árnyalására azonban további esettanulmányokra lenne szükség. Ezt erősíti meg Bertényi Iván kutatása is, amely szerint a kisebbségi törvény betartását ott sikerült elérni, ahol a kisebbség nagy számban élt és vármegyei vagy községi szinten kellő politikai súllyal rendelkezett. A törvény be nem tartása jelezte a kormány számára, melyek azok a területek, ahol esély mutatkozik az asszimilációs politika sikerére.¹⁹⁰⁰ Így a 19. század végére a magyar közigazgatási és bírósági gyakorlat teljesen magyarrá vált, a szászok nyelve megtartotta dominanciáját a szász vidékeken, míg a román (pár zárványt leszámítva) teljesen visszaszorult. A nemzetiségek nyelve továbbra is szabadon érvényesülhetett az egyesületekben és a magánéletben. A két világháború közötti vagy az 1940 és '44 közötti Romániával ellentétben nem születtek rendelkezések a levelezés vagy távíró nyelvhasználatára, a földrajzi nevek sajtóban történő megjelenésére,¹⁹⁰¹ és az utcán, hivatalokban vagy népgyűléseken történő felszólalást sem követte inzultus.¹⁹⁰² Ennek magyarázata nem a magyar liberálisabb vagy megengedőbb nemzetiségi politikában keresendő, hanem abban, hogy a 19. századi állam nemzetiségű törekvései nem érték el ezeket a szinteket.

1870-ben hozták meg a dualizmus közigazgatásának reformálására törekvő első törvényt. A magyar adminisztrációban mindig a vármegye számított a legfontosabb közigazgatási szintnek, a reformtervek is leginkább ekörül bontakoztak ki. A másik szintet a községek jelentették. A városok alárendelt szerepet játszottak, emiatt a törvényhatósági jogú városokat a vármegyével, a megyei városokat a községgel azonos törvényben szabályozták.¹⁹⁰³ A törvényre a korszakban mint második kiegészítésre hivatkoztak abban az értelemben, hogy az 1867-es kiegészítés a politikai elit és az uralkodó között jött létre, ez pedig a megszülető új állam és a vármegye, a helyi elit közötti kiegyezést jelentette. A megszülető törvény legfontosabb feladata a vármegyének a kialakuló polgári államhoz való igazítása, szerepének kijelölése az új keretek között. A vármegye már nemcsak a nemesi osztály érdekeit kellett hogy képviselje, hanem a területén élő lakosságét is, másrészt jogköre és feladatai teljesen átalakultak: míg korábban jogi és politikai hatásköre is volt, ettől kezdve csak a közigazgatási maradt és egészült ki az állami feladatok egy részével.

Az 1870-ben meghozott törvényt¹⁹⁰⁴ a korszakban szükségesnek vélték. Megszületése tényéről többnyire konszenzus volt, tartalmáról már kevésbé. Az alapkérdés már ekkor is a modernizáció, az ezzel együtt járó centralizáció, az önkormányzatiság megőrzése, esetleg bővítése körül forgott – akárcsak az egész időszak alatt.¹⁹⁰⁵ A reformálatlan vármegye a modern állam kiépülésének akadálya volt, mások viszont a vármegye történelmi szerepének elvesztésétől féltek, hiszen az korábban hatékonyan tudott fellépni a Habsburgok törekvéseivel szemben.¹⁹⁰⁶ A törvény megértéséhez fontos kiemelni, hogy az 1870-es évek egyféle politikai generációváltás is lezajlott. Szekfü szavaival élve a *második liberális nemzedék* került hatalomra, és módosult a liberaliz-

mus és az állam szerepének értelmezése is. A klasszikus értelemben vett liberalizmust és az ezzel járó fokozatos jogkiterjesztést az államközpontúság és a nemzeti eszme összekapcsolása váltotta fel,¹⁹⁰⁷ elmozdulás történt a nemzetállam irányába. A törvény alapvetően az állam és az egyszemélyes intézmények (kivált a főispán) jogkörét bővítette a testületek (elsősorban a törvényhatósági bizottság) rovására. Ez a vármegye korábbi önkormányzatiságának csorbitását is jelentette, legfőbb eszköze az úgynevezett közigazgatási *tutela* bevezetése volt.¹⁹⁰⁸ A törvényhatósági bizottság egyes határozatai (például költségvetés, szabályrendelet) csak a kormány jóváhagyását követően léptek életbe. A másik sérelmet a főispán jogkörének kiterjesztése jelentette. Ő nevezhette ki az alacsonyabb beosztású vármegyei tisztviselőket (a kezelő személyzet), míg a magasabb beosztásúak (a fogalmazói kar) esetében javaslattevő joga volt, és ugyanúgy befolyásolni tudta, hogy ki nyerje el az illető tisztséget.¹⁹⁰⁹ A másik sérelem a főispán fegyelmi joga volt. Erről a törvény csak annyit állapított meg, hogy „hanyag vagy vétkes” tisztviselő ellen eljárást kezdeményezhet, ami akár visszaélésekre is lehetőségét teremtett.¹⁹¹⁰ Ezzel párhuzamosan a polgármesterek és alispánok jogkörét is bővítették, ugyancsak a törvényhatósági bizottság rovására. A vármegyének és a törvényhatósági bizottságnak korlátozottan ugyan, de megmaradt a rendelet- és szabályzatállítási joga, mint ahogy a politikai ügyekben való állásfoglalásé is.¹⁹¹¹ Saját költségvetéssel rendelkezett, belső ügyeit és tisztviselőinek kinevezését autonóm módon intézhette, szabadon tarthatta a kapcsolatot a kormánnyal.¹⁹¹² A törvény ekkor még csak a vármegyei főjegyző és árvaszéki elnök tisztségét kötötte megfelelő jogi végzettséghez, emellett az orvostól, állatorvostól és mérnöktől követelt meg megfelelő szakképzést és kétéves gyakorlatot, a többi tisztviselő esetén nem volt ilyen előírás.¹⁹¹³

A törvény másik fontos újítása a virilizmus rendszerének bevezetése volt. Eszerint az önkormányzati választásokon a törvényhatósági bizottság tagságának fele választott volt, másik fele pedig a legtöbb adót befizetők köréből került ki. A kormánypárt hivatalos indoklása szerint ezek a személyek állták a közigazgatás költségeinek legnagyobb hányadát, így méltányos, hogy bekerüljenek a tanácsba.¹⁹¹⁴ A valós indok azonban az volt, hogy a kormányzat így tudta biztosítani a többséget az ellenzékkel és a nemzetiségekkel szemben.¹⁹¹⁵ Bár a kormányzat tagadta, hogy a lépésnek kisebbségellenes éle lenne, a kisebbségi lakosságot rosszabb anyagi és kulturális helyzete miatt kétségkívül hátrányosan érintette.¹⁹¹⁶ A lépést még a kormánypárt egy része sem támogatta, ezért csak úgy tudták keresztülvinni, hogy bizalmi kérdéssé nyilvánították.¹⁹¹⁷

A kormányzatnak a helyi közigazgatás maga alá rendelését amiatt is sikerült elérnie, mivel a vármegyék ekkor már nem voltak képesek önerőből működni, folyamatosan állami támogatásra szorultak. Ez erősen megkérdőjelezte az egész önkormányzatiság-diskurzust. Az 1870-es törvény az úgynevezett házi adó újbóli bevezetését javasolta, amelyből a vármegyéknek finanszíroznuk kellett volna saját közigazgatásuk működését.¹⁹¹⁸ A törvény csak felvetette az elképzelést, a kérdést külön törvényben

kívánták szabályozni. 1871-ben felmérték a vármegyék anyagi helyzetét. A köztük lévő nagy fejlettségi különbségek miatt az önadóztatás megvalósíthatatlan volt,¹⁹¹⁹ a vármegyék folyamatosan államsegélyre szorultak. Így a törvény e paragrafusát nem léptették hatályba, a vármegyék évről évre rendkívüli államsegélyt kaptak, majd 1883-tól ezt rendszeresítették.¹⁹²⁰ A megoldás a vármegyék területi átalakítása lett volna. 1873-ban Szapáry Gyula akkori belügyminiszter készített egy radikálisnak mondható tervet. A cél nagyobb, életképebb megyék létrehozása volt, amelyek majd önadóztatás révén képesek lesznek magukat finanszírozni. A terv szerint a megyék megtarthatnák az állami adók 10%-át, emellé ugyancsak 10% házi adót vethetnének ki. Ha így sem életképes a vármegye, akkor össze kell vonni a szomszéd vármegyével.¹⁹²¹ Ez a szempont idővel háttérbe szorult, amikor kiderült, hogy gyakorlatilag megvalósíthatatlan, ráadásul a kormányzat is túl radikálisnak ítélte. Ezért új tervezetet dolgoztattak ki, amelynek már figyelembe kellett vennie a vármegyék javaslatait is, s egyre inkább a nemzetiségi kérdés került előtérbe.¹⁹²² A törvényt végül 1876-ban fogadták el, de radikális változást csak Erdély esetében hozott.¹⁹²³ Erdélyen kívül a jász területek átalakítása, valamint Heves megye létrehozása volt nagyobb változás, egyes településeket pedig más megyékbe soroltak át.¹⁹²⁴

Erdély vármegyéinek területi átszervezése már korábban is felmerült. 1860-at követően Erdélyben visszaállították az 1848 előtti területi beosztást, a változást a korábbi két román határőrezred területén létrehozott Naszód- és Fogarasvidék jelentette. Az 1863-as nagyszebeni országgyűlésen is született terv a vármegyék területi átalakítására, ez egyben hagyta volna a szász és székely területeket, utóbbit kiegészítették volna Szászrégen vidékével.¹⁹²⁵ A tervezetet mind a szász, mind a román képviselők elutasították, így nem lett törvény. 1867 után egyes magyar vezetők arra hivatkozva elleneztek a megyésítést, hogy minél nagyobb a területi szétaprózódottság, a román lakosság annál több megyében él szétszórta, s könnyebb ellenőrizni. Győzött azonban Tisza Kálmán centralizációs elképzelése, érvelése szerint a megyésítés valójában csak a nemzetiségi törvény végrehajtása, amely nem enged meg semmilyen politikai különállást.¹⁹²⁶ A törvény eredményeként több erdélyi megyét is egyesítettek, felszámolták a székely és szász székeket.¹⁹²⁷ (Az 1860-as években Erdélyt nyolc vármegye, két román vidék, öt székely és kilenc szász szék, valamint két szász vidék alkotta – összesen 26 közigazgatási egység –, a megyésítést követően 15 vármegye jött létre.) A megyésítés példája is jól mutatja, hogy a nemzetiségpolitika egyre nagyobb hangsúlyt kapott a kormányzati politikában és közigazgatásban, ami egyszerre hatott serkentőleg és gátlólag. A könnyebb kezelhetőség érdekében érvényesítették a szükséges centralizációt a magyar és a székely érdekek rovására is ott, ahol a legnagyobbak érezték a veszélyt.

A következő fontosabb közigazgatási törvény 1871-ben született, ez a községek és megyei városok helyzetét rendezte.¹⁹²⁸ A törvény háromtípusú községet különböztetett meg: 1. megyei város, amely tanáccsal is rendelkezik, 2. nagyközség, amely képes

önállóan ellátni a közigazgatás finanszírozását, valamint 3. kisközség, amely más községekkel szövetkezik ennek érdekében. A község számított a közigazgatás alapegységének, első ügyeit önállóan intézhette. Községi tanáccsal rendelkezett, amelyet a vármegyeihez hasonlóan felerészben választottak, felerészben virilisekből állt. Kisközség esetén ezek száma 10-20 fő, nagyközség esetén 20-40 fő. Egy kisközség közigazgatási apparátusa öt, a nagyközségé kilenc-tíz főből állt.¹⁹²⁹ A községi tanácsnak volt joga a költségvetést megszavazni, emellett szabályzatot alkothatott, megállapíthatta a községi adót. A közigazgatási tutela értelmében ezt jóvá kellett hagynia a megyei tanácsnak.¹⁹³⁰ Mindezeket – akárcsak a tanács egyéb határozatait – a község eljárásága, elsősorban a jegyző és a tanácsnokok hajtották végre. A községi jegyzőt a tanács választotta, de előtte vizsgát kellett tennie.¹⁹³¹

1876-ban hozták létre a magyar közigazgatás egyik sajátos testületét, az úgynevezett közigazgatási bizottságot.¹⁹³² Mivel 1868-at követően egyre több terület került át a helyi közigazgatás jogköréből az államéba vagy jelent meg új elemként helyi kirendeltségekkel, logikus lépésnek tűnt létrehozni egy szervet, amely összefogja a különböző elemeket. A bizottság huszonegy tagból állt, ebből tizenöt tagot a vármegyei törvényhatósági bizottság delegált (tíz választott tag és öt tisztviselő), öt pedig állami tisztviselő volt.¹⁹³³ A bizottság havonta ülésezett, koordinálta az állami és közigazgatási feladatokat, tagjai minden ülésen jelentést tettek szakterületük helyzetéről.¹⁹³⁴ A bizottság mint intézmény megítélése már a maga korában is ellentmondásos volt. Mivel állami tisztviselők is tagjai voltak és a főispán volt az elnöke, újabb eszköz volt az állam kezében a központosítás érdekében. Ugyanakkor a közigazgatás jobb működéséhez és szakszerűsödéséhez is hozzájárult.¹⁹³⁵ A legnagyobb problémát jogkörének pontatlan meghatározásában látták, amely miatt gyakorlatilag meg lehetett kerülni. A közigazgatási bizottság megtámadhatta a törvényhatósági bizottság határozatait, csökkentve annak szerepét.¹⁹³⁶ A legnagyobb kifogás a bizottság működésével szemben az volt, hogy tagjai felett fegyelmi jogköre volt, a vármegyei tisztviselők számára másodfokú, fellebbviteli fórum volt. A tisztviselőket kiszolgáltatottá tette a bizottsággal szemben, mivel annak tagja volt a főispán is, aki első fokon ítélkezett fegyelmi vétségben.¹⁹³⁷ A későbbiekben többször kérték a bizottság átalakítását, megszüntetését, de az az egész vizsgált időszak alatt változatlan formában fennmaradt, mivel a kormányzat kezében hatékony ellenőrző eszköz volt.

Témánk szempontjából az egyik legfontosabb és legmeghatározóbb törvény 1883-ban született. A közigazgatási tisztviselők képzését szabályozta.¹⁹³⁸ Míg korábban csak a vármegyei főjegyző, a tiszti ügyész, valamint a szaktisztviselők állása volt végzettséghez kötve, ettől kezdve az állami tisztviselők teljes fogalmazói kara, a vármegyei tisztviselők közül pedig a központi tisztviselői állások¹⁹³⁹ jogi végzettséget feltételeztek. A segédhivatalnoki, adóügyi és számvevősei állás középiskolai érettségit, kezelési személyzettől polgári iskolát követelt meg.¹⁹⁴⁰ A törvény a tisztviselők kinevezését vagy választását is gyakorlati vizsga letételéhez kötötte, ez azonban csak a Horthy-kor-

ban valósult meg. Külön szabályozták a községi jegyzőkkel szembeni előírást, az 1883-as törvény hat elemi osztály elvégzéséhez s a gyakorlati vizsga letételéhez kötötte az állás betöltését. 1900-ban újraszabályozták a képzési feltételeket, ekkor nyolc elemi iskola, majd jegyzői tanfolyam elvégzése esetén jöhetett a gyakorlati vizsga.¹⁹⁴¹ Jegyzői tanfolyamokat indítottak az ország hat városában, ebből három Erdély területén működött: Máramarosszigeten, Kolozsváron és Marosvásárhelyen.¹⁹⁴² A főispáni tisztség betöltését sosem kötötték képzettségi szinthez, ez ugyanis nem közigazgatási, hanem politikai tisztség volt.¹⁹⁴³ Ennek ellenére a főispánok többsége is felsőfokú – általában jogi – végzettséggel rendelkezett.¹⁹⁴⁴

A törvény bevezetése előtt a belügyminisztérium felmérést készített az ország tisztviselői körében. 1881-ben a vármegyei és városi tisztviselők 46 százaléka rendelkezett egyetemi végzettséggel, közel kétharmaduk a kívánt jogival.¹⁹⁴⁵ A későbbiekben nem rendelkezünk országos adatokkal, de a tisztviselők végzettsége feltehetően elérte vagy megközelítette a kívánt szintet.¹⁹⁴⁶

Közigazgatás terén a korszak másik fontos két törvénye 1886-ban született meg, ebben ismét szabályozták mind a vármegye,¹⁹⁴⁷ mind a község¹⁹⁴⁸ jogállását. Míg az 1870-es törvény szükségességéről többé-kevésbé konszenzus alakult ki a maga idején is, az újabb törvényeket már sokan feleslegesnek és elhibázottnak tartották, az állam túlzott centralizációját, az önkormányzatiság lényegének felszámolását látták benne.¹⁹⁴⁹ A centralizáció fokozódása mellett a törvény legnagyobb vesztesei a törvényhatósági jogú városok voltak. Nem vették figyelembe speciális jogaikat és igényeiket, továbbra is a vármegyével azonos törvényben kezelték, és a főispán ellenőrzési jogkörre rájuk is kiterjedt.

A törvény megértéséhez fontos figyelembe venni, hogy az 1880–1890-es évekre a liberalizmus válsága tovább mélyült, s a polgári társadalom látványos erősödése ellenére egyértelművé vált, hogy a helyi társadalom nem tudja és nem akarja magára vállalni a felmerülő problémákat. Emellett egyre élesebben jelentkezett a munkás- és a nemzetiségi kérdés, és egyértelművé vált, hogy az államra hárul az egységes magyar nemzet megteremtésének feladata, mint ahogy az állam dolga ennek védelme is a különböző eszmékkel és nemzetiségi törekvésekkel szemben. A vármegyei szintű fontos pozíciókat magának továbbra is fenntartó „dzsentrí” egyre konzervatívabb irányba mozdult el, a munkások pedig a szocializmus irányába. Ezek figyelembevételével érthető, hogy egyre többen szükségesnek vélték az állami befolyás erősítését a helyi közigazgatásban.

A törvény révén erősödött az állam ellenőrző szerepe a helyi közigazgatás felett anélkül, hogy annak működését javította volna. Az új törvény nem az 1870-es továbbfejlesztése révén jött létre, azt egyszerűen felfüggesztették. Legfontosabb hozadéka, hogy tovább bővítette a főispán jogkörét. A megyei szinten kirendeltségekkel rendelkező állami hivatalok ellenőrző szerve is ő lett, a vármegye összes tisztviselője fölött fegyelmi joggal rendelkezett. Tovább bővült a vármegye feletti ellenőrzési joga, bármi-

kor kontrollálhatta pénzügyeit vagy ügyvitelét. Emellett rendkívüli helyzetben akár rendeletet is kiadhatott, amelyet a vármegyének végre kellett hajtania.¹⁹⁵⁰ Minden fontosabb testületben (törvényhatósági, közigazgatási, állandó választmány, kijelölőbizottság) elnökölt. A vármegyének megmaradt a tisztviselők választására vonatkozó joga, ezt azonban már nem szabadon, hanem a kijelölőválasztmány által nevesített három jelölt közül tehette meg. A választmánynak is a főispán volt az elnöke, emellett hat tagjából hármat ő delegált, így döntő módon befolyásolhatta, milyen tisztségre kerüljön.¹⁹⁵¹ Ennek eredményeként az első világháborút megelőzően rendszeresített 4516 vármegyei hivatalnoki állás 55%-ában a hivatalt betöltő személyt a főispán nevezte ki. A centralizáció másik színterét a különböző szakigazgatások államosítása jelentette, a 20. század elejére a vármegyei szinten is működő szakhatóságok közül minden fontosabbat államosítottak.¹⁹⁵² A községek felett nőtt a vármegyék ellenőrzési joga, fellebbezésük is az alispánhoz került. A községek közvetlenül a járási főszolgabíró felügyelete alá kerültek. Megmaradt a jegyző és bíró választásának joga, de a kijelölés a főszolgabíróhoz került át. A község előjáróságának többi tagját korábban a lakosság közvetlenül választotta – ezt követően a községi tanács.¹⁹⁵³

A legkomolyabb kísérlet az adminisztráció államosítására 1891-ben történt. Közigazgatási szakemberek már korábban is sürgették, maga Tisza Kálmán is híve volt, akárcsak Apponyi Albert, Grünwald Béla, Beksics Gusztáv, Concha Győző stb. Az állam szerint a közigazgatás így szakszerűbbé, olcsóbbá válik, és hatékonyabban tudja kezelni a nemzetiségi kérdést. Az eszme ellenfelei a közigazgatás autonómiáját féltették, hangsúlyozva, hogy fontos az illető helyismerete, kötődése a lakossághoz.¹⁹⁵⁴ Az 1891-ben kidolgozott törvénytervezet a kinevezési rendszerre épülő megyei közigazgatás államosítását tűzte ki célul.¹⁹⁵⁵ Kinevezési joga a belügyminisztériumnak, illetve a főispánnak volt, a megyei közigazgatás a közigazgatási bizottság irányítása alatt állt, s ez hajtotta végre a határozatokat.¹⁹⁵⁶ Az elképzelésből azonban az országgyűlés ellenállása miatt nem lett törvény, csak első paragrafusát fogadták el, amely elviekben kimondta az államosítást, de a részletek kidolgozását elhalasztotta.¹⁹⁵⁷ 1906-ban a hatalomra került ellenzék visszavonta a törvényt – mintegy hálából a vármegyék által a nemzeti ellenállás idején nyújtott támogatásért.¹⁹⁵⁸

Mivel a vármegyék pénzügyi helyzete továbbra sem rendeződött, a működésükhöz a források nagy részét az állam biztosította. 1904-ben az állam a vármegyei és községi alkalmazottak fizetését is magára vállalta. Ezzel kétségtől nőtt az iránta tanúsított lojalitás annak ellenére, hogy a fontosabb tisztviselőket továbbra is választották. Az 1905–1906-ban kibontakozott nemzeti ellenállás csúfos kudarca is ezt mutatja.¹⁹⁵⁹ Az ellenzék a vármegyei választott tisztviselőkre alapozta mozgalmát abban a reményben, hogy megvan a kellő helyi s remélhetőleg ellenzéki politikai magatartásuk. A kormány válaszképpen megszüntette a vármegyék államsegélyét, a mozgalom pedig két hét alatt összeomlott.¹⁹⁶⁰

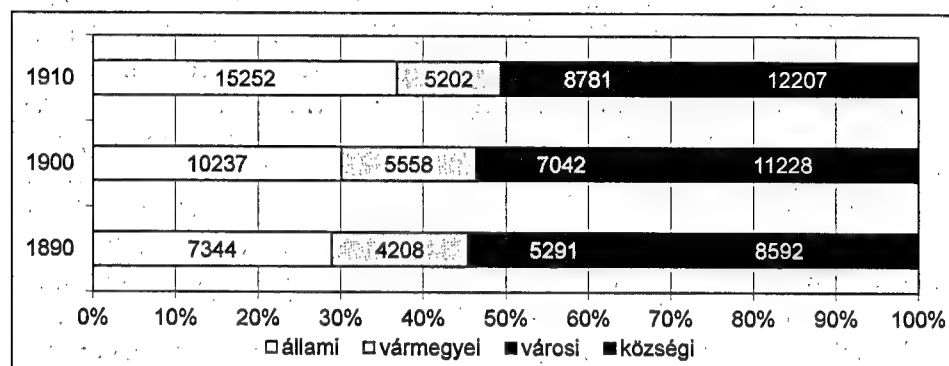
Az állami kontroll folyamatos bővülésével szemben a vármegyék egyedüli sikere a közigazgatási bíróság létrehozása volt, amely egyféle védelmet biztosított. Az erről szóló törvény 1896-ban született meg,¹⁹⁶¹ majd 1907-ben bővítették a jogkörét.¹⁹⁶² Ebben is érzékelhető a többi közigazgatási törvényben feltűnő felemáság. Az eredeti elképzelés szerint a bíróság kétszintes lett volna: egy vármegyei szint és egy másodfokú, fellebbezési. Vármegyei szinten a főispán lett volna az elnök, de a közigazgatási bizottság fegyelmi működésének tapasztalataiból okulva ezt elvetették, mivel nem érezték biztosítva a bíróság pártatlanságát. A felálló közigazgatási bíróság végül a legfelsőbb bírósággal egy szinten jött létre budapesti központtal. Elsősorban a kormány által kifogásolt vármegyei rendeletekkel, pénzügyi kérdésekkel lehetett hozzá folyamodni.¹⁹⁶³ Mivel az 1905–1906-os krízis idején a kormányzat többször adott ki önkényes rendeleteket a vármegyékkel szemben, 1907-ben kiterjesztették a bíróság jogkörét, s a vármegyék kormányintézkedésekkel kapcsolatban is a fórumhoz folyamodhattak.¹⁹⁶⁴

A helyi közigazgatás állami kontrollja és egyre fokozottabb anyagi támogatása oda vezetett, hogy létrejött egy egységesen bérezett, államhoz lojális tisztviselői kar. Az állami tisztviselők fizetésének kérdését 1893-ban rendezték, 11 fizetési osztályt, ezen belül 23 fokozatot hoztak létre, s minden tisztviselőt állásának megfelelően beosztottak ebbe a rendszerbe.¹⁹⁶⁵ Amennyiben az illetőt a tisztségében is előléptették, automatikusan előrelépett a fizetési osztályban, osztályon belüli fokozat esetén pedig pár évente automatikusan. A bérösszegek a törvény életbeléptetésekor fokozatonként rögzítve voltak, a XI. osztály 3. fokozatában a legalacsonyabb fizetés 500 korona volt, a legmagasabb pedig 20 ezer forint. Egy-egy fizetési osztályon belül fokozatosan lehetett előrelépni a szolgálati évek gyarapodásával.¹⁹⁶⁶ Az alapfizetésre még két pótlék épült az évek folyamán: a lakáspénz és a családi pótlék. A lakáspénzt a fizetési osztályokkal egy időben vezették be. Nagysága a fizetéstől és a településtől függött. Az ország területét négy csoportba osztották, Budapest volt az első kategória, itt 300–1000 korona volt a lakáspénz fizetési osztálytól függően. Vidéken ennek 50–70 százaléka járt.¹⁹⁶⁷ A családi pótlékot 1912-ben vezették be, ez egy-három gyerek után 200–600 koronát jelentett.¹⁹⁶⁸

A dualizmust megelőzően minden vármegyében statútumban szabályozták a tisztviselők fizetését, és meglehetősen nagyok voltak a különbségek. 1867-et követően a fizetéseket már az államsegélyből biztosították, amelyet évente szabályoztak.¹⁹⁶⁹ 1883-tól állandósult a vármegyék számára az államsegély, 1904-ben a vármegyei tisztviselőket is besorolták az állami fizetési osztályba, a VI–XI. osztályokat jelölve ki számukra.¹⁹⁷⁰ A fizetések több alkalommal is emelkedtek, de a rendszer lényeges módosulás nélkül érvényben maradt 1944-ig. Az állami alkalmazotti nyugdíjakat 1885-ben, a vármegyeieket 1886-ban szabályozták. Vármegyei tisztviselők 60 éves korban, 35 év szolgálat után vonulhattak nyugalomba, nyugdíjuk minimálisan 800 korona lehetett. Az ál-

lami és vármegyei nyugdíjrendszer kezdetben nem volt átjárható, de 1907-ben egységesítették.¹⁹⁷¹

A dualizmus időszakában a közigazgatási alkalmazottak létszáma folyamatosan nőtt, bár különböző dinamikával. Mivel egyre több területet államosítottak, a minisztériumi alkalmazottak száma növekedett a leggyorsabban. A vármegyei alkalmazottak létszáma stagnált vagy csak minimálisan emelkedett, a városi és községi hivatalnokok létszáma nőtt, de kisebb ütemben, mint az államiaké.

56. ábra. A hivatalnokok számának megoszlása a közigazgatás különböző szintjein az 1890. és 1910. évi népszámlálások alapján.

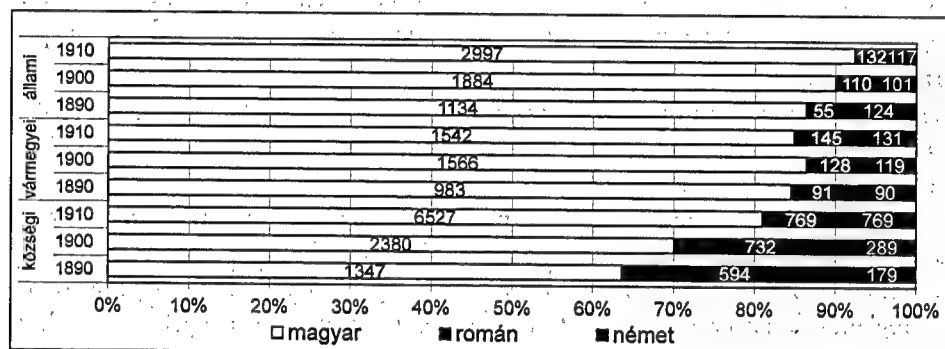
Forrás: Szabó Dániel: Századfordulós azonosságformák... 24.

Az utolsó három népszámlálás adatai szerint a hivatalnokok száma közel kétharmadával nőtt (25 435-ről 41 442 főre). Az állami alkalmazottak aránya 28%-ról 36%-ra nőtt, a vármegyeieké stagnált, arányaiban pedig csökkent (16%-ról 12%-ra), a községieké létszámában nőtt, de arányaiban ugyanúgy csökkent (33%-ról 29%-ra). A tisztviselői kategórián belül a VII. fizetési osztály számított vízvonalnak, ettől felfelé a döntéshozók, ez alatt a végrehajtók szerepeltek.¹⁹⁷² Amikor közigazgatási hivatalnokokról beszélünk, hajlamosak vagyunk csak a tisztviselőkre és a fogalmazói karra gondolni, holott ők csak a hivatalnokok egy részét, a középosztály jelentős részét tették ki.¹⁹⁷³ Mellettük jelentős számú írnok és kisegítő személyzet dolgozott, a díjnokok és szolgaszemélyzet ráadásul még nem is volt besorolva a fizetési osztályokba. A városi üzemek munkásai is ide tartoztak. A díjnokok száma folyamatosan emelkedett, arányuk azonban eltérő volt. Abszolút értékben a legtöbb díjnok (1500–2000 fő) az állami igazgatásban dolgozott, arányaiban azonban a vármegyei szinten voltak a legtöbben, átlagosan a hivatalnokok 17%-a. Az állami (elsősorban minisztériumi), illetve helyi (elsősorban megyei) tisztviselők karrierje rendszerint különböző módon alakult. A minisztériumi dolgozók általában az egyetemi tanulmányokat követően kezdték pályájukat, s egész életükben ugyanabban a minisztériumban dolgoztak, átlá-

gosan 27–30 évig. A vármegyei tisztviselők többségét ezzel szemben választották, az ő pályájuk nem volt annyira lineáris, és előlépésük sem volt automatikus, ciklusonként (általában hatévente) történt. A helyi közigazgatás három legfontosabb tisztségét (főispán, alispán és polgármester) vizsgálva kijelenthető, hogy mindhárom szinten domináltak a nemesi származásúak. A főispánok általában arisztokrata (vagy régi nemesi) családból származtak, mintegy felerészben állami tisztséget töltöttek be, felerészük közigazgatást. A dualizmus első szakaszában folyamatosan nőtt a nem helyi kötődésűek aránya (akiknek családi birtoka nem abban a vármegyében volt, ahol a tisztséget betöltötték). A századfordulóra arányuk elérte a 40%-ot, majd csökkenésnek indult. Az ő esetükben mindig is fontos volt a megbízhatóság, részben a klientúraépítés, részben a nemzetiségi kérdés miatt.¹⁹⁷⁴ Az alispánok többsége is nemesi, de nem arisztokrata családból származott. Ők általában közigazgatási karriert futottak be, s ennek végén nyerték el az alispáni tisztséget. A polgári elem legnagyobb arányban a polgármesterek körében figyelhető meg, többségük szintén közigazgatási karriert futott be.¹⁹⁷⁵ Ez utóbbi két tisztségnél a helyi kötődés szinte kizárólagos volt. Az illető tisztség elnyerése mindhárom esetben karrierjük csúcsát jelentette, általában 40–50 éves korukban szerezték meg, és többnyire egy-két mandátumot töltöttek be (10–12 év).¹⁹⁷⁶

A nemzetiségek részarányát a dualizmus kori Erdély közigazgatásában az utolsó három népszámlálás alapján vizsgálva kiderül,¹⁹⁷⁷ hogy csak részben figyelhetők meg hasonló tendenciák, mint országos szinten. A legnépesebb hivatalnokréteget a községek foglalkoztatták, ez is növekedett a legdinamikusabban. A vármegyei – akárcsak az országos – stagnált, az állami hivatalnokok száma nőtt, de arányaiban elmaradt a községi szinttől. A dualizmus első időszakából nem rendelkezünk a nemzetiségek részarányára vonatkozó statisztikai adatokkal, csak az abszolutizmus időszakából, illetve néhány részadattal a román hivatalnokokról. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a román hivatalnokok aránya az abszolutizmus időszakában lehetett a legmagasabb, 1867-től lassú csökkenésnek indult, a századfordulótól pedig felgyorsult. A kérdéssel Hajdú Tibor foglalkozott egy tanulmányban. Az általa felvázolt keret elfogadható, statisztikai adatokkal azonban nincs kellőképp alátámasztva. Meglátása szerint az 1870-es évekig a nemzetiségek szabadon helyezkedhettek el a közigazgatási pályákon. Ha magasabb tisztséget nem tölthettek be, az állam – az asszimilálás reményében – nem akadályozta elhelyezkedésüket, és akár főispáni tisztséget is betölthettek. Ettől kezdve kétirányú folyamat indult be: a magyar állam egyre nemzetiesítőbbé kezdett válni, s bizonyos szint fölött már nem tűrt meg nemzetiségit. Ezzel párhuzamosan, a nemzetiségi mozgalom erősödésével a nemzetiségek értelmiségi rétegeinek választaniuk kellett az állami szolgálat és a nemzetiségi mozgalom vállalása között. A kettő egyre kevésbé volt összeegyeztethető, a 20. század elejére már renegátnak számított, aki magas állami tisztséget vállalt. Vármegyei szinten Hajdú a szolgabírói állást tartja vízvonalnak, eddig még felemelkedhetett egy nemzetiségi tisztviselő. A nemzetisé-

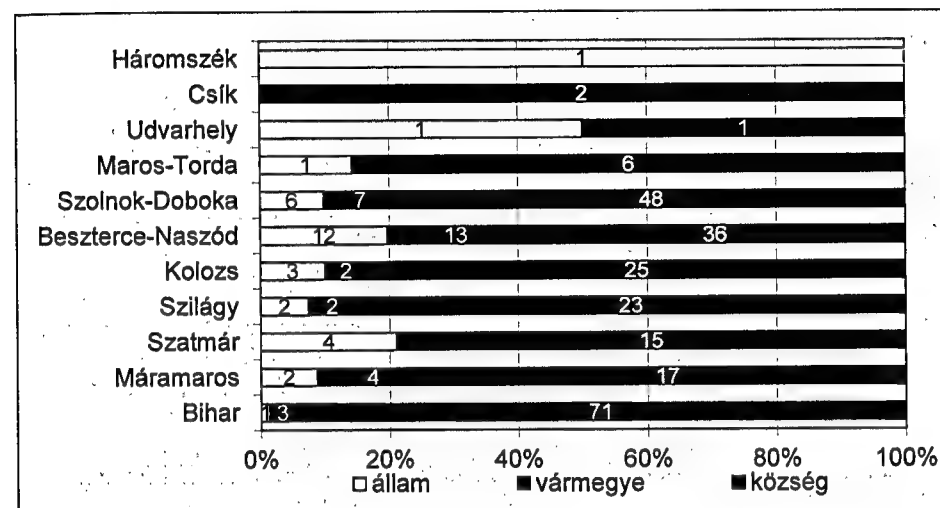
gi tisztviselők aránya folyamatosan csökkent, s a szabad értelmiségi pályák felé kezdtek orientálódni.¹⁹⁷⁸ Adatai szerint az 1890-es években a városi tisztviselők körében a nemzetiségek aránya 20% volt, ez 1900-ra 16%-ra csökkent, a községi jegyzők aránya 22%-ról 14%-ra, a segédjegyzők és díjnokok esetén 26%-ra. Állami tisztviselők körében jóval alacsonyabb az arány. A szolgák 12%-a, a középszintű hivatalnokok 5%-a, míg a tisztviselők 2%-a volt nemzetiségi.¹⁹⁷⁹ A román tisztviselőkről egy Szeben vármegyei¹⁹⁸⁰ esettanulmányt ismerünk. A kiegyezés megkötését követően a román tisztviselők aránya 30%-ra csökkent, 1876 után a hivatalnokok 25%-a volt román, ez évente 3–5 tisztviselőt jelentett. Járási szinten arányuk 20–40% között változott a különböző időszakokban, s szolgabírók is kikerültek a román nemzetiség tagjai közül. Arányuk a 20. század elejére 10%-ra, a díjnokoké 13%-ra csökkent, de nem apadt tovább.¹⁹⁸¹

57. ábra. Az erdélyi vármegyék területén közzolgálatot teljesítő hivatalnokok számának megoszlása az 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálás alapján. Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Nyolcadik rész: Közzolgálati ágak és szabadfoglalkozások. In: Magyar Statisztikai Közlemények, 16. kötet, Budapest, 1906; illetve: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész: A népesség foglalkozása, a főbb demográfiai adatokkal, egybevetve, s a népesség ház és földbirtokviszonyai. In: Magyar Statisztikai Közlemények, 56. kötet, Budapest, 1915.

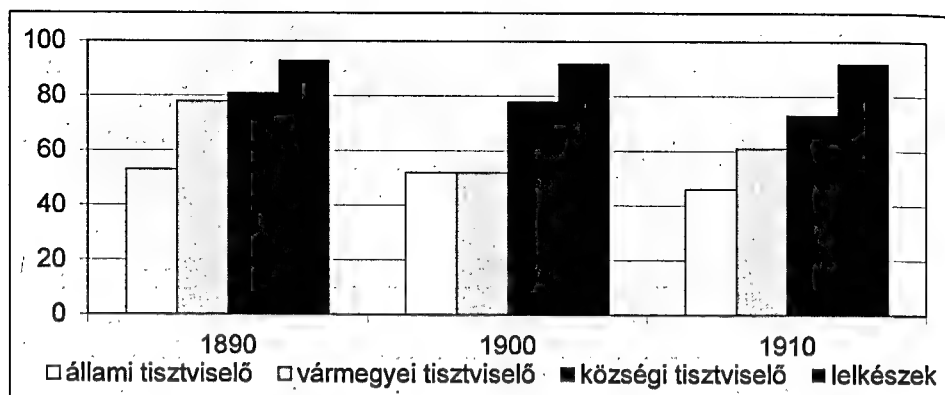
Az utolsó három népszámlálás adatai szerint az uralkodó tendencia minden esetben a nemzetiségi hivatalnokok arányának visszaszorulása – abszolút számuk folyamatos növekedése mellett. Ez azonban szintenként és nemzetiségenként különbözik. Összességében a magyarok aránya a harminc év alatt 73%-ról 86%-ra nőtt, miközben a román hivatalnokok aránya 22%-ról 8,7%-ra, a német nemzetiségűeké 9,6%-ról 5,1%-ra csökkent. A németek esetében ez a megfélemezés minden szintre érvényes volt a teljes vizsgált időszakban. A román hivatalnokok aránya községi szinten csökkent a leginkább (29%-ról 12%-ra), abszolút értékben mégis itt maradt a legmagasabb. Állami szinten csak minimális a visszaesés (5%-ról 4%-ra), míg vármegyei szinten –

mivel a vármegyei tisztviselők száma amúgy is stagnált – állandónak tekinthető (7-8%). A díjnokok esetén stagnálás észlelhető, visszaesés csak a tisztviselők körében történt, ami megerősíti az eddig elmondottakat: a 20. század elejére a közigazgatás egyre homogénebbé vált, a nemzetiségek egyre kevésbé találták meg helyüket, számukra csak a kisegítő személyzet soraiban nyílt tér.

58. ábra. A román nemzetiségű tisztviselők számának megoszlása 1910-ben az észak-erdélyi vármegyékben. Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész: A népesség foglalkozása, a főbb demográfiai adatokkal egybevetve, s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. In: Magyar Statisztikai Közlemények, 56. kötet, Budapest, 1915.

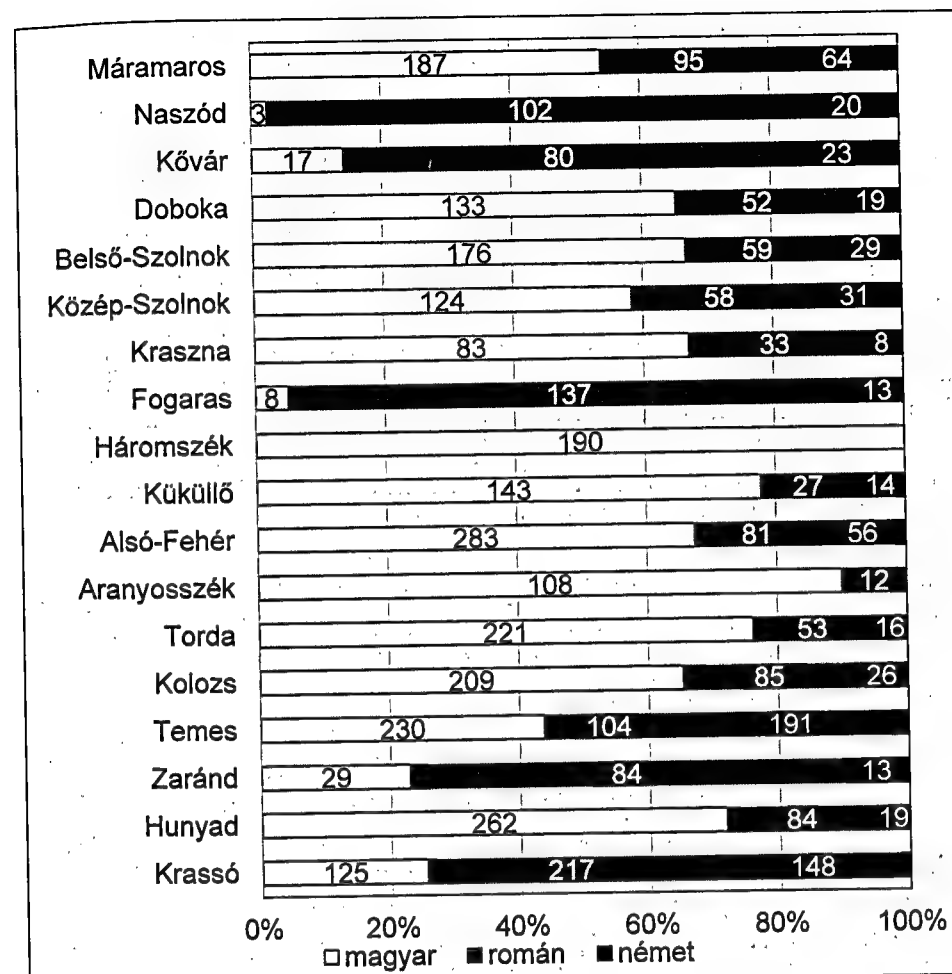
Ha az 1940-ben Magyarországhoz csatolt területre vetítjük az 1910-es népszámlálás megyei bontású adatait, összesen 308 román tisztviselőt találunk. Ennek 10-10%-a dolgozott az állami és vármegyei szinteken, 80% a községekben. Az első két kategória esetén ez megyénként egy-két embert jelentett, akiket a rendszer megbízhatónak talált. A román jelenlét leginkább a községekben mutatható ki, bár ott sem számottevő, a négy székelyföldi megyét leszámítva átlag 25-30 jegyzővel és aljegyzővel számolhatunk, de ez a szám sincs szoros összefüggésben a román lakosság arányával.¹⁹⁸² Ha az elemzésbe bevonjuk a díjnokokat is, a szám szinte megduplázódik (az érintett területen 227 díjnok tevékenykedett).

59. ábra. A román tisztviselők vallásának rávetítése a nemzetiségre az 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálás alapján. Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Nyolcadik rész: Közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások. In: Magyar Statisztikai Közlemények, 16. kötet, Budapest, 1906; illetve: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész: A népesség foglalkozása, a főbb demográfiai adatokkal egybevetve, s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. In: Magyar Statisztikai Közlemények, 56. kötet, Budapest, 1915.

A korábban említett asszimilációs nyomás kimutatásához a román lakossághoz köthető felekezeteket (ortodox és görögkatolikus) vetettük össze a nemzetiséggel. Viszonyítási alpnak beemeltük a román papokat. A lelkészek körében 90% fölötti az egybeesés, és nem is változik az idők folyamán.¹⁹⁸³ Állami tisztviselők esetén a legalacsonyabb a szint, és a tárgyalt időszakban még ez is csökkent (53%-ról 46%-ra). Mégis ebben a körben a legmérsékeltőbb a csökkenés úgy, hogy az állami tisztviselők nem töltöttek be magas, döntéshozói pozíciót. Vármegyei szinten 1900-hoz viszonyítva megállt a csökkenés, bár így is csak a tisztviselők egyharmada vallotta magát román nemzetiségűnek. A legmagasabb szint a községi tisztviselők esetén figyelhető meg, s a csökkenés is viszonylag mérsékelt (-8%). A tisztviselők vallása és nemzetisége harmegyedük esetében egybeesik.¹⁹⁸⁴

A törvényhatósági bizottság nemzetiségi összetétele is lehet a nemzetiségek részarányának egyik fokmérője, bár ezeket az adatokat nagyobb fenntartással kell kezelni, mivel a bizottságnak csak felét választották, s a román lakosság ekkor még passzivitásban volt. A kimutatás hiányossága, hogy nem tesz különbséget megválasztott és virilis alapon bekerült tagok között. Ezzel együtt megállapítható, hogy a hagyományosan „román vidékek” számító Naszód, Fogaras, Kővár és Krassó térségeket leszámítva mindenhol magyar többségű volt a tanács annak ellenére, hogy a történelmi Erdély minden vármegyéjében kisebbségben volt a magyar lakosság. A megyésítést követően, a „vidékek” megszűntével a román elem jelenléte a vármegyei törvényhatósági bizottságokban tovább csökkent.¹⁹⁸⁵

60. ábra. A vármegyei törvényhatósági bizottságok nemzetiségi megoszlása 1873-ban. Forrás: Stipta István: Törekvések a vármegyek polgári átalakítására... 180.

A dualizmus kori közigazgatás vitájánál csak a közjogi kérdések voltak jelentősebbek. A centralizáció és önkormányzatiság kérdésében nem sikerült előrelépni, sem nyugvópontra jutni.¹⁹⁸⁶ Az alapkérdés ugyanaz volt, mint más területeken: hogyan lehet úgy modernizálni, hogy a rendszer továbbra is megfeleljen mind a politikai, mind a nemzetiségi kihívásoknak? A közvélemény feltehető többsége az önkormányzatiság és közigazgatási autonómia fontosságát hangsúlyozta, ennek ellenére a rendszer a centralizáció irányába haladt.¹⁹⁸⁷ A közigazgatási szakemberek többsége az államosság és a kinevezési rendszer híve volt,¹⁹⁸⁸ de nem tudta megszerezni az uralkodó elit támogatását.¹⁹⁸⁹ Az államosság elmaradását kevés racionális érv indokolta. Az

oktatással ellentétben pénzügyi okokkal nem lehetett alátámasztani, mivel a helyi közigazgatás legnagyobb részét is az állam finanszírozta, másrészt egy államosított közigazgatás valószínűleg az asszimilációs célokat is jobban tudta volna szolgálni. Meglátásunk szerint a hibrid rendszer fenntartásának magyarázata az, hogy megfelelt a kormányzat céljainak, és a rendszert így is kellően tudta befolyásolni, a maga szolgálatába állítani. Végig megmaradt tehát a közigazgatás kettőssége, 1883 után egyszerre felelt meg a modernizációs kihívásoknak s vált szakszerűvé. Ugyanakkor a kinevezési rendszer megőrzésével továbbra is érvényesülni tudott – elsősorban vármegyei szinten – a helyi társadalom, a csoportok és a családok befolyása.

Erdélyben az abszolutizmus időszaka tekinthető a legkedvezőbbnek a közigazgatás nemzetiségi vetületei tekintetében. Amint az adminisztráció újból a magyar politikai elit irányítása alá került, lassú visszafejlődés figyelhető meg. E tekintetben a nemzeti törvény sem hozott változást. Fordulópontnak az 1863-as nagyszebeni országgyűlést véljük, amely megmutatta a nemzetiségek dominanciájának veszélyeit. Ez döntő módon befolyásolta az erdélyi magyar politikai elit nemzetiségi kérdéshez való viszonyulását.

A 20. század elejére, a nemzetállami logika előtérbe kerülésével a nemzetiségi elitek számára egyre kevésbé volt összeegyeztethető az állami szerepvállalás és a nemzetiségi eszme. Így választaniuk kellett a közigazgatási pozíció és a nemzetiségi mozgalomban való aktív szerepvállalás között. Előbbi egyenlő volt az állam iránti lojalitással és az asszimilációval. Emellett a (kivált döntéshozói szintű) közigazgatási pozíciókat megbízhatósághoz kötötték, aminek a nemzetiségi elitek egyre kevésbé tudtak vagy akartak megfelelni, így fokozatosan kiszorították őket – vagy maguk vonultak ki.¹⁹⁹⁰ Egy pár asszimilánst leszámítva, akiket saját etnikai csoportjuk sok esetben renegátnak tartott, a nemzetiségek jelenléte a kisegítő személyzeti, illetve a közégi szintre szorult vissza, minden esetben messze nemzetiségi arányszámuk alatt. A 19. századi magyar állam penetrációja a községek szintjén nem volt erős, így ha volt is a tisztviselőkkel szemben asszimilációs elvárás, ellen lehetett állni. Ez csökkentette a nemzetiségi elitek otthonosságérzetét és növelte irredentizmusát. A kormányzat az erdélyi közigazgatásban látta a legélesebbnek a nemzetiségi kérdést, ezért a helyi magyar társadalom tiltakozása ellenére itt történt a legradikálisabb területátalakítás. Ugyanakkor itt volt mindig a legmagasabb a nem helyi kötődésű főispánok aránya, akik kulcsszereplői voltak a nemzetiségi kérdés helyi szintű kezelésének. Ezzel együtt az erdélyi elitnek a dualizmus teljes időszakában sikerült megőriznie dominanciáját a helyi közigazgatásban.

5.2. A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS FEJLŐDÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN, HATÁSA A NEMZETISÉGI KÉRDÉS KEZELÉSÉRE

A két világháború közötti időszak kormányzata sok tekintetben a dualizmus örököseinek, folytatójának tekintette magát, és igyekezett tudatosan visszatérni az akkori helyzethez. Ez érvényes a közigazgatásra is, ezen a téren nem született radikális elmozdulás a korábbi állapotokhoz képest.¹⁹⁹¹ Az alapproblémák ugyanazok maradtak, csak a hangsúlyok tevődtek át. A közigazgatás átalakításáról szóló viták továbbra is élénken foglalkoztatták a közvéleményt, bár ennek jelentősége és intenzitása csökkent. A kinevezés vagy választás kérdésében az érvek továbbra is ugyanúgy ütköztek anélkül, hogy a vitát sikerült volna nyugvópontra juttatni. Ez amiatt meglepő, mivel Trianon következtében a nemzetiségi területeket elcsatolták az országtól, így megszűnt a nem magyar lakosság többségbe kerülésének lehetősége. Ezzel szemben az 1918/19-es események a közigazgatás számára új feladatot jelöltek ki, ez pedig „a rendszer védelme” volt: megakadályozni a szélsőséges, baloldali elemek előretörését. A nemzetiségi kérdés az 1930-as évektől elsősorban a német lakosságra fókuszált – a lábra kapó nagynémet eszme miatt –, de a fő hangsúly már nem a kérdés hatékony kezelésén, hanem a propagandán volt. Magyarország bizonyítani próbálta, hogy a trianoni békeszerződésben foglaltakhoz képest önként, azt messze túlteljesítve biztosít többletjogokat a nemzetiségeknek. Ezzel szerette volna egyrészt az utódállamokat is (magyar nézőpontból) kedvezőbb nemzetiségi politikára készíteni, másrészt bízott abban, hogy az ország így „vonzóvá” válik egykori nemzetiségei számára, és sikeres revízió esetén azok lojálisak lesznek a régi-új hazához.¹⁹⁹² A közigazgatás modernizálásának igénye ebben az időben az úgynevezett racionalizálásban öltött testet, bár az elképzelések többsége papíron maradt.

Helyhatósági választásokat utoljára 1913-ban tartottak. 1922-ben pótválasztásokat rendeztek, amennyiben a tanácsok a helyek megürülése miatt működésképtelenné váltak. Új választásokra – Budapestet nem számítva – 1930-ig kellett várni, ezt az új közigazgatási törvény alapján szervezték meg. A hivatalos indoklás szerint a kormányzat a fontosabb ügyekre koncentrált, a választói névjegyzékek sem voltak kiegészítve – ezek azonban merő kifogások voltak. Bethlen István miniszterelnök inkább politikai megfontolásból halasztotta a választásokat, félve, hogy a konzervatív beállítottságú testületek esetleg felhígnak.¹⁹⁹³

1919-et követően, a rendszer konszolidálásával párhuzamosan megindultak a tervezések a közigazgatás átalakításának irányáról. 1923-ban közigazgatási ankétot tartottak. Reformelképzelésként továbbra is szorgalmazták a kinevezési rendszerre való áttérést, a testületek létszámának csökkentését és hatáskörük bővítését. A kormányzat ezzel szemben a további centralizációt támogatta, a kinevezési rendszert a főispánoktól teljesen a Belügyminisztérium joghatóságába vonta volna át, de a testületek jogkörbővítésével egyértett. A virilizmus fenntartását minden fél támogatta – átalakítá-

sokkal.¹⁹⁹⁴ A Teleki Pál vezette kormányzat már 1920-ban több törvénytervezetet terjesztett be, amelyekben javasolta a szavazati jog kiterjesztését és a megyei törvényhatósági bizottságok létszámának csökkentését. Ez végül a megyék ellenállása folytán megbukott.¹⁹⁹⁵ 1927-től a helyi költségvetéseket a belügyminisztérium már nemcsak jóváhagyta, hanem módosíthatta is.¹⁹⁹⁶

A Horthy-korszakban a közigazgatást csak egyszer szabályozták átfogóan, majdnem tíz év előkészület után. Ez mégsem hozott radikális újítást az 1886-os törvényhez képest, tovább nőtt a főispán szerepe és csökkent a testületek jogköre, így a kollektív döntések felől az egyéniek irányába történt elmozdulás.¹⁹⁹⁷ Ezzel párhuzamosan tovább folyt a szakigazgatásoknak már a dualizmus idején elkezdődött államosítása.¹⁹⁹⁸ A legnagyobb változást vármegyei szinten a törvényhatósági bizottság összetételének átalakítása jelentette. Egyrészt csökkentették létszámát,¹⁹⁹⁹ másrészt tagjainak fele továbbra is virilis tag maradt, míg másik fele négy csoportból tevődött össze: választott tagok, érdekképviselők képviselői,²⁰⁰⁰ örökös tagok és a törvényhatóság tisztviselői.²⁰⁰¹ A vármegyei bizottságok negyötödét a virilisek és választott tagok tették ki, örökös tag pedig a tagság maximum öt százaléka lehetett. Reformálták a vármegyei és városi virilizmus intézményét is: már nem közvetlen módon lett a tanács tagja a legtöbb adót fizető (nyers virilizmus), hanem ennek háromszorosát jelölték ki, s maguk választották ki, hogy ki kerüljön be a tanácsba. A virilizmus intézményét már a korszakban is meghaladottnak tekintették, a konzervatív többség biztosítása érdekében azonban nem láttak jobb módszert, emiatt 1944-ig kitartottak mellette.²⁰⁰² A törvényhatósági bizottság mindenképp reformra szorult, hiszen nagy létszáma miatt gyakorlatilag működésképtelen volt. Jogköre 1929 után nem változott, mivel azonban évente csak kétszer ülésezett, működése valójában jelképes volt. A bizottság mellé létrehozták az ügynevezett kisgyűlést, ez rendszeresen ülésezett és a gyakorlati ügyvitelt intézte. A kisgyűlés elnöke ugyancsak a főispán volt, tagjai a vármegye főbb tisztviselői,²⁰⁰³ valamint a törvényhatósági bizottság 16–24 tagja, akiket a főispán jelölt ki.²⁰⁰⁴ Csökkentették a közigazgatási bizottság jogkörét is: megvonták tőle a fellebbezési és határozati jogot, csak fegyelmi és gyámügyekkel foglalkozhatott. A bizottság működése ettől nem vált hatékonyabbá, a gyűlések nagy része továbbra is a beszámolókat felolvasásából állt, fegyelmi téren pedig megmaradtak a korábbi visszasságok.²⁰⁰⁵

A községekben a nyers virilizmus maradt gyakorlatban, a legtöbb adót fizető automatikusan tagja lett a községi bizottságnak. Nőtt a főszolgabíró felügyeleti joga a községek felett: már nemcsak az eljárókat, hanem a község szakszemélyzetét is ő jelölte ki, aztán a községi bizottság választotta meg. Vétség esetén megbírságozhatta, fegyelmi eljárást kezdeményezhetett ellenük, állásukból is elbocsáthatta őket.²⁰⁰⁶ Hivatalosan a községi bíró maradt a helyi közigazgatás feje, de azzal, hogy a jegyző képesítési előírásait növelték, és megválasztása élethosszig szóló – gyakorlatilag ő volt döntéshelyzetben, a tanács általában elfogadta előterjesztéseit. A vármegyéhez hasonlóan a községi tanács is fokozatosan kiüresedett, működése jelképesé vált.²⁰⁰⁷

A trianoni békeszerződést követő gazdasági nehézségek, a tisztviselők jelentős részét érintő menekülési hullám, valamint a területelcsatolások nyomán merült fel az állami kiadások csökkentésének terve, a közigazgatás racionalizálása. A korszakban ez minősült a legprogresszívebb kezdeményezésnek, szakmai alapon közelítette meg a kérdést, és céljait nem befolyásolták egyéb szempontok. Talán épp emiatt maradt a tervek többsége papíron, nem volt meg hozzá sem a politikai, sem a társadalmi támogatottság. Az adminisztráció hatékonyságának növelése már a 20. század elején felmerült. Az államnak az ipari vállalatok mintájára történő átalakítása, egyszerűsítése kiküszöbölne az átfedéseket. Magyarországon Magyary Zoltán volt a kérdés legnagyobb híve, neve összekapcsolódott a racionalizálással. Magyary szerint az állam az 1930-as években is egy 19. századi állam szintjén működött, a racionalizálás legfőbb célja az átvezetés és átalakítás – egy 20. századi állam eszményei szerint. Meglátása szerint a korszak legfőbb kihívásai: a hivatásos közzszolgálat kiterjesztése; a végrehajtó hatalom vezető szerepének megerősítése; a dolgozó tömegek bekapcsolása, ezáltal az osztályharc kiküszöbölése; a gazdaság közüggé emelése és állami irányítása; egy közigazgatási vezérkar létrehozásának szükségessége.²⁰⁰⁸ Magyary az adminisztráció államosítása, a kinevezési rendszer meghonosítása, a képzési szint emelése és a folyamatos gyakorlati képzés mellett szükségesnek tartotta a végrehajtó hatalom növelését csakúgy, mint az egyéni szerep és felelősség fokozását – a testületi döntések rovására –, valamint a lakosság fokozottabb bekapcsolását, ami egyféle korporatív berendezkedést jelentett volna. Mindehhez a legfontosabbnak egy ügynevezett közigazgatási vezérkar létrehozását tartotta. Ez egy hierarchikusan felépített testület lett volna vármegyei, városi és minisztériumi szinten, koordinálva az illető szinten zajló közigazgatási folyamatokat. Az egész testületet közvetlenül a miniszterelnökhöz tervezte bekötni.²⁰⁰⁹ Magyary elképzeléseiből semmi nem ment át a gyakorlatba.

A racionalizálás folyamata 1925-ben indult az Országos Takarékosági Bizottság létrehozásával,²⁰¹⁰ amely 1930-ig működött. Ekkor felállították a racionalizálási kormánybiztosságot Magyary Zoltánnal az élen, aki a tisztséget 1933-ig töltötte be. A racionalizálás keretében elsősorban a közigazgatás egyszerűsítésére és takarékoságra, a felesleges szervek megszüntetésére, az ügyvitel egyszerűsítésére, a jogorvoslatok csökkentésére, nyomtatványok összevonására és egyszerűsítésére tettek javaslatot, átfogó reformra nem került sor.²⁰¹¹ A javaslatokat 1933-ban törvénybe is foglalták,²⁰¹² de gyakorlatba csak a közigazgatási vizsgára vonatkozó részt ültették.²⁰¹³ Ezt már az 1883-as törvény is előírta, az 1929-es törvény is tartalmazta, gyakorlati kidolgozása viszont csak ekkor valósult meg. A megfelelő jogi végzettség mellett a kinevezést követően általános vizsgát kellett tenni, amely a közigazgatási praktikus ismeretekre vonatkozott. Pár év gyakorlat után következett a szakvizsga annak megfelelően, hogy az illető milyen állást töltött be.²⁰¹⁴ Ez tekinthető a két világháború közötti időszakban a közigazgatás modernizációja terén hozott legfontosabb lépésnek, mivel efféle próbát, illetve a gyakorlati ismeretek számonkérését addig csak a jegyzők esetében írták elő.

Ennek célja a szakértelem növelése, a helyi klientúraépítés visszaszorítása és a családi kapcsolatok közéleti érvényesítésének mérséklése volt.

A korszak másik problémájának a községi közigazgatás kiüresedését tartották. Egyesek túlzónak vélték a közigazgatási tutela mértékét, másrészt a jegyző feladatainak csökkentését szorgalmazták. Ez amiatt is fontosnak mutatkozott, mert – a revízió lehetőségére gondolva – nemzetiségpolitikai szempontból ez a szint volt a legfontosabb. Egy korabeli felmérés szerint a jegyzői teendők ellátására – és ebbe beleértendő a segédjegyző és írnok is – egy évben 836 napra lett volna szükség. A konkrét közigazgatási munka csak 120 napot tett ki, kétszeresét az adóügyek intézése.²⁰¹⁵ Lényeges javulást ezen a téren sem sikerült elérni, 1936-ban emeltek a képzési szinten, felvételihez kötötték a kurzuson való részvételt, időtartamát pedig két évre növelték. Emellett a képzésbe felvették az iskolán kívüli népnevelést, valamint egy nemzetiségi nyelv tanulását is.²⁰¹⁶

Kategória	1890	1900	1910	1920	1930
Állami	7344	10 237	15 252	17 506	15 343
Vármegyei	4208	5 558	5 202	2 374	2 489
Községi	8592	11 288	12 207	5 524	7 544

61. ábra. A közigazgatási hivatalnokok számának megoszlása az 1890 és 1930 közötti népszámlálások alapján. Forrás: Szabó Dániel: Századfordulós azonosságformák..., illetve Kajtár István: A közzsolgálat személyzete...

Ebből az időszakból nem rendelkezünk a nemzetiségek közigazgatási részarányát dokumentáló adatokkal. Kis számuk, valamint a nagy fokú akkulturáció következtében a kérdés feltehetőleg nem jelentkezett olyan élesen, mint 1918 előtt. Nem a helyi tisztviselő nemzetisége volt a döntő, sokkal inkább nyelvtudása. Ezzel együtt reális arányuk valószínűleg ugyanúgy elmaradt az ideálistól, mint a dualizmus időszakában. Adathiány miatt a továbbiakban csak a tisztviselők létszámának alakulására és a főispáni kar személyi összetételére vonatkozóan teszünk pár megjegyzést.

Az 51. ábra jól szemlélteti, hogy a 20. század elejére a folyamatos centralizáció eredményeként a hivatalnokok közel fele már állami intézményeknél dolgozott, 1920-ra ez az arány elérte a kétharmadot. A területelcsatolásokra a különböző szintek másképp és más időszakban reagáltak. Míg a helyi közigazgatás létszáma már 1920-ra radikálisan csökkent, állami szinten ez csak 1920 után következett be, s akkor sem olyan mértékben.²⁰¹⁷ Az állami intézmények többsége a fővárosban működött, másrészt a csökkenés 1920 után elsősorban nem a területelcsatolások, hanem a különböző elbocsátások miatt indult meg. Az állami tisztviselők létszámát növelte az elcsatolt területekről a trianoni Magyarországra menekült tisztviselők száma, az 1920-as években a tisztviselők 12–17%-át, a nyugdíjasok 13–15%-át tették ki a menekültek.²⁰¹⁸

Kategória	1890	1900	1910	1920	1921	1925	1930	1935	1938
Tisztviselő	6459	8633	13 063	37 158	44 379	32 829	31 832	30 111	32 203
Díjnok	855	1604	2 189	3 986	5 108	4 363	3 831	3 380	3 431
Altiszt				9 407	11 018	11 051	10 639	9 916	9 795
Egyéb				2 703	5 408	5 593	5 120	5 022	5 152

62. ábra. Az állami hivatalnokok létszámának változása 1890 és 1938 között.

Forrás: Szabó Dániel: Századfordulós azonosságformák..., illetve Kajtár István: A közzsolgálat személyzete...

Az állami tisztviselők létszámának drasztikus növekedése ellenére az 1920-as évek elején az összes állami alkalmazottnak csak a 44 százaléka volt tisztviselő. A változás különböző időpontokban következett be. A tisztviselők számát tekintve 1921-ben regisztrálható a csúcs (ekkor több mint 44 ezer állami tisztviselő volt), majd a létszám drasztikus csökkenésnek indult, a legalacsonyabb szintet 1927-ben érte el, ekkor több mint 31 ezer tisztviselő volt. Kisebb hullámzásokkal ezen a szinten maradt közel tíz éven át.²⁰¹⁹ Ennek a magyarázata az 1929-ben kirobbant gazdasági válság. 1936-tól a szám növekedésnek indult, de a korábbi szintet nem közelítette meg. Mint említettük, a tisztviselők esetében a csökkenést elsősorban nem a területelcsatolások okozták, hanem a különböző elbocsátások. 1920-at követően négy alkalommal történtek elbocsátások: az 1920-as évek elején az 1918/19-ben alkalmazottak egy részét bocsátották el, 1923/24-ben az úgynevezett B-listázások következtében, 1924/25-ben a népszövetségi kölcsön előfeltételeként az úgynevezett szanálás következtében, majd 1929 és 1933 között a világgazdasági válság miatt. Ez összesen mintegy 38 ezer embert érintett.²⁰²⁰ Az elbocsátások és a menekültek számának növekedése miatt megnőtt a közigazgatási nyugdíjasok és a munkanélküliek száma, 1928-ra a 160 ezer állami alkalmazottra 110 ezer nyugdíjas jutott, s az értelmiségi nyugdíjasok több mint fele még nem volt nyugdíjaskorú.²⁰²¹ A kisegítő személyzet az állami hivatalnokok mintegy harmadát tette ki, a legnépesebb az altisztek és szolgák csoportja volt. Az ő létszámukat nem érintették olyan radikálisan sem a területelcsatolások, sem a különböző elbocsátások, a visszaesés 2–2,5 százalék volt. Ennek magyarázata az, hogy a racionalizálás és takarékoság jegyében inkább kisegítő személyzetet kezdtek alkalmazni. Az 1930-as évek második felében a létszámnövekedés következtében a tisztviselők száma arányaiban is növekedni kezdett, s újra megközelítette az 1920-as évek elejének kétharmados arányát, miközben a kisegítő személyzet aránya újabb 1 százalékkal csökkent.

A két világháború közötti időszakban a közhivatalnoki kar és a dzsentri származás között már nem lehetett egyenlőségjelet tenni. A dzsentrik aránya már csak 15 százalék körüli lehetett, a korszak végére pedig tovább csökkent. A tisztviselők több mint kétharmada ekkor már tisztviselői családból származott. Igazi hivatalnoki családok alakultak ki, amelyek nagy arányban újratermelték magukat. Az alacsonyabb hivatalnoki állásoknál ez az arány csak 50 százalék.²⁰²² A fizetési osztályok bevezetésével már

a dualizmus idején megjelentek a különböző tisztségekhez társuló különböző rangok és megszólítások. A Horthy-korszakban ez egyre inkább elterjedt, és 1940-től nagy megütközést keltett a visszacsatolt területekre kinevezett tisztviselők esetében. A jelenség mögött az etatizmus előretörése, a középosztálybeliek nagy számának deklasz-szalódása állt, akik egyre inkább ragaszkodtak ahhoz, hogy *titulus* révén jelezzék: továbbra is az úgynevezett úri középosztályhoz tartoznak.

A korszakban átlagosan négy főispán szolgált egy vármegyében.²⁰²³ Az időszak elején a főispánok mintegy fele nem rendelkezett helyi kötődéssel, de az 1930-as évek második felében már ez vált elterjedté. Bár a főispánok esetében továbbra sem rögzítettek képzettségi szintet, többségük egyetemi végzettséggel rendelkezett, bár a jogi diplomások aránya folyamatosan csökkent.²⁰²⁴ Többségük továbbra is nemes volt, bár az arisztokraták aránya minimális szintre esett vissza, és megjelent s lassan növekedett a polgári származásúak aránya. Kinevezésükben a politikai aktivitás, a társadalmi, társasági és rokoni kapcsolatok ugyanolyan – néha fontosabb – szempontot jelentettek, mint az iskolai végzettség vagy rátermettség. Az informális kapcsolati hálókat a legnehezebb felfejteni.²⁰²⁵

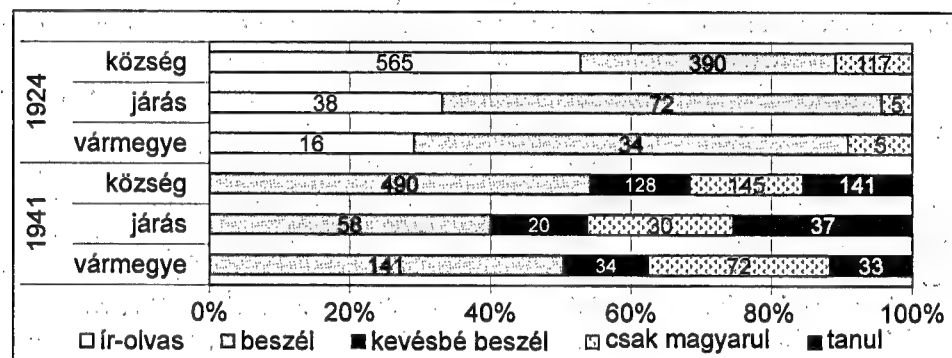
Az 1918/19-es időszak kormányainak nemzetiségpolitikáját – hangsúlyosan a nyelvpolitikát – nem tárgyaljuk részletesen,²⁰²⁶ mivel nem volt hatása a későbbi, általunk tárgyalt időszakra. Ez ugyanis nem szervesen következett a kormányzati nemzetiségpolitikából, sokkal inkább egy felbomló birodalom kétségbeesett lépése volt, és nehéz elválasztani a meggyőződésből foganatosított intézkedéseket a kényszerből hozottaktól.²⁰²⁷ Ennek tipikus példája az 1919-ben felállított nemzetiségi minisztérium vagy az ekkor elfogadott nyelvhasználati rendelet.²⁰²⁸ A minisztériumot 1919 augusztusában hozták létre, amikor a nemzetiségek többsége már kimondta az elszakadást, az ország jelentős része idegen katonai megszállás alatt állt. A minisztérium élére Bleyer Jakab került. A minisztérium legfontosabb célja az elszakadni kívánó nemzetiségek megnyerése volt, hogy jövőjüket továbbra is a történelmi Magyarország keretei között képzeljék el. A minisztérium tevékenységének három fő területe volt: a szlovák lakosság számára készült autonómiaterv,²⁰²⁹ a Burgenland megtartása érdekében kibontakozó félkatonai szervezetek akcióinak irányítása, valamint a nyelvhasználati jogokat szabályozó rendelet.²⁰³⁰ A nemzetiségi minisztérium propagandafunkcióját jól szemlélteti, hogy a trianoni békeszerződés aláírását követően az autonómiatervezetek és szélesebb körű nyelvhasználati jogok lekerültek napirendről, majd 1922-ben a minisztériumot is megszüntették,²⁰³¹ helyette a trianoni területeken élő nemzetiségek számára kormánybiztosokat neveztek ki.²⁰³²

A két világháború közötti magyarországi nemzetiségpolitika hangsúlya a revízióra, az elcsatolt területek magyar lakosságának érdekvédelmére tevődött át, miközben kevés kormányzati intézkedés született a trianoni területeken maradt nemzetiségi lakosság elemi igényeinek kielégítésére, s még kevesebb az elcsatolt területeken élő nem magyar lakosság megnyerésére.²⁰³³ A trianoni területeken élő nemzetiségekkel a dua-

lizmus időszakának elképzeléseit kívánták folytatni azzal a kikötéssel, hogy az elvek gyakorlatba ültetését fokozni kell. Mind Bleyer, mind Bethlen István miniszterelnök az anyanyelvi jogok biztosítását tartotta a legfontosabbnak a kisebbségi jogok tekintetében, elsősorban az oktatás terén. Emellett a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban is biztosítani kellett a nyelvi jogokat ott,²⁰³⁴ ahol a nemzetiségi lakosság nagyobb számban élt. A korszakban a 20 százalék volt az elfogadott határ. A gyakorlatban azonban a nemzetiségek részéről jövő bármilyen igényt – elsősorban a közigazgatásban – inkább értetlenség fogadta. Az egyedüli elfogadható magatartásnak az asszimilációt tartották, ennek bekövetkeztéig pedig a kisebbségi csoportok minden lépésének ellenőrzését vélték szükségesnek.²⁰³⁵

A nyelvhasználat két világháború közötti korlátai jól kitűnnek, ha összevetjük az 1919-es és 1923-as rendeletet.²⁰³⁶ Mindkét rendelet a nyelvhasználatot szabályozta,²⁰³⁷ s mindkettő célja a dualizmus kori nyelvhasználati jogok meghaladásának bizonyítása volt.²⁰³⁸ Mindkét rendelet leszámol a *politikai nemzet* fogalmával, az 1919-es a *nemzeti kisebbségek* kifejezést használja, az 1923-as pedig a *nyelvi kisebbségek* kifejezést, ugyanakkor továbbra sem biztosít egyik sem kollektív jogokat. A nyelvhasználat terén az 1919-es rendelet biztosított többletjogokat az 1868-as nemzetiségi törvényhez viszonyítva, míg az 1923-as inkább csak megismételte, néhány helyen pontosította ezeket.²⁰³⁹ Az 1919-es nem határozta meg az állam hivatalos nyelveként a magyart, a nemzetiségi képviselők az országgyűlésben is felszólalhattak anyanyelvükön, a vármegyék és községek pedig szabadon dönthettek ügyviteli nyelvükről. Az 1923-as – bár tételeken nem mondta ki – a magyart tette meg ismét az ország hivatalos nyelvének, s visszavonta az országgyűlésben történő anyanyelvi felszólalás jogát. Az 1919-es rendelet a törvények mellett a rendeletek kisebbségi nyelveken történő kihirdetésére is utasított, az 1923-as csak a községeket érintő rendeletek esetén írta ezt elő. A közigazgatási nyelvhasználat terén az 1923-as rendelet tulajdonképpen visszatért az 1868-as előírásokhoz. A vármegyékben mind a közgyűlés, mind a jegyzőkönyv nyelvül a magyart jelölte meg, de mindkét esetben hasábosan vezethették a kisebbségek nyelvén is, amennyiben a tagok ötöde úgy döntött. A községek továbbra is szabadon meghatározhatták mind a közgyűlés, mind a jegyzőkönyvvezetés nyelvét, de felterjesztéseiket már hasábosan kellett szerkeszteniük.²⁰⁴⁰ Az 1868-as törvény egyik legnagyobb hiányosságának azt tartják, hogy nem tartalmaz szankciókat. Az 1919-es és 1923-as rendelet egyaránt előírta, hogy csak megfelelő nyelvtudású hivatalnok nevezhető ki olyan településekre, ahol a nemzetiségek aránya eléri a 20 százalékot. Akik már hivatalban voltak, két évet kaptak a nyelv elsajátítására. Az 1923-as rendelet e részét 1924-ben törvénnyel erősítették meg.²⁰⁴¹ Mindkét rendelet, illetve a törvény is két-két évet adott a hivatalnokoknak a illető kisebbség nyelvének elsajátítására, így 1919-hez képest már összesen hét év haladék volt biztosítva. A nyelvtudás megszerzésének elmaradása miatt a hivatalnok felelősségre vonható, áthelyezhető volt, ezt azonban ezúttal sem tartották be.²⁰⁴²

A törvény gyakorlatba ültetésére vonatkozóan két kimutatással rendelkezünk. Az 1930-as népszámlálás alapján a legnagyobb kisebbség, a német lakosság aránya összesen 388 közigazgatási egységben érte el a kívánt 20 százalékot, ebből három vármegye, egy város (Sopron), 14 járás és 370 község.²⁰⁴³ Az első kimutatás 1924-ből származik, ezt a rendelet megszületése kapcsán készítették, a másik pedig 1941-ben egy országgyűlési interpelláció nyomán. Az összehasonlítást nehezíti, hogy a két kimutatásban nem azonos szempontokat alkalmaztak.²⁰⁴⁴

63. ábra. Kimutatás a nemzetiségek által is lakott közigazgatási egységekben szolgálatot teljesítő hivatalnokok nyelvtudásáról 1924-ben és 1941-ben. Forrás: MNL OL, K 28, 1. doboz, 1. tétel, 1923-C-1845, illetve K 28, 143. csomó, 235. tétel, 1941-L-19109.

Ha eltekintünk a két kimutatás eltérő adatfelvételéből adódó bizonytalanságtól, akkor is megállapítható, hogy a huszonhárom év alatt a közigazgatási hivatalnokok nyelvtudása egyértelműen romlott, de a három szint között lényeges különbségek figyelhetők meg. Míg 1924-ben a tisztviselők döntő többsége (90% vagy e fölött) mindhárom szinten beszélt a kívánt nyelvet (harmaduk, községekben több mint felük írásban is használta), 1941-re – ha a nyelvet beszédben kevésbé bírókat is beszámítjuk – csak 50-60% ütötte meg az elvárt szintet. A községekben jobb a helyzet, de nem közelíti meg az 1924-es arányokat.²⁰⁴⁵ 1924-hez képest új elem, hogy a tisztviselők 15-20%-a tanulta a kívánt nyelvet, létezett tehát törekvés a kormányzat részéről a helyzet javítására.²⁰⁴⁶ A romlás ellenére minden szinten, minden községben működött olyan tisztviselő, aki beszélt a kívánt nyelvet, így a lakossággal való anyanyelvi kapcsolattartás biztosítható volt. A nyelvismeret szintje még imponálóbbá válik, ha tekintetbe vesszük, hogy például a román tisztviselőkön semmilyen nyelvi kompetenciát nem kértek számon.

Összességében: nemzetiségpolitikai szempontból a két világháború közötti időszak közigazgatását stagnálás jellemezte. A rendszer a dualizmus örökösének tekintette magát, adminisztrációjában kimutatható a folytonosság. A dualizmusban sokak

által hiányolt közigazgatási reform ezúttal is elmaradt. Míg az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a társadalmi pozíciók védelme mellett a nemzetiségi jelenléttel okolták meg a reformok elmaradását, 1918 után ugyanezt a szerepet játszotta el a liberális, baloldali eszméket vallók előretörésétől való félelem. A közigazgatásban az állami centralizáció mértéke nem nőtt lényegesen, mivel már korábban is elérte a kívánt mértéket, az elmozdulás az egyéni döntéshozatal irányába történt a testületek – s ezáltal az önkormányzatiság – rovására, ami mögött a koreszmék befolyását is vélelmezhetjük. A közigazgatás modernizálása tekintetében az egyedüli pozitív fejlemény a gyakorlati vizsga bevezetése, amely által növelhető volt a szakértelem.

A nemzetiségpolitika alapja továbbra is a nyelvi jogok biztosítását jelentette volna, de előrelépés ezen a téren sem történt. Az 1868-as nemzetiségi törvényben foglaltak gyakorlati megvalósítása terén sem figyelhető meg elmozdulás. 1920 után a nemzetiségpolitika egyre inkább alárendelődött a revíziós céloknak, a fő hangsúly a határon túli magyarság védelmére helyeződött át. Ezzel párhuzamosan nőtt a propaganda szerepe részben az utódállamok, részben – 1930 után – Németország irányába.

5.3. A ROMÁN KÖZIGAZGATÁS KÉPE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

A román közigazgatás teljesen más hagyományokkal rendelkezett, mint a magyar, fejlődése is más pályát futott be. A két világháború közötti időszakban struktúrájában hasonlított a magyar adminisztrációhoz, persze lényeges különbségekkel. Létrejött-e a román állam etnikailag homogén nemzetállam volt, a struktúra is a centralizált modellt vette át, nem volt hagyománya az önkormányzatiságnak. A lakosság alacsony kulturális mutatói miatt a közigazgatás szakszerűsödése is csak a 20. század elején kezdődött, de a rendszer végig szakemberhiánnyal küzdött. A két világháború között az új területek eltérő hagyományai miatt vált szükségessé az adminisztráció egységsítése. Míg a magyar közigazgatás fokozatosan centralizálódott s építette le az önkormányzatiság elemeit, a román közigazgatásban 1918-at követően jelent meg az igény bizonyos szintű decentralizációra. Mindkét rendszerben hangsúlyozták ennek fontosságát, mégis mindkettő a további centralizáció felé haladt. Közös elem, hogy 1918 után a magyar közigazgatásban is egyre inkább a személyi döntésekre tolódott át a hangsúly, a testületek fokról fokra funkciótlannak. Így ha struktúrájában s elveiben különbözött is, működési mechanizmusában egyre inkább hasonult a román közigazgatáshoz. De míg a magyar adminisztráció alapvetően a decentralizációra, addig a román inkább a dekoncentrációra alapozódott. Az előző fejezethez hasonlóan elsősorban a megyei és községi szinten bekövetkező változásokat követjük nyomon.

A modern román közigazgatást az 1864-es törvény hozta létre. A közigazgatás alapja a megye és a község volt, ezekben választott testületek működtek, határozatai-

kat az alprefektus, a polgármester, községekben pedig az írnok hajtotta végre. A prefektus kezdetben kormánybiztosként tevékenykedett a megyékben, a közigazgatás működését ellenőrizte.²⁰⁴⁷ A 19. század végére a román adminisztrációban is kettéváltak a politikai és szaktisztviselők, utóbbiak kapcsán jelentek meg először a képzési előírások. Az 1908-as törvény minden szinten államosította a legfontosabb tisztségeket (ezek betöltése ettől fogva kinevezés alapján történt). Korábban ugyanis mind megyei, mind községi szinten csak az írnokokkal szemben volt elvárás az írni-olvasni tudás, polgármesterek esetében ez csak 1886-tól volt követelmény.²⁰⁴⁸ Az 1908-as törvény a jegyzőt már a központi hatalom képviselőjévé tette. A jegyzőt nem a helyi tanács választotta, hanem a prefektus nevezte ki, kötelező jegyzői tanfolyam elvégzésének és egy országos bizottság előtti vizsgának a feltétele mellett.²⁰⁴⁹ Ugyanez a törvény az alprefektusok és szolgabírók tisztségének betöltését államtudományi egyetemi végzettséghez kötötte, a tisztséget pedig a belügyminisztérium által szervezett országos vizsga keretében lehetett elnyerni.²⁰⁵⁰ Ezzel párhuzamosan a prefektusi funkciót megerősítették, ez vált a legfontosabb helyi tisztséggé, a prefektus egyszerre volt kormányzati tisztviselő s mint ilyen a helyi közigazgatás ellenőre és a megyei tanács elnöke, határozatainak végrehajtója.²⁰⁵¹

1918 után Romániában kétféle modell érvényesült: az egyiket a Nemzeti Liberális Párt képviselte – ez a regáti hagyományok kiterjesztését jelentette volna –, a másikat a Román Nemzeti Pártból alakult Román Parasztpárt, amely a magyarországi hagyományokat akarta tovább éltetni. Ez az ellentét már a Kormányzótanács működése kapcsán felszínre tört. Iuliu Maniu lassú közigazgatási átmenetet szeretett volna, amelyben a regionális szervezetek vezetik az újonnan kapott területeket. A kormány viszont ezekben az állam működésének akadályát látta.²⁰⁵²

1918-at követően minden fontosabb politikai párt egyetértett a közigazgatás egységesítésének fontosságával, annak módozatában azonban a két világháború közötti időszakban nem tudtak megegyezni. Mivel a közigazgatásra mindegyik párt eszközként tekintett a hatalom megszerzése és megőrzése érdekében,²⁰⁵³ hatalomra kerülve úgy módosította a közigazgatási törvényt, hogy az érdekeihez legyen szabva. Ezáltal csorbult az adminisztráció közszolgálati eszméje, s a klientúraépítés került előtérbe. A közigazgatás legnagyobb problémája túlzott átpolitizáltsága volt. A törvény értelmében a szakhivatalnokokat életük végéig nevezték ki, de egyre inkább az vált gyakorlattá, hogy a kormány lemondását követően minden fontosabb tisztviselő is beadta lemondását.²⁰⁵⁴ Márpedig Románia folyamatos kormányválságban volt, ennek a közigazgatás is óhatatlanul ki volt szolgáltatva. A másik probléma a megfelelő szakemberek hiánya volt. A hivatalnokokkal szemben sok esetben teljesíthetetlen képzési szinteket írtak elő.²⁰⁵⁵ A folyamatos, rendszerszintű korrupció megfékezésére valójában sosem volt komoly kormányzati szándék.²⁰⁵⁶ Mivel a román közigazgatás az egész időszakban komoly gondokkal küzdött és folyamatos átalakításban, reformban volt, sem energia, sem szándék nem volt arra, hogy a kisebbségi jogokat bármilyen szinten ér-

vényesítsék a közigazgatásban. A magyar kisebbség egyrészt a magyar közigazgatás önkormányzatiságát kérte számon – elsősorban a parasztpárti politikusokon –, másrészt a gyulafehérvári határozat és a kisebbségi szerződés nyújtotta jogokat. A gyulafehérvári határozatot sohasem iktatták törvénybe, így csak szándéknyilatkozat maradt. Bár a kisebbségi szerződést Románia kénytelen volt ratifikálni, kívülről ráerőltetett dokumentumnak tekintette, feltételeinek betartása komolyan sosem merült fel.²⁰⁵⁷ A szavazati jog kiterjesztése és általánossá tétele mellett a legnagyobb kihívás a választások megnyerése és az erdélyi közigazgatási pozíciók megszerzése volt, amit csak folyamatos csalásokkal és visszaélésekkel lehetett megvalósítani. Emiatt a helyi lakosság a rendszer adta szűkös önkormányzati lehetőségekkel sem élhetett, s a rendkívüli állapot és az ezt leképző *interimar bizottságok*²⁰⁵⁸ váltak elterjedté. Ezek tagjai a magyar többségű vidékeken is nagyrészt román nemzetiségűek voltak. Így kétszeresen is sújtotta a nemzetiségi s elsősorban magyar lakosságot. Mivel magasabb, döntéshozói jogkörrel rendelkező közigazgatási állásokba kisebbségiek nem kerülhettek, egyedüli esélyük a helyi, választott testületek maradtak, ezek működését viszont folyamatosan akadályozták, a bizottságokat sok helyen fel is oszlatták.

Az 1918 után meginduló közigazgatási egységesítési folyamatban minden fontosabb politikai csoportosulás részt kívánt venni, akaratát azonban mindig csak a kormánypárt tudta érvényesíteni. Semmilyen fontos törvény megszövegezésekor, de még az alkotmány elfogadásakor sem törekedtek konszenzusra.²⁰⁵⁹ Mivel stabil kormányzásra csak a Nemzeti Liberális Párt volt képes,²⁰⁶⁰ minden fontos közigazgatási törvényt az ő idejében szabtak meg, az általa képviselt „regáti” elvek érvényesülhettek. 1918-at követően a liberális párt folyamatosan proklamálta a közigazgatási dekoncentráció szükségességét, ez azonban csak politikai kommunikációs eszköz volt, mivel az erdélyi román lakosság körében is népszerű eszmének számított.²⁰⁶¹

Az utóbbi években megindult, elsősorban a trianoni békeszerződés centenáriuma-hoz kapcsolódó kutatások nyomán egyre árnyaltabb kép bontakozik ki az 1918-at követő uralomváltás közigazgatási hozadékairól. Ennek ellenére kevés a helyi mélyfúrás és esettanulmány, általános kép megrajzolásához továbbra sem rendelkezünk elegendő információval. Az megállapítható, hogy Erdélyben érdemes különböző régiókat elkülöníteni, ahol nem ugyanúgy s nem ugyanakkor történtek a fejlemények. Uralomváltásként egy több évig tartó folyamatról beszélhetünk, amely a Székelyföldön már 1916-ban elkezdődött, a Partiumban viszont csak 1919 tavaszán. Az uralomváltásban kulcsmomentumnak azt a pillanatot tekinthetjük, amikor a román hadsereg megjelent a térségben, a következő lépés a hűségeskü, az erre adott különböző válaszok, majd a közigazgatás nemzetiesítése, aminek első szakasza valamikor 1923 és 1925 között záródott le.

Az uralomváltás és a közigazgatás egységesítésének elhúzódását az mutatja, hogy még éveken át a magyar törvények maradtak életben. A Kormányzótanács I. rendeletében hatályban hagyott minden 1918. október 18-a előtt kiadott magyar törvényt –

beleértve a közigazgatási és nemzetiségi törvényt is –, azzal a megkötéssel, hogy a törvény szövegében a *magyar* szót *románra* kell cserélni.²⁰⁶² A II. számú rendelet hatályban hagyta az 1886-os magyar közigazgatási törvényt, azzal a megkötéssel, hogy eltörölték a virilizmust és a törvényhatósági bizottságokat, a választott tisztviselőket kinevezték, minden tisztviselő a helyén maradhatott, s minden megye élére prefektust neveztek ki. A továbbiakban tisztviselőnek csak olyan személy volt kinevezhető, aki beszélt a román nyelvet. Ahol a kisebbségek aránya elérte a 20 százalékot, ott a tisztviselőnek a kisebbségek nyelvét is beszélnie kellett, a már hivatalban lévők pedig egy évet kaptak a román nyelv megtanulására.²⁰⁶³ A magyar törvények kitételeihez hasonlóan ennek ekkor még nem volt túl sok gyakorlati fogamatja.

A román közigazgatás kiépülésében a prefektus játszott a kulcsszerepet. Ő a törvényhatósági bizottság felfüggesztésével gyakorlatilag teljhatalmúvá vált a megyében. A román hadsereg bevonulását követően az első lépés a prefektus megjelenése, a hatalom jelképes átvétele volt. 1919. január 14-én közzétették a prefektusok listáját. Volt, ahol már korábban bevonult a román hadsereg, volt, ahol csak hónapokkal később. A Kormányzótanács igyekezett megfelelő helyismerettel rendelkező személyeket kiválasztani a tisztségre, olyanokat, akik képesítéssel is rendelkeztek.²⁰⁶⁴ Mivel a magyar közigazgatásban tisztséget vállaló románok megbízhatatlannak minősültek, a szabad foglalkozásúak közül választottak. Többségük ügyvéd volt, nem rendelkezett alapos közigazgatási tapasztalattal, de korábban aktívan részt vett vagy a nemzetiségi mozgalomban, vagy valamely román kulturális vagy pénzügyi intézetben.²⁰⁶⁵ Ezáltal megoldható volt, hogy regáti tisztviselők ne kerüljenek fontos erdélyi közigazgatási pozíciókba. Mivel újonnan szervezett intézmény volt, a prefektúra hivatala ekkor tulajdonképpen még csak a prefektus kabinetjéből állt (általában 8-10 személy), a hivatali struktúrát és a köré szerveződő bizottságokat csak 1923-ban állították fel.²⁰⁶⁶ A megyékben ez volt az első intézmény, amelyben már 1919/20 folyamán meghonosodott a román hivatali nyelvhasználat, és többségbe kerültek a román tisztviselők.

A közigazgatás fontos szereplői a községi jegyzők voltak. Személyük sok esetben volt az 1918. őszi forradalmi események célpontja, sokan elmenekültek vagy áthelyezték őket. Akik hivatalban maradtak, első körben megtarthatták állásukat, mivel a Kormányzótanács nem rendelkezett megfelelő kapacitással, hogy a több ezer jegyzőt váltsa.²⁰⁶⁷ Míg a magyar közigazgatásban a jegyzőt a főszolgabíró jelölte ki s a községi tanács választotta meg, a román közigazgatásban ő is az államhatalom képviselője volt, vagyis a prefektus nevezte ki.²⁰⁶⁸ Alacsony beosztásuk miatt a jegyzők mégsem számítottak politikailag kitett személyeknek, és hosszú ideig állásban maradhattak, amennyiben bizonyítani tudták hűségüket a mindenkori kormánypárthoz.²⁰⁶⁹

1920 áprilisában, a Kormányzótanács feloszlását követően közvetlenül a Minisztertanácsnak alárendelt úgynevezett egységesítő bizottságokat hoztak létre minden átcsatolt terület központjában.²⁰⁷⁰ Ezeket 1921-ben főigazgatóságokká alakították át,

majd egy év múlva megszüntették.²⁰⁷¹ Ettől kezdve a teljes közigazgatás a belügyminisztérium alárendeltségébe került.

Hivatalosan csak 1920 júniusában, a trianoni békeszerződés aláírása után kérhette a román állam a hűségeskü letételét, a gyakorlatban azonban erre már a román csapatok bevonulását követő hónapokban sor került. Addig a vezető pozícióban lévő magyar tisztviselők általában már lemondtak állásukról, így a hűségeskü elsősorban a fogalmazói kart érintette. 1919 tavaszán Grandpierre Emil vezetésével ellenállási mozgalom bontakozott ki, amelynek ideológiai alapját Paál Árpád egykori alispán dolgozta ki. A Szellemi Frontnak nevezett program ellenállásra és pozícióőrzésre szólította fel a tisztviselőket, a magyar uralom visszatérteig az egyház és oktatás megszervezése révén a magyar szellem fenntartásának fontosságát jelölte meg.²⁰⁷² Az, hogy a tisztviselők milyen arányban csatlakoztak a mozgalomhoz s tagadták meg az eskü letételét, nem ismert. A rendelkezésre álló esettanulmányok alapján a Székelyföldön a magyar tisztviselők egységesen léptek fel s tagadták meg a hűségeskü letételét.²⁰⁷³ Ezzel szemben Szatmárnémetiben a magyar tisztviselők egységesen letették, így elbocsátásuk évekig elodázódott.²⁰⁷⁴ Leggyakrabban egyénileg, mindenki élethelyzetének megfelelően döntött az eskü letétele vagy megtagadása mellett. Feloszlásukat követően a vármegyei törvényhatósági bizottságokat a legtöbb esetben a közigazgatási bizottság működtetésével pótolták. Mivel ennek tagjai voltak az állami hivatalok képviselői is, és a választott tagokat is a prefektus nevezte ki, könnyebb volt román többséget kialakítani.²⁰⁷⁵

A közigazgatás egységesítése és modernizálása érdekében hozott első jogszabály a tisztviselők jogállásáról szóló, 1923-ban elfogadott törvény volt. Ez egységesen próbálta meghatározni a tisztviselők körét, de ebbe beleértette a papokat, csendőröket és a közszolgáltatások alkalmazottait is, ezért sokan bírálták. Egységesítette a tisztviselők jogait és kötelezettségeit, ami a romániai viszonyok között nagy előrelépésnek számított.²⁰⁷⁶ Fő célja a közigazgatás politikamentesítése volt. Megfelelő végzettség esetén is mindenkit csak próbaidőre lehetett felvenni, ezt követően kellett szakmai vizsgát tennie, ezzel viszont élete végéig megtarthatta kinevezését és nehézkessé vált lefokozása, elbocsátása.²⁰⁷⁷ A korszakban amiatt is bíralták a törvényt, mert *kasztot* teremtett a tisztviselők közül; nehézzé vált ugyan a bekerülés, ha viszont valaki már tagja volt, korupció esetén sem lehetett eltávolítani.²⁰⁷⁸ Végrehajtási utasítása a törvényt tartalmilag egészítette ki, előírta a tisztviselők román nyelvtudását, amit 1924 folyamán vizsgán kellett bizonyítaniuk.²⁰⁷⁹ A vizsgán több ezer magyar tisztviselőnek kellett megjelenie, az idő rövidsége miatt azonban többségük ekkor még nem beszélt kellő szinten románul. A román hatóságok ekkor még elnézők voltak a gyenge nyelvtudással szemben, és megfigyelhető az is, hogy sok esetben szaktudásuk miatt „védték” a kisebbségi hivatalnokokat, így azok még sikertelen vizsga esetén is állásban maradhattak.²⁰⁸⁰ Az elsősorban a postától és CFR-től ekkor elbocsátottak ügye az OMP-nak éveken át tartó küzdelmet jelentett, amíg a román kormányzat elismerte nyugdíjjogosultságukat.

Az állami alkalmazottak nyugdíjjogosultságát a román törvények is elismerték, a magyar tisztviselőket ennek ellenére bocsátották el. A román törvények 35 év szolgálati időhöz vagy 57 éves korhoz kötötték a jogosultságot, ezért ha el is ismerték a jogos igényt, csak a kellő kor elérével biztosították.²⁰⁸¹ A Romul Boilă által kidolgozott nyugdíjtörvény egyéni eljáráshoz kötötte annak megítélését.²⁰⁸²

Az adminisztrációt átfogóan 1925-ben szabályozták, megteremtve az egységes közigazgatási struktúrát, felszámolva az addigi tartományi különbségeket és végleg megszüntetve a magyar közigazgatási törvények hatályát.²⁰⁸³ A közigazgatás alapja továbbra is a megye, illetve a község (város) maradt, s minden korábbinál jobban kiterjesztették a prefektus jogkörét. Struktúrájában a törvény sokban emlékeztet az 1929-es magyar közigazgatási törvényre. A megye és község igazgatásának alapja a választott tanács, de csak háromötödét választják a rendszer védelme érdekében, kivéve ezáltal a szélsőséges elemek többségbe kerülését.²⁰⁸⁴ A megyei tanácsok a lakosság arányszámának megfelelően 20–36, a községek 9–25 fősek voltak. A megyei tanácsok évente kétszer üléseztek, amikor döntöttek a legfontosabb kérdésekben, így a költségvetésről, vagyoni ügyi kérdésekről, kinevezésekről. A tanács mellett bizottságok működtek, ezek rendszeresen üléseztek és döntöttek profiljuknak megfelelő kérdésekben.²⁰⁸⁵ A magyar kisgyűlés mintájára a megyei és községi tanácsoknak kettő-öt fős állandó küldöttekből álló tanácsot kellett alakítaniuk, ezek a bizottságok egy-egy tagjából tevődtek össze, ők végezték a megye, illetve község gyakorlati igazgatását, ők választották a tisztviselőket. A községek élén a tanács által választott polgármester (a magyar községi bírő megfelelője) állt, a magyar joghoz hasonlóan itt is érvényesült a közigazgatási *tutela*, a községi tanácsok határozatait, költségvetésüket a megyei állandó bizottsághoz kellett felterjeszteni jóváhagyás végett. A helyi közigazgatás minden szintjén jelen volt az állam képviselője. Minden megye élén prefektus állt, akit a király nevezett ki a belügyminisztérium javaslata alapján. A prefektus elnöke volt mind a megye, mind az állandó küldöttek tanácsának, de nem rendelkezett szavazati joggal. Egyszerre irányította, ellenőrizte és végrehajtotta a tanács határozatokat. Mint az államhatalom legfőbb képviselője a prefektus nevezte ki a pretorokat (a magyar főszolgabíró megfelelője) és községi jegyzőket, neki volt alárendelve a helyi rendőrség is. A törvény emelt a képzési előírásokon is. Prefektus esetén felsőfokú végzettséget írt elő, előnyben részesítve a jogi diplomát. Ha ez hiányzott, a jelöltek egy év haladékot kaptak beszerzéséhez. Alprefektus esetén jogi végzettséget írtak elő, s újdonságként öt év közigazgatási gyakorlatot (előnyt élveztek a korábbi szolgabírók), míg a szolgabírók esetén közigazgatási képzést és öt év jegyzői gyakorlatot kértek. Községi jegyzők esetén is a jogi végzettséget részesítették előnyben, de elégséges volt a jegyzői képzésen való részvétel is.²⁰⁸⁶ Az erdélyi jegyzők nyomására a törvénybe újdonságként bekerült, hogy a jegyzők foglalkozhatnak közjegyzői teendőkkel is, szerkeszthetnek jogi dokumentumokat – ez korábban teljesen hiányzott a regáti gyakorlatból.²⁰⁸⁷

A törvénynek a kisebbségeket hátrányosan érintő része már a választási rendszerben benne volt. A választás listás rendszerben történt, a kisebbségek azonban külön listán indulhattak, s ha az nem kapta meg a szavazatok 20 százalékát, a kisebbség képviselő nélkül maradt. Ha megkapta, akkor a tanács helyek választott tagjainak ötödére volt jogosult. Ugyanígy hátrányban voltak az állandó tagok esetében is, mivel csak az állami iskola és a legnagyobb egyházközség lelkésze került be a tanácsba.²⁰⁸⁸

A törvénnyel szemben megfogalmazott legfőbb kifogás a prefektus hatalmának túlburjánzása, feladatainak sokasága miatt merült fel. A funkció betöltéséhez felsőfokú végzettség volt szükséges – így a prefektus kétségkívül megfelelő képesítéssel rendelkezett –, de sokrétű feladatai ellátásához nem volt elegendő apparátusa, sem külön költségvetése.²⁰⁸⁹ A leghevesebben azt bírálták, hogy a prefektus egyszerre volt tagja a különböző tanácsoknak, ahol meghozták a határozatot – majd ugyanazon határozatot később megtámadhatta.²⁰⁹⁰ A prefektusnak joga volt a megyei és községi tanácsok felosztatására is, amennyiben államellenes határozatot hoztak vagy hűtlenül kezelték a vagyont, esetleg „rosszhiszeműséget” tapasztalt részükről. Ennek bizonyítása nagyon szubjektív volt, így könnyen kerülhetett sor visszaélésekre.²⁰⁹¹ A prefektus emellett a helyhatósági választások eredményeit is megsemmisíthette, ha úgy érezte, hogy szabálytalanságok történtek.²⁰⁹²

Minden hiányossága ellenére a törvény alapján megszervezett választásokat követően alakult ki a legstabilabb közigazgatási struktúra. Ezt a választott testületek időszakának is nevezhetjük. Az 1920-as években stabilabb volt a román kormányzat, míg az 1930-as években a szélsőjobb előretörése miatt állandósult az ostromállapot, és a választott testületek működése lehetetlenné vált. A törvény végrehajtásáról csak a székellyföldi megyékből rendelkezünk esettanulmányokkal. Ezek alapján nem lehet általánosítani, de az a kép rajzolódik ki, hogy ahol sikerült megegyezni a Nemzeti Liberális Párttal a választáson való közös indulásról és találni tudtak egy kompromisszumos jelöltet a vezető tisztségekre, ott működhetett akár magyar többségű tanács is, és a tisztviselők közé is bekerülhettek magyar nemzetiségűek, bár számuk folyamatosan csökkent. Az állandó tanácsokba, valamint az állami hivatalok élére azonban többnyire román tisztviselők kerültek.²⁰⁹³

1928-ban a Román Nemzeti Parasztpárt került kormányra, ehhez nagy reményeket fűzött az erdélyi magyar kisebbség. Várható volt, hogy módosítják a közigazgatási törvényt és elfogadják a korábban lebegtetett kisebbségi törvényt is. Az 1929-ben elfogadott közigazgatási törvény a korszak legdemokratikusabb törvényeként született meg, csökkentette a prefektus jogkörét és növelte az állandó bizottság választott elnökének hatáskörét.²⁰⁹⁴ Maniuek azonban nem tudták beváltani az erdélyi román dominanciájú párthoz fűzött reményeket. A társadalom nem volt felkészülve demokratikusabb viszonyokra, ugyanakkor azt is be kellett látniuk, hogy a román lakosság minden erdélyi nagyvárosban kisebbségben volt, és a magyarság nélkül a közigazgatást nem lehet működtetni. A nemzetiesített román közvélemény azonban nem volt felkészülve/

felkészítve arra, hogy partnerként fogadja el a városi magyar elitet, így továbbra is a párhuzamos társadalomépítés elve érvényesült, illetve hatalomra kerülésekor a magyar lakosság Maniuban is csak a nemzetiesítő állam képviselőjét látta, nem pedig partnert. A Román Nemzeti Parasztpárt kormányzása egyben a politikai transzilvanizmus végső kudarcát is jelentette, nyilvánvalóvá téve, hogy Erdélyben román részről nincs partner egy hasonló kezdeményezéshez.

A szavazás tekintetében nem hozott újítást a törvény, ugyanúgy listás szavazás maradt, és a nemzetiségek külön listán indultak, a bejutási küszöb továbbra is 20 százalék volt. A megyei tanács létszáma 30–42 fő lehetett lakosságárányosan. Ez volt a legfőbb döntéshozó szerv, elsősorban költségvetési és vagyoni kérdésekben, emellett továbbra is megválasztotta a tisztviselőket. Összetételében sem következett be változás: a tagok egy részét választották, másik része hivatalból volt tag, de ezek szerepét csökkentették.²⁰⁹⁵ Továbbra is megmaradt a megyei tanács állandó küldötteinek tanácsa, ez végezte a gyakorlati ügyvitelt, előkészítette a tanácsi határozatokat, ellenőrizte a községek működését. Négy tagját a tanács választotta. Elnöke lett a megyei közigazgatás feje, végrehajtó szerve, ő nevezte ki az alsóbb szintű tisztviselőket.²⁰⁹⁶ Ugyancsak a magyar közigazgatás mintájára létrehozták a közigazgatási bizottságot, ennek feladata a megyei és állami adminisztráció működésének összehangolása, valamint a megyei ügyosztályok munkájának ellenőrzése. A községek adminisztrálása a megye mintájára épült fel, a választott községi tanács volt a legfontosabb döntéshozó szerv. Megválasztotta az állandó küldötteket, valamint a polgármestert, aki a végrehajtásért felelt. Emellett újdonságként a jegyző ismét községi tisztviselő lett, akit a tanács választott. A legnagyobb változás a prefektus jogkörében állt be: a kormány képviselőjeként ellenőrizte a megyei közigazgatás működését, de nem volt annak része. Továbbra is a király nevezte ki, ő hajtotta végre a kormányhatározatokat és ellenőrizte a megyei tanács határozatainak törvényességét. A megyei tanács határozatait már nem semmisíthette meg, csak javaslatot tehetett erre.²⁰⁹⁷

Mivel a Román Nemzeti Parasztpárt nem tudott stabil kormányzást biztosítani, és a romániai viszonyokhoz a törvény túlzottan decentralizált volt, alkalmazása nehézkesen ment, elsősorban a helyi szervek hozzá nem értése miatt. Ezért folyamatosan módosították – a legtöbb esetben maga a párt.²⁰⁹⁸ A változások elmozdulást hoztak a centralizáció és a prefektusi jogkör bővítése irányába. Az 1931-es módosítással ismét a prefektus lett a megyei állandó küldöttek bizottságának elnöke, jogot kapott a tanács feloszlására, és a községi jegyző is ismét állami tisztség lett.²⁰⁹⁹ Az 1934-es módosítás tovább növelte a prefektus jogkörét: ő döntött a költségvetés jóváhagyásáról, ő nevezte ki a községi tanács állandó tagjait, valamint az ekkorra állandósult „interimár bizottsági” tagokat, ennek elnöke is ő volt.²¹⁰⁰

A törvény alapján szervezték meg 1930-ban a helyhatósági választást. A korszakban ezt tekintették a legtisztább választásnak. Az OMP a kormánypárttal indult koalícióban, de nem sikerült minden megyében megegyezni, ilyen esetekben önállóan

indult. Az erdélyi 768 tanácsosi helyből 195 helyet kapott meg, ami a helyek negyedét jelentette.²¹⁰¹ A választási sikert azonban nem lehetett a gyakorlatba átültetni, mivel a törvény módosítása és a kirobbanó kormányválság miatt²¹⁰² a bizottságok vagy meg sem alakultak, vagy rövid időn belül feloszlatták őket. Helyettük átmeneti, „interimár” bizottságokat állítottak fel. Ezeknek a jelentős magyar lakosságú megyékben magyar nemzetiségű tagjai is lettek, de a legtöbb esetben egyéni alkuk eredményeként kerültek be, nem a közösség vagy az OMP delegáltjaiként.²¹⁰³ 1930-ban bővítették a tanácsok jogkörét, s ugyanolyan jogokat kaptak, mint a választott testületek.²¹⁰⁴ 1932-es adat szerint négy megyét és négy megyeszékhelyt leszámítva a választott tanácsokat mindenhol feloszlatták.²¹⁰⁵ Mivel az „interimár bizottságok” ideiglenes jelleggel működtek és mandátumukat folyamatosan hosszabbították, az 1930 és '34 közötti időszakban állandóan változott, hogy hol s mikor működött választott tanács, illetve ki nevezett bizottság. Alap kutatások hiányában erről nincs átfogó képünk.

A közigazgatási változásokkal és a Vaskapu erősödésével párhuzamosan fokozódott a nacionalista hangulatkeltés Romániában. Ennek jele volt az Alexandru Vaida-Voevod által 1935-ben meghirdetett *numerus valahicus* mozgalom, akárcsak 1937-ben Valer Pop ipari és kereskedelmi miniszter vállalatokhoz eljuttatott levele, amelyben a román elem növelését kérte mind a vezető személyzet, mind a munkások körében.²¹⁰⁶ Ennek a helyzetváltozásnak tudható be, hogy 1934-ben ismét nyelvvizsgára kötelezték a magyar hivatalnokokat. A kisebbségi tisztviselők aránya ekkorra már számottevően csökkent, alkalmazásuk csak alsóbb kisegítő személyzetre, valamint a községi szintekre, városok esetén a különböző közszolgáltatási vállalatokra korlátozódott.²¹⁰⁷ Az 1924-es nyelvvizsgához képest most szigorúbban vették a vizsgákat, több tisztviselő bizonyult alkalmatlannak. Számukról nincs pontos adat,²¹⁰⁸ de megfigyelhető, hogy sok esetben a román tisztviselők – bizonyos esetekben maga a prefektus – igyekeztek védeni őket, és csökkenteni az elbocsátandó magyar tisztviselők számát.²¹⁰⁹ Az 1930-as évek derekára a magyar tisztviselők helyzete kényessé vált, mivel az etnicizáló törekvések erősödésével a román állam egyre inkább megbízhatatlanként kezelte a kisebbségeket.²¹¹⁰ A sokasodó sérelmek miatt a magyar közösség részéről is felmerült az államhoz való lojalitás és az etnikai közösséghez való tartozás összeegyeztethetlenségének kérdése.²¹¹¹ Emiatt egyre többen renegátként tekintettek a tisztviselőkre – vagy egyszerűen elhallgatták a témát. A kérdés csak olyankor került felszínre, ha elbocsátásuk volt a tét. Ekkor viszont egyöntetűen kiálltak ügyük mellett, és akár a Népszövetség is elmentek.²¹¹²

1933-tól ismét a Nemzeti Liberális Párt került hatalomra, és 1936-ban új közigazgatási törvényt fogadtak el. Ez gyakorlatilag visszatérést jelentett az 1925-ös törvényhez, de igyekeztek egyes, működő elemeket átvenni az 1929-es törvényből. Ilyennek számított a közigazgatási bizottság. A tanács tagjainak egy részét továbbra is választották, de növelték a prefektus által hivatalból kinevezett tagok számát.²¹¹³ Ezeknek azonban csak tanácskozási joguk volt. A tanács működési ideje nem volt meghatározva, de

háromévente a választott tanácsstagok feléről újra kellett szavazni. Továbbra is megmaradt a megyei tanács állandó küldötteinek tanácsa, amely a megyei testület szakbizottságainak elnökeiből állt.²¹¹⁴ A prefektus jogkörét bővítették, a közigazgatás, az egészségügy, az oktatás és az egyházak működését is felügyelte, minden tanácsnak ő volt az elnöke, kinevezte a tisztviselőket és fegyelmi joggal is rendelkezett felettük. A megyeszékhelyek polgármestereit leszámítva minden határozatot felfüggeszthetett, sőt feloszlathatta a megyei és községi tanácsokat is. Felfüggesztés esetén a tanács helyét átmeneti (interimár) bizottság vette át. Ennek működési időtartama öt hónapban volt korlátozva, és ugyanolyan jogkörökkel rendelkezett. Emellett külön hivatalt kapott, növelték a közvetlenül alá rendelt tisztviselők számát, és visszaállították az alprefektusi tisztséget is.²¹¹⁵

1935-ben az OMP három panaszt is benyújtott a Nemzetek Szövetségéhez, kettőt a nyelvvizsgák és az ennek nyomán meginduló elbocsátások miatt, egyet pedig az 1935-ös közigazgatási törvény kapcsán.²¹¹⁶ A közigazgatási törvény elleni panaszt már 1935 augusztusában, a törvény országgyűlési vitája idején beadták. Az időzítés előnye az volt, hogy minimális siker esetén a kifogásolt tételek nem kerültek volna be a végleges szövegbe, hátránya, hogy a román fél ígéretet tehetett azok megváltoztatására – hogy majd a panasz kivizsgálásának lezárta után mégis változatlanul hagyja. A törvénytervezet kapcsán három fő kifogása volt az OMP-nek: 1. a választójogot román nyelvismerethez kötötték,²¹¹⁷ 2. a különböző tanácsoknak mindkét román nemzeti egyház képviselője tagja lett, míg a kisebbségi egyházak közül csak a legnagyobb számú hívővel rendelkező, 3. magyar nyelven történő felszólalás esetén a tanács azonnal feloszlatható volt.²¹¹⁸ Más panaszokkal összevetve a beadvány végső soron sikeresnek mondható, sikerült ugyanis elérni a kifogásolt részek részbeni módosítását. A módosítás értelmében a szavazati jogot nem a román nyelv ismeretéhez, hanem általában írni-olvasni tudáshoz kötötték, a községi tanácsok esetében megengedték az anyanyelven történő felszólalást, de a megyeiekben és a városiakban továbbra is tiltották. Törölték az anyanyelven történő felszólalás esetén a tanács feloszlatóságát is.²¹¹⁹

A prémiumos rendszer ellenére az 1937 novemberében megtartott választásokat a Liberális Párt elveszítette, így II. Károly király kezdetben egy minimális támogatottságot szerző pártot kért fel a kormányalakításra, majd 1938-ban királyi diktatúrát vezetett be és feloszlatta a politikai pártokat. Az új rendszer új alkotmányt és közigazgatási törvényt is maga után vont. Ez „ideális” körülményeket teremtett egy szakszerű bürokrácia kiépítésére, hiszen már nem kellett tekintettel lenni a különböző pártérdekekre, egyedül az államérdek volt a meghatározó. A törvény a közigazgatás alapjának a községeket és városokat tette meg. A megyék megmaradtak, de elveszítették közigazgatási jelentésüket, helyüket a tartományok vették át. Az új törvény meghagyta a megyei és községi tanácsokat, de szerepük jelképesé vált, a rendszer döntésmechanizmusának jellege a közösségi döntések felől még inkább az egyéniek irányába mozdult el. A közigazgatás egyre tekintélyelvűbbé és militarizáltabbá vált, magasabb tiszt-

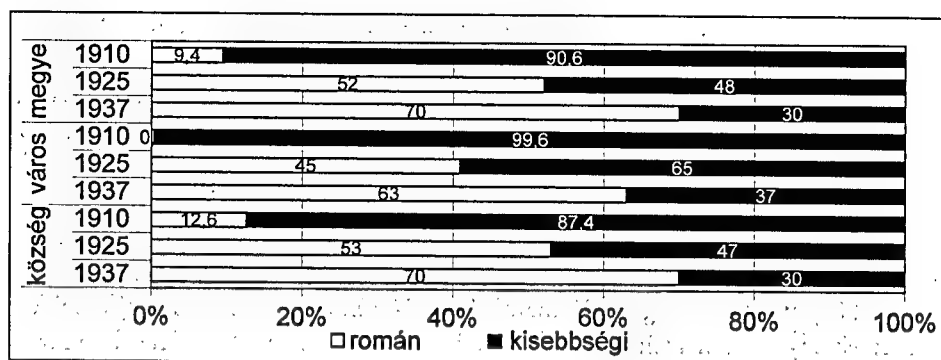
ségekbe (elsősorban tartományi és megyei szinten) a hadsereg tisztjei kerültek. A községek élén polgármester állt, emellett egy községi titkárt (jegyzőnek megfelelő tisztség) kellett választani. A községi és megyei tanácsok 3–12 fősek lehettek, tagságuk egy részét választották, a másikat hivatalból nevezték ki. Fontos szerep jutott a tartományok élén álló királyi biztosnak, illetve a prefektusnak. A két tisztségviselőt, valamint a municípiumok²¹²⁰ élén lévő polgármestereket közvetlenül a király nevezte ki, a megyei városok és községek élén álló tisztségviselőt pedig a prefektus.²¹²¹ Bár a törvényben deklaratív is ki volt mondva a decentralizáció, az adminisztráció sosem volt ennyire központosított. A gyakorlatban kinevezési rendszer uralkodott, ugyanakkor igyekeztek figyelni a megfelelő végzettségre,²¹²² de a közösségi érdekek helyett inkább az államérdek uralkodott.²¹²³ A törvény minden korábbinál diszkriminatívabbnak bizonyult. Kinevezéskor különbséget tettek a két román egyház között,²¹²⁴ bizonyos szint fölötti tisztségekbe nem lehetett kisebbségi személyt kinevezni, és kinyilvánították, hogy az állások betöltésénél a román mint „államalkotó tényező” előnyt élvez.²¹²⁵

Az új törvényre hivatkozva nem rendeztek választásokat. Utoljára 1937-ben voltak helyhatósági választások. A legtöbb helyen ezt követően sem alakultak meg a választott tanácsok, ugyanúgy interimár bizottságok alakultak, majd 1938 februárjában ezeket is feloszlatták, s maradtak a községi és városi polgármesterek és prefektusok.

Alapkutatások hiányában nem tudunk teljes képet rajzolni az erdélyi közigazgatásról az 1929 utáni periódusból. A négy székelyföldi megye esetéből az tűnik ki, hogy aligha lehet egységes képet alkotni. Tendenciaként mindenképpen megfigyelhető, hogy a választások ellenére a megyei tanácsok egyre kevésbé működtek. Helyettük ideiglenes jelleggel kinevezett bizottságok hoztak döntéseket, ezeket aztán rendszerint állandósították. Jelentős magyar lakosságú megyékben ezeknek mindig voltak magyar nemzetiségű tagjai is.²¹²⁶

Ha a nemzetiségek részvételét szeretnénk vizsgálni a két világháború közötti közigazgatásban, csak nagyon szórványos adatokkal dolgozhatunk, és csak elnagyolt képet tudunk kialakítani. A korszakban ugyanis egyetlen népszámlálás volt, de az sem közölt nemzetiségi adatokat a tisztviselőkről.²¹²⁷ Megállapítható, hogy a tisztviselők aránya Romániában is folyamatosan nőtt, és a tisztviselői pálya vonzó volt az ifjak számára. 1928-as adat szerint 345 ezer állami és 110 ezer megyei és községi hivatalnok volt, ez a lakosság 3,4 százalékának felelt meg. Az értelmiségiek körében ők képezték a legnagyobb csoportot.²¹²⁸

Kiindulási pontnak a Magyarországra menekülteket lehet tekinteni. 197 ezren menekültek el Romániából, ebből 12 315 volt hivatalnok, nem világos azonban a *hivatalnok* fogalom meghatározása.²¹²⁹ Ha csak a törvényhatósági és községi menekültek számát tekintjük – ami reálisabbnak tűnik –, Romániából mintegy 3000 személy menekült el, ez a kategória felét jelenti.²¹³⁰

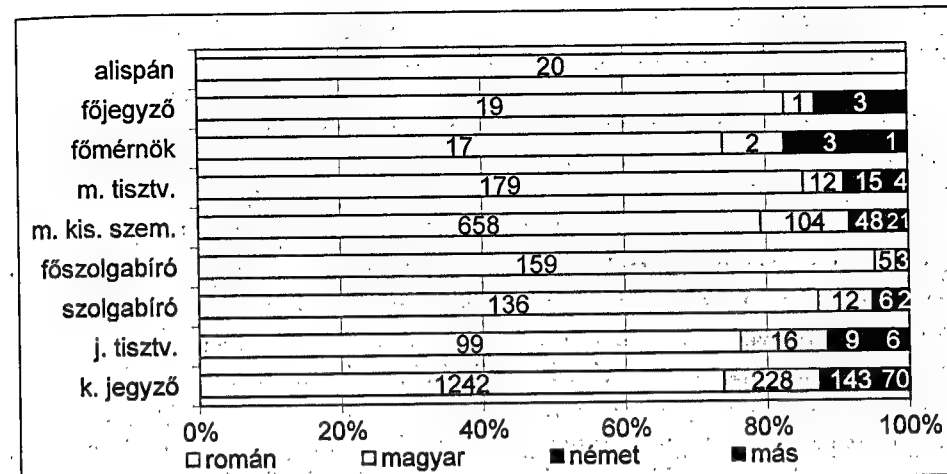

64. ábra. A közigazgatási hivatalnokok nemzetiségi megoszlása 1910-ben, 1925-ben és 1937-ben.

Forrás: Pană, Virgil: Minorități și majorități în Transilvania interbelică. 96–98.; illetve A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész: A népesség foglalkozása, a főbb demográfiai adatokkal egybevetve, s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. In: Magyar Statisztikai Közlemények, 56. kötet. Budapest, 1915.

Virgil Pană munkáját²¹³¹ és az 1910-es népszámlálás adatait összevetve az elmozdulás látványos. A legnagyobb visszaesés minden esetben 1918 és 1925 között következett be, azt követően a csökkenés mérsékeltebb. A városokban 1918 előtt a román elem szerepe elhanyagolható volt, 1925-ig itt a legmagasabb a magyar tisztviselők aránya, kétharmaduk továbbra is kisebbségi. Az 1925-ös visszaesés azonban mindhárom kategóriát nagyjából egységesen érintette, a kisebbségi hivatalnokok aránya egyharmad körülre csökkent, így nem állja meg a helyét az a vélekedés, hogy az alacsonyabb beosztásokba és a községek szintjére szorult vissza a kisebbségek jelenléte.

A Kovács Árpád által közölt adatok részben eltérnek a Pană által közöltektől, ez esetben jobban kimutatható, hogy – a dualizmus korszakához hasonlóan – bizonyos szint fölött a kisebbségi hivatalnokok jelenléte elhanyagolható. A megyei és járási központi adminisztráció minden szintjén érvényesül ez, a határnak tekintett szolgabírói állások szintjén is alacsony a jelenlét. Megyei szinten a kisegítő személyzetben, járási és községi szinten mindenhol jelentősebb a kisebbségi hivatalnokok aránya, de ez is messze elmarad lakosságon belüli arányszámuktól. A dualizmus végének viszonyaival összevetve számszerűen nagyjából háromszor annyi román hivatalnok volt Erdélyben 1918-ban, mint magyar az 1930-as években,²¹³² arányait tekintve azonban megyei szinten hasonló, községi szinten 10-13%-kal jobb a kisebbségek aránya, mint 1918 előtt a román hivatalnokoké volt.

65. ábra. A helyi közigazgatási hivatalnokok kategóriáinak nemzetiségi megoszlása 1937-ben. Forrás: Kovács Árpád: A megyei közigazgatási tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben az 1936. év végén. Magyar Kisebbség, 1937. június 16. 329–332.

A két világháború között a közigazgatásban a nyelvhasználat nagyrészt szabályozatlan volt. A Kormányzótanács idején a magyar törvények maradtak életben, így érvényes volt a 20 százalékos határ a nyelvhasználatban. Azt azonban már szabályozták, hogy tisztviselőnek csak olyan személy volt kinevezhető, aki beszélt a román. Aki hivatalban volt, annak egy év állt rendelkezésére a nyelv elsajátítására.²¹³³ A közigazgatás egységesítése nyomán meginduló diskurzusban mindkét nagy párt hangsúlyozta az anyanyelvi jogok biztosításának fontosságát a közigazgatásban. Romul Boilă, a Román Nemzeti Párt kisebbségügyekkel foglalkozó politikusa az 1920-as évek elején alkotmánytervezetet dolgozott ki, amelyben ugyancsak 20 százalékhoz kötötte a nyelvhasználati jogok biztosítását. A tervezet visszhang nélkül maradt.²¹³⁴ Az 1919-es kisebbségi szerződés ugyancsak garantálta a nyelvhasználati jogokat a magán- és üzleti életben, valamint az egyházban és az oktatásban – a közigazgatásban azonban nem.²¹³⁵ Az 1923-ban elfogadott alkotmány is biztosította az egyenlő jogokat, hangsúlyozva, hogy a nemzetiség nem lehet a közhivatalokba való bejutás akadálya, és miatta senkit nem érhet hátrányos megkülönböztetés.²¹³⁶

Az uralomváltás kezdeti éveiben a gyakorlatban is érvényesült a magyar nyelv, hiszen a magyar törvények hatályban maradtak, és nem is volt megfelelő számú tisztviselő, aki beszélt volna a román. Ez az átmeneti időszak általában 1923–1925-ig tartott, amikor kezdetben a magyar, majd a kétnyelvűség érvényesült, a tanácsüléseken a magyar tagok anyanyelven szólaltak fel.²¹³⁷ A változást a tisztviselők jogállásáról szóló 1923-as törvény és végrehajtási utasítása hozta. A törvény még nem tartalmazott ren-

delkezést a román nyelv ismeretére vonatkozóan, a végrehajtási utasítás viszont már minden kisebbségi tisztviselőt nyelvvizsgára kötelezett.²¹³⁸

A közigazgatási törvények részletesen nem szabályozták a nyelvhasználati jogokat. Az 1925-ös erről semmilyen rendelkezést nem tartalmazott, de elrendelte, hogy a közigazgatási tanács majd külön rendeletben szabályozza a lakosság nyelvhasználati jogait.²¹³⁹ A demokratikusabbnak tartott 1929-es törvény sem szabályozta a kérdést, sőt a korábbi paragrafus is kimaradt belőle, így a gyakorlati érvényesülés a helyi viszonyok függvénye volt. Maniuek azzal indokolták ennek kimaradását, hogy a kérdést majd a nemzeti törvény fogja részletesen szabályozni – ez azonban sosem készült el. 1930-ban a belügyminisztérium tartományi igazgatósága rendeletben tiltotta be a magyar nyelv tanácskozásokon történő használatát, kiemelve, hogy a magyarul elhangzó feljegyzéseket nem kell jegyzőkönyvben rögzíteni.²¹⁴⁰ Az 1936-os közigazgatási törvény a községekben megengedte ugyan az anyanyelven történő felszólalást, a megyékben viszont a feloszlásukhoz vezethetett. A módosítások ellenére sok esetben továbbra sem engedték a magyar nyelven történő felszólalást, és feltételnek szabták a román nyelv ismeretét. Így a falusi lakosság jelentős részét eleve kizárták a tanácsba való beválaszthatóság elől.²¹⁴¹ A megváltozott külpolitikai helyzet, valamint az elfogadott kisebbségi státútum hatására²¹⁴² az 1938-as törvény megengedte a községi tanácsokban történő nemzeti nyelvű felszólalást, és a hatóságokhoz is lehetett anyanyelvi beadvánnyal fordulni, amennyiben ahhoz hiteles fordítást mellékeltek.²¹⁴³ A nyelvhasználat sajtót, földrajzi neveket, anyakönyveket érintő részleteit nem tárgyaljuk, mivel ez meghaladja témánkat. Annyit jegyünk meg ennek kapcsán, hogy hasonló intézkedések Magyarországon nem voltak, következésképp a román állami adminisztráció szervei a mindennapi életben még inkább csorbították a romániai kisebbségek nyelvének érvényesülését. Alap kutatások hiányában a kérdésről nem lehet átfogó képet alkotni.

Összefoglalásképpen a két világháború közti román közigazgatásról megállapítható, hogy bár struktúrájában és felépítésében különbözött a magyar közigazgatás elvétől, a központosítás, a politikai használhatóság tekintetében rokonítható vele. Míg a magyar közigazgatás fél évszázados átalakulás eredményeként jutott el erre a szintre, a román megszületésekor ez volt az alapelv, s ezen a területi nyereségek, az új tartományok eltérő hagyományai sem tudtak változtatni. A két világháború közötti időszakban minden fontos közigazgatási törvény a Nemzeti Liberális Párthoz kapcsolódik, amely a „regáti” hagyományokat, a nemzetiségek nélküli nemzetállami logikát vitte tovább. A Iuliu Maniu fémjelezte Román Nemzeti Parasztpárt politikája ilyen értelemben kudarcba torkollott. Folyamatosan bírálta és leszavazta a Liberális Párt törvénytervezeteit, hatalomra kerülve azonban nem tudott módosítani a nemzetállami logikán, és kiderült, hogy egy balkáni típusú központosított államot – a szavazati jog kiterjesztése mellett – nem lehet másképp kormányozni. A parasztpártiak egyedüli

eredménye, hogy a közigazgatási pozíciók döntő többségét erdélyiek töltötték be, s a regátiak aránya minimális volt.

1918 után a román közigazgatásból továbbra is hiányzott az önkormányzatiság és a testületi elv, helyette a túlzott központosítás és a személyi döntések domináltak. Strukturális hiányosságok mellett (a prefektus túlzott jogköre és túlterheltsége) a legnagyobb gond a teljes átpolitizáltság, illetőleg a stabilitás és a megfelelő szakemberek hiánya volt. A rendszert folyamatosan átszötte a pártérdek és a korrupció.²¹⁴⁴

A kisebbségek közigazgatási részvétele és a nyelvi jogok biztosítása terén vizsgált időszakunkat a dualizmus időszakával érdemes összevetni, mivel a trianoni területen élő nemzetiségek semmilyen szinten nem léptek fel közösségként a politikai életben. Az új kutatásoknak köszönhetően az uralomváltás időszakát hosszabban elnyúló folyamatként érdemes tárgyalni, hiszen a kisebbségek kiszorulása lassúbb volt, és a nyelvhasználati jogok éveken át gyakorlatban maradtak. A folyamat lezárulása 1923–25-re tehető. Az 1920-as években a Román Liberális Párt kormányzati stabilitásának köszönhetően a választott tanácsok folyamatosan tudtak működni, így a magyar kisebbség pozíciói lassabban épültek le. A fordulat a nemzetállami logika felerősödésével következett be az 1930-as években, és a belpolitikai élet radikalizálódása elhozta az „interimár” bizottságok korát, amelyek révén a pártpolitikai érdek egyre inkább a közösségi rovására tudott hatni. Ezzel párhuzamosan a közigazgatási pozíciók teljesen megbízhatósági és nemzetbiztonsági kérdéssé váltak, és egyre nehezebben lett összeegyeztethető a nemzeti közösség vállalása az állam által elvárt lojalitással. Ez vezetett oda, hogy az „interimár” bizottságokban való részvétel sok esetben törést okozott a helyi közösségekben, ami 1940 után politikai számonkéréssel járt.²¹⁴⁵ A diszkriminatív mozzanatok ellenére a két világháború közötti időszakban – változó intenzitással és nagy regionális különbségekkel, de – kimutatható egyféle közeposztálybeliség vagy tisztviselői tudat, ami sok esetben felülírta az etnikai törésvonalat. Ez leginkább a nyelvvizsgák kapcsán mutatkozott meg. A két világháború közötti román állam a nemzetállami logika érvényesülése ellenére nem minősült erős, nemzetesítő államnak. A nagy területi nyereségek feldolgozása és a regionális különbségek felszámolása elvitte az energiák nagyját, így a homogenizációra való törekvés sok esetben deklaratív szinten maradt. Emiatt fogadható el a dualizmus időszakával, egy „19. századi” állammal való összevetés, habár kétségtelen, hogy az államnak voltak „20. századi” vonásai is. Ide sorolható a nyelvvizsga kérdése vagy az ostromállapotból adódó hadbírósi végzések tucatjai. Az időszak végére a magyar közigazgatási alkalmazottak kiszorultak a – magyar jogi értelemben – tisztviselőinek minősülő fontosabb állásokból, s inkább segédszemélyzeti és községi szinten tevékenykedtek, ott is messze arányszámuk alatt. A magyar közigazgatási hivatalnokok száma alulmaradt a dualizmus időszakának hasonló román alkalmazottaiéhoz képest, arányszámukat tekintve azonban hasonló szintet képviseltek.

A kisebbségek nyelvi jogainak betartására nem volt politikai szándék a román államigazgatásban, így az uralomváltás lezárulását követően a magyar nyelv gyakorlatilag teljesen kiszorult. Minimális engedményeket sikerült elérni az OMP Nemzetek Szövetségéhez eljuttatott panasza révén, így engedélyezték a nemzeti nyelvű szóbeliséget községi szinten, de az ügyvitel az adminisztráció minden szintjén románul zajlott, s ebben az 1938-ban elfogadott Nemzetiségi statútum sem hozott érdemi változást. A magyarországi nyelvhasználati gyakorlattal összevetve – akár a dualizmus idején, akár Horthy korában – nem volt lényeges különbség a közigazgatás terén, csupán annyi, hogy Romániában még jogi alapja sem volt. A kisebbségi szerződés nem biztosította a nyelvhasználati jogokat a közigazgatás terén, míg Magyarországon az 1868-as nemzetiségi törvény végig hatályban maradt. Nem a közigazgatás terén volt érvényes ugyan, de lényeges különbségnek számít, hogy a nyelvhasználati jogokat csorbította a folyamatos cenzúra és a gyülekezési jog korlátozása. Ez gátolta a magyar kisebbség otthonosságérzésének kialakulását és a román állammal szembeni lojalitás kifejlődését.

5.4. AZ 1940 ÉS 1944 KÖZÖTTI ÉSZAK-ERDÉLYI MAGYAR POLGÁRI KÖZIGAZGATÁS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

Az időszak észak-erdélyi közigazgatásáról viszonylag kevés információval rendelkezünk. Működéséről szinte semmit sem tudunk, összetételéről Csilléry Edit kutatásainak köszönhetően van a legtöbb ismeretünk.²¹⁴⁶ A közigazgatásra vonatkozó fontosabb rendeleteket Simon Zsuzsanna ismertette egy tanulmányban,²¹⁴⁷ a korszak közigazgatási elképzeléseiről pedig Csizmadia Andor számolt be több tanulmányban. Ő maga részese – részben alakítója – volt az észak-erdélyi közigazgatásnak.²¹⁴⁸ A katonai adminisztráció közigazgatási vonatkozásaival külön fejezetben foglalkozunk, erre tehát itt nem térünk ki. A források említett szűkösége miatt nem vállalkozunk átfogó kép megrajzolására az észak-erdélyi magyar polgári közigazgatásról, és – az egyház- és oktatáspolitikáról szóló fejezettel ellentétben – a kormányzati szándék átfogó ismertetésével sem foglalkozunk. Ehelyett a fő hangsúlyt az adminisztráció összetételének alakulására és a román lakosság ebben való részvételére helyezzük mintegy Csilléry kutatásait folytatva, kiegészítve. A közigazgatási részvétel megítélésében összevetjük a dél-erdélyi román közigazgatással. Igyekezünk elhelyezni az észak-erdélyi magyar polgári adminisztrációt a korszak állami közigazgatásának összképében, hiszen természetes módon kínálkozik az összevetés lehetősége a felvidéki viszonyokkal – hiszen az észak-erdélyi közigazgatást lényegében annak mintájára képzelték el, javított változatának szánták. Emellett kitérünk a jogkiterjesztés felemásságára, ami minden más fontos területhez hasonlóan a közigazgatás terén is megfigyelhető. A cél annak megrajzolása, hogy kik alkották a közigazgatást, aminek nyilván kulcsszerepe volt

a korszak nemzetiségpolitikájának alakulásában, kezelésében. Igyekszünk kitérni a román történetírás elsősorban M. Fătu által megfogalmazott állítására, mely szerint a polgári közigazgatás folytatta a katonai közigazgatás által elkezdett nemzetiségpolitikát, csak a módszerek változtak, finomodtak. A sokak által a korszak kulcskérdésének tartott „ejtőernyős” problematika, akárcsak az egyház és oktatás kérdésében fontos szerepet játszó fegyelmi, elbocsátási ügyek hiánya sokatmondó, erre is csak röviden fogunk kitérni. Röviden érintjük a fizetések és nyugdíjak kérdésének rendezését, valamint a nyelvkérdés közigazgatáson belüli alakulását. Nem vizsgáljuk tehát a közigazgatás nemzetiségpolitikában játszott szerepét, mivel ezt a német–olasz tisztibizottságok működéséről, majd a korszak nemzetiségpolitikájáról szóló külön fejezetben tárgyaljuk.

5.4.1. A magyar közigazgatás az 1940-es években

Bár a Horthy-korszak utolsó éveit kortörténeti szempontból sok tekintetben külön alkorszakként érdemes kezelni, ez nem érvényes a közigazgatás vonatkozásában.²¹⁴⁹ A lassan egy évszázados közigazgatási viták – például a kinevezés kontra választás – továbbra is fennmaradtak, akárcsak a rendszer állandó reformálási igénye, de érdemi előrelépés ezekben az években sem történt. Ennek részbeni magyarázata az, hogy a terület-visszacsatolások és a háborús körülmények nem tették alkalmassá az időszakot hasonló strukturális reformokra, bár a korszakban többször felmerült, hogy a kormányzat átfogó változtatásokra, akár alkotmánymódosításra is készül. A közigazgatás-felfogásban előtérbe került a korporativista szellem és a szociális szempontok, aminek kedvezett a háborúval járó emberveszteség és az elszegényedés. Ugyanakkor a visszacsatolt területek nagysága megközelítette a trianoni terület nagyságát, számszerűleg körülbelül ugyanannyi község és város került vissza, mint amennyi korábban az országot alkotta. A kettévágott és közigazgatásilag egyesített vármegyék visszaállításával többségbe is kerültek.²¹⁵⁰ Ez a tény döntő módon hatott vissza s alakította át a magyar közigazgatást, eldöntve a kinevezés/választás eldönthetetlennek tűnő kérdését.

A közigazgatásról való gondolkozást, a fejlődés irányát jól mutatja a fennmaradt két tervezet. 1941-ben a háborús helyzetre való tekintettel a belügyminisztérium törvénytervezetet dolgozott ki a közigazgatás átalakítására. Ez részben megállította volna a további centralizációt, s az első világháború időszakához hasonlóan több vármegyeből létrejövő kerületeket hozott volna létre, amelyek élére a kiterjesztett jogkörrel rendelkező főispán állt volna. A cél a kormányzat tehermentesítése volt, hogy a döntések minél alacsonyabb szinten születhessenek meg. A közigazgatás alapja továbbra is a vármegye maradt, de megszüntették volna a virilizmust, és helyébe a korporativista rendszer lépett volna. A törvényhatósági bizottságokat háromnegyed részben választották volna, negyedrészből pedig a főispán nevezte volna ki a tagokat.²¹⁵¹ A városokban a már említett Csizmadia-féle tervezet az önkormányzatiság erősítésében gondol-

kozott. Ez a városi közigazgatás alapjává a törvényhatósági bizottságot tette volna, amelynek létszámát tovább csökkentette, megszüntetve mind a virilizmust, mind a közigazgatási bizottságot. Ez utóbbi jogköreit a polgármesternek szánták. A tervezet javasolta a tisztviselőktől elvárt iskolázottsági szint emelését, a magasabb tisztviselői állások esetén megtartotta volna a választás rendszerét. Újdonságként megteremtette volna a mezővárosok kategóriáját, amelyekben szintén a városi tanács lett volna a közigazgatás alapja, a virilizmus helyett az érdekképviselések kaptak volna helyet a tanácsban, a tisztviselői kar pedig választással jött volna létre.²¹⁵²

5.4.2. A polgári közigazgatás bevezetése Észak-Erdélyben

A katonai közigazgatás hivatalosan 1940. november 26-án ért véget, s másnap életbe lépett a polgári közigazgatás. 1918-cal ellentétben ez esetben az uralomváltás, a közigazgatási átmenet gyorsan és zökkenőmentesen zajlott le. A magyar kormányzat és közigazgatás ugyanis éveken át tudatosan készült egy esetleges revízióra, s az első bécsi döntést követően reális esély mutatkozott Erdély (vagy egy része) visszaszerzésére. A gyors átmenet ellenére a terület jogi értelemben történő beillesztése hosszú időt vett igénybe, és sok területen csak átmeneti rendelkezéseket hoztak, amelyek a teljes időszakban hatályban maradtak, így a teljes integráció 1944-ig sem valósult meg. A háttérben zajló társadalmi folyamatokat és feszültségeket a közvélemény vagy a külvilág kevésbé érzékelte. Mivel a közel négy hónapig működő katonai közigazgatás alatt volt idő felkészülni a polgári adminisztráció bevezetésére, az átmenet látszólag zökkenőmentes volt.

A polgári közigazgatás bevezetése a vármegyei rendszerre való ismételt visszatérést jelentette. A folyamatos centralizáció dacára a rendszer alapját továbbra is a választott testületek adták. Ezeknek viszont csak a felét választották, választásokat márpedig ebben az időszakban nem rendeztek – így a tételes jog szerint e bizottságok nem tudtak megalakulni. Ez adta az egész időszak észak-erdélyi polgári közigazgatásának legnagyobb problémáját, és az egész rendszert ideiglenessé, átmenetivé tette. Hasonló esettel találta szemben magát a magyar kormányzat Felvidéken is. Kárpátalja ebből a szempontból kivételnek számít, mivel ott – területi autonómiát tervezve – nem tértek át a vármegyei rendszerre. Az erdélyi polgári közigazgatást szabályozó rendeletek valójában a felvidéki rendeletek ismétlései, a körülményekhez való adaptálásai voltak. Az úgynevezett felvidéki miniszter, Jaross Andor személye a különböző kinevezések-nél megkerülhetetlen volt. Észak-Erdélyben nem létezett ilyen intézmény vagy személy, ebben a kérdésben Teleki Pál miniszterelnök volt a legmeghatározóbb. A közigazgatási állásokba történő kinevezésekre, a szóba jöhető személyek listájának összeállítására több tényező hatott, ezeket a katonai közigazgatásról szóló fejezetben részleteztük.

Az észak-erdélyi magyar polgári közigazgatás szervezésével kapcsolatban 1940 októberének végén adták ki az első rendeletet.²¹⁵³ Ez a hasonló felvidéki rendelet mintá-

jára²¹⁵⁴ a törvényhatóságok számát és beosztását határozta meg: 13 vármegyét, négy törvényhatósági és 17 megyei várost alakítottak meg.²¹⁵⁵ Bihar és Szatmár vármegyében kiegészítették a már működő bizottságokat, más vármegyékben a tagokat a Belügyminisztérium nevezte ki, felét virilis alapon, ötödét a lakosság közül. Akik 1918 előtt is tagjai voltak a bizottságnak, azokat újra ki lehetett nevezni; akik állásuknál fogva hivatalból tagjai voltak a testületben, azokat be kellett hívni.²¹⁵⁶ A törvényhatósági bizottsági tagok maguk közül megválasztották a kisgyűlés, a közigazgatási bizottság tagjait és ennek albizottságait. Mivel a törvényhatósági bizottság nem törvényes keretek között alakult meg, nem rendelkezett kinevezési joggal. Minden bizottsági tagot, tisztviselőt és községi jegyzőt kineveztek, nem választottak.²¹⁵⁷ A megyei városi képviselő-testület tagjait az alispán, a községeket a főszolgabíró nevezte ki. A tisztviselők létszámát a pénzügyminiszter állapította meg, és a miniszterelnökséggel egyeztetve a belügyminiszter nevezte ki.²¹⁵⁸ A kezelőszemélyzetet – már a törvénynek megfelelően – megye esetén az alispán, város esetén a polgármester, községek esetén pedig a főszolgabíró nevezte ki. Mivel nem a törvényeknek megfelelően történtek a kinevezések, minden kinevezés ideiglenesnek számított. Kezdetől fogva fontosnak tartották a szakszerűséget: csak megfelelő végzettségűeket lehetett kinevezni.²¹⁵⁹ A belügyminisztériumnak a kinevezetteket – mind a trianoni területekről származókat, mind az észak-erdélyieket – joga volt áthelyezni az ország bármely részébe,²¹⁶⁰ és ezt a román tisztviselőkkel és munkásokkal szemben előszeretettel alkalmazták. Kivételt egyedül a közigazgatási gyakorlati vizsga terén tettek, mivel az észak-erdélyieknek nem volt lehetőségük hasonló vizsga letételére, a román közigazgatási vizsgát viszont nem ismerték el. Ha a trianoni területekről érkező tisztviselő állami vagy vármegyei állásból jött, a kinevezését követően állása megüresedett, városi és községi állásról érkezőké viszont csak akkor, amennyiben az illetőt Észak-Erdélyben véglegesítették. Mivel a közigazgatási állásokat az egész időszak alatt ideiglenesnek tekintették, a trianoni területeken is több száz vakáns állás maradt, azokat is csak ideiglenes jelleggel, napidíjasokkal lehetett betölteni. A megkülönböztetésre nem találtunk elfogadható magyarázatot, ez tehát további kutatást igényel.²¹⁶¹ A rendelet különbséget tett az „ejtőernyősök” és észak-erdélyiek között. Míg az „ejtőernyősök” teljes jogkört kaptak állásukban, az észak-erdélyiek hatósági (döntési) jogkört csak külön belügyminisztériumi engedéllyel. Ennek részbeni magyarázata a szakismeret vélt vagy valós hiánya, részben a megbízhatóság kritériuma.

A bizottságok a rendelet alapján alakultak meg, mint ahogy a kinevezések is ennek révén történtek a polgári közigazgatás életbeléptetésével. A rendelet ideiglenes jelleggel minden, a katonai közigazgatás idején kinevezett személyt állásában hagyott, amíg további rendelkezés nem születik.²¹⁶² A katonai közigazgatás idején kinevezettek alkalmazását a pénzügyminisztérium 1941 januárjában március végéig meghosszabbította.²¹⁶³ Mivel a katonai közigazgatás idején csak kezelő és segédszemélyzet működhetett – az is csökkentett létszámban –, a polgári közigazgatás életbelépésével több

száz tisztviselői állás létesült. A kinevezések november végén megtörténtek.²¹⁶⁴ Az 1940 végi kinevezések azonban nem biztosítottak stabilitást a közigazgatás személyi állományát illetően, igen nagy volt a fluktuáció. A rendelkezésre álló szórványos adatok alapján 1942-re az 1940-ben kinevezetteknek csak a kétharmada volt továbbra is állásban, 40%-ukat 1941 folyamán, 20%-ukat pedig 1942 folyamán nevezték ki.²¹⁶⁵ Hasonló kutatások hiányában nem tudjuk, mennyire volt stabil a közigazgatási kar „normális” körülmények között, de mivel a kinevezések többsége életfogytig szolgált, a fluktuáció nem lehetett magas. Ugyanúgy kérdés, hogy ez elsősorban az „ejtőernyősöket” érintette-e, vagy a helyi elemet is, és mekkora szerepe volt a „nemzethűség” kritériumának az elbocsátások rendjén.

Az 1940 őszi kinevezett főispánok²¹⁶⁶ személyét alapul véve – ez a későbbi kinevezések során változott – ezek mindegyike erdélyi nemes (erdélyi viszonyok között arisztokrata) család sarja volt, ahol generációk óta hagyománynak számított a közigazgatási és politikai karrier. Érvényesült tehát a dualizmus időszakában kialakult tradíció, amely szerint a főispánok mindig erdélyi származásúak voltak, s a legtöbb esetben helyi kötődéssel is rendelkeztek. A dualizmus időszakában nemzetiségi szempontból „nehezen kezelhető” vármegyék 1940 után Románia területén maradtak,²¹⁶⁷ így akár minden esetben érvényesülhetett volna a helyi kötődés is. Ennek ellenére csak két esetben mutatható ki: Szatmárban és Máramarosban. Másik két esetben szomszédos vármegyéhez (besztercei és kolozsi) kötődtek a főispánok. Egy kivételével mindenkinek megfelelő jog- és államtudományi végzettsége volt, négyen doktori fokozattal is rendelkeztek. A funkció tekintélyéhez mérten idősebbek voltak, az átlagéletkor 49 év volt. Apor Péter háromszéki főispán viszont kinevezésekor csupán 26 éves volt. A főispánok felének karrierje már 1918 előtt megindult, ám csak négyen töltöttek be közigazgatási állást. 1918 után kettőnek, a Szilágy (Jósika János) és Csík vármegyének (László Dezső) volt politikai karrierje, a sorból csak Apor Péter Háromszék és Hlatky Endre Bihar vármegyei főispán lógott ki olyan értelemben, hogy nem rendelkeztek semmilyen közigazgatási tapasztalattal. Esetükben meghatározó elem volt viszont a világháborús részvétel (heten aktívan is részt vettek, s hadnagy, főhadnagyi rendfokozatban, tartalékosként szereltek le).²¹⁶⁸ A főispánok közül heten kötődtek az Országos Magyar Párthoz is, ketten képviselők, négyen megyei elnökök vagy alelnökök voltak.²¹⁶⁹ Politikai szerepük mellett aktív közéleti szerepet is vállaltak, felüknek egyházi tisztsége is volt, de sokan kapcsolódtak az EMGE, EME működéséhez, a szövetkezetekéhez. Mindegyikük beszélt valamilyen nyugat-európai nyelvet – többségük németet –, de hatan román nyelvtudással is rendelkeztek. A társaság érdekes színfoltja volt Flavius Jurcă (Jurka Flaviusz) máramarosi főispán, aki 1918 előtt is magas közigazgatási tisztséget töltött be, az 1930-as években prefektus volt, s magas román állami kitüntetéssel is rendelkezett. Ő azon kevesek egyike, aki korszakokon át tudta érvényesíteni személyes érdekeit, s az uralomváltások nem okoztak törést karrierjében. Személye persze inkább kivételnek számít, vélhetőleg propagandaértéke miatt

nevezték ki. A román és romániai közvélemény renegátnak is tartotta. Összességében megállapítható, hogy a főispáni kar megfelelő képzettségű volt, és továbbítta a dualizmus kori hagyományokat, mindez azonban 1940-ben már visszatetsző volt, és egyféle visszarendeződésként is értelmezhető.²¹⁷⁰

Az észak-erdélyi megyei adminisztráció létszáma 950-1100 főre tehető,²¹⁷¹ ebből a tisztviselők száma 300-400. A hivatalnokok kétharmadát a kezelőszemélyzet és a szolgák tették ki.²¹⁷² A legnagyobb létszámmal a két kiegészült megye, Bihar és Szatmár rendelkezett, ezt követte Szilágy és Maros-Torda. Egy észak-erdélyi megyei adminisztráció átlagos létszáma 70-80 fő volt.²¹⁷³ A járások személyzete 430-500 főre tehető, a tisztviselők aránya ezen a szinten magasabb volt, elérte az 50 százalékot.²¹⁷⁴ A községi hivatalnokok létszáma összesen 2000-2100 fő volt, ebből 712 volt a jegyzők és 664 a segédjegyzők száma.²¹⁷⁵

A felvidéki közigazgatási kinevezésekhez képest a legnagyobb különbség az volt, hogy Észak-Erdélyben mellőzték az úgynevezett igazolási eljárást. A felvidéki igazolási eljárás során a felvidéki tárca nélküli miniszter hozta létre a bizottságokat járásonként és ágazatonként. Véglegesíteni csak azokat a tisztviselőket lehetett, akik átestek ezen az átvilágításon. Az érintettek listáját kifüggesztették a településeken, és a kifogásokat jelezni kellett. Az ülésekről jegyzőkönyvet vezettek, a döntéseket szavazattöbbséggel hozták, indoklási kötelezettséggel. Az érintett bizonyítványt kapott az eljárás végeredményéről. Elutasítás esetén a döntés ellen fellebbezni lehetett, az ügy az illetékes miniszterhez került. A miniszter csak Jaross Andorral egyetértésben hozhatott döntést, az ügy tehát ugyanoda került vissza, ahol első fokon is volt.²¹⁷⁶ Az eljárás elvében lehetőséget adott a közösségnek, hogy az 1918 és 1939 közötti cselekedetekért „elszámoltasson”. A procedúrával részben büntetni akarták a magyar közösséghez „hűtleneket”, részben kárpótlást biztosítani azoknak, akiket állásukból elbocsátottak, esetleg nem is alkalmaztak. Mivel a bizottság tagjait Jaross miniszter nevezte ki, elsősorban az Egységes Magyar Pártot részesítette előnyben.²¹⁷⁷ A hibákból okulva a kormány több ízben is kinyilatkoztatta, hogy Erdélyben mellőzi ezt a kétes eljárást, a gyakorlatban azonban inkább csak elrejtette a nyilvánosság elől. A megbízhatóság kritériuma ugyanis Észak-Erdélyben is a kinevezés alapjául szolgált, s minden kinevezést ellenőrzés előzött meg. Hangsúlyozzuk, hogy a folyamat elsősorban nem a nemzetiségi, hanem a „megbízhatatlannak” tartott magyar tisztviselők kiszűrését szolgálta. Az észak-erdélyi rendelet ugyanis személyi lap benyújtására kötelezte a kinevezetteket és az állásra pályázókat. A személyi lapban az iskolai végzettségről, a magyar és román időszakban betöltött állásokról, esetleges fegyelmi vagy büntetőeljárásokról kellett beszámolni.²¹⁷⁸ Alkalmazás esetén a hivatali főnök, pályázó esetén az érintett megye főispánja véleményezte, majd továbbította az érintett miniszterhez.²¹⁷⁹ A személyi lapok ügye már a katonai közigazgatás idején is előkerült, akkor azonban csak ajánlásként fogalmazódott meg a kormányzat részéről. Álláskérés esetén javasolták, hogy mindenki töltsön ki egyet, és továbbítsa az érintett minisztériumhoz. Ennek ekkor első-

sorban információszerzés volt a célja, de bizonyítható, hogy folytak igazolási eljárások is – ám csak szóban. A személyi lapok kötelezővé tételével csupán annyi változott, hogy a véleményezés írásos nyoma nem volt nyilvános. Míg a Felvidéken indokolni kellett a döntést, és megfellebbezhető volt, Észak-Erdélyben bizalmasan kezelték.²¹⁸⁰ A személyi lapok és véleményezések tudomásunk szerint nem maradtak fenn, így a folyamat feltárhatatlan. Arról sincs információnk, mennyire vonta maga után egy-egy negatív véleményezés az illető automatikus elbocsátását. Mivel a kinevezések ideiglenes jellegűek voltak, valószínűleg az érintett megmaradhatott állásában, amennyiben más jelentkező nem volt. Véglegesíteni azonban csak a főispán pozitív véleményezése alapján lehetett.²¹⁸¹ Az igazolás általános voltát jelzi, hogy dél-erdélyi menekültek esetén is lefolytatták, ez esetben a romániai Népközségnek kellett adatokat szolgáltatnia az illető magatartásáról.²¹⁸²

A főispánok munkájának megkönnyítése érdekében a belügyminisztérium utasítást adott ki. Két szempontot kellett figyelembe venni: az illető erkölcsét és nemzethűségét. Az erkölcs fogalmán belül nemcsak az esetleges büntetlen/büntetett előéletet értették, hanem a korrupcióban való érintettséget is. A nemzethűség kiterjedt mind a magán-, mind a hivatali életre, és a „hűtlenség” kimutatásához elegendő volt, ha valaki bármikor szóban szidalmazta a magyar nemzetet, 1940 után az államot. Szintén kizáró ok lehetett a felekezettávoztatás, amennyiben nem meggyőződésből, hanem előny érdekében történt – akárcsak a kommunista vagy szociáldemokrata párttagság. Enyhítő vagy mentesítő körülmény lehetett, ha valaki nyomás alatt, felsőbb utasításra cselekedett, megélhetése múlott ezen, valamint ha fiatal volt.²¹⁸³ E szempontok természetesen a német és a román hivatalnokokra is vonatkoztak, az ő esetükben a magyar közönség iránti magatartás volt a döntő. Mindezek alapján megalapozottan lehet párhuzamot vonni a felvidéki igazolóbizottságok tevékenységével, és egyértelmű, hogy Észak-Erdélyben is hasonló eljárások estek át a közigazgatási személyzet helyi elemei.

A 900/1941. sz. rendelet két további megoldandó problémát igyekezett tisztázni. Egyrészt kijelölte a kinevezéskor előnyben részesíthetők körét. Ez hat csoportot jelentett: elsősorban azokat, aki a trianoni békeszerződés ratifikálásakor, 1921. július 26-án állásban voltak, akiket magyarságuk miatt elbocsátottak, de továbbra is a területen maradtak;²¹⁸⁴ másodsorban azokat, akiket átvettek vagy kineveztek a román közigazgatásba, s állásukat 1940-ig megtartották; harmadrészt, akiket magyarságuk miatt bocsátottak el s majd a trianoni területekre menekültek, de ott nem kaptak elhelyezést; negyedrészt olyan magyarokat, akiknek állása a Regátban volt, de áttelepültek Észak-Erdélybe;²¹⁸⁵ ötödrészt az észak-erdélyi lakosokat; hatodrészt azokat, akiknek felmenője közigazgatási alkalmazott volt Észak-Erdélyben, elbocsátás miatt a trianoni területekre menekült, és ott is él.²¹⁸⁶ A hat kategórián belül azt kellett elsőbbségben részesíteni, aki aktívan részt vett a magyarság társadalmi életében. E szempontok alapján az állásokat kizárólag észak-erdélyi magyarokkal kellett volna feltölteni, ezeknél azonban fontosabb volt a szakmai végzettség, a közigazgatási tapasztalat s nem

utolsósorban a megbízhatóság. Kinevezésre jelentkezhetek nyugdíjasok is, nemzetiségre való tekintet nélkül.

A másik tisztázott kérdés a tisztviselők fizetési osztályokba való besorolása volt. A fizetési osztályok tisztséghez voltak kötve, az előrelépési lehetőség behatárolt volt, de osztályon belül vagy osztályok között a szolgálati évek száma is számított. A 900/1941. rendelet elismerte a jogfolytonosságot, beszámították mind a magyar,²¹⁸⁷ mind a román közigazgatás ideje alatt eltöltött éveket. Hogy ne szenvedjenek hátrányt az észak-erdélyiek a trianoni területekről érkező tisztviselőkkel szemben, a rendelet megengedte, hogy beszámítsák azokat az éveket is, amelyek az elbocsátást követően teltek el a bécsi döntésig, amennyiben az illetőt nemzeti hovatartozása miatt bocsátották el és nem kapott nyugdíjat. A szolgálaton kívül töltött évek beszámítását külön eljárásban kellett kezdeményezni, a döntő fórum a pénzügyminisztérium volt. A magyar nemzetiséghez tartozás miatt történt elbocsátás viszont olyan szubjektív szempontot hozott be, amellyel könnyű volt visszaélni. Másrészt 1929-re nagyjából rendeződtek az elbocsátott tisztviselők nyugdíjviszonyai, így ez a kategória feltehetőleg kis létszámú lehetett. Extrém esetben azonban elképzelhető, hogy valakit 1918-ban alkalmaztak, majd pár hónap szolgálat után elbocsátották, ennek ellenére 1941-ben 22 év szolgálati idővel a háta mögött újra alkalmazták. A szubjektív okok ellenére visszatetszést keltett a rendelet e paragrafusa, és előkerült a korábban említett, az állami tisztséggel járó felemás megítélés motívuma. Úgy érezték, előnyben részesítik azokat, akik megmaradtak a román községben s letették a hűség esküt, holott ez 1940 után bizonyos körökben már árulásnak számított.²¹⁸⁸

A vizsgált időszakban a közigazgatás terén a legnagyobb változást az 1942:XXII. tc. hozta.²¹⁸⁹ Ez tulajdonképpen kiterjesztette a visszacsatolt területeken meghonosított rendszert a trianoni területekre is. Az intézkedést ideiglenesnek szánták, legkésőbb 1947 végéig maradhatott volna hatályban. Úgy véljük azonban, állandósították volna, amennyiben az ország nem veszíti el a világháborút. Ez eldöntötte a kinevezés vagy választás megoldhatatlannak látszó kérdését, másrészt a korszakban a közigazgatási szakemberek egy része hasonló megoldást javasolt.²¹⁹⁰ A törvény szerint vármegyei és városi tisztviselőket, valamint a községi jegyzőket a belügyminiszter, a városi kezelőszemélyzetet a polgármester, a községi tisztviselőket pedig az alispán nevezte ki. A törvénycikk a vármegyei, városi és községi állások közötti különbséget továbbra is fenntartotta, a trianoni területeken azokat csak ideiglenesen lehetett betölteni, akárcsak a visszacsatolt területeken. A törvény indoklása szerint a kiterjesztésnek két oka volt: az ország területének kétharmadán már amúgy is a kinevezéses rendszer érvényesült, másrészt a trianoni területekről történt tömeges áthelyezések nem egységesen sújtották a törvényhatóságokat, így a törvény révén kiegyenlíthették a hiányt, hiszen ez az áthelyezéseket is kiterjesztette a trianoni területekre.²¹⁹¹

1943-tól az észak-erdélyi tisztviselők egyre elégedetlenebbek voltak a kinevezések ideiglenessége miatt, amely egyrészt könnyen elbocsáthatóvá tette őket, nem volt meg

a közigazgatási állásokra jellemző biztonság, és nem is lehetett őket előléptetni. 1943-ban járt le a szakmai gyakorlat törvény által előírt hároméves mértéke, amit követően le lehetett tenni a közigazgatási gyakorlati vizsgát. A tavasszal meghozott rendelet könnyítésképpen megengedte, hogy a vármegyei és városi tisztviselőket a gyakorlati vizsga letétele nélkül is véglegesíteni lehessen – de előléptetni nem.²¹⁹² Ez természetesen nem elégítette ki a tisztviselőket, ezért László Dezső, Csík vármegye főispánja kérte a rendelet végrehajtásának felfüggesztését és a tisztviselők túlerheltsége miatt azok előléptetését.²¹⁹³ A probléma az volt, hogy a 900/1941. rendelet nem szabályozta a kérdést és különböztek az értelmezések. A Miniszterelnökség által a főispánoknak küldött utasítás szerint a tisztviselőket nem lehetett véglegesíteni, amíg a bizottságok törvényesen meg nem alakulnak.²¹⁹⁴ Ezzel szemben mind a Földművelésügyi,²¹⁹⁵ mind a Pénzügyminisztérium szerint minden tisztviselő véglegesíthető, amennyiben megfelel a kritériumoknak.²¹⁹⁶ Nincs adatunk arról, hogy az időszak végére a tisztviselők mekkora arányát véglegesítették. Szórványos adatok alapján az látszik, hogy az állami és vármegyei állások többségében véglegesítve voltak, vagy folyamatban volt a véglegesítés. A városokban azonban senkit nem véglegesítettek.²¹⁹⁷

5.4.3. A közigazgatás személyi összetétele – az „ejtőernyősök” problematikája

A fejezet megírásában az volt az egyik legnagyobb kihívás: meg lehet-e haladni Csiléry Edit kutatásainak eredményeit, lehet-e tovább árnyalni az általa felvázolt képet. Röviden válaszolva – nem: kutatásaink során nem került elő olyan forrás, amely más következtetést engedne meg. Ez az alfejezet az ő kutatási eredményeinek ismertetésén alapszik. A kérdéskör másik eleméről, az „ejtőernyősökről”, korabeli megítélésükről ugyancsak nem került elő semmilyen releváns forrás, és ennek hiánya még beszéde-

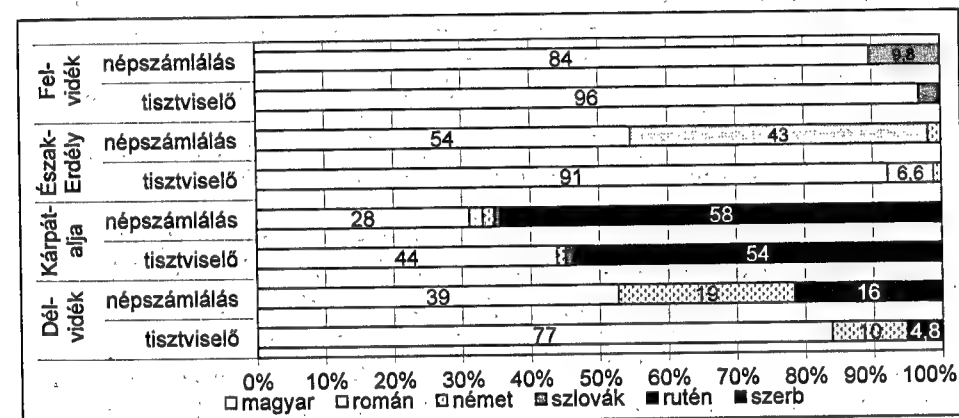
Kategória	1890	1900	1910	1920	1925	1930	1935	1938	1939	1941	1942	1943	1944
Tisztviselő	6459	8633	13 063	37 158	32 829	31 832	30 111	32 203	46 125	53 536	73 191	80 021	86 037
Díjnok	855	1604	2 189	3 986	4 363	3 831	3 380	3 431	4 227	5 250	6 653	6 496	6 592
Altiszt				9 407	11 051	10 639	9 916	9 795	8 565	8 876	11 651	12 946	13 732
Egyéb				2 703	5 593	5 120	5 022	5 152	8 751	6 193	7 512	11 227	13 382

66. ábra. Az állami tisztviselők létszámának változása 1890 és 1944 között.

Forrás: Szabó Dániel: Századfordulós azonosságformák..., illetve

Kajtár István: A közzolgálat személyzete...

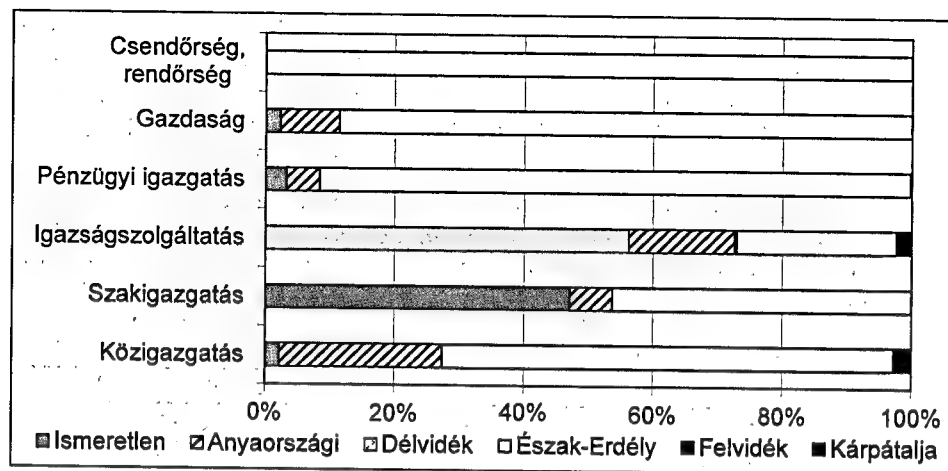
Az 1942:XXII. tc. mellett a revíziós területi sikerek másik visszahatása az állami tisztviselők létszámának ugrásszerű növekedése volt. Miközben az állam területe majdnem megduplázódott, a tisztviselők száma szinte megháromszorozódott. A tisztviselők száma az 1918 előtti szintet már a terület-visszacsatolások előtt megközelítette, ahhoz viszonyítva is háromszoros a növekedés, miközben akkor az ország területe jóval nagyobb volt. A másik látványos különbség, hogy miközben a tisztviselők száma megnőtt, a kezelő- és segéd személyzet létszámnövekedése messze elmaradt, pedig a visszacsatolt területeken a helyi közigazgatásban ez utóbbi kategória arányai növekedtek inkább.

67. ábra. A visszacsatolt területek nemzetiségi (megyei) tisztviselői számának megoszlása a népszámlálási adatok tükrében.

Forrás: MNL OL, K 63 261. csomó, 1941, 27. tétel

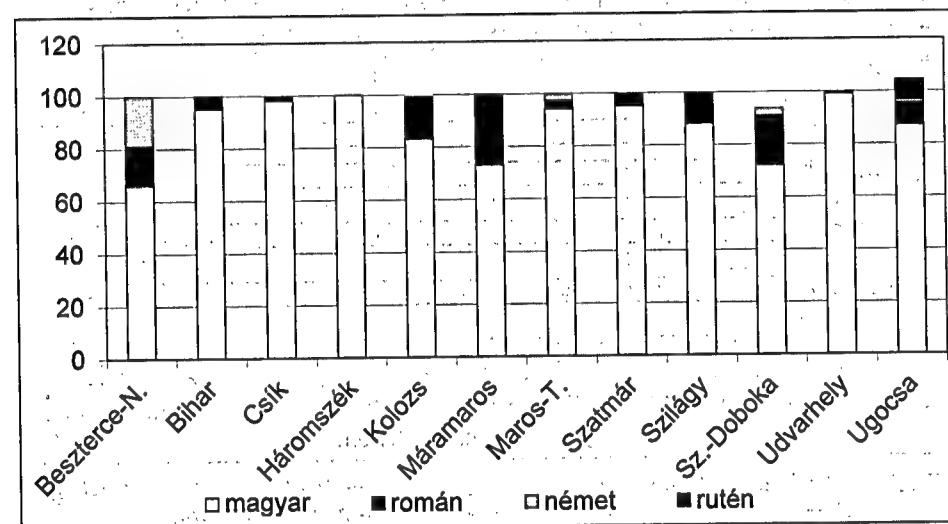
Csak a visszacsatolt területek helyi közigazgatási tisztviselőinek nemzetiségi megoszlását vetjük össze az 1941-es népszámlálás hasonló adataival. Minden esetben kitűnik a magyar nemzetiségűek felülreprezentáltsága. A Felvidéken a terület döntő része magyar többségű volt, a szlovák nemzetiségű tisztviselők négyszeres hátrányban voltak. A kárpátaljai arányok voltak a legjobbak: a magyar tisztviselők másfélszeres fölényben voltak a népszámláláshoz képest, de a rutén tisztviselők aránya megközelítette a lakosságon belüli arányukat. Észak-Erdélyben a magyar tisztviselők aránya közel kétszeres volt, a román tisztviselők viszont tizenötszörös hátrányban voltak, itt volt tehát a leginkább elmagyarosodva a közigazgatás.

68. ábra. Az észak-erdélyi hivatalnokok megoszlása származási hely szerint.
Forrás: Csilléry Edit: *Közalkalmazottak és köztisztviselők...*

Mindmáig ez az ábra számít a legfontosabb kimutatásnak a téma szempontjából. Eszerint (a szakigazgatást leszámítva) minden ágazatban a helyi elem volt többségben. A trianoni területekről kinevezett „ejtőernyősök” aránya a közigazgatásban volt ugyan a legmagasabb, de ez esetben is csak 25 százalék volt. Ennek ellenére a korszak egyik legnagyobb társadalmi feszültségét szülte, főleg amiatt, mert az anyaországi tisztviselők nem egységesen oszlottak el: a megyei tisztviselői hierarchia közepét,²¹⁹⁸ a községekben pedig annak csúcsát foglalták el.²¹⁹⁹ Emiatt a korszakban arányukat jóval magasabbnak érezték. Fontos megjegyezni, hogy a kutatás célja a közigazgatás nemzetiségi vetületeinek feltárása, így nem foglalkozunk az „ejtőernyősökről” a sajtóban zajló polémiaikkal, sem visszaemlékezésekkel. A kutatás elején reménykedtünk benne, hogy a „cím- és rangkorságként” emlegetett jelenség előjön majd a korszak dokumentumaiban vagy a Miniszterelnökség kisebbségi osztályának iratai között. Az osztályon ugyanis minden fontos nemzetiségi, közigazgatási és társadalmi kérdésről tárcaközi értekezleteket tartottak, ahol meghozták a határozatokat és döntöttek a további irányról. De még a háttérbeszélgetések számító eseményeken sem került elő a téma. Ennek több oka is lehet: kormányzati szinten nem volt érzékelhető a jelenség (ez kevésbé valószínű), vagy a konzervatív felfogás miatt nem tudtak mit kezdeni a jelenséggel, fontosabbnak tartották a tekintélyvel, s ezen nem voltak hajlandók lazítani. Az „ejtőernyősök” kapcsán a fő szempont a közigazgatás szakszerűségének megőrzése volt, és helyi szinten többnyire nem találtak megfelelő képesítésű embert. Ugyanilyen fontos volt a klientúraépítés, a középosztálybeliek pozíciójának erősítése, esetleg jobb állásba juttatása. Az „ejtőernyősök” létszámának kérdését a szakszerűség mellett a rendelkezésre álló magyar hivatalnokok száma indokolhatta. Források hiányában a pontos választ nem tudjuk, csak azt, hogy az 1930-as évek végére a magyarság aránya

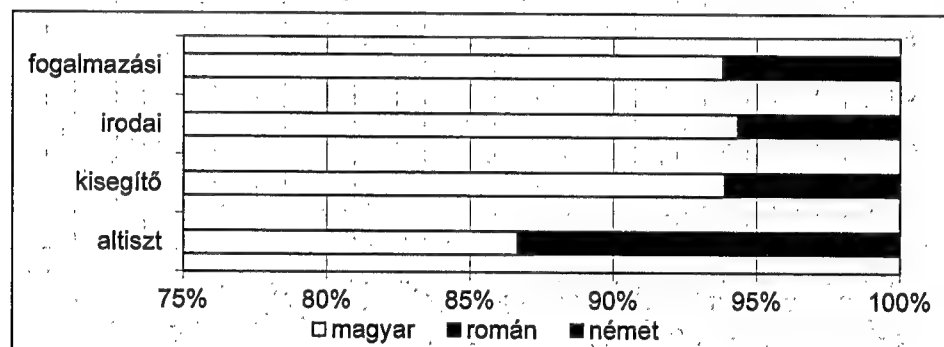
a tisztviselők között minimálisra csökkent, s az egyéb hivatalnokok, segédszemélyzet és munkások körében is folyamatosan csökkent. Egy 1942-es román kimutatás szerint 10 367 magyar hivatalnok volt Romániában, ebből mintegy 6000 fő kerülhetett át Magyarországhoz.²²⁰⁰ A forrást keletkezési körülményei miatt kellő kritikával kell kezelni, és nem világos, pontosan milyen kategóriákat foglal magában ez a szám. A dokumentum logikáját követve mintegy 1500-1600 lehetett a magyar hivatalnokok száma, miközben az észak-erdélyi magyar helyi közigazgatás létszáma körülbelül 3500 volt. Még e leegyszerűsített és a dokumentum bizonytalansága miatt kellően spekulatív számítás szerint is szükség volt pótlásra, „ejtőernyősökre”.

69. ábra. Az észak-erdélyi törvényhatósági bizottságok tagságának nemzetiségi megoszlása. Forrás: Csilléry Edit: *Közalkalmazottak és köztisztviselők...*

A vármegyei törvényhatósági bizottságok összetételét vizsgálva fontos megjegyezni, hogy a virilisek és hivatalból bekerülők mellett ezek nem választott, hanem behívott tagokból álltak, tehát nem a nemzetiségi lakosság politikai aktivitásáról kapunk képet, hanem a kormányzati szándékról. Bár a kinevezési rendszer mellett a bizottság jelentősége tovább csökkent, mégis csak ez számított a vármegyék reprezentatív testületének. A kormányzat dönthetett volna úgy, hogy – akár propagandacélzattal is – a nemzetiségi arányszámoknak megfelelő összetételt alakít ki. A virilisekről nincsenek adataink. Köztudott, hogy a dualizmus időszakában ez a rendszer a magyar lakosság jobb gazdasági mutatói miatt jobbra neki kedvezett, kérdés azonban, hogy a huszonkét év román kormányzást követően ez mennyiben módosult s mozdult el a román lakosság irányába.²²⁰¹ A magyar lakosság a tizenkét észak-erdélyi vármegye felében volt többségben, ehhez képest minden bizottságban abszolút többségben voltak a ma-

gyar tagok. A kisebbségi lakosság a beszterce-naszódiban, a máramarosiban és szolnok-dobokaiban volt legnagyobb arányban képviselve, de mindenhol messze arányszáma alatt.²²⁰² Az adatokat a dualizmus kori megyésítés előtti adatokkal összevetve Naszód, Máramaros és Doboka megyében hasonló arányokat találunk. A bizottsági tagság kapcsán figyelhető meg egy érdekes jelenség, amely általában is érvényes a közigazgatásra: még a hivatalos, nem nyilvános jelentésekben is jobb színben tüntetik fel az arányokat a valóságosnál. Flavius Jurcă máramarosi főispán szerint például a románok a bizottsági helyek 30 százalékát teszik ki,²²⁰³ és megfelelő arányban vannak képviselve. Kölcsény Ferenc szatmári főispán elismerte, hogy a román tagok száma elmarad az arányszámtól, de a többi főispánhoz hasonlóan képviselőket megfelelően tartotta, sőt, már azt eredménynek tartotta, hogy a románok egyáltalán elfoglalták a helyeket.²²⁰⁴

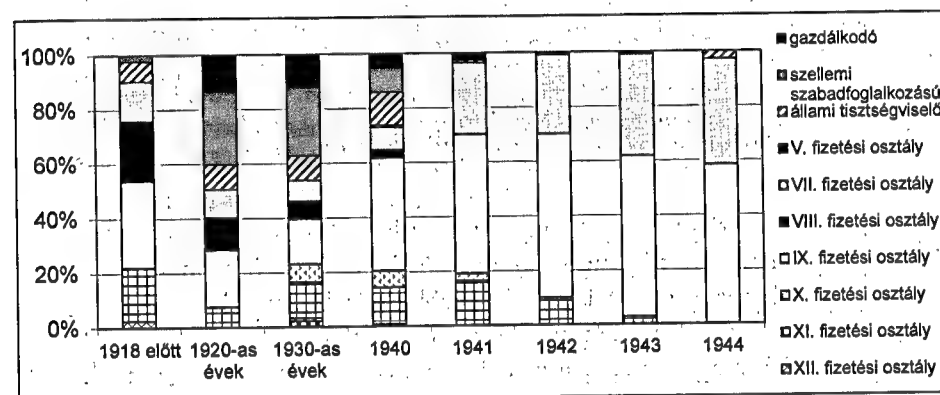

70. ábra. Az észak-erdélyi vármegyei tisztviselők nemzetiségi megoszlása 1941-ben.
Forrás: MNL OL, K 150, 3108. csomó, III. kútfő, 20. tétel, f. dosszié

A Csilléry-féle kutatástól továbblépve, a vármegyei szintet elemezve megállapítható, hogy a nemzetiségek aránya a hivatalnokok körében 5-6 százalék volt, míg az altisztek, szolgálak esetén 13 százalék. Megjegyzendő, hogy nagyok a regionális különbségek, a négy székely megyében, valamint Kolozs és Ugocsa megyében egyáltalán nem volt román hivatalnok. A fennmaradó hat vármegye közül Máramarosban és Beszterce-Naszódban, Szolnok-Dobokában és Szatmárban a román tisztviselők aránya elérte a 15-20%-ot, míg a szolgálaké a 25-30%-ot is. Ez mindkét esetben jobb arány, mint a dualizmus végi adat, amennyiben csak az észak-erdélyi vármegyék adatait tekintjük.²²⁰⁵

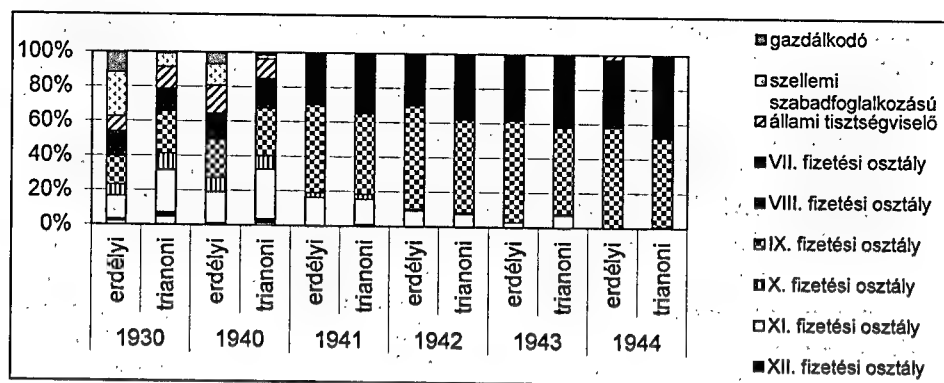
A vármegyei közigazgatási tisztségek középső mezőnyének számító négy tisztségre (aljegyző, másodfőjegyző, főszolgabíró és szolgabíró) vonatkozóan rendelkezünk egy teljesnek tűnő névsorral. Ez 327 nevet tartalmaz, és az első kinevezésektől 1944-ig tartalmazza a funkcióba kerültek adatait. Az érintett tisztviselők 34%-a (112 fő) született Erdélyben,²²⁰⁶ 43%-ot pedig a trianoni területekről helyeztek át.²²⁰⁷ Az „ejtőer-

nyősök” aránya szinte duplája a Csilléry által közölt adatnak. Ez is tovább erősíti azt az általa tett megállapítást, hogy a trianoni területekről áthelyezettek elsősorban a vármegyei közigazgatás középső sávjában helyezkedtek el. Akiról iskolai végzettség tekintetében van adatunk (4,5% az adathiány), mind megfelelő végzettséggel rendelkezett (jog- vagy államtudomány), a szakértelem kívánalmának tehát teljes mértékben megfeleltek. A tisztviselők átlagéletkora 40-44 év volt, 108 személy volt, aki 1918 előtt kezdte pályafutását.

71. ábra. Az 1940 után kinevezett észak-erdélyi származású magyar tisztviselők karriermobilitása 1910 és 1944 között. Forrás: MNL OL, K 150, 6148. és 6149. kötet

Az erdélyi származású tisztviselők²²⁰⁸ 90%-a 1918-ban már közigazgatási tisztviselő volt. 20% a ranglétra alján, kisegítő személyzeti státuszban, harmaduk fogalmazói, másodfőjegyzői vagy szolgabírói, negyedük aljegyzői, míg több mint 10%-uk főjegyzői vagy főszolgabírói állásban volt. Az uralomváltást követően közel 40% már nem volt közigazgatási állásban, 13%-ukat elbocsátották s nem tudott elhelyezkedni, negyedrészüket pedig magántisztviselő lett.²²⁰⁹ Így már csak 50% volt tisztviselői állásban, a VIII-X. fizetési osztályban lévők aránya 10-10%-ot csökkent, a VII., legmagasabban lévők tartották pozícióikat. Az 1930-as években az arányok nem módosultak számottevően, az érintettek mintegy fele továbbra sem volt közigazgatási állásban. Egyre csökkent a magasabb fizetési osztályba soroltak aránya, a tisztségben lévők mobilitása lelassult, ugyanakkor ebben az évtizedben is kerültek be a közigazgatásba magyar nemzetiségűek. Körülbelül 15% szolgai vagy kisegítő állásban alkalmazott pályakezdő volt. Az uralomváltást megelőzően mintegy harmaduk közigazgatáson kívüli, újonnan alkalmazottként került be ismét vagy először a közigazgatásba, több mint felük fogalmazói tisztségben, egy lépésre a középkategóriától.²²¹⁰

72. ábra. Az erdélyi és trianoni területekről származó tisztviselők karriermobilitásának összevetése 1930-tól 1944-ig. Forrás: MNL OL, K 150, 6148. és 6149. kötet

Az 1940 utáni karrierpályák jobb megértése érdekében összevetjük az erdélyi és a trianoni Magyarországon alkalmazott tisztviselők karrierjét. Mint említettük, a trianoni területekről származó tisztviselők eleve jobb pozícióból indultak, részei voltak a rendszernek, s jelentős hányaduk már magasabb fizetési kategóriában volt. 1940-et követően mindkét csoport esetében van előrelépés, egyre kevesebben vannak a XI. vagy alacsonyabb pozícióban. A trianoni területekről származó tisztviselők előrelépése, a magasabb fizetési kategóriába való feljutás tempója gyorsabb volt, mint az erdélyiek esetében. Míg az erdélyiek aránya mindig a IX., addig a trianoni területről származóké a VII. fizetési kategóriában volt magasabb. Állásokra lefordítva: míg az erdélyiek inkább másodaljegyzők és szolgabírák voltak, a trianoni területről származók aljegyzők és főszolgabírák, az erdélyiek főnökei voltak.²²¹¹

5.4.4. A nyugdíjak kérdésének nemzetiségi vonatkozásai

A fizetések és nyugdíjak kérdése az alkalmazásokéhoz hasonlóan alakult, ebben is a Felvidék szolgált mintául. Azonban míg az alkalmazások esetén lehetett külön törvényeket hozni, amelyek sajtóságos feltételeket írtak elő, a nyugdíjjogosultság szerzett jog, és sem elvenni, sem összegét csökkenteni nem lehet.²²¹²

A Felvidéken 1938 decemberében szabályozták a kérdést. A jogi elvektől eltérve külön eljárásához kötötték a nyugdíjjogosultság megállapítását.²²¹³ Az eljárást 1939 augusztusában szabályozták, ettől kezdve a nyugdíjat kérelmezni kellett. A kitöltött formanyomtatványt és a jogosultságot igazoló dokumentumokat el kellett juttatni a főispánhoz, aki véleményezte, majd felterjesztette a pénzügyminisztériumhoz.²²¹⁴ A főispáni véleményezés bevezetése egyértelműen nemzetiségpolitikai kérdéssé tette ezeket az alapvetően jogi ügyeket is.

Erdélyben a katonai közigazgatás idején a nyugdíjat automatikusan folyósították, de átmeneti járandósággént, ami kevesebb volt, mint a korábbi nyugdíj. A nyugdíjtör-

vényt a polgári közigazgatás bevezetése után terjesztették ki Észak-Erdélyre, és 1941 januárjától minden érintettnek eljárás alá kellett vetnie magát a jogosultság megállapítása érdekében.²²¹⁵ Az igazolási eljárást a nyugdíjasoknak 1941 áprilisáig kellett elindítaniuk, és azok, akiket nem vettek át a magyar közigazgatásba vagy elbocsátottak, tizenöt napon belül indíthatták el az eljárást. Dokumentumokkal kellett igazolni a jogosultságot, amellyről aztán egy külön e célra felállított bizottság döntött, majd a döntést felterjesztették a pénzügyminisztériumhoz. A bizottság az igényjogosultság ellenére dönthetett a nyugdíj megszüntetéséről, amennyiben az érintett „méltatlanná” vált rá, hogy a magyar államtól nyugdíjat kapjon. „Méltatlanság” esete az érintett két világháború közötti politikai magatartásának megvizsgálása nyomán merülhetett fel. Amennyiben valakit magyarsága miatt bocsátottak el, és 1929 után sem kapott nyugdíjat, vagy üldöztetése miatt a trianoni területekre menekült, ahol ugyancsak nem részesült ellátásban, akár a teljes húsz évet is beszámíthatták számára, ha „különleges érdemeket” szerzett a magyarság érdekében.²²¹⁶

A magyar kormányzat gyakorlata nagy megütközést keltett. A román hatóságok mellett kifogásolta a német–olasz tisztí bizottság, de Gyárfás Elemér, a dél-erdélyi magyarság politikai vezetője is. Gyárfás úgy nyilatkozott: ez az eljárás méltatlan a magyar államhoz, s arra is hivatkozott, hogy a román állam 1918 után sosem vonta kétségbe a magyar tisztviselők jogosultságát, legfeljebb a gyakorlati kifizetéseket akadályozta, elsősorban a hűségeskü megtagadása miatt. Gyárfás szerint a kérelmek 90-95 százalékát elfogadták, de a fennmaradó esetek is elégségesek propagandára. Ráadásul hasonló eljárást bármikor alkalmazhatnak a dél-erdélyi magyar lakossággal szemben, emiatt is kérte megszüntetését.²²¹⁷ Nincs információnk arról, hány esetben tagadták meg „méltatlanná válás” ürügyén a nyugdíjjogosultságot, de az arány nem lehetett magas.²²¹⁸ Így is születtek abszurd döntések,²²¹⁹ és maga az eljárás alkalmas volt a kisebbségi hivatalnokok megalázására.

Fontos hangsúlyozni, hogy bár az eljárás érintette a magyarokat is, a kisebbségi lakosságot sokkal inkább sújtotta. A jogosultságot megadott határidőre kellett kérelmezni. Mivel a rendeleteket csak magyar nyelven közölték, megtörténhetett, hogy a román lakosság nem értesült róla időben.²²²⁰ Ez elsősorban a katonai közigazgatás idején át nem vett vagy elbocsátott tisztviselőket érintette, akik akkor nem részesülhettek ellátásban, de a polgári közigazgatás bevezetésével érvényesíthették jogaikat.²²²¹

A magyar nyugdíjasok szolgálaton kívül töltött éveinek beszámítása körüli eljárás okozta a legnagyobb visszatetszést, mert nem volt világosan szabályozva, mikor és milyen körülmények között lehet ezeket az éveket nyugdíjjal „honorálni”. Ehhez külön eljárásra volt szükség. A szolgálaton kívül töltött éveket csak azokban az esetekben számították be, amennyiben az érintett „rendkívüli érdemeket” szerzett a magyarság érdekében, ezt viszont nem lehetett dokumentumokkal bizonyítani.²²²² Elfogadták, ha az érintett nyilatkozatot írt, s azt az alispán vagy polgármester támogatta. Ezt követő-

en lehetett felterjeszteni a főispánhoz, akinek ugyancsak támogatónak kellett azt továbbítani a pénzügyminisztériumhoz.²²²³

5.4.5. A román nemzetiség részvétele a közigazgatásban

Az ország nemzetiségpolitikájának fontos mércéje lehet, mennyire tud és akar a kisebbség az ország közigazgatásában részt venni, mennyiben érzi a közügyeket magáénak, közösségére nézve fontosnak. Míg a dualizmus korának nagyobb szakaszában az erdélyi román lakosság passzív volt, s csak az utolsó bő egy évtizedben aktivizálódott némileg a politikai és közigazgatási életben, 1918 után – a kezdeti éveket leszámítva – a magyar kisebbség végig az aktivizmus híve volt. 1940 után a román kisebbség kezdetben az aktivizmus mellett döntött, s politikai szervezet létrehozására törekedett, majd a román kormány utasítására passzivitásba vonult.²²²⁴ 1941-től már nemzetárulásnak számított, ha valaki magasabb állami vagy közigazgatási tisztséget vállalt. Emiatt például Iuliu Hossu püspök sem foglalta el a neki járó felsőházi mandátumot. A román kisebbség részvételét a közigazgatásban emiatt nem lehet reprezentatívnak tekinteni, az csak részben tükrözi a kisebbség államisághoz fűződő viszonyát. Inkább annak a mércéje, hogy egy mesterségesen fenntartott állapotban, amikor a bizottsági tagokat behívják, a hivatalnokokat kinevezik, az érintett állam mennyiben tartja fontosnak a nemzetiség jelenlétét, biztosít-e neki helyeket és teret politikai véleményének nyilvánítására. Román többségű vidékeken a községi képviselő-testületi tagok vagy azok többsége természetesen román nemzetiségű volt, mivel nemigen volt más opció. A kérdés inkább az, hogyan alakult ez az arány a vegyes lakosságú vidékeken.

A román kisebbség közigazgatási életben való részvételének megítélésekor az első szempont az, mennyire érintette a menekülési hullám a tisztviselőréteget. A különböző szerzők különböző adatokat használnak, Mihai Fătu 20 ezerre,²²²⁵ Ottmar Trașcă 48 ezerre teszi az elmenekült román tisztviselők számát.²²²⁶ A jelek szerint mindenképpen ők képezték az egyik legnagyobb foglalkozási csoportot a menekültek között. Fontos szempont, hogy a közigazgatásban dolgozók többsége önként, még a bevonulás előtt elmenekült, de pontos számmal és regionális megoszlással nem rendelkezünk. A menekültkérdésnek a közigazgatás újjászervezésére gyakorolt hatását leginkább Nagyvárad példáján lehet szemléltetni. A városnak 1940 őszén összesen 310 alkalmazottja volt, ebből 170 fő még a magyar bevonulás előtt elmenekült, a megmaradtak közül 15-öt különböző okok miatt nem vettek át. Így csak az eredeti alkalmazottak 40%-a tett fogadalmat – de a katonai közigazgatás alatt ebből is további 44-et elbocsátottak. A polgári közigazgatás életbelépésekor az 1940. augusztusi létszámnak már csak 26%-a maradt alkalmazásban.²²²⁷ Nincs kimutatásunk az addigi alkalmazottak nemzetiségi összetételéről, de többségük bizonyára román nemzetiségű volt, így a masszív új alkalmazások révén az etnikai arány könnyen átalakíthatóvá vált.

A magyar polgári közigazgatás – mint már utaltunk rá – nem közvetlenül a román után jött létre. Volt egy úgynevezett átmeneti időszak, a katonai közigazgatás hónap-

jai, amikor a kormánynak korlátlan eszközei voltak a megörökölt román közigazgatás átalakítására, esetleges elbocsátásokra, menekülésre ösztönzésre.²²²⁸ A román történetírásban az 1980-as évek óta él a vád, hogy az 1940 és 1944 közötti időszakban a magyar kormányzat célja a román lakosság fizikai megsemmisítése, de legalábbis a területéről való elűzése volt. E cél érdekében a legfontosabb eszköz a katonai közigazgatás volt, s a polgári közigazgatás valójában ugyanezt a célt követte, csak más módszerekkel. A feltételezés nem volt új: már a korszak román diplomáciai forrásaiban is megjelent.²²²⁹ A román történetírás állításának tételes cáfolata meghaladja a fejezet kereteit. A katonai és polgári közigazgatás nemzetiségpolitikai vonatkozású legfőbb különbségét a közigazgatási eljárások illusztrálásával szemléltetjük.

Év	Internálás	Rendőri felügyelet	Kitiltás községből illetőségi helyre	Kitiltás az országból	Személyes jelentkezésre kötelezett
1940	486	458	61	170	0
1942	22	252	4	6	15
1944	74	284	4	1	7

73. ábra. Kimutatás a közigazgatási intézkedések számának alakulásáról 1940 és 1944 között. Forrás: MNL OL, K 1949, 102. doboz, 1941, 6. tétel; MNL OL, K 149, 1942, 6. tétel, 131. doboz, 1942-6-17945; MNL OL, K 28, 73. csomó, 121. tétel, 1944-O-20459

A kimutatás tartalmazza a nemzetiségi lakosság ellen 1940 és '44 között hozott úgynevezett közigazgatási intézkedések számának alakulását. Ez alapvetően ötféle eljárást jelentett.²²³⁰ Az internálás volt a súlyosabb, teljes szabadságvesztéssel járt anélkül, hogy az érintettnek bármilyen lehetősége lett volna jogi védelemre. Az első kimutatás a katonai közigazgatás végén született. Ebből látszik, hogy a hatóságok mindegyik módszerrel éltek, s a legelterjedtebb az internálás és rendőrségi megfigyelés volt. Már a katonai közigazgatás utolsó heteiben megtörtént ezeknek az eseteknek a felülvizsgálata s az érintettek többségének szabadon bocsátása. 1942-től az ügyek a katonai közigazgatás ügyszámának negyedére csökkentek, ezek háromnegyedét a rendőrségi megfigyelések tették ki. 1944-ben ismét emelkedésnek indult az internálási esetek száma, ezek azonban a német megszállás és a front közeledésének számlájára írhatók, amikor a polgári közigazgatás mellett katonai közigazgatási parancsnokságokat állítottak fel. Az ábra legnagyobb hiányossága, hogy nem derül ki belőle, hogyan hagyták el a területet az 1940-ben megszüntetett eljárás érintettjei. Ezzel együtt jól látható a két időszak közötti különbség – akárcsak a hatósági eljárások számának drasztikus csökkenése. A konkrét hatósági végzés megszűnt, de minden fontosabb személy rendőrségi megfigyelés alatt állt. Ez nem érintette mindennapi életüket, sem mozgási szabadságukat. Annyiban igazuk volt a korabeli dokumentumoknak, hogy a

magyar közigazgatás módszerei változtak, finomodtak – a cél azonban ugyanaz maradt.

Az észak-erdélyi magyar lakosság 1940 után életének, pozíciójának minden téren történő javulására számított, amihez hathatós támogatást várt az államtól. A magyar államnak a nagyarányú menekülés mellett is első körben át kellett vennie a helyben maradt román közigazgatási alkalmazottakat, ami ugyanolyan sérelmet váltott ki a helyi magyar lakosságból, mint az „ejtőernyősök” megjelenése. Úgy érezték, alkalmaztatásuk egyik akadálya épp a román hivatalnokok állásukban való megtartása.²²³¹ Az ellenszenv a hatóságok részéről is megnyilvánult. A nemzetállami logikából következően a kisebbségi tisztviselők pusztta létét is veszélyesnek érezték az államra nézve.²²³² Ezt csak tetézte a háborús időszak, amikor fokozottan előtérbe kerültek az állambiztonsági kérdések, mozgósítások és katonai tervek, amelyek megvalósítása a helyi közigazgatás közreműködésével történt. Ez újabb érv volt a nemzetiségi tisztviselők megtartása ellen, akiknek tevékenységét a határőrzetben különösen is akadályozhatták.²²³³

A korszak minden fontos kérdése propagandatémává vált, s ezeket mindkét kormány igyekezett a maga diplomáciai céljai érdekében kihasználni. Mindez csak fokozódott a bécsi döntés után ellenőrzés céljából felállított német–olasz titói bizottság tevékenységének kezdetekor, hiszen ettől kezdve adott volt a fórum, amelynek színe előtt bizonyítani lehetett, hogy az érintett kormány a másikkal kedvezőbben bánik a területén élő kisebbségi lakossággal. A kisebbségek közigazgatásban való részvételének demonstrálása természetesen ugyanebbe a kategóriába esett. A korszakban a magyar politikai szervek több esetben is elrendelték a román nemzetiségű hivatalnokok összeírását.²²³⁴ A kérdés 1942-ben is előkerült, ekkor már dél-erdélyi viszonylatban. A magyar kormányzat demonstrálni kívánta, hogy míg a román közigazgatásból az „interimár bizottságok” miatt községi szintről is teljesen kiszorult a magyar elem, addig a magyar közigazgatás önkormányzatiságának köszönhetően a románok maguk igazgathatják közösségeiket a községi „parlamentek” révén.²²³⁵ Ezeknek köszönhetően viszonylag részletes képpel rendelkezünk a román kisebbség közigazgatási részvételének mértékéről. A továbbiakban ezt illusztráljuk néhány ábra segítségével, összehasonlításképpen kitérve a romániai helyzetre is.

Az ábra az állami hivatalnokokról nyújt kimutatást minisztériumonként, de nem tartalmazza a helyi közigazgatás alkalmazottait. Mivel a központi szintről a kisebbségi hivatalnokok mindkét esetben teljesen ki voltak szorulva, az állami alkalmazottak az állami cégeket (elsősorban MÁV/CFR, posta), illetve a minisztériumoknak alárendelt, helyi kirendeltséggel is rendelkező hivatalokat jelentik. A kimutatás szerint Magyarországon több mint 5000, Romániában több mint 3000 kisebbségi alkalmazott volt 1942-ben. Figyelembe kell venni, hogy Romániában húsz év alatt értek el erre a szintre, míg Magyarország két év alatt, és Magyarországon körülbelül kétszer annyi román élt, mint magyar Romániában. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a nemzetiségi

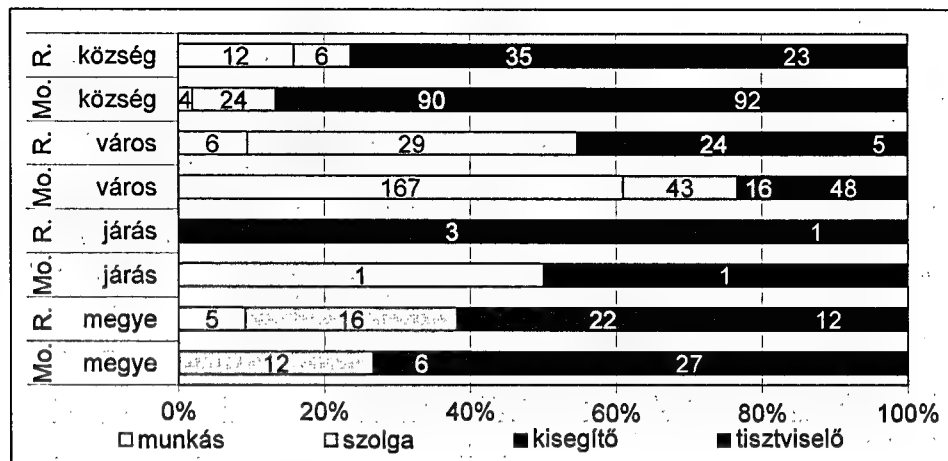
hivatalnokok számának csökkenése 1940 után Romániában is felgyorsult, s elérte az állami vállalatokat is.²²³⁶ Az alkalmazottak 90%-a mindkét ország esetében négy minisztérium alá sorolható, de ezek aránya különbözött.²²³⁷ Mindkét esetben a Kereskedelmi és Közlekedési Minisztériumnál (vasútnál és postánál) dolgozott a legtöbb kisebbségi, ezt követte az oktatás, majd a belügy. A lényeges különbség az Iparügyi Minisztériumnál volt. A Nagybánya környéki bányákban 1500-an dolgoztak, míg Romániában csak 85 fő volt az Iparügyi Minisztérium magyar alkalmazottainak száma. Erre nem találtunk magyarázatot, nem tűnik valószínűnek, hogy a magyar munkások száma az 1940 utáni elbocsátások ellenére is 100 fő alatt legyen.

Minisztérium	Románia	Magyarország
Kereskedelem és Közlekedésügyi Minisztérium	47	37
Iparügyi Minisztérium	0,2	30
Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium	23	14
Belügyminisztérium	20	8,3
Földművelésügyi Minisztérium	3,1	4,1
Igazságügyminisztérium	2,6	2,6
Pénzügyminisztérium	1,1	2,5
Honvédelmi Minisztérium	1,9	0

74. ábra. Kimutatás a kisebbségi állami hivatalnokok számának megoszlásáról minisztériumonként Magyarországon és Romániában – 1942.

Forrás: MNL OL, K 63, 261. csomó, 1941, 27. tétel, illetve MAE, volt. 253/1940–1942

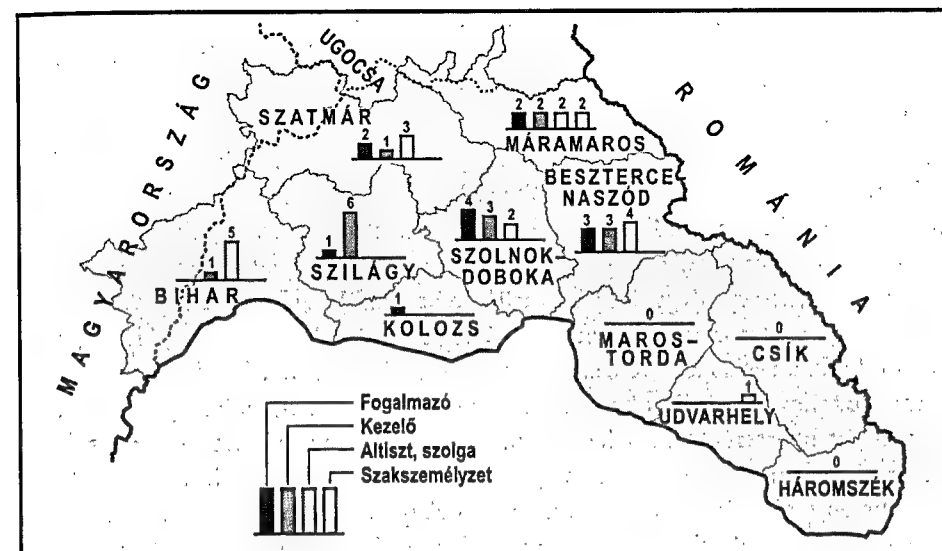
A helyi közigazgatás kisebbségi alkalmazottainak összevetése kapcsán fontos kiemelni, hogy míg Magyarországról 1941-ből, Romániából 1942-ből vannak az adatok, s a korszak történéseit ismerve egy év alatt is lényeges visszaesés történhetett. Emellett lényeges különbség, hogy a romániai adatok nem tartalmazzák a városi üzemek munkásait, akik a magyarországi alkalmazottak mintegy harmadát tették ki. Romániában a különböző szinteken arányosan oszlottak meg az alkalmazottak, Magyarországon a községekben és városokban voltak nagyobb számban kisebbségi alkalmazottak, míg megyei szinten alacsonyabb, járásokban pedig mindkét országban elhanyagolható volt a számuk. Míg Magyarországon a tisztviselők az alkalmazottak közel harmadát tették ki, Romániában csak egynegyed volt ez az arány. A számszerű különbségek ellenére (Magyarországon 531 román nemzetiségű alkalmazott volt, Romániában csak 199) az arányok kiegyenlítődnek, mivel az észak-erdélyi román lakosság a dél-erdélyi magyarnak körülbelül kétszerese volt.

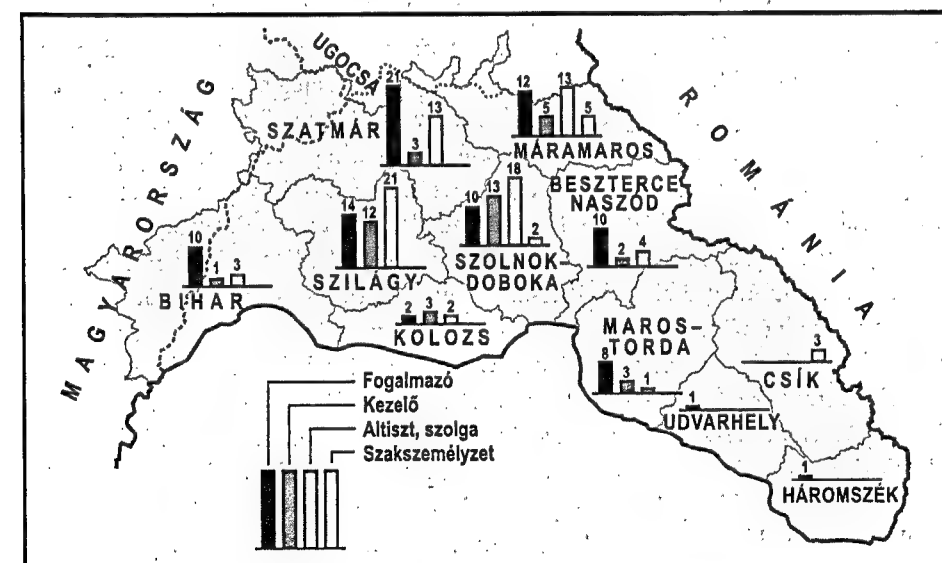
75. ábra. Kimutatás a helyi közigazgatás kisebbségi alkalmazottairól Magyarországon és Romániában 1941/1942. Forrás: MNL OL, K 63, 261. csomó, 1941, 27. tétel, illetve: MAE, fond 71/Transilvania, vol. 253/1940–1942

Az észak-erdélyi román hivatalnokok közigazgatási szerepvállalását külön elemezve megállapítható, hogy a teljes létszám 9,1%-át tették ki, az egyes szintek között azonban nagyok voltak a különbségek. Megyékben csak 4,7%, járásokban 12% volt. Ez a dualizmus kori állapotokra emlékeztetett. Ha nem számítjuk a városi üzemeket, továbbra is községi szinten voltak leginkább jelen (összesen 219 fő), beleértve a kisegítő személyzetet, díjnokokat és munkásokat. A dualizmus időszakával való összevetést nehezítik a megyehatár-változások. Ez a kimutatás az összes alkalmazott számát tartalmazza, nem csak a hivatalnokokét. Az észak-erdélyi vármegyék dualizmus végi (1910) román tisztviselőit vizsgálva hasonló képet kapunk: vármegyénként egy-két tisztviselőt találunk, azokat is a középső kategóriából. 1941-ben a román nemzetiségűek által betöltött legmagasabb állás a főszolgabírói/szolgabírói, illetve vármegyei főjegyzői és aljegyzői volt.²²³⁸ Ez ugyancsak megfelel a dualizmus kori állapotoknak. A legtöbb vármegyében nem volt alkalmazásban román díjnok.²²³⁹

Községi szinten a legfontosabb tisztséget a jegyzői és segédjegyzői állások jelentették. A dualizmus időszakában átlag 10-15 jegyzővel számolhatunk az észak-erdélyi vármegyékben, 1941-ben ez valamivel alacsonyabb volt, átlagban 5-10 román jegyző működött. A dualizmus időszakában az érintett vármegyékben 100 fő volt alkalmazásban, míg 1941-ben 43 jegyző. Így a dualizmus végi arány közel kétszerese volt az 1941. évinek (10% szemben a 6%-kal).²²⁴⁰ Míg a dualizmus időszakában a román tisztviselők aránya nem mutatott szoros összefüggést a román lakosság arányaival, 1941-ben a román jelenlét az említett négy-öt vármegyére koncentrált. 1941-ben a jegyzői-aljegyzői állást általában újonnan kinevezett, sok esetben „ejtőernyős” magyarok töltötték be, míg a falusi bírói állást általában átvett románok.

76. ábra. A román nemzetiségű vármegyei tisztviselők megoszlása 1941-ben

77. ábra. A román nemzetiségű községi tisztviselők megoszlása 1941-ben

A román lakosság közigazgatási jelenlétéről a legteljesebb képet a Beszterce-Naszód megyéről fennmaradt kimutatás nyújtja. Ez tartalmazza községi szinten az összes állást, nemcsak a közigazgatásit, hanem állami (posta, bába), illetve községi állásokat

(mint például mezőőr, éjjeliőr), valamint a községi tanács tagjainak létszámát is. A vármegye 94 községében összesen 1766 személy volt „állásban”. Ennek közel felét a községi tanácsstagok adták, ez azonban nem minősült tisztségnak, a tagok nem kaptak javadalmazást. 67 településen volt abszolút többségben a román lakosság, s ehhez igazodott a falusi bíró és bíróhelyettes nemzetiségi megoszlása. Az érintett településeken általában mindkét tisztséget román töltötte be. Hat jegyző és négy segédjegyző volt román a megyében, az ő kinevezésükre nem lehet magyarázatot találni, feltehetőleg helyi születésűek voltak. 77 településen töltötte be román nemzetiségű személy az esküdti pozíciót, amely a jegyző s bíró mellett a harmadik legfontosabb tisztség volt: a községi tanács határozatainak végrehajtásában működött közre. 22 településen mind a négy esküdti állást román nemzetiségű töltötte be, de ez nem igazodott a nemzetiségi arányhoz. Közgyámi állást 22, pénztárnokit 48, díjnokit hat, szolgait pedig 107 személy töltött be összesen 36 településen. Megbízhatóságuk mellett ugyanúgy helyi származásuk lehetett a döntő szempont. Az 1929-es törvény értelmében 100 lakos után lehetett egy tanácsost választani, így kis- vagy nagyközség esetén ezek száma 10 és 40 fő között váltakozhatott.²²⁴¹ A román elem a képviselő-testületek szintjén – két községet leszámítva – mindenhol jelen volt, a tagok száma azonban nem követte a nemzetiségi megoszlást.²²⁴² Nincs adatunk róla, melyik településen hány fősek voltak a testületek. 44 településen volt tíz vagy annál több román képviselő, ilyen esetekben akár 100%-os román összetétel is lehetséges. Más vármegyéből nem rendelkezünk hasonlóan részletes kimutatással, de feltételezzük, hogy a jegyzők/bírók megoszlása hasonló lehetett, míg a községi tanácsokban a nemzetiségi arányszámnak megfelelő vagy ahhoz közelítő értékek lehettek. A község vezetésében kulcsszereplő jegyzői/segedjegyzői állásban abszolút magyar dominancia volt.²²⁴³ A község más tisztségeiben (például falusi bíró, díjnok) nagyobb számban jelen lehettek nemzetiségi hivatalnokok, még ha arányszámuktól messze elmaradva is.²²⁴⁴ Az 1941-ben rendszeresített Beszterce-Naszód megyei állások 12%-át töltötték be román nemzetiségűek, miközben megyei arányuk 71% volt.²²⁴⁵

A kisebbségi lakosság közigazgatásban való részvételéről már a korszakban is vita alakult ki, és mindkét fél felvonultatta az érvek széles skáláját. A statisztikai kimutatások sem a kormányzati politika megalapozását szolgálták, hanem csak a tengelyhatalmaknak – és Romániának – szánt propagandacélokat. Mindkét állam azt állította, hogy területén a kisebbségek semmilyen diszkriminációnak nincsenek kitéve, s érvényesül a gyakorlatban is az egyenlőség, amit jól szemléltet megfelelő képviseletük a közigazgatásban.²²⁴⁶ A kérdés előkerült a német–olasz különbizottság – elsősorban a Hencke–Roggeri–különbizottság – jelentésében és ajánlásaiban is. A különbizottság amellett, hogy megállapította a román hivatalnokok tömeges elbocsátását,²²⁴⁷ tényként kezelte, hogy a román kisebbség közigazgatásban való részvétele minimálisra csökkent.²²⁴⁸ Emiatt javasolta, hogy a magyar kormányzat törekedjen a román kisebbség jogi és közigazgatási diszkriminációjának megszüntetésére, engedélyezze a román hi-

vatalnokoknak magasabb közigazgatási állások betöltését, elsősorban román többségű vagy vegyes vidékeken. Azt is javasolta, hogy a tisztviselőket kinevező bizottságoknak legyenek román tagjai.²²⁴⁹ A különbizottság kiemelte, hogy románok a legtöbb esetben olyan bizottságokban kapnak helyet, amelyeknek nincs döntéshozó jogkörük, csak reprezentatív szerepet töltenek be – például erdőigazgatóságok és községi tanácsok. A magyar kormányzat külön tanulmányban cáfolta ezeket a megjegyzéseket, hangsúlyozva, hogy a községi tanács a helyi közigazgatás legfontosabb döntéshozó szerve, és kicsinyítve a jegyző jelentőségét kiemelte, hogy az nem önálló intézmény, csak a községi tanács végrehajtó szerve.²²⁵⁰ Szigorúan jogi értelemben véve a magyar kormányzat érvéle helytálló volt, a gyakorlatban azonban a 20. századra a községi tanács elvesztette jelentőségét, kiüresedett, a jegyző pedig érvényesíteni tudta akaratát a község fölött.

5.4.6. A román hivatalnokok számának közigazgatási eszközökkel történő csökkentése

A magyar kormányzat a nagy menekülthullám ellenére is elégedetlen volt a román közigazgatási tisztviselők távozásának arányaival, ezért a polgári közigazgatás bevezetését követően folytatta számuk csökkentését. Ebben az időben már nemcsak a magasabb állást betöltők távozását szorgalmazta, hanem az egyszerű munkásokét is. A cél megmaradt, a módszerek azonban változtak. A katonai közigazgatás idején tömeges internálásokkal igyekeztek kikényszeríteni a menekülést, a MÁV román nemzetiségű alkalmazottainak elbocsátását pedig belső, nem nyilvános rendeletben egyértelműen kimondták.²²⁵¹ A román kormányzat a konzulátusok révén folyamatosan panaszt emelt a vélt vagy valós alapú elbocsátások miatt, s az ügy rendszeresen eljutott a német–olasz tisztbi-
zottságokhoz is. Az ügyek a magyar hatóságok kivizsgálása után a legtöbb esetben számháborúval s nem konkrét eredménnyel végződtek. A magyar kormányzat által használt módszerek: a hadiüzemné történő nyilvánítás, elbocsátás, áthelyezés.

Háborús viszonyok között természetes, hogy az állam a stratégiai üzemeket hadiüzemné nyilvánítja. Ilyenkor az üzem élére a hadsereg delegál egy vezetőt, a munkások katonai szolgálatot teljesítőknek minősülnek, velük szemben szigorúbb előírások lépnek életbe, és a megbízhatóságot is komolyabb kritériumok alapján állapítják meg. De Észak-Erdélyben olyan üzemeket is hadiüzemné nyilvánítottak, amelyek esetében nem volt feltétlenül indokolt²²⁵² – erre hivatkozva azonban nemzetiségi lehetett munkásokat elbocsátani.²²⁵³

A másik módszer a nemzetiség miatti közvetlen elbocsátás volt, amit a magyar hatóságok a maguk rendjén igyekeztek tagadni. Ennek mértéke így nem ismert, a források eltérő számokat használnak. Abban mindkét fél egyetért, hogy a legtöbb román munkást a két nagy állami vállalat, a posta és CFR/MÁV alkalmazta, s az elbocsátások ellenére itt maradtak meg a legtöbben mindhárom tárgyalt periódusban.²²⁵⁴ A román történetírás szerint a nagy kolozsvári ipari vállalatoktól a román munkások 90%-át

bocsátották el.²²⁵⁵ Korabeli források szerint a városban 1940 őszén több mint 3000 román munkás volt, s ebből 1941 végére körülbelül 200 maradt.²²⁵⁶ Hasonló masszív elbocsátásra került sor a város közüzemeitől is. Román források szerint a vízművek alkalmazottainak fele, az elektromos művek munkásainak 45%-a volt román, ez utóbbitól 48 munkást és az összes tisztviselőt elbocsátották,²²⁵⁷ a gázműveknél pedig nem maradt román nemzetiségű.²²⁵⁸ Magyar források más számokat használnak, 1942 végi kimutatás szerint a katonai közigazgatás életbeléptetésekor már csak 59 román munkás volt a városi üzemeknél, ebből három önként elmenekült a bevonulás után, hét főt a katonai közigazgatás bocsátott el, a polgári közigazgatás alatt pedig hat főt küldtek el szabálytalanságért, 11 alkalmazottat nyugdíjaztak, s alkalmazásban maradt még 14 fő.²²⁵⁹ Részletekbe menően a villamos és vízművek esetén ismerjük a román munkások elbocsátásának ütemét. A villamos műveknél a bécsi döntéskor 97 román munkás volt, ebből 76 elmenekült, négy főt elbocsátottak alkalmatlanság miatt, 17 pedig továbbra is megmaradt állásában.²²⁶⁰ A vízművektől összesen 91 főt bocsátottak el, ebből 26 volt hivatalnok. A katonai közigazgatás időszakának végére csak egy román tisztviselő volt még állásban, de ezt követően is alkalmaztak mind román tisztviselőt, mind román munkást. 1943 végére 20 fő volt alkalmazásban, ebből egy tisztviselő, öt más beosztásban és 14 munkás.²²⁶¹ Az elbocsátások kérdése többször és több formában is előkerült, mind román követségi jegyzékek, mind a német–olasz titói bizottság által továbbított panasz formájában. A magyar kormány a legtöbb esetben tagadta, hogy elbocsátásról lenne szó. Állítása szerint az illető vagy önként elmenekült, vagy át sem vették. Ha valakit a felülvizsgálat során bocsátották el a főispán javaslatára, azt volt a legnehezebb kimagyarázni, mivel Romániában hasonló eljárások 1918 után nem zajlottak. Magyar források szerint ilyen eset elvétve akadt a munkások között, de maga az eljárás szubjektív alapú volt, s mind jogi, mind morális szempontból védhetetlen.²²⁶² Emiatt a magyar kormányzat igyekezett ezeket az eljárásokat leplezni,²²⁶³ így lett az egész folyamat informális és az érintettek számára is követhetetlen. A magyar kormányzat azzal indokolta az eljárásokat, hogy Románia is megbízhatatlannak tartja a magyarokat, és ellátás nélkül bocsátja el őket. Magyarország viszont gondoskodik róluk, s megkapják a nyugdíjat.²²⁶⁴

A magyar hatóságok által alkalmazott harmadik módszer a trianoni területekre történő áthelyezés volt. Ezt alkalmazták más esetekben is (például a tanerőknél), de a munkások körében többezres tömegük miatt jóval nagyobb számban fordult elő. Ez a módszer ismert volt a román hatóságok előtt is, a bécsi döntés után több tucat magyar hivatalnokot helyeztek át a visszacsatolt területre, így „szabadulva meg” tőlük. A magyar hatóságok az áthelyezéseket is humanus eljárásnak igyekeztek prezentálni. Azzal magyarázták a helyzetet, hogy a helyben maradt román hivatalnokokat és munkásokat minden esetben átvették, akárcsak az 1918 után elbocsátott magyarokat, így létszámfelesleg alakult ki, de nem az elbocsátás, hanem az áthelyezés mellett döntöttek.²²⁶⁵ Nem lehet kizárni, hogy egyes esetekben létszámhiány is állhatott az áthelyezés

mögött, egy román hivatalnok vagy munkás a trianoni területekre történt áthelyezést azonban büntetésként élte meg, s az esetek többségében a hatóságok is ennek szánták. Egy 1942-es minisztériumi kimutatás szerint összesen 67 áthelyezés történt, ebből kettő a Belügyminisztérium, 57 a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium és egy-egy a Földművelésügyi, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alkalmazottjával.²²⁶⁶ Ezzel szemben román források szerint 316 áthelyezés történt, az érintettek közül 272 volt MÁV- és 44 postai alkalmazott.²²⁶⁷ Mint minden hasonló eljárás, 1943-tól ez is retorziós eszközzé vált a két kormányzat kezében, s kölcsönösen egymást vádolták annak először történő alkalmazásával. Az első adat 1941 októberéből származik, amikor a román kormány helyezett át 35 magyar hivatalnokot a Regátba,²²⁶⁸ majd 1943-tól a jelenség nagyobb méreteket öltött. Válaszként a magyar kormányzat kezdte el tömegesen áthelyezni a román munkásokat. A módszer alkalmazását idővel mindkét fél beismerte, s elfogadta mint retorziós alapot.²²⁶⁹ A titói bizottság ezúttal is igyekezett közvetíteni a két fél között, ajánlásokat fogalmazott meg, eredménytelenül.²²⁷⁰

5.4.7. Közigazgatási alkalmazottakat érintő fegyelmi vétségek

Az állam kezében a nemzetiségi elittel szemben az úgynevezett *fegyelmi vétség* volt az egyik leghatékonyabb visszatartó eszköz. Ez járhatott anyagi megvonással, de akár az illető eltávolításával is. Maga a fenyegetés is sok esetben elégséges volt, hogy távol tartsa az illetőt a nemzetiségi mozgalomtól. Ez hangsúlyosan érvényesült a közigazgatás terén. Elfogadhatatlannak tartották, hogy egy tisztviselő ne legyen lojális a kormánypárthoz, mint ahogy azt is, hogy aktívan részt vegyen bármilyen nem kormányzati kezdeményezésű politikai tevékenységben. Mivel azonban a közigazgatás kulcsszerepet játszott a nemzetiségi mozgalomban, felmerülhet a kérdés: miként lépett fel a kormányzat nemzetiségpolitikai ügyekben – a *sajátjaival* szemben.

Első látásra meglepő a fegyelmi ügyek, feljelentések alacsony száma. Összesen hat esetről van információnk, ebből kettő érintette volt román, a többi magyar nemzetiségű. Az esetek közül a legérdekesebb Jósika János Szilágy vármegyei főispán esete, mivel tisztsége révén kulcsszerepe volt a vármegye román lakosságának megítélésében, illetve álláshoz jutásában. Jósika az 1440/1941. sz. rendelet alapján kiegészítő pert indított több falu román lakosai ellen, s több mint 120 ezer pengő kárpótlást követelt.²²⁷¹ A román parasztnak panaszt tettek, s az ügy a német–olasz titói bizottsághoz is eljutott. A bizottság szerint Jósika visszaél hatalmi helyzetével, s tisztsége révén befolyásolja a per alakulását.²²⁷² Jósika érvelése szerint a családi hitbizományát nagy veszteség érte, s nem kéri vissza természetben a földeket, megelégszik az anyagi kárpótlással is.²²⁷³ Az ügy miatt a Magyar Külügyminisztérium is kínos helyzetbe került, mivel elfogadta a titói bizottság érvelését, ugyanakkor Jósika főispánnak is igazat adott, hogy joga van pert indítani. Végül a bíróság s a főispáni tisztség jó hírnevének megóvása érdekében felszólították Jósikát, hogy a per idejére mondjon le tisztségéről.²²⁷⁴

Nemzetiségpolitikai szempontból hasonlóan kínos volt a tancsi román nemzetiségű segédjegyző esete. Victor Roșcát 1941 áprilisában nevezték ki, s hivatását kifogástalanul végezte, amiről igazolást is kapott a helyi jegyzőtől. Ennek ellenére 1942 júliusában leváltották, mivel a IX. hadtest nem nézte jó szemmel, hogy román segédjegyző tevékenykedjen a határövezetben.²²⁷⁵ Az elbocsátás miatt tiltakozott a román követ-ség, és az ügy eljutott a tiszti bizottsághoz. A kellemetlenséget a jegyző által kiadott igazolás okozta, ami kétségtelenné tette, hogy az elbocsátás oka az illető nemzetisége volt. Javasolták Roșca trianoni területekre történő áthelyezését, végül egyévi huzavona után, kompromisszumos megoldásként Mezőcsávásra helyezték át.²²⁷⁶

A másik négy feljelentés és panasz alapja minden esetben az, hogy az illető a múltban vagy a jelenben a magyarsággal szembeni kifogásolható magatartást tanúsít, ami zavarja a helyi lakosságot. A kivizsgálások nem tartották bizonyítottnak az eseteket, így az érintettek hivatalukban maradhattak. A négy eset közül a legabszurdabb a Kolozsvári főjegyző, Folyovich János elleni feljelentés. Folyovich román származású családból származott, de az évszázadok alatt elmagyarosodott, és 1918-at követően elbocsátották állásából.²²⁷⁷ A románságával szemben felhozott legfőbb érv az volt, hogy az 1930-as években részt vett egy, az ortodox egyház által szervezett megemlékezésen, ahol több mint száz évvel korábban élt ortodox pap ősről emlékeztek meg.²²⁷⁸ Folyovich esetében sem adtak helyt a vádnak, állásában maradhatott.²²⁷⁹

5.4.8. A nyelvkérdés a közigazgatási gyakorlatban

A nyelvhasználati jogok vonatkozásában az 1923-as rendelet volt hatályban, amely gyakorlatilag „átmásolta” az 1868-as nemzetiségi törvényben lefektetett jogokat. Ezek azonban a dualista kor második felétől egyre kevésbé érvényesültek a gyakorlatban, s egyre többen vallották, hogy a törvény betartására nincs politikai szándék. 1918 után a nyelvhasználat kérdése a közigazgatásban nem volt szabályozva, a gyakorlatban pedig a teljes tiltás érvényesült. A bevonulást követően visszahatásként azonnal megindult a szimbolikus térfoglalás, a román feliratok eltávolítása, magyarral történő helyettesítése. Így az erdélyi belvárosok hetek alatt küllemükben is magyar jellegűvé váltak. A korszakot a magyar nemzeti tér megteremtésére tett kísérletként is értelmezhetjük,²²⁸⁰ így kérdéses, hogy ilyen viszonyok mellett mekkora tér maradhatott a kisebbségek nyelvhasználatának.

Csak szórványos adatokkal rendelkezünk a nyelvhasználatról, s ezek általában a szabályozásokra vonatkoznak, nincsenek példák a gyakorlati érvényesítésükről. Míg a közigazgatás kiépítése és a személyzeti politika terén a Felvidék volt a mintaadó, a nyelvpolitika vonatkozásában Kárpátalja. Elvek szintjén a kormányzat itt ment el a legmesszebb, azzal együtt, hogy a tervezett autonómia megvalósítása elmaradt. Kárpátalján tudniillik hivatalossá tette a ruszin nyelvet is,²²⁸¹ de ez a szabályozás is messze elmarad az 1868-as elvektől. Kárpátalján a tisztviselők egy évet kaptak a kisebbség nyelvének elsajátítására, majd vizsgát kellett tenniük nyelvi ismereteikről. Az ügyfelek

fordulhattak anyanyelvükön a helyi hatóságokhoz, de beadványban már csakis két-nyelvű lehetett az elfogadott ügymenet, amire hasonló választ kellett szolgáltatni. A hatóságok egymás között magyarul kommunikáltak, magyar formában használták a helységneveket, s magyar feliratú pecséttel hitelesítették dokumentumaikat.²²⁸²

Észak-Erdélyben nem született külön szabályozás a nyelvkérdést illetően. A gyakorlatról csak a főispáni jelentések állnak rendelkezésünkre, amelyek szerint a kisebbségi lakosság mindenhol szabadon használhatja anyanyelvét a hatóságok előtt, a hivatalnokok beszélnek a kisebbség nyelvét, a bizottsági tagok pedig saját nyelvükön szólalhatnak fel mind a megyei, mind a községi tanácsokban.²²⁸³ A jelentések forrásértékére már többször is utaltunk, így csak annyit állapíthatunk meg: nem tudjuk, hol s milyen mértékben érvényesült a kisebbségi nyelvhasználat. Közelebb visznek a valósághoz a tisztviselők nyelvismeretére vonatkozó adatok, bár ezeket is bevallás alapján rögzítették. A román közigazgatásból átvett magyar tisztviselők többsége alapvető kommunikáció szintjén biztosan beszélt a román nyelvet, és minden hivatalban volt ilyen alkalmazott, a legtöbb esetben azonban inkább a kisegítő, mint az ügyintéző állásokban. Nagyváradon a tisztviselők 80%-a²²⁸⁴ Marosvásárhelyen pedig fele beszélt a román,²²⁸⁵ ami a román lakosság arányát messze meghaladó arány, de a kisebbségi nyelvhasználat minden bizonnyal a nagyvárosok esetében szorult vissza a leglátványosabban. A négy megyei tisztséget betöltők adatfelvételekor kitértek a nyelvhasználatra is, de sok megyében nem töltötték ki az erre vonatkozó oszlopokat, a rendelkezésre álló adat így nem reprezentatív. Az érintett tisztviselők 36%-a beszélt román nyelven, ezek 15%-a minimális szinten.²²⁸⁶ Ez feltétlenül reálisabbnak tűnik, de így is kijelenthető, hogy minden hivatalban volt tisztviselő, aki beszélt a kisebbség nyelvét. A gyakorlatot azonban az országos elvek határozták meg, amelyek hasonlíthattak a dualizmus kori állapotokhoz.

A román nyelv köztereken és feliratokon való érvényesülésének kérdése s a nyelvi tájkép ugyancsak propagandaeszközzé vált. Bár Magyarországon nem voltak betiltva a nem magyar nyelvű feliratok a városokban, a gyakorlatban ezek nagyrészt eltűntek. 1942-ben Romániában rendeletben tiltották be a magyar feliratok használatát, a kedvezőbb magyarországi állapotok demonstrálása érdekében viszont elrendelték a feliratok összeírását.²²⁸⁷ Az összegyűjtéssel megbízott EMKE Kolozsváron csupán négy román feliratot talált, ami jól tükrözi a valós helyzetet.²²⁸⁸

Megindult a családnevek magyar betűkészlet szerinti átírása és a keresztnévek lefordítása. A nevek írását két alkalommal szabályozták. 1940 végén engedélyezték, hogy a tévesen, nem a magyar ábécé szerint beírt családneveket, illetve románra fordított keresztnéveket az érintett kérésére ki lehet javítani az anyakönyvekben is.²²⁸⁹ 1941 elején visszatértek a kérdésre, akkor elrendelték, hogy anyakönyvi kivonatban minden családnevet a magyar betűkészlet szerint kell írni,²²⁹⁰ ezzel ismét lehetségessé vált a nevek magyarosítása. A gyakorlatot szóvá is tette a naszódi gimnázium igazgatója, jelezve, hogy így az anyakönyvekben és iskolai bizonyítványokon szereplő név

nem lesz azonos.²²⁹¹ Bethlen Béla beszerce-naszódi főispán kérte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állásfoglalását a kérdésben.²²⁹² A minisztérium a Miniszterelnökséggel egyetértésben a román családnevek román ábécé szerinti írásmódjával értett egyet.²²⁹³ Újabb rendeletet azonban nem adtak ki, így kérdéses, hogy ez átment-e a gyakorlatba. A településeknek csak magyar feliratú pecsétek használatát engedélyezték, s román többségű települések pecsétjén is csak a település magyar megnevezését lehetett feltüntetni.²²⁹⁴

5.5. ÖSSZEGZÉS

Az 1940 és '44 közötti közigazgatás nemzetiségpolitikai vetületeit vizsgálva igyekeztünk elhelyezni az időszakot a magyar közigazgatás történetében. A két világháború közötti közigazgatás a legtöbb vonatkozásban folytatója volt a dualizmus kori adminisztrációnak, a legfőbb változások már akkor megtörténtek – gondolunk itt elsősorban a centralizációra, a közigazgatási *tutela* kiszélesítésére, kinevezési rendszer elterjedésére. Ezáltal az adminisztráció alkalmassá vált a politikai érdekek kiszolgálására, s ez is lett az egyik legfontosabb vonása. A román közigazgatás más hagyományokkal rendelkezett, más elvek alapján működött, az 1940-es évekre azonban a két rendszer működése sokban hasonult egymáshoz.

Észak-Erdélyben az új közigazgatás „mesterségesen” kiépített rendszer volt: minden tisztviselőt kineveztek, a tanácsstagokat pedig behívták. A kinevezés pontos menete nem ismert, de abban mindenképp meghatározó szerep jutott Teleki Pál miniszterelnöknek, az ő kapcsolati hálójának. A két világháború közötti elit 1940 után helyi szinten is megőrizte pozícióit, s nem következett be váltás, arra már 1938-at követően sor került. Látszólag volt egy törés az OMP-ben és a Népközösségben aktív észak-erdélyi kinevezettek között, de ez végül nem bizonyult döntőnek. A polgári közigazgatás átvette a menekülési hullám után visszamaradt adminisztratív alkalmazottakat, de nem tudni, mekkora az átfedés az 1940 előtti és utáni közigazgatás személyzete között. Ugyanígy nem ismert, hányan veszítették el állásukat a priorálási folyamat révén, s források hiányában e két kérdésre valószínűleg ezután sem kapunk pontos választ. A magyar hivatalnokok bizonyára állásban maradhattak, számuk kiegészült 1918 után elbocsátottakkal és az időközben felnőtt generáció tagjaival, de pontosan ezek aránya sem ismert. A román közigazgatási hivatalnokok jelentős része elmenekült, az otthon maradtakat pedig különböző adminisztratív eszközökkel távolították el. 1941 után ez a csökkentésfolyamat elérte a munkásokat is, így 1944 végére minden szinten minimálisra esett vissza a román jelenlét.

Az 1918 utáni egyik legnagyobb horderejű közigazgatási változást épp a visszacsatolt területek okozták, így 1942-től a kinevezési rendszert kiterjesztették az ország egész területére. Más területekhez (például az oktatáshoz) hasonlóan a visszacsatolt

régiók eltérő fejlődése adott lökést a további modernizációhoz, amire „önerőből” nem lett volna politikai akarat. Bár a rendszert ideiglenesnek szánták, ezzel egy közel százéves dilemma dőlt el. A közigazgatás tovább professzionalizálódott, a helyi önkormányzatiság viszont folyamatosan gyengült. Ugyanakkor közeledés is történt a román közigazgatási rendszer működési elvéhez. Az 1940 utáni észak-erdélyi magyar polgári közigazgatás egyik kulcsmotívuma az úgynevezett ejtőernyősöké. Az újabb kutatások megerősítik, hogy a szakszerűség, a működés biztosítása érdekében szükség volt ezek alkalmazására, a mértékről azonban lehet vitát nyitni. A szakszerűség mellett további két szempont is közrejátszott az „ejtőernyősök” nagy számú alkalmazásában: a klientúraépítés, valamint az, hogy a visszacsatolt területre történt kinevezés számukra „ugródeszkának” számított.²²⁹⁵ Az „ejtőernyős”-problematika nem jelenik meg sem a korszak kormányzati, sem közigazgatási dokumentumaiban, kormányzati szinten látszólag nem okozott konfliktust.

Az észak-erdélyi polgári közigazgatás másik sajátos vonása az úgynevezett priorálási rendszer fennmaradása, a főispán véleményezése az érintett munkavállaló két világháború közötti politikai magatartásáról. Ez a teljes személyzetre kiterjedt, beleértve a magyar hivatalnokokat is, a kisebbségeket azonban kétszeresen sújtotta, hiszen a maguk etnikai közösségéhez való lojalitás 1940 után negatívumként jelent meg a magyar közigazgatás szemében. Míg a románoktól úgyszólván *visszamenőleg* illojalitást vártak el saját etnikai közösségükkel s államukkal szemben, a magyar közösség korábban hasonló utat választó tagjait megbüntették. A felvidéki tapasztalatokból okulva Észak-Erdélyben a folyamat lényegét megőrizték, de a közvélemény s az érintettek számára láthatatlanná, követhetlenné tették. Emiatt nincs információnk arról, hányan veszítették el munkájukat vagy eleve nem juthattak álláshoz az adminisztrációban. Mivel a magyar lakosság részéről általános elvárás volt, hogy kárpótlást kapjon a huszonkét év alatt elszenvedett – valós vagy vélt – sérelmekért, és hogy a magyar tisztviselők ne szenvedjenek hátrányt román kollégáikkal szemben, mind az alkalmazási, mind a nyugdíjügyeket szabályozó rendeletekbe beiktatták, hogy külön eljárás keretében beszámíthatják az elmúlt 20-22 évből szolgálaton kívül töltött éveket is. Ezáltal szakmailag megkérdőjelezhető és jogilag védhetetlen szempont került a rendszerbe, ami rengeteg alkalmat adott a visszaélésekre. Míg egy román nyugdíjaskorú hiába bizonyította dokumentumokkal ledolgozott éveinek számát, politikai magatartására hivatkozva megvonhatták jogosultságát, egy kellő politikai támogatottsággal és kapcsolati hálóval rendelkező magyar nyugdíjastól elegendő volt egy egyszerű nyilatkozat a húsz év beszámításához. Az esetek többségében nem lehetett bizonyítani, hogy az illetőt magyarsága miatt bocsátották el vagy hurcolták meg, ami tovább erősítette a klientúraépítés tendenciáját a szakmaiság kárára.

Vizsgálatunk legfőbb hozadéka, úgy véljük, a román kisebbség közigazgatási rendszerben játszott szerepének részleges tisztázása. Mivel a román lakosság zöme – igazodva a Románia részéről megfogalmazott elváráshoz, magatartáshoz – passzivitásba

vonult, jelenlétével valójában nem is annyira részvételi szándékát lehet mérni, inkább a korszak kormányzati nemzetiségpolitikájáról lehet egyféle mérleget vonni. A rendelkezésünkre álló adatok alapján egy, a dualizmus időszakára emlékeztető állapot alakult ki. A kisebbségi tisztviselőkre továbbra is mint megbízhatatlanokra tekintettek, így bizonyos szint fölötti állásokat nem tölthettek be. A kisebbségi lakosság közigazgatási jelenlétének elemzésénél fontos tisztázni, hogy azt milyen szinteken vizsgáljuk. Ha közigazgatáson csak a tisztviselői állásokat, elsősorban a döntéshozói pozíciókat nézzük, kijelenthető, hogy a kisebbségi lakosság kiszorult a közigazgatásból. Érvényes ez mind a dualizmus és a „kis magyar világ” idejére, de ugyanígy érvényes a két világháború közötti magyar kisebbségre nézve. A kiszorulás ütemében vannak eltérések, és érvényesül a korszakok s technikák egymásra épülése. Míg a dualizmus időszakában csak annak végére következett be, a két világháború időszakában tíz-tizenöt évre volt szükség a szinte teljes kiszoruláshoz, a második bécsi döntést követő időszakot tekintve azonban viszonylag hamar, már 1941 végére bekövetkezett. Ha a közigazgatásban való implikáltságon azoknak a személyeknek a csoportját értjük, akiknek a bérét az állam fizeti – beleértve azokat is, akik ezt nem közvetlenül, hanem államsegély révén kapják –, a kisebbségek jelenléte inkább kimutatható. Minél alacsonyabb szinten és minél alacsonyabb állásban vizsgáljuk őket, jelenlétük aránya következetesen nő, mégis minden esetben messze elmarad az összlakosságon belüli részarányuktól. A közigazgatás centralizálódása és az önkormányzatiság elsoványodása miatt jelenlétük minden korszakban jelképes, valójában nem volt döntő befolyásuk saját közösségük életére, a közigazgatás révén való fejlődésére/fejlesztésére. A magyar közigazgatás olyan személyi összetételt örökölt meg a román adminisztrációtól, amely a tömeges menekülések ellenére nem felelt meg a kormányzat elvárásainak. Emiatt a bevonulást követően, bár kezdetben meghagytak állásukban minden helyben maradt hivatalnokot, később különböző közigazgatási eszközökkel számukat igyekeztek hamar csökkenteni. Elfogadható a román történetírásnak az a felvetése, hogy a közigazgatási személyzet létszámának apasztása tekintetében a katonai és polgári adminisztráció ugyanannak a folyamatnak a része és elősegítője volt, csak a módszerek változtak. 1941 után ezek az intézkedések már elérték az ipari munkásság szintjét is. Ez a foglalkoztatási terület is a két ország közötti politikai játszma, a kölcsönösségi alapú nemzetiségpolitika részévé vált, s a kisebbségi lakosság „túszként” való értelmezése miatt helyzetük folyamatosan romlott. Így a magyar kormányzat által meghirdetett kedvezőbb nemzetiségi politika sem tudott érvényesülni a gyakorlatban, ami csak fokozta a román lakosság elidegenedését, otthontalanságérzését, s kizárta bármilyen szintű lojalitás kialakulását. Hasonló volt a helyzet a nyelvhasználat terén is. Hiába maradtak érvényben az 1868-ban meghirdetett elvek; mihelyt Kárpátalja kapcsán újraszabályozták a kérdést, a nyelvhasználat tekintetében több területen is visszalépés történt. A huszonnégy éves kisebbségi létnek köszönhetően az észak-erdélyi magyar hivatalnokok többsége beszélt bizonyos szinten a románt, ez azonban nem jelentette a kisebbségi nyelvhasználat automatikus, szélesebb érvényesülését, hiszen ez a kérdés is első-

sorban nagypolitikai s nem nemzetiségpolitikai jellegű volt.

A korszak nemzetiségpolitikai vonatkozásainak egyik érdekessége a fegyelmi ügyek szinte teljes hiánya. Ennek két magyarázata lehetséges. Egyrészt az, hogy román hivatalnok is megmaradhatott állásában akár feljelentés, akár 1940 előtről kifogásolt magatartás esetén. Vannak természetesen elszigetelt esetek, amikor efféle feljelentés automatikus elbocsátást vont maga után. A magyarázat feltehetőleg a helyi viszonyokban keresendő, az érintett kapcsolati hálójában, amely megvédte a hasonló vádakkal szemben. A kis esetszám miatt azonban messzemenő következtetést nem lehet levonni. A másik magyarázat a feljelentések és fegyelmi eljárások hiánya. Mivel a német-olasz tisztbi bizottságot a román lakosság folyamatosan bombázta sérelmeivel, s ezek többsége a közigazgatás működése és működtetői ellen szólt, arra számítottunk, hogy ezek az ügyek magasabb szintekre is eljutnak, s a nemzetiségi kérdés nem megfelelő kezelése egyesek felmentését is maga után vonhatta. A közigazgatás a maga szempontjából hatékonyan vizsgálta ki – és találta szinte minden esetben alaptalannak – a román panaszokat. Amikor azonban az adminisztrációnak *saját* embereit, *saját* működését kellett volna vizsgálnia, a rendszer már nem működött hatékonyan – vagy éppenséggel a maga érdekeit védelmezte igazán hatékonyan –, s már ügyek sem keletkeztek. Ha érkezett is ellenük feljelentés vagy panasz, azt nem vizsgálták ki alaposan, nem eredményezett fegyelmi eljárást, áthelyezést, elbocsátást. Helyi szinten biztosan több tucat fegyelmi eljárásra került sor, ezeknek azonban nem volt nemzetiségpolitikai vonatkozása. A közigazgatás azt sugallta a kormányzat felé, hogy működése kifogástalan, nem merülhet fel panasz ellene, jól és hatékonyan kezeli a nemzetiségi problémákat.²²⁹⁶

A hiteles válasz sokkal inkább az, hogy ilyen értelemben nem rendelkezünk pontos információkkal a közigazgatás működését, a nemzetiségi kérdés kezelését illetően. A közigazgatási apparátus jelentéseinek forrásértéke sok esetben megkérdőjelezhető.²²⁹⁷ Maga által kreált dokumentumok alapján nem lehet objektív képet kapni az adminisztrációnak a nemzetiségpolitika kezelésében játszott valós szerepéről.

6. KONKLÚZIÓ HELYETT

A magyar nemzetiségpolitika tehát 1944-ig megmaradt a *politikai nemzet* 1868-as nemzetiségi törvényben megformált fogalmánál, néhány kényszerhelyzettől eltekintve (mint például az 1918-as fejlemények) sohasem tudta vagy akarta meghaladni azt. Ez azért meglepő, mert az 1868-as törvény bizonyos szinten már az 1848-as törvényhozás eszméiséhez képest is visszalépés volt, ráadásul a törvényt a nemzetiségek már megszületésekor sem fogadták el. A kormányzatok sosem tudták összeegyeztetni az államérdeket és a nemzetiségpolitika alapját képező kollektívjog-szemléletet, még úgy sem, hogy 1918 után *épp ezt kérték* a kisebbségi magyar közösségek számára. Közben végig egyetlen lehetőséget kínáltak fel a magyarországi nemzetiségi közösségeknek: a beolvadást. Ez azzal magyarázható, hogy a nemzetiségpolitika *hatalmi pozíció* kérdésévé vált, és nem *megoldani*, hanem merőben *kezeln*i akarták. A nemzetiségi jogokat alapvetően nyelvi jogoknak tekintették, és ezt a közigazgatás révén, egyre kifinomultabb technikák segítségével igyekeztek kezelni, úgy, hogy közben folyamatosan elkerülhessék a visszalépés látszatát. Ez az elképzelés 1918 után sem változott, a magyar kormányzat folyamatosan nyilatkozott arról, hogy le kell vonni a tanulságokat Trianonból – ez azonban egyes elszigetelt esetektől eltekintve nem történt meg. A Horthy-korszakban sem történt előrelépés a nemzetiségi kérdés megítélésében. A kormány politikájának homlokterében a kisebbségbe rekedt magyar közösségek védelme és támogatása állt, számukra kollektív jogokat, autonómiát kért, miközben saját területén nem elégtette ki a nemzetiségek törekvéseit. A Horthy-korszakban a német nemzetiség, a disszimiláció, illetve az elitbe integrált „asszimilánsok” magas aránya valós szintjénél nagyobb figyelmet kapott a közvéleményben. Ezzel együtt a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzete – ebbe nem számítjuk be a zsidó népcsoportot, amelyet a korszakban nem tekintettek nemzetiségnek – 1918-at követően sem romlott, miközben a kisebbségi sorba került magyar közösségek helyzete igen. A magyar kormányzat 1918 után külpolitikáját kizárólag a revíziós politikára építette, miközben elmulasztotta a társadalom edukálását. 1938-at követően a kormányzat megpróbált toleránsabb nemzetiségpolitikát megvalósítani, ezt azonban a közigazgatás és a társadalom ellenállása miatt nem tudta gyakorlatba ültetni. Így elviekben visszatért a dualizmus kori felfogáshoz, a revízió részlegessége miatt azonban a gyakorlatban ez sem valósult meg. Helyette a reciprocitás elve érvényesült, ami viszont a kisebbségi közösségek helyzetének folyamatos romlásához vezetett. A kisebbségből visszakerült magyar elitek a kérdés megoldásaként egyedül saját közösségeik erősítését látták, feladva a kisebbségi kérdéstről korábban vallott nézeteiket. Ennek köszönhetően a Hor-

thy-kori Magyarország nem volt képes a revízió során visszacsatolt területek integrálására. Kiújultak a magyar–magyar ellentétek a trianoni Magyarország és a visszacsatolt területek magyar elitje között. A regionális elitek továbbra is a maguk számára kívánták megtartani a társadalom fölötti befolyást, miközben a trianoni területek elitjének egy csoportja társadalmi ugródeszkának szerette volna használni a visszacsatolt területeken megvalósítható karrierépítést. A területek integrálását tovább nehezítette a nemzetiségpolitika, ami valójában a kisebbségi közösségek perifériára szorítását jelentette, tovább növelve az ellentétet többség és kisebbség között.

A korszak nemzetiségpolitikájának újdonsága a haderő igénybevétele a nemzetiségpolitika kezelésében. Minden visszaszerzett területen pár hónapos katonai közigazgatást vezettek be, amely egyféle *ex lex* állapotként fogható fel. A kormányzat ezalatt olyan lépéseket is megtehetett, amelyeket jogállamban sokkal nehezebb lett volna. A korszak nemzetiségpolitikájának egyedüli eredménye az észak-erdélyi magyar lakosság gazdasági és társadalmi pozícióbeli megerősödése, aminek köszönhetően 1945-ben jobb helyzetből kezdhette el a napjainkig tartó kisebbségi korszakot.

Végző konklúzióként kijelenthető, hogy 1868 és 1944 között a köztes-európai térségben többség és kisebbség között nem alakultak ki olyan normák, amelyek lehetővé tették volna a kisebbségi közösségek boldogulását. A kisebbségi közösségek nem tudtak konszolidálódni, sem a társadalmi többséggel elfogadtatni jogaikat, szemükben közösségként felmutatni magukat. A kisebbségek jelenléte ugyanakkor visszahatott a mindenkori állam fejlődésére, gátolta demokratizálódását. Ezzel együtt 1868 és 1944 között a kisebbségi kérdés sosem vezetett az államok széteséséhez, a határváltozások mindig vesztes háborúk vagy nagyhatalmi döntések eredményeként következtek be.

FÜGGELÉK

7. AZ ÉSZAK-ERDÉLYI ROMÁN LAKOSSÁG SÉRELMEI A NÉMET-OLASZ TISZTI BIZOTTSÁG MŰKÖDÉSÉNEK TÜKRÉBEN

A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos szak- és népszerűsítő irodalom jelentős része (a magyar kisebbség 20. századi történelmével kapcsolatban is) a sérelmek bemutatására összpontosít. A megállapítás, ha enyhülő mértékben is, de a román szakirodalom leg-erősebb áramlatára is érvényes, akárcsak néhány magyar nyelvű népszerűsítő írásra vagy szakmunkára. Az effajta megközelítés véleményünk szerint nem vezet el a probléma objektív bemutatásához. Egyrészt azért nem, mert a 20. században a Kárpát-medencében létrejött összes nemzetállam legfontosabb törekvése a *nemzetépítés és nemzeti homogenizáció* volt, és ezt mindegyikük a területén lévő kisebbség rovására igyekezett megvalósítani. Másrészt a mártírológiai megközelítés sok részletkérdést elfed, például a kisebbségi közösségben lezajló modernizációt, az adaptációs folyamatokat, változásokat.

Ez a függelékként megjelenített fejezet az 1940 és 1944 között az észak-erdélyi román lakosság sérelmeiről fennmaradt levéltári források feldolgozása révén kíván képet alkotni helyzetükről, hogy a jövőbeni kutatások célja ne újabb és újabb sérelmek feltárása, inkább azok *értelmezése*, a kormányzati politika mögött meghúzódó érdekek és a nemzetiségek részéről érkező válaszok és kikristályosodó stratégiák megismerése legyen. Elsősorban a sérelmek tartalmának és a diszkrimináció működésének számbavételére koncentrálunk, és ezek hatását vizsgáljuk a forrásadottságok lehetőségeihez mérten. Mindehhez a korszakban Erdélyben tevékenykedő német-olasz tishti bizottság észak-erdélyi működését használjuk egyféle szűrőként, s csak a bizottság elé került egyéni panaszokat tesszük vizsgálatunk tárgyává.

A téma viszonylagos feltáratlansága miatt és az értelmezés megkönnyítése érdekében a diszkrimináció nyomán keletkezett sérelmeket igyekeztünk minél tágabb kontextusban elhelyezni. A térség feszültségein a második bécsi döntés sem enyhített, a megszületését követő hónapokban az érintett felek egyféle kiütkeresésbe kezdtek, hogy bebizonyítsák: a szaporodó sérelmek abból fakadnak, hogy *a másik fél* nem tartja be a bécsi döntésben előírtakat, és elnyomja a területén élő kisebbségeket. Ez a törekvés vezetett el már 1940 őszén a német-olasz különbizottságok és tishti bizottságok megalakításához. Külön fejezetben tárgyaljuk e bizottságok megalakításának előzmé-

nyeit és kontextusát, majd kitérünk a második, úgynevezett Hencke-Roggeri-különbizottság tevékenységére. Ismertetjük a magyar kormány által létrehozott kolozsvári Miniszterközi Bizottság tevékenységét is, amelynek célja a felmerült sérelmek belpolitikai, elsősorban közigazgatási kérdésként való kezelése volt. A fejezet legterjedelmesebb része a német-olasz tishti bizottság kolozsvári és brassói tevékenységének ismertetését adja. Működési elvének bemutatása mellett elsőként kíséreljük meg a bizottság tevékenységének periodizálását és értékelését. Ezt követően az észak-erdélyi román kisebbség sérelmeiről fennmaradt forrásokat vesszük számba. Külön kitérünk a kisebbségi elit és a mögötte álló anyaország által követett stratégiára, és felvázoljuk az elemzéskor használt források szelekciós szempontjait. Külön elemezve ismertetjük a sérelmeket, kategorizálni és rangsorolni is megpróbáljuk őket gyakoriságuk szerint.

7.1. A NÉMET-OLASZ TISZTI BIZOTTSÁG LÉTREJÖTTÉNEK ELŐZMÉNYEI

Az 1940. augusztus 30-án Bécsben meghozott tengelyhatalmi döntés a területi kérdéseket leszámítva valójában semmilyen más kérdést nem oldott meg. A körülbelül másfél oldalas dokumentum az új határ, illetve az általános rendelkezések mellett minden felmerülő kérdést a két érintett kormány közötti közvetlen tárgyalás révén kívánt tisztázni. Ez megoldhatatlan feladat volt, mivel Magyarország csakúgy, mint Románia, a saját szempontjait tartotta fontosabbnak a terület és az ott élő lakosság mindennapjait meghatározó kérdések megoldásánál. Első körben több bizottságot is létrehoztak, amelyek között megindultak a tárgyalások a részletkérdésekről. Legkorábban – a bécsi döntés második pontja értelmében – a bevonulás részletkérdéseinek kidolgozásával megbízott magyar-román katonai bizottság kezdte el működését Nagyváradon Náday István altábornagy és Corneliu Drăgălina tábornok vezetésével.²²⁹⁸ A bizottság működése sikeresnek tekinthető, de már itt felmerültek később megoldhatatlannak bizonyuló problémák, mint például „a kiűritendő terület *rendes átadása*” formula értelmezése.

A bécsi döntés 6. pontja értelmében a hatalomváltásból eredő minden részletkérdés kidolgozására úgynevezett likvidációs tárgyalások kezdődtek Budapesten. A tárgyalások 1940. szeptember 13-a és október 10-e között zajlottak Vörnle János és Valer Pop vezetésével.²²⁹⁹ Ezzel párhuzamosan minden szakterületre (összesen tizenegy) albizottságot hoztak létre.²³⁰⁰ A tárgyalások a két fél eltérő prioritásai miatt akadtak el. Míg a magyarok a mindennapi életet befolyásoló gazdasági és jogi kérdéseket akarták tisztázni, a román fél számára a legfontosabb megoldandóként az észak-erdélyi román lakosság jogi helyzetének rendezése merült fel, amit egy kisebbségi szerződés megalakításával szeretett volna nyugvópontra vinni. Látva, hogy nem érheti el a kívánt célt, a román fél a felelősséget a másikra hárítva október 10-én a tárgyalások megszakítása mellett döntött, és a tengelyhatalmakhoz fordult segítségért. (A bécsi döntés hetedik

pontja értelmében a feleknek jogukban állt nézeteltérés esetén ismét a tengelyhatalmakhoz fordulni.) A birtokon belül lévő magyar fél ezt nem nézte jó szemmel, és jelezte, hogy egy nemzetközi aktor bevonása miatt a kérdés kikerült a magyar–román kapcsolatok keretéből.²³⁰¹ Ettől kezdve 1944 őszeig mindkét kormány nemzetiségpolitikája folyamatos monitoring alatt állt, ami különböző szinteken és formákban zajlott.

Az első, a fenti kérés nyomán létrejött vizsgálóbizottság a német–olasz különmegbízottak testülete volt, amely a vezetőik neve után Altenburg–Roggeri-bizottság néven vált ismertté. Feladata az elkövetett atrocitások és panaszok kivizsgálása, a nézeteltérések felderítése volt. A bizottság tagjai: Günther Altenburg német külügyminisztériumi osztályfőnök, Delfino Roggeri külügyminisztériumi főtisztviselő, illetve a melléjük kirendelt magyar (Ujváry Dezső) és román (Gheorghe Davidescu) küldött.²³⁰² A bizottság tevékenysége tulajdonképpen a térségben megejtett körutazásból állt, amelynek során a bizottsági tagok szabad kezet kaptak, hogy betekinthesseken bármilyen aktába és kihallgassanak bárkit a lakosság vagy a hivatalnokok közül. A körút 1940. október 17-e és 27-e között Észak- és Dél-Erdélyben zajlott. A tapasztaltak alapján jelentést állítottak össze kormányaik részére, ezek pedig ajánlásokat fogalmaztak meg a román és magyar kormánynak. A tíz nap alatt körülbelül 300 km-t tettek meg, és mintegy 500 embert hallgattak ki.²³⁰³ A bizottság által készített jelentést nem adták át az érintett kormányoknak, csak annak egy kivonatát, amely az atrocitások miatt inkább a magyar kormányt tette felelőssé.²³⁰⁴ A bizottság tevékenységében már tetten érhető a később állandósuló német–olasz tiszti bizottság vizsgálati módszere is: az eset helyszínére való kiszállás és az érintett felek közvetlen meghallgatása. A feszült viszony miatt a fennálló kérdések megoldásáig a különmegbízottak javaslatukban felvetették egy állandó német–olasz tiszti bizottság kiküldését, amely nyomon követné és kivizsgálná az eseteket. Ebben már nem pusztán egy körutazásról volt szó, hanem állandó megfigyelésről, a felmerülő panaszok folyamatos gyűjtéséről és kivizsgálásáról. A felvetést mindkét fél elfogadta, így 1941 januárjában felállították a második állandó tiszti bizottságot.²³⁰⁵

A továbbiakban vizsgálódásunk középpontjában e tiszti bizottság működési módszere, a hozzá beérkező magyar és román panaszok értékelése áll. Mindennek részletes bemutatása előtt röviden szólnunk kell azonban két másik vegyes bizottságról is, amelyek tevékenysége érintette, részben befolyásolta a tiszti bizottság működését, a panaszok feldolgozását.

7.2. A HENCKE–ROGGERI-KÜLÖNBIZOTTSÁG TEVÉKENYSÉGE

A második német–olasz különbizottság létrejötté tulajdonképpen az állandó tiszti bizottságok csekély hatékonyságának beismeréseként is felfogható. Ha az eredményesen vizsgálta volna ki a panaszokat, hozzájárulva a feszültség oldásához, az érintett kor-

mányok feltehetően nem fordultak volna ismét a tengelyhatalmakhoz. A feszültség a két kormány között fokozódott, a magyar és a román nemzetiség helyzete pedig folyamatosan romlott. 1941 szeptemberétől a román kormány nem ismerte el magára nézve kötelezőnek a bécsi döntést.²³⁰⁶ A különbizottságok kiküldésének előzménye a Román Közellátási Minisztérium által 1942. június 7-én meghozott bizalmas rendelet, amelyben előírták a magyar lakosság teljes búza- és kukoricakészletének rekvirálását. A román kormány ezt ellenintézkedésként állította be, válaszként egyrészt az 1940 óta folyamatos észak-erdélyi román menekülthullámra, másrészt az élelmiszer-ellátás román lakossággal szembeni diszkriminatív alkalmazására. A román hatóságoknak a magyar lakosság teljes gabonakészlete rekvirálására irányuló szándékát a brassói tiszti bizottság vezetője, Hans Dehmel is elismerte, erről – magyar külügyi források szerint – jelentést is küldött saját kormányának.²³⁰⁷ A magyar kormány azonnal tiltakozott a tengelyhatalmakhoz fordult a rekvirálás beszüntetését és a gabona visszaadását követelve. Erre válaszként a románok is ugyanígy jártak el, kérve a románokat érintő sérelmes megkülönböztetések felszámolását.²³⁰⁸ A tengelyhatalmak ekkor döntöttek az újabb tiszti bizottság, az úgynevezett Hencke–Roggeri-bizottság kiküldéséről. A magyar fél azonnal elfogadta ezt, míg Antonescu marsall – a románoknak a magyarok sérelmeinél sokkal súlyosabb problémáira hivatkozva – nagyon ingerülten reagált, bár végül is beleegyezését adta a bizottság Romániába történő beengedéséhez és szabad mozgásának biztosításához.²³⁰⁹ A különbizottság létrejötte nem jelentette a tiszti bizottságok megszüntetését, sem munkájuk felfüggesztését, inkább annak kiegészítéseként fogható fel. A bizottság az előzőhöz hasonlóan működött: két nagyobb körutat tett meg 1942. július 5-e és szeptember 5-e, illetve október 20-a és november 20-a között, amelyek nyomán ismét jelentést, majd ajánlásokat fogalmazott meg a magyar és a román kormány felé. Ebben felvázolta az általa vélt hibákat a két fél nemzetiségpolitikájában, és megoldási javaslatokat is tett.²³¹⁰ A bizottságnak két tagja volt: Andor Hencke és Delfino Roggeri különmegbízottak, a helyszíni vizsgálatokban azonban részt vettek az állandó tiszti bizottságok tagjai is.²³¹¹ A vizsgálat elvileg a nemzetiségi problémakör összes aspektusára kiterjedt, de Dél-Erdélyben elsősorban a rekvirálásokat, Észak-Erdélyben pedig a románok menekülésének okait, az esetleges éheztetést vizsgálták. Vizsgálati módszerük hasonlított az előző, 1940. őszi különmegbízotti kiküldetésekor alkalmazotthoz, bár az eljárás ezúttal jóval hosszabb volt. Első körben áttanulmányozták a tiszti bizottságoknál lévő panaszokat és jelentéseket, majd több helyszínen több száz embert hallgattak ki. A bizottság vizsgálódásához a román kormány nagy reményeket fűzött,²³¹² míg Sztójay Döme berlini magyar követ eleve szkeptikusan fogadta.²³¹³ A bizottság megérkezése előtt mindkét kormány igyekezett „javítani a helyzetén”: a románok elrendelték az elkobzott gabona visszaszolgáltatását, a magyarok pedig létrehozták az úgynevezett Miniszterközi Bizottságot. A bizottság vizsgálódásának útvonaltát folyamatosan egyeztetették az érintett kormányok külügyminisztériumaival, így azoknak a helyszínen lévő követek és bizalmi emberek segítsé-

gével elegendő idejük volt a város és a környék lakosságának „felkészítésére”. Ezt mindkét kormány ki is használta, és mindent elkövetett saját nemzetiségpolitikájának minél jobb színben való feltüntetéséért, ugyanakkor a túloldalon lévő nemzettársak sanyarú sorsának kidomborításáért. Mivel 1940-ben a panaszt tevő és a bizottság által meghallgatott embereket később a hatóságok megfenyítették, akár meg is verték, 1942-ben a német és olasz külügyi illetékesek garanciát kértek arra, hogy a kihallgatottaknak nem esik bántódásuk. A magyar kormány ilyen tárgyú utasítását megtette még a tengelyhatalmak kérése előtt. Mihai Antonescu garantálta ugyan a panaszosok biztonságát, de állítása szerint a magyarok eleve megtiltották a román lakosságnak, hogy panaszt tegyen a bizottság előtt.²³¹⁴

A különbizottság működésének szemléltetésére a továbbiakban két kiszállást – egy magyarországit és egy románait – ismertetünk vázlatosan. Az észak-erdélyi kiszállás egyik célpontja Szatmárnémeti és környéke volt, ahol a bizottság 1942. augusztus 6/7-én tartózkodott. Ezt megelőzően, „a terep előkészítésére” már augusztus 5-én a városba érkezett Mihai Marina nagyváradai román konzul, valamint Aurel Socol kolozsvári ügyvéd, az észak-erdélyi románok egyik vezetője. Ők a bizottság megérkezéséig megbeszéléseket folytattak a város román elitjével. Socol augusztus 6-án Nagybányára távozott, Marina pedig 7-én hagyta el a várost, így egyikük sem találkozott a bizottság tagjaival. Az előkészületek célja az volt, hogy minél több panaszos kerüljön a bizottság elé, és a kihallgatásra kerülők minél jobban fel legyenek készítve. A bizottság augusztus 6-án érkezett meg különvonattal,²³¹⁵ és tagjai a Pannóniában, a város legjobb szállodájában szálltak meg. Másnap a vármegyeházán és a görögkatolikus plébánián hallgatták ki a panaszosokat. Százötven román vonult fel népviseletbe öltözve, de az idő szűkössége miatt nem került mindenki sorra. Délután három környékbeli településre szálltak ki újabb panaszosok meghallgatására, Szamosdobon – ahová a bizottságot román küldöttek is elkísérték – az összegyűlt parasztok megrohmozták és összecsokolgatták a megjelenő román diplomáciai gépkocsit.²³¹⁶ Másnap, augusztus 8-án reggel Szatmárnémetiben a görögkatolikus plébániáról a város román elitjéből álló 32 fős, nemzeti viseletbe öltözött küldöttség vonult át a Pannóniához, ahol instrukciókkal látták el a kihallgatásra várakozó panaszosokat, majd ők is egyenként a bizottság elé járultak. Mind a szamosdobi eseményről, mind a küldöttség vonulásáról fényképet készítettek, amelyeket később nyilván propagandacélokra használtak fel. A város magyar lakossága körében nagy felháborodást keltett a románok ünnepélyes megjelenése, s nem értették a rendőrség tétlenségét, hiszen ők 1940 előtt hasonlót nem tehettek volna meg.²³¹⁷

A különbizottság dél-erdélyi vizsgálódásainak, illetve a magyar vezetők taktikájának illusztrálására a fogarasi kiszállást idézzük fel. A magyarok megszervezése itt a Népkegyesség²³¹⁸ feladata volt. A bizottság érkezéséről szóló értesítést, valamint a meghallgatásokra vonatkozó utasításokat ők is előre megkapták, így „teljesen felkészülten vártuk a bizottságot” – írták. A bizottság 1942. július 17-én gépkocsival érkezett a vá-

rosba. A polgármesteri hivatalban megbeszélést folytatott a város elöljáróival, és ide hívatta a magyarság képviselőit, a helyi Népkegyesség vezetőit is. Ők az „előre eltervezett” panaszokat adták elő, amelyeket igyekeztek dokumentumokkal is alátámasztani. A kihallgatás végén kilencoldalas memorandumot adtak át a bizottságnak a magyarság helyzetéről. A bizottság nem is hallgatott ki más magyarokat, még aznap eltávozott a városból.²³¹⁹

A különmegbízottak már vizsgálódásuk idején több megbeszélést folytattak az érintett kormányok képviselőivel, s ekkor is folyamatosan igyekeztek egyensúlyozni a két fél érdekei között.²³²⁰ Ernst Woerman, a német külügyminisztérium osztályvezetője szerint a különbizottság a beszámoló elkészítésekor valószínűleg úgy fog eljárni, hogy a két féltől szerzett információkat és benyomásokat szembeállítják, s ahhoz fűznek majd megjegyzéseket,²³²¹ vagyis az érdekellentéteket nekik sem fog sikerülni összeegyeztetni.

A bizottság működése és jelentése azt a célt szolgálta, hogy a tengelyhatalmak szövetségei közötti feszültség enyhüljön. Mivel azonban a magyar és a román kisebbség helyzetének romlása a két kormány között zajló kölcsönösségi alapú politika következménye volt, nem lehetett úgy feltárni a hibákat, hogy azzal mindkét kormány elégedett legyen. Az 1940-es Altenburg–Roggeri-bizottsággal ellentétben ezúttal – német kezdeményezésre – átadták a két érintett kormánynak a teljes jelentést és javaslatukat. A jelentés és az ajánlások egyik kormány tetszését sem nyerték el, hiszen kritikát fogalmaztak meg mindkettővel szemben. Eszerint egyikük sem tartotta be a bécsi döntés előírásait, és mindkét kisebbség helyzete tovább romlott. A román kormány elégedetlenségét leginkább a rekvirálás diszkriminatív jellegének megállapítása váltotta ki, illetve az, hogy a különbizottság továbbra is a bécsi döntés betartása és annak fenntartása mellett kardoskodott. Emellett cáfolta a román propaganda állítását, amely szerint a magyar kormány tudatosan éhezetti a román lakosságot. A jelentés mégis talán a magyar kormánynak volt nagyobb csalódás, mivel amellet, hogy megállapította a román kisebbség helyzetének romlását, egyúttal kétségbe vonta a magyar kormány abbéli jogát, hogy a románokat sújtó diszkriminatív törvényt hozzon, ezzel pedig a magyarok által a trianoni béke revíziójának tekintett bécsi döntés értelmezését kérdőjelezte meg.²³²² Bár az ajánlások átadásakor a tengelyhatalmak kérték a két érintett kormányt, hogy ne kezdjen polémiába, ezt egyik kormány sem tartotta be, és mindkettő írásban jelezte kifogásait.²³²³ A magyar kormány válaszjegyzékében azt kifogásolta, hogy a különbizottság az 1940-es állapotból indult ki, míg az erdélyi kérdés megértése csak 1918-at és az azt követő események egészét vizsgálva lehetséges.²³²⁴ A korabeli magyar politika az integrális revízió álláspontján volt, ehhez akarta – irreálisan – a német támogatást megszerezni.

A Hencke–Roggeri-különbizottság működésének rövid ismertetését azért tartottuk fontosnak, mert egyrészt az általuk elkészített jelentés számottevő forrás a román és a magyar kisebbség helyzetének feltárásához, másrészt jól szemlélteti a két kisebbség

ség és kormányaik hozzáállását a német–olasz bizottságok működéséhez. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy mindkét kormány saját érdekeinek alátámasztására akarta felhasználni a bizottsági munkát: a románok, hogy bebizonyítsák a bécsi döntés tarthatatlanságát, a magyarok pedig, hogy igazolást nyerjenek Észak-Erdélyben folytatott politikájuk fenntartására. A különbizottság működése egyben fordulópont mind a magyar kormánynak, mind a magyar kisebbségnek a bizottságokhoz, valamint a magyar kisebbségnek a magyar kormányhoz fűződő viszonyában.

7.3. A KOLOZSVÁRI MINISZTERKÖZI BIZOTTSÁG MŰKÖDÉSE

Mint fentebb jeleztük, a Hencke–Roggeri-különbizottság kiküldése előtt a magyar kormány egyik intézkedése az úgynevezett kolozsvári Miniszterközi Bizottság létrehozása volt. A bizottság felállításáról 1942. június 23-án döntöttek, válaszként a román propaganda állítására, miszerint a magyar kormány éhezeti az észak-erdélyi román lakosságot, s az elrendelt diszkrimináló gabonarekvirálás csak az erre adott válaszinétezkedés.²³²⁵ Az intézmény hivatalosan 1942. július 1-jén kezdte meg működését Vladár Ervin külügyminisztériumi megbízott vezetésével. Vladár diplomata volta azt jelzi, hogy a bizottság szerepe nem merült ki a panaszok kivizsgálásában, hanem a tengelyhatalmak irányában is feladata volt. A bizottság az érintett minisztériumok²³²⁶ egy-egy képviselőjéből állt össze, célja „a magyarországi román kisebbség panaszainak gyors és eredményes kivizsgálása” volt. Elsősorban a kolozsvári német–olasz tiszti bizottságtól érkező panaszokat vizsgálta – hivatalos indoklás szerint így segítve annak munkáját –, de igyekezett más úton is beszerezni azokat.²³²⁷ A Miniszterközi Bizottság tehát párhuzamosan működött a tiszti bizottsággal. A magyar kormány ezzel egyrészt a román lakosság panaszainak mihamarabbi kivizsgálását és orvoslását célozta meg, másrészt „házon belül”, a német–olasz tiszti bizottság megkerülésével igyekezett elintézni a panaszokat és bebizonyítani, hogy azok csak egyes tisztviselők magatartására és román agitációra vezethetők vissza.²³²⁸ A magyar kormány érvelése szerint csak alapos kivizsgálás révén bizonyítható a panaszok alaptalansága, és a tengelyhatalmak előtt is így lehet rámutatni a románok magatartására.

Témánk szempontjából amiatt fontos a bizottság, mert nemcsak kivizsgálta, hanem egységes kartotékrendszerbe is gyűjtötte²³²⁹ a román panaszokat, és úgynevezett panaszterképeket is készített. Bár keveset tudunk a bizottság működéséről, és a kartotékrendszer sem maradt fenn, maga az elképzelés fontos adalék a panaszok feltérképezéséhez, a nemzetiségi probléma kezeléséhez. A kartotékrendszer kezdetben Kolozsváron volt, majd politikai célból (hogy a Miniszterelnökség és Külügyminisztérium minél hamarabb hozzájusson és propagandacélokra használhassa) 1943 elején a budapesti várba költöztették, ahol feltehetően a Miniszterelnökség II. osztályán kapott helyet.²³³⁰ A kartotékrendszer nyilvántartása és a panaszok gyűjtése itt zajlott 1944 közepéig,

amikor feltehetően az osztály Parádfürdőre való költözésekor a Vladár-bizottság is oda került.²³³¹ A Miniszterközi Bizottság emellett propaganda- és felvilágosító tevékenységet is kifejtett. Összefoglalókat és albumot adtak ki a román lakosság „valós helyzetéről”, és két füzetben, Népszerű Közigazgatási Tájékoztató címen román nyelven kiadták a nemzetiségeket érintő fontosabb jogszabályokat.²³³²

A Miniszterközi Bizottság tevékenysége hasonlított a német–olasz tiszti bizottság működéséhez, de igyekeztek javítani is az észlelt hiányosságokon. A panaszokat részben a tiszti bizottság, részben a román követség, illetve a külügyminisztérium útján szerezték be. Ezeket az elnök tárgykör szerint továbbította az illetékes minisztérium képviselőjének, aki eljár az ügyben: dokumentumokat kért az üggyel kapcsolatban az illetékes közigazgatási hatóságtól, vagy – ha szükségesnek tartotta – személyesen is kiszállt a helyszínre, ahol tanúkat hallgathatott meg. A bizottság elvárása az volt, hogy az ügy minél hamarabb kivizsgálást nyerjen, a minisztérium képviselője megállapítsa jogosságát vagy alaptalanságát, és levonja a konkrét panaszból a tanulságokat. Ugyanakkor személyes felelősséget is vállalt vizsgálódásának eredményeiért. Minden ügyről beszámoló született, amelyet elküldtek a Miniszterelnökségnek és a Külügyminisztériumnak, majd bekerült a kartotékrendszerbe. A bizottság elnöke ennek nyomán ajánlásokat fogalmazott meg a tiszti bizottságnak.²³³³ A dokumentumokból nem világos a Miniszterközi és a tiszti bizottság közötti viszony, mivel a panaszok egy részét a Miniszterközi Bizottság a tiszti bizottságtól kapta, de saját hatáskörben ez utóbbi is kivizsgálhatta ugyanazt a panaszt. Az sem világos, hogy a Vladár vezette bizottság közölte-e vizsgálódásainak eredményét.

Mivel a bizottságnak propagandisztikus céljai is voltak, és mert nem maradt fenn a tevékenységével kapcsolatos anyag, valós jelentőségét nehéz megítélni. Saját beszámolójuk szerint 1942-ben 882 panasz futott be hozzájuk, ebből 738-at vizsgáltak ki. A legtöbb (372) az iparrevízió²³³⁴ miatt érkezett be, ezt követték a közigazgatással kapcsolatos panaszok (176).²³³⁵ A bizottság munkája az iparral és a kereskedelemmel kapcsolatos panaszok kivizsgálása terén volt a legeredményesebb, e két területen minden panaszt sikerült kivizsgálnia. A legrosszabb helyzetben az ingatlanok kapcsán befutott panaszok voltak, ezek közül csak tizenkét esetet vizsgáltak ki, de a munkát nehezítette az is, hogy a panaszok megítélése elvi kérdésekbe ütközött.²³³⁶ A másik nagy lemaradásuk a közigazgatási panaszok terén volt, ezt a vizsgálatot végző előadó hiányával magyarázták.²³³⁷ A bizottság elvi jelentőségét abban látták, hogy sikerült visszaverni a román propaganda állításait a panaszok mértékéről, és bizonyították ezek többségének alaptalanságát. Ugyanakkor igazolni vélték azt is, hogy a román lakosság joggal fordulhat a magyar hatóságokhoz és reménykedhet panaszának elintézésében, saját megfogalmazásuk szerint ezáltal „visszavezették a románokat a magyar közigazgatás útjára”.²³³⁸ A panaszok kivizsgálásából sikerült kiiktatni a tiszti bizottságot. Külügyminisztériumi beszámoló szerint 1943 első felétől a panaszok száma csökkenni kezdett – elsősorban a Miniszterközi Bizottság működése miatt. Az 1943-as és későbbi

kivizsgálásokról már nincs kimutatásunk, ráadásul a magunk kutatásai nem ezt bizonyítják: ha volt is csökkenés, az nem volt látványos, és nem mutatható ki összefüggés a csökkenés és a bizottság tevékenysége között.²³³⁹

A panaszok kivizsgálása nyomán szerzett tapasztalatokat összeítve a Miniszterközi Bizottság folyamatosan jelentésekkel látta el a kormányt, elősegítve a további intézkedéseket, anyagot szolgáltatva a minél hatékonyabb propaganda kifejtéséhez. Nem sok efféle beszámoló maradt fenn, a meglévők alapján azonban úgy tűnik, a bizottság egyre több retorzió bevezetésére tett javaslatot, feltehetően a románok magyarellenes intézkedéseinek ellensúlyozására. Javasolták például utazási korlátozások és hadbíró-sági perek alkalmazását nemzetiségi ügyekben, a dél-erdélyi magyar panaszok számának növelését és a menekültkérdés propagandaakciókra és nyomásgyakorlásra való kihasználását.²³⁴⁰ Másrészt a maguk részéről bizonyítottan állították be, hogy a román lakosság valójában elégedett a magyar uralommal, a köz- és jogbiztonsággal, a korrupciómentességgel, s a panaszok nagy része csak egyes agitátorok tevékenységére vezethető vissza.²³⁴¹ Ezek kiszűrését szolgálta az úgynevezett panasztérkép is: a beérkező panaszokat keletkezésük helyének megfelelően térképre vitték fel, figyelemmel kísérve, honnan érkezik be a legtöbb, vagyis hol működhetnek esetleges agitátorok. Jelenlegi forrásaink szerint külső aktivistákat leginkább a határövezetben, Máramaros és Beszterce-Naszód vármegyében véltek felfedezni, holott nem innen érkezett a legtöbb panasz. Ennek megoldására a Miniszterközi Bizottság két javaslattal is előállt. Egyrészt az azonosított provokátorok kis csoportjának példás, többéves börtönbüntetésre ítéletét szorgalmazta, másrészt – a lépés nemzetközi és a dél-erdélyi magyarságot retorzióként sújtó voltát is belekalkulálva – a két érintett vármegye román tömbjének a határövezetből való kitelepítését és ezzel a Romániából érkező „hatásoktól” való elszakítását ajánlotta. A javaslat lényege, hogy a határ menti román többségű települések lakosságát telepítsék pár tíz kilométerrel odébb, de lehetőleg hagyják ugyanabban a vármegyében, és helyükbe elsősorban székelyeket telepítsenek.²³⁴² Az egyedüli terület, ahol a bizottság enyhítésre, az esetleges újabb sérelmek csökkentésére tett javaslatot, a földkérdés volt. Elsősorban az állami elővásárlás szigorú alkalmazását és annak 1940 előttre való kiterjesztését kifogásolták.²³⁴³ Javasolták, hogy rokonai öröklés esetében, valamint tiszta román vidékeken ne éljenek a lehetőséggel, és csak a szórványvidéken igyekezzenek akadályozni a románok földszerzését.²³⁴⁴ 1941 decemberében a román lakosság földvásárlásának kérdésében értekezletet is tartottak Kolozsváron, ahol Észak-Erdély területét a magyarság arányának megfelelően három régióra osztották, s ennek függvényében engedélyezték vagy teljesen korlátozták az ingatlanforgalmat a román kisebbségek számára.²³⁴⁵

Román részen hasonló bizottság nem létezett, a román kormánysszervek nem is gyűjtötték a dél-erdélyi magyarok sérelmeit. De a Miniszterközi Bizottsághoz hasonló, központi, elsősorban propagandacélokat szolgáló szerv létrehozására a román összekötő tisztt többször is javaslatot tett. Négy miniszteri biztos kiküldését javasolta,

akik összesítenék és feldolgoznák a magyarországi románok panaszait, s propaganda-célokra használható anyagokkal látnák el a kormányzatot és az észak-erdélyi román-ságot. A dél-erdélyi magyarok ügyeinek kezelése itt sem merült fel.²³⁴⁶

7.4. A NÉMET–OLASZ TISZTI BIZOTTSÁG MŰKÖDÉSE

1940 őszén, az Altenburg–Roggeri-különbizottság működése közben merült fel egy hasonló összetételű bizottság állandósításának ötlete, amelyhez mindkét kormány beleegyezését adta. A magyar–román kapcsolatok tükrében ezt akár a bécsi döntés egy-féle kudarcaként is felfoghatjuk, ezzel ugyanis mindkét kormány beismerte, hogy nem képes a felmerülő kétoldalú problémákat megoldani. Új helyzet állt elő a román–magyar viszonyban és a kisebbségi kérdésben; először fordult elő, hogy – ha nem is semleges, de – nemzetközi bizottság alakult kimondottan a kisebbségi kérdés és panaszok kivizsgálására, kezelésére. A német–olasz tiszti bizottság célja nem egy jelentés elkészítése volt, hanem a vizsgálódás állandósítása. Ugyanakkor végig az érintett területen tartózkodtak, adott esetben napokon belül a sérelem helyszínére mehettek, kihallgathatták az érintett felet. Így benyomásaikat nem másodkézből szerezték, jóllehet mindkét kormány igyekezett folyamatosan befolyásolni és saját javára meggyőzni a bizottság tagjait. De a bizottság sem lehetett teljesen független vagy semleges, hiszen tagjai elsősorban a delegáló két nagyhatalom képviselői voltak, és a legfőbb szempont saját kormányaik érdekeinek képviselete volt. Jelenlétükkel azt szolgálták, hogy a magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés a tengelyhatalmak érdekeinek megfelelően alakuljon. Munkájukat befolyásolta az érintett államok tengelyhatalmakkal való viszonyának alakulása, a tengelyhatalmak közötti viszony és a bizottság személyi összetétele is.²³⁴⁷

A bizottság megalakulásáról az első információ 1940. december közepéről származik. Erdmannsdorff budapesti német követ közölte a magyar külügyminisztériummal, hogy a tengelyhatalmak döntöttek a tiszti bizottság felállításáról, s az kész bármikor a helyszínre érkezni. Ekkor értesülhetünk arról is, hogy két bizottság fog alakulni, az egyik Kolozsvár székhellyel a románság sérelmeivel, a másik Brassóban a magyarság sérelmeivel fog foglalkozni.²³⁴⁸ A bizottság összetétele a tengelyhatalmak közötti egyenrangúságot is tükrözni volt hivatott, a brassói élén egy német törzstiszt állt – munkáját egy olasz kapitány segítette –, a kolozsvári esetében pedig fordítva volt. A kolozsvári tiszti bizottság Carmelo Sigliuzzo őrnagyból és Julius Erflig századosból, a brassói pedig Hans Dehmel őrnagyból és Peppino Passanisi századosból állt. Mindkét bizottság mellett segédszemélyzet is működött, elsősorban gépírók, tolmácsok és sofőrök.²³⁴⁹ Érdekes volt a bizottság hatáskörének megállapítása, ugyanis annak kijelölésekor nem az államhatárt, hanem a Maros vonalát adták meg elválasztónak, a brassói bizottsághoz a Marostól délre fekvő területek tartoztak, kivéve Maros-Torda

megyét (de beleértve az egész Székelyföldet), a kolozsvárhoz pedig a Marostól északra fekvő területek, beleértve a fent említett megyét is.²³⁵⁰ Így mindkét bizottságnak illetékessége volt mindkét állam területén, de a fő szempont inkább a nemzetiség szerinti elkülönítés volt. A kolozsvári bizottság foglalkozott a román, a brassói a magyar lakosság sérelmeivel, országhatártól függetlenül. 1942 decemberétől – feltehetően magyar kezdeményezésre – a területi elhatárolásban is változás állt be, ekkortól Maros-Torda megye átkerült a kolozsvári bizottsághoz, Arad megye pedig a brassóihoz.²³⁵¹

Román kezdeményezésre a kormányokkal való kapcsolattartás és a bizottság munkájának segítése végett román és magyar összekötő tiszteket neveztek ki a bizottságok mellé. Ezek száma kezdetben egy-egy fő volt a megfelelő segédszeméllyel, így a kolozsvári bizottság mellé magyar részről Dunst László százados, a brassói bizottság mellé pedig román részről Valerian Popescu százados volt beosztva. 1941 végétől román kérésre számukat megduplázták, ám magyar javaslatra ezek már nem tartózkodhattak az illető bizottság működési területén.²³⁵² A kolozsvári mellé beosztott Alfred Negulescu, illetve később Virgil Bichiceanu százados Tordán, míg a brassói mellé beosztott Simándy Lajos főhadnagy Sepsiszentgyörgyön működött.²³⁵³ Nehéz meghatározni a bizottság jellegét, mivel tagjai az illető állam hadseregének aktív katonái voltak, ugyanakkor diplomáciai útlevelel rendelkeztek, a kapcsolatot viszont mind a saját, mind az érintett kormányokkal a konzulátusokon és a külügyminisztériumokon keresztül tartották s nekik tettek jelentéseket.

A hároméves működés során a bizottság személyi összetétele többször is változott. Ennek oka elsősorban az érintett kormányoknak az illető tagok hozzáállása miatti elégedetlensége volt. 1943 júliusától, Olaszország háborúból való kiválását követően a bizottság olasz tagjai visszavonultak, tevékenységüket a német tisztek vitték tovább.²³⁵⁴ A magyar Vezérkari Főnökség részéről felmerült, hogy az olasz résztvevőt japán képviselő bevonásával kellene pótolni, de a külügyminisztérium ezt elvetette.²³⁵⁵ 1944-ben még működött a bizottság, feloszlataáról nincs pontos információnk – valószínűleg a román kiugrást követően szüntette be végleg tevékenységét. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az alábbi ábrában mutatjuk be a személyi változások alakulását:

Kolozsvári bizottság		Brassói bizottság	
olasz	német	német	olasz
Carmelo Sigliuzzo őrnagy (1941. jan. – 1941. nov.)	Julius Erflig százados (1941. jan. – ápr.)	Hans Dehmél őrnagy (1941. jan. – 1943. máj.)	Peppino Passanisi százados (1941. jan. – 1943. júl.)

Kolozsvári bizottság		Brassói bizottság	
olasz	német	német	olasz
Leone Sircana őrnagy (1941. nov. – 1943. júl.)	Alfred Krehl százados (1941. ápr. – 1942. ápr.)	Walter von Kentsitzky ezredes (1943. máj. – 1944)	
	Werner Haag százados (1942. ápr. – 1944)		

78. ábra. A kolozsvári és brassói német–olasz tiszti bizottság vezetői.
Forrás: Hadtörténeti Levéltár, Fond 95, Német–olasz tiszti bizottság iratai

Ha döntően nem is, de a bizottság működését és eredményességét mindenképpen befolyásolta személyi összetétele. A tengelyhatalmak érthető módon igyekeztek helyismerettel rendelkező tiszteket küldeni a helyszínre,²³⁵⁶ ennek azonban az lett a következménye, hogy az érintett kormányok rendszeresen elfogultsággal vádolták őket, aminek volt is némi alapja. Jól jelzik ezt az ábrából kirajzolódó gyakori tagcserék. Másrészt egyértelmű, hogy az olasz tagok sokkal passzívabbak voltak a bizottság munkájában,²³⁵⁷ a legjobb képességűnek és legaktívabbnak az egész bizottság egyféle vezetőjeként is tekinthető Hans Dehmél őrnagy bizonyult. Az olasz tagok közül Sigliuzzónak és Passanisinek is szerelmi viszonya volt a bizottság egyik titkárnőjével, Maria Franzcal.²³⁵⁸ Ugyanakkor mindkét említett olasz tisztről feltételezhető, hogy románbarát volt,²³⁵⁹ míg a németek közül Haag századosról²³⁶⁰ és Dehmél őrnagyról inkább az ellenkezője mondható el.²³⁶¹ Mindezekon túl a tiszti bizottság személyzete között is feszült viszony volt, igyekeztek egymásnak kellemetlenségeket okozni.²³⁶²

A bizottság működésének és eredményességének megítéléséhez annak megalakulásakor kapott jogosítványát, az ebben bekövetkezett változásokat kell szemügyre vennünk. A feladatot nehezíti, hogy nem állnak rendelkezésünkre német vagy olasz források arról, milyen szerepet is szántak maguk a tengelyhatalmak a bizottságnak, amikor létrehozását felvetették. Ugyanígy a rendelkezésünkre álló román forrásokból is kevés információ nyerhető, ezért elemzésünket elsősorban magyar diplomáciai iratokra alapozzuk, és az ebből kiolvasható képre korlátozzuk. A bizottság a kezdetektől csekély hatáskörrel rendelkezett, feladatát leginkább csak a panaszok összegyűjtésében, rögzítésében jelölték ki, s konkrét feladatul a kiutasítási és erőszakos cselekedetek kivizsgálását kapta, de ezeket is csak a tengelyhatalmak beleegyezését követően. A szabályzat szerint az ügymenet a következőképpen alakult: a bizottságok a követségeken keresztül jelentették saját kormányaiknak a hozzájuk beérkező eseteket, a kormányok kiértékeltek azokat, majd döntöttek a panaszok további sorsáról; a súlyosabb eseteket jelezték az illető kormánynak és kérték az ügy kivizsgálását, elintézését.²³⁶³ Eszerint

nem a bizottság tagjai döntöttek a panaszok kivizsgálásáról, és kivizsgálás esetén sem volt semmilyen eszköz a kezükben, amellyel a felelősnek bizonyult személyt vagy hatóságot szankcionálhatták volna. Így egy sérelem sorsát nem a súlyossága döntötte el, hanem a tengelyhatalmak pillanatnyi érdeke. Mindehhez még hozzájárult, hogy a bizottság diplomáciai testületnek minősülve területenkivüliséget élvezett, és semmilyen elszámolási kötelezettsége nem volt a román vagy magyar kormányok felé. Így ha csak a működési szabályzatát vesszük figyelembe, a tisztí bizottság tulajdonképpen egy léüüres térben mozgó kirakatszervezet, amelynek egyedüli feladata a tengelyhatalmak érdekeinek képviselése. A felsoroltakon túl a szabályzatnak egyéb hiányosságai is voltak: nem rögzítette a panaszbeszerzés, sem a kivizsgálás módját, és nem volt szabályozva az sem, van-e visszamenőleges jogköre a bizottságnak, és kivizsgálhat-e megalkulása (1941. január) előtt keletkezett panaszokat. Menet közben a bizottság tagjai – feltehetően Dehmel kezdeményezésére – úgy döntöttek, hogy ezt megelőző eseteket csak akkor vizsgálnak ki, ha azok szoros összefüggésben állnak későbbi ügyekkel.²³⁶⁴

Mivel a megalakulásakor még nem volt szó a bizottság mellé beosztott összekötő tisztekről, a szabályzat erről nem tesz említést. Kezdetben nem volt világos e személyek feladata, kompetenciája. A román összekötő tisztt működését szabályozó rendeletből alkothatunk némi képet arról, milyen szerepet szánt neki a román kormány. Egyik legfontosabb feladata nyilvánvalóan a kapcsolattartás volt a saját kormánya és a bizottság között, átadta a panaszokat, átvette a bizottságtól érkező javaslatokat. Idővel, a tiszti bizottság aktivitásának a mérséklődését követően az összekötő tisztt szerepe felértékelődött, az ügyek többségét vagy maga személyesen oldotta meg, vagy rajta keresztül „intéztette” el a bizottság. Mindezek mellett természetesen legfőbb feladata saját kormánya és a román kisebbség érdekeinek a képviselése és védelme. Így teendői közé tartozott, hogy minden román sérelmet továbbítson a bizottság felé, kihasználjon minden alkalmat, hogy egy-egy román menekültet a bizottság elé kísérsen, információval lássa el, „felvilágosítsa” – más szóval befolyásolja –, ha úgy érzi, hogy az illetékes hatóságok félre akarják vezetni a bizottságot. Ugyanakkor a bizottság egyetlen kérését sem utasíthatta vissza, előzékenyen kellett velük viselkednie, és törekednie kellett a személyes jó kapcsolat kiépítésére.²³⁶⁵

A bizottság szerencsésen túllépett a szabályzatban foglaltakon, s igyekezett aktívan és hatékonyan eljárni a panaszok kivizsgálása során. Rendelkezésünkre álló információk szerint a bizottság 1941 és '44 közötti működését²³⁶⁶ négy periódusra oszthatjuk: 1) 1941. január – 1941. május: a bizottság a szabályzatot túllépve aktívan vizsgálja ki a panaszokat, a tényeket személyesen, a terepre kiszállva igyekszik tisztázni. 2) 1941. május – 1941. december: a bizottság aktivitása lanyhul, az esetek kivizsgálását egyre inkább a magyar, illetve román hatóságokra bízta. 3) 1941. december – 1942. június: a bizottság szinte egyáltalán nem száll ki terepre, minden ügyet az összekötő tisztten keresztül a hatóságokkal vizsgáltat ki. Ennek ellenére a magyar hatóságok még hasznosnak tartották a bizottságot. 4) 1942. június – 1944 vége: a magyar kormányzat el-

veszíti bizalmát a bizottságban; a Miniszterközi Bizottság létrehozásával igyekszik kiiktatni a panaszok kivizsgálásából, s felveti feloszlátását is.

Az első szakasz a bizottság megalakulásától az 1941. május 16-án Münchenben megtartott értekezletig tart. Ez idő alatt a bizottság a legaktívabb periódusát éli, tagjai a tavaszi hónapokban végig úton vannak, bejárják a fontosabb helyeket, és személyesen igyekeznek kivizsgálni minden panaszesetet. A bizottság e kezdeti aktivitásával valószínűleg igyekezett mind a tengelyhatalmak, mind az illetékes kormányok fele bizonyítani a maga fontosságát, ezzel megalapozva további fennmaradását. Feladatát nemzetközi rendőri funkcióként fogta fel: a konkrét esetek kivizsgálása révén a hasonló esetek jövőbeni előfordulásának megakadályozását, valamint a két ország közötti feszültségek csökkenését remélte.²³⁶⁷ A román fél a kezdetektől nagyobb aktivitást mutatott, s a konzulátusokon keresztül²³⁶⁸ igyekezett elárasztani a bizottságot panaszokkal. A magyar fél kezdetben passzívakabbnak mutatkozik, a bizottsághoz eljuttatott összefoglalókon keresztül próbált elvi ügyeket felvetni, erre azonban a bizottság nem tűnt fogékonnak, inkább konkrét esetek kivizsgálására koncentrált. A kevés magyar panaszból a bizottság arra következtetett, hogy a magyaroknak nincsenek sérelmeik, a magyar Vezérkari Főnökség ezért kérte az illetékeseket, hogy küldjenek minél több, magyarokat diszkrimináló panaszt/ügyet.²³⁶⁹ A magyar sérelmek összegyűjtését a Magyar Népközség és a konzulátusok végezték, 1941 januárjában azonban, a nagyenyedi népközségi központi iroda bezárását követően a brassói tiszti bizottság nem ismerte el a Népközséget, és vezetőjét, Gyárfás Elemért is csak magánemberként volt hajlandó fogadni.²³⁷⁰ 1941 márciusától változás állt be a bizottság jogkörében, a határincidenteek kivizsgálása ezt követően a magyar–román katonai bizottságokra tartozott, és a tiszti bizottság csak a nemzetiségi sérelmekkel foglalkozott.²³⁷¹ 1941. május 16-án, Münchenben a tengelyhatalmak értekezletet tartottak a tiszti bizottságok ügyében, ahol nem eszközöltek érdemi változtatásokat, de a bizottság tagjainak sikerült bebizonyítaniuk, hogy hatékonyan és eredményesen tevékenykednek, így szükség van rájuk a továbbiakban is.

A második szakasz 1941 májusától, a müncheni értekezlettől 1941 végéig tart. Ez időszak alatt a bizottság elviekben minden panaszt kivizsgált, de aktivitása csökkenni kezdett. A bizottság a panaszok jelentős részét nem közvetlenül, személyesen tárta fel, hanem átadta az összekötő tiszteknek. Tagjai csak akkor fordultak saját kormányaikhoz, ha az összekötő tisztektől nem kaptak jelentést az ügy további sorsáról.²³⁷² Mindez arra vall, hogy a bizottságok igyekeztek egyre inkább függetlenedni saját kormányaiktól, és egyedül elintézni az ügyeket. Az, hogy már nem személyesen vizsgáltak ki minden esetet, annak is betudható, hogy a beadott sérelmek száma megsokasodott, s már képtelenek voltak személyesen nyomon követni minden esetet. A brassói konzul mindezt a bizottság aktivitása csökkenéseként értelmezte, s úgy vélte, a kezdeti lelkesedés csak a müncheni konferenciának szólt, ezt követően a bizottságot már egyre kevésbé érdekelték a konkrét ügyek.²³⁷³ Bár 1941 augusztusában Bárdossy László mi-

niszterelnök az olasz követnek előadta, hogy véleménye szerint a bizottság nem látja el a neki szánt feladatot, és felvetette esetleges megszüntetését, a magyar kormányzat összességében pozitívan ítélte meg a bizottság működését. Elégedetlen volt azzal, hogy konkrét eseteket nem tudott orvosolni, és nem tudta szankcionálni a román hatóságokat, de működését összességében pozitívan ítélte meg, mivel megakadályozta súlyos, akár halálesetekkel is járó tettek elkövetését.²³⁷⁴ A magyar összekötő tisz, Dunst László jelentéséből úgy tűnik, hogy a románok ebben a periódusban is sokkal több panaszt továbbítottak a bizottságnak, ő főleg a magyar konzulátusok tevékenységével volt elégedetlen. Ugyanakkor kifogást emelt amiatt, hogy a román konzulátusok foglalkoznak a magyarországi román panaszok összegyűjtésével és továbbításával, ezt az ország belügyeibe való beavatkozásnak minősítette.²³⁷⁵ Bár ezt a külügyminisztérium is sérelmesnek tartotta, elfogadta a kialakult helyzetet, mivel a magyar konzulátusok is hasonló tevékenységet fejtettek ki.²³⁷⁶

A harmadik szakasz 1941 decemberétől 1942 júniusáig tartott, ez időszak alatt a bizottság aktivitása teljesen megfenneklett, alig néhány ügyet vizsgált ki személyesen. Ezzel épp korábbi vonzerejét veszítette el: a kívülről, független testületét. Immár minden panaszt az illetékes hatóságokra bízott, s a magyar konzulátusoknak is csak a román vizsgálat eredményét továbbította, de nem foglalt állást az ügyben. A brassói konzulátus információi szerint emögött az állt, hogy a román hatóságok megkérték a tiszti bizottságot: többé ne személyesen vizsgálja ki az ügyeket – ezt szuverenitásuk megsértéseként élnék meg²³⁷⁷ –, inkább bízza a román összekötő tisztre. Ezt az információt megerősíteni látszik Dehmel egy későbbi kijelentése, amely szerint 1941 decemberében megállapodtak a kolozsvári bizottsággal, hogy terepre csak a súlyos esetek kivizsgálására szállnak ki.²³⁷⁸ Azáltal, hogy a bizottság teljesen kivonta magát az ügyek kivizsgálásából, egyre láthatóbban megmutatkoztak a működésében kezdettől jelentkező hiányosságok. Az összekötő tiszteken keresztül a panasz ugyanis visszajutott ugyanahhoz a hatósághoz, amely magát a sérelmet kezelte, és amely jobb esetben letagadta a panasz jogosságát, rosszabb esetben a csendőrségnek adta át a panasztevőt.²³⁷⁹

A bizottság súlytalanná válását az is mutatja, hogy 1942 februárjában a bizottsághoz eljuttatott egyik panaszra, a Kis-Küküllő megyei magyar földbirtokosok elleni szabotázsperekre Dehmel úgy reagált, hogy jobb, ha nem is teszük szóvá a román hatóságoknak, mivel félő, hogy más megyékben is hasonló pereket kezdeményeznek. Ezzel mintegy elismerte, hogy a bizottság nem tud védelmet nyújtani a magyar kisebbségnek.²³⁸⁰ Az ugyanezen eljárási módból adódó előnyöket nyilván nemcsak a román, hanem a magyar hatóságok is kihasználták, a tiszti bizottság ugyanis több esetben is panaszkodott a magyar alsóbb hatóságokra, amiért azok nem vizsgálják ki az ügyeket elég hatékonyan, és ha jogos is a sérelem, valójában az elkövetőt védik. Ezzel szemben a bizottság véleménye szerint a román hatóságok sokkal operatívabban vizsgálják ki az ügyeket, s jogosság esetén intézkedések következnek, még ha később

ezek látszatzmeggoldásoknak bizonyulnak is.²³⁸¹ A belügyminisztérium ezt követően több ízben felszólította az alsóbb hatóságokat a gyors és tényszerű kivizsgálásra, mivel egyrészt csak így lehet visszaverni a román vádak, másrészt ezáltal segíthettek a magyarokon is.²³⁸² Míg a román panaszok 1942-ben növekvő számban érkeztek, a magyarok már kevésbé merték a maguk panaszait a tiszti bizottság elé terjeszteni.²³⁸³ 1942 márciusában Gyárfás megkérte a tiszti bizottságot: ne szálljon ki Hunyad megyébe a panaszok kivizsgálására, mivel a Népkeözsség fél az esetleges megtorlástól, és nem bízik abban, hogy a bizottság vizsgálatának bármilyen eredménye lesz. A magyar panaszok számbeli csökkenése emellett azzal is magyarázható, hogy a népközösségi szervek továbbra is csak a megfelelő ellenörzés után továbbították a panaszt a bizottság elé, míg a románok a célt továbbra is a minél nagyobb számú panasz kreálásában látták. A magyar kisebbségi sérelmek előzetes ellenörzését elsősorban a Népkeözsség helyi szervei végezték. A szervezet tevékenysége valójában a bizottság munkáját könnyítette meg – és ezzel sokat is javult a Népkeözsség és a tiszti bizottság viszonya.²³⁸⁴ A bizottság tevékenységének hanyatlását tetézte az 1942 júniusában megindított román rekvirálási akció, amely végleg megrendítette a magyar hatóságok bizalmát a bizottságban. Az 1942 nyarán végrehajtott rekvirálás, majd a német–olasz különbizottság kiküldésének egyik kísérőjelensége volt a román hatóságok által gyűjtött ügynevezett hűségnyilatkozatok kérdése. Sikerült több ezer ilyen nyilatkozatot begyűjteni és a bizottság elé tárni, amelyek szerint a magyar kisebbség elégedett a helyzetével és nincsenek sérelmei. A nyilatkozatokat nagy számban írták alá a magyar kisebbség elitjének számító papok és tanítók. Maga a tény, hogy a magyar kormány nem tudta „megvédeni” a magyar kisebbséget, és bekövetkezhett a rekvirálás, fokozta a magyar kisebbség kiszolgáltatottságérzetét és csalódottságát a magyar kormánnyal szemben.

A tiszti bizottság működésének negyedik szakasza 1942 júniusa és 1944 nyara között tartott. A román rekvirálási akció nyomán felállított Hencke–Roggeri-különbizottság kiküldése a tiszti bizottsági tevékenység tengelyhatalmak által is beismert kudarcát jelentette. A magyar kormányzat erre két választ adott: egyrészt létrehozta a Miniszterközi Bizottságot, amivel az amúgy sem működő tiszti bizottságot igyekezett kikapcsolni a panaszok kivizsgálásából, másrészt egyre nyíltabban kezdte bírálni a bizottság passzivitását. 1942 második felében a brassói konzulátus többször felvetette a bizottság megszüntetését; szerinte az csak korlátozza a magyar kormány mozgásterét, ha esetleg aktív (fegyveres) fellépésre szánna el magát.²³⁸⁵ A magyar hozzáállás megváltozásában a hadi helyzet alakulása is közrejátszhatott, ugyanis ekkor került legközelebb a két állam egy fegyveres összetűzéshez.²³⁸⁶ A kudarcot érzelve a tiszti bizottság egyik német tagja, Dehmel őrnagy és a tengelyhatalmak is megpróbálták enyhíteni a feszült helyzetet egyrészt a különbizottság kiküldésével, másrészt a tiszti bizottság „reaktíválásával”, amihez javaslatot kértek a magyar kormánytól. A magyar kormány a kezdeti időszakhoz való visszatérést javasolta: iktassák ki az összekötő tisz-

tet és a hatóságokat, s ha nem is mindet, de a súlyos eseteket a bizottság közvetlenül vizsgálja ki. Ehhez kérték létszámának növelését.²³⁸⁷ Minden próbálkozás ellenére semmilyen lényegi változás nem következett be.²³⁸⁸ Ennek elsősorban nem a bizottság volt az oka, hanem a politikai helyzet, mivel a tengelyhatalmak egyre inkább rászorultak Románia nyersanyagkészletére és fegyveres segítségére. A román érdekeket nem szolgálta a bizottság „reaktíválása” s a kisebbségi kérdés feszegetése. Jelenlegi információink szerint az 1942. év végi próbálkozások kudarcba fulladtak, s 1943-tól a bizottság már csak papíron létezett.

7.5. A SÉRELMEK HALMAZA

A 20. századdal kapcsolatban a történészek problémája legtöbbször nem a forráshiány, sokkal inkább az, hogyan lehet a meglévő nagy mennyiségű forrást átnézni s abból a legjelentősebbeket szelektálni. Esetünkben is ez a helyzet: több tízezer oldalnyi dokumentum áll rendelkezésre a tisztai bizottságról és a két nemzetiséget ért sérelmekről, de ezek nagyon eltérőek és nehezen összevethetők. A továbbiakban nem a tisztai bizottságra, hanem az egyéni sérelmekre vonatkozó források bemutatására szorítkozunk.

Az erdélyi magyarságról és az általa elszenvedett sérelmekről több levéltári egységben is találunk információkat. A budapesti források közül kiemelkednek a Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztályának az iratai (K 28), valamint a Külügyminisztérium Politikai (K 63) és Rezervált (K 64) iratai. Ugyanez érvényes korszakunkra is. Emellett a háborús viszonyok, illetve a német–olasz tisztai bizottság részben katonai jellege miatt a hadtörténeti levéltár is őriz egy irategységet a tisztai bizottságok működéséről, ahol nagyon sok sérelmi anyagot is találunk. A magyar kormányzati szervek közül tehát több is foglalkozott a sérelmek szisztematikus gyűjtésével és elrendezésével. Erre 1942-ben egységes kartotékrendszert is kidolgoztak, ahová a kivizsgálást követően a megfelelő jelzetekkel ellátva minden panasz bekerült. Az észak-erdélyi románokra vonatkozóan a Miniszterelnökség II. osztálya, a Külügyminisztérium Politikai Osztálya, a Miniszterközi Bizottság, illetve a tisztai bizottságok mellé beosztott összekötő tiszt is gyűjtötte a sérelmeket. E kartotékrendszer pontos felépítéséről nincsenek információink, mivel bár több helyen is gyűjtötték, a háborús pusztítások miatt napjainkra egyik sem maradt fenn a maga teljességében, és a bekerült sérelmek is töredékesek. Feltételezhetjük azonban, hogy felépítését tekintve nagyban hasonlított a dél-erdélyi adattárhoz.

Ezt 1942 nyarán kezdték el szervezni. Mintaként a román kormány tevékenysége szolgált. Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes kabinetje mellett 1941 májusában létrehozták a Románosítási, Telepítési és Vagyonnyilvántartási Államtitkárság nevű hivatalt (hivatalos román nevén Subsecretariatul de Stat al Românizării, Colonizării și

Inventarului),²³⁸⁹ amely szisztematikus munkával felmérte a nemzetiségek kezén lévő földeket, ingatlanokat, közületeket, háziállatokat és mezőgazdasági gépeket.²³⁹⁰ Ennek nyomán a magyar kormány is hasonló munkába kezdett. A felállítandó kartotékrendszerről 1942 decemberében a brassói konzulátuson értekezletet is tartottak a minisztériumok és a külképviseletek képviselőinek bevonásával. A kartotékrendszer felállítását többek között azzal is indokolták, hogy ha nincs módjuk a panaszok kivizsgálására, legalább legyenek szisztematikusán összegyűjtve. Kérték, hogy mind az összekötő tiszt, mind a konzulátusok küldjenek fel minden panaszt négy példányban Budapestre, ahol azokat behelyezik a kartotékrendszerbe PS – vagyis Politika Sérelem – jelzettel.²³⁹¹ A kartotékrendszernek három nagyobb csoportja volt; minden településről kitöltöttek egy adatlapot, amely tartalmazta a település fontosabb statisztikai adatait (népesség, földbirtokmegoszlás, iskolák, szövetkezetek stb.). Emellé most bevezették a sérelmi kartotékot, ugyancsak településenként rendezve. A kartotékba való bevitel előtt azonban minden sérelmet kóddal láttak el a sérelem típusának megfelelően. E két kartotékrendszer mellé szükségesnek vélték még egy adattár elkészítését is, amely az egyházak, iskolák, a Népközösség, az EMGE, a Hangya adatait és a fontosabb foglalkozásokban lévők névsorát tartalmazta.²³⁹² E kartotékrendszerből napjainkra csak a dél-erdélyi adattár maradt fenn.²³⁹³

Ha a sérelmi kartotékrendszer nem őrződött is meg, ismerjük csoportosítását és kódolását. A sérelmek csoportosítása nagy vonalakban megegyezett. Mindkét esetben négy nagy csoportra és több alkategóriára osztották a sérelmeket (román sérelmek esetében 32, a magyarok esetében 34 ilyen alkategória volt). Ez a négy kategória: 1) politikai és közéleti sérelmek, 2) általános rendelkezésekkel kapcsolatos sérelmek (ez többnyire a közigazgatással kapcsolatos panaszokat tartalmazta), 3) kulturális és 4) gazdasági sérelmek. A magyar sérelmek esetében külön kategóriát képeztek a Népközösséggel és az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesülettel kapcsolatos panaszok. Ezt leszámítva a sérelmek alcsoportjai megegyeztek, legtöbb esetben kódjaik (számozásuk) is.²³⁹⁴ A kimutatásból hiányoljuk a fizikai atrocitások feltüntetését mint külön alkategóriát, mivel a dél-erdélyi magyarok között a Vaszárd hatalomra kerülése és a folyamatos magyarellenés közhangulat miatt ez jelentős sérelemforma lehetett. A 207-es és 208-as kategória (hatóság bánásmódja letartóztatással, illetve hatóság magatartása) erre is vonatkozik, viszont nem tartoznak bele a lakosság által elkövetett atrocitások.

A kartotékrendszer elpusztulása mellett a magyar nemzetiségűek egyéni panaszai amiatt sem maradtak fenn, mert ezekről eleve sokkal kevesebb írott forrás volt. Mind ez a két népcsoport és az érintett kormányok tisztai bizottsághoz való viszonyulásával is magyarázható. A román kormányzat stratégiája az volt, hogy úgy próbálta meggyőzni a tisztai bizottságot a románok súlyosan diszkriminált helyzetéről – és ezáltal a bécsi döntés tarthatatlanságáról –, hogy a szó szoros értelmében elárastotta a bizottságot a román lakosság egyéni panaszaival. Ezeket egyrészt a román konzulátusok²³⁹⁵ gyűjtötték be a helyi román elit (elsősorban papok, tanítók, ügyvédek) segítségével,

másrészt a román összekötő tisztekhez juttatták el az Észak-Erdélyből elmenekültek szervezetei. A román hatóságok minden elmenekült román lakost a határátlépést követően kihallgattak és jegyzőkönyvet vettek fel, amelynek egyik példányát azonnal eljuttatták az összekötő tiszthez, aki – az esetek döntő többségében mérlegelés nélkül – továbbította azt a tiszti bizottsághoz. Sokszor a menekült beszámolt más, nem vele történt esetekről is, de a hatóságok erről is „kreáltak” egy panaszt, amelyet ugyancsak a tiszti bizottsághoz továbbítottak. A tiszti bizottságok vagy a magyar hatóságok kivizsgálása után olykor fény derült rá, hogy az érintett nem is tudott róla, hogy az ő nevében panaszt adtak be.²³⁹⁶ Másrészt a menekültek sok esetben eltúlozva interpretálták a történeteket.²³⁹⁷ A román menekültek túlzásait mind a román hatóságok,²³⁹⁸ mind maga Emil Hăteganu, az észak-erdélyi románok vezető személyisége²³⁹⁹ elismerte. Mivel a román panaszok egy részéről kiderült alaptalanságuk, 1943-tól kezdődően a román összekötő tiszt is szorgalmazta, hogy csak a megalapozott panaszokat továbbítsák.²⁴⁰⁰

Ezzel szemben a magyar hatóságok és a nemzetiségi vezetők teljesen más stratégiát választottak. Egyrészt nem egyéni sérelmek tucatjaival árasztották el a bizottságot, hanem összefoglalókat készítettek.²⁴⁰¹ Másrészt egyéni sérelmeket csak megfelelő mérlegelés után és súlyos esetekben továbbítottak.²⁴⁰² Ez természetesen nem azt jelentette, hogy minden beadott magyar panasz jogos volt, de nagyobb százalékról állapíthatták meg megalapozottságukat.²⁴⁰³ Mindezek miatt sok esetben úgy tűnik, hogy a román lakosságnak sokkal több sérelme volt, mint a magyaroknak.

A bukaresti Történeti Levéltárban is megtalálható egy irategység a román összekötő tiszt tevékenységéről.²⁴⁰⁴ A kutatás kezdetén reméltük, hogy a magyar irategységhez hasonlóan ebben is a román és/vagy magyar nemzetiség korabeli sérelmeinek és kivizsgálási anyagainak nyomára bukkantunk. A Fond 87 irategységbe van rendezve, és több tízezer oldalt tartalmaz, az összekötő tiszt tevékenységére vonatkozó pár beszámolót leszámítva azonban csak a menekültektől felvett nyilatkozatokat tartalmazza, s nincs egy dokumentum sem a sérelmek kivizsgálásáról. Ugyanúgy meglepő, hogy a magyar nemzetiségűek sérelmeiről sem találtunk semmilyen információt. A magyar kormányzat összegyűjtötte mind az észak-erdélyi román, mind a dél-erdélyi magyar sérelmeket, ezek kivizsgálásának anyagát és véleményezését, ezzel szemben – jelenlegi tudásunk szerint – a román kormányzat nem fejtett ki hasonló tevékenységet, vagy nem maradtak fenn ezek az anyagok. A fentebb is említett okok miatt e kutatásba ezeket a nyilatkozatokat nem vontuk be, csak azokat vettük figyelembe, amelyeket a tiszti bizottság vagy a hatóságok kivizsgáltak és véleményeztek.

Ha a román nemzetiségűek sérelmeinek feltárásához nem is lehetett felhasználni, a forráscsoport más vonatkozásban fontos adalékkal szolgált. Sok esetben ugyanis *már akkor* elkezdtek a sérelmek csoportosítását, látványos grafikonok készítését, és – a kivizsgálás eredményének ismerete nélkül – valós tényként kezelték ezeket. Mindez ugyanakkor magyarázatot ad a román történetírásban a nyolcvanas évek óta²⁴⁰⁵ fel-

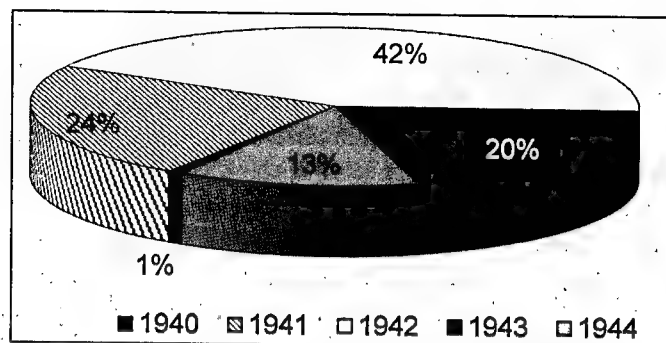
erősödő nemzeti diskurzusra – mártírológiára –, amely szerint a magyar kormány célja a román lakosság kiirtása volt, s a legkegyetlenebb módszereket és kínzásokat alkalmazták. E kiadványok jellemzői, hogy interjúk és visszaemlékezések mellett, amelyek naturalisztikus színezettel több rémtörténetet is elmesélnek, rengeteg statisztikát tartalmaznak a román nemzetiség sérelmeiről.²⁴⁰⁶ Vagyis: mellőzve a forráskritika módszerét, a korabeli szerzők – s nyomukban egyes maiak is – tényként fogadják el a menekültek beszámolóit.

Véleményünk szerint ez a szükségesnek tartott felvezető kellően indokolja, miért nem lehet összevetni az észak-erdélyi románok és a dél-erdélyi magyarok egyéni sérelmeit. Míg a román sérelmekkel kapcsolatban a magyar hatóságok által kivizsgált és véleményezett *több száz* egyéni eset áll rendelkezésre – ami lehetőséget ad statisztikai elemzésre is –, egyetlen ilyen esetet sem találtunk a romániai magyar sérelmekkel kapcsolatban.

7.6. AZ ÉSZAK-ERDÉLYI ROMÁN LAKOSSÁG SÉRELMEI

A dél-erdélyi magyarok sérelmeivel szemben az észak-erdélyi románok esetében fennmaradt az ügyiratok jelentős része, ami lehetővé teszi ezek statisztikai értékelését.²⁴⁰⁷ Mint fentebb már említettük, csak azokat az eseteket vettük figyelembe, amelyeket a magyar hatóságok kivizsgáltak és véleményeztek. Minden panasz három fő elemből áll: a panasz leírása, a kivizsgálás eredménye, az összekötő tiszt, illetve a Miniszterközi Bizottság erre adott véleményezése.²⁴⁰⁸ Az iratcsomókban összesen 891 panasz található,²⁴⁰⁹ a továbbiakban ez képezi vizsgálódásunk alapját. Az átfogó kép kialakítása érdekében igyekszünk minél sokoldalúbban elemezni az ebből nyerhető információkat. Mivel az érintett négy év mindegyikéből, minden vármegyéből lelhető fel panasz, a minta akár reprezentatívnak is mondható, így véleményünk szerint az arányok általánosíthatók egész Észak-Erdélyre.

A panaszok időbeli megoszlása szerint a legtöbb sérelem 1942-ben keletkezett (42,53%), ezt követi az 1941-es mennyiség (24,46%), később a sérelmek száma csökkent (1943: 20%, 1944: 13%). Kérdés, hogy a panaszok csökkenő száma a Miniszterközi Bizottság tevékenységének eredményessége vagy a tiszti bizottság aktivitásának hanyatlása miatt következett be. Véleményünk szerint inkább a második tényezőnek volt döntő befolyása; ha a csökkenés a Miniszterközi Bizottságnak is betudható, semmiképpen nem olyan mértékben, mint ahogy azt ők előre jelezték.

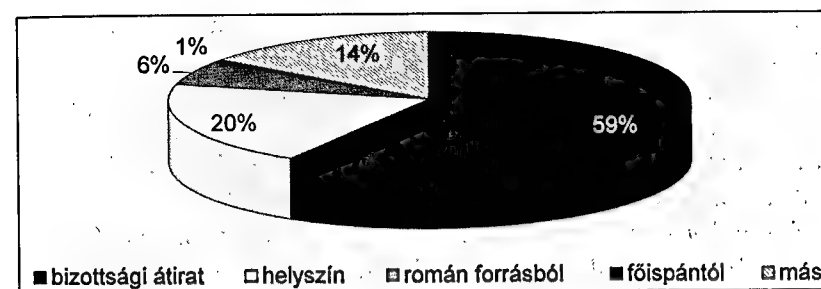

79. ábra. Az észak-erdélyi román lakosságot ért sérelmek megoszlása évenként. Forrás: Hadtörténeti Levéltár, Fond 95, Német-olasz tiszti bizottság magyar összekötő tiszte, Kolozsvár; MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel

Vármegye	Sérelmek megoszlása %-ban
Bihar	32
Szatmár	26
Kolozs	13
Szolnok-Doboka	7
Máramaros	8
Szilágys	4
Beszterce-Naszód	1
Székelyföld	5,5
Más	2,6

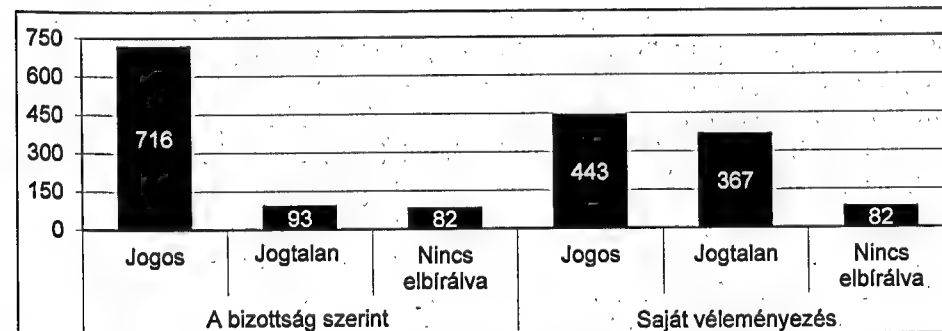
80. ábra. Az észak-erdélyi román lakosság sérelmeinek százalékos megoszlása vármegyénként. Forrás: Hadtörténeti Levéltár, Fond 95, Német-olasz tiszti bizottság magyar összekötő tiszte, Kolozsvár; MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel

A panaszok területi megoszlása szerint a legtöbb Bihar (32%) és Szatmár (26%) vármegyében keletkezett. Ennek magyarázata az, hogy e két megyéből fennmaradt egy úgynevezett panaszlexikon, amelybe szisztematikusan gyűjtötték a vármegyében kelt sérelmi beadványokat. A négy székely megye (Maros, Udvarhely, Csík és Háromszék) kis elemszáma nem okozott meglepetést,²⁴¹⁰ Máramaros (5,25%) és Beszterce-Naszód (1,7%) vármegye esete azonban annál különösebb. Ismerve a magyar kormány Szolnok-Dobokát érintő intenzív nemzetiségpolitikai törekvéseit mindenképpen meglepő, hogy a megyéből csak a panaszok 7,9%-a származik; ennek a megmaradt minta torzulása is oka lehet. A legtöbb panasz tehát a jelentős magyar lakossággal is rendelkező megyékben keletkezett, míg a románok által többen lakott megyékben „békésebb” volt az együttélés, ezeket kevésbé érintette a kormány politikája.

81. ábra. Az észak-erdélyi román lakosságot ért sérelmek forrása. Forrás: Hadtörténeti Levéltár, Fond 95, Német-olasz tiszti bizottság magyar összekötő tiszte, Kolozsvár; MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel

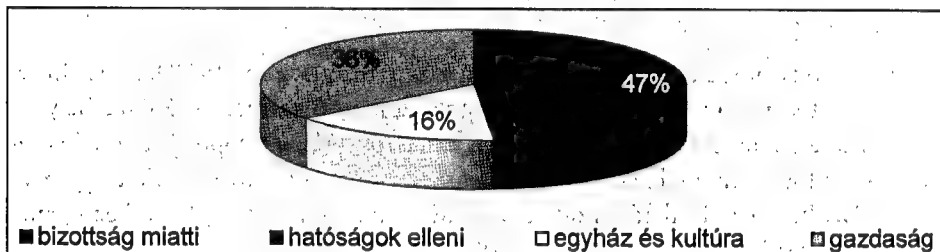
A panaszok legfőbb forrása természetesen a tiszti bizottság volt (58%), de a Miniszterközi Bizottság aktivitását is jól jelzi, hogy az ezt követő kategóriát (20%) a helyszínen beszerzett panaszok csoportja jelenti. A panaszok érdekes csoportja a román összekötő tiszttől úgymond bizalmas úton megszerzett panaszok (6%), ezeket ugyanis a román tiszte kocsijából tulajdonították el.²⁴¹¹ Meglepő a főispánoktól beérkező panaszok alacsony száma, miközben nem feledhetjük, hogy a nemzetiségi kérdés kezelése a magyar közigazgatásban épp a főispán jogköre volt. Ennek magyarázata a főispáni kar érzéketlensége lehet a téma iránt, vagy éppenséggel az, hogy a Miniszterközi Bizottság megalakulását követően úgy értelmezték: a kérdés kezelésének feladatát levették a vállukról.

82. ábra. Az észak-erdélyi román lakosságot ért sérelmek elbírálása a tiszti bizottság és saját megítélése szerint. Forrás: Hadtörténeti Levéltár, Fond 95, Német-olasz tiszti bizottság magyar összekötő tiszte, Kolozsvár; MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel

A hatóságok hozzáállását jól jellemzi, hogy a panaszoknak csak kis részét (10,43%) tartották jogosnak. Az összekötő tiszte és a Miniszterközi Bizottság véleményezésére nem találunk jobb megközelítést, mint azt, hogy minden esetet igyekeztek kimagya-

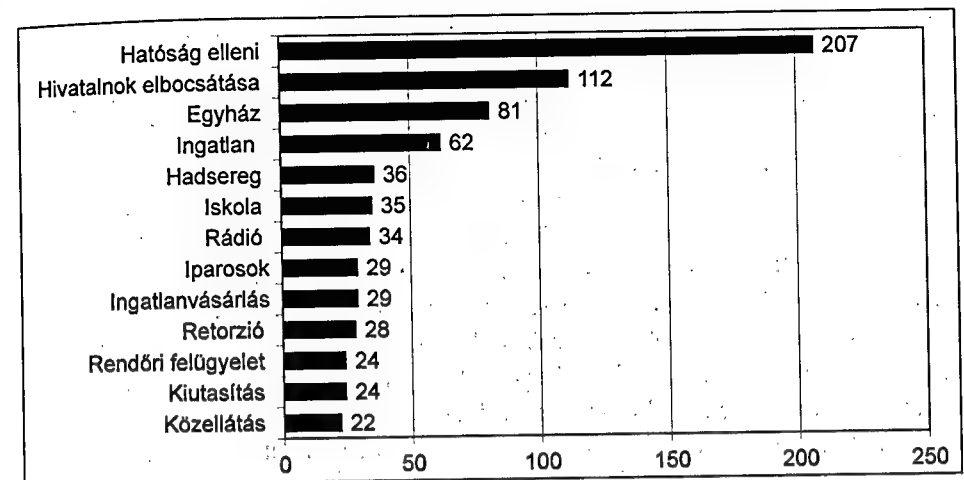
rázni. Ha a panaszbeadvány több sérelme közül az egyik nem volt helytálló, az egész beadványt alaptalanként ítélték meg. Ugyanígy, ha egy panasz túl általános volt, akkor arra hivatkoztak, hogy nem tudnak az illető nyomára akadni, ha pedig részletekbe menő, akkor arra, hogy ilyen nevű hatósági személy nem található az illető településen. Ha a panaszt indokoltnak is találták, a legtöbb, ami elvárható volt, hogy az illetőt megintették szóban, esetleg eljárást kezdeményeztek ellene, de a sértett kárpótlása vagy az okozott kár megtérítése egyetlen esetben sem merült fel. Emellett a források átolvasása során elvégeztünk egy saját – szubjektív – értékelést is. Eszerint a panaszok közel fele (41%) jogosnak tekinthető. A jogtalan panaszok aránya így is magas, ami a román fél áldozati szereptudatának tulajdonítható.

83. ábra. Az észak-erdélyi román lakosságot ért sérelmek megoszlása kategóriánként (%-ban). Forrás: Hadtörténeti Levéltár, Fond 95, Német-olasz tiszti bizottság magyar összekötő tiszte, Kolozsvár; MNL OL, K 28; 222. csomó, 441. tétel

Két típustól eltekintve (sajtó és a sajtóhoz kapcsolódó nemzetközi egyezmény megsértése) minden kategóriában érkezett be panasz, azokat összesen 31 kategóriába osztották be. Megállapítható, hogy az észak-erdélyi román lakosság legtöbb panasz a magyar államigazgatás általános rendelkezéseihez kapcsolódott (a sérelmek 47%-a), ami erősen megkérdőjelezi a Szent István-i toleráns nemzetiségpolitika gyakorlati megvalósulását. Ezt követték a gazdasági panaszok (36%), majd a kulturális (16%) és a közéleti panaszok (1%).

Az alkategóriákat gyakoriságuk alapján egyenként elemezve a magyar hatóságok magatartása nyomán keletkezett a legtöbb sérelem, a panaszok 23%-a (207 eset). Ezek legtöbbször hatósági erőszakos fellépést takar, ami nagyban hasonlít a dél-erdélyi magyarok panaszaihoz. A sérelmek időbeni megoszlása is jól jelzi, hogy folyamatos volt a románok ez irányú elégedetlensége (1941 és '43 között a panaszok éves megoszlása 30% körüli). A panaszok 11%-át a hatóságok indokoltnak találták, ami megfelel az összes panasz közül jogosként elismertek arányával.

84. ábra. Az észak-erdélyi román lakosságot ért sérelmek gyakoriságuk alapján. Forrás: Hadtörténeti Levéltár, Fond 95, Német-olasz tiszti bizottság magyar összekötő tiszte, Kolozsvár; MNL OL, K 28; 222. csomó, 441. tétel

A panaszok második nagyobb csoportja az állami és magánhivatalnokok sérelme volt, az összes panasz 12%-a (112 eset). Ezek nagy része az állami alkalmazottaknak (elsősorban hivatalnokoknak) a tárgyalt négy év alatti folyamatos elbocsátását jelenti. A jelenség folytonosságát mutatja az esetek időbeni megoszlása is (1941-ben 26%, 1942-ben 46%, 1943-ban 21%). A magyar államigazgatás ezt a magyar nemzetiség által elszenvedett sérelmek „reparálásaként” fogta fel, és egyetlen ilyen jellegű panaszt sem ítélt jogosnak.

A harmadik kategóriát az egyházhoz kapcsolódó panaszok képezik, ide tartozik a sérelmek 9%-a (81 eset). Ennek mértéke amiatt is meglepő, mert a magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás szerint az egyházi autonómia megsértése – legalábbis 1918 előtt – tabutémának számított, s nem merültek fel ilyen súlyos sérelmek. A panaszok legtöbbször a papok elleni hatósági fellépést takar (letartóztatás, internálás), valamint erőszakos áttérítést, egyházi tulajdon elvételét vagy megrongálását. A tudatos állami politika irányát jól jelzi, hogy a magyar hatóságok csak az esetek 3,7%-át tartották jogosnak.

A panaszok negyedik csoportját az ingatlankiszajátítással kapcsolatos panaszok képezték, ide tartozott a sérelmek 6,9%-a (62 eset). Ha ehhez még hozzákapcsolunk egy másik kategóriát, az ingatlan adásvételét (3,24%, 29 eset), akkor a román nemzetiség egyik legnagyobb – és hatását tekintve az egyik legsúlyosabb – sérelmévé lép elő. Ezek a sérelmek is folyamatosan jelentkeztek, az esetek időbeni megoszlásában megfigyelhető az emelkedő tendencia (a legtöbb sérelem 1944-ben keletkezett). A magyar államigazgatás ezeket az eljárásokat is jogosként, a magyarságnak kijáró jóvátételként

fogta fel, bár több esetben kifogást emelt az eljárás ellen. A Miniszterközi Bizottság is javasolta, hogy enyhítsenek ennek szigorán. A legnagyobb probléma ezekkel az eljárásokkal az volt, hogy – a jog egyik alapelvét felrúgva – visszamenőleg is alkalmazták az állami elővásárlást, amennyiben az adásvételt nem vezették be a telekkönyvbe is. Így előfordult, hogy 1927-ben megkötött ingatlan-adásvételt is hatálytalanítottak. Míg az ingatlankisajátítást átlagon fölüli (az esetek 20%-ában) ítélték jogosnak, az ingatlanvásárlással kapcsolatos panaszok közül csak egyet.

A panaszok ötödik csoportját a *honvédséghez, illetve munkaszolgálatához kapcsolódó panaszok* képezték, ide tartozott a sérelmek 4,04%-a (36 eset). Ezeknek az eseteknek a száma is folyamatosan növekvőben volt, s a legtöbb a háború fokozódásával, 1943/44-ben merült fel. A kérdés további vizsgálatot érdemel, de jelenleg megalapozottnak tűnik, hogy a román műszaki munkaszolgálatosoknak rosszabbak voltak a körülményei, mint a sorkatonai szolgálatot teljesítő magyaroknak; ezt a tényt maga Vladár Ervin, a Miniszterközi Bizottság vezetője is elismerte. Ugyanezt támasztja alá; hogy e téren a román kormány lépett fel kezdeményezőleg, javasolva a munkaszolgálatra behívottak helyzetének kölcsönös javítását, amit azonban a magyar kormány elvetett azzal, hogy ez nem államigazgatási, hanem honvédelmi kérdés, amibe nincs beleszólása. A sérelmek legnagyobb része nem kimondottan a munkaszolgálat s az ott uralkodó állapotok miatt merült fel, hanem a behívottak családtagjainak ellátatlansága miatt, ugyanis a magyar hatóságok csak nagyon indokolt esetben hagyták jóvá a hadisegélyt. A kormányzat fent említett magatartását jól tükrözi, hogy egy esetben sem tartottak jogosnak ilyen jellegű panaszt.

A panaszok hatodik csoportját az *oktatással kapcsolatos panaszok* jelentették, ide tartozott a sérelmek 3,92%-a (35 eset). Az oktatás nyelve mellett a legtöbb panasz a tanárok erőszakos fellépése miatt keletkezett, és volt egy sajtóságos román panasz. Több esetben előfordult, hogy a lányok haját tetvesedés miatt levágták az iskolában, amit a román fél nemzetiségi sérelemként tált, míg a magyar hatóságok higiéniai szükségintézkedésként magyaráztak. Ez esetben csökkenés figyelhető meg a panaszok időbeli megoszlását tekintve (1944-ben már egyetlen panaszt sem nyújtottak be), így e téren a helyzet konszolidálódásáról beszélhetünk. Ugyanakkor a hatóságok csak a panaszok 3%-át tartották jogosnak.

A panaszok hetedik csoportját a korszak tipikus panasz, a *rádiókészülékek rekvirálásával* kapcsolatos problémák képezték, ide tartozott a sérelmek 3,81%-a (34 eset). Ez a gyakorlat csak 1942-ben fordult elő, amikor a két állam egymást túllícitálva kobozta el mindkét nemzetiség elitjétől (elsősorban a papoktól) a készülékeket. Egyelőre nem világos, hogy a rekvirálás melyik fél kezdeményezésére indult meg. Ezeket azonban viszonylag hamar – pár hónap alatt – sikerült a kölcsönösség alapján rendezni, így a hatóságok csak az esetek kis részét (3%) ítélték meg jogosnak.

A panaszok nyolcadik csoportját az *iparosokkal és munkásokkal kapcsolatos diszkrimináció* esetei jelentették, ide tartozott a sérelmek 3,25%-a (29 eset). A dél-erdélyi

magyar sérelmekhez hasonlóan a legtöbb panasz itt is a munkások elbocsátásához, az iparendedélyek bevonásához, a nyersanyagellátás diszkriminatív gyakorlatához kapcsolódott. Az iparendedély-revizó 1942-ben zajlott, az esetek több mint fele ekkor keletkezett, amikor arra hivatkozva, hogy a román kiskereskedők nem felelnek meg az előírásoknak, legtöbbjüket megfosztották engedélyétől. A panaszok egy másik forrását a munkások áthelyezése képezte – 1941 végén a MÁV a román munkások jelentős részének Dunántúlra való áthelyezése mellett döntött –, de mivel nem elbocsátásról volt szó, természetesen nem fogadták el sérelemként.²⁴¹²

A panaszok tizedik csoportját a hatóságok által okozott *retorziók, represszáliák alkalmazása* jelentette, ide tartozott a sérelmek 3,14%-a (28 eset). Ezt összevonva a *rendőri felügyelet alá helyezés* 2,69%-a (24 eset) és a *kiutasításokkal* 2,69%-a (24 eset) az egyik legnagyobb sérelemkategóriát kapjuk. Az évenkénti megoszlás folyamatos emelkedést mutat az első két esetben (retorzió esetén 1941-ben 1, 1942-ben 17, 1943-ban 9 eset; a rendőri felügyelet esetén 1941-ben 6, 1942-ben 7, 1943-ban 11 eset), míg a kiutasítások folyamatosan csökkennek (1941-ben 12, 1942-ben 6, 1943-ban 5 eset). Ez nagy vonalakban megegyezik a magyar hatóságok által készített kimutatásokkal, amelyek szerint a katonai közigazgatást követően megszűntek a kiutasítások és internálások, viszont megmaradtak a rendőri felügyelet alá helyezések, ami a rendszer egyféle konszolidálódását jelzi.²⁴¹³ Az esetek száma 1944-ben – a katonai helyzet alakulása következtében – ismét emelkedni kezdett. A magyar hatóságok a retorziókat és kiutasításokat átlagnak megfelelő arányban (8–10%) tartották indokoltaknak, a rendőri felügyelet esetében viszont jogtalanak tartották azok 83%-át.

Az utolsó kategóriát a *közellátással* kapcsolatos panaszok jelentik (22 eset). A román szakirodalomban visszatérő toposz, hogy a magyar hatóságok éhezettették a román lakosságot, ezzel is igyekezve őket az elmenekülésre ösztönözni. A Hencke-Roggeri-különbizottság látogatása előtt a magyar kormányzat fogadta Emil Hatjegánut, az észak-erdélyi román lakosság vezetőjét, aki ott memorandumot adhatott át. Ebben a román lakosság egyik legfőbb sérelmének a közellátást jelölte meg.²⁴¹⁴ Azt a magyar hatóságok is elismerték, hogy vannak ellátási gondok, de szerintük ez a teljes lakosságot érinti, nincs nemzetiségi diszkrimináció, a gondokat pedig a két etnikai csoport táplálkozásbeli különbségével magyarázták.²⁴¹⁵ Az ellátási gondok nagysága ugyanakkor nem vethető össze a dél-erdélyi magyar lakosság sérelmeivel, ahol ez volt az egyik legfájdalmasabb téma. Az 1942-es tudatos kiéheztetés vezetett el a tisztí különbizottság kiküldéséhez is. Ennek megfelelően a magyar hatóságok egyetlen panaszt sem tekintettek megalapozottnak.

7.7. ÖSSZEGZÉS

Áttekintve a német–olasz tiszi bizottság tevékenységét – elsősorban a magyar diplomáciai források alapján – megállapíthatjuk, hogy létrejöttkor tulajdonképpen kirakatszervezet volt, amelynek egyedüli feladata a sérelmek rögzítése és továbbítása volt a tengelyhatalmak kormányai felé. Ezeken a kezdeti hiányosságokon azonban az első periódusban sikeresen túllépett – meglátásunk szerint elsősorban Dehmel őrnagy ténykedésének köszönhetően – azáltal, hogy saját kezdeményezésére személyesen kezdte el kivizsgálni a panaszokat, és ezzel felcsillantotta a reményt, hogy létrejön és működik egy nemzetközi aktor a nemzetiségi sérelmek kivizsgálására. A bizottság működésének legnagyobb hiányossága, hogy a sérelem jogosságának megállapítása esetében sem tudott szankciókkal fellépni az érintett hatóságokkal szemben. A problémák orvoslását a két állam közigazgatására kellett bízni, amelyek a sérelmet magát többnyire generálták. Ez a kezdeti aktivitás azonban csak pár hónapig tartott, s 1942 elejétől átadták a sérelmek kivizsgálását a román és magyar hatóságoknak, amelyek természetesen a jogos panaszokat igyekeztek elkendőzni. 1942-re bebizonyosodott, hogy a bizottság nem alkalmas alapvető feladatának ellátására sem, ami elvezetett a második rendkívüli bizottság létrehozásához. Ezt követően még történtek kezdeményezések a bizottság reaktíválására, valószínűleg azonban minden érintett fél belátta, hogy az erdélyi kérdés – s ennek függvényeként a nemzetiségi kérdés – nem oldódott meg a bécsi döntéssel, annak kimenete a külpolitikától, a háború eredményétől függ. A magyar fél kezdettől szkeptikus volt a bizottságot illetően, míg a románok eleinte nagy reményeket fűztek ahhoz, hogy nagyszámú sérelem felmutatásával elérhetik a bécsi döntés revízióját. 1942-re a magyar fél belátta nemcsak a bizottság eredménytelenségét, hanem „használatatlanságát” is, egyre nyíltabban kezdte el bírálni tevékenységét, majd felvetette feloszlását is. A bizottságról megállapíthatjuk, hogy nem vállalkozhatott – s nem is vállalkozott – a nemzetiségi kérdés megoldására, legfőbb feladatának a két állam közötti konfliktus elmérgesedésének és egy esetleges háború bekövetkezésének elkerülését tartotta, ugyanakkor – egyetértve L. Balogh Béni és Ottmar Trașcă véleményével – a bizottság pusztán léte is kedvezően hatott a nemzetiségi kérdésre, és visszafogta a két érintett államot.²⁴¹⁶ Az is megállapítható, hogy elsősorban a Hencke–Roggeri-különbizottságnak a kormányok nemzetiségpolitikájára vonatkozó megállapításai és esetleges bírálatai nem segítettek elő a helyzet javítását, sem a közvetlen tárgyalások újraindítását.²⁴¹⁷ A tiszi bizottságok kapcsán további kutatást igényel annak megállapítása, milyen mértékben tudható be a román fél tudatos törekvésének az intézmény passzívává válása, és hogy 1943-tól milyen változás állt be működésében.

Mai ismereteink szerint a magyar kormány egyoldalú lépése a Miniszterközi Bizottság létrehozásával sikeres volt. Ezzel igyekezett semlegesíteni a Hencke–Roggeri-bizottságot, egyre inkább kirekesztve azt a sérelmek kivizsgálásából. A Miniszterközi

Bizottság tevékenysége ugyanis jelentősen akadályozta a román sérelmek propagandisztikus célokra való kiaknázását.

Az észak-erdélyi román és dél-erdélyi magyar nemzetiségek sérelmei között van ugyan közös elem is, de alapvetően eltérőek voltak. Ennek az egyik magyarázata az, hogy 1940-ben nem egy szinten állt a két népcsoport: míg a román közösség minden téren megerősödve került ki a két világháború közötti időszakból, a magyar nemzetiség eleve közigazgatásból kiszorított, gazdaságilag megtört helyzetből indult. Másfelől a két kormánynak is eltérő elképzelései voltak a nemzetiségi kérdésről: míg a román kormány a magyar népesség lakosságcsere vagy önkéntes kivándorlás általi teljes eltávolítására törekedett, a magyar kormány az észak-erdélyi magyar népcsoport erősítését és egy vezetőrétegtől megfosztott, a magyar államhoz lojális nemzetiség megteremtését tartotta legfőbb feladatának.

Közös a két nemzetiség panaszaiban az államigazgatás nemzetiségellenes, olykor fizikai brutalitásig is elmenő fellépésének felrovása. Alapvetően elfogadjuk az Altenburg–Roggeri-bizottság meglátását arra vonatkozólag, hogy az 1940-es években a magyar és román falusi népességnél a verések és bántalmazások mindennaposak voltak, így „semmi rendkívülit nem jelentenek”,²⁴¹⁸ a terület megosztását követően azonban indokolatlanul nagy számban fordultak elő. Közös és kölcsönös sérelem, hogy az államigazgatás az iparjogosítványok visszavonása révén igyekezett megtörni mindkét nemzetiség iparosrétegét, és diszkriminatív politikát folytatott a nyersanyagkészletek elosztásakor. A háborús viszonyok miatt ugyancsak közös sérelem volt a hadseregben és munkaszolgálatban elszenvedett megaláztatás és embertelen bánásmód, olyannyira, hogy 1943-tól ez lett a menekülés legfőbb oka. Mindkét nemzetiségnek voltak sérelmei az oktatás terén, ám míg a románok a tanítás nyelve miatt, a dél-erdélyi magyar nemzetiségűek a kevés iskola és az épületelkobzások miatt szenvedtek hátrányt. Mindkét sérelem legfőbb oka a tanítók nagyarányú elmenekülése volt. Közös, bár más-más területeken megnyilvánuló sérelem az elbocsátások ügye is. A románokat elsősorban a közigazgatásból (hivatalnokok), a magyarokat pedig az iparból (munkások) való kiszorítás sújtotta. Mindkét réteg egy jelentős része – a jobb megélhetés reményében – önként hagyta el a területet.

A két népcsoportot sújtó legsúlyosabb sérelmek már különbözőek voltak. Míg a román nemzetiséget leginkább a közigazgatásból való kiszorulás, a szabadfoglalkozásuk megélhetési körülményeinek beszűkülése és gazdasági erejének megtörésére tett kormányzati intézkedések sújtották, addig a dél-erdélyi magyarok – mivel náluk e folyamatok már a két világháború között lezajlottak – kivált identitásuk megélésében érezhették magukat másodrendű polgároknak a nyelvhasználatot és az utazást korlátozó rendeletek miatt.

JEGYZETEK

1. Az 1940–1944-es korszakot csak *utólag* lehet korszakvéggként értelmezni. A hivatkozás természetesen szubjektív, mivel az adott korszakban a folyamatokra mint egy ezeréves magyar birodalom helyreállítására tekintettek.

2. Ezzel nem az uralomváltások jelentőségét akarjuk csökkenteni, sem az általuk okozott változásokat, az egyéni sorsokban bekövetkezett töréseket, tragédiákat relativizálni.

3. Megoldásnak a nemzetiségi kérdés rendezésének azon modelljét tekintjük, amikor a kormány és a kisebbség/kisebbségek elitje között egy olyan megállapodás jön létre – függetlenül attól, hogy törvényben szabályozzák, illetve területi vagy kulturális autonómiát helyeznek kilátásba –, amelyet mindkét fél elfogad. Kezelésen azt értjük, amikor a kormányzat csak a felmerülő kérdéseket akarja kézben tartani, elkerülendő egy nagyobb társadalmi elégedetlenség kialakulását.

4. A szász nemzeti mozgalom sok tekintetben sikeresebbnek mondható azért, hogy a dualizmus egy jelentős részében kormánytámogató politikát folytatott, illetve a kormányzat a szászok képviselőinek bejutását sem akadályozta annyira. Azzal együtt, hogy Magyarországon belül a szász lakosság kisebbségben volt, az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között nem tekinthetőek kisebbségnek, ami mindenképp sikerességüknek egyik magyarázata.

5. Az itt közreadott évtizedes kutatómunka egy része az ELTE BTK Történettudományi Iskolájában a szerző által 2022-ben megvédett, *Nemzetiségpolitikai gyakorlat Észak-Erdélyben 1940–1944 között. A román kisebbség helyzete* című doktori dolgozaton alapul.

6. Ugyanez igaz Románia két világháború közötti időszaka kapcsán az 1938 és 1940 közötti évekre, illetve az ehhez köthető kisebbségi státúsumra is.

7. A reformkori felfogás Magyarországon csak a magyar és horvát nemzetiséget ismer- te el, illetve a szászok bizonyos fokú különállását. A nemzetiséghez ugyanis nemcsak nyel- vet, hanem közös hagyományt és államiságot is kapcsolnak. A magyar szupremácia fenntartásához a polgári átalakulás révén gyors asszimilációt is kapcsolnak. Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás.” 30–31.

8. Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig*. 38.

9. Miroslav Hroch szerint a nyelvi és kulturális követelések ott váltak központi témává, ahol az illető csoport csonka társadalmat képezett. A nyelvi alapon meghatározott nemzet a perifériákon elhelyezkedő nem domináns etnikai csoportok válasza volt a modernizáció kihívásaira. Idézi: Pál Judit: *A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat*... 5.

10. Deák Ágnes: *Nemzeti egyenjogúsítás*... 8. 1849-től a bécsi udvar is belátta, hogy a birodalom egyben tartása nem egyeztethető össze a nemzetiségek elkülönülésével. Igye- keztek korlátozni, bár hivatalosan 1851-ig fenntartották az elvet. Deák Ágnes: *Egyházpoli- tika és nemzetiségpolitika összefonódása*... 90.

11. Szász Zoltán: *A nemzetiségi kérdés és országgyűlési megítélése*. 318. Az elfogadott törvények hiányossága, hogy nem mondták ki: az egyházi iskolai oktatásban, az egyházi életben, valamint a közigazgatás alsó szintjein és a magánérintkezésben megmarad a ki- sebbségi nyelvek szabad használata. Deák Ágnes: *Nemzeti egyenjogúsítás*... 32–35.

12. Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? 8.*

13. Az erdélyi és magyarországi románok 1848-ban Balázsfalván, a Szabadság-mezőn elfogadott programja. Lásd: *Programele naționale ale românilor din Transilvania și Un- garia*... 6–7.

14. Szász Zoltán: *A nemzetiségi kérdés és országgyűlési megítélése*... 327–328.

15. Wesselényi Miklós bárónak 1848. augusztus 25-én a felsőházban benyújtott tör- vényjavaslata a nemzetiségek megnyugtató céljából. Jakabffy Elemér: *Kérelmek, határo- zatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések*... 70–71.

16. Szász Zoltán: *A nemzetiségi kérdés és országgyűlési megítélése*... 335. Beszédében Bárnúti azt hangsúlyozta, hogy az unió révén a magyarok célja a román nemzetiség le- igázása, nyelvüknek és földjüknek az elvétele. Pál Judit: *A hivatalos nyelv*... 13.

17. Ebben a tekintetben hasonlítható az 1918-as gyulafehérvári nyilatkozathoz, amely- ben a „teljes nemzeti szabadság” pontos értelme ugyanolyan homályos, mint „a népiség szabad kifejlődése” formula.

18. Az egyezmény külön kiemeli, hogy a hivatalos iratokban a jövőben románoknak s nem oláhoknak neveztesse, ezzel is teljesítve a románok pár hónappal korábban, Ba- lázsfalván megfogalmazott kérését. Ennek ellenére mind a köz-, mint a hivatalos nyelve- zetben az oláh megnevezés terjedt el. Az 1940-es bevonuláskor a románok ismét kérték mellőzését – sikertelenül.

19. A magyar–román megbékélés alapjait lerakó okmány. In: *Kossuth Lajos összes mun- kái*. XV. kötet, Szerk. Barta István. Budapest, 1955. (Letöltve: www.arcanum.hu, 2021. ok- tóber 3.)

20. Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében*. 52.

21. Deák Ágnes: *Nemzeti egyenjogúsítás*... 10–12.

22. Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*... 27.

23. Deák Ágnes: *Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására*... 682.

24. A birodalom nyugati feléhez képest előrelépésnek számított, mivel ott hivatalosan semmilyen szinten nem szabályozták a nyelvkérdést, de a gyakorlatban ugyanezek az el- vek érvényesültek. Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam*... 53–54. Az Októberi Dip- loma kiadását megelőzően felmerült a nyelvkérdés átfogó szabályozása is, Agenor Go- luchowski belügyminiszter javasolta országos nyelvek bevezetését, amelyek mindegyike hivatalos lenne az adott kerületben. Ez Magyarországot és Erdélyt is több kerületre osztot- ta volna, de összességében minden fontos nemzetiség nyelve hivatalos lett volna az ország egy adott pontján, a magyar természetesen mindegyikben. A tervezetet azonban nem tar- tották időszerűnek. Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*... 23.

25. Egy 1862-es kimutatás szerint ekkor 5981 községben magyar, 638 román, 366 szlo- vák, 126 szerb és csak 196 községben volt többnyelvűség. A magyar nyelv dominanciája

már ekkor is megnyilvánult, a statisztika szerint ugyanis csak 4395 községben voltak többségben a magyarok. Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam...* 61.

26. 1861-ben engedélyezték mind Zaránd, mind Krassó megyének, illetve a Kővár vidéknek, hogy tanácskozási nyelvük ne a magyar, hanem a román legyen. Deák Ágnes: *Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására...* 682.

27. Ezek a megyék: Kolozs, Fogaras, Torda és Alsó-Fehér. Amikor azonban Fogaras egyedül a románt akarta hivatalos nyelvvé megtenni, a Gubernium nem fogadta el. Pál Judit: *Unió vagy unifikáltatás...* 287–288.

28. Pál Judit meglátása szerint az 1860-as évek elején Erdélyben reális esély lett volna egy magyar–román–szász „kiegyezésre”, ha a nemzetiségi elitek nem egymással szemben próbálták volna érdekeiket megvalósítani. Pál Judit: *Unió vagy unifikáltatás...* 411.

29. Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei...* 36.

30. Demeter ezt úgy fogalmazta meg, hogy kiderült: a nemzetiségeknek nem kell a szabadság, amennyiben az magyar. Demeter M. Attila: *Politikai nemzet versus nemzetiség...* 238. Ugyanezt az elvet meg is fordíthatjuk: ha a nemzetiségek számára fontosabb az etnikai identitás, mint a szabadságjogok, akkor valószínűleg szívesebben élnek saját nemzetállamukban akkor is, ha az csak részben jogállam. Ez egyféle magyarázatot ad arra is, miért döntött a sok tekintetben fejletlenebb Romániához való csatlakozás mellett az erdélyi román elit 1918-ban.

31. Demeter M. Attila: *Politikai nemzet versus nemzetiség...* 241. Ez az elképzelés hiába dőlt meg már 1848-ban, a magyar elit egy része 1944-ig azt vallotta, hogy a nemzetiségi tömeg saját intelligenciája nélkül lojális a magyar államhoz, s hajlandó a keretei között élni.

32. Tevesz László: *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója...* 111–116.

33. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Pest, 1851–1854.

34. Demeter M. Attila: *A nemzetiségi kérdés Eötvös József Uralkodó eszméiben*. 43–48.

35. Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig...* 41.

36. A nemzetiségi törvénytervezet „politikai nemzetiségekről beszél”, vagyis a nemzet fogalmát a nyelvi közösségekkel azonosítja. Emellett nem a vármegyéket vette alapul, hanem ezeken belül etnikai kerületeket alakított volna ki, a megyei közgyűlésben pedig etnikai alapon osztotta volna le a mandátumokat. Tevesz László: *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója...* 117.

37. A felsorolásban a szláv megnevezést használja, miközben külön kiemeli a szerbeket és oroszokat, így a szláv megnevezés feltehetőleg a szlovákokat takarja.

38. Az *egyesületi szabadság* homályos megfogalmazásnak tűnik, Tevesz egyértelműen amellett érvel, hogy ez a kisebbségek kollektív elismerésének kizárását jelenti, s csak szabad egyesülést, vagyis egyesületeket, egyházi intézményeket, községi testületeket kell alátámasztani. Tevesz László: *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója...* 117. Tevesz szerint a tervezet nem jelent szakítást a reformkori elképzelésekkel, hanem összeegyeztették az akkori és későbbi felfogásokat, és tisztázták a fogalomhasználatot.

39. Az 1861. évi országgyűlésen a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmánynak jelentése és az ehhez csatolt törvényjavaslat. In: Jakabffy Elemér: *Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések...* 165–168. A tervezet ez esetben is tartal-

mazta, hogy a korábbi erdélyi törvényekben szereplő és a román nemzetiségre vonatkozó kitételeket törlik.

40. Demeter M. Attila: *Politikai nemzet versus nemzetiség...* 245–246.

41. Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam...* 72.

42. Az 1863/64. évi erdélyi országgyűlés bizottmányának törvényjavaslata a román nemzet és annak vallásai egyenjogúságának keresztülviteléről. In: Jakabffy Elemér: *Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések...* 97–98. A törvényt megszavazták, de nem hajtották végre, így nem került napirendre a végrehajtásból adódó nehézség. A magyar hagyományos jogfelfogás a görögkatolikus egyházat a magyar egyház részének, egyik rítusának tekintette, így helyzetét csak egyszerre lehetett volna rendezni.

43. Az 1863/64. évi erdélyi országgyűlés bizottmányának törvényjavaslata a három országos nyelv használatáról a közhivatali közlekedésben. In: Jakabffy Elemér: *Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések...* 98–100.

44. Ugyanakkor érdekes kérdés marad, hogy a román képviselők miért nem Erdély autonómiáját kérték és szavazták meg. Ez szerepelt az 1848-as programjukban, és 1868 után a Román Nemzeti Párt is ezt kérte évtizedeken át. A választ természetesen nem tudjuk, talán ehhez nem kapták volna meg a birodalmi beleegyezést, talán így jobban biztosítva látták jogaikat, talán nagyobb esélyt láttak arra, hogy a magyar fél is elfogadja idővel, mint ha nyíltan szembemennek az unióval.

45. Pál Judit: *Unió vagy unifikáltatás...* 415.

46. Ezzel együtt Deák még 1865-ben is elképzelhetőnek tartotta, hogy teljesítsék a román nemzetiség legfőbb kívánságát, és elismerjék negyedik nemzetnek, illetve elfogadják Erdély különállását. Kónyi Manó: *Deák Ferencz Erdély uniójáról*. 180.

47. Péter László: *Az 1868:XLIV tc...* 128.

48. Tevesz László: *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója...* 113. A törvénytervezet vitájakor Eötvös másodszor is felszólalt az országgyűlésben, és kifejtette, hogy valójában Deákkal ért egyet, mivel az megfelel a bizottság álláspontjának. Péter László: *Az 1868:XLIV tc...* 134.

49. Tevesz László: *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója...* 123. Hasonló változás történt a középiskolai anyanyelvű oktatás kapcsán is, ahol a kezdeti variánsban még szerepelt ennek szabad eldöntése, a végső változatba már csak a „lehetőségekig” való biztosítás megfogalmazás került be. Péter László: *Az 1868:XLIV tc...* 135.

50. Péter László szerint a nemzetiségi jogegyenlőségnek háromféle megközelítése van: 1. a különböző nemzetiséghez és valláshoz tartozók egyenlősége, 2. az egyén vallási és nemzetiségi egyenjogúságának elismerése, valamint 3. a nyelvi csoportok törvény előtti egyenlősége. A törvény ezek közül az első kettőt deklarálta, a harmadikat nem. Péter László: *Az 1868:XLIV tc...* 128.

51. Emellett deklaratív ekkor mondták ki először, hogy a magyarság számít többséginek, minden más etnikai csoport kisebbségnek. Bethlendi–Szeredai: *Az erdélyi románok kisebbségjogi jogállása 1918 előtt*. 39.

52. Egy meglehetősen jogászokodó tanulmány keretében Andrássy György amellett érvel, hogy Magyarországon – fogalmi okoknál fogva – hét hivatalos nyelv volt azáltal, hogy a törvényeket közzétették a kisebbségek nyelvén is, és a bíróságok is használták ezeket a nyelveket. Andrássy György: *Hány hivatalos nyelve volt Magyarországnak...* 8.

53. Elviekben volt lehetőség a törvényhatóságok esetében is az anyanyelvhasználatra, amennyiben a képviselők ötöde igényelte, de a gyakorlatban – a szász többségű vármegyék kivételével – a gyakorlatban ez nem érvényesült.

54. Baka András szerint káros és erőltetett fikció volt a politikai nemzet fogalma, amit Eötvös túl radikálisnak tartott. Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig...* 41. Miskolczy Ambrus szerint, míg az 1849-es megbékélési tervezet még garantálta a nemzetiségek szabad kifejlődését, addig az 1868-as törvény már csak a nemzeti egyenjogúságot, de a kifejlődést nem. Miskolczy Ambrus: *Nemzet vagy nemzetiség?* 509. Szarka László szerint a törvény olyan szintű visszalépés volt a nyelvi jogok terén, hogy eleve megágyazott a későbbi asszimilációs politika lehetőségének. Szarka László: *Az államegység és a nemzetiségi jogegyenlőség dilemmái.* 27.

55. Korábban magunk is a törvény végrehajtásának elmaradása mellett érveltünk, úgy tűnik azonban, a képet érdemes árnyalni. Bizonyos vármegyékben, városokban – elsősorban a Bánságban – a 20. század elejéig a közigazgatás különböző szintjein a román nyelv használatban volt. Elsősorban: Glück Jenő: *A Román Nemzeti Párt csírája...*; Glück Jenő: *Az aradi román nemzeti mozgalom...*; Újabban: Berecz Ágoston: *Top-down and Bottom-up Magyarization...*

56. Szász Zoltán véleménye szerint a kiegyezésre úgy is lehet tekinteni, mint a nemzeti-ségi kérdés kezelésének sikeres modelljére, s mint autonómiamodelldiként sikeresen működött az államalakulatot ötven éven át. Szász Zoltán: *Autonómiavágányok és realitások...* 173.

57. Asztalos Miklós az önálló külpolitika hiánya mellett a nemzetvédelem elhanyagolását és a nemzetiségi igények mellőzését nevezte meg a Monarchia bukásának fő okaként. Asztalos Miklós: *Korszerű nemzetiségi eszme...* 176.

58. Magyar viszonylatban a birodalmi gondolat leginkább a Hoitsy Pál és Rákosi Jenő nevéhez köthető „30 milliós magyar” vágyálmában, illetve a turanizmusban öltött testet. Kállay Béni, a Monarchia diplomatája és Bosznia kormányzója szerint a Monarchiát ideológiai vákuum jellemezte, s nem volt olyan kohézió, amely a nemzetiségeket összetarthatta volna. Álláspontja szerint egy nagyhatalom csak akkor maradhat fenn, ha hatalmi politikát folytat. Ilyen lehet a kelet (az ő esetében Balkán) felé való terjeszkedés, ami akkor is fontos, ha csak az elvek szintjén létezik mint törekvés, amely mobilizálhatja a polgárságot. Dán Károly: *Kállay Béni és a magyar imperializmus...* 246–247.

59. Cieger András: *Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon.* 89–90.

60. Szarka László: *Az államegység és a nemzetiségi jogegyenlőség dilemmái...* 29.

61. A Monarchia osztrák része ebben a tekintetben a nemzetiségi kérdés egyféle laboratóriumának is tekinthető, ahol egyszerre jelentkeztek a legkülönbözőbb elvek és megoldások. Elég csak az 1905-ös úgynevezett morva kiegyezésre gondolni: a cseh és német kisebbség között sikerült kompromisszumot kialakítani, amelynek lényege, hogy a választópolgárokat nemzeti körzetekbe sorolták, s így kerültek be a tartományi gyűlésbe. 1910-ben Bukovinában ugyanezen elv alapján egy még bonyolultabb rendszert dolgoztak ki a nemzetiségi együttélés szabályozására. A választópolgárokat hat kúriába sorolták vallási, földbirtok, gazdasági, települési és nemzetiségi szempont alapján, így próbálva összebekíteni a rutén, lengyel, román, német és zsidó kisebbség érdekeit. E megoldási kísérleteket veszi számba Rónai András: *A nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai.* Ugyancsak itt

dolgozták ki az Otto Bauer és Karl Renner nevéhez köthető személyi elvű autonómia modelljét, amely szerint az ország lakosait egyszerre kell területi és nemzetiségi alapon megszervezni, beosztani. Szász Zoltán: *Autonómiavágányok és realitások...* 171.

62. Berecz Ágoston: *The politics of early language teaching...* 49–50.

63. A világháború időszakában ehhez már Berlin jóindulatát is megnyerték, így folyamatosan nyomás nehezedett a magyar kormányzatra, hogy tegyen területi engedményeket Románia javára. Szász Zoltán: *Nemzeti konfliktusközösségek a Habsburg Birodalomban...* 194.

64. Amikor 1872-ben I. Károly király „a románok fejedelme” köriratot vésette egy katonai kitüntetésre, a Monarchia tiltakozására Románia fejedelme feliratra változtatta. Cieger András: *„A nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát.”...* 314.; 1897-ben, amikor I. Károly Budapestre látogatott, Bánffy Dezső miniszterelnöknek sikerült elérnie, hogy kitüntesse Jeszenszky Sándor miniszteri osztályvezetőt, a Replica-per fő vádlóját. Ifj. Bertényi Iván: *Kérlelhetetlenül...* 84. E két kiragadott példa is jól illusztrálja a Monarchia tekintélyét, ami viszont elegendő érvként szolgált a magyar politikai elit vesztélyérzetének elaltatásához. Jancsó Benedek, Bánffy miniszterelnök másik bizalmija Károly román király gesztusát úgy értelmezte, hogy valójában egyetértett a Monarchia nemzetiségpolitikájával. Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalom története.* 238.

65. 1911-ben Kós Károly részt vett az ASTRA közgyűlésén, és megdöbbenve szembe-sült a román nemzetiségi mozgalom szervezetségével. Ennek ellenére tapasztalatként nem a kiegyezés szükségességét vonta le, hanem a félelem érzete mellett a magyarság megerősítésének szükségességét hangsúlyozta. Szász Zoltán: *Nemzeti konfliktusközösségek...* 198.

66. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 407. 1885-ben Andrássy Gyulát felkereste Concha Győző. A látogatás célja az volt, hogy megnyerje az EMKE elnöki tisztének elvállalására. A karrierje végén lévő volt külügyminiszter szerint a nemzetiségi elv elvesztette jelentőségét, a jövő a birodalmaké lesz. Cieger András: *A nemzetiségi elv...* 315. Jancsó Benedek, a dualizmus időszakának elismert románszakértője szerint a román irredentizmus nem a magyarországi törvények miatt alakult ki, hanem Romániából szították. Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalom...* 88–91.

67. A folyamatra vonatkozóan lásd: Cieger András: *A hatalomra jutott liberalizmus...*

68. Több dualizmus kori politikus és értelmiségi karrierjén is végig lehet követni az átalakulást. A két legjellemzőbb példa Bánffy Dezső miniszterelnök esete, akit liberális szellemenben neveltek, miniszterelnökként azonban már azt vallotta, hogy a jogállammal szemben elsőbbséget élvez a nemzeti állam megteremtése: „Ma még jogállamról fantáziálni ... veszedelmes. ... A legfelsőbb elvül kitűzött jogegyenlőséget megvalósító, mindenki jogát biztosító szabadelvű állami organizmus kell ugyan, hogy a végcél legyen de ... addig, míg az egységes magyar nemzeti állam megalakítva nincs, csak annyiban szabad törekednünk, amennyiben a szabadelvűség és jogegyenlőség az egységes magyar nemzeti jellegeknek gátat nem vet.” Idézi: Ifj. Bertényi Iván: *Kérlelhetetlenül...* 84. A másik klasszikus példa Beksics Gusztáv, aki az egyéni szabadság és polgári társadalom bővítésében kezdte karrierjét, majd egyre inkább az etatizmus felé kanyarodott, míg karrierje végén a szociáldarwinizmus hatására a fajok harcáról vizionált és birodalmi terveket szőtt Dalmácia katonai

megszállásáról. Beksics karrierjére vonatkozóan lásd: Müller Rolf: *Beksics Gusztáv pályája és politikai gondolkodása*.

69. Pál Judit szavaival élve, a 20. század elején a magyar elit „demokratizálás nélkül akart homogenizálni”. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 422.

70. Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig...* 207.

71. E hatalomtechnikai megoldásokat részletesen elemezzük a későbbi fejezetek bevezető részeiben.

72. Szász Zoltán: *Autonómiavágyak és realitások...* 168.

73. Szarka László: *Az államegység és a nemzetiségi jogegyenlőség dilemmái...* 29.

74. Asztalos Miklós szerint a nemzetállam fogalma az állami etatizmus és a nacionalizmus szövetségéből jött létre. Célja az állami lét megszerzése, majd az állam területén minden hatalmat a nemzet érdekének alárendelni. Asztalos Miklós: *A korszerű nemzetiségi eszme...* 175.

75. A nemzetállam-építés elengedhetetlen eszköze a központosítás, ami növeli a hatékonyságot, és a homogenizáció irányába is hat. Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig...* 86.

76. Ez leginkább a választójog kiterjesztésénél figyelhető meg: végig ragaszkodtak a vagyoni cenzus fennmaradásához. Csik Tamás: *Cenzusok a századelő választójogában és képviselői reformterveiben...* 56.

77. A mérsékeltnek számító Ioan Pușcariu egykori fogarasi főbírónak négy fia volt, akik közül csak egy futott be karriert Budapesten, a másik három Romániába távozott. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 358. A Romániába emigrált értelmiségiek számáról megoszlanak a vélemények. A 19. század végén Ioan Rațiu a Román Nemzeti Párt adatai alapján 20-24 ezer emberről, míg Jancsó Benedek 40 ezer emberről tudott. Tibád Antal: *A román kérdés és a magyar nemzetiségi politika*. 37. Munkalehetőség miatt a 20. század elején több mint százezer ember emigrált Romániába.

78. Az unió révén a szászok veszítettek a legtöbbet. Nekik korábban tényleges autonómiájuk volt, és a területen mindig a német volt a közigazgatás hivatalos nyelve. 1868-ban amiatt sem tudták bevezetni a magyar nyelvet, mert a hivatalnokok többsége nem beszélt magyarul. Az utolsó csapást a megyésítés jelentette számukra, amikor vagyonuk felett is elvesztették a kontrollt, és osztozniuk kellett volna a megyékben többségben lévő román lakossággal. Pál Judit szerint a szászok esete tipikus példája annak, hogy a sikertelen államépítő nacionalizmus hogyan gerjeszt maga ellen más nacionalizmusokat. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 403.

79. Az abszolutizmus idején a közigazgatásban a román nyelv a román többségű vármegyékben meghonosodott. 1868-ban Fogaras és Naszód vidékén, valamint Közép-Szolnok és Krassó vármegyében a román volt a hivatalos nyelv. 1868-ban a két román vidéken és egyik vármegyében élén is román kapitány, illetve főispán állt. Ezek az eredmények az 1870-es évekre mind elenyésztek. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 374.

80. Ioan Silași Bethlenben született, egyetemi tanulmányait Budapesten és Grazban végezte. Görögkatolikus esperesként tevékenykedett, majd egyetemi tanár lett, 1878-tól a kar dékánja volt. Tagja volt a bukaresti Román Akadémiának, az EME-nek és az ASTRA-nak is.

81. Berki Tímea: *Magyar-román kulturális kapcsolatok...* 112–116.

82. Grigore Moldovan görögkatolikus papi családban született, a kolozsvári egyetemen jogot végzett, majd tanfelügyelőként tevékenykedett.

83. Berki Tímea: *Magyar-román kulturális kapcsolatok...* 175–190. Az 1930-ban kiadott román enciklopédia szerint Moldovan „román származású, de magyar érzelmű” egyetemi tanár volt. Köpeczi Béla: *Egy kitagadott: Moldován Gergely (1845–1930)*. 276.

84. A budapesti román tanszékre vonatkozó adatok forrása: Nagy Levente: *A budapesti Román Filológiai Tanszék százötven éve*.

85. Ifj. Bertényi Iván: *Kérlelhetetlenül...* 75.

86. Az ügyosztály működése amiatt is fontos volt, mivel az itt tevékenykedő szakemberek 1918-at követően fontos szerepet játszottak a magyar kisebbségi pártok megszervezésében, illetve az általuk követett modell kidolgozásában.

87. A főispáni jelentések megszületésének körülményeire, illetve céljaira vonatkozóan lásd Szász Zoltán: *A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában*. 273.

88. Például a hajdúdorogi görögkatolikus püspökségbe beosztott egyházközségek kijelölése a KSH előtanulmányai alapján történt. Erre vonatkozóan lásd a hajdúdorogi görögkatolikus püspökség létrehozásáról szóló részt.

89. Jancsó Benedek külön könyvet szentelt a román nemzetiségi mozgalom irredenta jellege bizonyításának. Jancsó szerint az irredentizmus Romániából érkezett, s csak a romániai kisebbség egyes vezetőit tudta megnyerni, a kisebbségi társadalom végig hűséges maradt a Monarchiához. Meglátása szerint az irredentizmus a Liga 1891-es megalakításához köti. Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalom...* 120. Ugyanakkor érdekes kutatási téma lehet, hogy a különböző romániai és erdélyi román politikus esetében mikortól mutatható ki az irredentizmusra való törekvés.

90. Bár Andrei Șaguna ortodox érsek volt a dualizmus időszakának egyik legmeghatározóbb román személyisége, 1868-at követően egyre inkább elszigetelődött a nemzetiségi mozgalomban, mivel élete végéig kitartott az aktivizmus mellett. Személyes viszonyban állt Ferenc József királlyal, és amíg élt, a császár csak vele volt hajlandó tárgyalni. Míg azonban Șaguna számára a császárhűség örök volt, a politikai elit csak eszköznek tekintette nemzeti céljai elérésében. Hitchins, Keith: *Afirmarea națiunii...* 58–67.

91. Az RNP 1869-től a passzivitás mellett döntött; nem vett részt az országgyűlési választásokon és a vármegyei politikai életben. A magyarországi románok képviselői, elsősorban Vincențiu Babeș és a Mocioni család különböző képviselői az aktivizmust pártolták, több cikluson át voltak parlamenti képviselők kormánypárti listán. A Bánságban a román elit részt vett a helyi politikai életben is.

92. Általában az ortodox egyház képviselői voltak a radikálisabbak és az aktivizmus képviselői. Ennek ellenére 1884-ben Miron Romanul román ortodox érsek Mérsékelt Román Párt néven indított alakulatot, amelynek programjában a dualizmus és az unió elismerése is szerepelt. Az alakulat csak pár évet ért meg, nem vált népszerűvé a román lakosság köreiben. Popovici, Vlad: *Publicații activiste proguvernamentale românești din Ungaria dualistă. Discursul politic al ziarelor „Patria” și „Viitorul”*. 297–300. Romanul utódja, Vasile Mangra érsek sem az 1907-es népiskolai törvény, sem az 1917-ben bevezetett kultúrzóna ellen nem tiltakozott, mivel jó kapcsolatot ápolt Apponyi Alberttel, akinek a nevéhez mindkét intézkedés köthető. Eppel, Marius: *Vasile Mangra și noul activism politic*. 244.

93. A Tribuna című lap 1884-ben jött létre, legismertebb szerkesztője Ioan Slavici volt. Meghatározó szerepe volt a nemzeti mozgalom Románia felé való orientálásában. A lap radikális hangnemet ütött meg, elégedetlen volt az RNP politikájával, az aktivizmust pártfogolta. A tribúnások ötlete volt a Memorandum megfogalmazása is. A konfliktus nyomán 1894-ben Ioan Rațiu, az RNP elnöke első körben megszerezte a nyomdát, hol a Tribuna megjelent, majd 1895-ben a szerkesztőséget is leváltotta. Az RNP legnagyobb válsága volt ez, kiélezte az ellentétet a pártvezetés és a Tribuna körül csoportosulók (ekkor még ide tartozott Vasile Mangra is), illetve a romániai emigráció között. Hitchins, Keith: *Afirmarea națiunii...* 142–143.

94. A konfliktus az RNP vezetősége és az Octavian Goga költő vezette „megacélosodott ifjak” nevű csoport körül alakult ki. Az aktivizmussal mindkét fél egyetértett, de a csoport azért bírálta az RNP politikáját, mert az nem foglalkozik eleget a vidéki román lakossággal. Az 1910-es választási kudarc miatt a pártvezetés a csoportot tette felelőssé, ami Goga kilépéséhez vezetett. A konfliktus 1912-ben zárult: megszüntették a Tribuna lapot, Goga pedig visszatért a pártba. A Tribuna lapot Aradon alapították újra Tribuna Poporului címmel. Maior, Liviu: *Mișcarea națională românească din Transilvania...* 166–173.

95. A vita odáig fajult, hogy Șaguna érseket az ASTRA elnöki tisztségéről is leváltották. Hitchins, Keith: *Afirmarea națiunii...* 83–94.

96. A rendszer működésére vonatkozóan lásd Pál Judit: *Polgárok vagy politikusok*.

97. Az RNP legnagyobb választási sikerét az 1906-os választásokon érte el, ekkor 14 képviselője lett, de csak a román szavazatok 35%-át sikerült megszereznie. 1910-ben már csak öt képviselője jutott be, s csak a román szavazatok 20%-át tudták megszerezni. Az RNP választási részvételére vonatkozóan lásd Szendrei Ákos: *A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége...* Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a román szavazópolgárok alapvetően a rendszer korrupszája és a hatósági nyomás miatt szavaztak a kormánypártra. Ugyanakkor meglátásunk szerint „könnyen megnyerhetőségükhöz” a több évtizedes passzivizmus is hozzájárult.

98. Ezért az elit döntő része a végsőig a Monarchia átalakításában és nem az elszakadásban látta a megoldást. Ábrahám Barna: *Tollal és fegyverrel...* 15. A román elit egy részében 1918 után is élt egyfajta nosztalgia a Monarchia keretei, de nem a magyar állam iránt. L. Balogh Béni: *A föderalizmustól az egyesülésig...* 26.

99. Az 1895-ös gazdasági összeírás szerint 1068 román birtokos rendelkezett 100 hold fölötti vagyonnal, ezek száma 1910-re 1249-re nőtt. Az 50-100 holdat birtokló román parasztság száma 2975 fő volt, ez 5500-ra, 1918-ig pedig 6204 főre nőtt. Ábrahám Barna: *Vagyonosodás és nemzetépítés...* 82.

100. 1885-ben Gheorghe Barițiu létérdeknek, gazdasági harcnak nevezte a földbirtokvásárlást. Szász Zoltán: *Nemzeti konfliktusközösségek...* 194.

101. Polónyi Nóra: *A hazai románság kulturális, szociális és politikai felfogása...* 23. Ennek érdekében a 20. század elején meghirdették a „román a román” jelszót: a román lakosság csak román üzletekben vásároljon, román orvoshoz járjon. Az elégtelen intézményi hálózat miatt a mozgalom kudarcra volt ítélve. Ábrahám Barna: *A románok és a magyar nemzetállam-építés...* 356. Az alsóbb rétegeket is elérő intézményhálózat-építés terén a bankok mellett a szövetkezeti mozgalom bizonyult a legsikeresebbnek. Erre vonatkozóan lásd: Hunyadi Attila: *Az erdélyi szász és román nemzetiségi szövetkezetek*.

102. A pártprogramba bekerült a földadó leszállítása, a progresszív adó bevezetése, valamint a hitbizományi és állami birtokok felparcellázása és kiosztása a földműves lakosság között. A Román Nemzeti Párt 1905. évi programja. Jakabffy Elemér: *Kérélmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt*. III. Magyar Kisebbség, 1940. március 16. 134–135.

103. Szendrei Ákos: *A Román Nemzeti Párt választási szereplése...* 56. Ez természetesen fordítva is igaz volt, az 1904-ben az erdélyi főispánokkal megtartott nemzetiségpolitikai tanácskozáson kiderült, hogy a magyar közigazgatás csak a román középosztály tevékenységét tekinti nemzetiségi mozgalomnak, a falusi lakosság problémáit szociális kérdésként értelmezi. Szász Zoltán: *A román kérdés...* 273.

104. A Bécsbe utazó több száz fős küldöttséget a császár nem fogadta, a memorandumot Budapestre küldte a magyar kormánynak, az viszont felbontatlanul küldte tovább Tordára, ahol Rațiu élt.

105. Az egyházak nemzetiségi mozgalomban játszott szerepére vonatkozóan lásd az egyházakról szóló fejezetet.

106. Hivatalos neve: Liga pentru Unitatea Culturală a Românilor – Liga a Románok Kulturális Egységéért.

107. Teodor Mihali, az RNP egyik vezető politikusa utólag így foglalta össze Románia szerepét: „Hiba volna azt hinni, hogy az 1918-i unió magában álló spontán megnyilatkozás lett volna. Az alba-iuliai esemény csak egy hosszan előkészített politikai erőfeszítés, egy szakadatlan és meg nem félemlíthető küzdelem fényes és szerencsés befejezése volt. Emlékszem azokra a nyílt és titkos összeköttetésekre, melyeket mi erdélyi és bánáti vezetők tartottunk fent a régi Regáttal, amely – ma bevallhatjuk – segített, bátorított, tájékoztatott küzdelmeinkben. Minden törekvésünket, minden lehetőségünket ismerte Bukarest. Elhatározó pillanatokban Bukarest volt az, amely irányt szabott cselekvéseinknek. Bukarestből kaptuk az utasítást, ha fékezni kellett harci kedvünket, vagy ha harcra kellett menjünk. A bukaresti összeköttetés nem személyi vonatkozású volt, hanem a román párt politikájába, politikai taktikájához tartozott...” Idézi: Polónyi Nóra: *A Liga Culturală...* 54.

108. A dualizmus időszakában megfigyelhető egyféle szerepmegosztás. Az erdélyi román elit egyes tagjai kényszerből (pl. Eugen Brode vagy Aurel Popovici) vagy a hatékonyság növelése érdekében (pl. Ioan Slavici) Romániába költöztek, s onnan igyekeztek befolyásolni a román kormányzatot a nemzeti ügy felvállalása érdekében.

109. Alexandru Vaida-Voevod szerint „1907 óta egyetlen politikai lépést sem tettünk Bukarest előzetes tanácsa nélkül. Ha változtak is a román kormányok, a mi politikánk a hatalmon lévő párt vezérének akaratával mindig egyhangban volt.” Idézi: Polónyi Nóra: *A Liga Culturală...* 54. Hitchins, Keith: a memorandumper idejére teszi a fordulatot, amikortól egyértelműen Románia vált meghatározóvá a nemzetiségi mozgalom irányításában. Ez tűnik reálisnak. Hitchins, Keith: *Afirmarea națiunii...* 293.

110. Az RNP-n belül a passzivista szárny inkább a román Konzervatív Párttal, míg az aktivizmust támogatók, illetve a Tribuna köre inkább a Román Liberális Párttal ápolt jó viszonyt. Hitchins, Keith: *Afirmarea națiunii...* 144.

111. Ezt általában az ország különböző pontjain tartott gyűlésekkel, kulturális estekkel, tüntetésekkel igyekeztek elérni. Polónyi szerint a Liga nem érte el célját, mivel nem volt még elég fejlett a román nemzettudat, és azért sem, mert a belpolitika részévé vált. Polónyi

Nóra: *A hazai románság...* 5. Másrészt felrója a Ligának, hogy nemcsak kulturális egyesület volt, hanem létezett egy irredentizmust szolgáló „titkos” programja is. Polónyi Nóra: *A Liga Culturală...* 35. Ez természetesen naiv felvetés, egyetlen hasonló szervezet sem vállalja fel nyíltan az irredentizmust. A két világháború közötti hasonló magyar szervezetek sem tették.

112. Pontos kimutatás természetesen nincs, és források hiányában valószínűleg nem is lehet összeállítani. Polónyi adatai szerint 1891-ben 400 ezer frankból gazdálkodhatott a Liga, ez magában foglalta külföldi irodáinak fenntartását, a „megvett” agitátorok díját és az erdélyi román sajtó támogatását. A költségek más években valószínűleg alacsonyabbak voltak, mivel ebben az évben adták ki és kezdték terjeszteni mind a Memorandumot, mind a Replicát, és ennek tetemes nyomdaköltségei voltak. Polónyi Nóra: *A Liga Culturală...* 49.

113. Ide tartoztak egyes görögkatolikus püspökök, a 19. század végétől Vasile Mangra érsek, valamint a magyarországi románok két vezéralakja, Vincentiu Babeş és Anton Mocioni. Mocioni részvényese volt a Tribuna napilapnak, és 1891-ben szerette volna felvásárolni a teljes részvénytársaságot, hogy mérsékelje a lap hangvételét. Ezt megakadályozandó felszámolták a részvénytársaságot. Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalom...* 112.

114. Az 1890-es évektől állami alkalmazottnak minősültek a tanítók is. Egyre inkább kiszorulni kényszerültek a nemzeti mozgalomból, s az elit bizalma is megrendült bennük. Hitchins, Keith: *Afirmarea naţiunii...* 105. Ugyanígy renegátoknak tartották az egyetemi oktatókat, lásd fennebb. Ellentmondásos volt a viszony a kormánypárti listán bejutókkal szemben, egyeseket elfogadtak, másokat nem. Babeş vagy Mocioni végig tagja volt a mozgalomnak, de indult kormánypárti listán Gheorghe Pop de Băseşti, a párt későbbi elnöke, illetve Partenie Cosma, a legnagyobb román bank, az Albina igazgatója. Idővel mindegyiket „kifehérítették” s nem zárták ki a mozgalomból. Popovici, Vlad: *Elita românească din Transilvania şi Ungaria...* 53.

115. Popovici, Vlad: *Elite şi strategii politice în mişcarea naţională...* 203. Popovici kutatásai szerint az RNP központi bizottság tagjainak 75%-a köthető valamilyen intézményhez vagy érdekcsoporthoz. Popovici, Vlad: *The Membership of the Central Electoral Committees...* 39. Ez a stratégia emlékeztet az OMP két világháború közötti stratégiájára.

116. 1910. július 23.: találkozott Tisza Istvánnal; 1910. július 25.: találkozott Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökkel; 1910. július 27.: a találkozóról 10 embert értesített levélben, ezek: Ioan Meţianu ortodox érsek, Vasile Hossu görögkatolikus püspök, Miron Cristea ortodox püspökök, Partenie Cosma, az Albina bank elnöke, Alexandru Vaida-Voevod, Iuliu Maniu, Aurel Vlad RNP-politikusok, Ioan Ciocan és Vasile Mangra kormánypárti listán bejutott képviselők, valamint Nicolae Vecerdean; 1910. augusztus 16.: levelet írt Vaida-Voevodnak, hogy érdeklődjék meg, mi Ferenc Ferdinánd trónörökös véleménye a magyar kormány kezdeményezéséről; 1910. augusztus 21.: Aradon találkozott Vasile Goldiş, Aurel Vlad, Iuliu Maniu, Ştefan Cicio-Pop, Valeriu Branişte és Emil Ungureanu RNP-politikusokkal; 1910. szeptember 4.: Nagyszebenben volt az ortodox egyház konzisztórium gyűlésén, ahol elfogadták a Iuliu Maniuval megírt memorandum pontjait; 1910. szeptember 6.: meglátogatta Vasile Hossu görögkatolikus püspök; 1910. szeptember 13.:

postán elküldte a memorandumot Tisza Istvánnak és Khuen-Héderváry miniszterelnöknek; Miho, Ioan: *Însemnări...* 20–45.

117. Ábrahám Barna: *A románok és a magyar nemzetállam-építés...* 341–342.

118. A korszakban is felmerült e rétegek hiánya, és az is, hogy törekvés sincs létrehozásukra. 1879-ben Gheorghe Bariţiu azt kárhoztatta, hogy nincs román érdekeltségben ipari vagy kereskedelmi tulajdon. Így a nemzet felemelkedését csak a parasztságra és a földre lehet alapozni, ehhez viszont korszerű mezőgazdaság szükséges, miközben a legtöbb román faluban még nem ismerik a vetésforgót, nem trágyáznak, nem használnak műtrágyát, nincs nemesített tenyészállat. Mások azt kifogásolták, hogy míg a legnagyobb román ösztöndíjalapból, a Gozsdu-alapból kiosztott 154 ösztöndíj közül 57 jut jogászhallgatóknak, egyet sem kap gazdaszállgató. Ábrahám Barna: *Vagyonosodás és nemzetépítés...* 81–83.

119. Az 1910-es népszámlálás szerint a román lakosság 85%-a élt mezőgazdaságból és csak 5% volt város lakó. 7500 fő rendelkezett érettségivel.

120. E családok megoszlása: 7-8000 falusi párókus és tanító, 1200 birtokos, 1000 köztisztviselő, 1000 iparos és kereskedő, pár száz szabad foglalkozású. L. Balogh Béni: *Az erdélyi románság 1916-ban.* 43.

121. A párt 1869-es megalakulásának körülményei is vitathatók. A beszámolók szerint 300 fő vett részt, de helyszínként Ilie Măcelaru állami nyugdíjas háza van megjelölve. Popovici, Vlad: *Elite şi strategii politice...* 205. Popovici szerint a kezdeti évtizedekben, az 1880-as évek elejéig csak mozgalomról beszélünk, amely az elit szűk rétegét mobilizálja. A párt küldöttgyűlésein delegáltak vehettek részt, azonban mivel nem volt lakhelyhez kötve, egymás között osztották le a delegátusi helyeket, így mindig ugyanazokkal az emberekkel lehet találkozni. Még nem törekedtek sem a földrajzi megoszlásra, sem a reprezentativitásra. Az RNP fénykorának az 1881–1896 időszak tekinthető, amikor elkezdtek helyi szinten is szervezeteket létrehozni, s a delegáltak helyhez kötöttek voltak. Popovici, Vlad: *Acte şi documente...* 26–34.

122. Partenie Cosma, Aurel Vlad, Teodor Mihali, Nicolae Nociu és Iuliu Maniu is mind kötődtek egy-egy bank vezetőségéhez. Szász Zoltán: *A Tisza-féle magyar-román paktum-tárgyalások...* 184.

123. A Luceafărul köre nyíltan hirdette az irredentizmust és a Romániával való egyesülést. A lap tevékenységére vonatkozóan lásd: Domokos Sámuel: *A pesti Luceafărul írói köre.*

124. A különböző generációkat részletesen elemzi: Popovici, Vlad: *Studies on the Romanian Political Elite from Transylvania and Hungary.*

125. A per során 14 személyt ítélték el, általában pár hónapnyi fegyházra. Ioan Raţiu, a párt elnöke két évet, Vasile Lucaciu, a párt titkára a leghosszabb büntetést, öt évet kapott. 1895-ben mindenkinek megkegyelmezttek. A per lefolyására vonatkozóan lásd: Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalom...* 188–197.

126. A polémia természetesen megindult már a korszakban is, erről szólt a Memorandum-pert megelőző úgynevezett Replica-per, amely során bukaresti egyetemisták fogalmaztak meg memorandumot a magyarországi román nemzetiség sérelmeiről. Erre a budapesti egyetemisták válaszoltak, amire viszonzulást születt Aurel Popovici tollából.

127. E tekintetben több igazság húzódott meg az NLP véleményében. Az antantnagyhatalmak ugyanis területeket ígértek Romániának a Monarchiából, s azokat akkor is meg-

kapta volna, ha nem tartják meg a gyulafehérvári nagygyűlést. A román emlékezetbe mégis ez a momentum vésődött be.

128. A nagygyűlés időpontjáról november 18–19-én Bukarestben szintén külön egyeztetések folytak. Abban egyeztek meg, hogy olyan időpontra tűzzék ki, amikor már elegendő román csapat lesz Erdély területén, hogy megvédje őket a magyar csapatokkal szemben. Fodor János: *Magyar nemzetiségpolitikai kísérletek...* 18.

129. Bocholier, François: *Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás*. 107.

130. A tervezet 2. és 3. pontja: 2. az új állam alapjaként mondják ki: teljes nemzeti autonómia az együtt élő népeknek, minden nép maga dönt a saját közigazgatásáról, igazságszolgáltatásáról, ami saját tagjaiból kerül ki, illetve anyanyelvén működik, arányos képviseletet kap a parlamentben és kormányban.; 3. a társadalmi feszültségek elkerülése végett és a fejlődésbeli különbségekből adódó ellentétek elsimításáig Erdély, Bánság és a magyarországi részek számára autonómiát biztosítanak, amiről majd külön törvényben rendelkeznek, amit a területen élőkből alakult alkotmányozó gyűlés fog elfogadni.

131. Vaida-Voevod ellenezte leginkább az autonómia megadását, Cicio-Pop és Maniu pedig támogatta, hogy az egyesülést kössék átmeneti időszakhoz. Clopoteț, Ion: *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România*. 111–116.

132. A december 13–14-én folytatódó újabb tanácskozás során Ion I. C. Brătianu elfogadta az egyesülés feltételekhez kötését. Bocholier, François: *Iuliu Maniu nemzedéke...* 108.

133. Octavian Goga későbbi visszaemlékezése szerint a határozat nagyvonalúsága „a szabadság küszöbéhez érkezett rabok furcsa lelkiállapotából” fakadt, ezért nem kell betartani. Miskolczy Ambrus: *A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában...* 201. Ez emlékeztet Tisza István miniszterelnök 1914-es vélekedésére a nemzetiségi törvény kapcsán: „...Az 1868-iki törvénynek egyes rendelkezéseit és pedig nagyon fontos rendelkezéseit, lehetetlen végrehajtani. Lehetetlen végrehajtani azért, mert az 1868-iki törvények az alkotmányos szabadságának szabad gyakorlatát visszanyert magyar nemzet emelkedett hangulatának idealisztikus megnyilatkozásai voltak.” Idézi: Albrecht Ferenc: *Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához*. 819.

134. Jászi Oszkár miniszter visszaemlékezése az aradi tárgyalások lefolyására: Jászi Oszkár: *Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra*.

135. A gyulafehérvári határozatoknak azonban csak az egyesülést kimondó 1. paragrafusát emelték törvényerőre, ezért csak nyilatkozatként s nem törvényként lehet rá hivatkozni. A gyulafehérvári határozatok meglepő módon a bécsi döntéssel egy időben megkötött román–német népcsoportegyezmény kapcsán kerültek elő, amikor a német fél a határozat betartását kérte a romániai németekkel szemben. Erre vonatkozóan lásd: Flach-Barth Ernő: *A bécsi német–román jegyzőkönyv*. A német kisebbségnek voltak a legkiterjedtebb jogai a térségben, s a román kormányzat már a bécsi döntés előtt elismerte a népcsoportot, így a német fél elegendőnek tartotta, ha csak utalást tesz a határozatokra.

136. Solonari, Vladimir: *Purificarea națiunii...* 34–42.

137. Az írás nagy része a zsidókérdéssel foglalkozik, a szerző nyíltan antiszemita nézeteket vallott. Bratu, Traian: *Politica națională față de minorități*.

138. A közigazgatási törvényben meghagyták a megyéket és a választott testületeket, de növelték a főispán helyére kerülő prefektus jogkörét, így az egész rendszer egy pszeudo-

decentralizációs vázra épült. Radu, Sorin: *Unificarea administrativă a României Mari...* 17.

139. Angelescu kulturális offenzíváját más román pártok is visszatetszéssel fogadták. Ütemét túl gyorsnak találták, hiszen úgy akart polgári államot felépíteni, hogy az ország többsége mezőgazdasággal foglalkozott. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 53–55.

140. Maniu és generációja első sérelme a Kormányzótanács 1920 tavaszán előzetes egyeztetés nélkül történt megszüntetése volt. Az NLP gyors pozíciószerezését követően belátták, hogy a cél nem a regáti régió Erdélyhez való felzárkóztatása, hanem a mindenáron való centralizáció és a regáti elit hatalmának kiterjesztése. Ezt csak fokozta, hogy a román közigazgatás végig anyagi és szakemberhiánnyal küzdött, ami nagyban csökkentette szakszerűségét. Bocholier, François: *Az erdélyi elit a regionális identitástudat és a nemzeti érzelmek erősödése között*. 47–49.

141. A kisebbségekről szóló előadásában Maniu nagy vonalakban a dualizmus kori nemzetiségi jogokat helyezte kilátásba a kisebbségeknek. Elfogadta a közösségi jogokat is, de az autonómiát nem. A kiindulási alap természetesen nála is a nemzetállam volt, de szerinte 1918-ban Románia már azzá vált, így a cél, hogy egyben jogállammá is alakuljon. Maniu kisebbségi nézeteire vonatkozóan lásd: Maniu, Iuliu: *Problema minorităților*. A 30-as évekre Maniu kisebbségi nézetei is változni kezdtek, s egyre szűkítőbben értelmezte a gyulafehérvári határozatokat, majd a második világháborús traumák hatására a kisebbségek kollektív bűnösségének elvét is elfogadta. Bárdi-Wéber: *Kisebbségben és többségben...* 4.

142. Az NPP kormányzási kudarcának sok oka volt: részben a kormányzati tapasztalat hiánya, részben a kormányzás idején tomboló nagy gazdasági világválság. Bárdi-Wéber: *Kisebbségben és többségben...* 2–3. Meglátásunk szerint a kudarc a Romániában uralkodó regáti politikai kultúrával magyarázható, amivel szemben a Maniu által képviselt közép-európai polgáribb és demokratikusabb felfogás óhatatlanul alulmaradt. Így az 1930-as évek végére Maniu is belátta, hogy Romániát csak olyan eszközökkel lehet kormányozni, amelyeket az NLP képvisel.

143. A fogalmat, amelynek lényege szerint az államot egy etnikai csoport szükségleteinek kell alávetni, Nichifor Crainic író, politikus alkotta meg 1932-ben. Ebben fontos szerepet szánt az ortodox spiritualizmusnak és a szélsőséges nacionalizmusnak, ami ugyan csak Crainic eszmévilágában kapcsolódott össze először. Crainic 1938-tól több kormánytagja is volt, kezdetben a Ion Antonescu-kormány propagandaminisztere. Crainic nézeteinek alakulására vonatkozóan lásd: Clark, Roland: *Nationalism and Orthodoxy...* Crainic 1937-ben dolgozta ki az etnokratikus állam programját, amely szerint csak az etnikailag román lakosságot foglalja magában. Az etnokratikus állam alapja a vér, a föld, a hit és a lélek, emellett fontos szerepet kap a halott- és hőskultusz. Állami tisztségeket csak román lakosok tölthetnek be, akik nem házasodhatnak nemzetiségekkel. A társadalmi, gazdasági és kulturális életben viszont már a nemzetiségek is részt vehetnek, arányaiknak megfelelően. A parlamentet korporatív alapon választanák, a nemzetiségek ugyancsak arányos képviseletet kapnának. Az állam célja a román lakosság növelése, ezt lakosságcserével, román betelepítéssel és népesedési politikával kívánták elérni. Ehhez az eugenika nyomán modern elképzelések is társultak: minden falunak legyen orvosa, anyagondozás, gyerekek

után járó adókedvezmény, a falvak és városok szisztematizálása, egészséges lakóházak felépítése). Nichifor Crainic: *Programul statului etnocratic*. 245–271.

144. L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva...* 22.

145. Manuilă egy 1929-es tanulmányában az erdélyi városok demográfiai változását vizsgálja, majd 1935-ben már az ország nyugati felének „etnikai” megtisztítását javasolja lakosságcsere révén. L. Balogh–Olti: *A román–magyar lakosságcsere...* 599.

146. Achim, Viorel: *Despre studiile minoritare în România...* 89. Solonari szerint a háború végére a lakosságcserevel mint megoldással a történelmi pártok tagjainak jelentős része is egyetértett. Solonari ezt George Călinescu irodalomkritikus és Ioan Hudita parasztpárti politikus példájával illusztrálja, akik nem értettek egyet az Antonescu-rezsimmel, de ezt az elemét elfogadták. Solonari, Vladimir: *Purificarea națiunii...* 306–307.

147. Achim Viorel: *A második világháború évei alatti román lakosságcsere tervekről.* 6.

148. Egry Gábor: *Az Antonescu-korszak nemzetiségpolitikája Romániában.* 18.

149. A tervezetek körülbelül 3,5 millió fő kötelező kitelepítésével és 1,6 millió román betelepítésével számoltak. Diplomáciai okokból a német lakosság egyoldalú kitelepítésével nem számolt a tervezet, de remélte, hogy azokat Németország önként hazatelepíti kárpótlás nélkül, és a felhalmozódott külkereskedelmi hiányt ezzel lehet kiegyenlíteni. L. Balogh–Olti: *A román–magyar lakosságcsere...* 614.

150. Achim, Viorel: *A második világháború évei alatti...* 17.

151. Leghamarabb a magyar és bolgár kisebbségre vonatkozó elképzeléseket adták fel, legtovább pedig a keleti megszállt területekről történő román betelepítés élt. Solonari, Vladimir: *Purificarea națiunii...* 304.

152. Holly Case szerint a romániai német kisebbség egyszerre jó példa annak vizsgálatára, amikor egy kisebbség veszélyezteti az állam létét, illetve az anyaország érdekei mentén való mobilizációra. Case, Holly: *Between States...* 35.

153. Dorel Bancoș szerint mindezek azt mutatják, hogy az Antonescu-rendszer valójában végig csak a nemzeti szempontokat követte, magyar vonatkozásban pusztán reagált a magyar kormány lépéseire, és sosem volt annyira drasztikus. Bancoș, Dorel: *Social și național...* 239.

154. A menekültek nyilatkozatairól fontos leszögezni, hogy azok vagy egyéni számításból, vagy az átélt sokk hatására sok esetben eltorzítva adták elő az eseményeket.

155. Ezzel szemben Magyarországon a kormányzat végig toleránsabb kisebbségpolitikát hirdetett, ami azonban megtört a közigazgatás és rendvédelmi szervek fellépésével. Egry Gábor: *Az Antonescu-korszak...* 17–23.

156. Solonari Antonescúról is hangsúlyozza, hogy középosztálybeli (katona) családból származott, végig Nyugat-barát nézeteket vallott, mivel azonban II. Károly miatt megtorpan karrierje, üldözési mániája alakult ki és összeesküvés-elméletek felé kezdett fordulni. Ezzel együtt mindig jellemző volt rá az antiszemitizmus és a xenofóbia. Solonari, Vladimir: *Purificarea națiunii...* 121–127.

157. Csak a párhuzam kedvéért: ez olyan, mintha Magyarországon a nyilas hatalomátvétel nem 1944-ben, hanem mondjuk 1938-ban vagy 1940-ben következett volna be.

158. Solonari, Vladimir: *Purificarea națiunii...* 304–310.

159. L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva...* 36–67.

160. A Népközség működésére vonatkozóan bővebben lásd L. Balogh Béni: *A Romániai Magyar Népközség 1940–1944 között.*

161. A Brassói Népközség jelentése. 1941. június 7. MNL OL, K 63 Külügyminisztérium Politikai osztályának iratai (a továbbiakban K 63), 260. csomó, 27. tétel. 144–146. f. Ehhez hasonlóan a zernyesti cellulózgár 70 magyar munkást bocsátott el. *Újabb jellemző adat a romániai magyarok távozására vonatkozóan.* 1940. november 19. MNL OL, K 63, 254. csomó, 27. tétel. 824. res. pol. 10–13. f.

162. Menekültkérdéssel kapcsolatban tartott értekezlet jegyzőkönyve. 1942. Arhivele Naționale Istorie Centrale (a továbbiakban ANIC), Fond 765, Președinția consiliului de ministri. Cabinetul militar Ion Antonescu, dos. 515/1942. 1–30. f.

163. Például a dévai csángótelepen lakó Székely Józsefnek kétszobás lakása volt, kilencen laktak benne, ennek ellenére tizenöt katonát szállásoltak el nála. *Helyzetjelentés a dévai csángótelepről.* MNL OL, K 63, 261. csomó, 27. tétel, 1748/1941. 173–174. f. Egy másik esetben az egyik beszállásolt katona saját otthonában verte meg a gyereket, amiért az magyarul beszélt. *Emlékeztető a különbizottság Hunyad megyei látogatásáról.* MNL OL, K 63, 258. csomó, 27. tétel. 71–72. f.

164. Gyárfás Elemér a következőképpen számolt be az utazáskorlátozás elrendeléséről: „Az utazási engedélyek kötelező mivoltát elrendelő intézkedés engem Brassóban ért, ahol a rendőrkvesztúra részemre jún. 20-án egy 2070 számú utazási engedélyt állított ki Brassó-Borzás-Dicsőszentmártonba és vissza, vasúton, vagy autón való utazásra. Ezzel utaztam június 21 Borzásra, itt pedig – hogy Crețianu minisztertől a Legfelsőbb Banktanács alelnökétől június 16 személyes élszóban kapott, később írásba foglalt s itt fényképmásolatban csatolt – megbízásomat teljesíthessem, június 29-én a csendőrség parancsnokától Aradra szóló utazási engedélyt kértem, melyet el nem nyervén, a fentebb említett 2070 számú utazási engedéllyel visszautaztam július 3-án Brassóba, ahol a rendőrkvesztúrára 4-én kiállított részemre a 6231 számú, Brassóból Bukarestbe szóló utazási engedélyt, itt pedig a III kerületi rendőrségtől az ide fényképmásolatban csatolt 2893 számú utazási igazolványt kaptam...” *Gyárfás Elemér levele Davidescu miniszterhez.* 1941. szeptember 7. MNL OL, K 28 Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztályának iratai (a továbbiakban K 28), 274. csomó, 2. tétel, f. dosszié. 190–192. f. Mire azonban az utazási engedélyét kiadták, a vonat elment, így másfél napot kellett várnia az elutazásra.

165. A Magyar Posta 1940 őszén „A visszatért Kelet” feliratú bélyeget adott ki, az ilyen bélyegekkel felcímkézett leveleket Romániából automatikusan visszaküldték. Case, Holly: *Between States...* 123.

166. Temesváron például az éttermek magyar alkalmazottainak megtiltották, hogy magyarul beszéljenek egymás között. *Gál Miklós beszámolója a bánági magyarok helyzetéről.* 1941. június 13. MNL OL, K 63, 260. csomó, 27. tétel, 130–132. f. Kovács Imre brassói lakost a piacon verték meg, mert magyarul meg mert szólalni. *Beszámoló a brassói Népközség megbeszéléséről a román hatóságokkal a magyarellenes kilengésekről.* 1941. augusztus 24. MNL OL, K 70 a Magyar Külügyminisztérium jogi osztályának iratai (a továbbiakban K 70), 351. csomó, 9b. tétel. 7–9. f.

167. *Tengelyhatalmak javaslatai a román–magyar viszony javítására.* MNL OL, K 63, 257. csomó, 27. tétel. 256–338. f.

168. L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva...* 45.

169. Menekültkérdéssel kapcsolatban tartott értekezlet jegyzőkönyve. 1942. ANIC, Fond 765, dos. 515/1942. 1–30. f.

170. Erre vonatkozóan bővebben lásd Sárándi Tamás: *Vogelfrei-ok Dél-Erdélyben*.

171. Ujváry Dezső követségi tanácsos már 1941 végén is a magyar menekültek felét behívások elől menekülőkné tartja. *Dunst László magyar összekötő tiszti jelentése a tiszti bizottsággal folytatott megbeszélésről*. MNL OL, K 63, 267. csomó, 27. tétel. 119–129. f.

172. *Román összekötő tiszti jelentése a brassói tiszti bizottságnak a román munkaszázadokról*. 1942. augusztus 7. ANIC, Fond 1348 Delegatul Marelui Stat Major pe lingă Comisia Germană de Ofițeri, dos. 20. 114–117. f. A jelentés szerint ekkor csak 2500 magyar munkaszolgálatos volt.

173. *Román összekötő tiszti levele a brassói tiszti bizottságnak*. 1942. szeptember 9. ANIC, Fond 1348, dos. 20. 108–109. f.

174. Elsőnek, 1940. szeptember 15-én a magyar kormány nevezett ki felügyelőket a román vállalatok élére, majd szeptember 30-án a román kormány is hasonló törvényt fogadott el. 1942 májusában kölcsönösen eltörölték a rendelkezést. L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva...* 100.

175. 1942 júliusában Alexandru Rusu máramarosi görögkatolikus püspök rádiókészülékét amiatt kobozták el, mert állítólag előzőleg Márton Áronnal is hasonló történt. A püspök tiltakozott, de a külügyminisztérium megkérte, hogy ha vissza akarja kapni saját készülékét, hasson oda, hogy a román kormány is visszaadja a magyaroknak. *Alexandru Rusu máramarosi megyéspüspök rádió és útlevel ügye tárgyában*. 1942. augusztus 18. MNL OL, K 28, 91. csomó, 150 tétel. 1–12. f.

176. Márton Áronnak például Iuliu Hossu szamosújvári görögkatolikus püspök, Gyárfás Elemérnek Emil Hatjeganu, a magyar protestáns egyházaknak a román ortodox egyház, román parlamenti képviselőknek magyar kormánytanácsosok voltak a megfelelő alkupárjai.

177. Probléma akkor akadt, amikor a bizottság által párnak vélt sérelmet a két kormány nem ugyanúgy látta. 1943 márciusában a tiszti bizottság jelezte az összekötő tiszteknek, hogy a tordai magyar és a kolozsvári román kaszinó ügyét lehetne kölcsönösen rendezni. A magyar fél azonban nem fogadta el ezt, jelezve, hogy a tordai kaszinó nem egyenértékű a kolozsvárral, s annak megnyitására cserébe 4 magyar kulturális intézmény megnyitását kéri. *Feljegyzés a brassói tiszti bizottság értekezletéről*, 1942. március 30. MNL OL, K 63, 265. csomó, 27. tétel. 839–849. f.

178. *Gyárfás Elemér feljegyzése Gebelescu román követségi tanácsossal folytatott megbeszéléséről*, 1942. július 19. MNL OL, K 28, 70. csomó, 117. tétel, 1942-O-23780. 460–463. f. Az 1942. nyári gabonarekviráláskor a rendszer valami miatt nem működött, mert a románok kérésére Gyárfás sikeresen közbenjárt, hogy a román szövetkezetek kukoricát exportálhassanak, a román kormány mégis a megtorlás mellett döntött.

179. Erre vonatkozóan bővebben lásd: Janek István: *Magyar–szlovák kapcsolatok...*, illetve Janek István: *Magyar–szlovák diplomáciai puhatolózás...*

180. A M. Kir. Minisztérium 1923. évi 4800. ME számú rendelete, a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtásáról. 1923. június 21. Rendeletek Tára, 1923. 213–220.

181. A két világháború közötti nyelvi jogok részletes elemzését lásd a közigazgatásról szóló fejezet bevezetőjében.

182. A korszak nemzetiségi politikája a németkérdés körül forgott. Eszerint a kisebbségi kérdést amiatt kezelték rosszul, mivel az asszimilálódott értelmiségiek (elsősorban zsidók és németek) határozták meg, másrészt valós veszélynek tartották az asszimilálódott német (sváb) lakosság disszimilációját. Ez a népi írók által felvázolt gondolat nagy visszhangra talált a közvéleményben. Tilkovszky Lóránt szerint a felvetésben sok volt a nacionalista túlzás, de a veszély valós volt. Tilkovszky Lóránt: *Magyarság és nemzetiség...* 348. Meglátásunk szerint a veszély megítélése eltúlzott volt.

183. A kisebbségek a két világháború között, elsősorban a kisebbségi szerződések nyújtotta lehetőségeket kihasználva folyamatosan nemzetközi fórumokhoz fordultak sérelmeikkel, az érintett nemzetállamok pedig ezt illojalitásként éltek meg, aminek volt reális alapja. Eiler Ferenc: *Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás...* 213. Ebből azonban a magyar kormányzat nem vonta le azt a következtetést, hogy a revízió csak a magyar többségű területsávra kellene kiterjednie.

184. Eiler Ferenc: *Magyarország nemzetiségpolitikája...* 43–45.

185. Az elszakított területek nemzetiségeire – elsősorban a német lakosságra – úgy tekintettek, mint a revízió potenciális támogatóira. Tőlük is azt várták el, hogy működjenek együtt a magyar kisebbséggel, legyenek tekintettel a magyar revíziós törekvésekre, és sorukat kössék a magyar kisebbségéhez. Ezzel szemben a német külpolitika 1933 előtt megengedte a német kisebbségeknek, hogy maguk döntsének a követendő taktikáról, s mindegyik döntésüket elfogadta és támogatta. Eiler Ferenc: *A kisebbségek kategorizálásának kísérlete...* 45.

186. Ez elsősorban a politikai mozgásterük korlátozásában, kulturális és oktatási igényeik ki nem elégítésében nyilvánult meg. Marchut szerint amiatt nem elégtették ki a német kisebbség igényeit, mert az egybeesett a magyar kisebbség jogainak megcsonkításával. Marchut Réka: *A helyi közigazgatás viszonya...* 67.

187. Eiler Ferenc: *Magyarország nemzetiségpolitikája...* 51–59.

188. Az autonómiaformák mibenlétét vagy az állam szerkezetét nem definiálja konkrétan. Ottlik László: *Új Hungária felé*.

189. Matthew Caples elsősorban Pritz Pálra és Zeidler Miklósról hivatkozik, s ezen nézetet ő is elfogadja. Caples, Matthew: *Et in Hungaria ego...* 78.

190. 1939-ben a magyar kormány megbízásából Balogh Artúr, a korszak elismert kisebbségi szakértője készített egy autonómia-tervezetet Erdélynek. A tervezet egész Erdély visszatérével számol, tartományi önkormányzatot adna a történelmi régió területének, ahol a magyarok, románok, szászok egyenrangú felek lennének, s az önkormányzatiság kiterjedne a vallásra, közoktatásügyre, közigazgatásra és népjólétre. A tartományi gyűlésben a tagok nemzetiségi kamarákba szerveződnének, s a nemzetiségek számára fontos ügyeket nem lehetne elfogadni, ha többségük nem szavazza meg. Amennyiben nem a teljes terület tér vissza, nem tartja szükségesnek autonómia megadását. Balogh Arthur: *Jegyzetek az Erdély autonómiájára vonatkozó második tervezethez*. 1939. október 20. In: Bárdi Nándor: *A szupremácia és az önrendelkezés igénye...*

191. 1940-ben Ottlik újabb tanulmányt közölt a nemzetiségi kérdésről. Ebben már nem szerepelnek az autonómia-tervezetek, csak általánosságban beszél a kisebbségekkel szem-

beni toleráns politika fontosságáról. Megfogalmazása szerint „tárgyilagosság, igazságosság és tetterős jóakarat”, amire a nemzetiségpolitikának épülnie kell. Ottlik László: *A magyar nemzetiségi politika feladatai*. 65. A későbbiekben Ottlik még inkább eltávolodik korábbi nézeteitől. A „hegycsúcsról” más a kilátás a „lejtő aljára” jelmonddal már csak a magyar szupremáciáról és a Kárpát-medence egységes lélettérként való működéséről beszél, ami a természetes központ, Budapest körül forog. Szabadsfalvi József: *Egy konzervatív állam- és politikatudós...* 161–164.

192. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál nemzetről és társadalomról...* 151–168.

193. Eiler Ferenc: *A kisebbségek kategorizálásának kísérlete...* 58–59.

194. Rónai András: *A nemzetiségi kérdés területi megoldásai*. 201.

195. Rónai András: *A magyar nemzetiségpolitika teendői*. OSZK Kézirattár 625. fond /435–7–1987. 6. f. Szabados Mihály, a kisebbségi osztály egyik munkatársa a javasolt intézkedéseket egészíti ki, ami sok esetben visszalépést jelent Rónai nézeteihez képest. Ő már nem támogatja az egyoldalúan meghozott kedvező nemzetiségpolitikai intézkedéseket, csak ha egy időben történnek a kisebbségi magyarság hasonló jogkiterjesztésével. Jogokat csak az őshonos kisebbségeknek adna, de nem határozza meg, hogy melyek azok. Ő is veszélynek tartja a disszimilációt, akárcsak a trianoni területeken kisebbségekkel vegyesen élő magyarságot, ezért megerősítését sürgeti telepítés révén. Szabados Mihály *észrevételei és javaslatai Rónai András kisebbségvédelmi tervezetéhez*. OSZK Kézirattár 625. fond /435–7–1987. 4. f.

196. Az észrt kulturális modell egy, a kisebbségek tagjai által létrehozott kataszteren alapult. Ők döntöttek iskolai és kulturális kérdésekben, tagjai adózásiak lehettek alávetve. Finnország a hozzá tartozó svéd többségű Åland-szigeteknek adott területi autonómiát, ami a legszélesebb volt a korszakban. Lengyelországban csak a zsidó lakosság kapott kulturális autonómiát. Eiler Ferenc: *A kisebbségi autonómia gondolata...* 183–188.

197. Idézi: L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért...* 207. Ugyanitt több idézetet is találunk a korszak magyar vezető politikusainak ezen eszme lényegére vonatkozó kijelentéseiről.

198. A Teleki Pál miniszterelnök által használt Szent István-i eszme az első király intelmeinek arra a passzusára vezethető vissza, amely szerint „az egynyelvű és egyszokásu ország erőtlenség és gyenge”. A korszakban is vita zajlott ennek pontos értelmezéséről, ami leginkább a Szekfű Gyula és Mályusz Elemér történészek közti vitában kristályosodott ki. Szekfű véleménye szerint a középkorban nem létezett a magyar királyságban asszimilációs politika, aminek alapja a fentebb idézett intellem, míg Mályusz szerint a középkori királyok is törekedtek az asszimilációra, a betelepítő/betelepített lakosságot emiatt is helyezték el az ország különböző részeiben, elősegítve ezek asszimilálódását. A vitára vonatkozóan lásd: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.

199. Teleki a revízió megvalósítását mindig társadalmi átalakuláshoz (neveléshez) is kötötte, mondván: a társadalom nincs felkészülve az újabb területszerzésekre, és mindezt a kisebbségi társadalmak is elfogadják. Fontos volt számára, hogy diplomáciai úton, a nyugati nagyhatalmak beleegyezésével valósuljon meg, kizárva a fegyveres megoldást. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál nemzetről és társadalomról...* 155.

200. Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”...* 143–144.

201. A katonai közigazgatás időszakából vett példákra vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *A nemzetiségi középosztály helyzete...*

202. A magyar politikai elit nézeteiben végbemenő változás részletes elemzését lásd Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat...*

203. Egy magyar diplomáciai jelentésből úgy tűnik, hogy a magyar kormányzat vagy annak egyes körei még 1943 végén is valósnak tartották annak esélyét, hogy a román lakosság elfogadja helyzetét és magáévá teszi a magyar állameszmét. *A bukaresti követség jelentése a M. Antonescuval folytatott megbeszélésről*. 1943. december 9. MNL, OL, K 63, 270. csomó, 27. tétel. 957–960. f.

204. A bécsi döntés valójában mindkét kormányra nézve ugyanazt mondta ki. A döntés szövegét lásd: L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben...* 389–390.

205. Az érvelés bővebb kifejtését lásd: *A budapesti olasz követséghez eljuttatott magyar szóbeli jegyzék a különmegbízottak ajánlásaihoz*. 1943. május 28. MNL OL, K 70, 351. csomó, 9/b. tétel. 25–40. f.

206. Emiatt volt érzékeny csapás a magyar kormányzatnak az 1942-ben működő Hencke–Roggeri-különbizottság jelentése, amely kétségbe vonta a kormány erre vonatkozó jogát. A bizottság tevékenységét külön fejezetben tárgyaljuk.

207. Ez a kitétel meglepő, mivel a gyakorlatban az ortodox egyház expanzióját nem ismerték el. Erre vonatkozóan lásd az egyházzal szóló fejezetet.

208. A Vatikán ellenállása miatt e téren nem sikerült semmilyen eredményt elérni. Erre vonatkozóan lásd az egyházzal szóló fejezetet.

209. Pásint Ödön: *Irányelvek a román kisebbség jövőbeni kezelését illetően*. 1940. augusztus 31. MNL OL, K 764 Pásint Ödön hagyaték, 28. dosszié, 8–9. f.

210. A tervezet szerint a román lakosságnak katonai szolgálatot sem kell teljesítenie. Sabin Manuilă: *Memorandum a román lakosság számára biztosítandó bánásmódról*. 1940. augusztus 30. ANIC, Fond 1635 Fond Personal Emil Hațieganu, dos. 21. 5. f.

211. A memorandumot Liviu Lazăr főiskolai tanár fogalmazta meg. Egyeztetett a román elit más tagjaival, elsősorban Emil Hațieganuval, Iuliu Hossu és Nicolae Colan püspökökkel. A memorandum eljutott Teleki Pál miniszterelnökhöz, de 1940 szeptemberében megtartott tárgyalásai során erről nem fejtette ki véleményét. Az átadás körülményeiről egy 1944-es, Iuliu Maniuhoz írt levélben számolt be: *Liviu Lazăr levele Iuliu Maniuhoz a román közönségnek Teleki Pállal 1940-ben folytatott megbeszélésről*. 1944. október 15. ANIC, Fond 1635, dos. 21. 19–21. f. Erre vonatkozóan lásd: Egry Gábor: *Tükörpolitika...* 102.

212. A politikai taktika célja, hogy a tárgyalások során ezekből tudjanak engedni és kompromisszumra jutni.

213. Ez a román kormányzatok nemzetiségpolitikájának burkolt kritikája is.

214. Erdemes összevetni a maximális és minimális programok közötti különbségeket: oktatás terén a maximális tervben nemcsak román gimnáziumokat, hanem szakiskolákat is kértek, ahová a tanárokat a román egyházak nevezhessék ki, de a fizetéseket az állam biztosítsa, a magyar nyelv oktatása csak középiskolában legyen kötelező; a nemzeti tantárgyakat is románul oktathassák. Ezzel szemben a minimális programban megelégedtek az egyházi elemi oktatási hálózattal és vegyes középiskolákkal. A közigazgatás terén román többségű területekre román tisztviselők kinevezését, a meglévő román tisztviselők átvételét kérték, és azt, hogy a tisztviselők beszéljék mindhárom nyelvet (magyar, román és német), az anyanyelv érvényesüljön a lakossággal való érintkezésben, emellett román több-

ségű járások és vármegyék kialakítását. A minimális programban beérték az arányosság és szakértelem elvének érvényesülésével, román tisztviselők és állami nyugdíjasok átvételével.

215. A román nemzeti közösség ajánlásai, amit a magyar kormány számára mutattak be a bécsi döntést követően. 1940. szeptember 10. ANIC, Fond 1635, dos. 21. 7–14. f.

216. A folyamat célja, hogy az észak-erdélyi román lakosság egy nyelvét és etnikai jellemzőit őrző, saját elit nélküli csonka társadalom legyen, ami a 19. századi állapotnak megfelelő szint lett volna.

217. Egry Gábor: *Hova lettek az erdélyiek?*... 278–278.

218. Egry Gábor: *Tükörpolitika*... 105–109.

219. Ennek részleteit lásd az egyházzól, oktatásról és közigazgatásról szóló fejezetekben.

220. Fontos kiemelni, hogy mindkét kisebbség vezetője, Emil Hăteganu és Gyárfás Elemér is elfogadták a reciprocitási politikát. A reciprocitási politika kapcsán fontos kiemelni, hogy az magyar–szlovák viszonylatban viszonylag jól működött. Az 1939-ben kikiáltott szlovák állam alkotmányába is bekerült a reciprocitási elv. A problémát az jelentette, hogy nagyban különbözött a két kisebbség lélekszáma, kulturális szintje, illetve igényei. A magyar–szlovák relációra vonatkozóan lásd Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken*... 137–138.

221. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiség és magyarság*... 47.

222. Míg a román kormányzat támogatta a mintegy 40 ezer főt számláló bukovinai székel lakosság visszatelepítését, addig a moldvai csángók esetében – nagyobb számuk és előrehaladott asszimilációjuk miatt – már nem támogatta. A visszatelepítésre vonatkozóan lásd Vincze Gábor: *Bukovinai székel és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok*... 142–172.

223. Werth Henrik, a honvéd vezérkar főnöke például támogatta volna a szláv és román lakosság kitelepítését, Horthy Miklós kormányzó pedig a német kisebbség kitelepítését. Tilkovszky Lóránt: *Magyarság és nemzetiség*... 356–358.

224. Ezek közül a legismertebb Szabados Mihály nevéhez köthető, amelyet publikáltak is: Szabados Mihály: *Szolnok-Doboka vármegye elrománosodása. Az erdélyi magyar korridor kiépítése*. 1941. Közli: Tóth-Bartos András: *Források az erdélyi magyar szórványpolitikára*... Fontos megjegyezni, hogy a terv sosem vált a magyar kormányzat hivatalos kormányprogramjának részévé, ugyanakkor mivel Szabados a terv megfogalmazásakor a Miniszterelnökség munkatársaként dolgozott, kormányzati háttéranyagként lehet rá tekinteni.

225. Egyedül Jancsó Imre nyilatkozott róla pozitívan, szerinte kevert lakosságú területek esetén ez lehet a megoldás. Jancsó Imre: *Nemzetiségi kérdés és természetjog*. 200. Mind Sziklay László író, mind Faluhelyi Ferenc, a pécsi Kisebbségkutató Intézet igazgatója megvalósíthatatlannak tartotta többmilliók tömeg kitelepítését. Sziklay László: *Közvéleményünk és a nemzetiségi kérdés*. 18.; illetve: Faluhelyi Ferenc: *A magyarországi nemzetiségi kérdés*... 206. A legplasztikusabban Párdányi Miklós egyetemi tanár fogalmazta meg elítélő véleményét. Meglátása szerint „a kisebbségek kiküszöbölésének lehetetlenülése az emberiség színvonal-emelkedésével párhuzamos folyamat”. Párdányi Miklós: *Államegység és nemzetiségi kérdés*. 246.

226. Paál Árpád „emberies” módozatnak tartotta, Szász Pál szerint viszont nem oldhatók meg ezen az úton Erdély problémái. L. Balogh-Olti: *A román-magyar lakosságcsere*... 610.

227. Tilkovszky Lóránt szerint a törvényt valójában a Volksbund javasolta, s erről folytattak is tárgyalásokat Basch Ferenc vezetővel. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiség és magyarság*... 42. Ezt az érvet Paksa Rudolf cáfolja, mivel a Volksbund és a nyilasok nem ápoltak jó viszonyt egymással. Paksa Rudolf: *Fajvédők, nyilasok, hungaristák*... 35.

228. A Szálasi Ferenc által az 1930-as évek közepén megfogalmazott Hungária Egyesült Földek koncepcióját még a területi autonómiára és az ország föderalizálására építi, amiben Ottlik Hungária-koncepciójára emlékeztet. Paksa Rudolf: *Fajvédők, nyilasok, hungaristák*... 33.

229. Tilkovszky Lóránt: *A nyilas törvényjavaslat*... 1248.

230. A törvénytervezet a kor társadalmi felfogását tükrözve a városi lakosok és érettségivel rendelkezők esetében a kérés alapján történő felvételt, míg a falusi lakosság és ipari munkásság esetén az automatikus felvételt írja elő. Ugyancsak a kor felfogását tükrözi, hogy teljesen kizárja a zsidókat.

231. Törvényjavaslat a Magyar Szent Korona területén élő népcsoportok önkormányzatáról és anyakönyvvezetéséről. *Nemzeti Újság*, 1940. június 8. 3–4.

232. Szekfű Gyula: *A legújabb nemzetiségi törvényjavaslat*. 5. A törvény homályos fogalmazása miatt ez csak egy lehetséges értelmezés, sehol nincs kimondva a szövegben, másrészt a közigazgatás esetében csak járási szintig érvényesíti a nemzetiségi arányszámot. Az 1941-es népszámlálás szerint az ország lakosságának 21%-a volt nemzetiségi, így az arányszám minden téren való érvényesítése esetén sem „telt volna fel” a közigazgatás és igazságszolgáltatás nemzetiségi elemekkel.

233. Szekfű szerint „a szóbanforgó javaslat olyan áldozatokat kíván, aminőkre a történet folyamán egy nép sem vállalkozott, s amelyek még hozzá ki sem elégítik azokat, akiknek érdekében hozatnának”. Szekfű Gyula: *A legújabb nemzetiségi törvényjavaslat*... 9. Szekfű a területi autonómiát tartaná a legjobb megoldásnak, az azonban nem derül ki, hogy ez mitől elégítené ki jobban a nemzetiségi igényeket. Bár a Magyar Kisebbségben is megjelent egy beszámoló a nyilas törvényjavaslat benyújtásáról, nem derül ki a szerző valós álláspontja. Lásd: *A Hubay-Vágó-javaslat*.

234. Ez helytálló, a nemzetiségi kérdés kulcselemének számító nyelvkérdést nem szabályozza, csak annyit mond ki, hogy az önkormányzatok maguk döntenek saját nyelvhasználatukról, de nem rendelkezik a közigazgatás, országgyűlés nyelvéről, sem az ország hivatalos nyelvéről.

235. Nem vitatva a nyilasok e szándékát, az ország a revíziós sikerek révén mindenképp a német befolyási övezet részévé vált, s ezt nem befolyásolta volna a törvénytervezet esetleges elfogadása sem. Tilkovszky Lóránt szerint a törvényjavaslat hozzájárul a belpolitika jobbra tolódásához és a németekkel való szorosabb külpolitikai szövetséghez, ez az állítás szerintünk nem megalapozott. Tilkovszky Lóránt: *A nyilas törvényjavaslat*... 1257.

236. Cholnoky Győző: *Állam és nemzet*... 89–90.

237. Ezt a törvénytervezet is kimondja: „az államhatalom gyakorlása kifejezetten az államalkotó magyar népcsalád tagjait illeti meg.” Azt viszont sehol nem fogalmazza meg, mi a különbség a „népcsalád” és népcsoport között.

238. Németország két okból nem támogatta a tervezetet: egyrészt az államokon belüli erős központi vezetés volt a célja, másrészt a népcsoportot csak a német kisebbség esetében támogatta, nem kívánta más nemzetiségekre is kiterjeszteni.

239. Tilkovszky Lóránt: *A nyilas törvényjavaslat...* 1250–1251.

240. *Az észak-erdélyi magyar kormányintézkedések és a román panaszok ismertetése.* 1942. MNL OL, K 63, 259. csomó, 27. tétel. 674–696. f.

241. Románia esetében az 1930-as választást követően vezették be az úgynevezett *interimár* bizottságokat, vagyis a választott testületek helyett kinevezett tanácsstagok vezették a megyéket és városokat. Így ez az utolsó adat a magyarok részvételét illetően. Az 1930-as népszámlálás szerint a dél-erdélyi városok lakosságának 39%-a volt román és 33%-a magyar. Varga E. Árpád: *Fejezetek...* 193. Az 1930-as helyhatósági választásokon a tizenhárom dél-erdélyi város (municipium és megyeszékhely) tanácsába 310 tagot választottak be, ezek közül 64 tag (20%) volt OMP-jelölt; az érintett városokban a magyarok aránya 26% volt. Vagyis a választásokon közel arányszámuknak megfelelő eredményt tudott elérni az OMP. Fritz László: *A közigazgatási választások eredményei* (befejező rész). 563–564. Ezzel szemben az ugyanezen évben kinevezett *interimár* bizottságok esetében az érintett városok bizottságainak taglétszáma 71 fő volt, ebből 8 fő (11%) volt OMP-tag, vagyis a választási eredményhez képest a magyar nemzetiségű tagok száma meglehetősen alacsony, lakosságbeli arányszámuknak pedig csak harmadát érték el. Fritz László: *A Iorga-kormány „interimár-bizottságai”*... 80–81. Az 1930-as évek során a magyarok aránya a közigazgatásban tovább apadt, így 1940-re részvételük minimálisra csökkenhetett.

242. A kérdésre vonatkozóan bővebben lásd Tóth-Bartos András: *Birtokpolitika Észak-Erdélyben...*

243. Az esetek súlyosságát a Miniszterközi Bizottság is megállapította, és e téren tett egyedül engedményre javaslatot a kormány számára. Bővebben lásd: *Miniszterközi Bizottság javaslatai a kormány számára.* 1943. november 14. MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel. 1944-O-16861. 370–371. f. A Miniszterközi Bizottság tevékenységét külön fejezetben tárgyaljuk.

244. Egy 1944-es beszámoló szerint 50 ezer román munkaszolgálatos volt a magyar hadseregben, és Németországban még mintegy 10 ezer férfit használtak különböző munkálatoknál. *A budapesti román követ által Sztójay miniszterelnöknek átadott jegyzék.* 1944. június 9. ANIC, Fond 1635, dos. 21. 1–4. f.

245. *Vladár Ervin levele Ghiczy Jenő követségi tanácsosnak.* 1943. október 15. MNL OL, K 28, 96. csomó, 156. tétel, 1943-O-31459. 96–97. f. Vladár elismerte, hogy e téren Romániában jobb a helyzet.

246. Az oktatáspolitikára vonatkozóan bővebben lásd Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”*... 203–204.

247. 1918-at követően a román püspökségek lemondtak az iskolák fenntartásáról az állam javára, ezek pedig 1940-ben automatikusan magyar állami iskolákká váltak.

248. Bővebben lásd Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben...*

249. Kezdetben az észak-erdélyi román elit az aktivizmust pártolta. Ezt tartalmazta a magyar kormánynak átadott memorandumuk is, és csak a román kormány utasítását követően vonultak passzivitásba. A bécsi döntést követően 1940. szeptember 2-án létrehozták a Román Nemzeti Közösséget mint a bécsi döntés által Magyarországnak átadott

területek román lakosságának hivatalos szervezetét (Hivatalos román elnevezése: *Comunitatea Națională Română*. Organ reprezentativ al poporului român din teritoriul cedat Ungariei prin arbitrajul de la Viena). Ennek vezetője Emil Hațieganu volt, tagjai között találjuk Iuliu Hossu görögkatolikus és Nicolae Colan ortodox püspököt, Aurel Socolt, a Regna szövetség elnökét, valamint az elit más tagjait. A szervezet *Gazeta Noastră* címmel külön újságot is létrehozott. A szervezet szeptember 15-ig, a magyar hadsereg bevonulásáig működhetett, amikor a katonai parancsnokság – minden más szervezettel együtt – betiltotta. A szervezet működésére vonatkozóan lásd Matei, Alexandru: *Comunitatea Națională Română*.

250. L. Balogh: *Küzdelem Erdélyért...* i. m. 222.

251. 1939-et követően Magyarországon nem tartottak választásokat, így a terület-visszacsatolások esetében azok politikai képviseletét behívott képviselők révén oldották meg. Így történt ez Észak-Erdély esetében is, a terület – lakosságárányosan – 63 parlamenti helyet kapott, azonban csak 46-ot töltöttek be magyar képviselőkkel, a többit a német, illetve a román kisebbség számára tartották fenn. Többször felmerült a helyek betöltésének kérdése, de azok végül is 1944-ig üresen maradtak. Ennek oka, hogy a közvélemény nem támogatta a nemzetiségek parlamenti részvételét, másrészt a magyar kormányzat sem volt meggyőződve ennek szükségességéről, mint ahogy arról sem: sikerül-e olyan képviselőket megnyerni, akiket a közösség is magáénak érez. A Bukarestből érkező, passzivitásra való felszólítás következtében a törekvés valószínűleg kudarcot vallott. Püski Levente: *Választás, behívás, kinevezés...* 130.

252. *Az észak-erdélyi magyar kormányintézkedések és a román panaszok ismertetése.* 1942. MNL OL, K 63, 259. csomó, 27. tétel. 674–696. f.

253. *Feljegyzés Vladár Ervin Emil Hațieganuval folytatott megbeszéléséről.* 1943. augusztus 13. MNL OL, K 28, 7. csomó, 21. tétel, 1943-O-29220. 212–213. f.

254. *Mihai Antonescu megbeszélése a különbizottság tagjaival.* 1942. november. ANIC, Fond 300, dos. 1178/1943. 68–76. f.

255. Csak a máramarosi ortodox püspökségben a 87 parókiából 60 szűnt meg. Erre vonatkozóan bővebben lásd Bálu, Daniela: *Biserica românească din județul Satu Mare...* 275.

256. Trașcă, Ottmar: *Relațiile româno-ungare...* 337–341.

257. A három folyóirat: Kisebbségvédelem, a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Kisebbségjogi Intézetének folyóirata, főszerkesztője Elekes Dezső; Láthatár, tájékoztató az irodalmi és művészeti élet eseményeiről az összes magyar nyelvterületek irodalmi életének figyelője, főszerkesztője Csuka Zoltán; Kisebbségi Körlevél, a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet folyóirata, főszerkesztője Örvényesi Richard. A tanulmányok között külön kiemelendők a Debrecenben 1942-ben megtartott nyári egyetemen elhangzott előadások, ezek a Kisebbségi Körlevél 1942. októberi-novemberi számaiban jelentek meg.

258. Antal István propagandaminiszter szerint a kormány nemzetiségpolitikájának lényege: „a teljes jogegyenlőség és a jogok kölcsönös tiszteletének elvéhez. [...] A magyar politikai vezetés ezekhez a fennkölt princípiumokhoz változatlanul és rendíthetetlenül ragaszkodik, annak ellenére, hogy nem mindig tapasztal kellő megértést és lojalitást.” Antal István nemzetvédelmi miniszter a nemzetiségi kérdésről. Láthatár, 1944. február. 25. Bár-

dossy László miniszterelnök szerint „a magyarság [...] mindig elismerte minden nemzetiség jogát arra, hogy nyelvet, sajátos faji jellegét és népi tulajdonságait szabadon ápolja és fejlessze. [...] A gyűlölködés ma is idegen tőlünk, pedig az elmúlt húsz év alatt megismertük és megtanultuk, mit jelent a kisebbségi sors idegen uralom alatt.” Bárdossy László: *Magyarságunk és a nemzetiségek*. Láthatár, 1942. január. 1.

259. Dessewffy javasolta a nemzetiségi lakosság áttelepítését az ország egyik régiójába, s csak azon a területen biztosítani számukra jogokat. Dessewffy Sándor: *Gondolatok a nemzetiségi kérdés rendezéséről*. 26.

260. A kiegyezést egyedül Kemény Gábor utasítja el, szerinte hiba volt lemondani az önálló külpolitikáról. Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása felé*. II. rész. 175.

261. Dessewffy Gábor: *Gondolatok a nemzetiségi kérdés rendezéséről*... 23.

262. Csuka Zoltán: *Száz év nemzetiségi politikájának tanulságai*. 145.

263. Flachbart Ernő a változást Tisza Kálmán miniszterelnökségéhez köti. Flachbart Ernő: *A magyar nemzetiségi jog*... 243.

264. Csuka Zoltán: *Száz év nemzetiségi politikájának*... 145.

265. Eöttevényi szerint az állammal szemben lojális nemzetiségek többletjogokat kaphatnak. Eöttevényi Olivér: *A magyarországi nemzetiségi kérdés*... 50.

266. Mások ezt azzal egészítik ki, hogy a nemzetiségi elitnek mindig radikális nézeteket vallottak, amivel ellehetetlenítették a meggyezést. Eöttevényi Olivér: *A magyarországi nemzetiségi kérdés*... 14.

267. Flachbart Ernő: *A magyar nemzetiségi jog és politika*... 243. Moravek Endre szerint a nemzetiségekkel szembeni erőskezdő fellépés csak a 20. század első éveire volt jellemző, s akkor sem számított kivételesnek európai viszonylatban. Moravek Endre: *A nemzetiségi kérdés és a magyar társadalom*. 296.

268. Az egyetértés annyiban kiegészítésre szorul, hogy mindez a két világháború időszakának viszonyaira érvényes csak, az 1918/19-es időszakban kormányzati politikája jobb viszonyokat ígért – s ez pár hónapig valóságnak is tűnt például a leginkább érintett német kisebbség esetében – mint ami megvalósult 1920-at követően.

269. Dessewffy Sándor: *Gondolatok a nemzetiségi kérdés*... 24.

270. Kemény Gábor ezt azzal magyarázta, hogy az „asszimilánsok” számára fontos volt, hogy befogadja őket a magyar társadalom, és ezzel kompenzáltak. Ő ugyanakkor tagadta, hogy a magyarok bármilyen szinten is felsőbbrendűek lennének. Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása felé*. II. rész. 161.

271. Makkai László: *A magyarországi románok*. 339. Ugyanezt erősíti meg Moravek is. Moravek Endre: *A nemzetiségi kérdés*... 296.

272. Flachbart a világháború kirobbanását a nemzetiségek rossz helyzetének tulajdonítja. Flachbart Ernő: *A nemzetközi kisebbségi jog legújabb fejlődése*. 235.

273. Pataky Tibor: *Nemzetiségi politikánk alapjai*. 219. Bozóky Ferenc egyetemi tanár ezt azzal egészítette ki, hogy az utódállamok nemcsak a politikai jogok megszerzésére törekedtek, hanem a kisebbségek gazdasági erejének megtörésére is, ami ugyancsak nem volt jellemző 1918 előtt. Bozóky Ferenc: *A nemzetiségi kérdés gazdasági vonatkozásai*. 307–309.

274. Ajtay József: *A Dunamedence jövője*... 2.

275. Sziklay László: *Közvéleményünk*... 14.

276. Pataky Tibor: *Nemzetiségi politikánk alapjai*... 219. Pataky állításának nemcsak ez mond ellent. 1940-re az idősebb generáció azt a generációt jelentette, amelynek tagjai 1918-ban kimondták az elszakadást a Monarchiától, és ez eleve megkérdőjelezi hűségüket. Ha a nemzetiségi elitnek egyes tagjaiban volt is „nosztalgia” 1918 után, az mindig a Monarchiához kötődött, s nem a magyar államhoz.

277. Sziklay László: *Közvéleményünk*... 12.

278. Moravek Endre: *A nemzetiségi kérdés*... 296.

279. Ajtay József szerint fontos, hogy egy államnak legyen történelmi múltja, megtartóereje, földrajzi egymásrataltság, ezáltal semlegesíthetőek az irredenta törekvések. Mivel a magyaroknak jelentős tapasztalatuk van a nemzetiségi kérdés kezelésében, ez egyféle „felsőbbrendűségi” érzést is kölcsönöz nekik, és a magyar államot is magasabb polcra helyezi az utódállamokkal összevetve. Ajtay József: *A Dunamedence jövője*... 4.

280. Flachbart megfogalmazása szerint „az úgynevezett kismagyar megoldást, amely még elégedett volna a magyar népi területtel, elvetettük abban a pillanatban, amikor honvédeink 1939 tavaszán megindultak a Kárpátok felé és helyette a nagymagyar megoldást választottuk, a birodalmi gondolatot, amely egyedül elégíti ki nemzetünk hivatásérzetét.” Flachbart Ernő: *A magyar nemzetiségi jog és politika*... 244.

281. Pataky szavaival élve: „A magyar államvezetés történelmünknek legnagyobb feladata előtt áll. A feladat: a Dunavölgyében a magyar államiságnak szilárd bázisokat biztosítani jövő századokra, örök időkre.” Pataky Tibor: *Nemzetiségi politikánk alapjai*... 219.

282. Meglátása szerint az elit „túl kevert”, továbbra is elsősorban csoportérdekeket követ, emiatt alkalmatlan a nemzetiségi kérdés helyes kezelésére. Ő azzal magyarázta a sovénizmust is, hogy a „nem kellően asszimilált csoportokra” jellemző a túlkompenzálás.

283. Megfogalmazása szerint „a kisebbségi lélektan azoknak az ismertető jeleknek felkutatására törekszik, melyek a probléma szerves egészét alkotják s úgy az államalkotó népben, mint kisebbségeiben (nemzetiségeiben) a közeledés és megbékélés belső folyamatát készítik el”. Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés lélektani feladatai*. 148.

284. Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása felé*... II. rész. 157–160. Ezzel szemben Eöttevényi Olivér is elismerte, hogy a magyar elit tagjai között sok az „asszimiláns”, de szerinte ezek önként asszimilálódtak, s ugyanolyan jó „fajmagyarok”. Eöttevényi Olivér: *A magyarországi nemzetiségi kérdés*... 79.

285. Ajtay József: *A Dunamedence jövője*... 3. Ezzel szemben Dessewffy Sándor szerint a magyar társadalom elégedetlen a nemzetiségi kérdés kezelésével, amivel rég „túllőttek a célon”, másrészt a kisebbségben maradt magyar lakosságot „megrendítette” a nemzetiségekkel való türelmes bánásmód. Szerinte ezt Kállay Miklós miniszterelnök is elismerte. Dessewffy Sándor: *Gondolatok a nemzetiségi kérdés*... 24–25. Természetesen voltak olyan nézetek is, amelyek szerint a valláshoz hasonlóan a nemzetiségi kérdés is hamarosan elvezet a jelentőségét, s bekövetkezik a „nemzeti megbecsülés időszaka”. Csuka Zoltán: *Száz év nemzetiségi politikájának*... 145.

286. Mindez Makkai Sándor szavaival: „A visszatért kisebbségi lakosság többsége akár jogosan, akár nem, de az önálló nemzeti lét valamelyes formájának emberileg érthető hatásai folytán, többé ún. »kisebbségi« sorsot vállalni nem hajlandók, annál kevésbé, mert az ő államaikban szenvedő leszakított magyarságon alaposan tapasztalhatták s részben kikí-

sérlezték ennek az életformának megalázó és tarthatatlan voltát. [...] Ebben az országban csak egy döntő érdek lehet, s az a magyarság érdeke, egyben ez az itt élő nemzetiségek érdeke is, ugyanis emberhez méltó életet csak magyar vezetés alatt élhetnek. [...] A magyarság ellenére ebben az országban ennek útját nem kereshetik s ha emiatt lelkiismereti kétségbe esnek, nincs más hátra, minthogy elváljanak és eltávozzanak Magyarországról.” Makkai Sándor: *A nemzetiségi kérdés szabályozásának...* 226–228.

287. Az 1941. évi V. törvénycikk a nemzetiségi érzület büntetőjogi védelméről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2021. október 13.)

288. Losonczy meglátása szerint a törvény legnagyobb hiányossága, hogy a mulasztás révén elkövetett cselekedeteket nem sorolja a büntethetőség kategóriájába. Csak akkor ítéltető el az elkövető, ha az arra irányuló magatartása is bizonyítható, ez pedig a sértett feladata. Ha az elkövető elismeri a cselekedetét, de kinyilvánítja, hogy nem volt szándékos, s nem lealacsonyítónak szánta, a bíróság kénytelen felmenteni. Az elemzésből nem derül ki, szándékosan fogalmazták-e ilyen szűken értelmezendőnek a törvényt. Losonczy István: *A nemzetiségi érzület...* 280–285.

289. Egyedül Jancsó Imre hittanoktató tartja elfogadhatónak kulturális vagy akár területi autonómia megadását is, amennyiben az illető nemzetiség „megérdemli” s összeegyeztethető az állam „érdekeivel”. Jancsó Imre: *Nemzetiségi kérdés és természetjog*. 200–201. Azt azonban Jancsó sem fejt ki, melyek lennének ezek a situációk, mik az előfeltételei.

290. A legtömörebben Pataky Tibor fogalmazta meg, hogy mindez mit jelenthetne: „Elvi alap, elvi bázis, hogy a nemzetiségekhez tartozóknak joguk van szellemi és gazdasági, kulturális erőiknek megtartására, azok akadálytalan fejlesztésére, e célból iskolákat, iskolai intézményeket, kulturális, szociális gazdasági célú egyesületeket, társaságokat alakíthatnak és tarthatnak fenn. [...] különleges joguk van nyelvük használatára a magán, az egyházi életben, a gazdasági életben és a technikai lehetőségek szerint a hatóságokkal, hivatalokkal, való érintkezésekben is.” Pataky Tibor: *Nemzetiségi politikánk alapjai...* 219–220. Megfigyelhető, hogy a közigazgatás terén Pataky is már csak a „lehetőségek szerinti” szűkítő formulát alkalmazza.

291. Megfogalmazása szerint „a legfontosabb feladatok: Decentralizált kultúrpolitika, egyetemes nemzetpolitikai érdekeket figyelembevevő s a nemzetiségi érzületet tapintatosan és megértően kezelő megyei közigazgatás s a helytelen társadalmi elzárkózás és kasztosodás helyébe lépő új társasági kapcsolatok előkészítése. [...] a nemzetiségek túlzott fajpolitikát hirdető nemzeti társadalmakból tértek vissza hozzánk s ne válaszoljunk átmeneti sikertelenségek esetén sem a reciprocitás fegyverével, mert ez az elv a modern nemzetiségi szemléletben véglegesen megbukott s csak az ellentétek elmélyítésére alkalmas.” Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés lélektani feladatai...* 151.

292. Polzovics Iván főiskolai tanár megfogalmazása szerint elvárták a nemzetiségektől, hogy „a magyar sors részeseinek érezzék magukat”. Polzovics Iván: *Gróf Teleki Pál...* 247.

293. Ennek részeként természetes módon elfogadhatónak tartották a nemzetiségi elittel szembeni állami fellépést a nemzetiségi tömegek korábban említett hűtlensége miatt. Gulys Gábor: *Régi erdélyi feladatok új köntösben*. 26.

294. Kemény Gábor szerint mindez a magyar jogszolgáltatás „természetéből” következik. Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés lélektani feladatai...* 152.

295. Bozóky Ferenc egyetemi tanár nézetei szerint a dualizmus idején a magyar állam nem akadályozta a nemzetiségek szabad gazdasági fejlődését, a korszakban viszont már fontosnak tartotta a nemzetiségpolitika kiterjesztését a gazdasági életre is. Bozóky Ferenc: *A nemzetiségi kérdés gazdasági vonatkozásai...* 310.

296. Faluhelyi Ferenc négy megoldási lehetőséget sorol fel. A kitelepítést eleve kizárja a lehetőségek közül, a megvalósíthatók: nemzetiségi szabadságok megvalósítása; patriotizmus és hivatástudat megvalósítása; nemzetiségi autonómiák létesítése; preventív intézkedések. Faluhelyi Ferenc: *A magyarországi nemzetiségi kérdés...* 206.

297. Sárközi Sándor megfogalmazása szerint „az új európai rendből [...] nem maradhat ki a szentistváni birodalom. Olyan ezeréves birodalomnak kell ennek lennie, mely megőrzi a szentistváni jelleget, magyar többséggel, keresztény szellemben, de otthon és kényeret nyújtva mindenkinek, aki Szent István országában élni akar és azt becsülettel akarja szolgálni.” Sárközi Sándor: *A magyar nemzeteszmé...* 28.

298. Teleki Pál miniszterelnök szövegein kívül egyedül Sziklay Lászlónál jelenik meg a kérdés. Véleménye szerint a magyarság előnyben részesítését első körben a zsidó lakosság kárára lehet megvalósítani, majd a nemzetiségek irányába lehet folytatni. Sziklay László: *Közvéleményünk...* 18.

299. Csuka Zoltán megfogalmazása szerint „mi már sokszor rámutattunk [...] ismét rámutatunk a nagy és soha elégszer nem ismételtető igazságra: nem a nyelv, hanem az életforma az, ami közelebb hozza a magyar nemzeteszméhez nemzetiségeinket”. Csuka Zoltán: *Száz év nemzetiségi politikájának...* 146.

300. Első lépésben csak rendeletként és nem törvényként hirdették ki, miközben a bécsi döntést kodifikálták.

301. Mindez azt bizonyítja, hogy egy kisebbség helyzetét nem számbeli súlya határozza meg, hanem az, hogy milyen nagyhatalom támogatását élvez.

302. A m. kir. minisztérium 1940. évi 8490. ME számú rendelete a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar–német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről. 1940. november 23. Rendelet Tára, 1940. 3239–3245. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=3388&layout=s (Letöltve: 2021. október 13.)

303. Flachbarth Ernő: *A bécsi német–magyar jegyzőkönyv*. 134–135. Ez az érvelés jogilag megállta a helyét, de mivel a Volksbund szoros kapcsolatban állt a német kormánnyal, az ellenőrzés nem okozott gondot. Ugyanakkor Németország az egyezség betartását mindig alárendelte külpolitikai érdekeinek. Többször jelezte diplomáciai úton, hogy elégedetlen a német kisebbség helyzetével, de sosem vitte törésre a dolgot a magyar kormánnyal.

304. Flachbarth Ernő: *A bécsi német–magyar jegyzőkönyv*. 142. Meglátásunk szerint a jegyzőkönyv inkább a német tisztviselőkre, mint az arányos képviseletre vonatkozik. A nyelvhasználatot a német kisebbség egyharmados arányához köti. Ezzel magasabbra emeli a szintet, mint a hagyományos magyar felfogás, amely egyetűdhöz kötötte. Ugyancsak a jogászok kategóriájába esik annak kifogásolása, hogy a jegyzőkönyv a „kényszerű asszimiláció” kifejezést használja, míg a professzor szerint egy asszimiláció csak önkéntes lehet. Mivel ezt nem tiltja a törvény, a kormány folytathatja eddigi politikáját. Ez a kormány asszimilációs politikájának beisméréseként is értelmezhető.

305. Pataky Tibor is az egyéni jogok biztosítását emeli ki. Pataky Tibor: *Nemzetiségi politikánk alapjai...* 221. Eöttevényi elismeri a jegyzőkönyv újszerűségét, de nem tartja radikálisnak. Véleménye szerint csak a meglévő jogokat „hangsúlyozza ki”. Eöttevényi Olivér: *A magyarországi nemzetiségi kérdés...* 84.

306. *Törvényjavaslat a kárpátaljai vajdaságról és annak önkormányzatáról.* Kisebbségi Körlevél, 1940. november. 37–48.

307. Meglátásuk szerint a tartományi gyűlés elnevezés megengedhetetlen, mivel szeparatistikus célokat sugall.

308. *Kárpátalja autonómiájának vázlata...*

309. Faluhelyi Ferenc: *A magyarországi nemzetiségi kérdés...* 208.

310. Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat...* 237–292.; illetve: Egry Gábor: *Az erdélyiség színváltozása...*

311. Szakszerű közigazgatás, a közigazgatás ne politizáljon, a tisztviselők beszéljék a helyi lakosság nyelvét, nemzetiségpolitikai osztályok létrehozása a minisztériumokban stb.

312. Ezek többsége már a 20. század elején megjelent: a román felekezeti iskolák szigorúbb ellenőrzése, telepítés, a magyar lakosság földhöz juttatása, iparosítás, magyar ortodox püspökség létesítése stb. Balogh Artur: *Erdély nemzetiségi kérdései.* 7–12.

313. Párdányi megfogalmazása szerint „az állam akkor esik szubsztanciális változás alá, lesz más, amidőn a korábbi állameszme helyébe az előzővel szemben ellenmondásban álló új állameszme lép, a nemzetiség fogalma az állameszme szempontjából oly csoportok jelenlétére utal valamely fennálló államban, amelyeket az állam eszméjével ellenmondásban álló állameszme fűz össze. A nemzetiségi kérdés tehát lényege szerint állameszmeválság. [...] Ha az ellentétben álló állameszmék hívei között minden állameszmei kapcsolat megszakad, az őket átható állameszmék hívei tökéletes ellentétei egymásnak és így tárgyilag is ellentétes, más állam létesítésére irányuló akarathoz vezetnek, objektív állameszmeválság keletkezik. [...] Az objektív állameszmeválság tehát annyit jelent, hogy az államatagok sorában olyanok vannak, akiket az államminál ellentétes irányú állameszmék hatnak át, vagyis nemzetiségek. Nemzetiségi kérdés és objektív állameszmeválság egyet jelentenek.” Párdányi Miklós: *Államegység és nemzetiségi kérdés.* 530–532.

314. „A legnagyobb államférfiúi bölcsesség sem oldhatja meg sohasem a kérdést, amely a népiség államalkotó szerepének kizárólagosságán felépülő tan logikus következménye képen vegyes lakosságú területen feltétlen bizonyossággal üti fel fejet attól a pillanattól kezdve, hogy a heterogén népek közül csak egy is valójának tudatára ébredt. A népek öntudatra ébredése vegyes lakosságú területeken okvetlenül magával rántja a nemzetiségi kérdést.” Párdányi Miklós: *Államegység és nemzetiségi kérdés.* 553.

315. „A nemzetiségi törvény útjáról kétségtelenül letérést jelentenek a Magyar Népköztársaságnak a ruszin (rutén) nemzet autonómiáikról, a magyarországi német nép önrendelkezési jogának gyakorlásáról és Tótország önkormányzatáról szóló úgynevezett néptörvények. Ezekkel szemben elsősorban azt lehet felhozni, hogy azok olyan időben hozattak, amikor Magyarországon az alkotmányosság szünetelt s a magyar törvényhozás amint alkotmányos formák között össze tudott ülni, kitörölte ezeket a törvényeket a törvénytárból.” Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...* 345.

316. „... a kárpátaljai vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló javaslat is csak a terület és nem a rutén nemzetiség számára biztosít önkormányzatot. Az egységes magyar politikai nemzet fogalma és a nemzetiségű állampolgárok egyenjogúságának elve csorbíthatatlanul fennmarad.” Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...* 349. Az érvelés hasonlít az Ottlik Lászlóéhoz, aki alaptalannak tartotta amikor Bajcsi-Zsilinszky Endre az ő Új Hungária-konceptióját a Jászi-féle kantonális tervéhez hasonlította, holott tervezetének továbbgondolásából föderális egységek egyféle szövetsége bontakozik ki. Sajátos érvelését tovább szöve kimutatja, hogy míg Jászi elgondolása az ország feldarabolását eredményezte volna, az ő tervezete az ország megmentését szolgálja, mivel közben megváltozott a nemzetközi helyzet. „Jászi Oszkár föderalista programja annak idején helytelen volt [...] »ugyanaz« a program ma igenis éppen azoknak a tényezőknek erősítését szolgálhatja, amelyek Hungária területi egységének helyreállítását mozdíthatják elő. »Ugyanaz« a program nem ugyanaz, mert a történeti helyzet időközben, sajnos, gyökeresen megváltozott.” Ottlik László: „Új Hungária” és „Keleti Svájc.” 114.

317. A bécsi jegyzőkönyv tartalmára vonatkozóan lásd fennebb.

318. „Ha a jegyzőkönyv ezen túlmenően bizonyos vonatkozásban elismeri a német népcsoport tagjainak egyesüléseit és megadja egyetemes szervezetüknek azt a jogot, hogy valakit népi németnek [...] ismerjen el, ez nem jelenti azt, hogy a német népcsoportot és a Magyarországi Németek Szövetségét külön testületnek, saját önkormányzattal rendelkező nemzetiségnek ismerné el, mely nem vonható az egységes magyar politikai nemzet fogalma alá.” Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...* 352.

319. „A jegyzőkönyv, annak bevezetése szerint attól az óhajtól vezérelve készült, hogy a magyar királyi és német birodalmi kormány a német népcsoport helyzetét Magyarországon a kölcsönös barátságos kapcsolatoknak megfelelően rendezze.” Uo. 351.

320. Uo. 311.

321. „A nemzetiségi törvény alapelveitől való eltérést semmi sem indokolja, de a nemzetiségek közösségi életének nagy mértékű kifejlődése elkerülhetetlenné teszi, hogy egyes nemzetiségek szükségleteinek megfelelő módon az egyéni szabadságokon túlmenően is jogok biztosítottassanak. ... Ezt célozta ... a kárpátaljai vajdaságról szóló törvényjavaslat és a bécsi magyar–német jegyzőkönyv.” Uo. 497. Mikó szerint a magyar kormányzat más nemzetiségek jogait azért nem szélesítette, mivel anyaországokban magyar kisebbségek élnek, s a magyar kormányzatnak tekintettel kell lennie helyzetükre. Ez annak implicit beismerése, hogy a reciprocitási elv gátolta a magyar nemzetiségi politikát.

322. *Levezényelt visszacsatolás...*

323. Sebestyén–Szabó: *Magyar katonai közigazgatás Észak Erdélyben...* 1384.

324. *Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén,* Budapest, 1940. 5. Az *Utasítás* 1940 májusában kiadott útmutató, amely igyekezett számba venni és szabályozni a bevonulás után előforduló összes esetleges problémát. Az *Utasítást* a VKF elvi osztálya (7/ö VKF osztály) a megfelelő szakminisztériumok bevonásával készítette el, de nem világos, milyen utasítások, elvek alapján. Az sem tisztázott, személy szerint kik vettek részt az összeállításában. Vargyai Gyula kutatásai szerint 1939-ben Teleki készített egy tervezetet, az azonban nagy vonalakban a Werth Henrik által készített tervezetet követte. Megállapítása szerint az *Utasítás* inkább a katonák érdekeinek felelt meg, de nem

állt távol Teleki nézeteitől sem. Vargyai Gyula: *Az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás megszervezése*. 33.

325. *Kimutatás az Ugocsa járási katonai parancsnokság összetételéről*. Direcția Județeană Satu Mare a Arhivelor Naționale, Fond 14 Prefectura Județului Satu Mare – Administrația militară maghiară (a továbbiakban DJSM-Prefectura), dos. 9. 40. f. A kimutatás a Szatmár megyei Ugocsa járási összetételét mutatja. A katonai közigazgatás járási szintű összetétele egész Észak-Erdélyben hasonlóan épült fel.

326. *Kimutatás a Szatmár vármegyei parancsnokság összetételéről*. DJSM-Prefectura, dos. 9. 42. f. A katonai közigazgatás vármegyei szintű összetétele egész Észak-Erdélyben hasonlóan épült fel.

327. Sebestyén-Szabó: *Magyar katonai közigazgatás...* 1385–1386.

328. *Észleletek a katonai közigazgatásról*. MNL OL, K 53 Észak-erdélyi ügyek fővezérségi kormány megbízottja, (a továbbiakban K 53) 1. doboz, 64–66. f.

329. Hlatky Endre kormány megbízott beszámolójából kiderül, hogy csak az írásos panaszban jelentett, bizonyítható intézkedéseket vontta vissza, a téves döntések nagy részéről ő is csak hallomásból tudott. Bővebben lásd: *Észleletek a katonai közigazgatásról*. MNL OL, K 53, 64–66. f.

330. *A katonai közigazgatás hiányai és hibái*. MNL OL, K 53, 1. doboz, 61–62. f.

331. Szavári Attila: *Magyar berendezkedés Észak-Erdélyben...* 277. Ennek oka a hadsereg pozícióinak 1940-re történő megerősödése is lehetett, valamint az, hogy a Werth-Teleki-konfliktusban Horthy nem állt ki Teleki mellett, és nem érezte szükségét rendezni a két fél viszonyát. Dombrády Lóránd: *Akiről nem beszélünk...* 155.

332. Vargyai Gyula: *Az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás...* 48.

333. A féltékenység kölcsönös volt, a helyi parancsnokok mellé beosztott közigazgatási tisztviselők sérelemként élték meg, hogy nagyobb szakmai tapasztalatukat nem vették figyelembe. Suba János: *A magyar katonai közigazgatás...* 76.

334. 1940 őszén a különböző utász- és műszaki alakulatok összesen 60 határőrépületet, 170 fűthető útelőőrőz bódét, 50 anyagraktárat, 260 egyéb épületet és 10 hidat építettek fel. A határ mentén műszaki záratok telepítettek és előkészítették az objektumok felrobantását egy váratlan román támadás esetére. Emellett a Keleti-Kárpátok vonalán a határvadász-alakulatok számára 60 laktanyát építettek. Illésfalvi-Szabó-Számvéber: *Erdély a hadak útján...* 36.

335. Illésfalvi-Szabó: *Erdélyi bevonulás, 1940*. 34–41.

336. A hadsereg-parancsnokságok működéséről kevés információval rendelkezünk, Vargyai Gyula kutatásai szerint azonban lényeges különbség figyelhető meg Nagy Vilmos, az 1. hadsereg főparancsnokának és Jány Gusztáv, a 2. hadsereg főparancsnokának tevékenysége között. Míg Nagy elsősorban közigazgatási ügyekkel foglalkozott, felülbírálta egyes alárendelt intézkedéseit, addig Jány ténykedése inkább politikai tevékenységnek minősült, széles jogkört biztosított a kémelhárító szervezetnek és sürgette a magyarellenesség egyének internálását. Vargyai Gyula: *Az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás...* 36–40.

337. *A 3. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának jelentése a visszacsatolt terület katonai parancsnokaihoz*. 1940. október 1. DJSM-Prefectura, dos. 4. 5. f.

338. A katonai közigazgatás időtartamát elsősorban katonai szempontok befolyásolták: a határok lezárása, az új alakulatok felállítása és elhelyezése megoldása.

339. *Feljegyzés az Erdélyi Szociális Szervezet Kolozsváron tartott szociális értekezletéről*. Kolozsvár, 1940. szeptember 23. MNL OL, K 53, 3. doboz, 83/1940. 32–38. f.

340. *Máramaros főispánjának levele a Belügyminisztériumhoz a helyi ortodox templom ügyében*. 1941. február 3. MNL OL, K 149 Belügyminisztérium rezervált iratai (a továbbiakban K 149), 130. doboz, 6. tétel, 1942-6-6023. 23. f.

341. *Jegyzőkönyv a Háromszék vármegyei katonai közigazgatás átadásáról a polgári közigazgatásnak*. 1940. december 7. Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Fond 151: Administrația militară maghiară (a továbbiakban: DJCJ-Administrația), cutia 2. doc. 31. 1. f.

342. *Belügyminisztériumi rendelet a katonai hatóságok által kiadott rendeletekről*. 1940. november 20. DJCJ-Administrația, cutia 2. doc. 10. 1. f.

343. Három megyei levéltárban (Szatmár, Maros, Hargita) viszont fennmaradtak a katonai közigazgatás iktatókönyvei. Ezt erősíti meg Máramaros főispánjának jelentése, aki szinte természetesnek tekinti, hogy mivel az eset a katonai közigazgatás időszakában történt, nem maradt róla irat. *Máramaros főispánjának levele a Belügyminisztériumhoz a helyi ortodox templom ügyében*. 1941. február 3. MNL OL, K 149, 130. doboz, 6. tétel, 1942-6-6023. 23. f.

344. A bihari telepések ügyében 1941-ben a román diplomácia hivatalos jegyzékben kért magyarázatot. A meginduló vizsgálat a katonai közigazgatás iratképzésébe is bépilantást enged. A román jegyzék egy 4864/kf. dokumentumra hivatkozik, amely elrendeli a kiutasítást. A polgári közigazgatásnak nem sikerült nyomára bukkannia sem Bihar megye rendes, sem titkos levéltárában. Az ügygel kapcsolatos másik dokumentumot sikerült fellelni „Bihar megye különleges csomagjában”. Javasolták, hogy az ügyben kérdezzék meg Novákovits tábornokot is a katonai közigazgatás idején használt iktatókönyvek számáról. *A IX. hadtest távirata a Vezérkari Főnökségnek*. 1941. március. Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HL), Vezérkar Főnökének Iratai (a továbbiakban VKF), 4530/el. 1. 1941. 640–641. f.

345. Ez történt a földek visszajuttatásával kapcsolatos intézkedésekkel. 1940 decemberében Teleki Mihály földművelésügyi miniszter felvetette az összes rendelkezés visszavonását.

346. Ezeknek az intézkedéseknek a keretét a 7800/1941 ME. számú rendelet szabályozta: A M. kir. Minisztérium 1940. évi 7800 ME számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi területek közigazgatásáról. 1940. október 31. Rendeletek Tára, 1940. 2760–2773. (Letöltve: www.arcanum.hu, 2015. december 10.)

347. 1940. évi XXVI. törvénycikk a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrészeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről. (Letöltve: www.1000ev.hu, 2015. december 10.)

348. L. Balogh Béni: *Megtorlás, etnikai homogenizálás...* 81.

349. Hasonló irányelvet a későbbiekben is megfogalmaztak. Egy október végén – a súlyos atrocitások után – kiadott rendelet is azt hangsúlyozta, hogy „a románokkal szemben elviekben a magyar kultúrnívónak megfelelő eljárást kell tanúsítani” *Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja a vármegyei parancsnokoknak*. 1940. október 25. Direcția Ju-

dețeană Mureș a Arhivelor Naționale, Marosvásárhely, Fond 14 Prefectura Județului Mureș – Comandamentul militar (a továbbiakban DJMS-Prefectura), dos. 23. 26–28. f.

350. Elsősorban Illéfalvi Péter kutatásai: Illéfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” 58–77.

351. Fătu-Muşat: *Teroarea horthysto-fascistă...* 75–83.

352. Szavári Attila: *Magyar berendezkedés...* 273.

353. A rendelet kiemeli, hogy az érintetteket „lerongyolt és megkínzott állapotban mutatassák be”. 1. *hadsereg katonai közigazgatási csoportja a vármegyei parancsnokoknak*. 1940. október 9. DJSM-Prefectura, dos. 4. 170. f. A külügyminisztérium sajtóanyagában található fotóalbum tanúsága szerint sikerült összegyűjteni az atrocitásokat bizonyító fényképeket. A propagandajelleg abból is kiderül, hogy a fényképek angol és német felirattal vannak ellátva. Egyelőre nem tudjuk, miért maradt el ennek az anyagnak a széles körű nemzetközi propagálása. Meglátásunk szerint talán azért, mert az angol kormány meggyerésére ekkor már kevés esély mutatkozott, a német és olasz kormánynak viszont nem volt érdeke a feszültség további szítása a két „szövetséges” között. MNL OL, K 66 Magyar Külügyminisztérium, Sajtóosztály, 660. doboz.

354. L. Balogh Béni: *Megtorlás...* 81.

355. Hasonlóan vélekedtek ebben a periódusban az erdélyi magyarság vezetői is. Bővebben lásd Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat...* 224.

356. A magyarországi tisztségviselők erdélyi közigazgatásban való részvételéről bővebben lásd Csilléry Edit: *Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben...* 73–92.

357. *Utasítás...* 11.

358. E két területen igazolóbizottságok vizsgálták felül az összes hivatalnokot. A visszaélések miatt Erdélyben lemondtak ennek alkalmazásáról. Az igazolási eljárásra vonatkozóan bővebben lásd Szabó Helga: *A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése...*

359. Szeptember közepén a kiéleződő román–magyar viszony miatt külön rendeletben erősítették meg ezt a kitétel, és kérték szigorú alkalmazását. Indokként a dél-erdélyi magyarsággal szembeni román magatartást hozták fel. Ennek fényében a reciprocitás elvének alkalmazása korábbra tehető, mint azt a szakirodalomban jelezték. A 3. *hadsereg katonai közigazgatási csoportjának rendelete Szatmárnémeti katonai parancsnokához*. 1940. szeptember 16. DJSM, Fond 15 Primăria Municipiului Satu Mare – Comandamentul militar maghiar (a továbbiakban DJSM-Primăria), dos. 4. 3. f.

360. 1. *hadsereg katonai közigazgatási csoportja valamennyi vármegyei parancsnokhoz*. 1940. október 25. DJMS-Prefectura, dos. 23. 26–28. f.

361. A megbízhatóság és az állameszme elfogadása a korszakban az egyik legfontosabb kritérium volt a kisebbségekkel szemben. Azt azonban nem határozták meg pontosan, mit értenek megbízhatóságon. A kérdésre vonatkozóan lásd Egry Gábor: *Az erdélyiség színváltása...* 141. A hűség előtérbe helyezése valószínűleg 1918-ra vezethető vissza, bizonyos magyar politikai körök úgy vélték, a kisebbségek akkor elárulták a magyar államot. Feltehetően ez a szemlélet tükröződik a *numerus clausus* törvényben is, amelyben előírják, hogy az egyetemre csak olyan személy iratkozhat be, aki „nemzethűség és erkölcsi tekintetben feltétlen megbízható”. Erre vonatkozóan lásd Csilléry Edit: *A nemzethűség jelentése...* 37. Az eljárás egyik groteszkbe hajló mozzanata, amikor a megbízhatóságot kiterjesz-

tették az egész lakosságra, s elrendelték a katonai parancsnokoknak, hogy írják össze, mennyire megbízható a román lakosság. A nagybányai járási parancsnok ezt annyival intézte el, hogy a románok csak színlelik a megbízhatóságot, de sem a múltban, sem a jelenben nem voltak azok. A *nagybányai járási parancsnok jelentése a Szatmár vármegyei parancsnoknak*. 1940. szeptember 21. DJSM-Prefectura, dos. 3. 132. f. Ezzel szemben a nagysomkúti parancsnok személyre lebontva és százalékos pontossággal megmondta, ki mennyire megbízható. A legmagasabb szintet egy telekkönyvvezető érte el, ő 90%-ban volt megbízható. Jellemző, hogy az adatok továbbításakor a vármegyei parancsnok hasznavehetetlennek minősítette az egész összeírást. A *Szatmár vármegyei katonai parancsnok jelentése a 3. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának*. 1940. szeptember 28. DJSM-Prefectura, dos. 3. 138. f.

362. Az *Utasítással* egy időben, 1940 áprilisában kiadott honvédelmi minisztériumi rendelet szerint nemcsak a tisztségviselőket, hanem a munkásokat is felül kellett vizsgálni (priorálni) bünyügyi, politikai és K (konspiratív) szempontból. Szükség esetén büntetett előéletű személyek alkalmazása is lehetséges volt. *Honvédelmi minisztériumi rendelet az alkalmazandókról*. 1940. április 22. DJSM-Prefectura, dos. 6. 179. f.

363. Hasonló eljárást alkalmaztak a zsidó tisztségviselőkkel szemben, akiket eleve megbízhatatlannak tartottak. Csak kivételes esetben engedélyezték alkalmazásukat.

364. A parancsnok véleménye szerint a tömeges elbocsátások révén egy, a magyar állammal szemben elégedetlen réteg alakulna ki, amely állandóan izgatná a megítélése szerint békés román paraszti lakosságot.

365. Ebben az esetben előnyben részesítették a korábbi politikai foglyokat vagy azokat, akik „értékes munkát fejtettek ki”. Az 1. *hadsereg katonai közigazgatási csoportjának rendelete Szatmárnémeti városi parancsnokához*. 1940. november 2. DJSM-Primăria, dos. 12. 81. f.

366. *Utasítás...* 11–12.

367. Döntő tényező volt, hogy az illető aktív szerepet vállalt-e valamilyen magyar közösséghez tartozó intézményben – egyház, szövetkezet, OMP – vagy „különutas” megoldást választott és saját személyes érvényesülését tekintette elsődlegesnek.

368. 5. számú *közigazgatási közérdekű parancs*. 1940. október 8. MNL OL, K 690 Szalai Béla miniszteri osztálytanácsos iratai (a továbbiakban K 690). 1. csomó, 3. tétel. 4. f.

369. Az *Utasítás* a „megbízható” kifejezést használja, ezen a helyi papot, tanítót és földbirtokost érti. *Utasítás...* 37.

370. Az 1. *hadsereg parancsnokság rendelkezései a felszabadult területek megszállásával kapcsolatos Hírszerzési és Konspiratív intézkedésekről*. 1940. szeptember 4. HL, A M. Kir. budapesti I. hadtest iratai (a továbbiakban I. hdt.), 119/1940. 1–7. f. A helyi parancsnokok a listát a VKF 1b osztályától kapták meg, azt azonban a helyi szervezetek (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, szövetkezetek), illetve értelmiségiek állították össze.

371. A *Vezérkari Főnök észrevételei a visszacsatolt területeken tett szemléltja alkalmából*. 1940. október 15. HL, VKF, 4908/eln. 1. 1940. 517–522. f.

372. Bár Werthet művelt és széles látókörű katonaként írták le a kortársak, Vargyai szerint alkalmatlan volt a katonai közigazgatás hibáinak menet közbeni javítására, célja a katonai parancsnokok helyzetének biztosítása volt a polgári közegekkel szemben. Vargyai Gyula: *Az észak-erdélyi katonai közigazgatás...* 35.

373. János Áron kormány megbízott is arról panaszkodott levelében, hogy a kinevezésekkor nem kérték ki véleményét. *János Áron levele Papp Józsefnek*. 1940. szeptember. MNL OL, K 53, 1. doboz, 2. f.

374. A névsorban nincs egyetlen Szatmár megyei sváb sem, de a levélből kiderül, hogy mind a szatmári, mind a nagykárolyi szervezet megtette a maga előterjesztését.

375. *Pénzügyi kinevezések*. 1940. október 4. MNL OL, K 53, 1. doboz, 152–153. f.

376. *János Áron levele Pataky Tibor miniszteri osztályfőnökhöz a közigazgatási kinevezések tárgyában*. 1940. október 5. MNL OL, K 53, 1. doboz, 247/1940. 31. f.

377. *Az Udvarhely vármegyei véleményező bizottság előterjesztése*. 1940. november 20. MNL OL, K 53, 1. doboz, 66/1940. 31. f.

378. *János Áron levele Papp Józsefhez a közigazgatási kinevezésekkel kapcsolatban*. MNL OL, K 53, 1. doboz, 66/1940, 2. f.

379. *A Kormánybiztos előterjesztése a kolozsvári klinikák segédszemélyzete ügyében*. 1940. november 20. MNL OL, K 53, 1. doboz, 429/1940. 58. A városban ekkor 7000 munkanélküli volt.

380. A probléma a polgári közigazgatás időszakában is előjött, 1942-ben a német–olasz különbizottság is kifogásolta ezt. A magyar kormány az esetet éppen a román közigazgatás időszakában előfordult anomáliák illusztrálására tartotta jó példának. *Az olasz követséghez eljuttatott magyar szóbeli jegyzék a különbizottság ajánlásairól*. 1943. május 28. MNL OL, K 70, 351. csomó, 9b. tétel, 25–40. f.

381. *Utasítás*... 12.

382. A kimutatásnak csak a szakigazgatásban dolgozó tisztviselőkre kellett kiterjednie, mint például belügy, pénzügy, földügy, kereskedelem. A postások, vasutasok és tanítók esetében nem kértek kimutatást, maga a minisztérium döntött. *Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának utasítása valamennyi vármegyei parancsnokhoz a végleges kinevezésre alkalmas tisztviselők összeírásáról*. 1940. szeptember 27. DJCJ-Administrația, cutia 12., doc. 298. 1. f.

383. Az OMP és a Népközség vezetői között. Toldalaghi Mihály Maros megyei főispán ellen például tiltakoztak, mert részt vállalt a Nemzeti Újjászületési Frontban, és véleményük szerint ezzel alkalmatlanná vált a tisztségre.

384. A református többségű Háromszék vármegyeiek tiltakoztak a katolikus Apor Péter főispánja ellen.

385. A sepsiszentgyörgyiek tiltakoztak egy kézdivásárhelyi származású főispán ellen.

386. Például Szentkeresztly Béla és Mikes Ármin, Bethlen István sógora között, amiért Horthy Miklós háromszéki látogatásakor a Mikes családnál szállt meg.

387. *Ismeretlen személy feljegyzése a székelyföldi állapotokról*. 1940. decembere. MNL OL, K 67 Külügyminisztérium Politikai Hírszolgálati Osztálya (a továbbiakban K 67), 15. csomó, 246. tanulmány, 584–592. f. A kinevezések ügyében a Miniszterelnökség egyértelműen a korábbi OMP embereit támogatta, és a külügyminisztériumon keresztül utasította a kolozsvári konzulátust, hogy a kinevezéseknél a Bethlen embereit vegyék figyelembe. *A Külügyminisztérium számjeltávirata a kolozsvári konzulátushoz*. 1940. szeptember 3. MNL OL, K 63, 258. csomó, 27. tétel, 27/7/Tá. 289. f. A külügyminiszter véleménye szerint a Népközség nem volt magyar érdekvédelmi szervezet, csak egy szükséges megoldás a diktatórikus körülmények között, amely a magyar uralom kezdetével automatikusan meg-

szűnt. *A Külügyminisztérium számjeltávirata a kolozsvári konzulátushoz*. 1940. szeptember 3. MNL OL, K 63, 258. csomó, 27. tétel, 286. f.

388. A két nézet közötti különbséget jól jelzi, hogy a könyv szerint 1940 szeptemberében csak a püspökladányi táborba 1300 román internáltak, míg a korabeli adatok ennnyire teszik a katonai közigazgatás alatt internált összes személy számát. Bővebben lásd: Fătu-Muşat: *Teroarea horthysto-fascistă*... 176.; illetve: *Tájékoztató*... 40.

389. *Utasítás*... 45.

390. Szabó Péter szerint a nem magyar állampolgárságú zsidók és katonaszökevények mellett internálásra és kiutasításra számíthattak azok is, akik 1918 után költöztek a területre, vagy akik részesültek földreformból. Sebestyén–Szabó: *Magyar katonai*... 1395.

391. Tóth Mária esete. *Jegyzék a Szatmár vármegyei katonai parancsnokság által internálni rendelt és a fogháznak átadott egyénekről*. DJSM-Prefectura, dos. 2. 296. f.

392. Klein Samu esete. *Jegyzék a Szatmár vármegyei katonai parancsnokság által internálni rendelt és a fogháznak átadott egyénekről*. DJSM-Prefectura, dos. 2. 301. f.

393. Bordás Miklós és Bordás János esete. *Jegyzék a Szatmár vármegyei katonai parancsnokság által internálni rendelt és a fogháznak átadott egyénekről*. DJSM-Prefectura, dos. 2. 301. f. Külön figyelmet kaptak a postamesterek; priorálásuk alkalmával többükről kiderült, hogy kémgyanúsak. *A marosvásárhelyi postaigazgatóság a Beszterce vármegyei parancsnoknak*. 1940. november 12. DJCJ-Administrația, cutia 7, doc. 15. 1. f.

394. Mészáros Jenő és Jeremiás Imre esete. *Jegyzék a Szatmár vármegyei katonai parancsnokság által internálni rendelt és a fogháznak átadott egyénekről*. DJSM-Prefectura, dos. 2. 318. f.

395. *A szatmárnémeti városi parancsnok a rendőrpáncsnoknak*. 1940. szeptember 17. DJSM-Primăria, dos. 3. 92. f.

396. *Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának utasítása a vármegyei parancsnokoknak a közbiztonság ügyében*. 1940. október 8. DJCJ-Dăbăca, dos. 7/1940., doc. 641. 60. f. Az utasítás felhatalmazást ad, hogy szükség esetén a helyi parancsnokok újabb razziákat rendeljenek el, akár a honvédség egységeinek felhasználásával is.

397. A rendelet kiemeli, hogy a magyar és csángó személyekkel kivételesen jól kell bánni.

398. Különbséget téve kínzás és verés között, az esetek számát összesen 5254-re teszi. Fătu-Muşat: *Teroarea horthysto-fascistă*... 73.

399. A VKF által a katonai közigazgatásról kiadott *Tájékoztató* elismeri, hogy internálás terén történtek a legnagyobb mulasztások, azok 50–60%-a indokolatlan volt. A közigazgatás végére sikerült nagyrészt kiküszöbölni a csorbát azzal, hogy elrendelték az internáltak szabadon bocsátását. *Tájékoztató*... 39–40.

400. Mindez annak ellenére történt, hogy a felsőbb katonai vezetés több rendeletben is utasította a helyi parancsnokokat. Egy hét múlva ugyanazt az intézkedést a vármegyei parancsnok is megismételte. *A Szatmár vármegyei parancsnok utasítása a járási parancsnokoknak*. 1940. szeptember 24. DJSM-Prefectura, dos. 2. 285. f.

401. A kormánybiztosok felülbíráltak egyes döntéseket, és elrendelték az illető szabadon bocsátását. Ilyenről számol be Hlatky Endre, aki elrendelte három nagyváradi román értelmiségi kiutasításának felülvizsgálatát. *Hlatky Endre előterjesztése kiutasítás visszavonására*. MNL OL, K 53, 1. doboz, 192–195. f.

402. A Szolnok-Doboka vármegyei parancsnok jelentése Chezan Viktor ügyében. 1940. október 2. DJCJ-Dăbăca, dos. 6/1940., doc. 505. 17. f.

403. A novemberben kiadott 4787. számú rendelet megtiltotta, hogy újabb személyeket utasítsanak ki Romániába. Bővebben lásd: Sebestyén-Szabó: *Magyar katonai...* 1396.

404. 1940. október 3-án a Magyar Távirati Iroda (MTI) hírül adta, hogy Kürtös vasúti határállomáson 56 órája vesztegel egy 22 vagonból álló, magyar nemzetiségű menekülteket szállító román szerelvény. A hírre a magyar hatóságok október 4-én több mint 280 vezető nagyváradi román értelmiségit gyűjtöttek össze és toloncoltak ki hét tehervagonban az országból, köztük Nicolae Popovici ortodox püspököt. Kolozsvárról háromszáz román családot kellett a rendelkezés értelmében kiutasítani. L. Balogh Béni: *A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés...* 84.

405. Később Teleki is elismerte a hibát, bevallása szerint egyszer elveszítették a fejüket. Bővebben lásd: L. Balogh Béni: *Az „idegháború”...* 109.

406. A kiutasítások folytatására számítva, az utasítás az említett 2000 főnél több összefrására hívta fel a figyelmet. Nem derül ki, miért ezek a megyék és kategóriák voltak az esetleges internálás legfőbb kiszemeltjei.

407. Egy ilyen zászlóaljat Nagykárolyban, egyet pedig Zilahon terveztek felállítani. Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának utasítása románok internálására vonatkozóan. 1940. október 19. DJCJ-Administrația, cutia 8., doc. 400. 1. f. Tudomásunk szerint ez az első eset, amikor büntető jelleggel munkaszolgálatra terveztek nemzetiségeket beosztani. A felsőbb hadvezetés később szükségesnek érezte visszatérni az intézkedésre. Ekkor pontosította, hogy a román vezető személyek munkaszázadba való beosztásának lényege nem „kiemelésük” volt, hanem a kötelező, ellentéteket szító vagy munkanélküli elemek ideiglenes eltávolítása a viszonyok megnyugvásáig. 1934. számú rendelet. 5. számú bizalmas közigazgatási parancs. 1940. november 4. HL, VKF, 304. doboz. 6. f.

408. Szolnok-Doboka vármegye parancsnokának helyzetjelentése. 1940. szeptember 25. DJCJ-Dăbăca, dos. 2/1940., doc. 131. 38–39. f.

409. Erre vonatkozóan bővebben lásd: Dunst László magyar összekötő tiszt jelentése a Vezérkari Főnökség 2. osztályának a német-olasz tiszti bizottság tordai látogatásáról. 1942. április 14. MNL OL, K 63, 267. csomó, 27. tétel, 2371/pol. 1942. 74–78. f.

410. Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja valamennyi vármegyei parancsnokhoz. 1940. november 7. DJSM-Primăria, dos. 3, 156–157. f.

411. Csak a Marosvásárhelyen működő 101-es gyűjtő és mozgó táborban 283 személy volt internálva. Kimutatás a 101-es gyűjtő és mozgó táborról. DJMS-Prefectura, dos. 6. 1–11. f.

412. Vargyai Gyula kutatásai szerint a felvidéki katonai közigazgatás időszakában a felsőbb hatóságok védtek az alsóbb szerveket, és akkor sem fogánatosítottak letartóztatásokat, ha kellő gyanú merült fel az illetővel szemben. Vargyai Gyula: *Az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás...* 11.

413. Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika...* 19–21.

414. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 210.

415. Manzinger Krisztián: *Az ortodox egyház a magyar nemzeti célok szolgálatában?* Regio, 2010. 3. sz. 179.

416. 1940 novemberében elrendelték a román papok ügyeinek felülvizsgálatát. Részletesebben lásd az internálásokról szóló fejezetet.

417. A tényt Bălu is elismeri, mégis a magyar hatóságok intézkedéseinek tudja be az ortodox egyházközségek megszűnését.

418. Egy 1941. szeptemberi jelentés szerint már egy pap sem maradt a területen, a román ortodox egyház megszűnt a Székelyföldön. A kolozsvári román konzulátus jelentése M. Antonescunak a román egyházak helyzetéről. 1941. szeptember 30. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Bukarest, Fond 71/Transilvania (a továbbiakban fond 71/Transilvania), vol. 200/1941. 309–322. f.

419. A román közigazgatás visszavonulásával már 1940 szeptemberében megszűnt a román államiság a Székelyföldön, az ortodox egyházszervezet szétesésével azonban gyakorlatilag fehér folttá vált a Székelyföld. A román hatóságoknak az alapvető információk beszerzése is nagy nehézséget jelentett. 1941 elején a kolozsvári ortodox püspök három román szerzetest küldött ki, hogy felmérjék a helyzetet, s csak így szereztek információt például egyes templomok lerombolásáról. A kolozsvári konzulátus jelentése a székelyföldi eseményekről. 1941. május 2. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199/1940–1944. 303–307. f.

420. Pál adatai szerint a templomot egy hat-hét fős csoport gyűjtötte fel, de kilétükre nem derült fény. Pál János: *Vissza- és elrománosítási kísérletek...* 250.

421. Pál adatai szerint a templom tornyát egy tankhoz kötve döntötték le. Pál János: *Vissza- és elrománosítási kísérletek...* 251. Ezt részben megerősíti az oklándi román jegyző beszámolója, aki szemtanúja volt az eseményeknek: a templomot nem közvetlenül a bevonulást követően, hanem szeptember végén kezdték bontani. Az első lépéseket a hadsereg tette, majd a helyi lakosság folytatta. A folyamat október végéig tartott, amikor már csak az alapok voltak meg. Ő próbálta megakadályozni a rombolást, végső elkeseredésében felkérte a helyi római katolikus papot, hogy kérje a templomot saját egyháza javára, de az visszautasította, és szorgalmazta a bontást. A jegyző is a járási parancsnokot teszi felelőssé az eseményekért, magyarázatként csak annyit hoz fel, hogy a parancsnok római katolikus vallású volt. Az oklándi román jegyző levele Hossu püspöknek a helyi eseményekről. 1941. március 27. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199/1940–1944. 259–261. f.

422. Pál adatai szerint a járási parancsnok rendeli el a lebontását. Pál János: *Vissza- és elrománosítási kísérletek...* 251. Ezt megerősítik román források is, a templomot a hadsereg és helyi lakosok együtt rombolták le. A Román Külügyminisztérium jelentése a berlini román követnek a vargyasi templom lerombolásáról. 1941. január 27. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199/1940–1944. 192. f.

423. Pál adatai szerint Török Zoltán ezredes járási parancsnok rendeli el a lebontását. Pál János: *Vissza- és elrománosítási kísérletek...* 251.

424. Román források szerint a templomot 1941. január 16-án a szolgabíró utasítására a helyi római katolikus pap és a hívek rombolták le. A gyergyóhollói pap beszámolója a borszéki templom lerombolásáról. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199/1940–1944. 190. f.

425. Pál adatai szerint a templomot nem rombolták le, hanem a járási parancsnok rendelte el a lebontását. Pál János: *Vissza- és elrománosítási kísérletek...* 251. Egy külügyminisztériumi jelentés a lerombolt templomok között említi a magyarhermányit is. Külügyminisztériumi jelentés a berlini követségnek a lerombolt román templomokról. 1941. október

4. MNL OL, K 83 a magyar berlini követség iratai (a továbbiakban K 83), 10. csomó, res. 23., 810/bis. 1941. 261–262. f.

426. Erre vonatkozóan csak román levéltári forrásokat találtunk; de több forrás is egyértelműen a megsemmisült templomok sorában említi. Magyar levéltári források szerint Nagyváradon biztosan nem romboltak le egyetlen templomot sem, és Bihar megyét sem említik az érintett területek között. *A magyar külügyminisztérium jelentése a berlini követségnek a templomrombolásokról.* 1941. október 4. MNL OL, K 83, 10. csomó 1941 res. 23., 810/biz. 261–262. f. A román levéltári források szerint a templomot 1941 januárjában a jegyző biztatására a helyi lakosság rombolta le. *A nagyváradi konzulátus jelentése a román Külügyminisztériumnak a szalárdi templomról.* 1941. jan. 27. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199/1940–1944. 193. f. Mivel hasonló esettel a polgári közigazgatás időszakában nem találkozunk, feltételezésünk szerint ez esetben is inkább hatóságilag elrendelt bontásról lehet szó. Az eset részletei további kutatást igényelnek.

427. A járásközpontban álló templom lebontásában Pál adatai szerint maga a Honvédség is részt vett. A parancsnok személye mellett ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a két világháború közötti időszakban itt volt a legerőszakosabb a román hatalom részéről az áttérés erőltetése, elsősorban az unitárius lakosság körében. Az 1940 őszen lezajlott eseményeket egyféle visszacsapásként is értelmezhetjük.

428. *A székelykeresztúri járás főszolgabírájának jelentése Udvarhely vármegye főispánjának a bőzdújfalusi templom kapcsán.* 1941. december 29. MNL OL, K 63, 264. csomó, 27. tétel, 11/1942. 332. f.

429. A földrengés ténye mellett mindig hangsúlyozták, hogy az újonnan épített templomok gyenge minőségűek voltak. Az egész templomépítkezési hullámot „gazdasági panamának” tekintették, amelynek érintettjei – legtöbbször a papok – az építőanyag nagy részét saját célra használták fel. *Újváry Dezső követségi tanácsos beszámolója a német–olasz tiszti bizottsággal a templomrombolásokról folytatott megbeszélésről.* 1941. december 27. MNL OL, K 63, 264. csomó, 27. tétel, 11/1942. 341–343. f.

430. Igazságügyminisztériumi megfogalmazás szerint „a rombolás [...] a felszabaduláskor jelentkező rendkívüli tömegizgalom hatása alatt következett be.” *Az Igazságügy Minisztérium jelentése a Külügyminisztériumnak a lerombolt templomok ügyében.* 1942. január 27. MNL OL, K 63, 264. csomó, 27. tétel, 11/1942. 326–328. f.

431. Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat...* 22.

432. A katonai közigazgatás időszakában – az 1940 előtti állapothoz hasonlóan – az állami iskolák fenntartása teljes egészében a községeket terhelte, erre 14%-os községi kölönadót kellett kivetniük. *A Csík vármegyei katonai parancsnok utasítása az állami iskolák ügyében.* 1940. november 11. Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale, Csíkszereda, Fond 7 Prefectura Județului Harghita, Administrația Militară Județeană (a továbbiakban DJHR-Prefectura), cutia 2., 2083/1940.

433. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 52. Az állami iskolák előretörését jól szemlélteti két Csík megyei eset: a szépvízi járásban 21 állami és egy római katolikus iskola működött, a központi járásban 14 állami és 12 felekezeti. *A központi járási parancsnok helyzetjelentése.* 1940. november 25. DJHR-Județean, cutia 2., doc. 3797/1940.

434. A katonai közigazgatás megszűntekor kiadott *Tájékoztató* szerint Észak-Erdélyben 2500 népiskola működött, magyarul (vagy magyarul is) több mint 1600-ban tanítottak,

ebből 187 volt római katolikus (Szlucska szerint 204), 355 református, 615 állami magyar iskola, 138 olyan állami magyar iskola, ahol valamely kisebbség nyelvét is oktatták, és 375 állami vegyes iskola. *Tájékoztató...* 97.; illetve Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 42–46.

435. A román népiskolák száma román adatok szerint 1966, levéltári források szerint 1830, Pusztai-Popovics József szerint pedig (amit Szlucska János is elfogad) 1200 volt. Pusztai Popovics József: *Az erdélyi románok kulturális helyzete a bécsi döntés után.* Kisebbségi Körlevél, 1942. január. 39.

436. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 170–173.

437. *Tájékoztató...* 97. 1942-es adat szerint 2508 népiskola volt. Míg 1940 előtt 61 román középiskola működött, 1940 után csak 1 polgári, 4 állami gimnázium, illetve tagozat, 2 görögkatolikus gyakorló gimnázium, 2 görögkatolikus tanítóképző és 1 kereskedelmi iskola folytathatta működését. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 306.

438. Emiatt 1941-ben hetekig vizsgáztatták a korábban nyelvismeret hiánya miatt elbuktott egykori középiskolai magyar tanulókat, és igyekeztek érettségihez juttatni őket.

439. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 56., 194.

440. *Utasítás...* 75. A katonai közigazgatás megszűnése után kiadott *Tájékoztató* ennek ellenére jelzi magyarországi tantervek kinevezését, főleg középiskolákba. Bővebben lásd: *Tájékoztató...* 98.

441. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 56. Bárdi Nándor adatai szerint 2000 ilyen tantervet alkalmaztak. Lásd Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat...* 22.

442. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 64.

443. Uo. 69.

444. Lásd: a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1940. évi 24024. számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi területen a közoktatásügy ideiglenes szabályozásáról. 1940. október 5. Rendeleték Tára, 1940. Budapest, 1941. 3143–3146.

445. *Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja a vármegyei parancsnokoknak.* 1940. október 9. DJMS-Prefectura, dos. 16. 14. f.

446. *A Maros-Torda vármegyei parancsnok utasítása az elemi iskolai igazgatókhoz.* 1940. október. DJMS-Prefectura, dos. 16. 17. f.

447. *A Maros-Torda vármegyei parancsnok az elemi iskolai igazgatókhoz.* 1940. november 5. DJMS-Prefectura, dos. 2703. 1. f.

448. „Állami népiskolákban a tanítás nyelve rendszerint a magyar nyelv. Olyan községekben azonban, amelyben a lakosság nem magyar nyelvű, a lakosság nyelvén, vegyes lakosságú községben pedig – a tankötelesek számához képest – párhuzamos osztályokban vagy tagozatokban, illetőleg külön iskolákban magyar és nem magyar nyelven folyik a népiskolai tanítás.” A 24024/1940. sz. VKM-rendelet 7. §, 1. bekezdés. Rendeleték Tára, 1940. 3145.

449. Elsősorban a hadseregek mellé kinevezett kormánybiztosok.

450. Ezt áttételesen a hadsereg-parancsnokság is elismerte, amikor reményét fejezte ki arra nézve, hogy tevékenységük során a parancsnokok „saját hatáskörükben öntevékenyen mindent elkövettek a magyar fajtanak megerősítésére és a visszamagyarosítás érde-

kében". Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának utasítása az elrománosodott magyar falvak visszamagyarosítására. 1940. november 18. DJSM-Prefectura, dos. 10. 91. f.

451. A kifejezést L. Balogh Béni használta az 1940–1944 közötti román–magyar kapcsolatokra. L. Balogh Béni: *Az észak-erdélyi kérdés Románia külpolitikájában*. <http://adat-bank.transindex.ro/regio/kutatooldalok/htmlk/pdf776.pdf> (Letöltve: 2015. március 30.)

452. Balogh–Gergely: *Egyházak*... 98.

453. A mozgalomra vonatkozóan lásd Hitchins, Keith: *Conștiința națională și acțiuni politice*...

454. Az 1664-es ungvári unió nyomán jött létre, bár a püspökség felállítása több mint egy évszázados folyamat volt.

455. 1774-ben állította fel IV. Piusz pápa az *Indefessum* kezdetű bullával.

456. Gyárfás Elemér: *A román görög katolikusok autonómiája*. 346.

457. Ezek közül is kiemelkedő szerepet játszott az úgynevezett Erdélyi Iskola, amelynek nevéhez az első román nyelvtankönyv és történeti összefoglaló, illetve a dák–római kontinuitás elmélete kapcsolódik. A mozgalomra vonatkozóan lásd: Chindriș, Ioan: *Școala Ardeleană*. Ugyanerről, magyar nyelven: I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*.

458. Jellemző a két egyház azonos nemzeti céljaira, hogy a forradalom idején megtartott balázsfalvi nemzetgyűlésen Ioan Lemeni fogarasi görögkatolikus és Andrei Șaguna nagyszebeni ortodox püspök együtt elnökölt. Az erdélyi országgyűlésen az uniót azonban csak Lemeni szavazta meg, akinek emiatt később le is kellett mondania. Pirigy István: *A magyarországi görögkatolikusok*... 32.

459. Deák Ágnes: *Egyházpolitika és nemzetiségpolitika*... 92.

460. A bulla kihirdetését a pápa ahhoz kötötte, hogy az esztergomi érsek mondjon le a román görögkatolikus metropolia feletti joghatóságáról, a püspökségek pedig fogadják el, hogy egyházközségeket fognak tőlük elcsatolni. Pirigy István: *A magyarországi görögkatolikusok*... 36.

461. Az abszolutizmus idején született döntést a kormány 1868-ban szentesítette: Az 1868. évi XXXIX. törvénycikk a gyulafehérvári görög-katolikus érsekség s a lugosi és szamosújvári görög-katolikus püspökségek iránt. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5361> (Letöltve: 2017. március 22.) A törvény szövege egyetlen mondatból áll, amelyben elismerik az érseki rangra emelést és az új püspökségek létrehozását.

462. A fogarasi püspökség érseki rangra emelését megelőzően IX. Piusz pápa valóban nyilatkozatot kért az esztergomi érsektől, amelyben az lemond az érsekség fölötti joghatóságáról. A magyar fél ezt úgy értelmezte, hogy a pápa kérése csak a metropolitai, nem a primási jogkörre is vonatkozik. Gergely Jenő: *Az erdélyi görögkatolikus román egyház*. 110.

463. Az első törést az 1855-ben megkötött konkordátum jelentette, amelyet a román fél kifogásolt, mivel nem vette figyelembe a román egyház sajátságos vonásait, elsősorban a házasságok tekintetében. Bocșan–Sima: *Statul austriac și bisericile românești*... 150.

464. Bocșan, Nicolae: *Biserica română unită*... 198.

465. Sokak szerint az egyházi autonómia keretei között működött testületekben vált a román nemzetiség nemzetté, és identitásának szerves része, hogy szimbiózisban él nemzetinek tekintett egyházával. *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. 190.

466. Chiorean, Ioan: *Intellectualitatea ecleziastică*... 168.

467. A korabeli kisebbségi politikával is foglalkozó politikusok közül Beksics Gusztáv volt az egyik legmeghatározóbb, aki a nemzetiségi törvény módosítása mellett javasolta a nemzetiségi középiskolák megszüntetését, a hitbizományok nemzetiségi vidékre való telepítését. Cieger András: *A hatalomra jutott liberalizmus*... 115.

468. Sima, Ana Victoria: *Biserica și stat în monarhia dunăreană*... 69.

469. Mindezek hatására az 1900-as népszámlálás idején egyetlen pap sem merte magát magyarnak vallani. Pirigy István: *A magyarországi görögkatolikusok*... 49.

470. Uo. 40. Külön kutatást érdemelne a folyamat feltárása: mikor, minek hatására következett be ez a váltás a román görögkatolikus egyházban, és szükségszerű volt-e az, hogy a 20. század elejére a kompromisszumot elvető, intranzigens papokat szenteljék püspökké, illetve hogy ezek a folyamatok a különböző püspökségek esetében hogyan mentek végbe.

471. A leglátványosabb asszimiláció a rutén – és nem a román – hívek körében zajlott, emellett jelentős görögkatolikus közösségek éltek Szatmár, Szabolcs és Bihar megyében, valamint a Székelyföldön. Pirigy István: *A magyarországi görögkatolikusok*... 112.; illetve: *Tanulmány a hajdúdorogi görög szertartású katolikus püspökség revíziójával kapcsolatos teendőkről*. 1913. MNL OL, K 26 Miniszterelnökségi Levéltár, Központilag Iktatott és Iratározott Iratok (a továbbiakban K 26), 1042 csomó, 1915, XXV. tétel. 1799/1911. 71–79. f.

472. A KSH által 1904-ben készített tanulmány szerint megfelelő körülmények között a görögkatolikus egyház lehetne a magyarosodás és az államhűség terjesztésének legfőbb eszköze. A KSH felterjesztése Tisza miniszterelnöknek a magyar ajkú görögkatolikusok statisztikájáról. 1904. október 20. *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez*. I. kötet. 563–575.

473. A román püspökségektől átcsatolt egyházközségek Bihar és Szatmár megyében, az érsekségből átcsatolt 35 egyházközség az 1940-ben visszacsatolt területeken, Székelyföldön található.

474. „... minden utamat már előre láttad”... 37.

475. *Tanulmány a hajdúdorogi görög szertartású katolikus püspökség revíziójával kapcsolatos teendőkről*. 1913. MNL OL, K 26, 1042 csomó, 1915, XXV. tétel. 1799/1911. 71–79. f.

476. A püspökségbe való bekerülés szempontjaira, a települések részletes statisztikai vizsgálatára vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *Szempontok a hajdúdorogi püspökség*... 102–127. A továbbiakban az adatokat ebből a tanulmányból vesszük.

477. Ezek elsősorban Szatmár megyében, részben a Székelyföldön helyezkedtek el.

478. A bulla módosítása egybeesett a Tisza István miniszterelnök és a román nemzeti-ség képviselői között zajló paktumtárgyalásokkal. Erre vonatkozóan a legújabb összefoglaló: Szász Zoltán: *Tisza István és a nemzetiségek*... 93–118.

479. A KSH szerint erre amiatt is szükség van, hogy „az intelligensebb magyar elemet az elmaradottabb oláhság befolyása alól felfüggeszszük”. *Tanulmány a hajdúdorogi görög szertartású katolikus püspökség revíziójával kapcsolatos teendőkről*. 1913. MNL OL, K 26, 1042 csomó, 1915, XXV. tétel. 1799/1911. 71–79. f.

480. A román egyházrész nemzeti jellegének hangsúlyozása a püspökség felállítása kapcsán többször előkerült a román fél érvelésében, legutóbb Vasile Hossu felsőházi beszédében. A román történetírás úgy értelmezte, hogy ezt mind a magyar kormányzat, mind a Vatikán elfogadta. Bojor, Victor: *Episcopii diecești gr.-cat. de Gherla*... 565.

481. Emlékirat a görögkatolikus magyarok részére kérelmezett új egyházmegye alapítása ügyében. 1910. MNL OL, K 26, 1042 csomó, 1915, XXV. tétel, 1799/1911. 204–207. f. A tanulmányt Melles Emil budapesti görögkatolikus pap írta.

482. Uo.

483. Ez idővel konfliktushoz vezetett a két egyházrész között, mindegyik törekedett arra, hogy a püspökség határa egybeessen a nemzetiség határával. Erre már a 19. században törekedtek, legjobb példa a máramaroszigeti egyházközség, amelyet hosszas küzdelem után 1870-ben csatoltak át a munkácsi rutén püspökségtől a szamosújvári román püspökséghez. Grigor, Ana: *Separăția bisericească a românilor...* 82–93. A helyzetet tovább bonyolította, amikor egy román püspökséghez tartozó egyházközség idővel teljesen magyarrá lett. Ilyen eset volt a nagykarolyi, ahol a magyar hívek kérésére sikerült elérni, hogy az egyházközség a nagyváradi püspökségtől a munkácsi püspökséghez kerüljön. Szabó Jenő: *A görög-katolikus magyarság...* 226.

484. A Vatikán a két esetre kivételként tekintett, amelyekre az egyházi unió miatt volt szükség. Élő nyelvet csak akkor lett volna hajlandó elfogadni, ha egy egész nép katolikus hitre való áttérése a tét. Cârja, Cecilia: *Biserică și politică...* 125. A magyar görögkatolikusok mozgalmával hosszas vita bontakozott ki arról, hogy a román egyházrészben egyáltalán mikortól volt használatban a román nyelv. A román álláspont szerint az unió egyik kikötése volt, tehát arra mint eleve adottra tekintettek. Ezzel szemben ez is egy hosszas folyamat eredménye volt. Kezdetben a román egyházban a bolgárhoz közel álló ószlávot használták, majd Rákóczi György erdélyi fejedelem kezdeményezésére indultak meg az első biblia- és misekönyvfordítások. A fejedelem célja nem a román liturgia létrehozása volt, a nemzeti nyelv szorgalmazása révén sokkal inkább a protestáns vallást kívánta vonzóvá tenni számukra. Rákóczi törekvései nem jártak sikerrel, az erdélyi román egyházban nem nyert támogatást a román nyelv bevezetése, a 17–18. században a további fordítások a román fejedelemségekben történtek. Így az egyházi unió létrejöttékor csak a Biblia és zsoltaírok voltak lefordítva románra, a liturgikus könyvek nem. A helyzet csak az Erdélyi Iskola színre lépésével változik, az ő hatásukra válik uralkodóvá a román nyelv és indul meg modernizálása, latinizálása. Melles Emil: *Az oláh liturgia kialakulásáról.* 936–942.

485. Szabó Jenő: *A görög-katolikus magyarság...* 133.

486. Szantner Viktor: *A hajdúdorogi egyházmegye története a kezdetektől 1920-ig.* 89–90.

487. Csak a román érsekséget figyelembe véve ez az arány még rosszabb. A magyarok aránya itt 6,1%, az 1521 egyházközség közül azonban csak 49-ben (3,2%) használták a magyar liturgiát. A KSH felterjesztése Tisza miniszterelnöknek a magyar ajkú görögkatolikusok statisztikájáról. 1904. október 20. *Források a magyar görögkatolikusok...* 563–575.

488. A tanulmány javaslatokat is tesz a kérdés rendezésére: rutén püspökök kinevezése a román püspökségek élére, az egyházon belüli nemzetiségi izgatás csökkentése, a kánonokok számának növelése. Idővel a püspökválasztó kongresszuson így a magyar érzelmekek kerülhetnének többségbe. *Források a magyar görögkatolikusok...* 563–575.

489. Pirigyi István: *A magyarországi görögkatolikusok...* 90.

490. Katkó Márton Áron: *Mérföldkő a magyar és román görögkatolikusok...* 55.

491. Cârja, Cecilia: *Biserică și politică...* 113–154.

492. Véghseő-Terdik: „...minden utamat...” 26–29.

493. *Források a magyar görögkatolikusok...* 45.

494. A kormány számítása nem jött be. A törvényt csak az ellenzéki obstrukció letörése után sikerült megszavaztatni, és a hajdúdorogi püspökség megalakulása nem volt semmilyen befolyással. Véghseő Tamás: *A Hajdúdorogi egyházmegye felállításának...* 120.

495. A Keleti Kongregáció csak 1911 második felében értesült a püspökség megalakulásáról. Túlzott jóhiszeműséggel vádolta a pápát, állásfoglalása szerint a püspökség nem a magyar liturgia visszaszorításának, hanem egyenesen terjesztésének lesz az eszköze. A magyar kormány kihasználta X. Piusz előrehaladott életkorát, megtevesztette őt és így sikerült elérnie a püspökség létrehozását. Véghseő Tamás: *A Hajdúdorogi egyházmegye felállításának...* 117. A konfliktus a kongregáció vereségével ért véget, a magyar görögkatolikusok viszonya végleg megromlott a hivatallal. Ez feltehetően hatással volt arra is, hogy 1940-ben nem sikerült elérni a püspökség joghatóságának újbóli kiterjesztését a visszacsatolt területekre.

496. Az ógörög nyelvet Vaszary primás a római zarándoklatot megelőzően javasolta, tudván, hogy a Vatikán nem fogja elfogadni a magyar nyelvet. A kormány beleegyezése mögött a mozgalom nemzetiségpolitikai élének csökkentése állhatott. Véghseő-Terdik: „...minden utamat...” 32.

497. Az 1916-ban Radu nagyváradi püspök által elvégzett felmérés szerint a hároméves türelmi idő lejártát követően sehol nem használták az ógörög nyelvet. Ahol korábban a szláv nyelvet használták, áttértek a magyarra, a román nyelvű egyházközségek pedig megmaradtak a román nyelv mellett. Cârja, Cecilia: *Biserică și politică...* 159.

498. A püspöki konferencián Mihályi román érsek betegsége miatt nem vett részt, Radu nagyváradi püspök pedig azt állította, hogy ott csak a püspökség létrehozásának tényét közölték velük, pontos összetételét nem. Álláspontját a bécsi nunciussal szemben is fenntartotta, és amikor szembesítették a tényekkel, magyarázkodásra kényszerült. Véghseő Tamás: *A Hajdúdorogi egyházmegye felállításának...* 120.

499. Cârja, Cecilia: *Biserică și politică...* 205.

500. Ennek hatására a romániai sajtó egyöntetűen kiállt az ügy mellett, élesen támadta a Vatikánt és a pápát, kétségbe vonva, hogy joga lenne új püspökséget létrehozni. Cârja, Cecilia: *Biserică și politică...* 187.

501. A helyi tiltakozások szervezésében Radu nagyváradi püspök járt élen. Előre meg-szerkesztett formanyomtatványt juttatott el az egyházközségekhez, hogy azt aláírva küldjék el a bécsi nunciushoz. Amikor elfogytak a formanyomtatványok, és azokat helyben fogalmazták meg, több esetben magyarul tették, és a hívek is magyarul írták alá. Véghseő-Terdik: „...minden utamat...” 39.

502. Radu püspök is több alkalommal intézett heves kirohanást a püspökség tervezete ellen, amivel kiváltotta a bécsi nuncius rosszallását. Véghseő-Terdik: „...minden utamat...” 35. Hasonlóan nyilatkozott Merry bíboros is, aki szerint a románok minősíthetetlen beadványokat juttattak el a Vatikánba. Véghseő Tamás: *Netzhammer bukaresti érsek...* 123.

503. Véghseő Tamás: *Netzhammer bukaresti érsek...* 116.

504. Uo. 186. A román tiltakozás érvei sok tekintetben megegyeznek a magyar kormányéival. A magyar kormány is részben azzal indokolta a püspökség felállításának szükségességét, hogy a román püspökségben élő magyar híveket az elnemzettelenedés veszélye fenyegeti.

505. Sima, Ana Victoria: *Biserică și stat...* 69.

506. Az 1898. évi XIV. Törvénycikk a lelkesi jövedelem kiegészítéséről. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6710> (Letöltve: 2017. március 23.) A kiegészítés függött a pap jövedelmétől, amelybe beszámították a föld, különböző bérletek és iparüzésből származó jövedelmek mellett az egyházi szolgáltatásokért járó juttatásokat is (stóla).

507. Az államellenes magatartást az 1893:XXVI. tc. 13. paragrafusa alapján határozta meg: „Államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekmény, mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányul, - történt legyen az akár tanhelyiségben, akár azon kívül vagy más állam területén, élő szóval, írásban vagy nyomtatvány, képes ábrázolat, tankönyvek vagy egyéb taneszközök által.” Az 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6509> (Letöltve: 2017. március 23.)

508. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii greco-catolice...* 36.

509. A görögkatolikus egyházat nem lepte meg a kormány lépése, mivel a román ortodox egyháztól már 1875-ben visszavonták az államsegély közvetlen szétosztását, az egyházat és papjait már akkortól megbízhatatlanként kezelték. Covaci, Diana: „Ius supremii patronatus”... 264.

510. A katolikus autonómia ügye az egész dualizmus időszakát végigkísérte, 1868-at követően több tanácskozást is összehívtak, azok azonban mindig kudarccal végződtek, mert a katolikus egyház sajátosságával összeegyeztethetetlen az autonómia, és a katolikus dogma nem engedi meg világiak részvételét. *Autonómiák Magyarországon...* 174–178. Az autonómiamozgalmat ugyanakkor úgy is fel lehet fogni, mint a felső papság törekvését annak megakadályozására, hogy az alsó papság és világi elem befolyást szerezzen az egyház vezetésében. Sarnyai Csaba Máté: *A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei...* 88.

511. Apponyi felfogása mellett a román egyháznak az autonómiába való bevonását amiatt is fontosnak tartották, mivel így szorosabb felügyelet alá volt vonható, ha viszont kimarad, akkor nem tudják erősíteni az egyház katolikus jellegét, ami hosszabb távon akár az ortodoxokhoz való közeledést is eredményezheti. Cârja, Ion: *The Romanian Greek-Catholic Episcopate...* 142–143.

512. A konfliktus a konzervatívok és a liberálisok, a nemzeti mozgalomban elkötelezetek és a passzivitást szorgalmazók ellentétéként is felfogható. Bocșan, Nicolae: *Imaginea bisericii romano-catolice...* 57–59.

513. Az ellentét részben amiatt adódott, hogy a latinizálási folyamat a legelőrehaladottabb a nagyváradi püspökségben volt, másrészt a román egyházi vezetők közül a nagyváradi rendelkezett a legnagyobb befolyással egyházi ügyekben. A Vatikán is általában az ő véleményét kérte ki elsőnek. Călușer, Iudita: *Episcopia greco-catolică de Oradea...* 74–75. Silaghi püspököt magatartása miatt a román sajtó árulással vádolta, kiemelve, hogy a bíborosi cím megszerzése a célja. Bocșan, Nicolae: *Biserica română unită...* 194.

514. Bocșan, Nicolae: *Imaginea bisericii romano-catolice...* 57.

515. A tiltakozás hátterében az állt, hogy a görögkatolikusok hátrányba kerültek volna az ortodox egyházzal szemben, amely megőrizte volna szervezeti függetlenségét. Pirigyi

István: *A magyarországi görögkatolikusok...* 101. Az unió kérdését a román egyház folyamatosan lebegtette, mindig aktuális politikai céljainak megfelelően igyekezett felhasználni.

516. Mârza, Daniela: *Identitate și alteritate...* 71.

517. 1894-ben például együtt tiltakoztak a római katolikusokkal a polgári anyakönyv bevezetése ellen.

518. A katolikus autonómia előkészítése során tartott kongresszusokon részt vevő küldöttek kiválasztásakor a kolozsvári görögkatolikus esperes kijelentette, hogy nem látja, mi közös lehetne a két egyház között. Bocșan, Nicolae: *Imaginea bisericii romano-catolice...* 54.

519. Mârza, Daniela: *Identitate și alteritate...* 74–75.

520. Soroștineanu, Valeria: *Raporturile dintre greco-catolici și ortodocși...* 76.

521. A nagyváradi püspökség piramisszerűen épült fel, bevezették a főesperességi tisztséget, amelynek betöltője a káptalan tagja is volt. Ezzel szemben a balázsfalvi érsekség esperességekre és helynökségekre épült, ezt fogta össze az érsek személye. 1918-at követően a nagyváradi püspökséget is helynökségekre osztották. Ghișa, Ciprian: *Structura administrativă a Bisericii Greco-Catolice...* 57–63.

522. Mindezt az 1850-es években a bécsi udvar által a Vatikánnak címzett levélben úgy fogalmazták meg, hogy a román görögkatolikus papok többségét nem érdekli a katolicizmus, csak a nemzeti jelleg.

523. Gyárfás Elemér: *A román görög katolikusok...* 363.

524. Ghișa, Ciprian: *The Greek Catholic discourse of identity...* 60.

525. A görögkatolikusokat rendszeresen vádolták azzal, hogy nem vettek részt az 1922-es gyulafehérvári koronázási ünnepségen. A királyi pár az ortodox misén vett részt, a Vatikán pedig megtiltotta a görögkatolikus püspököknek, hogy ennek részesei legyenek. Mivel nem volt görögkatolikus templom a gyulafehérvári várban, az esemény helyszínén, ők a város egyik görögkatolikus templomában tartottak külön misét az alkalomból. Így az ortodox misén valóban nem vettek részt, de magán a koronázási aktuson jelen voltak, bár ott csak az ortodoxoknak jutott szerep. Erre vonatkozóan lásd: Magdău-Turcu-Cârja: *Atitudine a Bisericii greco-catolice...* 119–155.

526. Ghișa, Ioan: *The Greek Catholic...* 63.

527. Az ortodox felfogást jól tükrözi Nicolae Bălan nagyszebeni ortodox érseknek a kultusztörvény szenátusi vitájakor elmondott beszéde: „A román nép ridegen és következetesen visszautasította, hogy ortodox hitéhez nyúljon. Visszautasította a katolicizmust is. Ha kétszáz év alatt a Rómával való egyesülés nem bírt a román nép lelkébe hatolni, mondja meg őszintén – fordult Suciu balázsfalvi görögkatolikus érsek felé –, több mint kétszáz éves propaganda után él-e a katolicizmus a görögkatolikusok lelkében? Én tudom, hogy nem él. Tudom, hogy az a nép, amely átment a pápista egyházba, ma is tökéletesen ugyanazokban a vallásos és egyházi tradíciókban él, mint élt 1700 előtt s amelyben testvérei, akik nem hagyták el ortodox egyházukat, ma is élnek.” Idézi Jancsó Benedek: *A katolikus egyház helyzete Romániában.* 60.

528. Erre vonatkozóan lásd Gergely Jenő: *Az észak-erdélyi görögkatolikus román egyházmegegyek...* 83–94.

529. Serédi erre cinikusan megjegyezte, hogy nem úgy kell tenniük, ahogy a hívek akarják, hanem ahogy az Isten. Ha elkülönülnek, az állami hatóságok is ennek megfelelően fogják kezelni, ami csak tovább súlyosbítja problémáikat. Véleménye szerint ő eddig mindig kiállt mellettük, mivel katolikus testvéreknek tartja őket, de magatartásukat látva ezt a jövőben felül fogja vizsgálni. *Jelentés a püspökkari konferencián tárgyalta, a román püspökök bekapcsolódásának hiányáról.* 1941. Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban EPL), C. D/C, 1030/1942.

530. Apor. vatikáni követ jelentése a Miniszterelnökségnek a román görögkatolikus egyházzal folytatott megbeszélésről. 1941. november 4. EPL, C. D/C, 1030/1942.

531. A szövetség tevékenységére vonatkozóan lásd Bárdi Nándor: *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek...* 93–105., illetve Egry Gábor: *Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia.*

532. Bárdi Nándor: *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek...* 96–97.

533. A szövetség 1917-es tervezetét nyomtatásban is kiadták: *Az erdélyi kérdés.* 1–6. A tervek szerint 1600 román egyházi iskolát államosítottak volna; s több mint 200 paptól vonták volna meg az államsegélyt. Az intézkedések többsége nem ment át a gyakorlatba, a háborús események alakulása miatt 1918 novemberében a kormányzat visszavonta a kultúrözóna létrehozására vonatkozó rendeleteket. Păcurariu, Mircea: *Politica statului ungar...* 176.

534. Ez természetesen érintette a kis számú magyar görögkatolikus papot is, ezek magasabb állami juttatásban részesültek, és az egyházközség javait kiegészítették a földreform nyomán keletkezett állami rezerva-földekből. Gergely György kézdiszentleki görögkatolikus pap beszámolója. 1940. november 13. Közli Hámori Péter: *Székel-oláh görögkatolikus sorstörténet.* 215. A hasonló esetek inkább kivételnek számítottak, a jellemzőbb az volt, hogy a kevés magyar paptól még az államsegélyt is megvonták.

535. A bécsi nuncius egy 1919 januárjában írt levelében fejtette ki reményeit. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 47. A románok esetleges áttérése rendszeresen előke-
rült, a román diplomácia is szívesen élt ezzel az eszközzel. 1919-ben Frențiu görögkatolikus püspök tett is javaslatot a két egyház egyesülésére, de felvetésére nem érkezett válasz az ortodoxok részéről. Amikor Raymund Netzhammer bukaresti római katolikus érsek megpróbálta figyelmeztetni a vatikáni köröket a katolizálási szándék alaptalanságáról, vádlón tekintettek rá. Lukács Imre Róbert: *A görögkatolikusok helyzete...* 70.

536. Herban, Adela: *România-Vatican.* 12.

537. Nóda Mózes: *The Historical and Ecclesiastical Background...* 285.

538. A tárgyalások menetét végigkísérték a magyar római katolikus püspökök is, akik Serédi Jusztinián akkori vatikáni egyháztanácsos segítségével külön tervezetet is kidolgoztak. A magyar elképzelés lényege: a püspökségek megmaradása, ezek egyesítése egyetlen érsekségbe, a magyar görögkatolikus egyházközségeket továbbra is a hajdúdorogi püspök igazgathassa, vagy ha ez nem lehetséges, külön vikariátusságba szerveződve rendeljék őket a latin püspökök alá. A magyar elképzelésekre vonatkozóan lásd Marchut Réka: *A román konkordátum...* 14–16. Ezek közül egyik elképzelést sem sikerült megvalósítani.

539. Ilyen volt például a kolozsvári minorita rendház és templom átadása a szamosújvári püspökségnek, majd később a kolozsvári Nagybaldogasszony (Kálvária) templomé is. Ez nemtetszést váltott ki mind a rendből, mind a magyar püspökökből. Marton József: *A szentszék és Románia konkordátuma...* 54–55.

540. A konkordátumban nem volt meghatározva a püspökség székhelye. 1930-ban jött létre, a központja pedig hosszas vita után Nagybányára került. Erre vonatkozóan lásd: Turcu, Lucian: *How did Baia Mare...* 83–108.

541. Legnagyobb hátrányának azt tartják, hogy nem sikerült elismerni az egyház vagyoni jogi alapját, és létrehozták az úgynevezett Patrimonium Sacrumot (az egyházi közpénztárt), amely mindkét egyház vagyonát kezelte volna. A vagyon nagyobb része a római katolikus püspökségektől érkezett volna, annak kezelésében viszont a magyar püspökök kisebbségbe jutottak. Kompromisszumként az alapba nem az egyházi vagyonok kerültek, hanem a földreformkor kisajátított javakért kapott értékpapírok. Marton József: *A szentszék és Románia...* 55–56.

542. Jancsó Elemér szerint a Vatikán engedményeit a legbuzgóbb katolikusoknak is nehezükre esett elfogadni. Jancsó Benedek: *A katolikus egyház helyzete Romániában.* 59.

543. A konkordátummal a magyar kormány sem volt elégedett, így gesztusképpen a meg egyezést aláírásával egy időben Magyarországgal is megkötötték az úgynevezett *intesa simplicet*, amely a magyarországi püspökök kinevezését szabályozta. Marchut Réka: *A román konkordátum...* 16.

544. Az 1923-as román alkotmány 23. cikkelye. http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=1517 (Letöltve: 2014. július 25.)

545. Az 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6605> (Letöltve: 2017. március 29.)

546. Știrban, Marcel: *Problema reglementării regimului general al cultelor...* <http://www.history-eluj.ro/Istorie/anuare/2002/Stirban%20-%20Problema%20reglementarii.htm> (Letöltve: 2017. március 29.) A törvény abban is megkülönböztette a román és magyar egyházakat, hogy míg az ortodoxokat és görögkatolikusokat egyháznak, a többi kisebbségi egyházakat csak kultusznak nevezte. Lukács Imre Róbert: *A görögkatolikusok helyzete...* 73.

547. Az egyház a rítusváltoztatást nem csak magánügynek tekintette, ezt 1917-ben szabályozták. A rítusváltoztatási szándékról mind az elbocsátó, mind a befogadó püspöknek pozitívan kellett nyilatkoznia, majd a kérést fel kellett küldeni a Vatikánhoz. A 19. század végén a román görögkatolikus püspökök több alkalommal is megtagadták híveik rítusváltoztatását, akik így hitehagyottá váltak vagy valamely protestáns felekezetbe tértek át. Erre hivatkozva 1905-ben a Vatikán megengedte Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári római katolikus püspöknek, hogy a görögkatolikus püspökök beleegyezése nélkül is átvegyen híveket a római katolikus egyházba. Majláth ezt a jogot a törvény megjelenéséig gyakorolhatta. Lukács Imre Róbert: *A politikai események befolyása a rítusváltozásra.* 69.

548. A felekezetváltoztatást a törvény 44–45. §-a szabályozta. Minden 18. életévét betöltött személy szabadon dönthetett a felekezetváltoztatásról, két tanú jelenlétében kellett nyilatkozatot tennie közjegyző előtt. Ez kiértékelte az érintett papot, ahová csatlakozni akart, majd ha harminc napon belül nem változtatott szándékán, a pap bevezette az anyakönyvbe. Știrban, Marcel: *Problema reglementării...*

549. Hámori Péter: *Székel-oláh...* 194.

550. A törvény e paragrafusát a 620/1943. sz. rendelettel M. Antonescu módosította 1943 szeptemberében. A módosítás előzménye, hogy a miniszter információi szerint egy bányási településen a hívek többsége a görögkatolikusból az ortodox egyházba tért át, ennek ellenére a bíróság a görögkatolikus egyház javára döntött. A rendelet kimondta, hogy

a hívek többségének áttérését követően azok megkapják az egyházközség javait is. A görögkatolikus egyház hevesen tiltakozott, érvként azt hozta fel, hogy a magyar kormányzat újabb áttérési hullámot indíthat el, amely révén megszerezheti a román egyház javait is. Erre vonatkozóan lásd: *Frențiu balázsfalvi érseki helynök levele I. Antonescuhoz a román kultusztörvény módosításáról*. 1943. október 19., illetve *Frențiu balázsfalvi érseki helynök levele Hossu püspöknek a román kultusztörvény módosításáról*. 1943. december 31. Direcția Județeană Mureș a Arhivelor Naționale, Fond 112 Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș (a továbbiakban DJMS-Protopopiat), dos. 1898/1943. 111–112., 135. f.

551. A törvény elleni tiltakozásképpen a görögkatolikus egyház több utcai megmozdulást is szervezett, ezek néhány esetben is összecsapásokba torkolltak. Az egyik megmozduláson határozták el az AGRU (Asociația Generală a Românilor Uniți), a hívek érdekvédelmi és kulturális egyesületének megalapítását. A szervezet hivatalosan 1929 novemberében alakult meg. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 74.

552. Berényi Mária: *Román ortodox egyház...* 20.

553. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. II. kötet, Buc., 1938. XXIV–XXVI.

554. A rendeletet először 1940 decemberében adták ki, majd 1942 tavaszán, a 84/1942. számmal újra kiadták. A válaszok az utóbbi rendeletre érkeztek be. A *Belügyminisztérium rendelete a visszacsatolt területek főispánjaihoz a román templomok ügyében*. 1940. december 9. MNL OL, K 150 Belügyminisztérium általános iratai (a továbbiakban K 150). 2843. csomó, I. kútfő, 31. tétel, 311/1942. 40–41. f. A felmérés hátterében egyrészt az állt, hogy pontos képet kaphassanak a román egyházak előretöréséről, másrészt hogy az illető közsegeket ért anyagi kárt megállapítsák, ami alapul szolgálhat egy, a későbbiekben a román egyház ellen indítandó perhez.

555. A „templomrombolások” jelenségére és az 1942-es rendelet részletes elemzésére vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás...* Ezen belül *A román egyházak helyzete, a 'templomrombolások' című alfejezet*. 95–116.

556. A rendeletre adott válasz szubjektív, a helyi magyar közigazgatás mentalitását tükrözi. Dsáknán például a kimutatás szerint 1200 fős görögkatolikus közösség élt, a jegyző mégis szükségtelennnek ítélte meg az új templom felépítését.

557. Sztójay Döme berlini követ Otto von Erdmannsdorff német külügyi államtitkárnak mindezt úgy fogalmazta meg, hogy a felépült templomok csak a román államiság dokumentálására szolgálnak, amolyan „Gessler kalapjához” hasonló szerepet töltenek be. *A berlini követség jelentése a Miniszterelnökségnek a román templomok ügyében*. 1941. szeptember 10. MNL OL, K 83, 10. csomó, res. 23. 810/biz. 1941.

558. Hasonló következtetésre jutott a témában az eddigi legjobb összefoglalót megíró Pál János is. Ő a román „térítéseket” és templomépítkezéseket vizsgálta a székelyföldi unitárius közösségekben, elsősorban helyi források segítségével. Pál János: *Vissza és elrománosítási kísérletek a székelyföldi unitárius egyházközségekben*. Magyar Kisebbség, 2008. 1–2. sz. 186–253.

559. Mindez ellentétben állt az 1928-as román kultusztörvénnyel, amelynek 41. §-a tiltotta, hogy a híveket más egyház fenntartásához való hozzájárulásra kötelezzék. A törvény elemzését lásd: Știrban, Marcel: *Problema reglementării...*

560. Nicolae Bălan nagyszebeni ortodox érsek nyíltan támogatta az egyház missziós törekvéseit. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 64.

561. *Kimutatás a szatmári egyházmegyében 1920 és 1940 között görög lett hívekről*. A szatmári püspökség levéltára, rendezetlen. Köszönöm Hámori Péternek, hogy rendelkezésemre bocsátotta az adatokat.

562. Ez érvényes volt a 19. századra, és az 1930-as népszámlálás is részben megerősíti. A görögkatolikus hívek 81,4%-a élt falun és 62,5% foglalkozott mezőgazdasággal. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 66.

563. Hámori Péter: *Székely-oláh...* 195.

564. *Külgügyminisztériumi átirat az 1940 előtti vallásváltoztatásról*. 1943. április 20. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21757. 52–53. f.

565. Iorga, Nicolae: *Istoria românilor prin cǎlătorii*.

566. Az elmélet részletes ismertetését és kritikáját lásd: Pál János: *Vissza és elrománosodási kísérletek...* 188–189. Iorgát a hegyvidéki lakosság hasonló öltözködési és táplálkozási szokásai tévesztették meg.

567. Az 1920-as évek elején 12 ezres mintán végeztek vér- és koponyavizsgálatot, amelyből megállapították, hogy a székelyek mutatói közelebb állnak a románokéhoz, mint az alföldi magyar lakossáéhoz. Erre vonatkozóan lásd: *Székelyföld története*. III. kötet 1867–1990. Szerk. Bárdi Nándor – Pál Judit. Elsősorban a „Visszarománosítás” című alfejezet. 443–462.

568. Pál János: *Vissza és elrománosodási kísérletek...* 200–202.

569. *Háromszék vármegye főispánjának jelentése a Belügyminisztériumhoz a román templomok ügyében*. 1942. május 6. MNL OL, K 150, 2843. csomó, I. kútfő, 31. tétel, 311/1942. 34–38. f.

570. A magyar kormánypropaganda Erdély elvesztését a román nemzeti mozgalomnak tulajdonította, amely ezer szálon kötődött a román görögkatolikus egyházhoz. „...minden utamat...” 51–52.

571. A görögkatolikus identitás e szegmensével nem foglalkozunk. Moravcsik Gyula témába vágó legfontosabb művei: *A magyar történelem bizánci forrásai*. Bp., 1930, illetve *Byzantinoturcica*. Bp., 1942–1943.

572. Papp György: *A magyarság és a bizánci kérdés kapcsolatának kezdetei*. Nyíregyháza, 1938, illetve Mosolygó József: *A keleti egyház Magyarországon: nemzetiségi tanulmány*. Miskolc, 1941.

573. Elsősorban a Keleti Egyház és a Görögkatolikus Szemle megfelelő cikkeire utalunk.

574. Elsősorban Ivánka Endre kutatásaira utalunk, aki a 18. századi kéziratos bibliafordításokat gyűjtötte és dolgozta fel.

575. Véghseő Tamás: *Miklósy István hajdúdorogi püspök utódlása...* 332.

576. 1918-at követően a Csehszlovákiához került kárpátaljai területeken folytatódott a század elején megindult úgynevezett szkizmamozgalom, amelyet a csehszlovák kormányzat is felkarolt. A Vatikán úgy ítélte meg, hogy Papp Antal munkácsi püspök nem elég erélyes a mozgalom felszámolásához, ezért leváltotta a püspököt, majd egyféle kárpótlásként címzetes érseki rangot adományozott neki, és kinevezte a miskolci exarchátus élére.

A Vatikán döntése megdöbbenést váltott ki az országban, annyira egyoldalúnak tartották. Véghseő Tamás: *Az apostoli szentszék és a magyar görögkatolikusok kapcsolata...* 155.

577. A Vikariátusság működésének legteljesebb összefoglalója: *Vicariatul Național Român din Carei (1918-1919)*. Coord. Viorel Ciubotă. Satu Mare, 1997.

578. Miklósy hajdúdorogi püspök nem reagált a Vikariátusság megalakítására, mivel kánonellenesnek tartotta. A román püspökök 1918 decemberében írt levelükben azzal próbálták menteni Marchiş tettét a Vatikán előtt, hogy mivel az alapító bullát amúgy is meg akarták változtatni, tekintsenek rá ekként. Cârja, Cecilia: *Biserică și politică...* 245-250.

579. *A román hadsereg által Miklósy hajdúdorogi püspökkel aláíratott levél*. 1919. május 17. MAE, Fond 71/Transilvania (a továbbiakban MAE, fond 71/Transilvania), vol. 206. 223. f.

580. A bécsi nuncius levele Miklósy püspökhöz az egyházközségek ideiglenes elcsatolásáról. 1919. július 29. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934-1937, 34. tétel, 1996/1924. 96. f. A korabeli viszonyokra jellemző, hogy Csernoch primás csak 1920 áprilisában értesült a bécsi nuncius döntéséről; akit véleménye szerint a román püspökök megtevesztettek, és a szkizma veszélyével fenyegettek. *Csernoch esztergomi érsek levele a Miniszterelnökségnek a hajdúdorogi püspökség ügyében*. 1921. május 10. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934-1937, 34. tétel, 2619/1930. 56. f.

581. A 14 egyházközség: Csegöld, Csengerújfalú, Porcsalma, Nyírácsád, Nyírábrány, Bagamér, Nagyléta (2 egyházközség), Pócsaj, Makó, Álmosd, Kókad, Nyíradony, Hosszú-pályi, Vértess.

582. *Külgügyminisztériumi átirat a hajdúdorogi egyházközségek rendezését illetően*. 1936. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934-1937, 34. tétel, 883/1936. 6-8. f.

583. Siegescut 1919-ben a magyarországi románok kormánybiztosává nevezték ki.

584. *Külgügyminisztériumi átirat a vatikáni követségnek Siegescu József kinevezéséről*. 1926. január 25. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934-1937, 34. tétel, 883/1936. 32-36. f. A három egyházközség közül Bedő és Battonya a nagyvárad, míg Kölcse a miskolci püspökséghez tartozott.

585. *Bethlen István miniszterelnök levele Bánffy Miklós külgügyminiszternek Siegescu ügyében*. 1922. július 6. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934-1937, 34. tétel, 1996/1924. 92-93., 102-103. f. A magyar kormány remélte, hogy ha elfogadják ezt, akkor a reciprocitás elvére hivatkozva Románia is megengedi majd, hogy a magyar püspökök helynökök révén kormányozzák az elszakított egyházközségeket.

586. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átirata a Miniszterelnökségnek a hajdúdorogi püspökség egyházközségeinek rendezéséről*. 1936. július 3. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934-1937, 34. tétel, 883/1936. 3. f. Az egyezmény értelmében Kölcse a miskolci exarchátushoz, Bedő és Battonya Hajdúdoroghoz került.

587. A magyar kormány erőfeszítéseire a Vatikán jelezte, hogy a román erőszakkal szemben tehetetlen, Borgongini bíboros pedig kijelentette, hogy a Vatikánnak nincs hadserege, amivel az igazságot győzelemre vihetné a románokkal szemben. *Vatikáni követség jelentése a hajdúdorogi püspökség elszakított részeiről*. 1922. június 11. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934-1937, 34. tétel, 1996/1924. 129. f. Gesztusként a magyar kormány irányába jelezték, hogy a Vatikán egyelőre fenntartja az egyházi határokat, és nem egyesíti a ketté-

vágott püspökségeket. Ha a politikai határok módosulnak, újra egyesíteni fogják. *Vatikáni követség jelentése a budapesti nunciussal folytatott beszélgetésről*. 1929. november 6. MNL OL, K 64, 37. csomó, 1929, 41. tétel, 93/res. 436-437. f.

588. A papnevelés kezdetben Ungváron, 1918-at követően a budapesti központi szemináriumban történt, Miklósy püspök azonban ragaszkodott hozzá, hogy állítsanak fel külön görögkatolikus papnevelő intézetet.

589. A hagyaték ügyére vonatkozóan lásd Endrédi Csaba: *Nehézségek és konfliktusok...*

590. 1920-ban újra kiadtak egy *Liturgikont*, amelyben a mise legfontosabb része ógörög nyelven szerepelt, ennek azonban nem volt jelentős hatása a napi gyakorlatra. „...minden utamat...” 54.

591. Véghseő Tamás: *Az apostoli szentszék és a magyar görögkatolikusok...* 150-154.

592. A felvetés mögött feltehetően a Keleti Kongregáció sértettsége állt, ugyanis 1912-ben a püspökséget megkerülésével hozták létre, holott a szokásjog szerint a görögkatolikus kérdésekben neki volt döntő szava.

593. Véghseő Tamás: *Az 1938-as eucharisztikus világkongresszus...* 14. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy Miklósy püspök a másik görögkatolikus egyházvezetővel, a miskolci exarchátus élén álló Papp érsekkel sem ápolt jó viszonyt, 1931-ben Serédi igyekezett közvetíteni közöttük. Klestenitz Tibor: *A görögkatolikusok...* 111.

594. Véghseő Tamás: *Miklósy István...* 332.

595. *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület)*. Bp., 1990. 6-7. A folyamatos menekülés és vallásváltoztatás miatt sem a román lakosság, sem a görögkatolikus hívek pontos száma nem ismert, előbbi általában egymillió fölé becsüljük, a görögkatolikusokét pedig 7-800 ezerre. A görögkatolikus egyház saját statisztikája szerint a hívek száma 1,1 millió fölé is több volt, ez azonban túlzottnak tűnik. *Észak-erdélyi görögkatolikus egyház statisztikája*. 1944. március 11. DJMS-Protopopiat, dos. 1929/1944. 32-33. f. A balázsfalvi érsekségnek körülbelül 100 ezer, a máramarosi és nagyvárad püspökségnek mintegy 250-250 ezer híve lehetett, a többi a szamosújvári püspökséghez tartozott.

596. A Nemzeti Párt nagyvárad csoportja tiltakozó gyűlést tartott a határmódosítás kérdésében. 1940. augusztus 26. *Néplap*. EPL, C. D/C, 5945/1941. Nemzeti Párt megnevezés alatt feltehetően a II. Károly király által létrehozott Román Újjászületési Frontra utalnak. Frențiu későbbi bevallása szerint vármegyei értekezleten vett részt, és nem írta alá a táviratot. *Frențiu püspök levele a Belügyminisztériumnak*. 1941. május 24. MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941. 6. tétel, 1941-6-5463. 43-47. f.

597. *Magyar Külgügyminisztérium feljegyzése Frențiu püspök belépéséről*. 1941. január 7. MNL OL, K 305, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Töredék iratok (a továbbiakban K 305), 4. doboz. A püspök utólagos magyarázata szerint azért döntött román diplomáciai útlevélének használata mellett, mert a magyar katonai hatóságok nem bocsátottak ki útlevelet. Azt azonban nem a román hatóságokkal, hanem a magyar követséggel láttamoztatta, jelezve, hogy magyar állampolgárnak tartja magát. Az útlevelet visszaküldte a román hatóságoknak. *Frențiu püspök levele a Belügyminisztériumnak*. 1941. május 24. MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-5463. 43-47. f.

598. A magyar hatóságok szerint Frențiu a megtorlástól tartva a bécsi döntés hírére távozott Belényesre, és csak a magyar hatóságok engedékenységét látva döntött a visszatérés

mellett. Emellett felhozták ellené, hogy mindig szélsőségesen nacionalista volt, és 1918-ban elsőként tiltotta meg a császárárt való imádkozást, ráadásul az 1930-as években aktívan részt vett az antirevizíós mozgalomban. *Nagyvárad rendőrség jelentése a Belügyminisztériumnak Frențiu püspökről.* 1941. január 20. MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-5463. 41–42. f. Ezzel szemben Hlatky Endre, Bihar vármegye főispánja szerint Frențiu művelt, világlátott ember, ő az egyedüli román, aki tett valamit a város érdekében a két világháború között, fejlesztette a püspökséget, iskolát alapított, bérházat épített. *Hlatky Endre jelentése a Miniszterelnökségnek Frențiu püspökről.* 1941. augusztus 7. MNL OL, K 305, 4. doboz.

599. A szamosújvári püspök mellett a nagyváradai is felsőházi tagságot kapott, de nem vette át. *Pro memoria a visszacsatolt keleti és erdélyi részek egyházi ügyeinek rendezése tárgyában.* 1940. október. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938–1940, 34. tétel, 6046/pol. 90–99. f.

600. Az érvelés nem állja meg a helyét, Frențiu csak látogatóban volt Belényesen. Állandó lakhelye Nagyváradon volt, így a bécsi döntés értelmében automatikusan megkapta a magyar állampolgárságot.

601. A Vatikán azzal utasította vissza, hogy a püspökség nagy része Magyarországon van, természetes, hogy a püspök is ott székeljen. *Esty Miklós, az Actio Catolica elnökének levele Serédi érseknek a nunciussal folytatott beszélgetésről.* 1940. EPL, C. D/C, 5945/1941.

602. Rusu püspök felvetése mögött a magyar kormánynak a máramarosi püspökség megszüntetését célzó szándéka húzódott meg, amelyet a Vatikán elvetett. *Beresztóczy Miklós, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. osztálya vezetőjének beszámolója erdélyi útjáról.* 1940. szeptember 10. EPL, C. D/C, 5945/1941.

603. *Vatikáni követség jelentése az erdélyi görögkatolikusok helyzetéről.* 1940. november 10. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34. tétel, 50–51. f.

604. *Frențiu püspök levele a Belügyminisztériumnak.* 1941. május 24. MNL OL, K 149, 1941, 6. tétel, 104. doboz, 1941-6-5463. 43–47. f. Frențiu kinevezése feszültséget okozott a román–vatikáni viszonyban. Nicolescu érsek halálát követően a Vatikán Aftenie balázsfalvi helyettes püspököt nevezte ki, a balázsfalvi káptalan viszont arra hivatkozott, hogy neki van joga utódot jelölni. A kinevezés módozata ellen a románok is tiltakoztak, mert nem egyeztettek velük, ezt pedig a konkordátum megszegéseként értelmezték. A Vatikán végül nem hirdette ki Aftenie kinevezését, így került képbe Frențiu személye. Kezdetben a román kormány ez ellen is tiltakozott, mert az érseki helynök jogköre nem terjedt volna ki az alárendelt püspökségekre, és Frențiu személyének eltávolítása megkönnyítette a magyar kormány dolgát Hajdúdorog és a máramarosi püspökség ügyében. Az ügy részleteire vonatkozóan lásd Herban, Adela: *România–Vatican...* 202–206.

605. *Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele a Belügyminiszternek Frențiu érseki adminisztrátorrá történt kinevezéséről.* 1941. augusztus 11. MNL OL, K 149, 1941, 6. tétel, 104. doboz, 1941-6-546352–53. f.

606. Egyes információk szerint Frențiu egészségi okokra hivatkozva vissza akart vonulni, helyettesévé Suciut nevezték ki, akit fel is szenteltek a bécsi döntés előtt. Frențiu nem őt szerette volna utódjának, a nagyváradai kanonokok azonban rossz viszonyban voltak a püspökkel, aki szerintük elherdálta a püspökség vagyonát. A magyar információk szerint Suci sokkal inkább exponálta magát az antirevizíós mozgalomban, mint Frențiu. *Feljegyzés*

az észak-erdélyi görögkatolikus megyék újjárendezéséről. 1942. Hajdúdorogi Görögkatolikus Püspöki Levéltár, Nyíregyháza (a továbbiakban GKPL), I-1-a. 433/1942. Román források nem erősítik meg az információkat, Suciúnak nem volt sok kötődése a nagyváradai püspökséghez, mivel csak 1940 nyarán nevezték ki segédpüspöknek, ezt megelőzően a balázsfalvi teológián tanított. Tevékenységére vonatkozóan lásd: Ciubăncan, Vasile T.: *Episcopul auxiliar dr. Ioan Suci...* 199–220.

607. A rutén vikariátusságot, amely a bukovinai rutén híveket és a munkácsi püspökségből Románia területén maradt 11 egyházközséget foglalta magában, 1922-ben hozták létre. Utóbbiakat 1930-ban a máramarosi püspökséghez csatolták, ám megtartották különállásukat.

608. *Rusu püspök levéltervezete Rotta budapesti nunciushoz püspöksége helyzetéről.* 1940. szeptember 18. Direcția Județeană Maramureș a Arhivelor Naționale, Fond 180 Episcopia greco-catolică Maramureș (a továbbiakban DJMM-Episcopia), dos. 297/1940. Az adat az 1930-as évekre vonatkozik, a menekülések és áttérések miatt a hívek száma lényegesen kisebb lehetett.

609. *Pro memoria a visszacsatolt keleti és erdélyi részek egyházi ügyeinek rendezése tárgyában.* 1940. október. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938–1940, 34. tétel, 6046/pol. 90–99. f.

610. Ugyanebben az időben Tisserant bíboros Rusu püspököt levelében megnyugtatta, hogy a Keleti Kongregáció nyomán kíséri a püspökség helyzetét. *Tisserant bíboros levele Rusu püspökhöz a püspökség helyzetéről.* 1940. október 5. DJMM-Episcopia, dos. 297/1940. 2. f.

611. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium előterjesztése a Külügyminisztériumnak az erdélyi katolikus egyház ügyeivel kapcsolatban.* 1940. október. EPL, C. D/C, 5945/1941.

612. Más források szerint, mivel Rusu éveken át volt a legfontosabb görögkatolikus hitbuzgalmi lap, az Unirea főszerkesztője, többször korteskedett politikai cikkekben a Pártyát jelöltje mellett, s ez is szerepet játszott abban, hogy őt jelölték püspöknek. Magdău–Turcu–Cârja: *Atitudinea Bisericii greco-catolice față de ceremonia încoronării...* 130.

613. *Beresztóczy Miklós, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. osztálya vezetőjének beszámolója erdélyi útjáról.* 1940. szeptember 10. EPL, C. D/C, 5945/1941. Később rendőrségi forrás is megerősítette, hogy Rusu püspök ellen „politikai rendészeti” szempontból nem találtak kifogást. *Rendőrség nagybányai kapitányságának jelentése Rusu püspökről.* 1942. március 26. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1942-D-19125. 524. f.

614. *A kolozsvári konzulátus jelentése az észak-erdélyi románok helyzetéről.* 1941. november 12. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 236–240. f. Jellemző egy 1943-as eset, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) egyik rendeletében felhívta a püspök figyelmét, hogy minden gyermek számára biztosítani kell az anyanyelvén történő hitoktatást. A püspök levélben üdvözölte „300 ezer román hívő nevében” a minisztérium rendeletét, amelyet úgy értelmezett, hogy ha a vallásoktatás minden gyermek anyanyelvén kell hogy történjen, akkor az érvényes minden más tantárgyra is. *Rusu püspök levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a hitoktatás ügyében.* 1943. április 30. MNL OL, K 690, 2. csomó, 1940–1944. 224. f. A levél hangvétele elkerülte a VKM tisztviselőinek figyelmét, a Miniszterelnökségnek is csak egy év késéssel tűnt fel, hogy az „a magyar ál-

lamra nézve sértő". *Miniszterelnökségi átirat a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszternek a hitoktatás nyelvéről.* 1944. április 18. MLN OL, K 28, 85. csomó, 139. tétel, 1944-D-16024. 28–31. f.

615. Bevallása szerint a magyar hívek száma 8800 körül lehetett, az uralomváltás következtében emelkedett 12 ezerre. *Rusu püspök levéltervezete Ritter érsekhez.* 1942. június. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941. 47–65. f.

616. Rusu hajlandónak mutatkozott visszaadni az egykor Hajdúdoroghoz tartozott egyházközségeket és a rutén egyházközségeket is a munkácsi püspökséghez tartozó román egyházközségeként cserébe. *Rusu püspök francia nyelvű levéltervezete Tisserant bíborshoz.* 1941. február 1. DJMM-Episcopia, dos. 298/1940. 7–14. f.

617. A román kormányzat szerint a püspökség megmaradása Ritter érsek erdélyi útjának köszönhető. A román titkosszolgálat (SSI) jelentése szerint Serédi primás többször is közbenjárt a püspökség megszüntetése érdekében. Amikor a Vatikán által kiküldött bizottság a helyszínen megvizsgálta a helyzetet, megállapította, hogy a magyar kormány célja csak a román hívek asszimilálása, ezért a pápa elállt a visszacsatolástól. *SSI tanulmány: Magyarok akciói a románok kiirtására.* 1944. május. ANIC, fond 2379 Președinția consiliului de miniștri. Serviciul Special de Informații (a továbbiakban fond 2379), dos. 43/1940. 154–283. f.

618. A máramarosi püspöki palota az egykori állami polgári leányiskola épületében működött, amelyet Nagybánya városa engedett át a püspökségnek. Már a katonai közigazgatás felvetette visszaadását oktatási célokra. Erre vonatkozóan lásd: Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás...* 101. dokumentum. 452–453. Az ügy 1941 augusztusában ismét előkerült, amikor a Szatmár vármegyei tanfelügyelőség rendelte el kiürítését, azonban Serédi primás közbenjárására megengedték, hogy a püspökség továbbra is ott működjön. *Szatmár vármegyei tankerületi igazgatóság levele Rusu püspöknek a székház ügyében.* 1941. augusztus 30. EPL, C. D/C, 5945/1941.

619. Serédi több ízben is kiállt a román püspökök mellett, és nehezményezte, hogy Teleki miniszterelnök előzetesen nem egyeztetett vele Rusu felsőházi tagságának megvonásáról. Klestenitz Tibor: *A görögkatolikus...* 116. 1941 őszén Serédi meghívta a román püspököket a katolikus nagygyűlésre is, de nem jelentek, mert „lelkileg képtelenek vagyunk magyar ünnepi megnyilvánulásokra” még akkor is, ha azok katolikusok. Marton József: *A római és a görögkatolikus egyház...* 91. Serédi és a román püspökök viszonya végig feszült maradt. A primás elfogadta, hogy a román nemzetiséggel szembeni politika alapja egyházi kérdésekben is a reciprocitás legyen. Amikor 1944 szeptemberében a máramarosi román görögkatolikus papoknak megtiltották a misézést, Serédi jelezte, hogy nem ért egyet a hasonló intézkedésekkel, kivéve, ha erre retorzióként kerül sor. *Szerédi primás levele Lakatos Géza miniszterelnökhöz a máramarosi papok misézése tárgyában.* 1944. október 2. EPL, 7719/1944.

620. *Rusu püspök válaszai Ritter érsek kérdőívére.* 1943. február 18. 5–15. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941. 47–65. f.

621. 1940 és 1944 között nyolc püspöki konferenciát tartottak, Hossu ezek közül heten vett részt, ő képviselte a román görögkatolikus egyházat a magyar egyházzal szemben. Gergely Jenő: *Az erdélyi görögkatolikus...* 103. Az 1944. március 3–4-i atrocitás miatt – amikor magyar fiatalok megtámadták a kolozsvári görögkatolikus teológiát – a román

püspökök Hossuval való szolidaritásból úgy döntöttek, hogy nem vesznek többé részt a püspöki konferenciákon. Pop, Iosif: *Credință și apostolat...* 113.

622. *Beresztóczy Miklós, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. osztálya vezetőjének beszámolója erdélyi útvjáról.* 1940. szeptember 10. EPL, C. D/C, 5945/1941. A vatikáni követ jelentése szerint a Szentszék nem lepődött meg, hogy nem teljes a bizalom Hossu iránt. *Vatikáni követtség jelentése az erdélyi görögkatolikusok helyzetéről.* 1940. november 10. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34. tétel, 50–51. f.

623. Az 1940 és '44 közötti időszakban Hossu hasonló szerepet töltött be, mint Márton Áron a dél-erdélyi magyarság életében.

624. Ciubăncan, Vasile T.: *Episcopul cardinal Iuliu Hossu...* 161. 1940 októberében meglátogatta a szamosújvári börtönben fogva tartott papokat, 1943-ban pedig a kolozsvári börtönben misézett. Prunduș, Silvestru Augustin – Plăianu, Clemente: *Cardinalul Iuliu Hossu.* Cluj-Napoca, 1995. 118.

625. Az első 1943 augusztusában történt Középföldön. A román történetírás szerint magyar katonák szándékosan megrongálták a hidat, amelyen a püspök kocsija hajtott át. A második kísérlet 1943 októberében történt Szászbudakon, ahol a püspökre rálöttek. Ciubăncan, Vasile T.: *Episcopul cardinal Iuliu Hossu...* 172. A szászbudaki merényletkísérlet-ről ismert a kolozsvári konzulátus beszámolója is: *Kolozsvári konzulátus számjelentésvirata a Hossu püspök elleni merényletről.* 1943. november 2. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 24. 286. f.

626. A reciprocitási politikára vonatkozóan lásd L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért...*

627. Az elsőre 1941. szeptember 3–4-én került sor, amikor több román fiatal megvertek, Hossut pedig „bűdös oláhnak” és „nagy kalaposnak” nevezték. A második eset 1942. október 27-én történt, amikor beverték a püspöki palota ablakait, 1944. március 3–4-én a görögkatolikus internátust „ostromolták meg” magyar fiatalok, egyikük pedig leköpte Hossu püspököt. Ciubăncan, Vasile T.: *Episcopul cardinal Iuliu Hossu...* 174–176.

628. *Budapesti követtség jelentése M. Antonescunak a Hossu püspökkel folytatott beszélgetésről.* 1941. október 9. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 386–389. f.

629. Az 1440-es rendelet az 1921-es földreform felülvizsgálatának jogi alapját teremtette meg. 6. és 7. paragrafusa kimondta, hogy a román földreform során történt kisajátítások bírósági úton megtámadhatók. A rendeletre vonatkozóan bővebben lásd Tóth-Bartos András: *Birtokpolitika Észak-Erdélyben...* 101–125.

630. A magyar hatóságok hivatalos iratokban a szamosújvári püspökség elnevezést használták, ezzel is jelezve, hogy nem ismerik el az 1918 után történt változásokat. *Hossu püspök levele Ritter érseknek.* 1942. augusztus 12. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941. 83–92. f.

631. Névazonosság miatt a szakirodalom gyakran összetéveszti a szentjobbi apáttal, például Gergely Jenő is. Gergely Jenő: *Az erdélyi görögkatolikus...* 103. Iosif Pop szentjobbi apátot a katonai hatóságok kiutasították, a kormány pedig lépéseket tett a Vatikánnal, hogy vonják meg tőle a címet is. *Pro memoria a visszacsatolt keleti és erdélyi részek egyházi ügyeinek rendezése tárgyában.* 1940. október. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938–1940, 34. tétel, 6046/pol. 90–99. f. A székely vikariátusság élére kinevezett Iosif Pop (1896–1985) Budapesten végezte a teológiát, 15 éven át Gáltón volt pap, majd 1937-ben marosvásárhelyi esperessé nevezték ki. 1948-ban letartóztatták, öt évet ült börtönben, majd haláláig

visszavonultan élt Marosvásárhelyen. Sigmirean, Cornel: Iosif Pop: *Credință și posteritate*. 326–328.

632. *Pro memoria a visszacsatolt keleti és erdélyi részek egyházi ügyeinek rendezése tárgyában*. 1940. október. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938–1940, 34. tétel, 6046/pol. 90–99. f. 1941-ben Nicolescu érsek halálakor újra felvetették, hogy szüntessék meg a vikariátusságot, ezúttal is sikertelenül. *Külügyminisztérium feljegyzése a görögkatolikusok ügyében*. 1941. június 14. MNL OL, K 63, 300. csomó, 34. tétel, 4584/pol. 1941. 40. f.

633. Pop, Iosif: *Credință și apostolat. Memorii*. Coord. Dimitrie Poptămaș – Melinte Șerban. Târgu Mureș, 2004. 73. A számok az 1930-as évekre vonatkoznak. A korabeli fel fogás Maros megyét nem tekintette Székelyföldnek, a románok tiltakoztak is amiatt, hogy a magyar hatóságok miért a „székely vikariátusság” elnevezést használják. *Ariton Popa régi eni esperes levele Iosif Popnak, amelyben kifogásolja a Székelyföld elnevezést*. 1942. január 12. DJMS-Protropopiat, dos. 1871/1942. 5. f.

634. Maga helyett mindkét esetben Ioan Drețeianu marosvásárhelyi papot javasolta. *Iosif Pop helynök levele a balázsfalvi érsekhez optálási szándékról*. 1940. november 5. DJMS-Protropopiat, dos. 1819/1940. 5. f., illetve *Iosif Pop levele Hossu püspöknek optálási szándékról*. 1941. február 12. DJMS-Protropopiat, dos. 1849/1941. 31. f.

635. Összesen négy alkalommal vett részt. Gergely Jenő: *Az erdélyi görögkatolikus...* 103.

636. Számukat a helynök is sokallta. *Iosif Pop helynök levele Ariton Popa régi eni esperesnek az elmenekült papokról*. 1940. december 9. DJMS-Protropopiat, dos. 1819/1940. 42. f.

637. *Kimutatás a balázsfalvi érsekség elmenekült papjairól*. DJMS-Protropopiat, dos. 1819/1940. 56–57. f.

638. A legnagyobb ilyen megmozdulásra 1941 januárjában került sor. A Nyárad menti magyar lakosság bevonult Marosvásárhelyre, útközben és a városban betörték a paplakok, kirakatok ablakait. *Iosif Pop helynök levele Hossu püspöknek a tiltakozó megmozdulásokról*. 1941. január 23. DJMS-Protropopiat, dos. 1849/1941. 14. f.

639. 1941 elején Gergely Viktor gyimesbükki paptól kapott információ alapján Iosif Pop tényként kezelte, hogy rövid időn belül a területet visszacsatolják Hajdúdoroghoz. *Iosif Pop levele Hossu püspöknek optálási szándékról*. 1941. február 12. DJMS-Protropopiat, dos. 1849/1941. 31. f.

640. Gergely Viktorral és a Gyimesbükkön lezajlott eseményekkel több tanulmányban is foglalkozott Ilyés Zoltán: „... mentsük ki őket az oláh polip karjaiból”... 737–754.; illetve „...hogy fér össze Szent István Gondolataival?”... 34–49. Az új források szükségessé teszik a téma külön feldolgozását.

641. Ezzel párhuzamosan elfogadták, hogy a kettévágott gyulafehérvári római katolikus püspökség magyarországi részére Márton Áron püspök Kolozsvár székhellyel helynökséget hozzon létre, amelynek élére Sándor Imrét nevezte ki. *Beresztóczy Miklós, a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium I. osztálya vezetőjének beszámolója erdélyi útjáról*. 1940. szeptember 10. EPL, C. D/C, 5945/1941.

642. A gyakorlatban ez hetven egyházközséget jelentett, a Maros és Küküllő megyei egyházközségek (Alsóboldogfalva, Székelyszenterzsébet, Nyárádbálintfalva és Oláhzás-kod) nem kerültek vissza.

643. A tervezetre vonatkozóan lásd: *Pro memoria a visszacsatolt keleti és erdélyi részek egyházi ügyeinek rendezése tárgyában*. 1940. október. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938–1940, 34. tétel, 6046/pol. 90–99. f., illetve Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház...* 87–88.

644. Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon...* 84–85.

645. A magyar elképzelések lényegét hasonlóan látja Ioan-Marius Bucur is: Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 102.

646. Érveik szerint a magyarok pozícióit eleve megszabta az, hogy Magyarország katolikus állam, amely hagyományosan jó kapcsolatokat ápol a Vatikánnal. XII. Piusz pápa 1938-ban (akkor még bíborosként) részt vett a budapesti eucharisztikus kongresszuson, ahol a román érvelés szerint sikerült megnyerni őt a „magyar ügynek”. Harmadrészt tudták, hogy Serédi prímásnak is jó kapcsolatai vannak a Vatikánban, ahol éveken át jogtanácsosként dolgozott. *Vasile Grigorcea román vatikáni követ jelentése Hajdúdorog kiterjesztésének ügyéről*. 1940. december 31. Közli: *România-Vatican. Relații diplomatice 1920–1950*. vol. 1. Coord. Ioan Marius Bucur. București, 2003. 176–179. A román félnek a Vatikánban Tisserant bíborossal volt a legjobb viszonya, akinek döntő szerepe volt a román érsekek megvédésében. *Frențiu nagyváradi püspök levele ismeretlenhez Hajdúdorog ügyében*. 1940. december 7. DJMM-Episcopia, dos. 298/1940. 2. f.

647. Érvelése szerint csak rövid ideig, 1912 és 1919 között tartoztak Hajdúdoroghoz. Alexandru Nicolescu balázsfalvi görögkatolikus érsek emlékirata XII. Pius pápához. 1940. november. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 170–179. f.

648. *Petrescu-Comnen román vatikáni követ jelentése a román Külügyminisztériumnak a Vatikán bécsi döntést illető magatartásáról*. 1940. szeptember 6. Közli: *România-Vatican...* 158–159.

649. Herban, Adela: *România-Vatican...* 104.

650. *Vatikáni követség jelentése az erdélyi egyházi ügyek rendezéséről*. 1940. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938–1940, 34. tétel, 5732/pol. 3. f.

651. A román külügyminisztérium illetékese 1940-ben ezt úgy fogalmazta meg, hogy élethalál-küzdelem fog megindulni a román és magyar püspökök között, és a román püspökök feladata a román hívek nemzeti jellegének megvédése. *Román külügyminisztérium feljegyzése a hajdúdorogi püspökség ügyében*. 1940. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 257–258. f.

652. Ulicsák Béla Szatmárnémetiben szolgáló magyar görögkatolikus pap már 1940 őszén jelezte, hogy a görögkatolikusok ügyének rendezése amiatt fontos, mert csak ők képesek a vidék elmagyarosítására. *Ulicsák Béla szatmárnémeti pap levele a vallásváltoztatókról*. 1940. november 18. GKPL, I-1-a. 126/1941. Hasonlóan vélekedett a Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetsége (MAGOSZ) is: Hajdúdorognak nemcsak az a feladata, hogy biztosítsa a magyar híveknek a liturgiát, hanem az is, hogy visszaszerezze az elrománosodott híveket. *Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetsége összegyűjtött bizonyítékai, melyeket a 73 erdélyi és székelyföldi magyar görögkatolikus parochiáknak a hajdúdorogi magyar görögkatolikus püspökséghez való visszacsatolása ügyében terjeszt elő*. 1942. április. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-24794. 769–774. f.

653. 1944-ben a kérdéssel foglalkozó egyik görögkatolikus pap ezt úgy fogalmazta meg, hogy „a 20 éves román nemzeti agitáció nem telt el nyomtalanul”. *Az erdélyi magyar nyelvű görögkatolikusok kérdése*. 1944. EPL, C. D/C, 4955/1944.

654. Sokatmondó lenne az 1930-as népszámlálás adataival való összevetés, de a román népszámláláskor nem kérdeztek rá a nyelvismeretre.

655. A hajdúdorogi püspökség felállításakor az 1900-as népszámlálás eredményeit használták, eszerint 239 ezer magyar hívőt írtak össze, ebből a román püspökségek területén 70 ezer élt. *A magyar kormány memoranduma. Emlékirat a görögkatolikus magyarok részére kérelmezett új egyházmegye alapítása ügyében*. 1911. In: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 2. kötet: 1906–1912*. Szerk. Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron, Nyíregyháza, 2019. 223–231. Az 1910-es népszámlálás alapján Varga E. Árpád a magyar hívek számát 82 ezer főre teszi. Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély...* 49. Az 1941-es népszámlálás adatait felhasználva – saját számításaink szerint – a magyar görögkatolikus hívek száma 35 ezer főre becsülhető, ebből 33 ezren azokban az egyházközségekben éltek, amelyeket 1912-ben a hajdúdorogi püspökséghez csatoltak.

656. Az érkörtvélyesi hívek 1943-as levele szerint a falu papja a bevonulást követően elmenekült, de román papot nem hajlandók elfogadni. *Érkörtvélyesi hívek levele az Új Kelet görögkatolikus lap szerkesztőségének*. 1943. augusztus 19. GKPL, I-1-a. 356/1943.

657. A román püspökök paphiányra hivatkozva nem pótolták az elmenekült papokat. Amikor mégis megtették, ugyanúgy magyarul nem beszélő papot küldtek. Ilyen volt például az érkenézi eset. *Csendőrség központi nyomozóparancsnokságának jelentése az érkenézi papszentelésről*. 1941. november 19. K 149, 1941, 6. tétel, 106. doboz, 1941-6-17488. 465. f.

658. A belügyminisztérium szerint az egyszerű falusi lakosság fanatikusan követi papját, ami lassú elrománosodáshoz vezet. *Belügyminisztérium levele a Miniszterelnökséghez a magyar görögkatolikus egyházközségek ügyében*. 1941. május 27. MNL OL, K 28, 12. csomó, 51. tétel, 1941-D-18868. 107. f.

659. A legtöbb esetben a baptista egyházat emlegették mint az áttérések egyik haszonélvezőjét. *Hajdúdorogi püspökség feljegyzése az észak-erdélyi egyházközségek ügyében*. 1940. GKPL, I-1-a. 2850/1940.

660. Véleménye szerint ennek magyarázata a gyorsan lezajló felekezetváltoztatás. Háromi Péter: *Görögkatolikus magyarok kálváriajárása...* 94.

661. Bihar-Szatmár megyéből csak a halmi egyházközségben találunk nyomot, hogy a helyi katonai parancsnok kérte az egyházközség visszacsatolását és a magyar nyelv bevezetését. Erre vonatkozóan lásd: Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás...* 92. dokumentum, 437. Az egyik legellentmondásosabb eset Vaslábban történt. A katonai hatóságok háromszor hívtak össze gyűlést, hogy a lakosság kérje csatlakozását Hajdúdoroghoz. Mivel kudarcot vallottak, a papot kiutasították. *Avisalon Costea gyergyóvaslábi pap levele Iosif Pop helynöknek az egyházközség helyzetéről*. 1940. november 4. DJMS-Protopopiat, dos. 1819/1940. 11. f.

662. A levelek a hajdúdorogi püspökség levéltárában találhatók, a 443/1942 sz. iratkötegben.

663. Ezek között három olyan egyházközség van, amely 1918 előtt nem tartozott Hajdúdoroghoz: Felsővisó, Rónaszék és Nagybánya. Dudás Miklós püspök egyik 1942-es le-

veltervezetében 24 levelet említ, ez valószínűleg az egyházközségek számára vonatkozik. *Dudás püspök levéltervezete az észak-erdélyi egyházközségekről*. 1942. GKPL, I-1-a. 126/1941.

664. Dudás püspök 1941 júniusában járt a Vatikánban tárgyalni a visszacsatolás ügyéről. Látogatásáról szóló román diplomáciai beszámoló szerint Tisserant bíborost meglepte, hogy a püspök milyen kevés dokumentációt vitt magával. *Papp tábornok, vatikáni követ levele M. Antonescuhoz Dudás püspök vatikáni útjáról*. 1941. augusztus 9. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 200–201. f. Magyar források nem erősítik meg az állítást, Dudás püspök beszámolója nem részletezi, hogy mivel támasztotta alá érvelését.

665. Dudás Miklós a kéréséhez egy térképet is mellékel, amelyen be voltak jelölve az érintett egyházközségek és filiák. Minderrel az épp a Vatikánban tartózkodó nagyvárad kanonok számolt be, aki betekintést nyert Dudás kérésébe. *Nagyvárad kanonok levele a balázsfalvi érseknek Hajdúdorog ügyében*. 1940. december 7. DJMM-Episcopia, dos. 298/1940. 3–4. f. A hivatalos kérés eljuttatása előtt is történtek már diplomáciai lépések. Erre utal a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1940. októberi felvetése, amelyben jelezte, hogy ideiglenesen azt is elfogadják, ha a hajdúdorogi püspök csak apostoli kormányzóként veheti át a joghatóságot az érintett egyházközségek felett. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium előterjesztése a Külügyminisztériumnak az erdélyi katolikus egyház ügyeivel kapcsolatban*. 1940. október. EPL, C. D/C, 5945/1941.

666. Felvidéken a Vatikán hónapok alatt teljesítette a magyar kormány és egyház kérését, rövid időn belül egyesítették a kassai és rozsnyói római katolikus püspökségeket, 1939 júliusában pedig már az új magyar püspököt is kinevezték. A vatikáni diplomáciához képest gyors döntés mögött az állhatott, hogy nem számítottak újabb területi nyereségekre. Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon...* 78–80.

667. A Vatikán nem fogadta el a háború ideje alatt bekövetkezett területi változásokat, másrészt a második bécsi döntést a tengelyhatalmak döntésének tekintette, amelyhez nem kérték ki jóváhagyását. *Vasile Grigorcea román vatikáni követ jelentése Hajdúdorog kiterjesztésének ügyéről*. 1940. december 31. Közli: *Románia–Vaticán...* 176–179.

668. A vatikáni követ jelentése szerint a Szentszék magatartása érthető, mivel csak évekkel a háború lezárását követően születtek döntések az utódállamokkal, sok esetben az egyházi határok 1940-ig érintetlenek maradtak. *Vatikáni követség jelentése a visszacsatolt területek egyházi ügyeinek a rendezéséről*. 1941. május 8. MNL OL, K 28, 10. csomó, 46. tétel, 1941-D-18430. 2–3. f. Csehszlovákiával 1927-ben kötötték meg az úgynevezett *modus vivendi*, végleges megállapodás csak 1937-ben született, amelyet azonban Csehszlovákia szétesése miatt nem hajtottak végre. Romániával a konkordátum 1929-ben született meg. Mindezzel ellentétben a Vatikán döntése 1919-ben a hajdúdorogi egyházközségek ügyében igen korai volt.

669. *Frențiu nagyvárad püspök levele ismeretlenhez Hajdúdorog ügyében*. 1940. december 7. DJMM-Episcopia, dos. 298/1940. 2. f. Tisserant bíboros felvetése amiatt is meglepő, mivel bár a 19. század második fele óta a görögkatolikus egyházban a püspökségek szervezési alapja a nemzeti jelleg lett, folyamatosan léteztek olyan települések, ahol különböző püspökségekhez tartozó egyházközségek működtek egymás mellett. A hajdúdorogi püspökség megalakításakor a szatmárnémeti, nagykarolyi és nagyvárad két-két egyházközség-

gekből csak a rutén egyházközségeket csatolták át, és továbbra is fennállt a joghatóságok egymásra tevődése.

670. *Nagyvárad kanonok levele a balázsfalvi érseknek Hajdúdorog ügyében.* 1940. december 7. DJMM-Episcopia, dos. 298/1940. 3–4. f. Aloisie Tăutu, a vatikáni román követ-ség jogtanácsosa sajátos érveléssel is előállt: a Vatikán joggyakorlata elfogadottnak tekinteni 30 év után a korábban vitatott kérdéseket, jogfolytonosságra hivatkozva. Hajdúdorog esetében 1942-ben telik le ez az idő, és attól kezdve elfogadottá válik a magyar nyelv használata a liturgiában. Ezért arra hivatkozva, hogy nincs betartva az alapító bullában megszabott liturgikus nyelv, idézzék egyházi bíróság elé Dudás püspököt. Aloisie Tăutu jogtanácsos memoranduma a hajdúdorogi püspökség ügyében. 1942. május 18. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 229–234. f. Nem találtunk arra utaló forrást, hogy a Vatikán fontolóra vette volna a román érvelést. *Frențiu nagyvárad püspök levele ismeretlenhez Hajdúdorog ügyében.* 1940. december 7. DJMM-Episcopia, dos. 298/1940. 2. f.

671. A Vatikán szerint a magyar egyházi és világi hatóságok egymásnak ellentmondó adatokat szolgáltatnak az egyházközségekről. A rendelkezésünkre álló források nem erősítik meg ezt. Kompromisszumos megoldásként felvetették, hogy csak a Bihar és Szatmár megyei egyházközségeket csatolnák vissza, a székelyföldieket nem; ezt viszont Dudás nem fogadta el. A pápánál tett látogatásakor végszava az volt: „si fara tutto, ma pian-piano dolcemente” (Minden meg lesz [csinálva], de szép lassan, finoman). *Dudás Miklós hajdúdorogi püspök pro memoárja vatikáni útjáról.* 1941. június 17. MNL OL, K 63, 300. csomó, 34. tétel, 4584/pol. 1941. 38–39. f. Egy évvel később, egy valószínűleg a Vatikánnak szánt levéltervezetben Dudás püspök már hajlott a kompromisszumos megoldásra. *Dudás püspök levéltervezete az észak-erdélyi egyházközségekről.* 1942. GKPL, I-1-a. 126/1941.

672. *Papp tábornok, vatikáni követ levele M. Antonescuhoz Dudás püspök vatikáni útjáról.* 1941. augusztus 9. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 200–201. f. Dudás Miklóssal egy időben Bárdossy László miniszterelnök is járt a Vatikánban, és neki is megerősítették, hogy a Szentszék háború ideje alatt nem hajlandó olyan döntést hozni, amely a bécsi döntés elfogadását jelentené. *A román vatikáni követ jelentése Antonescunak a Vatikán álláspontjáról a görögkatolikus egyházat illetően.* 1941. június 20. Közli: Herban, Adela: *România-Vatican...* 184. Nem sikerült magyar beszámolót fellelnünk Bárdossy miniszterelnök vatikáni tárgyalásairól.

673. A kompromisszum alapja az lett volna, hogy a vegyes településeken Dudás püspök biztosítja a román hívek lelki igényeit, a kinevezendő papnak beszélnie kell a román nyelvet is, cserébe a román többségű egyházközségekben a román püspökök is hasonló módon járnak el. *Serédi prímás levele Dudás püspöknek vatikáni tárgyalásairól.* 1942. június 29. EPL, C. D/C, 5924/1941.

674. *Dudás püspök levéltervezete az észak-erdélyi egyházközségekről.* 1942. GKPL, I-1-a. 126/1941.

675. A küzdelem tudományos téren is folyt. Magyar részről ebben Papp György kanonok, román részről pedig Ștefan Manciulea tanár játszott vezető szerepet.

676. A sajátos érvelés mellett a tervezet egyik leggyengébb pontja, hogy a hívek magyar nemzetiségét összemossa a magyar nyelvű liturgiával, amely továbbra sem volt kánonjogilag elfogadott, csak megtűrt.

677. *Papp György kanonok tanulmánya a magyar és román görögkatolikus egyház közötti vitás kérdésekről.* 1942. GKPL, I-1-a. 433/1942.

678. *Egyezmény-tervezet a magyar kormány és a Vatikán között a magyar és a román görögkatolikus egyház között fennálló vitás kérdésekről.* 1942. GKPL, I-1-a. 433/1942.

679. Az észak-erdélyi egyházi ügyek rendezéséről szóló magyar tervezetben kiemelt helyen szerepel a két püspökség szétválasztása. *Pro memoria a visszacsatolt keleti és erdélyi részek egyházi ügyeinek rendezése tárgyában.* 1940. október. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938–1940, 34. tétel, 6046/pol. 90–99. f.

680. Fiedler püspökre vonatkozóan lásd: Fodor József: *Jóságos Atya és püspök. Fiedler István püspök élete.* Nagyvárad, 2007.

681. Az összeesküvésről lásd: Dombrády Lóránd: *Akírók nem beszélünk...* 61–165. A részletek felderítése 1940 novemberére zárult le, 130 embert tartóztattak le, köztük 20 római katolikus papot. November 23-án a román kormány sorozatos kérésének engedve Fiedler püspök lemondott. Herban, Adela: *România-Vatican...* 46–52.

682. *Külgyminisztériumi átirat Serédi prímásnak a szatmári római katolikus püspökség betöltéséről.* 1940. március 2. EPL, C. D/C, 1808/1940.

683. Fiedler lemondását követően a Vatikán Márton Áront nevezte ki az egyesített püspökségek apostoli kormányzójává. Mivel neki megterhelő volt a püspökségek ügyvitele, Napholcz neve jött szóba mint leendő püspöké. A magyar kormányzat kezdetben támogatta, majd Gyárfás Elemér közbelépésére elállt ettől. Gyárfás egyrészt kifogásolta sváb származását, másrészt szerinte Napholcz a jezsuita rendtartomány román főnökének befolyása alatt állt. Ennek ellenére a román kormány kérésére 1940 júliusában a Vatikán püspökké nevezte ki. Salacz, Gábor: *A magyar katolikus egyház...* 83–86.

684. Napholcz 1942-től a jezsuiták magyarországi tartományának főnöke lett, 1940 őszén azonban felmerült, hogy ha a román kormány megtorlasképpen Márton Áron kiutasítása mellett döntene, akkor őt javasolnák a dél-erdélyi magyarok vezetőjéül. *Beresztóczy Miklós, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. osztálya vezetőjének beszámolója erdélyi útjáról.* 1940. szeptember 10. EPL, C. D/C, 5945/1941.

685. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium előterjesztése a Külgyminisztériumnak az erdélyi katolikus egyház ügyeivel kapcsolatban.* 1940. október. EPL, C. D/C, 5945/1941.

686. *Vatikáni követség jelentése az erdélyi egyházi kérdésekről.* 1941. szeptember 25. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 201–204. f. A Vatikán sérelmezte, hogy a magyar kormány ugyanolyan magatartást tanúsít a kisebbségi egyházakkal szemben, mint amelyet 1918-at követően kifogásolt az utódállamok részéről. *Feljegyzés a magyar királyi kormány és a Vatikán között függő kérdésekről.* 1942. MNL OL, K 28, 12. csomó, 51. tétel, 1942-D-21211. 118–123. f.

687. A Vatikán jelezte, hogy érvényesnek tartja a konkordátumot, és több kompromisszumra nem lesz hajlandó, de a román konkordátumot nem tudja betartatni az ország területén kívül. *Románia vatikáni követének jelentése az erdélyi egyházi kérdésekről.* 1941. szeptember 25. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 201–204. f.

688. *Apor vatikáni követ levele a Miniszterelnöknek az erdélyi egyházi kérdésekről.* 1942. március 11. EPL, C. D/C, 7125/1942. Salacz Gábor szerint a Vatikán csak Bárdossy miniszterelnök sürgetésére volt hajlandó dönteni a szétválasztásról. Salacz, Gábor: *A magyar katolikus egyház...* 88.

689. Mivel 1918-at követően a főkegyúri jog gyakorlása fel volt függesztve, a magyar kormány csak javaslatokat tehetett a püspök személyére. Habár Schefflert nem javasolta, a Vatikán mellett döntött. Csíky, Balázs: *Serédi Jusztinián javaslata...* 138.

690. A diplomáciai jelentésben „egyik ellenségünként” emlegetik. *Feljegyzés a kisebbségi egyházak javairól*. 1942. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 83–85. f. Schefflerrel kapcsolatban azt kifogásolták, hogy részt vett az 1939-es összeesküvésben, és sváb származása ellenére nem támogatta a visszatanácsosítási mozgalmat. *SSI jelentés Scheffler János püspöki kinevezéséről*. 1942. április 27.

691. A Vatikánnak nem volt elvi kifogása, hogy a két püspökség visszatérjen korábbi érsekségéhez, a szentszéki diplomácia azonban nem szokott rövid időn belül kétszer visszatérni a kérdésre. *Apor vatikáni követ levele a Miniszterelnöknek az erdélyi egyházi kérdésekről*. 1942. március 11. EPL, C. D/C, 7125/1942.

692. A román propaganda ezzel kívánta bizonyítani a magyarok „barbárságát”. *Feljegyzés a magyar királyi kormány és a Vatikán között függő kérdésekről*. 1942. MNL OL, K 28, 12. csomó, 51. tétel, 1942-D-21211. 118–123. f. A jelenségre vonatkozóan lásd: Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás...*, ezen belül *A román egyházak helyzete, a „templomrombolások” című alfejezet*. 95–117.

693. *Vatikáni követség jelentése az erdélyi görögkatolikusok helyzetéről*. 1940. november 10. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34. tétel. 50–51. f. A kérdés előkerült Dudás püspök vatikáni tárgyalásakor is, a püspök azonban jelezte, hogy nem ismer hasonló eseteket. *Dudás Miklós hajdúdorogi püspök pro memoárja vatikáni útjáról*. 1941. június 17. MNL OL, K 63, 300. csomó, 34. tétel, 4584/pol. 1941. 38–39. f.

694. *Ismeretlen személy feljegyzése Arata bíboros esetleges erdélyi vizitációjáról*. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban Ráday Levéltár). Farkas László iratai, 1. doboz. 62–64. f. A román szakirodalom szerint romániai útja során Tisserant-nak különvonatot biztosított a kormány. Soica, Sergiu: *Biserica greco-catolică din Banat...* 124.

695. A magyar követtel folytatott beszélgetése során Tisserant kifejtette: feltűnt neki, hogy Kolozsvár és Gyulafehérvár között a magyar lakosság nem tömbben él, ilyesmi csak Székelyföldön figyelhető meg. Ebből arra következtetett, hogy a székelység telepítés útján kerülhetett jelenlegi lakhelyére, és román vagy szerb eredetű népesség lehet. Ugyanezt bizonyítja az is, hogy míg az erdélyi magyar lakosság többsége protestáns, a székelyek római katolikusok. *Vatikáni követség jelentése a székely lakosság rítusváltoztatásáról*. 1938. március 24. K 64, 83. csomó, 1939, 34. tétel, 72/res. 90. f.

696. Majláth gyulafehérvári római katolikus püspök a titkárát, Szalai Bélát kérte fel, hogy külföldi szerzők dolgozatainak felhasználásával készítsen tanulmányt a székely lakosság eredetéről. A vatikáni követ beszámolója szerint Tisserant-t meglepte a tanulmány állítása, de jelezte, hogy meggyőzőnek találja az érvelést. *Vatikáni követség jelentése a székely lakosság rítusváltoztatásáról*. 1938. július 15. K 28, 71. csomó, 117. tétel, 1944-O-18351. 55. f.

697. *Feljegyzés a magyar királyi kormány és a Vatikán között függő kérdésekről*. 1942. K 28, 12. csomó, 51. tétel, 1942-D-21211. 118–123. f.

698. Herban, Adela: *România-Vatican...* 127. Természetesen mindkét fél igyekezett minél befolyásosabb támogatókat szerezni. A magyar fél egyrészt bízott XII. Piusz pápá-

ban, aki jó benyomást szerzett a magyar egyháztól 1938-as látogatásakor, illetve Hubert Nootsban, a premontrei rend apátjában. *Vatikáni követség jelentése a Külügyminisztériumnak a magyar helyzetről*. 1941. április 10. K 63, 453. csomó, 1940, 54. tétel, 2508/1941. 21. f. Dudás Miklós püspök szerint Tisserant bíboros mellett Barbetta, a magyar ügyek biztosa sem volt kiegyensúlyozott, „hatottak rá a másik oldalról beadott panaszok”. *Dudás Miklós hajdúdorogi püspök pro memoárja vatikáni útjáról*. 1941. június 17. MNL OL, K 63, 300. csomó, 34. tétel, 4584/pol. 1941. 38–39. f. Tisserant „románbarát” magatartása a hívek körében is közismert lett – feltehetően a görögkatolikus sajtó révén –, a püspököknek írt tiltakozó levelekben gyakran „vált” a fő ellenséggé. A hívek úgy értelmezték, hogy Tisserant egy „nemzeti ajándékot” akar adni a románoknak a magyar egyház kárára: „a román francia állítólagos fajrokonság gőzétől megszédítve igyekszik elgáncsolni jogos igényeiket és szerzett jogainkat egyaránt.” *Az erdélyi hívek megsegítése érdekében alakult ún. Zempléni Bizottság felhívása*. 1942. GKPL, I-1-a. 433/1942

699. *Vatikáni követ jelentése a balázsfalvi adminisztrátorról*. 1941. július 8. Közli Herban, Adela: *România-Vatican...* 158. 188–189.

700. Apor Gábor magyar vatikáni követ szerint elődeivel ellentétben XII. Piusz nem hajlandó egyedül döntéseket hozni, csak az érintett kongregációkkal folytatott tárgyalásokat követően. *Vatikáni követség jelentése a Külügyminisztériumnak a pápai audienciáról*. 1940. november 4. K 63, 453. csomó, 1940, 54. tétel, 6299/1940. 141. f.

701. *Vatikáni követség jelentése a Külügyminisztériumnak a magyar helyzetről*. 1941. április 10. K 63, 453. csomó, 1940, 54. tétel, 2508/1941. 21. f. Figyelembe kell venni, hogy az információk Noots premontrei apáttól származnak, akit a magyar ügy támogatójának tartottak.

702. *Feljegyzés az észak-erdélyi görögkatolikus megyék újjárendezéséről*. 1942. GKPL, I-1-a. 433/1942. Tisserant ezen véleményét Serédi primással folytatott megbeszélésekor is kifejtette, sőt politikailag is állást foglalt az ügyben, amikor kijelentette, hogy a román-magyar együttélés egyedüli megoldása a lakosságcsere. *România vatikáni követének jelentése az Erdélybe küldött Ritter bizottságról*. 1942. június 27. Közli Herban, Adela: *România-Vatican...* 158. 188–189., 242–243. A román jelentés szerint Serédi primás azt a meggyőződését hangsúlyozta, hogy a háború végén visszaáll a történelmi határ.

703. A kérdésnek külön szakirodalma van. Míg például Grünwald Béla vagy Beksics Gusztáv elégségesnek tartotta a nyelvváltást az asszimilációhoz, Szabó István csak azzal a feltétellel tartotta elfogadhatónak, ha az illető átveszi az uralkodó nemzet „népiség tudatát” is. Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség...*; Beksics Gusztáv: *A román kérdés és a fajok harca...*; Szabó István: *A magyarság életrajza*; Szekfű Gyula: *Három nemzedék...*

704. A dualizmus időszakában a magyar állam a legnagyobb asszimilációs sikert a zsidó lakosság körében érte el, a legkisebbet pedig a románban. 1900 és 1910 között, amikor a legintenzívebb volt az asszimiláció, Erdélyben a magyar lakosság nyeresége 80 200 fő volt, a románok vesztesége csak 20 ezer. Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori...* 154.

705. Az 1910-es népszámlálás szerint Erdély területén 13 351 magyar nemzetiségű ortodox és 79 ezer magyar nemzetiségű görögkatolikus hívő élt. Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház...* 57.

706. A jelenségre abból is következtethetünk, hogy 1905-ben a Vatikán különleges joggal ruházta fel Majláth Gusztáv gyulafehérvári római katolikus püspököt, megengedte neki, hogy a görögkatolikus püspökök beleegyezése nélkül is átvehessen híveket római katolikusnak. Az indoklás szerint erre azért került sor, mert egyre többen akartak áttérni, a görögkatolikus püspökök viszont nem adták meg ehhez az engedélyt. Majláth püspök 1928-ig gyakorolhatta ezt a jogát, és 513 görögkatolikus hívőt vett át. Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház...* 91.

707. Ennek oka egyrészt a két rítus közötti béke megőrzése, másrészt a görögkatolikus hívek védelme.

708. Gergely Viktor gyimesbükki görögkatolikus pap beszámolója szerint felekezeti hovatartozásuk miatt még útkaparói állásból is elbocsátották híveit. *Gergely Viktor gyimesbükki pap beszámolója*. 1940. november 22. Közli: Hámori Péter: *Székely-oláh...* 207.

709. Ez elsősorban Máramarosban volt jellemző, ahol a legnagyobb nyomás nehezedett a román görögkatolikus hívekre. A bevonulást követően ezek igyekeztek visszatérni korábbi vallásukhoz. Az áttérési hullámot látva, Rusu püspök igyekezett mérséklethez inteni papjait, mivel tudta, hogy az áttérések nem találkoznak a magyar kormányzat céljaival. *Máramarosi görögkatolikus püspök 1941/III. körlevele*. 1941. április 10. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1941-D-22046. 23–30. f.

710. Ez alól egy kivétel volt, 1942-ben a gyerekek felekezeti hovatartozásának kérdésében életbe léptették a magyar jogszabályokat. Erre vonatkozóan lásd: *A 4030/1942. sz. rendelet a gyerekek vallására vonatkozó magyar jogszabályok hatályának a visszacsatolt keleti- és erdélyi országrészre való kiterjesztése*. 1942. augusztus. A rendelet pontos szövegét nem sikerült fellelni.

711. Marton József: *A római és a görögkatolikus egyház...* 89. A hivatalos indoklás szerint Tisserant bíboros a fegyelem szigorításának szükségességére hivatkozott, a gyakorlatban egyértelműen a görögkatolikus hívek védelmében eszközölte ki.

712. Az előterjesztés megfogalmazása szerint a katolikus hívőknek a hit a fontos, nem a rítus, ezért engedélyezni kell a rítusváltoztatást. *Pro memoria a visszacsatolt keleti és erdélyi részek egyházi ügyeinek rendezése tárgyában*. 1940. október. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938–1940, 34. tétel, 6046/pol. 90–99. f.

713. Hámori Péter: *Székely-oláh...* 197.

714. Hámori szerint a magyar hatóságok egyenesen ellenségnek tekintették a görögkatolikus híveket. Hámori Péter: *Székely-oláh...* 196.

715. Iosif Pop marosvásárhelyi helynök úgy érzékelte, hogy Észak-Erdélyben vannak kiemelt területek, ahová a magyar kormányzat összpontosítja erőit, ezeken a helyeken erőteljes „támadás” várható a román egyházzal szemben. Ő ilyen területnek tekintette a gyergyói esperességet, és javasolta, hogy a nagy paphiány ellenére próbáljanak minél több román papot odakoncentrálni. *Iosif Pop helynök levele Arítion Popa régeni esperesnek*. 1940. december 1. DJMS-Protopopiat, dos. 1819/1940. 28. f.

716. 1942 elején a járásban a hatóságok vagyonösszeírást végeztek, amely csak a görögkatolikus családokat érintette. Elterjedt a hír, hogy az összeírás célja az érintett hívek kiutasítása. A helyi görögkatolikus pap a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordult az ügyben, jelezve, hogy ez az eljárás összeegyeztethetetlen a vallásszabadság eszméjével, de nem kapott rá választ. Az összeírás hatására újabb 220 család hagyta el egyházát. *Gergely*

Viktor gyimesbükki pap távirata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a faluban végzett összeírásról. 1942. március 8. DJMS-Protopopiat, dos. 1871/1942. 29. f.; illetve *Gergely Viktor gyimesbükki pap levele Iosif Pop helynökhöz*. 1942. július 30. DJMS-Protopopiat, dos. 1871/1942. 65–66. f.

717. Kászónimpérben és Gyergyóhollón tudunk hasonló esetekről. *Hossu püspök levele László Dezső Csík vármegye főispánjához az áttérések ügyében*. 1941. január 16. MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-6150. 447–448. f.; illetve *Hossu püspök levele Csík vármegye főispánjának a román lakosság vallási panaszairól*. 1940. december 28. MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-6150. 476–477. f.

718. Gergely Viktor gyimesbükki pap a következőképpen foglalta össze: „Mint görögkatolikusok megbízhatatlanok, de ha rítusukat elhagyják, és törvényellenesen római katolikusok lesznek, mindjárt államhű, megbízható, karakteres és rendes emberekké válnak. Roppant furcsa eljárás!” *Gergely Viktor levele a hajdúdorogi püspökséghez*. 1940. november 5. Közli: Hámori Péter: *Székely-oláh...* 205.

719. 1941 elején Százaján a lakosság megtámadta a görögkatolikus hívek házait, beverte ablakaikat, és egy személyt megvertek, annak ellenére, hogy a hívek csak magyarul beszéltek. Másnap tömegesen jelentkeztek, hogy áttérjenek. *Iosif Pop helynök levele Hossu püspöknek a szárazajtai eseményekről*. 1941. január 23. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 14. f.

720. Ezt erősíti meg a területre látogató balázsfalvi pap is, szerinte a legnagyobb nyomás Székelyföldön volt. *Augustin Caliani jelentése Valer Popnak az erdélyi román görögkatolikus egyház helyzetéről*. 1941. július 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 189–192. f.

721. Iosif Pop 1940 decemberében kérte, hogy mivel a nyárádszeredai egyházközség megszűnt, a kántort helyezték át a régeni esperességhez. *Iosif Pop helynök levele Arítion Popa régeni esperesnek a nyárádszeredai egyházközségről*. 1940. december 9. DJMS-Protopopiat, dos. 1819/1940. 42. f.

722. A helyzetet jól tükrözi az udvarhelyi görögkatolikus esperesség 1940. évi állapotáról szóló jelentés: Székelyudvarhely: van ideiglenes pap, áttért a hívek körülbelül 20%-a, Abásfalva: nincs pap, áttért a hívek mintegy 95%-a, Bözödújfalú: nincs pap, áttért a hívek körülbelül 30–40%-a, Homoródkarácsonyfalva: nincs pap, áttért a hívek mintegy 10–15%-a, Homoródszentmárton: nincs pap, áttért a hívek körülbelül 80%-a, Homoródmás: nincs pap, áttért a hívek mintegy 85–90%-a, Oklánd: nincs pap, áttért a hívek körülbelül 50%-a, Márafalva: van pap, nincs áttérés, Szováta: nincs pap, áttért a hívek mintegy 40%-a. *Petru Suciu máréfalvi pap jelentése az udvarhelyi esperesség helyzetéről*. 1940. december 17. DJMS-Protopopiat, dos. 1819/1940. 39. f.

723. Meglátása szerint a székelyföldi görögkatolikus egyházközségekben megvolt a kellő lelkesedés, hogy kiváljanak a román egyházból és csatlakozzanak Hajdúdoroghoz, ezt azonban kellő társadalmi munkával kellett volna előkészíteni és lebonyolítani, nem erőszakos térítéssel. *Paál Gábor országgyűlési képviselő levele a Belügyminisztériumhoz a vallásváltoztatásokról*. 1941. február 12. K 149, MNL OL, 1941 6. tétel, 104. doboz, 1941-6-6770. 41. f.

724. A gyűlést összehívó jegyző szerint „a magyar államnak nem lehet érdeke az, hogy különösen hitelvű dolgokban valakit saját jobb meggyőződése elleni magatartásra kényszerítsen”.

725. *Jegyzőkönyv a kásonjakabfavi áttérésekről.* 1941. március 5. MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-6150. 450–451. f. Szárazajtán is hasonló gyűlést szerveztek, hasonló eredménnyel. A hívek nyilatkozata szerint azért tértek át reformátusnak, mert magyar nemzetiségűek, és a faluban csak református pap van. Vallási meggyőződésüket jól jelzi, hogy a nyilatkozat felvétele után két hívő jelezte, hogy mégis a római katolikus egyházba szeretne betérni. *Jegyzőkönyv a szárazajtai vallásváltoztatásról.* 1941. március 7. K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-6770. 31. f.

726. *Csík vármegye főispánjának levele a Belügyminisztériumhoz a kásonjakabfalvi vallásváltoztatások ügyében.* 1941. március 31. MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-6150. 454. f.

727. *Csík vármegye főispánjának jelentése a román egyházi panaszokról.* 1941. március 13. K 149, 104. doboz, 1941, 6. tétel, 1941-6-6770. 27. f.

728. Gergely Viktor gyimesbükki pap kezdeményezésére hasonló vizsgálat történt Kóstelek filiában is. A hívek folyamatosan panaszkodtak a nyomás miatt, de a hatóságok jelenlétében nem merték ezt kinyilvánítani. *Gergely Viktor levele Iosif Pop helynöknek a kóstelki vizsgálatról.* 1941. augusztus 26. DJMS-Protopopiat, dos. 1849/1941. 104–105. f. A híveknek felajánlották, hogy aki nem önként tért át, visszatérhet eredeti felekezetébe, de mivel ezzel egy időben zajlott a vagyonösszeírás, senki nem mert jelentkezni. A hatóságok ugyanazt a következtetést vonták le: hogy nem történt hatósági nyomás. *Gergely Viktor gyimesbükki pap levele Iosif Pop helynöknek a kóstelki helyzetről.* 1941. szeptember 9. DJMS-Protopopiat, dos. 1849/1941. 114. f.

729. Ulicsák Béla szatmárnémeti görögkatolikus pap ezt találóan „lélekalászatnak” nevezte. *Ulicsák Béla szatmárnémeti pap levele a hajdúdorogi püspökségnek a vallásváltoztatásokról.* 1940. november 18. GKPL, I-1-a. 126/1941.

730. Székelyföldön a légaktívabbnak a csíksomlyói ferences szerzetesek bizonyultak.

731. *Gergely Viktor gyimesbükki pap levele Iosif Pop helynöknek a kóstelki helyzetről.* 1941. január 23. DJMS-Protopopiat, dos. 1849/1941. 12. f.

732. Uo. 151–152. f.

733. 1943 folyamán Gergely ismét feljelentést tett a szerzetes magatartása miatt, információi szerint ugyanis paphoz nem illő magatartást folytatott, gyóntatás közben: „a testén illetlen felderítő körútra indult, tapogatván a fiatal nő testét.” *Gergely Viktor pap levele Sándor Imre helynökhöz a kóstelki helyzetről.* 1943. január 13. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 6. f.

734. A helyzet fonákságát mutatja Iosif Pop érvelése: ha megtagadja a templomhasználati jogot, azzal vádolják a román egyházat, hogy nem érti meg a helyzetet, mivel a térítő munka célja, hogy megakadályozzák a híveket abban, hogy a református felekezetre térjenek át. *Iosif Pop helynök levele Gergely Viktorhoz a kóstelki helyzetről.* 1941. december 28. DJMS-Protopopiat, dos. 1849/1941. 151–152. f. A Gyimesek vidékén nem létezett református közösség.

735. *Gergely Viktor gyimesbükki pap levele Iosif Pop helynöknek a kóstelki helyzetről.* 1942. október 5. DJMS-Protopopiat, dos. 1871/1942. 12. f.

736. Gergely azzal védekezett, hogy az áttérések csak államjogilag történtek meg. Másrészt, mivel évtizedek óta papként tevékenykedett a településen, az áttérések ellenére a hívek ragaszkodtak, hogy ő végezze a kereszteleseket és temetéseket. *Iosif Pop helynök le-*

véltervezete Sándor Imre helynökhöz a Gergely Viktor elleni panaszról. 1944. DJMS-Protopopiat, dos. 1929/1944. 14. f.

737. Batiz és Lázári egyházközsegekben a templomban ösztönözték a híveket a felekezetváltoztatásra, Tohotán György vetési papot a katonai hatóságok fizikailag bántalmazták, Batizgombásról pedig húsz, magyarul is beszélő hívőt kísérték be Szatmárnémetibe, hogy áttérésre kényszerítsék. *Kozma Jánosnak, a Szent Miklós Magyarországi Unió Szövetség elnökének levele a hajdúdorogi püspökséghez az erdélyi görögkatolikusok helyzetéről.* 1940. november 10. GKPL, I-1-a. 433/1942.

738. Jellemző a bihari római katolikus pap levele, aki jelezte, hogy a hozzá tartozó Nagyszántón és a környező településeken körülbelül 300 magyar görögkatolikus hívő él, de nincs görögkatolikus pap. Megfelelő pap kiküldése esetén a hívek megnyerhetők a Hajdúdoroghoz való csatlakozásnak, de ha a püspökség nem használja ki a helyzetet, ő át tudja csábítani a híveket a római katolikus egyházba. *Bihari római katolikus plébános levele a hajdúdorogi püspökséghez.* 1943. május 19. GKPL, I-1-a. 356/1943.

739. Ulicsák beszámolója szerint egyszerre kell hogy megküzdjön „a reformátusok hitetlenségével, a latinok vaskalaposságával és a hivatalok ridegségével”. A legtöbb római katolikus papban nem szövetségest, hanem ellenséget látott. *Ulicsák Béla szatmárnémeti pap levele a vallásváltoztatásokról.* 1940. november 18. GKPL, I-1-a. 126/1941. A helyzet tovább romlott: 1943-ra már nemcsak a hívek, hanem a városba kihelyezett anyaországi görögkatolikus tisztviselők is elkezdtek áttérni. *Ulicsák Béla szatmárnémeti pap levele a vallásváltoztatásokról.* 1943. január 18. GKPL, I-1-a. 915/1943.

740. A Székelyföldön nem találkozunk olyan esettel, hogy a hívek a pap elűldözésével, a templom bezárásával vagy felgyújtásával fenyegetőznének, amennyiben nem küldenek számukra magyar papot. Érkenézen, Értarcsán és Piskolton fenyegetőztek a hívek a templom felgyújtásával, Érselénden, Érmihályfalván és Csokalyon pedig a román pap elűzésével, illetve a templom bezárásával. Hámori Péter: *Görögkatolikus magyarok kálváriajárása...* 94.

741. Erre vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: „Mit gondol, hogy románokból fog hadsereget alakítani?”... 301–316.

742. A csucsai görögkatolikus esperes beszámolója szerint a Keszthelyen állomásozó munkaszázadból egyesek négy nap eltávozást kaptak, és ha igazolással tértek vissza, hogy időközben felekezett váltottak, akkor hazaengedték őket. *Kolozsvári román konzulátus által felvett jegyzőkönyv a vallásváltoztatásról.* 1942. október 12. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 405. f. A rendszer kijátszására törekvők ellen a kolozsvári IX. hadtest külön utasítást adott ki, amely arra figyelmeztetett, hogy az elrománosodott személyek visszamagyarosítása nem egyenlő a felekezetváltoztatással. Előírta, hogy csak akkor fogadják el, ha az illető egész családja áttér, és a gyerek a magyar tagozatra jár az iskolában. *A kolozsvári IX. hadtest utasítása az áttéréseket illetően.* 1943. november 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 481–482. f.

743. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium előterjesztése a Külügyminisztériumnak az erdélyi katolikus egyház ügyeivel kapcsolatban. 1940. október. EPL, C. D/C, 5945/1941, illetve Vatikáni követség jelentése az erdélyi görögkatolikusok helyzetéről. 1940. november 10. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34. tétel. 50–51. f. A kormánynak kezdettől voltak információi arról, hogy a Vatikán rossz szemmel nézi a kibontakozó folyamatot. Az viszont

nem világos, mennyire voltak tudatában annak, hogy ez a további egyházpolitikai kérdések akadályává is válhat.

744. Erdélyi tömeges áttérések a görögkatolikus vallásról a római katolikusra vagy protestánsra. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 57–58. f. Az összefoglaló hangsúlyozza, hogy az állam nem támogatta azt a törekvést, amelyet a református egyház képviselt, és amely szerint az az egyedüli „magyar vallás”.

745. Vatikáni követség jelentése az erdélyi görögkatolikusok helyzetéről. 1940. november 10. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34. tétel. 50–51. f.

746. Vatikáni követség jelentése az erdélyi rítusváltoztatásokról. 1941. február 1. 337. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1941-D-16128. 337. A későbbi vizsgálat elismerte, hogy ha elszórtan is, de történtek erőszakos térítések. Erdélyi tömeges áttérések a görögkatolikus vallásról a római katolikusra vagy protestánsra. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 57–58. f. Serédi prímás is utalt rá, hogy az állami hatóságok sok esetben a törvényes előírásokat sem tartották be, és megfélemlítették a lakosságot. Serédi előterjesztése a Miniszterelnöknek a vallásváltoztatási ügyek rendezése érdekében. 1940. december 6. GKPL, I-1-a. 240/1941.

747. Serédi prímás véleménye szerint a görögkatolikusok csak a hatósági megfélemlítés miatt tértek át valamely protestáns felekezetbe. Meglátása szerint két opciót kell felkínálni: vagy csatlakoznak a hajdúdorogi püspökséghez, vagy a római katolikus egyházba térnek át. Serédi hercegprímás feljegyzése az erdélyi és kárpátaljai vallásváltoztatások ügyében. 1941. EPL, C. D/C, 8918/1940.

748. Serédi a kérdés rendezését összekötötte volna Kárpátaljával, az ottani, az ortodoxiára való tömeges áttérést is hasonlóan rendezte volna. Serédi előterjesztése a Miniszterelnöknek a vallásváltoztatási ügyek rendezése érdekében. 1940. december 6. GKPL, I-1-a. 240/1941. Hasonló módon rendezte volna a kérdést a hajdúdorogi püspökség is. Egy fennmaradt tervezet szerint amiatt kell érvénytelennek tekinteni a rítus- és felekezetváltoztatásokat, mert a magyar görögkatolikus hívek, amikor a változtatás mellett döntöttek, valójában csak a román egyházból szerettek volna kilépni, nem rítusukat elhagyni. Papp György kanonok tanulmánya a magyar és román görögkatolikus egyház közötti vitás kérdésekről. 1942. GKPL, I-1-a. 433/1942.

749. Sándor Imre püspöki helynök levele az esztergomi érsekségnek vallásváltoztatások ügyében. 1940. EPL, C. D/C, 8124/1940. Ez az egyházi törvények furcsa értelmezése, és egyértelműen a római katolikus hívek védelme a cél.

750. Sándor Imre püspöki helynök levele Serédi prímáshoz a vallásváltoztatások ügyében. 1941. február 18. EPL, C. D/C, 1311/1941.

751. Román vatikáni követség jelentése a rítusváltoztatásokról. 1941. március 10. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 324–325. f.

752. A két püspök Rotta nunciushoz írt leveléből ez hámozható ki. A rendezési terv szerint egy, a római katolikus egyház képviselőiből álló bizottság vizsgálta volna meg az áttérési kérelmeket. A román püspökök tiltakoztak az eljárás ellen, mert egyfelől a római katolikus papok sok esetben aktívan részt vettek a térítésben, másfelől elfogadhatatlannak tartották, hogy a revízióban ne vegyenek részt a román egyház képviselői. Rusu püspök francia nyelvű levele Rotta nunciushoz a vallásváltoztatások ügyében. 1943. február 15. f., illetve Hossu püspök olasz nyelvű levele Rotta nunciushoz a vallásváltoztatások ügyében.

1943. február 18. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 20. f. Ez sokban emlékeztet a Papp György kanonok tervezetében felvázolt elképzelésre.

753. Gergely Viktor gyimesbükki pap levele Iosif Pop helynöknek a rítusváltoztatások ügyében. 1943. december 18. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 133. f. Mivel Gergely nem kapott semmilyen értesítést az ügy rendezéséről, tiltakozott és az érintetteket továbbra is görögkatolikusnak tekintette.

754. Iosif Pop helynök levéltervezete Sándor Imre helynökhöz a Gergely Viktor elleni panaszról. 1944. DJMS-Protopopiat, dos. 1929/1944. 14. f.

755. A kiadvány felhívja a figyelmet, hogy a római katolikus papok „ápoljanak jó viszonyt” az anyakönyvvezetővel, és jelezzék, hogy a római katolikus egyház szempontja egybeesik az állam érdekével. Egyházi jogi irányelvek az oláh kérdésben. 1942. GKPL, I-1-a. 433/1942. A szöveg kivonat az említett kiadványból.

756. A kiadványra a szakirodalomban először Hámori Péter, majd rá hivatkozva Ilyés Zoltán hívta fel a figyelmet. Hámori Péter: Székely-oláh... 197., 31. lábjegyzet. A hajdúdorogi levéltárban található kivonaton kívül nem sikerült a kiadványt fellelni. Az Országos Széchényi Könyvtárban ezen a címen található egy kiadvány, amely megfelel a jelzett adatoknak: Kolozsváron jelent meg 1942-ben a püspöki helynökség engedélyével, és három tanulmányt foglal magában Papp György, Gerencsér István és Ivánka Endre tollából, ezek azonban nem tartalmazzák a fentiekre vonatkozó elveket. A kiadványról a Görögkatolikus szemlében is jelent meg könyvismertetés, s ez sem emeli ki ezt az aspektusát. A magyar sors könyvei. A görögszertartású magyarság múltja. Kolozsvári egyetemi tanár tanulmánya rólunk. Görögkatolikus Szemle, 1942. augusztus 2. 1–2. Az eset furcsasága, hogy a könyvismertetőt ugyanaz a Kozma János írta, aki később levélben hívta fel a hajdúdorogi püspökség figyelmét a kiadványra. Kozma Jánosnak, a Szent Miklós Magyarországi Unió Szövetség elnökének levele a hajdúdorogi püspökséghez. 1942. szeptember 12. GKPL, I-1-a. 433/1942.

757. Egyházi jogi irányelvek az oláh kérdésben. 1942. GKPL, I-1-a. 433/1942.

758. Scheffler adatai szerint például 1940 őszén Kolozsváron 412-en tértek át protestáns és 362-en római katolikus egyházba. Scheffler János: Az erdélyi rítusváltoztatások. Magyar Szemle, 1942. 8. sz. 12. Bucur adatai szerint 1941 szeptemberéig 5000 román változtatott felekezetet a kolozsvári konzulátus területén. Bucur, Ioan-Marius: Din istoria bisericii... 112.

759. Az 1941-es népszámlálásra hivatkozva a kérdéssel foglalkozó két történész is meglepő adatokat közöl. Hámori szerint a Csík vármegye érintett településein élő görögkatolikus hívek száma 6784-ről 2153-ra csökkent. Hámori Péter: Székely-oláh... 197. Adataink szerint az érintett települések híveinek száma 5482-ről 4484-re apadt. Ilyés szerint a népszámlálás csak Csíkcsicsó, Csíkszereda, Madéfalva, Csíktraplaca esetében mutatott ki jelentősebb görögkatolikus közösséget. Ilyés Zoltán: „Magyarul beszélünk...” 12.

760. A korszakban folyamatosan nőtt a lakosság, így a görögkatolikus hívek száma is. A kérdés inkább az, hogy a nagy méretű áttérések ellenére miért nem csökken a hívek száma.

761. Nagyváradi római katolikus püspökség levele Serédi prímáshoz az áttérések ügyében. 1941. március 25. EPL, C. D/C, 2186/1941.

762. Nagyváradi román konzulátus jelentése a vallásváltoztatásokról. 1941. október 30. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 458. f.
763. Nagyváradi román konzulátus jelentése a vallásváltoztatásokról. 1941. október 30. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 452. f.
764. Összesítő kimutatás az erdélyi főispánok által adott válaszokból a románok egyházi panaszaira. 1941. MNL OL, K 149, 104. doboz, 1941. 6. tétel, 1941-6-6770. 1-2. f.
765. Szentiványi Róbert levele a hajdúdorogi püspökséghez Ritter látogatásáról. 1942. augusztus 6. GKPL, I-1-a. 433/1942. Az adatot Hossu püspöknek tulajdonítja.
766. Rusu püspök levéltervezete Ritter érsekhez. 1942. június. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941. 47-65. f.
767. Nagyváradi román konzulátus beszámolója Ritter látogatásáról. 1942. augusztus 8. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 279-281. f.
768. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Külügyminisztériumnak Ritter látogatásáról. 1943. április 30. EPL, 3951/1943.
769. Iosif Pop helynök levele a balázsfalvi érsekhez az egyházrész helyzetéről. 1943 tavasz. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943.
770. Észak-erdélyi görögkatolikus egyház statisztikája. 1944. március 11. DJMS-Protopopiat, dos. 1929/1944. 32-33. f.
771. Az erdélyi magyar nyelvű görögkatolikusok kérdése. 1944. EPL, C. D/C, 4955/1944.
772. A 19. századra mindkét egyházban a lakosság által beszélt román lett a mise nyelve. A keleti és nyugati egyházrészek közötti közeledés, esetleges unió gondolata természetesen megvolt a nyugati egyházi körökben is. Magyarországon az egyházi unió eszméjét a Szántay-Szémán István vezette Szent Miklós Magyarországi Unió Szövetség és lapja, a Keleti Egyház képviselte. Az újságnak 200 előfizetője volt. A Szövetség tevékenységére vonatkozóan lásd: Szántay-Szémán István beszámolója az unionista mozgalomról. 1938. MNL OL, K 429, Belügyminisztérium levéltára. Kozma Miklós miniszter iratai (a továbbiakban K 429). 77-78. f.
773. Ezzel párhuzamosan téma volt a teljes román lakosság ortodox vallásra történő áttérése, amelyet a román ortodox egyház és részben a román kormányzat is támogatott.
774. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 104.
775. Vatikáni követség jelentése a szatmári püspökség helyzetéről. 1940. szeptember 23. MNL OL, K 63, 299. csomó, 1938-1940., 34. tétel, 5445/pol. 13. f.
776. A Keleti Kongregáció véleménye szerint csak akkor kezdenének konkrét tárgyalásokat az ügyben, ha legalább öt ortodox püspök felvállalná. Vatikáni követség jelentése a román egyházi unióról. 1942. november 6. MNL OL, K 63, 453. csomó, 1940, 54. tétel, 77/1942. 141-143. f. 1938-ban, a királyi diktatúra bevezetését követően is felmerült a kérdés, akkor Miron Cristea ortodox pátriárka kezdeményezésére az ügyet II. Károly román király is felkarolta. Ioan Pangal, a román szabadkőműves nagypáholy egykori vezetője közvetítésével több alkalommal is tárgyalásokat folytattak XI. Piusz pápával, és már a két egyház egyesülésének elvi kérdéseiben is megegyeztek. Az esztergomi érseki hivatal feljegyzése a román ortodox egyház unió törekvéseiről. 1943. február 23. EPL, 5786/1943. A tárgyalások megszakadtak, feltehetően a külpolitikai változások miatt.
777. Bukaresti magyar követség beszámolója a bukaresti nunciussal folytatott beszélgetésről. 1943. június 12. EPL, 5786/1943. A nuncius szerint konkrét tárgyalásokba csak akkor

kezdenének, ha „az egyesülés a román ortodox hívek lelki szükségleteként volna megvalósítandó”. A kérdés komolyságát jelzi, hogy az észak-erdélyi román püspökök 1943-as, a hajdúdorogi püspökkel folytatott tárgyalásaikon érvként hozták fel, hogy amiatt sem köthetnek egyezséget, mivel ez nehéz helyzetbe hozná a román kormányt, és akadályt gördítene az ortodox lakosság egyesülésének útjába. Hajdúdorogi püspök levele a Miniszterelnökséghez az erdélyi egyházközségek visszacsatolásáról. 1943. március. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-24794. 783-784. f.

778. Az unió gondolatát támogatta XI. Piusz pápa is. Kezdetben egy kísérleti egyházat kívánt létrehozni Lengyelország ukránok lakta részén, ahol kidolgozták volna alapjait, majd a Szovjetunió területén is terjesztették volna. A misszió élére Michel d'Herbigny jezsuita szerzetes került, a kísérlet pedig Albertyn faluban indult meg, a lengyel-szovjet határon. 1925-ben d'Herbigny a Szovjetunióba utazott és megkezdte a katolikus egyház újjászervezését, egy évvel később azonban kiutasították. A Vatikán keleti politikájára vonatkozóan lásd Dunn, Dennis J.: *The Catholic Church...*

779. Vatikáni követség jelentése a Külügyminisztériumnak a hajdúdorogi egyházközségek visszacsatolása ügyében. 1922. augusztus 23. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1930-H-5758. 192-195. f.

780. Az ukrán kérdés Kárpátalján. 1939. MNL OL, K 429, 35. csomó, 547. 581-589. f.

781. A vatikáni román követ jelentése a Külügyminisztériumnak a Vatikán álláspontjáról a románok helyzetét illetően. 1941. október 9. Közli: *România-Vatican...* 201-206. f. Az érsekség élére Vladimir Ghika román diplomata-pap került.

782. Herban, Adela: *România-Vatican...* 223.

783. Uo. 230.

784. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 121.

785. Noots premontrei apát már 1941 tavaszán felvetette a bizottság kiküldésének ötletét, amelynek élére Ritter prágai nunciust javasolta. Vatikáni követség jelentése a Külügyminisztériumnak a magyar helyzetről. 1941. április 10. K 63, 453. csomó, 1940, 54. tétel, 2508/1941. 21. Ellentmondásosak az információk Tisserant véleményéről, román diplomáciai jelentés szerint nem támogatta a bizottság ötletét, míg a magyar értesülések szerint egyenesen ő javasolta. Román vatikáni követség jelentése az erdélyi egyházi kérdésekről. 1941. szeptember 25. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 201-204. f.; illetve: *Feljegyzés a magyar királyi kormány és a Vatikán között függő kérdésekről.* 1942. MNL OL, K 28, 12. csomó, 51. tétel, 1942-D-21211. 118-123. f.

786. Serédi primás levele Dudás püspöknek az egyházközségek visszacsatolása érdekében folytatott tárgyalásokról. 1942. június 29. EPL, C. D/C, 5924/1941. Mivel nem ismert a bizottság pontos jogosítványa, nem világos, milyen megbízással delegálta a Vatikán.

787. 1942 áprilisában felmerült, hogy Ritter érsek betegsége miatt Arata címzetes érsek fogja vezetni a bizottságot, erre azonban nem került sor. Vatikáni követség jelentése Ritter érsek erdélyi útjáról. 1942. április 13. MNL OL, K 63, 453. csomó, 1940., 54. tétel, 25/1942. 44. f.

788. A magyar fél Papp György hajdúdorogi kanonokot, míg a román fél Ioan Drago-mir szatmárnémeti esperest jelölte titkárként.

789. Tisserant felvetette, hogy a bizottság látogasson el Dél-Erdélybe is, hogy találkozzon a román menekültekkel. Román vatikáni követ távirata a román Külügyminisztérium-

nak a Ritter bizottság kiküldetéséről. 1942. június 2. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 251. f.

790. Magyar Külügyminisztérium jelentése a Miniszterelnökségnek Ritter apostoli vizitátor kiküldetéséről. 1942. június 17. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1942-D-21699. 532. f. Kérték a közigazgatást, hogy a bizottság által meghallgatott román híveknek később ne essen bántódása, ahogy az több esetben megtörtént a német–olasz tisztibizottság kapcsán.

791. Dudás püspök levele Balla Pál miniszteri tanácsosnak. 1942. július. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1942-D-21699. 541. f.

792. A magyar fél Papp György A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei (Nyíregyháza, 1938), míg a román Ștefan Manciulea *Episcopia greco-catolică maghiară de Hajdúdorog și româniei* (Blaj, 1942) című munkáját adta át a bizottságnak, mindkettőt olasz fordításban.

793. A nagyváradi román konzulátus jelentése szerint július végén Ritter Nagyváradon tartózkodott. Elképzelhető, hogy Budapestről előbb ide érkezett és látogatása végén visszatért. Nagyváradi román konzulátus beszámolója Ritter látogatásáról. 1942. augusztus 8. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 279–281. f.

794. Románia vatikáni követségének távirata a Ritter bizottság ügyében. 1942. szeptember 24. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 288. f. A román és magyar források közötti eltérésre jellemző, hogy míg a magyar félnek Ritter érsek meghatódva említette, hogy Hóman miniszter a saját birtokán fogadta, Hossu püspöknek panaszkodott, hogy Kállay miniszterelnök meghívta a birtokára, holott ő nem szeret sem halászni, sem vadászni. A Válás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Külügyminisztériumnak Ritter látogatásáról. 1943. április 30. EPL, 3951/1943.; illetve: A nagyváradi román konzulátus beszámolója Ritter látogatásáról. 1942. augusztus 8. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 279–281. f.

795. Román források szerint Ritter ezt azzal indokolta, hogy nem látja biztosítva a hívek valós szándékának megismerését, és azt sem, hogy a látogatásakor kapott dokumentáció kellő képet nyújt a helyzetről. Nagyváradi román konzulátus beszámolója Ritter látogatásáról. 1942. augusztus 8. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 279–281. f. A magyar beszámoló szerint a nagy távolsággal indokolta, holott járt Marosvásárhelyen. Szentiványi Róbert teológiai tanár levele a hajdúdorogi püspökséghez Ritter látogatásáról. 1942. augusztus 6. GKPL, I-1-a. 433/1942.

796. Kolozsváron azzal utasította el Sándor Imre püspöki helynök meghívását, hogy ő nem érintett a kérdésben. Nagyváradi román konzulátus beszámolója Ritter látogatásáról. 1942. augusztus 8. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 279–281. f.

797. Ezenkívül fogadott egy magyar küldöttséget Kolozsváron és Szatmárnémetiben, marosvásárhelyi tartózkodásakor pedig találkozott Jaross Béla plébánossal, Szatmárnémetiben Scheffler püspökkel. Pop, Iosif: *Credință și apostolat...* 113., illetve: Vatikáni követség jelentése Ritter érsek erdélyi útjáról. 1943. július 4. K 63, 453. csomó, 1940, 54. tétel, 48/1943. 60–61. f.

798. Román források szerint a Dudás püspök által Ritternek adott dokumentáció nem tartalmazta a hívek kérését, ami ellensúlyozhatta volna a személyes látogatás elmaradását. Nagyváradi román konzulátus beszámolója Ritter látogatásáról. 1942. augusztus 8. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 279–281. f. Magyar források nem erősítik meg az információt.

799. Farkas Gyula kolozsvári tábori lelkész levele a hajdúdorogi püspökhöz a Ritterrel folytatott beszélgetéséről. 1942. augusztus 11. GKPL, I-1-a. 433/1942. Ritter érsek benyomása is az volt, hogy a románok magyarbarátsággal vádolják őt. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Külügyminisztériumnak Ritter látogatásáról. 1943. április 30. EPL, 3951/1943.

800. Ezt látszik megerősíteni az az információ is, hogy Ritter nyíregyházi látogatásakor a magyar hívek etnikumáról érdeklődött, mivel információi szerint azok elmagyarosodott románok. Hajdúdorogi püspökség levele a Miniszterelnökséghez a Ritter látogatásáról. 1942. szeptember 19. GKPL, I-1-a. 433/1942.

801. Hajdúdorogi püspökség levele a Miniszterelnökséghez a Ritter látogatásáról. 1942. szeptember 19. GKPL, I-1-a. 433/1942. Ezt részben megerősíti Gergely Viktor gyimesbüki pap levele, aki szerint találkozásukkor Ritter a római katolikus papok rítusváltoztatásokkal kapcsolatos magatartásáról kérdezte. Gergely Viktor gyimesbüki pap román fordításban megmaradt levele Sándor Imre helynökhöz. 1942. november 11. DJMS-Protopopiat, dos. 1871/1942. 5. 89–94. f. Bevallása szerint nem nyilatkozott, annak ellenére, hogy több konkrét esetet is ismert. Ulicsák Béla szatmárnémeti pap szerint viszont ott-tartózkodásakor Ritter azt ígérte, hogy az egyházközséget hamarosan visszacsatolják, mivel „ez lelki szükséglet”. Szatmárnémeti görögkatolikus hívek levele Serédi hercegprímáshoz. 1944. február 28. EPL, 4955/1944.

802. A bizottság eltávozása után a magyar követségnek az volt a benyomása, hogy a látogatásnak nem volt pozitív hozadéka. Vatikáni követség jelentése Ritter érsek erdélyi útjáról. 1943. július 4. K 63, 453. csomó, 1940, 54. tétel, 48/1943. 60–61. f.

803. A budapesti román követség jelentése a Ritter bizottság látogatásáról. 1942. augusztus 17. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 283. f.

804. Salacz, Gábor: A magyar katolikus egyház... 102.

805. Román vatikáni követség jelentése a Ritter bizottság jelentéséről. 1942. december 22. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 293–294. f.

806. A felszólítás csak három püspököt érintett: Dudás hajdúdorogi, Rusu máramarosi és Hossu szamosújvári püspököt, nagyváradi apostoli kormányzó minőségében. Ez azt is jelentette, hogy a Vatikán nem számolt Székelyfölddel. Hossu püspöknek sikerült elérnie, hogy a tárgyalásokba bekapcsolódjon Pop helynök is. Hossu levele Iosif Pop helynöknek a nuncius meghívásáról. 1943. február 3. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 14. f.

807. Rotta budapesti nuncius levele Hossu püspöknek a tárgyalások megkezdése ügyében. 1943. január 21. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 12. f.

808. Iosif Pop helynök nyíltan megvallotta a balázsfalvi érsekségnek küldött levelében, hogy inkább belementek a tárgyalásokba, mint hogy azzal vádolják őket, hogy nem tesznek meg mindent a hívek protestánsná válásának megakadályozásáért. Iosif Pop levele a balázsfalvi érseknek a budapesti tárgyalásról. 1943. tavasza. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 136. f.

809. A találkozóra Hossu Budapesten fenntartott lakásán került sor, holott az lett volna a természetes, hogy Dudás püspök lássa vendégül a román felet.

810. A találkozóról két jegyzőkönyv is fennmaradt: egy tervezet és egy magyar nyelvű változat. Dudás felvezetője csak a magyar nyelvűben található meg. Jegyzőkönyv a budapesti tárgyalásról. 1943. március 18. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 43–45. f. A tár-

gyalások menete a román forrásokban található meg, a hajdúdorogi püspökség levéltárában csak Dudás püspök egy beszámolója hozzáférhető az első találkozási pontokról.

811. Az érintett egyházközségek: Szarazberek, Csedreg, Sárközújlak, Nagypeske, Kökényesd, Szatmárnémeti, Túrterebes, Nagykároly és Nagyvárad.

812. Rusu püspök már 1941-ben felvetette Tisserant bíborosnak, hogy természetes a püspökségek nemzetiségi alapon való elhatárolása, és elképzelhetetlen, hogy magyar egyházközségek továbbra is püspökségéhez tartozzanak. Kompromisszumos javaslata szerint tíz egyházközséget átadna Hajdúdorognak, cserébe hat olyan román egyházközségért, amely a munkácsi püspökség része. *Rusu püspök francia nyelvű levéltervezete Tisserant bíboroshoz a püspökség helyzetéről.* 1941. február 1. DJMM-Episcopia, dos. 298/1940. 7–14. f.

813. Visszaemlékezésében, évtizedekkel az események után Iosif Pop azzal magyarázta taktikáját, hogy biztosra vette: Németország elveszíti a háborút, és az egész terület visszakerül Romániához. Ha ez nem következne be, akkor a székelyföldi híveket mindenképp elvesztik, de akkor is fontos, hogy megmaradjanak katolikusnak. Ha a terület visszakerül Romániához, akkor a híveket könnyű lesz „visszahódítani” azzal, hogy a magyar papok helyett románokat nevez ki. Pop, Iosif: *Credința și apostolat...* 100–102.

814. *Jegyzőkönyv a budapesti tárgyalásról.* 1943. március 18. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 43–45. f. Az egyházközségeket a helyszínen jelölték volna ki, miután a két érintett fél küldöttje személyesen felkereste volna.

815. A Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium levele az erdélyi egyházközségek ügyében. 1943. június 9. 781–782. f.

816. *Hossu püspök levele Dudás püspöknek a budapesti tárgyalásokról.* 1943. április 2. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941.

817. *Hossu püspök levele Iosif Pop helynökhöz az egyházközségek átcsoportosításáról.* 1943. június 10. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 65. f.

818. *Dudás püspök levele Hossu püspöknek az egyházközségek visszacsatolásáról.* 1943. július 5. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 57–58. f.

819. Érvelése szerint a Vatikán a románok érdekében halasztotta a kérdés rendezését a háború utánra, ezért szorítkozzanak mindenhol a hívek lelki szükségleteinek kielégítésére. *Hossu püspök levele Rusu püspöknek a tárgyalásokról.* 1943. június 25. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 67–70. f.

820. Kifejezte fenntartását, hogy a Vatikán és Balázsfalva elfogadja-e megállapodásukat. *Rusu püspök levéltervezete valószínűleg Hossu püspöknek a tárgyalásokról.* 1943. július 16. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941. 122–126. f.

821. *Dudás püspök levele a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztériumnak a tárgyalásokról.* 1943 tavasza. GKPL, I-1-a. 433/1942.

822. *Papp György kanonok levele Iosif Pop helynöknek székelyföldi kiküldetéséről.* 1943. június 27. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 71. f.

823. *Dudás püspök levele Hossu püspöknek az egyházközségek visszacsatolásáról.* 1943. július 5. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 57–58. f.

824. *Hossu püspök olasz nyelvű levele Rotta nunciusnak a tárgyalások állásáról.* 1943. augusztus 10. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 87. f.

825. A találkozási pont két jegyzőkönyvvariáns maradt fenn, tartalmukban nincs lényeges eltérés.

826. *Jegyzőkönyv a nagyváradi tárgyalásról.* 1943. augusztus 19. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 85–86. f.

827. Uo.

828. *Dudás püspök levele Hossu püspöknek a tárgyalásokról.* 1943. augusztus 23. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941. 5–15. f.

829. *Rusu püspök levele Dudás püspöknek a nagyváradi tárgyalásokról.* 1943. augusztus 30. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 98. f. Rusu kérte, hogy a végső jegyzőkönyvbe kerüljön be az a kitétel, amely a vallásváltoztatásokért egyértelműen a magyar hatóságokat, elsősorban a katonai közigazgatást tette felelőssé. *Rusu püspök levele Hossu püspöknek a nagyváradi tárgyalás jegyzőkönyvéről.* 1943. augusztus 30. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 99–100. f. Iosif Pop helynök tűnt a legkonzekvensebbnek, ő nem zárkózott el az elől, hogy a Budapesten elhangzottak is bekerüljenek a jegyzőkönyvbe. *Iosif Pop helynök levele Dudás püspöknek a nagyváradi megbeszélésekről.* 1943. szeptember 12. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 107. f.

830. A Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetsége 1921-ben alakult mint érdekvédelmi és hitbuzgalmi szervezet. Négy szakosztálya volt: hitbuzgalom, gazdaság, kultúra és sajtó. 1928-tól ez adta ki a legfontosabb görögkatolikus sajtóterméket, a Görögkatolikus Szemlét.

831. Az imamozgalmat 1941. december elejére hirdette meg. Azt kérte, hogy minden egyházközségben egy héten át imádkozzanak az erdélyi hívekért. Magyarsóky Ferencné: *Vészharangot kongatok.* Gergely Viktor gyimesbükki pap „nagy egyvelegnek” minősítette a cikket, bár az tartalmazott részgazságokat. Nem tartotta valószínűnek a mozgalom sikerét. *Gergely Viktor gyimesbükki pap levele Iosif Pop helynöknek Magyarsóky cikkéről.* 1942. január 13. DJMS-Protopopiat, dos. 1871/1942. 6–7. f.

832. *Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetsége összegyűjtött bizonyítékai, melyeket a 73 erdélyi és székelyföldi magyar görögkatolikus parochiának a hajdúdorogi magyar görögkatolikus püspökséghez való visszacsatolása ügyében terjeszt elő.* 1942. április. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-24794. 769–774. f.

833. *MAGOSZ levele a Miniszterelnökségnek az erdélyi egyházközségek ügyében.* 1942. április. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-24794. 776–778. f.

834. *Erdélyi Bizottság levele a Miniszterelnökséghez az erdélyi hívek ügyében.* 1942. március 9. GKPL, I-1-a. 433/1942.

835. *Nyírcsahelyi lelkész levele a püspökhöz a görögkatolikus hívek helyzetéről.* 1941. november 22. GKPL, I-1-a. 433/1942.

836. Az ópályi hívek szerint a kormány szándékosan elveszejtésükre törekszik, hogy protestánsnak térjnek át. *Turán János ópályi esperes levele a hajdúdorogi püspökhöz a hívek helyzetéről.* 1942. február 16. GKPL, I-1-a. 433/1942.

837. A zempléni esperes beszámolója szerint a hívek kérték, hogy a román hívek ne tartozzanak a püspökséghez akkor sem, ha a trianoni területeken élnek. *Mosolygó József zempléni főesperes levele a püspökhöz a hívek helyzetéről.* 1942. április 9. GKPL, I-1-a. 433/1942.

838. A hajdúdorogi hívek meg akarták szentségteleníteni a templomot, csak a vasrácsok akadályozták meg. *Hajdúdorogi pap levele a püspökhöz az erdélyi görögkatolikusok ügyében.* 1942. január 3. GKPL, I-1-a. 433/1942.

839. Kozma János püspöki tanácsos levele is rámutat, hogy a katolikus hit a fontos, nem a nyelv, ezért érthető a Vatikán magatartása. Kozma János püspöki tanácsos levele. 1941. május 15. Közli: Hámori Péter: *Görögkatolikus magyarok kálváriajárása...* 100–101.

840. Hajdúdorogon a pápáért való könyörgéskor a hívek nem válaszoltak, csak a kántor. A pap szerint szervezett akcióról volt szó, mivel más egyházközségekben is előfordult hasonló. *Hajdúdorogi pap levele a püspökhöz a hívek mozgolódásáról.* 1942. június 29. GKPL, I-1-a. 433/1942.

841. Szorult helyzetében Turán János nem látott más megoldást, mint kérni esperesi tiszttségéből való felmentését. *Turán János ópályi esperes levele a hajdúdorogi püspökhöz a hívek helyzetéről.* 1942. február 16. GKPL, I-1-a. 433/1942.

842. A hívek úgy érezték, hogy a papok elárulták őket, mivel nem támogatják a mozgalmat. *Mosolygó József zempléni főesperes levele a püspökhöz a hívek helyzetéről.* 1942. június 27. GKPL, I-1-a. 433/1942. A püspök személyét is támadták, szerintük csak saját hatalmát védi és nem törődik a hívekkel. *Mosolygó József zempléni főesperes levele a püspökhöz a hívek helyzetéről.* 1942. január 23. GKPL, I-1-a. 433/1942.

843. Ennek kapcsán kétféle megoldás körvonalazódott: vagy protestánsnak térnek át, vagy ortodoxnak. Mosolygó József szerint az ortodox papok szándékosan agitálnak az átérés érdekében. Később ő maga cáfolta ezt. *Mosolygó József zempléni főesperes levele a püspökhöz a hívek helyzetéről.* 1942. április 9. GKPL, I-1-a. 433/1942. A rítus/liturgia hasonlósága miatt érthető, hogy a görögkatolikus egyháztól való eltávolodás esetén a hívek az ortodox egyház irányába vonzódtak, jelenlegi információnk szerint azonban a magyar ortodox egyház nem tudta kihasználni a helyzetet. Ezt erősíti meg Hámori kutatása is. Hámori Péter: *Görögkatolikus magyarok kálváriajárása...* 93.

844. *Mosolygó József zempléni főesperes levele a püspökhöz a hívek helyzetéről.* 1942. január 23. GKPL, I-1-a. 433/1942.

845. Az érkörtvélyesi hívek mozgalma (passzív ellenállása) tűnik a legnagyobbnak és legszervezettebbnek, bár nem sikerült konkrét eredményt elérni. Ügyük a Vatikánhoz is eljutott, de elutasításban részesült. *Vatikáni követség jelentése az érkörtvélyesi egyházközségről.* 1942. április 28.

846. A Habsburgoknak az 1691-es Diploma Leopoldinum révén sikerült megnyerniük a román lakosságot az egyházi unió számára. Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon...* 98. Illetve újabban Ghitta, Ovidiu: *Unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica romană...*

847. A szerb ortodox metropólia 1776-ban vált autokefállá, 1855-ben a konstantinápolyi pátriárka is elismerte. Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon...* 97.

848. Brassó románok lakta városrészének elnevezése. Itt jelentek meg az első román nyomtatványok, itt működött az egyik legjobb román középiskola, és az újjászervezést követően itt szentelték az első ortodox püspököt.

849. Manzinger Krisztián: *Az ortodox egyház...* 155.

850. Ehhez hozzájárult az is, hogy a görögkatolikus egyház is felkarolta és segítette az ortodoxokat jogaik elérésében. 1791-ben az erdélyi országgyűlésen Ioan Bob püspök az ortodox egyház elismerését kérő memorandumot nyújtott be. A románok memorandum-mozgalmaira vonatkozóan lásd: Prodan, David: *Supplex Libellus Valachorum.* Buc., 1967.

851. A forradalom idején megtartott balázsfalvi nemzetgyűlésen Ioan Lemeni fogarasi görögkatolikus és Andrei Șaguna nagyszebeni ortodox püspök együtt elnökkölt. Az erdélyi országgyűlésen az uniót csak Lemeni szavazta meg, emiatt később le kellett mondania. Pirigyi István: *A magyarországi görögkatolikusok...* 32.

852. 1706-ban alapították.

853. 1865-ben alapították.

854. Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon...* 105.

855. Az 1868. évi IX. törvénycikk a görög–keleti vallásúak ügyében. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5331> (Letöltve: 2014. július 24.)

856. A két világháború közötti időszakban ez a kérdés a magyar ortodox egyház megteremtésére irányuló törekvések egyik kulcselemévé vált. A magyar felfogás szerint az ország területén maradó egyházrészek továbbra is autokefálnak számítottak, és megvolt az alapja az önálló egyházszervezet megteremtésének. Ezt egyik szomszédos ortodox egyház sem fogadta el.

857. Szabó István: *Egy elfeledett vallásügyi törvény Eötvös József miniszterelnöksége idejéből...* 170–171.

858. Brusanowski, Paul: *Reforma constituțională...* 50. Ez a modell II. József idején honosodott meg Magyarországon, amikor a protestáns és az ortodox egyház ellenőrzése a király joga volt. Leginkább az erdélyi evangélikus egyház esetében valósult meg.

859. A karlócai zsinatnak 25 egyházi és 50 világi, a nagyszebeninek 30 egyházi és 60 világi tagja volt.

860. Ez a Balkán török hódoltság alá kerülésével alakult ki, amikor az ortodox egyházak elsősorban „nemzetmentő” feladatokat láttak el. Ezzel párhuzamosan a püspöki zsinatok szerepe teljesen háttérbe szorult. Prodan János: *Az államfő legfőbb felügyeleti joga...* 948.

861. Berki Feriz: *A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése.* 78.

862. A dualizmus korában úgy vélekedtek, hogy a legszélesebb autonómiával a román ortodox egyház rendelkezik. Brusanowski, Paul: *Reforma constituțională...* 150.

863. Az egyházi zsinatokon királyi küldötteknek kellett részt vennie, a magyar kormány-nak nem volt közvetlen befolyása az ott történetekre.

864. 24 ezer forintot fordítottak a papok fizetésének kiegészítésére. Brusanowski, Paul: *Reforma constituțională...* 161.

865. Az ügyben megkérdezték az alsó papság véleményét, és 833 papból 813 az elfogadást javasolta. A kompromisszum eredményeként az állam évente két részletben utalta át az összeget. Ez kezdetben 500 ezer, majd 1915-től 1 millió koronát jelentett. Brusanowski, Paul: *Reforma constituțională...* 185–192.

866. Az államnak a vegyes (katolikus, lutheránus) egyházak esetében sikerült a legnagyobb asszimilációs eredményeket elérnie, a legkisebbet a nemzeti egyházak (pl. ortodox) körében. A románok esetében mindkét egyház nemzeti egyháznak vallotta magát, a görögkatolikusok között elért asszimilációs eredmények elsősorban a rutén híveknek köszönhetőek.

867. A legtöbbben Bihar és Békés megyében éltek, emellett Háromszék és Arad megyében voltak jelentős közösségek. Manzinger Krisztián: *Az ortodox egyház...* 164.

868. Ilyenek voltak a görög alapítású pesti, szentesi vagy kecskeméti egyházközségek, amelyek időközben elmagyarosodtak. Memorandumot nyújtottak be a parlamenthez,

amelyben hangsúlyozták: „Lehetetlen ezen törvényjavaslat ellen fel nem szólalnunk és a tisztelt képviselőház figyelmébe nem ajánlanunk, miszerint ezen javaslatnak törvényre emelése által szerb- vagy románokká deklaráltatnának e honnak olyan fiai is, akik nem olyanok és olyanokká lenni sem kedvük, sem akaratuk, akik csak vallásukhoz ragaszkodnak, de külön nemzetiséget nem igényelnek, hanem született magyarok és a hazafiúságban, valamint eddig, úgy ezután is magukat felülmúlni senki által nem engedik” Idézi: Berki Feriz: *Lapok a magyar ortodoxia történetéből*. 4. A memorandum hatására iktatták a törvénybe a 9. paragrafust, amely szerint azon egyházközségek, amelyek magukat nem vallják szerbnek vagy romának, megtarthatják iskolai és alapítványi autonómiájukat.

869. Gergely-Kardos-Rottler: *Az egyházak Magyarországon...* 166.

870. 1893-ban például Kolozs vármegye kérte, hogy töröljék a román és szerb egyház hivatalos megnevezéséből a nemzeti jelzőt, ezt azonban visszautasították, s az ügyben csak annyi történt, hogy az 1895:XLIII tc. 8. cikkelyének 4a. pontja kimondta, hogy új vallásfelekezet esetében megtagadható az elismerés, ha az „faji vagy nemzetiségi jelleggel bír”. Az 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6605> (Letöltve: 2014. július 25.)

871. 1908-ban, 1911-ben és 1912-ben volt napirenden a parlamentben, többször is felhívították a kormányt a püspökség megalakítására, de nem került rá sor.

872. A kimutatás szerint 108 olyan település létezett, ahol a magyar hívek voltak többségben, ennek ellenére csak 15-ben volt magyar istentisztelet.

873. A legalkalmasabb helyszínnek Sepsiszentgyörgyöt javasolta, itt látta a legveszélyeztetettebbnek a magyar híveket. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése gr. Tisza István miniszterelnök részére a hazai gör. kel. vallású magyarságra vonatkozó népszámlálási adatok tárgyában. 1904. július 7. Közl.: Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez...* 334–339. Ezzel szemben az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) javasolta, hogy a létrehozandó püspökség ne területi alapú legyen, joghatósága terjedjen ki az egész országra. Ők központnak Kolozsvárt javasolták, ahol azonban csak 269 magyar nemzetiségű és 715 magyarul is beszélő hívő élt. Az EMKE javaslata a Miniszterelnökségnek magyar ortodox püspökség felállítására. 1918. szeptember 20. MNL OL, K 26, 1187. csomó, 1918., XXV. tétek, 4175. 1–6. f.

874. Reiner Zsigmond: *A keleti vallású...* 57.

875. Manzinger Krisztián: *Az ortodox egyház...* 170–171.

876. Az 1918. október 14-én Budapesten elhunyt Mangra személyisége a mai napig megosztó. A korszakban elterjedt vélekedés szerint a történelmi Magyarország széthullása miatt öngyilkosságot követett el a Bristol Szállóban. Magyarbarát magatartása és öngyilkossága miatt a román ortodox egyház 1919-ben törölte az érsekek sorából, a nagyszebeni érseki széket 1916 és 1918 között betöltetlennek nyilvánította. A legújabb kutatások azonban inkább természetes halálát valószínűsítik. Személyiségére vonatkozóan lásd Eppel, Marius: *Un mitropolit și epoca sa...* 2006.

877. Manzinger Krisztián: *Az ortodox egyház...* 171.

878. A mozgalomra vonatkozóan lásd Gönczi Andrea: *Ruszin skizmatikus mozgalom...*

879. 1910 és 1930 között a görögkatolikus egyház több mint 26 ezer főt veszített, ebből az ortodox egyház profitált. *Görögkeleti egyház előretörése Kárpátalján keresztül*. STUD. 1933. december 17. 1.

880. *Belgrádi követség jelentése a kárpátaljai ortodox egyházzal*. 1925. szeptember 19. MNL OL, K 63, 297. csomó, 1928., 34. tétel, 1836/1928. 99–101. f. A püspökség hivatalos megalakulásáig folyamatosan működött ortodox püspökök a területen: Dositheust követően 1926-tól Ireneus újvidéki főpásztor, 1928-tól Szerafin prizrendi főpásztor, 1930-tól Jozsif bitolai püspök. 1931-től Damaszkín szerb főpásztor szervezte a pravoszláv egyházat Kárpátalján. Paládi Viktória: *Pravoszláv egyház...* 477.

881. Paládi Viktória: *Pravoszláv egyház...* 472–477.

882. Polgári nevén Antonín Vrabec (1880–1959). Katolikus cseh családból származott, a teológiát Oroszországban végezte. 1922-ben a nagyrészt orosz emigránsokból álló prágai ortodox egyházközség papjává választotta.

883. A román források nem tartották kánonjogilag elfogadhatónak Sawatij működését, arra hivatkozva, hogy a terület a szerb egyház joghatósága alatt állt, holott új egyházat létrehozni a konstantinápolyi pátriárkának volt joga. *A nagyszebeni ortodox érsek levele Ion Antonescuhoz Péterfalvi püspökké történő felszentelésének megakadályozásáról*. 1943. november 21. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 321–325. f.

884. Marek-Danilec: *Contribution to the knowledge...* 60–61.

885. Sawatij kinevezését a prágai kormány még támogatta, mert a nagyorosz irányzatot képviselő egyházszervezet által remélte javítani kapcsolatát a Szovjetunióval. Sawatijnak azonban nem sikerült megnyerni a kárpátaljai ortodox papokat, akik inkább az ukrán irányzat hívei voltak, emiatt a prágai kormány támogatását is elvesztette. *Pro memoria a magyarországi görög keleti egyház ügyeinek rendezése tárgyában*. 1940. március. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 4–35. f. Más források szerint a szerb püspökség képviselte a nagyorosz irányzatot, s ennek gyengítése érdekében kezdte el támogatni Prága Sawatijt és egyházát. *Jelentés a kárpátaljai vallási viszonyokról*. 1939. december 12. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1941-H-15741. 33–43. f.

886. Marek-Danilec: *Contribution to the knowledge...* 62.

887. A két világháború között összesen mintegy 300 szerb misszionárius pap tevékenkedett a területen. Paládi Viktória: *Pravoszláv egyház...* 477.

888. Marek-Danilec: *Contribution to the knowledge...* 70–71.

889. 1940 eleji adat szerint a mintegy 100 kárpátaljai ortodox pap közül 94 tartozott a munkácsi szerb püspökség alá, 18 pedig Sawatij „embere” volt. *A miniszterelnökség jelentése a kárpátaljai magyar-orosz egyházmegye lelkészeinek segélyezése tárgyában*. 1940. január 18. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1940-D-15293. 1–2. f.

890. Paládi Viktória: *Pravoszláv egyház...* 478.

891. Magyar források szerint az ortodox hagyomány alapján a konstantinápolyi pátriárka 20 év elteltével ismerte csak el az új egyházakat, de a folyamatot bizonyos pénzösszeggel meg lehetett gyorsítani. A román egyház kezdetben 27 millió frankot ajánlott fel az elismerésért, később mégis inkább a kivárás mellett döntött. *Tájékoztató a görög keleti ortodox egyház szeparációs és nemzeti mozgalmairól*. 1940. április 20. MNL OL, K 28, 10. csomó, 46. tétel, 1940-D-17008. 4–23. f.

892. Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. 334–335.

893. Mivel a nagyszebeni érseki széket is betöltetlen volt, Brusanowski szerint Cristea nem volt biztos benne, hogy megválasztják, ezért először Románia érsekévé választották meg, ezzel automatikusan az erdélyi egyházrész vezetője is lett. Előtte ki kellett mondani a

két egyház egyesülését, így kinevezését és az egyesülés kimondását ugyanaznap, 1919. december 30-án ejtették meg. Brusanowski, Paul: *Reforma constituțională...* 158.

894. Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii...* 407.

895. A görögkatolikus a két egyház egyenjogúságának elismerését kérte, de nem járt sikerrel. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 63.

896. Az ortodox egyház szervezeti szabályzatát már 1925-ben elfogadták. Az 1928-as törvény kimondta, hogy minden egyház egyenlő, és mindegyiknek összhangba kell hoznia szabályzatát a törvény előírásával. Ezzel szemben az 57. paragrafus értelmében az ortodox egyháznak csak a törvény azon paragrafusait kell betartania, amelyek nem ellenkeznek saját szabályzatával. Știrban, Marcel: *Problema reglementării...*

897. Ezek széles skálán mozogtak: egyesek az egyház megújulását és aktívabb társadalmi szerepét várták, mások az ősi spiritualizmus vagy a fajelmélet irányába mozdultak el. Lásd L. Blaga, M. Eliade, N. Crainic vagy N. Antonescu felfogása. Az értelmiségi vitákra vonatkozóan lásd Zub, Alexandru: *Ortodoxia română în disputele...*

898. Országos viszonylatban 1918-ban öt érsekség és 15 püspökség volt, ez utóbbiak száma 1940-re 22-re emelkedett. Dél-Erdélyben 1940-ben Temesvár központtal hoztak létre egyet. Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii...* 408.

899. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 210. 1941-ben még 30 templom volt épülőben, befejezésükhöz 240 ezer pengő szükségeltetett. Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsínatnak. 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f.

900. Míg 1918 előtt Erdélyben az ortodox templomok sokszínű stílusban épültek, később moldvai és bizánci mintákat igyekeztek követni. Erre vonatkozóan lásd: Augustin, Ioan: *Arhitectura...* 36–58.

901. Hasonló esetek rendszeresen előfordultak a korszak görögkatolikus sajtójában. Állítólag maga I. Brătianu miniszterelnök adta utasításba, hogy különítsenek el pénzt a szatmárnémeti ortodox templom felépítésére, hogy legyen ahová a hivatalnokok ünnepségek esetén menjenek. *Din noul buget al țării*. Unirea, 1923. november 10. 3.

902. Külügyminisztériumi átírat az 1940 előtti vallásváltoztatásról. 1943. április 20. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21757. 52–53. f.

903. A kolozsvári ortodox püspökség területén 1923 és 1929 között több mint tízezer görögkatolikus hívő tért át ortodoxnak. A legnagyobb arányban Szatmár és Máramaros, Szamos és Torda megyében tértek át. Trincă, Sorin Lucian: *Relațiile dintre statul român...* 82. Szatmár megyében az 1910-es népszámlálás szerint 2260 ortodox hívő volt, számuk 1930-ra 12 880-ra emelkedett. Míg 1910 előtt 3 ortodox templom volt a megyében, 1940-re ezek száma 17-re emelkedett. *A lebontott vagy bezárt román templomok*. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 205–210. f.

904. Egyes esetekben, amikor a helyi közigazgatás görögkatolikus volt, az ortodoxok áttérését szorgalmazta. Trincă, Sorin Lucian: *Relațiile dintre statul român...* 80.

905. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 64–65. A máramarosi ortodox püspökség alapítása részben válasz volt az 1930-ban létrehozott görögkatolikus püspökségre. A térítések ösztönzésére utal, hogy 1940-et követően a hívek tömegével tértek vissza eredeti felekezetükbe.

906. Az 1920-as népszámlálás adatai szerint 50 990 ortodox hívő élt Magyarországon területén, ezek 26%-a magyar, 35%-a román és 31%-a szerb anyanyelvű volt. Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak...* 142. 1930-ra ezek száma jelentősen, 39 839 főre csökkent, 15 544 (39%) magyar, 13 043 (32%) román, 6286 (15,7%) szerb, 2286 (5,7%) bolgár, 1687 (4,2%) orosz, 983 (2,4%) egyéb nemzetiségű volt. *Tájékoztató a görög keleti ortodox egyház szeparációs és nemzeti mozgalmairól*. 1940. április 20. MNL OL, K 28, 10. csomó, 46. tétel, 1940-D-17008. 4–23. f.

907. Zubkovics püspök adatai szerint ezeknek az egyházközségeknek az 1930-as években kilencezer híve volt. Zubkovics György: *A magyar, horvát és szlavónországi görög keleti szerb egyház történetének és anyagi körülményeinek főbb mozzanatai 1860–1930-ig*. 1930. október. MNL OL, K 28, 13. csomó, 52. tétel, 1930-H-6043. 6–13. f.

908. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium feljegyzése az ortodox papokat érintő anyagi ügyekről. 1940. április 5. MNL OL, K 63, 299. csomó, 34. tétel, 1769/1940. 68. f. Időszakosan állami segélyben részesült tizenhárom román, hét szerb és egy magyar lelkész. A kongrua elmaradásának oka a legtöbb esetben nem nemzetellenes cselekedet volt, hanem az érintett papok jövedelme magasabb volt, mint a megállapított szint.

909. Ortodox egyházi adatok szerint az 1930-as években az egyházközségeknek 28 471 híve volt, ezek közül 4835 nem beszélt magyarul. Azt a román egyházi vezetés is elismerte, hogy a trianoni területeken lévő egyházközségek többsége elmagyarosodott, és a hívek egy része már román eredetűt sem tartja számon. *Tanulmány a magyarországi és erdélyi román ortodox egyház helyzetéről és Popoff kinevezéséről*. 1941. április 16. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 9–13. f. Egy 1940-es kimutatás szerint a román egyházközségek közül csak 16-ban folyt románul az istentisztelet. *Ortodox egyház istentiszteletének nyelve*. 1940. MNL OL, K 28, 10. csomó, 46. tétel, 1940-G-15238. 86. f.

910. Az ortodox papok közül például csak négy maradt meg egyházközségek élén: a két-egyházi, battonyai, gyulai és a budapesti. Csobai Lászlóné: *A magyarországi román ortodox egyház helyzete...* 14.

911. Erre amiatt is szükség volt, mert a két világháború között Magyarországon nem működött ortodox teológiai képzés. 1938-as kimutatás szerint öt román egyházközség nem volt betöltve, a tizenhárom lelkész közül pedig mindenki 1918 után került állásába, közülük nyolcan Aradon, hatan pedig Nagyváradon végezték a teológiát. Három papnak nem volt még rendezve állampolgársága. *Kimutatás a magyarországi román görög keleti lelkészekről*. 1938. március 29. MNL OL, K 762 Mikó Tibor miniszteri titkár iratai (továbbiakban K 762), 228. csomó, d. dosszié 7. f.

912. Berényi Mária: *Román ortodox egyház...* 13.

913. E törekvést megkönnyítette, hogy 1920-ban a nagyváradi ortodox püspökség Boгоеvicset bízta meg a magyarországi ortodox egyházközségek gondozásával, bár ez inkább jelképes volt. Berényi Mária: *A magyarországi román intézmények működése...* 198.

914. Uo. 23–34. A kormány már 1929-ben is foglalkozott a kérdéssel. A VKM akkor a szerb és román papok tevékenységét károsnak ítélte, és jelezte, hogy az elmagyarosodott egyházközségek szívesen csatlakoznának egy magyar ortodox egyházhoz. Csobai szerint már 1936-ban felszólították a román egyházközségek, hogy csatlakozzanak a létrehozandó egyházhoz, és kérték, hogy vezessék be a magyar misét. Csobai Lászlóné: *A magyarországi román...* 16.

915. A magyarországi görög keleti kérdés rendezése. 1930. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 145–151. f. Modellnek a lengyel rendezést tekintették, amely az 1920-as évek végén hozott létre egységes ortodox egyházat, megszüntetve a bukovinai érsek jogkörét, és a többségében orosz hívek fölél lengyel vezetésű egyházszervezetet kreált. Az autokefálítás elnyeréséért a lengyelek húszezer török fontot fizettek a konstantinápolyi pátriárkának. A trapezunti érsek ezt kivételnek tekintette, az eset ugyanis nagy felháborodást keltett a korrupció miatt, és előre figyelmeztetett, hogy a magyarok számára ez nem járható út. *Trapezunti érsek véleménye a magyar ortodox egyház ügyében.* 1932. július 13. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 60–63. f.

916. A magyarországi görög keleti kérdés rendezése. 1930. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 145–151. f.

917. Karafiát Jenő Vallás- és Közoktatásügyi miniszter átirata a Miniszterelnökségnek a magyar ortodox egyház ügyében. 1932. április 6. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 119–122. f. Ezzel egyetértett elődje, Klebelsberg Kunó is. A Külügyminisztérium kifogásolta Zubkovics püspök bármilyen szintű bevonását.

918. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átirata a Miniszterelnökségnek a magyar ortodox egyház ügyében. 1932. április 6. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 119–122. f. Külügyminisztériumi átirat a Miniszterelnökségnek Zubkovics püspök megkeresése ügyében. 1930. június 19. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 177–178. f.

919. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ellenvéleménye a trapezunti érsek előterjesztésére a magyarországi ortodox egyház ügyében. 1932. november 5. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 5–10. f. Az alaphelyzetet hasonlóan ítélte meg az Igazságügyi Minisztérium is.

920. Zubkovics György budai szerb püspök előterjesztése az ortodox egyház helyzetének rendezése érdekében. 1930. szeptember 30. MNL OL, K 28, 13. csomó, 52. tétel, 1930-H-6043. 21–23. f. Hasonlóan látta a kérdést a trapezunti érsek is: a nagyszebeni és karlócai érsekség betagozódásával a magyarországi hívek kánonjogi helyzete nem változott, ők továbbra is a két egyházhoz tartoznak, a konstantinápolyi pátriárkának pedig nincs joga beleszólni más egyház belügyeibe, mert „nem lehet második Vatikán”. *Trapezunti érsek véleménye a magyar ortodox egyház ügyében.* 1932. július 13. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 60–63. f.

921. Külügyminisztériumi előterjesztés a magyarországi ortodox egyház ügyében. 1932. május 4. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 89–95. f. Zubkovics helyzetét az nehezítette, hogy kánonjogilag egy püspökség nem állhatott meg önmagában, másrészt hívei többsége szerb eredetű volt, s a mise is ezen a nyelven zajlott. Ugyanakkor anyagilag is függött a szerb egyháztól, mivel éves bevétele csak harmincezer korona volt.

922. Sajtóhírek szerint 1921-ben szerb állampolgárság felvételére és optálásra biztatta a híveit, 1926-ban szerb állami kitüntetést kapott, és nem kért engedélyt annak viseléséhez. *A budai szerb püspök harca a magyar görög keleti egyház ellen.* Magyarország, 1930. június 29. 2.

923. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökséghez a magyarországi ortodox egyház ügyéről. 1932. április 28. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 98–100. f. A VKM szerint Zubkovics megjelenése az ortodox egyházak egyetemes zsinatán a magyar kormányval való szembehelyezkedésként értelmezendő.

924. A Miniszterelnökség szerint Zubkovicsnak el kell döntenie, hogy magyar vagy szerb püspök kíván lenni. *Feljegyzések a magyarországi görög keleti kérdés rendezése ügyében az 1931. március hó 6-án gróf Bethlen István miniszterelnök úr elnöklése alatt tartott értekezletről.* MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 132–138. f. Kánonjogilag Zubkovics csak akkor kérhette volna elbocsátását, ha csatlakozik egy másik felsőbb egyházi hatósághoz, de Magyarországon nem létezett ilyen.

925. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Külügyminisztériumhoz Zubkovics személyének figyelembevételére vonatkozóan. 1934. szeptember 7. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 101–102. f. Ahhoz azonban a VKM is ragaszkodott, hogy kérje elbocsátását a szerb egyházból.

926. A törvénytervezet tekintettel volt az időközben végbement asszimilációra is: azok az egyházközségek, ahol egyik nemzetiség sem alkotott többséget, maguk dönthették el, hogy melyik püspökséghez szeretnének csatlakozni. Az egyház előjáróit Horthy nevezte volna ki a húsz világi és tíz papi tagot számláló egyházi zsinat javaslata alapján. A törvénytervezetnek két változata is fennmaradt, az egyik inkább a tervezet indoklása: *Törvényjavaslat a magyar görög keleti egyház ügyeinek a rendezésére. A változat. Illetve Törvényjavaslat a görög keleti vallásúak egyházi ügyeinek rendezéséről. A törvényjavaslat.* MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 155., 163–164. f. A javaslatot a Külügyminisztérium bírálta, hiszen ötvenezer hívő nem tud eltartani három püspökséget, ráadásul ez három felsőházi tagságot is jelent, ami elképzelhetetlen. *Apor külügyminisztériumi osztályvezető levele a Külügyminiszterhez az ortodox egyház megszervezésére vonatkozó törvényjavaslatról.* 1930. május 28. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel.

927. Eredeti jelentésében egy több provinciát magában foglaló püspököt jelent. Ez később módosult, és a konstantinápolyi pátriárka által kijelölt személyt jelöl, aki hatalmát a pátriárka által kijelölt terület fölött gyakorolja, ami lehet egy város, de akár egy egész ország is.

928. *Törvényjavaslat a görög keleti magyar exarcha püspökség és a görög keleti lelkészképző intézet felállításáról. B. javaslat. Illetve Indoklás a görög keleti vallásúak egyházi ügyeinek rendezéséről szóló B törvényjavaslatához.* MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 165., 167. f. A törvénytervezet az 1921:XXX tc.-re hivatkozik mint jogi alapra, ez azonban iskolai és nem egyházi kérdéseket szabályozott.

929. A szentesi ortodox egyházközséget macedoromán kereskedők alapították a 18. században. A hívek a 19. század végére elmagyarosodtak, az egyházközség sem a szerb, sem a román egyházközségek sorába nem tartozott. Kezdetben a nagyszebeni érsekség része volt, majd 1907-ben a VKM áttette a karlócai érsekség temesvári esperességéhez. *Pro memoria a magyarországi görög keleti egyház ügyeinek rendezése tárgyában.* 1940. március. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 4–35. f. Németh István 1890-ben született, 1914-ben a váci püspök római katolikus pappá szentelte. Németh azonban pár évvel később kilépett a papi szolgálatból, megnősült és ortodoxnak tért át. 1926-ban a szerb egyház papjai közé fogadta. Miklós Péter: *Törekvések egy magyarajkú ortodox püspökség létrehozására...* 139–141.

930. Uo. 142–143. Nem világos a megfosztás oka, de feltehetően a pátriárkával folytatott tárgyalásai miatt következett be. Némethnek ugyanakkor konfliktusa volt saját egyházközségében is. A magyar kormányzat amiatt hagyta figyelmen kívül kiközösítését,

mert úgy értelmezte, hogy a magyar jelleg kimondásával Németh már nem tagja a szerb egyháznak.

931. *Miniszterelnökség távirata az ankarai követségnek Németh ügyében.* 1929. december 14. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 279. f. Az ügyben vita alakult ki a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium között. Utóbbi elfogadta Németh érvelését, miszerint esély van arra, hogy egyből rendezzék az egész magyarországi ortodox egyház kérdését. *Ankarai követ jelentése a Külügyminisztériumnak Németh útjáról.* 1929. december 15. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 268–277. Ugyanakkor az ankarai követség aggodalmát fejezte ki Németh személyét illetően, mivel ha nem sikerül kieszközölni az elbocsátást a szerb egyházból, az veszélyeztetheti az egész kísérletet. *Ankarai követség jelentése a Külügyminisztériumnak a magyar ortodox egyház szervezéséről.* 1930. január 13. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 1–6. f.

932. *Miniszterelnökség távirata az ankarai követségnek Németh ügyében.* 1929. december 14. 279. f. Ez feltehetően csak Németh személyi költségeit fedezte. Az ankarai követ jelentése szerint ugyanis Németh elismeréséért 5000 török fontot kellene fizetni, amiből 1930 áprilisában 1000 fontot ki is fizettek. *A magyarországi görög keleti egyház megszervezése – időrendi áttekintés.* 1933. december 18. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 23–24. f.

933. A pátriárka korábban már utasította, a román tiltakozás hatására azonban visszahozott. *Ankarai követség jelentése a Külügyminisztériumnak a magyar ortodox egyház szervezéséről.* 1930. január 13. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 1–6. f.

934. A beszámoló készítője szerint meg lehet oldani a látogatást incidens nélkül, mivel „egy magyar választáson külön dolgokat tudnak a hatóságok csinálni”. *Beszámoló Germanos exarcha püspök budapesti útjáról.* 1933. március 7. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 232–242. f.

935. Némethet a pátriárka papjai közé sorolta, mivel 1934-ben viselkedése miatt elbocsátották.

936. Miklós Péter: *Törekvések egy magyarajkú ortodox püspökség létrehozására...* 142–143. Történetét Németh is megírta, ebben saját narratívját előadva törvényszerűnek vélte püspökké szentelését, véleménye szerint nagy lehetőséget szalasztott el a magyar kormányzat azzal, hogy nem ismerte el őt. Németh Th. István: *A keleti keresztény egyház...* 13.

937. Németh Th. István: *A keleti keresztény egyház...* 14. Bár Zubkovics már 1932-ben új papot nevezett ki Szentésre, Németh még 1938-ban is a szentesi egyházközség ingatlanjában lakott. Később Budapestre, majd 1944-ben Nyugatra távozott. 1969-ben halt meg Münchenben.

938. Az orosz ortodox egyház hanyatlását követően a pátriárka legfőbb anyagi támogatója a román, de elsősorban a szerb egyház volt. *Törökországi követ jelentése a magyar ortodox egyház ügyében.* 1932. március 10. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 126–130. f.; illetve *Ankarai követség jelentése a magyar ortodox egyház szervezéséről.* 1930. február 9. K 28, 13 csomó, 52. tétel, 1930-H-5142. 10–13. f.

939. *Ankarai követség jelentése a Külügyminisztériumnak a magyar ortodox egyház szervezéséről.* 1930. január 13. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 1–6. f. Ebből Németh elismeréséért 500, majd 1934-ig két részletben újabb 5000 török fontot fizettek ki. *A magyarországi görög keleti egyház megszervezése – időrendi áttekintés.* 1933. december 18.

MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 23–24. f. 1936-ban újabb 500 fontos előleget „igényeltek”, de ez elől a magyar kormányzat ideiglenesen elzárkózott. *A magyarországi görög keleti egyház ügyeinek legutóbbi fejleményei.* 1936. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 29–31. f.

940. *A magyarországi görög keleti egyház megszervezése – időrendi áttekintés.* 1933. december 18. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 23–24. f. Mindezt 1933-ban újabb jegyzék követte, amelyben már elvetették Zubkovics személyét, és a küldendő exarcha püspöknek akarták alárendelni.

941. A pátriárka a jó viszony fenntartása érdekében igyekezett megnyerni a két egyházat, a szerbek azonban kategorikusan elzárkóztak. *A magyarországi görög keleti egyház ügyeinek legutóbbi fejleményei.* 1936. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 29–31. f. A török követ jelezte, hogy az új pátriárka jobban hajlik a szerb és román befolyásra, emiatt bármilyen eredmény elérése nehéz lesz.

942. *Pro memoria a magyarországi görög keleti egyház ügyeinek rendezése tárgyában.* 1940. március. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a tétel. 4–35. f.

943. 1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület).* Budapest, 1990. 6–7. 1939-es egyházi adat szerint a visszatért egyházközségekben 339 ezer hívő élt. *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak.* 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f.

944. Emellett javasolta, hogy a reciprocitás alapján a magyar kormány ismerje el és támogassa a román egyházi intézményeket és biztosítsa a román papok és tanítók fizetését. *Vasile Stan-máramarosi ortodox püspök tervezete az ortodox egyház kívánalmairól.* 1940. szeptember 8. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 20. f.

945. *Román Külügyminisztérium levele a budapesti román követnek az ortodox egyház helyzetéről.* 1941. március 5. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 232–233. f.; illetve *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak.* 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f. Ez feltehetően 1940 előtti adat.

946. *Nagyváradai román konzulátus jelentése az erdélyi románok helyzetéről.* 1941. augusztus 23. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 42–60. f.; illetve *Nagyváradai román konzulátus jelentése a nagyváradai püspökség templomairól.* 1941. október. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 62–69. f. Román diplomáciai jelentések szerint az oláhapáti papot megverték, a borszegi, oláhszentmiklósi, alsótótfalui, mezőszabolcsi, vámoslázi papokat pedig börtönbe zárták.

947. Román diplomáciai jelentés szerint a nagyváradai és nagyszalontai esperességben egyetlen ortodox pap sem maradt. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román Külügyminisztériumnak az erdélyi helyzetről.* 1940. november 1. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 164. 87–93. f.

948. A visszajuttatott földek eredeti tulajdonosa 15 esetben magyar birtokos, 12 esetben a római katolikus egyház és 1 esetben a református egyház volt. *Nagyváradai román konzulátus jelentése a nagyváradai püspökség templomairól.* 1941. október. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 62–69. f.; illetve *Nagyváradai román konzulátus jelentése a templomrombolásról.* 1941. október 7. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 376–383. f. Őt esetben indult per a püspökség ingatlanai miatt az 1440-es rendelet alapján. *Nagyváradai román konzulá-*

tus jelentése az erdélyi románok helyzetéről. 1941. augusztus 23. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 42–60. f.

949. Magyar informátorok jelentése szerint Popovici áldotta meg a püspöksége területén épülő Károly-vonalat, és kijelentette, hogy a magyar veszedelem nem fog tudni Romániára törni. *Román püspökök jellemzése.* MNL OL, K 690, 2. csomó, 1940–1944. 441. f.

950. A püspököt a katonai hatóságok letartóztatták, és több román értelmiségivel együtt marhavagonokban Romániába szállították. A kiutasítás körülményeire vonatkozóan lásd Popovici püspök beszámolóját: Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás...* 70. dokumentum, 379–381.

951. A magyar hatóságok hivatalos formában nem kommunikáltak a püspökséggel, román források szerint egyik beadványukra sem válaszoltak. *Jelentés a nagyváradi püspökségről.* MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 59. f.

952. A püspökség mag-területének számító Máramaros vármegyében 1910-ben szinte egyáltalán nem volt ortodox hívő (88 fő). Számuk 1930-ig sem érte el a 8500-at.

953. A két világháború között a görögkatolikus egyház azzal vádolta az ortodox egyházat, hogy az ország északnyugati felében térítő politikát folytat. A viszonyokat jól tükrözi, hogy a püspökség székhelyének kijelölt Máramarosszigeten a püspökség alapításakor ortodox templom sem létezett, így a püspöki palotában felállított kápolna volt a püspöki székesegyház.

954. Azt maga a püspök is elismerte, hogy püspökségének „missziós” tevékenysége volt. *Vasile Stan máramarosi ortodox püspök jelentése a püspökség helyzetéről.* 1941. június 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 327–334. f. A dokumentumot közli: *Dictatul de la Viena...* 20–29. A tervezetet Stan püspök feltehetően a budapesti likvidációs tárgyalásokra készítette, de nincs információ arról, hogy bemutatták volna.

955. *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak.* 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f.

956. *Gherasim Agapie arhimandrita beszámolója a máramarosszigeti eseményekről.* 1940. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 339–340. f. Agapiét az év végén a magyar hatóságok kiutasították.

957. A magyar hatóságok azzal indokolták a megvonást, hogy Stan idegen állam érdekeit képviselte a magyar kormányzattal szemben. *Vasile Stan máramarosi ortodox püspök jelentése a püspökség helyzetéről.* 1941. június 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 327–334. f.

958. Latişt 1940. szeptember 11-én letartóztatták, majd megverték, és börtönbe került. Október 21-én bocsátották szabadon azzal a kikötéssel, hogy 10 napon belül hagyja el az ország területét. *Alexandru Latişt püspöki tanácsos beszámolója a vele történt eseményekről.* 1940. november 1. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 340–341. f.

959. A VKM azzal indokolta a püspökség felszámolását, hogy területét a munkácsi és hajdúdorogi görögkatolikus püspökséghez fogják csatolni. *Ioan Ruşdea püspöki tanácsos beszámolója a vele történt eseményekről.* 1941. január. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 341–350. f. A dokumentumot közli: *Dictatul de la Viena...* 41–54.

960. A magyar hatóságok a püspökség három harangját elajándékozták különböző egyházközsegeknek, román források szerint így honorálták, hogy visszatértek a görögkatolikus egyházba. Más településeken, ahol a hívek nagy számban tértek át görögkatolikusnak,

a hatóságok az ortodox templomot is átadták a görögkatolikus híveknek, például Sárköz-újlakon és Paulianban. *Ioan Ruşdea püspöki tanácsos beszámolója a vele történt eseményekről.* 1941. január. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 341–350. f.

961. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a budapesti követségnek a román egyházak helyzetéről.* 1940. november 24. ANIC, Fond 765, Preşedinţia consiliului de ministri. Cabinetul militar Ion Antonescu (a továbbiakban fond 765), dos. 162/1940. 44–49. f. Máramaros megyében egyedül a borsai pap maradt helyben. 1940 őszén a papok pótlására Colan kolozsvári püspök két új papot küldött, de mindhárójukat letartóztatták és csak 1941 áprilisában engedték szabadon. *Jelentés a máramarosi helyzetről.* 1941. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 160. 291–297. f.

962. *Román Külügyminisztérium levele a budapesti román követnek az ortodox egyház helyzetéről.* 1941. március 5. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 232–233. f. Bălu kutatásai szerint a papok száma nem csökkent tovább. Megmaradt a korábban említett 20 pap, így nem szűnt meg az ortodox püspökség. Bălu, Daniela: *Biserica românească din judeţul Satu Mare...* 234–235.

963. *Nagyváradi román konzulátus jelentése az erdélyi románok helyzetéről.* 1941. augusztus 23. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 160. 42–60. f.

964. Ruşdea püspöki tanácsos ezt már a bevonulást követően érzékelte. Ekkor beszélt a görögkatolikus esperessel, hogy nincs itt az ideje az egyházak közötti ellentét kiújulásának. *Nagyváradi román konzulátus jelentése az erdélyi románok helyzetéről.* 1941. augusztus 23. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 160. 42–60. f. Természetesen ellentétes esetre is van példa: amikor a szatmárnémeti városi katonai parancsnok jelezte, hogy a hívek kis számára való tekintettel a város ortodox templomának bezárására készül, Dragomir görögkatolikus esperes utasította híveit, hogy vasárnaponként az ortodox templomot látogassák. *SSI jelentés a románok elnemzettelenítéséről az egyház által Szatmár megyében.* 1942. június 9. ANIC, Fond 765, dos. 371/1942. 250. f. Ennek ellenére 1941-ben a magyar hatóságok bezáratták a templomot.

965. *Nagyváradi román konzulátus jelentése az erdélyi románok helyzetéről.* 1941. augusztus 23. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 42–60. f. Stan püspök jelentése szerint ezt egy görögkatolikus pap is felvetette, ők azonban visszautasították. *Vasile Stan máramarosi ortodox püspök jelentése a püspökség helyzetéről.* 1941. június 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 327–334. f.

966. A Romániánál maradt részből 1940 szeptemberében szervezték meg a gyulafehérvári helynökséget, amelynek élére Alexandru Baba esperes került. Nicolae Bălan nagyszabású ortodox érsek kérte, hogy a helynökséget is vegyék be a román költségvetésbe, mivel ha kénytelenek az érsekség területéhez csatolni, az a bécsi döntés elfogadását jelentené. Ez 1941 áprilisában megtörtént. *N. Bălan ortodox érsek levele M. Antonescuhoz az erdélyi román egyházak ügyében.* 1941. március 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 277–279. f.

967. *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak.* 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f.

968. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a budapesti követségnek a román egyházak helyzetéről.* 1940. november 24. ANIC, Fond 765, dos. 162/1940. 44–49. f.; illetve: *Román Külügyminisztérium levele a budapesti román követnek az ortodox egyház helyzetéről.* 1941. március 5. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 232–233. f.

969. Székelyföldi lévén jól beszélt magyarul. *Román püspökök jellemzése*. MNL OL, K 690, 2. csomó, 1940–1944. 441. f. A román források rendkívüli képességekkel rendelkező, csendes, de megingathatatlan természetű emberként jellemezték. *Kolozsvári román konzulátus jelentése az észak-erdélyi románok helyzetéről*. 1941. november 12. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 160. 236–240. f.

970. A VKM nem kommunikált közvetlenül a püspökséggel, a kapcsolatot a Kolozs megyei főispánon keresztül tartotta. *SSI jelentés a magyar ortodox egyházzal*. 1941. szeptember 24. ANIC, fond 2379, dos. 71/1941. vol. I. 216–218. f.

971. 1941 márciusában Hóman Bálint kultuszminiszter közvetlenül is tárgyalt Colan püspökkel. *N. Bálán ortodox érsek levele M. Antonescuhoz az erdélyi román egyházak ügyében*. 1941. március 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 277–279. f.

972. Csak fél évvel később kapta vissza, amikor kilátásba helyezték, hogy Márton Áron gépkocsijával is hasonlóan járnak el. *Román Külügyminisztérium levele I. Antonescunak Colan püspök autójáról*. 1941. szeptember 17. 305. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 305. f.

973. A többi újonchoz hasonlóan a püspököt is meztelenre vetkőztették, és kötelezték az ilyenkor szokásos eskü letételére. *Kolozsvári román konzulátus távirata Colan püspök behívásáról*. 1941. szeptember 4. MAE, Fond 71/Ungaria (a továbbiakban fond 71/Ungaria), vol. 23. 100. f. Magyar források nem erősítik meg az incidenst.

974. Ilyennek minősült a VKM rendelkezése, amely 1943 őszén a román egyházak közül csak az ortodox egyházzal szemben rendelte el húszezer kg harang beszolgáltatását. *Kolozsvári román konzulátus számjeltávirata a harangok beszolgáltatásáról*. 1943. október 14. MAE, fond 71/Ungaria, vol. 24. 208. f. A rendelet csak a 25 cm-nél nagyobb átmérőjű, rézből vagy bronzból készült harangok beszolgáltatását rendelte el, a beszolgáltatásra kötelezett egyházközségek kijelölése azonban a VKM hatáskörébe tartozott. A M. Kir. Minisztérium 1943. évi 1060. ME számú rendelete a harangok igénybevételéről. 1943. február 23. Rendeleték Tára, 1943. 155–156. (Letöltve: www.arcanum.hu, 2017. május 10.)

975. Frențiu érseki helynök szerint a címre sokkal alkalmasabb lett volna Hossu, aki rangidős is volt a püspökök között, másrészt nagyobb volt híveinek száma is. Ezzel a Román Kulturális Minisztérium is egyetértett, jelezve, hogy Colannak nincs számottevő tudományos teljesítménye, azonban Antonescu szerint a címet mint az „elszakított területek harcosa” kapta. *Frențiu apostoli helynök levele a Kulturális Miniszterhez*. 1943. március 8. ANIC, Fond 765, dos. 222/1942. 15–25. f.; illetve: *Román Kulturális Minisztérium levele I. Antonescunak a tankönyvek ügyében*. 1942. december 10. ANIC, Fond 765, dos. 222/1942. 9–14. f. Ioan Silviu Nistor szerint Colannal együtt Hossut is felterjesztették. Sajátos magyarázata szerint amiatt esett a választás az ortodox püspökre, mivel Hossu munkássága elsősorban hírlapi cikkekből állt, s azok nem voltak kötetekbe összegyűjtve. Nistor, Ioan Silviu: *Contribuția episcopului dr. Iuliu Hossu...* 179–197.

976. *Nagyszebeni ortodox érsek levele a román Külügyminisztériumhoz az erdélyi román egyház helyzetéről*. 1940. október 9. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 38–39. f.

977. *Román Külügyminisztérium levele a budapesti román követnek az ortodox egyház helyzetéről*. 1941. március 5. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 232–233. f.

978. *A kolozsvári konzulátus jelentése a székelyföldi eseményekről*. 1941. május 2. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 303–307. f. A szerzetesek révén értesültek először a lerombolt ortodox templomokról.

979. *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak*. 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f.

980. *Bálán nagyszebeni ortodox érsek levele a román Külügyminisztériumnak az erdélyi ortodox egyház ügyében*. 1941. február 12. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 251–253. f. Ezt később kiegészítették és már az egyházközségek felében, 29 esetben szerették volna elérni. *Román Külügyminisztérium levele a budapesti román követséghez az ortodox egyház ügyében*. 1941. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 388. f.

981. A pap megtartó ereje mellett amiatt is következett be könnyebben a felekezetváltoztatás, mert nem volt, aki az egyházi szertartásokat végezze.

982. *Jelentés a nagyváradai püspökségről*. 1941. tavasz. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 59. f.

983. *Nagyváradai román konzulátus jelentése az erdélyi románok helyzetéről*. 1941. augusztus 23. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 42–60. f. A nagyváradai püspökségben 1940 őszén 14 ezerrel csökkent a hívek száma, ez azonban nem felekezetváltoztatás, hanem elsősorban a hívek elmenekülése miatt következett be.

984. *Ion Antonescu kabinetjének feljegyzése az erdélyi vallásváltoztatásról*. 1942. február 17. ANIC, Fond 765, dos. 100/1944.

985. Mindenki vallást változtatott Bibarcfalva, Nagyalambfalva, Bácsstelek, Barót, Bükszád, Köpec, Komolló, Mikóújfalva településeken, a hívek többsége pedig Alsócsernátonban, Nagyajtán, Középpajtán, Nagybaconban, Kököson, Lisznyón, Uzonban és Sepsiszentgyörgyön. *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak*. 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f.

986. *Máramaros főispánjának jelentése a Külügyminisztériumhoz a vármegye vallási viszonyairól*. 1941. november 3. MNL OL, K 63, 263. csomó, 1942. 27. tétel, 6836/pol. 651–652. f.

987. Izakonyhán és Dragomérfalván zárták be a templomot, Havasmező és Visó esetében tettek ígéretet papra. *Visói ortodox esperes levele Stan ortodox püspökhöz*. 1941. január 22. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 182–183. f.

988. A máramarosi püspök adatai szerint 12 településen mutatható ki a görögkatolikus papok részvétele a felekezetváltoztatásokban. Ezek: Kabolapatak, Határvölgy (?), Máramarossziget, Szarvaszó, Alsó- és Felsővisó, Dragomérfalva, Felsőszelistye, Szinerváralja, Erdőszáda, Visóoroszi, Havasmező. *Vasile Stan máramarosi ortodox püspök jelentése a püspökség helyzetéről*. 1941. június 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 327–334. f.

989. *Ion Antonescu kabinetjének feljegyzése az erdélyi vallásváltoztatásról*. 1942. február 17. ANIC, Fond 765, dos. 100/1944.

990. *A magyarországi ortodox egyház ügyeinek rendezése*. MNL OL, K 63, 299. csomó, 34. tétel, 2901/pol. 1940. 151–152. f. A dokumentum annyi egyházat említ, ahány nemzetiséget. Az 1941-es népszámlálás szerint 552 636 személy vallotta magát ortodoxnak.

991. A hat püspökség közül talán a munkácsinak volt a legsajátságosabb helyzete: kánonjogilag a prágai érsekségnek volt alárendelve, amit a konstantinápolyi pátriárka alapított, gyakorlatilag azonban a belgrádi pátriárka „irányította”. Maga a püspök, Vlagyimir

Rajics orosz származású szerb állampolgár volt. Helyzetét tovább nehezítette, hogy 1938. november 20-án tartott beiktatásán a magyar kormány nem képviseltette magát, így hivatalosan nem tudta elkezdni működését. Az eset részleteire vonatkozóan lásd: *Pro memoria a magyarországi görög keletiek egyház ügyeinek rendezése tárgyában*. 1940. március. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 4–35. f. Miután a magyar kormány hivatalosan nem ismerte el beiktatását, Vlagyimir Rajics munkácsi ortodox püspök hosszas huzavona után 1941 áprilisában Belgrádba távozott. A Rajics személye körüli ügyek amiatt húzódtak el, mert a Teleki-kormánynak a jó magyar–jugoszláv viszony fenntartása állt érdekében, nem akarta a kapcsolatot hasonló ügyekkel terhelni.

992. A magyar törvények nem rendelkeztek ezen püspökségek létrehozásáról, emiatt nem ismerték el őket.

993. A román és a szerb egyházból. A püspökök erre nem voltak hajlandóak, de feltehetően kérésüket úgysem hagyta volna jóvá az illető pátriárka.

994. A püspökség 1918 után jött létre, de a magyar kormány számolt vele egyházszervezési ügyekben.

995. *Pro memoria a magyarországi görög keletiek egyházi ügyeinek rendezése tárgyában*. 1940. március. MNL OL, K 64, 88. csomó, 34/a. tétel. 4–35. f.

996. *A magyarországi görög keleti egyház kérdésének jelenlegi állása*. 1940. vége. MNL OL, K 64, 92. csomó, 34. tétel, 159/res. pol. 5–11. f.

997. A felek konkrét tárgyalásokig nem jutottak el, de azok várhatóan ügyis kudarccal végződtek volna. Egyrészt a jugoszláv kormánynak és egyháznak nem volt érdeke önálló magyar egyház létrehozása, a tárgyalásokat pedig nehezítette a magyar kormány magatartása Rajics püspökkel és kárpátaljai papjaival szemben. A nézeteltérések elviek voltak: a konkrét tárgyalások a két kormány vagy a magyar állam és a szerb egyház között történjenek? A magyar állam nyilván az első variánst támogatta. Rajics püspök 1940 elején bemutatott egy szervezeti szabályzat-tervezetet, amely szerint a magyarországi ortodox egyház a szerb ortodox egyház keretében jönne létre, a püspököket az egyházmegyék jelölnék, a magyar kormány a jelöltek nevét felterjesztené a szerb egyház szinódusához, az pedig kiválasztaná, majd felszentelné a püspököt. A magyar kormány természetesen nem fogadta el a tervezetet, kompromisszumként azt ajánlotta fel, hogy amennyiben a szerb egyház nem akadályozza a konstantinápolyi pátriárka tevékenységét, cserébe Zubkovicsot egyelőre nem integrálják a létrejövő magyar egyházba, ő maga dönt majd, hogy kíván-e csatlakozni. Ugyanakkor kérték Rajics püspök visszahívását is. *Belgrádi magyar követség jelentése a magyarországi ortodox egyház ügyéről*. 1940. május 18. MNL OL, K 63, 299. csomó, 34. tétel, 101/1940. 43–44. f.; illetve *Magyarországi ortodox egyház ügyének rendezése*. 1940. MNL OL, K 63, 299. csomó, 34. tétel, 2901/pol. 1940. 51–52. f.

998. Ez a lehetőség már 1939-ben felmerült, de a fent ismertetett tervezetek is jelezték, hogy nem lesz tartós, mivel egyik szomszédos ortodox egyház sem fogja elismerni a létrehozandó magyar egyházat.

999. *A Miniszterelnökség átíratja Sawatij érsek beadványa kapcsán*. 1940. március 29. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1940-D-16608. 16–17. f.

1000. *A Miniszterelnökség átíratja az isztambuli követ Sawatij érsekről szóló beadványa kapcsán*. 1940. március 29. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1940-D-16608. 20. f. A jelentés Sawatijt a pátriárka feltétlen hívének tartotta.

1001. Sawatij beszámolója szerint a szerb egyház mégis tudott érkezéséről és céljáról. A konstantinápolyi pátriárkától kapott levél mögött, amely igyekezett őt lebeszélni az útról, a szerb egyházat gyanította.

1002. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium beszámolója a Miniszterelnökségnek Sawatij érsek látogatásáról*. 1941. január 11. 8. f.

1003. A források alapján nem világos, miért nem került sor Popoff püspökké szentelésére. Valószínűleg csak halasztották az ügyet, ugyanis 1941 júniusában Budapestre várták a varsói érseket, aki részt vett volna a püspökszentelésen. *A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele a magyar ortodox egyház ügyében*. 1941. június 7. MNL OL, K 28, 13. csomó, 52. tétel, 1941-D-16105. 12. f. Román források szerint a felszentelés amiatt maradt el, mert Sawatij nem kapta meg a pátriárka engedélyét, aki egy év haladékot kért az ügyben. *Bálan nagyszebeni érsek levele I. Antonescuhoz Péterfalvi püspökké szentelésének megakadályozásáról*. 1943. november 21. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 321–325. f.

1004. A prágai főkonzulátus már korábban jelezte, hogy Sawatijnak „maga fele hajlik a keze”. *A prágai főkonzulátus jelentése Sawatij budapesti útja kapcsán*. 1940. július 27. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1940-D-16608. 27–28. f.

1005. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi jelentés a Miniszterelnökségnek a magyar ortodox egyház szervezéséről*. 1940. szeptember 23. MNL OL, K 28, 13. csomó, 53. tétel, 1934-H-16417. 26–27. f. Erre a célra összesen 5000 pengő jóváhagyását kérték: Sawatij budapesti tartózkodása 1182 pengőbe, az ürömi papszentelés 200 pengőbe, Sawatij kárpátaljai útja pedig 500 pengőbe került. *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi jelentés a Miniszterelnökségnek a pénzek felhasználásáról*. 1941. február 8. MNL OL, K 28, 13. csomó, 52. tétel, 1941-D-16105. 2–4. f.

1006. Popoff 1941-ben felvetette, hogy a magyar kormány engedélyezze, hogy Sawatij Budapesten telepedjen le, ezt feltehetően a magyar kormányzat is fontolgatta. *Kozma Miklós levele Jeszenszky Sándor VKM államtitkárhoz a Popoffal folytatott beszélgetéséről*. 1941. MNL OL, K 429, 40. csomó, 2151. 334. f. Sawatijt azonban 1942-ben letartóztatták a német hatóságok pánszláv agitáció és a Heydrich meggyilkolásában való részvétel miatt. Sawatij valószínűleg nem vett részt az akcióban, a cseh ortodox egyház és Gorazd püspök viszont igen. *Prágai magyar konzulátus jelentése a Külügyminisztériumnak Sawatij érsek letartóztatásáról*. 1942. július 24. MNL OL, K 28, 21. csomó, 59. tétel, 1942-P-22558. 422. f.; illetve: *Prágai román konzulátus jelentése a magyar ortodox egyházról*. 1942. április 16. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. f. A háború végéig a dachau táborban volt.

1007. Tevékenységére vonatkozóan lásd: Berki Feriz: *Lapok...* 1966. szeptember–október. 4., illetve Kim, Nyikolaj: *Az orosz egyházi emigráció...* 89.

1008. Ő magát az 1940-es években a cári gárda főpapjaként állította be, emigráns társai szerint egyszerű pap volt, aki bulgáriai száműzetése idején volt a cári gárda bajtársi egyesületének papja. Ezeket az információkat más források nem erősítik meg.

1009. A szófiai magyar követség jellemzése szerint: „Úgy erkölcsi, mint politikai szempontból feddhetetlen jelleműnek tekintik, személyes ismerősei szerint inkább vitéz, derűs kedélyű, melegszívű katonapap, mint mély tudású egyházi férfiú.” *Szófiai magyar követség jelentése Popoff beutazásáról*. 1928. február 17. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934–1937, 34. tétel, 1856/1928. 134. f.

1010. Külügyminisztériumi átirat a Belügyminisztériumnak az emigráns oroszok egyház-községéről. 1928. február 9. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934–1937., 34. tétel, 1856/1928. 140. f.

1011. Miniszterelnökségi átirat a Külügyminisztériumnak Popoff beutazásáról. 1928. február 18. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934–1937., 34. tétel, 1856/1928. 136. f.

1012. Miniszterelnökségi átirat a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz Popoff beutazásáról. 1928. március 17. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934–1937., 34. tétel, 1856/1928.

1013. A Popoffot nem támogató csoport ugyanis ugyanebben az időben egy Szava Szovjetov nevű orosz ortodox papot szeretett volna megválasztani lelkészének, akivel kapcsolatban nem volt biztosított, hogy nem helyezkedik Zubkovics joghatósága alá. Sovjetovtól megtagadták papi tevékenységét. Külügyminisztériumi átirat a Miniszterelnökséghez Szovjetov pap ügyében. 1928. szeptember 10. MNL OL, K 63, 298. csomó, 1934–1937., 34. tétel, 527/1928. 114–115. f.

1014. Nem világos a konfliktus oka. Egyes információk szerint túlzott magyarbarát magatartása és abbéli igyekezete váltotta ki, hogy híveit gyerkeik magyar iskolába járatására beszélje rá. A másik feltételezés szerint Popoff a magyar hatóságokat igyekezett felhasználni az orosz emigráción belüli ellenfeleinek eltávolítására, és erkölcselen életet élt. A fehér-orosz öröskereszt beadványa Popov Mihály ügyében. MNL OL, K 64, 92. csomó, 34. tétel, 1941. 355/res. pol. 63–67. f.

1015. Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság jelentése Popoff Mihály orosz állampolgár rendőri felügyeletéről. 1932. július 27. MNL OL, K 492 Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság Általános iratai, 12. csomó.

1016. Magyar információk szerint internálása idején József főherceg rendszeresen pénztalványokkal segítette.

1017. Doktori dolgozata 1938-ban jelent meg könyv formájában: Popoff Mihály: *Az orosz lélek*. Debrecen, 1938.

1018. A Külügyminisztérium levele a Miniszterelnökségnek Popoff Mihály ügyében. 1941. június 7. MNL OL, K 64, 92. csomó, 34. tétel, 1941. 355/res. pol. 57–59. f. Már 1940 végén is érkezett jelentés arról, hogy különböző orosz emigráns körök és ortodox papok (Zubkovics püspök környezete és román papok) mindent elkövetnek, hogy megakadályozzák a magyar egyház megszervezését. Emögött a szerb és román ortodox egyházat feltételezték, ezért utasították a belügyminisztériumot, hogy figyeltesse ezeket a köröket, és helyezzen kilátásba ellenintézkedéseket. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jelentése a belügyminisztériumnak a magyar ortodox egyház ügyében. 1940. november 30. MNL OL, K 149, 83. doboz, 1940. 5. tétel. 1940-5-9116. 195–197. f.

1019. Popoff adminisztrálása alá hivatalosan „a kárpátaljai görög keleti magyar-orosz egyházzsér, a munkácsi görög keleti egyházzsér, továbbá a Békés és Bihar vármegyei görög keleti magyar esperesi kerületekbe tömörült görög keleti egyházzsér, valamint a budapesti, a szegedi, a szentesi és az eleki görög keleti magyar egyházzsér, a hódmezővásárhelyi, a karcagi, a kecskeméti és a miskolci görög alapítású egyházzsér, végül a székelyföldi görög keleti magyar egyházzsér” tartoztak. Budapesti Közlöny, 1941. április 13. 1.

1020. Popoff Mihály érseki helynöki jelentése 1941. jún. 1-én tartott beiktatásáról. 1941. június 4. MNL OL, K 28, 13. csomó, 52. tétel, 1941-D-16015. 16–21. f.

1021. A legszembetűnőbb Sztojka Sándor munkácsi görögkatolikus esperes távolléte volt. Ő azért nem nézte jó szemmel az ortodox egyház megszervezését, mert a cseh időben ortodox hitre tért híveinek visszatérésében reménykedett.

1022. Popoff Mihály beiktatásához fűzött észrevételek. 1941. június 5. MNL OL, K 28, 13. csomó, 52. tétel, 1941-D-16015. 15. f.

1023. Belgrádi magyar követség jelentése a kárpátaljai ortodox egyházzsér. 1928. január 10. MNL OL, K 63, 297. csomó, 1928., 34. tétel, 1741/1928.

1024. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele Kozma Miklósnak Rajics püspökről. 1940. szeptember 16. MNL OL, K 429, 34. csomó, 151. 34. f. A beiktatást követően érdemeiért Kabalyukot kormányfőtanácsosi címmel tüntették ki. Ismeretlen levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz Kabalyuk kitiüntetése kapcsán. 1941. június 15. MNL OL, K 429, 33. csomó, 48. f.

1025. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökségnek a kárpátaljai ortodox papok üldözése miatt. 1939. szeptember 23. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1939-P-19384. 2–4. f.

1026. Az ünnepélyes eseményen az egyházmegyei konzisztórium elnökül egy évre Doroszlay Mihályt, alelnöknek Borsos Feodoszij és Marár Miklós zárdafőnököket, titkárnak Jakab Jenő főesperest, érseki titkárt, irodatisztnek Nagy Sándort, tagnak a jelen lévő többi lelkészt választották meg.

1027. Jegyzőkönyv a magyar-orosz egyházhoz való csatlakozásról. 1939. október 10. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1939-D-19582. 3–4. f. A gyűlésen részt vevő Borsos Feodoszij cserhalmi zárdafőnök szerint havi 20–30 pengős segéllyel mintegy 50 ortodox papot lehetett megnyerni a magyar egyház ügyének.

1028. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jelentése a magyar ortodox egyház szervezése ügyében. 1941. június 7. MNL OL, K 28, 13. csomó, 52. tétel, 1941-D-16015. 12. f.

1029. A magyar kormány álláspontja szerint a Romániában képzett és felszentelt papok felfogása ellentétben áll az elmagyarosodó hívekével, mert a papok megtagadják a magyar nyelvű liturgia bevezetését. A görög keleti román egyház és híveinek helyzete Csonka-Magyarországon 1920-tól 1940-ig. 1940. augusztus 16. MNL OL, K 63, 256. csomó, 27. tétel. 12–14. f.

1030. Berényi Mária: *Román ortodox egyház...* 37–38.

1031. A nyomásnak öt egyházzsér állt ellen: a csanádi, a Kétegyházzsér működő két plébánia, a pusztatölkai és a battonyai. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 314–317. f.

1032. A békési ortodox egyházzsérben 1940. szeptember 22-én Doroszlay szegedi ortodox pap hívta össze a gyűlést, de csak a hívek azon részét invitálta meg, akikről tudta, hogy támogatják az akciót. A jelen lévő Szabó Demeter esperest kiveztették a tereméből, amikor szót emelt a gyűlés törvénytelenége miatt. Ezt követően kimondták a mise nyelvének magyarra változtatását és csatlakozásukat a megalapítandó magyar ortodox egyházhoz. Békési görög keleti egyházzsér jegyzőkönyve. 1943. január 17.

1033. A budapesti román követség francia nyelvű jegyzéke a magyar Külügyminisztériumnak a magyar ortodox egyházzsér. 1941. május 2. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 309–312. f.

1034. A budapesti román követség levele a kolozsvári konzulátusnak a rendelettervezetről. 1941. június 3. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 32. f.

1035. Az egyházközségek 1940 előtt a Kolozsvár-központú Erdélyi Református Püspökségnek voltak alárendelve. A bécsi döntést követően Dél-Erdélyben maradt egyházközségek felügyeletét Nagy Ferenc püspökhelyettes, a Dél-erdélyi Református Egyházkerületi Rész Ideiglenes Intézőbizottságának elnöke látta el. Az egyházkerületi rész történetére vonatkozóan lásd Nagy Alpár-Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész...*

1036. A választás nem véletlenül esett a református egyházközségekre. A rendelet kiadása előtt feltehetően a nagyszebeni ortodox érsek figyelmeztette Ion Antonescut, hogy a római vagy görögkatolikusok elleni retorzió a Vatikán nemtetszését válthatja ki. *Levél Ion Antonescuhoz a magyar ortodox egyház megalakulásáról.* 1941. június 5. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 59–60. f. A levélíró ezért a református, evangélikus vagy unitárius egyházat ajánlotta a retorzió alanyául. Másrészt a kialakuló retorziós ellentétpárokból a román ortodox egyház párja a magyar református egyház volt.

1037. *Rendelettervezet válaszként Popoff Mihály adminisztrátorra történő kinevezésére.* MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 32. f. A rendelethez fűzött indoklás szerint a szörványvidéken elterülő református egyházközségek híveinek többsége már csak románul beszél.

1038. *Indoklás a református egyházközségek élére kinevezendő adminisztrátorról szóló rendelettervezethez.* MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 34–36. f.

1039. *A Miniszterelnökség jelentése a kárpátaljai magyar–oros egyházmegye lelkészeinek segélyezése tárgyában.* 1940. január 18. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1940-D-15293. 1–2. f.

1040. Az akkor még Munkácson tartózkodó Rajics szerb püspök felfüggesztette őket. *Kárpátalja kormányzójának feljegyzése a Rajics püspökkel folytatott megbeszéléséről.* 1941. február 14. MNL OL, K 305, 4. doboz, 3–8. f.

1041. Prodan János, a kérdés szakértője már 1941 januárjában figyelmeztette a magyar kormányt, hogy sem Popoff, sem Doroszlay nem megfelelő, „a meginduló harc első összecsapásánál zéróskadnak”. *Prodan János levele az ortodox egyház rendezésével kapcsolatban.* 1941. január 25. MNL OL, K 64, 92. csomó, 34. tétel, 159/res. pol. 4. f. Ő valamelyik püspök (Zubkovics, Colan vagy Rajics) megnyerését tartotta volna célszerűnek.

1042. *A Miniszterelnökség jelentése a kárpátaljai ortodox papok igazolásáról.* 1939. november 28. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1940-D-15105. 1. f.

1043. A magyar kormányzat azonban nem fogadta ezt el, mivel Zubkovics csak magyarsága és amiatt fosztotta meg papi rangjától, mert több ortodox egyházközséget elmagyarosított. A kormány elégedett volt elsősorban szegedi tevékenységével, kongruában részesítette, és a kormánypárt helyi szervezetének alelnöke is volt. A kormányzat álláspontja szerint Doroszlay helyzete amúgy is rendeződött, mivel a konstantinápolyi pátriárka jurisdictiója alá vette. *Zubkovics püspök levele Kozma Miklóshoz Doroszlay ügyében.* 1940. október 26. MNL OL, K 429, 34. csomó, 194. 2. f.; illetve *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele Kozma Miklóshoz Doroszlay ügyében.* 1940. november 4. MNL OL, K 429, 34. csomó, 194. 4. f.

1044. Az akció elsősorban a térítési szándékról szólt. Ha Doroszlay „nem válna be” görögkatolikus papként, a hívek akkor is megmaradnának, és a Vatikán nyerne vele. A vizsgálatot végző Müller Lajos szerint Doroszlay az ökumenizmus híve, korábban is

katolikus szellemben tevékenykedett. Átvételekor az sem volt kizáró ok, hogy Doroszlaynak volt egy érvénytelen házassága. *Müller Lajos levele a hajdúdorogi püspökhöz a Doroszlay ügyben.* 1943. július 9. GKPL, I-1-a. 3316/1943.

1045. A sorozatos kiközösítés következtében a szegedi egyházközség hivatalosan nem tartozott egyik egyházi főhatóság alá sem, Doroszlay mégis az egyházközség papja maradt 1944-ben bekövetkezett haláláig.

1046. *Jakab Jenő levele a Miniszterelnökségnek állami segélye ügyében.* 1941. február 3. MNL OL, K 28. 64. csomó, 108. tétel, 1941-D-15934. 2. f.

1047. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele Jakab Jenő ügyében.* 1941. május 4. MNL OL, K 28. 64. csomó, 108. tétel, 1941-D-15934. 7. f.

1048. *Popoff Mihály adminisztrátor levele a székelyudvarhelyi Országos Társadalombiztosítási Intézetnek.* 1942. november 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 188. f.

1049. Berki Feriz: *Lapok...* 1966. szeptember–október. 5.

1050. *A Külügyminisztérium levele a Miniszterelnökségnek Popoff Mihály ügyében.* 1941. június 7. MNL OL, K 64, 92. csomó, 34. tétel, 1941, 355/res. pol. 57–59. f.

1051. 1942 októberében Popoff egy körúton sorra látogatta az egykori román egyházközségeket. Gyulán a pap nem engedte meg, hogy aktívan részt vegyen a misén, másnap Békésben pedig már a miseruhát is magára öltötte, amikor a pap a hívek egy részével kivonult a templomból, mondván: nem szolgálhat együtt egy kirúgott pappal. Ezt követően még Mezőpeterdre és Oláhápátiba látogatott el, de itt már nem próbált aktívan részt venni a misén. *A nagyváradi román konzulátus jelentése a bukaresti román követségnek a román papok akciójáról.* 1942. november 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 164. f.

1052. Sajátságosan alakult a békési ortodox egyházközség sorsa. 1943 januárjában szakadt el a magyar ortodox egyháztól, ezt a helyi egyháztanács akkor elfogadta. *Békési görög keleti egyházközség jegyzőkönyve.* 1943. január 17. Békési ortodox egyházközség levéltára. Rendezetlen. 1944 januárjában azonban Popoff érvénytelenítette a korábbi határozatot, leváltotta a papot és egyháztanácsot, és Gombás Kardos Miklós személyében új ortodox papot nevezett ki. *Békési görög keleti egyházközség jegyzőkönyve.* 1944. január 30. Békési ortodox egyházközség levéltára. Rendezetlen. Az egyházközség hivatalosan csak a frontátvonulást követően szakadt el a magyar ortodox egyháztól, ekkor került vissza tisztségébe a korábbi pap. *Békési görög keleti egyházközség jegyzőkönyve.* 1945. április 1. Békési ortodox egyházközség levéltára. Rendezetlen.

1053. Eredeti neve Suntinger Ödön.

1054. Ladával Popoff is kapcsolatban állt. Sawatij letartóztatását követően Popoff kérte a berlini érseket, hogy vegye joghatósága alá, de az érsek nem volt hajlandó. Berki Feriz: *Lapok...* 1966. szeptember–október. 5.

1055. *A nagyszebeni érsek levele Ion Antonescuhoz Péterfalvi püspökké szentelésének megakadályozásáról.* 1943. július 3. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 301–306. f. Az érsek kánonjogi érveket is felhozott amellett, hogy Ladának nincs joga Péterfalvit püspökké szentelni. Indoklása szerint egy püspökszentelésen még legalább három másik püspöknek is jelen kell lennie. A román diplomáciától kérte, hogy járjon közben a lengyel, lublini és ukrán egyházi vezetők távolmaradása érdekében.

1056. A budapesti román követség jelentése Mihai Antonescu miniszterelnök-helyetteshez Péterfalvi felszenteléséről. 1943. augusztus 7. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 309–311. f.

1057. Keleti szertartású kolostor házfőnöke, apátja.

1058. Berki Feriz: *Lapok...* 5. Manzinger egy évvel későbbre, az ideiglenes kormány idejére teszi Popoff leváltását. Manzinger Krisztián: *Az ortodox egyház...* 177.

1059. Kárpátalja és a trianoni terület román egyházközségei közül egyesekben, mint például Méhkerék és Kétegyháza, ahol az 1930-as évek végén a hívek többsége románul beszélt. Berényi Mária: *Román ortodox egyház...* 36.

1060. Nem rendelték alá a Zubkovics és Colan püspökségéhez tartozó egyházközségeket, de a konfliktus így is elkerülhetetlenné vált, mivel 1941-re a román pátriárka minden észak-erdélyi egyházközséget a kolozsvári püspök felügyelete alá helyezett.

1061. 1936-os adat szerint 140 ezer ortodox hívő volt, ezek száma az évtized végére 155 ezerre nőtt, a parókiák száma pedig 140-re. *Kárpátalja 1919–2009...* 118.; illetve Bonkáló Sándor: *A rutének (Ruszinok)*. 152.

1062. Alaputatások hiányában nem ismert a vallásváltoztatás két világháború közötti mértéke Kárpátalján.

1063. Utólag Rajics püspök is elismerte, hogy a hívek megnyerése hatalmi eszközökkel folyt és nem vallási meggyőződésből történt. *Kárpátalja kormányzójának feljegyzése a Rajics püspökkel folytatott megbeszéléséről*. 1941. február 14. MNL OL, K 305, 4. doboz. 3–8. f.

1064. A magyar beszámoló szerint az ortodox felekezet terjedését az is elősegítette, hogy a görögkatolikus papok viszonylag nagy egyházi földekkel rendelkeztek, életmódjukban és mentalitásukban eltávolodtak az egyszerű falusi lakosságtól. Emellett egész papdinasztiák alakultak ki, a pap testvére sok esetben hivatalnoki pályára lépett, így a hivatalnokokat és papokat egy kasztnak vélték.

1065. *Jelentés a kárpátaljai vallási viszonyokról*. 1939. december 12. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1941-H-15741. 33–43. f.

1066. Uo.

1067. *Kárpátalja kormányzójának feljegyzése a Rajics püspökkel folytatott megbeszéléséről*. 1941. február 14. MNL OL, K 305, 4. doboz, 3–8. f. A konfliktus a két püspök között is kiéleződött, a kormányzó a kérdés minél gyorsabb megoldását javasolta: „valami módon tisztázandó a két görög keleti egyházmegye kérdése, vagyis a Rajics–Szavati-j-kérdés, mert ezek egymást meg fogják verni, itt botrányok lesznek, sőt már kezdődnek is”. *A kárpátaljai területi kormányzóbiztos levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a kárpátaljai ortodox egyházzal*. 1941. február 17. MNL OL, K 305, 4. doboz. 1. f.

1068. 1940 februárjában részben kiterjesztették a vallásügyi törvényeket, ez azonban csak a gyerekek felekezeti hovatartozását és a bevonulást követő felekezetváltoztatást szabályozta, a korábbiakat nem érintette. A M. Kir. Minisztérium 1940. évi 1440. ME számú rendelete, a vallásügyi jogszabályoknak a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeken hatálybalépésével kapcsolatos átmeneti rendelkezésekről. 1940. február 24. Rendeleték Tára, 1940. 50–52. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. május. 11.) A terület visszacsatolását követően Kárpátalján nem indult meg tömeges felekezetváltoztatás.

1069. *Tanulmány a cseh jog szerinti kumulatív vallásváltoztatásról*. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1941-H-15741. 12–14. f. Ezzel szemben a magyar jogban a felekezetvál-

toztatási nyilatkozatot 14 napon belül kétszer kellett megtenni az elhagyandó felekezet papjánál, s egy felnőtt csak kiskorú gyereke nevében nyilatkozhatott. *A Miniszterelnökség átirata a csehszlovák tömeges áttérésekről*. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1941-H-15741. 18–20. f.

1070. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átirata a Kárpátaljára vonatkozó vallási törvények kiterjesztéséről*. 1939. szeptember 1. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1941-H-15741. 22–30. f.

1071. *Serédi hercegprímás feljegyzése az erdélyi és kárpátaljai vallásváltoztatások ügyében*. 1941. EPL, C. D/C, 8918/1940.

1072. Serédi hercegprímáshoz írt levelében „jogvédelmet” kért a görögkatolikus egyház számára, mivel megállapítása szerint „nem tudnak hozzáférni a hívekhez” akiket a cseh uralom idején szakítottak el tőlük. *Sztojka püspök levele Serédi hercegprímáshoz az 1941-es népszámlálás ügyében*. 1940. december 27. EPL, C. D/C, 356/1941. A két világháború között lezajlott felekezetváltoztatásokat négy csoportra osztotta. Meglátása szerint a felekezet megállapításánál nem az a fontos, hogy az illető minek vallja magát, hanem hogy törvény szerint minek minősül. *Sztojka püspök levele Kozma kormányzóhoz az 1941-es népszámlálás ügyében*. 1940. december 26. EPL, C. D/C, 356/1941. Az ugyancsak görögkatolikus pap Marina Gyula ezzel nem értett egyet, szerinte a felekezetváltoztatás az egyén szabad elhatározásából kell hogy történjék, nem szólhatnak bele külső hatalmak. *Marina Gyula görögkatolikus pap levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz a vallásváltoztatások ügyéről*. 1940. november 17. EPL, C. D/C, 356/1941.

1073. Így Sztojka püspök javaslatára az 1941-es népszámlálás visszacsatolt területeken használt kérdőívbe bekerült egy külön pont (11b.), amely a két világháború közötti felekezetváltoztatásra kérdezett rá. *Kozma Miklós levele Sztojka püspöknek az 1941-es népszámlálás ügyében*. 1941. január 13. EPL, C. D/C, 356/1941.

1074. Kozma szerint a püspök felvetése amiatt is megvalósíthatatlan, mivel a népszámláláson több ezer kérdezőbiztos vesz részt, „akik átlag intelligenciája nagyon alacsony, így nem lehet nekik finom nüanszokat elmagyarázni”. *Kozma Miklós levele ismeretlenhez az 1941-es népszámlálásról*. 1941. január. MNL OL, K 429, 33. csomó, 74–75. f.

1075. *A Miniszterelnökség átirata az anyakönyvi ügyek rendezésére vonatkozóan*. 1941. november 7. MNL OL, K 28, 56. csomó, 100. tétel, 1943-D-21824. 11–16. f. Kozma más alkalommal is kifejtette, hogy ha nem is tudják „visszatéríteni” az ortodox híveket, további terjeszkedést nem engedélyeznek. *Kozma Miklós levele a Mezőgazdák Szövetkezetének elnökéhez, Somisch Gyulához a kárpátaljai helyzetről*. 1940. október 18. MNL OL, K 429, 34. csomó, 90. 3–6. f.

1076. *Rendelettervezet a visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területen az anyakönyvbe fel nem jegyzett vallásváltoztatások utólagos bejegyzése tárgyában*. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1943-D-28239. 10–11. f.

1077. *Igazságügyi Minisztériumi átirat a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a kárpátaljai áttérési ügyek rendezéséről*. 1941. május 27. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1941-D-19588. 4–5. f.

1078. *Jelentés a kárpátaljai vallási viszonyokról*. 1939. december 12. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1941-H-15741. 33–43. f.

1079. A kárpátaljai kormányzói biztos levele a Belügyminisztériumnak a kárpátaljai válásváltoztatásokról. 1943. július 16. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1943-D-28239. 12–13. f.

1080. A rendőrség munkácsi kirendeltségének jelentése a Belügyminisztériumnak a kárpátaljai áttérésekről. 1943. július 21. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1943-D-28239. 3. f. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szerint a nyomtatványok csak az addigi áttérések rendezését szolgálják. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi átirat a Miniszterelnökségnek a kárpátaljai áttérésekről. 1943. augusztus 24. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1943-D-28239. 8–9. f. A kérdés 1943 tavaszán amiatt is aktuálissá vált, mert 1943 májusában elhalálozott Sztójka Sándor munkácsi görögkatolikus püspök.

1081. 1944 szeptemberében tárcaközi értekezleten a kérdés elhalasztása mellett döntöttek. A kárpátaljai kormányzói biztos véleménye az áttérésekről. 1944. szeptember 18. MNL OL, K 28, 64. csomó, 108. tétel, 1943-D-28239. 14. f.

1082. Kiegészítés a Popoff kinevezéséről készült tanulmányhoz. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 18. f. 1940 előtt a Székelyföld egyházi felügyeletét a nagyszebeni ortodox érsekség látta el. A második bécsi döntés értelmében Szeben nem került vissza, emiatt került sor az egyházközségek Colan püspök alá helyezésére.

1083. Tanulmány a magyarországi és erdélyi román ortodox egyház helyzetéről és Popoff kinevezéséről. 1941. április 16. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 9–13. f. Nem ismert az egyházközségek listája, de a szám szinte megegyezik a román ortodox egyház által megtartani óhajtott székelyföldi egyházközségek számával.

1084. Homoróddarócon a Colan püspök által kiküldött pap kifosztva találta a paplakot, a helyi hatóság Popoffhoz irányította az ügyben. Vidakután a helyi hatóság jelezte, hogy az egyházközség Popoffnak van alárendelve, így a román papot csak ideiglenesen tudják elfogadni, amíg a helynök nem dönt az egyházközség sorsáról. Román Külügyminisztérium jelentése az Udvarhely megyei ortodox egyházközségről. 1941. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 140. f.

1085. A kolozsvári román konzulátus jelentése a bukaresti román követségnek a magyar papok székelyföldi kinevezéséről. 1942. december 14. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 186–187. f. A hatóságok hathatós segítségét jelzi, hogy amikor a Colan püspök által kinevezett román ortodox pap megtagadta a templom kulcsának átadását, a város polgármestere, a kántor és megmaradt pár híve javaslatot tett internálására. A sepsiszentgyörgyi ortodox pap levele az egyházmegyei tanácshoz. 1942. december 24. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 209. f.

1086. A Csík vármegyei alispán levele Pál Gáborhoz a csíkszeredai ortodox templom ügyében. 1941. okt. 10. MNL OL, K 28, 86. csomó, 144. tétel, 1941-O-25649. 6. f.

1087. Az udvarhelyi ortodox templomra vonatkozó bérleti szerződés. 1941. november 1. MNL OL K 28, 86. csomó, 144. tétel, 1942-D-75020. 5. f.

1088. Vargyasi ortodox hívek levele Popoff adminisztrátorhoz a magyar egyházhoz való csatlakozásról. 1941. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 89. f.

1089. A terület a nagyváradi ortodox püspökség joghatósága alá tartozott. A nagyváradi ortodox püspököt 1940. október elején kiutasították, így tulajdonképpen ezt is Colan igazgatta.

1090. A nagyváradi román egyházmegyei tanács levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz a madarászi hívek panaszairól. 1942. szeptember 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 169–171. f.

1091. David Gheorghe madarászi lakos nyilatkozata. 1942. szeptember 10. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 173. f.

1092. Román titkosszolgálati jelentés a madarászi ortodox egyházközség helyzetéről. 1942. december 14. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 184–185. f.

1093. Az egyik hívőt, aki a csatlakozás ellen szólalt fel, másnap a rendőrségen megverték. David Gheorghe madarászi lakos nyilatkozata. 1942. szeptember 10. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 173. f.

1094. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökségnek a madarásziak magyar ortodox egyházhoz való csatlakozásáról. 1942. szeptember 7. MNL OL, K 28, 86. csomó, 144. tétel, 1942-O-25407. 3. f.

1095. Madarászi hívek levele a Miniszterelnökséghez és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. 1942. szeptember 10. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 174–175. f. Megfogalmazásuk szerint ők román vallásos emberként akarnak az állam hű polgárai lenni, az állam mindent elvehet tőlük, de lelküket megőrzik nemzeti egyházuknak és hűek maradnak a nagyváradi ortodox püspökséghez. A levél szabatos fogalmazása feltehetően a nagyváradi román konzulátus egyik tisztviselőjének tudható be.

1096. Jegyzőkönyv a madarászi egyházközség javainak az átadásáról. 1942. október 12. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 176. f.

1097. Tanulmány a magyarországi és erdélyi román ortodox egyház helyzetéről és Popoff kinevezéséről. 1941. április 16. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 321–325., 9–13. f. A román egyházi körök féltelme az volt, hogy az akció folytatódni fog Máramarosban is, mivel ott is több tucat egyházközség maradt pap nélkül. Máramarosban a magyar kormány nemzetiségpolitikai céljainak inkább a görögkatolikus egyház erősítése felelt meg, mostani információink szerint a magyar ortodox egyház nem is próbált megjelenni ezen a területen.

1098. Nagyváradi román konzulátus jelentése a magyar ortodox egyházról. 1941. január 16. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 194. f.

1099. Ioan Olah méhkeréki esperes, Dimitrie Sabău gyulai esperes és Petru Mândruțau gyulai lelkész.

1100. A román papok magatartásáról kétségbeesett hangvételű jelentések születtek a különböző román követségeken, a tisztviselők részben magukat okolták, amiért ezt sikerült elérnie a magyar államnak. A legátfogóbb jelentés a fő okot a két világháború közötti magyar kormányzat elnemzettelenítő politikájában látta. A budapesti román követség jelentése a román papok magyar ortodox egyházhoz való csatlakozásának okáról. 1943. február 16. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 240–248. f. Természetesen volt ellenpélda is. Simion Curea kolozsvári ortodox teológiai tanár például, akinek szintén állást ajánlottak a megnyíló budapesti akadémián, határozottan visszautasította azzal, hogy soha nem okozna kárt a román nemzetnek és az ortodox egyháznak. Simion Curea kolozsvári teológiai tanár nyilatkozata. 1941. szeptember 17. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 44. f.

1101. A román titkosszolgálat „a legveszélyesebb magyar ügynöknek” nevezte Mándruțaut. *SSI jelentés a magyar ortodox egyházzól.* 1942. április 27. ANIC, fond 765, dos. 371/1942. 161. f.

1102. Kinevezését követően a követség javasolta, hogy fosszák meg papi méltóságától. *A bukaresti követség jelentése Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettesnek a magyar papképző intézet felállításáról.* 1942. április 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 94–97. f. Román források szerint 1943 februárjában az is felmerült, hogy Mándruțaut szentelik püspökké Popoff helyett, ez valószínűleg túlzás.

1103. *A nagyváradi román konzulátus jelentése a bukaresti román követségnek a román papok akciójáról.* 1942. november 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 164. f.

1104. *A nagyváradi román konzulátus jelentése a bukaresti román követségnek a román papok magyar egyházból történő kilépéséről.* 1942. december 6. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. f. A bukaresti román követség jelentése szerint Mándruțau kilépési szándékának bejelentésekor éles szóváltásba keveredett Jeszenszky Sándorral, a kultuszárca államtitkárával, aki megfenyegette, hogy börtönbe zárja. Mándruțau 1970-es években megírt visszaemlékezésében nem tesz említést a magyar ortodox egyházban játszott szerepéről. Csak annyit említ, hogy felkereste Colan püspököt, akinek viszont megtiltották, hogy beavatkozzon az ügybe. Ha voltak is „farkasok”, akik bekerültek a román ortodox közösség soraiba, szerinte maradandó kárt nem okoztak. Petru Mándruțau: *Amințirile unui preot bătrân...*

1105. *A bukaresti követség jelentése Mihai Antonescu miniszterelnök helyettesnek a román papok kilépéséről.* 1943. február 17. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 234–236. f. 1943 februárjában kigyulladt a gyulai román ortodox templom, és leégett a tetőszerkezet. A berendezését sikerült megmenteni. Román diplomáciai források szerint a tűz gyújtogatás eredménye volt, amiért az egyházközség kilépett a magyar ortodox egyházból. *Nagyváradi román konzulátus számjelentésvirata a gyulai ortodox templomról.* 1943. február 21. MAE, fond 71/Ungaria. vol. 24. 207. f.

1106. A magyar kormány arra hivatkozva semmisítette meg a kilépési nyilatkozatot, hogy az egyházközségnek nem volt joga erről dönteni. A nagyszebeni ortodox érsek helytálló érvelése szerint ha joguk volt annak idején dönteni a belépésről, amit elfogadott a minisztérium, akkor most ugyanúgy joguk van ki is lépni. Azzal, hogy ezt a minisztérium nem fogadja el, tulajdonképpen elismeri, hogy kánonjogilag maga a belépés is jogtalan volt. *A nagyszebeni ortodox érsek levele Mihai Antonescuhoz a román egyházközségeknek a magyar ortodox egyházból történt kiválása kapcsán.* 1943. július 3. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 294–299. f.

1107. Kilépését követően felszólították Mándruțaut, hogy igazolja papi mivoltát, különben behívják a hadseregbe. *A budapesti román követség jelentése a román papok magyar ortodox egyházhoz való csatlakozásának okáról.* 1943. február 16. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 240–248. f.

1108. *A budapesti román követség jelentése a román papok magyar ortodox egyházhoz való csatlakozásának okáról.* 1943. február 16. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 240–248. f.

1109. Eredeti terv szerint a kilépési nyilatkozatot Mándruțau és Sabău mellett ő írta volna alá, helyette Ștefan Cordoș békési pap írta alá. *A budapesti román követség jelentése*

a Külügyminisztériumnak a Colan püspökkel folytatott megbeszéléseiről. 1942 vége. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 205. 2. f. Olah döntését feltehetően az is befolyásolta, hogy a méhkeréki Futura szövetkezet elnöke is volt, a magyar hatóságok könnyebben kezdeményezhettek ellene eljárást.

1110. Berényi Mária: *Róman ortodox egyház...* 40.

1111. Megítélésünk szerint ez optimista becslés, más adatokkal összevetve kisebb számot kapunk. 1940. őszi adat szerint 260 román orvostól 8, 210 román ügyvédtől 24 maradt Észak-Erdélyben. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román Külügyminisztériumnak az erdélyi román lakosság helyzetéről.* 1940. november 1. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 164. 87–93. f.

1112. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román Külügyminisztériumnak az erdélyi román lakosság helyzetéről.* 1941. november 12. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 160. 236–240. f. Az észak-erdélyi román menekültek egyesületének adatai szerint Dél-Erdélyben 422 magyar pap maradt, egy főre 862 hívő jut, ezzel szemben a románok esetében ez az arány 1330 fő. *Észak-erdélyi román menekültek egyesületének jelentése a román egyházak helyzetéről.* 1944. február 15. ANIC, Fond 765, dos. 68/1944. 23. f. Az egyesület túlzóan 1,3 milliós román lakossággal számol. Ha a realisabb 1 millió fővel számolunk, ez az arány 1136 fő, ami így is lényegesen rosszabb, mint a dél-erdélyi magyarok esetében.

1113. A 20. század elején körülbelül 4200 pap élt Erdélyben. Chiorean, Ioan: *Intellectualitatea ecleziastică din Transilvania...* 170. Ha az 1940-ben visszacsatolt terület az össz-terület harmadát tette ki, ez a papokra kivetítve körülbelül 1400 papot jelentett volna. Számuk azonban a két világháború folyamán a létrehozott egyházközségek révén folyamatosan nőtt. Ennek ellenére a román menekültek egyesületének adatai szerint mintegy 1040 román pap volt a területen a visszacsatoláskor. *Észak-erdélyi román menekültek egyesületének jelentése a román egyházak helyzetéről.* 1944. február 15. Fond 765, dos. 68/1944. 23. f. A román történetírás nacionalista vonulata az elmenekült papok számát 1254-re teszi. Fătu-Mușat: *Teroarea horthysto-fascistă...* 143. A magyar források 1124 papról tesznek jelentést, ebből 920 görögkatolikus és 204 ortodox. *Jelentés az észak-erdélyi román papok kongruaügyében tartott értekezletről.* 1943. március 20. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-20646. 2–10. f.

1114. A 20. század elején az egyházi értelmiség aránya 36%-ot tett ki. Chiorean, Ioan: *Intellectualitatea ecleziastică din Transilvania...* 168.

1115. Erre vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *A nemzetiségi középiskolák helyzete...* 141–165. A korabeli magyar elit végig hitt ebben, és nem számolt a többségi lét és a két világháború közötti időszak román nemzetfelfogásának hatásával.

1116. Székelyföldön például teljesen felszámolódott az egyházi hierarchia, a térség román elit nélkül maradt. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a székelyföldi ortodox egyház helyzetéről.* 1941. május 2. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 333–337. f. Hasonló összeomlás figyelhető meg Máramaros és részben Szatmár vármegyében is, ezt azonban részben pótolni tudta a megmaradó görögkatolikus egyházi hierarchia. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román egyházak helyzetéről.* 1941. szeptember 30. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 309–322. f.

1117. A katonai közigazgatás időszakában több tucat papot internáltak, sok esetben névtelen feljelentés alapján. Erre vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsato-*

lás... az *Internálások, kiutasítások* című alfejezetet. 80–85. A román püspökök az internált papok ügyében közbenjártak mind Serédi hercegprímásnál, mind a magyar kormánynál. Rusu püspök kérése, amely szerint a szabadon bocsátás ne legyen az illető személy optáláshoz kötve, a legtöbb esetben nem valósult meg. *Rusu püspök levele Teleki miniszterelnök-höz a letartóztatott papok ügyében.* 1940. október 26. EPL, C. D/C, 8124/1940.

1118. Az elmenekült papok száma nem ismert, a kiutasítottakét a román források 45-re teszik. *Nagyváradon román konzulátus jelentése a román egyházak helyzetéről.* 1941. október 18. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 422–423., illetve *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román egyházak helyzetéről.* 1941. október 22. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 438. f. M. Bucur a nagyváradon görögkatolikus és ortodox püspökségek területéről kiutasított papok számát 63-ra teszi. Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii...* 102.

1119. Uo. 102. Észak-Erdély területén három teológiai szeminárium működött: egy-egy görögkatolikus Nagyváradon és Kolozsváron, valamint egy ortodox Kolozsváron. 1941-es adat szerint a kolozsvári görögkatolikus teológiának 115, a nagyváradon görögkatolikusnak és kolozsvári ortodoxnak 30–30 hallgatója volt. *Negus budapesti román követségi tanácsos jelentése az észak-erdélyi román iskolák és egyházak helyzetéről.* 1941. március. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 238–245. f. 1941-es jelentés szerint csak öt személyt szenteltek pappá abban az évben. *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak.* 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f.

1120. 1941-ben hivatalosan rendezték a görögkatolikus teológiák helyzetét, majd 1942-ben két státusra csökkentették arra hivatkozva, hogy a román kormány is csak két gyulafehérvári teológiai tanár bérét biztosítja. *Román kormány részéről várható panaszok.* 1942. június 23. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 1–9. f. A nagyváradon teológiának hat, a kolozsvárinak tizenhat fős személyzete volt. 1943-ban már csak két rendes és négy helyettes tanárt említenek. Mivel a püspökség nem volt elismerve, a teológia helyzete is megoldatlan maradt, 1941 szeptemberében a teológia rektora továbbra is csak 150 pengőt kapott. *Kimutatás az észak-erdélyi ortodox püspökségek intézményeiről és személyzetéről.* 1941. március 1. MNL OL, K 690, 2. csomó 1940–1944; illetve *A kolozsvári konzulátus jelentése a román papok fizetéséről.* 1941. szeptember 30. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 341–342. f.

1121. 1943 folyamán a Vöröskereszt kórházat szeretett volna létesíteni Nagyváradon, ennek céljára a tanfelügyelőség a görögkatolikus teológia épületét javasolta lefoglalni, a Miniszterelnökség azonban nem támogatta. *Hlatky Endre távirata a Miniszterelnökségnek a görögkatolikus teológia lefoglalása ügyében.* 1943. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel; 1943-O-21819. 822–823. f.

1122. A VKM nem javasolta a státusok bővítését, mivel nem tudják ellenőrizni a teológián folyó képzés minőségét. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökségnek Hossu püspök román papokkal kapcsolatos kéréséről.* 1943. szeptember 24. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-30494. 804–808. f.

1123. A német–olasz különbizottság is javasolta, hogy a két kormány kölcsönösen fogadja be a visszatérni akaró menekülteket. A magyar kormánynak tett ajánlások a Hencke–Roggeri-bizottság vizsgálata nyomán. 1943. február 8. Közli Puscsa, Vasile: *Transilvania si aranjamentele...* 103. A román kormány már korábban javasolta 40 ezer menekült

visszatérésének engedélyezését. A román kormány válasza az Altenburg–Roggeri-bizottság jelentésére és ajánlásaira. 1942. december 4. Közli Puscsa, Vasile: *Transilvania si aranjamentele...* 21.

1124. Rendelkezésünkre álló információk szerint hasonló felvetés az ortodox papok ügyében nem jött szóba, a görögkatolikus papok közül is csak székelyföldieknek vették fontolóra.

1125. *Iosif Pop helynök levele Ariton Popa régi esperesnek a papok visszaengedése ügyében.* 1940. december 9. DJMS-Protopopiat, dos. 1819/1940. 42. f. A visszaengedést támogatta Serédi hercegprímás is, bár ő nem zárkózott el az elől, hogy ezt feltételekhez kössék. *Serédi hercegprímás feljegyzése az erdélyi és kárpátaljai vallásváltóztatások ügyében.* 1941. EPL, C. D/C, 8918/1940.

1126. *A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter átirata a Miniszterelnökséghez görögkatolikus papok visszaengedéséről.* 1941. május 6. MNL OL, K 28, 74. csomó, 125. tétel, 1942-D-15255. 23–25. f.

1127. *Udvarhely vármegye főispánjának jelentése kiutasított görögkatolikus papok visszaengedéséről.* 1941. június 25. 28. Csík vármegye főispánjának jelentése kiutasított görögkatolikus papok visszaengedéséről. 1941. július 2. 29–30., illetve *Háromszék vármegye főispánjának jelentése kiutasított görögkatolikus papok visszaengedéséről.* 1941. július 25. 32. MNL OL, K 28, 74. csomó, 125. tétel, 1942-D-15255. 32. f.

1128. Levelében a főispán nem indokolta a pap visszatérésének engedélyezését. Két másik pap (a szováti és magyarfülpösi) személye ellen nem emelt kifogást, visszatérésüket azonban csak más egyházközségbe történő áthelyezés esetén támogatta. *Maros-Torda vármegye főispánjának jelentése kiutasított görögkatolikus papok visszaengedéséről.* 1941. szeptember 10. MNL OL, K 28, 74. csomó, 125. tétel, 1942-D-15255. 34. f.

1129. *A Miniszterelnökség átirata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a görögkatolikus papok visszatéréséről.* 1941. október. MNL OL, K 28, 74. csomó, 125. tétel, 1942-D-15255. 34. 38–43. f.

1130. Pozitív hozzáállás esetén is kérdéses, hány elmenekült pap lett volna hajlandó visszatérni. Erre a román kormány is felhívta a figyelmet, és a német–olasz tiszti bizottságtól várt garanciát az érintettek ügyében. A román kormány válasza az Altenburg–Roggeri-bizottság jelentésére és ajánlásaira. 1942. december 4. Közli Puscsa, Vasile: *Transilvania si aranjamentele...* 21.

1131. Mellette a másik két román püspökre is mint a románok vezetőire tekintettek. *Kolozsvári román konzulátus jelentése az észak-erdélyi román lakosság helyzetéről.* 1941. november 17. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 160. 233–235. f.

1132. A partiumi megyékben is egy-egy görögkatolikus papot tartottak az ott élő román lakosság vezetőjének: Biharban Gavril Stan görögkatolikus teológiai tanárt, Szatmáron pedig Ioan Dragomir görögkatolikus esperest. *Nagyváradon román konzulátus jelentése a partiumi román lakosság helyzetéről.* 1941. november 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 160. 201–208. f.

1133. *Kolozsvári csendőrség jelentése a román papok és tanítók magatartásáról.* 1942. január 27. MNL OL, K 690, 1. csomó, 3. tétel. 174–175. f.

1134. 1941 őszén a magyar hatóságok felfedezni vélték egy Észak-Erdélyben működő román kémhálózatot, amelynek fejét Cornel Theodorescu Sepsiszentgyörgyön élő román

banktisztviselőben azonosították. Theodorescut a bevonulás óta megfigyelés alatt tartották titkos rádióadó birtoklása miatt annak ellenére, hogy magát a készüléket nem találták meg nála. A feltételezés szerint Theodorescu a Marosvásárhelyen működő Albina bank tisztviselőin keresztül juttatta el az információkat a Tribuna szerkesztőségébe. Az érinteteket folyamatos megfigyelés alatt tartották, azon kívül azonban, hogy Theodorescu kapcsolatban áll Hatieganuval, nem sikerült semmit bizonyítani. Az ügy részleteire vonatkozóan lásd *Csendőrség kolozsvári központjának jelentése a Belügyminisztériumnak a román hírszerzés működéséről*. 1941. október 28. MNL OL, K 149, 1942. 6. tétel, 130. doboz, 1942-6-8755. 1316–1317. f.; illetve *Csendőrség kolozsvári központjának jelentése a Belügyminisztériumnak a Tribuna szerkesztősége elleni nyomozásról*. 1941. október 31. MNL OL, K 149, 130. doboz, 1942. 6. tétel, 1942-6-8755. 1318. f. Részben ehhez kapcsolódik az ugyanekkor leleplezett, legnagyobbban minősített „vasgárdista összeesküvés” is, amelynek görögkatolikus szála is volt. Vezetője Butnár Miklós román állampolgárságú tanító volt, az összeesküvést pedig Gyergyótölgyesben leplezték le. Belekeveredett Moldován János görögkatolikus pap is, aki több tucat hívével Romániába menekült. *Gyergyótölgyesi járás szolgabírájának jelentése Csík vármegye főispánjának a német–olasz tisztbi bizottság vizsgálatáról*. 1941. november 9. MNL OL, K 28, 91. csomó, 150. tétel, 1941-O-15877. 2–5. f. Hogy az összeesküvés mennyire volt megalapozott, nem világos, akárcsak a kivizsgálás és letartóztatások részletei sem. A két ügy ott kapcsolódik össze, hogy Butnár letartóztatása előtt állítólag a Tribuna szerkesztőségében bujkált.

1135. 1942 elején a Miniszterelnökség utasította a VKM-et, hogy rendelje el a román miséken az imakor Horthy Miklós kormányzó családnevének és nem keresztnévnek elhangzását. Indoklás szerint a Miklós említésekor a hívek valójában Mihály román királyra gondolnak. A VKM álláspontja szerint azonban nem lehet befolyásolni, hogy a román hívek mire gondolnak mise közben. A *Miniszterelnökség átirata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a szatmári román pap prédikációja kapcsán*. 1942. január 12. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1942-D-15304. 593. f. Az ügy az egyik szatmárnémeti görögkatolikus pap megfigyelése kapcsán került elő.

1136. A fent említett „vasgárdista összeesküvés” nyomán elmenekült pap pótlására Hossu püspök Kisiu Simon kolozsvári papot küldte ki missziós lelkésznek a településre. A magyar hatóságok károsnak tartották jelenlétét, mivel „tönkreteszi” az ott tevékenykedő magyar tanerők munkáját, menekülésre ösztönzi a lakosságot, ráadásul Kisiut kapcsolatba hozták Butnárral is. A gyergyótölgyesi járás szolgabírája kérte a pap kitiltását a járásból. A magyar hatóságok rendőri felügyelet alá helyezték, majd a német–olasz tisztbi bizottság közbenjárására ezt megfigyelésre változtatták, nem volt szabad elhagynia Kolozsvár területét. *Csendőrség központi nyomozóparancsnokságának jelentése kolozsvári román pap tevékenységéről*. 1942. május 12. MNL OL, K 28, 96. csomó, 156. tétel, 1944-O-16088. 109–110. f.; illetve *Külgyminisztérium levele a Miniszterelnökséghez Kisiu pap ügyében*. 1943. február 4. MNL OL, K 28, 96. csomó, 156. tétel, 1944-O-16088. 139. f.

1137. 1941 őszén a mezőmentesi görögkatolikus papot amiatt utasították ki, mivel a magyar hatóságok információi szerint romániai tartózkodása idején kémtanfolyamon vett részt. *Iosif Pop helynök levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a mezőmentesi pap kiutasítása ügyében*. 1942. január 11. DJMS-Protoptopiat, dos. 1871/1942. 4. f.

1138. Dragomir János személye iránti bizalmatlanságnak tekintette a detektív jelenlétét a nőegyesület gyűlésén, ennek ellenére elfogadta a rendelkezést. *Szatmári rendőrség jelentése Ioan Dragomir szatmári esperesről*. 1941. december 17. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1942-D-15476. 486–487. f. Hasonló intézkedések voltak életben Romániában is a két világháború közötti időszakban, rendszeresnek számított a papok zaklatása, megfigyelése, mozgásuk korlátozása. Marton József: *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. 150–153. 1940-et követően a helyzet tovább romlott, a háborús helyzetre hivatkozva minden összejövetelet betiltottak.

1139. A M. Kir. Belügyminiszter 1939. évi 8130. számú rendelete a kitiltásról és a rendőrhatalmási felügyelet vagy őrizet alá helyezésről. 1939. szeptember 1. Rendelet Tára, 1939. 1269. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 25.)

1140. A M. Kir. Belügyminiszter 1939. évi 760. számú rendelete a kitiltásra, valamint a rendőrhatalmási felügyeletre és az őrizet alá helyezésre vonatkozó részletes szabályok megállapítása. 1939. szeptember 1. Rendelet Tára, 1939. 1450–1456. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 25.)

1141. Ortodox papokról nem rendelkezünk hasonló adatokkal. Ők nagyobb arányban menekültek el, az itt maradtak többsége pedig teljes passzivitásba vonult. Mindez nem jelenti azt, hogy román ortodox papok ellen ne lett volna hatósági végzés, csak az ő esetük kevésbé dokumentáltak. Dokumentált alatt azt értjük, hogy több adat áll rendelkezésre, mint egy szám: esetleg az illető neve vagy a település, ahol az eset történt. Az adatbázist a rendelkezésre álló magyar levéltári forrásokban szereplő egyéni sérelmek alapján állítottuk össze, a belőle kibontakozó kép nem általánosítható. Az adatbázis ugyanakkor nem tartalmazza a nemzet elleni vétség nyomán indult, papokra vonatkozó perek adatait, az egy külön elemzés tárgyát képezné.

1142. Az M. Fátu fémjelezte román nacionalista történetírás folyamatos rendőrterrorról beszél, több ezer letartóztatásról és megverésről tesz említést, nem különíti el azonban, hogy ezek közül mennyi irányult a papok ellen. Fátu–Mușat: *Teroarea horthysto-fascistă...* 69–73. Kutatásai eredményeként Tilkovszky Lóránt is több rendőri intézkedésről tesz említést, bár szerinte a „rendőrterror” elsősorban a tisztviselők ellen irányult. Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...* 269.

1143. A német–olasz tisztbi bizottsághoz került román sérelmek 9%-a (81 eset) volt egyházakkal kapcsolatos, az esetek negyede szólt papok letartóztatásáról, internálásáról, esetleg kiutasításáról. Míg a román történetírás szerint rendszeres volt a papok megverése, testi csonkítása, e sérelmeken belül három testi bántalmazásos eset fordul elő, a magyar hatóságok azonban mindhárom esetben tagadták részvételüket. A román sérelmek elemzésére vonatkozóan lásd: Sárándi Tamás: *Nemzetiségpolitikák mérlege...*

1144. A magyar hatóságok kifogása a román papok magatartásával szemben az volt, hogy biztatták híveiket: vallják meg román nemzetiségüket, sőt egyes esetekben párhuzamos összeírásokat végeztek. A román egyházak azzal védekeztek, hogy a püspökségek, egyes esetekben maga a Vatikán is kért statisztikai adatokat a hívektől, így természetes, hogy a papok is végeznek időközönként összeírásokat. *Nagyvárad püspökség levele Szilágy vármegye főispánjához görögkatolikus papok felügyelete ügyében*. 1941. március 4. MNL OL, K 149, 105. doboz, 1941. 6. tétel, 1941-6-8444. 352–354. f. Feltételezhető, hogy a papok bizonyos esetekben szándékosan időzítették az egyházi összeírást a népszámlálás ide-

jére, mindezzel együtt a papok magatartása nem kifogásolható, amiatt sem, mert a magyar kormány is hasonló magatartást várt el a dél-erdélyi magyar papoktól. Népszámlálással kapcsolatban három máramarosi ortodox papot internáltak, akiket egyenesen Budapestre szállítottak: *A budapesti román követség jelentése a Külügyminisztériumnak a máramarosi helyzetéről*. 1941. április 12. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 288–289. f.

1145. Egy eset tűnik kirívónak, az alsófernezei pap ügye, aki a magyar oktatás kérése miatt szóvá tette, hogy hívei könnyen lemondanak nemzetiségükről. Kijelentése miatt a nagyváradi törvényszék hat hónap fogházra, három év hivatalvesztésre ítélte. A pap megfellebbezte a döntést, az utolsó információ szerint nem kellett börtönbe vonulnia, amihez az is hozzájárulhatott, hogy a német–olasz tisztí bizottság is vizsgálta ügyét. *Kolozsvári Miniszterközi Bizottság jelentése a Külügyminisztériumnak az alsófernezei pap letartóztatásáról*. 1942. november 14. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1942-D-28761. 646. f.

1146. A magyar hatóságok azt is kifogásolták, ha a papok prédikációikban igyekeztek fenntartani a nemzeti érzületet, kitalásra buzdították híveiket.

1147. Csendőrségi jelentés szerint hét román papról van egyházi iskolákkal kapcsolatos információ, ezeket azonban nem tudják bizonyítani. *Csendőrségi jelentés a Belügyminisztériumnak a román papok magatartásáról*. 1942. július 22. MNL OL, K 149, 130. doboz, 1942, 6. tétel, 1942-6-8755. 1302–1308. f.

1148. Csendőrségi jelentések szerint csak fokozta a román papok tekintélyét, hogy bizonyíték hiányában akár napokon belül szabadultak. *Csendőrségi jelentés a Belügyminisztériumnak a román papok magatartásáról*. 1942. augusztus 24. MNL OL, K 149, 130. doboz, 1942, 6. tétel, 1942-6-8755. 1310–1311. f.

1149. A Miniszterelnökség felvetette: rendeljék el, hogy a papok ne foglalkozzanak közügyekkel, de a VKM jelezte, hogy a papok nélkül például nem tudják beszolgáltatási kötelezettségeik teljesítésére ösztönözni a román lakosságot. *Vallás- és közoktatásügyi minisztériumi átirat a Miniszterelnökségnek a görögkatolikus papok tevékenységéről*. 1943. szeptember 15. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-23408. 758. f.

1150. *Kolozsvári román konzulátus jelentése az észak-erdélyi román lakosság helyzetéről*. 1941. november 12. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 160. 236–240. f.

1151. Rusu püspök információi szerint a román vallástanárok bérezésének kérdése is csak 1942-ben oldódott meg, a részletek azonban nem ismertek. *Rusu püspök válasza Ritter érsek kérdőívére*. 1943. február 18. 5–15. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941. 47–65. f.

1152. Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás...* 56., 104–105. Kivételt mindkét esetben lehetett tenni: ha az illető „magyarbarátnak” minősült, vagy ha magyar görögkatolikus papról volt szó.

1153. 1941 nyarán Iosif Pop helynök arra panaszkodott, hogy a fizetések rendezetlensége miatt kölcsönt kellett kérnie. *Iosif Pop helynök levele Victor Macavei balázsfalvi kánonoknak az egyház helyzetéről*. 1941. június 12. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 67. f.

1154. *Iosif Pop helynök levele a Pénzügyminisztériumnak a papok fizetéséről*. 1940. december 5. DJMS-Protopopiat, dos. 1819/1940. 34. f. Hasonló eljárást alkalmazott a magyar állam is 1918-ban, három hónapra előre kiutalta az állami alkalmazottak fizetését. Bárdi Nándor: *Otthon és haza...* 52.

1155. A M. Kir. Pénzügyminiszter 1940. évi 3003 PM számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi országrészen tényleges szolgálatot teljesítő volt

román közszolgálati alkalmazottak, továbbá a volt román nyugdíjasok, özvegyek és árvák, valamint hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák átmeneti járandóságainak utaltványozásáról. 1940. november 26. Rendeleték Tára, 1940. 3918–3926. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 25.)

1156. *Augustin Caliani balázsfalvi pap jelentése Valer Popnak az erdélyi román görögkatolikus egyház helyzetéről*. 1941. július 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 189–192. f. Ugyanebben az időszakban Colan 600, Hossu 150 pengős segélyben részesült. Az egyházi vezetés tiltakozásképpen visszautasította átvételét. *A budapesti román követség jelentése Mihai Antonescunak a Hossu püspökkel folytatott beszélgetéséről*. 1941. július 18. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 181–186. f. Nem világos, Hossu püspök miért kapott kevesebb segélyt.

1157. A magyar kormány adathiánnyal, valamint azzal indokolta az ügy halogatását, hogy 1918-at követően a román állam is csak évekkel később rendezte a kérdést. *Román Külügyminisztérium levele a budapesti román követségnek a papok fizetésének rendezéséről*. 1941. március 25. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 255–256. f. 1918-at követően az is nehezítette a kérdés rendezését, hogy 1920-ig a magyar egyházi vezetők nem tették le a hűségüket, a fizetések rendezése csak ezt követően jöhetett szóba.

1158. Mindez természetes, ugyanígy tett a magyar kormány 1918–1940 között a határon túli magyarság, 1940-et követően pedig a dél-erdélyi magyarság esetében. A két világháború közötti, Erdélybe irányuló úgynevezett Keleti Akcióra vonatkozóan lásd Bárdi Nándor: *Otthon és haza...*, elsősorban A Keleti Akció – a romániai magyar intézmények anyagi támogatása című alfejezet. 211–268. A dél-erdélyi magyarság anyagi támogatására vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *Vogelfrei-ok Dél-Erdélyben...* 170–194.

1159. *Valer Pop levele Ion Antonescuhoz az észak-erdélyi román egyházak anyagi támogatásáról*. 1940. szeptember 23. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 21. f. Valer Pop kérte, hogy a megígért összeget minél hamarabb utalják ki a többi püspöknek is.

1160. A kért összeg 972 ezer lej volt, ebből 647 ezer lejt tett ki a papok fizetése. *Nagyváradi ortodox püspökség jelentése Ion Antonescunak a püspökség anyagi helyzetéről*. 1941. január 10. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 161–163. f.

1161. A fennmaradó összeg nagy részét az oktatási intézményekre kívánták fordítani, 214 millió lejt az általános, 42 millió lejt a középiskolák számára. Az elosztás aránytalan-nak tűnik, az egyházi intézmények és papok száma messze meghaladta az oktatási intézményekét. *Valer Pop jelentése a román kisebbség anyagi támogatásáról*. 1941. február 14. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 217–221. f.

1162. *Rusu püspök levele Serédi hercegprímásnak a püspökség helyzetéről*. 1941. március 10. EPL, C. D/C, 1311/1941.

1163. Ez alapvetően az 1989:XIV és az 1913:XXXVIII. tc. életbeléptetését jelentette. A M. Kir. Minisztérium 1941. évi 4250 ME számú rendelete a keleti és az erdélyi területeken a lelkesítő intézményekre vonatkozó magyar jogszabályok hatálybalépéséről. 1941. június 6. Rendeleték Tára, 1941. 1806–1807. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 25.)

1164. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román papok fizetéséről*. 1941. szeptember 30. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 341–342. f. A VKM elismerte, hogy a döntés mögött politikai indokok húzódnak, hogy a román papok érezzék az „állami gondoskodást”, és hogy a román püspökök ne tudják hátrányba hozni a magyar érzelmű papokat.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökségnek a Hossu püspök román papokkal kapcsolatos kéréseiről. 1943. szeptember 24. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-30494. 804–808. f.

1165. A korpótlék ötvenente növekedett és 5–80 pengő között mozgó összeget jelentett. A családi pótlék gyerekenként a második gyerek után 18, a harmadik után 24 pengőt jelentett. *Nagyváradai görögkatolikus püspökség jelentése a román papok fizetéséről.* 1941. szeptember 30. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. f.

1166. A kongruát a törvény 200 hívőhöz kötötte, ám az 1918 után alapított egyházközségekben szolgálatot teljesítő pap nem részesülhetett benne. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román papok fizetéséről.* 1941. szeptember 30. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 341–342. f.

1167. Központi Illetményhivatal jelentése Iosif Pop helynöknek a román papok segélyezéséről. 1941. június 10. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 66. f.

1168. A visszacsatolt területen maradt román tanítók sok esetben vagy nem kaptak állást, vagy olyan helyre helyezték át őket, ahová nem voltak hajlandók menni. Ezért az elmenekülés mellett az egyik megoldás az lehetett, ha beiratkoztak a teológiára, és rövid képzést követően pappá szentelték őket. Ez elsősorban az ortodox egyházra volt jellemző, ahol 1941-ben 15 ilyen személyt szenteltek fel. *Iosif Pop helynök levele Hossu püspöknek a tanárok papnak jelentkezéséről.* 1943. július 19. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 75. f.; illetve *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak.* 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f. Iosif Pop emellett javasolta, hogy a teológia negyedik évén tanuló kispapokat szenteljék fel és küldjék ki a parókiákra, a tanulmányaikat majd menet közben pótolják. *Iosif Pop helynök levele Hossu püspöknek a helynökség helyzetéről.* 1940. november 2. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 108–109. f. A magyar kormányzat egyrészt nem ismerte el a nem megfelelő tanulmányokkal rendelkező személyek papi voltát, másrészt nem állt érdekében elősegíteni az elmenekült papok helyének betöltését.

1169. Rusu püspök tiltakozott az eljárás ellen: „a járandóságok nyomósabb ok nélkül és mintegy sportszerű beszüntetése nem szolgálja a megbékélés időszerű problémáját.” A minisztérium határozottan visszautasította Rusu kijelentését – elsősorban hangneme miatt. *Római papok illetmény letiltása.* 1942. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 54. f.

1170. Azokban az egyházközségekben például, ahonnan kérés érkezett be egyházi iskolára indítására, a paptól megvonták a kongruát. *Alexandru Todea balázsfalvi tanár észak-erdélyi úti beszámolója.* 1943. március 25. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 164. 174–177. f. Ciubăncan adatai szerint 825 kérés érkezett be a minisztériumba. Ciubăncan, Vasile T.: *Episcopul cardinal Iuliu Hossu...* 162.

1171. A magyar kormányzat is elismerte törvénytelen jellegét, az indoklás szerint azonban hasonló megkötés a két világháború között is érvényesült a magyar papokkal szemben. *Római kormány részéről várható panaszok.* 1942. június 23. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 1–9. f.

1172. A kongrua a papi jövedelmek kiegészítését jelentette, ha az nem ért el egy bizonyos összeget. A papi jövedelmekbe beszámolták az egyházközségek ingó és ingatlan javából származó bevételeket és a különböző egyházi szolgáltatásért járó jövedelmeket (stóla).

1173. A nagyváradai görögkatolikus püspökségben 86 egyházközségtől 3075 holdat, a máramarosiban 74 egyházközségtől 1481 hold földet vettek el. Bălu, Daniela: *Biserica românească...* 90. A nagyváradai konzulátus jelentése szerint a partiumi megyékben 183 egyházközségtől 4698 hold földet vettek el. *Nagyváradai román konzulátus jelentése a román egyházak helyzetéről.* 1941. október 18. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 422–423. f. A kolozsvári konzulátus jelentése szerint a konzulátus területén 86 egyházközségtől 3592 hold földet vettek el. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román egyházak helyzetéről.* 1941. október 22. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 482. f.

1174. A Miniszterelnökség indoklása szerint a kormánynak nem érdeke, hogy nyilvánosságra kerüljön az intézkedések jogtalansága, ugyanakkor az is felháborodást szülne, ha ezeket visszaadnák a román egyházaknak. *Miniszterelnökségi átirat a Külügyminisztériumnak a görögkatolikus papok kongruaügyében.* 1942. november. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-18086. 668–669. f.

1175. *Pro memoria az erdélyi görögkatolikus és görög keleti lelkészek helyi jövedelmének és illetményeinek megállapítása tárgyában a Miniszter úr őexcellenciája elnöklése alatt tartott értekezlet határozatáról.* 1943. március 27. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-20646. 10–14. f. A Miniszterelnökség indoklása szerint a kérdés a román földreform általános rendezése során fog végleges megoldást nyerni, erre azonban 1944-ig nem került sor.

1176. *Augustin Caliani balázsfalvi pap jelentése Valer Popnak az erdélyi román görögkatolikus egyház helyzetéről.* 1941. július 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200. 189–192. f.

1177. Központi Illetményhivatal levele ismeretlen lelkésznek a nyugdíjak folyósításáról. 1941. december. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 221. f. A levél az 197339/1941. sz. rendeletre hivatkozik, a rendelet pontos szövegét azonban nem sikerült fellelni.

1178. A rendszer bevezetése ellenére 1937-ig a román papok az egyházi pénzalapba fizették be hozzájárulásukat, bár a nyugdíjukat az államtól kapták. A magyar kormány érvele szerint ezek a pénzalapok továbbra is a püspökségek kezelésében vannak, azok képesek folyósítani a román papok számára a nyugdíjat. *A nyugdíjas papok, özvegyek és árvák nyugdíjának fizetéséről.* 1942. július 18. MNL OL, K 63, 263. csomó, 1942, 27. tétel, 1333/pol. 38–39. f.

1179. Római indoklás szerint a magyar püspökségek azért nem csatlakoztak az állami nyugdíjalaphoz, mert nem akarták elveszíteni addigi alapjaikat. Másrészt a magyar papok általában nem akartak nyugdíjba menni, míg a román papoknak kötelezővé tették. *A budapesti román követség levele a magyar külügyminisztériumhoz a romániai nyugdíjrendszerről.* 1942. február 26. MNL OL, K 63, 263. csomó, 1942, 27. tétel, 1333/pol. 49–51. f. Nem világos, hogy a magyar püspökségek szabad akaratukból vagy kényszerből, a szűkös anyagi lehetőségek miatt nem vezették be a papok nyugdíjazását.

1180. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Belügyminisztériumhoz a román papok nyugdíjügyében. 1942. május 20. MNL OL, K 63, 263. csomó, 1942, 27. tétel, 1333/pol. 42. f.

1181. Magyar indoklás szerint a román papok a terményjuttatás árát alacsonyan adták meg, a leányegházakat is külön egyházközségként jelentették be, így egy pap több kongruát is kapott. *A román papság illetmény ügye.* 1942. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 51–53. f. Források hiányában nem tudjuk megállapítani a vádak megalapozottságát.

1182. A M. Kir. Minisztérium 1941. évi 8500 ME számú rendelete, a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak illetményeiről, továbbá a nyugdíjasok, özvegyek és árvák ellátási díjairól. 1941. december 20. Rendeletek Tára, 1941. 3807–3817. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 26.)

1183. A bekért információk cáfolták ezt, Romániában sem ismerték el az 1918 után létesített egyházközségeket. Nemzethűségi alapon megvonhatták a kongrua folyósítását, a magyar papok döntő többsége azonban a román papokkal egyenlő kongruában részesült. Különbség a korpótléknál létezett, ahol az utolsó kategóriába csak a román papok kerülhettek be. *Dél-erdélyi református egyházrész levele a református papok kongruájáról.* 1943. július. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-20646. 23–24. f.; illetve *Tordai Népközség jelentése a brassói Népközségi központnak a magyar papok államsegélyéről.* 1943. május 26. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-18086. 684. f.

1184. *Külügyminisztérium levele a Miniszterelnökséghez a görögkatolikus papok kongrua ügyében.* 1942. december 29. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-18086. 670. f.

1185. *Jelentés az észak-erdélyi román papok kongruaügyében tartott értekezletről.* 1943. március 20. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-20646. 2–10. f. A megbeszélésen hosszas vita alakult ki a „megbízható” és „államhű” fogalmak körül, de nem sikerült kompromisszumot kialakítani, másrészt elvetették, hogy mindezt rendeletileg mondják ki.

1186. *Pro memoria az erdélyi görögkatolikus és görög keleti lelkészek helyi jövedelmének és illetményeinek megállapítása tárgyában a Miniszter úr őexcellenciája elnöklése alatt tartott értekezlet határozatáról.* 1943. március 27. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-20646. 10–14. f. A tervezet szerint annak megítélése, hogy a román papok részesülhetnek-e bármilyen feltételek mellett a törvényileg megemelt kongruában és korpótlékban, politikai ügy, amelyben csak a Miniszterelnökség dönthet.

1187. A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 1943. évi 8999. számú rendelete a visszacsatolt keleti és erdélyi országrészen működő lelkészek képzésének értékeléséről. 1943. május 17. Rendeletek Tára, 1943. 1368–1369. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 26.)

1188. A rendelet a magyarországi nyolcosztályos középiskolával egyenértékűnek minősíti a romániai főgimnázium nyolcosztályos diplomáját, az 1934-ig megszerzett román líceum hétosztályos diplomáját, a későbbi román líceum nyolcosztályos diplomáját.

1189. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökséghez a román papok kongrua ügyében.* 1943. szeptember 25. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-20646. 29. f.

1190. A Hossu püspök levelére adott VKM-válasz szerint 1944-re ígérték a román és magyar papok kongruájának egységesítését, a gyakorlatban valószínűleg már nem került rá sor. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökségnek Hossu püspök román papokkal kapcsolatos kéréséről.* 1943. szeptember 24. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-30494. 804–808. f.

1191. A források szerint a hívek kérésének egyedül a domahidai pap tett eleget. *Nagyváradai román konzulátus jelentése a vallásoktatás nyelvéről.* 1941. február 3. MAE, fond 71/ Transilvania, vol. 199. 206. f.

1192. Ulicsák Béla szatmári görögkatolikus pap több esetben kérte magyar görögkatolikus hitoktató kinevezését a városba. A válasz ugyanaz volt, mint a papok esetében: amíg a Vatikán nem rendezi a kérdést, nem küldhet hitoktatókat sem. *Szatmári tanfelügyelő levele a hajdúdorogi püspökhöz a hitoktatás ügyében.* 1941. október 3. GKPL, I-1-a. 126/1941. Van arra utaló jel, hogy szórványvidékeken alkalmaztak magyar papokat a gyerekek hitoktatására, de ennek részletei nem ismertek. A VKM évente 3200 pengőt utalt át a hajdúdorogi püspökségnek ezen a címen. *A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele a hajdúdorogi püspökhöz a hitoktatás ügyében.* 1941. december 29. GKPL, I-1-a. 140/1942.

1193. A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 1914. évi 1797. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben. 1914. április 24. Rendeletek Tára, 1914, 1399–1400. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 26.) A rendelet hatályát 1941 elején terjesztették ki Észak-Erdélyre. A magyar hatóságok minden esetben az 1600/1941-es rendeletre hivatkoztak, ez azonban a magán- és családjog kiterjesztéséről rendelkezik, és nem érinti a vallásoktatás kérdését.

1194. *A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele Rusu püspökhöz a hitoktatás ügyében.* 1941. június 30. MNL OL, K 690, 2. csomó, 1940–1944. 225. f.

1195. Az ügy pikantériája, hogy a közigazgatási kinevezések során több görögkatolikus hivatalnok került családjával Észak-Erdélybe, akik gyerekei román nyelvű hitoktatásban részesültek. Mivel számukra teljesen ismeretlen volt a román nyelv, Kolozsváron pár gyerek megbukott hittanból, és mivel a magyar jogszabályok értelmében hittanból nem létezett pótvizsga, ezeknek automatikusan évet kellett volna ismételniük. *Ismeretlen pap levele a hajdúdorogi püspökhöz a kolozsvári hitoktatás helyzetéről.* 1941. GKPL, I-1-a. 126/1941. Az ügy utóélete nem ismert, de a levéllíró is jelezte, hogy az ügy nyilvánosságra kerülése csak tovább mérgezné a magyar–román viszonyt.

1196. *Hajdúdorogi püspök levele a román püspökhöz hitoktatás ügyében.* 1942. január 16. GKPL, I-1-a. 140/1942; illetve *Rusu püspök levele a görögkatolikus püspökhöz a hitoktatás ügyében.* 1942. január 19. GKPL, I-1-a. 140/1942. A román püspökök érvelésében az is szerepelt, hogy amikor ők kérték hitoktatók alkalmazását, a kormányzat válasz nélkül hagyta, így meglátásuk szerint az akció csak a magyarosítást szolgálja.

1197. Szatmár megye 36 érintett települése közül 24-ben a gyerekek többsége magyar anyanyelvű volt, a hitoktatás azonban mindenhol román nyelven folyt. *Kimutatás a Szatmár megyei állami iskolában végzett hitoktatásról.* 1943. MNL OL, K 690, 2. csomó, 1940–1944. 231–232. f.

1198. A 81294/1943. VKM-rendelet ismételte meg a korábbi rendelkezés tartalmát. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete az erdélyi görögkatolikus egyházfökhöz a hitoktatás nyelvéről.* 1943. március 23. MNL OL, K 690, 2. csomó, 1940–1944. 256. f. A szatmári tanfelügyelő pedig 327/1943. rendeletben hívta fel a püspök figyelmét a kérdés rendezésére. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökséghez a hitoktatás ügyében.* 1943. MNL OL, K 690, 2. csomó 1940–1944. 235. f.

1199. *A magyarajkú erdélyi görögkatolikus gyerekek hitoktatásának kérdése.* 1943. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 50. f.

1200. *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi átirat a szatmári tanfelügyelőségnek a magyar görögkatolikus diákok hitoktatásáról.* 1943. május 28. MNL OL, K 690, 2. csomó, 1940–1944. 228–229. f.

1201. Szatmár vármegyei tanfelügyelőség rendelete a hitoktatás ügyében. 1943. április 10. MNL OL, K 690, 2. csomó, 1940–1944. 223. f.
1202. Meglátása szerint az állam és az egyház viszonyában hasonló jogsértés még nem fordult elő. Rusu püspök levele a szatmári tanfelügyelőnek a hitoktatás ügyében. 1943. május 4. MNL OL, K 690, 2. csomó 1940–1944. 222. f.
1203. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a szatmári tanfelügyelőségnek a hitoktatás nyelvéről. 1944. január 7. K 28, 85. csomó, 139. tétel, 1944-D-16024. 4–5. f.
1204. A magyar nyelv korlátozását jelentő rendeletet először 1941 júniusában vezették be, ez kisebb-nagyobb megszakításokkal 1944-ig érvényben volt. A dél-erdélyi magyarság helyzetére vonatkozóan lásd: L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva...* 36–67.
1205. Ablonczy Balázs szerint 1940–1944 története a homogén nemzeti tér megteremtésére tett utolsó magyar kísérletként is felfogható. Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély.* 12–13.
1206. Hossu püspök levele a Belügyminisztériumnak a keresztek ügyében. 1942. május 12. DJMS-Protopopiat, dos. 1871/1942. 43. f. Hasonló esetek templomokban található feliratokkal is előfordultak. A VKM. utasította Rusu püspököt, hogy távolítsák el a lacfalvi templomban található feliratokat, mert sértik a magyar nemzetet. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele Rusu püspökhöz a lacfalui templom feliratainak ügyében. 1943. február 18. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 27. f.
1207. Belügyminisztérium levele Hossu püspöknek a keresztek ügyében. 1942. július 7. DJMS-Protopopiat, dos. 1871/1942. 59. f. A Belügyminisztérium jelezte, hogy az okozott károkat és sérelmeket hajlandók megtéríteni, de nincs információnk róla, hogy az eltávolított feliratok visszakérültek-e a helyükre.
1208. Hossu püspök levele a Belügyminisztériumnak a keresztek ügyében. 1943. augusztus 17. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 78. f. Hogy nem elszigetelt esetről van szó, jól mutatja, hogy Porc településen a helyi jegyző utasította a görögkatolikus papot: a világháborús emlékműről távolítsák el a román neveket.
1209. A M. Kir. Minisztérium 1923. évi 4.800. ME számú rendelete, a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtásáról. 1923. június 21. Rendeleték Tára, 1923. 213–220. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 27.)
1210. Hossu püspök levele Iosif Popnak a pecsétek ügyében. 1941. szeptember 18. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 121. f. Rusu püspök átmeneti megoldásként azt javasolta, hogy ha az egyházközségek megőrizték, használják az 1918 előtti pecséteket. Máramaros-i görögkatolikus püspök 1941/IV. körlevele. 1941. április 10. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1941-D-22046. 31–36. f.
1211. Gyergyótölgyesi járási főszolgabíró levele Iosif Pop helynökhöz a pecsétek ügyében. 1941. szeptember 2. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 110. f. A román egyház védekezése ez ellen az volt, hogy a római katolikus egyházközségek pecsétje sok esetben latin feliratú, mégis elfogadják a hatóságok.
1212. Iosif Pop ezzel szemben azzal védekezett, hogy csak olyan nyelvű kivonatot állíthatnak ki, amilyen az eredeti anyakönyvi bejegyzés, másrészt papjai nem beszélnek magyarul. Iosif Pop helynök levele Sándor Imréhez a pecsétek használatáról. 1941. szeptember 6. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 112. f.

1213. Magyarországon 1939-ben emelték törvényi erőre a sajtócenzúrát, de ezt megelőzően is törekedtek a sajtó ellenőrzésére. Erre vonatkozóan lásd Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban.* 111–127. f.

1214. Szatmárnémeti ügyészség levele a nagyváradi főügyésznek a máramarosi püspök körleveleinek ügyében. 1941. március 10. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1941-D-22046. 60–62. f.

1215. Szatmárnémeti ügyészség levele a nagyváradi főügyésznek a máramarosi püspök körleveleinek ügyében. 1941. augusztus 11. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1941-D-22046. 2–3. f. A magyar hatóságok állításának ellenőrzése külön vizsgálatot igényelne.

1216. Miniszterelnökségi előterjesztés a Belügyminisztériumnak román népmisszió tartására vonatkozóan. 1942. február 27. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1942-D-17119. 4–5. f.

1217. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele Serédi hercegprímáshoz román püspökök körleveleinek a letiltásáról. 1943. augusztus 3. EPL, 8769/1943.

1218. A reciprocitási politikáról lásd Sárándi Tamás: *Nemzetiségpolitikák mérlege...* 84. Hogy nem az ő körleveleit tiltották le, annak az a magyarázata, hogy ezzel nem értett egyet a magyar katolikus egyház sem, és akár a Vatikán rosszallását is kiválthatta volna. Amikor azonban nem a „megfelelő párhoz” nyúlt a magyar kormányzat, nem működött a reciprocitási politika. A magyar külügy meglátása szerint a román kormányzat álláspontja, hogy a román lakosság tájékoztatására elegendő a két görögkatolikus püspök körlevele is. Külügyminisztérium levele a Miniszterelnökséghez Márton Áron körlevele ügyében. 1943. június 25. MNL OL, K 28, 86. csomó, 144. tétel, 1943-D-22605. 6–7. f.

1219. Az ügy pikantériája, hogy a román hatóságok jelezték: a tiltás oka az is, hogy a magyar hatóságok a betiltás előtt cenzúrázták Colan püspök körlevelét. A magyar hatóságok nem tagadták a körlevél ellenőrzését, állításuk szerint azonban abból nem töröltek részeket. De a vizsgálat kiderítette, hogy a román félnek van igaza. A magyar fél ezt helyi túlkapasnak minősítette, és a kolozsvári cenzúrahivatal munkatársának elbocsátásával reagált az ügyre. Külügyminisztérium levele az Igazságügy Minisztériumnak a román püspök körleveleinek cenzúrázásáról. 1943. szeptember 24. MNL OL, K 28, 86. csomó, 144. tétel, 1943-D-22605. 54–56. f.

1220. Ez kiváltotta mind Serédi primás, mint Rotta budapesti nuncius rosszallását. Rotta szerint Románia részéről megértik a hasonló lépést, de Magyarországtól katolikus ország létére más eljárást vártak volna. Külügyminisztérium feljegyzése a Rotta nunciussal folytatott megbeszélésről. 1943. szeptember 3. MNL OL, K 28, 86. csomó, 144. tétel, 1943-D-22605. 48–49. f. A betiltás ellen természetesen a román püspökök is tiltakoztak, Hossu kijelentette, hogy ő nem büntethető a Márton Áront ért sérelem miatt. Hossu püspök levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a körlevelek letiltásáról. 1943. augusztus 19. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 92–93. f.

1221. Igazságügyi Minisztérium levele Serédi hercegprímáshoz a püspöki körlevelek letiltása ügyében. 1943. október 16. EPL, 8769/1943.

1222. A bécsi döntés után egy verseskötet és egy irodalmi antológia jelent meg. A Tri-buna Ardealului napilap indított egy könyvsorozatot, amelyben hat kötet jelent meg. Erre vonatkozóan lásd Pusztai Popovics József: *Az erdélyi románok kulturális helyzete a bécsi*

döntés után. Kisebbségi Körlevél, 1942. január; illetve: Pusztai Popovics József: *Az észak-erdélyi líra a bécsi döntés után.*

1223. Rendszeres jelleggel a Tribuna Ardealului politikai napilap jelent meg Kolozsváron Emil Hăteganu főszerkesztésében, illetve Săptămâna címen egy négyoldalas gazdasági hetilap Besztercén, amely a Regna szövetkezethez kapcsolódott.

1224. Az *Utasítás* 235 Észak-Erdélyben megjelenő lappal számolt. Betiltásra ítélték 129-et, ebből 62 román nyelvű. Engedélyeztek 106-ot, amiből 13 volt román és kettő német nyelvű. Erre vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *„Zsidóbarátok és szabadkőművesek előnyben”?...*

1225. *Utasítás...* 20–27.

1226. A lap 1940 novemberétől Gyulafehérváron jelent meg, majd 1943-tól ideiglenesen megszűnt és 1945 októberétől ismét Kolozsváron jelent meg.

1227. A magyar hatóságok a lapot több ízben Colan ortodox püspökhöz kapcsolták – tévesen.

1228. Az ideiglenes jelleget azzal indokolták, hogy bármikor visszavonható legyen, ha a lapban a fent jelzettől eltérő cikkek jelennek meg. *Miniszterelnökségi átirat a kolozsvári püspökség lapengedélye ügyében.* 1940. október 18. MNL OL, K 28, 89. csomó, 147. tétel, 1940-O-20556. 10. f.

1229. A lap engedélyezése kapcsán a magyar kormányzat más egyházpolitikai szempontokat is figyelembe vett, ugyanis Magyar Kelet címmel 1936-tól Doroszlai Mihály szerkesztésében megjelent egy ortodox hitbuzgalmi lap, amelyet a kormány szeretett volna a megalakult magyar ortodox egyház hivatalos lapjává tenni. A kérdésben a döntő tényező az lett, hogy a betiltásra a román kormány egy dél-erdélyi református lap betiltásával válaszolt volna. *A Miniszterelnökség átirata a kolozsvári ortodox püspökség lapalapítása kapcsán.* 1941. november. MNL OL, K 28, 89. csomó, 147. tétel, 1941-O-25445. 180–182. f.

1230. A bécsi döntést követően hat napilap működött Dél-Erdélyben, ezek 1941-ben fokozatosan megszűntek. 1942-ig a Magyar Kisebbség című, kéthetente megjelenő nemzetpolitikai szemlé is megjelenhetett. L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva...* 64–65.

1231. *Kimutatás a dél-erdélyi magyar sajtótermékekről.* 1941. október 31. MNL OL, K 28, 89. csomó, 147. tétel, 1941-O-25445. 177–179. f.

1232. Ugyanez elmondható a dél-erdélyi magyarságról. 1941-ben hét, 1942 pedig 15 magyar naptár jelent meg. A legnagyobb példányszámban az Erdélyi Gazda havilap naptára jelent meg, 1942-ben 20 ezer példányban. Emellett minden felekezet adott ki naptárakat. L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva...* 65.

1233. A M. Kir. Minisztérium 1942. évi 4800. ME számú rendelete, a rotációs és íves nyomópapíron előállított sajtótermékek terjedelmének megállapítása és az ezzel kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában kibocsátott 8950/1939. ME és 4600/1941. ME sz. rendeletek kiegészítéséről. 1942. augusztus 11. Rendeletek Tára, 1942. 1701–1702. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 28.)

1234. A M. Kir. Minisztérium 1944. évi 10930. ME számú rendelete, a naptárak előállításáról. 1944. május 17. Rendeletek Tára, 1944. 791–792. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 28.). A méret- és terjedelembeli korlátozásokon nem szigorítottak.

1235. Emellett Budapesten és Szatmárnémetiben is megjelent egy-egy román nyelvű naptár, ezek azonban látszólag nem kötődtek román szervezetekhez.

1236. *A budapesti román követség jelentése a román naptárakról.* 1943. szeptember 13. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 546–547. f. A kolozsvári ortodox püspökség közlése szerint az ő naptáruk 7000-es példányszámban jelent meg. *Kolozsvári ortodox püspöki tanács jelentése az 1941-es évről az egyházmegyei zsinatnak.* 1941. május 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 199. 368–387. f. A dokumentumot közli: *Dictatul de la Viena din 1940...* 217–249.

1237. 1943-as megállapodás szerint a magyar fél 8, a román fél 10 naptár megjelentetését kérte. *A budapesti román követség jelentése a román naptárakról.* 1943. november 22. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 555–557. f.

1238. A román fél érvelése szerint a magyar hatóságok nem szerették volna, ha a naptárakból kitűnik, hogy a román egyházak továbbra is a romániai érsekségeknek vannak alárendelve, és az általuk közölt statisztika ellentmondott volna a kormányzat által közölt adatoknak. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a papír ellátásról.* 1942. október 29. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 488–493. f. Az ortodox naptár cenzúrázása miatt 1942-ben elrendelték a dél-erdélyi református egyház naptárának betiltását. *Bukaresti magyar követség jegyzéke a naptárakról.* 1942. december 15. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206.

1239. A nagyváradi ortodox naptárban például a *nemzeti művészetet parasztira* cserélték, kihúzták azt a mondatot, amely szerint Csík vármegyében évszázados román települések vannak. Emellett nem engedélyezték olyan fénykép közlését, amely román templomot vagy népviseletet ábrázol. *Cenzúrahivatal jelentése a román naptárakról.* 1943. november 26. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 583–586. f.

1240. Az első naptár megjelenését követően Dragoș is értekezett, hogy „kiírta” magát az észak-erdélyi román elitből. Esdeklő levelet írt Hăteganunak, jelezve, hogy őt a magyar hatóságok „átverték”. Hăteganu azonban nem volt hajlandó fogadni, és a budapesti román követség szerint is túl nagy hibát vétett, ám jelezték, hogy ha a román kormányzat szerint felhasználható propagandacélokra, akkor megszervezik átszöktetését. *Traian Grigore Dragoș levele Hăteganuhoz a Minerva naptár ügyében.* 1943. október 31. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 560–561. f.; illetve *A budapesti román követség jelentése az észak-erdélyi román sajtóról.* 1943. november 2. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 206. 556–558. f. Mivel Dragoș előre felvette a honoráriumot, végül vállalta az 1944-es naptár megszerkesztését is. A Minerva naptár tartalmi elemzése külön vizsgálatot igényelne. Hasonlóval a román hatóságok is kísérleteztek, 1941-ben csak a temesvári Magyar Néplap jelent meg Franyó Zoltán szerkesztésében. Hangvételével a Magyar Népközség nem értett egyet. L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva...* 64.

1241. Gergely Viktor gyimesbükki paptól például feljelentették román nyelvű naptár terjesztéséért, és a helyi jegyző nyomására kénytelen volt lemondani előfizetését egy román nyelvű lapra. Ilyés Zoltán: „... hogy fér össze...” 39.

1242. Ezt erősíti meg Bíró Sándor adata: 1910-ben egy bírósági ítéletben mondták ki, hogy a Himnusz éneklése nincs szabályozva, így a románok is szabadon használhatják saját nemzeti himnuszukat. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 243.

1243. *Hossu püspök levele Serédi hercegprímáshoz a Himnusz énekléséről.* 1943. december 9. EPL, 1859/1944. Sándor Imre püspöki helynök másképp emlékezett, szerinte 1918 előtt a román templomokban is énekeltek a magyar himnuszt, az információt azonban

egyik ismerőse szóbeli közlésére alapozta. *Sándor Imre püspöki helynök levele Serédi hercegprímáshoz a Himnusz énekléséről*. 1943. december 29. EPL, 1859/1944.

1244. Știrban, Marcel: *Problema reglementării...* A római katolikus papok számára az a rendelkezés is problémát jelentett, amely szerint a román hősök napja alkalmából közös misét rendelt el a törvény. A református egyház kérelmezte, hogy engedélyezzék a román himnusz lefordítását, és magyar nyelven énekeljék, amit természetesen elutasítottak. *Sándor Imre püspöki helynök levele Serédi hercegprímáshoz a himnusz énekléséről*. 1943. december 29. EPL, 1859/1944.

1245. A VKM a „lelki béke” érdekében utasította a papokat, hogy kerüljenek minden olyan cselekedet, amely nem egyeztethető össze „a magyar nemzeti ünnep magasztosságával”. A *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete a nemzeti ünnepek megünnepeléséről*. 1941. május 13. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 59. f.

1246. *Hossu püspök levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a nemzeti ünnepekről*. 1941. június 19. DJMS-Protopopiat, dos. 1843/1941. 72. f.

1247. A téma felmerült a két világháború közötti magyar püspökkari konferenciákon is, 1933 és 1935-ben tárgyalták a kérdést. 1935-ben a leventeszervezet főparancsnoka szóvá tette, hogy egyes papok nem nézik jó szemmel a Himnusz éneklését a leventemiséken. A tanácskozást követően a püspöki kar azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a papok ne emeljenek kifogást, és az éneklés befejeztéig a pap ne hagyja el az oltárt. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...* II. kötet, 67.

1248. A román egyházak magatartása az volt, hogy a papok a püspöki utasítás hiányára hivatkoztak, a püspökök viszont nem reagáltak a hasonló megkeresésekre. Ennek kapcsán szinte meglepődve állapította meg Hossu püspök 1943 végén, hogy ők továbbra sem szabályozták és nem foglaltak állást az ügyben. *Hossu püspök levele Rusu püspöknek a Himnusz énekléséről*. 1943. december 2. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 125. f.

1249. A M. Kir. Honvédelmi Miniszter 1940. évi 70000. számú rendelete, a honvédelemről szóló 1939:11. törvénycikk végrehajtására vonatkozó utasítás leventekötelezettségére vonatkozó II. Része 1. Címének kibocsátásáról. Rendeletek Tára, 1940. (Letöltve: www3.arcanum.hu, 2017. április 29.)

1250. *Naszódi járás főszolgabírójának jelentése Hossu püspök látogatásáról*. 1943. május 24. K 28, 96. csomó, 156. tétel, 1943-O-25429. 82. f. Hossu püspök azzal magyarázta az esetet, hogy nem volt betervezve a püspöki látogatás programjába. *Hossu püspök levele Rusu püspökhöz a Himnusz énekléséről*. 1943. december 2. DJMS-Protopopiat, dos. 1898/1943. 125. f.

1251. A 142000/1943. sz. HM-rendeletben erősítették meg a Himnusz éneklésének kötelezettségét. *Leventeintézet országos vezetőjének levele Serédihez a himnuszéneklés ügyében*. 1943. november 19. EPL, 1859/1944.

1252. Ezt követően hosszas polémia alakult ki közöttük a magyar Himnusz 1918 előtti énekléséről.

1253. A püspökök azonban kettős beszédet alkalmaztak az ügyben, a román kormány és a Vatikán felé azt közölték, hogy nem tudják elfogadni a magyar Himnusz éneklését román templomban. *A budapesti román követség jelentése M. Antonescunak a Rusu püspökkel folytatott beszélgetésről*. 1941. október 11. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 200.

407–412. f.; illetve *Rusu püspök francia nyelvű válaszai Ritter érsek kérdőívére*. 1943. február 18. DJMM-Episcopia, dos. 4/1941. 5–15. f.

1254. Ugyanígy kifogásolták, hogy a magyar Himnusznak nincs román fordítása, így nem lehet beilleszteni a misébe. *Rusu püspök levele Serédi hercegprímásnak a Himnusz ügyében*. 1943. december 7. *Hossu püspök levele Serédi hercegprímásnak a Himnusz ügyében*. 1943. december 9. EPL, 1859/1944. Sándor Imre helynök nem értett egyet az énekltetés erőltetésével. *Sándor Imre püspöki helynök levele Serédi hercegprímáshoz a Himnusz énekléséről*. 1943. december 29. EPL, 1859/1944.

1255. Ugyanakkor erőltetettnek vélte a király és a nemzeti himnusz közötti különbséget, szerinte minden himnusz az illető impériumról szólt. *Serédi hercegprímás levele Hossu püspöknek a Himnusz éneklése ügyében*. 1944. január 11. DJMS-Protopopiat, dos. 1929/1944. 4. f.

1256. *Honvédelmi Minisztérium levele Hossu püspöknek a Himnusz éneklés ügyében*. 1944. február 12. DJMS-Protopopiat, dos. 1929/1944. 18. f.

1257. Rusu püspök értelmezése szerint a Himnuszt csak a leventéknek kell énekelniük, a híveknek nem, és csak a nemzeti ünnepek alkalmával. A rendelet kijátszása végett javasolta, hogy a mise végére iktassanak be Te Deumot a leventék számára, így nem kell elénekelni a Himnuszt. *Rusu püspök levele papjaihoz a Himnusz éneklés ügyében*. 1944. augusztus 17. DJMS-Protopopiat, dos. 1929/1944. 42. f.

1258. Ilyen volt például az elmenekült román papok visszaengedésének kérdése. Az elvvel egyetértett a magyar kormányzat, de amikor Székelyfölddel kapcsolatban került előtérbe, azonnal politikai kérdés lett belőle.

1259. Ugyanez megfigyelhető a helyi közigazgatás esetében is: a csendőrség, rendőrség képviselői a minél határozottabb fellépést és példastatuálást szorgalmazták. A hierarchiában felfelé haladva egyre megengedőbb állásponttal találkozunk.

1260. Ez leginkább a két világháború közötti időszakban épített templomok és a vallás-változtatások kérdésében figyelhető meg.

1261. Ezek többsége a bevonulás nyomán önként távozott.

1262. Erre legjobb példa a Székelyföldről elmenekült görögkatolikus papok esete, akik közül egyetlenegy olyan akadt, akinek visszatéréséhez a helyi magyar közigazgatás elviekben hozzájárult.

1263. Lásd a nagyváradi ortodox és görögkatolikus püspök esetét.

1264. Ezzel kapcsolatban a legszemléletesebbek Gergely Viktor gyimesbükki pap levelei, aki a körülötte zajló események kapcsán feltette a költői kérdést: hogyan egyeztethető mindez össze a vallásszabadsággal, a sokat hangoztatott Szent István-i eszmével. *Gergely Viktor gyimesbükki pap levele a Szent Miklós Magyarországi Unió Szövetségéhez*. 1942. január 27. GKPL, I-1-a. 433/1942.

1265. Szatmár vármegye főispánja például azért nem támogatta, hogy az érendrédi görögkatolikus pap telefonhoz jusson, mert megbízhatatlannak tartotta. A Miniszterelnökség végül mégis engedélyezte, tartva az esetleges reciprocitástól. *Szatmár vármegye főispánjának jelentése a Belügyminisztériumnak az érendrédi pap telefon igényléséről*. 1943. március 12. MNL OL, K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-23697. 761. f.

1266. Ez a korabeli viszonyok közepette természetes volt, a kijelentés érvényes a dél-erdélyi magyar papokra is.

1267. Meglepő Dudás püspök magatartása, aki a román püspökök „köpönyegforgatása” láttán nem tiltakozott. Feltételezhető, hogy csak utólag realizálta.

1268. A magyar kormányzat a bécsi döntésre mint egy mindkét fél által elfogadott nemzetközi egyezményre tekintett, amely részben kiküszöbölte a trianoni traumát és megvetette az alapját egy újabb ezeréves magyar uralomnak.

1269. Lásd Kárpátalja és a máramarosi ortodox püspökség esetét.

1270. Egy kárpátaljai adótisztet ortodox vallása miatt nem igazoltak, ezt azonban a Miniszterelnökség helytelenítette. *Miniszterelnökségi átirat a Pénzügyminisztériumhoz az igazolási eljárás ügyében.* 1939. július 10. K 28, 57. csomó, 101. tétel, 1939-L-17846. 3–4. f. Ezzel ellentétes tapasztalatuk volt a román egyháznak és a székelyföldi magyar híveknek, akiket kényszerítettek felekezetük elhagyására. Ugyanezt kérte számon Serédi hercegprímás, aki „a lelkiismereti szabadság és a haza érdekében” kérte Teleki Pál miniszterelnöktől a vallásváltoztatások ügyének rendezését. *Szerédi hercegprímás levéltervezete Teleki Pál miniszterelnökhöz a vallásváltoztatások ügyében.* 1940. EPL, C. D/C, 8918/1940.

1271. A román papok megbízhatósága kapcsán a kormány hangsúlyozta, hogy politikai okokból ragaszkodik az egyenlő bánásmód elvének mint jogalaphoz a fenntartásához: „Ha külön feltételként a teljes megbízhatóság, vagy a viszonyosság köttetné ki, akkor a külön pótlék élvezetéből az erdélyi román lelkészek kizárhatók volnának, mert teljesen megbízhatónak nem minősíthetők, illetőleg Romániában az ún. kisebbségi egyházak lelkészei alacsonyabb javadalmazásban részesülnek mint a görögkatolikus vagy görög keleti román lelkészek. Mindkét feltétel kikötése azonban nehézségekbe ütközik. A teljes megbízhatóság feltétele azért, mert ezt jogszabállyal kimondani igen kényes, a viszonyosság kikötése pedig ellenkeznék az 1898:XIV. tc. rendelkezéseivel és a magyar jogi felfogás sarkalatos tételével, az egyenlő elbánás elvével. Az egyenlő elbánás elvének sértetlen fenntartására pedig politikai megfontolások alapján is érdekünkben állónak bizonyulhat.” *Pro memoria az erdélyi görögkatolikus és görög keleti lelkészek helyi jövedelmének és illetményeinek megállapítása tárgyában a Miniszter úr őexcellenciája elnöklése alatt tartott értekezlet határozatáról.* 1943. március 27. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-20646. 10–14. f.

1272. Például az állami támogatás ügyében. Bár felmerült, a rendelet szövegébe nem került be, hogy megbízhatatlan pap nem kaphat kongruát. A kongruát csak érvényes bírói ítélet esetén tartották megvonhatónak. „[...] Itt került szóba az 1898. évi vonatkozó törvény ama rendelkezése, hogy állami kongrua a magyar államhoz nem hű papok részére nem folyósítható. Az »államhű« és a »megbízható« jelleg kritériumai körül vitáztak, végül is megállapítván, hogy azt rendeletben nem írhatják, hogy a nem megbízható román papoknak kongruát nem adnak. Ezzel kapcsolatban Beresztóczy miniszteri osztályfőnök a katolikus osztály vezetője megemlíttette azt is, hogy csak azoknak a román papoknak nem folyósítanak kongruát, akikkel szemben jogerős bírói ítélet állapította meg magyarellenességüket.” *Jelentés az észak-erdélyi román papok kongruátügyében tartott értekezletéről.* 1943. március 20. K 28, 84. csomó, 139. tétel, 1943-D-20646. 2–10. f.

1273. A dualizmus kori román elit két világháború közötti kisebbségpolitikai nézeteiről lásd Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism în România Mare*; a magyar elit 1940 utáni magatartására vonatkozóan lásd Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat...* 237–292.

1274. Ez érvényes mind az észak-erdélyi román, mind a dél-erdélyi magyar nemzeti ségre.

1275. Nagy Péter Tibor szerint a dualizmus kezdeti szakaszában a liberális állam legfőbb szövetségese az oktatás kiterjesztésében a városi polgárság volt, majd fokozatosan érdekeltté váltak a tanítók is a nyugdíjbiztosítással és állami alkalmazotti státusszal. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 34–37.

1276. Gellner, Ernst: *A nacionalizmus kialakulása...* 45.

1277. Gellner okfejtésében öt korszakot említ, témánk szempontjából azonban csak az első négy a releváns, az utolsó már az 1945 utáni időszakra vonatkozik.

1278. Gellner, Ernst: *A nacionalizmus kialakulása...* 58–59.

1279. Az 1908. évi XLVI. törvénycikk, az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 4.)

1280. Az állami megtérítés az 1907:XXVII tc. előírásainak betartásához volt kötve, ami-ben meghatározták a tanítói fizetések minimumát, és bevezették az ún. korpótléket. A törvény bevezetése előtt a görögkatolikus egyháznak 45 ezer, az ortodoxnak 18 ezer pengő bevétele volt a tandíjakból. A törvény körüli polémia-ra vonatkozóan lásd Anka László: *Gróf Apponyi belpolitikai pályafutása...* 163–164.

1281. A két törvény hasonló szerepet játszott a román nemzetiség történetében, mint a két világháború között a Gyulafehérvári Határozatok és a párizsi kisebbségi szerződés. Egyik törvényt sem hajtották végre, de végig hivatkozási alapnak számított.

1282. Nagy Péter Tibor: *Az állam-egyház-oktatás-kapcsolat megváltozása...* 79.

1283. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 59.

1284. Bellér Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika története...* 53. A román püspökök első-sorban a fizetések szabályozását, az állami iskolaalapítás lehetővé tételét, valamint a túlzott állami ellenőrzési jogot kifogásolták, ezeket azonban nem vették figyelembe. Sularea, Daniel: *Școală și societate...* 69.

1285. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. (Letöltés: www.net.jogtar.hu, 2018. július 5.)

1286. Hendea, Sorin Vasile: *Învățământul confesional românesc...* 331.

1287. Băjenaru, Constantin: *Legislație școlară...* 240.

1288. Câmpean-Moldovan-Câmpean: *Contribuții la istoria învățământului...* 45.

1289. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 220. Sularea szerint a román egyházak az 1868-as törvény előnyeit és jelentőségét csak 1875 után, a magyarosító tendenciák megjelenését követően fogták fel, akkortól kezdve viszont a törvényre hivatkoztak, és betartását kérték. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 123.

1290. Az ortodox egyház csak 1879-ben emelte háromévesre a tanítóképzést. Dobozi, Milandolina Beatrice: *Biserica și școala românească...* 278–284.

1291. Polverejan, Șerban: *Contribuții statistice privind școlile românești...* 163.

1292. Ez természetesen jellemző volt más egyházi iskolákra is, az iskolák száma, felszereltsége, a tanítók képzettsége eltért mind regionálisan, mind nemzetiségenként. Általában a legjobban felszerelték az állami iskolák voltak, és eleve különbség volt városi és falusi iskolák között. Iskolázottság terén a zsidó és német lakosság volt a leginkább írástudó, ezt követte a magyar és szlovák lakosság. A román lakosság általában a legrosszabb mutatókkal rendelkezett, csak a ruténké volt rosszabb. A statisztikai adatokra a későbbiekben még visszatérünk.

1293. 1882-es adat szerint a 818 ortodox iskolából 658-nak volt saját épülete, 295-nek nem volt megfelelő épülete, átlagban 5,6 pad, 1,1 tábla, 0,4 számológép, 1,1 térkép, 0,3 földgömb volt egy iskolában, az iskolakönyvtárakban pedig átlag 4,4 kötet. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 323.

1294. Uo. 327. Az 1870-es évek közepén a széki görögkatolikus esperesség 16 tanítója közül 10 végzett tanítóképzőt, három más iskolát végzett, három pedig különböző felkészítő kurzusokon vett részt. Câmpean–Moldovan–Câmpean: *Contribuții la istoria învățământului...* 50.

1295. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 70–72. A román ortodox érsekség területén a törvény bevezetését követően 1869-ben csak a gyerekek 6 százaléka járt ismétlőiskolába, a század végére ez az arány elérte a kétharmadot. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 324.

1296. Bellér Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika...* 53.

1297. Ugyanakkor az egyházon belül is szigorú hierarchia uralkodott, a tanító csak a papok közvetítésével léphetett kapcsolatba a püspökséggel és konzisztóriummal. A püspökségekben az esperesek látták el a tanfelügyelő feladatát, a pap csak rajta keresztül kommunikálhatott a konzisztóriummal. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 195–205.

1298. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 324. Az érsekség és a román szakirodalom adatai ellentmondóak, más adatok szerint a román gyerekek iskolatogatói szintje csak a 19. század végére érte el az 58%-ot. Brusanowski a könyvében többször közöl egymásnak ellentmondó adatokat az érsekség levéltárára hivatkozva, ezeket azonban nem próbálja meg ütköztetni, korrigálni. Nemzetiségi bontásban csak az 1880-as évektől rendelkezünk országos statisztikai adatokkal.

1299. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 367. Az ortodox érsekség adataival szemben ez sokkal realitásabbnak tűnik. Sularea szerint a legmagasabb arány a Szászföldön és Bánságban, valamint a határörvidéken volt, a legalacsonyabb pedig a vármegyei területeken. Jelentősek voltak az Erdélyen belüli regionális különbségek is, 1872-ben például az alsórépai (Maros megye) ortodox tanintézetet amiatt kellett felfüggeszteni, mert az iskolába senki nem járt. Dobozi, Milandolina Beatrice: *Biserica și școala românească...* 314.

1300. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 89. Az egyházi iskolák tanítóinak többsége a dualizmus első felében főállásban kántor volt, így a kántori fizetés mellé kaptak pár tíz forint pluszbevételt. A dualizmus második felében folyamatosan emelkedett a román egyházi iskolák tanítóinak fizetése, de mindig elmaradt mind a törvényben előírttól, mind az országos átlagtól. 1881-ben például az országos átlagfizetés 386 forint volt, egy ortodox tanítóé 214 forint. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 331.

1301. Az egyházi szabályzat szerint a tanítót élete végéig választották, de elégedetlenség esetén elbocsátható volt. A törvény nem tette lehetővé a tanítók ideiglenes alkalmazását, csak rendes és helyettes tanítói státust ismert, ennek ellenére a 19. században elterjedt volt ez a rendszer, és az államhatalom is eltűrte. Ghibu, Onisifor: *Viața și organizația bisericească...* 114.

1302. Erről a törvény 22. §-a rendelkezett. Az 1868-as törvény alapján csak elszigetelt esetekben rendeltek el iskolabezárást. A 19. század végi iskolabezárások későbbi törvények és rendeletek alapján történtek.

1303. Erre tevődött rá az 1893-ban létrehozott közigazgatási bíróság, amelynek joga volt felülbírálni a helyi közigazgatási bizottságok és iskolaszékek döntését, ezzel nőtt a központi kormányzat ellenőrzése az egyházi iskolák felett. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 174–178.

1304. Mivel a továbbtanulás, akárcsak a közigazgatás bármely szintjén való elhelyezkedés feltétele volt a magyar nyelv ismerete, ez önmagában nem tekinthető sérelemnek.

1305. Az 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 5.)

1306. Ennek okai összetettek, részben a dualista rendszer megreformálhatatlanságából, részben a generációváltásból következtek. Részletezése meghaladná témánkat.

1307. Az 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 5.)

1308. Fontos azt is megjegyezni, hogy az 1860-as években egyes román iskolákban – főleg Erdély nyugati felén – elsősorban a szülők kérésére oktatták a magyar nyelvet is, magánóra jelleggel. 1864-ben a nagyváradi görögkatolikus püspökség 165 iskolája közül 90-ben lehetett magyart is tanulni. Berecz Ágoston: *The politics of early language teaching...* 79.

1309. Daniela Mărza meglátása szerint a román egyházak általában hevesen tiltakoztak minden törvény ellen annak elfogadásáig, az azonban nem figyelhető meg, hogy utólag törekedtek volna szabotálására, inkább a végrehajtás során történt esetleges visszaélésekkel szemben próbáltak fellépni. Mărza, Daniela: *Învățământ românesc în Transilvania...* 82.

1310. Vesztróczy Zsolt: *Modernizáció és/vagy magyarosítás...* 158.

1311. Trefort Ágoston Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter beszéde az Országgyűlés Felsőházának 1879. május 13-i ülésén. *Felsőházi Napló*, I. kötet, 163–186.

1312. Miron Romanul nagyszebeni ortodox érsek beszéde az Országgyűlés Felsőházának 1879. május 13-i ülésén. *Felsőházi Napló*, I. kötet, 163–186.

1313. Victor Mihályi de Apșa lugosi görögkatolikus püspök beszéde az Országgyűlés Felsőházának 1879. május 13-i ülésén. *Felsőházi Napló*, I. kötet, 163–186.

1314. Ioan Vancea balázsfalvi görögkatolikus érsek beszéde az Országgyűlés Felsőházának 1879. május 13-i ülésén. *Felsőházi Napló*, I. kötet, 163–186.

1315. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 289.

1316. Sularea szerint a törvény felesleges volt, mivel ebben az időben a román elit már jól beszélt magyarul. Mások is inkább a törvény végrehajtásakor elkövetett visszaéléseket kifogásolják. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 37.; illetve Câmpean–Moldovan–Câmpean: *Contribuții la istoria învățământului...* 62.

1317. Egyes korabeli vélekedés szerint a német anyanyelvű gyerekek könnyebben megtanulnak magyarul, mivel a latin betűk megtanulása könnyebben megy, mint a gót betűk elsajátítása. Berecz Ágoston: *The politics of early language teaching...* 55–56.

1318. Nagy Péter Tibor: *A nemzetiségi kérdés és az egyházpolitika...* 64. Más írása szerint a törvény egyértelműen modernizációs jellegű volt, és növelte a nemzetiségek számát a középiskolában. Az másodlagos, hogy hozzájárult az asszimilációjukhoz is. Meglátása szerint a városokban zajló spontán magyarosodás nagyobb volt, mint az állam által erőltetett iskolai. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 30–31.

1352. Brusanowski szerint az ortodox egyházközségek 30%-a kapott államsegélyt. Ez 276 egyházközséget jelentett, ezek közül 216-ban az összeg magasabb volt, mint 60 forint. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 375., 464.

1353. Az ügyosztály emellett a szocialista mozgalmak megfigyelésével is foglalkozott, témánk szempontjából azonban ez nem releváns.

1354. Szász Zoltán: *A brassói román iskolák...* 35–36. Az ügyosztályt Bánffy bukását követően felszámolták, a főispánok azonban rendszeresen kaptak kéréseket, utasításokat a nemzetiségi kérdés kezeléséről. Az ügyosztály működésére vonatkozóan lásd Jancsó Benedek: *Bánffy Dezső nemzetiségi politikája.*

1355. Wlassics Gyula akkori VK-miniszter a költségvetési vitában elmondott beszédében kiemelte, hogy a Tiszától keletre fekvő területeken 590 községben van kisebbségben, ezek közül 332-ben nincs állami iskola és 343 községben van többségben, ezek közül 221-ben nincs állami iskola. Összesen tehát 550 állami iskola létrehozására lenne szükség. Feltetelezte, hogy az állam területének fennmaradó részén is körülbelül ugyanennyi állami iskolára lenne szükség, így jutott az ezres számhoz. Kövér György: „*Statisztikai asszimiláció Magyarországon...* 1230. Wlassics tehát amellett volt, hogy mindkét területen szükség van az állami iskolákra.

1356. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökségnek az állami oktatás fejlesztéséről. 1898. június 30. MNL OL, K 721, 2. doboz, 2a. tétel, 1902. 19–20. f.

1357. A tervezet szerint egy-egy iskola költsége: 1000 korona fizetés, 200 korona lakbér, 100 korona dologi szükséglet, 100 korona hitoktató bére, 300 korona tanterem lakbér-egyenérték, összesen 1700 korona. *Jegyzetek az 1902. évi állami költségvetéshez – állami népiskolák.* 1901. december 21. MNL OL, K 721, 2. doboz, 2a. tétel, 1902. 19–20. f.

1358. Az ábra másik tanulsága, hogy a programban hangsúlyos szerepet játszott a modern iskolahálózat is. Ahol szükség volt, nagyobb településeken eleve több iskolát hoztak létre, és azok többsége osztott képzést nyújtott. Egy iskolára átlagban 2,2 tanító jutott. Vesztróczy adatai szerint a Felvidéken létrehozott állami iskolák 44%-a volt osztatlan. Vesztróczy Zsolt: *Modernizáció és/vagy magyarosítás...* 163.

1359. A megvalósításnál már eltérések voltak. A legtöbb iskolát ugyanúgy a Bánságban hozták létre (20%), ezt a Tisza jobb parti nagytáj követte (20%), amely magyar többségű terület, s csak ezt követte Erdély (17%). Kövér György: „*Statisztikai asszimiláció Magyarországon...* 1231.

1360. Huszonegy ilyen vármegye volt.

1361. Szita László adatai szerint az iskolák 70 százalékát nemzetiségi vidéken hozták létre, legtöbbet Erdélyben és a Felvidéken. Szita László: *A dualizmus kori iskolaállamosítási törekvések...* 447.

1362. Pontosabb adatokkal szolgálna a településenkénti vizsgálat, ilyen adatokkal azonban nem rendelkezünk. Szita László adatai szerint az 1907-es tanévben 378 095 diák járt állami iskolába, ezek 53%-a volt magyar. A nemzetiségi köztulajdonú iskolák között a németek jártak a legtöbben állami iskolába, a diákok 9,7%-a volt román. Szita László: *A dualizmus kori iskolaállamosítási törekvések...* 447.

1363. A téma bővebb kifejtése meghaladja e kötet kereteit. Erre vonatkozóan lásd Anka László: *Gróf Apponyi belpolitikai pályafutása...* 172.

1364. 1896-ban a tanítók egyesülete a fizetések 600 forintra történő felemelését kérte, míg az ortodox tanítók 1907-ben 800 forintos fizetést sürgették. Dolmányos István: *Lex Apponyi...* 496.

1365. Gali Máté: *Berzeviczy Albert élete és munkássága...* 125–133.

1366. Bíró Sándor szerint a törvény közvetlen kiváltó oka az erdélyi románoknak az 1906-os bukaresti kiállításakor tapasztalt magatartása. Minden nemzetiség elsősorban azt hangsúlyozta, melyik országból származik – kivéve az erdélyi románokat. A magyar kormányzat ezt egyértelműen irredenta lépésként értelmezte. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 160–162. Lucian Bretan a románok politikai aktivizmusára való ellenlépésnek tulajdonítja a törvény megszületését. Bretan, Lucian: *Reacțiunea românilor ardeleni...* 113.

1367. Márza, Daniela: *Învățământ românesc în Transilvania...* 46–47.

1368. Ioan Ignăție Papp aradi ortodox püspöknek az Országgyűlés Felsőházának 1906. május 8-iki ülésén elhangzott beszéde. *Felsőházi Napló*, I. kötet, 169–189.

1369. „...államunk a nyelvek sokasága mellett is ezer évig fennállott, és hogy veszély esetén valamennyi polgára által nyelvkülönbség nélkül védelmezett. Akkor meggyőződésünk csak az lehet, hogy az állam ereje nem a nyelv egységében, hanem a népeket összefűző hazaszeretében találja kútforrását...” Ioan Mețianu nagyszebeni ortodox érseknek az Országgyűlés Felsőházának 1906. május 8-i ülésén elhangzott beszéde. *Felsőházi Napló*, I. kötet, 169–189.

1370. Ugyanakkor rámutatott a törvény egyik ellentmondására: kifogásolta, hogy az állam érdekeit csak a segélyezett iskolákban látja veszélyeztetettnek. Vasile Goldișnak az Országgyűlés Képviselőházának 1907. április 5-én tartott ülésén elhangzott beszéde. *Képviselőházi Napló*, 8. kötet, 29–52.

1371. A korona hivatalosan 1900-tól vált fizetőeszközzé. Az átváltási árfolyam szerint 0,5 forint lett egy korona, a fizetést tehát gyakorlatilag megduplázták, korpótlékkal együtt pedig négyszeresére nőtt.

1372. A törvény szerint államellenes cselekménynek minősül „minden cselekmény, amely a magyar állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása, területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása, az állam címere, jelvényei vagy zászlója ellen irányul”. Az 1907. évi XXVI. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 10.)

1373. Az államellenes cselekedet meghatározása ugyanaz, mint az állami tanítók esetében.

1374. Az 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 10.)

1375. Berecz Ágoston: *The politics of early language teaching...* 153–164.

1376. Sularea a nemzetiségpolitika csúcspontjaként értelmezi a törvényt. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 115. Maior ezzel szemben egyértelműen az egyházi oktatás elleni támadásként értelmezi. Maior, Liviu: *Politica școlară a guvernelor maghiare...* 129.

1377. Ugyanakkor elismeri, hogy a törvénynek negatív hatása volt az iskolákra és az anyanyelvhasználat korlátozására. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 164.

1378. Szerencsétlennek tartja, hogy az állami szerepvállalást egybekapcsolták az állami befolyás növekedésével, ami egyértelműen felülírta az 1868-as törvényt. Szarka László: *Modernizáció és magyarosítás...* <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00132/szarkal.html> A magyar történetírásban az utóbbi években megjelenő „újraértelmezésként” értékelhető Tarján Tamás tanulmánya, aki szerint hibás az Apponyi-törvénynek nacionalista, nemzetiségellenes élt tulajdonítani, ez csak a pontatlan megfogalmazás és a hibás végrehajtás miatt ragadhatott rá. Szerinte a törvény elsősorban szociális jellegű volt, a magyar nyelv erőszakos terjesztése még nem egyenlő az asszimilációval. Tarján Tamás: *Lex Apponyi...* 382–388.

1379. Nem is tartja kimondottan kisebbségellenesnek, mivel minden egyházat érintett. Márza, Daniela: *Învăţământ românesc în Transilvania...* 94.

1380. Magyar Piroska: *A nagymagyarországi románok iskolágye.* 63.

1381. Adatai szerint 367 ortodox és 288 görögkatolikus egytanítós román iskola szűnt meg, ezzel szemben csak 31 ortodox és 15 görögkatolikus kéttanítós iskola jött létre.

1382. Ugyanezt a megállapítást teszi Maior is. Maior, Liviu: *Politica şcolară a guvernelor maghiare...* 124.

1383. A megállapítás korabeli dokumentumokkal tételesen nem bizonyítható, a törvény hatásából azonban erre lehet következtetni. Hasonló megállapításra jutott Dolmányos is, ő „kényszersegélynek” nevezi az államsegélyt. Dolmányos István: *Lex Apponyi...* 492.

1384. „[...] a magyar nyelv, a számolás, a hazai földrajz és történelem, továbbá a polgári jogok és kötelességek tanítása [...] hitfelekezeti iskolákban pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszter által is jóváhagyott, vagy [...] általa megállapított tanterv szerint és óraszámában kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédesszközök használatával történik.” *Az 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól*, 20. §.

1385. „Amiatt támogatják a tervezet elfogadását, mert az ily iskolák növendékei, kell hogy magyarul tanulják a történelmen és földrajzon kívül a számtant, s úgy oktatók, hogy gondolataikat ki tudják fejezni érthetően magyar nyelven is.” A pénzügyi bizottság jelentése „a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és felekezeti néptanítók járandóságairól” szóló törvényjavaslat tárgyában. *Képviselőházi Irományok*, 1906. 340. A sajátos értelmezésre Dolmányos is felhívta a figyelmet. Dolmányos István: *Lex Apponyi...* 492.

1386. Bellér szerint a törvény „rossz hírnevéhez” ezen téves értelmezések és önkényes végrehajtások is hozzájárulhattak. Bellér Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika...* 61.

1387. Egyes értelmezések szerint az államsegély feltétele e tárgyak magyarul történő oktatása volt. Câmpean–Moldovan–Câmpean: *Contribuţii la istoria învăţământului...* 80.

1388. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 168. Ugyanezt támasztja alá a karánsebesi ortodox érsek 1910-es körlevele, amelyben rendelkezik az Apponyi-törvény végrehajtásáról. Szerinte a nemzeti tárgyakat a tanítóknak nem kell magyarul összefoglalniuk, csak a diákok kell hogy képesek legyenek erre – szükség esetén. Gombkötő Antal: *Dr. Christea Miron – az Apponyi-törvény értelmezőjeként.* 494–505.

1389. Balázs András: „Az Apponyi-féle törvény végrehajtása”. 137.

1390. Barabás Endre filológiai elemzéssel bizonyítja, hogy Angelescu szándékosan ferdített, ugyanis mindkét hivatkozott könyv (O. Ghibu és L. Triteanu) helyesen idézi az Apponyi-törvényben foglaltakat. Barabás Endre: *Az Apponyi-féle törvény...* 333–334. Angelescu ráadásul könnyítésként állította be azt, hogy míg a dualizmus időszakában öt nemzeti tárgyat kellett magyarul tanulni, az ő törvényei alapján csak hármat kell románul oktatni. Barabás Endre: *A romániai magyarnyelvű oktatásügy első tíz éve...* 141.

1391. Azt is kifogásolták, hogy a tanító magatartása miatt nem személyét, hanem az egész iskolát vagy az egyházközséget sújtják az iskola bezárásával. Nagy Péter Tibor: *A nemzetiségi kérdés és az egyházpolitika...* 66–67.

1392. Márza, Daniela: *Învăţământ românesc în Transilvania...* 46.

1393. Dolmányos István: *Lex Apponyi...* 521.

1394. Vesztróczy Zsolt: *Modernizáció és/vagy magyarosítás...* 168.

1395. Zilizi ezt úgy értelmezi, hogy a hatóságok belátták, hogy Liptó megyében nem tudják megvalósítani a magyar nyelv hatékony oktatását és a törvény gyakorlatba ültetését. Zilizi Zoltán: *A Lex Apponyi végrehajtása...* 246–251.

1396. Dolmányos adata amiatt vet fel kétségeket, mivel a törvény csak 1910-ben lépett életbe. Dolmányos István: *Lex Apponyi...* 521.

1397. Maior, Liviu: *Politica şcolară a guvernelor maghiare...* 124.

1398. Brusanowski, Paul: *Învăţământul confesional ortodox...* 323. Hasonló adatokat közöl Sularea a görögkatolikus tanítók kapcsán, szerinte 1907 és '10 között csak öt román tanító ellen indult eljárás. Sularea, Daniela: *Şcoală şi societate...* 173.

1399. A görögkatolikus érsekség 1909-ben egy 1 millió koronás iskolai alapot hozott létre az iskolák megmentése érdekében, amelynek gyarapításához gyűjtési akciót hirdetett. Az első két évben még sikerrel zárult, 300 ezer korona gyűlt össze, elsősorban az elit adományából. Később azonban hiába próbálták kötelezővé tenni a papok és tanítók számára, fokozatosan kifulladt, és 1917-ben már csak 47 korona gyűlt össze. Márza, Daniela: *Învăţământ românesc în Transilvania...* 92.

1400. A püspökségek ezt egyik esetben sem fogadták el. A megoldás az volt, hogy az esperesek nem értesítették a püspökségeket az átadásról, és az állami iskolából már nehéz volt a gyerekeket „visszaszerezni.” Sularea, Daniela: *Şcoală şi societate...* 293–294.

1401. A legnagyobb visszaesés az unitárius egyház esetében figyelhető meg: 1870-ben még 103 iskolájuk volt, ezek száma 1892-re (a tanári fizetések megemlése előtt) 50-re, majd 1910-re 34-re csökkent.

1402. Karády Viktor: *Szekularizáció, szegregáció, asszimiláció...* 68.

1403. Sularea, Daniela: *Şcoală şi societate...* 354. Karády adatai szerint a magyar nyelvű egyházi iskolák száma – a reformátusok kivételével – egy évtizeddel később, 1892-től kezdett csökkenni. Sularea, Daniela: *Şcoală şi societate...* 68.

1404. Anka László: *Gróf Apponyi belpolitikai pályafutása...* 162. Bellér ezzel szemben 1074-re teszi a megszűnt iskolák számát. Bellér Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika...* 62.

1405. Brusanowski, Kardos, Dolmányos és Tarján is ezt a számot használja. Câmpean (és szerzőtársai) 500-ra, míg Maior 300-ra teszi a megszűnt román iskolák számát.

1406. A két adat közötti különbség oka az is lehet, hogy a történetírásban használt adat a történelmi Erdélyre, nem az 1918-ban Romániához csatolt területre vonatkozik.

1407. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 371–372. Ghibu teljesen más adatot közöl, szerinte az állami iskolába járók aránya alig nőtt 9,5%-ról 10,6%-ra. Ghibu, Onisifor: *Viața și organizația bisericească...* 166.

1408. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 370. Berecz szerint a megszűnő iskolák nagy száma a tanfelügyelő személyének is betudható. Berecz Ágoston: *The politics of early language teaching...* 124.

1409. Câmpean–Moldovan–Câmpean: *Contribuții la istoria învățământului...* 82.

1410. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 373. Ciuhandu az aradi ortodox püspökségben 59%-ra teszi az államsegélyben részesülő egyházközségek számát. Ciuhandu, Gheorghe: *Școala noastră poporală...* 28.

1411. Az első világháború idejére a szlovák iskolák száma körülbelül 350-re csökkent. Vesztróczy Zsolt: *Modernizáció és/vagy magyarosítás...* 168.

1412. Mărza, Daniela: *Învățământ românesc în Transilvania...* 89.

1413. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 470.

1414. 1911-ben még tizenhat esperességben nem volt rendezve a tanítók fizetése. Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox...* 468. Hasonló helyzetről tesz jelentést az aradi ortodox püspökség, ott 75 tanárnak nem volt rendezve a fizetése. Ezek államsegélyt sem kaptak, mivel az iskola helyzete nem volt megfelelő, valószínűleg fokozatosan meg is szüntették. Ciuhandu, Gheorghe: *Școala noastră poporală...* 29.

1415. Karády adatai szerint 1905-ben már a felekezeti iskolák 58%-a kapott államsegélyt, ez a szint 1914-re elérte a 84%-ot. Karády Viktor: *Szekularizáció, szegregáció, asszimiláció...* 63.

1416. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 155.

1417. Bíró Sándor adatai szerint az erdélyi magyar egyházak 200 iskolát adtak át az államnak. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 175. A kérdésre a későbbiekben még visszatérünk.

1418. Az 1913. évi XV. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 13.)

1419. A szolgálati magatartásba beleszámitott a tanító iskolán kívüli tevékenysége, a közigazgatáshoz való viszonya, hazafias magatartása.

1420. Az 1913. évi XVI. törvénycikk a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 13.)

1421. Mărza, Daniela: *Învățământ românesc în Transilvania...* 54. Mivel nincs adat a törvény alkalmazásáról, nem ismert, mennyire volt jogos az egyházak félelme.

1422. Maior, Liviu: *Politica școlară a guvernelor maghiare...* 137.

1423. Andrei, Mirela: *Din istoria școlilor populare Năsăudene...* 500–510.

1424. Tăvală–Coc–Tanco: *Monografia colegiului național George Coșbuc...* 15.

1425. Darabont–Onofreiu: *Sorgintea fondurilor grănicerești Năsăudene...* 243.

1426. Uo. 245.

1427. Andrei, Mirela: *Școala confesională Năsăudeană...* 114–115.

1428. Ifj. Bertényi Iván: *Bánffy Dezső...* 59–60.

1429. Andrei, Mirela: *Din istoria școlilor populare...* 515.

1430. Ifj. Bertényi Iván: *Bánffy Dezső...* 54.

1431. Uilăcan, Iosif: *Școlile confesionale românești...* 274.

1432. Elmenekült például a brassói iskola tanári karának többsége és nyolcvan más tanító. Păcurariu, Mircea: *Politica statului ungar...* 170.

1433. Erre vonatkozóan lásd: Groza, Mihai-Octavian: *Din istoria mai pușin cunoscută a marelui război...*

1434. Păcurariu, Mircea: *Politica statului ungar...* 172–176.

1435. 1869-ben 1,3 tanító jutott egy iskolára és 91 gyerek egy tanítóra. 1910-ben már átlag 2 tanító jutott egy iskolára és 74 gyerek egy tanítóra. Szarka László: *Modernizáció és magyarosítás...* <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00132/szarkal.html>

1436. Ennek kapcsán felvetődik a kérdés, lehet-e a lassulás oka az, hogy a dualizmus utolsó szakaszában megvalósuló állami fejlesztés elsősorban a nemzetiségi vidékeket érintette. Nagy Péter Tibor szerint ez az érv nem elfogadható, mivel a német lakosságnál és országos szinten is megfigyelhető. Nagy Péter Tibor: *A felekezeti egyenlőtlenségek...* 10.

1437. A 20. század elején a lakosság egy része úgy nőtt fel, hogy vagy nem volt kötelező az iskolába járás, vagy csak minimális szinten valósult meg. Ennek tudatában a növekedés még látványosabb, a görögkatolikus apák/fiúk között szinte megduplázódik, az ortodox apák/fiúk közötti különbség pedig másfélszeres. A lányok/anyák közötti különbség még látványosabb. Nagy Péter Tibor: *A felekezeti egyenlőtlenségek...* 9.

1438. A nemzetiségi és regionális különbségek oka Nagy szerint a társadalmi egyenlőtlenségekben keresendő. A nemzetiségek nagyobb arányban voltak jelen a társadalom alsóbb rétegeiben, a különbségek azonban a dualizmus időszakában csökkentek. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 96.

1439. Az 1910-es években az állami iskolák közel fele a jelenkori Erdélyben működött, miközben Magyarország lakosságának 28,7%-a élt a területen.

1440. Szerinte az oktatás kérdését az egyház sem tartotta annyira fontosnak, ugyanakkor az állami beavatkozás nem volt mélyreható. Az egyház ezt követően is tudta iskoláit a nemzeti célok szolgálatára használni. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 187.

1441. Mărza, Daniela: *Învățământ românesc în Transilvania...* 81–91.

1442. A román szülők mentalitására jellemző példa, hogy – Uilăcan szerint – azzal ijesztgették a gyerekeiket, hogy ha rosszak lesznek, elküldik őket iskolába. Uilăcan, Iosif: *Școlile confesionale românești...* 255.

1443. Az állami iskolával szembeni legfőbb kifogásuk, hogy biztosan nem keresztény, erkölcsös szellemben fogja nevelni a híveket. Érdekes színtörténet az eseményeknek, hogy negatív példaként állították be Romániát, ahol törvényileg megtörtént az állam és egyház szétválasztása, és nő az „immoralitás és vallástalanság”. *Continuarea luptei*. Unirea. Foaie bisericească-politică, 1893. május 20. 161–162.

1444. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 390–391.

1445. Az egyház neheztelt az elitre, amiért nem hozott nagyobb anyagi áldozatot. Ugyanakkor a laikusok fokozottabb részvételét az egyház életében határozottan elutasította. Mărza, Daniela: *Învățământul român greco-catolic...* 121–127.

1446. Ciuhandu kimutatása szerint 1905-ben az aradi ortodox püspökség területén a törvény által előírt, az állami egyenes adó 5%-ában megszabott iskolafenntartási hozzájáruláshoz képest 13 település 6-15%-kal fizetett többet, míg 19 település 50%-nál is magasabb összeggel járult hozzá az egyházi iskola fenntartásához. A legtöbb település (36) 21-25%-kal fizetett többet. Ciuhandu, Gheorghe: *Școala noastră poporală...* 15.

1447. Ábrahám Barna: *Vagyonosodás és nemzetépítés...* 80. A leglátványosabb visszaesés a román többségű Hunyad megyében volt. Ghibu is elismerte, hogy a lakosság többségét nem érdekelte az iskola, a papok sem támogatták, és a tanítók is az állami iskolát preferálták. Ghibu, Onisifor: *Cercetări privitoare la situația învățământului...* 4–7.

1448. Sularea, Daniela: *Școală și societate...* 259.

1449. Az asszimiláció elsősorban a zsidók és svábok esetében figyelhető meg, ez önkéntes jellegű volt.

1450. Ezt erősítik meg Hegedűs kutatásai, aki irodalmi példák és visszaemlékezések révén igazolja, hogy a dualizmus kori iskolák csak a magyar és nemzetiségi lakosság közötti gyűlöletkeltésre voltak alkalmasak. Hegedűs, Nicoleta: *The Hungarian School...* 81–92.

1451. Karády Viktor: *Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás...* 241–245.

1452. A román görögkatolikus egyház hivatalos orgánumának tekinthető Unirea című lap 1907/1908-as számában több ilyen írás is megjelent.

1453. Egyesek mellett érveltek, hogy nehéz lesz elmagyarázni a vegyes vidékeken élőknek, hogy miért kell többet áldozniuk az iskolájuk érdekében. Szerintük ez csak akkor működne, ha létezne egy Központi Iskola Alap, ami finanszírozná a megmaradó iskolákat. *Ce e de făcut?* Unirea. Foaie bisericească-politică, 1907. november 23. 395–396.

1454. Ezzel egyetért Márza is, szerinte a román egyházak küzdelme elkeseredett, de egyben reménytelen is volt. Márza, Daniela: *Învățământul român greco-catolic...* 127.

1455. Érdekes elméleti felvetés lehetne, hogy ha nem következik be 1918, és a román egyházi iskolák száma egyre gyorsuló ütemben csökken és az államiaké nő, mikor következett volna be a váltás, amikor a román diákok többsége állami iskolába járt volna? Hitchins szerint az állami iskolába járó román diákok aránya 15%-ról 25%-ra emelkedett, ez azonban túlzás. Hitchins, Keith: *A Nation Affirmed...* 218. Magyar statisztikai adatok szerint az állami iskolába járó román diákok száma 1904 és '12 között megkétszereződött, 22 ezerről 44 ezerre nőtt, de így is csak a diákok 13%-át érintette. Ezt követően állandósult 42 ezres szinten, a visszaesés nyilvánvalóan a háborús időszak számlájára írható. Ez a szörvénnyos adat nem elég egy előreszámításhoz. Ha csak az iskolák számát nézzük, 1904-ben volt a legmagasabb az iskolák száma (3034). 1918-ig a román egyházi iskolák 40%-a megszűnt (1904–1912 között 298 iskola szűnt meg, míg 1912–1915 között 425). Ha ez a tendencia folytatódik, 1924-re az egyházi iskolák többsége államivá vált volna, ami feltehetően az asszimiláció gyorsulását hozta volna magával.

1456. Varga E. Árpád becslése alapján 1900 és 1910 között Erdélyben 89 ezer volt az asszimilációs nyereség, de csak 32 ezer volt a román lakosság vesztesége. Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori...* 155. 15. táblázat. Azzal együtt, hogy Erdély lakossága folyamatosan nőtt az időszakban, a román lakosság aránya nem csökkent, sőt, minimálisan emelkedett is. 1880-ban 53%, míg 1910-ben 53,2% volt. Berecz Ágoston: *The politics of early language teaching...* 32.

1457. Tímár Lajos: *A középfokú iskolarendszer modernizálása...* 255–256.

1458. A felsőgimnáziumoktól abban különbözött, hogy tanárai nem egyetemet végeztek, és nem rendelkezett autonómiával. Az iskolatípus másik előnye az volt, hogy 11 év alatt érettségéhez lehetett jutni, míg gimnáziumban csak egy évvel később. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 38., 384.

1459. Uo. 107.

1460. Ha csak az állami fenntartású iskolákat nézzük, a nemzetiségek aránya még magasabb: a diákok 60%-a román, 9,2% német és 7,5% zsidó. Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer...* 44. 34., 35. táblázat. Magyarországon a két világháború között is megmaradt ez az iskolatípus, a törvényi szabályozás átalakulása miatt azonban csökkent népszerűsége, s továbbra is a kisiparosok és munkások gyerekei körében volt a legnépszerűbb. Az elemi végzett diákok 10 százaléka tanult tovább polgári iskolában, körülbelül 21 ezer diák. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 415.

1461. Karády Viktor: *Magyar kultúrfölény...* 137.

1462. Ha külön a gimnáziumok esetét vizsgáljuk, a dualizmus kezdetén a románok a diákság 8,7%-át tették ki, ez 1910-re 6,2%-ra csökkent. Ez a visszaesés mind a németek, mind a szlovákok esetében magasabb. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 248.

1463. Itt mutatható ki a legnagyobb arányú asszimiláció, a diákok ugyanis még nemzetiségként iratkoztak be, de már magyarként érettségiztek.

1464. Ezt alátámasztja egyrészt a teológiák esete, ahol nem létezett ilyen nyomás, és a magyarok aránya nem nőtt. 1879-ben a teológián tanuló diákok 69%-a volt magyar nemzetiségű, ezek aránya 1910-ig csak 72%-ra növekedett. Karády Viktor: *Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás...* 247. Ugyanezt támasztják alá Nagy adatai is: míg nemzetiség szerint a 20. század elején a gimnáziumi tanulók 77%-a volt magyar, 10% német és 13% más, névelmezés alapján a magyarok aránya csak 33%, a németeké 29%, a más nemzeti-ségüké pedig 38%. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 128.

1465. Az 1880-as években még a román diákok 45%-a járt román egyházi középiskolába, ez a szint 1910-re 39%-ra csökkent. Mivel időközben nem szüntettek meg román középiskolát – a belényesi gimnáziumban vezették be a magyar nyelvű oktatást a felső tagozaton –, a csökkenés oka a román diákok számának növekedése. Ghibu számításai szerint 230 ezer száznak négy főgimnáziuma, egy reáliskolája, egy gimnáziuma volt, míg a 3,5 milliós román lakosságnak négy főgimnáziuma, egy gimnáziuma és egy alreáliskolája volt. 40 ezer százsz főre jutott egy gimnázium, a románok esetében 700 ezerre. Magyar Piroka: *A nagymagyarországi románok...* 103.

1466. Berecz Ágoston: *The politics of early language teaching...* 46.

1467. Erre jó példa Onisifor Ghibu, akinek két testvére otthagya a magyar középiskolát, mert nem bírták a rájuk nehezedő nyomást, míg Ghibu megerősödve került ki. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 179.

1468. A kiegyezési kísérletet részletesen tárgyalta Magyar, ennek ellenére a későbbi szakirodalomba nem került be. Magyar Piroka: *A nagymagyarországi románok...* 64–68.

1469. Ide sorolták a magyar államiság jelképeinek kötelező használatát.

1470. Érvelésük szerint egy többnemzetiségű államnak nem lehet érdeke, hogy minden lakosa egy nyelven beszéljen. Kétségbe vonták, hogy létezhet „kétnyelvű nép”, a hazafiság kritériuma pedig nem a magyar nyelv ismeretétől, hanem a „lélek tetteiben való megnyilvánulásától” függ.

1471. *Protocolul congresului național-bisericesc ordinar intrunit în Sibiu la 17/30 iulie 1916. Protocolul congresului național-bisericesc electoral ținut în Sibiu la 22 iulie (4 august) 1916. Sibiu, 1917. 97–117.*

1472. A különböző adatokból adódó ellentmondások elkerülése végett csak az országos statisztikák részletes adatait vesszük alapul azokból az évekből, amikor megyei bontásban is közlik az iskolák számát.

1473. A legnagyobb fogyás az unitárius iskolák körében van, ezek több mint háromnegyede megszűnt, a reformátusok esetében kétharmados a fogyás.

1474. 1915-ös statisztika szerint a négy székely megyében 240 állami iskola működött, a legtöbb (95) Háromszék megyében.

1475. Haret minisztersége alatt 2000 új iskolaépületet és 1700 új tanítói állást hoztak létre. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 46.

1476. Haret idején az analfabetizmus 75%-os volt, falvakon 82%. 1911-re az írástudók aránya elérte a 39%-ot. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 46.

1477. A román tanügyi rendszerben líceumnak nevezték a középiskolákat, ami a magyar oktatási rendszerben a főgimnáziumnak felelt meg. Egy 1893-as törvény szerint a középiskolát hétosztályosról nyolcosztályosra emelték, s a fő hangsúlyt a nemzeti tárgyak oktatására helyezték.

1478. Angelescu, Constantin: *Evoluția învățământului...* 5–6.

1479. Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás...* 39.

1480. Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában. 1918–1940–1941.* Kecskemét, 1944. 19.

1481. Pană, Virgil: *Minorități și majorități...* 186.

1482. Az adatok közötti különbségek oka az is lehet, hogy az 1918 előtti magyar statisztikai adatok megyei bontásban állnak rendelkezésre, a Partiumból „teljes” megyékkel tudunk kalkulálni, de ezeket a trianoni határ kettévágta, így az iskolák egy része a trianoni területeken maradt.

1483. Adatai szerint 800 településen csak magyar, 600 településen csak állami iskola működött. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 356. Pană adatai szerint 1918 előtt a román lakosság 12%-os mínuszban, míg a magyar lakosság 21%-os pluszban volt, az 1918-as „kiegyenlítődést” követően a román lakosság 4%-os pluszba, a magyarok pedig 1%-os mínuszba kerültek. Pană, Virgil: *Minorități și majorități...* 188.

1484. Uo.

1485. Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában...* 19.

1486. Jancsó szerint a magyar nyelvű elemi iskolák több mint 2/3-a „veszett el” egy év alatt. Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyar iskoláztatás húsz éve.* 288. A Magyar Kisebbség nemzetpolitikai szemle szerint 1918-ban 54 magyar középiskola működött, számuk egy év alatt 44-re csökkent. Barabás Endre: *A romániai magyarnyelvű oktatásügy első tíz éve...* 296.

1487. Balázs Sándor: *Onisifor Ghibu – álarc nélkül.* 84.

1488. 1920-ban a román kormányzat 20 millió lej államsegélyt hagyott jóvá, amiből a magyar középiskolák 3,5 millió lejt kaptak, az elemi iskolák nem részesültek segélyben. Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában...* 15.

1489. Fritz László: *Az erdélyi magyarság iskolaügyének tíz éve.* 78.

1490. Barabás Endre: *A romániai magyarnyelvű oktatásügy első tíz éve...* 68.

1491. A tanácskozás szerint a cél „a lelkek egységesítése az oktatás révén”. Angelescu: *Evoluția învățământului...* 10.

1492. Angelescu ezt decentralizációként jellemezte, holott a kerületeknek csak végrehajtó szerepük volt. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 57.

1493. Angelescu Spiru Haret utódának tartotta magát (akinek egyébként veje volt), programjából azonban nem a szociális érzékenységet és a vidéki lakosság alfabetizálásának fontosságát vette át, hanem nacionalista jellegét, célja a különböző tartományok közötti különbségek elmosása volt. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 46.

1494. Angelescu, Constantin: *Evoluția învățământului...* 15–20.

1495. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 199. A nagyarányú iskolafejlesztésekkel az oktatói személyzet nem tudott lépést tartani, a közigazgatáshoz hasonlóan gyorsan paló, pár hónapos kurzusokon képezték ki a tanítókat és tanárokat. Az elképzelés az volt, hogy idővel elvégzik majd a megfelelő képzést, ám többségük élete végéig oktató maradt anélkül, hogy megfelelő képesítéssel rendelkezett volna. Magyar egyházi iskolák tucatjait zárták be olyan indokkal, hogy nincs megfelelő képesítésű oktatójuk.

1496. 1919-ben csak a szamosújvári püspökségből 54 pap és tanár ment át állami iskolához. Hossu, Valer: *Atitudinea episcopului Iuliu Hossu...* 159–161.

1497. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 61–62.

1498. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 354. A tanárok döntését siettetette, hogy 1922-ben fizetésemelést hajtottak végre az állami tanítók esetében. Blaga, Mihoc: *Învățământul confesional greco-catolic primar...* 160.

1499. Az Államtudományi Intézet szerint a román egyházi iskolák államosításáról előbb 1922-ben jelent meg rendelet, majd ezt hagyta jóvá a 94043/1925-ös rendelet. Mivel titkos rendeletekről volt szó, nem jelentek meg a Monitorul Oficialban. Az Államtudományi Intézet levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz a román egyházi iskolák államosításáról. 1941. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 369. f.

1500. *Discursul PSS episcopului diecezan dr. Iuliu Hossu. Ținut la discuțiunea generală a legii învățământului primar, în ședințele Senatului de la 7 și 9 iunie 1924.* Curierul Creștin, 1924. október 1. 92. A taktikát a román tanítók és egyházközségek az Apponyi-törvény kapcsán is alkalmazták, megkerülve a püspökségeket. Demetriu Radu nagyváradi görög-katolikus püspök 1919-ben a Kormányzótanácshoz eljuttatott memorandumában az egyházak eddigi szerepét hangsúlyozta a nemzeti kultúra fenntartásában, és garanciát látott benne a szélsőséges irányzatokkal szemben. Radu, Demetriu: *Provincia bisericească greco-catolică română de Alba-Iulia și Făgăraș în statul român. Memoriu prezentat Conziliului Dirigent Român.* Unirea. Foaie bisericească-politică, 1919. április 5. 2.

1501. Kérdés, hogy a román egyházi iskolák mintájára miért nem rendelték el a magyar egyházi iskolák államosítását is. Meglátásunk szerint a román kormányzat nem akart nagy összegeket költeni nemzetiségi iskolák fenntartására, ezért inkább megengedte működésüket magániskolák szintjén.

1502. A magyar egyházak egyik első sérelme az egyezmények be nem tartása volt, a Felekezeti Tanács ülésein rendszeresen szerepelt a kérdés, de megoldatlan maradt. *Felekezeti Tanács 1926. március 11-i ülésének jegyzőkönyve.* (Rendezetlen.)

1503. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 65.

1504. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 175.

1505. Pană, Virgil: *Minorități și majorități...* 186.

1506. Barabás Endre: *A romániai magyarnyelvű oktatásügy...* 64. Bíró 442-re teszi az új elemi iskolák számát, szerinte azonban a katolikusok nem hoztak létre új iskolákat, ami nem tűnik valószínűnek. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 353.

1507. Az 1930-as évek elején az erdélyi református püspökségnek 147, az erdélyi katolikus püspökségnek 19 olyan iskolája volt, amelyet 1919 után alapítottak. Fritz László: *Az „Erdélyi Református Egyházkerület” hitvallásos jellegű oktatási intézetei...* 349–358.; uő: *Az erdélyi román. kath. püspök joghatósága alatt működő...* 594–600.

1508. 1922-es beszámoló szerint három év alatt 112 épületre „tettek szert”, ebből 54 gyenge minőségű volt, az iskola sok esetben a paplak egyik termében működött. 44 iskola egyáltalán nem rendelkezett felszereléssel. *Az erdélyi református egyházkerület Kolozsvárt 1922. július hó 15., 16., és 17-ik napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kolozsvár, 1922. 53–54. Köszönöm Bárdi Nándornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a forráscsoportot.

1509. Ghibu véleménye szerint ezen iskolák „elválasztják” s nem „összekötik” a diákokat, ezért javasolta, hogy csak olyan településeken engedélyezzenek új iskolaalapításokat, ahol nem sértik a román állam „érdekeit”. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 214–216.

1510. Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában...* 15. Az 1922. évi érettségien már nem szerepelhetett a magyar nyelv tantárgyként.

1511. Ezt a 100088/1923. és a 100090/1923. sz. rendeletek vezették be, amelyek ellen a magyar egyházak hevesen tiltakoztak; törvényellenesnek minősítve ezeket. Szerintük a szerzetesrendek által működtetett iskolákba a Regátban is bárki szabadon beiratkozhatott. Balázs András: *Emlékirat Anghelescu közoktatásügyi miniszter népiskolai rendelete...* 109.

1512. Fritz László: *Az erdélyi magyarság iskolaügyének...* 77–78.

1513. A szerződés 9–11. §-ai biztosították a kisebbségek számára, hogy saját költségükön kulturális és oktatási intézményeket tarthatnak fenn, amelyeket az államnak méltányos anyagi támogatásban kell részesítenie. Ugyanakkor a kisebbségek által lakott területeken az állami iskolákban a román gyerekek számára biztosítani kell az anyanyelvű oktatást, az államnak pedig joga van bevezetni a román nyelvet. Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer...* 19.

1514. Kovács Árpád: *Államnyelv a volt román...* 412–414. Érvelésében Kovács hangsúlyozza, hogy a magyar állam 1918 előtt úgy biztosította a tanszabadságot, hogy arra semmilyen nemzetközi egyezmény nem kötelezte.

1515. Uo. 436.

1516. Rövid ismertetése a román kormány 1925. december 1-jén kelt emlékiratának, melyet az erdélyi magyar kisebbségi hitvallások pótbeadványára válaszul a Nemzetek Szövetségéhez benyújtott. In: Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségekről...* 170–171.

1517. Az érvelés abszurditását mutatja, hogy a kifogásolt 1925-ös törvény magániskolának minősítette az egyházi iskolákat.

1518. A Nemzetek Szövetsége Tanácsa hármas bizottságának 1926. március 18-iki jegyzőkönyvéből. 1926. március 18. In: Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségekről...* 203.

1519. A törvény 7. §-a szerint „az állami elemi iskolában a tanítás román nyelven történik. A nem román lakosságú községekben a közoktatásügyi minisztérium az illető lakosság anyanyelvének megfelelő tannyelvű iskolákat fog létesíteni azon arányban, mint a ro-

mán községekben. Ezen iskolákban azonban kötelező lesz a román nyelv tanítása a szabályzat által megállapított óraszámban.”

1520. 1928-ban a Liberális Párt bukásával a felső tagozatot megszüntették, majd 1933-ban újra bevezették. Angelescu, Constantin: *Evoluția învățământului...* 45.

1521. Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás...* 77.

1522. A törvény 8. §-a szerint „azon román származású állampolgárok, akik anyanyelvüket elfeledték, kötelesek gyerekeiket csakis román tannyelvű nyilvános, vagy magániskolában tanítani”. Barabás Endre: *A magyar iskolák a román uralom alatt.* 145.

1523. Erdélyi megyék: Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda, Bihar, Szatmár, Szilágy, Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Máramaros és Hunyad. Kérdés: miért érezték szükségét a kultúrzóna kiterjesztésének a két utolsó megyére. A többi megye Beszarábiában és Dobrudzsában feküdt. Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer...* 25.

1524. 1928-ban a Maniu-kormány idején 25 millió lejt kaptak a kisebbségi iskolák, ebből 10 milliót a magyar egyházi iskolák, a kultúrzónában működő iskolák pedig 13 milliót. Tóth Szilárd: *Partidul Maghiar...* 173.

1525. Livezeanu adatai szerint a két világháború között 125 román állami iskolát hoztak létre. Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism...* 170.

1526. A törvény kikapuit az erdélyi tanítók is kihasználták, az anyagi előnyök ugyanis azoknak jártak, akik más megyéből érkeztek. A törvényalkotók a régáti tanítókat akarták ösztönözni az Erdélybe költözésre, több olyan esetet is találunk azonban, amikor erdélyi tanítók költöztek át más, a kultúrzónába eső megyékbe. 1925-ös kimutatás szerint Maros megyében 116 román tanító volt, ebből 44 erdélyi származású. Tóth Szilárd: *Partidul Maghiar...* 153.

1527. Barabás Endre: *Az erdélyi magyar és román kultúrzónák.* 161.

1528. Uo. 158. A Haret-féle törvény Dobrudzsára és a csángók lakta megyére vonatkozott.

1529. *Lege asupra învățământului particular.* Monitorul Oficial, nr. 283, december 22. 14410–14419.

1530. Ezt csak megfelelő román nyelvtudással rendelkező tanító oktathatta, az illetőnek külön nyelvvizsgát kellett letennie. A magyar tanítók többsége az 1930-as években sem felelt meg a feltételnek, az egyházak külön román nemzetiségű tanítót voltak kénytelenek alkalmazni az állami tanítóknak megfelelő bérezéssel. Barabás adatai szerint 1927-ben a református egyház 2,4 millió lejt fizetett ki román tanítóknak ilyen címen. Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában...* 17.

1531. Ez a gyakorlatban nem valósult meg.

1532. Az 1918 előtti (vagy magyar tanítóképzőben szerzett) diplomát honosíttatni kellett a román Tanügyminisztériumnál.

1533. A dualizmus időszakához hasonlóan a magyar egyházközségek preferálták a fiatal, nem családostanítókat, akiket nem véglegesítettek, így kevesebb fizetést kellett biztosítaniuk számukra.

1534. Bíró adatai szerint 1940-ben a református iskolák 1/3-a továbbra sem rendelkezett nyilvánossági joggal. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 367. Ez még súlyosabb volt a középiskolák esetében, mivel a diákok nem érettségizhettek saját iskoláikban, ez pedig rontotta esélyeiket. 1928-ban a még működő 19 magyar egyházi középiskolából

három (aradi, szatmárnémeti és zilahi) nem rendelkezett nyilvánossági joggal. A magyar tannyelvű iskolák számában beállott változások 1918–1928-ig. Magyar Kisebbség, 1929. július 1. 492.

1535. A névelmezés bevezetését Balogh 1926-ra, míg Barabás 1927-re teszi.

1536. Barabás Endre: *Az erdélyi magyar és román kultúrzónák...* 156.

1537. Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás...* 42.; illetve: Barabás Endre: *Az erdélyi magyar és román kultúrzónák...* 161.

1538. Ezek megoszlása: 32 római katolikus, 7 evangélikus, 4 református és 2 zsidó. Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer...* 55–58.

1539. Angelescut sokan vádolták azzal, hogy túl nagy hangsúlyt helyez az elméleti képzésre és elhanyagolja a szakoktatást. Azzal indokolta lépését, hogy a megnövekedett államnak szüksége van diplomásokra, másrészt az arányok így is elmaradnak a magyarországi vagy nyugat-európai szinttől. A növekedés az egyetemisták számának megugrásához is vezetett, a középiskolát végzettek harmada lett egyetemista. Ebből adódólag az 1930-as évekre megjelent az értelmiségi munkanélküliek kategóriája, az 1930-as évek végén több mint 6000 értelmiségi munkanélkülit tartottak számon. Sdrobiş, Dragoş: *Elitele şi universitatea în România interbelică...* 265–278.

1540. Angelescu, Constantin: *Evoluţia învăţământului...* 26–35.

1541. Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer...* 25–29. Az elemi iskolákhoz hasonlóan a középiskolák órák jelentős részét sem anyanyelven tartották, Fritz számításai szerint a heti 26 órától 6 óra zajlott magyarul, a többi románul vagy más idegen nyelveken. Fritz László: *Az erdélyi magyarság iskolaiügyének...* 81.

1542. Tóth Szilárd: *Partidul Maghiar...* 160.

1543. Angelescu, Constantin: *Evoluţia învăţământului...* 35.

1544. Mivel az állami iskolába járók jobb román nyelvtudásuk miatt nagyobb számban érettségiztek le, felmerült, hogy célszerűbb lenne az egyházi iskolák számának csökkentése, az oktatás minőségének javítása. Szentmártoni Kálmán: *Az érettségi vizsgálatok.* 29.

1545. Kovács Alajos: *Erdély népesedési viszonyai.* 236–237.

1546. 1930-ra az erdélyi városi lakosságon belül a magyarság aránya – az 1910-es 59%-ról – 45%-ra esett vissza, és a 49 erdélyi városból 27 volt magyar és 18 román többségű. Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori...* 137–139.

1547. A marosi görögkatolikus esperesség papjainak 1930-ban 18 iskoláskorú gyerek volt, ezek közül csak négyen jártak a hagyományosnak számító Balázsfalvára, illetve a kolozsvári egyetem orvosi karára, de találunk diákokat a temesvári technikai, illetve a kolozsvári felsőkereskedelmi iskolában is. Elie Câmpăanu esperes levele az érsekséghez a parókuskusok gyerekeiről. 1930. október 15. SJMS-Prototopiat, dos. 1587/1930. 11. f.

1548. R. Szeben András: *Az erdélyi magyarság népoktatásügyének...* 854.

1549. 1932-es adat szerint 4295 állami iskola működött Erdélyben, ezek 92%-a román, 5,1% magyar és 2,3% más nemzetiségű volt. R. Szeben András: *Az erdélyi magyarság népoktatásügyének...* 861.

1550. Ezt alátámasztja Rónai számítása is, 1926-ban 57 ezerre teszi ezek számát, az 1930-as éve elejére pedig 100 ezerre, a magyar tankötelesek 40%-a román képzésben részesült. R. Szeben András: *Az erdélyi magyarság népoktatásügyének...* 857. Az anyanyelvű oktatás biztosítása érdekében számukra 744 állami magyar iskolát kellett volna fenntartani.

ni. Nagy Lajos adatai szerint az 1938-as év folyamán 5600 állami tanítót neveztek ki – valószínűleg erősítették meg állásában –, ebből név alapján 19 volt magyar nemzetiségű. A középiskolai tanárok esetében a 436 állami tanár között négyen voltak magyar nevűek. Nagy Lajos: *Kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* 194.

1551. Kiss Árpád: *Az állami elemi iskolák...* 60. Ezek közül egy Kolozs, egy Szamos, kettő Maros, kettő Arad és kettő Temes megyében működött. Ekkor már 180 ezerre becsülték az állami román iskolákba járó magyar diákok számát.

1552. A római katolikus, református és unitárius hitvallások Gensben benyújtott iskolai sérelmeiről rövid összefoglalás. 1925. szeptember 5. In: Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségekről...* 160.

1553. Ha elfogadjuk a román kormány érvelését, hogy az 1920-as évek első felében körülbelül 600 állami magyar iskola működött, egy iskolára 131 diák jut, ami még így is meghaladja a normális működési szintet.

1554. A két világháború között körülbelül 1200 egyházi iskola működött Erdélyben, a magyar mellett jelentősebb számú német (elsősorban evangélikus) és zsidó.

1555. Mind a német, mind a zsidó kisebbség aránya csökkent, de kisebb mértékben, mint a magyaroké.

1556. A többi gyerek vagy egyáltalán nem volt beíratva iskolába, vagy nem járt rendszeresen. Az 1930-as évek elején ezek aránya Erdélyben 20% lehetett, a Regátban közel 30%. Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer...* 45.

1557. 1930-ban a református magyar gyerekek 41%-a, a katolikusok 48%-a, az unitáriusok 5,7%-a és az evangélikusok 4,3%-a járt állami elemi iskolába. R. Szeben András: *Az erdélyi magyarság népoktatásügyének...* 855.

1558. Becslések szerint a két világháború közötti időszakban körülbelül 100 ezer olyan magyar diák lehetett, aki nem részesült semmilyen képzésben. A kérdésre pontosabb választ az 1940 után meginduló, iskolán kívüli népnevelés részletes feldolgozásával kaphatunk majd.

1559. Az arány az 1930-as években sem változott, az állami középiskolák diákjainak 70–74%-a volt román nemzetiségű, 9–12% magyar, 5% német és 7–12% zsidó.

1560. Ioan Mateiu liberális képviselő érvelése szerint a magyar egyházak tiltakozása az állami iskolák ellen nem őszinte, mivel 1918 előtt ők is támogatták és adtak át iskolákat. Mateiu, Ion: *Minorităţi etnice din România şi legea învăţământului particular. Discurs rostit în şedinţa de la 15 decembrie 1925 a Adunării Deputaţilor.* Bucureşti, 1926. 3. Mateiu érvelése annyiban sántít, hogy 1918 előtt az iskolák átadását követően is biztosítva volt az anyanyelvű oktatás, míg '18 után nem.

1561. Bárdi Nándor: *Otthon és háza...* 231.

1562. Az 1925-ös népszövetségi beadványban is hosszan érvelnek amellett, hogy a szerződés alapján az államnyelv oktatása csak az állami iskolában lenne kötelező, a kisebbségi-ekben maximum tantárgyként. Rövid ismertetése... 171. Mindez amiatt is meglepő, mivel a dualizmus időszakában is konszenzus volt az államnyelv oktatásának szükségességéről.

1563. Az Államtudományi Intézet 1942-es kimutatása szerint 1940-ben 418 olyan település volt, ahol a magyarok aránya minimum 200 fő volt, ennek ellenére nem létezett magyar nyelvű oktatás. Ezzel szemben 231 olyan település volt, ahol a román tankötelesek aránya 10 fő alatt volt, ennek ellenére működött román nyelvű iskola. Az Államtudományi

Intézet összefoglalása az erdélyi magyarság 20 éves sérelmeiről. 1942. MNL OL, K 28, 160. csomó, 262. tétel, 1942-O-24074. 449–501. f.

1564. Két alkalommal kaptak államsegélyt a magyar egyházi iskolák, egyszer az Averagescu-, egyszer a Maniu-kormány idején.

1565. A Népies Irodalmi Társaságban vita folyt az oktatási támogatásról. A fő irány az volt, hogy elsősorban a középiskolákat, tanítóképzőket támogassák. Ennek ellenére öszszegszerűen több támogatást kaptak az elemi iskolák, a középiskolák évente átlag 1 millió lej szubvencióban részesültek. Bárdi Nándor: *Otthon és haza...* 345–355. A középiskolák fenntartásához nagyobb mértékben hozzájárultak a tanulók szülei, egyrészt a tandíj, másrészt a kollégiumi díj révén. Algimnázium esetén 1200, főgimnáziumban 1800 lej volt a tandíj diákonként, emellé 50 lej nyugdíjpótlékot és 70 lej rongálási pénzt szedtek. A *Felekezeti Tanács* 1923. május 26-i ülésének jegyzőkönyve. Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, rendezetlen.

1566. Az adatok hiányosak, és viszonylag nagy a fluktuáció, ami függhetett a Magyarországról érkezett összeg nagyságától, az iskolák számának alakulásától és attól is, hogy az illető évben mennyit tudtak beszédni a hívektől. 1922-ben ez 4,7 millió lej volt, a legnagyobb összeget, 29 millió lejt 1935-ben kapták.

1567. A legkisebb 1925-ben, ekkor 30%, a legtöbb 1929-ben, 62%.

1568. A szorzót 1927-ből vettük, amikor felmerült, hogy a magyar egyházak államsegélyt fognak kapni, és a Felekezeti Tanácsban kiszámolták, melyik egyház mekkora arányban részesül. Figyelembe vették a tanítók (egy egység), polgári iskolai osztályok (1,5 egység) és tanárok (1,5 egység), valamint a gimnáziumi osztályok (két egység) és gimnáziumi tanárok (két egység) számát. A katolikus egyház tartotta fenn az iskolahálózat 49%-át, a református 45%-át az unitárius 4%-át és az evangélikus 2%-át. A *Felekezeti Tanács* 1927. április 28-iki ülésének jegyzőkönyve. Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, rendezetlen. Ezúton köszönöm Bárdi Nándornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a forráscsoportot. Bárdi adatai szerint 1920-ban a református egyház az elemi iskolák 49%-át, a római katolikus 39%-át, az unitárius 7,3%-át, az evangélikus 4,3%-át tartotta fenn. Bárdi Nándor: *Otthon és haza...* 355.

1569. Kérdés, hogy az egyházak miből fedezték az iskolák működéséhez szükséges összeg rájuk eső részét, amely egyes esetekben annak 50%-a is lehet. A szakirodalomban általában az a nézet szerepel, hogy a földreform következtében az egyházak nem voltak képesek önerőből fenntartani az iskolahálózatot.

1570. Az erdélyi református püspökség jelentése szerint az egyházi hatóságok nem mernek szigorúan fellépni a szülőkkel szemben, mivel félnek, hogy gyerekeiket átviszik az állami iskolába. Az erdélyi református egyházkerület Kolozsvárt 1922. július hó 15., 16., és 17-ik napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvár, 1922. 53.

1571. A legélesebb konfliktus 1930-ban volt, amikor a magyar felekezeti tanítók értekezletet hívtak össze, ahol kérték az állami fizetések és nyugdíj biztosítását. Az egyházak ezt nem tudták megígérni, még esetleges államsegély esetén sem. Ugyanakkor elítélték a mozgalmat, mert szerintük árt az iskoláknak. A *Felekezeti Tanács* 1930. június 25-iki ülésének jegyzőkönyve.

1572. Létezett még ötödik és hatodik fokozat is, ez azonban már érdemfizetésnek minősült, amire kisebbségi tanítónak nem volt esélye. Angelescu, Constantin: *Evoluția învățământului...* 50.

1573. 1930-as árfolyamon 1 pengő 29,35 lej volt, így egy átlagos tanári fizetés 270–300 pengő lehetett.

1574. Egy nem véglegesített tanár esetén 1300 lej az alapfizetés, 75 lej a fokozat, 600 lej a drágasági segély, 200 lej feleség után, 150 lej gyerek után, 300 lej lakbértámogatás, összesen 2250 lej. A *Felekezeti Tanács* 1923. május 26-iki ülésének jegyzőkönyve.

1575. A *Felekezeti Tanács* 1924. június 13-iki ülésének jegyzőkönyve.

1576. Az erdélyi református egyházkerület Kolozsvárt 1928. november 24–26. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvár, 1929. 32.

1577. Az erdélyi református egyházkerület Kolozsváron 1937. november hó 20–23. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Cluj-Kolozsvár, 1937. 75.

1578. Mivel először érkezett beadvány a román kormány ellen, még nem volt tapasztalatuk a Népszövetségről. A beadványt még az 1925-ös magánoktatási törvény megszavazása előtt juttatták el Genfbe. A magyar kisebbség abban reménykedett, hogy sikerül megakadályozni a törvényt, vagy lényeges módosítást elérni. Ez megkönnyítette a román kormány dolgát, amely arra hivatkozott, hogy az még csak tervezet, s majd a végleges szövegben módosításokat eszközöl.

1579. Duca külügyminiszternek 1925. október 16-án bemutatott pontok, amelyek alapját képezhetnék az esetleg meginduló tárgyalásoknak az iskolaügyekben. In: Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségek...* 179–180.

1580. A magyar kisebbségi vezetők több ízben is kérték, hogy velük szemben az Apponyi-féle törvény előírásait alkalmazzák. Barabás Endre: *Az Apponyi-féle törvény...* 329.

1581. Az erdélyi magyarság két világháború közötti, iskolai asszimiláció révén bekövetkezett csökkenésének mértéke nem ismert. Figyelembe kell venni, hogy a két világháború között a magyar lakosság természetes szaporodása nagyobb arányban csökkent, mint a román lakosságé. 1930-ig körülbelül 300 ezerrel csökkent a magyarság, ezek nagy része 1918 után menekült el. Az 1941-es népszámlálás szerint – az időközben bekövetkezett uralomváltás miatt – körülbelül 150 ezer a nyereség. Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori...* 167–174.

1582. 1940-ben az iskolák 84%-a volt állami.

1583. Történik átstrukturálódás, és csökkenés is beáll, több száz iskola szűnik meg, ezek elsődleges oka azonban az 1920 után alapított iskolák nagy részének felszámolódása.

1584. Az egytanítós iskolák száma 405-ről 425-re nőtt, a kéttanítósoké 136-ról 350-re, a háromtanítósoké 58-ról 92-re. A háromnál több tanítós iskolák száma 330-ról 429-re emelkedett. Kiss Róbert Károly: *Népművelés és népiskolák...* 77–79.

1585. Nagy Péter Tibor: *Az állam-egyház-oktatás-kapcsolat...* 72. Az elbocsátás elsősorban a baloldali és liberális nézeteket valló tanárokat érintette.

1586. Az állam és egyház közötti szövetség egyik legfőbb jele az volt, hogy kötelezővé tették a vasárnapi templomba járást a diákok számára. Az 1921. évi XXX. törvénycikk az iskoláztatási köteleesség teljesítésének biztosításáról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 30.) Ennek ellenére a szekularizáció erősödött, elsősorban a városi lakosság körében.

1939-re a hatévesnél idősebb katolikus gyerekek közül már csak 43% járt rendszeresen misére. Nagy Péter Tibor: *Az állam-egyház-oktatás-kapcsolat...* 76.

1587. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 244–245. Az állam-egyház szövetséget az is elősegítette, hogy eltűnt a dualizmus kori helyzet, amikor egyes egyházak nemzetiségi egyházaknak minősültek. Az ortodoxot leszámítva, mindegyik egyház hívei magyar többségűek voltak.

1588. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon...* 1252.

1589. Grósz András: *A magyarországi német iskolaügy...* 132.

1590. Tóth Ágnes: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon...* 18.

1591. Kiss Tamás: *Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben...* 86.

1592. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 67. A két világháború közötti időszakban a katolikus egyház működtette az elemi iskolák 43%-át és a középiskolák 29%-át. Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* 65.

1593. Olasz Lajos: *A nemzetiségi oktatás szabályozása...* 241–242.

1594. Ennek részben ellentmond, hogy a rendelettel egy időben visszavonták a 4044/1919-es rendeletet a nemzetiségek egyenjogúsításáról, amely tartalmazta többek között az egyházak iskolaalapítási jogát főiskoláig, akár csak a szabad anyanyelvhasználatot. *A magyar kormány 1919. évi 4044. ME számú rendelete, a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról.* 1919. augusztus 21. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=772&layout=s (Letöltve: 2018. július 30.)

1595. *A m. kir. minisztérium 1923. évi 4.800. ME számú rendelete, a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtásáról.* 1923. július 21. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1923/?pg=262&layout=s (Letöltve: 2018. július 30.)

1596. *A m. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszternek 1923. évi augusztus hó 24-én 110.478 VIII. a. sz. a. kelt és a m. kir. Miniszterelnökkel egyetértésben kiadott rendelete a 4800/923 ME számú kormányrendelet 18. §-ában az elemi népiskolákra vonatkozólag foglalt rendelkezések végrehajtása tárgyában.* 1923. augusztus 24. Hivatalos Közlöny, 1923: 251–253. Az 1923-as rendeletet a Miniszterelnökség utólag elsetettnek minősítette. Egyrészt információhiánnyal, másrészt Bleyer kisebbségi miniszterként való tevékenységével magyarázta, amikor minden német iskolában bevezették az anyanyelvű oktatást. Ez azonban nem felelt meg a német lakosság igényeinek, emiatt döntöttek ideiglenesen a háromtípusú iskola bevezetéséről, amíg meg nem találják a legmegfelelőbb megoldást. *A Miniszterelnökség átirata az 1923-as iskolai rendelet módosításáról.* 1935. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1937-G-15008.

1597. 1931-ben Serédi bíboros megbízott egy statisztikust, hogy készítsen jelentést a katolikus német iskolák helyzetéről. A jelentésből kiderült, hogy a szerbeket leszámítva a többi délszláv kisebbségi csoport többsége is katolikus, de az ő esetükben a kormány nem szorgalmazza a típusváltást, csak a német kisebbség esetében. Az ortodox egyház által fenntartott szerb iskolák többsége A típusú volt, amit a kormány egyáltalán nem pártfogolt, mégsem sürgette típusváltásukat. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás...* 1262.

1598. Grósz András: *A magyarországi német iskolaügy...* 132.

1599. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás...* 1255.

1600. Grósz András: *A magyarországi német iskolaügy...* 139.

1601. Uo. 146.

1602. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás...* 1259.

1603. Tóth Ágnes: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon...* 8.

1604. Kérdés, hogy ezt az utolsó kategóriát milyen tekintetben lehet a nemzetiségi iskolák közé sorolni.

1605. A 34 községi iskola közül 10 volt B típusú, kilenc volt C típusú és 15 tisztán magyar. Grósz András: *A magyarországi német iskolaügy...* 142–143. A helyzetet bonyolítja, hogy Baranyában, ahol az egyik legnagyobb számú német lakosság élt, a szülők többsége akkor is a C típust választotta, amikor a közigazgatás nem befolyásolta őket. A 118 Baranya megyei iskola közül 89 volt C típusú (75%). A szülők egyrészt nem támogatták az A típust, mivel fontosnak tartották, hogy gyerekek jól megtanuljon magyarul, másrészt a németet korábban is csak mint tantárgyat oktatták, ami 1923-at követően a C típusnak felelt meg. Füzes Miklós: *A nemzetiségi oktatás szervezési problémái...* 389–393.

1606. Baranya megyében 1938-ban a 142 nemzetiségi iskola közül 72 volt B típusú (50%). Füzes Miklós: *A nemzetiségi oktatás szervezési problémái...* 393.

1607. Az 1924. évi XI. törvénycikk a középiskolákról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 31.)

1608. Kiss Tamás: *Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben...* 84–85.

1609. A kompromisszum eredményeként az egyházi középiskolák többsége megmaradt humángimnáziumnak, de csökkenteni kellett a görögórák számát.

1610. Nagy Péter Tibor: *A húszas évek középiskola politikájának kialakulása.* 1329. Az 1930/31-es tanévben 28 humángimnázium, 69 reálgimnázium és 22 reáliskola működött.

1611. Az elemi oktatásban ez a nemzeti tárgyak (irodalom és történelem) előtérbe kerülését jelentette, a fő hangsúly nem az ismeretátadásra, hanem az erkölcsi, jellembeli nevelésre került. Kiss Tamás: *Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben...* 88–89.

1612. 1938-ra a korábbi 6875-ös szintről az elemi iskolák száma 8103-ra nőtt, majd 1942-re az iskolák száma elérte a 10 990-et. Kiss Tamás: *Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben...* 89.

1613. A törvény 38. paragrafusában szerint „a gimnáziumi érettségi bizonyítvány egyetemi és más főiskolai tanulmányokra is képesít, ha ezt a képesítő hatályt a vizsgáló bizottság az érettségi vizsgálaton tanúsított, valamint a tanuló középiskolai tanulmányai folyamán elért tanulmányi eredményének, erkölcsi magaviseletének és egyéniségének gondos mérlegelése alapján külön megállapította.” Az 1934. évi XI. törvénycikk a középiskoláról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 31.)

1614. Az 1935. évi VI. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatásról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. július 31.)

1615. Nagy Péter Tibor: *Az állam-egyház-oktatás-kapcsolat...* 88.

1616. Uő: *Az 1941-es tanügyigazgatási törvény.* 51.

1617. Uő: *A növekvő állam árnyékában...* 371.

1618. *A m. kir. minisztérium 1935. évi 11000. ME számú rendelete, a 4800/1923. ME számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról.* 1935. december 23. Rendeletek Tára, 1935. 1432–1433. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1935/?pg=1523&layout=s (Letöltve: 2018. július 31.)

1619. Az indoklás szerint a rendelet önmagában nem hozza el a revízió sikerét, de bár-mikor következik is be, nemzetiségi lakosság mindenképpen fog visszatérni az országhoz. Emiatt szükséges, hogy előre megfelelő légkört alakítsanak ki ezek megtartása érdekében. *A Miniszterelnökség átirata az 1923-as iskolai rendelet módosításáról.* 1935. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1937-G-15008.

1620. Szita László: *A magyarországi németiség iskolaiügyének alakulása...* 442–443.

1621. Kiss Tamás: *Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben...* 88–89.

1622. Hóman jelezte, hogy ez ügyben nem hajlandó tárgyalni az érintett püspökökkel.

1623. A Miniszterelnökség ezt azzal indokolta, hogy a nemzetiségi jog alanyi jog, erről a szülőknél van joguk dönteni, és csak így tudják az utódállamokon is számonkérni. A határon túli magyarok számára hátrányos lenne, ha népszámlálás alapján jelölnék ki a kisebbségi iskolákat. *A Miniszterelnökség átirata a Belügyminisztériumnak a kisebbségi iskolák átszervezéséről.* 1936. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1937-G-15008. 126–131. f.

1624. Ha negyvennél kevesebb tanköteles volt, az áttérésről a képviselő-testületnek és az iskolaszéknek is joga volt dönteni.

1625. A 95 község közül 72 volt német, 6 protestáns egyház által fenntartott iskola és 17 községi. Megyei megoszlásuk: Baranya 23 iskola, Tolna 13 iskola, Fejér 14 iskola, Pest 25 iskola, Bács öt iskola, Csanád három iskola, Somogy egy iskola, Komárom kilenc iskola és Nógrád két iskola. *Kimutatás azokról a községekről amelyek átalakítandók az új kisebbségi iskola típusra.* 1936. 141–146. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1937-G-15008. Ezzel szemben Füzes adatai szerint csak Baranya megyében két állami, kilenc községi, 80 római katolikus és 14 evangélikus iskolát jelöltek ki az átállásra. Füzes Miklós: *Nemzetiségi oktatás szervezési problémái...* 406. A kormányzat eredetileg csak 59 településen kívánta bevezetni az egységes rendszert, azonban Baschék tiltakozása miatt kiegészítették újabb településekkel. *Miniszterelnökségi átirat a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a kisebbségi iskolák átalakításáról.* 1936. február 21. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1937-G-15008. 122–123. f.

1626. *A Miniszterelnökség átirata az egységes típus iskolák bevezetéséről.* 1936. augusztus 7. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1937-G-15008. 171–176. f. A Miniszterelnökség elismerte, hogy annak ellenére hajlandó növelni a kisebbségek nyelvi jogait, hogy a német lakosság egy része már elfordult a magyar államiságtól, ám magasabb államérdek megköveteli ezt, egyrészt a külföldi propaganda érdekében, másrészt az elszakadt kisebbségek érdekében.

1627. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete a kisebbségi iskolák átszervezéséről.* 1936. november 23. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1937-G-15008. 117–118. f.

1628. *A Miniszterelnökség átirata az egységes típus iskolák bevezetéséről.* 1937. augusztus 2. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1937-G-15008. 168–170. f. Serédi hercegprímás azt kérte, hogy hajtsák végre az állami és községi iskolákban is, és végrehajtás esetén a katolikus papokat ne vádolják hazafiatlansággal.

1629. Hóman VK-miniszter szerint erről tárgyalt Serédi hercegprímással is, aki nem ellenezte az elképzelést. *Jegyzőkönyv a kisebbségi iskolák átszervezése kapcsán tartott miniszterközi értekezletről.* 1938. március 2. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1938-G-15417. 1–7. f.

1630. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete a kisebbségi iskolák átszervezéséről.* 1938. március 14. MNL OL, K 28, 219. csomó, 436. tétel, 1938-G-15535. 1–5. f.

1631. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás...* 1266.

1632. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átirata a Miniszterelnökségnek a kisebbségi iskolák átszervezéséről.* 1939. szeptember 6. MNL OL, K 28, 220. csomó, 436. tétel, 1939-G-18895. 1–3. f. Ezzel szemben Szita László adatai szerint az átszervezés a nemzetiségi iskolák 87%-ában pozitív változást eredményezett. Adatai szerint 1938 után a német nemzetiségi iskolák 6,5%-ban nem oktattak egyáltalán német nyelven, 59%-ban pedig a vegyes rendszer szerint. Szita László: *A német iskolaiügy és az anyanyelvi oktatás...* 129.

1633. A VKM számítása szerint az állami iskolákban 87 új tantermet kell építeni, ezek összköltsége 1,5 millió pengő, az egyházi iskolák esetében pedig 83 új tanterem építése volt szükséges, 71 új tanítót kellett alkalmazni, a magyar diákok elkülönítése miatt 48 tanítót kellett pótdíjban részesíteni. Ennek végrehajtásához a VKM a Miniszterelnökségtől kért hitelt. *A Miniszterelnökség átirata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz a kisebbségi iskolák átszervezésének pénzügyi vonzatairól.* 1939. január. MNL OL, K 28, 220. csomó, 436. tétel, 1939-G-15405. 8–9. f. A számok arra utalnak, hogy további iskolák átszervezéséről született döntés, amiről azonban nincs adat.

1634. Az 1930-as években a német kisebbségi iskolákban oktató 1237 tanító közül 31% beszélt tökéletesen, 28% gyengén vagy egyáltalán németül. A többi kisebbség esetében – leszámítva a szerbet – ez az arány még rosszabb, a szlovák iskolákban tanítók közül csak 5,8%, míg a román iskolákban tanítók közül 13% beszélt tökéletesen a szükséges nyelvet. *Kimutatás a tanítók kisebbségi nyelvtudásáról.* MNL OL, K 28, 214. csomó, 423. tétel, 1935-G-16635. 12. f.

1635. Szita László: *A német iskolaiügy és az anyanyelvi oktatás...* 129.

1636. Füzes Miklós: *A nemzetiségi oktatás szervezési problémái...* 408.

1637. Egy Arad, három Békés, kettő Csanád és hét Bihar megyében.

1638. *A magyarországi románok ügyei kormánybiztosának levele a Miniszterelnökséghez a román iskolák ügyében.* 1927. június 15. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1927-D-8345. 64.

1639. 1927-ben a battonyai lelkész kérte, hogy engedélyezzék Romániából tanító áthozását, mivel erre három évvel korábban már volt példa. A kérést Siegescu József kormánybiztos nem támogatta, arra hivatkozva, hogy a helyzet sokat javult az elmúlt három évben. *A magyarországi románok ügyei kormánybiztosának levele a Miniszterelnökséghez a battonyai iskola ügyében.* 1927. június 15. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1927-D-5585. 54. f. Ugyanakkor Siegescu jelezte: ha a Miniszterelnökség hozzájárul, hogy az egyházi iskolák többségét államosítsák egy év alatt, fel lehetne gyorsítani a románok asszimilálását, amit nem engedélyeztek külpolitikai okok miatt.

1640. Ugyancsak 1927-ben Nyegru György gyulai lakos szeretett volna Romániában tanítóképzőt végezni, de a Miniszterelnökség nem járult hozzá. *A magyarországi románok ügyei kormánybiztosának levele a Miniszterelnökséghez a román tanítók ügyében.* 1927. június 15. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1927-L-5582. 67. f.

1641. *A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele a Miniszterelnökséghez a kétegyházi ortodox iskola megnyitása tárgyában.* 1932. szeptember 20. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1932-D-11716. 81. f.

1642. A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele a Miniszterelnökséghez a kétegyházi ortodox iskola megnyitása tárgyában. 1933. július 16. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1932-D-11716. 84. f.

1643. A Miniszterelnökség indoklása szerint a romániai magyarok egyik legfőbb panasz, hogy az állami iskolák révén igyekeznek asszimilálni őket, emiatt nem nézne jól ki, ha Magyarországon megszűntetnének egy román egyházi iskolát. *Miniszterelnökségi átirat a kétegyházi ortodox iskola kapcsán.* 1933. október 3. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1932-D-11716. 87–89. f. 1934-ben a Békés vármegyei tanfelügyelő a heti két óra fakultatív román nyelvoktatást olyan nagy „engedménynek” minősítette, amiben más kisebbség nem részesült. *A Békés vármegyei tanfelügyelő levele a kétegyházi állami iskola kapcsán.* 1934. szeptember 19. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1932-D-11716. 69. f.

1644. A Magyarországi románok ügyei kormánybiztosának levele a Miniszterelnökséghez a román tankönyvek ügyében. 1924. január 2. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1927-D-1001. 34. f. A magas infláció miatt a 15 milliós összeg valójában nem számított jelentős tételnek, pár ezer pengőt tett ki, vagyis ez inkább csak ürügy volt.

1645. Az 1923-as naptárba befoglalták a hittankönyvet, és ezzel megoldottnak tekintették a kérdést. Az 1925-ösbe az olvasókönyvet foglalták bele, erről azonban kiderült, hogy bánsági tájszólásban írták, ezért használatához nem járultak hozzá. *Vélemény az 1925-ös naptárban megjelent olvasókönyvről.* 1930. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1930-D-5570. 73. f.

1646. Siegescu kormánybiztos próbálkozott azzal, hogy 1918 előtt használt román tankönyveket nyomtassanak ki újból. Megkereste az Arad megyei román tanfelügyelőt, aki tankönyvszerző is volt, és hozzájárult, hogy korábbi tankönyvét újra kinyomtassák. A VKM azonban nem fogadta el, mivel a tankönyvből hiányzott az utalás a „nemzeti szolidaritásra”, másrészt a szerző azóta a románosítási politika aktív tagja lett, ez pedig sérti a „nemzeti önérzetet”. *A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele a Miniszterelnökséghez a román tankönyvek ügyében.* 1927. május 25. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1927-D-1001. 45.

1647. *Miniszterelnökségi átirat a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez és a Központi Statisztikai Hivatalhoz a nemzetiségi iskolák statisztikájáról.* 1939. március 9. MNL OL, K 28, 220. csomó, 436. tétel, 1939-G-15762. 94–95. f.

1648. *Kimutatás a tanítók kisebbségi nyelvtudásáról.* MNL OL, K 28, 214. csomó, 423. tétel, 1935-G-16635. 12. f.

1649. *Miniszterelnökségi átirat a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez a román oktatás helyzetéről.* 1940. augusztus 15. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1940-D-15536. 1. 8. f.

1650. Az állami és községi iskoláké ugyanezen időszakban 37%-kal nőtt. Karády Viktor: *Szekularizáció, szegregáció, asszimiláció...* 69.

1651. 1907-től csak a felekezeti iskolaadót lehetett beszedni a szülőktől, ez a közterhek 0,61%-át tette ki. 1938-ban az egyházi adót fizetők fele, körülbelül egymillió ember fizetett iskolaadót.

1652. Ugyanekkor a római katolikus egyháznak évente 6 742 000 pengő bevétele volt a birtokaiból és 4 252 000 az egyházi adóból, míg a református egyháznak 1 086 000 pengő

a birtokokból és 3329 az egyházi adóból. Nagy Péter Tibor: *Az állami-egyház-oktatás-kapcsolat...* 80.

1653. Nagy adatai szerint az elemi iskolák 64%-a részesült államsegélyben. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 269.

1654. A vallásalap éves jövedelme megközelítette a 900 ezer pengőt.

1655. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában...* 269.

1656. Lásd a méhkeréki ortodox iskola esetét.

1657. Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat...* 21.

1658. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 52.

1659. Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat...* 20–23. Ezzel szemben Szlucska szerint a 172747/1940 számú rendelet révén már 1940 őszén bevezették a román nyelv oktatását a középiskolákban. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 227. Lényeges Bárdi Nándor megfigyelése, aki rámutatott, hogy az Erdélyi Értekezleten a magyarországiak voltak a hangadók, és az erdélyiek csak a veszélyekre hívták fel a figyelmet. A mítosszal ellentétben a román nyelv bevezetése állampolitikai döntés volt az erdélyiek kisebbségi tapasztalataival szemben. Az Erdélyi Értekezlettel újabban Szavári Attila foglalkozott: Szavári Attila: *Teleki Pál Erdély-politikájáról...* 191–282.

1660. A Bécsbe kiutazó tárgyalóküldöttségek 1940. augusztus 29-én kapták meg a népcsoportegyezmény szövegét. A magyar kormány zsarolásnak minősítette, de kénytelen volt elfogadni. Az egyezményt amiatt csatolták a bécsi döntéshez, mivel Észak-Erdély révén száz lakosság is került Magyarországhoz, s Romániában a német lakosság már az 1930-as évek végén megkapta a népcsoportelvet. A német kormányzatnak nem volt elfogadható, hogy egy megszerzett jog elveszzen, ezért kiterjesztették az elvet a teljes magyarországi német népességre. Az egyezmény kapcsán a magyar kormányzatnak annyit sikerült elérnie, hogy „népcsoport” mint kollektív entitás helyett a „népcsoporthoz tartozó személyek” formula került bele. Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund...* 218–219.

1661. *A m. kir. minisztérium 1940. évi 8490. ME számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar-német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről.* 1940. november 23. Rendeletek Tára, 1940, 3239–3245. A magyar kormány azáltal is kifejezte elégedetlenségét, hogy a bécsi döntést törvényben, a népcsoportegyezményt pedig csak rendelet formájában tette közzé.

1662. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 43–56.

1663. Kelemen Béla: *Népoktatás kérdése Észak-Erdélyben...* 14–15. Szlucska a tanítók számát jóval magasabbra teszi, adatai szerint csak 7031 volt a számuk, ezek közül az állami iskolában tanítók száma 5845 volt. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 56.

1664. Román források szerint 1622 állami és 643 magyar egyházi iskola működött a területen. *Kimutatás az erdélyi iskolákról 1940 után.* MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 105. f.

1665. Az 1942-es tanévig minimális változás következett be az iskolahálózatban, az iskolák száma 64-gyel nőtt. Az állami iskolák aránya 63%-ra nőtt. A református iskolák száma minimálisan csökkent, a római katolikusoké minimálisan nőtt. *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1942.* Budapest, 1944. 206.

1666. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium beszámolója az erdélyi tanítóképzők helyzetéről. 1940. szeptember 23. MNL OL, K 592 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levéltára. Középiskolák (továbbiakban K 592), 689. csomó, 50070/1940. 195–200. f. Számításai szerint ezek pótlására 13 tanítóképző elegendő lesz, ebből öt román tanítókat képezne, vegyes tannyelvvel. Adataik szerint 1940-ben 19 ilyen működött a területen.

1667. Ebből egy román gimnázium – a naszói – és négy gimnáziumi tagozat.

1668. Adataink szerint 20 településen hoztak létre új polgári iskolákat: Beszterce, Csík-szentmárton, Csíkkarcfalva, Csíkszereda, Dés, Gyergyóalfalu, Gyergyóhodos, Gyergyó-szentmiklós, Gyimesbükk, Kolozsvár, Marosvásárhely, Margitta, Máramarossziget, Nagyvárád, Nagyszalonta, Nagybánya, Nagykároly, Szamosújvár, Szászrégen és Szatmárnémeti. Ezekre vonatkozóan lásd: MNL OL, K 501, A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levéltára. Polgári iskolák.

1669. Kósa Kálmán: *Nemzetiségi iskolapolitikánk és iskolaügyünk*. 226. Szlucska adatai szerint a polgári iskolába járó román diákok 22%-a tanult anyanyelvén, ez körülbelül 10 iskolának felelt meg. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 318. A VKM adatai szerint 5 városban működött román tagozat: Nagyvárád, Dés, Nagybánya, Nagykároly és Szamosújvár. *Kimutatás a polgári iskolák román diákságáról*. 1942. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1942-B-16157. 4. f.

1670. Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika*... 7–41.

1671. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”...

1672. *Levezényelt visszacsatolás*...

1673. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában*... 374–375.

1674. 1938-as parlamenti beszédében Hóman 5800 állástalan tanítót említett, ezek helyzetét a revízió, valamint a zsidótörvények révén kívánta megoldani. Kiss Tamás: *Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben*... 90.

1675. Az átszervezés méreteit jól illusztrálja a román többségű bethleni járásról fennmaradt adat. A járásban 37 település volt, 37 állami és hét református elemi iskola működött. 105 tanító tanított, ebből 53-at átvettek, és közülük 15-öt más településre helyeztek át, 52 állás pedig betöltetlen volt. *Kimutatás a katonai közigazgatás által a bethleni járásban eszközölt tanügyi változtatásokról*. 1940. szeptember 28. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1940-G-20474. 6–14. f.

1676. Szlucska adatai szerint 750 tanító érkezett a trianoni területről, 56 pedig a Felvidékről. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 64.

1677. A VKM ezt egyféle „hálának” szánta 22 éves kitartásukért, s az egyházi iskolák pozícióinak erősítése végett 92 állami középiskola közül 63-at kívántak megtartani. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kimutatása az erdélyi középiskolákról. 1940. augusztus 12. MNL OL, K 592, 689. csomó, 50070/1940. 193–195. f.

1678. Sándor Imre: *Az erdélyi hitvallásos iskolák helyzete*. 1941. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1941-D-19515. 10–12. f. A legsúlyosabb helyzetbe az unitárius egyház került, amelynek kevés birtoka is Dél-Erdélyben maradt, ezért az 1940. őszi tanári fizetések biztosításához hitelt volt kénytelen felvenni. *Az unitárius püspökség levele a Miniszterelnökséghez a tanárok fizetése ügyében*. 1942. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1942-D-17835. 18. f.

1679. 1940 őszen Kolozs megyében három-három református és római katolikus tanító ment át állami iskolákhoz. *Jelentés a Kolozs megyei és Kolozsvári szabad királyi város közoktatásügyi intézményeinek állapotáról a katonai közigazgatás befejeztével*. 1940. november 23. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 1–52. f.

1680. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról. 1941. július 24. Rendeletek Tára, 1941. 3129. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s (Letöltve: 2018. augusztus 3.) A VKM a rendszert csak addig kívánta fenntartani, amíg csökken a feszültség a nemzetiségek között. Az elkülönítés ellentétes volt a kormány asszimilációs törekvéseivel. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökséghez a vegyes rendszerű népiskolákról. 1943. MNL OL, K 28, 221. csomó, 436. tétel, 1943-B-20947. 1. f.

1681. 1942 nyarán az útori szakaszokat 5 km-ről 3 km-re csökkentették, hogy minél több nagycsaládos egyént tudjanak telepíteni. 1942-ben Szolnok-Doboka megyébe 59 Szabolcs és Hajdú megyei magyar családot telepítettek útorként. Emellett a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium 5104 főt telepített be utak és vasutak karbantartására, elsősorban a déda-szeretfalvi vasútvonal mentén. Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*... 185. Tóth-Bartos András: *Szórványkérdés és birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944 között*. 306.

1682. 1943-ra ez a szám tovább nőtt, már csak 109 szórványban élő magyar gyerek nem részesült magyar oktatásban. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 72.

1683. Benisch Artúr, a nemzetiségi oktatás átszervezésével megbízott szakértő több alkalommal bírálta a szórványiskolákat, mert nem tartotta őket hatékonyak, és túl költségesek voltak. Szerinte hasonlókat csak ott kellene felállítani, ahol már amúgy is éltek szórványban magyarok. Benisch Artúr beszámolója a Miniszterelnökségnek székelyföldi látogatásáról. 1944. január 25. MNL OL, XXXII-23-j-2 KSH levéltár – Némethy (Benisch) Artúr hagyatéka (továbbiakban XXXII-23-j-2). 5. doboz. 383–384. f.

1684. A rendelet nem szabályozta a minimális óraszámot, a középiskolák számára heti hat órában állapították meg.

1685. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 24024. számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi területen a közoktatásügy ideiglenes szabályozásáról. 1940. október 5. Rendeletek Tára, 1940, 3143–3146. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=3292&layout=s (Letöltve: 2018. augusztus 4.)

1686. *Levezényelt visszacsatolás*... 123.

1687. A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. ME számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról. 1941. február 1. Rendeletek Tára, 1941. 129–130. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=312&layout=s (Letöltve: 2018. augusztus 4.) A Miniszterelnökség nem tartotta alkalmasnak az 1935-ös rendelet gyakorlatba ültetését a visszacsatolt területeken, szerinte ott jobban megfelel az 1923-as. A Miniszterelnökség átirata az 1935. rendelet hatályon kívül helyezéséről. 1940. MNL OL, K 28, 135. csomó, 216. tétel, 1940-L-20730. 3–6. f.

1688. A trianoni területeken kevés A típusú iskola működött; nehéz eldönteni, milyen iskolákra utal a szerző. Olasz Lajos: *A nemzetiségi oktatás szabályozása*... 249.

1689. Kósa Kálmán: *Nemzetiségi iskolapolitikánk*... 225.

1690. A helyben maradt tanítók közül a katonai közigazgatás időszaka után a VKM 20 magyar és 109 román tanítót bocsátott el. *Kimutatás az észak-erdélyi iskolákról*. 1941. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 37–41. f.

1691. 1940. november végi adat szerint már csak 16 románul is beszélő magyar tanító oktatott magyar iskolában, a többiek feltehetően áthelyezték. Ezek közül öt vállalta, hogy átmegegy román iskolához. *Kimutatás azon magyar tanítókról, akik beszélnek románul, de magyar iskolában tanítanak*. 1940. november 25. MNL OL, K 690, 1. csomó, 3. tétel. 188. f.

1692. Korabeli beszámoló szerint 841 középiskolát végzett, románul is beszélő személyt alkalmaztak, őket nyári kurzusokon igyekeztek továbbképezni. Kelemen Béla: *A népoktatás kérdése Észak-Erdélyben...* 16. A VKM adatai szerint 1180 olyan tanerő oktatott román iskolában, akiket 1941 után képeztek át. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium beszámolója az észak-erdélyi román oktatásról*. 1941. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 339–345. f. Emellett alkalmazták a Dél-Erdélyből áthelyezett vagy elmenekült magyar egyházi tanítókat is, Szlucska ezek számát 150-re teszi. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 69.

1693. A beszámoló szerint ennek is köszönhetően a román tanerő azonnal letette a hűségeskü.

1694. Szalai Béla: *Emlékirat a magyar kormányynak a román lakosság közoktatása érdekében tett intézkedéseiről és a román görögkatolikus és görög keleti felekezeti iskolák újbóli megnyitásáról*. 1941. augusztus 28. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1941-O-21235. 2–10. f. Kérdés, hogy azokban az iskolákban, ahol ezek a tanítók oktatnak, hogyan oldották meg a magyar nyelv kötelező tanítását.

1695. Román források szerint a magyar kormány német–olasz tiszti bizottsághoz eljuttatott adatai alapján 1003 román tanító oktatott. *Kimutatás a román tanítók elhelyezéséről*. 1941. november 25. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 213–254. f. Ez valószínűleg megnövelt, propagandát szolgáló szám.

1696. *Román iskolák Magyarországon*. 1941. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 57–88. f. Ugyanezen forrás szerint a 800 román tanárból 558 menekült el.

1697. Egy másik kimutatás 842-re teszi a román tanítók számát, ezek közül 731 volt görögkatolikus és 108 ortodox vallású. A 35 középiskolai tanárból 18 gimnáziumban, 11 szakiskolában, 5 tanítóképzőben és egy polgári iskolában dolgozott. *Román tanítók megoszlása vármegyénként*. 1941. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 206–242. f. A román diplomáciai források szerint a helyben maradt román tanítókat folyamatosan áthelyezték, és a gyakorlatban 1941-es adat szerint csak 180 román tanító oktatott. *A kolozsvári konzulátus jelentése az észak-erdélyi román oktatásról*. 1941. április 9. ANIC, Fond 2379, dos. 67/1941. 3–31. f.; illetve *A nagyváradi konzulátus jelentése az észak-erdélyi román iskolákról*. 1941. ANIC, Fond 2379, dos. 67/1941. 3–31., 182–188. f. A román konzulátusok adatai részben hiányosak, részben megbízhatatlanok, mivel csak hosszadalmas adatgyűjtés nyomán sikerült összeállítani a tanítók névsorát. Hivatalos román kisebbségi szervezet híján egyedül a helyi papokra támaszkodhattak. *Budapesti román követségi tanulmány az észak-erdélyi román egyházakról és iskolákról*. 1941. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 49–56. f.

1698. A helyzet a vegyes településeken volt a legrosszabb, a hatóságok nyomása miatt a szülők nem merték kérni a román osztály felállítását. *Román iskolák Magyarországon*. 1941. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 57–88. f.

1699. *Nagyváradi román konzulátus jelentése az állami iskolák működéséről*. 1940. november 24. ANIC, Fond 765, dos. 162/1940. 27. f. A kolozsvári konzulátus szerint ilyen körülmények között a román lakosság nem fog tudni ellenállni az asszimilációs nyomásnak. Megfogalmazása szerint most már a magyarosítás is „motorizálva van”. *A kolozsvári román konzulátus jelentése az észak-erdélyi románok helyzetéről*. 1940. ANIC, Fond 765, dos. 162/1940. 41–43. f.

1700. A VKM egy 58364/1941. sz. rendeletre hivatkozik, a rendelet szövegét nem sikerült fellelni. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium feljegyzése az anyanyelvi oktatásról*. 1941. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 380. f. Azt is hangsúlyozták, hogy ha a szülők magyar nyelvű oktatásért folyamodnak, azt is teljesíteni kell. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jelentése az oktatás nyelvről*. 1941. október 1. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 213. f.

1701. A VKM a 3570/1942-es sz. rendeletre utal, a rendelet szövegét nem sikerült fellelni. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete az anyanyelvi oktatásról*. 1942. augusztus 13. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 366. f.

1702. A VKM több jelentésében is arra utal, hogy a szülők csak pár esetben kérték a tisztán román nyelvű oktatást, az állami iskolákban alapvetően magyarul folyik a tanítás. *Jelentés a Kolozs megyei és Kolozsvár szabad királyi város közoktatásügyi intézményeinek állapotáról a katonai közigazgatás befejeztével*. 1940. november 23. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 1–52. f.; illetve *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium beszámolója az észak-erdélyi román oktatásról*. 1941. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 339–345. f.

1703. A két ábra Szatmár és Máramaros megyei adatai ellentmondanak egymásnak. Miközben 143 román tanító oktatott a megyében, csak három iskolában volt tisztán anyanyelvű oktatás. Elképzelhetetlen, hogy a megyébe áthelyezett román tanítók szinte mindegyike jól beszélt magyarul. Ugyanekkor Máramarosban egyetlen anyanyelvi iskola sem működött.

1704. Ebből 529 település a kolozsvári konzulátus területén (Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce, Maros), 412 település pedig a bihari konzulátus területén feküdt.

1705. *A kolozsvári román konzulátus jelentése az észak-erdélyi román oktatásról*. 1941. április 9. ANIC, Fond 2379, dos. 67/1941. 3–31. f.

1706. *A nagyváradi román konzulátus jelentése az észak-erdélyi egyházi iskolákról*. 1941. július 18. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 154–157. f.

1707. *Tanulmány az észak-erdélyi román iskolákról*. 1941. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 165–166. f.

1708. A javaslat érdekessége, hogy 1940 nyarán készült, és egész Erdély területét magában foglalta. A javasolt négy tagozat közül három Dél-Erdélyre esett. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kimutatása az erdélyi középiskolákról*. 1940. augusztus 12. MNL OL, K 592, 689. csomó, 50070/1940. 193–195. f.

1709. Emellett Kolozsváron működött egy, a görögkatolikus egyház által fenntartott lány háztartási szakiskola, ahol román források szerint 1941-ben 10 tanár oktatott és 68

diák tanult. *A kolozsvári román konzulátus jelentése az észak-erdélyi román oktatásról.* 1941. április 9. ANIC, Fond 2379, dos. 67/1941. 3–31. f.

1710. Szlucska adatai szerint a gimnáziumi román tanulók 70%-a, a tanítóképzőbe járók 95%-a, míg a polgári iskolába járók 22%-a tanult anyanyelvén, ez túlzó adatnak tűnik. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 318.

1711. Adataik szerint a kolozsvári lány középiskolában és tanítóképzőben 1941-ben már egyetlen román tanár sem oktatott, míg a nagyváradinak a kezdetektől csak magyar oktatói voltak. *Kolozsvári román konzulátus jelentése az észak-erdélyi román oktatásról.* 1941. április 9. ANIC, Fond 2379, dos. 67/1941. 3–31. f.

1712. Dél-Erdélyben hat líceum, kilenc gimnázium és két tanítóképző működött. Az *Észak-Erdélyi Román Menekültek Bizottságának kimutatása a kisebbségek egyenlőtlen jogairól.* 1941. ANIC, Fond 765, dos. 68/1944. 28–31. f.

1713. Emellett azt is kiemelték, hogy az észak-erdélyi középiskolákban kötelező a román nyelv oktatása, míg Dél-Erdélyben egyetlen állami iskolában sem tanítják a magyar nyelvet. *A román kormány részéről várható panaszok.* 1942. június 23. Ráday Levéltár, Farakas László iratai, 1. doboz. 6–14. f.

1714. Míg az egymillió főt számláló észak-erdélyi román lakosság három állami gimnáziummal (ebből kettő csak tagozat), egy polgári iskolával és négy egyházi tanítóképzővel rendelkezett, a kezdetben körülbelül félmillió fős dél-erdélyi magyar lakosság 1942-ben 13 gimnáziummal, két tanítóképzővel és kilenc kereskedelmi iskolával rendelkezett. *Kimutatás a Románia területén működő magyar egyházi iskolákról.* 1942. február. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1942-B-17414. 135. f.

1715. A rendelet az egykori egyházi ingatlanoknak a magyar állam tulajdonába kerülését akarta megakadályozni. A gyakorlatban a legtöbb esetben az ingatlanok megmaradtak az egyházközség birtokában, de a román állam nem fizetett érték bérleti díjat. A rendelet célja valószínűleg ennek hangsúlyozása lett volna.

1716. *A bukaresti magyar követség jelentése az észak-erdélyi egyházi iskolákról.* 1941. december 3. MNL OL, K 28, 161. csomó, 266. tétel, 1942-O-16655. 3–4. f.

1717. Ez felszínre hozná a magyar és román felekezeti iskolák közötti jogegyenlőtlenséget, amit a német–olasz tisztí bizottság is kifogásolna, ez pedig újabb érv az engedélyezés ellen.

1718. A tervzet szerint minden településen továbbra is fenntartanák az állami iskolát, ahol magyar tanító lenne kinevezve. Ezek papíron akkor is működnének, ha egyetlen diákjuk sem lenne, hogy megmaradhasson egy magyar tanító a településen, aki ellenőrizhetné a román egyházi iskola működését. A gyakorlati kivitelezést nem részletezi a tervzet.

1719. A székelyföldi megyékben, valamint Bihar, Szatmár és Máramaros megyében eleve nem engedélyeznének ilyen iskolákat. *Szalai Béla: Emlékirat a magyar kormánynak a román lakosság közoktatása érdekében tett intézkedéseiről és a román görögkatolikus és görög keleti felekezeti iskolák újbóli megnyitásáról.* 1941. augusztus 28. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1941-O-21235. 2–10. f.

1720. Gyárfás azzal indokolta kérését, hogy így nem támadhatják, míg bármilyen új oktatási törvény ellen kifogást fognak emelni. *Gyárfás Elemér állásfoglalása az észak-erdélyi*

lyi románok iskolaügyében. 1942. augusztus 14. MNL OL, K 63, 258. csomó, 1940. 27. tétel. 217–221. f.

1721. Gyárfás ezt azzal indokolta, hogy a román lakosság és kormányzat nem fogja elfogadni a magyar állami iskolákat, ahogy a magyarok sem fogadták el a román állami iskolákat 1918 után. *Gyárfás Elemér levele az erdélyi románok iskolaügyében.* 1941. augusztus 4. MNL OL, K 63, 258. csomó, 1940. 27. tétel. 235–239. f.

1722. *A Miniszterelnökség beszámolója a népiskolák tanítási nyelvének megállapításáról.* 1943. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 362–366. Ennek részben ellentmond Mikó Imre véleménye, aki 1940 augusztusában publikált tanulmányában azt vizionálta, hogy ismét engedélyezni fogják az egyházi iskolákat, ahol csak a magyar nyelv oktatása lesz kötelező. Mikó Imre: *Új nemzetiségi iskolapolitika alapvetése.* 342.

1723. Indoklásuk szerint a román nemzeti tudat már annyira fejlett, hogy nem fogadja el a magyar állami iskolát. Elfogadták, hogy a román egyházi iskola nem fogja a magyar államérdekeket szolgálni, ugyanakkor tagadták, hogy az állami iskola képes lenne a magyar államhoz lojális lakosokat nevelni. Érvelésük szerint az állami iskola „saját pénzén és költségén neveli ellenségeit”. *Kivonat az erdélyi magyar egyházak emlékiratából, a román iskolaügyben.* 1943. MNL OL, K 63, 271. csomó, 1943. 27. tétel. 175–179. f.

1724. *Kolozsvári román konzulátus jelentése az észak-erdélyi román oktatásról.* 1941. április 9. ANIC, Fond 2379, dos. 67/1941. 3–31. f. Az elképzelés szerint a dél-erdélyi magyar egyházi iskolák számának arányba kellett volna kerülnie az északon működő román egyházi iskolákkal (négy román egyházi elemi iskola működött Észak-Erdélyben), az elkobzott épületekben pedig magyar állami iskolákat hoznának létre, ahová „mutatóban” alkalmaznának magyar nemzetiségű tanítókat is. *Javaslattevő a tanügyi helyzet reciprocitási alapon való rendezéséhez.* 1941. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 201–209. f.

1725. *A budapesti román követ feljegyzése a Gyárfás Elemérrel folytatott beszélgetésről.* 1941. július 13. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 200: 145–151. f.

1726. A rendelet szövegét nem sikerült fellelni, tartalma nem ismert. Nem közölték sem a Rendeletek Tárában, sem a VKM hivatalos közlönyében. Feltehetően nem rendelet formájában lett közzétéve, hanem egyféle bizalmas levél lehetett a román püspökök részére.

1727. *Gyárfás Elemér levele az erdélyi románok iskolaügyében.* 1941. augusztus 4. MNL OL, K 63, 258. csomó, 1940., 27. tétel. 235–239. f.

1728. Rusu, Viorel: *Între desființare, re-arondare ecleziastică și rezistență...*

1729. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a román püspökökhöz az egyházi iskolák megnyitása tárgyában.* 1941. május 21. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1941-O-19932. 2. f.

1730. Ahol az iskolaépület bérbe volt adva az államnak, az egyházközségek elkezdtek felmondani a bért, a tanfelügyelőségek azonban megfenyegették őket, hogy csak akkor adják át, ha vállalják, hogy új épületet biztosítanak az állami iskola számára. *Kolozsvári követség jelentése az észak-erdélyi iskolákról.* 1941. július 18. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 152–154. f. Ugyanakkor kiemelték, hogy a magyar jogszabályok szerint állami épületet nem lehet egyházi célokra átadni. Ez azonban ellentmond a 24024/1940. sz. rendeletnek, amely kimondja, hogy állami iskola épülete átadható egyházi iskola céljainak.

1731. Román kormányelképzelés szerint a létrejövő iskolák költségei 20–40%-ban (elsősorban az épület fenntartása és tanár fizetésének egy része) az érintett települést terhel-

nék, a fennmaradó részt államsegélyből biztosítanák. SSI jelentés az észak-erdélyi iskolákról. 1941. szeptember 23. ANIC, Fond 765, dos. 399/1941. 135–137. f.

1732. Ebből 444 volt görögkatolikus. 764 román nemzetiségű tanítóval számoltak, akik közül 621 lett volna görögkatolikus, de csak 192 tanítót nevesítettek, ebből 53 nem rendelkezett diplomával. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 211.

1733. Ha minden kérelmezett iskolát engedélyeztek volna, a magyar kormányzat számításai szerint 2000 magyar tanító veszítette volna el állását. Szalai Béla: *Emlékirat a magyar kormánynak a román lakosság közoktatása érdekében tett intézkedéseiről és a román görögkatolikus és görög keleti felekezeti iskolák újbóli megnyitásáról*. 1941. augusztus 28. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1941-O-21235. 2–10. f.

1734. *Tanulmány a román iskolák helyzetéről*. 1941. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 365. 54–71. f.

1735. A püspökség területéről legtöbben a Silvania esperességből kérelmezték az egyházi iskola alapítását, 37 faluból 23 esetben, a legkevesebben a visói esperességből, ahol 17 faluból csak egy nyújtott be kérelmet. A püspök megrovásban részesítette azokat az esperességeket, ahonnan kevés kérelem érkezett be, mert nem értették meg „az idők szavát”. Rusu, Viorel: *Rezistența bisericii greco-catolice din Maramureș*... 218.

1736. Bihar megyéből 48, Szilágy megyéből 72, Szatmár megyéből 92, ebből 38 ortodox. *Nagyváradai román konzulátus jelentése az észak-erdélyi egyházi iskolákról*. 1941. július 18. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 154–157. f.

1737. A római katolikus egyháztól 41, a reformátustól 81. *Kimutatás az észak-erdélyi iskolákról*. 1941. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 37–41.

1738. *Miniszterelnökség számjeltávirata a főispánokhoz a román iskolai mozgalmról*. 1941. október. MNL OL, K 63, 264. csomó, 1942, 27. tétel. 686. f.

1739. A román fél azzal védekezett, hogy a magyar hatóságok akadályozták a gyűlések megtartását, az iskolaszékek nem tudtak összeülni, emiatt volt kénytelen a pap aláírni. *A budapesti román követség jelentése Gyárfás Elemér közbenjárásáról*. 1941. augusztus 5. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 200. 145–151. f.

1740. A vád szerint megfélemlítették a szülőket, és nem a szülők írták alá a nyilatkozatokat, hanem a papok a szülők nevében. *Rendőrségi jelentés a Belügyminisztériumnak a román egyházi iskolák ügyében*. 1942. január 19. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1942-O-16284. 3. f.

1741. *Feljegyzés a román egyházi iskolák engedélyezéséről*. 1942. szeptember 29. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1942-D-16240. 4. f.

1742. Gyárfással 1941. június 20-án a román kormányzat közölte, hogy bezáratja az iskolákat, ha nem győzi meg a magyar kormányt.

1743. Ugyanekkor kifejtette az állami iskolák szükségtelenségét, és kérte a román nemzetiségű tanítók átengedését az egyházak számára. *Gyárfás Elemér levele az erdélyi románok iskolai ügyében*. 1941. augusztus 4. MNL OL, K 63, 258. csomó, 1940., 27. tétel. 235–239. f.

1744. *A román kormány részéről várható panaszok*. 1942. június 23. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 6–14. f.

1745. A bizottság javasolta, hogy a kormány teremtsen egyenlő feltételeket az állami és egyházi iskolák számára, és speciális bizottság vizsgálja meg a kérdést. *A magyar kormány-*

nak tett ajánlások a Hencké–Roggeri-bizottság vizsgálata után. 1943. február 8. *Al doilea Război Mondial*... 99.

1746. Hangsúlyozta, hogy az engedélyezés nagy megütközést keltene mind az Erdélyi Pártban, mind a magyar közvéleményben.

1747. Márton püspök pár évvel korábban még fontosnak tartotta volna az iskolakérdést, de 1942-ben, amikor az egyházi iskolákba csak a diákság harmada járt, megváltozott a véleménye, másrészt kétségét fejezte ki, hogy a román kormányzat betartana egy egyezményt. 1940 után Dél-Erdélyben 208 elemi, két tanítóképző és 13 gimnázium működött. *Románia területén működő magyar egyházi iskolák*. 1942. február. MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1942-B-17414. 135. f. A középiskolák épületeit több alkalommal lefoglalták a hatóságok, hónapokig szünetelt az oktatás. Így történt 1942-ben is, és hét esetben még 1943 folyamán is szünetelt az oktatás. Sárándi Tamás: *Nemzetiségpolitikák mérlege*... 83. A dél-erdélyi magyar oktatásra vonatkozóan bővebben lásd: L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva*... 63–66.

1748. „Sajnos a dél-erdélyi magyar iskolaügy fenntartásának ma már nincs az az egzisztenciális jelentősége, mint évekkel ezelőtt volt, mert a bécsi döntés után gazdaságilag és politikailag elnyomított magyarság ma elsősorban fizikai életlehetőségéért küzd és a kulturális igény kielégítés csak másod vagy harmadsorban jöhet számításba [...] ilyen körülmények között a dél-erdélyi magyar oktatásnak úgyszólván semmi haszna nem lenne...” *Jegyzőkönyv a külügyminiszter úr elnökele alatt 1943. november 10-én megtartott erdélyi iskolaügyi értekezletről*. 1943. november 10. MNL OL, K 63, 271. csomó, 1943, 27. tétel. 262–286. f.

1749. 1944 januárjában a román követség egy jegyzéket juttatott el, amelyben jelezték, hogy ha megnyitják az 1943-ban bezárt három dél-erdélyi magyar középiskolát, hajlandóak kijelenteni, hogy engedélyezik az egyházi oktatást Észak-Erdélyben. A román fél azonban látszólag nem tulajdonított nagy jelentőséget a kijelentésnek és arra utasította a követet, hogy tudjon meg részleteket az esetleges engedélyezésről. *A budapesti román követség jelentése M. Antonescunak a magyar kormány egyházi oktatásról szóló jegyzékéről*. 1944. január. ANIC, Fond 2241 Președinția consiliului de miniștri. Cabinetul civil Mihai Antonescu. 18. dos. 307/1943. 11–12. f.

1750. A követ új jogszabály elfogadását javasolta, mivel a meglévők nehézkessé teszik egy iskola megszüntetését. Meglátása szerint a protestáns iskolák esetében ez nem okoz gondot, a katolikusok ügyében azonban az 1927-es Konkordátum miatt tárgyalásokat kell kezdeni a Vatikánnal, hangsúlyozandó, hogy nem ellene irányul. *A budapesti román követség jelentése az egyházi iskolákról*. 1943. július 14. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 319. 252–254. f.

1751. A Volksbund az oktatás minősége helyett a hangsúlyt egyre inkább az oktatás szellemiségére, a nemzetiszocialista szellemben történő nevelésre helyezte át. Várakozásával ellentétben kevesebb iskolát tudott átvenni, azok többsége a visszacsatolt területeken működött. 1942-es adat szerint 71 iskolát tartott fenn a Volksbund, ebből 47 működött Észak-Erdélyben (az egykori száz év evangélikus iskolák), 17 a trianoni területeken, hatot pedig újonnan alapítottak. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 173–174.

1752. A legtöbb település Baranya (108), Sopron (25), Veszprém (24) megyében terült el. *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25370. számú rendelete, a nem*

magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról. 1941. július 24. Rendeleték Tára, 1941. 3129–3136. https://library.hungarica.na.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s (Letöltve: 2018. augusztus 15.)

1753. Tilkovszky a rendeletet mint a 700/1941-es rendelet végrehajtási utasítását értelmezi, erre azonban nincs utalás. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás...* 1268.

1754. Füzes szerint Baranya megyében 76 esetben az iskolákban emiatt vezették be a tiszta anyanyelvű oktatást, a szülők akarata ellenére. Füzes Miklós: *A nemzetiségi oktatás szervezési problémái...* 406.

1755. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás...* 1267–1269. Szita László szerint a rendelet révén az iskolakérdés még jobban átpolitizálódott, mert nem sikerült a két világháború között megnyugtatóan rendezni. Ezt sokan kulturális előretörésként élték meg, de nem vették figyelembe diszkrimináló jellegét. Szita László: *A magyarországi német iskolaügyének alakulása...* 463–464.

1756. A legtöbb magyar iskola Győr, Sopron és Vas megyében működött, a legtöbb tisztán anyanyelvi (körülbelül az iskolák fele) Baranya, Tolna és Esztergom megyékben. Az iskolakérdés német relációban. 1944. MNL OL, K 28, 14. csomó, 57. tétel, 1944-L-16497. 16. f.

1757. Érvként a kellő körületek hiányát hozta fel, mert olyan településről érkezett be kérés, ahol román anyanyelvű tanító van, másrészt nem minden aláírás hiteles.

1758. „Mindez így tovább nem mehet és ezért szöszaporítás nélkül, röviden kérem Nagyméltóságodat, hogy ezzel a minden tekintélyt aláaknázó és józan megfontolást és komoly munkát kigúnyoló iskolapolitizálással, amely mögött minden van, csak iskolapolitika nincs, hagyjanak fel.” *Kolozsvári tanfelügyelő levele Hossu püspökhöz a román nyelvű oktatásról.* 1941. szeptember 17. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 81–82. f.

1759. *Kolozsvári tanfelügyelő levele Hossu püspökhöz a román nyelvű oktatásról.* 1941. szeptember 17. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 81–82. f.

1760. *Beszterce-Naszód vármegye tanfelügyelőjének levele a VKM-hez a román nyelvű oktatásról.* 1941. szeptember 2. MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel. 185. f.

1761. *Nagysomkúti szolgabíró jelentése a román iskolák felállítására vonatkozó mozgalomról.* 1941. november 27. MNL OL, K 63, 264. csomó, 1942, 27. tétel, 583/1942. 670. f.

1762. *Szatmári tanfelügyelő jelentése a polgármesternek román iskolák felállítására vonatkozó mozgalomról.* 1941. MNL OL, K 63, 264. csomó, 1942, 27. tétel, 583/1942. 674–676. f.

1763. *Szolnok-Doboka vármegye tanfelügyelője a kerlési jegyzőnek a román nyelv oktatásáról.* 1941. szeptember 11. MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel. 402. f.

1764. Az alsóbogáti pap azzal védekezett, hogy a püspöktől kapott utasításnak kívánt megfelelni. *Felsőbogáti körjegyző levele a tanfelügyelőnek a román oktatás kérdéséről.* 1941. szeptember 12. MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel. 371. f.

1765. A rettegi jegyző kérte, hogy tegyék irattárba a kérést, hogy a háború után esedékes áttelepítést majd ezekkel a szülőkkel kezdjék. *Rettegi körjegyző levele a szolnok-dobokai vármegyei tanfelügyelőnek a román nyelv oktatásáról.* 1941. szeptember 22. MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel. 61. f.

1766. *Kerlési jegyző levele a szolnok-dobokai tanfelügyelőnek.* 1941. szeptember 11. K 690, 2. csomó, 3. tétel. 403. f. A jegyző korábban azt javasolta, hogy engedélyezzék egyházi iskola felállítását, mert a nagy költségek láttán a lakosság egy éven belül megnyerhető lesz az állami oktatás számára. *Kerlési jegyző levele a szolnok-dobokai tanfelügyelőnek.* 1941. augusztus 31. K 690, 2. csomó, 3. tétel. 404. f. Hasonlóan nyilatkoztak a szentmátéi szülők is, kijelentve, hogy ragaszkodnak az anyanyelvű oktatáshoz, s azért akár anyagi áldozatot is hajlandók hozni. *Szentmátéi körjegyző levele a Szolnok-Doboka vármegyei tanfelügyelőnek a román nyelv oktatásáról.* 1941. szeptember 15. K 690, 2. csomó, 3. tétel. 80. f.

1767. A nagysomkúti járásból Berkeszpatakan ragaszkodtak az anyanyelvű oktatáshoz, Kővárremetén és Kővárkölcén csak a román nyelv tantárgyként való oktatását kérték, ezért magyar tanerő kinevezését kérte. *Nagysomkúti szolgabíró jelentése a román iskolák felállítására vonatkozó mozgalomról.* 1942. január 16. MNL OL, K 63, 264. csomó, 1942, 27. tétel, 583/1942. 669. f. Szolnok-Dobokában Nagylóznán fogadták el a román nyelv tantárgyként való oktatását. A jegyző javasolta, hogy hetente pár órában oktassák a román nyelvet, ezzel „szűrva ki a szemüket”. *Nagylóznai körjegyző levele a Szolnok-Doboka vármegyei tanfelügyelőnek a román nyelv oktatásáról.* 1941. szeptember 29. K 690, 2. csomó, 3. tétel. 198. f.

1768. A legtöbben (108 személy) Bátony településről írták alá. Voltak érdekes esetek is, két településen csak a pap írta alá, ennek ellenére a formanyomtatvány megmaradt, s ugyanúgy a lakosok nevében szólt.

1769. Kérdés, hogy mi ellen tiltakoztak, ha az eredeti kérést nem is írták alá.

1770. Kelemen Béla megfogalmazása szerint „az anyanyelvi oktatás a magyar kormányzat eszményi nemzetiségi politikájának tetteiben megnyilvánuló bizonyítéka, amit nem létezőnek tekinteni nem lehet”. Kelemen Béla: *Népoktatás kérdése Észak-Erdélyben...* 16.

1771. *Kolozs vármegye főispánjának levele a kolozsvári polgármesternek a közigazgatás oktatásba való beavatkozásáról.* 1943. február 27. MNL OL, R 374 Kolozsvár városára vonatkozó iratok (továbbiakban R 374), 5. doboz, 68/1943. 175–179. f.

1772. Az összeállítás szerint Ajtay Gábor Máramaros vármegyei alispán egyenesen megtiltotta, hogy a megye területén más nyelven oktassanak, mint magyarul. *A román kormány részéről várható panaszok.* 1942. június 23. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 6–14. f.

1773. Erre vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *Többség és kisebbség viszonya...*

1774. A Különbizottság működésére vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *Nemzetiségpolitikák mérlege...* 88–93.

1775. A magyar kormány ezt azzal indokolta, hogy nincs elegendő román tanító. Ennek oka ugyancsak a magyar kormány politikája: a kiutasítások és a létbizonytalanság miatt sok tanító elmenekült. *Hencke-Roggeri-bizottság jelentése.* 1943. február 8. In: *Al doilea Război Mondial...* 76–77.

1776. A bizottság szerint az észak-erdélyi román lakosság oktatási helyzete rosszabb, mint a dél-erdélyi magyaroké.

1777. A magyar kormánynak tett ajánlások a Hencke-Roggeri-bizottság vizsgálata után. 1943. február 8. In: *Al doilea Război Mondial...* 99–100.

1778. A lányiskola megnyitása elől nem zárkózott el a román kormányzat, ám a fiúiskola számára nem ígért épületet. A román követ eleve kétségbe vonta, hogy bármilyen eredménye is lesz a kérésnek. A *budapesti román követség jelentése Gyárfás Elemér közbenjárásáról*. 1941. augusztus 5. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 200. 220–222. f.

1779. 1943 őszén a román kormányzat katonai szükségletekre hivatkozva bezáratta a nagyenyedi kollégiumot, valamint három brassói középiskolát.

1780. Emil Hatieganu jelezte, hogy a román lakosságnak inkább gimnáziumi osztályokra lenne szüksége. *Miniszterelnökségi beszámoló a népiskolák tanítási nyelvének megállapításáról*. 1943. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 362–366. f.

1781. Nyissák meg az 1940 után bezárt egyházi iskolákat, az egyházak adhassanak ki tankönyvet, engedélyezzék a teológiát és középiskolát végzeteknek, hogy tanítóként tevékenykedhessenek, húsz tanuló esetén az állami középiskolákba is vezessék be számukra tantárgyként a magyar nyelvet.

1782. *Külgyminisztérium válaszigjegyzék-tervezete az iskolai ügyekben*. 1943. november. MNL OL, K 63, 271. csomó, 1943, 27. tétel. 249–257. f.

1783. *Pro memoria a román-magyar iskolaügyi tárgyalásokról*. 1943. október 9. MNL OL, K 63, 271. csomó, 1943, 27. tétel. 237–246. f.

1784. Némethy (Benisch) Artúr (1881–1972) középiskolai tanárként dolgozott, és már az első világháború előtt a szórványmagyarság iskolaügyével foglalkozott a Júlián Egyesület keretében. 1922 és '30 között a VKM keretében végzett statisztikai munkákat az (elsősorban tanyasi) elemi iskolák kijelölésének munkálataiban, majd 1935-től a Belügyminisztériumhoz került, ahol a közigazgatás racionalizálásával volt megbízva. 1938 után rész vett a határrevíziók előkészítésében és az újonnan visszacsatolt területek közigazgatási határainak kidolgozásában. A nemzetiségi iskolák racionalizálása terén végzett munkálatairól nem született átfogó elemzés. 1945 után ismét a közigazgatás racionalizálásán dolgozott. Tevékenységére vonatkozóan lásd Tóth Árpád: *Némethy (Benisch) Árpád élete és munkássága...* 37–51.

1785. Az elképzelés nincs világosan kifejtve, és nem tesz említést arról, hogy mindez Benisch nevéhez fűződik. Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”...* 205. Korabeli román levéltári forrásokban úgy jelenik meg, hogy Észak-Erdélyben vannak úgynevezett áthatolhatatlan zónák, ahová nem kerülhetnek román tanítók, és nem is oktatnak román nyelven. *Tanulmány az állami iskolák román tagozatának megnyitása érdekében beadott kérvényekről*. 1942. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 191. 89–95. f.

1786. Pataky Tibor államtitkár szerint a nemzetiségi anyanyelvű oktatás elhanyagolása miatt súlyos felelősség terheli a magyar kormányzatot, ezért minél hamarabb változtatni kellene. *Feljegyzés az 1943. június 16-án Szinyei Merse Jenő miniszter által egybehívott értekezletről*. 1943. június 16. MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel. 170–173.

1787. *Terv a nemzetiségi iskolák tanítási nyelvéről*. 1943. október. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 297–300. f.

1788. *Központi Statisztikai Hivatal levele a Miniszterelnökség számára az 1941-es népszámlálásról*. 1943. február 9. MNL OL, K 28, 14. csomó, 57. tétel, 1944-L-16497. 2. f.

1789. *Benisch Artúr beszámolója az észak-erdélyi és felvidéki helyszíni vizsgálatairól*. 1943. december 17. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz.

1790. *Benisch Artúr beszámolója a Miniszterelnökség számára székelyföldi látogatásáról*. 1944. január 25. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 383–384. f.

1791. A térképek nem lelhetők fel Benisch hagyatékában. A tervezet elkészítéséért „rendkívüli munkadíjként” 1200 pengőt kapott, majd 1943 júniusától alkalmazták a Miniszterelnökségen a tervezet végrehajtásának ellenőrzésére, havi 200 pengős fizetéssel. *Miniszterelnökségi átirat Benisch Artúr fizetéséről*. 1943. június 21. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 76. f. Emellett a tanulmányok begépeléséért, a térképek elkészítéséért 150–150 pengőt fizetett ki a Miniszterelnökség hitelként. *Miniszterelnökségi átirat Benisch Artúr költségeinek megtérítéséről*. 1944. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 90. f.

1792. Az egyik legszemléletesebb Kolozs megye példája, ahol 1940-es beszámoló szerint a 179 iskola 66%-a (118) román nyelven működött. *Jelentés a Kolozs megyei és Kolozsvár szabad királyi város közoktatásügyi intézményeinek állapotáról a katonai közigazgatás befejeztével*. 1940. november 23. Ráday Levéltár, Farkas László iratai, 1. doboz. 1–52. f. Ezzel szemben Benisch adatai szerint 94 román iskola működött, ebből csak 14 román, 16 egységes (vegyes) és 64 magyar. Hasonló arányokat talál a tömbromán Szolnok-Dobokában, a 63 román iskolából 20 román, öt egységes és 38 magyar. *Jelenlegi és tervezett tanítási nyelv Kolozs, Szolnok-Doboka és Szilágy megyékben*. 1943. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 394–404. f.

1793. Ennek jegyében, ha a szülők kéri a magyar nyelvű oktatást, természetesen engedélyezik, akár tömbromán vidéken is.

1794. A tervezet szerint Szatmár, Ugocsa és Máramaros megyében a román lakosság nem annyira öntudatos, ennek ellenére javasolja, hogy számára is biztosítsák egyelőre az anyanyelvű oktatást.

1795. *Tanulmány a népiskolák tanítási nyelvének megállapításáról*. 1942–1943. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 284–286. f.

1796. A 3. § szerinti oktatás tulajdonképpen a 11000/1935. sz. rendeletre való utalás: „Azokban a községekben, amelyekben kisebbségi nyelvű népiskolai oktatás nincsen, de az egy és ugyanazon nyelvi kisebbséghez tartozó legalább 20 mindennapi tanköteles gyermek szülei (gyámjai) ezt kívánják, ezeknek a gyermekeknek számára a népiskolában az anyanyelvi ismereteket az 1. §. (3) bekezdése b) pontjában meghatározott keretben tanítani kell.” A m. kir. minisztérium 1935. évi 11000. ME számú rendelete, a 4800/1923. ME számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról. 1935. december 23. Rendeletek Tára, 1935. 1432–1433. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1935/?pg=1523&layout=s (Letöltve: 2018. július 31.) Ez gyakorlatilag az anyanyelv tantárgyként való oktatását jelentette heti hat órában.

1797. Ez tulajdonképpen a 11000/1935-ös rendelet előírása, amely szerint a magyar nyelvet, nemzeti tárgyakat, éneket és testnevelést magyar nyelven, a többi tantárgyat anyanyelven kell oktatni.

1798. Ez elsősorban Szolnok-Doboka és Szilágy vármegye déli és Szatmár megye keleti járásait jelentette volna. *Miniszterelnökségi beszámoló a népiskolák tanítási nyelvének megállapításáról*. 1942. október. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 362–366. f.

1799. Eszerint ott, ahol addig magyar nyelven folyt az oktatás, a jövőben a 3. § szerint történjen, ahol korábban a 3. § szerint működött, ott legyen vegyes, ahol pedig vegyes volt,

ott térjenek át az anyanyelvű oktatásra. *Tanulmány a népiskolák tanítási nyelvének megállapításáról.* 1942–1943. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 284–286. f.

1800. *Feljegyzés az 1943. június 16-án Szinyei Merse Jenő miniszter által egybehívott értekezletről.* 1943. június 16. MNL OL, K 690, 2. csomó, 3. tétel. 170–173. f.

1801. Benisch román vonatkozású tervezetének időpontja: 1943. június 2.

1802. Szlucska 689 iskolát említ. 423 esetben a román kisebbség számára lett volna kedvezőbb változás; a nagy tanárhány miatt azonban csak 263 iskolában hajtották végre. Szlucska János: „Pünkösdi királyság”... 205.

1803. Egyik statisztikai ábra sem elég részletező, nem tudjuk, hogy a változás valójában mit takar.

1804. A legnagyobb eltérés Bihar megyében van. Itt 100 esetben javasol változást, míg az 1943-as tervezetben már 199 esetben. *Elemi iskolák román tanítási nyelvének meghatározása Észak-Erdélyben Benisch Artúr terve alapján.* 1942. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 15. f.

1805. Ezt a „nemzetiségi politika toleráns jellegének” hangsúlyozása érdekében tartották fontosnak. *Tanulmány a népiskolák tanítási nyelvének megállapítása.* 1942–1943. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 284–286. f. Marosvásárhelyen nem valósult meg a román iskola, hivatalosan az alacsony diáklétszámmal indokolták. Ehelyett Meggyesfalván nyitottak iskolát. Benisch Artúr beszámolója a Miniszterelnökség számára székelyföldi látogatásáról. 1944. január 25. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 383–384. f.

1806. A rutének 60 iskolájában és a szerbek 26 iskolájában mindegyik nekik kedvez, a 89 délszláv katolikus iskolából 83-ban javasolt változást a javukra.

1807. A statisztikai táblázatokat Tóth Ágnes fedezte fel véletlenszerűen a Művelődési Minisztérium 1970-es évekbeli anyagai között. 1998-ban változatlan formában publikálta. Az adatfelvétel minden nemzetiség esetében elkészült, jelen fejezetben azonban csak a román vonatkozásokat elemezzük. Tartalmazza Békés és Csanád megye adatait is, de a kis létszám miatt ennek közlésétől a legtöbb esetben eltekintünk. Tóth Ágnes: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon...* 19.

1808. A nemzetiségi megoszlás szerint 2661 tanító szerepel, míg az oktatási rendszer szerint 4028. Az adatok akkor sem találnak, ha feltételezzük, hogy a magyarul oktatók nem szerepelnek a tanítók megoszlásánál.

1809. A kéttípusú adat egyszerre történő megjelenítése érdekében az adatokat százalékban közöljük.

1810. A két megoszlás alapján a tisztán magyar nyelvű oktatásban részesülő román diákok számát 7353-ra becsüljük.

1811. A román papokkal szembeni hatósági fellépés is jóval mérsékeltebb volt, mint az a román történetírás alapján várható lett volna. Erre vonatkozóan lásd az egyházzól szóló fejezetet.

1812. Az ügyek nemzetiségpolitikai vetülete kapcsán a legérdekesebb eset a magurai tanítónőé, akinek a férje is tanító volt. Elbocsátását követően Romániába szökött, neki köszönhető a román történetírásban „nagy karriert” befutott ominózus kijelentés, amely szerint a román levontéket Magyarországon eke elé fogták. Az ügyet a német–olasz titói bizottság is vizsgálta, panaszok alapján hat ügyről van tudomásunk. A legvalószínűbb magyarázat, hogy a levonték kézi boronát húztak, amely elé nem lehet állatot fogni, ezt nagyí-

tották fel a későbbi beszámolók. Az ügyet a titói bizottság komolyan vette, egy beszámoló szerint a bizottság német tagja maga is beállt az „eke” elé. *Jelentés a bukaresti magyar követ M. Antonescunál tett bemutatkozó látogatásáról.* 1943. október 26. K 63, 270. csomó, 1943. 27. tétel, 312/pol. 1943. 862–868. f. Bár a tanerő felmentésével a főispán is egyetértett, a Miniszterelnökség közbelépésére elbocsátását a férj ismertsége miatt nem tartották „cél-szerűnek”. *Miniszterelnökségi átirat a magurai tanítónő felmentéséről.* 1943. március 6. MNL OL, K 28, 74. csomó, 129. tétel, 1943-O-18599. 251b. f.

1813. Csak azokat az eseteket vesszük alapul, ahol több adat is ismert (az illető neve vagy a település, ahol oktatott), akkor is, ha nem ismert az ügy végkimenetele.

1814. Meglátásunk szerint a csekély esetszámnak nem ez az elsődleges oka. A hasonló ügyeknek mindig volt nemzetiségpolitikai vonzata, ezért továbbították a Miniszterelnökségre, annak levéltára pedig épségben fennmaradt. A kérdésben a helyi közigazgatás levéltárainak vizsgálata hozhat újabb eredményeket.

1815. A nádasdkőrödi tanítót 1943 során okirat-hamisítás miatt tartóztatták le két hónapra, amit le is ült. *Kolozsvári ügyesség levele a nádasdkőrödi tanító ügyében.* 1943. október 23. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-29981. 823. f. A máramaroszi líceumi tanárt még a katonai közigazgatás idején internálták és engedték szabadon, az ügy részletei nem ismertek. *Jegyzőkönyv a máramaroszi állandó bizottság üléséről.* 1941. október 29. MNL OL, K 63, 265. csomó, 1942, 27. tétel, 7028/1942. 515–517. f. A laphegyi tanítót 1941 tavaszán internálták, majd szabadon engedték „az internálás okának megszüntetésére” hivatkozva. *Erdődi szolgabíró határozata a laphegyi tanító ügyében.* 1941. május 17. MNL OL, K 28, 74. csomó, 126. tétel, 1941-L-20032. 1. f.

1816. A jelentésről annyit tudunk, hogy a tanítót 1942-ben frissen nevezték ki Völcsök-re, majd letartóztatták „súlyos, államellenes cselekedet miatt”, s azóta is börtönben volt. Elterjedt róla, hogy a hatósági fellépés következtében életét veszítette, ezt azonban cáfolták. *A IX. hadtest jelentése a Honvédelmi Minisztériumnak a völcsöki tanítóról és a zilahi papról.* 1942. január 28. HL, Német–olasz titói bizottság iratai. 212/1942.

1817. Ugyanekkor kéri román tagozat felállítását is a településen, amit azonban a főszolgabíró nem támogat, mivel indoklása szerint román tanító jelenléte nyugtalanságot keltene, s a magyar állam ellen fordítaná a román lakosságot. *Gyergyótölgyesi járás főszolgabírájának jelentése a főispánnak a román lakosság mozgolódásáról.* 1941. szeptember 3. MNL OL, K 149, 131. doboz, 1942, 6. tétel, 1942-6-13647. 112–114. f.

1818. Az összeesküvés súlyos vádnak tűnik, információink szerint ez volt az egyetlen eset az időszakban. Az ügy azonban nem tekinthető a helyi közigazgatás szüleményének; különösen, hogy az eljárásakor a gyergyóbékási pap 280 hívével Romániába szökött. *Gyergyótölgyesi járás főszolgabírájának jelentése a gyergyóbékási tanítóról.* 1942. június 15. MNL OL, K 149, 131. doboz, 1942, 6. tétel, 1942-6-13647. 109–110. f. Az ügyre vonatkozóan lásd az egyházakról szóló fejezetet.

1819. A kiskörtvélyesi tanítót ideiglenesen bocsátják el, később újra alkalmazzák. *A Válás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Külügyminisztériumnak a kiskörtvélyesi tanító felmentéséről.* 1944. január 11. MNL OL, K 28, 93. csomó, 150. tétel, 1944-O-17770. 11. f.

1820. Az úgynevezett különbizottság az 1200/1941. sz. rendelet alapján állt fel az ügy kivizsgálása érdekében. Ioan Bilțiu-Dancușnak feltehetően az volt a „bűne”, hogy 1918-ban a nemzeti tanács titkára volt, és aktív maradt a politikai életben és az antirevizionista

mozgalomban. A nyugdíjat az említett rendelet 8. §-a alapján vonták meg, ez azonban nem tisztázza világosan, hogy milyen esetben válik valaki „méltatlanná” az állami nyugdíjra. A m. kir. minisztérium 1941. évi 1200. ME számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi országrészen volt magyar, illetőleg volt román közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok, valamint a m. kir. Honvédség és a m. kir. csendőrség volt tagjai, úgyszintén mindezek özvegyei és árvái ellátásának szabályozásáról. 1941. február 20. Rendeletek Tára, 1941. 188–214. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=371&layout=s (Letöltve: 2018. augusztus 22.)

1821. A tanfelügyelő döntését az sem befolyásolta, hogy három kiskorú gyereke volt, s büntetését már leülte. Az esetet a Külügyminisztérium is súlyosnak ítélte meg. Külügyminisztérium átirata a lacházi tanítónő elbocsátása ügyében. 1941. november 13. MNL OL, K 63, 265. csomó, 1942, 27. tétel, 62/1942. 463–464. f.

1822. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökség részére román tanítók áthelyezéséről. 1944. március 30. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-17427. 19. f. Văleanu személye feltehetően a román kormányzat számára is fontos volt, ezért a román követség felajánlotta, hogy Majszinra történő visszahelyezéskéért cserébe hajlandó egy dél-erdélyi magyar tanítót visszahelyezni eredeti állomáshelyére. A Népközség információi alapján a felajánlott magyar tanító nem volt annyira fontos, így a Miniszterelnökség nem teljesítette a kérést. Külügyminisztérium levele a Miniszterelnökség részére román tanító áthelyezéséről. 1944. február 6. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-17427. 16. f.

1823. Elsősorban a közigazgatási alkalmazottak vagy szakmunkások (hadigyárban dolgozók) esetében.

1824. A jelenség már 1938/39-től is megfigyelhető volt, amikor a román hadsereg mozgósítása miatt a sorköteles magyar ifjak jelentős része a menekülést választotta.

1825. Az 1912. évi XXX. törvénycikk a véderőről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2018. augusztus 23.)

1826. A román fél ezt több alkalommal felhasználta a politikai küzdelmekben és az Apponyi-törvény elleni tiltakozáskor, kiemelve, hogy a háborúban szolgáló ifjak még olyan iskolákba jártak, ahol nem erőltették a magyar nyelv oktatását, és nem volt kötelező az állam külső jegyeinek használata, mégis hőiesen harcoltak. Magyar Piroška: A nagymagyarországi románok... 68.

1827. A román érsekség jelentése szerint 1916-ban a határövezetből mintegy 80 tanár menekült el. Păcurariu, Mircea: *Politica statului ungar...* 10. A legtöbben a brassói román iskolából menekültek el, a 13 tanár közül 10, beleértve az igazgatót is. Magyar Piroška: A nagymagyarországi románok... 64.

1828. Erre vonatkozóan bővebben lásd Sárándi Tamás: „Mit gondol, hogy románokból fog hadsereget alakítani?”... 301–316.

1829. 1941 októberében a román kormányzat 13 dél-erdélyi magyar tanerőt hívott be, amire válaszként a magyar kormányzat 26 román tanerő behívását rendelte el. Tanárok behívása retorzió miatt. 1942. augusztus 8. HL, Honvédelmi Minisztérium levéltára (a továbbiakban HM), 1. osztály, 44990/eln. 1b – 1941. Ez nemcsak a tanerők behívásánál működött, 1942 februárjában a temesvári Déli Hírlap hat munkatársát hívták be, amire válaszként ugyanannyit hívtak be a kolozsvári Tribuna Ardealului lapról is. Kolozsvári román

követség jelentése a tanerők behívásáról. 1942. február 21. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 208. 5. f.

1830. Román Külügyminisztérium levele a román Kulturális Miniszterhez a tanerők felmentéséről. 1942. február 24. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 208. 6. f.

1831. 1942 márciusában a magyar hadvezetés egy 56 éves román tanító behívását rendelte el, egy hónappal később pedig a közmegebecsülésnek örvendő, ugyancsak időskorú egykori nászódi igazgatót, Aurel Șorobeteát hívták be. Erre válaszként a román fél a nagyenyedi református gimnázium teljes tanári karát behívta. A diplomáciai közbelépés nyomán az érintetteket rövid időn belül leszerelték. Jelentés Aurel Șorobetea volt igazgató behívásáról. 1942. április 11. HL, HM, 1. osztály, 17806/eln. B – 1941.

1832. A budapesti román követség jelentése a tanerők katonai szolgálatáról. 1942. március 5. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 208. 27. f.

1833. A kisebbségi vezetők listájának összeállításakor egyeztettek mind Hatjeganuval, mind Gyárfással. Davidescu román államtitkár levele Filotti bukaresti román követnek a tanerők kölcsönös felmentéséről. 1942. április 16. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 208. 335. f.

1834. Bukaresti román követség levele a magyar Külügyminisztériumnak a tanerők kölcsönös felmentéséről. 1942. október 16. MNL OL, K 63, 269. csomó, 1942, 27. tétel. 1284–1285. f.

1835. Diákok katonai behívása. 1943. november 8. HL, HM, 15. osztály, 73405/eln. 15–1943.

1836. 1943 márciusában Pogány Albertet, a nagyenyedi Bethlen kollégium igazgatóját annak ellenére hívták be, hogy mentesítve volt. Ő válaszként Magyarországra menekült. A dél-erdélyi magyar tanerők kérték: lássák el őket magyar útlevelemmel, hogy behívás esetén azonnal elhagyhassák az országot. Bukaresti magyar követség jelentése a dél-erdélyi tanerők felmentéséről. 1943. március 13. MNL OL, K 63, 270. csomó, 1943, 27. tétel. 3–4. f. Ugyanabban a hónapban az oláhszentgyörgyi román tanító is behívót kapott, a magyar hadvezetés azzal indokolta a behívást, hogy a Külügyminisztérium addig az időpontig nem értesítette őket a kölcsönös mentesítésről. Román tanerő behívása. 1943. március 23. HL, HM, 15. osztály, 3282/eln. 15–1943.

1837. A Regna szövetséget ügyének ismertetése meghaladná jelen kötet kereteit, jelentősége miatt külön tanulmányt érdemel.

1838. Az államosítás ellenére az iskolaépület tulajdonjoga az alapé maradt. Kikötötték, hogy ha az alap vagyoni helyzete rendeződik, ismét átveheti az iskola működtetését, erre azonban nem került sor. Távală–Coc–Tanco: *Monografia colegiului...* 70–72.

1839. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a közalapítványi főügyésznek a nászódi ösztöndíj alapról. 1940. szeptember 12. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444. 4. f.

1840. Az egyik tervezet Gergely Ferenc református lelkészé, aki tervezetének megnyerte az Erdélyi Pártot is. Ő az ösztöndíjalap kisajátítását javasolta azzal az indokkal, hogy nem teljesítette az alapszabályban foglaltakat, az összeget pedig szórványiskola létrehozására fordította volna. Gergely Ferenc, az Erdélyi Párt nászódi tagozati elnökének levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a nászódi ösztöndíj alap ügyében. 1941. szeptember 15. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444. 85–86. f. A másik tervezet

Wild József nyugalmazott századosé, aki a székelyföldi határőrezredek újbóli felállítását, valamint az övezet kiterjesztését javasolta Naszód vidékére, amit telepítésekkel erősíteni kell. Az ösztöndíjalap kisajátítását javasolta azzal az indokkal, hogy nemzetellenes célokat szolgál. Wild József: *Naszódi ösztöndíj alap ügye*. 1941. március 29. HL, HM, 1. osztály, 23044/eln. 1a–1941.

1841. A Honvédelmi Minisztérium elképzelése részben megegyezett Wild felvetésével. A Minisztérium is honvédelmi célokra akarta felhasználni és telepítéssel megerősíteni. *Honvédelmi Minisztérium levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a naszódi ösztöndíj alapról*. 1941. október 16. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444. 6–7. f.

1842. A naszódi határőrvagyron mintegy 335 ezer holdat tett ki, ebből az ösztöndíjalapot csak 800 ezer hold képezte. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Honvédelmi Minisztériumnak a naszódi ösztöndíj alapról*. 1941. november 14. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444. 5–8. f.

1843. *Miniszterelnökségi átirat a naszódi ösztöndíj alapról*. 1942. február 26. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444. 17. f.

1844. *A m. kir. minisztérium 1942. évi 4420 ME számú rendelete, a naszódvidéki központi iskola- és ösztöndíj-alapok elnevezésű alapítvány ideiglenes kezeléséről*. 1942. július 17. Rendelet Tára, 1942. 1657–1658. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1942/?pg=1852&layout=s (Letöltve: 2018. augusztus 23.)

1845. Az 1943-as iskolai tárgyalások során felmerült, hogy a magyar kormány engedélyezi az ösztöndíjak folyósítását, ennek gyakorlati megtörténtéről azonban nincs adatunk. *Magyar Külügyminisztérium válaszcímlevel a román iskolák ügyében*. 1943. november. MNL OL, K 63, 271. csomó, 1943, 27. tétel. 249–257. f.

1846. Az alapok igazgatótanácsa részletes költségvetést nyújtott be, kérve a VKM jóváhagyását. Nincs információ arról, hogy megvalósult-e a két fűrésztelep. *A Naszódi Ösztöndíj Alap levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak*. 1941. december 10. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444.

1847. A pályázóknak továbbra is igazolniuk kellett, hogy az egykori határőrök leszámítottai. Ezzel a dualizmus időszakában kifogásolt tétel, amely kizárta a magyar lakosságot, továbbra is érvényben maradt. *Pályázati hirdetmény*. 1941. január 15. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444. 31. f.

1848. A VKM Pálffy Géza gimnáziumi igazgatót javasolta, őt azonban Bethlen Béla főispán nem tartotta elég agilisnak. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökségnek a naszódi ösztöndíj alapról*. 1942. augusztus 13. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444. 59. f.

1849. *Miniszterelnökség levele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a naszódi ösztöndíj alapról*. 1942. szeptember 10. MNL OL, K 28, 82. csomó, 133. tétel, 1944-O-22444. 60. f.

1850. Tävalä–Coc–Tanco: *Monografia colegiului...* 123–133.

1851. Az alapok megmaradt román tanárai memorandumban fordultak a román kormányhoz, kérve a tengelyhatalmak közbenjárását is, hogy az iskola visszakaphassa alapítványi jellegét, és biztosítva legyen a román nyelvű oktatás. *A naszódi gimnázium három román nemzetiségű tanárának memorandumja az iskola ügyében*. MAE fond. 71/Transilva-

nia, vol. 191. 142–144. Hossu püspök 1941-ben felvetette az iskola egyházi jellegének visszaadását, a magyar kormányzat azonban tagadta, hogy bármikor is az lett volna. *A budapesti román követség jelentése Gyárfás Elemér közbenjárásáról*. 1941. augusztus 5. MAE fond. 71/Transilvania, vol. 200. 145–151. f. 1858–1889 között az iskola valóban a szamosújvári görögkatolikus püspökség iskolájaként működött, de a püspökséghez kerülés jogalapja nem világos.

1852. Az átadás azt is magában foglalta, hogy az ösztöndíjalap igazgatótanácsának lesz joga a tanárokat kinevezni, akik azonban csak magyar állampolgárok lehetnek. *Pro memoria a román-magyar iskolaügyi tárgyalásokról*. 1943. október 9. MNL OL, K 63, 271. csomó, 1943, 27. tétel. 237–246. f.

1853. Kérdés, mennyiben módosult volna a magyar kormányzat észak-erdélyi oktatáspolitikája, ha az 1920-as évek elején a román kormányzat nem államosította volna a román egyházi iskolahálózatot.

1854. A nemzetiségpolitika harmadik fontos területén, a közigazgatásban is érvényesülni látszik ez a speciális helyzet, a 900/1941. sz. rendelet ugyanis minden észak-erdélyi állami és közigazgatási kinevezést ideiglenesnek minősít. A jövőbeni kutatások feladata tisztázni, hogy ez mennyire állja meg a helyét.

1855. 1941-től a miniszterelnök egyben a külügyminiszteri tisztséget is betöltötte, a két tárca között emiatt sem volt nézetbeli különbség.

1856. Pataky Tibor államtitkár ennek kapcsán hangsúlyozta, hogy ezt a jogot akkor is biztosítani kell, ha az érintett lakosság nem kéri. A közigazgatás igyekezett befolyásolni a lakosságot – számottevő hatékonysággal. A Székelyföld esetében például Benisch is kiemeli, hogy magyarul tanulnak a román gyerekek akkor is, ha nem beszélnek a nyelvet, a szülők azonban nem tiltakoznak, sőt a közigazgatás nyilatkozatokkal bizonyította, hogy a magyar oktatás felállítása szülői kérés eredménye. *Benisch Artúr beszámolója a Miniszterelnökség számára székelyföldi látogatásáról*. 1944. január 25. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 383–384. f.

1857. Pataky egyes megnyilatkozásai arra utalnak, hogy a toleránsabb nemzetiségi oktatáspolitikát a háború időtartamára vagy egy újabb béketárgyaláshoz szolgáltatott volna kellő municiót. Később lehetett volna akár megszorításokat is alkalmazni. Pataky kifejtette, hogy „a román felekezeti oktatás kérdése végeredményben erőkérdés”. *Jegyzőkönyv a külügyminiszter úr elnöke alatt 1943. november 10-én megtartott erdélyi iskolaügyi értekezletről*. 1943. november 10. MNL OL, K 63, 271. csomó, 1943, 27. tétel. 262–286. f.

1858. A háborús körülmények és rövid idő miatt az elképzelésnek nem lett volna gyakorlati hozadéka, de hosszú távon ez lett volna a célravezetőbb.

1859. Az elutasítás a dualizmus időszakában is jellemző volt, akkor azonban csak a román elit részéről.

1860. Erre vonatkozóan lásd Seres Attila: *Márton Áron és a kisebbségi reciprocitás...* 75–95. f.

1861. Az anyanyelvű oktatás kérdésének biztosítása végett 1942 októberében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban értekezletet tartottak. Szinyei Merse Jenő miniszter itt kifejtette: „Az értekezleten a kultuszminiszter úr kifejezésre juttatta azt az elvi álláspontját, hogy a reciprocitás és a megtorlás helyett a nemzetiségek jogos igényeit minden melléktekintet, s az érdekelt nemzetiségi lakosság kifejezett kérelme nélkül is teljesíteni

kívánja.” *Terv a nemzetiségi iskolák tanítási nyelvéről.* 1943. október. MNL OL, XXXII-23-j-2. 5. doboz. 297–300. f. A miniszter megnyilatkozása egyben beismerés, hogy 1942 végéig az anyanyelvű oktatás nem érvényesült, amit alapjognak kell tekinteni, s abban az esetben is biztosítani kell, ha a nemzetiségnek nincs erre vonatkozó konkrét kérése.

1862. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy az 1943-as összeírás kérdőívében eleve szerepeltették a magyar nyelvű oktatást, holott a kérdőív csak a nemzetiségi iskolákra vonatkozott.

1863. Tisza Kálmán szerint a nemzetiségi kérdés kezeléséhez három eszköz szükséges: a nagyhatalmi státusz megőrzése, jó viszony fenntartása a mindenkor uralkodóval és erős kormányzati hatalom. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 177.

1864. Kozári Mónika: *A dualista rendszer...* 247.

1865. Cieger András: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai...* 57. Cieger ezzel magyarázza, miért születtek felemás törvények a közigazgatásról s miért nem lehetett pontosan szabályozni a közigazgatási autonómia kereteit.

1866. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 404–407.

1867. Székely Tamás: *A közigazgatás átalakításának programja...* 176–178. Székely szerint a korszakban négyféle politikai nyelvezetet használtak: a republikanizmust; az ősi alkotmányra történő hivatkozást; a felvilágosult kormányzás nyelvét és a „csinosodás” nyelvét.

1868. Székely Tamás: *A vármegyekérdés politikai nyelve...* 1288.

1869. A törvény elemzését lásd az oktatásról szóló fejezetben.

1870. Az 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 15.)

1871. Gangó Gábor: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény...* 12–13. Mikó szerint a dualizmust létrehozó politikusok az államra a nemzetiségek felügyeletéért felelős semleges entitásként tekintettek. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...* 253.

1872. Mikó Imre: *Nyelvhasználat és jogtörténet Erdélyben.* 62.

1873. „[...] minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik.”

1874. Katus László: *Egy kisebbségi törvény születése...* 111–114.

1875. A minimum a kollektív jogok biztosítása lett volna, a román és szász kisebbség esetében ezt egészítette ki Erdély uniójának eltörlése. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 413.

1876. Gangó Gábor: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény...* 11.

1877. Míg az egyén számára tartalmazta a szabad anyanyelvhasználatot minden téren, a tisztviselők számára csak a „lehetőségekig” írta elő a kisebbségekkel történő anyanyelvi kommunikációt. A közigazgatásban is csak a „lehetőségekig” kellett nem magyar anyanyelvűeket alkalmazni. Minderre a magyar szakirodalomban elsőként Bíró Sándor hívta fel a figyelmet. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 76. Katus szerint a tisztviselőknek kötelességük volt a nemzetiségekkel anyanyelven kommunikálni. Katus László: *Egy kisebbségi törvény születése...* 111.

1878. Grünwald túlságosan liberálisnak tartotta a törvényt, ami nem segíti elő az asszimilációt. Meglátása szerint a nemzetiségek egyenjogúságának kimondása a végső célt kell jelentse, nem egy folyamat kezdetét. Vesztróczy Zsolt: *Az állampolgár védelmében...* 106.

1879. Ugyanez figyelhető meg a népiskolai törvény kapcsán. Megszületésekor elutasították, később az oktatás terén ez vált hivatkozási alappá. Részleteit lásd az oktatásról szóló fejezetben.

1880. Nem értünk egyet Kozári Mónika azon felvetésével, hogy a törvényt amiatt nem ültették át a gyakorlatba, mivel a nemzetiségek nem értettek egyet vele, s nem is szorgalmazták betartását. Kozári Mónika: *A dualista rendszer...* 60.

1881. Tisza miniszterelnök szerint a törvény „barátok” számára lett megalkotva, a nemzetiségek pedig egyre inkább „ellenségekké” váltak. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...* 269. Ez olyan kontextusban hangzott el, amikor Tisza őszintén törekedett a román nemzetiséggel való kompromisszumra. Bár hivatalosan a román nemzetiség továbbra is a nemzetiségi törvény végrehajtását kérte, a felek kompromisszumkészségének hiánya mellett a meg egyezést az is akadályozta, hogy a Ferenc Ferdinánd köréhez tartozó A. C. Popovici-féle föderalizálási terv jóval többet ígért, mint a magyar törvény. Miskolczy Ambrus: *Nemzeti, nemzetiségi mítoszok...* 45.

1882. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 422.

1883. Pál Judit: *A hivatalos nyelv...* 3–5.

1884. 1791-ben a központi adminisztrációnak még a latin, 1847-ben már a német volt a hivatalos nyelve, a magyart csak ezek mellé emelték, nem tették kizárólagossá.

1885. Pál Judit: *A hivatalos nyelv...* 7. A minimális nyelvi követelések ellenére az elit már ekkor is nyelvi-kulturális közösségként határozta meg saját csoportját.

1886. Ábrahám Barna: *A románok és a magyar nemzetállam-építés.* 346.

1887. Pál Judit: *A hivatalos nyelv...* 15.

1888. A bővített szavazati jog alapján szervezték meg a választásokat, részt vehetett minden 24. évét betöltött férfi, akinek minimum nyolc forint volt az adója. 46 román, 43 magyar és 32 szász képviselőt választottak meg, így a két kisebbség többségbe került, s bármilyen ügyben leszavazhatta volna a magyar felet. Mester Miklós: *Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei...* 19.

1889. Mester Miklós szerint a törvénytervezetet a bécsi udvarban dolgozták ki.

1890. Mester Miklós: *Az autonóm Erdély...* 225.

1891. Miskolczy Ambrus szerint Andrássy Gyula megfigyelőként részt vett a nagyszabású országgyűlésen, s az ott történtek döntően befolyásolták későbbi politikai nézeteit. Miskolczy Ambrus: *Nemzeti, nemzetiségi mítoszok...* 45.

1892. Pál Judit szerint a szászok esete tipikus példája annak, hogyan gerjeszt más nacionalizmusokat maga ellen egy sikertelen államépítő nacionalizmus. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 403.

1893. Pál Judit: *A hivatalos nyelv...* 23.

1894. A Fogaras vidéki tanácsba 70 román és 30 magyar, a Kolozs vármegyei törvényhatósági bizottságba 350 magyar és 70 román, a Kis-Küküllő vármegyeibe 39 magyar, 23 román és 3 szász került be. Mester Miklós: *Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei...* 5., 19.

1895. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 287. Bíró Sándor szerint emellett Zaránd, Belő-Szolnok, Hunyad és Arad vármegyében is a román volt a közigazgatás hivatalos nyelve. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 78.

1896. Pál Judit: *A hivatalos nyelv...* 17.

1897. Uő: *Unió vagy unificáltatás...* 296–301.

1898. Ide sorolja Hunyad, Krassó-Szörény, Arad és Alsó-Fehér vármegyét.

1899. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 84–92.

1900. Bánffy Dezső Beszterce-Naszód megye főispánjaként minden igyekezete ellenére sem tudta elérni a magyar nyelv dominanciáját a közgyűlésén, mivel a tagok nem beszéltek magyarul. Ezzel szemben az ugyancsak abszolút román többségű Szolnok-Doboka vármegyében, ahol létezett egy szűk magyar elit, ezt nagyobb akadályok nélkül megvalósíthatta. Ifj. Bertényi Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés.* 55–56.

1901. 1894-ben indult meg a magyarországi helységnevek törzskönyvezése. Minden településnek hivatalosan egyetlen, általában magyar hangzású neve lehetett, ezt tükrözi az 1913-ban kiadott helységnévsztár. A helységnevek sajtóban történő használatáról nem született rendelkezés, de hivatalos iratokban, pecséteken vagy névtáblákon csak az új elnevezés szerepelhetett. A családnévek anyakönyvi bejegyzése sem volt hivatalosan szabályozva, de a dualizmus második felében az állami anyakönyvekbe egyre gyakrabban jegyezték be a magyar helyesírásnak megfelelően a neveket.

1902. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 92–98.

1903. Magyar Zoltán kifejezésével a törvényhatósági jogú város egyetlen községből álló vármegye, a megyei jogú város pedig egyetlen községből álló járás. Magyar Zoltán: *Magyar közigazgatás...* 336.

1904. Az 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 16.)

1905. Mindezt jól tükrözi a korszak meghatározó politikusa, Tisza Kálmán politikai nézeteiben lezajló változás. Tisza az 1860-as években ellenzékiként a vármegyék jogkörét bővítette volna az állam és parlament rovására, az 1870-es években kormányra kerülve már egyértelműen a centralizáció híveként lépett fel, az államnak rendelte alá a vármegyét. Cieger András: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai...* 29.

1906. A korszakban ez illúzió volt, a nemesi vármegye a 18. századig számított a centralizációval szembeni hatékony ellenállás színterének.

1907. Cieger András: *A hatalomra jutott liberalizmus...* 110.

1908. A közigazgatási tutela vagy gyámság lényege, hogy a helyi szinten meghozott határozatok csak akkor váltak érvényessé, ha azt egy felsőbb hatóság, sok esetben maga a minisztérium erősítette meg. Ezáltal tovább csökkent a helyi testületek jogköre, illetve jelentősége.

1909. Cieger András: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai...* 42.

1910. Stipta István: *A főispáni hatáskör törvényi szabályozása...* 299–300.

1911. Ez a jog is korlátozva volt, mivel csak egy alkalommal hívhatta fel a parlament figyelmét egy neki nem tetsző törvényre. Ha a parlament kitartott mellette, kénytelen volt végrehajtani. Kozári szerint a vármegyék túl sokat foglalkoztak politikai kérdésekkel, amelyeknek nem volt jelentősége, mivel a kormányzat döntéseit nem tudták befolyásolni. Kozári Mónika: *A dualista rendszer...* 201.

1912. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 120–123.

1913. Uő: *A közigazgatási képzés...* 613.

1914. Uő: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 120.

1915. Cieger András: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai...* 42.

1916. Zaránd megyében a 125 legtöbb adót fizető listájáról 25 román és egy magyart kellett kizárni analfabetizmus miatt. Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására...* 166.

1917. Stipta István szerint a kormány a bizalmi kérdést Mocsonyi Sándor román parlamenti képviselőnek a lépés kisebbségellenes élére rámutató felszólalását követően rendelte el. Stipta István: *Vármegyei reformkoncepciók...* 911–912.

1918. Tisza Kálmán miniszterelnök elképzelése szerint a házi adó az állami adók 20%-át jelentette volna, emellett az állami adó 10%-a is helyben maradt volna. Mivel ez sem rendezte a helyzetet, nem emelkedett törvényi erőre. Cieger András: *Autonómia a gyakorlatban...* 60.

1919. A közigazgatás szükségleteinek fedezésére Bács-Bodrog vármegyében a helyi adók 5,7%-ára lett volna szükség, Arad vármegyében 18%-ra, míg Aranyosszéken 51%-ra. Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására...* 157.

1920. A törvény szerint évente 4,5 millió korona államsegélyt kaptak a vármegyék, a legtöbbet (170 ezer koronát) Pest megye kapta. Az erdélyi megyék átlagban 30–90 ezer korona segélyt kaptak, a legtöbbet Bihar megye kapta. Az 1883. évi XV. törvénycikk a megyék háztartásáról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 17.). Az államsegély összege 1881–1909 között megduplázódott, 1909-ben a vármegyék bevételeinek 94%-át ez tette ki. Cieger András: *Autonómia a gyakorlatban...* 50. 1912-ben a rendszert kiterjesztették a városokra is. A későbbiekben nőtt az állami adók alapján kivethető pótdók szerepe, 1908-ban engedélyezték, hogy 20%-nál magasabb legyen. Pótdó címen a megyék az állami adók 30–70%-át szedték be átlagban, ennek ellenére a települések 90%-a hitelre szorult.

1921. Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására...* 178.

1922. Cieger András szerint a vármegyék a területi átalakításokkal szemben tudtak a legsikeresebben fellépni. Cieger András: *Autonómia a gyakorlatban...* 46.

1923. A törvény 21 vármegye területi átalakításáról döntött, ebből 14 volt erdélyi. Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 17.)

1924. A szepesi német városokat például Szepes megyébe osztották be. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 154.

1925. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 338–340. Mindkét nemzetiség képviselői a hatékonyság érveibe burkolták nemzetiségi törekvéseiket. A szászok szerint akkor tud jól működni egy közigazgatási egység, ha azonos kultúrájú és műveltségű lakosság lakja. Érvelésüket gyengíti az, hogy a szász terület ekkor már román, nem német többségű volt. A románok szerint a tervezet túlzóan kedvez a székely és szász lakosságnak, hiszen megőrzi területi egységüket, a románokat viszont több esetben felosztja.

1926. Pál Judit: *Unió vagy unificáltatás...* 401.

1927. A legnagyobb vita a szász székek felszámolása s az ezzel járó önkormányzatiság elvesztése miatt bontakozott ki. A megyésítést követően a szász universitas megszűnt létezni, a terület fölött már csak gazdasági és kulturális befolyásuk maradt meg. Ugyanakkor

négy vármegye vezetésében komoly pozíciókat tudhattak magukénak a szászok. Ezzel együtt a szászok a lépésben a magyar kormányzat feléjük irányuló gyűlöletét látták, amit soha nem bocsátottak meg. Pál Judit: *Erdélyi főispánok...* 125.

1928. Az 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 17.)

1929. Kisközségben falusi bíró és helyettese, két tanácsnok, valamint a jegyző, nagyközségben falusi bíró és helyettese, négy tanácsnok, jegyző, pénztárnok, közgyám és bába, esetleg orvos.

1930. A törvény legnagyobb hibájának a túlzott közigazgatási tutelát tartották, ami más közigazgatási egységekben csak később terjedt ki ennyire. Minden község költségvetését, tanácsi határozatait a megyei tanácsnak is jóvá kellett hagynia, fellebbezés esetén is ide kerültek az ügyek, emiatt sok esetben hónapokig húzódott egy ügy megoldása. Stipta István: *Vármegyei reformkonceptiók...* 14.

1931. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 131–133.

1932. Az 1876. évi VI. törvénycikk a közigazgatási bizottságról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 17.)

1933. A bizottság összetétele: elnök a főispán; törvényhatósági tagok: alispán vagy polgármester, főjegyző, tiszti ügyész, árvaszéki elnök és orvos; állami tisztviselők: adófelügyelő, államépítész elnöke, tanfelügyelő, állami ügyész, postafőnök.

1934. Csizmadia Andor: *A „közigazgatási bizottság” a polgári állam szervezetében.* 119–120.

1935. Kozári Mónika: *A dualista rendszer...* 228.

1936. Cieger András: *Autonómia a gyakorlatban...* 42.

1937. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 159–160.

1938. Az 1883. évi I. törvénycikk a köztisztviselők minősítéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 17.)

1939. Vármegyében alispán, főjegyző, szolgabíró, segédszolgabíró; városokban polgármester, rendőrkapitány, főjegyző.

1940. Benedek Gábor: *Képesítési előírások a magyar közigazgatásban...* 40.

1941. Az 1900. évi XX. törvénycikk a községi közigazgatási tanfolyamokról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 17.)

1942. Csizmadia Andor: *A közigazgatási képzés és képzés...* 615.

1943. Sem az államtitkárok, sem a miniszterek esetében nem volt ilyen kikötés. Benedek Gábor: *Szakszerűsödés és mobilitás...* 143.

1944. Ezt bizonyítja Pál Judit erdélyi főispánok kapcsán végzett vizsgálata. Már az 1870-es évek közepén, még a törvény megszületése előtt minden hivatalban lévő főispán jogi végzettséggel rendelkezett. Pál Judit: *Erdélyi főispánok...* 128.

1945. A különböző szinteken viszonylag nagy eltérés volt. Törvényhatósági jogú városok esetében volt a legmagasabb (70% rendelkezett államvizsgálával), járási és megyei városok esetében ez a szint csak 36% volt. Benedek Gábor: *Képesítési előírások a magyar közigazgatásban...* 38.

1946. Ezt bizonyítja egy 1904-es felmérés Békés megyéből, ahol egy szolgabíró leszámitva minden tisztviselőnek megvolt a kívánt végzettsége, 17%-nak még 1883 előttről. Héjja Julianna Erika: *A közigazgatási tisztviselőkkel szemben támasztott...* 223.

1947. Az 1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 18.)

1948. Az 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 18.)

1949. Kozári Mónika a törvényt visszalépésnek minősíti, mivel jogokat vont el az önkormányzatoktól. Kozári Mónika: *A dualista rendszer...* 243.

1950. Uo. 247.

1951. Magyar Zoltán: *Magyar közigazgatás...* 108.

1952. 1867-ben államosították a postát, 1876-ban a pénzügyigazgatást, adófelügyeletet, tanfelügyelőségeket, 1881-ben a csendőrséget és államépítészeti hivatalt, 1901-ben az állategészségügyet, 1902-ben a számvetőséget, 1912-ben a gazdasági felügyelőségeket.

1953. Csizmadia–Kovács–Asztalos: *Magyar állam- és jogtörténet.* 358.

1954. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 225–230.

1955. A tervezet nem érintette a városi és községi közigazgatást, arról külön törvényben rendelkeztek volna.

1956. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 231–233. Az elképzelt rendszer sokban emlékeztet a két világháború közötti román közigazgatásra.

1957. A törvény két paragrafusból állt. Az első kimondta, hogy a közigazgatás állami feladat, a második pedig elrendelte, hogy a Belügyminisztérium dolgozza ki részleteit. Az 1891. évi XXXIII. törvénycikk a vármegyei közigazgatás rendezéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 19.)

1958. Cieger András szerint a törvény kudarca annak is a jele, hogy a társadalom továbbra is bizalmatlan volt az állammal szemben. Cieger András: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai...* 41. 1913-ban Tisza István miniszterelnöksége idején ismét előkerült a téma, az akkor kidolgozott törvényjavaslatok nagyban hasonlítottak a Szapáry-félékhez. A kinevezést hozták volna be, vármegyei szinten pedig a közigazgatási bizottság jelentőségét növelték volna. A háború kitörése miatt ebből sem lett törvény. Székely Tamás: *Régi viták, új idők...* 128–133.

1959. Az 1905-ös választást a dualizmusban rendhagyó módon az ellenzék nyerte meg, ezért az uralkodó a Fejérváry Géza vezette szakértői (korabeli kifejezéssel *darabont*) kormányt nevezte ki. A vármegyék tiltakozásul nem voltak hajlandók ennek utasításait végrehajtani.

1960. A mozgalom nagyban hozzájárult egy egységes hivatalnoki identitás kialakulásához, amelynek egyik legfontosabb eleme az államhűség volt. Szabó Dániel: *Századfordulós azonosságformák...* 23–26.

1961. Az 1896. évi XXVI. törvénycikk a magyar királyi közigazgatási bíróságról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 19.)

1962. Az 1907. évi LX. törvénycikk a magyar királyi közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 19.)

1963. Kozári Mónika: *A dualista rendszer...* 253.

1964. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 260.

1965. Az 1893. évi IV. törvénycikk az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 19.) A rendszer minisztériumonként változott.

A Belügyminisztériumban az I. fizetési osztályban csak a miniszterelnök volt, a miniszter a II., államtitkár a III., tanácsos és titkár V–VIII., a fogalmazók a IX., míg az irodatisztek a X–XI. osztályba voltak besorolva. A főispánok fizetését külön jogszabályban rendezték. A díjnokok és szolgák nem voltak beosztva a rendszerbe, az ő fizetésüket a vármegyei szabályzat rendezte.

1966. Benedek Gábor: *Illetmények a magyar közigazgatásban...* 84.

1967. Benedek Gábor: *A dualizmus kori tisztviselők lakáviszonyainak történetéhez.* 184. A lakáspénz a törvény bevezetésekor 150 és 2000 korona között változott.

1968. Az 1912. évi XXXV. törvénycikk az állami, vármegyei és államvasúti alkalmazottak családi pótlékáról és egyes egyéb intézkedésekről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 19.)

1969. Az 1870-es évektől már vizsgálták a bérek egységesítésének lehetőségét, ekkor vidéken 480 koronás minimálbérre tettek javaslatot. Benedek Gábor: *Illetmények a magyar közigazgatásban...* 86.

1970. Az 1904. évi X. törvénycikk a vármegyei alkalmazottak (tiszt-, segéd-, kezelő- és szolgaszemélyzet) illetményeinek szabályozásáról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 19.). Az alispán a VI. fizetési osztályba, a főjegyző, árvaszéki elnök, főügyész és főszolgabíró a VIII., az aljegyző és árvaszéki ülnök a VIII., az aljegyző, szolgabíró és irodaigazgató a IX., a fogalmazók, irodatisztek és iktatók a X., az írnokok pedig a XI. fizetési osztályba kerültek. Mivel a városnak saját bevételei voltak, a városi alkalmazottak fizetése magasabb is lehetett.

1971. Benedek Gábor: *Nyugdíjjogszabályok...* 32–33. Már öt év szolgálat után is megkaphatták a nyugdíj 40%-át, ez 10 évente emelkedett 2%-kal. Özvegyek esetén a fizetés arányában, fix összegben állapították meg a jövedelmet.

1972. Benedek Gábor: *Szakszerűsödés és mobilitás...* 146. Megjegyzendő, hogy a vármegyében legmagasabbnak számító alispáni tisztség is csak a VI. fizetési osztálynak felelt meg, a tisztviselők többsége a X–XI. fizetési osztályba volt besorolva.

1973. 1910-ben az értelmiségiek körülbelül harmada volt közigazgatási hivatalnok.

1974. Ez esetben is lényeges regionális különbségek figyelhetők meg, Erdélyben volt a legmagasabb a nem helyi kötődésű főispánok aránya, elsősorban a nemzetiségi többségű vármegyékben, de ugyanígy magas volt a Felvidéken és Délvidéken is. Balázs Magdolna: *A középszintű közigazgatási apparátus...* 250. Pál Judit vizsgálatai ezt csak részben erősítették meg, az 1870-es években a 13 erdélyi főispán közül 7 volt helyi kötődésű, további kettő a szomszéd megyékből származott. Pál Judit: *Erdélyi főispánok...* 129. Ez a gyakorlat 1918-ra annyiban változott, hogy minden főispán erdélyi származású volt, de a nemzetiségi vármegyék élére nem helyi kötődésű személy került. Pál Judit: *Főispánok és prefektusok...* 1190.

1975. Alispánok és polgármesterek által befutott tipikus karrier: aljegyző, jegyző, árvaszéki elnök, pénztárnok, szolgabíró, alügyész, főszolgabíró.

1976. Balázs Magdolna: *A középszintű közigazgatási apparátus...* 253.

1977. A dualizmus időszakában Erdély közigazgatási értelemben nem létezett, a népszámlálásokban Királyhágón túli területként jelölték meg, természetesen nem tartozott bele a Partium és a Bánság. Vizsgálatunk során az 1918 után Romániához csatolt területe-

ket vettük alapul, a megyei bontás miatt azonban az adatok nem pontosak, inkább az arányszámok a mérvadók.

1978. Hajdú Tibor megfogalmazása szerint szabad értelmiségi és papi pályán nem volt asszimilációs nyomás az állam részéről, szabad volt az érvényesülés. Községi szinten és vármegyei díjnok esetén még kikerülhet, középszinten erős volt a nyomás. Bizonyos szint fölé csak megbízható, asszimilálódott elemek kerülhettek.

1979. Hajdú Tibor: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának...* 22–24.

1980. A vármegye területe speciálisnak számít abban az értelemben, hogy az egykori Királyföldet foglalta magában, ahol a román lakosság abszolút többségben volt, de a német lakosság erős pozíciókkal rendelkezett végig a korszakban. A vármegyében a közigazgatási tisztségekért nem a magyarok és nemzetiségek, hanem két nemzetiségi csoport között zajlott a vetélkedés.

1981. Popovici, Vlad: *Considerații privind funcționarii publici români...* 169–173.

1982. A legnagyobb számú tisztviselő (71) Bihar megyében volt, ami enyhén magyar többségű vegyes terület volt.

1983. A különbség a görögkatolikus vallású lelkészek között meginduló asszimilációnak tudható be.

1984. Faragó Tamás Kárpátalja kapcsán végzett hasonló kutatása más eredményre jutott. Míg a ruszin értelmiségiek (jegyzők, papok) nagy része már 1890-ben is magyar anyanyelvűnek vallotta magát, a románok esetében ez a két csoport még nagyrészt fedte egymást. 1910-re a román lelkészek 90%-a továbbra is román anyanyelvűnek vallotta magát, a jegyzők viszont csak 30%-ban. Faragó Tamás: *„Még akkor Franczia lévén...”* 340–341.

1985. Az összeírás a megyésítést megelőzően készült, s tartalmaz egy kimutatást az új megyék megvalósulása esetén várható összetételről. Torda és Krassó vármegyét leszámítva mindenhol abszolút magyar többség alakult volna ki. Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására...* 181.

1986. Egyes történészek ezt az egész időszak egyik legnagyobb hiányosságának vélik. Magyarozatként azt hozzák fel, hogy a közjogi kérdések vonták el az energiát a fontosabb kérdésektől. Székely Tamás: *A közigazgatás átalakításának programja...* 178.

1987. Bár a közvélemény előtt kevésbé hangsúlyozták, ennek egyik legfőbb oka a pénzügyi kérdés volt.

1988. 1880-ban és 1914-ben is úgynevezett közigazgatási ankétot tartottak. A többség a kinevezési rendszer mellett érvelt, ennek ellenére érzelmi alapon továbbra is a választás fenntartása mellett döntöttek. Az ankéton mindkét esetben a virilizmus fenntartását szorgalmazták a „művelt” és „felelős” elem erősítése, valamint a nemzetiségek kiszorítása érdekében, holott a tartott parlamenti viták tagadták ilyen vonatkozásait. Cieger András: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai...* 40.

1989. Ennek legjobb példája a Szapáry-féle törvény.

1990. Teofil Dragoș nagybányai ügyvédet megfelelő végzettsége ellenére sem alkalmazták a város tisztviselői karába, mivel aktív tagja volt a helyi nemzetiségi mozgalomnak. Zsoldos Ildikó: *Hatalmi törekvések és politikai platformok...* 128.

1991. Az 1930-as években körülbelül 400 érvényben lévő törvény érintette a közigazgatást is, ennek fele még a dualizmus időszakában született. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 412.
1992. Ennek egyik eleme a közigazgatás decentralizációja lehetett volna, a korábbi autonómia bizonyos szintű visszaállítása, ami garantálja a helyi elem részvételét a közigazgatásban. Egyed István egyetemi tanár volt az egyik támogatója. Egyed István: *Decentralizáció és önkormányzat*. 149.
1993. Püski Levente: *A Horthy rendszer...* 191.
1994. *Ankét a közigazgatási reformról*. Magyar Közigazgatás, 1923. április 22. 3–4.
1995. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 351.
1996. Uo. 368.
1997. Degré Alajos: *A községi képviselőtestület súlyának hanyatlása...* 30. Zachar Péter szerint az 1929-es törvény egyszerre valósította meg a centralizációt és a szakmaiságot, s már nem növelték tovább a központosítást, hanem a szakszerűséget igyekeztek fokozni. Zachar Péter: *Autonómia és közigazgatás Magyarországon...* 77.
1998. 1919-ben államosították a városi rendőrséget, 1921-ben a gazdasági felügyelőséget, 1928-ban az állategészségügyet, 1936-ban a közegészségügyet, 1935-ben az erdészetet, 1938-ban a városi számvevőszéket és 1941-ben a szociális szolgálatot. Csizmadia–Kovács–Asztalos: *Magyar állam- és jogtörténet...* 547.
1999. Vármegyében 360, városban 180 fő.
2000. Érdekképviselések képviselői lehetnek mezőgazdasági és ipari, valamint orvosi és ügyvédi kamara, vitézi szék vagy állami intézmények.
2001. Vármegyékben az alispán, a főjegyző, a másodfőjegyzők, a tiszti főügyész, az árvaszéki elnök, a járási főszolgabírók, az árvaszéki ülnökök, az alügyészek és a megyei városok polgármesterei.
2002. Csizmadia Andor: *A községi (városi) önkormányzatról*. 241.
2003. Vármegyei tisztviselők közül tagjai: az alispán, a főjegyző, az árvaszéki elnök, a tiszti főügyész és a tiszti főorvos.
2004. Magyar Zoltán: *Magyar közigazgatás...* 279.
2005. Községi és vármegyei kisegítő személyzet esetén másodfokú, tisztviselők esetén elsőfokú fegyelmi tanács volt, de akik első fokon ítéleztek, tagjai voltak a bizottságnak is, ahová az ügy átkerülhetett. Csizmadia Andor: *A közigazgatási bizottság...* 126–128.
2006. Barcsay Ákos: *A főszolgabíró jogállása és hatásköre*. 179–182.
2007. Degré Alajos: *A községi képviselőtestület súlyának hanyatlása...* 30–31.
2008. Magyar Zoltán: *Közigazgatás – szociális igazgatás*. 199–208.
2009. Uo.: *Közigazgatási vezérkar*. 40–41.
2010. Keretében négy albizottság működött: létszámcsoökkentés; feladatok alsóbb szintekre delegálása; hivatalok közötti érintkezés egyszerűsítése; központosított anyagbeszerzés.
2011. Csizmadia Andor: *Racionalizálási törekvések...* 69–75.
2012. Az 1933. évi XVI. törvénycikk a közigazgatás rendezéséről szóló 1929. XXX. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 21.)
2013. Ezt külön rendeletben léptették életbe: A M. Kir. Minisztérium 1934. évi 2.300. ME számú rendelete, a gyakorlati közigazgatási vizsga szabályozásáról. 1934. március 9.

Rendeletek Tára, 1934. 87–101. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1934/?pg=88&layout=s (Letöltve: 2020. július 21.)

2014. Négyféle szakvizsga létezett: belügyi, pénzügyi, nevelési és közgazdasági vizsga. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 459–461.
2015. Fluck András: *A községi jegyző munkaterve*. 94–95. Egyesek túlzónak tartották a számítást, de a jegyzők túlterheltségét mindenki elismerte.
2016. Csizmadia Andor: *A község jegyzője a két világháború között*. 527.
2017. Az 1910-es népszámláláshoz képest az 1920-as évek elejére a lakosság 43%-ra csökkent, az állami tisztviselők 53%-ra, míg a közigazgatási alkalmazottaké 51%-ra esett vissza. Kajtár István: *A közzolgálat személyzete...* 13.
2018. Ez számszerűen 22–27 ezer tisztviselőt jelentett. Uo.
2019. Ez összességében 7% visszaesést jelentett.
2020. Az 1918/19-ben alkalmazottak közül 9 ezret, a B-listázások következtében 26 ezret, a szanálás következtében 1000–1500-at, míg a gazdasági válság miatt újabb 1000–1500-at. Hajdú Tibor: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei...* 30–32.
2021. Bár a társadalmi pauperizáció a közigazgatási tisztviselők körében volt a leglátványosabb, az elbocsátások és menekülés az állami vállalatok alkalmazottait és munkásait is érintette, elsősorban a posta és MÁV alkalmazottait. Az 1930-as évek második felében a nagyszámú menekült és kényszernyugdíjazott alkalmazott miatt a vállalat veszteségesse vált. Vargha Imre: *A magyar adópolitika*. 532.
2022. Gyáni Gábor: *A középosztály társadalomtörténete...* 1272–1273.
2023. Míg a dualizmus időszakában az erdélyi népmozgalmi vármegyék voltak a „nehézzen kezelhető” terep, a Horthy-korszakban a dél-alföldi régió vármegyéi, az úgynevezett Viharsarok váltak a szociális feszültségek miatt.
2024. Az 1920-as évek elején több mint 90% végzett jogi egyetemet, az 1930-as évek végére ezek aránya kétharmadára csökkent.
2025. Az 1924. évben a 25 főispán közül 20 volt nemesi és 5 polgári származású, 1939-ben a 36 főispán közül 23 volt nemesi, 9 polgári és 4 főnemesi származású. Takács Tibor: *A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása...* 1037–1067.
2026. Erre vonatkozóan lásd Szarka László: *A méltányos nemzeti elhatárolódás...* 49–65.
2027. Meglátásunk szerint a magyar politikai elit a háborús vereség és a nemzetiségek elszakadási törekvései nélkül sosem ment volna bele a kantonizálási tervbe, s Jászinak és körének eleve nem lett volna esélye hatalomra jutni.
2028. *A magyar kormány 1919. évi 4044. ME számú rendelete, a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról*. 1919. augusztus 21. Rendeletek Tára, 1919. 659–662. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=772&layout=s (Letöltve: 2020. július 22.)
2029. 1918-ban még a Károlyi-kormány idején dolgozták ki a Kárpátaljára vonatkozó autonómiatervezetet, a történelmi események azonban mindkettőt meghaladták. A szlovák autonómiaterv szükségszerűséget jól illusztrálja, hogy maga Bleyer miniszter sem támogatta, a közigazgatási autonómiát túlzónak vélte, s félt, hogy mintául szolgálhat más nemzetiségek számára. Grósz András: *A Deutschungar Bleyer Jakab...* 78.
2030. Bellér Béla: *Az ellenforradalmi rendszer...* 1279–1321.

2031. A minisztérium átszervezésére a csökkent számú nemzetiségi lakosság miatt mindenképpen sor kellett hogy kerüljön. A minisztérium megszüntetése a kérdés leértékelését is jelentette. 1941-ből visszatekintve a Miniszterelnökség átgondolatlanak minősítette a minisztérium létrehozását, legnagyobb problémának pedig azt tartotta, hogy a minisztérium döntéseket is hozott, miközben csak tanácsadó szervként kellett volna működnie. *Földművelésügyi Minisztérium levele az alá tartozó hivataloknak a nemzetiségi kérdés kezeléséről.* 1941. szeptember 5. MNL OL, K 178 Földművelésügyi Minisztérium, Elnöki Iratok (továbbiakban K 178), 6697/1941. 5–6. f.

2032. A román nemzetiség számára 1921 májusában nevezték ki Siegescu József egyetemi tanárt. A kormánybiztosok elsősorban a nemzetiség helyzetéről készítettek jelentéseket, továbbítottak egyes sérelmeket a kormányzathoz, de nem képviselték erősen érdekeiket. Első jelentésében Siegescu megfelelőnek vélte a román kisebbség egyházi és iskolai hálózatát is. Berényi Mária: *A magyarországi román intézmények...* 195–196.

2033. A két világháború közötti időszakban a nemzetiségekkel kapcsolatban három törvény született: egyik a nemzetiségi minisztérium létrehozása, második a trianoni békeszerződés becikkelyezése, harmadik pedig a kisebbségek nyelvhasználatának szabályozása a közigazgatásban. További 11. rendelet ezek gyakorlatba ültetését szabályozta. Tóth István: *A kisebbségi jogok és végrehajtásuk...* 209.

2034. Bellér Béla: *Az ellenforradalmi rendszer...* 1311–1313. Bleyer nemzetiségi miniszterként elképzelhetőnek tartotta, hogy a közigazgatási határokat a nemzetiségi területekhez igazítsák. Így nemzetiségi többségű járásokat hoztak volna létre, ami a nemzetiségek egyik alapvető követelése volt a dualizmus idején. A gyakorlatban ez sem valósult meg. Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab...* 75.

2035. Eiler Ferenc: *Magyarország nemzetiségpolitikája...* 51.

2036. A M. Kir. Minisztérium 1923. évi 4800. ME számú rendelete, a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtásáról. 1923. június 21. Rendelet Tára, 1923. 213–220. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1923/?pg=262&layout=s (Letöltve: 2020. július 22.).

2037. Mindkét eset fogyatékosága, hogy jogi értelemben rendelettel nem lehetett törvényt módosítani.

2038. 1919-ben a cél az elszakadni kívánó nemzetiségek számára a minél szélesebb nyelvhasználati jog biztosítása volt. Magyarország 1923-ban a trianoni békeszerződésben foglalt általános nyelvhasználati jogok meghaladásával akarta bizonyítani, hogy önként több nyelvi jogot biztosít, mint amennyire a békeszerződés kötelezné. Hivatalos érvelés szerint amiatt tartották szükségesnek az 1919-es rendelet módosítását, mert az „meghaladja a csonka Magyarország nemzetiségi viszonyait”, végrehajtása pedig lassítaná a közigazgatást. A témáról tartott minisztertanácsi egyeztetésen annak aktualitását is megkérdőjelezték. *Miniszterelnökség előterjesztése a nemzetiségi kérdésben tartandó értekezlet anyagához.* 1923. MNL OL, K 28, 1. doboz, 1. tétel, 1923-C-1845. 31–33. f.

2039. 1923-ban egy minisztertanácsi értekezleten az 1919-es rendeletet „szükségrendeletnek” minősítették. *Miniszterelnökségi előterjesztés a nemzetiségi kérdésben tartandó értekezlet anyagához.* 1923. MNL OL, K 28, 1. doboz, 1. tétel, 1923-C-1845. 31–33. f. Bellér Béla az 1923-as rendeletet az 1868-as törvény végrehajtási utasításának tartja. Bellér Béla:

Az ellenforradalmi rendszer... 1290. Mikó Imre ezzel szemben a rendeletet az 1868-as törvény modern kiadásának tekinti. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...* 293.

2040. A két rendelet tételes összehasonlítására vonatkozóan lásd Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...* 360–418.

2041. Az 1924. évi II. törvénycikk a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek ismeretének biztosításáról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 22.).

2042. Tóth István: *A kisebbségi jogok és végrehajtásuk...* 210. A korabeli közhangulatot jól tükrözi a német kisebbségi kormánybiztos véleménye, aki szerint a rendelet végrehajthatatlan és nem időszerű. Egyrészt a lakosság a hatóságokkal való jó viszony megőrzése érdekében önként fog lemondani az abban foglaltak követeléséről, másrészt nem tartja életszerűnek, hogy a tisztviselők két év alatt megtanulják a nyelvet. Megoldásnak azt tartja, ha a nemzetiségek közül alkalmaznak tisztviselőket, akik eleve beszélik a kívánt nyelvet. *Magyarországi németajkúak kormánybiztosának megjegyzései a rendelethez.* 1923. április 20. MNL OL, K 28, 1923-C-1845. Egy 1941-es belügyminisztériumi jelentés szerint Alsó-galla (Komárom-Esztergom megye) községben 1921 óta ugyanazon személy a jegyző, s 20 év alatt sem tanulta meg a német nyelvet, de a minisztérium szerint ez nem jelent gondot, mivel a település lakosai beszélik a magyar nyelvet. *Belügyminisztérium levele a Miniszterelnökséghez a kisebbségi nyelvek ismeretéről a közhivatalokban.* 1941. június 6. MNL OL, K 28, 143. csomó, 235. tétel, 1941-L-19109. 580–581. f.

2043. *Kimutatás azon közigazgatási egységekről, ahol az 1930. évi népszámlálás alapján a német lakosság aránya eléri a 20%-ot.* 1939. MNL OL, K 28, 143. csomó, 235. tétel, 1941-L-19109. 570–572. f. A többi kisebbség csak községekben érte el a kívánt szintet.

2044. Az 1924-es kimutatás csak a tisztviselőkre terjedt ki, s csak tíz megye adatait tartalmazza. Az 1941-es tizenhat megye adatait tartalmazza, s a tisztviselők mellett a kisegítő személyzet adatait is magában foglalja. A legnagyobb hiányosság a nyelvtudásra vonatkozó eltérő szempontrendszer. Az 1924-es különbséget tesz a nyelvnek írásban és szóban való ismerete között, míg az 1941-es csak a beszélt nyelv minőségére vonatkozik. Nem világos, hogy ez utóbbi esetben hiányzott-e a nyelv írásban való ismerete az érintetteknek, vagy csak nem tartották szükségét külön hangsúlyozni.

2045. Ha 1941-ben is csak a tisztviselők adatait vesszük figyelembe, akkor az arány jobb, átlagban a tisztviselők kétharmada beszélte a kívánt nyelvet.

2046. A kimutatás nyomán a Belügyminisztérium további egy év haladékot adott a nyelv megtanulására és megállapította, hogy a törvényt egyes településeken továbbra sem tartják be. *Belügyminisztérium bizalmas rendelete a főispánokhoz a német nyelv ismeretére vonatkozóan.* 1941. június 6. K 28, 143. csomó, 235. tétel, 1941-L-19109. 582. f.

2047. Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice românești.* 230.

2048. 1904-ben a polgármesterek közel 9%-a nem tudott írni. Ugyanekkor a községi jegyzők 65%-ának volt elemi, 30%-ának középiskolai végzettsége. Müller-Sora: *Notarul comunal în România...* 373.

2049. Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice românești...* 233.

2050. Az első világháború időszakára az alprefektusok és szolgabírák több mint kétharmada egyetemi végzettséggel rendelkezett. Sora, Andrei Florin: *La selection scolaire...*

2051. Györke Zoltán: *Instituția prefectului în perioada interbelică...* 81.

2052. Az erdélyi politikusok között sem volt egységes álláspont az egyesülés, az államhoz való viszony kérdésében. A feltétel nélküli egyesülést megelőzően is élénk vita bontakozott ki, majd 1920-ban Maniu a Kormányzótanács átalakítását és erdélyi minisztérium létrehozását javasolta, Octavian Goga és Vasile Goldiș viszont maximum államtitkárságok létét tartotta szükségesnek. A kérdést végül a kormány az erdélyiek megkerülésével oldotta meg, 1920 áprilisában rendelettel szüntette meg a testületet. Calcan, Gheorghe: *Unificarea administrativă a României întregite...* 146–157. A két világháború közötti politikai csatározásokban Maniut rendszeresen regionalizmussal vádolták, ami lehetetlenné tette a demokratikus intézményrendszer melletti érvelést.

2053. Manuel Guțan megfogalmazása szerint a korabeli elképzelés a közigazgatásról az volt, hogy a kormány kormányoz, a közigazgatás dolgozik, a kormány a fej, a közigazgatás pedig a kéz. Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice românești...* 214.

2054. Uo. 226.

2055. A két világháború között speciális, a tisztviselők képzését szolgáló főiskolákat hoztak létre, ezeket azonban folyamatosan átszervezték, és kapacitásuk sem volt elegendő az ország megfelelő számú hivatalnokkal való ellátására. Ilyen volt például az 1926-ban létesült Közigazgatás Tudományi Iskola, az 1928-ban létesült Levéltári és Közigazgatási Felsőiskola, az 1938-ban létesült Közigazgatási Felkészítő Iskola.

2056. 1920-ban külön szervezetet hoztak létre a korrupciós ügyek kivizsgálására, de ez sem hozott előrelépést. Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice românești...* 226. Alaputatások hiányában nincs információ a rendszer méreteiről. A korabeli újságok rendszeresen beszámoltak korrupciós ügyekről, de ezek ritkán végződtek az érintettek elítélésével. Egy 1938-as összefoglaló szerint az 1932-es költségvetésből 18 milliárd lej hiányzott, amit korrupcióval vádolt egyénektől kellett volna behajtani, az 1935-ös költségvetésből pedig 3,5 milliárd lej sikkasztottak el a különböző minisztériumok. A romániai magyarok két világháború közötti jogai és részvétele a közigazgatásban. 1938. május. MNL OL, K 63, 259. csomó, 1940, 27. tétel. 1–61. f.

2057. Román érvelés szerint többletjogokat biztosított volna a kisebbségeknek, emiatt a ratifikálás ellenére előírásait nem építették be az 1923-as alkotmányba. Vintilă Brătianu szerint a szerződésben foglaltak célja Románia nemzetállami jellegének meggyengítése. A romániai magyarok két világháború közötti jogai és részvétele a közigazgatásban. 1938. május. MNL OL, K 63, 259. csomó, 1940, 27. tétel. 1–61. f.

2058. Az *interimar* vagy átmeneti bizottságokat az 1930-as helyhatósági választásokat követően kezdték el alkalmazni. Ezek működését az 1936-os közigazgatási törvény szabályozta, ezek vették át a helyi közigazgatás irányítását, s helyettesítették a választott testületeket. Átmeneti bizottságok működtek mind község vagy város (három tag), mind megyeközpont vagy megye élén is (ez esetben öt fő). A bizottságokat az aktuális kormányzat nevezte ki, ezekbe bekerülhettek magyar nemzetiségű személyek is – akár az OMP támogatásával –, ezek azonban mindig kisebbségben voltak. Ezáltal a közigazgatási egységek irányítása kikerült a helyi lakosság ellenőrzése alól, s lehetőséget adott párt-, illetve csoportérdekek fokozottabb érvényesítésére.

2059. A Román Nemzeti Parasztpárt sem az 1923-as alkotmányt, sem a liberálisok által beterjesztett közigazgatási törvényt nem szavazta meg – ahogy az Országos Magyar Párt

sem. Ez csökkentette Iuliu Maniu mozgásterét, mivel hazafiatlansággal vádolták, amiért kivonult a törvények parlamenti tárgyalásáról.

2060. 1928 és 1933 között a Román Nemzeti Parasztpárt volt hatalmon, ez idő alatt azonban kilenc kormány váltotta egymást, Maniu háromszor is betöltötte a miniszterelnöki tisztséget.

2061. Hogy pontosan mit értettek közigazgatási decentralizáción, sosem határozták meg. Csak azt szögezték le, hogy bármilyen szintű közigazgatási autonómia kizárt. Calcan, Gheorghe: *Unificarea administrativă a României...* 133–135.

2062. A Kormányzótanács I. sz. rendelete. 1919. január 24. Gazeta Oficială publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor Românești din Ungaria. 25–26.

2063. A Kormányzótanács II. sz. rendelete. 1919. január 24. Gazeta Oficială publicată de Consiliul Dirigent... 26.

2064. A három székely megyét leszámítva mindenhol sikerült a megyékhez köthető személyt kiválasztani.

2065. Pál Judit: *Főispánok és prefektusok...* 1205–1206.

2066. Györke Zoltán: *Mecanisme de organizare și funcționare...* 57.

2067. A jegyzőhiány miatt megengedték, hogy a 6 elemi osztályt végzettek is jelentkezzenek jegyzői vizsgára. Rendelet az 1920:XX tc. kiegészítéséről. 1920. február 17. Gazeta Oficială publicată de Consiliul Dirigent... 1. Háromszék megyében 1920-ban a községi jegyzők kétharmada 1918 előtt lépett szolgálatba, s az 1920-ban kinevezettek között 10 magyar és 8 román nemzetiségű volt. Nagy Botond: *Háromszék közigazgatása 1918–1940 között*. 169.

2068. 1922-t követően a prefektusi kinevezést a Belügyminisztériumnak is meg kellett erősítenie. Nagy Botond: *Háromszék közigazgatása 1918–1940 között*. 172.

2069. Müller–Sora: *Notarul comunal...* 376.

2070. Pál Judit: *Főispánok és prefektusok...* 1203.

2071. Tomescu, D.: *Administrația în Ardeal...* 752.

2072. Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. 179.

2073. Maros-Torda megyében 1919 januárjában a tisztviselők előbb letették a hűségessküt, majd visszavonták. Mivel a prefektus megfelelő számú román tisztviselővel rendelkezett, elbocsátották őket. Csak a vármegyei két főjegyzőt és levéltárost utasította maradásra hűségesskü nélkül is, mivel őket nem tudta pótolni. László Márton: *Maros-Torda/Maros megye közigazgatása 1919–1938 között*. 200. Háromszék megyében 1919 februárjában a megyei tisztviselők 2/3-a lemondott a hűségesskü megtagadása miatt, míg a jegyzők között az arány épp fordított volt. 1919 után kinevezett megyei tisztviselők közül 24 román, 34 pedig magyar nemzetiségű volt. Nagy Botond: *Háromszék közigazgatása...* 170. Csík megyében 1919 májusában a tisztviselők testületileg megtagadták a hűségessküt, majd lemondtak. Szabó Csongor: *Csík megye közigazgatása, 1918–1940* (1). 217.

2074. Szatmárnémetiben 1919 áprilisában a polgármesteri hivatal alkalmazottai testületileg letették az esküt. Sárándi Tamás: *A szatmárnémeti uralomváltás aspektusai, 1918–1922*. (kézirat, megjelenés előtt) 34.

2075. Maros-Torda megyében 1919 októberében ült össze először a bizottság, minden tagja román volt. László Márton: *Maros-Torda/Maros megye közigazgatása...* 201. Udvar-

hely megyében csak 1926 júniusában került sor először a tanács összehívására. Gidó Csaba: *Udvarhely megye közigazgatás-története...* 234.

2076. Calcan, Gheorghe: *Unificarea administrativă a României...* 154.

2077. A magasabb tisztségek politikai kitettsége miatt elvárták lemondásukat, így a gyakorlatban nem nyújtott kellő védelmet a tisztviselők számára. Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice românești...* 257.

2078. Sora, Andrei Florin: *Le statut des fonctionnaires publics...* 69–72.

2079. Nagy Lajos: *Kisebbségek alkotmányjogi helyzete...* 187.

2080. Parecz György: *A nyelvvizsgákon elbukott közalkalmazottak ügye.* 409. Udvarhely és Háromszék megyében a vizsgán megjelentek körülbelül 10%-a bukott meg. Gidó Csaba: *Udvarhely megye közigazgatás-története...* 237.; Nagy Botond: *Háromszék közigazgatása...* 179. Szatmárnémetiben viszont ez jelentette a fordulót. Korábban a polgármesternek sikerült megóvnia a magyar tisztviselőket a tömeges elbocsátástól, ekkor 109 hivatalnokot bocsátottak el, 59-et a városi, 23-at pedig községi szintről. Sárándi Tamás: *A szatmárnémeti uralomváltás...* 47.

2081. Sora, Andrei Florin: *Le statut des fonctionnaires publics...* 78.

2082. Tóth Szilárd: *Problema funcționarilor publici maghiari...* 253–254. Hegedüs Nándor adatai szerint az 1930-as évek elején mintegy 20 ezer nyugdíjkérelem feküdt a nyugdíjpénztáraknál. Ez tartalmazta a hűségeskü megtagadása miatt elbocsátottak ügyét is. Hegedüs Nándor képviselő beszéde az esküt nem tett magyar tisztviselőkről a kamara 1930. december 10-i ülésén. Magyar Kisebbség, 1931. január 16. 73.

2083. A törvény elfogadásával párhuzamosan területi átalakítás is zajlott, amit Erdélyben alapvetően befolyásolt a nemzetiségi kérdés, de a téma feldolgozatlansága miatt erre nem térünk ki részletesen.

2084. Hivatalból tagja a megyei tanácsnak a megyeközpont polgármestere és két tanácsos, tanfelügyelő, legidősebb állami iskolai tanár, az egészségügyi és földművelésügyi minisztérium helyi képviselője, adóügyi és mezőgazdasági legmagasabb beosztott, legnagyobb számú egyház helyi vezetője, mezőgazdasági és iparkamara egy-egy küldötte, jogügyi osztály tanácsosa, szövetkezet vezetője. Az egyházak és oktatás képviselői a községi tanácsokba is bekerültek.

2085. A megyei tanács mellett működő tanácsok: tanügy, egészségügy, szociális ellátás, közlekedés, mezőgazdaság és kereskedelem.

2086. Romániában 1918 előtt a jegyzői képzés csak hat hónapos volt, ezt később tíz hónapra emelték, két hónap gyakorlattal, de így is messze elmaradt a magyar jegyzői képzés színvonalától. Erdélyben Fogarason, Lugoson és Aradon működtek jegyzői képzések. Müller-Sora: *Notarul comunal...* 375.

2087. Uo. 380.

2088. *Lege pentru unificarea administrativă.* 1925. június 15. In: Calcan, Gheorghe: *Unificarea administrativă a României...* 177–261.

2089. 1930-as kimutatás szerint a prefektusnak huszonegy feladatköre lett volna, de ezek jelentős részét többnyire átadta, elsősorban az alprefektusnak. Györke Zoltán: *Mecanisme de organizare și funcționare...* 60.

2090. Györke Zoltán: *Prefectura județului Cluj (1923–1938).* 71.

2091. A magyar kisebbség képviselői a legtöbb esetben a községek vagyonának hűtlen kezelésére, kizárólag román nemzeti célok érdekében történő felhasználására panaszkodtak, de egyik esetben sem tudták elérni feloszlátását. A székelyföldi településeken a közbirtokosság révén jelentős vagyon felett rendelkeztek. Ellentétes esetre viszont sor került: 1927-ben a prefektus hűtlenséggel vádolta Csík megye tanácsát, kezdeményezte feloszlátását, amiért nem támogatta állami iskolák létrehozását. A csíkszeredai városi tanácsot az ortodox egyház nem kellő támogatása miatt oszlatták fel. Szabó Csongor: *Csík megye közigazgatása, 1918–1940 (2).* 228.

2092. Szüksége volt az állandó küldöttek beleegyezésére is, de ezen bizottságnak is ő volt a feje. Györke Zoltán: *Prefectura județului Cluj...* 23.

2093. 1926 és 1929 között mind a négy székelyföldi megyében működtek a választott testületek mind megyei, mind községi szinten. Udvarhely, Csík és Háromszék megyei tanácsainak élére, Marosvásárhely polgármesteri székébe magyar nemzetiségű személy került.

2094. Ezzel nagy vonalakban visszatértek a magyar közigazgatásban érvényesülő főispán-alispán munkamegosztáshoz. Pál Judit: *Főispánok és prefektusok...* 1204.

2095. Hivatalból teljes jogú tagja a megyeközpont polgármestere, a különböző kamarák elnökei. Tanácsadóként szavazati jog nélküli tagjai a megyei ügyosztályok elnökei; valamint a két nemzeti egyház lelkésze. Újdonságként helyet biztosítanak a legnagyobb kisebbségi felekezet lelkészének is.

2096. Az elnökséghez jogi végzettség, három év közigazgatási és öt év ügyvédi szakmai gyakorlat volt szükséges. Stancu, Florin Ionuț: *Consiliul județean în perioada dintre cele două conflagrații mondiale...* 381.

2097. *Lege pentru organizarea administrației locale.* București, 1929. 1–94.

2098. A törvény hivatalosan 1936-ig volt érvényben, ezalatt 11 alkalommal módosították. Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice românești...* 261.

2099. Györke Zoltán: *Instituția prefectului...* 90.

2100. Uő: *Prefectura județului Cluj...* 67.

2101. Az 1930-as népszámlálás szerint a magyar lakosság aránya 26,7% volt. A 175 helyből 70-et önálló listán, 125-öt az NPP-vel közös listán szereztek meg. Fritz László: *A közigazgatási választások eredményei.* 239.

2102. 1931 áprilisában, közel egy évig Nicolae Iorga került kormányra.

2103. A korszakban ezeket „nem magyar kötődéssel rendelkező magyar” kifejezéssel illették. Erdély-szinten 39 OMP-tag és 24 a „magyarság erkölcsi-politikai kötelékébe nem tartozó magyar” volt. Fritz László: *A Iorga-kormány „interimár-bizottságai”...* 78–81. A kérdés 1940-et követően is napirendre került, ezeket a személyeket általában meghurcolták tagságuk miatt. Erre vonatkozóan lásd: Sárándi Tamás: *A nemzetiségi középosztály helyzete 1940 őszén...* 141–164.

2104. Hegedüs Nándor képviselő beszéde a kamara 1930. június 24-i ülésén az átmeneti bizottságok (comisie interimară) hatáskörének bővítése ellen. Magyar Kisebbség, 1930. július 16. 538–540.

2105. A működő tanácsok jelentősebb számú magyar lakossággal nem rendelkező településeken tevékenykedtek. Fritz László: *A Iorga-kormány „interimár-bizottságai”...* 78–81.

2106. Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között...* 138.

2107. Egy Gábor 4–10 ezer főre becsüli számukat, nem számolva a két nagy állami vállalatot, a Postát és a CFR-t, ahol a legnagyobb számú magyar dolgozott. Egy Gábor: *Etnicitás, identitás, politika...* 334. Florin Sora adatai szerint az 1930-as évek elején a CFR 1188 tisztviselőjének negyede volt magyar. Sora, Florin Andrei: *Être fonctionnaire „minoritaire” en Roumanie...* 221.

2108. Parecz György szerint az elbocsátott magyar tisztviselők száma több ezer főre tehető. Parecz György: *A nyelvvizsgákon elbukott közalkalmazottak ügye.* 414. Egy szerint a vizsgán a résztvevők körülbelül 30%-a bukhatott el. Egy Gábor: *Etnicitás, identitás, politika...* 348.

2109. Egy ezt egyféle középosztálybeliséggel magyarázza. Külső, civilek részéről érkező beavatkozási kísérletekkel szemben felerősödött a köztisztviselők csoportidentitása, s ez erősebb volt, mint a nemzeti választóvonalak. Egy Gábor: *Etnicitás, identitás, politika...* 349.

2110. 1934-ben a román Nagyvezérkar körrendeletet adott ki, amely szerint az 1918-ban átcsatolt területeken a kisebbségek aránya túlzottan magas a közigazgatásban, ami nemzetbiztonsági kockázatot jelent. Ezért utasították a prefektusokat, hogy prefektúrához és municípiumhoz nem lehet kisebbségi tisztviselőt kinevezni, nem lehet előléptetni. Minden kisebbségi tisztviselőnek ismét nyelvvizsgát kell tennie, és aki nem beszél a román nyelvet, azt el kell bocsátani. A községi jegyzőket helyezték át a Regátba, és a továbbiakban ne nevezzenek ki kisebbségi jegyzőt. *Román Belügyminisztérium rendelete a prefektusokhoz a kisebbségi tisztviselők ügyében.* 1934. szeptember 5. MNL OL, K 64, 71. csomó, 1937, 27. tétel, 203/res. pol. 166–167. f.

2111. Ez sokban emlékeztet a dualizmus végső időszakának hasonló dilemmáira, amikor a megbízhatóság, a lojalitás és nemzeti identitás kérdése egyre jobban szétvált.

2112. Az OMP két panaszt is beadott az elbocsátások miatt, de ezeknek nem lett gyakorlati eredménye, a Nemzetek Szövetsége elfogadta a román fél magyarázatát. *Az Országos Magyar Párt beadványa a Nemzetek Szövetsége Tanácsához az elbocsátások ügyében.* 1935. november. MNL OL, K 64, 71. csomó, 1937, 27. tétel, 203/res. pol. 237–239. f.

2113. Községekben tíz választott tag mellé nyolc tagot hivatalból neveztek ki. A megyei tanács tagja lett hivatalból a megyeközpont polgármestere, innen delegált tanács tagok, a különböző kamarák és érdekképviselők küldöttei, a nemzeti egyház egy-egy esperese, az állami oktatás legidősebb tagja, valamint a legnagyobb kisebbségi egyház egy lelkesze. Parecz György: *A közigazgatási törvény javaslata...* (1936. január 16.) 38–48.

2114. Ezek a bizottságok: közigazgatás, közmunka, gazdaság, közoktatás és egészségügy.

2115. Asztalos Sándor: *A kisebbségi életet leginkább befolyásoló jogszabályok.* 160–163.

2116. Az erdélyi magyar kisebbség 1925 óta élt a kisebbségi szerződés nyújtotta jogokkal, sérelem esetén a Nemzetek Szövetségéhez fordulhatott panasszal. A két világháború között 29 panaszt adott be. Ezzel mérsékeltnek számított, mivel az érintett nemzetállamok illojalitásként értelmezték. A csehszlovákiai – elsősorban német – kisebbség összesen 60 beadványt juttatott el, a trianoni Magyarország kisebbségei viszont egyet sem adtak be. A Nemzetek Szövetsége azonban nem jogi, hanem politikai kérdésként kezelte a beadványokat s minden esetben az érintett nemzetállamok érdekeit vette elsősorban figyelembe.

Balogh Arthur: *A Nemzetek Szövetsége és a romániai magyar kisebbség.* (1940. szeptember 16.) 413–416.

2117. Érvként azt hozták fel, hogy az évszázados együttélés ellenére a dualizmus időszakának végére a román lakosságnak csak csekély része beszélt a magyar nyelvet, ennek ellenére sosem kötötték ehhez a szavazati jogot. A vidéki lakosságnak az eltelt 15 év nem volt elégséges, hogy megtanulja. *A Nemzetek Szövetsége Tanácsához beadott petíció a román közigazgatási törvény kisebbségellenes rendelkezéseiről.* 1935. MNL OL, K 64, 68. csomó, 1936, 27. tétel, 283/res. pol. 61–69. f. Az OMP érvelése csak részben állta meg a helyét, ugyanis az 1913-as magyar választójogi törvény a passzív választójogot a bármely hazai nyelv írásban és olvasásban való ismeretéhez kötötte, de ennek alapján nem rendeztek választásokat. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...* 355.

2118. *Genfi magyar követség jelentése az Országos Magyar Párt beadványáról a közigazgatási törvény ügyében.* 1936. május 16. MNL OL, K 64, 68. csomó, 1936, 27. tétel. 403/res. pol. 2. f.

2119. *Bukaresti magyar követség jelentése a közigazgatási törvény módosításáról.* 1936. március 23. MNL OL, K 64, 68. csomó, 1936, 27. tétel. 403/res. pol. 5–6. f.

2120. A román törvénykezés nem ismerte el a magyar jogban szereplő szabad királyi városi címet, illetve törvényhatósági jogú városi státust. Az 1929-es közigazgatási törvény két típusú várost különböztetett meg: várost (oraş) és municípiumot (municipiu). Ez utóbbinak 50 ezer fölötti lakossal kellett rendelkeznie. A 49 erdélyi város közül nyolc rendelkezett municípiumi címmel. Az 1938-as közigazgatási törvény csak a tartományi székhelyeket ismerte el municípiumoknak, így Szatmárnémeti és Marosvásárhely is elveszítette e címet.

2121. *Regulament pentru aplicarea legii administrative.* Bucureşti, 1939. 1–89.

2122. Ennek ellenére az alsóbb tisztviselők végzettsége továbbra sem volt kielégítő. Az 1930-as évek végére a prefektusok, alprefektusok és főszolgabírók többsége megfelelő végzettséggel rendelkezett, a szolgabírák között ez az arány 61% volt, nagy területi különbségekkel. Erdélyben a szolgabírák 22%-a nem rendelkezett egyetemi diplomával, a Regátban ez 36% volt. Sora, Andrei Florin: *La selection scolaire...* 298.

2123. Guţan, Manuel: *Istoria administraţiei publice româneşti...* 269–272.

2124. Hivatalból az ortodox egyház képviselője került be a tanácsba, görögkatolikus csak akkor, ha ortodoxok nem éltek a településen. Kisebbségi viszont csak akkor kerülhetett be, ha egyik nemzetiségi egyház sem volt képviselve a településen.

2125. Nagy Lajos: *Kisebbségek alkotmányjogi helyzete...* 186.

2126. Csíkszeredában például 1926 és 1938 között választott tanács és polgármester irányította a várost, ezzel szemben Gyergyószentmiklóson az 1930-as években csak egy évet működhetett a tanács. Szabó Csongor: *Csik megye közigazgatása...* (2) 262. Maros megyében az 1933 és 1937 közötti liberális kormányzat alatt működni tudott a tanács. László Márton: *Maros-Torda/Maros megye közigazgatása...* 222. Háromszéken 1934 után csak bizottságok működtek. Nagy Botond: *Háromszék közigazgatása...* 189.

2127. 1942-es levéltári források közölnek adatokat az 1930-as népszámlálásra hivatkozva, de ezek pontos forrása (nyilvános vagy minisztériumi adat) nem világos. Eszerint 1930-ban 37 816 magyar hivatalnok volt állami alkalmazásban, 12 254 a CFR, 2014 pedig a posta kötelékében dolgozott. Ebből közigazgatási hivatalnok 12 804 fő volt, de ez a szám

is biztosan tartalmazza a kisegítő, illetve szolgaszemélyzetet, illetve a városi közműveknél dolgozó munkásokat is, így nehéz összevetni más adatokkal. *Kimutatás a román közigazgatás magyar alkalmazottairól.* 1942. február 20. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 253/1940–1942. 6–7. f.

2128. Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice românești...* 259. Nem világos, mit tartalmaz ez a szám, valószínűleg az összes állami alkalmazottat. Az 1930-as népszámlálás szerint Magyarországon több mint 65 ezer állami közigazgatási hivatalnok és 40 ezer tanácsmunkás dolgozott. Ez a lakosság 2,4%-át tette ki. Gyáni Gábor: *A középosztály társadalomtörténete...* 1268.

2129. Csóti Csaba: *A menekült köztisztviselők...* 27–28. A közalkalmazott címszóba valószínűleg a szolgaszemélyzetet, az állami és városi vállalatok és közüzemek menekültjeit is beleértették.

2130. A számadatok természetesen nem pontosak, csak nagyságrendileg nyújtanak bármilyen fogódzót. A statisztika szerint a menekültek 57%-a érkezett Romániából. Kiindulási alapként az 1910-es népszámlálás Romániához került megyei adatait használtuk, eszerint 6527 hivatalnok dolgozott megyei és községi szinten.

2131. Nem világos, milyen hivatalnoki kategóriákra terjednek ki a Pană által közölt adatok, az 1910-es adatok csak a tisztviselők és díjnokok kategóriáit foglalják magukban.

2132. Az 1910-es népszámlálás szerint 914 román, míg 1937-es statisztika szerint 361 magyar hivatalnok volt. A magyar hivatalnokok visszaesése 22-szeres.

2133. *Kormányzótanács II. sz. rendelete.* 1919. január 24. *Gazeta Oficială publicată de Consiliul Dirigent...* 26.

2134. A tervezet federalizálta volna az országot, Boilă szerint ez megakadályozná az irredentizmus megerősödését. A tervezetet egyik párt sem támogatta, veszélyesnek tartották az állam biztonságára, és fontosabbnak vélték a nemzetegységet. Sdrobiș, Dragoș: *Stat, democrație, națiune și descentralizare...* 31–36.

2135. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 312.

2136. Nagy Lajos: *Kisebbségek alkotmányjogi helyzete...* 186.

2137. Szatmárnémetiben 1919-ben még teljesen magyar, 1920–1922-ben vegyes, 1923-tól román nyelven zajlott a helyi közigazgatás, bár a tisztviselők többsége ekkor még magyar nemzetiségű volt. 1919-ben Frențiu polgármester a Kormányzótanácsra hivatkozva hangsúlyozta a magyar nyelv szabad használatát a közigazgatásban. 1921 tavaszán még kiemelte, hogy városi határozatokat lehet magyar nyelven is elfogadni, később ezeket lefordították románra. 1921 nyarán havi beszámolóját előbb románul, majd magyarul olvasta fel. A közigazgatási bizottság gyűléseinek napirendi pontjai, akárcsak a tanácskozási nyelv 1922-ben is a magyar volt. 1925-től a tanácskozás jegyzőkönyveit már románul rögzítették. Sárándi Tamás: *A szatmárnémeti uralomváltás...* 71. Udvarhely megyében 1923-ig a hivatalos lap is kétnyelvű volt. Gidó Attila: *Udvarhely megye közigazgatás-története...* 237.

2138. Nagy Lajos: *Kisebbségek alkotmányjogi helyzete...* 187.

2139. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 313.

2140. Dobrescu rendeletéhez. Magyar Kisebbség, 1930. április 16. 274–275. Asztalos Sándor szerint községi szinten a magyar többségű vidékeken érvényesült a gyakorlatban is a magyar nyelv. A magyar nyelvű felszólalásokat a községi bíróságnak akinek feltétel volt a román nyelvtudás – lefordította, így rögzítették azokat. Asztalos Sándor: *A kisebbségi életet*

leginkább befolyásoló... 161. Udvarhely megyében az 1928-ban kinevezett prefektus engedélyezte az anyanyelvhasználatot községi szinten, akárcsak a kétnyelvű jegyzőkönyvek felvételét. Gidó Attila: *Udvarhely megye közigazgatás-története...* 248.

2141. Csík megyében több esetben arra hivatkozva nem engedték a községi tanácsok megalakulását, hogy tagjai nem beszélik a román nyelvet. Albert István: *Csik megye a mai megyei közigazgatás statisztikai tükrében...* 385.

2142. A Kisebbségi Statútum a közigazgatási anyanyelvhasználat terén nem hozott lényeges változást, szentesítette az addigi állapotokat. Továbbra is csak a községi tanácsokban engedélyezte az anyanyelven történő felszólalást, de azt románra kellett fordítani, a jegyzőkönyveket is ezen a nyelven vezették. Előrelépést inkább a bíróságokon, a sajtóban, földrajzi nevek írásában hozott, a gyakorlatban azonban ezek sem valósultak meg minden esetben. Erre vonatkozóan lásd Mikó Imre: *A román Kisebbségi Statútum.* 177–192.

2143. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben...* 314. Miközben a statútum és ennek nyomán a közigazgatási törvény is előrelépést jelentett, az 1938-as alkotmány minden korábbinál diszkriminatívabb volt. Bevezette a román állampolgárokon belül a „román nemzetiségű” fogalmát, akiket többletjogok illetnek meg. Nagy Lajos: *Kisebbségek alkotmányjogi helyzete...* 186.

2144. 1940 után az észak-erdélyi magyar tisztviselőkkel szemben rendszeresen felmerülő vád, hogy megfertőzte őket a „román rendszer” és azzal szorosan összefonódó korrupció, ami távol áll a magyar tisztviselők jellemétől.

2145. Máthis András az Udvarhely megyei Apácán volt községi jegyző. Részt vett Réty Imrével az úgynevezett Kisgazda Párt létrehozásában, ami az OMP-vel szemben indult a választásokon, s a Liberális Párt egyik fiókszervezetének tekinthető. Máthist 1940-ben a katonai közigazgatás Barótra nevezte ki községi jegyzőnek, véglegesítését azonban korábbi tevékenysége miatt megakadályozták. Az indoklás szerint „nemzetromboló tevékenysége miatt sem állást, sem nyugdíjat nem érdemel”. *Miniszterelnökség levele a Belügyminisztériumhoz a baróti jegyző magatartásáról.* 1940 vége. MNL OL, K 149, 89. doboz. 1940, 8. tétel, 1940-8-14543. 541. f.

2146. Csilléry Edit: *Közalkalmazottak és köztisztviselők...* 73–92.

2147. Simon Zsuzsanna: *Erdély köz- és szakigazgatása...* 60–82.

2148. Csizmadia 1941 és 1944 között a kolozsvári polgármesteri hivatal népjóléti osztályának munkatársa, majd vezetője, ilyen minőségében több tanulmányt is írt a témáról. Magyar Zoltán biztatására törvénytervezetet készített a városi közigazgatás átalakításáról. Nagy Janka Teodóra: *Csizmadia Andor, a szociálpolitikus.* 355–357.

2149. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 487.

2150. Az országot alkotó 41 vármegyéből 27-et alkotott részben vagy egészben visszacsatolt terület.

2151. Csizmadia Andor: *Közigazgatási kísérletek a Horthy-korszak utolsó szakaszán.* 707–711.

2152. Uő: *A magyar közigazgatás fejlődése...* 485–487.

2153. A M. Kir. Minisztérium 1940. évi 7800. ME. számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi terület közigazgatásáról. 1940. október 31. Rendeleték Tára, 1940. 2760–2773. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=2909&layout=s (Letöltve: 2020. július 28.)

2154. A M. Kir. Minisztérium 1938. évi 9330. ME számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területek közigazgatásáról. 1938. december 18. Rendeletek Tára, 1938. 2910–2922. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1938/?pg=3034&layout=s (Letöltve: 2020. július 28.) Az eltérés tulajdonképpen három, nem lényeges paragrafus volt.

2155. Észak-Erdélyben hagyományosan 11 vármegyével számolunk. A 13-as számot az magyarázza, hogy ekkor választották szét az addig Szatmárral közigazgatásilag egyesített vármegyékből Ung és Bereg vármegyét, valamint egyesítették Ugocsa vármegyét, amelynek fele addig Csehszlovákiánál, fele Romániánál volt.

2156. A bizottság tagjainak száma: Máramaros, Beszterce-Naszód, Kolozs, Udvarhely, Csík és Háromszék vármegyében 120, Szilágy, Szolnok-Doboka és Maros-Torda vármegyében 150 fő, Kolozsvár és Nagyvárad 56, míg Szatmárnémeti és Marosvásárhely esetén 54 fő. Megyei városban a tanács 30, nagyközségben 20, kisközségben 10 főből állt.

2157. Ha csak a körülmények miatt is, de a teljesen centralizált rendszer, amelyben minden fontos tisztviselőt a belügyminiszter közvetlenül nevez ki, a román közigazgatási rendszerre emlékeztet.

2158. Ez eltérés a Felvidékhez képest, ahol minden tisztviselő kinevezése előtt Jaross miniszterrel kellett egyeztetni. Az erdélyi, „képlékenyebbnek” tartott nemzetiségi viszonyok miatt a Miniszterelnökség kérte, hogy a Belügyminisztérium minden kinevezés esetén egyeztessen vele. Hogy elkerüljék a politikai szempontok előtérbe kerülését, kérték, hogy ez ne jelenjen meg a rendelet szövegében. *Miniszterelnökségi átirat a Belügyminisztériumhoz az erdélyi közigazgatási rendelettervezetre vonatkozóan*. 1940. november 2. MNL OL, K 28, 73. csomó, 121. tétel, 1940-O-20610. 16–21. f.

2159. Ez eltérés a felvidéki rendelethez képest, ahol a tisztviselőhiány miatt megengedték nem megfelelő képesítéssel rendelkezők kinevezését is. A felvidéki negatív tapasztalatok miatt Észak-Erdélyben ragaszkodtak a szigorításhoz.

2160. Ez ugyancsak eltérés a korabeli jogszabályoktól, mivel csak az érintett tisztviselő beleegyezésével tette lehetővé áthelyezését.

2161. A megkülönböztetést a korszakban is kifogásolták a helyi törvényhatóságok, emiatt Szatmár vármegye közigazgatási bizottsága mozgalmat indított megszüntetése érdekében. A kormányhoz küldött felirathoz több vármegye csatlakozott, például Kolozs és Komárom, de nincs információ, hogy a kezdeményezésnek lett volna eredménye. *Komárom város közgyűlésének határozata Szatmár vármegye feliratának támogatása ügyében*. 1941. december 22. MNL OL, K 28, 82. csomó, 132. tétel, 1942-O-18707. 39. f.

2162. A katonai és polgári közigazgatás közötti folytonosságot leginkább a községi jegyzők és falusi bírók által lehet lemérni, de alacsony beosztásuk miatt karrierjük alakulásáról nehéz információkat találni.

2163. *Földművelésügyi Minisztérium átirata a katonai közigazgatás idején alkalmazottakról*. 1941. január 27. MNL OL, K 178, 1495/1941.

2164. A főispánokat 1940. november 16-án, a vármegyei és városi tisztviselőket november 21-én nevezték ki.

2165. Az adatok négy városból származnak: Kolozsvár, Nagyvárad, Csíkszereda és Szilágysomlyó. Semmiképp sem általánosíthatók, de a fluktuációt jól szemléltetik.

2166. A főispánokra vonatkozó személyi adatok forrása: *Keresztény Magyar Közéleti Almanach*. III. kötet, Erdély. Szerk. Hortobágyi Jenő. Bp., 1941.

2167. Észak-Erdélyben Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód számított „nehezen kezelhető” terepnek. Mindkettő abszolút román többségű volt, és utóbbiban a szász lakossággal is számolni kellett. Feltehetőleg emiatt nevezték ki Bethlen Bélát mindkét vármegye élére. A két vármegye ilyen értelemben történő összevonására van példa a dualizmus időszakában is.

2168. Inczedy-Joksman Ödön kolozsi főispán 1914-ben önként jelentkezett katonai szolgálatra, de magas közigazgatási beosztása miatt a Belügyminisztérium nem engedélyezte bevonulását.

2169. A sorból Toldalagi Mihály maros-tordai főispán lóg ki, aki a Népközségben és nem az OMP-ben vállalt szerepet, de ez nem okozott törést karrierjében.

2170. Míg a dualizmus időszakában társadalmilag is elfogadott volt, hogy a főispáni széket nemesek és főnemesek töltsék be, az 1918 utáni erdélyi fejlődés más utat mutatott. A társadalomban végbement egy középosztályi elszegényedés elsősorban a földreform miatt, ugyanakkor történt egy társadalmi kiegyenlítődés is. Az OMP elnökválsága idején 1924–1926-ban sokak szemében visszatetszést keltett, hogy a párt élére egy gróf került Bethlen György személyében. Ez az irányzat erősödött tovább az 1930-as években az ifjabb generáció színre lépésével (Erdélyi Ifjak és Hitel kör) s az általuk megfogalmazott kisebbségi társadalomképpel. Nem találkoztunk a korszakban megfogalmazott kritikával az észak-erdélyi főispáni kar nemesi származása miatt, de az inkább tekinthető a Horthy-kori magyar társadalomfelfogás, mint az 1918 utáni erdélyi fejlődés szerves lenyomatának. A két világháború között már nem számított kivételesnek polgári származású főispán kinevezése.

2171. A különbség Szatmár és Bihar megyéből adódik, hogy beszámítjuk-e a trianoni területekkel kiegészült járásokat is, vagy csak a bécsi döntés révén visszacsatolt területekkel számolunk.

2172. A dualizmus időszakában a tisztviselők aránya jóval magasabb volt. Részben a hiány, részben a racionalizálás miatt számukat folyamatosan csökkentették a kezelő személyzet és díjnokok javára.

2173. *Kimutatás az észak-erdélyi vármegyék központi adminisztráció létszámviszonyairól*. 1941. MNL OL, K 150, 3108. csomó, III. kútfő, 20. tétel, f. dosszié. 2. f.; illetve *Kimutatás az észak-erdélyi vármegyék alkalmazottairól*. 1941. MNL OL, K 150, 3108. csomó, III. kútfő, 20. tétel, f. dosszié. 16. f.

2174. *Kimutatás az észak-erdélyi járások alkalmazottairól*. 1941. K 150, 3108. csomó, III. kútfő, 20. tétel, f. dosszié. 4. f.

2175. *Erdélyi létszám kimutatás, vármegyei, községi szint*. 1941. MNL OL, K 150, 6146 kötet. A létszám nem tartalmazza a községi szakszemélyzetet. Az 1940-es években már működött orvos, állatorvos, adott esetben mérnök, számvetőségi vagy adóhivatali tisztviselő. Kajtár István szerint az Észak-Erdélybe kinevezett hivatalnokok száma 2074 fő volt, ebből 705 fő volt jegyző. Kajtár István: *A közszolgálat személyzete...* 73.

2176. A M. Kir. Minisztérium 1939. évi 2300. ME számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken közszolgálati állások (alkalmazások) szervezésé-

ról és betöltéséről. 1939. február 24. Rendeletek Tára, 1939. 58–69. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1939/?pg=192&layout=s (Letöltés: 2020. július 29.)

2177. Bukovszky László szerint az eljárással megkönnyítették a trianoni területekről érkezők álláshoz juttatását azáltal, hogy sok felvidékit nem igazoltak. Szerinte nem jött be Jaross számítása. Bukovszky László: *A visszacsatolt Felvidék...* 59.

2178. A személyi laphoz dokumentumokat kellett mellékelni az iskolai végzettségről és betöltött tisztségekről. Valótlan állítás esetén az illető azonnal elbocsátható volt.

2179. A M. Kir. Minisztérium 1941. évi 900. ME. számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi országrészen közszolgálati állások (alkalmazások) szervezéséről és betöltéséről. 1941. február 7. Rendeletek Tára, 1941. 141–162. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=324&layout=s (Letöltés: 2020. július 29.)

2180. A felvidéki igazolóbizottságok működésének dokumentumai fennmaradtak, de szisztematikus feldolgozásuk nem történt meg.

2181. Földművelésügyi Minisztérium levele az alá tartozó hivataloknak a katonai közigazgatás alatt ideiglenesen alkalmazottakról. 1942. február 16. MNL OL, K 178, 1053/1942. A véglegesítéshez a nemzethűség mellett természetesen megfelelő iskolai végzettségre és kifogástalan korábbi tevékenységre is szükség volt.

2182. Belügyminisztérium átirata a Miniszterelnökséghez, az OTI tisztviselők véglegesítéséről. 1942. július 23. MNL OL, K 28, 194. csomó, 346. tétel, 1942-O-25661. 201. f. A magyar kormányzat álláspontja az volt, hogy minden eszközzel el kell érni, hogy a dél-erdélyi magyarok továbbra is szülőföldjükön maradjanak, ezért visszatartó erőként megtiltották a menekültek közigazgatásban való alkalmazását. Ezen a későbbiekben enyhítettek, bizonyos számú menekültet már a tiltás előtt alkalmaztak. Erre vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *Dél-erdélyi menekültek...*

2183. Az 1918 után szocializálódott generáció esetében figyelembe lehetett venni a magyarellenes szellemben nevelő iskolai oktatás hatását. Belügyminisztérium levele az észak-erdélyi főispánokhoz a kinevezések ügyében. 1941. MNL OL, K 150, 3108. csomó, III. kútfő, 20. tétel, f. dosszié. 74–76. f. A dokumentum utolsó része hiányzik.

2184. Ezt nem lehetett objektív mércével bizonyítani, emiatt már a katonai közigazgatás idején úgynevezett álláskérő levelek százait írták a helyi parancsnokoknak és minisztériumoknak, és igyekeztek újrapozicionálni magukat. Erre vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: „... részemre ... megfelelő állást nyújtani szíveskedjék”... 100–131.

2185. Míg a dél-erdélyi magyarok helyben maradását minden eszközzel igyekezett elérni a további revíziós sikerek érdekében, a Regátban élő magyarok hazatelepítését támogatta a kormányzat. A magyar állami alkalmazottak száma pár tucatra tehető, ennél magasabb volt a kisiparosok és munkások száma.

2186. Érdemes összevetni a szempontokat a katonai közigazgatás idején felmerültekkel. Akkor kevésbé cizelláltak, de ugyanezt az elvet fogalmazták meg: első körben a helyi lakosság soraiból, másodsorban az 1918 után elmenekültekből kell kinevezni tisztviselőket, s ha nincs elég jelentkező, csak akkor lehet trianoni területekről származókat importálni. Az alapelv tehát már a bevonulást követően adott volt, a gyakorlat azonban mindkét esetben felülírta az elvet.

2187. A rendelet sajátos jogértelmezése szerint az érintett a trianoni békeszerződés ratifikálásáig, 1921-ig magyar tisztviselőnek számított.

2188. A kolozsvári polgármester szerint az elbocsátottak azzal fejezték ki hűségüket magyarságukhoz, hogy nem tették le az esküt, míg az állásban maradtak elárulták hazájukat, ennek ellenére az előbbieknél kell bizonyítaniuk magatartásukat, korábbi állásukat. Emiatt kéri, hogy a jövőben tekintsenek el a bizonyítási eljárástól, s minden elbocsátottnak automatikusan számolják be ezen éveket. Másrészt, eleve megkérdőjelezi azt, hogy román közszolgálatban alkalmazásban maradt tisztviselőt megbízhatónak lehet tekinteni. *Kolozsvár polgármesterének levele a főispánhoz állások betöltéséről.* 1942. március 23. MNL OL, R 374, 2. doboz, 213/1941. 372–372. f. Kolozs vármegye főispánja elismerte, hogy vannak jogos panaszok, de azok a rendelet be nem tartása miatt vannak. Kérésre a Belügyminisztérium minden esetben beszámította az éveket. *Kolozs vármegye főispánjának levele Kolozsvár polgármesteréhez az állások betöltéséről.* 1941. november 8. MNL OL, R 374, 2. doboz, 213/1941. 379. f.

2189. Az 1942. évi XXII. törvénycikk a vármegyei, városi és községi tisztviselők alkalmazásának, valamint egyes szolgálati viszonyainak átmeneti szabályozásáról. (Letöltve: www.net.jogtar.hu, 2020. július 29.)

2190. Egyed István, a korszak neves közigazgatási szakembere a változtatás ideiglenes jellegét hangsúlyozta. Ajánlotta, hogy a háború végén új megoldásként csak a vezető tisztviselőket válasszák, a többenél tartsák meg a kinevezési rendszert. Sajátos gondolatmenettel ezt a nemzetiségekre nézve kedvezőnek vélte, „nem lehet ugyanis szemet hunyni az előtt, hogy a kisebbségek az alkalmazásokra kinevezés mellett talán még sokkal hatékonyabb befolyást tudnak gyakorolni, mint a választási rendszerben”. Egyed István: *A vármegyei tisztviselők kinevezése.* 378.

2191. A törvény értelmében a trianoni területeken dolgozó tisztviselőket is át lehetett helyezni, és ezt kötelesek voltak elfogadni, amennyiben azonos vagy magasabb állásba kerültek.

2192. A M. Kir. Minisztérium 1943. évi 630. ME. számú rendelete, a visszacsatolt félvidéki, kárpátaljai, keleti és erdélyi, valamint délvidéki területek közigazgatására vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról és kiegészítéséről. 1943. február 3. Rendeletek Tára, 1943. 77–79. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1943/?pg=76&layout=s (Letöltve: 2020. július 29.)

2193. Csík vármegye főispánjának levele a Miniszterelnökséghez a tisztviselők ügyében. 1943. február 23. MNL OL, K 28, 73. csomó, 121. tétel, 1943-O-18566. 129. f.

2194. Belügyminisztérium levele az észak-erdélyi főispánokhoz a kinevezések ügyében. 1941. MNL OL, K 150, 3108. csomó, III. kútfő, 20. tétel, f. dosszié. 74–76. f.

2195. Földművelésügyi Minisztérium levele az alá tartozó hivataloknak a katonai közigazgatás alatt ideiglenesen alkalmazottakról. 1942. február 16. MNL OL, K 178, 1053/1942.

2196. A Pénzügyminisztérium szerint a véglegesítés egy év szolgálat után kezdeményezhető. A Földművelésügyi Minisztérium által felsorolt három kritérium mellett negyedikként az állampolgárságot is megnevezték. *Feljegyzés a 900/1941 számú rendelet alapján a román közszolgálatból átvett és ideiglenesen kinevezett alkalmazottak véglegesítéséről.* 1942. MNL OL, K 178, 1053/1942. Az állampolgárságot a 900/1941. rendelet adottnak tekintette, amennyiben az illetőnek Észak-Erdélyben vagy a Regátban volt a lakhelye. Ennek bizonyítására egy év haladékot adott. A visszahonosítás végső határidejét többször meghosszabbították 1944. december végét jelölve meg határidőül.

2197. Például Nagyváradon minden tisztviselő megfelelt az előírásoknak, Kolozsváron 12-vel szemben volt kifogás, ezek közül nem véglegesítettek egyet sem. *Kimutatás Nagyvárad tisztviselőiről*. 1942. MNL OL, K 150, 3552. csomó, IV. kútfő, 30. tétel. 219–227. f.; illetve *Kimutatás Kolozsvár tisztviselőiről*. 1942. MNL OL, K 150, 3541. csomó, IV. kútfő, 30. tétel. 165–173. f.

2198. Megyékben ilyen állásnak minősült az alispán, polgármester, főszolgabíró, szolgabíró, jegyző, aljegyző.

2199. Községekben legfontosabb tisztség a jegyzői és segédjegyzői állás volt, de gyakran betöltötték a községi orvosi állást is.

2200. *Kimutatás a román közigazgatás magyar alkalmazottairól*. 1942. február 20. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 253/1940–1942. 6–7. f.

2201. Ugyanígy kérdés, honnan voltak adataik a magyar hatóságoknak a virilislista összeállításához, és a menekülés mennyiben torzította ezt.

2202. Beszterce-Naszódban 4,5-szeres, Máramarosban 2,5-szeres, Szolnok-Dobokában pedig 4-szeres kisebbségben voltak. A jelentősebb szász lakossággal rendelkező Beszterce-Naszódban a románokkal ellentétben a szászok tagsága megközelítette arányszámukat. A városi képviselő-testületekre vonatkozóan nincsenek részletes adataink, mivel a menekültek kérdés jobban érintette a városokat. Ezek eleve magyar többségűek voltak, így a román lakosság képviselete még gyengébb volt: Marosvásárhelyen és Szatmárnémetiben egy-egy, Nagybanán kettő, Nagykárolyban pedig egy sem. Fătu–Mușat: *Teroarea horthysto-fascistă...* 145–146.

2203. Levéltári adatok szerint: 23%.

2204. *A hazai románság helyzetét ismertető főispáni jelentések*. 1941. MNL OL, K 251 Magyar Kir. Közellátási Hivatal. Bizalmas iratok (továbbiakban K 251), 1. doboz, 39/1942. 389–509. f.

2205. Az 1910-es népszámlálás alapján az észak-erdélyi vármegyékben a román tisztviselők aránya 4,3%, a díjnokoké pedig 3,7%.

2206. Nem választottuk külön a Dél-Erdélyben született, az 1940 után elmenekült, de időközben kinevezett tisztviselőket, így ha csak a helyben születetteket vesszük figyelembe, ez az arány kisebb.

2207. E kategóriák esetén a legnagyobb az adathiány, az érintettek 20%-ának nem ismert a születési helye. Ha őket kivesszük a számításból, a tisztviselők 43%-a volt erdélyi és 54% trianoni.

2208. A könnyebb ábrázolhatóság érdekében az állásokat fizetési osztályokká alakítottuk át. Hivatalosan tizenegy fizetési osztály volt, a vármegyei tisztségek a VI–XI. fizetési osztályba voltak besorolva. A nem besorolt tisztségeket önkényesen nem létező fizetési osztályokba osztottuk be; kezelőket és díjnokokat a XII., szolgálókat pedig a XIII. fizetési osztályba. Szellemi szabadfoglalkozáson a magántisztviselőket értjük (többségük ügyvéd), állami állás alatt általában az állami vállalatoknál dolgozó tisztviselőket, de ide soroltuk a bírósági alkalmazottakat is. A gazdálkodó kategóriába az 1918 után elbocsátottak kerültek, akik nem tudtak újra elhelyezkedni. A könnyebb átláthatóság érdekében nem vettük figyelembe az osztályokon belüli fizetési kategóriákat.

2209. Természetesen figyelembe kell venni az újonnan belépőket is, akik koruk miatt ekkor kezdik karrierjüket, így a magántisztviselők közül nem mindenki számít elbocsá-

tottnak. Mivel ezek 1940 után közigazgatási pályára lépnek, feltehetőleg kényszerből választották a magánpraxist.

2210. Összehasonlításképpen: a trianoni területekről áthelyezettek 15%-a nem volt tisztviselői állásban, többségük állami állásból váltott tisztviselőire. Legnagyobb arányuk (28%-uk) gyakornok volt, megvolt az egyetemi végzettsége, de ekkor kezdte közigazgatási karrierjét, velük közel azonos arányban voltak fogalmazói tisztségben, 14% viszont már az érintett négy tisztség valamelyikében volt, amikor áthelyezték Észak-Erdélybe.

2211. A VII. fizetési osztály számított a vízválasztónak. Ez alatt ügyintéző, e fölött döntéshozó jogköre volt az illetőnek. Másrészt főszolgabírói állásból járásonként egy, míg szolgabíróból járásonként három-négy állás is létezhetett.

2212. Erre a magatartásra egyféle magyarázat lehet, hogy a magyar állam ebben a kérdésben nem tekintette magát a román állam jogutódjának. Legalábbis Kőlcsey Ferenc, Szatmár vármegye főispánja egyik levelében ezen nézetét fejtette ki, de nem világos, mennyire foglalmazott meg magánvéleményt vagy a korszakban elterjedt nézetet. *Külgyminisztérium átírt a Pénzügyminisztériumhoz a nagybányai ügyész elbocsátásáról*. 1942. május 28. K 63, 263. csomó, 1942, 27. tétel, 2785/1942. 78. f.

2213. A M. Kir. Minisztérium 1938. évi 9800. ME. számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területek pénzügyi közigazgatásáról, valamint a közszolgálati alkalmazottak nyugellátásáról és betegsegélyezéséről. 1938. december 30. Rendelet Tára, 1938. 2958–2974. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1938/?pg=3082&layout=s (Letöltve: 2020. augusztus 8.)

2214. A M. Kir. Minisztérium 1939. évi 7960. ME. számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken volt magyar, illetőleg volt csehszlovák közszolgálati nyugdíjasok, özvegyek és árvák igazolásáról, valamint ellátásra való igényüknek bejelentéséről. 1939. augusztus 26. Rendelet Tára, 1939. 1255–1258. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1939/?pg=1402&layout=s (Letöltve: 2020. augusztus 5.)

2215. A M. Kir. Pénzügyminiszter 1940. évi 3003. PM. számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi országrészen tényleges szolgálatot teljesítő volt román közszolgálati alkalmazottak, továbbá a volt román nyugdíjasok, özvegyek és árvák, valamint hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák átmeneti járandóságainak utalványozásáról. 1940. november 26. Rendelet Tára, 1940. 3918–3929. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=4071&layout=s (Letöltve: 2020. augusztus 5.)

2216. A M. Kir. Minisztérium 1941. évi 1200. ME. számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi országrészen volt magyar, illetőleg volt román közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok, valamint a m. kir. Honvédség és a m. kir. csendőrség volt tagjai, úgyszintén mindezek özvegyei és árvái ellátásának szabályozásáról. 1941. február 20. Rendelet Tára, 1941. 188–217. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=371&layout=s (Letöltve: 2020. augusztus 5.)

2217. Abszurdnak minősítette azt, hogy az érintettnek kell bizonyítania: nem volt magyargyűlölő, nem szolgál román érdekeket, vagy hogy valakitől amiatt vonják meg, mert gyereke Romániába távozott. *Gyárfás Elemér jelentése a tisztviselők nyugdíjügyéről*. 1942. július 21. MNL OL, K 63, 268. csomó, 1942, 27. tétel, 542/1942. 876–878. f.

2218. 1943. végi kimutatás szerint Kolozsváron egy alkalommal sem vontak meg jogosultságot erre hivatkozva. *Kolozs vármegye főispánjának levele a közigazgatáshoz volt román alkalmazottak ellátásáról.* 1943. november 22. R 374, 6. doboz, 334/1943. 787–788. f.

2219. Egy nagybányai postai alkalmazottól arra hivatkozva vonták meg nyugdíjjogosultságát, hogy 1919-ben, a román csapatok bevonulásakor táncolt a beérkező katonákkal. *SSI tanulmány: Magyarok akciói a románok kiirtására.* 1944. május. ANIC, fond 2379, dos. 43/1940. 154–283. f.

2220. *Tisztviselők és munkások elbocsátása.* 1942. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 365/1940–1942. 98–106. f.

2221. Ilyen ügy volt Grigore Pleșca erdőőr esete, akit nem vettek át a román közigazgatástól, de 1943 tavaszáig sem adott be kérelmet, és jogosultságától véglegesen elesett. *Földművelésügyi Minisztérium feljegyzése román alkalmazottak elbocsátásáról.* 1943. május 26. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21027. 259. f.

2222. A legtöbb esetben az OMP vagy EP adhatott ki erről igazolást.

2223. Ha az érintett alkalmazásakor már beszámították a szolgálaton kívüli éveket, és időközben nyugdíjba ment, külön eljárásban kellett kérnie, hogy a nyugdíjába is beszámítsák ezeket az éveket. *A Belügyminisztérium 145600/1941 sz. rendelete a szabad pályán vagy szolgálaton kívül töltött évek beszámításáról.* 1941. július 21. MNL OL, R 375, 2. doboz, 4037/1941. 803–804. f.

2224. Az 1941-es főispáni jelentések szerint a románok egyes esetekben vagy el sem foglalták a számukra kijelölt állásokat, vagy a bizottsági tagságot elfogadták, a legtöbbször meg is jelentek a gyűléseken, de nem szólaltak fel, például Szolnok-Doboka vármegyében. *A hazai románság helyzetét ismertető főispáni jelentések.* 1941. MNL OL, K 251, 1. doboz, 39/1942. 389–509. f.

2225. Fătu–Mușat: *Teroarea horthysto-fascistă...* 69–73.

2226. Trașcă, Ottmar: *Relațiile româno-ungare...* 342.

2227. *Kimutatás Nagyvárad alkalmazottairól.* 1941, MNL OL, K 150, 3552. csomó, IV. kútfő, 30. tétel. Az elmenekültek helyére 260 személyt újonnan alkalmaztak és 38 nyugdíjast hívtak vissza.

2228. Erre vonatkozóan lásd a katonai közigazgatásról szóló fejezetet.

2229. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román tisztviselőkről.* 1941. július 1. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 186/1940–1942. 107–112. f. Egy később született korszakbeli román kormányzati összeállítás megállapítása szerint a polgári közigazgatás bevezetésével megerősödött a jogbiztonság, így az emberek élete már nem volt veszélyben, és a kormányzat jogi eszközökkel folytatta céljai megvalósítását, a román lakosság menekülésre ösztönzését. *Tisztviselők, nyugdíjasok és szabad foglalkozásúak Észak-Erdélyben.* 1942. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 186/1940–1942. 171–176. f.

2230. *Internálás*, amikor a személyt letartóztatják, internálótáborba szállítják, és fogva tartják anélkül, hogy ellene szabályos jogi eljárást folytatnának le vagy elítélnék. *Rendőri felügyelet*, amikor a hatóság elrendeli az illető tevékenységének titkos, detektívmódszerekkel történő megfigyelését. A *kitiltás* községből illetőségi helyre az illető személy mozgási korlátozását jelentette. Nem léphetett be bizonyos településekre (általában nagyvárosba vagy határárterületben lévő községbe). A *kitiltás* az országból a gyakorlatban az *optálás*ra való kényszerítést jelentette, amikor az illetővel nyilatkozatot írtak alá, hogy önként

hagyja el az országot. Az internálás elől sok esetben ilyen nyilatkozat aláírásával lehetett szabadulni. A *személyes jelentkezésre kötelezett* kategória a rendőri megfigyelés egyik módszerére utal: az illetőnek hetente kétszer jelentkeznie kellett bizonyítandó, hogy nem hagyta el a települést.

2231. *Miniszterelnökségi átirat dél-erdélyi menekült tisztviselők alkalmazásáról.* 1941. október 1. MNL OL, K 28, 193. csomó, 346. tétel, 1941-O-22159. 124–126. f.

2232. A Belügyminisztérium álláspontja szerint „a magyar államhűség szempontjából többé-kevésbé megbízhatatlanok lévén, nemcsak veszélyeztethetik a hivatali titoktartást, hanem tekintettel Románia közelségére, s a fennálló személyi kapcsolataikra, működésük egyenesen aggályos lehet nemzeti és honvédelmi szempontból”. *Kolozs vármegye főispánjának levele Kolozsvár polgármesteréhez románok alkalmazásáról.* 1942. január 10. MNL OL, R 374, 3. doboz, 5/1942. 22. f. Emiatt utasították a közigazgatás helyi vezetőit, hogy folyamatosan tartsák szemmel román nemzetiségű beosztottjaik tevékenységét, s indokolt esetben tegyenek jelentést.

2233. A határárterület kérdése amolyan gumi jogszabályhoz hasonlított, ugyanis Észak-Erdély egész területét határzónának minősítették. Ez pedig jogalapot teremtett bármelyik kisebbségi hivatalnok elleni fellépéshez.

2234. Először 1941 októberében merült fel az igény egy hasonló kimutatásra a Miniszterelnökség részéről, mivel azonban ennek nem volt előzménye, csak a nemzetiségi kérdésben más alkalommal mindig kifogásolt s elutasított névelemzés módszerével tudták megállapítani. Az utasítás szerint a magyar hangzású, de romános formában írt neveket is be kellett számítani, tehát az elrománosodottakat is a kisebbségi tisztviselők sorába számolták. *Külügyminisztérium levele a Földművelésügyi Minisztériumhoz a román közigazgatástól átvett hivatalnokokról.* 1941. október 10. MNL OL, K 178, 6753/1941. 2. f.

2235. *Bukaresti követség jelentése a Külügyminisztériumhoz a román közigazgatási alkalmazottak kimutatása ügyében.* 1942. július 2. MNL OL, K 63, 263. csomó, 1942, 27. tétel, 4638/1942. 97. f. A követség szerint ez egy „impresszionáló” lista lesz, amivel bizonyíthatóvá válik az észak-erdélyi román lakosság előnyös helyzete. A kimutatás propagandisztikus céljait jelzi, hogy német nyelven kérték.

2236. Míg a bécsi döntéskor több mint 10 ezer állami hivatalnok volt, ezek száma 1942-re 3000-re csökkent. A visszaesés minden minisztériumot érintett. *Kimutatás a román közigazgatás magyar alkalmazottairól.* 1942. február 20. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 253/1940–1942. 6–7. f.

2237. Más volt a struktúrája a két kormányzatnak, emiatt is lehetnek eltérések.

2238. E négy tisztségben összesen tíz román tisztviselő volt négy vármegyében: Szatmár, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Máramaros.

2239. 1941-ben négy román díjnok volt alkalmazásban a fenti vármegyékben, a különbség, hogy míg korábban Máramarosban, most Biharban volt alkalmazva.

2240. A jegyzői-segédjegyzői állások számában és arányaiban nem volt lényeges eltérés.

2241. Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás...* 318.

2242. A 96%-ban román lakosságú Alsóbalázsfalván például egyetlen román képviselő sem volt.

2243. Fontos leszögezni, hogy a magyar közigazgatási törvény előírásai értelmében a község feje továbbra is a falusi bíró volt, míg a jegyző a közigazgatás szakszerű működte-

téséért volt felelős. A gyakorlatban, éppen szakértelmének köszönhetően, a jegyző vált a község vezetőjévé, aki befolyásolni tudta a képviselő-testületi döntéseket, és tanácsait a legtöbb esetben a képzetlen bíró is elfogadta.

2244. Az 1941-ben rendszeresített Beszterce-Naszód megyei díjnoki állások négy főben voltak megállapítva, ezeket mind román nemzetiségűek töltötték be.

2245. A közigazgatás szakszerűsödése elviekben felül kellett volna írja a nemzetiségi törésvonalakat. Emiatt a korszak etnicizált mindennapjaiban a többségi nemzetiségi elv volt az egyedüli s döntő szempont, amit mindenhol érvényesítettek.

2246. Mint említettük, ez több főispáni jelentésben is visszaköszön, az ezek alapján megírt összefoglaló szerint is a „vármegyei és községi életben arányos módon részt vesznek, így saját sorsukat irányíthatják”. A *hazai románság helyzetét ismertető főispáni jelentések*. 1941. MNL OL, K 251, 1. doboz, 39/1942. 389–509. f. Egy 1942-ben született román kormányzati összefoglaló szerint az országban a magyar tisztviselők teljes szabadságban dolgozhatnak, bármilyen szervezetben szabadon tevékenykedhetnek, akár államellenes cselekedetet is elkövethetnek. *Tisztviselők, nyugdíjasok és szabad foglalkozásúak Észak-Erdélyben*. 1942. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 186/1940–1942. 171–176. f. Ebben az időszakban már bármilyen román szervezetben való részvétel államellenes cselekedetnek minősült.

2247. A bizottság szerint a marosvásárhelyi polgármesteri hivatalból 150 román alkalmazottat bocsátottak el.

2248. A Hencke–Roggeri-bizottság jelentése az észak-erdélyi románok helyzetéről. In: *Al doilea Război Mondial...* 59.

2249. A Hencke–Roggeri-különbizottság magyar kormányzat számára tett ajánlásai. 1943. február 8. In: *Al doilea Război Mondial...* 87–88. A szervezet hasonló ajánlásokat fogalmazott meg a román kormányzat számára is, a dél-erdélyi magyar lakosság közigazgatási részvételét ugyanolyan minimálisnak ítélve meg. A Hencke–Roggeri-különbizottság... 109.

2250. A községi képviselőtestület és előjáróság szerepe és hatásköre Magyarországon. 1943. május 10. MNL OL, K 610 Sajtóarchívum. Erdélyi magyarok helyzetére vonatkozó lapkivágatok (továbbiakban K 610), 91. csomó, 13. dosszié. 34–36. f.

2251. Mindezt Simon Zsuzsanna is elismeri tanulmányában, szerinte a magyar kormányzat intézkedéseinek csak a romániai hasonló retorziós intézkedések szabtak gátat. Simon Zsuzsanna: *Erdély köz- és szakigazgatása...* 382. Román kormányzati források szerint az 1940. október eleji tömeges – elsősorban román értelmiségieket érintő – kiutasítás oka is a menekültek számával való magyar hivatalos elégedetlenség volt. *Tisztviselők, nyugdíjasok és szabad foglalkozásúak Észak-Erdélyben*. 1942. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 186/1940–1942. 171–176. f. A közvetlen kiváltó ok egy dél-erdélyi menekült vonatszerelvény napokon át történő feltartóztatása volt, azonban nem kizárt, hogy az akciónak voltak hasonló céljai is.

2252. Ebbe a kategóriába sorolható a kolozsvári villamos művek esete, amely országos szinten nem minősült kiemelkedő fontosságú vállalatnak. Magyar források szerint az üzemtől ennek ellenére csak négy román munkást bocsátottak el megbízhatósági szempont miatt. *Kolozsvár főispánjának levele a Külügyminisztériumhoz az elbocsátott román munkások ügyében*. 1942. március 12. K 63, 267. csomó, 1942, 27. tétel, 1888/1942. 451. f.

2253. Román források rendszeresen hivatkoztak arra, hogy az elbocsátás oka a hadiüzemné nyilvánítás volt. Ezt természetesen nem lehet bizonyítani, de mint jelenség mindenképp létezett. *SSI tanulmány: Magyarok akciói a románok kiirtására*. 1944. május. ANIC, fond 2379, dos. 43/1940. 154–283. f. A Nagybánya vidéki bánya- és vegyipari üzemeket is hadiüzemné nyilvánították, s a katonai közigazgatás időszakában a román nemzetiségű munkások száma 30%-kal csökkent. A csökkenés összefüggésben lehet a hadiüzemné nyilvánítással.

2254. A román fél elsősorban a nemzetiség miatti elbocsátással, a magyar pedig az önkéntes meneküléssel magyarázza a munkások számának csökkenését. Mindkét állami vállalatban látványos a visszaesés, 1941-ben a MÁV-nak 5353 román alkalmazottja volt, a postának pedig 211, míg 1942-ben a MÁV-nak 1093, a postának 113. *Kimutatás a Magyar Kir. Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium román alkalmazottairól*. 1942. MNL OL, K 63, 261. csomó, 1941, 27. tétel. 466. f.

2255. Fătu–Mușat: *Teroarea horthysto-fascistă...* 167. Adatai szerint a Dermata gyárból több mint 600 munkást bocsátottak el, az Iris gyárban pedig egy román sem maradt.

2256. *SSI tanulmány: Magyarok akciói a románok kiirtására*. 1944. május. ANIC, fond 2379, dos. 43/1940. 154–283. f.

2257. *Kolozsvári román konzulátus jelentése a román tisztviselőkről*. 1941. július 1. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 186/1940–1942. 107–112. f.

2258. *SSI tanulmány: Magyarok akciói a románok kiirtására*. 1944. május. ANIC, fond 2379, dos. 43/1940. 154–283. f.

2259. *Kolozsvár polgármesterének távirat-tervezete a BM-hoz a román alkalmazottakról*. 1942. szeptember 12. MNL OL, R 374, 4. doboz, 217/1942.

2260. *Kolozsvár főispánjának levele a Külügyminisztériumhoz az elbocsátott román munkások ügyében*. 1942. március 12. K 63, 267. csomó, 1942, 27. tétel, 1888/1942. 456. f.

2261. *Kimutatás a kolozsvári vízművektől elbocsátott románokról*. 1943. május 5. MNL OL, R 374, 5. doboz, 130/1943. 47–48. f.

2262. Marosán György pénzügyi ellenőrt azért bocsátották el, mert a főispáni véleményezés szerint „a román megszállás alatt mint sovén román mindenben a román érdekeket támogatta, hivatalában magyar kisebbségi emberekkel nem akart magyarul beszélni”. *Belügyminisztérium levele a Miniszterelnökséghez a román alkalmazottak elbocsátásáról*. 1942. november 30. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21027. 253. f. Ez bevett indoklás volt a román hivatalnokokkal szemben, de egyrészt nehéz volt bizonyítani, másrészt a két világháború között ez elvárt magatartásforma volt a román hivatalnokoktól, ami alól egyénileg nehéz volt kibújni.

2263. Egy 1942-es román követségi jegyzék MÁV-alkalmazottak elbocsátását tette szóvá, a kivizsgálás szerint 16 személyből nyolcat bocsátottak el főispáni véleményezés, tehát korábbi politikai magatartása miatt. A magyar Külügyminisztérium kérte, hogy csak a másik nyolc személy esetén tegyenek jelentést, s a főispáni véleményezés miatt elbocsátottakról ne. *Külügyminisztérium levele a bukaresti követnek románok elbocsátásáról*. 1942. szeptember 28. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21027. 247. f.

2264. A *Miniszterelnökség átirata a Külügyminisztériumnak román alkalmazottak elbocsátásáról*. 1942. október 15. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21027. 250–251. f.

2265. *Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium levele a Miniszterelnökséghez román alkalmazottak elbocsátásáról.* 1942. december 10. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21027. 252. f. A minisztérium gyakran alkalmazott módszerként hivatkozott az áthelyezésekre.

2266. *Észak-Erdélyből a trianoni területre történt áthelyezések.* 1942. december 4. MNL OL, K 610, 91. csomó, 13. dosszié, 44. f.

2267. *Kimutatás az észak-erdélyi román alkalmazottakról, akiket a trianoni területekre helyeztek át.* 1942. június 8. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 253/1940–1942. 12–25. f.

2268. Ebből négy tisztviselő, két jegyző és tizenhét segédjegyző volt, a többi más hivatalnok. *Román Külügyminisztérium kimutatása a Regátba áthelyezett magyar tisztviselőkről.* 1942. február 28. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 253/1940–1942. 9–11. f.

2269. 1943-ban a román fél nem az áthelyezések miatt tiltakozott, hanem azért, mert az MÁV-munkásokat érintett nagyobb számban, miközben a román kormányzat közigazgatási tisztviselőket helyezett át. *A budapesti román követség jelentése a tisztviselőkről.* 1943. március 18. MAE, fond 71/Transilvania, vol. 186/1940–1942. 331. f.

2270. A tiszti bizottság mindkét kormány számára javasolta, hogy az áthelyezésekre ne retorzióval válaszoljanak, hanem jelentsék az ügyet, és a bizottság vizsgálja ki. 1943-ra azonban mindkét kormányzat panaszirodaként tekintett a bizottságra, nem problémamegoldóként.

2271. Az 1440/1941. sz. rendelet lehetőséget adott a volt földtulajdonosoknak, hogy visszapereljék az 1921-es földreform során kisajátított, esetleg a kisajátítást megelőzendő eladott földet, vagy kárpótlást kapjanak érte. Jósika indoklása szerint egyik birtokát kénytelen volt nyomott áron eladni, megelőzendő a kisajátítást, másrészt nem kapott kárpótlást a kisajátításért, s ezt akarta behajtani az érintetteken.

2272. *Külügyminisztérium átirata a német-olasz tiszti bizottság véleményéről Szilágy vármegye főispánja ellen.* 1941. szeptember 1. MNL OL, K 63 266. csomó, 1942, 27. tétel, 3456/1942. 966. f.

2273. *Jósika János főispán jelentése az ellene felhozott panaszok tárgyában.* 1941. MNL OL, K 63 266. csomó, 1942, 27. tétel, 3456/1942. 969. f.

2274. *Külügyminisztérium által készített Pro memoria a Miniszterelnök részére a Jósika főispán elleni panaszról.* 1941. MNL OL, K 63 266. csomó, 1942, 27. tétel, 6128/1942. 954. f. A felszólításnak nem lett foganatja, Jósika János 1944-ig tisztségben maradt. A per is folytatódott, bár nem tudjuk, hogy befejeződött-e.

2275. *A Miniszterelnökség átirata a Külügyminisztériumnak a tancsi segédjegyző ügyében.* 1943. március 23. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-19661. 226–227. f. Tancs, illetve Maros-Torda vármegye nem számított közvetlen határövezetnek, a település 130–150 km-re volt a határtól. Mint említettük, az egész területet határövezetnek minősítették, ezt bármikor ürügyként lehetett használni.

2276. *Belügyminisztérium levele a Miniszterelnökséghez a tancsi segédjegyző ügyében.* 1943. október. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-19661. 235. f. Roșca nem foglalta el az állását, feltehetőleg időközben Romániába távozott. Tancs körülbelül ugyanolyan távolságra van a határtól, mint Mezőcsávás. A tancsi esethez hasonló a székelyhídi járásban dolgozó Ármás Demeter jegyző ügye, aki ellen feljelentést tettek két világháború közötti magatartása miatt, de mivel 1940 utáni tevékenysége és politikai magatartása miatt

nem lehetett kifogást emelni, állásában maradhatott. Az ő esetében is javasolták az áthelyezést. *Székelyhídi járási főszolgabíró jelentése a főispánnak a közigazgatással kapcsolatos panaszokról.* 1941. november 19. MNL OL, K 149, 131. doboz, 1942, 6. tétel, 1942-6-17620. 636. f.

2277. A történet narratívája itt kettéválik, a feljelentők szerint Folyovich 1918 előtt nem vallotta magát magyarnak, 1918 után pedig kérkedett románságával, az elbocsátása sem magyarsága miatt történt. Folyovich szerint magyarsága miatt hurcolták meg, s ezt az OMP is igazolta.

2278. A felvetés abszurdnak tűnik, de az 1930-as években egy Antirevizíós Liga által szervezett megemlékezésen való részvétel elégséges volt, hogy az illető 1940 után megbízhatatlannak minősüljön.

2279. *Kolozsvár polgármesterének levele Kolozs vármegye főispánjához a város főjegyzője ügyében.* 1941. október 10. R 374, 2. doboz, 180/1941. 211–212. f.

2280. A fogalmat Ablonczy Balázstól kölcsönöztük. Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély...* 265.

2281. Az erről szóló rendelet hangsúlyozza, hogy a ruszin nyelv hivatalossá tételére mint gyakorlati megoldandó problémára kell tekinteni, nem mint politikai kérdésre.

2282. *Kereskedelmi és Közlekedésügyi miniszter körrendelete Kárpátalja területén működő közhivatalok nyelvhasználatáról.* 1939. augusztus 4. K 28, 54. doboz, 100. tétel. 1939-L-18135. 187–188. f.

2283. A jelentésekben Bihar, Kolozs, Maros-Torda és Szolnok-Doboka kapcsán tesznek említést a nyelvhasználatról. *A hazai románság helyzetét ismertető főispáni jelentések.* 1941. MNL OL, K 251, 1. doboz, 39/1942. 389–509. f.

2284. *Kimutatás Nagyvárad tisztviselőiről.* 1942. MNL OL, K 150, 3552. csomó, IV. kútfő, 30. tétel. 219–227. f.

2285. *Kimutatás Marosvásárhely tisztviselőiről.* 1942. MNL OL, K 150, 3546. csomó, IV. kútfő, 30. tétel.

2286. A tisztviselők német nyelvtudása hasonlított a románhoz, a tisztviselők 31%-a beszélt a nyelvet, közülük 25-en minimális szinten. A német nyelvtudás inkább a korszak középosztályosodási elvárásait tükrözi, a magyar elit körében mindig is a német nyelvtudás számított alapnak.

2287. A rendelet meghozatalakor Romániában arra hivatkoztak, hogy Magyarországon is be vannak tiltva a román feliratok. *A Miniszterelnökség átirata a Külügyminisztériumnak a román feliratok ügyében.* 1942. december 4. MNL OL, K 28, 67. csomó, 116. tétel, 1942-O-29221. 182. f.

2288. A négy felirat: görögkatolikus és ortodox plébánia táblája, román fogyasztási szövetkezet és Plugarul román szövetkezeti központ cégtáblája. *Városi tanácsos jelentése Kolozsvár polgármesterének a román feliratokról.* 1942. október 20. MNL OL, R 374, 4. doboz, 248/1942. 581. f. Mivel propagandacélokról volt szó, joggal feltételezhetjük, hogy ez a román feliratok összességét jelenti.

2289. *A M. Kir. Minisztérium 1940. évi 70/1941. ME számú rendelete, a visszacsatolt területeken az idegen uralom ideje alatt vezetett állami anyakönyvekbe bejegyzett családi név kiigazításának és az idegen eredetű utónév megváltoztatásának szabályozásáról.* 1940. de-

cember 13. Rendeletek Tára, 1940. 1–2. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=184&layout=s (Letöltve: 2020. augusztus 6.)

2290. A rendelet szerint amennyiben az anyakönyvben a román „ci” szerepel, a kivonatban lehet „cs”-t írni. A M. Kir. Belügyminiszter 1941. évi 20. számú rendelete, a visszacsatolt területeken az idegen uralom ideje alatt vezetett állami anyakönyvekbe bejegyzett családi név kiigazításának és idegen eredetű utónév megváltoztatásának szabályozásáról szóló 70/1941. ME számú rendelet végrehajtásával kapcsolatos rendelkezésekről és magyar állampolgárok külföldön történt születésének hazai anyakönyvezésére vonatkozó jogszabályok módosításáról. 1941. január 18. Rendeletek Tára, 1941. 490–491. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=673&layout=s (Letöltve: 2020. augusztus 6.)

2291. Ez bevett gyakorlat volt a dualizmus időszakában, a később középosztályba került nemzeti ifjak többsége a középiskola folyamán nevében „magyarosodott” leginkább.

2292. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Belügyminisztériumhoz a román családnevek írásáról. 1943. január 12. MNL OL, K 28, 67. csomó, 116. tétel, 1943-O-15883. 200–201. f. Míg a 70/1941. rendelet csak a magyar családnevekre vonatkozik, a 20/1941. rendelet már nem tesz ilyen megkülönböztetést.

2293. A Miniszterelnökség átirata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz a családnevek írásáról. 1943. február 13. MNL OL, K 28, 67. csomó, 116. tétel, 1943-O-15883. 202. f.

2294. Kolozs vármegye főispánjának levele a vármegyei közigazgatási szerveknek a román nyelvű pecsétéről. 1942. október 30. MNL OL, R 374, 4. doboz, 226/1942. 433. f. A román egyházak esetében engedélyezték a román nyelvű pecsétet, a település nevét is fel lehetett tüntetni magyar és román nyelven egyaránt, a közigazgatásban viszont nem.

2295. A trianoni területekről érkező tisztviselők 28%-a volt közigazgatási gyakornok megfelelő egyetemi végzettséggel. Kinevezése révén – a közigazgatásban szokásos előléptetési időt átugorva – egyből a hierarchia középső állásaiba kerülhetett. Karrierbeli mobilitása jóval gyorsabb volt, mint az észak-erdélyieké.

2296. A kérdés további kutatást igényel. A közigazgatási nemzeti ügyeket érdemes összevetni a „nemzet elleni vétségek” ügyeivel. Helyi szinten biztosan történtek panaszok és feljelentések vétség vagy szabálytalanság miatt, ezek azonban nem jutottak miniszteri szintig, csak a kisebbségi vonatkozású ügyek.

2297. Kérdésként merülhet fel, mennyire volt tisztában a tényekkel a felsőbb kormányzat. Bizonyos tények arra vallanak, hogy nemzeti kérdésben tudomásuk volt a minél kedvezőbb kép sugallásáról. A román lakosság állítólag szándékolt „éheztetése” kapcsán mind a Miniszterelnökség, mind a Külügyminisztérium kérte „független” szakember kiküldését a vizsgálat elvégzésére, mivel a közigazgatási vizsgálat eredményeit megbízhatatlannak tartotta. Miniszterelnökség II. osztályának levele a Közellátási Miniszterhez a román lakosság helyzetéről. 1942. június 22. MNL OL, K 251, 1. doboz, 39/1942.

2298. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért...* 53.

2299. Uo. 27–30.

2300. Ezek az albizottságok: vasúti; posta; pénzügyek; kishatárforgalom; közüzemek és ipar; iratcsere és közigazgatási ügyek; kölcsönös amnesztia; közlekedés és idegenforgalom; hadköteles személyek leszerelése, a rekvirált javak visszaszolgáltatása; menekültek kölcsönös visszafogadása; határmegállapítás.

2301. *Al doilea Război Mondial...* 32.

2302. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért...* 104. A német véleményről a különbizottság személyi összetételének alakulása kapcsán lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország...* 360. sz. dokumentum. 540.

2303. *Al doilea Război Mondial...* 40.

2304. Case, Holly: *Between States...* 155.

2305. Ugyanezt október közepén Manoilescu román külügyminiszter is felvetette, kérve egy állandó bizottság kiküldését, ami a helyzet rendezéséig a helyszínen maradna és előkészítené a román nemzetiség törvényes státusát. 33.

2306. A bécsi döntés felmondásának körülményeire vonatkozóan lásd L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért...* 150–157.

2307. A Bukaresti Magyar követség jelentése a Dehmellel folytatott beszélgetésről. 1942. július 3. K 63, 263. csomó, 27. tétel. 4478/1942. 123. A románok mindebben azt látták, hogy Dehmel túllépte a hatáskörét, erre hivatkozva később kérték menesztését is.

2308. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért...* 236.

2309. *Al doilea Război Mondial...* 68.

2310. A különbizottság javaslatait közli: *Al doilea Război Mondial...*

2311. Trașcă, Ottmar: *Relațiile româno-ungare...* 284.

2312. Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes a legjobb vonatot küldte a bizottság elé. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért...* 238.

2313. Sztójay berlini követ szerint, aki ismeri a románokat és azok módszereit, az csak szkeptikusan fogadhat egy nemzetközi bizottságot. Sztójay berlini követ jelentése a német-olasz rendkívüli bizottság működéséről, 1942. július 20. MNL OL, K 64 Külügyminisztérium Politika osztályának rezervált iratai (a továbbiakban K 64), 95. csomó, 27. tétel. 263 res. pol. 3–6. f. Hasonlóan vélekedett a magyar külügyminisztérium az erdélyi magyarokat illetően is, szerinte ezek is elvesztették bizalmukat a nemzetközi bizottságokban. Magyar külügyminisztérium levele a berlini követségnek a különmegbízottak tárgyában, 1942. július 8. MNL OL, K 64, 95. csomó, 27. tétel. 263. res. pol. 8–9. f.

2314. Sztójay berlini követ jelentése a német-olasz rendkívüli bizottság működéséről, 1942. július 20. MNL OL, K 64, 95. csomó, 27. tétel, 263 res. pol. 3–6. f.

2315. A bizottság hosszabb utakat mindig különvonattal tett meg, illetve a meghallgatások egy részét is itt végezték, semleges terepen.

2316. Az esetet említi Csátári is, lásd Csátári Dániel: *Forgószélben...* 132.

2317. A vidéki rendőrség szatmárnémeti kapitányságának jelentése a Belügyminisztériumnak a különbizottság szatmári kiszállásáról, 1942. augusztus 10. MNL OL, K 28, 222. csomó, 439. tétel. 1942-O-23890. 275–278. f. A rendőrség természetesen nyomon követte a románok minden lépését, de adott ponton utasították a rendőrhatóságokat, hogy csak távolról végezzék a megfigyeléseket, nehogy a bizottság később nehezményezze ezt.

2318. A szervezet működéséről bővebben lásd később.

2319. Fogaras megyei Népközség beszámolója a különbizottság kihallgatásáról, 1942. július 18. MNL OL, K 28, 222. csomó, 439. tétel, 1942-O-23890. 1439–1441. f.

2320. A vizsgálódás egyik lényeges eleme a román hatóságok által elrendelt rekvirálások, illetve az elvett gabonamennyiség visszajuttatása. A berlini követ beszámolója szerint – mivel a románokat ez nagyon érzékenyen érintette, s a bizottság nem akarta megsérteni a románok presztízsét – erre vonatkozóan csak annyit közöltek a román féllel, hogy „meg-

nyugvással" vették tudomásul, hogy elrendelték a visszaszolgáltatást. *Berlini követség jelentése a különmegbízottak bukaresti tárgyalásairól*, 1942. július 4. MNL OL, K 64, 94. csomó, 27. tétel, 263. res. pol. 9., 12. f. Mindez akkor íródott, amikor a románok gyakorlatilag csak jelentéktelen mennyiséget adtak vissza a lakosságnak.

2321. *Berlini követség jelentése a különmegbízottak működéséről*, 1942. november 25. MNL OL, K 63, 203. csomó, 27. tétel. 232/pol. 1942. 773–775. f.

2322. *Kiszolgáltatva...* 64–65. A magyar kormány e felfogására később még visszatérünk. Ugyanakkor az ajánlások kapcsán felszínre került a magyar Külügyminisztérium és Miniszterelnökség közötti ellentét is, előbbi több ponton is igazat adott a különmegbízottaknak, és kifogásolta, hogy az ő sürgetésük ellenére a kormány nem oldotta meg ezeket a kérdéseket, ezáltal külpolitikailag tarthatatlan helyzetet idézett elő. A jelentés kiindulópontjával ők sem értettek egyet, de jogosnak tartották a kritikát a katonai közigazgatás telepéseket és földreformot illető lépéseire vonatkozóan, az egyházi iskolák létesítése megakadályozása, illetve a románokkal szembeni testi erőszak alkalmazása kapcsán. Erre vonatkozóan bővebben lásd: *Tájékoztató a minisztertanács számára a tengelyhatalmak ajánlásairól*, MNL OL, K 63, 271. csomó, 27. tétel. 100–121. f.

2323. A román kormány erre adott válaszlevelét lásd: *Al doilea Război Mondial...* 48.

2324. *A budapesti olasz követséghez eljuttatott magyar szóbeli jegyzék a különmegbízottak ajánlásaihoz*, 1943. május 28. MNL OL, K 70, 351. csomó, 9/b. tétel. 25–40. f.

2325. *Az észak-erdélyi magyar kormányintézkedések és a román panaszok ismertetése*. MNL OL, K 63; 1942. 259. csomó, 27. tétel. 674–696. f.

2326. Miniszterelnökség, Külügyminisztérium, Belügyminisztérium, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Honvédelmi, Közellátásügyi Minisztérium és Földművelésügyi Minisztérium.

2327. *A Belügyminisztérium 4823 sz. bizalmas rendelete a Miniszterközi Bizottság megalakításáról*, 1942. július 2. MNL OL, K 149, 130. doboz, 6. tétel. 1942-6-7406. 4. f.

2328. A bizottság működésével az alsó szintű közigazgatási hatóságok esetleges elfogultságát is ki akarták küszöbölni. A magyar szakirodalomban elsőként Csáthi Dániel foglalkozott a bizottság működésével, lásd Csáthi Dániel: *Forgószélben...* 125.

2329. Ennek ismertetésére később még visszatérünk.

2330. *Miniszterközi Bizottság feljegyzése az átszervezésről*, 1943. március 31. MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel, 1943-O-21540. 130. f.

2331. *Miniszterelnökség feljegyzése a IIa és IIb osztály elköltöztetése tárgyában*, 1944. július 6. MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel. 1944-S-27220. 409–410. f. A dokumentumokból nem derül ki, hogy a kartotékrendszert is leköltöztették-e ekkor, vagy az Budapesten maradt s feltehetően az ostrom során pusztult el.

2332. *Összefoglalás a Miniszterközi Bizottság munkásságának különböző vonatkozásairól*, 1943. november 14. MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel, 1944-O-16861. 674–696. f.

2333. *Jelentés a Miniszterközi Bizottság létrejöttéről*, 1943. február 4. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21757. 4–5. f.

2334. 1942 folyamán a magyar kormány az iparengedélyek felülvizsgálatát rendelte el, aminek során különböző közigazgatási eljárások, illetve a magyar törvény szigorúbb előírásainak való meg nem felelés ürügyén igyekeztek minél több nemzetiségi személytől visszavonni azt.

2335. A panaszok további megoszlása: 59 eset földdel és ingatlannal, 70 hadsereggel és munkaszolgálat, 24 közellátással, 86 adózással, 35 pedig egyházi és iskolaüggyel kapcsolatos.

2336. Az ingatlannal kapcsolatos kérdésekre még visszatérünk.

2337. *Külügyminisztérium jelentése a Miniszterelnökségnek a román sérelmek nyilvántartásáról*, 1943. február 15. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21757. 23–25. f. A beszámoló nem tesz említést arról, hányat találtak jogosnak a kivizsgált panaszok közül.

2338. *Beszámoló a miniszterközi bizottság egy éves tevékenységéről*, 1943. július 6. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21757. 77–80. f. A beszámoló szerint ezeket a tényeket mind a tisztí bizottság, mind Emil Hațieganu, az észak-erdélyi románok politikai vezetője elismerte.

2339. Román források vizsgálata szerint 1942 végén és 1943 első felében a román összekötő tiszt naponta átlagban 0,7 panaszt terjesztett elő a kolozsvári tisztí bizottságnak. ANIC, Fond 1348, dos. 48. Kérdés persze, vajon ezek közül hány jutott el a Miniszterközi Bizottsághoz.

2340. A javaslat lényege, hogy az eddigi gyakorlattal ellentétben, amikor a menekülteket széttelepítették az ország területén, Dés mellett hozzanak létre egy központi menekülttábor, s oda zsúfolják be az újonnan érkező magyar menekülteket. Emellett – ugyancsak román mintára – javasolták a menekült családok románokhoz való beköltöztetését is. *Miniszterközi Bizottság javaslatai a kormány számára*, 1943. november 14. MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel, 1944-O-16861. 370–371. f.

2341. *Az észak-erdélyi magyar kormányintézkedések és a román panaszok ismertetése*, 1942. MNL OL, K 63, 259. csomó, 27. tétel, 674–696. f.

2342. *Miniszterközi Bizottság beszámolója a határövezetben végzett vizsgálatairól*, 1943. november 6. MNL OL, K 28, 92. csomó, 150. tétel, 1943-O-21757. 243–246. f. A javaslat indoklására meglehetősen sajátos érveléssel álltak elő: a kormány hivatkozzon a Hencke-Roggeri-bizottság ajánlásaira, amely szerint mindkét kormány tegyen meg mindent a menekültáradat megfékezésére, a lakosság határövezetből való kitelepítése pedig ezt a célt is szolgálja.

2343. Ezt Holy Case is úgy értelmezi, hogy a magyar hatóságok ezáltal az 1940 utáni reciprocitási politikájukat igyekeznek visszamenőlegesen is kiterjeszteni s olyan ügyeket is megoldani, amit korábban akár a Nemzetek Szövetsége révén próbáltak megoldani sikertelenül. Case, Holly: *Between States...* 158.

2344. *Miniszterközi Bizottság javaslatai a kormány számára*, 1943. november 14. MNL OL, K 28, 222. csomó, 441. tétel, 1944-O-16861. 370–371. f.

2345. Az értekezletre vonatkozóan bővebben lásd: Tóth-Bartos András: *Szórványkérdés és birtokpolitika...* 285–313.

2346. *Román összekötő tiszt jelentése a Külügyminisztériumnak*, 1942. október 28. ANIC, Fond 1348, dos. 32. 74–75. f.

2347. A bizottság mellé mindkét állam olyan tagokat delegált – a kisegítő személyzetet is beleértve –, akik egyben az érintett állam titkosszolgálatának is tagjai voltak. Case, Holly: *Between States...* 164. Lásd Franz Maria esetét.

2348. *Feljegyzés Vörnle János és Erdmannsdorff német követ megbeszéléséről*, 1940. december 11. MNL OL, K 83, 10. csomó, 3. f.

2349. A segédszemélyzetet és a gépjárműveket a tengelyhatalmak konzulátusa biztosította a bizottság részére, az ehhez szükséges üzemanyagot azonban már a két érintett kormány. *A német–olasz tisztí bizottság működési szabályzata*. MNL OL, K 83, 10. csomó. 1078–1079.

2350. *A magyar külügyminisztérium átirata a belügyminisztériumnak a tisztí bizottság megalakulása ügyében*. 1942. január 22. MNL OL, K 149, 104. doboz, 6. tétel, 1941-G-5582. 5. f.

2351. A megyék pontos felosztása: a kolozsvári bizottsághoz tartozott a magyarországi Beszterce, Bihar, Kolozs, Máramaros, Szatmár, Szilágy és Szolnok-Doboka vármegye, illetve Romániából Bihar és Kolozs-Torda megye. A brassói bizottsághoz tartozott a romániai Fehér, Arad, Brassó, Krassó, Fogaras, Hunyad, Szörény, Szeben, Nagy-Küküllő, Kis-Küküllő és Temes megye, illetve Magyarországról Csík, Háromszék, Udvarhely és Maros-Torda vármegye. *Brassói tisztí bizottság jelentése a román összekötő tisztnek*. ANIC, Fond 1348, dos. 23. 82. f.

2352. *Román Külügyminisztérium levele a Nagyvezérkarhoz*, 1941. november 21. ANIC, Fond 1348, dos. 31. 3. f.

2353. *Kiszolgáltatva...* 53.

2354. Román forrásokban ezt követően már csak német tisztí bizottságként fordul elő. A bizottság további működéséről Csatári is említést tesz, ám nem részletezi működésének pontos idejét. Lásd Csatári Dániel: *Forgószélben...* 125.

2355. *Hadtörténeti Levéltár, Vezérkari Főnökség iratai*, 1943, 1. oszt. 5891/el. 339–340.

2356. Erflig százados az egykori bräilai német konzul fia, a felesége román volt, Dehmel felesége pedig szász.

2357. A brassói konzulátus jelentése szerint a bizottságban Dehmel őrnagy intézte az ügyeket, Passanisi csak aláírt. *Brassói konzulátus jelentése a külügyminisztériumnak a tisztí bizottság működéséről*, 1941. október 9. MNL OL, K 63, 264. csomó, 27. tétel, 57 pol./1941. 532–533. f.

2358. *Sztankay brassói konzul levele Ujváry Dezső követségi tanácsosnak*. 1942. július 18. MNL OL, K 64, 95. csomó, 27. tétel, 278 res. pol. 5. f. Sigliuzzo állítólag meg is kérte a nő kezét, aki azt elutasította s ezért kérte át magát a brassói bizottsághoz. Franzról egyébként feltételezhető, hogy a román titkosszolgálat beépített embere volt. *Török Sándor brassói alkonzul beszámolója Franz Mariaról*. MNL OL, K 64, 90. csomó, 27. tétel, 605. res. pol. 5. f.

2359. Sigliuzzót többszörös magyarellenes kijelentései miatt a magyar kormány kérésére hívták vissza. *Feljegyzés Bárdossy miniszterelnök olasz követtel folytatott megbeszéléséről*. 1941. augusztus 4. MNL OL, K 63, 90. csomó, 27. tétel, 599 res. pol. 7. Passanisi pedig egy tanulmányt készített az erdélyi kérdés megoldásáról, amelyben a román lakosság kontinuitásáról és Észak-Erdély Romániához való visszakerülésének elengedhetetlenségéről értekezett. *Peppino Passanisi: Az erdélyi kérdés*, ANIC, Fond 1348, dos. 11. 1–23. f.

2360. A román összekötő tiszt jelentése szerint Haag százados Haller Istvánnal, a Hanga szövetséget elnökével ápolt baráti viszonyt. *Román összekötő tiszt 2427 sz. jelentése a kolozsvári bizottságról*. 1942. december 21. ANIC, Fond 1348, dos. 9. 40–43. f. Dehmel leváltását pedig a román kormány kezdeményezte, arra hivatkozva, hogy az többször tilta-

kozott a román kormány lépései ellen. *Memorandum Hans Dehmel hadnagyról*, ANIC, Fond 1348, 1943. március 14. dos. 25. 14–25. f.

2361. 1943-tól a román kormányzat szorgalmazta Dehmel őrnagy leváltását, arra hivatkozva, hogy az évtizedeken át a német titkosszolgálat embereként tevékenykedett az országban, szimpatizált a Vasgárdával, illetve korábbi kapcsolataira támaszkodva a romániai német népcsoport egyik irányítójának számított. Otu, Petre: *Comisia Roggeri-Altenburg*. www.itcnet.ro/history/archive. A fenti állításokat más források nem erősítik meg.

2362. Az 1942. februári kolozsvári bizottsági értekezletet követően Dehmel és Sircana összeveszett, mivel az olasz tagnak nem tetszett, hogy az ülést Dehmel vezette. Diplomáciai jelentések szerint Dehmel ezt követően ráírvallt Passanisire, hogy az miért nem képviselte a brassói bizottság érdekeit, amelynek ő is tagja, de Passanisi kijelentette, hogy ő csak olasz érdekeket képvisel. *Brassói konzulátus jelentése a Miniszterelnökségnek a tisztí bizottságok Kolozsvári értekezletéről*. 1942. április. 16. MNL OL, K 63, 443. csomó, 27. tétel, 132 pol./1942. 73–74. f.

2363. *A német–olasz tisztí bizottság működési szabályzata*. MNL OL, K 83, 10 csomó. 1078–1079. f.

2364. *A Miniszterelnökség átirata a tisztí bizottság elé kerülő panaszok tárgyában*. 1941. május 6., MNL OL, K 28, 90. csomó, 149. tétel, 1941-L-18052. 424. f. A magyar kormánynak megfelelt ez a döntés, mivel a legsúlyosabb románellenes atrocitások ezt megelőzően, a katonai közigazgatás idején történtek, és ezeket amúgy is már kivizsgálta az Altenburg-Roggeri-bizottság.

2365. *Román összekötő tiszt működését szabályozó rendelet*. ANIC, Fond 1348, dos. 32. 6–10. f.

2366. 1943 eleje utánról nincsenek részletes információink a bizottság működését illetően, a létező információk azonban arra utalnak, hogy ezt követően – s elsősorban az olasz kiválás után – már nem következett be lényeges módosulás.

2367. *A brassói konzulátus beszámolója a német–olasz tisztí bizottság eddigi működéséről*. 1941. március 11. MNL OL, K 28, 69. csomó, 117. tétel. 1941-G-17141.

2368. A likvidációs tárgyalások eredményeként 1940 őszén a román fél Nagyváradon és Kolozsváron, a magyar pedig Aradon és Brassóban nyithatott konzulátusokat.

2369. *Vezérkari Főnökség jelentése a belügyminisztériumnak a sérelmek összegyűjtéséről*, 1941. március 12. MNL OL, K 149, 104. doboz, 6. tétel, 1941-G-5582. 194–195. f.

2370. *A brassói konzulátus beszámolója a német–olasz tisztí bizottság eddigi működéséről*. 1941. március 11. MNL OL, K 28, 69. csomó, 117. tétel, 1941-G-17141.

2371. *Vezérkari Főnökség jelentése a belügyminisztériumnak a sérelmek összegyűjtéséről*. 1941. március 12. MNL OL, K 149, 104. doboz, 6. tétel, 1941-G-5582. 194–195. f. 1941 februárjában három román–magyar katonai vegyes bizottság alakult a határincidensek kivizsgálására. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért...* 201.

2372. *Brassói konzulátus jelentése a tisztí bizottság működéséről*, 1941. október 9. MNL OL, K 63, 264. csomó, 27. tétel, 57/pol. 1941. 532–533. f.

2373. *Brassói konzulátus beszámolója a külügyminisztériumnak a tisztí bizottság tagjaival folytatott megbeszéléséről*. 1941. június 1. MNL OL, K 28, 69. csomó, 117. tétel, 1941-G-17141. 426–429. f.

2374. Brassói konzulátus jelentése a tiszti bizottság működéséről. 1941. október 9. MNL OL, K 63, 264. csomó, 27. tétel, 57/pol. 1941. 532–533. f.

2375. Magyar összekötő tiszti jelentése a Vezérkari Főnökségnek. 1941. augusztus 7. MNL OL, K 149, 104. doboz, 6. tétel, 1941-G-5582. 122–123. f.

2376. Külügyminisztérium átirata a belügyminisztériumnak a kolozsvári román konzulátus tevékenységéről. 1941. szeptember 22. MNL OL, K 149, 104. doboz, 6. tétel, 1941-G-5582. 155–156. f.

2377. Brassói konzulátus jelentése a Miniszterelnökségnek a tiszti bizottság működéséről. 1942. január 20. MNL OL, K 63, 443. csomó, 27. tétel, 4/pol. 1942. 26. f.

2378. Brassói konzulátus jelentése a Miniszterelnökségnek a tiszti bizottság működéséről. 1942. június 5. MNL OL, K 63, 443. csomó, 27. tétel, 223/pol. 1942. 69–77. f.

2379. Javaslat a német–olasz tiszti bizottság hatékonyságának növelésére. MNL OL, K 28, 222. csomó, 439. tétel, 1942-O-28962. 7–10. f.

2380. Gyárfás Elemér beszámolója a német–olasz tiszti bizottsággal folytatott beszélgetésről. 1942. február 8. MNL OL, K 63, 267. csomó, 27. tétel, 1685/pol. 1942. 560–571. f.

2381. A Külügyminisztérium átirata a Miniszterelnökségnek a tiszti bizottság román panaszokról szóló véleményéről. 1942. január 7. MNL OL, K 610, Sajtóarchívum. Erdélyi magyarok helyzetére vonatkozó lapkivágatok (továbbiakban K 610) 91. csomó, 13. dosszié, 13/3. 261–263. f.

2382. A Belügyminisztérium utasítása valamennyi főispánnak. 1942. március 11. MNL OL, K 149, 130. doboz, 6. tétel, 1942-6-7406. 11–13. f.

2383. Brassói konzulátus jelentése a Miniszterelnökségnek a magyarok helyzetéről. 1942. január 19. MNL OL, K 63, 442. csomó, 46. tétel, 260/pol. 1942. 130–134. f.

2384. Feljegyzés a brassói tiszti bizottság értekezletéről. 1942. március 30. MNL OL, K 63, 265. csomó, 27. tétel, 839–849. f.

2385. Brassói konzulátus jelentés a tiszti bizottság működésének eredményességét illetően. 1942. november 7. MNL OL, K 63, 445. csomó, 47. tétel, 631/pol. 1942. 54–56. f.

2386. Ennek az az oka, hogy 1942. végére a keleti fronton a román hadsereg jelentős része megsemmisült, míg a magyar hadsereg nagy része még épségben megvolt. Ez a román magatartásban is változást okozott, aminek egyik jele volt a kétoldalú kapcsolatok újrafelvétele. Erre vonatkozóan bővebben lásd Trașcă, Ottmar: *Impactul problemei Transilvaniei...* 156–183.; illetve Trașcă, Ottmar: *Sikertelen próbálkozás...* 113–126.

2387. A magyar kormány jegyzéke a tengelyhatalmak kormányaihoz a tiszti bizottságot illetően. 1942. november 29. MNL OL, K 63, 203. csomó, 27. tétel, 545/pol. 1942. 820–821. f.

2388. Külügyminisztérium a német–olasz tiszti bizottságok működésének eredményesebbé tételére vonatkozó javaslatok tárgyában. 1942. november 25. MNL OL, K 28, 222. csomó, 439. tétel, 1942-O-28962. 1564. f.

2389. A törvény ismertetését lásd Rendelet törvény a románosítási, telepítési és leltározási államtitkárság megszervezéséről és a telepítési és kiűritett lakossági államtitkárság átalakításáról. 1941. május 2. MNL OL, K 64, 91. csomó, 27. tétel, 534 res. pol. 4–12. f.

2390. Feljegyzés a dél-erdélyi magyarság helyzetének és sérelmeinek nyilvántartásáról. 1942. október 16. MNL OL, K 63, 263. csomó, 27. tétel, B. melléklet. 51–57. f.

2391. Feljegyzés a dél-erdélyi adattár felállításáról tartott megbeszélésről. 1942. december 10. MNL OL, K 63, 263. csomó, 27. tétel, B. melléklet. 9–13. f.

2392. Feljegyzés a dél-erdélyi adattár felállításáról. 1942. december 9. MNL OL, K 63, 263. csomó, 27. tétel, B. melléklet. 5. f.

2393. Napjainkban a MNL OL Sajtóarchívumán belül (K 610) a 91. csomóban található.

2394. A román panaszok esetében az alcsoportok és ezek kódjai a következőképpen néztek ki: 104. A hatóságok megtorlással élnek a vegyes bizottsághoz forduló románok ellen; 105. Nemzetközi megállapodásokkal kapcsolatos panaszok /Sajtóbéke/ (két ország közötti sajtóbéke be nem tartására vonatkozó panaszok); 201. Mozgási és érintkezési korlátok; 202. Nyelvsérelmek; 203. Rádióelkobzások; 204. Kilakoltatások; 205. Beszállásolások miatt emelt panaszok; 206. Katonassággal és munkaszolgálatlal kapcsolatos sérelmek; 207. Magyar hatóságok bánásmódja letartóztatottakkal és elítéltekkel. Hadbírói eljárások; 208. Magyar hatóságok magatartásával és hatósági intézkedésekkel kapcsolatos panaszok; 209. Retorziók, represszáliák alkalmazása; 210. Rendőri felügyelet és internálás; 211. Kiutasítások; 301. Román egyházak működésének akadályoztatása. Templomrombolások, temetőrongálások, papok üldözése; 302. Iskolai sérelmek; 303. Román egyesületi sérelmek; 304. Sajtóval kapcsolatos panaszok; 305. Műemlékek és háborús emlékek rongálása; 401. Állat- és terményrekvirálások miatti panaszok; 401/a. Vetőmag-kiutalással kapcsolatos panaszok; 404. Adózással, illetékekkel és bírságokkal kapcsolatos panaszok; 405. Kereskedők is kisiparosok áruellátása; 406. Közellátásnál való hátrányos elbánás címén emelt panaszok; 407. Ipar- és italmérési engedélyek; 408. Ingatlanszerzés és ingatlanvásárlási engedélyek; 409. Ingatlanok kisajátítása különféle címeken; 410. Határ mentén lakó román gazdák sérelmei; 411. Közmunkákkal kapcsolatos panaszok; 412. Román köz- és magánhivatalnokok elbocsátása. Nyugdíjelvonás, áthelyezés; 413. Ügyvédek és egyéb szabadfoglalkozásokkal kapcsolatos rendszabályok; 414. Román iparosok és munkásság panaszai; 415. Szövetkezetek.

2395. A magyar hatóságok sérelmezték is a konzulátusok e tevékenységét. A magyar külügyminisztérium az „atrocitások boszorkánykonyhájának” nevezte a kolozsvári román konzulátust. A Külügyminisztérium feljegyzése a Dehmel őrnaggyal folytatott megbeszélésről. 1941. szeptember 13. MNL OL, K 83, 10. csomó, 551/biz. 1941. 192–198. f.

2396. 1941. októberében a tiszti bizottság kiszállt a Szatmár megyei Kovás községbe, ahonnan panasz érkezett a népszámlálás miatt, az illető azonban semmit sem tudott erről. Magyar összekötő tiszti beszámolója a tiszti bizottság szatmári kiszállásáról. 1941. október 24. MNL OL, K 63, 263. csomó, 27. tétel, 4630/1942. 359–359. f.

2397. 1941. novemberében a tiszti bizottság Gyergyótölgyesre szállt ki, mivel az onnan elmenekült románok azt állították, hogy a magyar hatóságok több lakost, köztük a román papot is felakasztottak. A bizottság megjelenésekor a hatóságok eléjük vezették az összes állítólag felakasztott embert. Gyergyótölgyesi járás szolgabírája Csík vármegye főispánjának a tiszti bizottság vizsgálatáról. 1941. november 9. MNL OL, K 28, 91. csomó, 150. tétel, 1941-O-15877. 2–5. f. Egy másik menekült beszámolója szerint a szomszéd faluban lakó magyarok egyik falubelijének kiszúrták a szemét, majd úgy megverték, hogy az belehalt a sérüléseibe. Dilip Ambrosie alsófernezelyi lakos nyilatkozata. 1942. szeptember 4. ANIC, Fond 1348, dos. 19. 224. f.

2398. Gyárfás Elemér feljegyzése Zweideneck romanizálási miniszterrel folytatott megbeszéléséről, 1941. május 8. MNL OL, K 64, 91. csomó, 21. tétel, 534 res. pol. 61–63. f.

2399. Feljegyzés Vladár Ervin Emil Hațieganuval folytatott megbeszéléséről. 1943. augusztus 13. MNL OL, K 28, 7. csomó, 21. tétel, 1943-O-29220. 212–213. f.

2400. A román hatóságok ez ellen úgy próbáltak védekezni, hogy megeskették az illető menekültet, hogy az általa elmondottak megfelelnek a valóságnak. *Román összekötő tiszt beadványa a munkavégzés közben felmerülő nehézségekről*. ANIC, Fond 1348, dos. 64. 15–18. f.

2401. Ezek lehetnek egy-egy sérelemtípussal vagy térséggel kapcsolatosak, 1942-től kezdődően pedig a brassói konzulátus havi rendszerességgel német nyelvű összefoglalókat készített a bizottság részére a magyar lakosság helyzetéről, illetve sérelmeiről.

2402. Szele Béla beszámolójából pontosan ismerjük a Népközösség sérelmekkel kapcsolatban követett eljárását. Eszerint minden sérelmet a brassói Népközösségi Iroda gyűjtött be, ezekkel Ráduly Sándor tagozati titkár és Fekete Mihály tagozati igazgató foglalkoztak. Ők szelektálták az ügyeket, megbeszélték a konzulátussal, s ezt követően eldöntötték, hogy a helyi hatóságok vagy a tisztbi bizottság elé viszik el az ügyet. Ha a tisztbi bizottság elé került az ügy, akkor eldöntötték, hogy azt a konzulátus adja-e be, vagy a Népközösség. Ez amiatt alakult így ki, mert tapasztalatuk szerint a bizottság komolyabban vett egy ügyet, ha az a konzulátustól s nem a Népközösségtől érkezett be. *Szele Béla beszámolója a dél-erdélyi magyarság helyzetéről*. 1941. október 10. MNL OL, K 64, 91. csomó, 27. tétel, 762 res. pol. 2–9. f.

2403. A magyar külügyminisztérium több esetben figyelmeztette mind a magyar összekötő tisztet, mind az aradi konzulátust, ellenőrizték jobban a panaszokat még azok benyújtása előtt. *Külügyminisztérium átirata a magyar összekötő tisztnak a tenkei panaszok tárgyában*. MNL OL, K 63, 263. csomó, 27. tétel, 3419/1942. 409. f.

2404. Fond 1348 Delegatul Marelui Stat Major pe lângă Comisia Germană de Ofiteri.

2405. Ekkor több összefoglaló is született a korszakkal kapcsolatban, ezek közül a két legismertebb és mai napig sokat hivatkozott mű: Fătu-Muşat: *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940-octombrie 1944*. De ugyanide sorolható a ki-mondottan a katonai közigazgatást feldolgozó mű is: Bodea-Suciu-Puşcaş: *Administrația militară horthystă în nord-vestul României septembrie-noiembrie 1940*.

2406. Pontos kimutatásaik vannak például a letartóztatottak, illetve a megvert románok számára vonatkozóan. A menekülteket a román hatóságok gyakran instruálták a kihallgatás előtt – ugyanezzel a módszerrel a magyar hatóságok ugyancsak élhettek –, ami már a bizottság tagjainak is feltűnt. Case, Holly: *Between States...* 158.

2407. A dél-erdélyi adattárban a román panaszokra vonatkozóan is található egy kimutatás, saját számításaink azonban sokkal átfogóbbak és részletesebbek, így annak ismertetésétől eltekintünk.

2408. A panaszok forrása két levéltári őrzési egységben, egyrészt a Hadtörténeti Levéltárban található Fond 95, Olasz–német tisztbi bizottság magyar összekötő tiszt, Kolozsvár, illetve a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi osztályának (K 28) egyik iratcsomójában (222 csomó, 441 tétel) lelhető fel. A továbbiakban csak akkor jelezzük az adat forrását, ha az nem ezekből az irategységekből származik.

2409. Ez a szám az esetszámot jelenti, mivel itt is volt panasz, ami több személyt is érintett.

2410. Udvarhely megyéből egy panasz sem érkezett be.

2411. Ebből adódólag ezek a panaszok nem is jutottak el soha a tisztbi bizottsághoz.

2412. *Az észak-erdélyi román nemzetiség panaszai 1943-ig*. MNL OL, K 610, 91. csomó, 13. dosszié, 13/3. 10–28. f.

2413. Erre vonatkozóan lásd a közigazgatásról szóló fejezetet.

2414. Csatári Dániel: *Forgószélben...* 127. Csatári is ezt tartja az egyik legfőbb panasz-nak.

2415. Az érvelés megalapozottságára vonatkozóan lásd Sárándi Tamás: *Táplálkozásbeli különbségek vagy állami propaganda?... 278–298*.

2416. Holy Case szerint a bizottság explicit célja a kisebbségek védelme, implicit célja pedig a két ország közötti béke fenntartása, mivel úgy vélték, hogy Erdély kérdésében a két érintett állam nagyhatalmi közvetítésre szorul a bécsi döntést követően is. Case, Holly: *Between States...* 158.

2417. Ugyanezt a magyar külügyminisztérium az ajánlások ismertetésekor is megállapította. Erre vonatkozóan bővebben lásd: *Tájékoztatás a minisztertanács számára a tengelyhatalmak ajánlásairól*, MNL OL, K 63, 271. csomó, 27. tétel. 100–121. f.

2418. *Al doilea Război Mondial...* 48.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Arhivele Naționale Istorice Centrale [Román Történeti Levéltár], Bukarest

Fond 765. Președinția consiliului de miniștri. Cabinetul militar Ion Antonescu [Román Minisztertanács. Ion Antonescu katonai kabinetje].

Fond 1348 Delegatul Marelui Stat Major pe lângă Comisia Germană de Ofițeri [A Román Nagyvezérkar által a német tiszti bizottság mellé delegált összekötő tiszt iratai].

Fond 1635 Fond Personal Emil Hațieganu [Emil Hațieganu személyes hagyatéka].

Fond 2241 Președinția consiliului de miniștri. Cabinetul civil Mihai Antonescu [Román Minisztertanács. Mihai Antonescu civil kabinetje].

Fond 2379 Președinția consiliului de miniștri. Serviciul Special de Informații [Román Minisztertanács. Román titkosszolgálat].

Arhiva Ministerului Afacerilor Externe [A Román Külügyminisztérium Levéltára], Bukarest.

Fond 71/Transilvania [A Román Külügyminisztérium Erdélyre vonatkozó iratai].

Fond 71/Ungaria [A Román Külügyminisztérium Magyarországra vonatkozó iratai].

Direcția Județeană Satu Mare a Arhivelor Naționale [A Román Nemzeti Levéltár Szatmár megyei kirendeltsége], Szatmárnémeti.

Fond 14 Prefectura Județului Satu Mare – Administrația militară maghiară [A Szatmár Megyei Prefektúra iratai – Magyar katonai közigazgatás].

Fond 15 Primăria Municipiului Satu Mare – Comandamentul militar maghiar [Szatmárnémeti Polgármesteri Hivatalának iratai – Magyar katonai parancsnokság].

Direcția Județeană Mureș a Arhivelor Naționale [A Román Nemzeti Levéltár Maros megyei kirendeltsége], Marosvásárhely.

Fond 14 Prefectura Județului Mureș – Comandamentul militar [A Maros Megyei Prefektúra iratai – Katonai parancsnokság], inv. 500.

Fond 14 Prefectura Județului Mureș – Comandamentul militar [A Maros Megyei Prefektúra iratai – Katonai parancsnokság], inv. 1111.

Direcția Județeană Mureș a Arhivelor Naționale [A Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Kirendeltsége], Fond 112 Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș [A Marosvásárhelyi Görögkatolikus Esperesség iratai].

Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale [A Román Nemzeti Levéltár Hargita megyei kirendeltsége], Csíkszereda.

Fond 7 Prefectura Județului Hargita, Administrația Militară Județeană [A Hargita Megyei Prefektúra iratai, Megyei Katonai Parancsnokság].

Direcția Județeană Maramureș a Arhivelor Naționale [A Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Kirendeltsége].

Fond 180 Episcopia greco-catolică Maramureș [A Máramarosi Görögkatolikus Püspökség levéltára].

Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale [A Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága]

Fond 151 Administrația militară maghiară [Magyar katonai közigazgatás].

Fond 151 Comandamentul militar al comitatului Solnoc-Dăbâca [Szolnok-Doboka Vármegyei Katonai Parancsnokság].

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

K 28 Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztályának iratai.

K 53 Észak-erdélyi ügyek fővezérségi kormány megbízottja.

K 63 Külügyminisztérium politikai osztályának iratai.

K 64 Külügyminisztérium rezervált iratai.

K 66 Magyar Külügyminisztérium, Sajtóosztály.

K 67 Külügyminisztérium politikai hírszolgálati osztálya.

K 70 Külügyminisztérium jogi osztályának iratai.

K 83 Berliini követség iratai.

K 149 Belügyminisztérium rezervált iratai.

K 150 Belügyminisztérium általános iratai.

K 178 Földművelésügyi Minisztérium – Elnöki iratok.

K 251 Magyar Kir. Közellátási Hivatal – Bizalmas iratok.

K 305 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium – Töredékes iratok.

K 429 Belügyminisztérium levéltára – Kozma Miklós miniszter iratai.

K 492 Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság általános iratai.

K 501 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levéltára – Polgári iskolák.

K 592 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levéltára – Középiskolák.

K 690 Szalai Béla miniszteri osztálytanácsos iratai.

K 721 Wlassics Gyula iratai.

- K 762 Mikó Tibor miniszteri titkár iratai.
 K 764 Pásint Ödön hagyatéka.
 R 374 Kolozsvár városára vonatkozó iratok.
 XXXII-23-j-2 KSH levéltár – Némethy (Benisch) Artúr hagyatéka.
- Hadtörténeti Intézet és Levéltára, Budapest
 Német–olasz tiszti bizottság iratai.
 M. Kir. Honvédelmi Minisztérium Levéltára.
 M. Kir. Honvéd Vezérkar Főnöke Levéltára.
 A M. kir. budapesti I. honvéd hadtestparancsnokság és jogelődjeinek levéltára.
- A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest
 Farkas László iratai.
- Esztergomi Prímási Levéltár, Esztergom
 Serédi Jusztinián hercegprímás iratai.
- Hajdúdorogi Görögkatolikus Püspöki Levéltár, Nyíregyháza
 I–1-a a Hajdúdorogi Püspöki Hivatal iratai, egyház-igazgatási iratok.

SZAKIRODALOM – KÖNYVEK

- Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Jaffa, Bp., 2015.
- Ábrahám Barna: *Megmaradni vagy beolvasni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Kalligram, Pozsony, 2016.
- Ajtay József: *A nemzetiségi kérdés. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület nemzetiségi értekezlete eredményeinek összefoglalása*. Pesti Nyomda, Bp., 1914.
- Al doilea Război Mondial: Transilvania și aranjamentele europene (1940–1944)*. Coord. Vasile Pușcaș. Fundația Culturală Română, Documenta sorozat II., Cluj-Napoca, 1995.
- Angelescu, Constantin: *Evoluția învățământului primar și secundar în ultimii 20 de ani*. Buc., 1939.
- Anka László: *Gróf Apponyi belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. PhD-dolgozat, Bp., 2014.
- Asztalos Miklós: *A korszerű nemzetiségi eszme. A nemzetiségek története Magyarországon*. Attraktor – Historia incognita, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004.
- Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. Szerk. Gergely Jenő. ELTE Történettudományi Doktori Iskola – L'Harmattan, Bp., 2005.

- Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1990.
- Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez 1919–1929*. Minerva, Cluj-Kolozsvár, 1929.
- Balázs Sándor: *Onisifor Ghibu – álarc nélkül*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kv., 2005.
- Balogh Artur: *Erdély nemzetiségi kérdései*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 153. Minerva, Kv., 1943.
- L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print, Csíkszereda, 2001.
- L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai, Bp., 2013.
- Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*. Püski, Plusz–Int Bt., Bp., 1996.
- Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár*. Historia–MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996.
- Bălu, Daniela: *Biserica românească din județul Satu Mare în anii dictatului de la Viena. Tristețe și speranță*. Vasile Goldiș University Press, Arad, 2010.
- Bancoș, Dorel: *Social și național în politica guvernului lui Ion Antonescu*. Eminescu, Buc., 2000.
- Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Légrády, Bp., 1903.
- Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában. 1918–1940–1941*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, Kecskemét, 1944.
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*. Pro-Print, Csíkszereda, 2013.
- Bárdi Nándor: *A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Magyar javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940)*. Kézirat.
- Bălu, Daniela: *Biserica românească din județul Satu Mare în anii dictatului de la Viena. Tristețe și speranță*. Vasile Goldiș University Press, Arad, 2010.
- Bédi Imre: *A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet (1936–1949)*. Baranya Megyei Könyvtár–Szalajusz–Molnár Cs., Pécs, 1994.
- Beksics Gusztáv: *A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön*. Budapest, Athenaeum, 1896.
- Beksics Gusztáv: *A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon*. Athenaeum, Bp., 1895.
- Berecz Ágoston: *The politics of early language teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy*. Central European University, Bp., 2013.
- Berki Feriz: *A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése*. Egyetemi Nyomda, Bp., 1942.

- Berki Tímea: *Magyar-román kulturális kapcsolatok a 19. század második felében. Értelmiségtörténeti keret. Erdélyi tudományos füzetek*, 275. EME, Kv., 2012.
- Ifj. Bertényi Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. PhD-dolgozat, Bp., 2005.
- Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print, Csíkszereda, 2002.
- Bodea, Gh. – Suciu, V. – Pușcaș, I.: *Administrația militară Horthystă în nord-vestul României*. Dacia, Cluj-Napoca, 1988.
- Bojor, Victor: *Episcopia diecesei gr.-cat. de Gherla acum Cluj-Gherla (1856–1939)*. Târgu Mureș, 1939.
- Bonkáló Sándor: *A rutének (Ruszinok)*. Franklin, Bp., 1940.
- Bosoancă, Traian: *Învățământul primar de stat și confesional din județul Mureș în anul școlar 1939–1940*. Casa de Editură Mureș – Asociația Culturală „Sfântu Gheorghe”, Târgu Mureș, 2005.
- Bratu, Traian: *Politica națională față de minorități. Note și observațiuni*. Cultura Națională, Buc., 1923.
- Brusanowski, Paul: *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850–1925*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.
- Brusanowski, Paul: *Învățământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848–1918. Între exigențele statului centralizat și principiile autonomiei bisericești*. Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca, 2005.
- Bucur, Ioan-Marius: *Din istoria bisericii greco-catolice române 1918–1953*. Accent, Cluj-Napoca, 2003.
- Calcan, Gheorghe: *Unificarea administrativă a României întregite (1918–1925). Integrarea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei în structurile administrației românești*. Mega, Cluj-Napoca, 2016.
- Călușer, Iudita: *Episcopia greco-catolică de Oradea. Contribuții monografice*. Logos '94, Oradea, 2000.
- Câmpean, Ioan – Moldovan, Victor – Câmpean, Mircea Damian: *Contribuții la istoria învățământului confesional românesc din zona Gherla–Cluj. (A doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)*. Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2008.
- Cârja, Cecilia: *Biserică și politică. Înființarea episcopiei de Hajdudorogh (1912)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012.
- Case, Holly: *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford Univ. Press, Stanford, 2009.
- Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. *Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria la „responsul” dat de junimea academică maghiară, „memoriului” studenților universitari din România*. Institut Tipografic, Sibiu, 1892.
- Chindriș, Ioan: *Școala Ardeleană*. Editura Episcop Vasile Aftenie, Oradea, 2009.

- Cholnoky Győző: *Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon (1920–1941)*. Hatodik Síp Alapítvány, Bp., 1996.
- Ciato, Aurel: *Problema minoritară la noi*. Cluj, 1927.
- Ciuhandu, Gheorghe: *Școala noastră poporală și darea culturală. Un raport oficios*. Tipografia diecezană greco-orientală română, Arad, 1918.
- Clopoțel, Ion: *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România*. Editura Revistei „Societatea de Măine”, Cluj, 1926.
- Concha Győző: *Politika. I. kötet. Alkotmánytan*. Grill, Bp., 1907.
- Csatári Dániel: *Forgószélben. Román–magyar viszony 1940–1944*. Akadémiai, Bp., 1968.
- Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai, Bp., 1976.
- Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Akadémiai, Bp., 1966.
- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003.
- Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás.” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849–1860*. Osiris, Bp., 2000.
- Dénes József: *Választójog és nemzetiségi kérdés. Elvesztjük-e Erdélyt? Révai*, Bp., 1918.
- Dictatul de la Viena din 1940 și biserica românească din Nordul Transilvaniei: 1940–1944: documente*. Coord. Mihai Fătu. Tipoalex, Alexandria, 2001.
- Dobozi, Milandolina Beatrice: *Biserica și școala românească pe Valea Mureșului Superior (secolul al XIX-lea)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012.
- Dragomir, Silviu: *The Ethnical Minorities in Transylvania*. Sonor Printing, Geneva, 1927.
- Dunn, Dennis J.: *The Catholic Church and Soviet Russia, 1917–39*. Routledge, New York, 2017.
- Dutceac, Vasile: *Anteproiect pentru o lege asupra drepturilor minorităților naționale (naționalităților) în România*. Editura autorului, Cernăuți, 1923.
- Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Napvilág, Bp., 2015.
- Egry Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Az Erdélyi Párt ideológiája: identitáspolitikai elemzési kísérlet*. Napvilág, Bp., 2009.
- Emlékirat. A román választók képviselőinek Nagyszebenben 1881. évi május hó 12-étől 14-ig tartott egyetemes értekezlete*. Krafft Nyomda, Nagyszeben, 1882.
- Endrédi Csaba: *Nehézségek és konfliktusok a Hajdúdorogi Egyházmegye alapításának időszakában*. PhD-dolgozat, Debrecen, 2015.
- Eötvényi Olivér: *A magyarországi nemzetiségi kérdés hajdan és ma*. Magyar Külügyi Társaság, Bp., 1944.

- Eppel, Marius: *Un mitropolit și epoca sa: Vasile Mangra 1850–1918*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.
- Az erdélyi kérdés. Lyceum, Kv., 1917.
- Az erdélyi református egyházkerület Kolozsvárt 1922. július hó 15., 16., és 17-ik napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kv., 1922.
- Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai, Debrecen, 2000.
- Fătu, Mihai – Mușat, Mircea: *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940 – octombrie 1944*. Editura Politică, Buc., 1985.
- Fodor József: *Jóságos Atya és püspök. Fiedler István püspök élete*. Duran's, Oradea, 2007.
- Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. I. kötet 1778–1905. Szerk. Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron, Szt. Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2014.
- Galea, Aurel: *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului, și Ținuturilor Românești din Ungaria*. Tipomur, Târgu Mureș, 1996.
- Galea, Aurel: *Procesele verbale ale Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului, și Ținuturilor Românești din Ungaria*. Editura Dimitrie Cantemir, Târgu Mureș, 1999.
- Gali Máté: *Berzeviczy Albert élete és munkássága (1853–1936)*. PhD-dolgozat, Eger, 2017.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon, 1919–1945*. Pannonica, Bp., 1999.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. ELTE BTK, Bp., 1997.
- Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország, 1918–1945*. Vince Kiadó, Bp., 1998.
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Korona, Bp., 1997.
- Ghibu, Onisifor: *Cea dintâi statistică a învățământului din România întregită*. Editura Revistei „Societatea de Măine”, Cluj, 1925.
- Ghibu, Onisifor: *Cercetări privitoare la situația învățământului nostru primar și la educația populară*. Tipografia Archidiecezană, Sibiu, 1911.
- Ghibu, Onisifor: *Un plan secret al guvernului unguresc din 1907 privitor la maghiarizarea românilor din Transilvania*. Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, Cluj, 1940.
- Ghibu, Onisifor: *Viața și organizația bisericască și școlară în Transilvania*. Institutul de Arte Grafice „Nicolae Stroilă”, Buc., 1915.
- Gidó Attila: *Két évtized. A kolozsvári zsidóság a két világháború között*. EME, Kv., 2016.
- Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 276. EME, Kolozsvár, 2013.
- Gönczi Andrea: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Poli-Print, Ungvár–Beregszász, 2007.

- Grad, Cornel: *Al II-lea arbitraj (diktatul) de la Viena (30 august 1940): Poziția armatei române*. Cluj-Napoca, 1996.
- Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. PhD-dolgozat, Bp., 2014.
- Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség a XIX. században*. Athenaeum Nyomda, Bp., 1874.
- Grünwald Béla: *A régi Magyarország, 1711–1825*. Franklin, Bp., 1888.
- Grünwald Béla: *A régi Magyarország 1711–1825*. Millenniumi magyar történelem sorozat. Osiris, Bp., 2001.
- Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice românești*. Hamangiu, Buc., 2006.
- Györke Zoltán: *Prefectura județului Cluj (1923–1938)*. Mega, Cluj-Napoca, 2013.
- Herban, Adela: *România–Vatican. Relații diplomatice (1939–1950)*. Astra, Deva, 2008.
- Hitchins, Keith: *Conștiința națională și acțiuni politice la românii din Transilvania 1700–1868*. Dacia, Cluj-Napoca, 1987.
- Hitchins, Keith: *Afirmarea națiunii. Mișcarea națională românească din Transilvania, 1860–1914*. Editura Enciclopedică, Buc., 2000.
- Hitchins, Keith: *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania (1860–1914)*. Encyclopaedic Publishing House, Bucharest, 1999.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro Print, Csíkszereda, 2007.
- Huszár Antal: *A magyarországi románok. Bizalmas használatra*. Állami Nyomda, Bp., 1907.
- Illésfalvi Péter – Szabó Péter: *Erdélyi bevonulás, 1940*. Tortoma, Barót, 2010.
- Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. Püedlo Kiadó, Bp., 2005.
- Iorga, Nicolae: *Istoria românilor prin călătorii (négy kötetben)*. Editura Casei Școalelor, Buc., 1928–1929.
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. kötet. Szerk. Kemény G. Gábor. Tankönyvkiadó, Bp., 1971.
- Ivan, Adrian Liviu: *Stat, majoritate și minoritate națională în România (1919–1933). Cazul maghiarilor și germanilor din Transilvania*. Istorie contemporană sorozat. Eikon, Cluj-Napoca, 2006.
- Jancsó Benedek: *Bánffy Dezső nemzetiségi politikája*. Toldi, Bp., 1899.
- Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalom története*. Historia incognita sorozat. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004.
- Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kossuth, Bp., 1983.
- Kántor Lajos: *Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében*. Erdélyi tudományos füzetek. EME, Cluj-Kv., 1940.
- Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2010.

- Kelemen Elemér: *A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 1-20. századi történelméből*. Iskolakultúra-könyvek. Iskolakultúra, Pécs, 2007.
- Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. Tankönyvkiadó, Bp., 1966.
- Kiszolgáltatva. *A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940-1944 között*. Szerk. L. Balogh Béni. Pro Print, Csíkszereda, 2014.
- Koi Gyula: *Évszázadok mezsgyéjén. Négy magyar közigazgatás-tudós útkeresése és élet-pályája*. Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyv Kiadó, Bp., 2013.
- Kozári Mónika: *A dualista rendszer (1867-1918)*. Modern magyar politikai rendszerek. Pannonica, Bp., 2005.
- Lazăr, Aurel: *Chestiunea de naționalitate*. Tipografia Concordia, Arad, 1914.
- Lege pentru organizarea administrației locale*. Buc., 1929.
- Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Szerk. Sárándi Tamás, Pro-Print, Csíkszereda, 2016.
- Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism în România Mare 1918-1930*. Humanitas, Buc., 1998.
- Magyari Piroška: *A nagymagyarországi románok iskolaiügye*. Árpád Nyomda, Szeged, 1936.
- A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944. I-II. kötet*. Szerk. Beke Margit. Aurora, München-Bp., 1992.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. kötet: A népesség általános leírása községenként*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1902.
- A magyar közigazgatás-tudomány klasszikusai 1874-1947*. Szerk. Lőrincz Lajos., Franklin, Bp., 1988.
- A magyar közoktatásiügyi igazgatás és iskolafelügyelet szervezete. A visszacsatolt területek tanítóinak átképző tanfolyamán tartott előadás*. Egyetemi Nyomda, Bp., 1939.
- A magyarországi nemzetiségi kérdés. A Demokrata páholyban tartott előadások*. Demokrata páholy, Bp., 1911.
- Magyary Zoltán: *Közigazgatási vezérkar*. Magyar Közigazgatástudományi Intézet 25, Bp., 1938.
- Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. sz. államában, a magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1942.
- Magyary Zoltán. Szerk. Saád József. Magyar panteon, 8. Új Mandátum, Bp., 2000.
- Maier, Liviu: *Mișcarea națională românească din Transilvania: 1900-1914*. Dacia, Cluj-Napoca, 1986.
- Makkai László: *Magyar-román közös múlt*. Héttorony, Bp., 1989.
- Man, Dorel: *Pastorație și istorie la episcopul Nicolae Colan în Transilvania 1940-1944*. Renașterea, Cluj-Napoca, 2007.
- Maniu, Iuliu: *Problema minorităților*. Cultura Națională, Buc., 1924.

- Maniu, Iuliu: *Unirea Ardealului*. Tipografia Națională, Buc., 1934.
- Mândruț, Stelian: *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905-1910*. Fundația Culturală „Cele trei Crișuri”, Oradea, 1995.
- Marton József: *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. Gyulafehérvár, 1993.
- Mărza, Daniela: *Învățământ românesc în Transilvania. Școlile arhidiecezei de Alba Iulia și Făgăraș la sfârșitul secolului al XIX-lea, și începutul secolului XX*. Bibliotheca rerum Transsilvaniae, XL. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj Napoca, 2011.
- Mateiu, Ion: *Cultura românească și minoritățile naționale din Transilvania*. Editura Gazetei Transilvaniei, Brașov, 1920.
- Mateiu, Ion: *Minorități etnice din România și legea învățământului particular. Discurs rostit în ședința de la 15 decembrie 1925 a Adunării Deputaților*. Imprimeria Statului, Buc., 1926.
- Memorandumul românilor din Transilvania și Ungaria către Măiestatea sa imperială și regală apostolică Francisc Iosif I*. Tiparul Institutului Tipografic, Sibiu, 1892.
- Mester Miklós: *Az autonóm Erdély 1860-63*. Dunántúl, Bp., 1937.
- Mester Miklós: *Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és szászokkal (1860-1863)*. Kecskeméti Nyomda, Bp., 1936.
- Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996-1990*. A magyar neveléstörténet forrásai, 6. OPKM, Bp., 1991.
- Mihu, Ioan: *Spicuiuri din gândurile mele politice, culturale, economice*. Coord. Silviu Dragomir. Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1938.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kv., 1944.
- Mikó Imre: *Változatok egy témára. Tanulmányok*. Kriterion, Buk., 1981.
- „...minden utamat már előre láttad.” *Görögkatolikusok Magyarországon*. Szerk. Végh-seő Tamás – Terdik Szilveszter – Kocsis Fülöp. Éd. Du Signe, Strasbourg, 2012.
- Moldován Gergely: *Magyarok, románok. A nemzetiségi ügy kritikája*. Gombos-Sztup-jár Nyomda, Kv., 1894.
- Moldovan, Valer: *Biserica în serviciul maghiarizării*. Tipografia A. Mureșianu, Brașov, 1913.
- Müller, Rolf: *Beksics Gusztáv pályája és politikai gondolkodása*. PhD-dolgozat. Debrecen, 2009.
- Murádin János Kristóf: *„Mindent Erdélyért.” Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között*. Scientia, Kv., 2019.
- Nagy Alpár-Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története, 1940-1945*. L'Harmattan, Bp., 2012.
- Nagy Lajos: *Kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.T., Kv., 1944.

- Nagy Péter Tibor: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2000.
- Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika (1867–1945). Neveléstudomány-történeti tanulmányok*. Gondolat, Bp., 2011.
- Német Th. István: *A keleti keresztény egyház a fajmagyarok között az őshazától napjainkig*. Arany János Nyomda, Bp., 1939.
- Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Sibiu, 2007.
- Pál Judit: *Unió vagy „unifikálás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Erdélyi tudományos füzetek, 267, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kv., 2010.
- Pană, Virgil: *Minoritățile și majoritățile în Transilvania interbelică*. Editura Ardealul, Târgu-Mureș, 2007.
- Papp György: *A hajdudorogi egyházmegye területváltozásai*. Ludvig Nyomda, Miskolc, 1942.
- Párdányi Miklós: *Államegység és nemzetiségi kérdés a politika rendszerében*. Veritas, Bp., 1944.
- Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române: compendiu*. Andreiana, Sibiu, 2007.
- Păcurariu, Mircea: *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1867–1918)*. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Sibiu, 1986.
- Păclișanu, Zenovie: *Minorities and the Policy of Hungarian Governments from 1867–1914*. Buc., 1944.
- Pedagógiai lexikon. II. kötet. Szerk. Báthory Zoltán – Falus Iván. Keraban, Bp., 1997.
- Pirigyi István: *A magyarországi görögkatolikusok története*. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1990.
- Podea, Ioan: *Români contra români. Scurt istoric privind apariția Bisericii greco-catolice și disensiunile dintre acesta cu biserica ortodoxă română*. Napoca Star, Cluj Napoca, 1999.
- Polónyi Nóra: *A hazai románság kulturális, szociális és politikai felfogása a XX. század elején*. Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta philosophica. 7. Minerva Nyomda, Kv., 1944.
- Polónyi Nóra: *A Liga Culturală és az erdélyi román nemzetiségi törekvések*. A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Kelet-európai Történeti Intézetének kiadványai, Sárkány Nyomda, Bp., 1939.
- Pop, Iosif: *Credința și apostolat. Memorii*. Coord. Dimitrie Poptămaș – Melinte Șerban. Fundația Culturală „Vasile Netea”, Târgu Mureș, 2004.
- Popovici, Vlad: *Acte și documente privind elita politică românească din Transilvania (1869–1896)*. Mega, Cluj-Napoca, 2010.

- Popovici, Vlad: *Studies on the Romanian Political Elite from Transylvania and Hungary (1861–1918)*. Mega, Cluj-Napoca, 2012.
- Programele naționale ale românilor din Transilvania și Ungaria însoțite de Memorandul adresat împăratului Francisc Iosif I la 1892 și de legile naționalităților 1864 și 1868*. Editura „Ligei Culturale a Românilor”, Buc., 1894.
- Protocolul congresului național-bisericesc electoral ținut în Sibiu la 22 iulie (4 august) 1916*. Edițiunea Mitropoliei, Sibiu, 1917.
- Protocolul congresului național-bisericesc ordinar întrunit în Sibiu la 17/30 iulie 1916*. Edițiunea Mitropoliei, Sibiu, 1917.
- Pușcaș, Vasile: *Dictatul de la Viena. Transilvania și relațiile româno-ungare (1940–1944)*. Istorie contemporană sorozat. Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020.
- Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowake, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. Südosteuropäische Arbeiten, 115. R. Oldenbourg Verlag, München, 2003.
- Püski Levente: *A Horthy rendszer (1919–1945)*. Modern magyar politikai rendszerek. Pannonica, Bp., 2006.
- Regulament pentru aplicarea legii administrative*. Biblioteca legilor uzuale adnotate, 1109. Curierul Judiciar, Buc., 1939.
- Reiner Zsigmond: *A keleti vallású magyar nemzeti egyház szervezése*. Franklin Társulat Nyomda, Bp., 1907.
- România–Vatican. Relații diplomatice 1920–1950. Vol. 1*. Coord. Ioan Marius Bucur. Relații bilaterale sorozat. Editura Enciclopedică, Buc., 2003.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999.
- Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Helikon, Bp., 2018.
- Rónai András: *A nemzetiségi kérdés*. Országos Szociálpolitikai Intézet, Bp., 1942.
- Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 2. Molnár Nyomda, München, 1974.
- Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 3. Aurora, München, 1975.
- Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken (1938–1945)*. Az első bécsi döntés és következményei. Jaffa Kiadó, Bp., 2014.
- Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Argumentum, Bp., 2011.
- Socol, Aurel: *Furtună deasupra Ardealului*. Biblioteca Tribuna sorozat. Buc., 1991.
- Soica, Sergiu: *Biserica greco-catolică din Banat în perioada anilor 1920–1948*. Euro-stampa, Timișoara, 2011.
- Solonari, Vladimir: *Purificarea națiunii. Dislocări forțate a populației și epurări etnice în România lui Ion Antonescu 1940–1944*. Studii românești = Romanian studies = Études roumaines = Rumänische Studien. Polirom, Iași 2015.

- Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Kisebbségkutatás könyvek*. Lucidus, Bp., 2005.
- Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Jogtörténet. Osiris, Bp., 1995.
- Știrban, Aurelia – Știrban, Marcel: *Din istoria Bisericii Române Unite de la începuturile sale până la 1918*. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2005.
- Sularea, Daniel: *Școală și societate. Învățământul elementar confesional în episcopia greco-catolică de Gherla (1867–1918)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2008.
- Szabadfalvi József: *Egy konzervatív állam- és politikatudós. Ottlik László (1895–1945). Dialóg Kampusz–Debreceni Egyetemi Könyvtár, Bp.–Debrecen, 2019.*
- Szabó István: *A magyarság életrajza*. Franklin, Bp., 1941.
- Szabó Jenő: *A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária-útja 1896–1912*. Fritz Nyomda, Bp., 1913.
- Szantner Viktor: *A hajdúdorogi egyházmegye története a kezdetektől 1920-ig*. PhD-dolgozat, Bp., 2010.
- Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Láthatár. Ister, Bp., 1998.
- Székelyföld története. III. kötet. Szerk. Bárdi Nándor – Pál Judit. MTA BTK-EME-HRM, Budapest–Kolozsvár–Székelyudvarhely, 2016.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1989.
- Sziklay László: *Közvéleményünk és a nemzetiségi kérdés*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, Kecskemét, 1941.
- Szlucska János: *„Pünkösdi királyság”. Az észak-erdélyi oktatásügy története 1940–1944*. Gondolat, Bp., 2009.
- Tájékoztató a katonai közigazgatás működéséről a felszabadult keleti és erdélyi részeken. Studium, Bp., 1941.
- Tăvală, Emanuel-Pavel – Coc, Dorel Alexandru – Tanco, Teodor: *Monografia colegiului național George Coșbuc din Năsăud la 150 de ani de istorie (1863-2013)*. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2013.
- Thoroczkay Viktor: *A magyar állam és nemzetiségei. Politikai tanulmány*. Pesti Nyomda, Bp., 1896.
- Tibád Antal: *A román kérdés és a magyar nemzetiségi politika*. Grill, Bp., 1894.
- Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Ikva, Bp., 1994.
- Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai, Debrecen, 1998.
- Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*, Akadémiai, Bp., 1967.

- Tóth Ágnes: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben*. Forrás-közlemények. Bács-Kiskun Megye Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1998.
- Tóth Szilárd: *Partidul Maghiar și problema minorității maghiare în Parlamentul României în perioada interbelică*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2008.
- I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Pro-Print, Csíkszereda, 1998.
- Trincă, Sorin Lucian: *Relațiile dintre statul român și biserica ortodoxă din Transilvania (1918–1928)*. PhD-dolgozat. Chișinău, 2016.
- Turda, Marius: *Eugenism și modernitate. Națiune, rasă și biopolitică în Europa (1870–1950)*. Polirom, Iași, 2014.
- Utastás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén, Studium, Bp., 1940.
- Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Bp., 1998.
- Vargyai Gyula: *Az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás megszervezése*. Budapest, 1987 (kézirat). Jakabffy Elemér Alapítvány Kézirattár. K 104.
- Várady József: *A nemzeti kisebbségek és oktatásügyük*. Árpád Nyomda, Szeged, 1937.
- Weis István: *Hazánk társadalomrajza*. Nemzetnevelők könyvtára, I. Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1942.
- Weis István: *Törvényjavaslat a községi közigazgatásról*. Kovács, Bp., 1940.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Szerk. Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Lóránt. Kossuth, Bp., 1968.
- Zsoldos Ildikó: *Hatalmi törekvések és politikai platformok Szatmárban az 1905–1906-os kormányzati krízis idején*. Erdélyi tudományos füzetek, 288. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kv., 2018.

TANULMÁNYOK

- Ablonczy Balázs: *Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolás előtt és után*. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinec Csilla. Teleki L. Alapítvány, Bp., 2004. 151–170.
- Ábrahám Barna: *Iskola és nemzetépítés. A szlovák anyanyelvi oktatás problémái a huszadik század második felében*. Korall, 2014, 56. sz. 69–95.
- Ábrahám Barna: *Magyar-németek, tótok, szlovákok, magyar-oroszok, vendék. Népnév és identitás a 19. században*. In: *Magyar-szlovák terminológiai kérdések. A 2006. június 8-án és december 1-én Esztergomban rendezett nemzetközi konferencia anyaga*. PPKE BTK Szlavisztika – Közép-Európa Intézet, Piliscsaba–Esztergom, 2008. 70–84.

- Ábrahám Barna: *A románok és a magyar nemzetállam-építés*. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Kronosz, Pécs, 2018. 341–364.
- Ábrahám Barna: *Tollal és fegyverrel. Erdély helye, Erdély birtoklása a magyar és a román közvéleményben a Nagy Háború utolsó szakaszáig*. In: *Minden egész eltörött... A Nagy Háború emlékei*. Szerk. Katona Csaba. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Bp., 2018. 9–22.
- Ábrahám Barna: *A szlovákok és a magyar nemzetállam-építés*. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Kronosz, Pécs, 2018. 319–340.
- Ábrahám Barna: *Vagyonosodás és nemzetépítés. Az erdélyi román elit gazdasági törekvései a 19. század második felében*. Korall, 2012. 47. sz. 79–100.
- Achim, Viorel: *Despre studiile minoritare în România în perioada interbelică*. In: *Hegemoniile trecutului. Expresii românești și europene în secolul XX*. Profesorului Ioan Chiper la 70 de ani. Coord. Mioara Anton – Florin Anghel – Cosmin Popa. Curtea Veche, Buc., 2006. 211–244.
- Achim, Viorel: *A második világháború éveit alatti román lakosságcsere tervekről*. Múltunk, 2007/4. 4–17.
- Adorjáni Anna – Bari Bence: *Nemzeti kisebbség – egy gondolati modell születése az Osztrák–Magyar Monarchiában és a nemzetközi jogban*. Regio, 2020/2. 5–53.
- A Hubay-Vágó javaslat. Magyar Kisebbség, 1940. júl. 1. 301–302.
- Ajtay József: *A Dunamedence jövője és a nemzetiségi kérdés*. Kisebbségvédelem, 1942/5–6. 1–5.
- „Akik ismét magyarok akarnak lenni”. Görög Katolikus Szemle, 1941. máj. 4. 1.
- Albert István: *Csik megye a mai megyei közigazgatás statisztikai tükrében*. Beszédes számok a megyefőnök évi beszámolójából. Magyar Kisebbség, 1937. júl. 16. 384–388.
- Albrecht Ferencz: *Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához*. Magyar Kisebbség, 1927. okt. 1. 681–689.
- Albrecht Ferencz: *Gróf Tisza István és a románok a háború alatt*. Magyar Kisebbség, 1928. jan. 15. 11–21.; 43–52.; febr. 1. 95–103.; febr. 15. 125–131.
- Alispánok és polgármesterek Keletmagyarországon és Észak-Erdélyben. Magyar Kisebbség, 1941. jan. 16. 49–50.
- Alsó László: *Törvényjavaslat a községi közigazgatásról*. Dr. Weis István emlékirata. Magyar Közigazgatás, 1940. dec. 29. 397–399.
- Andrássy György: *Az 1868. évi XLIV. törvénycikk mai szemmel, elméleti megközelítésben*. In: *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Szerk. Nagy Noémi. Gondolat, Bp., 2020. 11–40.

- Andrássy György: *Hány hivatalos nyelve volt Magyarországnak az 1868. évi XLIV. tc. szerint*. Jogtörténeti Szemle, 2017/3. 4–12.
- Andrei, Mirela: *Din istoria școlilor populare născădane 1830–1866 (Fragment)*. Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca. Series Historia, 2004. 499–521.
- Andrei, Mirela: *Școala confesională născădeană în timpul regimului politic dualist Austro-Ungar*. Arhiva Someșană, 2006. 107–120.
- Ankét a közigazgatási reformról. Magyar Közigazgatás, 1923. ápr. 22. 2–4.
- Antal István nemzetvédelmi miniszter a nemzetiségi kérdésről. Láthatár, 1944. febr. 25.
- Antal István nemzetvédelmi propagandaminiszter a szentistváni eszméről és a nemzetiségi kérdésről. Láthatár, 1942. július. 165.
- Aradi Victor: *Tanulmányok a nemzetiségi kérdés köréből*. Huszadik Század, 1913. szept. 263–276.
- Aradi Victor: *Tanulmányok a nemzetiségi kérdés köréből*. Huszadik Század, 1913. okt. 378–391.
- Arató András: *A kisebbségi kérdés a román jobboldal és a román baloldal megvilágításában*. Kisebbségvédelem, 1941/1–2. 6–11.
- Asztalos Sándor: *A kisebbségi életet leginkább befolyásoló jogszabályok*. In: *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Szerk. Kacsó Sándor. Brassó, Brassói Lapok, 1942. 158–174.
- Augustin, Ioan: *Arhitectura ortodoxă și tema identitară*. Xenopoliana, 1999. 3–4. 36–58.
- Avram, D.: *Naționalismul, rasismul, și politica anticapitalistă*. Viața Românească, 1935/11–12. 53–63.
- Az Alba-Iulia-i latin szertartású róm. kat. egyházmegye hitvallásos jellegű oktatási intézetei az 1934/35. iskolai évben. Magyar Kisebbség, 1936. júl. 1. 361–367.
- Băjenaru, Constantin: *Legislație școlară în perioada dualismului Austro-Ungar (1867–1918)*. Sargeția, 2014. 239–245.
- Balázs András: *Az erdélyi egyházak lépése Genfben*. Magyar Kisebbség, 1926. febr. 1. 93–100.
- Balázs András: *„Az Apponyi-féle törvény végrehajtása”*. In: Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez 1919–1929*. Cluj–Kolozsvár, 1929. 134–141.
- Balázs András: *Anghelescu közoktatásügyi miniszter népiskolai rendelete*. 1923. augusztus 6. In: Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez 1919–1929*. Cluj–Kolozsvár, 1929. 109–111.
- Balázs Magdolna: *A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában. A közigazgatási apparátus reformja*. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk. Hanák Péter. University Press, Pécs, 1997. 247–253.

- Balla Lóránd: „A nemzetiségi kérdés, voltaképpen nyelvkérdés.” *A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület kulturális stratégiái egy soknemzetiségű városban.* Korall, 2017. 68. sz. 72–98.
- Balogh Arthur: *A Nemzetek Szövetsége és a romániai magyar kisebbség.* Magyar Kisebbség, 1940. szept. 16. 408–419.
- Balogh Arthur: *A Nemzetek Szövetsége és a romániai magyar kisebbség.* Magyar Kisebbség, 1940. okt. 1. 446–453.
- L. Balogh Béni: *Alexandru Vaida-Voevod és a magyar-román együttélés.* In: *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga.* Szerk. Horváth Jenő – Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp., 2012. 60–81.
- L. Balogh Béni: *Az Antonescu rezsim békeelképzelései 1940–1944 között.* Századok 2007/1. 3–27.
- L. Balogh Béni: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete 1940–1944 között, különös tekintettel a szellemi kulturális életre.* In: *Korrajz 2003. A XX. Század Intézet Évkönyve,* 2004. 39–53.
- L. Balogh Béni: *A magyar-román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között.* *Korunk,* 2006/2. 4–10.
- L. Balogh Béni: *Az „idegháború” kezdete. Magyar-román tárgyalások 1940 őszén.* In: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.* Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja-Dunaszerdahely, 2006. 101–117.
- L. Balogh Béni: *A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén.* *Limes,* 1996/3. 79–92.
- L. Balogh Béni: *A Romániai Magyar Népközösség 1940–1944 között.* *Limes,* 2011/2. 29–44.
- L. Balogh Béni: *A föderalizmustól az egyesülésig. Alexandru Vaida-Voevod és Nagy-Románia megteremtése.* *Pro Minoritate,* 2018. nyár.
- L. Balogh Béni: *Megtorlás, etnikai homogenizálás. A kisebbségi kérdés a magyar-román kapcsolatrendszerben.* *Limes,* 2010. 1. 79–94.
- L. Balogh Béni – Olti Ágoston: *A román-magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között.* *Kisebbségkutatás,* 2006/4. 597–620.
- Barabás Endre: *Az Apponyi-féle törvény (1907:XVII. tc.) a Népszövetség és a romániai magyar kisebbség.* *Külügyi Szemle,* 1931. 329–339.
- Barabás Endre: *Az erdélyi magyar és román kultúrzónák.* *Magyar Szemle,* 1928. febr. 154–162.
- Barabás Endre: *A magyar iskolák helyzete Romániában.* *Kisebbségi Körlevél,* 1943. nov. 351–368.

- Barabás Endre: *A magyar iskolák a román uralom alatt.* *Magyar Szemle,* 1928. október. 143–150.
- Barabás Endre: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában.* *Kisebbségi Körlevél,* 1943. szept. 271–287.
- Barabás Endre: *A romániai magyarnyelvű oktatásügy első tíz éve 1918–1928-ig.* *Magyar Kisebbség,* 1929. febr. 1. 63–68.; febr. 16. 88–95.; márc. 1. 141.; ápr. 1. 179–180.; ápr. 16. 245–247.; máj. 16. 293–298.
- Barabás Endre: *A romániai úgynevezett magyar tannyelvű állami középfokú iskolák sorsa 1919–1929-ig.* *Magyar Kisebbség,* 1929. okt. 16. 750–753.
- Barabás Endre: *Szemelvények Nagyrománia oktatásügyi statisztikájából.* *Magyar Kisebbség,* 1929. aug. 1. 589–596.
- Barcsay Ákos: *A fősolgabíró jogállása és hatásköre.* In: *A mai magyar község. Az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai.* Szerk. Mártonffy Károly. Állami Nyomda, Bp., 1938. 176–197.
- Bárdi Nándor – Weber Péter: *Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai.* *Limes,* 1998/4. 136–162.
- Bárdi Nándor: *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években.* *Az Erdélyi Szövetség programváltozatai.* *Magyar Kisebbség,* 2003. 2–3. 93–105.
- Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944.* In: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. század történelméből.* Szerk. Czoch Gábor – Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp., 2006. 237–292.
- Bárdossy László: *Magyarságunk és a nemzetiségek.* *Láthatár,* 1942. január 1.1.
- Baumgartner Bernadette: *Német származás, magyar iskola, román iskolapolitika. A szatmári sváb eredetű falvak katolikus iskolái 1918–1940 között.* *Pro Minoritate,* 2012. tavasz. 173–193.
- Bărbulescu, Alexandru: *Soartea școalelor.* *Unirea,* 1907. júl. 27. 257–258.
- Bédi Imre: *A beavatkozás gondolatának változása a nemzetiségi kérdés fejlődése terén.* *Kisebbségi Körlevél,* 1943. nov. 339–350.
- Beller Béla: *Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919–1922).* *Századok,* 1963/6. 1279–1321.
- Beller Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig.* *Magyar Pedagógia,* 1974/1. 47–65.
- Benedek Gábor: *A dualizmus kori tisztviselők lakásviszonyainak történetéhez.* In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Szerk. Halmos Károly. Századvég, Bp., 2009. 181–191.
- Benedek Gábor: *Illetmények a magyar közigazgatásban 1848–1918 között.* In: *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80. éves Palotás Emil tiszteletére.* Szerk. Juhász József. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2016. 82–92.

- Benedek Gábor: *Képesítési előírások a magyar közigazgatásban a 19. század második felében*. In: *Életünk Kelet-Európa*. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Szerk. Krausz Tamás – Szvák Gyula. Pannonica – Magyar Ruszisztikai Egyesület, Bp., 2003. 36–41.
- Benedek Gábor: *A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején*. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. 391–396.
- Benedek Gábor: *Nyugdíj jogszabályok a magyar közigazgatásban az első világháború előtt*. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség*. Palotás Emil 70. születésnapjára. ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2006. 28–35.
- Benedek Gábor: *Szakszerűsödés és mobilitás a dualizmus kori bürokráciában*. In: *Írás-történet – szakszerűsödés*. Szerk. Sasfi Csaba. Hajnal István Kör – Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2001. 141–148.
- Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Pro Minoritate, 2002. ősz. 7–41.
- Berecz Ágoston: *Nyelvi jogok a dualista Magyarország igazságszolgáltatásában*. Múltunk, 2020/3. 91–124.
- Berecz Ágoston: *Paraszti nacionalizmus alulnézetből. Románok a dualista Magyarországon*. Századok, 2021/3. 547–574.
- Berecz Ágoston: *Recepciótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához*. Regio, 2017/2. 43–50.
- Berecz Ágoston: *Top-down and bottom-up Magyarization in multi-ethnic Banat towns under dualist Hungary (1867–1914)*. European Review of History, 2021. 422–440.
- Berényi Mária: *A magyarországi román intézmények működése a két világháború közötti időszakban*. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Osiris, Bp., 1995. 194–207.
- Berényi Mária: *Román ortodox egyház a két világháború közötti Magyarországon*. Annales, 1996. 7–44.
- Berki Feriz: *Lapok a magyar ortodoxia történetéből*. Egyházi Krónika, 1966. szeptember–október. 5.
- Ifj. Bertényi Iván: *Csendőrnemzés Petrócön avagy a dualizmus kori nemzetiségi politika testközelből*. Pro Minoritate, 2004. tavasz. 78–91.
- Ifj. Bertényi Iván: *Kérlelhetetlenül. Bárány Dezső nemzetiségi politikája*. Pro Minoritate, 2003. tavasz. 69–104.
- Bertényi Iván: *A neveltségesség ő! Adalékok a magyarországi szovinizmusfogalom századforduló értelmezéséhez*. In: *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. A 2006. június 8-án és december 1-én Esztergomban rendezett nemzetközi konferencia anyaga. PPKE BTK Szlavisztika – Közép-Európa Intézet, Piliscsaba–Esztergom, 2008. 118–136.

- Bethlen György: *A parlamenti csoport emlékirata a közigazgatási törvénytervezet kapcsán*. Magyar Kisebbség, 1929. jún. 1. 407–412.
- Bethlen István: *Magyarország kisebbségi politikája*. Magyar Szemle, 1933/6. 89–104.
- Bethlendi András – Szeredai Norbert: *Az erdélyi románok kisebbségjogi jogállása 1918 előtt*. Erdélyi Jogélet, 2020/2. 27–57.
- Biserica noastră și conferințele episcopatului catolic maghiar. Cultura Creștină, 1913. dec. 10. 577–580.
- Bitay Árpád: *Az új román középiskolai törvénytervezet elé*. Magyar Kisebbség, 1926. dec. 15. 910–911.
- Bitay Pál – P. Keresztes Albin: *Ragaszkodjunk-e a hitvallásos oktatáshoz?* Magyar Kisebbség, 1941. júl. 16. 316–319.
- Blaga, Mihoc: *Învățământul confesional greco-catolic primar. Remunerație, tribulație, edificare (1892–1924)*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia graeco-catholica Varadiensis, 2009/1. 133–164.
- Bocholier, François: *Az erdélyi elit a regionális identitástudat és a nemzeti érzelmek erősödése között (1867–1930)*. Pro Minoritate, 2004/1. 37–57.
- Bocholier, François: *Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás*. In: *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Szerk. Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp., 2005. 99–116.
- Bocșan, Nicolae: *Biserica română unită și congresul autonomiei catolice din Ungaria 1869–1871*. In: *Ideje az emlékezésnek. Liber amicorum: A 60 éves Marton József köszöntése*. Szerk. Nóda Mózes – Zamfir Korinna – Diósi Dávid – Bodó Márta. Szent István Társulat – Verbum, Bp.–Kolozsvár, 2010. 190–198.
- Bocșan, Nicolae: *Imaginea bisericii romano-catolice la românii greco-catolici. (Congresul autonomiei bisericii catolice din Ungaria)*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, 1996/1–2. 51–72.
- Bocșan, Nicolae – Sima, Ana Victoria: *Statul austriac și bisericile românești din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea*. In: *Österreichische-Siebenbürgische Kulturbeiträge: Ein Sammelband der Österreich-Bibliothek*. Coord.: Rudolf Graf – Lenke Varga – Lukas Marcel Vosicky. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005. 135–157.
- Bódy Zsombor: *Társadalmi osztály születik*. Sic Itur Ad Astra, 1993/2–4. sz. 77–95.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan: *Problemele demografice ale Transilvaniei între știință și politică (1920–1945)*. Studiu de caz. In: *Transilvania între medieval și modern*. Coord. Camil Mureșanu. Centrul de Studii Transilvane – Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1996. 119–131.
- Bozóky Ferenc: *A nemzetiségi kérdés gazdasági vonatkozásai*. Láthatár, 1942. okt. 306–311.

- Bretan, Lucian: *Reacțiunea românilor ardeleni în era Apponyiană. Documente sătmărene. Afirmarea*, 1938. oct.–nov. 113–114.
- Brubaker, Rogers: *Csoportok nélküli etnicitás. Beszélő*, 2001/7–8. http://beszelo.c3.hu/01/07_08/09brubaker.htm
- Bukovszky László: *A visszacsatolt Felvidék (Dél-Felvidék) közigazgatási szervezete*. Limes, 2007/2. 53–64.
- Buruiană, Ovidiu: *Partidul Național Liberal și minorități etnice în România interbelică. Problema naționalismului liberal*. In: *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*. Vol. III. Coord. Vasile Coibanu – Sorin Radu, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2008. 103–116.
- Caples, Matthew: *Et in Hungaria Ego: Trianon, Revisionism and the Journal Magyar Szemle (1927–1944)*. Hungarian Studies, 2005/1. 51–104.
- Câmpeanu, Remus: *Profesori ai Catedrei de Limba Română de la Universitatea din Budapesta în secolul al XIX-lea: identitatea politică a lui Ioan Ciocan în analizele istoriografice*. In: *Inter Scyllam et Charybdim. Identitásképző stratégiák és a budapesti román tanszék története*. Szerk. Miskolczy Ambrus – Hergyan Tibor – Nagy Levente. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2015. 39–48.
- Cârja, Cecilia: *Începuturile liturghiei în limba maghiară în biserica greco-catolică. Cazul parohiei Macău*. In: *230 de ani de la înființarea eparhiei române unite de Oradea Mare – trecut, prezent, viitor*. Coord. Alexandru Buzaic – Ionuț Mihai Pănescu. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2008. 123–131.
- Cârja, Cecilia – Cârja, Ion: *Între ecleziastic și național: românii uniți și autonomia catolică din Ungaria*. In: *Biserică, societate, identitate: în onoare Nicolae Bocușan*. Coord. Sorin Mitu – Rudolf Graf. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007. 183–190.
- Cârja, Ion: *Aspecte ale imaginii ortodocșilor la greco-catolicii din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, 2006/2. 75–96.
- Cârja, Ion: *Aspecte privind relațiile bisericii române unite cu autonomia catolică la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*. Arhiva Someșană, 2004. 227–237.
- Cârja, Ion: *The Romanian Greek-Catholic Episcopate and the Hungarian Catholic Autonomy at the End of the First World War*. Revista Arhivelor, 2008. decembrie. Supliment. 140–147.
- Ce-i cu revizuirea huitei odioase? Cultura Creștină, 1913. okt. 25. 507–508.
- Chiorean, Ion: *Funcționarism din Transilvania în perioada dualismului Austro-Ungar (1867–1918)*. Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Gheorghe Șincai, 2002–2003. 43–61.

- Chiorean, Ion: *Intelectualitatea ecleziastică din Transilvania în perioada dualismului Austro-Ungar (1867–1918)*. Studia Universitatis Petru Maior. Historia, 2002. 167–191.
- Cieger András: *Autonómia a gyakorlatban – a dualizmus kori helyi közigazgatás pénzügyi kérdőjelei*. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–1998*. Szerk. Gergely Jenő. ELTE BTK Új- és Jelenkori M. Történeti Tanszék, Bp., 2004. 57–64.
- Cieger András: *A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában*. Századvég, 2001. tavasz. 95–118.
- Cieger András: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918*. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. Szerk. Gergely Jenő. ELTE Történettudományi Doktori Iskola–L'Harmattan, Bp., 2005. 25–62.
- Cieger András: *Liberalizmus és hatalmi érdek. A szabadságjogokra vonatkozó politikusi dilemmák a dualizmus kori Magyarországon*. Magyar Kisebbség, 2009/1–2. 81–92.
- Cieger András: *Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon*. In: *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. Szerk. Glässer Norbert – Zima András. MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2016. 87–98.
- Cieger András: *„A nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát.”* Andrassy Gyula és Concha Győző beszélgetése a nemzetépítésről és a birodalmi érdekekről. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölde Ádám. Kronosz, Pécs, 2018. 307–318.
- Ciubăncan, Vasile T.: *Episcopul auxiliar dr. Ioan Suciu martir al bisericii române unite cu Roma*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica, 2008/1. 199–220.
- Ciubăncan, Vasile: *Episcopul cardinal Iuliu Hossu, personalitate a marilor evenimente istorice naționale*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica. 2004/1. 159–177.
- Ciubotă, Viorel: *Rolul lui dr. Vasile Lucaciu în organizarea și desfășurarea protestelor împotriva episcopiei greco-catolice de la Hajdudorog*. Eroii Neamului, 2012. decembrie. 12–13.
- Ciubotă, Viorel: *100 de ani de la mișcările împotriva episcopiei maghiare de la Hajdudorog*. Eroii Neamului, 2013. szeptember. 15.
- Clark, Roland: *Nationalism and Orthodoxy: Nichifor Crainic and the Political Culture of the Extreme Right in 1930s Romania*. Nationalities Paper, 2012. 1. sz. 107–126.
- Clark, Roland: *Orthodoxy and nation-building: Nichifor Crainic and religious nationalism in 1920s Romania*. Nationalities Paper, 2012. 4. sz. 1–19.
- Colonizare în județul Satu Mare. Curierul Creștin, 1924. okt. 1. 91.
- Continuarea luptei. Unirea, 1893. máj. 20. 161–163.

- Covaci, Diana: „*Ius supremii patronatus*” și relația bisericii greco-catolice române cu ministerul de culte de la Budapesta (sfârșitul secolului al XIX – începutul secolului XX). In: *Specific românesc și confluente central-europene: profesorului Teodor Pavel la împlinirea vârstei de 70 de ani*. Coord. Ioan Cârja – Ană Sima. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012. 259–267.
- Crainic, Nichifor: *Programul statului etnocrat*. In: Crainic, Nichifor: *Ortodoxie și etnografie*. Coord. Constantin Schifirneț. Albatros, Buc., 1997. 239–286.
- Csatáry Dániel: *A második bécsi döntés és a nemzetiségi kérdés*. In: *Tanulmányok Kelet-Európa történetéből*. 2. kötet. Szerk. Perényi József. ELTE, Bp., 1972. 205–243.
- Csécsy Imre: *Vajda-Voevod, Károlyi Mihály és Zilahy Lajos*. Századunk, 1934/3. 121–128.
- Csetri Elek – Imreh István: *Erdély társadalmi rétegződéséről (1820–1848)*. In: *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Szerk. Szabad György. Tankönyvkiadó, Bp., 1990. 377–413.
- Csik Tamás: *Serédi Jusztinián javaslata a magyar püspökök jelölésének új eljárására 1937-ben*. In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. Szerk. Fejérdy András. METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Bp.–Róma 2015. 127–146.
- Csik Tamás: *Cenzusok a századelő választójogában és képviseleti reformterveiben. Egy statisztika tanulságai (1904)*. Levéltári Szemle, 2014/3. 19–60.
- Csik Tamás: *Serédi Jusztinián javaslata a magyar püspökök jelölésének új eljárására 1937-ben*. In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. Szerk. Fejérdy András. METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Bp.–Róma 2015. 127–146.
- Csilléry Edit: *Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben a második bécsi döntést követően*. Limes, 2006. 2. sz. 73–92.
- Csilléry Edit: *A nemzethűség jelentése a felvidéki és kárpátaljai igazolási eljárások során*. Magyar Kisebbség, 2014/1. 8–39.
- Csizmadia Andor: *A „közigazgatási bizottság” a polgári állam szervezetében*. In: *Jogtörténeti tanulmányok*. II. kötet. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdése. Szerk. Benedek Ferenc – Szita János – Csizmadia Andor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1968. 117–138.
- Csizmadia Andor: *A közigazgatási képzés és képzés Magyarországon (1918 előtt)*. Állam és Igazgatás, 1971/6. 608–616.
- Csizmadia Andor: *Közigazgatási kísérletek a Horthy-korszak utolsó szakaszán*. Állam és Igazgatás, 1985/8. 702–712.
- Csizmadia Andor: *A község jegyzője a két világháború között*. In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése. 1181–1981. I. kötet*. Szerk. Kállay István. ELTE, Bp., 1984. 516–538.

- Csizmadia Andor: *A községi jegyző jogállása és magánmunkálatainak értékelése a polgári korban*. In: *Jogtörténeti tanulmányok*. VI. kötet. Szerk. Csizmadia Andor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1986. 841–895.
- Csizmadia Andor: *A községi közigazgatás állandósulása*. Állam és Igazgatás, 1969/4. 312–321.
- Csizmadia Andor: *A községi (városi) önkormányzatról*. Állam és Igazgatás, 1968/3. 236–254.
- Csizmadia Andor: *Racionalizálási törekvések a magyar közigazgatásban a két világháború között*. Állam és Igazgatás, 1971/1. 65–77.
- Csizmadia Andor: *Szociális város – szociális Kolozsvár. A helyi közszolgálat joga a román közigazgatási törvényben*. Hitel, 1943/8. 688–696.
- Csizmadia Andor: *A területi önkormányzati intézmények a XX. század első felében Magyarországon*. In: *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*. Szerk. Kovács Kálmán. ELTE, Bp., 1983. 7–21.
- Csizmadia Andor: *Tisztviselő és közönség*. Hitel, 1943/7. 408–418.
- Csizmadia Andor: *A városi törvényhozás a dualizmus korában és az 1918. évi városi törvénytervezet*. Állam és Igazgatás, 1982/11. 988–998.
- Csöböl Lászlóné: *A magyarországi román ortodox egyház helyzete a két világháború közötti időszakban. Településtörténeti áttekintés*. Tiszántúli Történetész Társaság Közleményei 7, 2010. évi különszám. Debrecen, 2010. 11–17.
- Csöti Csaba: *A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924 között*. Limes, 2002. 2. sz. 25–37.
- Csuka Zoltán: *Száz év nemzetiségi politikájának tanulságai*. Láthatár, 1944. augusztus. 145–146.
- Dán Károly: *Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai*. Aetas, 2000/1–2. 220–248.
- Darabont, Elena – Onofreiu, Adrian: *Sorgintea fondurilor grănicerești Năsăudene. Mărturii documentare*. Arhiva Someșană, 2006. 225–270.
- Date statistice privitoare la episcopia maghiară. Cultura Creștină, 1913. jan. 10. 23–27.
- Deák Ágnes: *Egyházpolitika és nemzetiségpolitika összefonódása az 1850-es években Magyarországon*. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. METEM, Bp., 2001. 89–99.
- Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*. Magyar Kisebbség, 2009/1–2. 17–37.
- Deák Ágnes: *Hivatali visszaélések nemzetiségi küzdelmek erőterében (Kövár vidéke, 1861–1863)*. Történelmi Szemle, 2017/2. 199–221.
- Deák Ágnes: *Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben*. Történeti Szemle, 2019/4. 681–701.
- Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt*. Századvég, 2008/4. 51–77.

- Degré Alajos: A községi képviselőtestület súlyának hanyatlása az I. világháború után. In: *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*. Szerk. Kovács Kálmán. ELTE, Bp., 1983. 23–33.
- Demeter M. Attila: Balogh Artúr és a liberális kisebbségvédelem elvi buktatói. *Századvég*, 2013/1. 19–29.
- Demeter M. Attila: A nemzetiségi kérdés Eötvös József Uralkodó eszméiben. *Erdélyi Múzeum*, 2014/3. 40–49.
- Demeter M. Attila: Politikai nemzet versus nemzetiség 1848, 1861, 1868. In: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk. Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla. MTA BTK TTI, Bp., 2016. 238–263.
- Demeter Gábor: Az 1938–1941 között visszatért területek fejlettsége és szerepe az anyaország és az utódállamok gazdaságában a különféle történeti narratívák tükrében. *Pro Minoritate*, 2020/3. 35–68.
- Dénes Iván Zoltán: A konzervatív nemzetiségi tolerancia látszata és lényege. In: Dénes Iván Zoltán: *Az önrendelkezés érvényessége*. Nemzet és emlékezet. Magvető, Bp., 1988. 130–168.
- Dessewffy Sándor: Gondolatok a nemzetiségi kérdés rendezéséről. *Erdélyi Szemle*, 1943/2. 23–26.
- Discursul PSS episcopului diecezan Dr. Iuliu Hossu. Ținut la discuțiunea generală a legii întământului primar, în ședințele Senatului de la 7 și 9 iunie 1924. *Curierul Creștin*, 1924. okt. 1. 91–94.; okt. 15. 98–104.; nov. 1. 107–111.
- Dolmányos István: Lex Apponyi. (Az 1907. évi iskolatörvények.) *Századok*, 1968/3–4. 484–535.
- Dombrády Lóránd: Akiről nem beszélünk: Werth Henrik. *Hadtörténeti Közlemények*, 2004. 1. sz. 61–165.
- Domokos Sámuel: A pesti Luceafărul írói köre. *Hitel*, 1944/7. 413–419.
- Domșa, Lucian: Învățământul secundar de stat în limba română la Târgu Mureș în deceniul trei al secolului XX. In: *Societate și civilizație. Profesorului Universitar dr. Marcel Știrban la împlinirea a șapte decenii de viață*. Coord. Călin Florea – Ciprian Năprădean. Editura „Dimitrie Cantemir”, Târgu Mureș, 2002. 667–684.
- Dózsa Endre: A közigazgatási reformhoz. *Magyar Kisebbség*, 1923. febr. 1. 86–89.
- Dömötörfi Tibor: A német nemzetiségi és faji politika Magyarországon a II. világháború idején. *Történelmi Szemle*, 2016/1. 165–179.
- Dövényi Zoltán: Rónai András – vázlatos pályakép. *Földrajzi Értesítő*, 2008/1–2. 9–20.
- Drăgan, Ciprian Dacian: Consemnări documentare cu referire la învățământul transilvănean: a două jumătate a secolului al XIX-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea. *Sargeția*, 2010. 367–377.
- Dragomir, Silviu: La politique de la Roumanie à l'égard des minorités ethniques. Discours prononcé à la chambre des députés, le 18 avril 1940. *Transylvanian Review*, 1996/4. 65–76.

- A Duca-kormány 1933. évi parlamenti választásainak számadatai. *Magyar Kisebbség*, 1934. jan. 1. 4–10.
- După publicarea bullei odioase. *Cultura Creștină*, 1912. szept. 10. 385–390.
- Egry Gábor: Az Antonescu-korszak nemzetiségpolitikája Romániában. *Limes*, 2011/2. 11–28.
- Egry Gábor: Hova lettek az erdélyiek? Az erdélyi identitás változásai, 1938–1948. In: 1944/1945: társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor. MTA BTK TTI, Bp., 2015. 271–287.
- Egry Gábor: Közvetlen demokrácia, nemzeti forradalom. Hatalomváltás, átmenet és a helyi nemzeti tanácsok Erdélyben, 1918–1919. *Múltunk*, 2010/3. 99–108.
- Egry Gábor: Megoldás vagy halogatás? A román királyi diktatúra és a magyar kisebbség 1938–1940. *Limes*, 2010/1. 65–78.
- Egry Gábor: A mókok útján Székelyföldre. Elmaradottság, fejlesztéspolitika és regionalizmus a 20. század első felében. In: *Székelyföld és a Nagy Háború. Tanulmánykötet az első világháború centenáriuma alkalmából*. Szerk. Orbán Zsolt. Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2018. 486–504.
- Egry Gábor: An Obscure Object of Desire. The Myth of Alba Iulia and its Social Functions. In: *Myth-Making and Myth-Breaking in History and the Humanities. Proceedings of the Conference Held at the University of Bucharest, 6-8 October 2011*. Szerk. Claudia-Florentina Dobre – Ionuț Epurescu-Pascovici – Cristian Emilian Ghiță. University of Bucharest, Bucharest, 2011. 99–114.
- Egry Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. *Századok*, 2013/1. 3–31.
- Egry Gábor: Találkozások a vadonban. Etnicitás és önazonosság Székelyföldön 1918–1940. *Replika*, 2017/5. 91–106.
- Egry Gábor: Tükkörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944. *Limes*, 2010/2. 97–112.
- Egyed István: Decentralizáció és önkormányzat. *Magyar Szemle*, 1928/3. 147–153.
- Egyed István: Válasz Weis Istvánnak. *Magyar Közigazgatás*, 1940. febr. 18. 51.
- Egyed István: Választás vagy kinevezés? *Magyar Közigazgatás*, 1940. jan. 11. 21–22.
- Egyed István: A vármegyei tisztviselők kinevezése. *Magyar Közigazgatás*, 1942. dec. 27. 377–378.
- Egyed István: Apponyi és a nemzetiségi kérdés. *Kisebbségvédelem*, 1943/1–2. 2–18.
- Egyed István: Nemzetiségi törvényünk megalkotásának háromnegyedszázados fordulójára. *Kisebbségvédelem*, 1943/5–6. 1–16.
- Eiler Ferenc: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931). *Regio*, 2017/1. 41–71.
- Eiler Ferenc: A kisebbségi autonómia gondolata és a nemzetközi politika a két világháború közötti Köztes-Európában 1919–1938. *Regio*, 2009/3. 179–195.

- Eiler Ferenc: *Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989)*. In: *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Szerk. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes. Argumentum, Bp., 2020. 11–46.
- Eiler Ferenc: *Magyarország nemzetiségpolitikája a két világháború között (1918–1938)*. Kisebbségkutatás, 2018/2. 40–67.
- Eiler Ferenc: *Német és magyar nemzetpolitikák a két világháború között 1920–1938*. In: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 89–99.
- Eiler Ferenc: *Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938*. In: *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések*. Szerk. Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 204–222.
- Eiler Ferenc: *A romániai németek politikai viszonyai a két világháború között*. Limes, 1998/4. 2. kötet. 277–288.
- Endrédi Csaba: *A hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegye a nemzetpolitikai harcok keresztútjában az I. világháború idején*. Debreceni Szemle, 2013. december. 174–179.
- Episcopia greco-catolică maghiară. Cultura Creștină, 1912. febr. 25. 116–118.
- Eppel, Marius: *Vasile Mangra și criza Partidului Național Român dintre anii 1895–1898*. In: *Centru și periferie*. Ed. Corneliu Gaiu. Accent, Cluj-Napoca, 2004. 278–291.
- Eppel, Marius: *Vasile Mangra și noul activism politic*. Revista Bistriței, 2003. 241–246.
- Erdély 1927. évi lakossága és tankötelesei felekezeti és anyanyelv szerint. Magyar Kisebbség, 1929. nov. 16. 836–837.
- Az Erdélyi Bizottság. Görögkatolikus Szemle, 1941. nov. 23. 3.
- Erdélyi görögkatolikusok között. Görögkatolikus Szemle, 1942. aug. 23. 2.
- Az erdélyi és magyarországi egyházak és iskolák élete és szervezete a világháború előtt. Román források alapján. Magyar Kisebbség, 1928. okt. 16. 751–760.; nov. 1. 791.; nov. 16. 823.; dec. 1. 870.; dec. 16. 903.
- Erdélyi József: *A kisebbségi nyelvek használata a közigazgatásban*. Magyar Kisebbség, 1930. márc. 16. 198–207.
- Az erdélyi magyar görögkatolikusok tragédiája I–III. Görögkatolikus Szemle, 1941. jún. 1. 1–2.; júl. 1. 1–2.; aug. 1. 1–2.
- Az erdélyi magyar görögkatolikusok múltja és jövője. Görögkatolikus Szemle, 1944. aug. 13. 3–4.
- Az erdélyi ortodox zsidóság és a magyar tannyelv. Petrovici miniszter nyilatkozatához. Magyar Kisebbség, 1927. ápr. 1. 241–242.
- Az „Erdélyi Református Egyházkerület” főhatósága alatt működő iskolák az 1927/28. tanévben. Magyar Kisebbség, 1928. dec. 16. 924–928.

- Érszegi Márk Aurél: *Magyarország helyzete 1918 őszén a pápai nuncius szerint*. In: *Episcopus, Archiabbas, Benedictinus, Historicus Ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám – Zombori István. Bp., METEM, 2016. 353–357.
- Észak-Erdélyben ismét lesznek görög keleti és görögkatolikus román felekezeti iskolák. Magyar Kisebbség, 1941. jún. 16. 311–312.
- Executarea bullei „Christifideles”. Cultura Creștină, 1912. nov. 25. 545–554.
- Faluhelyi Ferenc: *A magyarországi nemzetiségi kérdés megoldása és jellege*. Kisebbségi Körlevél, 1942. júl. 199–210.
- Far Sándor: *Román nemzetiségi oktatási törekvések a dualizmus korában*. Education, 1993/2. 270–280.
- Faragó Tamás: *„Még akkor Franciaország lévén...” Történeti adatok az asszimiláció és az etnikai identitások alakulásához a 18–20. században*. In: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor. Argumentum, Bp., 2010. 334–349.
- Farkas Gábor: *A törvényhatóságok írásbelisége 1867–1950 között*. In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése. 1181–1981*. I. kötet. Szerk. Kállay István. ELTE, 1984. Bp., 456–500.
- Fáyné Dombi Alice: *Közügy a dualizmus korában „alulnézetből”*. In: *Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században*. Országos törvényektől a helyi jogszabályokig. Szerk. Kiss Vendel. Tatabányai Múzeum, Tatabánya, 2003. 58–68.
- Fedinec Csilla: *Az ismeretlen eminenciás. Pataky Tibor élete: korai évek 1888–1921*. Kommentár, 2015/1–2. 97–109.
- Fehér Márton: *Magyar párt, zsidó párt, reakció és lapérdekek*. Magyar Kisebbség, 1932. máj. 16. 281–287.
- A felekezeti iskolák községi segélyezéséről. Magyar Kisebbség, 1940. ápr. 16. 176–177.
- Flachbarth Ernő: *A bécsi döntőbírói határozat 5. pontja*. Kisebbségi Körlevél, 1944. jan. 10–26.
- Flachbarth Ernő: *A bécsi német–magyar jegyzőkönyv*. Kisebbségi Körlevél, 1943. máj. 131–155.
- Flachbarth Ernő: *A bécsi német–román jegyzőkönyv*. Kisebbségi Körlevél, 1944. jan. 3–10.
- Flachbarth Ernő: *A magyar nemzetiségi jog és politika történetének vázlata*. Láthatár, 1942. okt. 241–244.
- Flachbarth Ernő: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Szélgjegyzetek Mikó Imre dr. művéhez. Láthatár, 1944. június. 130–134.
- Flachbarth Ernő: *A nemzetközi kisebbségi jog legújabb fejlődése*. Láthatár, 1942. okt. 234–238.
- Flachbarth Ernő: *Tisza István gróf nemzetiségi politikája*. Láthatár, 1944. január. 2–10.

- Fluck András: *A községi jegyző munkaterve*. In: *A mai magyar község*. Az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. Szerk. Mártonffy Károly. Állami Nyomda, Bp., 1938. 93–110.
- Fodor Balázs: *Magyar–német kisebbségi egyezmény*. Láthatár, 1940. nov. 321–322.
- Fodor János: *Magyar nemzetiségpolitikai kísérletek és a román álláspont 1918 őszén*. Korunk, 2018/12. 12–21.
- Fola, Nicolae Victor: *Aspecte referitoare la evoluția instituțiilor de învățământ arhiepiscopale ale Blajului și realizarea educației în spirit național între anii 1880–1918*. Marisia, 2003. 227–242.
- Fritz László: *Az erdélyi magyarság iskolaügyének tíz éve*. In: *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Szerk. Fritz László – Sulyok István. Juventus, Kv., 1930. 73–84.
- Fritz László: *Az „Erdélyi Református Egyházkerület” hitvallásos jellegű oktatási intézetei az 1930–31. iskolai évben*. Magyar Kisebbség, 1931. máj. 1. 348–359.
- Fritz László: *Az erdélyi róm. kath. püspök joghatósága alatt működő róm. (örmény) kath. oktatási intézetek az 1930–31. iskolai évben*. Magyar Kisebbség, 1931. aug. 1. 593–600.
- Fritz László: *A Iorga-kormány 1931. évi parlamenti választása*. Magyar Kisebbség, 1931. júl. 16. 509–539.
- Fritz László: *A Iorga-kormány „interimár-bizottságai” és a magyar nemzetkisebbség*. Magyar Kisebbség, 1932. máj. 16. 75–82.
- Fritz László: *A „Királyhágómelléki Református Egyházkerület” hitvallásos jellegű oktatási intézetei az 1930–1931. iskolai évben*. Magyar Kisebbség, 1931. máj. 16. 392–396.
- Fritz László: *A közigazgatási választások eredményei*. Magyar Kisebbség, 1930. ápr. 1. 234–239.
- Fritz László: *A közigazgatási választások eredményei (befejező rész)*. Magyar Kisebbség, 1930. aug. 1. 554–563.
- Fritz László: *A nagyváradi róm. kath. egyházmegye hitvallásos jellegű oktatási intézetei az 1930–31. iskolai évben*. Magyar Kisebbség, 1931. jún. 16. 467–469.
- Fritz László: *A szatmári róm. kath. egyházmegye hitvallásos jellegű oktatási intézetei az 1930–31. iskolai évben*. Magyar Kisebbség, 1931. jún. 16. 465–466.
- Fritz László: *A temesvári róm. kath. egyházmegye hitvallásos jellegű oktatási intézetei*. Magyar Kisebbség, 1931. márc. 16. 237–238.
- Fritz László: *Az Unitárius Egyház hitvallásos jellegű oktatási intézetei az 1930–1931. iskolai évben*. Magyar Kisebbség, 1931. jún. 1. 431–432.
- Füzes Miklós: *A nemzetiségi oktatás szervezési problémái a baranyai népiskolákban az 1923/24–1943/44. tanévben*. Baranyai Helytörténetírás, 1979. 385–439.
- Gál Kelemen: *Kétnyelvűség a népiskolában*. Magyar Kisebbség, 1925. febr. 1. 104–107.
- Gál Kelemen: *Kétnyelvűség a népiskolákban és Dr. O. Ghibu tanár felfogása*. Magyar Kisebbség, 1925. febr. 15. 128–133.

- Gáldi László: *Goga pesti évei és a „Luceafărul”*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1941. 132–159.
- Gali Máté: *Berzeviczy Albert az erdélyi nemzetiségi kérdésről*. Korunk, 2019/1. 84–91.
- Gangó Gábor: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei*. Magyar Kisebbség, 2009/1–2. 9–16.
- Gellner, Ernst: *A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítosza*. In: *Nacionalizmuselméletek*. Szerk. Kántor Zoltán. Rejtjel, Bp., 2004. 45–78.
- Gergely Jenő: *Az erdélyi görögkatolikus román egyház*. Regio, 1991/3. 106–117.
- Gergely Jenő: *Az észak-erdélyi görögkatolikus román egyházmegyei jogállása és sérelmeik 1940–1944*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1993. 3–4. sz. 83–92.
- Ghișă, Ciprian: *The Greek Catholic Discourse of Identity in the Interwar Period. The Relation Between the Nation and People's Religious Confession*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, 2012/2. 54–82.
- Ghișă, Ciprian: *Structura administrativ-teritorială a Bisericii Greco-Catolice din Transilvania. Aspecte instituționale și terminologice*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, 2006/2. 36–74.
- Ghitta, Ovidiu: *Unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica română (1677–1701): o perspectivă analitică*. In: *Societate și civilizație. Profesorului universitar dr. Marcel Știrban la împlinirea a șapte decenii de viață*. Coord. Călin Florea. Târgu-Mureș, 2002. 91–102.
- Gidó Csaba: *Udvarhely megye közigazgatás-története impériumváltástól impériumváltásig (1918–1940)*. In: *Areopolisz. Történeti és társadalomtudományi tanulmányok XIV.* Szerk. Herman Gusztáv Mihály. Székelyudvarhely, 2015. 225–277.
- Glück Jenő: *Az aradi román nemzeti mozgalom újjászervezése (1875–1892)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1999/3–4. 93–110.
- Glück Jenő: *A Román Nemzeti Párt csírája: az aradi pártalakulás (1867–1875)*. Századok, 1997/6. 1371–1386.
- Gombkötő Antal: *Dr. Christea Miron – az Apponyi-törvény értelmezőjeként*. Magyar Kisebbség, 1936. szept. 26. 494–505.
- Gosztonyi Pál: *Népcsere és kisebbségvédelem*. Kisebbségi Körlevél, 1940. jan. 25–29.
- Gosztonyi Pál: *Népességcsere és kisebbségvédelem*. Láthatár, 1940. jan. 25–29.
- Grigor, Ana: *Separarea bisericească a românilor maramureșeni de biserica rutenă*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, 1997/1–2. 75–94.
- Grósz András: *A magyarországi német iskolaügy és a katolikus főpapok a Bethlen-kormány idején*. Pro Minoritate, 2014. tél. 127–150.
- Groza, Mihai-Octavian: *Din istoria mai puțin cunoscută a Marelui Război. Instituirea „graniței culturale”, arestare, încarcerare și deportarea preoților români transilvăneni din Ungaria (1916–1918)*. Astra Salvensis, 2015/6. 43–60.
- Gudin, Cristina: *Aspecte privind modernizarea învățământului elementar din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*. In: *Schimbare și devenire în istoria României*.

- Lucrările conferinței internaționale Modernizare în România în secolele XIX-XXI, Cluj Napoca, 21-24 mai 2007. Coord. Ioan Bolovan – Sorina Paula Bolovan. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008. 429–442.
- Gulyás Gábor: Régi erdélyi feladatok új köntösben. Kisebbségi Körlevél, 1943. febr. 25–26.
- Gyáni Gábor: A középosztály társadalomtörténete a Horthy korban. Századok, 1997/6. 1265–1304.
- Gyárfás Elemér beszéde az érettségi törvényhez a szenátus 1929. május 7-iki ülésén és Costăchescu közoktatási miniszter válasza. Magyar Kisebbség, 1929. máj. 16. 383–396.
- Gyárfás Elemér beszéde az érettségi törvényhez a szenátus 1931. június 26-iki ülésén. Magyar Kisebbség, 1931. júl. 1. 499–507.
- Gyárfás Elemér beszéde a közigazgatási reformhoz a szenátus 1929. július 24-iki ülésén és Vaida Voevod belügyminiszternek ugyanezen napon erre adott válasza. Magyar Kisebbség, 1929. okt. 16. 776–782.
- Gyárfás Elemér beszéde a közigazgatási törvény módosításához a szenátus 1932. augusztus 30-i ülésén. Magyar Kisebbség, 1932. szept. 16. 564–569.
- Gyárfás Elemér beszéde a szenátus 1928. április 3-iki ülésén a középiskolai törvény tárgyalásánál. Magyar Kisebbség, 1928. máj. 16. 388–395.
- Gyárfás és Angelescu. Magyar Kisebbség, 1928. aug. 1. 593–599.
- Gyárfás Elemér: Az iskolai törvények módosítása. Magyar Kisebbség, 1937. ápr. 16. 226–227.
- Gyárfás Elemér: A román görög katolikusok autonómiája. Katholikus Szemle, 1905/3. 225–245.
- Gyarmaty Enikő: „A polgárháború veszélyének elhárítása Ausztria–Magyarországon.” Báró Szilassy Gyula gondolatai a duális Monarchia átalakításáról és a nemzetiégi ellentétek feloldásáról 1917–1918 fordulóján. Belvedere Meridionale, 2017/3. 42–54.
- Gyenesei József: Kísérletek a vármegyei közigazgatás megreformálására az 1920-as években. (Első közlemény). Somogy Megye Múltjából, 2005. 207–216.
- György Lajos: Az erdélyi magyarság másfél évtizedes népoktatásügye. Erdélyi Iskola, 1935/1–2. 10–13.
- Györke Zoltán: Instituția prefectului în perioada interbelică (1923–1938). Proiecții legislative. Revista Transilvană de Științe Administrative, 2010/3. 77–96.
- Györke Zoltán: Mecanisme de organizare și funcționare a instituției prefectului în Clujul interbelic. Revista Transilvană de Științe Administrative, 2012/1. 52–72.
- Habor, Oana: Aspectele teoretice ale identității naționale și confesionale: biserica ortodoxă și biserica unită în Transilvania jumătății de secol XIX. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica, 2010/4. 35–41.
- Hajdú Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. Valóság, 1980. 7. sz. 22–24.

- Hajdú Tibor: Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai. In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós. Kossuth, Bp., 1984. 47–98.
- Hajdudorogh. Cultura Creștină, 1913. jún. 25. 353–356.
- Hámori Péter: Görögkatolikus magyarok kálváriajárása Szatmárban 1940–1944. Valóság, 2015/4. 89–109.
- Hámori Péter: Grünwald Béla és Acsády Ignác: „A magyar parasztság felfedezése”. Kommentár, 2009/6. 35–50.
- Hámori Péter: Székely–oláh görögkatolikus sorstörténet. Regio, 2007/2. 189–222.
- Hegedüs Nándor képviselő beszéde az esküt nem tett magyar tisztviselőkről a kamara 1930. dec. 10-i ülésén. Magyar Kisebbség, 1931. jan. 16. 67–75.
- Hegedüs Nándor képviselő beszéde a kamara 1930. június 24-iki ülésén az átmeneti bizottságok (comisie interimară) hatáskörének bővítése ellen. Magyar Kisebbség, 1930. júl. 16. 538–544.
- Hegedüs Nándor képviselő beszéde a kisebbségi tanítók és óvónők szomorú helyzetéről a kamara 1929. július 5-iki ülésén. Magyar Kisebbség, 1929. okt. 6. 771–774.
- Hegedüs Nándor képviselő beszéde a közigazgatási reformról a kamara 1931. július 3-iki ülésén. Magyar Kisebbség, 1931. aug. 1. 582–587.
- Hegedüs Nándor: A kisebbségek politikai jogegyenlőségének elbukása a választáson. Magyar Kisebbség, 1934. febr. 6. 74–86.; márc. 1. 129–131.
- Hegedüs, Nicoleta: The Hungarian School and Language as Seen by the Transylvanian Romanians in the Dualist Period. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia. Special Issue/2012. 57–66.
- Heiss, Susanne: Tendințe de dezvoltare a școlii românești de după 1918 – expresie a unității naționale. Marisia, 1979. 499–518.
- Héjja Julianna Erika: A közigazgatási tisztviselőkkel szemben támasztott képzési és képesítési előírások 19. századi történetéből. In: Universitas–historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére. Szerk. Draskóczi István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Bp., 2018. 217–225.
- Hendea, Sorin Vasile: Învățământul confesional românesc din Protopopiatul ortodox Beiuș (județul Bihor) în perioada 1912–1919. Satu Mare. Studii și comunicări, 1998–1999. 329–358.
- Hossu, Valer: Atitudinea episcopului Iuliu Hossu față de problematica învățământului confesional. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica, 2007/3. 159–164.
- Hristodol, Gheorghe: Istoricul clujeni despre problema minorităților în perioada interbelică. In: Transilvania între medieval și modern. Coord. Camil Mureșanu. Centrul de Studii Transilvane – Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1996. 104–118.
- Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalmatól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. Regio, 2000/3. 3–26.

- Hunyadi Attila: Az erdélyi szász és román nemzetiségi szervezetek. Közgazdász Fórum, 2003. 6. 21–26.
- Iancu, Gheorghe: *Protecția minorităților etnice în perioada interbelică*. In: *Transilvania între medieval și modern*. Coord. Camil Mureșanu. Centrul de Studii Transilvane-Fundația Culturală Română, Biblioteca Institutului de Istorie sorozat, IV. Cluj-Napoca, 1996. 96–118.
- Iarăși limba liturgică a Hajdudorogului. Cultura Creștină, 1913. máj. 10. 259–261.
- Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. Pro Minoritate, 2004. tavasz. 58–77.
- Ilyés Zoltán: Görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík megyében (19. század közepe – 1948). Néprajzi Látóhatár, 1998/3–4. 91–101.
- Ilyés Zoltán: „...hogy fér össze Szent István gondolataival?” – A gyimesbükki görögkatolikusok 1940 és 1944 között. In: *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl: A 2012. november 9-én rendezett jubileumi konferencia tanulmányai*. Szerk. Bojtos Anita. PPKÉ BTK, Bp., 2015. 32–50.
- Ilyés Zoltán: „Kozsókos mészitók” és „hazaszerető papok”. A csíki görögkatolikus pap-ság igazodás-kényszerei a Millennium évtizedében. In: *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Szerk. A. Gergely András – Papp Richárd. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2007. 167–178.
- Ilyés Zoltán: „Magyarul beszélünk...” Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csík-szépvízi görögkatolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: *Változó Társadalom*. Szerk. Borbély Éva – Czégényi Dóra. Kriza János Néprajzi Társaság, Kv., 1999. 6–21.
- Ilyés Zoltán: „...mentsük ki őket az oláh polip karjaiból.” A hajdudorogi görögkatolikus püspökség megszervezése Csík megyében. In: *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Szerk. Vargyas Gábor. L'Harmattan, Bp., 2011. 737–754.
- Ilyés Zoltán: Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In: *Varia ethnographica et folkloristica*. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Szabó László – Keményfi Róbert. Ethnica, Debrecen, 1997. 72–80.
- Inánts-Pap Elemér: Az önkormányzatok háztartása. In: *A mai magyar közigazgatás. Az 1936. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Szerk. Mártonffy Károly. Állami Nyomda, Bp., 1936. 552–570.
- In jurul episcopiei de Hajdu-dorogh. Cultura Creștină, 1912. szept. 25. 421–425.
- In jurul executării bullei „Christifideles”. Cultura Creștină, 1912. dec. 10. 598–600.
- Jakab Attila: Román–magyar „kultúrharc” a XX. század első negyedében. In: *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. Szerk. Juhász József. L'Harmattan, Bp., 2016. 253–260.
- Jakabffy Elemér: Dobrescu rendeletéhez. Magyar Kisebbség, 1930. ápr. 16. 273–275.
- Jakabffy Elemér: A fiatal magyar ügyvédek. Magyar Kisebbség, 1936. szept. 1. 456.

- Jakabffy Elemér: Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt. I. Magyar Kisebbség, 1940. febr. 16. 66–75.
- Jakabffy Elemér: A községi választások és a magyar párt. Magyar Kisebbség, 1926. márc. 1. 175–178.
- Jakabffy Elemér: Mit hajtottak végre és mit nem a magyar nemzetiségi törvényből. Magyar Kisebbség, 1936. máj. 16. 229–239.
- Jakabffy Elemér: Ragaszkodjunk-e továbbra is a felekezeti oktatáshoz és a társadalom-megsegítés eddigi rendszeréhez? Magyar Kisebbség, 1941. jún. 1. 257–258.
- Jancsó Benedek: A katolikus egyház helyzete Romániában. Magyar Szemle, 1928/9. 59–64.
- Jancsó Elemér: Az erdélyi magyar iskoláztatás húsz éve. Láthatár, 1940. 10. sz. 287–291.
- Jancsó Imre: A nemzetiségi kérdés és természetjog. Láthatár, 1943. szept. 198–201.
- Janek István: Magyar–szlovák kapcsolatok 1939–1941 között a két állam diplomáciai irataiban. Aetas, 2007. 4. sz. 116–142.
- Janek István: Magyar–szlovák diplomáciai puhatolózás 1943-ban a két állam egymással szembeni szándékairól. Regio, 2006. 3. sz. 97–115.
- Janka György: „Kiválóan képzett hittudor, ortodox katolikus, becsületes lelkületű hazafi... példás pap”. Vályi János eperjesi püspök (1882–1911). In: *Episcopus, Archiepiscopus, Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Szerk. Somorjai Ádám – Zombori István. METEM, Bp., 2016. 327–334.
- Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Napkelet, 1921/12. 1345–1356.
- Joó Tibor: Korszerű nemzetiségi szemlélet. Láthatár, 1942. ápr. 81–85.
- Józsa András: Angelescu tanügyminiszter iskolapolitikájának alkalmazása a Sóvidéken. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. III. kötet. Szerk. Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt. Mentor, Marosvásárhely, 2012. 90–100.
- Juhász István: Az észak-erdélyi román iskoláztatás és művelődés (1940–1944) Pusztai Popovics József munkái nyomán. Hitel, 1990/11. 22.
- Kacsó Sándor: Felekezeti iskoláink kérdéséhez. Magyar Kisebbség, 1941. jún. 16. 287–290.
- Kajtár István: A közszolgálat személyzete 1919–1944. In: *A magyar közszolgálat. Közigazgatási szakemberképzés a XX. században*. Szerk. Kajtár István. ÁIF, Bp., 1995. 7–83.
- Kalcso Mihály: Miért volt szükség egy szlovák politikai pártra? Kisebbségi Körlevél, 1940. szept. 23–25.
- Karády Viktor: Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). In: *Oktatáspolitikai és vallásszabadság: állam–egyház–iskola–társadalom a 20. században*. Szerk. Nagy Péter Tibor. Új Mandátum, Bp., 2000. 209–232.

- Karády Viktor: Az iskolázás területi és vallási egyenlőtlenségei a kései dualizmus alatt. In: Karády Viktor: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok*. WJLF, Bp., 2012. 132–144.
- Karády Viktor: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás. Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái. *Educatio*, 2000/2. 239–252.
- Karády Viktor: Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915). *Korall*, 2001/3–4. 129–144.
- Karády Viktor: Szekularizáció, szegregáció, asszimiláció. *Felekezetek a magyar elemi iskolai piacon (1867–1946)*. Világosság, 2002/8–9. 61–83.
- Kardhordó Károly: Néhány szó a román közsegekről a 228. számú rendelet törvényfi-gyelembe vételével. *Magyar Kisebbség*, 1942. ápr. 16. 142–147.
- Kardos József: Apponyi válaszai a nemzetiségi kérdésre. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. Krausz Tamás – Szvák Gyula. Pannónia, Szekszárd, 2003. 109–113.
- Karl János: Az erdélyi kérdéshez. *Görögkatolikus Szemle*, 1942. okt. 11. 1.
- Kárpátalja autonómiájának vázlata, a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet vázlata. *Kisebbségi Körlevél*, 1940. nov. 48–50.
- Katkó Márton Áron: Az 1914-es debreceni merénylet. In: *Symbolae. Ways of Greek Catholic Heritage Research. Papers of the Conference Held on the 100th Anniversary of the Death of Nikolaus Nilles*. Szerk. Véghseő Tamás. Szt. Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2010. 289–321.
- Katus László: Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés. *Kisebbségkutatás*, 2003/3. 536–546.
- Katus László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. *Regio*, 1993/4. 99–128.
- Kelemen Béla: Népoktatás kérdése Észak-Erdélyben. A visszacsatolt Észak-Erdély kisebbségeinek népoktatása 1943–44. tanévben. *Statisztikai adatokkal*. Erdélyi Iskola, 1944/10:1. 12–18.
- Kelemen Elemér: A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban. Neveléstörténeti konferencia, 2000*. Szerk. Balogh László. OPKM, Bp., 2002. 45–60.
- Kelemen Elemér: Oktatásügyi törvényhozásunk fordulópontjai a 19–20. században. In: *Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Országos törvényektől a helyi jogszabályokig*. Szerk. Kiss Vendel. Tatabányai Múzeum, Tatabánya, 2003. 5–14.
- Kemény Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés lélektani feladatai. *Láthatár*, 1942. július. 146–153.
- Kemény Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása felé. (A lélektani kutatás szerepe a magyar nemzetiségi politikában). I. *Láthatár*, 1944. 7. 141–145.

- Kemény Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása felé. (A lélektani kutatás szerepe a magyar nemzetiségi politikában). II. *Láthatár*, 1944. 157–161.
- Kemény Gábor: A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1867-től 1914-ig. *Századunk*, 1933/1–2. 13–28.
- Kemény Gábor: A nemzetiségi kérdés Magyarországon a világháború kitörésétől napjainkig (1914–1932). I. *Századunk*, 1933/3. 49–58.
- Kemény Gábor: Nemzetnevelés és nemzetiségi kérdés. *Láthatár*, 1942. március. 63–66.
- Keményfi Róbert: „... A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek, és szórványok védelme ügyében...” *Dokumentumok a századfordulós magyar nemzetiségi politika térbeli törekvéseiről*. In: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Szerk. Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Akadémiai, Bp., 2004. 119–131.
- Kenéz Béla: Javaslatok a nemzetiségi kérdés megoldására. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1913/4. 266–288.
- Kéri Katalin: Az 1879:XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk. Hanák Péter. University Press, Pécs, 1997. 269–279.
- Késmárki Gergely: Kisebbségi iskolajog és a szülők joga. A felsősziléziai iskolakérdésben hozott hágai ítélet margójára. *Magyar Kisebbség*, 1928. júl. 1. 457–482.
- Kim, Nyikolaj: Az orosz egyházi emigráció Magyarországon az 1920-as és az 1930-as években. In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk. Halász Iván. BCE Nk. Migrációs és Integrációs Karközi Kutatóközpont – Szt. Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Bp.–Esztergom, 2011. 85–90.
- A Királyhágómelléki református egyházkerület főhatósága alá tartozó közép és elemi iskolák állapotáról az 1926/27. évben. *Magyar Kisebbség*, 1928. júl. 1. 502–505.
- A „Királyhágómelléki Református Egyházkerület” hitvallásos jellegű oktatási intézetei 1935/36. iskolai évben. *Magyar Kisebbség*, 1936. júl. 16. 396–399.
- Kiss Árpád: Az állami elemi iskolák és a magyar tannyelvű oktatás. *Magyar Kisebbség*, 1940. febr. 16. 59–63.
- Kiss Árpád: Az állami magyar tannyelvű elemi iskolák és magyar tagozatok. *Magyar Kisebbség*, 1936. ápr. 16. 205.; szept. 1. 459–464.
- Kiss Árpád: Az állami elemi magyar tannyelvű iskolák és magyar tagozatok az 1936/37. tanév végén. *Magyar Kisebbség*, 1937. aug. 16. 419–425.
- Kiss Árpád: A romániai magyar ügyvédek. *Magyar Kisebbség*, 1936. aug. 16. 429–431.
- Kiss Árpád: A romániai magyar ügyvédek névjegyzéke. *Magyar Kisebbség*, 1936. aug. 16. 434–440.
- Kiss Árpád: Újabb adatok az állami elemi iskolák magyar tagozatairól. *Magyar Kisebbség*, 1937. nov. 16. 594.

- Kiss Róbert Károly: *Népművelés és népiskolák Klebelsberg Kuno életművében*. In: *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága*. Szerk. Miklós Péter. Belvedere Meridionale, Szeged, 2008. 73–84.
- Kiss Tamás: *Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben. Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint miniszteri tevékenységének tükrében*. Társadalmi Szemle, 1986/9–8. 81–93.
- Klestenitz Tibor: *A görögkatolikusok Serédi Jusztinián és Mindszenty József egyházkezelésében*. Athanasiana, 2012. 108–123.
- Kolozsvár városa még mindig nem utalta ki a felekezeti iskolák segélyét. Magyar Kisebbség, 1940. szept. 1. 398.
- Kónyi Manó: *Deák Ferenc Erdély uniójáról*. Budapesti Szemle, 1891. 171. sz. 161–181.
- Korányi András: *Az evangélikus egyház és a nemzeti, nemzetiségi kérdés a bécsi döntés után*. In: *Teológia és nemzetek*. Szerk. Szabó Lajos. Luther, Bp., 2016. 107–118.
- Kormányintézkedések a romániai német tanügyek új rendszeréről*. Magyar Kisebbség, 1940. okt. 16. 494–495.
- Kósa Kálmán: *Nemzetiségi iskolapolitikánk és iskolaügyünk*. Láthatár, 1942. okt. 223–226.
- Kovács Alajos: *A magyarság és a nemzetiségek erőviszonyai*. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1913/3. 175–198.
- Kovács Alajos: *Erdély népesedési viszonyai*. In: *Erdély*. Szerk. Deér József, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940. 236–237.
- Kovács Árpád: *Államnyelv a volt román és a mai magyar felekezeti iskolákban*. Magyar Kisebbség, 1937. aug. 16. 412–419.; szept. 1. 435–442.
- Kovács Árpád: *Bírák, ügyészek és egyéb igazságügyi alkalmazottak nemzetiségi megoszlása Erdélyben 1936. november 1-én*. Magyar Kisebbség, 1937. febr. 16. 117–122.
- Kovács Árpád: *Etnikai aránytalanság a közjegyzői kamarákban*. Magyar Kisebbség, 1937. márc. 20. 158–159.
- Kovács Árpád: *A megyei közigazgatási tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben az 1936. év végén*. Magyar Kisebbség, 1937. jún. 16. 326–333.
- Kozári Mónika: *Az állam és a társadalombiztosítás a kiegyezéstől a második világháborúig*. Századok, 2013/3. 683–723.
- Kozmosz: *A székelység tanügyi önkormányzatához*. Magyar Kisebbség, 1927. ápr. 1. 256–261.; ápr. 15. 293–295.
- Kőő Artúr: *Az 1906. évi bukaresti jubileumi kiállítás és a „Lex Apponyi”*. Adalék a nemzetkarakter és az állami reprezentáció viszonyának történetéhez. Hitel, 2019/6. 94–114.
- Köpeczi Béla: *Egy kitagadott: Moldován Gergely (1845–1930)*. Kisebbségkutatás, 2000/2. 276–285.
- Közigazgatási reform és a Magyar Párt*. Magyar Kisebbség, 1929. aug. 1. 564–572.
- A közoktatásügyi miniszter a kisebbségi iskolákról*. Magyar Kisebbség, 1940. okt. 16. 492–493.

- Köte Sándor: *Eötvös és a nemzetiségi népoktatás*. Jogtudományi Közlöny, 1980/10. 691–696.
- Kövér György: *Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig*. Századvég, 1999/14. 3–19.
- Kövér György: *„Statistikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910*. Századok, 2016/5. 1221–1258.
- A közigazgatási reform*. Magyar Közigazgatás, 1923. ápr. 8. 1–2.
- A közigazgatási reform a Magyar Jogászegyletben*. Magyar Közigazgatás, 1920. jún. 20. 3–4.
- Községi ügyek. A Községi Jegyzők Országos Egyesületének közgyűlése*. Magyar Közigazgatás, 1940. jún. 23. 205–206.
- Kunfi Zsigmond: *Az iskola Magyarországon*. Huszadik Század, 1908/2. 555–565.
- Küzdelem a nemzetkisebbségek nyelvhasználatáért*. Willer József képviselő kamarai beszéde a közigazgatási javaslat általános vitájában. Magyar Kisebbség, 1936. márc. 16. 134–147.
- Laár Ferenc képviselő beszéde a közoktatásügyi minisztérium átszervezése tárgyában a kamara 1931. évi július hó 10-iki ülésén*. Magyar Kisebbség, 1931. szept. 1. 639.
- László Márton: *Maros-Torda/Maros megye közigazgatása 1919–1938 között*. In: *Areopolisz. Történeti és társadalomtudományi tanulmányok XIV*. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály. Székelyudvarhely, 2015. 195–223.
- Losonczy István: *A nemzetiségi érzület büntetőjogi védelméről szóló 1941. V. törvény-cikk büntetőjogi vonatkozásai*. Kisebbségi Körlevél, 1941. júl. 271–291.
- Lukács Imre Róbert: *A görögkatolikusok helyzete Erdélyben az első világháború után*. Iustum Aequum Salutare, 2010/1. 65–78.
- Lukács Imre Róbert: *A politikai események befolyása a rítusváltozásra 1912–1930 között*. Studia Theologica Transsylvaniensia, 2009, XII. 67–97.
- Lupaş, Ioan: *Douăzeci şi doi de ani 1918–1940. Istoria politică a maghiarimii transilvane de la 1. XII. 1918 până la 30. VIII. 1940. Recenzie*. Anuarul Institutului de Istorie Naţională, 1944. 533–538.
- Magdău, Petru – Turcu, Lucian – Cârja, Ioan: *Atitudinea Bisericii greco-catolice faţă de ceremonia încoronării suveranilor României de la Alba Iulia de acum nouă decenii*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, 2013. 1. sz. 119–155.
- Magos Gergely: *Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája*. Aetas, 2017/2. 138–157.
- A magyar állam új nemzetiségi iskolapolitikája*. Magyar Kisebbség, 1941. márc. 1. 94–99.
- A magyar nyelvhasználat ügye*. Magyar Kisebbség, 1930. máj. 1. 329–331.
- A Magyar Párt megválasztottai az eddigi választásoknál*. Magyar Kisebbség, 1934. jan. 1. 30–31.

- A magyar tannyelvű iskolák számában beállott változások 1918–1928-ig. Magyar Kisebbség, 1929. júl. 1. 494–497.; júl. 16. 528–531.
- Magyarsóky Ferencné: Vészharangot kongatok. Görögkatolikus Szemle, 1941. november 23. 1–3.
- Magyarország nemzeti állam, de mindenkor számol a ténnyel, hogy határai között más népelemek is élnek. Hóman Bálint vallás és közoktatásügyi miniszterrel készült interjú. Láthatár, 1942. július. 145.
- A Magyarországhoz csatolt területek német vezetői. Magyar Kisebbség, 1940. okt. 16. 495.
- A magyarság keleti védőbástyája. Görögkatolikus Szemle, 1942. márc. 1. 1.
- Magyary Zoltán: Közigazgatás – szociális igazgatás. In: Szociálpolitika-történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Nyilas Mihály. Hilscher R. Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Tátk Szociális Munkás és Szociálpolitika Tanszék, Bp., 2008. 199–210.
- Magyary Zoltán: A közigazgatási tisztviselők gyakorlati szakképzésének problémája. In: Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből. Némethy Károly születésének 70. évfordulójára és a „Magyar Közigazgatás” félévszázados fennállása alkalmából. Szerk. Mártonffy Károly. Pallas, Bp., 1932. 298–305.
- Maier, Liviu: Politică şcolară a guvernelor maghiare faţă de români (1900–1914). Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, 1990–1991. 123–138.
- Makkai László: A magyarországi románok. Láthatár, 1942. nov. 337–340.
- Makkai Sándor: A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei. Láthatár, 1942. okt. 226–228.
- Manzinger Krisztián: Az ortodox egyház a magyar nemzeti célok szolgálatában? Regio, 2013. 3. sz. 149–179.
- Mândruţău, Petru: Amintirile unui preot bătrân Protopop dr. Petru Mândruţău. In: Almanah. Publicaţie a Societăţii culturale a românilor din Budapesta. Budapesti Románok Kulturális Társasága, Bp., 1995. 14–17.
- Marác László: Multilingualism in the Transleithanian Part of the Austro-Hungarian Empire (1867–1918): Policy and Practice. Jezikoslovlje, 2012/2. 269–298.
- Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez. In: A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Szerk. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes. Argumentum, Bp., 2020. 47–64.
- Marchut Réka: A magyar–román viszony és a német külügyminisztérium az 1920-as években. Századok, 2019/4. 769–802.
- Marchut Réka: A román konkordátum a magyar diplomáciában (1920–1929). Pro Minoritate, 2014. tél. 3–22.
- Marchut Réka: A Volksbund tevékenysége a szatmári svábok körében (1940–1944). In: 300 de ani de la colonizarea şvabilor dinăreni în comitatul Satu Mare. Szerk. Paula Virag. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2012. 55–64.

- Marek, Pavel – Danilec, Jurij: Contribution to the Knowledge of Archbishop Sawatij's Activities in Subcarpathian Ruthenia in the First Half of the 20th century. Cultural History, 2014. 5. sz. Supplement. 58–79.
- Marjanucz László: Az egy politikai nemzet versus nemzetállam koncepciója Deák és Eötvös gondolkodásában. In: „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti költődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Szerk. Glässer Norbert – Zima András. MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2016. 39–56.
- Marton József: The Relationship Between the Roman-Catholic Church and Greek-Catholic Church in Transylvania Between 1945–1948. In: Biserica română unită (greco-catolică) 60 de ani de la desfiinţare. Calvarul (1945–1948). Coord. Nicolae Gudea – Dan Ruscu. Mega, Cluj-Napoca, 2009. 331–341.
- Marton József: A római és a görögkatolikus egyház viszonya Erdélyben 1940–1950. Studia Theologica Transsylvaniensia, 2008/10. 85–99.
- Marton József: A Szentszék és Románia konkordátuma 1927-ben. Erdélyi Múzeum, 1995/1–2. 42–50.
- Martonyi János: Közigazgatásunk reformja. Hitel, 1942/2. 100–115.
- Martonyi János: Új magyar közigazgatás felé. Hitel, 1943/6. 325–335.
- A második közigazgatási reformtervezet. Magyar Közigazgatás, 1923. ápr. 29. 2–5.
- Matei, Alexandru: Comunitatea Naţională Română. Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, 1978. 473–495.
- Máthé Gábor: A magyar közigazgatási képzés történeti modellje. In: A magyar közszolgálat. Közigazgatási szakemberképzés a XX. században. Szerk. Kajtár István. ÁIF, Bp., 1995. 117–121.
- Mazsu János: A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában. (A réteg társadalomtörténeti makro-kutatásának határai és néhány fontosabb eredmény). Történelmi Szemle, 1987–1988/1. 29–39.
- Mazsu János: Oktatási rendszer és társadalmi mobilitás az I. világháború előtt. Honnan rekrutálódott a tisztviselő-értelmiség? In: Kié az oktatáskutatás? Tanulmányok Kozma Tamás 70. születésnapjára. Szerk. Pusztai Gabriella – Rébay Magdolna. Csokonai, Debrecen, 2009. 86–104.
- Márza, Daniela: Aspecte ale legislaţiei şcolare ungare şi învăţământul confesional în arhidieceza Blajului (sfârşitul secolului XIX – începutul secolului XX). Arhiva Someşană, 2003. 141–155.
- Márza, Daniela: Identitate şi alteritate: românii greco-catolici despre ei înşişi, în revista Unirea (sfârşitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea). In: Identitate şi alteritate 3. Studii de istorie politică şi culturală. Omagiu profesorului Liviu Maier. Coord. Nicolae Bocşan – Sorin Mitu – Toader Nicoară. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002. 68–75.

- Mârza, Daniela: *Imaginea de sine a învățătorilor și profesorilor greco-catolici la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea: conturarea unei identități profesionale*. In: *Schimbare și devenire în istoria României. Lucrările conferinței internaționale Modernizare în România în secolele XIX-XXI, Cluj Napoca, 21-24 mai 2007*. Coord. Ioan Bolovan – Sorina Paula Bolovan. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008. 443–450.
- Mârza, Daniela: *Învățământul român greco-catolic și tendințe de secularizare din partea guvernului ungăr la sfârșitul secolului XIX și la începutul secolului XX*. Anuarul Institutului de Studii Italo-Române, 2004. 117–127.
- Megyei és községi önkormányzat felfüggesztése. Magyar Kisebbség, 1932. okt. 16. 573–594.
- Melles Emil: *Magyar liturgia*. Katholikus Szemle, 1902/2. 97–107.
- Melles Emil: *Az oláh liturgia kialakulásáról*. Katholikus Szemle, 1902/10. 934–944.
- Messing Vera: *Gondolatok Rogers Brubaker: Csoportok nélküli etnicitás c. műve kapcsán*. Regio, 2006/1. 215–221.
- Mezey Barna: *Államosítás és autonómia. Centralizáció és önkormányzatiság a 19. század második felében*. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–1998*. Szerk. Gergely Jenő. ELTE BTK Új- és Jelenkori M. Történeti Tanszék, Bp., 2004. 13–24.
- Miklós Péter: *Törekvések egy magyarajkú ortodox püspökség létrehozására az 1930-as években*. Németh István püspök életrajzához. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 2014. 139–148.
- Mikó Imre: *A jogfolytonosság helyreállítása a nemzetiségi jogalkotás terén*. Kisebbségvédelem, 1941/1–2. 1–6.
- Mikó Imre: *Nyelvhasználat és jogtörténet Erdélyben*. In: Mikó Imre: *Változatok egy témára*. Tanulmányok. Kriterion, Buk., 1981. 51–67.
- Mikó Imre: *A román Kisebbségi Statútum*. Hitel, 1938. 3. sz. 177–192.
- Mikó Imre: *A romániai magyarság jogi helyzete a bécsi döntés idejében*. Kisebbségvédelem, 1940/5–6. 2–22.
- Mikó Imre: *Új nemzetiségi iskolapolitika alapvetése*. Láthatár, 1940. 8. 341–343.
- Miles Transsylvanicus: *A román lelkiség alakulása a bécsi döntés óta*. Hitel, 1943/11. 649–671.
- Mircea, Ionela: *Institutul prefectului și instituția prefecturii între anii 1918–1940*. Apulum, 2006. 403–411.
- Mircea, Ionela Simona: *O cercetare a anilor 30. Marian Sasu, revizor școlar, despre învățământul primar din județul Alba între anii 1919–1930*. Marisia, 2011. 191–202.
- Miskolczy Ambrus: *A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában*. Magyar Kisebbség, 2012/3–4. 163–204.
- Miskolczy Ambrus: *Nemzet vagy nemzetiség? Román politikai törekvések Erdélyben és Magyarországon az 1849-i nemzetiségi megbékéléstől az 1868-i nemzetiségi törvényig*. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László*

- tiszteletére*. Szerk. Ablonczy Balázs – Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka. BIP, 2002. Bp., 505–510.
- Miskolczy Ambrus: *Nemzeti, nemzetiségi mítoszok és programok Magyarországon a 19. században. Francia, magyar, román párhuzamok*. In: *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Szerk. Szarka László. Országház Könyvkiadó, Bp., 2017. 39–59.
- Miskolczy Ambrus: *A román nemzet útja a barokk rendiségtől a modern liberalizmusig Erdélyben és Magyarországon*. Aetas, 2003/2. 86–96.
- Mit tud ma a közvélemény a görögkatolikus magyarokról?* Görögkatolikus Szemle, 1943. jan. 10. 2.
- Moga, Valer: *Națiunea în discursul politic românesc din Transilvania anului 1918*. In: *Problema Transilvaniei în discursul politic de la sfârșitul Primului Război Mondial*. Coord. Valer Moga – Sorin Arhire. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2009. 31–112.
- Moravék Endre: *A nemzetiségi kérdés és a magyar társadalom*. Láthatár, 1942. okt. 294–299.
- Müller, Dietmar – Sora, Andrei Florin: *Notarul comunal în România: cadrul normativ al unei instituții moderne (1864–1940)*. Arhivele Olteniei, 2011. 369–385.
- Nagy Áron: *Erdély átalakuló társadalmá 1848–1870 között*. In: *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Szerk. Szabad György. Tankönyvkiadó, Bp., 1990. 415–440.
- Nagy Botond: *Háromszék közigazgatása 1918–1940 között. Areopolisz. Történeti és társadalomtudományi tanulmányok XIV*. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály. Székelyudvarhely, 2015. 159–194.
- Nagy Janka Teodóra: *Csizmadia Andor, a szociálpolitikus*. In: *Jogtörténeti tanulmányok VIII*. Szerk. Béli Gábor – Kajtár István – Szekeres Róbert. Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2005. 355–371.
- Nagy János: *Választás vagy kinevezés*. Magyar Közigazgatás, 1940. jan. 14. 10–11.
- Nagy Levente: *A budapesti Román Filológiai Tanszék százötven éve*. In: *Inter Scyllam et Charybdim. Identitásképző stratégiák és a budapesti román tanszék története*. Szerk. Miskolczy Ambrus – Hergán Tibor – Nagy Levente. ELTE Eötvös Kör, Bp., 2013. 75–155.
- Nagy Noémi: *A nemzetiségi törvény kétes öröksége. Adalékok a dualizmus kori magyar nyelvjoghöz*. Jogtörténeti Szemle, 2017/3. 70–74.
- Nagy Péter Tibor: *Az 1941-es tanügyigazgatási törvény*. In: *Neveléstörténeti füzetek 11. Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. Évfordulók, események, 1991*. Szerk. Balogh László, Bp., 1992. 44–63.
- Nagy Péter Tibor: *A húszas évek középiskola politikájának kialakulása*. Századok, 2000/6. 1313–1334.

- Nagy Péter Tibor: *A nemzetiségi kérdés és az egyházpolitika összefüggése Magyarországon*. In: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Szerk. Nagy Péter Tibor. Budapest, 2000. 63–70.
- Nagy Péter Tibor: *Az állam–egyház–oktatás-kapcsolat megváltozása Trianon után*. In: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Szerk. Nagy Péter Tibor, Bp., 2000. 71–88.
- L. Nagy Zsuzsa: *Ellenzéki nézetek a nemzetiségi kérdésről a Horthy-rendszerben*. Társadalmi Szemle, 1987/10. 65–72.
- A nagyváradi püspökség róm. kath. hitvallásos jellegű oktatási intézetei Romániából az 1927/28. tanévben*. Magyar Kisebbség, 1928. júl. 1. 507–508.
- Neda, Dumitru: *Cetatea Vaticanului*. Cultura Creștină, 1940. márc.–ápr. 208–213.
- Német–román kisebbségi szerződés*. Kisebbségi Körlevél, 1940. nov. 52.
- Némethy Károly: *A közigazgatási reform*. Magyar Közigazgatás, 1923. ápr. 29. 1–2.
- Némethy Károly: *A közigazgatási reform*. Magyar Szemle, 1928/3. 209–217.
- Nemulțămîiții de la Hajdúdorog*. Cultura Creștină, 1913. ápr. 10. 193–198.
- A nemzetiségi kérdésről*. Görögkatolikus Szemle, 1943. ápr. 18. 1–2.
- Niessen, James: *Hungarians and Romanians in Habsburg and Vatican Diplomacy: The Creation of the Diocese of Hajdúdorog in 1912*. The Catholic Historical Review, 1994/2. 238–251.
- Niessen, James: *Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón*. Adalék Jászi Oszkár asszimilációs-elméletéhez. Regio, 1991/2. 38–64.
- Nistor, Ioan Silviu: *Contribuția episcopului dr. Iuliu Hossu la promovarea învățământului și culturii. Credință, devoțiune și sacrificiu*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica, 2004/1. 179–197.
- Nóda Mózes: *The Historical and Ecclesiastical Background of the 1927 Concordate Between the Vatican and Romania*. Journal for the Study of Religions and Ideologies, 2010 Winter. 281–301.
- Un nou cuvânt al Romei*. Cultura Creștină, 1912. nov. 10. 513–514.
- Noul glas al Romei*. Cultura Creștină, 1913. márc. 10. 129–131.
- Oarcea, Felicia Aneta: *Etnie și confesionalitate în școlile arădene (sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX)*. In: *90 de ani de administrație românească în Arad. Culegere de studii și comunicări*. Coord. Doru Sinaci – Emil Arbonie. Vasile Goldiș University Press, Arad, 2010. 110–122.
- Oláh Sándor: *Magyar görögkatolikus „románok”. Vallási-etnikai feszültségek egy székel faluban a két világháború között*. Regio, 1993/2. 99–120.
- Olasz Lajos: *A nemzetiségi oktatás szabályozása és gyakorlata Magyarországon a két világháború között*. In: *Tanárképzés és oktatáskutatás*. Szerk. Kozma Tamás – Kiss Virág Ágnes – Jancsák Csaba – Kéri Katalin. Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete, Debrecen, 2015. 234–252.

- Onofreiu, Adrian: *Școala din districtul Năsăud în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: între deziderat și realitate*. Studii și cercetări etnoculturale. Bistrița, 2009. 13–54.
- Oszvald György: *A hazai nemzetiségek jogi helyzete*. Láthatár, 1942. okt. 299–305.
- Ottlik László: *A kisebbségi kérdés tegnap és ma*. Magyar Szemle, 1936/6. 105–115.
- Ottlik László: *Magyar nemzetiségi politika*. Magyar Kisebbség, 1937. nov. 16. 565–578.
- Ottlik László: *Magyar nemzetiségi politika*. In: *A mai magyar község. Az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Szerk. Széll József. Állami Nyomda, Bp., 1938. 292–300.
- Ottlik László: *A magyar nemzetiségi politika feladatai*. Magyar Szemle, 1940/8. 57–65.
- Ottlik László: *Pax Hungarica*. Magyar Szemle, 1934/11. 289–299.
- Ottlik László: *„Új Hungária” és „Keleti Svájc.”* Magyar Szemle, 1929/10. 113–124.
- Ottlik László: *Új Hungária felé*. Magyar Szemle, 1928. 9. sz. 561–563.
- Otu, Petre: *Comisia Roggeri-Altenburg*. Magazin Istoric, 2001. 8. sz. www.itcnet.ro/history/archive
- Paál Vince: *Gratz Gusztáv alternatívája a nemzetiségi politikában*. Limes, 2002/1. 127–135.
- Paksa Rudolf: *Fajvédők, nyilasok, hungaristák a nemzetiségi kérdésről*. Limes, 2010/2. 31–38.
- Paládi Viktória: *Pravoszláv egyház, mint a politika eszköze a két világháború közötti Kárpátalján. A kárpátoroszi delegáció 1920. évi memorandumának elemzése*. In: *PhD-konferencia*. Szerk. Hatos Pál. Debrecen, 2013. 470–478.
- Pál János: *Vissza és elrománosítási kísérletek a székel földi unitárius egyházközösségekben*. Magyar Kisebbség, 2008. 1–2. sz. 186–253.
- Pál Judit: *Erdélyi főispánok az 1876. évi közigazgatási reform után*. In: *Political, Social, Economic and Cultural Elites in the Central- and East-European States in Modernity and Post-modernity*. Szerk. Demeter Gábor – Peykovska, Penka. Institute for Historical Research BAS – MTA Történettudományi Intézet, Sofia–Budapest, 2010. 124–140.
- Pál Judit: *Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben. A közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben*. Századok, 2018/6. 1179–1214.
- Pál Judit: *A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*. Regio, 2005/1. 3–26.
- Pál Judit: *Polgárok vagy politikusok. Az erdélyi városok országgyűlési képviselője a kiegyezés után*. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2011. 346–360.
- Pál Judit: *Választók, választási részvétel és választói magatartás Székelyföldön a dualizmus időszakában*. Aetas, 2016/1. 45–75.
- Pál Judit – Popovici, Vlad: *The Parliamentary Elite from Eastern Hungary and Transylvania (1867–1918). A Generation-based Approach*. In: *Generationen in der Geschich-*

- te des langen 20. Jahrhunderts. Methodisch-theoretische Reflexionen. Ed. Lukas Farsora – Ewald Hielb – Petr Popelka. Lit, Wien, 2017. 55–76.
- Pallai Béla: Az 1938-as eucharisztikus világkongresszus és Erdély. In: Az 1938-as Budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus 75. évfordulója alkalmából 2013. november 28-án rendezett szimpozion anyaga. Szerk. Ivancsó István. Szt. Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, Nyíregyháza, 2013. 59–67.
- Pană, Virgil: Considerații privind instaurarea administrației românești în municipiul Târgu Mureș după Marea Unire de la 1 decembrie 1918. Chestiunea funcționarilor publici. In: Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX. Vol. IV. Coord. Vasile Ciobanu – Sorin Radu. Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2009. 47–54.
- Pap József: Kísérlet a magyarországi választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására. Közép-európai Közlemények, 2010/3. 38–45.
- Pap József: A városi választókerületek lakossága és választói a dualizmus időszakában. In: A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2011. 389–403.
- Papp György: A görögkatolikus magyarság helyzete Erdélyben. In: Görögszertartású magyarság. Minerva Nyomda, Kv., 1942. 6–15.
- Parecz György: A közigazgatási törvény javaslata, különös figyelemmel a kisebbségek szempontjaira. Magyar Kisebbség, 1936. jan. 16. 35–48.; febr. 16. 85–88.
- Parecz György: A nyelvvizsgákon elbukott közalkalmazottak ügye. Magyar Kisebbség, 1936. aug. 16. 408–414.
- Pataky Tibor: Nemzetiségi politikánk alapjai. Láthatár, 1942. okt. 217–223.
- Péter László: Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés. Századvég, 1997. tavasz. 3–31.
- Péter László: Az arisztokrácia, a dzsentri, és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon. In: Túlélők: elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Válogatás a nemzetközi történeti irodalomból. Szerk. Kontler László. Atlantisz–Printer, Bp.–Szeged, 1993. 191–241.
- Péter László: Az 1868:XLIV tc. „A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve. Aetas, 1992/4. 127–137.
- Péterffy Jenő: A közigazgatási bíráskodás Romániában. Magyar Kisebbség, 1936. febr. 16. 75–81.
- Petraș, Lucian: Activitatea desfășurată de Ștefan Cicio-Pop în legislatura parlamentară 1910–1914. Revista Bistriței, 2005. 249–255.
- Pók Attila: Birodalmi egység és magyar szuverenitás a dualizmus kori magyar közigazgatás politikumáról. In: Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Szerk. Erdődy Gábor – Pók Attila. Korona, Bp., 2000. 137–148.

- Polverejan, Șerban: Contribuții statistice privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cumidava, 1968. 161–165.
- Polzovics Iván: Gróf Teleki Pál nemzetiségi politikája. Kisebbségi Körlevél, 1942. nov. 223–248.
- Pop, Iulia-Maria: Încercări de federalizare a învățătorilor români. Acta Musei Porolissensis, 2009–2010. 95–100.
- Pop, Romul: Înregistrarea noii Episcopii a Maramureșului cu instituțiile de bază. In: 120 de ani de la nașterea lui Dr. Alexandru Rusu. Scriptorium, Baia Mare, 2004. 171–188.
- Popély Gyula: Az iskolai nemzetnevelés problémái az 1938 novemberében felszabadult felvidéki területeken. Limes, 2007/2. 133–140.
- Popovici, Vlad: Considerații privind funcționarii publici români din Transilvania. Studiu de caz: Comitatul Sibiu, și scaunele săsești care l-au format (1861–1918). Anuarul de Istorie George Barițiu din Cluj Napoca, 2016. 159–177.
- Popovici, Vlad: Elita românească din Transilvania și Ungaria perioadei dualiste în perspectivă istoriografică, între „național” și „social”. In: Elitele puterii: puterea elitelor în spațiul românesc (secolele XV–XX). Ed. Ploscaru, Cristian – Atanasiu, Mihai-Bogdan. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2018. 49–59.
- Popovici, Vlad: Elite și strategii politice în mișcarea națională românească din Transilvania (1869–1894). Studiu de caz: disputa activism-pasivism. Anuarul Institutului Gheorghe Barițiu din Cluj Napoca, 2005. 193–212.
- Popovici, Vlad: Funcționarii din administrație și justiție delegați la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia (1 decembrie 1918). Revista de Istorie a Moldovei, 2018/4. 73–86.
- Popovici, Vlad: The Membership of the Central Electoral Committees Between 1881 and 1896. In: Popovici, Vlad: Studies on the Romanian Political Elite from Transylvania and Hungary (1861–1918). Mega, Cluj-Napoca, 2012. 33–58.
- Popovici, Vlad: Publicații activiste proguvernamentale românești din Ungaria dualistă. Discursul politic al ziarelor „Patria” și „Viitorul”. Revista Bistriței, 2006. 293–300.
- Popovici, Vlad: Sketches from the Activity of Romanian MPs in the Parliament of Hungary During World War I. In: World War I. The other face of the war. Ed. Ioan Boloșan – Rudolf Graf – Harald Heppner – Oana Mihaela Tămaș. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016. 81–94.
- Popovici, Vlad – Iudean, Ovidiu: The Elective Representation of the Romanians in the Hungarian Parliament. Studia Universitatis Petru Maior. Historia, 2011. 121–146.
- Pornói Imre: Az 1940:XX tc. a nyolcosztályos népiskola felállításáról. In: Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Országos törvényektől a helyi jogszabályokig. Szerk. Kiss Vendel. Tatabányai Múzeum, Tatabánya, 2003. 102–107.

- Pornói Imre: *A népoktatás fejlődése az Eötvös törvénytől az 1940:XX törvényig*. In: *Szemelvények Kelet-Magyarország és Kárpátalja iskolatörténetéből. 1000 éves magyar iskola iskolatörténeti emlékülés anyaga*. Szerk. Pornói Imre – Szabó József. MPITK, Nyíregyháza, 1998. 37–53.
- Pölöskei Ferenc: *Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén*. Századok, 1970/1. 3–34.
- Preszly Elemér: *A főispán és a község*. In: *A mai magyar község. Az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Szerk. Mártonffy Károly. Állami Nyomda, Bp., 1938. 149–156.
- Primatele Ungariei – numai mitropolit*. Cultura Creștină, 1912. dec. 10. 600–601.
- Primul episcop al Hajdudorogului*. Cultura Creștină, 1913. jún. 25. 380–381.
- Prodán János: *Az államfő legfőbb felügyeleti joga a magyarországi autokefál görögkeleti egyházban*. In: *Notter Antal emlékkönyv: dolgozatok az egyházi jogból és vele kapcsolatos jogterületről*. Szerk. Angyal Pál – Baranyay Juszti – Móra Mihály. Stephaneum Ny., Bp., 1941. 943–955.
- Püski Levente: *Választás, behívás, kinevezés: területviszacsatolások és a magyar parlament 1938–1942 között*. In: *A közjogi provizórium (1920–1944) időszakának alkotmányos berendezkedése*. Szerk. Schweitzer Gábor – Szabó István. Bp., 2016. 123–140.
- Pusztai Popovics József: *Az erdélyi románok kulturális helyzete a bécsi döntés után*. Kisebbségi Körlevél, 1942. jan. 38–48.
- Pusztai Popovics József: *Az észak-erdélyi líra a bécsi döntés után*. Láthatár, 1942. jún. 129–130.
- Pusztai Popovics József: *A magyarországi nemzetiségek sajtóorgánumai és azok munkatársai*. Kisebbségi Körlevél, 1942. nov. 284–289.
- Pusztai Popovics Josif: *Producția de carte a minorității române din Transilvania de Nord în anul 1942*. Kisebbségi Körlevél, 1943. febr. 10–17.
- Pusztulunk, veszünk*. Görögkatolikus Szemle, 1940. dec. 29. 1–2.
- Radu, Demetriu: *Provincia bisericească greco-catolică română de Alba-Iulia și Făgăraș în statul român. Memoriu prezentat Consiliului Dirigent Român*. Unirea, 1919. ápr. 1. 2.; ápr. 5. 2.; ápr. 6. 2–3.
- Radu, Sorin: *Unificarea administrativă a României Mari în gândirea politică a lui Iuliu Maniu*. Annales Universitatis Apulensis. Historica. 1998–1999. 15–27.
- Raffay Ernő: *A magyarországi Román Nemzeti Párt az első világháború végén*. Tiszatáj, 1982. június. 47–55.
- Rébay Magdolna: *Református javaslatok a felekezeti iskolák finanszírozására a Horthy-korszakban*. In: *Közösségeteremtők. Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt*. Szerk. Pusztai Gabriella – Lukács Ágnes. Debreceni Egyetemi Könyvtár, Debrecen, 2014. 295–313.

- Rendelet-törvény a romániai német oktatás megszervezéséről*. Magyar Kisebbség, 1941. dec. 1. 538–542.
- Retegan, Simion: *Politică și educație la românii din Transilvania în epoca liberalismului austriac (1860–1867)*. Anuarul Institutului de Istorie Cluj Napoca, 1990–1991. 73–88.
- Revizuirea bullei Christifideles*. Cultura Creștină, 1913. jún. 10. 346–347.
- Román ügyvédek az átkapcsolt részeken*. Magyar Kisebbség, szept. 16. 433–434.
- A Romániai Ág. Evangélikus Egyház átadta iskoláit a Német Népcsoportnak*. Magyar Kisebbség, 1941. dec. 1. 535.
- A romániai kisebbségi magyar nemzet politikai, kulturális és közigazgatási helyzetképe a genfi kongresszus előtt*. Magyar Kisebbség, 1930. szept. 1. 609–633.
- Románok a Beszterce-Naszód megyei tanácsban*. Magyar Kisebbség, 1941. jún. 1. 275.
- Romsics Ignác: *Az agrárkérdés nemzeti-nemzetiségi aspektusa (1890–1919)*. In: *Parasztkérdés 1890–1930*. Szerk. Juhász Antal – Sipos József. Csongrád Megyei Múzeum Igazgatósága, Szeged, 1985. 78–89.
- Rónai András: *A nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai*. Magyar Szemle, 1938/8. 303–312.
- Rónai András: *A nemzetiségi kérdés területi megoldásai*. Magyar Szemle, 1937/11. 201–209.
- Rónai András: *Teleki Pál nemzetiségi politikája*. Láthatár, 1941. május. 117–119.
- Rusu, Alexandru: *În jurul conferinței episcopalești din Blaj*. Cultura Creștină, 1914. máj. 10. 257–258.
- Rusu, Alexandru: *Încă odată limba liturgică a vladiceii de Hajdudorogh. Teoria și practica*. Cultura Creștină, 1914. jan. 25. 33–36.
- Rusu, Alexandru: *Pe marginea bullei Christifideles graeci*. Cultura Creștină, 1912. szept. 10. 405–415.
- Rusu, Viorel: *Biserica și societate. Episcopia greco-catolică a Maramureșului (1930–1940)*. In: *Societate și civilizație. Profesorului universitar dr. Marcel Știrban la împlinirea a șapte decenii de viață*. Editura „Dimitrie Cantemir”, Târgu Mureș, 2002. 122–134.
- Rusu, Viorel: *Între desființare, re-aronzare ecleziastică și rezistență. Episcopia greco-catolică a Maramureșului în perioada 1940–1944*. In: *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2015. 102–119.
- Rusu, Viorel: *Rezistența bisericii greco-catolice din Maramureș în perioada 1940–1944. Rolul episcopului dr. Vasile Rusu*. In: *120 de ani de la nașterea lui Dr. Alexandru Rusu*. Scriptorium, Baia Mare, 2004. 208–228.
- Sándor József beszéde a szenátus 1931. évi június 26-i ülésén a közigazgatási törvény módosításához*. Magyar Kisebbség, 1931. júl. 1. 497–499.
- Sárándi Tamás: *Észak-Erdély 1940–1944 közötti története a román történetírásban*. Limes, 2006/2. 131–138.

- Sárándi Tamás: *Dél-erdélyi menekültek a második bécsi döntés után*. ArchivNet, 2016. 4. sz. https://archivnet.hu/menekultkerdes_migracio_magyarorszagon_a_20_szazad_ban/3_delerdelyi_menekultek_a_masodik_becsi_dontes_utan.html
- Sárándi Tamás: „Mit gondol, hogy románokból fog hadsereget alakítani?” Adalékok a nemzetiségi kérdés hadseregen belüli kezeléséhez a második világháború időszakában. In: *Certamen II*. Szerk. Egyed Emese – Bogdándi Zsolt – Weisz Attila. Kv., 2015. 301–316.
- Sárándi Tamás: A nemzetiségi középosztály helyzete Észak-Erdélyben 1940 őszén. *Példák a katonai közigazgatás időszakából*. Modern Magyarország, 2013/1. 141–165.
- Sárándi Tamás: Nemzetiségpolitikák mérlege. A magyar és a román lakosságot 1940–1944 között ért sérelmek vizsgálata a német–olasz tiszti bizottságok működésének tükrében. Magyar Kisebbség, 2014. 1. sz. 73–127.
- Sárándi Tamás: „... részemre ... megfelelő állást nyújtani szíveskedjék” Álláskereső levelek érvrendszere a katonai közigazgatás időszakából. Modern Magyarország, 2016/1. 100–131.
- Sárándi Tamás: A szatmárnémeti uralomváltás aspektusai, 1918–1922. (kézirat, megjelenés előtt)
- Sárándi Tamás: Szempontok a hajdúdorogi püspökség egyházközségeinek kiválasztásánál. *Athanasiana*, 2016/43. 102–127.
- Sárándi Tamás: Táplálkozásbeli különbségek vagy állami propaganda? Adalékok az erdélyi nemzetiségi lakosság ellátásához a második világháború időszakában. In: *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Szerk. Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor. Hajnal István Kör Társadalomtudományi Egyesület, Bp., 2016. 55–73.
- Sárándi Tamás: Többség és kisebbség viszonya. A dél-erdélyi magyarság helyzete a rek-virálások tükrében 1942-ben. In: *Közösség és identitás a Kárpát-medencében*. Szerk. Fedinec Csilla – Szoták Szilvia. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Bp., 2014. 75–101.
- Sárándi Tamás: *Vogelfrei-ok Dél-Erdélyben*. A dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti története a magyar diplomáciai források tükrében. Modern Magyarország, 2014/1. 170–194.
- Sárándi Tamás: „Zsidóbarátok és szabadkőművesek előnyben”? Egy erdélyi napilap esete a magyar katonai közigazgatással 1940-ben. *Médiakutató*, 2016. tavasz. 47–57.
- Sármándi Sándor: A magyar nemzeteszme és a kisebbségi kérdés. *Kisebbségvédelem*, 1941/5–6. 25–28.
- Sarnyai Csaba Máté: A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig. *Századvég*, 2001. nyár. 85–102.
- Sasfi Csaba: *Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon*. In: *Parasztok és polgárok*. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2008. 508–527.

- Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának vizsgálata. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Szerk. Kövér György. Századvég, Bp., 2006. 509–539.
- Să ne strângem rândurile! Din prilejul conferenței corului episcopesc ungar din 7 noiembrie. *Cultura Creștină*, 1913. nov. 10. 513–514.
- Scheffler János: Az erdélyi rítusváltoztatások. *Magyar Szemle*, 1942/8. 7–12.
- Sdrobiș, Dragoș: Elitele și universitatea în România interbelică. *Problema „șomajului intelectual”*. Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca, 2012. 255–285.
- Sdrobiș, Dragoș: Național și naționalism în educația românească interbelică (1918–1939). *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca*, 2011. 341–354.
- Sdrobiș, Dragoș: Stat, democrație, națiune și descentralizare în perioada interbelică – considerații pe marginea unui proiect de constituție al unei României decentralizate. In: *Spațiul românesc între democrație și totalitarism*. Coord. Adrian Vițalariu – Iulian Ghercă – Liviu Cărare. Junimea, Iași, 2011. 25–36.
- Sebestyén Elemér – Szabó Péter: Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben és a Székelyföldön 1940 őszén. *Századok*, 2008/6. 1384–1420.
- Sebestyén Kálmán: *Román iskolák Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Limes, 1998/4. 167–171.
- Seewann, Gerhard: A magyarországi németiség mint etnikum: fejlődésének néhány alapvonalai 1918-tól 1945-ig. In: *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből*. Budapesti Nemzetközi Történeti konferencia (1987. március 5–6.). Szerk. Hambuch Vendel. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 109–115.
- Seres Attila: Márton Áron és a kisebbségi reciprocitás kérdése a magyar–román kapcsolatokban: Magyar diplomáciai iratok 1940–1943. *Limes*, 2011/2. 75–95.
- Sigmirean, Cornel: Átalakuló identitások. A Monarchia iránti hűség a nemzeti identitásig. *Pro Minoritate*, 2016. tél. 26–36.
- Sigmirean, Cornel: *Iosif Pop: Credință și posteritate*. Libraria. Studii și cercetări de bibliologie. Anuar, vol. III. Târgu-Mureș, 2004. 326–329.
- Sima, Ana Victoria: *Biserica și stat în monarhia dunăreană (în a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*. Cadrul juridic, prevederi și consecințe. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, 2010/2. 51–72.
- Simon Zsuzsanna: Erdély köz- és szakszervezetek a második bécsi döntés után. *Regio*, 1995/4. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00023/pdf/03.pdf>
- Sipos Balázs: Asszimiláció, sovinizmus és idegen hatások Rákosi Jenő életéről és életrajzáról. In: *Közép-európai arcképcsarnok 20. század*. Szerk. Lukács István – Majoros István. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történet Tanszék, Bp., 2018. 321–334.

- Sonea, Ioan: *Soarta școalelor noastre*. Unirea, 1908. dec. 5. 397.
- Soós László: *Az eladósodott kisbirtokos paraszti család hiteltörlesztési esélyei a két világ-háború között a Dél-Alföldön*. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. 255–261.
- Sora, Florin Andrei: *Centralizare sau autonomie locală. Opinii, dezbatere, primii pași spre unificarea administrativă a României Mari, 1918–1920*. Studii și Articole de Istorie, 2017. 125–135.
- Sora, Andrei Florin: *A Difficult Modernization: the Institution of the Prefect in Greater Romania, 1918–1940*. *Analele Universității București. Istorie*, 2014/1. 45–63.
- Sora, Florin Andrei: *Être fonctionnaire „minoritaire” en Roumanie. Ideologie de la nation et pratiques d'état (1918–1940)*. In: *New Europe College Ștefan Odobleja Program Yearbook 2009–2010*. Ed. Irina Vainovki-Mihai. New Europe College, Buc., 2010. 207–231.
- Sora, Andrei Florin: *Les fonctionnaires publics roumains appartenant aux minorités ethniques dans la Grande Roumanie*. In: *L'Etat en France et en Roumanie aux XIXe et XXe siècles*. Ed. Silvia Marton – Anca Oroveanu – Florin Țurcanu. New Europe College, Buc., 2011. 167–196.
- Sora, Andrei Florin: *La selection scolaire des membres du corps prefectoral roumain*. *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca*, 2012. 287–303.
- Sora, Andrei Florin: *Le statut des fonctionnaires publics de 1923*. *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca*, 2010. 67–80.
- Soroștineanu, Valeria: *Identitatea românilor și clișeele etno-culturale din Transilvania perioadei 1899–1916*. In: *Populația României. Trecut, prezent, viitor. Lucrările conferinței internaționale „Populația României. Trecut, prezent, viitor”*. Coord. Traian Rotariu – Sorina Paula Bolovan – Ioan Bolovan. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006. 154–164.
- Soroștineanu, Valeria: *Raporturile dintre greco-catolici și ortodocși în arhidieceza Transilvaniei la sfârșitul secolului al XIX-lea – dimensiunea negativă*. In: *Identitate și alteritate 3. Studii de istorie politică și culturală. Omagiu profesorului Liviu Maior*. Coord. Nicolae Bocșan – Sorin Mitu – Toader Nicoară. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002. 76–84.
- Soroștineanu, Valeria: *Satul românesc și cele două biserici românești din Transilvania între 1898–1916. Repere generale*. In: *Călător prin istorie. Omagiu profesorului Liviu Maior la împlinirea vârstei de 70 de ani*. Coord. Ioan-Aurel Pop – Ioan Bolovan. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2010. 351–364.
- Stancu, Florin Ionuț: *Consiliul județean în perioada dintre cele două conflagrații mondiale: structură, organizare, atribuții*. In: *România în istoria Europei*. Vol. 1. Coord. Marusia Cîrstea – Sorin Liviu Damean. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2013. 377–383.

- Stipta István: *A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886)*. In: *Degré Alajos emlékkönyv*. Szerk. Máthé Gábor – Zilinszky János. Unió, Bp., 1995. 299–312.
- Stipta István: *Vármegyei reformkoncepciók az 1870:XLII. tc. képviselőházi vitájában*. Állam és Igazgatás. 1985/10. 910–917.
- Stipta István: *A vármegyei szervezet átalakítása Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Acta Juridica et politica*. Szeged, 1995. 3–64.
- Știrban, Marcel: *Problema reglementării regimului general al cultelor (1922–1928). Etape. Proiecte. Probleme în liturgia*. *Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca*, 2002.
- Suba János: *A magyar katonai közigazgatás elvei és szervezete a visszatért területeken 1938–1941*. *Rendvédelem, történeti füzet*, 2008. 17. sz. 74–83.
- Suciu, Dumitru: *Date privind situația politică și confesional-școlară a românilor din Transilvania în prima decadă a dualismului*. *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, 1990–1991. 89–121.
- Sularea, Daniel: *Administrația școlară confesională în episcopia greco-catolică de Gherla în perioada dualismului (1867–1918)*. *Școlile elementare*. In: *Biserica. Societate. Identitate*. In *Honorem Nicolae Bocșan*. Coord. Constantin Bărbulescu – Ioan Bolovan – Ion Cârja. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007. 159–166.
- Szabó Csongor: *Csik megye közigazgatása, 1918–1940 (1)*. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4. 209–231.
- Szabó Csongor: *Csik megye közigazgatása, 1918–1940 (2)*. *Magyar Kisebbség*, 2015/1–2. 221–270.
- Szabó Dániel: *Századfordulós azonosságformák. Állam-, hivatalnok- vagy politikai identitás*. *Valóság*, 1991/11. 23–31.
- Szabó A. Ferenc: *Népesedés, telepítés a századfordulón*. *Bekics Gusztáv nézetei*. *Századok*, 1992/2. 227–258.
- Szabó István: *Egy elfeledett vallásügyi törvény Eötvös József miniszterelnöksége idejéből (Az ortodox egyházszervezet 1868-as rendezése)*. In: *Báró Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából*. SZTE ÁJK Jogtörténeti Tanszék, Szeged, 2014. 165–171.
- Szabó Helga: *A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése 1938–1941*. *Fórum*, 2002/2. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00010/szabo.htm>
- Szalai Miklós: *Magyar Zoltán és a magyar alkotmányosság*. *Történelmi Szemle*, 2012/1. 83–101.
- Szarka László: *Az államegység és a nemzetiségi jogegyenlőség dilemmái. Az 1867. évi kiegyezés nemzetiségpolitikai következményeinek történetéhez*. *Kisebbségkutatás*, 2017/3. 7–33.
- Szarka László: *Iratok az 1918. novemberi aradi magyar-román tárgyalások történetéhez*. *Regio*, 1994/3. 140–166.

- Szarka László: *A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium tevékenységéről.* Regio, 1990/1. 49–65.
- Szarka László: *Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai.* Korunk, 2007/12. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00132/szarkal.html>
- Szarka László: *A nemzetiségi kérdés alakváltozatai a nagy háború éveiben. Adalékok a magyar kormányok erdélyi politikájának történetéhez.* Pro Minoritate, 2016/4. 3–17.
- Szarka László: *A politikai nemzet fogalma az 1868. évi nemzetiségi törvényben.* In: *Magyar–szlovák terminológiai kérdések. A 2006. június 8-án és december 1-jén Esztergomban rendezett nemzetközi konferencia anyaga.* PPKE BTK Szlavisztika–Közép-Európa Intézet – Szt. Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Piliscsaba–Esztergom, 2008. 66–69.
- Szász József: *Iskoláink és a magyarság.* Magyar Kisebbség, 1931. márc. 16. 215–221.
- Szász Zoltán: *Autonómiavágányok és realitások a Habsburg Monarchia alkonyán.* Regio, 2009/3. 167–178.
- Szász Zoltán: *A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában.* Történelmi Szemle, 1976/1–2. 35–63.
- Szász Zoltán: *Deák, a kiegyezés és a nemzetiségek.* In: *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. EME, Kv., 2004. 484–492.
- Szász Zoltán: *A Ferenc Ferdinánd hagyaték forrásértékéről.* Századok, 1975/5–6. 1084–1093.
- Szász Zoltán: *A hivatalos nemzetiségi politika céljai és lehetőségei a dualizmus korában.* In: *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből.* Budapesti Nemzetközi Történeteszkonferencia (1987. március 5–6.). Szerk. Hambuch Vendel. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 80–83.
- Szász Zoltán: *A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzügyi intézetek állami ellenőrzésére (1902–1904).* Századok, 1966/1. 118–137.
- Szász Zoltán: *Nemzeti konfliktusközösségek a Habsburg Birodalomban. A magyar–román viszony.* In: *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Pálotás Emil tiszteletére.* Szerk. Juhász József. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2016. 188–200.
- Szász Zoltán: *A nemzetiségi kérdés és országgyűlési megítélése.* In: *A magyar országgyűlés 1848/49-ben.* Szerk. Szabad György. KIT Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1998. 317–338.
- Szász Zoltán: *A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904).* Történelmi Szemle, 1968/3. 254–293.
- Szász Zoltán: *A Tisza-féle magyar–román paktumtárgyalások feltételrendszere (1910–1914).* Történelmi Szemle, 1984/1–2. 182–191.

- Szász Zoltán: *Tisza István és a nemzetiségek. A román ügy.* In: *Tisza István két korszak határán.* Szerk. ifj. Bertényi Iván. Országgyűlés Hivatala, Bp., 2016. 93–118.
- Szász Zsombor: *Erdély román közigazgatása.* Magyar Szemle, 1929/10. 160–166.
- A szatmári püspökség róm. kath. hitvallásos jellegű oktatási intézetei Romániában 1926/27. tanévben.* Magyar Kisebbség, 1928. júl. 16. 470–471.
- Szavári Attila: *Magyar berendezkedés Észak-Erdélyben (1940. szeptember – 1941. április).* Magyar Kisebbség, 2004/4. 272–304.
- Szavári Attila: *Teleki Pál Erdély-politikájáról: értekezletek Erdélyben.* Magyar Kisebbség, 2011/3–4. 191–282.
- R. Szeben András: *Az erdélyi magyarság népoktatásügyének statisztikai mérlege a másfél évtizedes román uralom alatt.* Magyar Statisztikai Szemle, 1934/10. 851–871.
- Szeghő Imre: *Jogszolgáltatás.* In: *Metamorphosis Transylvaniae.* Szerk. Győri Illés István. Új Transzilvánia, Kv., 1937. 94–100.
- A székely görögkatolikusok.* Görögkatolikus Szemle, 1941. ápr. 6. 2–3.
- Székely Tamás: *A közigazgatás átalakításának programja. Modernizáció és nemzetállam építés a Monarchia korában.* In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon.* Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwoelder Ádám. Kronosz, Pécs, 2018. 165–180.
- Székely Tamás: *Régi viták, új idők – vármegyék az első világháború árnyékában.* In: *Államhatalom és társadalmi autonómia viszonya a nyugati keresztény civilizációban.* Szerk. Tevesz László. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2015. 119–136.
- Székely Tamás: *A vármegyékérdés politikai nyelve a dualizmus korában.* Századok, 2016/5. 1273–1288.
- Szekfü Gyula: *A legújabb nemzetiségi törvényjavaslat.* Magyar Szemle, 1940/7. 1–10.
- Szemlér Ferenc: *Ragaszkodjunk-e felekezeti oktatásunkhoz?* Magyar Kisebbség, 1941. jún. 16. 291–292.
- Szendrei Ákos: *A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége, 1905–1910.* Múltunk, 2006/2. 54–90.
- Szentgáli-Tóth Boldizsár – Gera Anna: *Az 1868-as nemzetiségi törvény és a politikai nemzet koncepciójának utólagos értékelése.* Erdélyi Jogélet, 2020/2. 85–106.
- Szentmártoni Kálmán: *Az érettségi vizsgálatok.* Magyar Kisebbség, 1929. jan. 1. 26–32.
- Sziklay László: *Közvéleményünk és a nemzetiségek.* Láthatár, 1942. jan. 2–7.
- Szita László: *A dualizmus kori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában (1898, 1906).* Baranyai Helytörténetírás, 1980–1981. 445–493.
- Szita László: *A magyarországi németek iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938–1944.* Baranyai Helytörténetírás, 1982. 441–480.
- Szita László: *A német iskolaügy és az anyanyelvi oktatás néhány problémája a két világháború közötti Magyarországon.* In: *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből.* Budapesti Nemzetközi Történeteszkonferencia (1987. március 5–6.). Szerk. Hambuch Vendel. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 125–131.

- Szita László: *A nemzetiségi iskolaügy alakulása a II. világháború idején a visszacsatolt Bács-Bodrog vármegye területén 1941–1944.* Cumania, 1986. 257–290.
- Szopó András: *Kárpátalja 1939-es újraegyesítése a magyar állam-egyház kapcsolatok kontextusában.* In: *PhD-konferencia, 2013.* Szerk. Hatós Pál, Debrecen, 2013. 494–500.
- Takács Tibor: *A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon.* Századok, 2000/5. 1029–1101.
- Tamási Zsolt-József: *A fogarasi-gyulafehérvári görögkatolikus érsekség felállításának kérdése 1848-ban.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2008. 101–120.
- Tarján Tamás: *Lex Apponyi.* In: *Eszme és történet. A Molnár Tamás Kutató Központ tanulmánykötete 2014.* Szerk. Ekert Mária – Molnár Attila Károly. NKE Molnár T. Kutató Központ, Bp., 2014. 382–405.
- Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika.* In: *Teleki Pál válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk. Ablonczy Balázs. Osiris, Bp., 2000. 395–414.
- Teleki Pál: *Szent István birodalma 1941-ben.* In: *Teleki Pál válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk. Ablonczy Balázs. Osiris, Bp., 2000. 496–519.
- A temesvári apostoli kormányzóság rom. kath. hitvallásos jellegű oktatási intézetei az 1926/1927. tanévben. Magyar Kisebbség, 1928. ápr. 15. 315.
- Teodor, Corina: *On the Hungarian Greek Catholic Diocese of Hajdudorog: Greek Catholic Discourse/Orthodox Discourse. Discourse and Counter-discourse in Cultural and Intellectual History.* Coord. Carmen Andraș – Cornel Sigmirean. Sibiu, Astra Museum, 2014. 332–361.
- Tevesz László: *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák-párt által képviselt alkotmányos-nemzeti hagyomány, 1860–1868.* Aetas, 2012/1. 105–124.
- Tilkovszky Lóránt: *Magyarság és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon (1919–1945).* In: *A két világháború közötti Magyarországról.* Szerk. Lackó Miklós. Kossuth, Bp., 1984. 341–372.
- Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944).* Századok, 1995/6. 1251–1274.
- Tilkovszky Lóránt: *A nyilas törvényjavaslat a nemzetiségi kérdés rendezéséről.* Századok, 1965/6. 1247–1258.
- Tilkovszky Lóránt – Weidinger Melinda: *Magyar memorandum és német válasz. A Duna-medencei kisebbségi problémákról, 1931.* Századok, 2003/6. 1333–1364.
- Timár Lajos: *A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között.* In: *Rendi társadalom-polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok.* Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1991. 253–267.
- A timișoarai egyházmegye római katolikus hitvallásos jellegű oktatási intézetei az 1933/34. tanévben. Magyar Kisebbség, 1936. ápr. 1. 189–194.
- Todoș, Gheorghe: *Învățământul gimnazial și liceal din județul Satu Mare (1918–1940).* In: *Societate și civilizație. Profesorului universitar dr. Marcel Știrban la împlinirea a*

- șapte decenii de viață.* Coord. Călin Florea – Ciprian Năprădean. Editura „Dimitrie Cantemir”, Târgu Mureș, 2002. 637–666.
- Tomescu, D.: *Administrația în Ardeal, după desființarea Consiliului Dirigent.* In: *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureș 1918–1928.* vol. I. Coord. S. Mehedint. Cultura Națională, Buc., 1929. 751–755.
- Tóth Ágnes: *Az evangélikus egyház és a bácskai németek a visszacsatolás után.* In: *Memoria Rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére.* Szerk. Oborni Teréz – Á. Varga László. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2008. 587–600.
- Tóth Árpád: *Némethy (Benisch) Arthúr élete és munkássága különös tekintettel iskola-politikai, valamint népesség- és településtörténeti tevékenységére.* In: *Emlékezés Ila Bálint, Móricz Miklós, Némethy Arthúr és Thirring Lajos életére és történeti statisztikai munkásságára.* Szerk. Buzási János – Kovácsics József. Bp., 2001. 37–51.
- Tóth-Bartos András: *Birtokpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944.* Korall, 2012. 47. 101–125.
- Tóth-Bartos András: *Források az erdélyi magyar szórványpolitika második bécsi döntés utáni kérdésköréhez.* Magyar Kisebbség, 2014/1. 167–199.
- Tóth-Bartos András: *Szórványkérdés és birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944 között.* In: *Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról.* Szerk. Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Argumentum, Bp., 2013. 285–313.
- Tóth István: *A kisebbségi jogok és végrehajtásuk a Békés és Csanád vármegyei szlovákság körében 1920–1940 között.* In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Szerk. Valuch Tibor. Osiris, Bp., 1995. 208–221.
- Tóth Krisztina: *Akik nem voltak ott az 1938-as eucharisztikus világkongresszuson. A román görögkatolikus püspökök távolmaradása.* Lymbus, 2012–2013. 309–318.
- Tóth Szilárd: *A „kultúr-zóna” – szükség vagy politikai cél? Gondolatok a két világháború közötti román tanügyi törvények kapcsán.* Acta Siculica, 2009. 525–532.
- Tóth Szilárd: *Problema funcționarilor publici maghiari în dezbaterele parlamentare din România interbelică.* In: *Studii de istorie.* Ed. Constantin Bușe – Ionel Căndea. Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2012. 245–255.
- Tóth Tamás: *A Szentszék és az I. világháborút követő politikai változások Magyarországon.* In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.* Szerk. Fekjérdy András. METEM, Bp.–Róma, 2015. 61–74.
- Tóth Tamás: *A Tanácsköztársaság a Szentszék szemével (1918–1920).* In: *Litterarum Radices Amarae Fructus Dulces Sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára.* Szerk. Klestenitz Tibor – Zombori István. MTA BTK, Bp., 2015. 201–213.
- I. Tóth Zoltán: *A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1900).* Századok, 1956/3. 368–393.
- Törvényjavaslat a kárpátaljai vajdaságról és annak önkormányzatáról.* Kisebbségi Körlevél, 1940. nov. 37–48.

- Trașcă, Ottmar: *Impactul problemei Transilvaniei asupra colaborării militare româno-germane*. Anuarul Institutului de Istorie Gheorghe Barițiu, Cluj-Napoca, 2001. 156–183.
- Trașcă, Ottmar: *Relațiile româno-ungare și problema Transilvaniei. 1940–1944 (I–II.)*. Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol. XLI–XLII, 2004–2005. 311–349, 377–408.
- Trașcă, Ottmar: *Sikertelen próbálkozás. Román–magyar tárgyalások 1943 első felében*. Limes, 2010. 1. 113–126.
- Turcu, Lucian: *Din antecedentele înființării episcopiei de Hajdudorog*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica, 2010/3. 107–120.
- Turcu, Lucian: *How Did Baia Mare Become the See of the Greek-Catholic Bishopric of Maramureș?* Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, 2012/2. 83–108.
- Turcu, Lucian: *Români la rangul doi? Locul bisericii greco-catolice în România Mare*. In: *Specific românesc și confluente central-europene: profesorului Teodor Pavel la împlinirea vârstei de 70 de ani*. Coord. Ioan Cârja – Ana Victoria Sima. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012. 283–292.
- Turda, Marius: *Faj és nemzet. A nemzeti felsőbbrendűség a 19. század végi Magyarországon*. 2000, 2004/6. 57–67.
- Uilăcan, Iosif: *Școlile confesionale românești în perioada comitatului Bistrița Năsăud (1876–1918)*. Revista Bistriței, 2006. 249–281.
- Ünnepélyesen fogadták a Rómából hazaérkező Dudás Miklós püspököt. Görögkatolikus Szemle, 1941. aug. 1. 3–4.
- Ürmösi Maurer Béla: *Kisebbségi kérdések*. Magyar Kisebbség, 1937. dec. 16. 647–652.
- A Vaida-kormány 1932. évi parlamenti (kamarai) választása*. Magyar Kisebbség, 1932. aug. 1. 450–455.
- Vajda Tamás: *A nemzeti egység és a revízió gondolata az állami polgári iskolai tanárképző főiskolán (1928–1947)*. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy korszakról*. Szerk. Miklós Péter. Belvedere Meridionale, Szeged, 2010. 113–128.
- Vallasek Magdolna Márta: *Az 1918. évi egyesülést követő jogegyesítési folyamat kérdése Romániában*. Magyar Kisebbség, 2004/1–2. 573–590.
- Váradi Aurél: *Köszönet Anghelescunak*. Magyar Kisebbség, 1928. márc. 1. 175–176.
- Varga-Kuna Bálint: *A millennium és a nemzetiségek*. Magyar Kisebbség, 2009/1–2. 93–105.
- Vargha Imre: *A magyar adópolitika*. In: *Bevezetés a közigazgatás alaptanaiba. A mai magyar közigazgatás. Az 1936. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Szerk. Mártonffy Károly. Állami Nyomda, Bp., 1936. 526–541.
- A vármegye*. Magyar Közigazgatás, 1920. jan. 11. 1–2.
- Vass Elek: *Földbirtokpolitika*. In: *Bevezetés a közigazgatás alaptanaiba. A mai magyar közigazgatás. Az 1936. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Szerk. Mártonffy Károly. Állami Nyomda, Bp., 1936. 732–747.

- Véghseő Tamás: *Az apostoli szentszék és a magyar görögkatolikusok kapcsolata a két világháború között*. In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. Szerk. Fejérdy András. METEM, Bp.–Róma 2015. 147–172.
- Véghseő Tamás: *Az 1938-as eucharisztikus világkongresszus és a magyar görögkatolikusok*. In: *Az 1938-as Budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus 75. évfordulója alkalmából 2013. november 28-án rendezett szimpozium anyaga*. Szerk. Ivancsó István. Szt. Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, Nyíregyháza, 2013. 9–15.
- Véghseő Tamás: *A Hajdúdorogi egyházmegye felállításának közvetlen előzményei*. Athanasiana, 2013/35. 109–121.
- Véghseő Tamás: *Kísérlet egy magyar görögkatolikus püspökség felállítására 1881-ben*. In: *Episcopus, Archiabbas, Benedictinus, Historicus Ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám – Zombori István. METEM, Bp., 2016. 315–326.
- Véghseő Tamás: *Miklós István hajdúdorogi püspök utódlása. Új adatok a budapesti nunciátúra levéltárából*. In: *Magyarország és a Római Szentszék. (Források és távlatok) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. Szerk. Tuson Péter. MTA – PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp.–Róma, 2012. 325–341.
- Véghseő Tamás: *Netzhammer bukaresti érsek és a hajdúdorogi egyházmegye felállítása*. Athanasiana, 2013. 37. sz. 111–128.
- Vészharangot kongatnak*. Görögkatolikus Szemle, 1941. nov. 23. 1–2.
- Vesztróczy Zsolt: *Az állampolgár védelmében. Nemzetállam és jogállam összefüggései Grünwald Béla életművében*. In: *Államhatalom és társadalmi autonómia viszonya a nyugati keresztény civilizációban*. Szerk. Tevesz László. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2015. 103–117.
- Vesztróczy Zsolt: *Egy elfelejtett kísérlet. Egy Deák-párti kezdeményezés a nemzetiségi törvény realizálására, 1872–1873*. Pro Minoritate, 2016. tavasz. 61–75.
- Vesztróczy Zsolt: *Modernizáció és/vagy magyarosítás. Iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918*. Pro Minoritate, 2012. tavasz. 155–172.
- Vincze Gábor: *Bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944)*. Pro Minoritate, 2001. ősz. 142–172.
- Vizaknai Antal: *A magyarság és a nemzetiségek az új népmozgalmi statisztika szerint*. Közgazdasági Szemle, 1898. 680–691.
- Weber, Peter: *O identitate distinctă printre românii ardeleni*. Profesorul Grigore Moldovan (1845–1930). Revista Bistriței, 1999. 133–137.
- Weis István: *Bevezetés a közigazgatás alaptanaiba*. In: *A mai magyar közigazgatás. Az 1936. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Szerk. Mártonffy Károly. Állami Nyomda, Bp., 1936. 59–85.

- Weis István: *Észrevételek a belügyminiszter költségvetési beszédéhez*. Magyar Közigazgatás, 1939. dec. 17. 397–399.
- Weis István: *Hagyomány, elmélet, gyakorlat*. Magyar Közigazgatás, 1939. ápr. 23. 147–149.
- Weis István: *A közigazgatási reform kérdéséhez*. Magyar Szemle, 1928/1. 1–9.
- Weis István: *Központosítás–szétpontosítás*. Magyar Szemle, 1927/9. 121–128.
- Weis István: *Választás vagy kinevezés*. Magyar Közigazgatás, 1940. febr. 4. 33–34.
- Willér József kamarai beszéde 1928. március 13-án a középiskolai törvényjavaslat tárgyalásakor. Magyar Kisebbség, 1928. ápr. 1. 269–272.
- Zachar Péter: *Autonómia és közigazgatás Magyarországon 1919–1944*. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. Szerk. Gergely Jenő. ELTE Történettudományi Doktori Iskola – L'Harmattan, Bp., 2005. 66–78.
- Zachar Péter Krisztián: *A hivatásrendi eszme a két világháború között Magyarországon*. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. II. kötet. Szerk. Marinovich Endre. Veritas Történetkutató Intézet, Bp., 2016. 179–190.
- Zahra, Tara: *Képzelt nemközösségek: a nemzeti közömbösség mint elemzési kategória*. Regio, 2017/2. 5–42.
- Zainea, Ion: *Învăţământul normal de stat în limba română din Bihor în perioada interbelică*. Anuarul Institutului de Istorie George Bariţ din Cluj-Napoca, 2004. 569–592.
- Zigány Zoltán: *A felekezeti szellem erősödése a közoktatásban*. Huszadik Század, 1908/2. 1–14.
- Ziliz Zoltán: *A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei elemi népiskolákban*. Sic Itur Ad Astra, 2006/3–4. 237–268.
- Zub, Alexandru: *Ortodoxia română în disputele din perioada interbelică*. Xenopoliana, 1999. 3–4. 10–21.
- Zsupán F. Tibor: *A helyi önkormányzat újjászervezése 1871/72-ben*. Századok, 1980/2. 260–280.

NÉVMUTATÓ

- Ablonczy Balázs 8, 11, 488, 571
- Aftenie, Vasile 428
- Ajtay Gábor 531
- Ajtay József 49, 401
- Altenburg, Günther 350
- Andrássy György 379
- Andrássy Gyula 381, 541
- Angelescu, Constantin 32, 188, 194, 203, 205–206, 209–211, 389, 503, 509, 512
- Antal István 399
- Antonescu, Ion 33–35, 106, 145, 351, 390, 463–464, 470
- Antonescu, Mihai 37, 47, 116–117, 352, 364, 423, 573
- Antonescu, Nae 456
- Apor Gábor 133, 439
- Apor Péter 318, 410
- Apponyi Albert 192, 282, 383, 420
- Arata, Antonio 447
- Ármás Demeter 570
- Asztalos Miklós 380, 382
- Asztalos Sándor 558
- Baba, Alexandru 463
- Babeş, Vincenţiu 383, 386
- Bajcsi-Zsilinszky Endre 405
- Baka András 380
- Bălan, Nicolae 130–131, 138, 421, 425, 463
- Bălcescu, Nicolae 14
- Balogh Artúr (Arthur, Arthúr) 51, 393
- L. Balogh Béni 7, 12, 374, 416
- Balogh Júlia 203, 512
- Bălu, Daniela 413, 463
- Bancoş, Dorel 390
- Bánffy Dezső 24–25, 181, 193, 381, 500, 542
- Barabás Endre 203–204, 503, 511–512
- Barbetta, Giulio 439
- Bárdi Nándor 8, 11–12, 219, 415, 510, 514
- Bárdossy László 361, 436–437
- Bariţiu, Gheorghe 26, 30, 85, 384, 387
- Bărnuţiu, Simion 14, 377
- Basch Ferenc 227
- Bauer, Otto 381
- Beksics Gusztáv 274, 282, 381–382, 417, 439
- Beller Béla 502–503, 550
- Benisch (Némethy) Artúr 249–254, 265, 267, 523, 532–533, 539
- Benkő Levente 234
- Berecz Ágoston 12, 21, 176, 275, 498, 504
- Beresztóczy Miklós 494
- Bertényi Iván 277
- Berzeviczy Albert 184
- Bethlen Béla 342, 538, 561
- Bethlen György 561
- Bethlen István 38–39, 87, 224, 231–232, 291, 297, 410
- Bichiceanu, Virgil 358
- Bilţiu-Danuş, Ioan 535
- Bíró Sándor 186, 276, 491, 501, 540, 542
- Blaga, Lucian 456
- Bleyer Jakab 296–297, 516, 549–550
- Bob, Ioan 78, 452
- Bogoevics (Bogoevici), Ghenadie 131, 457

- Boilă, Romul 304, 311, 558
 Bordás János 411
 Bordás Miklós 411
 Borgongini Duca, Francesco 426
 Borsos Feodoszj 469
 Bozóky Ferenc 400, 403
 Braniste, Valeriu 204, 386
 Brătianu, Ion 456
 Brătianu, Ion I. C. 388
 Brătianu, Vintilă 552
 Bratu, Traian 32
 Bretan, Lucian 501
 Brote, Eugen 385
 Brusanowski, Paul 124, 177, 180, 189–191, 194, 455, 496, 500, 503
 Bucur, Ioan-Marius 433, 445, 478
 Bukovszky László 562
 Butnár Miklós (Butnar, Nicolae) 259–260, 480
 Călinescu, George 390
 Câmpean, Ioan 191, 503
 Caples, Matthew 393
 Cârja, Cecilia 84
 Case, Holly 390, 575, 581
 Casulo, Andrea 117
 Cicio-Pop, Ștefan 386, 388
 Cieger András 540, 543, 545
 Ciocan, Ioan 24, 386
 Ciubăncan, Vasile T. 484
 Ciuhandu, Gheorghe 504–505
 Colan, Nicolae 136–139, 142–143, 148–150, 160–161, 395, 399, 463–464, 470, 474, 476, 483, 489–490
 Concha Győző 282, 381
 Cordoș, Ștefan 476
 Cornea, Simion 131
 Cosma, Partenie 386–387
 Crainic, Nichifor 35, 389, 456
 Cretzianu (Crețianu), Alexandru 391
 Cristea, Miron 128, 386, 446, 455
 Curea, Simion 475
 Csatári Dániel 573–574, 576, 581
 Csernoch János 224, 426
 Csilléry Edit 314, 322, 327
 Csirics Ireneusz 139
 Csizmadia Andor 314
 Csobai Lászlóné 457
 Csuka Zoltán 399, 403
 Damaskin, Grdanički 128, 455
 Davidescu, Gheorghe 350
 Deák Ágnes 15
 Deák Ferenc 19, 273, 379
 Dehmel, Hans 351, 357–360, 362–363, 374, 576–577
 Demeter M. Attila 378
 Desseffy Sándor 47, 400–401
 D'Herbigny, Michel 447
 Dolmányos István 188–189, 502–503
 Doroszlay (Dakics) Mihály (Milan) 143–144, 469–471, 490
 Dositheus (Vasić, Vasich) 127, 455
 Drăgălina, Corneliu 349
 Dragomir, Ioan (János) 447, 463, 479, 481
 Dragoș, Traian Grigore 162, 491
 Dragoș, Teofil 547
 Dredețianu, Ioan 432
 Duca, Ion Gheorghe 220
 Dudás Miklós 94, 96, 102–103, 117–121, 434–436, 438–439, 448–450, 494
 Dunst László 358, 362
 Efrém (Aphrem), Ignatus I., antiokhiai pátriárka 133
 Egry Gábor 8, 12, 34, 43, 556
 Egyed István 548, 563
 Eiler Ferenc 12

- Elekes Dezső 399
 Eliade, Mircea 456
 Eöttevényi Olivér 400–401, 404
 Eötvös József 13, 17, 19, 124, 172–173, 273, 379–380
 Erdmannsdorff, Otto von 357, 424
 Erdődy Gábor 11
 Erflig, Julius 357–358, 576
 Eurologius párizsi metropolita 141
 Evuțianu, Ioan 136
 Faluhelyi Ferenc 396, 403
 Faragó Tamás 547
 Farkas Gyula 118
 Fătu, Mihai 315, 330, 481
 Fejérváry Géza 545
 Fekete Mihály 580
 Ferenc Ferdinánd trónörökös 26, 193, 386, 541
 Ferenc József császár és király 26, 83–84, 275, 383
 Fiedler István (Stefan) 104, 437
 Flachbart Ernő 48, 50, 400–401
 Folyovich János 340, 571
 Fónagy Zoltán 12
 Franyó Zoltán 491
 Franz, Maria 359, 575–576
 Frențiu, Valeriu-Traian 96, 100, 422, 427–428, 464, 558
 Füzes Miklós 228, 518, 530
 Gellner, Ernst 170–171, 495
 Gerencsér István 445
 Gergely Ferenc 537
 Gergely György 422
 Gergely Jenő 431
 Gergely Viktor 99, 109–110, 112, 118, 432, 440–442, 445, 449, 451, 491
 Germanos, Shehadi, konstantinápolyi segédpüspök 133
 Gerovszky Alexa 142
 Géza fejedelem 92
 Ghibu, Onisifor 200, 204, 206, 210, 504, 506–507, 510
 Ghika, Vladimir 447
 Gidó Attila 12, 203, 214
 Glaser, Marcu 117
 Goga, Octavian 27, 30, 384, 388, 552
 Goldiș, Vasile 31, 185, 200, 206, 386, 501, 552
 Goluchowski, Agenor 377
 Gombás Kardos Miklós 471
 Gorazd, Pavlik (Matej) 128, 467
 Gömbös Gyula 225
 Grandpierre Emil 303
 Grünwald Béla 274, 282, 439, 541
 Gusti, Dimitrie 35
 Guțan, Manuel 552
 Gyárfás Elemér 35, 37, 65, 86, 242, 244, 329, 361, 363, 391–392, 396, 437, 526–528, 537
 Gyenikin, Anton Ivanovics 141
 Haag, Werner 359, 576
 Hajdú Tibor 285, 547
 Haller István 576
 Hámori Péter 102, 108, 425, 440, 445, 452
 Haret, Spiru 203, 508–509
 Hațieganu, Emil 46, 65, 152–153, 366, 373, 392, 395–396, 399, 480, 490–491, 532, 537, 575
 Hegedüs Nándor 554
 Hegedüs, Nicoleta 506
 Hencke, Andor 351
 Heydrich, Reinhard 467
 Hitchins, Keith 506
 Hlatky Endre 57, 318, 406, 411, 428
 Hoitsy Pál 380

Hóman Bálint 73, 225–227, 242, 266, 448, 464, 518, 522
 Homicskó Vladimir 142
 Horthy Miklós 94, 142, 396, 406, 410, 459, 480
 Hossu, Iosif 26
 Hossu, Iuliu 86, 97–98, 112, 119–121, 152–153, 155, 161, 163, 206, 246, 249, 330, 392, 395, 399, 430–431, 446, 448–449, 464, 480, 483, 486, 489, 492, 539
 Hossu, Vasile 386, 417
 Hroch, Miroslav 376
 Hubay Kálmán 44
 Hudita, Ioan 390
 Ilyés Zoltán 432, 445
 Inczédy-Joksmán Ödön 561
 Iorga, Nicolae 91–92, 425, 555
 István, I. (Szent), magyar király 92, 403
 Ivánka Endre 425, 445
 Jakabffy Elemér 51
 Jakabffy Tamás 12
 Jakab Jenő 143–144, 469
 Jancsó Benedek 25, 87, 381–383
 Jancsó Elemér 423, 508
 Jancsó Imre 396, 402
 János Áron 57, 62, 410
 Jány Gusztáv 406
 Jaross Andor 316, 319, 560, 562
 Jaross Béla 448
 Jászi Oszkár 31, 388, 405, 549
 Jeremiás Imre 411
 Jeszenszky Sándor 25, 136, 381, 476
 Jósika János 318, 339, 570
 József, II., osztrák császár 453
 József (Habsburg) osztrák főherceg 468
 Jozsif (Joseph) Cviević, munkácsi püspök 455
 Jurcă, Flavius (Jurka Flaviusz) 318, 326
 Kabalyuk, Alekszej (Elek) 142, 469
 Kádár György 112
 Kajtár István 561
 Kállay Béni 380
 Kállay Miklós 118, 401, 448
 Kardos József 503
 Károly, I. román király 381
 Károly, II. román király 35, 61, 308, 390, 427, 446
 Kelemen Béla 232, 531
 Kemény Gábor 48–49, 400, 402
 Kemény Zsigmond 17
 Kensitzky, Walter von 359
 Keresztes-Fischer Ferenc 62
 Khuen-Héderváry Károly 386–387
 Kisiu, Simon 480
 Klebelsberg Kunó 25, 39, 221–222, 224–225, 458
 Klein Samu 411
 Kós Károly 381
 Kossuth Lajos 14
 Kovács Árpád 310, 510
 Kovács Imre 391
 Kozári Mónika 541–542, 545
 Kozma János 445, 452
 Kozma Miklós 142, 147, 473
 Kölcsey Ferenc 326, 565
 Kölcsey István 57
 Krehl, Alfred 359
 Lade, Szerafim (Seraphim, Szerafin) 145, 455, 471
 László Dezső 318, 322
 Lazăr, Liviu 395
 Latiș, Alexandru 136, 462
 Lemeni, Ioan 78, 416, 453
 Leó, II. 79
 Livezeanu, Irina 511
 Lomkó Gergely 141
 Losonczy István 49, 402

Lucaciu, Vasile 84, 387
 Luttor Ferenc 106
 Măcelaru, Ilie 276, 387
 Maglione, Luigi 100, 106
 Magyari Piroska 186, 507
 Magyarsóky Ferencné 122
 Magyary Zoltán 293, 542, 559
 Maior, Liviu 189, 192, 501–503
 Majláth Gusztáv Károly 423, 438, 440
 Makkai Sándor 49, 401
 Mályusz Elemér 394
 Manciulea, Ștefan 436, 448
 Mândruțu, Petru 150, 475–476
 Mangra, Vasile 126, 383–384, 386, 454
 Maniu, Iuliu 30, 32–33, 200, 300, 305–306, 312, 386–389, 395, 552–553
 Manoilescu, Mihail 35, 573
 Manuilă, Sabin 34–35, 42, 390
 Marár Miklós 469
 Marchiș, Romul 92–93, 426
 Marchut Réka 12, 393
 Mária Terézia, császárnő 192
 Marina Gyula 473
 Marina, Mihai 352
 Marosán György 569
 Márton Áron 160, 242, 244, 267, 392, 431–432, 437, 464, 489, 529
 Mârza, Daniela 186, 194, 197–198, 497, 506
 Mateiu, Ioan 513
 Máthis András 559
 Melles Emil 418
 Merry del Val, Rafael 83, 419
 Meșianu, Ioan 126, 185, 386, 501
 Mihali, Teodor 385, 387
 Mihály, román király 480
 Mihályi de Apșa, Victor 85, 176, 419
 Mihai, Ioan 29
 Miklósy István 93–94, 426–427

Mikó Imre 52–53, 405, 527, 540, 551
 Miskolczy Ambrus 380, 541
 Mészáros Jenő 411
 Mikes Ármin 410
 Mikes József 263
 Mocioni, Anton 383, 386
 Mocsonyi Sándor (Alexandru) 543
 Moldovan, Grigore 24, 383
 Moldován János 480
 Moravcsik Gyula 92
 Moravek Endre 400
 Mosolygó József 452
 Munteanu, Mihai 136
 Murádin János Kristóf 8, 12
 Müller Lajos 470
 Náday István 349
 Nagy Ferenc 244, 470
 Nagy József 12
 Nagy Lajos 513
 Nagy Péter Tibor 176, 234, 495, 505
 Nagy Sándor 469
 Nagy Vilmos 406
 Napholcz Pál 105, 437
 Negulescu, Alfred 358
 Németh István 133–134, 459–460
 Netzhammer, Raymund 422
 Nicolescu, Alexandru 96, 98, 100, 106, 428, 432
 Nistor, Ioan Silviu 464
 Nociu, Nicolae 387
 Noots, Hubert 439, 447
 Novákovits Béla 407
 Nyegru György 519
 Olah, Ioan (Oláh János) 131, 145, 149–150, 475, 477
 Olasz Lajos 236
 Ottlik László 39, 393–394, 405

Örvényesi Richard 399

Paál Árpád 231–232, 303, 397

Paksa Rudolf 397

Pálffy Endre 263

Pálffy Géza 538

Pál Gábor 63, 108

Pál János 69–70, 424

Pál Judit 275–276, 378, 382, 541, 544, 546

Pană, Virgil 203–204, 207, 310, 508, 558

Pangal, Ioan 446

Papp Antal 425, 427

Papp György 104, 121, 436, 447

Papp József 55, 62

Párdányi Miklós 51–52, 396, 404

Pásint Ödön 8, 42

Passanisi, Peppino 357–359, 576–577

Pásztory Árkád 94

Pataky Tibor 8, 48, 227, 244, 401–402,

404, 532, 539

Péterfalvi János (Süntinger Ödön) 145, 471

Péter László 379

Petri Pál 132

Piusz, IV. 416

Piusz, IX. 78, 416

Piusz, X. 419

Piusz, XI. 97, 446–447

Piusz, XII. 433, 438–439

Pleşca, Grigore 566

Pogány Albert 537

Polzovics Iván 402

Pop de Băseşti, Gheorghe 30, 386

Popescu, Valerian 358

Pop, Iosif, szentjobbi apát 105, 431

Pop, Iosif, marosvásárhelyi esperes, hely-
nök 98–99, 112, 120–121, 432, 440–

442, 449–451, 482, 484, 488

Popoff (Popov) Mihály 141–145, 148–
150, 467–468, 470–472, 474, 476

Popovici, Aurel 385, 387

Popovici, Aurel Constantin 541

Popovici, Nicolae 96, 135, 412, 462

Popovici, Vlad 26, 386–387

Pop Silaghi, Iosif 85

Pop, Valer 35, 96, 136, 155, 307, 349, 483

Pritz Pál 11, 393

Prodan János 470

Puşcariu, Ioan 26, 382

Pusztai-Popovics József 415

Radu, Demetriu 78, 84, 509

Ráduly Sándor 580

Rajics, Vlagyimir 142, 146, 466, 470, 472

Rákóczi György 418

Rákosi Jenő 380

Raţiu, Ioan 26–27, 30, 382, 384–385, 387

Reiner Zsigmond 126

Renner, Karl 381

Réty Imre 559

Ritter, Saverio (Xaver) 117–119, 430,
447–449

Roggeri, Delfino 350–351

Roman, Alexandru 24

Romanul, Miron 176, 383, 497

Rónai András 8, 40, 394, 512

Roşca, Victor 340, 570

Rotta, Angelo 100, 102, 119, 144, 152,
444, 489

Ruşdea, Ioan 136, 463

Rusu, Alexandru 96–97, 112, 119–121,
155, 158–160, 392, 428–430, 440,

449–451, 478, 482, 484, 488, 493

Sabău, Dimitrie 150, 475–476

Şaguna, Andrei 26, 123–124, 383–384,
416, 453

Salacz Gábor 119, 437

Sándor Imre 109, 111–112, 234, 432, 448,
491, 493

Sármándi Sándor 403

Sawatij (Antonín Vrabec), prágai érsek
127–128, 140–141, 144, 455, 466–467,
471

Scheffler János 105, 438, 445, 448

Sebestyén Benjámín 109

Sebők László 12

Serédi Jusztinián 86, 94, 97–98, 103, 111,
117, 147, 160, 163, 224, 227, 422, 427,
430, 433, 439, 444, 473, 478–479, 489,
494, 516, 518

Sette, Iosif 117, 119

Siegescu József (Iosif) 24, 93, 131, 426,
519–520, 550

Sigliuzzo, Carmelo 357–359, 576

Silaghi, Iosif Pop 85, 420

Silaşi, Ioan 24, 382

Simándy Lajos 358

Simon Zsuzsanna 314, 568

Sipos Balázs 11

Sircana, Leone 359, 577

Slavici, Ioan 384–385

Socol, Aurel 352, 399

Sofronie szerzetes 77

Solonari, Vladimir 31, 35, 390

Şorobetea, Aurel 537

Sovjetov, Sava 468

Stan, Gavril 479

Stan, Vasile 134

Stipta István 543

Stoica, Valer 35

Stoica, Vasile 34

Stolpa József 132

Suciu, Ioan 96–97, 100, 421, 428–429

Sularea, Daniela 177, 180, 194, 197, 495–
497, 501, 503

Süntinger Ödön, ld. Péterfalvi János

Szabados Mihály 40, 394, 396

Szabó Demeter 469

Szabó István 439

Szabó László Teofán (Theofán) 142

Szabó Péter 411

Szalai Béla 409, 438

Szálasi Ferenc 397

Szántay-Szémán István 446

Szapáry Gyula 279

Szarka László 186, 194, 380

Szász Pál 35, 397

Szavári Attila 521

Székely József 391

Székely Tamás 273

Szekfű Gyula 44, 277, 394, 397

Szele Béla 580

Szentkereszthy Béla 410

Sziklay László 396, 403

Szinyei Merse Jenő 244, 266, 539

Szita László 228, 500, 519, 530

Szlucska János 232, 234–235, 243, 250,
415, 521–522, 524, 526, 534

Szovjetov, Szava, ld. Sovjetov

Sztójay Döme 351, 424, 573

Sztojka Sándor 147, 469, 473–474

Tarján Tamás 502–503

Tătărescu, Gheorghe 35

Tăutu, Aloisie 116, 436

Teleki Mihály 407

Teleki Pál 8, 10, 40–41, 43–45, 48, 50,
55–56, 58–59, 61–63, 65–66, 232, 242,
292, 316, 342, 394–395, 403, 405–406,
412, 430, 494

Tevesz László 16, 378

Theodorescu, Cornel 479–480

Tilkovszky Lóránt 45, 227, 245, 393, 397,
481, 530

Tisserant, Eugène 97, 100, 103, 105–106,
108, 116, 166, 429, 433, 435, 438–440,
447, 450

Tisza István 126, 200–201, 274, 386–388, 417–418, 545	Varga Zsuzsanna 11–12
Tisza Kálmán 279, 282, 400, 540–543	Vargyai Gyula 405–406, 409, 412
Tohotán György 443	Varjú János 149
Toldalagi Mihály 561	Vaszary Kolos 419
Török Zoltán 413	Vecerdean, Nicolae 386
Tóth Ágnes 12, 253, 534	Véghseő Tamás 83
Tóth-Bartos András 12	Vermes György 263
Tóth Mária 411	Vesztróczy Zsolt 194, 500
Trașcă, Ottmar 330, 374	Vladár Ervin 46, 354–355, 372, 398
Trefort Ágoston 176	Vlad, Aurel 386–387
Triteanu, Lazăr 503	Volosin, Augustin 117
Turán János 452	Vörnle János 349
Ugron Gábor 87	Vrabec, Antonín Sawatij 455
Uilăcan, Iosif 505	Werth Henrik 56, 61, 396, 405, 409
Ujváry Dézső 350, 392	Wesselényi Miklós 14, 377
Ulicsák Béla 118, 433, 442–443, 449, 487	Wild József 538
Ungureanu, Emil 386	Wlassics Gyula 500
Vágó Pál 44	Woerman, Ernst 353
Vaida-Voevod, Alexandru 35, 307, 385–386, 388	Zachar Péter 548
Văleanu, Emil 260, 536	Zeidler Miklós 11–12, 393
Vancea, Ioan 176	Zilizi Zoltán 188, 503
Varga E. Árpád 434, 506	Zubkovics György 130–133, 139, 141–142, 144, 457–461, 466, 468, 470, 472

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	7
1. VÁZLAT A MAGYAR ÉS A ROMÁN KORMÁNYZATOK NEMZETISÉGPOLITIKÁJÁRÓL 1868 ÉS 1944 KÖZÖTT	13
1.1. A dualizmus kori magyar kormányzati nemzetiségpolitika előzményei	13
1.2. Az 1868-as nemzetiségi törvény születése.....	18
1.3. A dualizmus időszakának nemzetiségpolitikája.....	20
1.4. Mitől volt sikeres a román nemzetiségi mozgalom?	25
1.5. Románia nemzetiségpolitikája a két világháború között	30
1.6. Románia kormányzati nemzetiségpolitikája 1940 és 1944 között	33
1.7. A Horthy-korszak nemzetiségpolitikája az 1920–30-as években	38
1.8. A Horthy-korszak nemzetiségpolitikája 1940 és 1944 között	41
1.9. Kortárs vélekedések a nemzetiségi kérdéstről.....	47
2. ÁTMENET: AZ ÉSZAK-ERDÉLYI KATONAI KÖZIGAZGATÁS MŰKÖDÉSE 1940 ŐSZÉN.....	54
2.1. A katonai közigazgatás szerkezete és felállása	54
2.2. A bevonulás során történt atrocitások.....	58
2.3. A közigazgatás kiépülése és működése.....	59
2.4. Internálások, kiutasítások.....	64
2.5. A román egyházak helyzete, a „templomrombolások”	66
2.6. Oktatáspolitiká.....	71
2.7. Összegzés	74
3. A MAGYAR KORMÁNYOK EGYHÁZPOLITIKÁJA ÉSZAK-ERDÉLYBEN 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT	75
3.1. A magyar állam és a román görögkatolikus egyház viszonya a dualizmus időszakában.....	77
3.2. A görögkatolikus egyház helyzete Romániában és Magyarországon a két világháború között.....	87
3.3. A román görögkatolikus egyház helyzete 1940 és 1944 között	94
3.3.1. Az észak-erdélyi görögkatolikus román püspökségek helyzete	94

3.3.2. A magyar kormány nemzetiségpolitikai elképzelései a görögkatolikus egyház kapcsán – a hajdúdorogi görögkatolikus püspökség joghatóságának kiterjesztése Észak-Erdélyre	99
3.3.3. A rítus- és felekezetváltoztatás kérdése 1940 és 1944 között	106
3.3.4. A román lakosság vallási uniójának kérdése és a Vatikán keleti politikája	116
3.3.5. Alternatívák a kudarcra: a Ritter-bizottság tevékenysége	117
3.3.6. Alternatívák a kudarcra: közvetlen tárgyalások	119
3.3.7. Alternatívák a kudarcra: az Erdélyi Bizottság akciója	122
3.4. A magyar állam és a román ortodox egyház viszonya a dualizmus időszakában	123
3.5. Az ortodox egyház helyzete Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon a két világháború között	127
3.6. A román ortodox egyház helyzete 1940 és 1944 között	134
3.6.1. Az észak-erdélyi román ortodox püspökségek helyzete	134
3.6.2. Lépések a magyar ortodox egyház megalapítására	139
3.6.3. A magyar ortodox egyház által a különböző régiókban követett „stratégia”	145
3.7. A magyar állam és a román egyházak viszonya	151
3.7.1. Szerepköri viták/konfliktusok – karhatalmi ügyek	151
3.7.2. Szerepköri viták/konfliktusok – a kongrua kérdése	154
3.7.3. Kísért a múlt – a vallásoktatás kérdése	157
3.7.4. A nyelvhasználat kérdése az egyházi életben	159
3.7.5. A lojalitás szimbóluma – a magyar Himnusz éneklésének kérdése	162
3.8. Következtetések	163
4. A MAGYAR KORMÁNYZATOK NEMZETISÉGI OKTATÁSPOLITIKÁJA ÉSZAK-ERDÉLYBEN 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT	169
4.1. A nemzetiségi oktatáspolitikai megközelítési módok	169
4.2. A román nemzetiségi oktatásügy a dualizmus időszakában	172
4.3. A román kormányzat nemzetiségi oktatáspolitikája a két világháború között	202
4.4. A magyar kormányzat nemzetiségi oktatáspolitikája a két világháború között	221
4.5. A magyar kormányzat oktatáspolitikája Észak-Erdélyben	230
4.5.1. A magyar nyelvű oktatás helyzete Észak-Erdélyben	232
4.5.2. A román nyelvű oktatás helyzete Észak-Erdélyben 1940 és 1942 között	235
4.5.3. Az észak-erdélyi román egyházi iskolák kérdése	241

4.5.4. Az észak-erdélyi román anyanyelvű oktatás kérdése	245
4.5.5. Az észak-erdélyi román oktatás helyzete 1943/44-ben. Benisch tervezete	249
4.6. A román tanítókkal szembeni hatósági fellépések	259
4.7. A kisebbségi tantervek háborús szolgálat alóli mentesítésének ügye	260
4.8. A naszói gimnázium és ösztöndíjalap helyzete	262
4.9. Következtetések	264
5. AZ 1940 ÉS 1944 KÖZÖTTI ÉSZAK-ERDÉLYI MAGYAR POLGÁRI KÖZIGAZGATÁS MINT A NEMZETISÉGPOLITIKA MEGHATÁROZÓ INTÉZMÉNYE	269
5.1. A dualizmus időszakának közigazgatási változásai, hatása a nemzetiségi kérdés kezelésére	272
5.2. A magyar közigazgatás fejlődése a két világháború közötti időszakban, hatása a nemzetiségi kérdés kezelésére	291
5.3. A román közigazgatás képe a két világháború közötti időszakban	299
5.4. Az 1940 és 1944 közötti észak-erdélyi magyar polgári közigazgatás és a nemzetiségi kérdés	314
5.4.1. A magyar közigazgatás az 1940-es években	315
5.4.2. A polgári közigazgatás bevezetése Észak-Erdélyben	316
5.4.3. A közigazgatás személyi összetétele – az „ejtőernyősök” problematikája	322
5.4.4. A nyugdíjak kérdésének nemzetiségi vonatkozásai	328
5.4.5. A román nemzetiség részvétele a közigazgatásban	330
5.4.6. A román hivatalnokok számának közigazgatási eszközökkel történő csökkentése	337
5.4.7. Közigazgatási alkalmazottakat érintő fegyelmi vétségek	339
5.4.8. A nyelvkérdés a közigazgatási gyakorlatban	340
5.5. Összegzés	342
6. KONKLÚZIÓ HELYETT	346
FÜGGELÉK	
7. AZ ÉSZAK-ERDÉLYI ROMÁN LAKOSSÁG SÉRELMEI A NÉMET-OLASZ TISZTI BIZOTTSÁG MŰKÖDÉSÉNEK TÜKRÉBEN	348
7.1. A német-olasz tishti bizottság létrejöttének előzményei	349
7.2. A Hencke-Roggeri-különbizottság tevékenysége	350
7.3. A kolozsvári Miniszterközi Bizottság működése	354
7.4. A német-olasz tishti bizottság működése	357

7.5. A sérelmek halmaza	364
7.6. Az észak-erdélyi román lakosság sérelmei	367
7.7. Összegzés	374
JEGYZETEK	376
FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK	582
Levéltári források	582
Szakirodalom – könyvek	584
Tanulmányok	595
NÉVMUTATÓ	641

X 366158

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. *Magyarok Romániában*
Tanulmányok az erdélyi magyarságról (1990–2015)
2. Falusi Norbert: *Két nemzet határán*
Erdélyi magyar nemzetépítők az európai nagy változásban (1900–1925)
3. Főcze János: *A MADOSZ*
Baloldali magyar történet a két világháború közötti Romániában (1934–1944)
4. Nagy Botond: *Mercur a keleti végeken*
Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918) [két kötetben]
5. Nagy József: *Békeévek Mars árnyékában*
A Székely Határvédelmi Erők története (1940–1944)
6. Kiss Ágnes: *Finomhangolás*
Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúrarendszerekben. Romániai példák (1949–1989)
7. Kulcsár Beáta: *„Adónyomorítás miatt zárva”*
Egy nagyváradi család története (1858–1944)
8. K. Lengyel Zsolt: *Haza és szülőföld*
Tanulmányok a transzilvanizmus történetéhez (1867–1945)
9. Gagy József: *Villanyos és közössége*
Villamosítás, modernizáció: történet a Nyárád mentén (1945–1989)
10. Antal Róbert-István: *A nemzetét szerető szocialista*
Jordáky Lajos (1913–1974)

20. század

Milyen értelemben tekinthető egy „párnak” Iuliu Hossu görögkatolikus és Márton Áron római katolikus püspök? Ki volt Popoff Mihály, illetve mi volt egyáltalán a magyar ortodox egyház? Igaz-e, hogy a bécsi döntés után „ejtőernyősök” árasztották el Észak-Erdélyt? Ha a törvény megengette, miért nem alapíthattak iskolákat a román egyházak? Lehetett-e valaki román nemzetiségűként főispán a „kis magyar világban”? Ezekre a talán furcsa kérdésekre is választ kaphat az olvasó ebből a könyvből, amely a magyar kormányzatok észak-erdélyi nemzetiségpolitikáját elemzi, mégpedig a helyben maradt román lakosság nézőpontjából. Választ kaphatunk ekként arra, mennyiben határozta meg az ún. Szent István-i eszme a kormányzati lépéseket, és toleránsnak tekinthető-e egyáltalán ez a politika. Az elemzés végső célja a Horthy-kori Magyarország integrációs képességének mérlegre tétele, az, hogy mit tudott kezdeni a kormányzat az 1,3 milliós magyar népesség mellett az egy-milliós román lakossággal.

